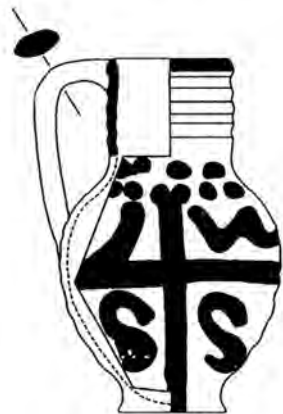

**INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
AJUNTAMENT DE VALÈNCIA
UNIVERSITAT DE VALÈNCIA
UNIVERSITAT DE BARCELONA
UNIVERSITAT AUTÒNOMA DE BARCELONA**

**VI REUNIÓ D'ARQUEOLOGIA
CRISTIANA HISPÀNICA**

**LES CIUTATS TARDOANTIGUES D'*HISPANIA*:
CRISTIANITZACIÓ I TOPOGRAFIA**

BARCELONA

2005

VI REUNIÓ D'ARQUEOLOGIA
CRISTIANA HISPÀNICA

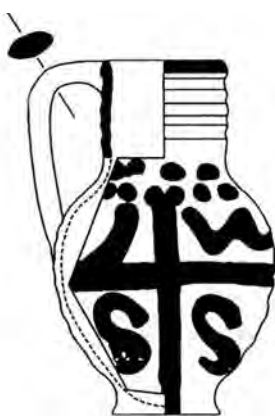
Institut d'Estudis Catalans
Ajuntament de València
Universitat de València
Universitat de Barcelona
Universitat Autònoma de Barcelona

VI REUNIÓ D'ARQUEOLOGIA CRISTIANA HISPÀNICA

LES CIUTATS TARDOANTIGUES D'*HISPANIA*:
CRISTIANITZACIÓ I TOPOGRAFIA

València, 8, 9 i 10 de maig de 2003

Edició a cura de
Josep M. Gurt i Albert Ribera

Monografies de la Secció Històrico-Arqueològica, IX
BARCELONA
2005

Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica (*6a : 2003 : València*)

VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica : les ciutats tarδοantigues d'Hispania: cristianització i topografia : València, 8, 9 i 10 de maig de 2003. — (Monografies de la Secció Històrico-arqueològica ; 9)

Textos en català, francès, castellà i portuguès. — Bibliografia

ISBN 84-7283-826-9

I. Gurt, Josep M. (Josep Maria), ed. II. Ribera i Lacomba, Albert V., ed. III. Institut d'Estudis Catalans IV. Títol V. Col·lecció: Monografies de la Secció Històrico-arqueològica ; 9

1. Arqueologia cristiana — Península Ibèrica — Congressos 2. Ciutats antigues — Península Ibèrica — Congressos

3. Península Ibèrica — Arqueologia — Congressos

902(46)(061.3)

Aquesta obra ha estat revisada per Pere de Palol,
membre de l'Institut d'Estudis Catalans

© dels autors de les ponències i de les comunicacions

Editat per l'Institut d'Estudis Catalans

Carrer del Carme, 47. 08001 Barcelona

Primera edició: desembre de 2005

Tiratge: 1.000 exemplars

Text revisat lingüísticament per l'Oficina de Correcció i Assessorament Lingüístics de l'IEC

Compost per Anglofort, SA

Carrer del Rosselló, 33. 08029 Barcelona

Imprès a Limpergraf, SL

Polígon industrial Can Salvatella. Carrer de Mogoda, 29-31. 08210 Barberà del Vallès

ISBN: 84-7283-826-9

Dipòsit Legal: B. 51670-2005

Són rigorosament prohibides, sense l'autorització escrita dels titulars del copyright, la reproducció total o parcial d'aquesta obra per qualsevol procediment i suport, incloent-hi la reprografia i el tractament informàtic, la distribució d'exemplars mitjançant lloguer o préstec comercial, la inclusió total o parcial en bases de dades i la consulta a través de xarxa telemàtica o d'Internet. Les infraccions d'aquests drets estan sotmeses a les sancions establertes per les lleis.

A PERE DE PALOL, *IN MEMORIAM*

Institut d'Estudis Catalans

El doctor Pere de Palol i Salellas, arqueòleg dedicat molt especialment a l'antiguitat tardana, a l'època paleocristiana i a la visigoda, va morir a Barcelona el passat dia 4 de desembre, en el mateix moment en què es tancava l'edició d'aquest llibre. Va néixer a Girona el 1923, fill del poeta, erudit i polític Miquel de Palol. Pere de Palol entrà en el món de l'arqueologia guiat per Francesc Riuró. Estudià a la Universitat de Barcelona, on va ser deixeble de Lluís Pericot i de Martín Almagro, amb el qual col·laborà en les excavacions d'Empúries. Es doctorà brillantment a la Universitat de Madrid i va ser director en funcions del Museu Arqueològic de Girona, fins que, el 1956, guanyà una càtedra d'arqueologia i prehistòria a la Universitat de Valladolid, on va treballar fins al 1970. La seva acció va ser intensa i es féu sentir en tots els camps, creant escola, excavant a molts indrets i fent-se càrrec de la direcció de les excavacions arqueològiques del conjunt monumental de Clunia (Coruña del Conde, Burgos), responsabilitat que conservà fins a la seva jubilació.

El 1970 es traslladà a la Universitat de Barcelona, a una càtedra nova, d'arqueologia paleocristiana, pensada especialment per a ell. Va ser director de l'Institut Universitari d'Arqueologia i Prehistòria, on va fer equip amb Joan Maluquer i Miquel Tarradell, i, tal com havia fet en la seva estada a Valladolid, consolidà un nou equip i portà a terme noves excavacions en jaciments de l'antiguitat tardana a les Illes Balears i a Catalunya. Ha estat l'ànima de les nostres Reunions d'Arqueologia Cristiana Hispànica, el fòrum principal on s'apleguen els especialistes en aquesta temàtica.

Va ser secretari del VII Congrés Internacional d'Arqueologia Cristiana, celebrat a Barcelona el 1969, i presidí el XIV Congrés Internacional d'Ar-

queologia Clàssica, que va tenir lloc a Tarragona el 1993.

El 1978 ingressà com a membre agregat a l'Institut d'Estudis Catalans, al mateix temps que Joan Maluquer de Motes, per l'ampliació del nombre de membres no numeraris acordada a finals de 1977. Durant la segona meitat dels anys vuitanta, Pere de Palol va ser secretari de la Secció Històrico-Arqueològica. El president d'aquesta Secció era Miquel Coll i Alentorn, que havia de respondre sobretot als seus deures com a president del Parlament de Catalunya, i Pere de Palol hi va actuar durant aquells anys com a director efectiu del dia a dia. Per això, fou natural que el 1989, després de la reforma dels Estatuts de l'Institut, fos elegit president de la Secció, i, com a tal, fou membre del Consell Permanent. Va ser el sisè president de la Secció Històrico-Arqueològica després d'Antoni Rubió i Lluch, Josep Puig i Cadafalch, Jordi Rubió i Balaguer, Joan Ainaud i de Lasarte i Miquel Coll i Alentorn. Exercí aquest càrrec fins al 1995, que fou quan finalitzà el seu segon mandat consecutiu, i, per tant, no podia ser reelegit.

Jubilat el 1988, Palol continuà a la Universitat de Barcelona com a professor emèrit fins al 1994. L'any 2000 va ingressar a la Pontificia Accademia Romana di Archeologia, darrer i suprem honor de la seva carrera, i el 2002 va rebre la Pàtera d'Honor d'Arqueologia Catalana.

El 1995 se li tributà a Girona un homenatge que donà origen a unes extenses actes publicades en els *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* el 1996 i també el 1996 els seus alumnes li dedicaren un altre homenatge que donà origen al llibre col·lectiu *Spania, estudis d'antiguitat tardana oferts en homenatge al professor Pere de Palol i Salellas*, que publicà Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Pere de Palol és autor d'una sòlida i amplíssima producció bibliogràfica relacionada pràcticament amb tots els camps de l'arqueologia. Al costat d'obres molt significatives que són resultat del seu treball de camp, d'altres són obres de reflexió i de síntesi, moltes de les quals continuen plenament vigents.

Esmentarem aquí només unes quantes de les seves obres: *Tarraco hispanovisigoda* (1953); *La necrópolis hallstàtica de Agullana* (1958); *Arqueología cristiana de la España romana. Siglos IV-VI* (1967); *Arte hispánico de época visigoda* (1968); *Arte paleocristiano en España* (1969); *El Tapís de la Creació de la catedral de Girona* (1986); *La epigrafía de Clunia* (1987); la part d'art i arqueologia d'*España visigoda. Historia de España dirigida por Ramón Menéndez Pidal* (1991); *Del romà*

al romànic. Història, art i cultura a la Tarracoenense mediterrània entre els segles IV i IX, obra codirigida amb Antoni Pladevall i publicada el 1999; *Los grandes conjuntos públicos: el foro colonial de Clunia: Clunia VIII.1* (2000), i *El castrum del puig de les Muralles de Puig Rom (Roses, Alt Empordà)* (2004).

Pere de Palol exposava de manera clara, convincent i entusiasta els seus estudis i projectes. Era un professor excel·lent, a més d'un arqueòleg català de prestigi internacional. Fins als darrers temps de la seva llarga vida conservà l'energia i la capacitat emprenedora. Rebi el nostre company desaparegut l'homenatge del nostre reconeixement.

Institut d'Estudis Catalans
Barcelona, 15 de desembre de 2005

ORGANITZACIÓ DE LA REUNIÓ

PRESIDÈNCIA

Pere de Palol

COMITÈ ORGANITZADOR

Josep Guitart (Universitat Autònoma de Barcelona)

Josep M. Gurt (Universitat de Barcelona)

José Luis Jiménez (Universitat de València)

Albert Ribera (Ajuntament de València)

Miquel Rosselló (Ajuntament de València)

SECRETÀRIA D'ORGANITZACIÓ

Núria Tena

PATROCINADORS DE LA REUNIÓ

Institut d'Estudis Catalans

Ajuntament de València

Universitat de València

AMB LA COL·LABORACIÓ DE

Caja de Ahorros del Mediterráneo

El comitè organitzador agraeix la col·laboració de:

Vicent Escrivà i Xavi Vidal, de l'Ajuntament de Lliria

Josep V. Lerma i Empar Juan, del Pla de Nadal

Ajuntament de Riba-roja de Túria

Sonia Gutiérrez, de la Universitat d'Alacant, i Blanca Gamo, del Museu d'Albacete, de l'equip del

Tolmo de Minateda

Personal de la Universitat de València del carrer de la Nau

Conselleria de Cultura

Zolio Gómez, empresa Geocisa

Regidoria de Cultura de l'Ajuntament de València

Regidoria d'Urbanisme de l'Ajuntament de València

Encarna Furió, cap del Servei de Patrimoni Històric

Frank Martin, de l'Oficina de Publicacions de l'Ajuntament de València

Personal de la Cripta Arqueològica de Sant Vicent

Convention Bureau, de l'Ajuntament de València

Núria Àlvarez i Luis Gimeno, de l'equip de l'Almoina

PRESENTACIÓ

Pere de Palol

La VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica continua l'esperit i la tradició que varen moure tant la primera, a Vitòria, l'any 1966, com la de Montserrat, l'any 1978.

El propòsit a què responen les ponències encarregades a diversos estudiosos se centra en l'anàlisi de les ciutats tardoantigues d'Hispania, la cristianització i la topografia, com a ampli tema central de la Reunió.

A llarg dels anys, seguint els mateixos propòsits, l'evolució de la investigació arqueològica, els mètodes i les seves noves tendències han fet que les reunions tinguessin una temàtica i uns horitzons diversos i nous, sempre a to amb les ciències modernes de la investigació dels darrers moments del món romà i de la seva cristianització. De l'anàlisi preferentment iconogràfica dels primers anys, s'ha passat insensiblement als estudis dels problemes de socialització del món romà i a la introducció de la nova religió. Les tendències historicistes avui són directrius de recerca i de síntesi. Així la panoràmica històrica s'ha ampliat sensiblement.

Des de la Reunió de Portugal, hom s'ha centrat en el fet històric del coneixement del territori eclesiàstic, que acompanya el temple. S'hi insisteix a Cartagena, com a tema bàsic de reflexió, si bé en cap de les reunions hom s'oblida de la presentació de les noves descobertes i les noves interpretacions de monuments ja coneguts.

Portugal fou una gran obertura a l'arqueologia cristiana lusitana; a la vegada, es va reviuire el debat sobre la darrera cronologia del món visigòtic i l'enllaç arqueològic amb l'edat mitjana.

A Cartagena, amb les noves excavacions, s'obria una nova etapa per al meu bizantinisme, que fins aquell moment només s'havia fet evident amb poques restes arqueològiques.

València ens porta bàsicament a l'evolució urbana a partir de l'impuls episcopal i els nuclis urbans predominants a la ciutat, els episcopis. Hi ha dos elements prou atractius per a plantejar-nos aquests problemes: en primer lloc, la formulació actual que tenim ja del conjunt episcopal de *Barcino*, probablement encara amb problemes d'interpretació variada o nova. El segon, que ha donat lloc a la Reunió d'ara, són les troballes i la interpretació del conjunt episcopal de València, ubicat a l'àrea urbana del fòrum, amb una tradició històrica lligada a sant Vicenç, ja des del segle v, iniciada per Prudenci, d'una banda, i pels sermons de Sant Agustí, de l'altra. Aquests autors ho recullen per primer cop al segle v i esdevenen les fonts més velles que documenten l'anàlisi del martiri i de la troballa de les seves despulles a la sorra de la platja fins al seu trasllat a un temple que hom li dedica expressament.

Darrerament, com a gran novetat en procés d'investigació, s'ha definit un gran episcopi, probablement des del segle vi, en el conjunt de les esglésies de Terrassa, *Egara*, un municipi romà amb un reduït *territorium*, la qual cosa el fa enormement atractiu des d'un punt de vista històric.

Naturalment, les novetats arqueològiques han estat abundants i variades, fet que ha donat un contingut científic a la Reunió.

Els problemes foren introduïts per dos grups de referència estrangers, actualment en investigació: en primer lloc, per l'origen de l'urbanisme de la ciutat de Roma mateixa, estudiat pel professor Pergola, de l'Istituto Pontificio di Archeologia Cristiana de Roma, com a referència més central i llunyana; en segon lloc, per una síntesi del coneixement dels episcopis més propers, de França, especialment de la Provença, que ha portat el pro-

fessor Guyon, de la Universitat d'Aix-en-Provence. Dos punts de suport per a comparacions, tant si són resultats positius com negatius, que valoren el particularisme hispànic.

Malauradament, aquest any no hem gaudit de la presència del professor Duval, de la Sorbona, ni de monsenyor Saxer, del Pontifici de Roma, que han lligat, sobretot aquest darrer, quant als problemes martirials de València, els dos puntals de les reunions anteriors, cosa que volem recordar-los i agrair-los.

L'anàlisi i el plantejament de les noves realitats urbanes tardanes s'ha desenvolupat en l'àmbit peninsular amb un esforç de contingut nou, com a punt de discussió científica.

Les ponències encarregades pel Comitè Científic presenten aspectes d'un mateix propòsit d'anàlisi. Les comunicacions lliures amb les seves novetats completen l'horitzó general de la Reunió.

El tema hispànic té una introducció potent en la ponència dels professors Gurt i Hidalgo («L'urbanisme a la ciutat al llarg de l'antiguitat tardana»), amb la presentació de l'estat actual de recerca de les ciutats romanes i episcopals. Programes sobre l'origen de la cristianització urbana, per part del doctor Mateos, amb referències concretes des de Mèrida, valoren el paper del *suburbium*, i per a Tarragona, l'actualitza Macias. El tema lliga evidentment amb la ponència de Cristina Godoy sobre els màrtirs i la problemàtica funerària urbana. El gran bloc serà la implantació episcopal, les residències dels bisbes i el seu paper impulsor en les transformacions urbanes. L'exemple més clar i nou, evidentment, el trobem a la ciutat de València, presentat pels seus investigadors, amb el doctor Ribera al capdavant. L'episcopi barceloní ja publicat omplia el seu lloc en la investigació, i les noves i certament sorprenents excavacions de Terrassa, dirigides pel professor Tuset, aporten un punt

per a un debat molt ampli, tant arqueològicament com cronològica i social. Seguim sense notícies d'altres centres episcopals en altres ciutats on la documentació literària o suburbial és prou vàlida. Aquest és, per exemple, el cas de Tarragona o la només literària Lleida, des dels textos de Concenci, que ens deixen una panoràmica àmplia dels dos llocs reduïda a un aspecte parcial. Amb certa expectació s'esperaven les comunicacions sobre novetats arqueològiques d'excavació de *Segobriga*, del Tolmo de Minateda o Mértola, i també la revisió de velles teories, sobretot de la *Ilici* cristiana.

La revisió de la urbanística tardana es completa amb una presentació de la façana atlàntica que posa de nou sobre el paper el problema de les grans ciutats emmurallades. Al llarg d'aquest programa territorialment ampli, les bases i els nous documents sobre la urbanització tenen un suport concret i ric.

La Reunió ha estat possible gràcies a la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans, que la inclou en els seus programes normals des de la Reunió de Maó; sempre amb el suport imprescindible, en aquest cas, de la ciutat i dels investigadors de València. A més de l'Institut, l'organitzen la Universitat de Barcelona, la Universitat Autònoma de Barcelona, la Universitat de València i l'Ajuntament de València, i la patrocina l'Institut d'Estudis Catalans, l'Ajuntament de València i la Universitat de València.

Dels membres del Comitè Científic, cal destacar el doctor Ribera, cap del Servei d'Arqueologia de l'Ajuntament de València i ànima dels treballs de la ciutat, que ha fet possible la feliç realitat de la Reunió i la possibilitat de l'edició conjunta de les actes. N'han tingut cura, a més, el professor Josep Maria Gurt i Núria Tena, de la Secció Històrico-Arqueològica. A tots ells, els meus agraïments més sincers.

**LA CIUTAT TARDOANTIGA HISPANA:
LA SÍNTESE**

AU-DELÀ DES ESPAGNES : UN APERÇU SUR LES GROUPES ÉPISCOPAUX EN OCCIDENT

Jean Guyon*

Qu'il me soit permis d'exprimer pour commencer ma gratitude aux organisateurs de notre rencontre —et singulièrement à nos hôtes qui ont si bien su nous recevoir à Valence— car c'est un honneur pour moi d'avoir été invité à participer à cette sixième réunion d'archéologie chrétienne en Espagne. Un honneur qui me vaut le plaisir de retrouver des collègues devenus de longue date des amis, à commencer —comment ne pas le citer ?— par le Professeur Pere de Palol, qui préside à cette réunion, mais également celui de mieux connaître ou de découvrir la jeune génération des archéologues espagnols, qui a apporté à nos travaux une provende véritablement exceptionnelle. Dans la prestigieuse Université qui nous accueille, comme nous tous sans doute, j'aurai beaucoup appris, tant par les communications entendues dans cet amphithéâtre que par les *posters* placardés sous les portiques. Je crains un peu, du coup, que ma contribution ne déçoive quelque peu, car je n'apporterai rien de bien neuf pour ma part, me bornant ici à un *état de la question* en forme de rapide éclairage sur les groupes épiscopaux en Occident.

Il ne s'agit pas en effet pour moi de présenter un rapport, mais de livrer après la contribution du Prof. Tuset des éléments susceptibles de l'inscrire dans un cadre plus large. C'est donc moins dans le prolongement qu'en contrepoint de cette contribution que se placera mon propos, qui vise seulement à formuler quelques remarques qui me sont venues à l'écoute de notre collègue. C'est dire que je ne tendrai nullement à l'exhaustivité, ni quant à la problématique d'un thème aussi complexe que celui des

groupes épiscopaux,¹ ni quant aux éléments destinés à l'illustrer, choisissant de préférence ma pâture dans les Gaules, qui me sont plus familières, plutôt qu'en Italie ou en Afrique, qui entreront cependant elles aussi dans le champ de ma réflexion.

La première remarque que je ferai ne peut être le fait que d'un homme de ma génération. Elle tient aux progrès considérables de nos connaissances, que l'on doit à bien des facteurs, parmi lesquels je retiendrai notamment la multiplication, dans le dernier tiers du siècle écoulé, des *grands travaux* urbains et des fouilles dites d'*archéologie de sauvetage* ou d'*archéologie préventive* auxquels ils ont donné lieu, mais également le tour qu'a pris à cette occasion la recherche archéologique tout entière (et non la seule *archéologie préventive*), en se montrant de plus en plus attentive aux données relatives à l'Antiquité tardive et au haut Moyen Âge et, partant, à l'archéologie chrétienne. Parce qu'ils considèrent naturellement la situation actuelle comme allant de soi, les jeunes archéologues n'ont sans doute guère conscience de ces évolutions qui ont fait figure de révolution pour les plus anciens d'entre nous ; aussi n'est-il peut-être pas inutile —au moins pour eux— de faire un bref retour en arrière, afin de mesurer combien nous *revenons de loin* en la matière.

Que connaissions-nous en effet, s'agissant de groupes épiscopaux, au lendemain de la dernière

1. D'autant que j'ai déjà eu l'occasion, en Espagne même, de traiter du sujet dans une étude à laquelle je me permets de renvoyer parce que ses attendus, à quelque dix ans de distance, restent très largement valables : GUYON, J., 1992 : Implantations d'évêchés et ensembles paléochrétiens dans les villes romaines : les cas de la Gaule et de l'Italie, dans *Symposium internacional sobre les Esglésies de Sant Pere de Terrassa (20-22 novembre 1991)* — Actes, Terrassa, pp. 17-37.

* Director d'investigació CNRS. Maison Méditerranéenne des Sciences de l'Homme, Aix-en-Provence.

guerre, hormis en Afrique du Nord où les fouilles sont d'ailleurs souvent d'interprétation difficile parce que la région, du fait de son histoire, a connu une situation différente de celle du reste de l'Occident ? Disant cela, je ne songe pas à l'Antiquité, car peu importe à l'archéologue, dont le propre est d'étudier des édifices, d'entrer dans le vain débat de savoir s'ils relèvent de l'Église donatiste ou de la *grande Église* : les uns comme les autres l'intéressent également. J'ai naturellement surtout en vue l'évolution ultérieure de l'*Africa*, marquée à la fois par le large abandon du réseau urbain hérité de l'Antiquité et la progressive disparition des Églises locales : nulle possibilité, donc, sur des sites dont la plupart sont retournés à l'état de campagne, de se fier aux phénomènes de continuité d'occupation qui permettent habituellement, ailleurs en Occident, d'identifier les groupes épiscopaux. Ainsi s'explique que des églises aient abusivement été interprétées comme des cathédrales du simple fait, par exemple, de leurs vastes dimensions ou de leur association avec un baptistère, et que tout le travail critique de la recherche ait dû consister à procéder à des révisions drastiques au sein d'inventaires par trop généraux : même en tenant compte des fouilles du dernier demi-siècle, le Professeur Noël Duval, ainsi, considère que dans le corpus des monuments africains, « quatre groupes épiscopaux seulement peuvent être identifiés avec certitude : Tipasa, Djémila, Sbeitla, Sabratha », tandis qu'« une trentaine d'autres édifices sont des cathédrales *possibles*, avec plus ou moins de vraisemblance selon les cas ».²

Autour des années cinquante, dans le reste de l'Occident où l'on pouvait compter sur les dégagements déjà anciens d'ensembles majeurs comme à Aquilée (cf. fig. 8), l'attention se portait surtout sur des ensembles plus monumentaux encore, comme ceux de Trèves et de Cologne (cf. fig. 7 et 9), dont la découverte était consécutive aux destructions apportées par la guerre, qui avaient rendu possible une fouille extensive. En dépit (ou à cause ?) de l'étendue donnée à ces recherches, l'interprétation de ces fouilles ne laissait pas pourtant d'être délicate, ce qui a depuis justifié que des générations de chercheurs soient revenus sur elles pour tenter de les mieux comprendre :³ la situation n'est pas sans rappeler pour l'Espagne celle

du groupe épiscopal de Barcelone, qui fut d'ailleurs fouillé pour l'essentiel à peu près à la même date, sans que des dégâts de guerre soient en cause en ce cas. L'apport majeur du dernier demi-siècle vient pourtant de la multiplication de recherches qui, chacune, ont apporté leur nouveauté — et leurs interrogations. Pour s'en tenir aux Gaules, on citera, parmi les plus notables, celles qui ont été conduites à Genève, Lyon et Grenoble dans l'arc alpin ; à Cimiez, Aix, Fréjus, Digne ou Riez en Provence et, plus au nord, à Rouen, Nevers, Poitiers ou Reims : autant de sites qui ont donné lieu à des investigations plus ou moins étendues.⁴

Les progrès cependant n'ont pas tenu à la seule ouverture de nouveaux chantiers ; ils sont également venus de recherches systématiques, dont la plus importante est certainement l'enquête sur la topographie chrétienne des cités de la Gaule qui avait été imaginée par le regretté Charles Pietri, bientôt rejoint dans cette entreprise par deux maîtres de sa génération, Noël Duval et Paul-Albert Février, prématurément disparu lui aussi. Cette enquête collective internationale a permis en effet de replacer les édifices qui ont été fouillés dans le cadre, plus large, des groupes épiscopaux qui ne sont connus que par des textes et, ainsi, de mieux comprendre leur insertion au sein de la cité antique. Du coup, les publications auxquelles elle a donné lieu tiennent beaucoup plus que ne promet leur titre modeste de *Topographie chrétienne* :⁵ parce qu'elles ont pour ambition de replacer le phénomène dans la longue durée, elles offrent en effet, pour chacune des cités épiscopales des Gaules, de véritables *portraits de villes*, qui brossent l'évolution de l'urbanisme depuis les origines des agglomérations jusqu'à l'aube des temps carolingiens.

Charles Pietri, Paul-Albert Février et Noël Duval ont d'autre part été les maîtres d'œuvre du Congrès international d'archéologie chrétienne qui

on pourra consulter GAUTHIER, N., 1995 : Les premières cathédrales de Cologne — bilan de quarante-cinq années de fouilles, dans *Orbis romanus christianusque, travaux sur l'antiquité tardive rassemblés autour des recherches de Noël Duval*, Paris, pp. 99-128.

4. Dont on pourra prendre une approche synthétique par le recueil publié sous la direction de DUVAL, N. *Les premiers monuments chrétiens de la France* (que l'on citera désormais *PMCF*), Paris, 3 vol., 1995-1998.

5. GAUTHIER, N. et PICARD, J.-CH., puis GAUTHIER, N., BEAUJARD, B. et PRÉVOT, F. (dir.), *Topographie chrétienne des cités de la Gaule des origines au milieu du VIIIe siècle* (que l'on citera désormais TCG), 13 fascicules parus depuis 1986, qui couvrent la quasi-totalité du territoire gaulois, à l'exception de la Belgique Seconde et de la *Maxima Sequanorum*, dont la publication est d'ailleurs imminente.

2. DUVAL, N., 1989 : L'évêque et la cathédrale en Afrique du Nord, dans *Actes du XIe Congrès international d'archéologie chrétienne, Lyon, Vienne, Grenoble, Genève et Aoste (21-28 septembre 1986)*, vol. 1, Rome, p. 348 (cité désormais *ACIAC XI*).

3. Pour une vue synthétique de ce qu'ont pu apporter de telles relectures de fouilles anciennes dans le cas de Cologne,

s'est tenu à Lyon, Grenoble, Genève et Aoste en 1986 pour permettre de visiter, grâce à cette itinérance originale, les édifices majeurs qui étaient alors en cours de fouille dans ces villes, mais surtout pour faire le point sur l'enquête topographique menée dans les Gaules et sur celle qu'avaient, à leur exemple, conduite dans le même temps des collègues italiens⁶ et replacer le tout dans le contexte d'ensemble de l'*orbis christianus*. Ce Congrès est d'autant plus intéressant pour notre propos que dans ses travaux consacrés à l'émergence de la cité chrétienne, une grande part des débats a été dévolue aux groupes épiscopaux et qu'à dix-sept ans de distance, les conclusions de ces débats restent très largement valides, même si les progrès de la recherche conduisent naturellement à les nuancer sur certains points. Qu'en retirer qui puisse être rapproché de ce que le Professeur Tuset nous a présenté à l'instant à propos des Espagnes ?

D'abord, sans doute, tout ce que ces groupes épiscopaux ont apporté à la parure monumentale de la ville pendant l'Antiquité tardive. La proposition peut sembler aujourd'hui des plus banales, elle aurait peut-être surpris naguère encore, ne serait-ce, pour commencer, que par le lien étroit qu'elle établit entre la cathédrale (et tout ce qui l'entoure) et la ville proprement dite. On imaginait volontiers en effet par le passé que les édifices où s'étaient réunies les premières communautés chrétiennes devaient être recherchés, non pas à l'intérieur, mais à l'extérieur du périmètre urbain. Cette vision pouvait s'autoriser de précédents anciens. Dès le VIe siècle, un homme comme Grégoire de Tours, sensible à l'existence d'un *quartier chrétien* —*uicus christianorum*⁷— aux portes de certaines des villes épiscopales parmi les plus importantes de son temps, était enclin en effet à repousser l'origine de ces faubourgs dans un passé mythique, sans s'aviser que leur progressive constitution devait tout au contraire aux progrès de la mission chrétienne et à la création, du fait de la christianisation, de basiliques funéraires naturellement situées *extra muros*. Les érudits ont été d'autant plus enclins à retenir un tel témoignage que ces basiliques, souvent devenues de puissantes abbayes au Moyen Âge, ont alors rivalisé avec

les cathédrales et forgé à cette occasion des actes juridiques qui prétendaient établir leur antériorité. Et comme cette reconstruction du passé s'accordait bien avec la vision historique héritée du post-romantisme —songer à *Quo vadis ?* et *Fabiola*— d'une Église primitive contrainte à vivre dans la peur et dans l'obscurité, on comprend que les assertions de Grégoire et de ses épigones soient devenues une sorte de *communis opinio*.

Or l'un des principaux acquis des récentes enquêtes sur la topographie chrétienne est d'avoir fait justice de cette théorie qui avait encore cours dans les manuels au milieu des années soixante du siècle dernier, voire plus tard encore. En Gaule ainsi, des exemples réputés classiques comme ceux de Clermont, Tours ou Auxerre n'ont pas résisté à une étude critique⁸ et sauf en quelques cas disputés, comme (peut-être) celui de Dax, qui n'est d'ailleurs connu que par un texte tardif,⁹ il n'est guère d'exemple de cathédrale qui ait été initialement installée dans un *suburbium*. On ne saurait valablement en effet considérer comme tels les édifices, d'ailleurs assez nombreux —on y reviendra—, qui étaient aux marges des agglomérations dépourvues d'enceintes, ce qui rend malaisée l'appréhension de l'aire sûrement urbanisée pendant l'Antiquité tardive. Un exemple de choix en est fourni par la cathédrale de Cimiez, que Fernand Benoît, suivant en cela les idées qui avaient cours de son temps, avait réputée de ce fait extra-urbaine ;¹⁰ Paul-Albert Février a fait justement observer cependant que, si marginale qu'elle fût, cette cathédrale jouxtait un quartier encore largement fréquenté, ce qui imposait de voir en elle un établissement urbain¹¹ et le même raisonnement vaut également, pour en rester à la Provence, à propos de la cathédrale de Riez,¹² voire pour N.-D. du Bourg à Digne, qui a été élevée sur un site enco-

8. Voir sur ce point les différents fascicules de la TCG : t. VI, pp. 32-33 pour Clermont [F. Prévot] ; v, p. 28 pour Tours [L. Pietri] ; VIII, pp. 53-54 pour Auxerre [J.-Ch. Picard].

9. Il s'agit en effet du *Liber memorialis* du XIIe siècle (DEGERT, A. [éd.], 1921) : Fragment des archives de l'ancien chapitre de Dax, dans *Bulletin de la Société de Borda*, 45, pp. 45-60), qui rapporte que le siège épiscopal fut transféré, vers le milieu du XIe siècle du site extra-urbain de Saint-Vincent de Xaintes à l'intérieur de la ville.

10. BENOIT, F. *Cimiez, la ville antique (monuments, histoire)*, *Fouilles de Cemenelum*, I, Paris, 1977, p. 96.

11. FÉVRIER, P.-A., 1964 : *Le développement urbain en Provence de l'époque romaine à la fin du XIVe siècle (archéologie et histoire urbaine)*, BEFAR, 202, Paris, p. 50.

12. Sur ce monument et son contexte urbain, voir à la fois TCG, II, pp. 38-39 (J. Guyon) et PMCF, I, pp. 85-93 (G. Barrauol).

6. TESTINI, P., CANTINO WATAGHIN, G. et PANI ERMINI, L. : *La cattedrale in Italia*, un rapport en forme de véritable monographie que l'on trouvera dans ACIAC XI, pp. 5-231.

7. L'expression revient chez Grégoire à la fois pour Clermont (*Historia Francorum*, I, 33, dans KRUSCH, B. et LEVISON, W. (éd.), MGH, SRM, I, 1, Hanovre, 1951 [2e édition], p. 25) et pour Tours (*Ibid.*, x, 31, 1, p. 527), à propos de quartiers périphériques où sont les tombes des martyrs.

re lâchement occupé pendant l'Antiquité tardive et propice de ce fait tant à l'installation d'une cathédrale qu'à celle d'une église funéraire.¹³

Cette interprétation est d'autant plus vraisemblable qu'elle s'accorde avec ce qu'ont montré les enquêtes similaires conduites dans le reste de l'Occident. Ainsi en Afrique, où Noël Duval a noté dans son rapport du Congrès de Lyon qu'« aucun des groupes épiscopaux certains, probables ou possibles ne se trouve vraiment à l'extérieur de la ville,¹⁴ mais autant vaut pour le rapport sur l'Italie, et particulièrement pour l'Italie péninsulaire où les exemples de cathédrales que l'on pourrait qualifier d'*extra-urbaines* se comptent sur les doigts d'une main, la principale exception étant due à la Sardaigne où l'ensemble des églises épiscopales paraissent primitivement avoir été situées hors du périmètre aggloméré ;¹⁵ encore Philippe Pergola me souffle-t-il à l'instant que l'analyse de la topographie sarde gagnerait certainement à être reprise à frais nouveau. Affaire à suivre donc, même si après avoir critiqué l'historiographie ancienne parce qu'elle tendait à placer de façon quasi systématique dans le *suburbium* les premières cathédrales, je me garderai de tomber dans l'excès inverse et de prétendre que le fait que les groupes épiscopaux étaient des monuments proprement urbains constitue une règle qui ne souffrirait pas d'exception. Il convient en effet de préserver l'avenir et les surprises que peuvent réserver de nouvelles fouilles. Mais je crois qu'en la matière, il faut désormais renverser les termes de la preuve : on devra disposer de très solides arguments avant d'avancer qu'une cathédrale antique était bien dans une zone située *extra muros*. Cela vaut sûrement aussi pour l'Espagne.

Si la quasi totalité des groupes épiscopaux primitifs se situaient donc à l'intérieur des murs, nombreux étaient ceux qui avaient été installés fort près des murs, comme c'était le cas en Espagne à Barcelone par exemple. Je l'ai déjà dit pour les Gaules à propos de Cimiez, Riez et Digne, mais autant vaudrait, en Provence toujours, pour Arles, Marseille ou Aix, pour ne pas parler, dans des régions plus septentrionales, de Bordeaux, de Tours, de Clermont, de Cologne, du Mans et de bien d'autres villes encore. La proximité était d'ailleurs telle parfois que l'ensemble des monuments épiscopaux

jouxtaient l'enceinte, comme on peut le vérifier tant par les textes que par l'archéologie. Parmi d'autres exemples archéologiques possibles, retenons celui de Grenoble où le groupe épiscopal, d'abord cantonné par la muraille antique, l'a englobée, puis outrepassée au Moyen Âge, comme l'ont montré les recherches qui ont été conduites dans le palais épiscopal moderne, après que des travaux dus à la construction d'une ligne de tramway eurent conduit à la spectaculaire découverte du baptistère de ce groupe épiscopal.¹⁶ Et pour les textes, on songera à Arles, où la *Vita* de Césaire montre l'évêque empruntant le chemin de ronde pour porter secours aux moniales du monastère Saint-Jean, qui avait été installé dans l'ancien groupe épiscopal désaffecté situé dans l'angle sud-est du rempart (fig. 1),¹⁷ ou encore à Angers où l'on sait par une piquante anecdote de Grégoire de Tours que la *domus ecclesiae* attenante à la cathédrale comptait un *solarium* qui avait été aménagé sur une partie de l'enceinte : du coup, à la sortie d'une réception trop arrosée, un convive de l'évêque manqua une marche et s'écrasa sur le sol.¹⁸ Mais autant vaut pour le reste de l'Occident, où la localisation des groupes épiscopaux aux marges des agglomérations est également des plus fréquentes : elle se vérifie dans plus de la moitié des cas en Italie, toutes régions confondues,¹⁹ tandis que pour l'Afrique, Noël Duval a noté que si « une dizaine de groupes épiscopaux se situent au centre [...], le reste des cathédrales, ou supposées telles, deux fois plus nombreuses, se trouvent à la périphérie ».²⁰

Une telle localisation est-elle si étonnante ? Pendant l'Antiquité tardive, beaucoup de villes s'étaient dotées d'enceintes réduites qui servaient généralement d'écrin et de protection au centre ci-

16. Voir à ce sujet la belle publication de BAUCHERON, F., GABAYET, F. et DE MONTJOYE, A., 1998 : *Autour du groupe épiscopal de Grenoble, deux millénaires d'histoire*, Documents d'Archéologie en Rhône-Alpes, 16, Lyon.

17. *Vita Sancti Caesarii* (BHL, 1508-1509), II, 26, KRUSCH, Br. (éd.), 1896 : MGH, SRM, III, Hanovre, p. 494 : *per murum ad locum ueniens*.

18. GRÉGOIRE DE TOURS, *Historia Francorum*, X, 14, éd. citée, p. 500.

19. TESTINI, P., CANTINO WATAGHIN, G. et PANI ERMINI, L. dans ACIAC, XI, avec, peut-être, une légère différence entre l'Italie septentrionale, où localisations périphériques et localisations plus centrales semblent « *pressochè equivalenti sul piano quantitativo* » (p. 37) et l'Italie centrale, méridionale et insulaire où les auteurs ont noté, p. 77, « *una preferenza, a quanto sembra, per aree periferiche più che centrali* ».

20. DUVAL, N., dans ACIAC, XI, pp. 375-381.

13. Sur cet édifice, dont la fouille est postérieure au fascicule de la TCG consacré à la province ecclésiastique d'Embrun, voir PMCF, I, pp. 69-80 (G. Démians d'Archimbaud).

14. DUVAL, N., dans ACIAC, XI, p. 375.

15. TESTINI, P., CANTINO WATAGHIN, G. et PANI ERMINI, L., dans ACIAC, XI, p. 77.

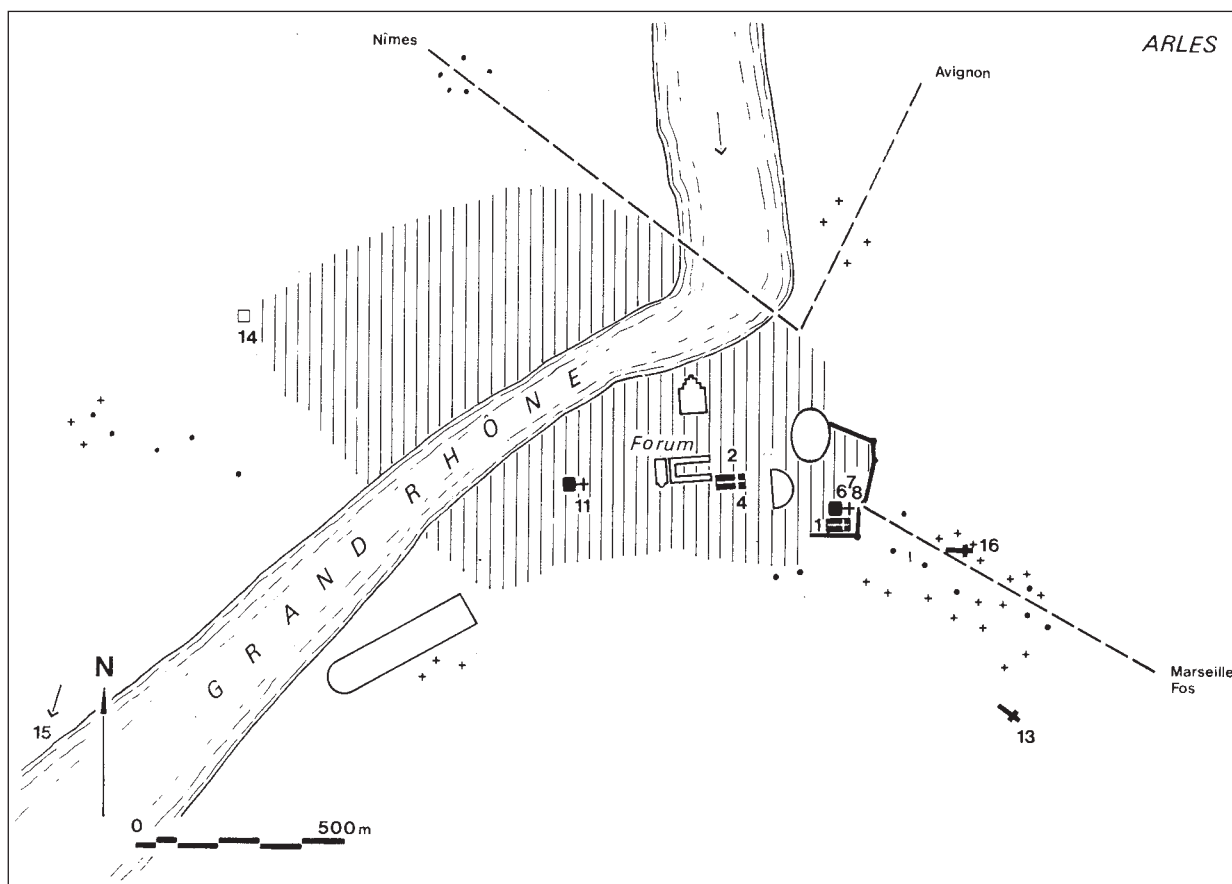

Figure 1. La topographie chrétienne d'Arles, d'après FÉVRIER, P.-A., dans TCG, III, p. 74 : points : nécropoles antiques ; croix : nécropoles de l'Antiquité tardive ; 1. Cathédrale primitive ; 2. Cathédrale du ve siècle ; 4. Résidence épiscopale ; 6-8. Édifices de culte du monastère féminin de Saint-Jean ; 11. Monastère d'hommes d'Aurélien ; 13. Basilique funéraire de Saint-Genest ; 14. Monument à Genest sur le lieu du martyr ; 15. Monastère d'hommes suburbain ; 16. Basilique funéraire des Apôtres (dessin S. Roucole).

vique et à ses monuments encore plus ou moins en fonction²¹ et ces enceintes étaient si réduites parfois que de nouveaux édifices publics comme ceux que l'Église entendait élever ne pouvaient dès lors que se trouver plus ou moins proches d'une courtine. Mais dans ces agglomérations où, souvent, il n'y avait pas beaucoup à marcher pour aller d'une extrémité de l'enceinte à l'autre, peut-on dire de tels groupes épiscopaux qu'ils occupaient dans la ville une position marginale ? Non sans doute, pas plus que l'on ne saurait considérer que c'est par

discretion ou par prudence que de telles localisations avaient été retenues par les communautés chrétiennes. La chose a encore été soutenue récemment dans un manuel d'histoire du christianisme, qui donne pour exemple à l'appui de cette thèse les cas d'Arles et de Rome, ce qui est réunir l'*Urbs* et la *Gallula Roma Arelas* célébrée par Ausone.²² C'est oublier pour Rome le caractère tout à fait exceptionnel de la capitale de l'Empire et le fait que le Latran était une fondation privée du prince, qui

21. Pas toujours cependant : pour se limiter aux Gaules, il est des villes, et non des moindres, comme Bordeaux ou Tours, dans lesquelles des monuments importants du Haut-Empire sont restés à l'écart de l'enceinte tardive et dans d'autres villes comme Riez ou Saint-Bertrand-de-Comminges, la construction d'une enceinte sur la hauteur qui dominait l'agglomération du Haut-Empire a même conduit à laisser à l'écart la ville antique dans son ensemble.

22. PERRIN, M.-Y., 1995 : Le nouveau style missionnaire : la conquête de l'espace et du temps, dans MAYEUR, J.-M., PIETRI, CH. (†), PIETRI, L., VAUCHEZ, A. et VENARD, M. (dir.), *Histoire du Christianisme*, II, *Naissance d'une chrétienté (250-430)*, Paris, p. 595 : « À Rome ou Arles par exemple, elle [la cathédrale] occupe une position périphérique, comme si au IVe siècle l'établissement chrétien répugnait encore à affronter directement le cœur indissolublement civique et religieux des agglomérations antiques. »

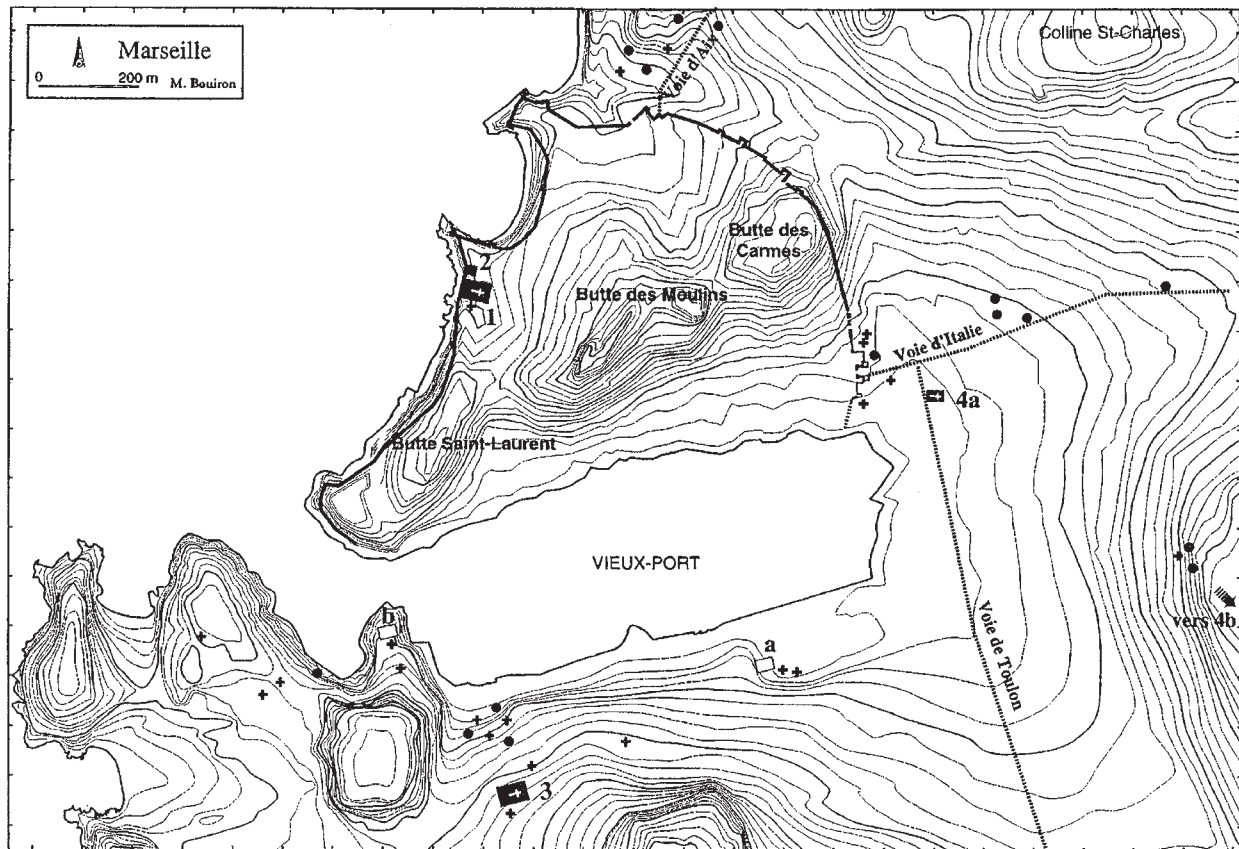

Figure 2. La topographie chrétienne de Marseille, d'après GUYON, J., 2000, dans *Romanité et cité chrétienne, Mélanges en l'honneur d'Yvette Duval*, Paris, p. 407 ; points : nécropoles antiques ; croix : nécropoles de l'Antiquité tardive ; 1. Cathédrale ; 2. Baptistère ; 3. Saint-Victor ; 4 a. Édifice funéraire du site de la Bourse (Saint-Étienne ?) ; 4 b. N.-D. du Mont (autre localisation possible pour Saint-Étienne) ; a. Saint-Pierre ; b. Saint-Nicolas (dessin M. Bouiron).

ne disposait sans doute pas à titre personnel de terrains ou d'immeubles plus proches du centre et dont le choix, d'autre part, a peut-être été dû à des considérations d'ordre proprement politique.²³ Et pour Arles, c'est négliger la position éminente qu'occupait la cathédrale, qui était située au sommet de la butte calcaire sur laquelle est établie la ville, ce qui n'est pas sans rappeler la situation de Marseille où la masse du groupe épiscopal, juchée sur une sorte de falaise, se détachait semblablement au-dessus des crénelures du rempart (fig. 2) : pour qui abordait la ville depuis la terre ou depuis la mer, de tels édifices signifiaient éloquemment la christianisation du paysage.

En fait, ces localisations privilégiées à la périphérie paraissent surtout témoigner de deux choses :

23. Dans le même sens, voir CANTINO WATAGHIN, G., 1996, en collaboration avec GUYON, J. et GURT, J. M., *Topografia ed ideologia della « ciuitas christiana » tra IV e VI secolo*, dans BROGILO, G. P. (dir.), *Early medieval towns in the Western Mediterranean, Ravello, 22-24 settembre 1994*, Mantoue, p. 31.

de la vitalité maintenue des cités à l'aube de l'Antiquité tardive, d'une part ; du fait que même une fois devenu la religion officielle de l'Empire, le christianisme a mis du temps à s'affirmer, d'autre part. Elles tiennent probablement au fait qu'au IVe siècle et même au début du Ve siècle, rares devaient être au centre des agglomérations les parcelles qui étaient disponibles ou que leurs possesseurs étaient disposés à céder à l'Église locale ; force était donc pour elle de s'en tenir, faute de mieux, à des terrains plus marginaux. La preuve en est donnée par les transferts précoces de cathédrales que nous font connaître les textes ou l'archéologie : ils se sont toujours traduits par une migration de la périphérie vers le centre. L'exemple le plus éclairant est sans doute fourni par la *Vita* d'Amator d'Auxerre parce qu'elle donne à connaître précisément les intentions de l'évêque : c'est parce qu'elle était située « sur un emplacement très vaste, rempli d'un charme divin », qu'il sollicita un notable local pour obtenir de lui la cession de la « vaste et noble demeure que son père lui avait laissée par tes-

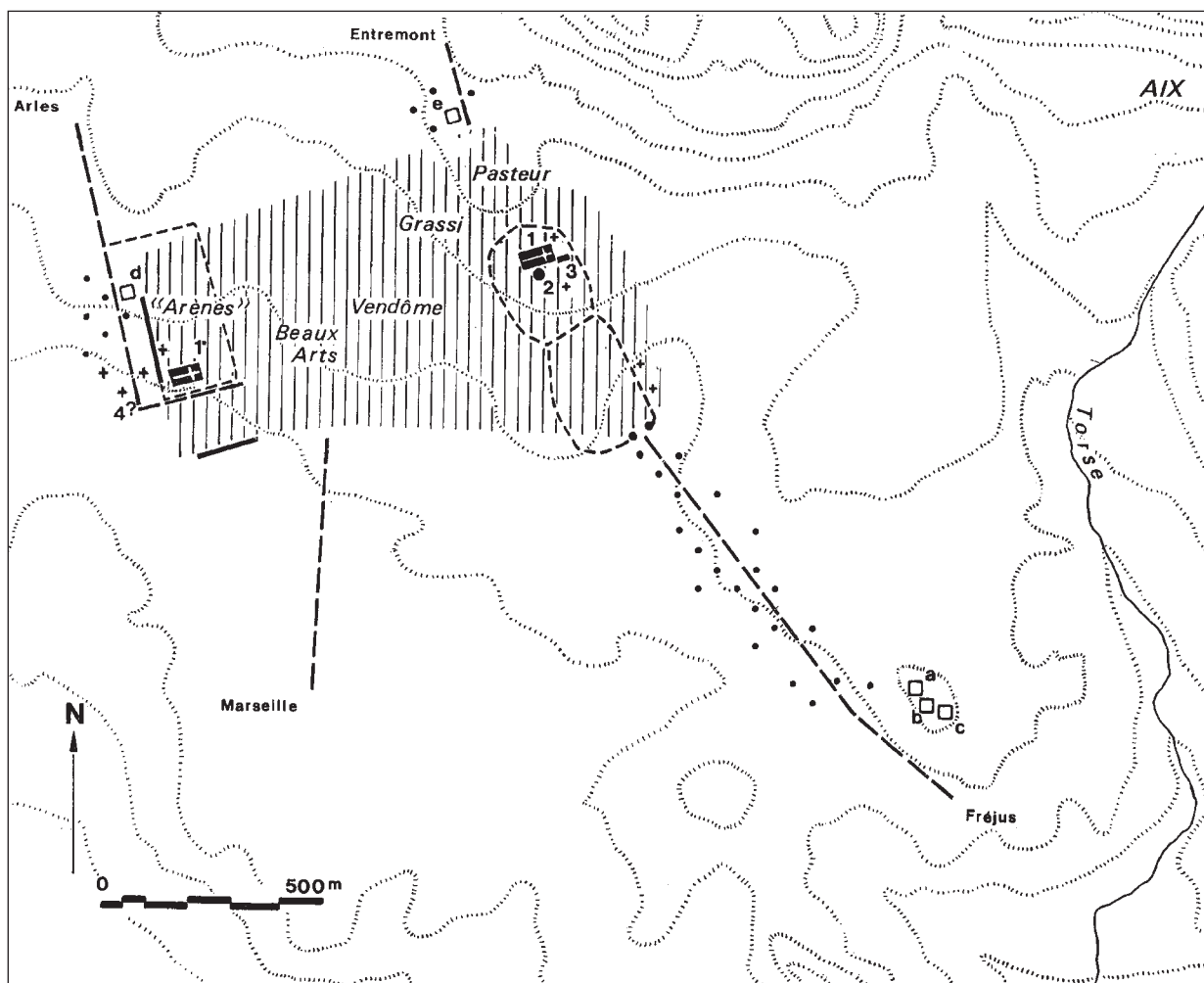

Figure 3. La topographie chrétienne d'Aix-en-Provence, d'après GUYON, J., dans TCG, II, p. 19 : en hachures, l'aire urbanisée au Haut-Empire ; points : nécropoles antiques ; croix : nécropoles de l'Antiquité tardive ; 1. Cathédrale (Saint-Sauveur) ; 1*. N.-D. de la Seds (cathédrale primitive ?) ; 2. Baptistère ; 3. Autres éléments du groupe épiscopal ; a-c : Édifices funéraires de la nécropole orientale, Saint-Pierre, Saint-Sauveur-du-Puy, Saint-Étienne ; d : Saint-Laurent ; e : Saint-André (dessin S. Roucole).

tament », ²⁴ afin d'y faire construire, au début du Ve siècle, une cathédrale plus ample et mieux située que la cathédrale primitive, dont on sait seulement qu'elle était proche d'une porte. ²⁵ De semblables motivations ont dû jouer dans les cas documentés par l'archéologie, comme à Arles et à Aix-en-Provence où de nouvelles cathédrales ont été installées, avant 449 pour la première, au tournant des années 500 pour la seconde, en lisière ou sur l'emprise du centre civique, donc à bonne dis-

tance des cathédrales primitives qui jouxtaient l'enceinte dans les deux cas ²⁶ (fig. 1 et 3).

De tels transferts sont à distinguer de transferts plus tardifs, qui ont pu conduire à des déplacements en sens inverse, comme à Velletri par exemple où c'est pour des motifs de sécurité, devant la menace lombarde, que la cathédrale primitive fut transférée à l'initiative de Grégoire le Grand des abords du forum vers le *suburbium* ; ²⁷ ils

24. STEPHANUS AFRICANUS, *Vita S. Amatoris* (BHL, 356), AA. SS. Mai., I, pp. 50-60.

25. Mais selon toute vraisemblance, comme on l'a dit, à l'intérieur et non à l'extérieur de la courtine : cf. TCG, VIII, p. 54 (J.-Ch. PICARD), où l'on trouvera d'autre part une analyse plus détaillée de la *Vita Sancti Amatoris*.

26. Pour Arles, voir TCG, III, pp. 80-81 (P.-A. FÉVRIER) ; pour Aix-en-Provence, où la cathédrale primitive est sans doute à imaginer, même si la preuve archéologique manque encore, sur le site périphérique de N.-D. de la Seds, *ibid.*, II, pp. 24-26 (J. GUYON).

27. GRÉGOIRE LE GRAND, 1982 : *Regist.*, dans D. NORDBERG (éd.), CCSL, 140, Turnhout, pp. 99-100.

témoignent du poids accru que les Églises ont tenu avec le temps au sein des villes, même si cela n'a pas été sans difficulté, comme le montrent les longues négociations qu'Amator dut mener à Auxerre pour obtenir du *très noble Ruptilius* la cession de son bien. D'autres négociations ont probablement eu lieu —mais avec l'*ordo* municipal cette fois— à Arles et à Aix où les nouveaux groupes épiscopaux ont été construits au-dessus de monuments publics dont la désaffectation requerrait l'accord des autorités : la chose est certaine pour Aix, où l'*ecclesia* est à l'emplacement d'une basilique civile ou d'un temple, tandis que le baptistère et des locaux de service (dont des thermes) ont été installés plus au sud, sur l'emprise d'une ancienne place, qui était peut-être celle du forum de la cité (fig. 4) ; elle est probable à Arles, où de puissantes substructions romaines ont été repérées au-dessous de la nouvelle cathédrale, qui était d'autre part adjacente au forum. Et sans doute en est-il allé de même en Espagne dans des villes comme Tarragone ou Valence, où les groupes épiscopaux ont semblablement été installés à proximité ou au détriment des centres civiques.

Très rares sont cependant les groupes épiscopaux dont l'archéologie ou la documentation littéraire permettent de savoir qu'ils ont fait l'objet d'un transfert ; la plupart, sans doute, n'ont jamais changé d'emplacement. Mais même en ce cas, par les transformations qu'ils ont connues, ils témoignent eux aussi du poids sans cesse accru des Églises dans la société antique, car ces transformations se sont toujours traduites par des extensions et des embellissements. Souvent modestes d'abord, ils ont progressivement pris de l'importance, au point d'occuper, au sein des villes de l'Antiquité tardive et surtout du haut Moyen Âge, une place parfois considérable. Comment ne pas songer au cas de Genève, que documentent les fouilles, exemplaires à tous égards, de Charles Bonnet et de son équipe ?²⁸ Dans cette ville en effet, les extensions successives du groupe épiscopal à partir du ve siècle l'ont finalement conduit à occuper une large part du quadrant nord-est de l'aire reparaillée (fig. 5).

Je voudrais insister sur l'importance de ces transformations car la chose apparaissait peu, na-

guère encore, au vu d'édifices que les dégagements anciens avaient le plus souvent livrés dans leur état achevé, sans que les fouilleurs se soient trop préoccupés de retracer leur évolution. En fait, les groupes épiscopaux ont connu dans l'Antiquité d'incessants chantiers dont on entrevoit mieux désormais l'enjeu économique et social. Je fais ici allusion aux nombreux travaux qui ont été consacrés au cours des dernières décennies à l'évergésie, ce puissant ressort de la société antique qui avait naturellement trouvé matière, pendant l'Antiquité tardive, à s'exercer en faveur des monuments chrétiens.²⁹ Après la thèse devenue classique de J.-P. Caillet,³⁰ on songera naturellement à l'Italie, mais les autres régions de l'Occident n'étaient pas en reste. En témoignent de très nombreux textes qui fournissent, avec force détail, des noms ou des listes de donateurs : songer, pour l'Afrique, à telle inscription des environs de Timgad qui célèbre une fondation pour laquelle le prêtre Rogatus et le diacre Emilius avaient mis largement à contribution les populations alentour³¹ et pour les Gaules, à la célèbre dédicace de la cathédrale de Narbonne, en 445, sur laquelle figurent parmi les notables que l'évêque Rusticus avait sollicités à la fois le préfet du prétoire des Gaules et certains de ses collègues dans l'épiscopat, dont il a tenu à noter scrupuleusement le montant des dons.³² C'est dire si en Espagne, l'hypothèse que la cathédrale de Barcelone doit beaucoup sans doute à la générosité de la riche famille qui possédait la résidence urbaine au-dessus de laquelle elle a été élevée³³ peut apparaître des plus vraisemblables.

La répétition de ces évergésies, dont les témoignages couvrent toute l'Antiquité tardive, et

29. Voir sur ce point le rapport de DUVAL, Y. et PIETRI, L., 1997 : Évergésisme et topographie dans l'Occident chrétien (ive-vi^e s.), dans *Actes du Xe Congrès international d'épigraphie grecque et latine, Nîmes, 4-9 octobre 1992*, Paris, pp. 371-396.

30. CAILLET, J.-P., 1993 : *L'évergétisme monumental chrétien à la fin de l'Antiquité : le dossier épigraphique de l'Italie et de ses marges*, Collection de l'École française de Rome, 175, Rome.

31. E. DIEHL, ILCV, 1859 : « [...], Venusianenses ini[t]iauerunt, [...] ucricionenses columnas V dederunt, Cuzabetenses dederunt columnas Z, omnes apsida strauerunt, plus Cuzabetenses ornauerunt. Rogatus presbiter et Emilius zacon edificauerunt.»

32. *Ibid.*, 1806 : à noter que parmi les prélats donateurs figure Oresius, qui était sans doute l'évêque de Tarragone.

33. BELTRAN DE HEREDIA TERCERO, J. (dir.), 2001 : *De Barcino a Barcinona (segles I-VII) Les restes arqueològiques de la plaça del Rei de Barcelona*, Barcelone, p. 74.

28. Pour le groupe épiscopal de Genève, sur lequel les fouilles sont encore en cours, on renverra à l'ample synthèse préliminaire que Ch. Bonnet a donnée de ses recherches, 1993, *Les fouilles de l'ancien groupe épiscopal de Genève (1976-1993)*, *Cahiers d'archéologie genevoise*, 1, Genève, qui traite aussi de l'insertion de ce groupe épiscopal dans la topographie de la ville.

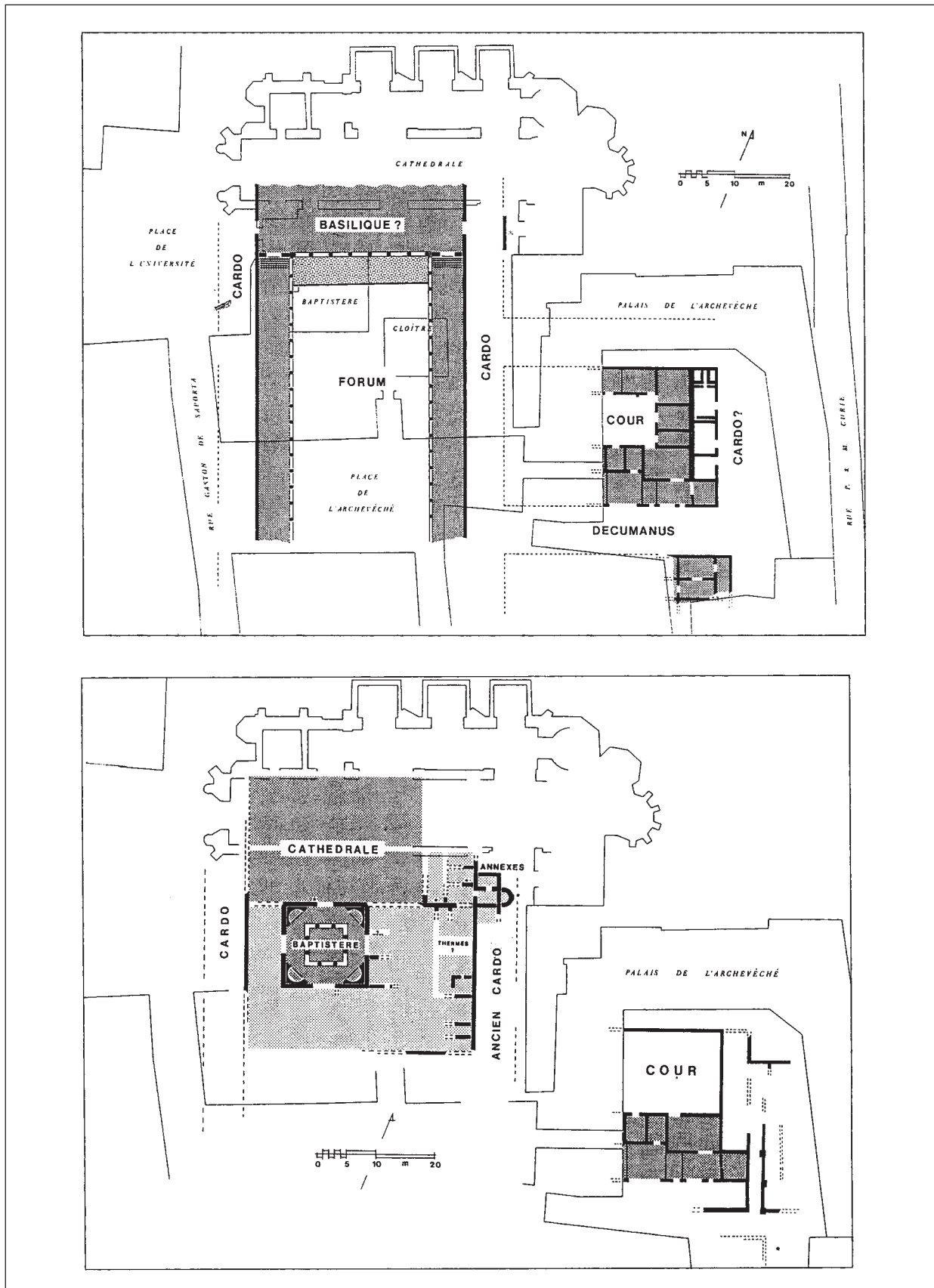

Figure 4. Le cœur monumental d'Aix-en-Provence au 1er et au 6e siècle (Dessin L. Rivet).

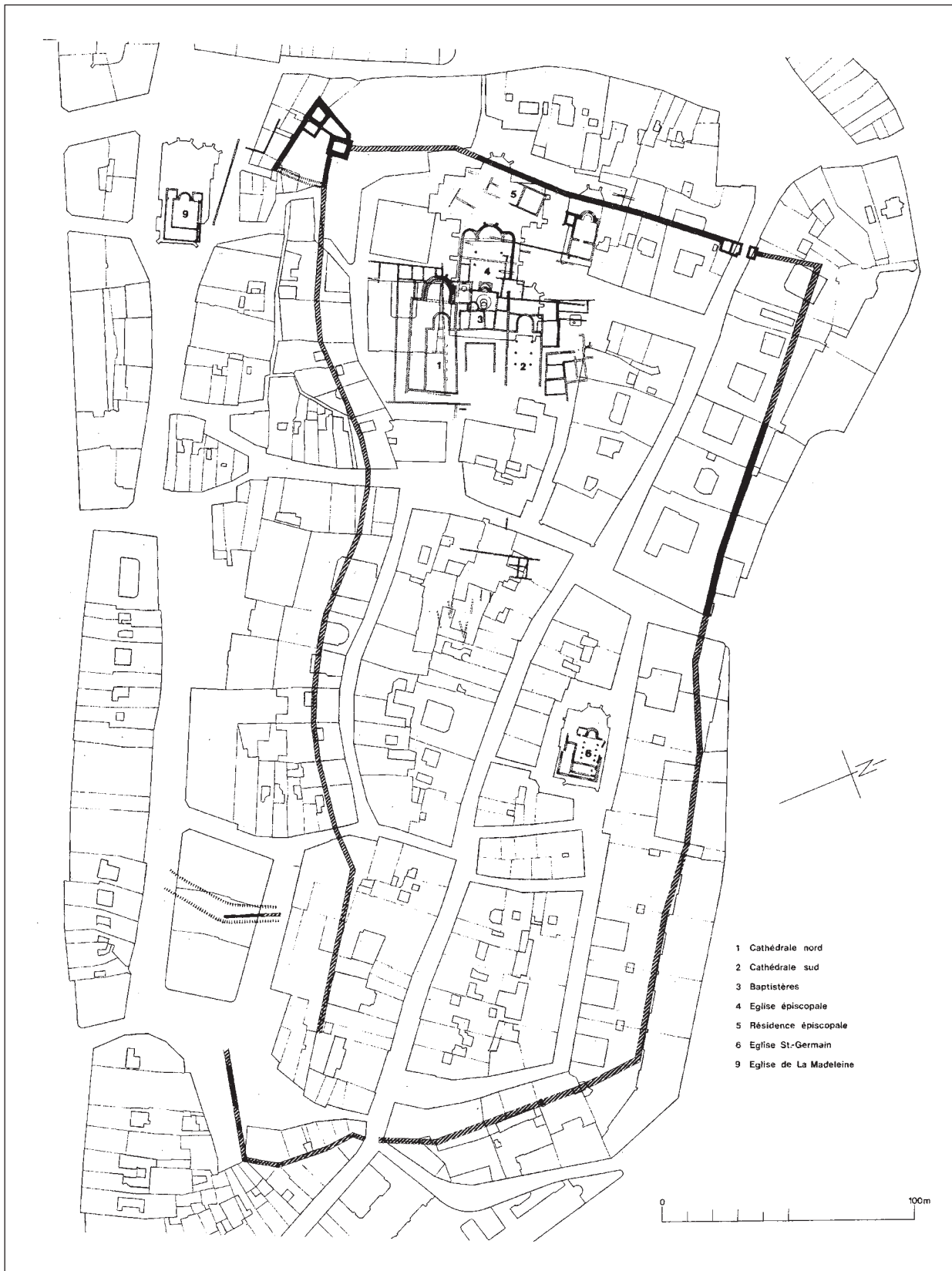

Figure 5. La topographie chrétienne de Genève, d'après BONNET, Ch., dans TCG, III, p. 43 : 1. Cathédrale nord ; 2. Cathédrale sud ; 3. Baptistères ; 4. Église épiscopale ; 5. Résidence épiscopale ; 5. Saint-Germain ; 9. La Madeleine ; l'existence d'un rempart au nord est très problématique (dessin G. Deuber et D. Burnand).

les traces des travaux ultérieurs, qui ne sont documentés que par l'archéologie, conduisent à placer sous le signe de la longue durée l'histoire des groupes épiscopaux, même si l'origine de cette histoire est moins précoce que l'on pourrait croire, même dans des régions comme l'Afrique ou l'Italie, qui font figure de vieux foyers de chrétienté à côté des terres de mission qu'étaient encore les Gaules, comme du reste les Espagnes, au moment de l'établissement de la Paix de l'Église. Les fouilles réalisées en Afrique sont souvent trop anciennes pour permettre des chronologies bien assurées, mais il semble bien en effet que les premiers groupes épiscopaux soient ici du IVe siècle et parfois d'un IVe siècle avancé.³⁴ Il en va de même en Italie, où l'on soupçonne, dans des villes comme Ravenne ou Luni, que sont restées un temps en usage des *maisons de prière*, pour reprendre la terminologie d'Eusèbe de Césarée³⁵ et si les premières cathédrales, comme celle de Théodore à Aquilée et naturellement Saint-Jean de Latran à Rome, sont bien de la deuxième décennie du IVe siècle, ce n'est sans doute pas avant le Ve siècle que les villes épiscopales italiennes ont toutes eu un groupe épiscopal.³⁶ Les Gaules, enfin, ont connu une semblable évolution, avec tout juste un léger décalage dans le temps : pour reprendre une expression chère à Paul-Albert Février, la plupart des monuments connus par l'archéologie doivent en effet être assignés ici à « un Ve siècle taillé large ».³⁷ Souvent encore, ce siècle est réputé obscur parce qu'il a coïncidé avec l'avènement des royaumes *barbares* ; l'étude des groupes épiscopaux permet pourtant de mesurer quel *âge d'or* il

a constitué pour l'art chrétien dans l'ensemble de l'Occident.

Or, à considérer les transformations que ces groupes épiscopaux ont connues pendant l'Antiquité tardive et le haut Moyen Âge, l'impression qui prévaut est celle d'un développement quasi organique, dans lequel des nécessités d'ordre liturgique, que l'on aimerait souvent pouvoir mieux mesurer, ont joué un rôle sans doute aussi important que le poids sans cesse accru des Églises sur lequel j'ai surtout insisté jusqu'à présent. En est un bon témoin le groupe épiscopal de Sbeitla, pour lequel l'image achevée que les manuels ont surtout retenue des travaux de Noël Duval (fig. 6) peut être trompeuse si l'on n'y prend garde. Si bienvenue soit-elle, cette axonométrie ne traduit en effet que le terme d'une évolution qui fut inaugurée dans la deuxième moitié du IVe siècle par la construction de l'église sud, à trois nefs, et du baptistère qui la jouxtait au nord, bientôt suivie de la conversion de cette cathédrale occidentée en édifice orienté grâce à la construction d'une contre-abside ; l'ensemble a ensuite été augmenté dans la première moitié du VIe siècle par l'édification d'une église nord à cinq nefs, qui a entraîné la transformation de l'ancien bap-

34. Voir ainsi les hésitations à propos des seuls groupes épiscopaux que N. Duval tient pour « indubitables » en Afrique. En Algérie, celui de Tipasa serait à dater, sans plus de précisions, « dès le courant du IVe siècle quand cette grande ville est devenue chrétienne » (GUI, I., DUVAL, N. et CAILLET, J.-P., 1992 : *Basiliques chrétiennes d'Afrique du Nord*, I. *Inventaire de l'Algérie*, Paris, p. 24) ; quant à celui de Djémila, sa datation est encore plus problématique : au tournant du Ve siècle (*ibid.*, p. 93) ou, peut-être, au VIe siècle (DUVAL, N., 1996 : Les églises doubles d'Afrique du Nord, dans *Antiquité tardive*, 4, p. 182) ? En Tunisie, la plus ancienne des deux cathédrales de Sbeitla aurait été « construite dans la deuxième moitié du IVe siècle », tandis qu'en Libye, à Sabratha, « les deux églises (sont) datables du dernier quart du IVe siècle » (*ibid.*, pp. 184-185).

35. *Histoire Ecclésiastique*, VIII, I, 5 ; sur ces *maisons de prière* de Luni et de Ravenne, voir CANTINO WATAGHIN, G. *et al.*, *loc. cit.* à la note 23, p. 27.

36. *Ibid.*, p. 29.

37. Voir à ce sujet les différentes notices du recueil des PMCF.

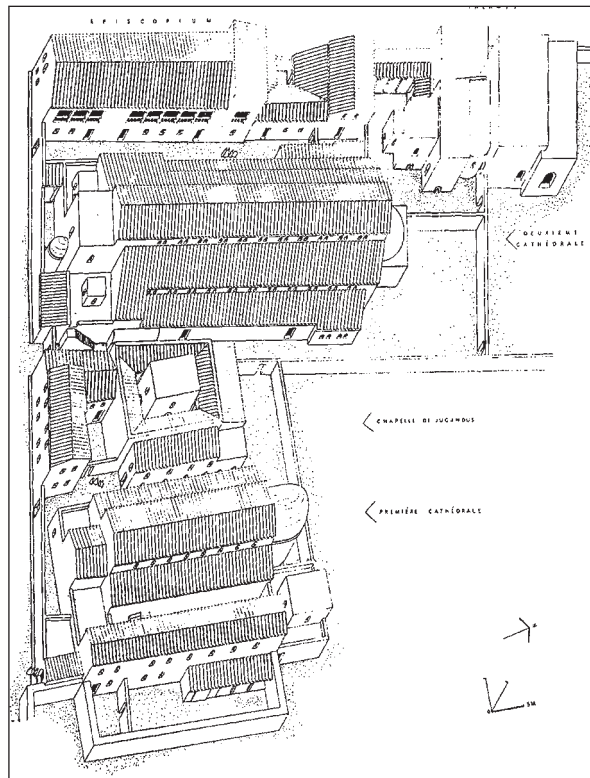

Figure 6. Axonométrie du groupe épiscopal de Sbeitla (dessin G. Hallier).

tistère en un probable *martyrium* connu sous le nom de *chapelle de Bellator* ; tout cela, sans préjudice de transformations ultérieures de la cathédrale nord, dont on relèvera surtout la contre-abside une fois reconstruite.³⁸ Mais en réalité, de semblables évolutions se vérifient dans la plupart des groupes épiscopaux et pour en donner une autre illustration, plutôt qu'à l'exemple de Genève, qui est dans toutes les mémoires, je préfère recourir à celui de Cologne, à propos duquel, sans m'attacher au baptistère, je ne retiendrai, pour faire bref, que les transformations de la cathédrale, qui fut d'abord prolongée vers l'ouest en empiétant sur l'atrium, puis dotée d'une contre-abside (fig. 7) ; encore ai-je omis les modifications d'époque carolingienne, qui ont conduit à agrandir l'abside occidentale au détriment de la rue adjacente.³⁹ Pour autant, si l'on soupçonne partout les mêmes raisons à l'œuvre dans ces transformations, elles n'ont pas produit partout des effets absolument identiques, car s'il est un autre acquis à retenir de la recherche récente, c'est bien la franche diversité des groupes épiscopaux dans l'Antiquité.

S'agissant des cathédrales, cela se vérifie plus pour leur articulation au sein d'ensembles complexes que pour leur plan, dont la (relative) homogénéité s'explique par leur caractère fonctionnel : il s'agissait en effet de grandes salles destinées à accueillir l'ensemble de la communauté chrétienne et pour aménager de telles salles, l'architecture monumentale de l'Antiquité disposait, avec les basiliques civiles notamment, de modèles éprouvés auxquels il suffisait d'emprunter plus ou moins largement.⁴⁰ Parlant d'*articulation au sein d'ensembles complexes*, je fais naturellement allusion à la difficile question des *cathédrales doubles*, qui a assez occupé la communauté scientifique depuis le renouveau des études sur les groupes épiscopaux dans les années cinquante pour que cette expression de *cathédrale double* ait pu passer pour une sorte de référence typologique. Cela tenait à la fois à l'existence d'ensembles aussi remarquables que celui d'Aquilée, déjà connu ancien-

38. DUVAL, N., 1971 : *Sbeitla et les églises africaines à deux absides*, t. 1, Paris, pp. 7-323, dont on trouvera une présentation synthétique, par exemple dans *Antiquité tardive*, 4, 1996, p. 184.

39. Voir sur ce point l'article de N. Gauthier cité à la note 3, qui va plus avant que je ne le fais dans le haut Moyen Âge.

40. Cela dit, naturellement, pour faire bref, car l'on sait bien combien le débat sur la filiation entre basilique civile et basilique chrétienne a pu être vif en archéologie chrétienne, même s'il semble un peu assoupi aujourd'hui.

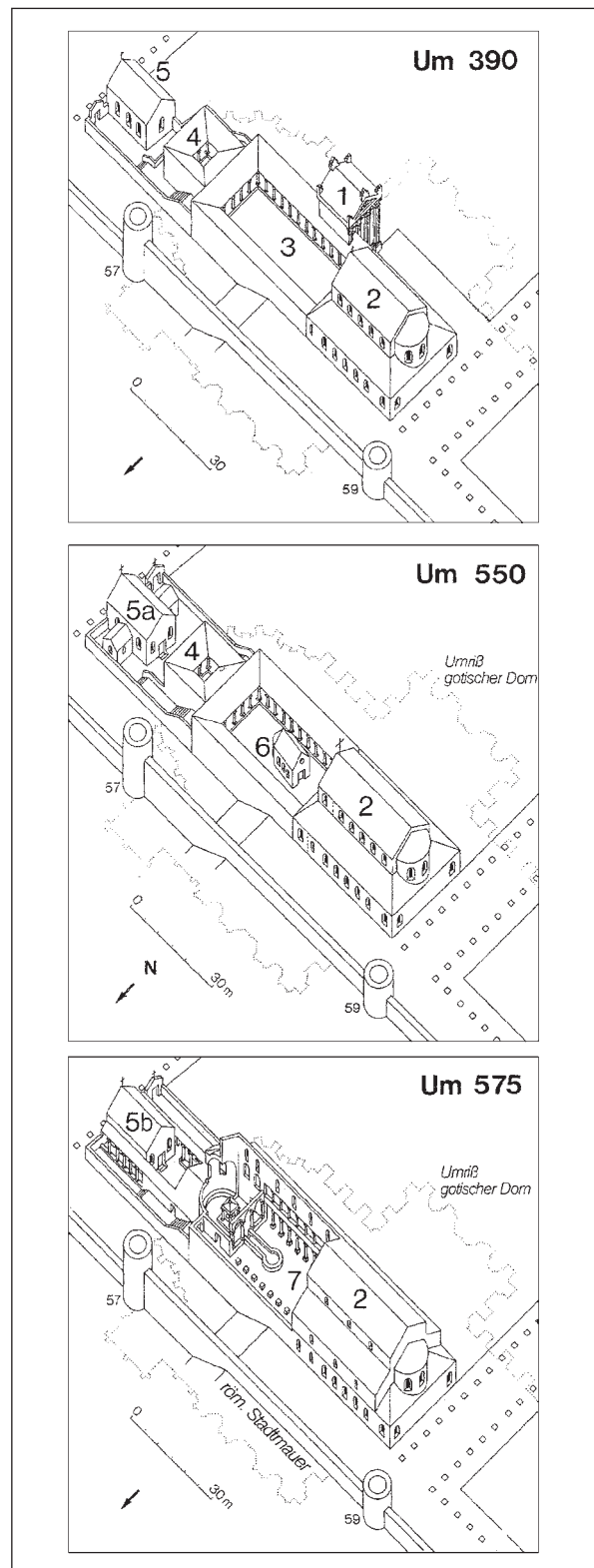

Figure 7. Le groupe épiscopal de Cologne, états évolutifs de 390 à 575, d'après WEYRES, W. et WOLFF, A.: 1. Temple dit de Mercure ; 2. Cathédrale ; 3. Atrium ; 4. Palais épiscopal ; 5. Baptistère ; 6. Oratoire ; 7. Église franque avec ambon et tribunes ; 57-59. Mur d'enceinte et tours de la ville ; en pointillés, les limites de la cathédrale médiévale.

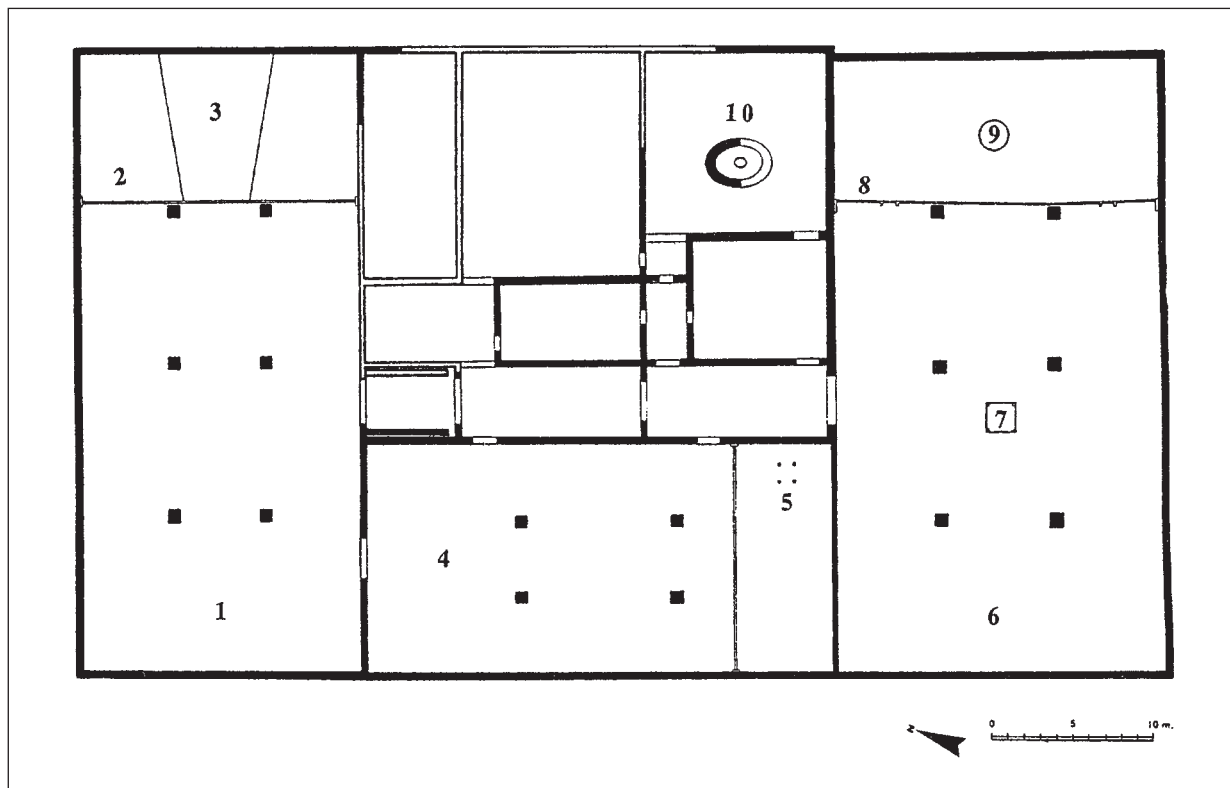

Figure 8. Le *complexe théodorien* d'Aquilée, selon MENIS, G. C. : 1. *Aula* nord ; 4. Salle transversale (salle d'audience ou *consignatorium*) ; 6. *Aula* sud ; 10. Cuve baptismale, selon L. BERTACCHI et G. C. MENIS (d'après *Antiquité tardive*, 4, 1996, p. 39, fig. 6).

nement (fig. 8), ou ceux de Trèves et de Djémila sur lesquels des fouilles récentes attiraient alors l'attention (fig. 9 et 10), mais aussi à la lecture des textes qui attestent, à partir de l'époque carolingienne surtout, la multiplicité des édifices de culte installés au sein des groupes épiscopaux. Depuis, la recherche a beaucoup progressé, tant en Occident qu'en Orient,⁴¹ ce qui a conduit à réviser à la baisse des inventaires par trop généreux et à mieux percevoir aussi la complexité d'un phénomène pour lequel on ne saurait imaginer des explications univoques. On ne saurait donc se contenter de la commode, mais bien impropre, appellation de *cathédrale double*, quand cette appellation recouvre des ensembles constitués à des époques différentes (et parfois de façon très progressive, comme on l'a dit pour Sbeitla), avec des typologies finalement assez diverses — songer ain-

41. Voir en particulier le travail de SODINI, J.-P. et KOLOKOSTAS, K., 1984 : *Alikí II : la basilique double*, Athènes, qui a conduit les auteurs à une relecture critique du phénomène dans l'ensemble de l'orbis christianus et, plus généralement, la livraison de la revue *Antiquité tardive* citée à la note suivante.

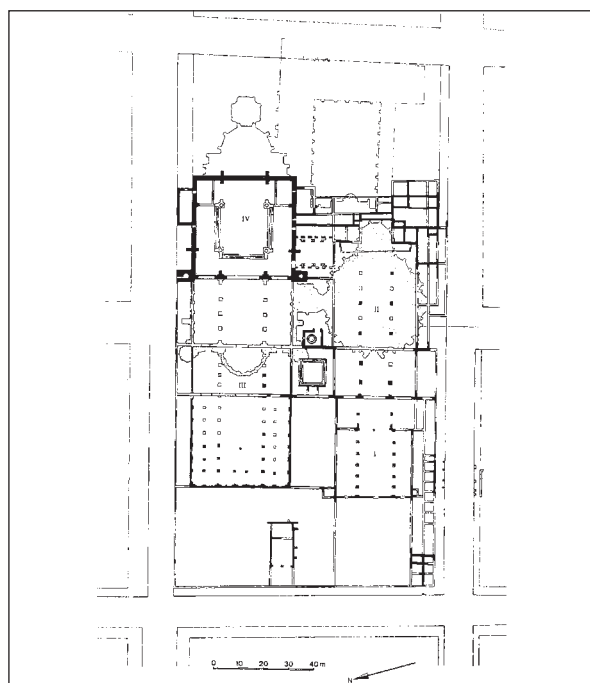

Figure 9. Le groupe épiscopal de Trèves vers 380 : I. Atrium de l'église sud ; II. Église sud (Liebfrauenkirche) ; III. Église nord (Dom Sankt Peter) ; IV. Chevet carré de l'époque de Gratien (d'après *Antiquité tardive*, 4, 1996, p. 41, fig. 8).

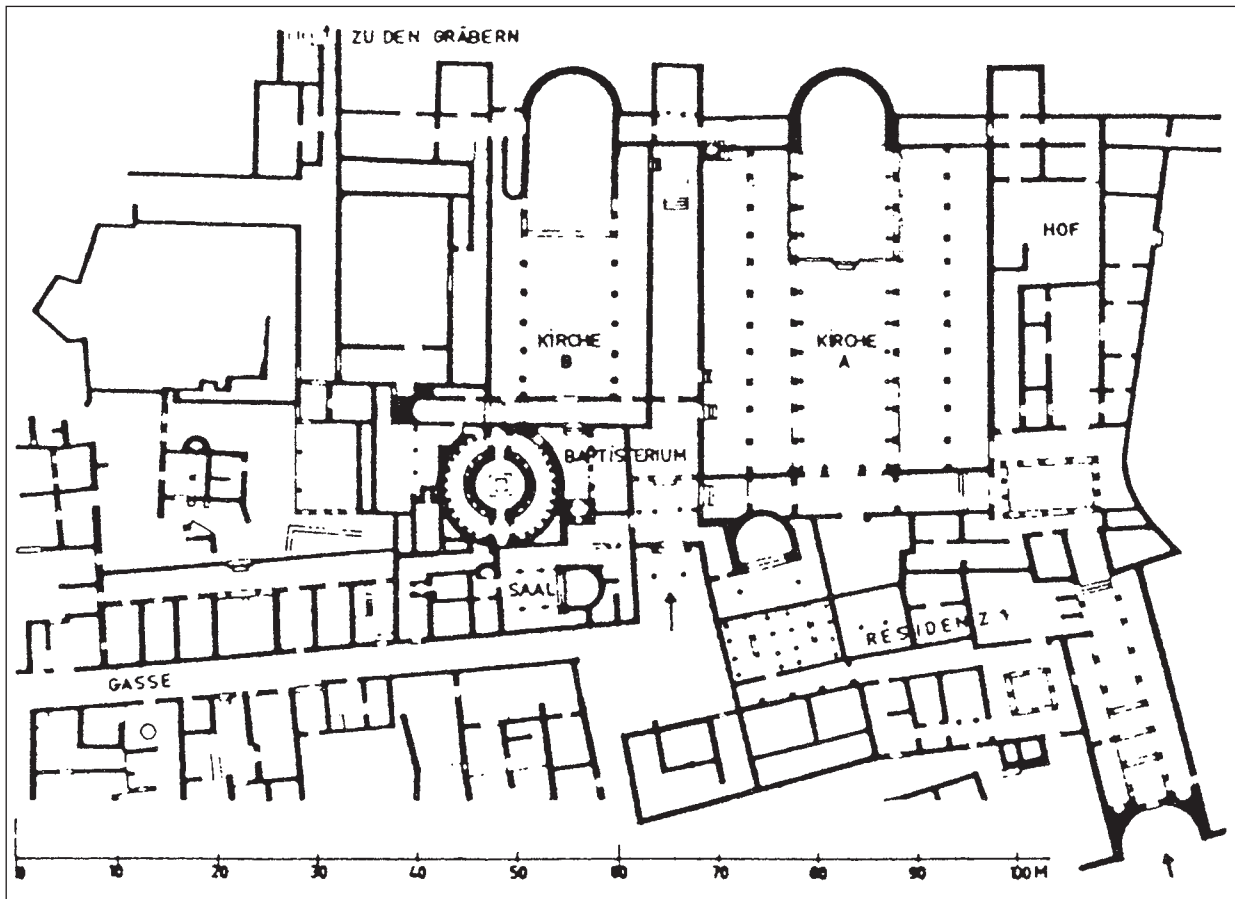

Figure 10. Le groupe épiscopal de Djémila, selon CHRISTERN, J. (d'après *Antiquité tardive*, 4, 1996, p. 50, fig. 33).

si pour l'Afrique aux *églises doubles* perpendiculaires de Sétif ou de Timgad (fig. 11) —et qui répondaient sans doute à des usages liturgiques également divers : qu'il suffise de renvoyer sur tous ces points à une livraison relativement récente de la revue *Antiquité tardive*,⁴² tout en la complétant par les découvertes (ou les réinterprétations) survenues entre temps, ne fût-ce qu'en Espagne comme vient de le dire le Professeur Tuset.

Une diversité plus grande encore se reconnaît à propos des baptistères. Cela vaut d'abord pour la place qu'occupaient au sein des groupes épiscopaux ces locaux qui devaient être isolés ou facilement isolables à cause de la nécessité de préserver le secret du sacrement de l'initiation chrétienne auquel l'Église est restée attachée tout au long de l'Antiquité. Sauf généralement en Afrique, où les baptistères monumentaux sont rares,

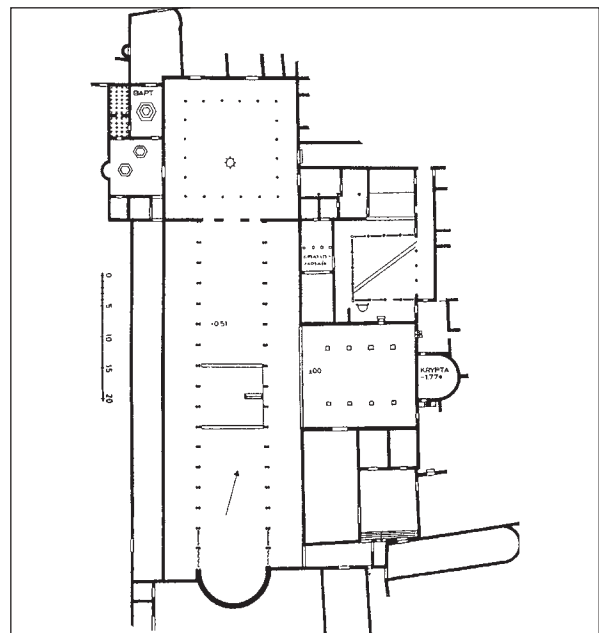

Figure 11. Le groupe épiscopal « donatiste » de Timgad, selon CHRISTERN, J. (d'après *Antiquité tardive*, 4, 1996, p. 181, fig. 3).

42. *Antiquité tardive*, 4, 1996, dont le dossier Les églises doubles et les familles d'églises occupe plus de 200 pages, pp. 19-234.

les édifices baptismaux peuvent donc être à l'écart de la cathédrale, comme le cas est fréquent en Italie (à commencer par les villes capitales, Rome et Milan) et loin d'être exceptionnel dans les Gaules : songer cette fois à Cologne (cf. fig. 7), à Grenoble ou à Poitiers par exemple. La plupart des baptistères sont pourtant contigus à l'*ecclesia* ou liés à elle par un espace intermédiaire, ouvert ou couvert, mais ils prennent place alors indifféremment dans son prolongement, comme à Riez, tout aussi bien qu'au nord, comme à Marseille, ou au sud comme à Aix-en-Provence par exemple ; tout cela sans préjudice, pour les *cathédrales doubles*, des baptistères installés entre les églises, selon la disposition tenue à tort pour *canonique* de ces groupes épiscopaux (cf. fig. 6, 8 et 9). Toutes les solutions sont possibles, comme elles sont possibles également pour les plans des édifices, à propos desquels les architectes ont d'autant plus volontiers rivalisé d'ingéniosité qu'ils se prêtaient mieux à l'inventivité que les cathédrales. Voir ainsi les subtiles variations au sein d'un groupe pourtant aussi homogène en apparence que celui des baptistères de Provence : au sein de cette série, en réalité, il n'est pas deux monuments qui soient exactement semblables⁴³ (fig. 12). Sans parler des aménagements intérieurs, fort variés eux aussi et fort variables au gré de transformations qui n'ont pas moins touché les baptistères que les cathédrales : la figure 7 en offre, mais pour l'extérieur seulement du baptistère de Cologne, une bonne illustration, à laquelle on pourrait adjoindre, pour les seules Gaules, outre le baptistère de Genève, bien entendu, celui de Grenoble, dans lequel les fouilleurs n'ont pas distingué moins de six *états* de construction et cinq *phases* d'aménagement⁴⁴ (fig. 13). À quoi bon insister cependant quand, dans les Espagnes, le baptistère de Barcelone constitue lui aussi désormais un cas d'école ?

Les groupes épiscopaux ne se limitaient pas cependant aux seuls édifices du culte chrétien, si importants qu'ils fussent ; ils comptaient aussi nombre de locaux, à usage de service, d'assistan-

ce ou de réception. On le sait bien par les textes : pour ne prendre qu'un exemple, songer ainsi à Arles où la cathédrale était flanquée au VIe siècle non seulement d'une résidence pour l'évêque et ses clercs qui vivaient avec lui en communauté, mais également d'une sorte d'hospice spécialement agencé pour que les malades puissent, de leur lit, suivre l'office célébré dans l'*ecclesia* voisine.⁴⁵ Mais il s'en faut de beaucoup que l'on puisse connaître ou même deviner par l'archéologie la complexité architecturale que laisse ainsi percevoir la documentation littéraire. Sauf à Genève (cf. fig. 5), que savons-nous en effet de l'organisation des groupes épiscopaux, tant en Italie que dans les Gaules — où les petits ensembles thermaux et les quelques autres salles que l'on a identifiés dans la mouvance des cathédrales de Cimiez ou d'Aix-en-Provence par exemple (cf. fig. 4) n'autorisent qu'une vision très fragmentaire—, et même en Afrique où l'*episcopium* a cependant été bien identifié sur les sites qui ont été suffisamment fouillés en extension, comme à Sbeitla, voire à Djémila (cf. fig. 6 et 10) ?

Ce que l'on en perçoit se place cependant à nouveau sous le signe de la diversité et l'on ne s'étonnera donc pas que, portant un regard d'ensemble sur les groupes épiscopaux africains, Noël Duval ait pu conclure que « si l'on discerne, à travers saint Augustin et les fouilles les plus significatives, (leurs) composantes principales, la notion de *programme* architectural s'imposant à l'évêque constructeur, de *plan-type* paraît totalement étrangère aux préoccupations des différentes Églises africaines ». ⁴⁶ On ne saurait mieux dire, et ce jugement vaut certainement pour l'ensemble de l'Occident, Espagnes comprises. Ce qui n'interdit pas, naturellement, de se livrer à d'indispensables études comparatives, ni même de mettre en évidence des sortes de *faciès régionaux*, comme ceux que l'on croit pouvoir discerner, par exemple, entre les groupes épiscopaux de l'arc alpin,⁴⁷ ou encore pour la série des baptistères de Provence que j'évoquais il y a peu

43. Pour plus de détails, voir mon étude, Baptistères et groupes épiscopaux de Provence — Élaboration, diffusion et devenir d'un type architectural, dans ACIAC, XI, pp. 1427-1449.

44. BAUCHERON, F., GABAYET, F. et De MONTJOYE, A., *op. cit.* à la note 16, pp. 81-104 ; sur les baptistères des Gaules en général (et non les seuls baptistères épiscopaux), je me permets de renvoyer à ma monographie, *Les premiers baptistères des Gaules (IVe-VIIIe siècles)*, Unione internazionale degli Istituti di Archeologia, Storia e Storia dell'Arte in Roma, Conferenze, 17, Rome, 2000, 82 p.

45. Ainsi qu'il ressort de différents passages de la *Vita S. Caesarii*, éd. citée, pp. 457-501. Cf. TCG, III, p. 81 (FÉVRIER, P.-A.), mais également, quand elle aura paru, la thèse de M. HEIJMANS, *Duplex Arelas — Topographie historique de la ville d'Arles et de ses faubourgs de la fin du IIIe siècle jusqu'au IXe siècle*, en cours de publication à l'École française de Rome.

46. DUVAL, N., dans ACIAC, XI, p. 391.

47. Voir ainsi, dans BAUCHERON, F., GABAYET, F. et De MONTJOYE, A., *op. cit.* à la note 16, p. 76, la fig. 44 sur laquelle ont significativement été rapprochés les groupes épiscopaux de Grenoble, Lyon et Genève.

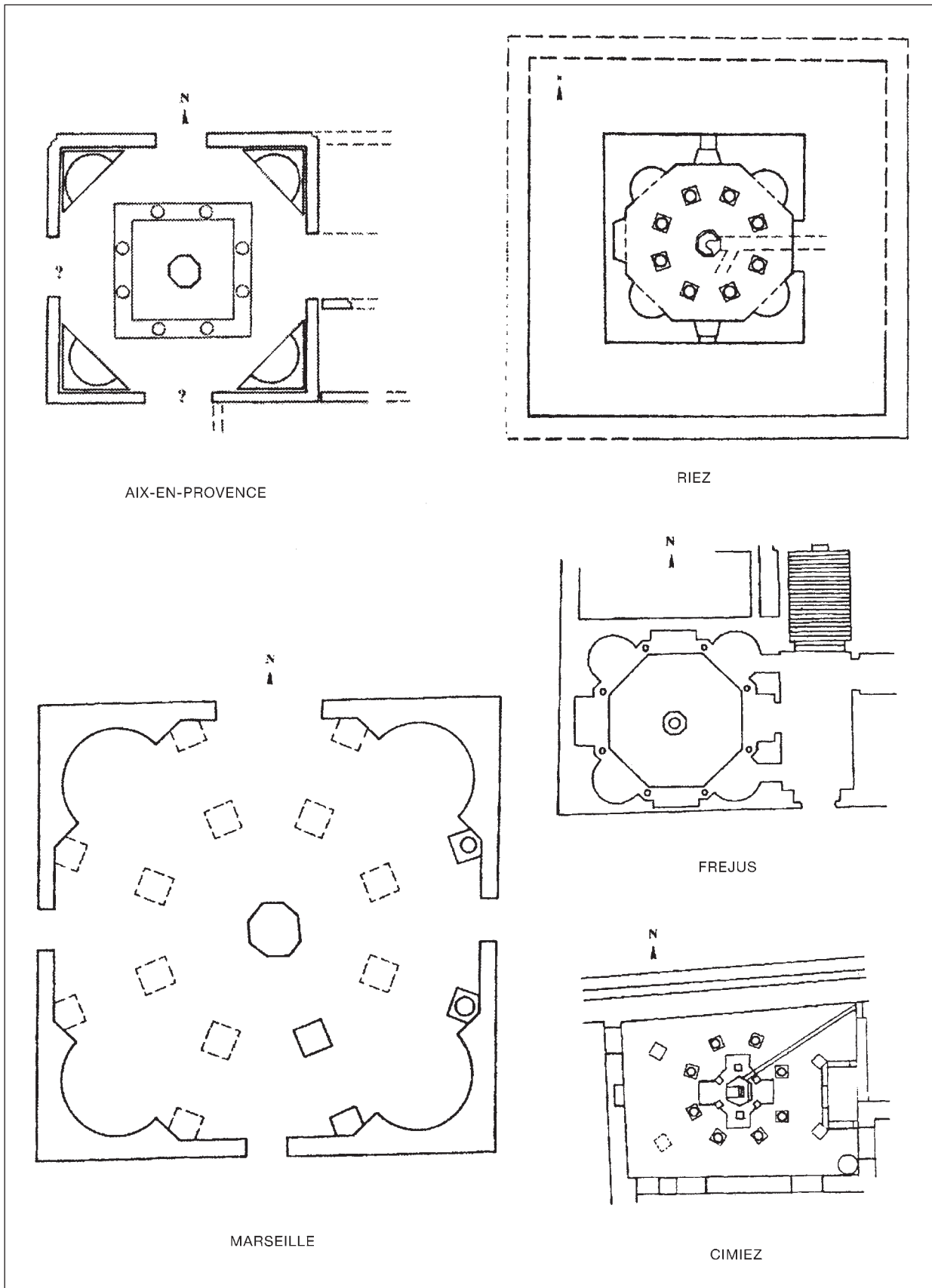

Figure 12. Les baptistères de Provence à même échelle (dessin J. Delumeau).

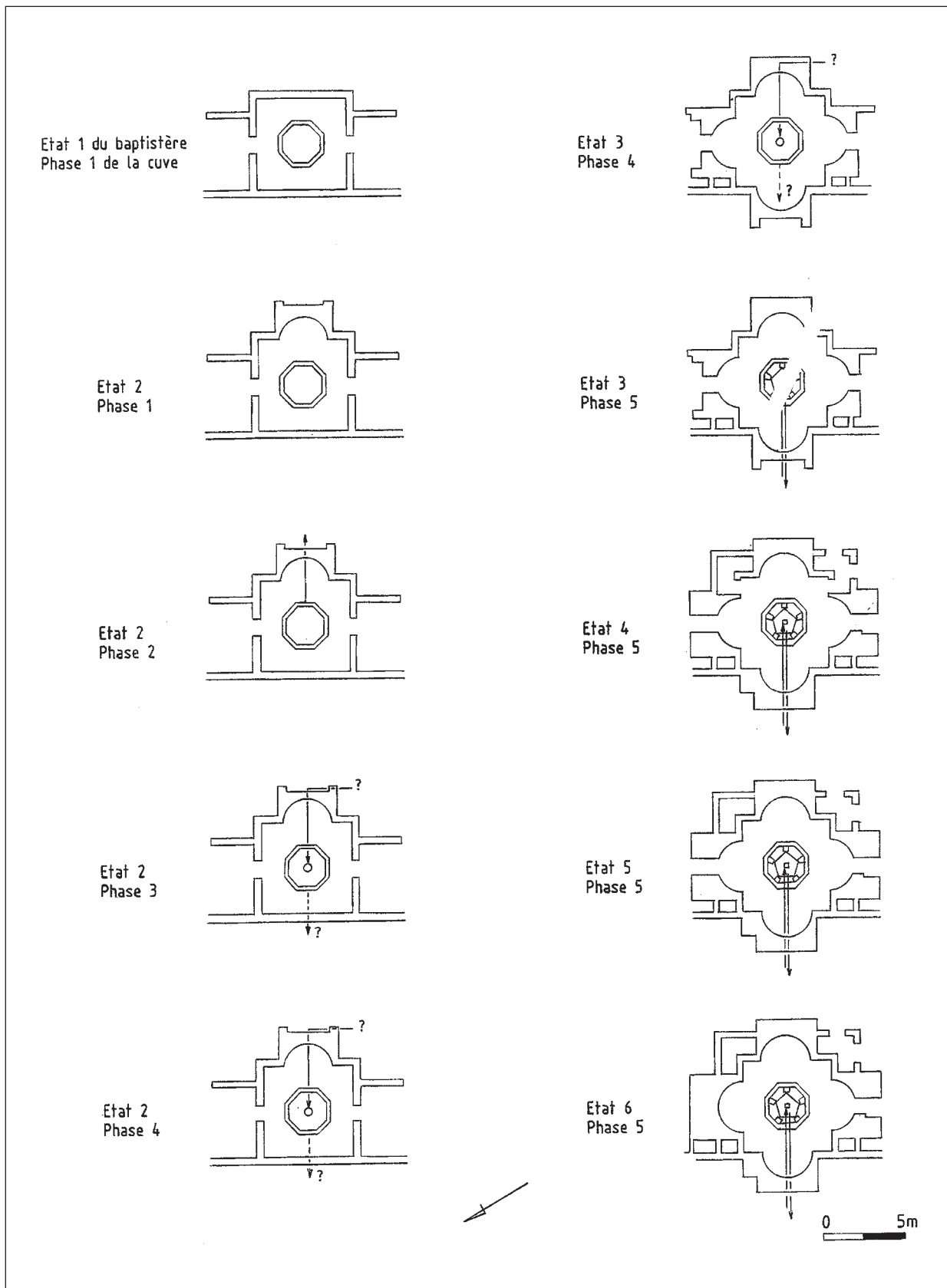

Figure 13. L'évolution du baptistère de Grenoble, selon BAUCHERON, F. et GABAYET, F., dans *Autour du groupe épiscopal de Grenoble*, p. 103, fig. 73).

(cf. fig. 12). Mais cela, sans oublier pour autant la singularité foncière de chaque édifice de la série concerné, et toujours avec prudence.

Je ne voudrais pas en rester cependant sur ce mot, un peu frileux, de *prudence*, quand il s'agit au contraire d'aller hardiment de l'avant si l'on veut que la recherche enregistre à l'avenir des progrès aussi substantiels que ceux qui ont été accomplis au cours du dernier demi-siècle comme je l'ai rappelé en commençant. Non que je prétende ici prédire l'avenir ; je veux seulement indiquer d'un mot pour finir quelles sont les voies qui me semblent les plus prometteuses pour l'étude des groupes épiscopaux.

Aller de l'avant, en la matière, me paraît d'abord impliquer d'étendre les investigations dans l'espace. Cela vaut naturellement pour les groupes épiscopaux eux-mêmes, car le rapide aperçu qui précède a suffisamment montré combien il était insatisfaisant d'en rester le plus souvent à une connaissance, d'ailleurs généralement elle-même très fragmentaire, des seuls édifices de culte : il faudra donc essayer à l'avenir, non seulement de fouiller intégralement ces édifices, mais de s'intéresser également à leur environnement, de façon à ce que les éléments, à tort réputés annexes, des groupes épiscopaux, ne restent plus pour nous *terra incognita*, ou presque. Mais la recherche doit également être étendue aux autres établissements chrétiens que comptaient souvent les villes de l'Antiquité tardive (cf. fig. 1 et 5), qu'il s'agisse des monuments funéraires du *suburbium* ou des édifices de culte *intra muros*, dont l'interprétation ne laisse pas d'être délicate : s'agissait-il aussi généralement qu'on le dit de fondations privées ? Ou répondaient-ils, pour certains du moins, à la volonté pastorale des évêques, ce qui conduirait à voir en eux, des espèces de *relais* de la cathédrale, voire, dans les plus grandes villes, des sortes d'églises paroissiales *ante litteram* ?⁴⁸ Je n'entre évidemment pas dans le débat, quand il s'agit seulement pour moi de rappeler par là cette vérité d'évidence —et pourtant encore trop méconnue—, que les différents éléments de la topographie chrétienne formaient au sein de la cité antique un véritable réseau, qui doit être étudié pour lui-même : un réseau dont le groupe épiscopal était évidemment l'élément indispensable, mais non l'unique élément dans la plupart des villes.

Mais si l'on veut décidément *aller de l'avant*, il faudra aussi étendre les investigations dans le

temps, ce qui implique —et le pli est d'ailleurs déjà bien pris— de se montrer plus attentif que ne l'ont généralement été nos devanciers aux ultimes avatars des groupes épiscopaux antiques, qui ont d'ailleurs fait perdre beaucoup de leur singularité à ces édifices. Avec le temps, baptistères comme cathédrales ont en effet reçu des reliques, comme nous l'ont montré la contre-abside et la *chapelle de Jucundus* de Sbeitla, qui ne constituent que deux exemples entre mille, et ils ont également abrité des tombes sous leur couvert ou dans leur mouvance : tombes éparses, comme celles que nous avons eu l'occasion de voir ici même à Valence, sur le site de l'Almoïna, ou sépultures plus ordonnées, comme à Marseille où les fouilles du siècle dernier ont mis en évidence, au sud de la cathédrale, une juxtaposition de sarcophages si régulière que l'on croira volontiers que ces cuves avaient pris place au sein d'un enclos ou sous le couvert d'un portique.⁴⁹ Dès lors, les groupes épiscopaux ne se distinguaient plus guère des édifices funéraires du *suburbium*, ce qui n'a pas peu contribué par la suite à confondre ceux-ci et ceux-là, et, partant, à toutes les confusions que j'ai dites sur l'origine prétendument extra-urbaine des cathédrales antiques.

Il ne faut donc pas hésiter à inscrire dans la très longue durée l'histoire des groupes épiscopaux, ce qui a pour autre avantage de mettre en évidence combien ces monuments chrétiens constituent autant de *marqueurs*, comme diraient les biologistes, de la véritable mutation urbaine que l'Occident a connue pendant l'Antiquité tardive et le haut Moyen Âge. C'est à notre discipline surtout qu'il revient en effet d'éclairer cette mutation, l'une des plus décisives sans doute de notre histoire car, aujourd'hui encore, elle donne forme par toute l'Europe au décor urbain de nos centres historiques. Devant un public français, le méridional que je suis a essayé de le montrer naguère en prenant pour exemple Aix-en-Provence parce que cette ville constitue un véritable cas d'école, dans la mesure où la position relativement excentrée de l'*ecclesia* antique par rapport à la ville romaine (cf. fig. 3) a commandé, au Moyen Âge, puis à l'époque moderne, une sorte de translation vers le sud-est d'une agglomération qui est renée à l'époque romane à la fois autour de la cathédrale reconstruite et du palais des comtes de Provence, lui-même héritier d'une fortification installée au haut Moyen Âge sur

48. Sur ce sujet, voir CANTINO WATAGHIN, G. *et al.*, *loc. cit.* à la note 23, pp. 23-24.

49. ROUSTAN, F., 1905 : *La Major et le premier baptistère de Marseille*, Marseille, pl. 4.

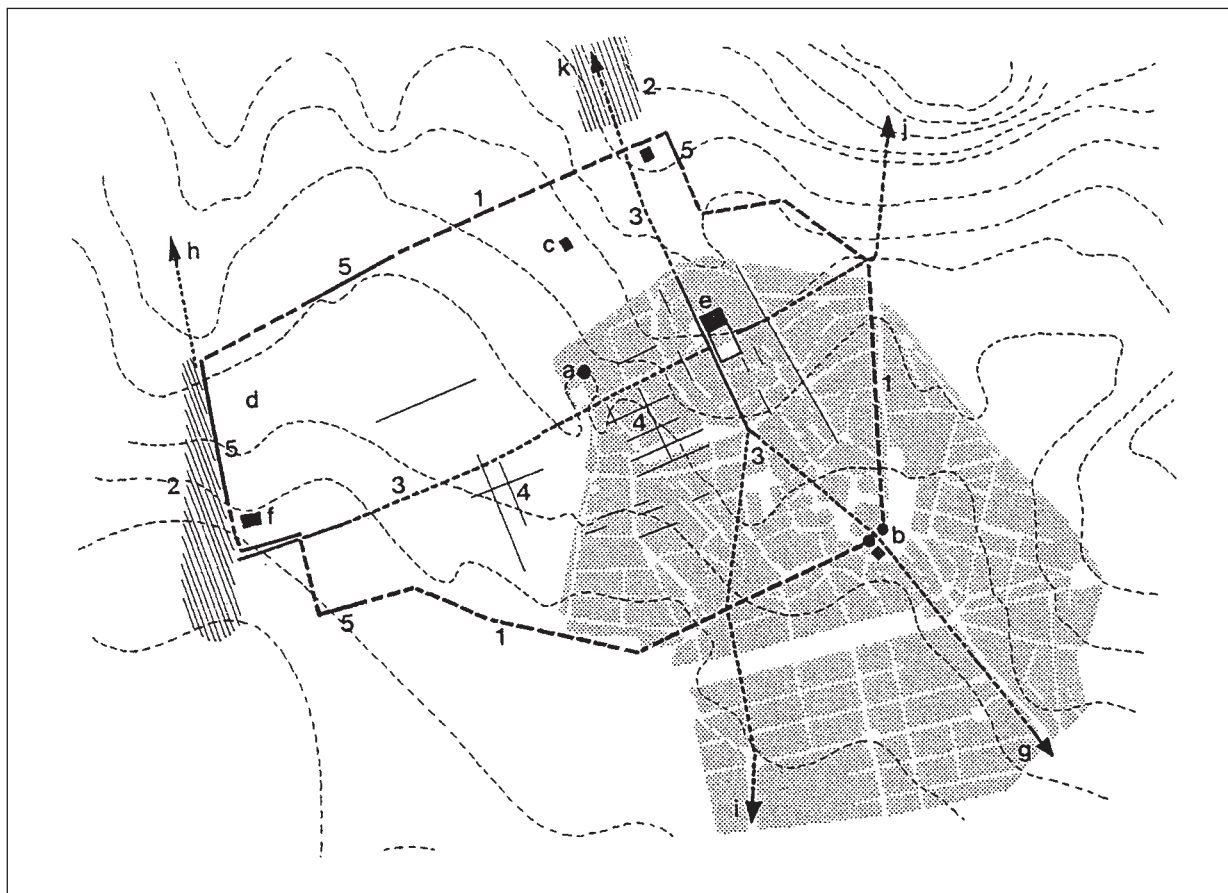

Figure 14. Aix-en-Provence antique (en traits forts) et Aix-en-Provence au XVIIIe siècle, selon J.- COSTE, P., *Aix-en-Provence et le pays d'Aix*, p. 23.

l'ancienne porte d'Italie⁵⁰ (fig. 14). Puis-je m'autoriser, parce que je suis votre hôte, à évoquer maintenant le cas de Valence, qui nous accueille, et plus encore celui de Barcelone où, comme à Aix-en-Provence, les fières et belles silhouettes de Saint-Eulalie d'une part, du palais royal d'autre part, se

dressent à la verticale de la première cathédrale et de ce qui fut sans doute la première résidence comtale ? Ce sera une façon de vérifier une dernière fois combien l'étude de l'Espagne, en dépit de sa singularité, est indissociable de celle du reste de l'Occident.

COLLOQUI

R. JÁRREGA:

Vorrei dire qualcosa a proposito dell'interessantissimo intervento del professor Guyon. Mi sembra molto significativo che esistano fortificazioni urbane del V secolo nella città di Saint Bertrand

de Comminges; in questo senso, si può ricordare che le mura romane di Barcellona probabilmente risalgono all'inizio V secolo o alla fine del IV. Ultimamente c'è stata una forte resistenza nei confronti di quest'ipotesi, basata in parte su motivazioni non archeologiche; io penso comunque che i dati archeologici permettano di stabilire la datazione all'inizio del V secolo o alla fine del IV più che all'inizio di quel secolo, nei tempi costantiniani, come si diceva, e come si dice ancora. D'altra parte, vorrei fare riferimento alla problematica sulla possibile esistenza di elementi episcopali ante-

50. GUYON, J., 2001 : L'archéologie et la ville : l'exemple des recherches sur les monuments publics, conservatoires de la mémoire urbaine, dans *Actes des Entretiens du Patrimoine, Ville d'hier, ville d'aujourd'hui en Europe*, Théâtre national de Chaillot, 24-26 janvier 2000, Paris, pp. 141-154.

riori alla fine del IV secolo fuori delle mura della città. Mi sembra molto interessante il collegamento con la problematica che lei ha presentato nel suo intervento a proposito di quelle ipotesi, dicotomiche (se si può dire così), sulla possibilità che i primi nuclei cristiani si trovassero fuori delle mura o, al contrario, si trovassero dall'inizio all'interno della città. Ma qui abbiamo un importante problema di datazione, perché non abbiamo generalmente datazioni per il IV secolo nelle città spagnole. Di conseguenza, non sarebbe possibile che nel IV secolo i primi nuclei cristiani si trovassero fuori delle mura (come succede, ad esempio, nella stessa Roma; ricordiamo San Giovanni in Laterano) forse collegati ad un nucleo martiriale, un nucleo di sepolture di martiri. È un problema che abbiamo anche a Valencia (la chiesa probabilmente martiriale di San Vicente de la Roqueta) ed a Girona (la chiesa martiriale di Sant Feliu), che si trovano entrambe fuori delle mura delle città antiche. Dopo appaiono i nuclei episcopali, come quelli che abbiamo visto ieri qui, o come quello di Girona, nel quale la chiesa si trova sull'antico tempio romano, anche se non abbiamo la datazione.

Secondo me, è possibile che, almeno in certi casi, i primi nuclei episcopali possano trovarsi fuori delle mura, perché non abbiamo dati sicuri che permettano di attribuire una datazione più antica agli edifici cristiani noti entro le mura; ricordiamo che ci mancano molte datazioni relative al IV secolo. Nel caso del nucleo episcopale di Barcellona abbiamo una datazione *ante quem*. Sappiamo che quell'aula episcopale (che per tanti era stata considerata la prima chiesa della città, ma che adesso sappiamo che è una costruzione posteriore relativa alla stessa chiesa) si data con molta precisione per la sigillata trovata all'interno del pavimento, alla fine del IV secolo o all'inizio del V. Di conseguenza, la prima chiesa, che non conosciamo archeologicamente però che senza dubbio è anteriore a quell'aula, non può essere posteriore alla fine del IV o all'inizio del V secolo. Quanti anni prima di questa datazione non lo sappiamo, pertanto non si può dire se è del periodo costantiniano o di una datazione posteriore nello stesso IV secolo. Non so se ci sia o meno una relazione con questa questione topografica, ma penso anche al caso di San Paciano, vescovo di *Barcino* nella seconda metà del IV secolo, che dice, nei suoi scritti, che era pagano e che era diventato cristiano solo in età matura. Allora, io mi domando fino che punto, in tempi costantiniani (fino la metà del IV secolo), la prima chiesa cristiana abbia la forza sufficiente per conquistare, per così dire, il nucleo centrale dei

centri urbani. Nel caso di Barcellona, nel nucleo episcopale non c'è niente che permetta di pensare ad una cronologia del IV secolo e quando questo si verifica non compare nella parte centrale della città né altera la topografia anteriore, perché non interrompe le vie principali, non s'insedia nella parte dall'antico foro, perché il foro rimane ancora lontano dal nucleo episcopale.

Certamente, ci sono modelli diversi, come quello di Mérida (che ha presentato Pedro Mateos). Tuttavia, secondo me, non possiamo scartare l'ipotesi di che i primi nuclei episcopali si trovassero inizialmente fuori delle mura delle città e solo più tardi, non prima della seconda metà del IV secolo o nel V, occupino finalmente l'antico centro di potere della città romana. L'esempio di Girona, con un probabile nucleo episcopale collegato alla chiesa martiriale di Sant Feliu, fuori delle mura, e la posteriore situazione della cattedrale al posto dell'antico tempio romano, entro le mura, permettono di prendere in considerazione quest'ipotesi.

J. GUYON:

Je tenterai de répondre sur ces deux points, et d'abord sur les fortifications et leurs rapports avec la topographie chrétienne. Je prendrai l'exemple de Saint-Bertrand-de-Comminges, qui s'inscrit bien dans le cadre historique général que Louis Maurin a magistralement tracé pour les fortifications du Sud-Ouest de la Gaule en distinguant deux phases de construction, l'une qui relèverait de la période de la Tétrarchie, date ronde, et l'autre du Ve siècle. Les travaux exemplaires de l'équipe anglaise qui est à l'œuvre à Saint-Bertrand ont permis en effet de dater le rempart du début du Ve siècle, autour des années 400-425, ce qui d'ailleurs ne permet pas de trancher s'il s'agit d'une fortification « romaine » ou wisigothique. Peu importe ; ce qui m'intéresse est que la basilique de la ville basse, dont j'ai repris la fouille avec quelques amis, paraît pouvoir être datée désormais, elle aussi, du premier quart du Ve siècle ; elle serait donc plus ou moins contemporaine de la construction de ce rempart et sans doute aussi de celle de la cathédrale dans la ville haute. En dépit de l'abandon et du démantèlement systématique de ses édifices publics (dont les matériaux ont sans doute été réemployés dans la fortification), la ville basse n'avait donc sans doute pas été entièrement délaissée, ce qui montre assez, comme je l'ai dit dans ma communication, combien la topographie chrétienne peut servir de « marqueur » pour retracer toute une évolution urbaine.

S'agissant d'autre part de la possible existence de cathédrales primitives hors les murs, auprès des tombes des martyrs, c'est là une hypothèse qui me paraît insoutenable dans les Gaules, et pour deux raisons. La première est que l'évangélisation des Gaules a été assez tardive et que Constance Chlore n'a appliqué que très mollement les édits de persécution sur ses terres, de sorte que les martyrs y ont été rarissimes : les Gaulois, du coup, en ont été réduits le plus souvent à importer des restes de saints morts à Rome ou en Orient. La seconde raison est que la dévotion envers les reliques ne s'est manifestée que tardivement dans les Gaules, comme l'a montré la belle thèse de Brigitte Beaujard sur *Le culte des saints en Gaule* : le phénomène ne s'est réellement développé qu'au Ve siècle et surtout au VIe siècle. Mais plus généralement (car la remarque vaut pour l'ensemble de l'*orbis christianus*), songeons au

verset évangélique « Laissez les morts enterrer les morts ! », qui montre bien que les chrétiens n'entendaient pas rompre avec les usages antiques qui faisaient du monde des morts un univers distinct de celui des vivants ; comme la réunion de la communauté chrétienne pour l'eucharistie relevait du monde des vivants, elle avait donc naturellement sa place à l'intérieur des murs. Sauf exception dûment vérifiée, c'est donc *intra muros* qu'il faut imaginer à date haute de telles réunions, même si les preuves archéologiques manquent parce que les fidèles utilisaient à l'origine, comme dit Eusèbe de Césarée, des « maisons de prière » que nous peinons naturellement à identifier. Mais cette aporie ne doit nullement, selon moi, conduire à supposer qu'ils se rassemblaient alors hors les murs, dans des édifices funéraires qui focalisent à tort l'attention parce qu'ils sont, eux, clairement identifiables.

AUX ORIGINES DE LA PREMIÈRE ROME CHRÉTIENNE : ARCHÉOLOGIE ET TOPOGRAPHIE DES TISSUS URBAIN ET SUBURBAIN À LA FIN DE L'ANTIQUITÉ

Philippe Pergola*

A la mémoire de Charles Pietri

Au moment où j'ai été invité à votre VIe *Reunió*, après avoir dit oui avec enthousiasme pour le plaisir de découvrir Valencia où je n'avais jamais été, mais dont je connaissais la grande renommée —et pas seulement pour ses richesses archéologiques—, un oui aux amis Pere de Palol, Josep Gurt et à notre *genius loci* Albert Ribera, ce n'est en revanche qu'après quelques hésitations, et une pointe de tourment, que j'ai accepté l'idée du rapport qu'ils m'ont proposé autour de la première Rome chrétienne. Je tiens à ce propos à remercier tous les organisateurs du Congrès, scientifiques (universitaires et des Instituts de recherche et de tutelle du patrimoine qui ont contribué à cette organisation), ainsi que les autorités locales et en particulier celles de l'*Ajuntament* de Valencia de l'honneur qui m'est fait d'être présent parmi vous, par un rapport introductif sur la Ville Eternelle. C'est aussi une joie que ce soit à Valencia, devenue par les travaux récents menés autour d'une archéologie chrétienne exemplaire, une ville de référence pour notre discipline, une ville qui sait apprécier et mettre en valeur comme il se doit son patrimoine historique et archéologique. La péninsule ibérique dans son ensemble est devenue aujourd'hui un modèle bien au-delà des confins de l'Europe. Valencia est par ailleurs bien connue à Rome depuis que notre collègue et ami Albert Ribera est venu nous illustrer ses belles découvertes et ses beaux travaux de ces dernières années. Avec la tenue de la *Reunió* ici, ils obtiennent la reconnaissance qu'ils méritent. Valencia sera bien sûr, grâce à ces belles découvertes, une ville incon-

turnable à l'occasion du xve Congrès international d'archéologie chrétienne de 2005 dont l'organisation a été confiée à l'Espagne et dont les séances de travail commenceront à Barcelona.

Parler de Barcelona est pour moi l'occasion d'associer à ces remerciements notre collègue fondateur des *Reunió*, et dont je m'honore de l'amitié, le Prof. Pere de Palol, parmi les plus grands maîtres de l'archéologie chrétienne et auquel j'ai eu l'immense joie de pouvoir conférer la quatrième *laurea honoris causa* dans l'histoire du *Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana*, à l'occasion de la célébration du LXXVe anniversaire de sa fondation, en 2000. J'y associe bien sûr volontiers son successeur à Barcelona et comme promoteur des *Reunió* l'ami Josep Gurt.

C'est à la mémoire de Charles Pietri, que bien d'entre vous ont connu, et onze ans après sa disparition, que je dédie ce texte qui lui doit beaucoup, non seulement parce que sans ses travaux essentiels nos connaissances de la première Rome chrétienne n'en seraient pas là, mais aussi et surtout pour ce que je lui dois —sur Rome en particulier— grâce aux échanges presque quotidiens que j'ai eus avec lui, dès la fin des années 70, surtout durant la décennie pendant laquelle il a assuré la direction de l'Ecole française de Rome.

Dans le résumé de ce rapport remis avant la tenue de la *Reunió*, je commence par affirmer qu'il est des sujets dont on peut se demander s'ils n'ont pas été tellement traités, et sous tous leurs aspects possibles durant des décennies, qu'il n'est guère possible d'y apporter des éléments sinon nouveaux du moins originaux. Rome et la première Rome chrétienne, la Rome de la fin de l'Antiquité et du haut Moyen Âge, sont certainement de ces sujets pour lesquels on est justement en droit d'avoir

* C.N.R.S., Laboratoire d'archéologie médiévale méditerranéenne, M.M.S.H (Aix-en-Provence) - Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana (Rome).

un tel questionnement. L'ambition de ce rapport n'est certes pas de présenter un état exhaustif des lieux ; il nécessiterait un congrès entier et ce thème a déjà été l'objet de différentes initiatives durant les deux décennies à peine écoulées, dont je rappellerai ci-après les principales de ces toutes dernières années. L'élément novateur de cette intervention entend être, en revanche, la présentation aux collègues espagnols et aux doctorants et étudiants, d'un état des lieux et des avancées les plus conséquentes d'une archéologie chrétienne romaine entendue au sens large. C'est en effet une « archéologie et culture de l'Antiquité tardive et du haut Moyen Âge » de Rome que j'entends vous illustrer, en paraphrasant le sous-titre éloquent donné en 1983 aux *Seminari di Archeologia Cristiana* par les chercheurs qui ont été à l'origine des travaux et des rencontres qui ont si profondément transformé, en deux décennies, l'image que l'on se faisait de la Rome des IVe-IXe siècles et dont Charles Pietri fut l'initiateur et l'âme.

Il est deux autres aspects qu'il est essentiel de développer et de valoriser, pour comprendre la réalité de cette ville qui demeure une grande capitale, contre vents et marées en une époque où les équilibres géopolitiques de Méditerranée sont remis vigoureusement en question au détriment de Rome. Il y a tout d'abord la Rome suburbaine très fréquentée, à la fois par les dévots —romains ou pèlerins venus de loin— qui se recueillaient régulièrement sur les tombes des martyrs, mais aussi dans le cadre d'activités économiques qui continuaient à y être exercées. Ces abords de la Ville et leur vitalité demeurent incontournables pour comprendre le rôle et la place qu'elle conserve ainsi que sa réalité de grande métropole capitale. Dans les sanctuaires suburbains, les Pontifes romains puisèrent longtemps une part importante de leur autorité (y compris *internationale*) et la Ville une bonne part de ses ressources, à la fois autour des tombes des Princes des Apôtres, mais aussi de bien d'autres martyrs prestigieux, parmi lesquels les premiers évêques de Rome occupent une place privilégiée.

Il y a en second lieu la nécessité de sortir de schémas encore trop rigides de nos cadres d'étude : alors que l'archéologie classique « méprise » encore trop souvent les réalités postérieures au IIIe siècle ap. J.-C., celle de l'Antiquité tardive et du haut Moyen Âge fait parfois l'impasse sur la topographie chrétienne urbaine ou suburbaine ou ne la mesure pas à sa juste valeur ; enfin, l'archéologie chrétienne a trop longtemps oublié, tant dans la Ville que dans le *suburbium*, les établissements de tous ordres, qu'il s'agisse de l'habitat comme des centres de production agricoles ou artisanaux.

LES IMAGES DE ROME A TRAVERS LA LITTÉRATURE SCIENTIFIQUE DU XXe SIÈCLE

Je me garderai bien de parcourir, même par de brèves citations, les nombreuses études fondamentales qui ont contribué le siècle dernier à construire une image de la Rome des IVe-VIIe siècles ; je ne dresserai pas non plus un catalogue ennuyeux de sources ou de monuments, en proposant à nouveau le schéma dépassé d'un nombre impressionnant d'églises disséminées dans un désert de ruines d'édifices antiques.

Pour un état des lieux de la seule Rome chrétienne, des sources comme des monuments, nous avons la chance de disposer de la somme de la *Roma christiana*¹ de Charles Pietri, que viennent compléter de nombreuses autres études publiées par celui-ci surtout par la suite, dont les plus importantes sont maintenant regroupées dans le volume posthume de la *Christiana respublica*.² Charles Pietri se situe bien entendu dans la seule optique de l'historien du christianisme qui prend en compte l'Eglise romaine et son cadre, son *établissement* matériel, sans prétendre à aucun moment écrire une histoire globale de la Rome de l'Antiquité tardive.

Il faut ajouter à cet état des lieux relatif et aux multiples facettes de la présence chrétienne dans la Ville, les témoignages matériels de la société civile et de son cadre, de ses cadres, au même titre que les infrastructures de tous ordres, depuis les voies de communication, l'enceinte et les nombreuses restaurations dont elle fut l'objet, comme ce fut aussi le cas des aqueducs ou des *domus* les plus riches, alors que le mystère continue à envelopper les cadres de vie des habitants les plus humbles de la Ville Eternelle, ceux que nous retrouvons en revanche, par centaines de milliers, dans les tombes en général anonymes des catacombes ou des nécropoles de surfaces, y compris à l'intérieur des murs, dès le Ve siècle.

Les images de Rome sont à géométrie variable, selon la spécialisation et les postulats de ses historiens. Ce sont des *Rome* aux visages multiples qui apparaissent selon que l'on décrit une géographie monumentale, plutôt païenne, qu'elle soit publique ou privée, chrétienne, de l'intérieur de la Ville ou de la périphérie suburbaine, selon aussi, comme je viens de l'indiquer d'entrée de jeu, que

1. PIETRI, CH., 1976.

2. PIETRI, CH., 1997.

l'on est spécialiste de l'Antiquité, de l'Antiquité tardive ou que l'on se situe plus ou moins résolument dans une perspective *postclassique*.

La bibliographie est démesurée et je me limiterai ici aux travaux de synthèse et aux colloques les plus récents sur ces thèmes pour une vue d'ensemble des riches contributions de ces dernières années, qui permettent aussi de remonter dans le temps pour une compréhension des travaux plus anciens.

Après les travaux pionniers de G. B. de Rossi au XIXe siècle, chercheur auquel il faut associer Louis Duchesne, le pas suivant fut accompli dans la première moitié du XXe par Johan Peter Kirsch. Tous trois ont certainement été les premiers topographes de la Rome chrétienne. Charles Pietri a été la figure marquante de la deuxième moitié du XXe siècle avec une approche d'historien doté d'une grande sensibilité au témoignage archéologique.

Le grand tournant des débuts d'une approche globale de la Rome de l'Antiquité tardive et du haut Moyen Âge, qui sache réunir sur des dossiers précis toutes les sources littéraires et archéologiques, se situe dans les années 80. Il est le fruit de la convergence de sensibilités différentes qui se sont parfois ignorées ou *méprisées*, mais qui ont su aussi se réunir et débattre autour de thèmes devenus communs. Parmi les initiatives les plus novatrices —et pour l'heure les plus durables d'entre elles— se situent les *Seminari di Archeologia Cristiana - Archeologia e Cultura della Tarda Antichità e dell'Alto Medioevo*, nés sous l'impulsion de Charles Pietri en 1983, auquel revient l'idée d'avoir voulu relancer les *Conferenze di Archeologia Cristiana*, fondées par De Rossi et Duchesne au XIXe siècle et interrompues au début des années 50. Ces *Seminari*, pris en charge par l'Ecole Française de Rome et le *Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana*, furent fondés à l'initiative de Charles Pietri et ainsi que d'Umberto Maria Fasola, Paul-Albert Février, Victor Saxer et Pasquale Testini. Depuis vingt ans maintenant, ces rencontres mensuelles sont l'occasion de débats qui ont lieu alternativement au siège de ces deux institutions. Un public fidèle et nombreux (de chercheurs et de doctorants) y participe en intervenant à la suite des rapports de chercheurs venus parler de leurs travaux en cours, dans toutes les provinces romaines, pour discuter autour de thèmes et de problématiques des plus divers, historiques et archéologiques, et remettre en discussion leurs interprétations. Sont ainsi régulièrement regroupés les spécialistes d'une archéologie chrétienne renouvelée, des antiquisants qui découvrent l'Antiquité tardive et le haut Moyen

Âge par une pratique archéologique enfin consciente que la fouille sérieuse ne commence pas avec une enquête exclusivement limitée aux unités stratigraphiques antérieures au IVe siècle. Enfin s'y retrouvent aussi des médiévistes qui reconnaissent l'importance du haut Moyen Âge et du monde post-classique pour comprendre *leurs* monuments, *leurs* villes ou *leurs* campagnes, comme *leur* culture matérielle. Ce sont aussi des journées thématiques qui ont lieu chaque année, donnant lieu à la publication d'Actes. Certains de ces séminaires —pour ne citer qu'un cas, je rappellerai celui de 1987 autour des sépultures *intra muros*— ont connu de grands développements repris ailleurs pour donner lieu à d'autres rencontres ou d'autres congrès.³

A Rome l'importance de la fouille de la *Crypta Balbi*, commencée au début des années 80, constitue certainement un électrochoc révolutionnaire, avec la première expérience d'archéologie urbaine *totale* à avoir pris en compte un quartier de la Ville dans son évolution diachronique de l'époque contemporaine aux réalités romaines les plus anciennes qui s'y conservent. Pour l'Antiquité tardive et le haut Moyen Âge, ce sont surtout les travaux dirigés ces dernières années par Lucia Sagui qui ont démontré non seulement la vitalité de ce quartier et de l'évolution de son urbanisme, mais aussi la qualité de productions artisanales de très haut niveau, de manière inattendue pour les Ve-VIIIe siècles, avec le travail de matières premières des plus variées jusqu'aux plus *nobles*, à savoir l'ivoire et l'or. Parmi les plus grandes surprises au niveau de ce mobilier, il faut rappeler que des objets considérés jusqu'ici comme spécifiques au monde lombard étaient en fait produits dans la très pontificale Rome de manière identique...

On doit associer à la *Crypta Balbi* une deuxième série de découvertes *révolutionnaires*, celles de la fouille entreprise dans le *Forum* de Nerva, dans le cadre d'une enquête de l'Institut de Topographie antique de l'Université de Rome, sous la direction de Chiara Morselli et Edoardo Tortorici, au milieu des années 80, puis *recupérée* directe-

3. Les compte rendus des séances de ces séminaires sont publiés chaque année par mes soins, depuis 1984, dans la *Rivista di Archeologia Cristiana*, les journées thématiques faisant quant à elles l'objet de publications séparées autour des thèmes les plus divers; seront cités plus loin les actes de la journée sur le paysage urbain de Rome (*infra*, note 7), la paroisse rurale, le complexe de Cimitile, les sarcophages de l'Antiquité tardive, etc., publiés alternativement par l'Ecole Française de Rome et le *Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana*.

ment par la Surintendance aux biens culturels de la Mairie de Rome, qui a permis la découverte inattendue d'une riche maison carolingienne. Cette structure unique, admirablement étudiée par Riccardo Santangeli Valenzano, avait miraculeusement échappé en grande partie aux déterrements des *Fora* impériaux, entrepris sous l'impulsion de Mussolini. Par cette découverte, il a été possible d'établir que loin d'avoir été abandonnée la Rome monumentale romaine avait connu une riche évolution urbaine jusqu'à l'époque carolingienne et au-delà, de plus sans que le niveau d'occupation se soit modifié depuis l'époque impériale.⁴

Il ne peut être question ici de rappeler dans le détail toutes les autres initiatives qui ont concerné la Rome de l'Antiquité tardive et du haut Moyen Âge ces dernières années. Je me limiterai à rappeler qu'un moment important a été constitué par le Colloque organisé par les médiévistes P. Delogu et L. Paroli⁵ en 1992, autour de l'histoire économique de Rome revue à partir *des* fouilles récentes. En fait la présentation de travaux de premier ordre tels que ceux qui viennent d'être cités de la *Crypta Balbi* ou du *Forum* de Nerva, ou encore d'une partie des fouilles d'Ostie, mais en faisant un peu vite l'impasse sur toutes les découvertes et les progrès des études dans les domaines de l'archéologie chrétienne dans la Ville et hors les murs, donnent ainsi une image de la Rome du haut Moyen Âge déchristianisée, sinon au hasard de certaines communications, parmi lesquelles il faut rappeler celle, exemplaire, de Carlo Pavolini autour du *Coelius*, dans ce même ouvrage.

Une contribution essentielle, par plusieurs travaux souvent volumineux, est venue ces vingt dernières années des travaux de F. Guidobaldi autour à la fois des *domus* de l'Antiquité tardive, mais aussi de la première architecture chrétienne.⁶

Un tournant a certainement été constitué par la journée thématique des Séminaires d'archéologie chrétienne autour du paysage urbain de Rome du IVe au VIIIe siècle, de 1997, publiée en 1999.⁷ Pour

la première fois ce sont les différentes sensibilités de l'archéologie romaine concernées par cette période qui se sont rencontrées pour un premier vrai débat. L'année du Jubilé a été l'occasion de plusieurs rencontres et manifestations ou de publications autour de la première Rome chrétienne ou de l'Antiquité tardive. J'en citerai les principales qui ont eu un impact particulier et qui ont grandement contribué à enrichir le dossier de nos connaissances.

Un colloque, organisé par L. Pani Ermini et P. Siniscalco⁸ a été accompagné d'une exposition et un catalogue modestes, intitulés *Christiana loca*.

Une autre exposition, accompagnée d'un catalogue volumineux, *Aurea Roma*, bien que dépourvue d'un fil conducteur et d'une approche qui livre une image homogène et parlante des derniers fastes de la Rome païenne et des grandes réalisations de la première Rome chrétienne, a également marqué cette année jubilaire. Elle a permis de présenter la richesse économique et culturelle de la Ville et la qualité des échanges maintenus avec l'ensemble du monde antique.

En parallèle, dans une œuvre de vulgarisation scientifique, j'ai réuni les contributions de différents collègues pour tenter de présenter, dans un ensemble cohérent, des témoignages essentiels, autour de la relecture des sources littéraires à la suite de découvertes archéologiques récentes ou d'études renouvelant l'approche de la Rome des IVe-IXe siècle,⁹ dont plusieurs ont déjà été citées ici. Pour la première fois aussi cette approche concerne à la fois le cadre urbain et les réalités suburbaines.

Enfin, pour la première Rome chrétienne, la contribution la plus importante est certainement constituée par les Actes monumentaux du Colloque *Ecclesiae Urbis*, organisé par le *Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana* et coordonné par Federico Guidobaldi, recueillant en trois volumes des travaux qui constituent une avancée essentielle pour la connaissance des édifices chrétiens de Rome jusqu'à la fin du haut Moyen Âge.¹⁰

Je voudrais conclure ce rapide passage en revue des contributions de synthèse les plus récentes (en y renvoyant pour l'ensemble de la riche bibliographie qui en est l'aboutissement), en insistant sur l'importance d'une approche globale de la Rome de la fin de l'Antiquité et du haut Moyen

4. Pour les fouilles de la *Crypta Balbi* et celles du *Forum* de Nerva, je renvoie aux synthèses récentes de SAGUI, L. (*La Crypta Balbi – Un dépotoir raconte la vie d'un monastère du VIIIe siècle*) et SANTANGELI VALENZANO, R. (*Vivre au forum – Les constructions privées de la Rome du haut Moyen Âge*), dans PERGOLA, PH. (éd.), 2000a, p. 122-131 et 114-121.

5. DELOGU, P. et PAROLI, L. (éd.), 1993.

6. Là encore, je renvoie à sa récente synthèse, accompagnée d'un complément bibliographique, publiée dans PERGOLA, PH. (éd.), 2000a.

7. PERGOLA, PH. (éd.), 1999.

8. PANI ERMINI, L. et SINISCALCO, P. (éd.), 2000.

9. PERGOLA, PH. (éd.), 2000a.

10. GUIDOBALDI, F. et GUIGLIA GUIDOBALDI, A. (éd.), 2002.

Âge dans sa réalité topographique unique d'union, de symbiose, entre l'espace habité de l'intérieur des murs et le vaste espace aux multiples fonctions, et grouillant d'activités, du *suburbium*, auquel j'ai déjà fait allusion ci-dessus. Il avait été jusqu'ici le grand absent, ou du moins une réalité étudiée à part et morcelée, chronologiquement et thématiquement (nécropoles, en ayant soin de diviser païens et chrétiens, zones de production agricoles ou artisanales, grandes et moyennes résidences, etc.). Pour les IIIe-VIIe siècles, cette absence et cet aspect d'études trop sectorielles sont maintenant dépassés, depuis la tenue du colloque international organisé par l'Ecole française de Rome et que nous avons coordonné avec Riccardo Santangeli Valenzano et Rita Volpe, dont les Actes viennent de paraître.¹¹

LA ROME DU DÉBUT DU IIIe SIÈCLE A DIOCLÉTIEN : LES RÉVOLUTIONS DU SUBURBIUM

Alors que la topographie de Rome du début du IIIe siècle à Dioclétien ne pose guère de problèmes substantiels, du moins quant à l'image liée à la continuité monumentale et aux réalisations nouvelles, sinon pour les constructions privées qui ne sont l'objet que d'approches épisodiques, la réalité du *suburbium* souffre à la fois de la rareté des études et des enquêtes (toutes périodes confondues d'ailleurs) très sectorielles pour ne pas dire sectaires, comme j'y ai fait allusion ci-dessus.

En caricaturant la situation, je pourrais dire que les études et recherches de tout le XXe siècle, à de rares exceptions près, se partagent le *suburbium* entre archéologues classiques et archéologues chrétiens, le long de frontières non pas géographiques mais chronologiques et thématiques, avec de plus une sorte de *no man's land* qui se situe autour du milieu du IIIe siècle. L'archéologie classique y voit quelques réalisations « *chants du cygne* », jusqu'au début du IVe siècle et encore quelques travaux spectaculaires tels que la villa de Maxence ou la basilique *cirquiforme* de la voie Prénestine, dont on ne sait d'ailleurs trop que faire. L'archéologie chrétienne traditionnelle, quant à elle, identifie autour du début du IIIe siècle (sinon à la fin du IIe) la naissance des premières catacombes dont le plein développement commence au milieu du IIIe siècle pour déboucher sur les réseaux inextricables des IVe-V^e

siècles, en parallèle avec les réalisations monumentales qui se succèdent en surface, comme en souterrain pour être utilisées et maintes fois restaurées, de manière systématique, jusqu'au IXe siècle.

Timidement, çà et là, des phénomènes de *continuité*, au IVe voire au Ve siècle, sont signalés sur les sites de *villae* ou d'installations agricoles et artisanales ou encore au sein de zones de nécropoles païennes, en attribuant à ces complexes des situations de survie à la limite de la précarité. De leur côté, les archéologues *chrétiens* prennent parfois en compte les réalités antérieures aux premiers développements des cimetières chrétiens, que ces réalités soient funéraires ou non, en fonction surtout des conditionnements que cela comporte pour leurs travaux, et sans vraiment les étudier.

Lorsque, avec Rita Volpe et Riccardo Santangeli Valenzano, nous avons proposé la tenue du Colloque *Suburbium I*, déjà cité ci-dessus,¹² dont j'avais lancé l'idée au terme du Séminaire d'archéologie chrétienne de 1997 sur le paysage urbain de Rome du IVe au VIIIe siècle,¹³ notre objectif principal fut alors de *casser* tant cette rupture chronologique insensée que cette césure entre chercheurs, aussi insensée que la rupture chronologique. Les trois jours de notre colloque, dont les actes viennent donc de paraître, n'ont certes pas apporté de réponses définitives, mais ils ont permis de dessiner une image nouvelle de la réalité des installations qui ont continué à caractériser le *suburbium* à cette époque charnière. Étrangement, pour le IIIe siècle dans son ensemble, jusqu'au règne de Dioclétien, le monde funéraire est certainement celui pour lequel nous avons le moins grand nombre de réponses nouvelles, certainement parce qu'il était le mieux connu et que les rapports ne l'ont concerné que très marginalement. En substance, au moment où s'installent à Rome les religions orientales, y compris le christianisme, et qu'avec elles les inhumations prennent le dessus sur les incinérations, la demande de nouveaux espaces funéraires est telle que les nécropoles traditionnelles continuent à être utilisées à plein régime, mais ne suffisent plus et qu'alors se créent ainsi les premiers hypogées plus ou moins étendus et aux formes les plus variées. On peut cependant raisonnablement penser qu'en terme de *paysage* et d'occupation du sol la situation d'ensemble ne dut guère connaître de mutations substantielles par rapport au siècle précédent.

11. PERGOLA, PH., SANTANGELI VALENZANO, R. et VOLPE, R. (éd.), 2003.

12. *Op. cit.*, *supra*, note précédente.

13. *Op. cit.*, *supra*, note 7.

C'est en revanche le reste du paysage suburbain qui dut connaître, tout au long du IIIe siècle, les plus grandes mutations, à savoir dans tout ce monde agricole et artisanal lié aux grandes *villae*, non plus seulement d'apparat, comme c'est le cas en particulier le long de la *via Appia*, mais aussi pour des unités de productions plus modestes. Nous en cerons encore mal la nature —et sur la longue durée aussi— mais de ce colloque nous devons retenir que des réalités anciennes (remontant parfois aux siècles centraux de l'époque républicaine) furent rénovées, rajeunies et agrandies. C'est surtout la *pars dominica* que nous en connaissons, alors que les installations productives restent souvent à identifier, mais nous avons la certitude, par exemple sur la *via Labicana* avec les beaux travaux de Rita Volpe (dont la parution est prévue à l'automne 2003) que deux grandes *villae*, l'une d'origine républicaine, l'autre impériale, à quelque 500 m. l'une de l'autre, tournent à plein régime au IIIe siècle et que nous allons les retrouver dans les siècles suivants. Dans la plupart des cas, les dépouillements systématiques de ces installations et leur abandon progressif n'apparaissent au plus tôt qu'à la fin du VIe siècle ou au début du VIIe.

DU TOURNANT CONSTANTINIEN A LA FIN DU IVe SIÈCLE : UNE IMAGE RENOUVELÉE DU IIIe MILLE AU CENTRE MONUMENTAL

Pour planter le cadre de l'*Urbs*, au cœur du moment où se situe la réflexion autour du tournant bien connu de l'implantation monumentale du christianisme dans la ville (à savoir l'époque de Constantin et les décennies successives), je tiens à relire d'entrée de jeu le passage réservé à Rome dans ce document trop souvent oublié —ou sous-utilisé— qu'est l'*Expositio totius mundi et gentium*. La traduction et le texte latin ci-après sont ceux de la belle édition de Jean Rougé :¹⁴ «[...] l'Italie [...] fait paraître sa gloire dans son nom. Elle possède des villes nombreuses et diverses et, remplie de tous les biens, elle est gouvernée par la providence. Tu trouveras en effet dans cette Italie de nombreux crus: vins du Picenum, de Sabine, de Tibur, de Toscane... L'Italie a donc de tout en abondance et, en outre, elle possède ce très grand bien: la plus grande et la plus distinguée des villes, la ville royale qui met en évidence sa valeur par son

14. ROUGE, J., 1966, pp. 193-195.

nom même, celle que l'on appelle Rome; on dit qu'elle fut fondée par le jeune Romulus. C'est pourquoi elle est pourvue au plus haut point d'édifices dignes des dieux: en effet tous les empereurs, ceux des temps passés comme ceux de maintenant, ont voulu y fonder quelque monument et chacun d'eux y a établi quelque ouvrage à son nom. Si tu veux en effet < *penser* > à Antonin, tu trouveras des ouvrages innombrables; de même que le forum dit de Trajan qui possède une basilique remarquable et renommée. Il y a aussi un cirque bien situé et décoré de nombreuses statues de bronze... Elle possède pareillement un fleuve connu de beaucoup, le Tibre; il est utile à la susdite ville, car il la traverse avant d'arriver à la mer et c'est par lui que tout ce qui vient de l'extérieur remonte jusqu'au dix-huitième mille: et c'est ainsi que la ville a de tous les biens en abondance. Elle possède aussi le très grand Sénat formé d'hommes riches. Si tu veux examiner ses membres les uns après les autres, tu trouveras que tous ont été gouverneurs de province, ou le seront, ou pourraient l'être; mais ils ne le veulent pas, préférant jouir de leurs biens en toute tranquillité. Ils honorent aussi les dieux, entre autres Jupiter et le Soleil; on dit, de plus, qu'ils accomplissent les cérémonies sacrées en l'honneur de la Mère des dieux, et il est certain qu'ils ont des aruspices. »¹⁵

Ce texte contient pour Rome, et la Rome du milieu du IVe siècle, toute une série de messages et

15. LV, 1-19, 22-33 : «[...] Italia [...] in nomine gloriam suam ostendit, multas et varias ciuitates habens et omnibus bonis plena, regitur a prouidentia. Inuenies enim in ipsa Italia uinorum multa genera: Picenum, Sabinum, Tiburtinum, Tuscum, etenim Tuscia... Italia ergo omnibus abundans insuper et hoc maximum bonum possidet: ciuitatem maximam et eminentissimam et regalem, quae de nomine uirtutem ostendat et uocatur Roma; quam aiunt condidisse Romulum puerum. Est itaque quam maxima et aedificiis diuinis ornata: quisque enim < *ex* > antefactis imperatorum, aut nunc qui sunt, in eam condere aliquid uoluerunt, et singuli eorum opus quaecumque in nomine suo faciunt. Si enim uolueris Antoninum < *memorare* >, opera inuenies innumerala; sicut et quae dicitur forum Traiani, quae habet basilicam praecipuam et nominatam. Habet autem et circenses bene positos et aeramento multo ornatos... Similiter et fluuium habet multis notum Tyberim, qui utilis est prae dictae ciuitati; qui incidens eam peruenit in mare, et per ipsum omnia quae ueniunt de peregre ascendunt ad decem et octo milia: et sic ciuitas omnibus bonis abundat. Habet autem et senatum maximum uirorum diuitum: quos si per singulos probare uolueris, inuenies omnes iudices aut factos aut futuros esse aut potentes quidem, nolentes autem propter suorum frui cum securitate uelle. Colunt autem et deos, ex parte Iouem et Solem; nec non et sacra Matris deum perficere dicunt, et aruspices ad eos < *esse* > certum est. »

de témoignages. Son auteur, moyen-oriental et païen, refuse toute concession au christianisme et à sa présence à Rome, certes alors très marginale, mais incisive quant à ses monuments à peine construits ou en phase d'achèvement. Il n'est question ici que des splendeurs du passé, sans allusion aux réalisations contemporaines, que l'auteur signale en revanche pour Constantinople qu'il considère sans histoire avant Constantin.

Rome, Ville éblouissante donc, même lorsque l'on est habitué aux fastes des cités des provinces syro-palestiniennes : *civitatem maximam et ementissimam et regalem* selon les termes de notre auteur; ville païenne, ville opulente où il fait bon vivre et bon boire sans la moindre ombre de *crise*.

Bien entendu cette source n'est qu'épisodique et symptomatique d'un provincial partial qui ne retient de la capitale que le spectaculaire qui l'intéresse et avec lequel il tente de captiver son auditoire, selon un modèle rhétorique qui ne concède rien au présent du moment qu'il vit.

D'autres sources, et je me limiterai au *Liber Pontificalis* (en renvoyant bien entendu aux études déjà citées de Charles Pietri pour le meilleur état du dossier et des études anciennes ou plus récentes) et aux données archéologiques, nous livrent bien d'autres renseignements et enseignements. J'ai déjà cité les rencontres et travaux récents qui renouvellent nos problématiques; j'emprunte à F. Guidobaldi¹⁶ une liste rapide mais révélatrice du ferment des constructions et de la rénovation urbaine tout au long du IVe siècle. Sous le seul règne de Constantin on assista à l'achèvement de la basilique de Maxence et à la construction de la Rotonde connue sous le nom de *Temple de Romulus* qui établissent une jonction scénographique entre la *via Sacra* et le *Templum Pacis*, à la réalisation des grands thermes constantiniens sur le Quirinal et aux pieds de cette colline de la *Porticus Constantini*, à celle de l'arc *quadrifrons* dit de *Janus* au Vélambre, à la réalisation du grand complexe du *Sessorium* près de la Porte Majeure, avec les thermes *Helenianae*. Il faut y ajouter toute une série de restaurations et d'aménagements monumentaux jusque dans les thermes de Caracalla, pour ne citer qu'un seul exemple, pourvus d'un nouveau *calidarium* couvert d'une énorme coupole de 34 m. de diamètre, la deuxième de Rome après celle du Panthéon ...

On pourrait effectivement en oublier les constructions chrétiennes et les considérer comme étant

secondaires et marginales. En fait, dans l'absolu elles le sont, y compris conceptuellement et nul ne pouvait alors imaginer quelle révolution elles allaient entraîner pour les zones urbaines des siècles successifs —et jusqu'à nos jours!— en déplaçant progressivement autour des édifices de culte chrétiens, dès le siècle suivant, les pôles urbains principaux. Ces constructions chrétiennes s'appellent le Latran, certes réalisé dans une caserne abandonnée, mais avec l'élaboration d'un complexe qui renouvelle ou efface toute réalité antérieure. C'est St-Pierre au Vatican, certes conçu dans une zone insalubre et décentrée, qui se construit dans le cadre d'un chantier gigantesque, au prix de la destruction d'une nécropole plutôt désordonnée, avec un résultat monumental grandiose. Ce sont enfin les basiliques dites *cirquiformes* ou à déambulatoire, dont sept sont actuellement connues (la dernière ayant été découverte il y a dix ans seulement) mesurant autour de 100 m. de longueur et entourées de couronnes de mausolées. Elles devaient frapper les voyageurs, surtout le long de la *via Appia*; trois d'entre elles s'y trouvaient à très faible distance les unes des autres : celle de St-Sébastien, une seconde identifiée mais jamais fouillée au-dessus de la catacombe de Prétextat et enfin celle qui a été découverte récemment, que je viens de citer.

Hors les murs, parmi les *villae* privées qui connaissent une phase monumentale spectaculaire comment ne pas rappeler sur la voie Prénestine la villa dite des Gordiens, considérée comme une élaboration du IIIe siècle essentiellement, dans la tradition d'un noyau républicain mais qui connaît une phase importante au tournant des IIIe-IVe siècles avec la construction d'une basilique *cirquiforme* et d'un grandiose mausolée circulaire; cette villa était pourvue d'un portique de deux cents colonnes en marbres de très grande qualité, de trois basiliques et bien sûr de thermes.

Enfin l'une des caractéristiques de ce IVe siècle fut aussi certainement la multiplication des *domus* urbaines sénatoriales luxueuses qui nous sont maintenant familières grâce aux remarquables travaux de Federico Guidobaldi déjà mentionnés. Elles devaient constituer l'un des attraits de la Ville et de la politique de renouvellement des quartiers qui semble caractériser le IVe siècle.

Enfin, on ne peut quitter le IVe siècle sans rendre hommage à l'œuvre formidable du grand pape Damase (366-384), d'origine espagnole. Son œuvre de mise en valeur des tombes des martyrs ne fut certes pas spectaculaire, du moins de l'extérieur, mais elle conditionna le renouveau monumental du

16. Dans PERGOLA, Ph. (éd.), 2000a, pp. 4-11.

suburbium et c'est bien à lui que l'on doit la création qui amènera à la réalité des 64 pôles culturels martyriaux dans le *suburbium* romain.¹⁷

LA PREMIÈRE ROME CHRÉTIENNE : LE Ve SIÈCLE

Ce n'est cependant véritablement qu'avec le Ve siècle, mais il ne s'agit plus d'*origines*, que l'on peut parler d'une Rome chrétienne et de l'affirmation de ses monuments comme vrais pôles urbains, y compris dans la mentalité collective. *L'Expositio* n'aurait pu être écrite au Ve siècle en faisant l'impasse sur les monuments chrétiens.

A la fin du IVe et du début du Ve siècle une première tradition monumentale s'est mise en place et ce, malgré le sac d'Alaric. Valentinien II, Théodose et Arcadius financent la nouvelle basilique de St Paul hors les murs. Gratien, Valentinien et Théodose se manifestent aussi par un arc et un port. Des *domus* et des palais sont rénovés (outre l'abondant dossier réuni par F. Guidobaldi, les fouilles en cours sur la colline du Pincio, à la Villa Médicis, sont en train de révéler et de confirmer la richesse des nouvelles réalisations dans ces grandes demeures). De nouveaux *tituli* sont fondés ou rénovés. Des basiliques grandioses se construisent, richement ornées et pourvues de sculptures architecturales de premier ordre, ainsi, Ste-Marie-Majeure, Ste-Sabine ou St-Etienne-le-Rond.

Le *suburbium* nous a montré que loin d'être abandonnées les grandes *villae* ont des phases monumentales ou sont parfaitement entretenues tout au long du Ve siècle.

Je ne m'aventurerai pas dans le VIe siècle puisque nous sommes maintenant loin du thème qui m'est confié autour des origines de la topographie chrétienne de Rome.

Je me limiterai seulement à relever que l'on continue à raisonner souvent en termes catastrophiques autour des guerres gothiques qui ébranlèrent Rome de 535 à 553. Ces guerres eurent certainement de très lourdes conséquences mais aucune des fouilles stratigraphiques récentes n'en montrent les traces. Les sanctuaires chrétiens furent sûrement endommagés, mais très vite restaurés ou reconstruits, comme nous le prouvent le *Liber Pontificalis* et les monuments conservés. Mais c'est une autre histoire qui commence ...

17. En dernier lieu et pour remonter à l'ensemble de la bibliographie : PERGOLA, PH., 2000b, pp. 388-391.

EN GUISE DE CONCLUSION

C'est avec un témoignage du *suburbium*, et par un cycle de peinture des catacombes, encore souvent méconnu, que j'ai réétudié et réinterprété en réagissant à une intuition de Charles Pietri, que je voudrais conclure par des images qui nous parlent des chrétiens de Rome dans leur quotidien et dans leur quête de l'au-delà, au cœur de la deuxième des catacombes romaines par son étendue, celle de Domitille, qui devait accueillir, au terme de son utilisation durant la deuxième moitié du Ve siècle de soixante à quatre-vingt mille défunts.

Je conclus avec un pas en arrière, au milieu du IVe siècle, alors qu'est réalisée dans cette catacombe une région autonome par la création d'un premier étage, à partir d'un escalier parmi les plus anciens, connu sous le nom de *scalone del 1997*.¹⁸ Cet escalier ne desservait à l'origine qu'un hypogée communautaire parmi les plus anciens et les plus vastes de la première Rome chrétienne, au milieu du IIIe siècle. Un *cubiculum* monumental, au centre de cette région autonome, au cours des IIIe et IVe siècles et qui regroupait quelques centaines de sépultures, fut réalisé par une riche famille de l'*establishment* urbain qui dut être à l'origine de la création de ce réseau indépendant. Ce *cubiculum* reçut une riche décoration peinte, où la représentation de scènes bibliques néo et vétérotestamentaires fut accompagnée de l'illustration de l'activité de ses chefs de famille. Cette activité constitue la preuve de la vitalité de la société romaine et de ses rouages traditionnels, dans le cadre de l'un de ses aspects fondamentaux, celui de la préfecture de l'annone.¹⁹ Y est retracé le parcours du blé, depuis son arrivée au *Portus* de Rome (depuis l'Afrique du Nord essentiellement très vraisemblablement), avec les *horrea* d'Ostie, le transvasement sur les barques halées le long du Tibre, la représentation des dépôts romains sur les berges du Tibre et enfin le négoce entre les *mensores* et les ayants droit.

Un examen même sommaire des plans des catacombes romaines, entre le milieu du IIIe siècle et la fin du Ve, illustre à lui seul ce que devint la Rome funéraire chrétienne, avec ses centaines de milliers de défunts. Ces chiffres sont en général en contradiction flagrante avec les images de crise démographique que véhiculent si volontiers des cher-

18. PERGOLA, PH., 1988, pp. 49-60.

19. Pour l'interprétation du cycle lié aux *mensores*, je renvoie à mon étude, PERGOLA, PH., 1990, pp. 167-184.

cheurs qui interprètent des sources souvent tendancieuses, en se voilant la face devant l'objectivité incontestable des tombes des *ex vivants*, qu'étrangement aucune statistique ne prend jamais en compte!

Revenant au *cubiculum* des *mensores*, je voudrais tout d'abord rappeler que le commerce des grains et la représentation du pain, qui en est l'aboutissement, demeurent une constante, une préoccupation primaire des gestionnaires de la Ville, laïcs ou pontificaux. Les historiens ont justement remarqué que l'Eglise ne s'est que momentanément substituée au pouvoir civil, avant de prendre directement en charge le service de l'annone, mais pas avant le second quart du VIIIe siècle, en coïncidence avec la création des *domusculatae*.²⁰ Le pain est la constante, alors que les *circenses*, mais aussi toute l'architecture publique monumentale (édifices de jeux, thermes ou temples), fruit du pouvoir impérial ou de l'évergétisme privé, ne se manifestaient plus désormais et avaient été relayés par la construction de complexes monumentaux chrétiens, avec bien sûr l'intervention directe de l'Eglise dans cette nouvelle monumentalisation des centres urbains.

La Rome chrétienne explique certainement que son poids spirituel de capitale de la chrétienté se soit substitué à la réalité politique de l'ancienne capitale de l'Etat fédéral le plus vaste qu'ait jamais connu l'Occident méditerranéen, pour permettre à la Ville de conquérir son titre d'*Eternelle*. Ce cheminement naît autour des martyrs et dans le *suburbium*, par la fondation de monuments spectaculaires, qu'il s'agisse des premières basiliques *cirquiformes* comme des constructions postérieures jusque durant tout le haut Moyen Âge, aussi bien en surface que par des réalités souterraines au contact de sépultures vénérées.

Mais c'est aussi le tissu urbain à l'intérieur des murs qui est touché par la fièvre de la construction des édifices de culte. Malheureusement les enquêtes archéologiques n'ont en général concerné que les seules *aulae* cultuelles alors que celles-ci faisaient en général partie de vastes complexes très structurés et hiérarchisés, comme le prouvent les recherches exemplaires conduites à St-Clément par F. Guidobaldi ou à la *Crypta Balbi* par L. Sagui. Nous avons maintenant la certitude de la présence de constructions utilisées durant les Ve-IXe siècles (et au-delà) en Ville et dans le *suburbium*, mais de

manière décousue, un caractère décousu qui ne dérange pas l'archéologue classique pour les périodes qu'il étudie, mais qui devient peut-être trop facilement pour lui — en influençant souvent les spécialistes des époques post-classiques... — l'indice d'un urbanisme en déliquescence ou d'une ruralisation qui restent à démontrer véritablement et que la plupart des découvertes récentes infirment.

Il est grand temps de renoncer définitivement à toute idée d'une sorte de « glaciation » qui aurait vu villes et campagnes se vider de leurs habitants, pour être livrées à quelques humains épars, clochardisés dans les ruines du monde antique, durant les Ve-IXe siècles, à l'aube d'une renaissance concédée au Moyen Âge. Ne faut-il pas plutôt y voir, au milieu de mille difficultés indéniables, la présence de sociétés structurées autour d'élites et d'artistes ou artisans qui n'avaient rien de méprisable...

Il y a dix ans seulement, de manière aberrante, les auteurs de la préface d'un des premiers séminaires autour de la Rome du haut Moyen Âge, cité ci-dessus, et en contradiction avec le contenu de l'ouvrage, écrivaient encore que la Rome classique « s'est transformée [...] de capitale d'un empire méditerranéen en capitale du Latium. »²¹ Rome, et que cela n'en déplaise aux nostalgiques des fastes de la romanité, demeura une grande capitale à la fin de l'Antiquité et durant le haut Moyen Âge, gouvernée par ses évêques qui y conduisaient une politique internationale de premier plan. La Ville était alors fréquentée et visitée par des foules de pèlerins venus de tout l'Occident, alors que s'y maintenaient des activités agricoles, artisanales et commerciales de premier plan (largement exportées) autour de monuments prestigieux, au sein d'un tissu urbain qui n'avait rien du village des cabanes de Romulus et Remus...

BIBLIOGRAPHIE

- DELOGU, P.; PAROLI, L. (éd.), 1993 : *La storia economica di Roma alla luce degli scavi recenti*, Firenze.
- GUIDOBALDI GUIGLIA, F.; GUIDOBALDI, A. (éd.), 2002 : *Ecclesiae Urbis*, Cité du vatican.
- PANI ERMINE, L.; SINISCALCO, P. (éd.), 2000 : *La comunità cristiana di Roma – la sua vita la sua cultura dalle origini all'alto medioevo*, Cité du Vatican.
- PERGOLA, PH. (éd.), 1988 : *L'origine della regione detta dello « scalone del 1897 » nella catacomba di Domitilla*,

20. En dernier lieu, DELOGU, P., dans DELOGU, P. et PAROLI, L. (éd.), 1993, p. 17.

21. ARENA, M. S. et GALLINA ZEVI, A., dans DELOGU, P. et PAROLI, L. (éd.), 1993, p. 6. (Trad. de l'italien par Ph. Pergola)

- Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia, num. LVIII (1985-1986), pp. 49-60.
- PERGOLA, PH., 1990 : *Mensores frumentarii christiani* et annone à la fin de l'Antiquité (relecture d'un cycle de peintures), *Rivista di Archeologia Cristiana*, num. LXVI, 1990, pp. 167-184.
- PERGOLA, PH. (éd.), 1999 : Roma dal IV all'VIII secolo: quale paesaggio urbano? Dati da scavi recenti, dans *Mélanges de L'Ecole française de Rome*, Moyen Age, 111, 1, pp. 159-280.
- PERGOLA, PH. (éd.), 2000a : Rome de Constantin à Charlemagne, *Dossier d'Archéologie*, num. 255, juillet-août 2000, Dijon.
- PERGOLA, PH., 2000b : Santuari dei martiri romani e pellegrinaggio tra IV e IX secolo, dans PANI ERMINI, L.; SINISCALCO, P. (éd.), *La comunità cristiana a Roma: la sua vita e la sua cultura dalle origini all'Alto Medioevo*, Cité du Vatican, pp. 385-396.
- PERGOLA, PH.; SANTANGELI VALENZANO, R.; VOLPE, R. (éd.), 2003 : *Suburbium, Il suburbio di Roma dalla crisi del sistema delle ville a Gregorio Magno*, Rome.
- PIETRI, CH., 1976 : Roma christiana (*Recherches sur l'Eglise de Rome, son organisation, sa politique, son idéologie de Miltiade à Syxte III [311-440]*), Rome.
- PIETRI, CH., 1997 : *Christiana respublica, Eléments d'une enquête sur le christianisme antique*, Rome.
- ROUGE, J., 1966 : *Expositio totius mundi et gentium, Sources Chrétiennes*, num. 124, Paris.

COLLOQUI

J. M. GURT:

Podem veure reflectida a les ciutats episcopals la realitat de la Roma de la tardoantiguitat de la mateixa manera que ho observàvem i ho constatarem durant els primers segles de l'Imperi a les ciutats de nova fundació a les províncies creades de poc?

PH. PERGOLA:

È difficile pensare che il modello romano possa essere stato esportato. Roma sicuramente diffuse il cristianesimo, ma in modo contrario al modello romano classico che impone in tutto l'*Orbis* determinati schemi urbanistici ed impianti monumentali, che si tratti della trama viaria, dei sistemi forensi oppure dei complessi termali, degli edifici di gioco, di spettacolo. Il cristianesimo s'irradia dal punto di vista urbanistico e monumentale in modo meno sistematico. Bisogna pensare a realtà geografiche, regionali, microregionali nelle quali non è opportuno pensare che ci siano diretti richiami da Roma. Penso abbia molto da dire a riguardo anche Jean Guyon. Per quanto riguarda Roma, mi pare che la prima monumentalizzazione cristiana, la prima topografia cristiana importante, sia quella suburbana. Mentre fioriscono le basiliche e le sistemazioni monumentali delle tombe dei martiri, all'interno delle mura, per la cattedrale della capitale dell'Impero si riusano il sito e le strutture di una caserma abbandonata. Nel frattempo fuori le mura sono costruite almeno sette basiliche «circonforni» (a deambulatorio), lunghe in media 100 m.; la collina del Vaticano è in parte eliminata per fare posto ad una grande basilica. Solo in età successiva compariranno all'interno delle mura i *tituli*. Il IV secolo è caratterizzato dalle costruzioni fuori le mura

e bisogna attendere il V per le grandi realizzazioni urbane quali S. Maria Maggiore, S. Stefano Rotondo o S. Sabina. Per le realtà provinciali non esistono regole. Vi sono certamente centri urbani dalla ricca storia cristiana (con vescovi attestati dalla seconda metà del IV secolo, come a Siracusa o di età costantiniana come ad Arles, ma senza monumenti conservati per le origini), mentre, per parlare di regioni che conosco meglio, quali la Liguria, il Piemonte o la Corsica, non vi sono vescovi né monumenti prima della seconda metà del V secolo. Quindi è molto difficile poter pensare che Roma possa costituire un modello. La risposta mi pare debba essere più no che sì.

J. GUYON:

Je voudrais pour commencer féliciter Philippe Pergola pour la contribution qu'il vient d'apporter à nos débats. Avoir à dérouler en quelques minutes sous nos yeux un aussi ample panorama était un défi qu'il a brillamment relevé, nous montrant, selon la parole de l'Écriture, tout ce que l'on peut tirer de neuf de données que l'on croyait si bien connues. Et puisqu'il me sollicite d'intervenir sur la légitimité qu'il y a, ou non, à parler d'un « modèle romain », je lui dirai qu'ayant apprécié la façon dont il a éclairé son exposé par des sources littéraires qui nous aident à nous représenter ce que pouvait être la mentalité d'un homme du IVe siècle, il me semble que de ce point de vue aussi, Rome constitue une sorte d'exception. Il faut bien prendre garde en effet que ces témoignages littéraires sont le plus souvent le fait de rhéteurs et que ces rhéteurs – étant nous-mêmes professeurs, nous le savons bien – étaient des hommes qui étaient tributaires, au point parfois d'en être prisonniers, d'une tradition littéraire. Du coup,

l'image qu'ils avaient de la ville antique, et en tout cas celle qu'ils célébraient, pouvait être « décalée » par rapport à celle que leurs contemporains avaient sous leurs yeux. Nous autres Français, pour qui Grégoire de Tours est une source irremplaçable, que nous lisons et relisons *ad nauseam*, le vérifions chaque jour pour les Gaules : quand cet homme —qui était pourtant un évêque— décrit une ville, il en vante la situation, l'enceinte, les monuments publics, l'environnement, mais non les édifices de culte chrétiens. La *ciuitas christiana* était pourtant une réalité de son temps, mais il ne nous la donne jamais à voir.

C'est là un argument supplémentaire pour penser, comme cela nous a été dit, que Rome est plus singulière qu'exemplaire, si du moins on laisse hors du débat la diffusion d'une certaine « idéologie romaine » par le biais des œuvres d'art. Je songe à la fois à des poèmes, comme ceux de Prudence, mais également aux sarcophages de la *Traditio Legis*, de la fin du IVe siècle eux aussi : par le biais de Pierre et Paul recevant la Loi des mains du Seigneur, ils orchestrent le thème d'une Église romaine fondée sur les Apôtres, autorisée de ce fait à être garante de la Tradition. De telles œuvres en effet ont sûrement joué un rôle dans la diffusion de l'idéal d'une « cité chrétienne » en Italie et, plus largement, en Occident.

Après ces remarques qui se situent comme en marge de cette riche contribution, je voudrais pour

finir poser une question : comment s'accordent les vues qui viennent de nous être exposées sur les catacombes avec les idées d'Eric Rebillard, pour qui l'origine des cimetières chrétiens de Rome tiendrait surtout à des sortes de consortiums privés ? Je sais bien que le débat requerrait de longs développements, mais peut-être est-il possible de dire au moins un mot de cette question disputée ?

PH. PERGOLA:

Sono d'accordo sul primo punto, per quanto riguarda l'immagine mentale, intellettuale, del mondo antico, tanto è vero che anche gli itinerari del alto medioevo e del medioevo mettono in luce la Roma classica e quanto fosse viva, presente, nel quotidiano dei romani e dei visitatori della capitale. Ma, ecco, per quanto riguarda le teorie di Eric Rebillard sull'autonomia delle catacombe romane o di intere regioni di esse rispetto alla gerarchia ecclesiastica, sono in totale disaccordo. Vi possono essere effettivamente regioni autonome più o meno importanti, ma non scisse da un'organizzazione generale alla quale sovrintende la Chiesa romana sotto forme a noi ignote, ma nelle quali il clero doveva avere una parte vincolante. Ciò perlomeno nelle catacombe giustamente dette «comunitarie», nelle quali erano quasi sempre venerati martiri.

LOS ORÍGENES DE LA CRISTIANIZACIÓN URBANA EN *HISPANIA*

*Pedro Mateos Cruz**

Hablar de la introducción del cristianismo en las ciudades hispanas supone realizar una reflexión sobre las características más importantes que definen el urbanismo romano de los siglos IV y V en nuestro país. En este recorrido, indefectiblemente debemos partir del estudio de la ciudad en esa época, además de hacernos eco del papel que desarrollaron los primeros mártires y de las características de la primitiva topografía cristiana de nuestras ciudades; pero sobre todo debemos centrarnos en primer lugar en definir el modo en que la dualidad cristianismo-paganismo, patente en la sociedad tardorromana, se reflejó en el urbanismo de ese período y en las características del proceso de cristianización que se llevó a cabo en esas centurias.

Lo que voy a exponer aquí no es más que una aproximación general a partir de los datos arqueológicos conocidos; sin embargo, en el estado actual del conocimiento y ante la fragilidad y parcialidad de estos datos, en muchos casos sujetos a revisión o fruto de interpretaciones subjetivas, no podemos extrapolar ni sugerir las características principales de este urbanismo; únicamente podemos señalar pautas de comportamiento, tendencias evolutivas y comportamientos que definen, a grandes rasgos, cómo se produjo la cristianización de estas urbes hasta configurar la topografía cristiana de las ciudades en *Hispania*.

«Me gustaría insistir», señala el profesor Sotomayor, «en el hecho de que los cristianos son ciudadanos romanos como todos los demás y no un grupo cultural distinto del formado por el resto de los conciudadanos; partiendo de esta base es como hay que valorar todos los elementos culturales ro-

manos que aparecen en el cristianismo; son elementos propios, nunca asimilados de otros.» (Sotomayor, 1990, p. 17). Y añade: «los cristianos siguen siendo romanos, pero cristianos; las nuevas actitudes van arraigando cada vez más profundamente entre los ciudadanos y constituye un verdadero fenómeno de aculturación, teniendo presente que toda cultura es mestiza y siempre en evolución» (p. 13).

Creo que estas palabras son un buen preludeo para entender el fenómeno de la cristianización como algo interno dentro de la cultura romana. No es producto de la invasión de otros pueblos o de una transformación cultural; de hecho, la cristianización no pudo desarrollarse tan rápidamente como opinan algunos autores, sino que precisamente la dialéctica generada entre las nuevas relaciones sociales trae consigo un proceso lento y plagado de sincretismos religiosos y culturales (Novoa, 1990, pp. 19-25). Así se manifiesta también Lane, que considera que «la introducción del cristianismo, como cada fase de transición, fue un proceso lento, lleno de momentos imprevistos de inesperada relevancia. Mientras el cristianismo se difundía, los dioses paganos tenían ya mil años de antigüedad y merecían el respeto de jóvenes y ancianos, de emperadores y súbditos de Roma y sus provincias» (Lane, 1991, pp. 284 y ss.).

Nos encontramos, por tanto, ante un proceso acultural o, por seguir a Roest, incultural, ya que se trata de la inserción del mensaje cristiano en un área cultural dando origen a una nueva creación, que va a ir evolucionando de forma lenta y progresiva, plasmándose con el tiempo en el paisaje de las ciudades a medida que el cristianismo va asumiendo mayor protagonismo en la vida de los ciudadanos (Roest, 1979, pp. 36-53).

El primer testimonio seguro en torno a la presencia del cristianismo en la Península lo ofrece

* Instituto de Arqueología de Mérida.

Ireneo entre los años 182 y 188. Entre el 200 y el 206, Tertuliano escribe su obra «contra los judíos». Ambos autores confirman una extensión silenciosa, pero eficaz y dinámica, del cristianismo durante los dos primeros siglos de su existencia en la Península Ibérica.

La época marcada por los emperadores Decio, Valeriano y, posteriormente, Diocleciano, constituye el momento de mayor abundancia de textos testimoniales del cristianismo en la Península Ibérica. Decio, entre el 249 y el 251, es el que organiza la primera persecución contra los cristianos; dentro de este contexto se inscriben las figuras de los obispos Basílides y Marcial, de las sedes de León-Astorga y Mérida, protagonistas de la famosa carta del obispo de Cartago, Cipriano, a los fieles de ambas ciudades, constituyendo el primer testimonio literario de la presencia de comunidades cristianas en *Hispania* (Domínguez, 1997, p. 26). Tras el estudio de esta carta realizado por Clarke (1971, p. 1141), surge el debate interpretativo sobre la influencia decisiva de la iglesia norteafricana en el cristianismo hispano, abanderada por Blázquez (1967, pp. 30-50) y denostada, más recientemente, por Sotomayor (1982, pp. 11-28) o Domínguez (1997), entre otros.

Tras la persecución de Valeriano entre el 253 y el 260, período en el que lo más destacado es la muerte del obispo de Tarragona, Fructuoso y de los diáconos Augurio y Eulogio, los cristianos gozan de un período de paz y tolerancia durante cuarenta años, si exceptuamos el año 275, último del reinado del emperador Aureliano.

Diocleciano, a partir de su ascenso al trono en el año 284, inicia una profunda tarea de reestructuración y consolidación de las bases políticas, administrativas, sociales y económicas del Imperio, que había estado a punto de desmoronarse durante los años de la anarquía militar. El nuevo sistema político de la tetrarquía, basado en un reparto de poder entre los cuatro emperadores, estaba acompañado de un rearme moral y religioso en base a la religión tradicional romana. Este objetivo encontró un obstáculo en la Iglesia cristiana, cuyos miembros estaban insertos en todas las esferas de la administración y el ejército. Este hecho indujo a Diocleciano a acabar con la Iglesia mediante una persecución, al parecer, bastante cruenta.

Tras la abdicación de Diocleciano cesó la persecución en Occidente y se celebró el Concilio de Elvira, el más antiguo de la cristiandad cuyas actas han llegado hasta nosotros. Con Constantino y tras el edicto de Milán del año 313, el cristianismo pasó a ser una religión más del Imperio, lo

que constituyó un nuevo ciclo, sobre todo para sus seguidores. Constantino inició una serie de medidas tendentes a favorecer económica y socialmente al clero y a cristianizar las manifestaciones externas de la vida del Imperio (Brown, 1971, pp. 62 y ss.).

Este emperador logró integrar la religión pagana y la cristiana como soporte de la ideología imperial; aparentemente la beneficiada fue la Iglesia cristiana, pero en realidad, lo fue el poder imperial. Al tiempo que favorecía al cristianismo, siguió utilizando símbolos paganos que resaltaban el poder del emperador y no promulgó disposiciones que afectaran al ejercicio de la religión tradicional.

Medio siglo después Teodosio culminó esta evolución convirtiendo el cristianismo en la religión oficial del Estado. Sin embargo, independientemente de las decisiones imperiales, el siglo IV conformó un momento de transición en el que la dualidad paganismo-cristianismo constituyó una constante en el devenir de todos esos años. Una ley del Código Teodosiano fechada en el año 399 y dirigida a Macrobio, vicario de la *Diocesis Hispaniarum*, prohibía los sacrificios a los dioses paganos; al mismo tiempo expresaba el deseo de los gobernantes —en este caso Arcadio y Honorio— de que los ornamentos de los edificios públicos, templos o monumentos paganos, fueran conservados. Este hecho, como señala Geffcken, no era más que el reflejo indirecto de que durante toda esa centuria, el paganismo fue un hecho normal y habitual en la Península (Geffcken, 1978). El texto difiere de otro más severo del año 435 en el que expresamente se urgía a la destrucción de todos los templos paganos, aunque no sabemos si se aplicó universalmente. Aún en época de Teodosio, un senador reconstruyó un templo dedicado a Hércules en Ostia en el año 393, como indica Paschoud en su obra sobre el patriotismo romano, en la que analiza la reacción propaganda de los miembros más notables de la aristocracia senatorial romana en ese momento (Paschoud, 1971, p. 334). El propio Honorio únicamente señaló la prohibición de realizar sacrificios en los templos, aunque éstos se mantuvieran en pie.

En este contexto resulta especialmente sugerente la opinión de Robin Lane, según el cual la conversión de Constantino hizo que los intereses cristianos se convirtieran en intereses públicos, visibles en los grandes sínodos, en los edificios y los privilegios de la nueva era (Lane, 1991, p. 725). Pero, señala: «al fin y al cabo, un sermón no es más que un sermón, y a pesar de las cosas

que dijera el emperador desde Antioquía, las cosas no cambiarían fácilmente» (p. 722). Además, Constantino, como emperador, desarrollaba aún las funciones de *pontifex maximus* pagano, y dejó que los cultos públicos continuasen. Había iniciado la protección de una minoría cristiana, pero debía moverse con cautela, ya que debía aceptar un ejército y una clase dirigente en su gran mayoría pagana. Constantino no podía asumir la suma autoridad cristiana, aboliendo el culto pagano. Eusebio afirmaba que prohibió todos los sacrificios; sin embargo, de ser cierta esta afirmación, nunca se llevaría a cabo, ya que la mayor parte de los gobernadores que debían aplicarla, era todavía pagana. El posterior desarrollo cristiano fue debido menos a una prohibición legal que a sutiles privilegios jurídicos, como el ejemplo propuesto por Peter Brown, en el que algunos *pillos* fingían en ese momento ser clérigos cristianos para pedir exenciones tributarias para sus mansiones (Brown, 1961, pp. 8-9).

Otro ejemplo de esta política fue la decisión de no prohibir los juegos de gladiadores, pero en un edicto del año 325 se retiraba el patrocinio imperial, haciendo que, poco a poco, se extinguieran estos juegos por todo el imperio (Ville, 1960, p. 312). Según Jones, G. Ville y otros autores, las *venationes* sustituyeron por completo los certámenes gladiatorios, pero no antes de la primera mitad del siglo v (Jones, 1964, pp. 732-757). De ahí que Lane señale que los cultos paganos tardaron en morir. Eran la religión dominante en la época de la conversión de Constantino y aún debió pasar otro siglo antes de que la balanza se decidiera en el otro sentido (Lane, 1991, p. 726).

Desde los trabajos de Harnack (1906) siempre se ha visto el Concilio de Elvira como la prueba inequívoca de la perduración del paganismo en la Península, al menos en la primera mitad del siglo iv. Desde el canon 1, que prohibía a los bautizados seguir asistiendo a sacrificios en templos paganos, todo el contenido de las actas advierten del confucionismo y *mestizaje* de los cristianos en ese momento. Se seguían teniendo estatuas de dioses en las casas, cristianos bautizados que a la vez ejercían de *flamines* (canon 4), se casaban cristianos con paganas, incluso se alertaba contra el adulterio con una pagana (canon 78).

El texto de Tertuliano, bien interpretado por Cameron, no deja lugar a dudas sobre la afición de los romanos por el circo en ese momento, cuyo ambiente «soez, profano y supersticioso» es rechazado por el autor clásico (Cameron, 1976, p. 216). Como último ejemplo citaremos que en Elvira tam-

bién se dictaminó que no era compatible la profesión de actor o auriga con la fe cristiana, aunque el epígrafe que vieron Caballero y Ulbert (1976, pp. 178-182) en la basílica de Casa Herrera del auriga Sabinianus es algo posterior.

Como se puede observar, estamos ante un período de transición caracterizado por la existencia de una dualidad paganismo-cristianismo que se observa en toda la sociedad y que provoca pautas de comportamiento que demuestran el confucionismo en el que se inscriben los primeros pasos del cristianismo como religión mayoritaria en el Imperio. Esta dualidad es también palpable, lógicamente, en la fisonomía de las ciudades a lo largo de todo el siglo iv, hasta que se produce la cristianización definitiva del paisaje urbano durante el siglo v.

Sin embargo, el primer debate sobre la ciudad de época tardorromana se suscita en términos de influencia: ¿Es la ciudad del siglo iv un centro administrativo capaz de asumir un protagonismo que vertebrase los elementos sociales, económicos, políticos o culturales que definen este período?

La misma historiografía que planteaba el fin de la antigüedad en el siglo iii o ponía sus límites en hitos relacionados con el cristianismo, como puede ser la fecha del edicto de Milán en el 313, formulaba una serie de teorías que relacionaba de forma explícita las consecuencias en nuestro país de las invasiones germánicas del siglo iii, el abandono de las ciudades, el auge del cristianismo hispano, con clara influencia norteafricana y la ruralización de la sociedad tardorromana.

Los argumentos derivan de la idea de que el impacto de la crisis del siglo iii fue desastroso y destructor y de que las invasiones francas y alemanas, estas últimas inexistentes por otra parte, tuvieron un efecto catastrófico sobre los ámbitos y medios urbanos de la Península Ibérica. Así, derivando de una constatación cierta, en principio, como es, por ejemplo, la creciente presencia de *villae* en el siglo iv, se ha llegado a hablar del abandono de las ciudades por las residencias en el campo, con la consiguiente desurbanización y ruina de las primeras (Arce, 1994, pp. 177 y ss.).

Por otro lado, la idea de la decadencia de las ciudades obedece a una antigua formulación del historiador soviético Rostovzeff, condicionada por un modelo, un esquema y una ideología contemporánea al propio autor, que ha sido seguida por otros muchos investigadores hasta mediados de los años ochenta (Gracco, 1989, p. 201), momento en el que, una vez minimizado el *efecto invasiones*, autores como Wickham (1983, pp. 151 y ss.),

Arce (1988, p. 86) Goffart (1988) y tantos otros cuestionan con rotundidad estas afirmaciones. Los avances arqueológicos en el estudio de las ciudades van confirmando poco a poco una realidad distinta a la planteada con anterioridad, demostrando que las señales de evidente destrucción de los escasos datos arqueológicos constatados con anterioridad debían ser revisadas. El auge de la arqueología urbana realizada sobre ciudades importantes de época romana como Córdoba, Tarragona, Valencia, Mérida, etc. ha contribuido a paliar en los últimos años la secular ausencia de datos arqueológicos, aunque no deberíamos ubicarnos ahora en el otro lado del péndulo magnificando el esplendor de la ciudad tardoantigua.

Probablemente nos encontremos ahora en un período de reflexión que matiza ambas teorías. Es cierto que la vida municipal estaba aún vigente en época tardía, que la existencia de *villae* no excluía la importancia de la ciudad (Fuentes, 1998, pp. 477 y ss.), ya que ambas se relacionaban y que algunas ciudades, debido a un nuevo estatus jurídico, como en el caso de Mérida (Mateos, 2000, pp. 491-520) o Cartagena (Ramallo, 2000, pp. 579-612) o a condiciones económicas y sociales favorables como son los casos de *Complutum* (Rascón, 1998, pp. 89 y ss.) o *Caesaraugusta* (Fuentes, 1998), se sintieron reforzadas en ese período. Algunas fueron menos afortunadas, como *Calagurris* o *Bilbilis*. Otras simplemente pervivieron gracias a una continuidad en sus funciones. Pero es cierto que también hay ciudades que desaparecieron en ese momento. Núcleos urbanos como *Lucentum*, Cádiz y otros centros portuarios, tras algunos cambios en el tráfico comercial, terminaron abandonándose, al igual que sucedió posteriormente en *Saguntum* y ciudades del interior como Itálica, por ejemplo (Gutiérrez, 1993, pp. 13 y ss.).

Y es que hay una realidad que cada vez se hace más palpable a la luz de los nuevos datos arqueológicos. En ocasiones hablamos de ruralización, abandono o desaparición de ciudades, cuando el aumento de documentación arqueológica en algunas de estas ciudades demuestra que en realidad se trata de un nuevo tipo de ocupación que prioriza el uso de los puntos económicamente neurálgicos de cada lugar; un urbanismo más desarbolado, desvertebrado si se quiere, que no se puede vincular con el abandono del núcleo urbano. Es el caso de ciudades como Ampurias, donde sus habitantes ocuparon estratégicamente tres puntos de la ciudad: el puerto, el barrio de la *neápolis* y el conjunto episcopal (Nolla, 2000, pp. 243 y ss.). Otro ejemplo interesante es *Tarraco*: la antigua capital

tarraconense sufrió a lo largo del siglo IV una clara desestructuración urbana con la partición, de nuevo, de la ciudad en dos (la zona del *Concilium provinciae*, posteriormente utilizada como zona residencial y el sector más cercano al río) así como el abandono del viario reticular (Macías, 2000, p. 260). Esta partición responde, de nuevo, a la nuclearización de la ciudad en las dos zonas de poder tardoantiguo: el administrativo, personalizado en la figura del gobernador provincial, y el religioso, vinculado a partir de los siglos IV y V con la necrópolis y basílica paleocristiana de San Fructuoso (Del Amo, 1979).

Compartimos la opinión con Sonia Gutiérrez de que, aun cuando la visión involutiva del hecho urbano tardoantiguo es aceptable en términos generales, no es menos cierto que el proceso de desurbanización resultante muestra ritmos diferentes entre las regiones e incluso entre las ciudades. Los síntomas de desestructuración topográfica, en general, no fueron significativos hasta épocas mucho más tardías, manteniéndose la vigencia de la vida municipal y sus funciones religiosas, políticas y económicas como verdaderos centros administrativos aún en época visigoda (Gutiérrez, 1993, pp. 13 y ss.).

Está claro que se produjo un cambio generalizado en los sistemas económicos y en este marco debemos incluir la proliferación de *villae*. Sin embargo, este proceso no fue consecuencia de la decadencia económica y cultural de sus propietarios, sino fruto de estas transformaciones que afectaron al Imperio romano y que provocaron el traslado de las élites al campo, élites que dejaron de invertir sus beneficios en las estructuras urbanas, procediendo al embellecimiento de sus *villae* con mosaicos y pinturas murales, de los que tenemos muestras en toda la Península. El poeta Ausonio define la *villa* como una *urbs in rure*. También emplea una frase bastante descriptiva sobre el uso de estas residencias: «me traslado y disfruto alternativamente en el campo y en la ciudad» (Ausonio, III, 1, p. 29; tomado de Arce, 1994, p. 183). Por otro lado, la probada importación de cerámicas africanas y ánforas en *Hispania* a lo largo de este período desmienten también esta desvinculación con los centros urbanos de distribución de los materiales (Chavarría, 1999, pp. 57-67), al menos en lo referente a la Tarraconense rural o a la Bética (Bernal, 1997).

En el siglo IV las ciudades capitales eran auténticos centros administrativos. *Corduba*, *Tarraco*, *Emerita Augusta*, *Cartago Nova*, *Bracara Augusta*, *Tingis* o *Pollentia*, como también *Hispalis*,

Complutum, *Barcino* o *Caesar Augusta* poseían una continuidad en sus funciones que, tras la introducción del cristianismo en su paisaje urbano y el arraigo de sus obispados, mantendrían una influencia que determinaría su papel posterior. De hecho, una ciudad importante lo continúa siendo porque, a pesar de la introducción de nuevos elementos culturales, perviven en ella sus funciones anteriores de carácter económico, administrativo o político. El cristianismo, que en principio es un fenómeno predominantemente urbano, se introdujo, como señala Fevrier, en las ciudades importantes, con relaciones comerciales y culturales que provocaron cambios de ideas y costumbres en la sociedad (Fevrier, 1974, pp. 41 y ss.).

Las características más significativas que definen el urbanismo de estas ciudades durante los últimos años del siglo III y a lo largo de todo el siglo IV son, por un lado, la continuidad en su trama urbana y, por otro, su intensa actividad edilicia. En algunos casos esta actividad venía motivada, como en el caso de Mérida, por el nuevo estatus jurídico que, tras la reforma administrativa de Diocleciano, la convirtió en la capital de la *Diocesis Hispaniarum* y, por tanto, en la sede del *Vicarius Hispaniarum* (Etienne, 1982, pp. 201-207). Este período de prosperidad es similar al de otras ciudades como *Carthago Spartaria*, que, tras su transformación en capital de la nueva provincia cartaginense a finales del siglo III, evidenció este proceso, que tuvo su punto más álgido en la segunda mitad del siglo IV (Ramallo, 1989).

Un dato interesante que confirma la continuidad de funciones de estas ciudades es la construcción, en pleno siglo IV, de edificios públicos, como en el caso de la basílica forense de Baelo, así como la creación de nuevos edificios administrativos como los de *Complutum* (Rascón, 1996, p. 132) o Valencia (Ribera, 2000, p. 22). También en Córdoba, mientras en el siglo IV se abandonaban algunos edificios de culto (Jiménez-Ruiz, 1994, p. 136), se realizaban pedestales con inscripciones honoríficas dedicadas a emperadores del siglo IV, cuyas estatuas se colocarían en el foro colonial, lo que garantiza el mantenimiento de las funciones públicas al menos en la primera mitad de la centuria.

Como podemos observar, asistimos a una serie de transformaciones en la ciudad que en ningún modo pueden relacionarse con una desestructuración urbana o una decadencia, sino con un proceso de adaptación a una nueva realidad urbana que, en algunos casos, condicionó en buena medida el discurrir de la ciudad en época tardoantigua.

En este contexto, la presencia de manifestaciones urbanísticas de carácter cristiano durante el siglo IV podría considerarse minoritaria, vinculándose con las primeras estructuras martiriales.

El mártir es el testigo, el que da testimonio de la fe de Dios. Los lugares que se relacionan con los episodios de su vida o su pasión adquieren una santidad que los convierte en escenarios irremplazables, según Testini (1972, pp. 537-561). Como señala Reekmans, el culto a los mártires dentro de una sociedad eminentemente urbana, sometida a la ley romana y que prohibía el enterramiento en el interior de las ciudades, supuso un cambio en el concepto urbano de la antigüedad tardía (Reekmans, 1989, pp. 861 y ss.). Mientras que en época clásica el centro político y religioso se situaba en el foro, la ciudad cristiana polarizó en esos momentos su religiosidad en las zonas suburbanas, aunque creo que no debemos subestimar el papel político y religioso del obispo y la catedral. El mártir constituye un personaje tardorromano. Brown lo denomina el *patronus* de la comunidad urbana, el mediador entre los hombres y Dios, figura no existente en la religión romana, aunque podría ser comparable con la figura de las divinidades protectoras de las ciudades en la antigüedad clásica (Brown, 1983).

Este hecho hace definir a Reynaud «el paso de la conmemoración familiar de difuntos a un culto público como uno de los cambios más importantes de la historia de las mentalidades entre el III y el V siglo» (Reynaud *et al.*, 1989, pp. 1475 y ss.).

Si el enterramiento de un mártir provocaba el nacimiento de una necrópolis o la cristianización de las ya existentes, el edificio que lo acogía se convertía en el centro de atracción religiosa, no ya sólo de la zona cementerial, sino de toda la población cristiana en las ciudades occidentales durante el siglo IV. Debemos tener en cuenta que los *martyria* eran los únicos edificios religiosos existentes tras la *paz de la Iglesia* y como tales, eran los canalizadores del culto religioso en las ciudades. Es a comienzos del siglo V, con la generalización del fenómeno de *traslación de reliquias*, cuando se creó una dinámica de construcción de basílicas martiriales en las necrópolis que transformó el concepto del culto martirial, otorgándole un carácter litúrgico.

En Occidente, los *martyria* conocidos responden a su forma más primitiva. Tanto en la Galia como en Italia, conocemos ejemplos fechados siempre durante el siglo IV, frecuentemente en su segunda mitad, que adoptan tipos de monumentos funerarios familiares, es decir, mausoleos con salas

cuadradas o rectangulares, que a veces rematan en ábside y que en el siglo v, en ocasiones, se transformaron o formaron parte de las basílicas.

En España, los edificios considerados como martiriales poseen características arquitectónicas muy distintas entre ellos. En general, se trata de mausoleos cuya planta arquitectónica se asocia con otros edificios de carácter martirial y se agrupan en función de si su planta es rectangular, central o lobulada. Algunos, como los de La Alberca o La Cocosa, ni siquiera se sitúan en las ciudades, sino que se vinculan con edificios rurales supuestamente cristianizados.

El mausoleo de La Alberca, estudiado por Palol (1967), Hauschild (1970, pp. 513-521) y Schlunk (1947, pp. 345-379), ha sido considerado como *martyrium* a partir de su paralelismo con el de Marusinac, conocido a través de la obra de Dyggve (1940, pp. 391 y ss.), en Salona y con el mausoleo de Pécs, estudiado por Burger (1987, pp. 175-179) y Hajnóczy (1987, pp. 229-235) en Hungría. El único dato que favorecería la hipotética utilización martirial del mausoleo de La Alberca es el de la existencia de una probable *fenestrella confesionis*, que provocaría lo que Brown denomina el enterramiento *a due piani*, característico de este tipo de edificios (Brown, 1983).

Otro de los edificios hispanos identificado como *martyrium* es la capilla funeraria de la villa de La Cocosa, excavada por Serra Ràfols (1952), edificio de planta central que posee una capilla tetralobulada y un baptisterio rectangular a su derecha, fechado en la primera mitad del siglo v.

Siempre se ha conjeturado la existencia de un *martyrium* en el subsuelo de la iglesia de Sant Felu, en Gerona, aunque aún está por confirmar. Del mismo modo, la basílica de Marialba, estudiada también por Palol (1967), Hauschild y Schlunk (1978), pudo en un primer momento ejercer funciones de *martyrium*, tras su construcción en los últimos años del siglo iv, antes de su conversión en basílica durante el siglo v.

En *Elo*, junto a *Illici*, la aparición de un edificio con ábside fechado, según Poveda (2000, pp. 93 y ss.), entre el siglo iv y el siglo vi hace suponer a estos autores su vinculación con el culto martirial.

Con los datos que poseemos no es posible extraer conclusiones válidas sobre las líneas generales que definen los edificios martiriales en España. A excepción de Marialba, que en su interior posee trece tumbas situadas en el ábside que pueden asociarse con la historia de los trece mártires de León, según el estudio de Viñayo (1970, pp. 551-568),

ninguno de los edificios anteriores posee un apoyo documental basado en las fuentes antiguas, ni una evidencia arqueológica que vincule estos mausoleos con el culto a un mártir. En todos ellos, su carácter cultural viene definido por paralelos arquitectónicos con otros edificios martiriales; sin embargo, el proceso debe ser inverso, es decir, es la evidencia martirial la que debe llevar a buscar los paralelos arquitectónicos adecuados.

El caso de Tarragona parece excepcional, ya que se ha confirmado que en la necrópolis paleocristiana fueron enterrados los mártires Fructuoso, Eulogio y Augurio, a juzgar por la inscripción que ha aparecido en su interior, estudiada por Del Amo (1979); sin embargo, no se ha podido conocer el edificio que los albergaba, al no existir ningún tipo de indicio en los mausoleos que poblaban la necrópolis, en su mayoría, posteriores a la construcción de la basílica en el siglo v. Del mismo modo, en *Complutum* se atestigua la existencia de un *martyrium* dedicado a los santos Justo y Pastor, del que dan fe tanto Prudencio como Paulino de Nola, pero del que no existen datos arqueológicos (Rascón-Sánchez, 2000, p. 240). Más probable, sin embargo, es el carácter martirial del interesante edificio funerario documentado en la zona de Sant Martí en Ampurias (Nolla, 2000, p. 248).

De carácter martirial podemos definir también el edificio con ábside aparecido en la Almoína de Valencia; si se confirma la teoría de Ribera (2000, p. 21), la construcción que amortizaba el edificio administrativo del foro podría ser la cárcel donde sufrió martirio san Vicente y, por tanto, convertido no sólo en capilla sino en edificio martirial.

En Mérida, el origen de la necrópolis, a comienzos del siglo iv, se debería a la construcción en su interior de un edificio de carácter martirial que acogería el enterramiento o las reliquias de Eulalia, ejecutada en Mérida en los primeros años de este siglo (Mateos, 1999). La existencia de un edificio martirial en honor de la mártir ha sido documentada, a través de las fuentes escritas de la época, por Prudencio, Idacio, Gregorio de Tours y el libro de las *Vitae* (Maya, 1992).

El edificio que relacionamos con el culto a la mártir es el mausoleo situado en la cabecera de la iglesia actual. Su pertenencia al primer momento de uso de la necrópolis y la realización del santuario de la basílica posterior encima de sus restos, condicionando totalmente su planta arquitectónica, lo identifican como el posible depositario del cuerpo o las reliquias de la santa emeritense (Mateos, 1999, pp. 120 y ss.).

Sin embargo, desconocemos si el edificio puede considerarse un *martyrium* —si realmente albergaba el cuerpo— o una simple *memoria* —si en su interior únicamente se conservaron sus reliquias. Sea uno u otro su carácter, su importancia estriba en su más que probable carácter martirial y, como tal, un centro religioso en uso durante todo el siglo IV, que canalizaría la religiosidad de la época en un momento en el que no conocemos edificios litúrgicos en España.

Estos edificios martiriales dieron origen a las áreas funerarias urbanas de carácter cristiano o supusieron la cristianización de las ya existentes. Ambos fenómenos —la creación de nuevas áreas y la cristianización de las paganas— eran comunes en nuestras ciudades durante la cuarta centuria y fueron las únicas manifestaciones urbanísticas de carácter cristiano en dicha centuria junto con la construcción, en las ciudades episcopales, de las primeras catedrales.

En Valencia, por ejemplo, la necrópolis de la Boattella tuvo una continuidad de uso desde el siglo I al VI (Ribera, 2000, p. 25). En Tarragona se documenta un área cementerial en el siglo IV alrededor de la tumba de San Fructuoso, pero no se construyó la basílica hasta el siglo siguiente, según Del Amo (1979). Sabemos que en Zaragoza existía una zona cementerial en los alrededores, estudiada por García Rodríguez (1966). En esta centuria, Valencia (Ribera, 2000, pp. 459-480) únicamente tenía una necrópolis alrededor de la tumba del mártir San Vicente, mientras que en *Complutum* se conoce un área funeraria cristiana ya en el siglo IV (Rascón y Sánchez, 2000, p. 240). En Ampurias, en la zona de la antigua *neápolis*, había una necrópolis de la que se han documentado más de 500 tumbas a partir del siglo IV (Nolla, 2000, p. 247).

En este sentido, resulta interesante observar cómo los restos arqueológicos de carácter cristiano más antiguos documentados en nuestro país se vinculan con manifestaciones funerarias: me refiero a los sarcófagos cristianos fechados durante la cuarta centuria (Beltrán, 1999; Clavería, 2001; Mateos, 2002, pp. 437-448) —en su inmensa mayoría exportados de la metrópolis— y a los epígrafes funerarios documentados en las primeras áreas funerarias cristianas. En Mérida, según el último estudio que hemos desarrollado, de las doscientas inscripciones cristianas documentadas en la actualidad, en su inmensa mayoría funerarias, sólo la mitad aporta una cronología precisa. De ellas, tan sólo diez se fechan en la cuarta centuria, mientras que el resto pertenece a los siglos V, VI y VII (Ramírez y Mateos, 2000).

En lo que se refiere a la existencia de iglesias catedrales en nuestras ciudades a lo largo del siglo IV, si bien parecen existir ya en este momento, según los datos textuales, no poseemos ni un solo indicio arqueológico de su construcción en este siglo en las ciudades hispanas.

Tenemos datos sobre la existencia de la catedral de Barcelona, reocupando el espacio de una *domus* altoimperial, aunque aún no ha sido documentada arqueológicamente (Bonnet y Beltrán, 1999, pp. 179-183). Lo mismo sucede en Mérida, donde los datos aportados por las *Vitae* nos hablan de su presencia muy temprana (Maya, 1992, IV, IX, p. 7). Algunos datos vinculan su ubicación con la situación de la actual concatedral, aunque son necesarias intervenciones arqueológicas que confirmen estos datos. Del mismo modo conocemos su existencia en *Caesaraugusta* (Paz, 1997, pp. 171 y ss.) y *Complutum*, probablemente ubicada en la necrópolis, sobre el *martyrium* de los santos Justo y Pastor y, por tanto, con un carácter suburbano (Rascón y Sánchez, p. 241).

Las ciudades de la Galia ofrecen en este siglo el mismo perfil. En Aix-en-Provence, por ejemplo, se construyó la catedral en el año 375, sin que se haya podido documentar más edificios en esa época. Arlés posee una catedral desde 314. La primera basílica fue construida en los suburbios en el año 400. En Marsella, en el siglo IV, sólo se ha documentado la catedral situada fuera de la ciudad (Duval, 1996), mientras que en Ginebra, en el 350 ya existía una iglesia con baptisterio (Bonnet y Reynaud, 2000, pp. 241 y ss.).

En Italia la situación es semejante, a excepción del caso de Roma. Constantino construyó la catedral dentro de la ciudad en un terreno de su propiedad, San Giovanni Laterano y seis basílicas más, fuera de los muros (Krautheimer, 1987). También en Milán, la catedral se fundó hacia el 350. Bajo el obispado de San Ambrosio se construyeron algunas basílicas en el exterior de la ciudad en los últimos años del siglo IV, para intentar asimilar la ciudad a Roma y Constantinopla, según la teoría de Krautheimer.

A la vista de los datos con los que contamos sobre el paisaje urbano de las ciudades más importantes de *Hispania* que presentan una continuidad urbana durante el siglo IV, se pueden extraer algunas conclusiones generales, con las lógicas reservas derivadas de la poca información arqueológica que poseemos y la particularidad del urbanismo de cada una de estas ciudades. No parece haber dudas sobre su continuidad como centro administrativo dentro del territorio. Hay transformaciones

en sus espacios urbanos, adaptaciones acordes con el proceso general de ruptura con el pasado y relacionadas con su nueva condición jurídica. La idea de ciudad, su sentido cívico, que diría Arce (1994, p. 177), no ha desaparecido. Por otro lado, no hubo abandono de la ciudad por el campo, sino alternativamente usufructo de ambos.

En lo que se refiere a la influencia del cristianismo en la transformación de la fisonomía de las ciudades, debemos señalar que, en esos momentos, resultó bastante escasa. A juzgar por los datos con los que contamos, durante toda la cuarta centuria la mayoría de las ciudades únicamente contaba con una zona de necrópolis cristiana generada a partir del enterramiento de un mártir local, mientras que en algunos núcleos episcopales se empezaría a construir, en los últimos años, la catedral en un lugar generalmente intramuros. La denominada cristianización de la topografía urbana se realizó sobre todo a partir de la siguiente centuria.

Como en la mayoría de las ciudades occidentales, el siglo v se caracterizó por la introducción en el urbanismo de elementos arquitectónicos de carácter cristiano que, si bien no transformaron sustancialmente el tejido urbano, es probable que perfilaran una nueva imagen para la ciudad. No se delimitaron nuevas áreas ni hubo necesidad de estructurar una nueva trama. Las ciudades se vieron salpicadas de edificios religiosos que no alteraron demasiado su fisonomía.

Bien es cierto que las ciudades perdieron parte de su influencia. Puede pensarse que tras la desaparición del poder imperial de Occidente, la ciudad ya no era la pieza clave dentro del organigrama administrativo romano. Al frente de ellas se colocó una serie de individuos, la clase privilegiada, la aristocracia de origen romano, laica o eclesiástica, principalmente en el período en el que no existía en la práctica un poder estatal superior, es decir, el siglo v y buena parte del siglo vi, hasta la creación del reino de Toledo (Olmo, 1998, p. 111). Los obispados adquirieron una gran relevancia durante esa época de autonomía política; los obispos, representantes de la aristocracia ciudadana, fueron de alguna manera los supremos mandatarios, no sólo religiosos, junto con la aristocracia fundiaria y los oficiales con responsabilidades fiscales y judiciales, una vez que los curiales perdieron sus funciones de gobierno en las ciudades. Es el momento de la presencia del *Comes civitatis* como máximo magistrado de la ciudad, que ejerció el poder junto con sus subordinados el *vicarius*, *ludex loci* y el *defensor civitatis* (*ibid.*, p. 110).

Urbanísticamente, tenemos constancia de que la trama ciudadana heredada de época altoimperial, en general, continuaba en uso, vertebrándose la vida de la ciudad a partir de los mismos ejes viarios. Las murallas continuaban en pie. De hecho, en Mérida, por ejemplo, según el epígrafe situado en el puente romano y fechado en el año 483, se restauraron, entre otros edificios, dichas murallas. Esta reforma parece relacionada con el refuerzo de sillares de granito que se observa en numerosos puntos de la ciudad y cuya funcionalidad y cronología ha sido ya ampliamente discutida en diversos trabajos (Mateos, 2000, p. 505).

Este fenómeno de construcción y reforma de las murallas de las ciudades en este período no es excepcional. Barcelona también reconstruyó sus murallas en el siglo v, según la cronología aportada por el estudio de los materiales que realiza Járrega (1991, p. 330). En el siglo iv se construyeron las murallas torreadas de *Bracara Augusta*, aumentando el perímetro de la ciudad, y de *Lucus Augusti*. También sabemos de la construcción o reforma de murallas en Zaragoza, Conímbriga o Gerona (Nolla, 1993, p. 140). Se fecha la construcción de la muralla de Uxama a finales del siglo iv o inicios del v, planteándose una fecha similar para la de Tiermes. Ya en el siglo vi son conocidos los ejemplos de amurallamientos de ciudades como Begastri o Illici, estudiados por Sonia Gutiérrez (1993, pp. 13 y ss.).

¿Qué sucedería con los grandes edificios públicos romanos? Parece probable que la falta de uso, en algunos casos, y su destrucción intencionada, en otros, provocaría su desaparición. En otros casos pudieron ser reutilizados para usos bien distintos. En cuanto al teatro, anfiteatro y circo, a tenor de los datos con los que contamos de las ciudades romanas con una continuidad de ocupación en este período, parece probable un abandono paulatino a lo largo de esta centuria. No sabemos con exactitud la fecha de amortización del circo en Tarragona (Macías, 2000, p. 261). El caso del obispo Eusebio, recriminado por Sisebuto por su gusto por los juegos de circo en pleno siglo vii, puede ser anecdótico y no tiene que referirse necesariamente al circo de Tarragona. Se cree que en Valencia (Ribera, 2000, p. 24) el circo se mantuvo en uso, al menos, hasta el siglo v, ante la ausencia de fenómenos sedimentarios. En Mérida, el dato aportado por la inscripción del auriga *Sabinianus*, fechada hasta ahora en el siglo vi, evidenciaba su uso hasta esa fecha (Caballero y Ulbert, 1976, pp. 178-180); la nueva cronología aportada en el último estudio que hemos reali-

zado y que fecha el epígrafe en la segunda mitad del siglo iv pone en duda, de nuevo, la continuidad de su uso en época tan avanzada (Ramírez y Mateos, 2000, p. 99). El circo de Toledo, en el siglo ix, se ha convertido en una necrópolis musulmana, aunque Sánchez Palencia (1996, p. 25-28) desconoce el momento de su destrucción, mientras que el circo de Córdoba parece abandonarse a lo largo del siglo iv, reutilizándose su espacio, según indica Jiménez (1996, p. 50), como uso doméstico.

En cuanto a los anfiteatros, un contorniato fechado en el 435 parece ser el último testimonio de su supervivencia, ya que la publicación del Código Teodosiano del año 438 recoge leyes que indican la más que probable desaparición de los juegos gladiatorios (Teja, 1995, p. 69). De acuerdo con esta hipótesis, el anfiteatro de Tarragona se abandonó a comienzos del siglo v (Dupré, 1995, p. 84), construyéndose posteriormente a finales del siglo vi una basílica sobre su arena estudiada y publicada por el TED'A. En *Segobriga*, ya a finales del siglo iv o inicios del siglo v, Sánchez-Lafuente (1995, p. 183) nos indica que el anfiteatro fue ocupado por una vivienda. Nada sabemos del abandono de estos edificios en Mérida, Valencia o Córdoba, por ejemplo.

Los datos que poseemos sobre el abandono de los teatros son igual de escuetos. Sin embargo, parece que su uso no debió exceder los primeros años del siglo v, debido al implacable juicio que despertaban los espectáculos teatrales cargados, según san Agustín, de «lujuria e indecencias» (Teja, 1995, p. 73). El teatro de Cartagena estaba ya amortizado cuando a mediados del siglo v se ubicó en la *ima cavea* un gran complejo comercial, aunque desconocemos el momento exacto de su abandono (Ramallo y Ruiz, 1998, p. 39). De igual modo, gracias a los trabajos de Márquez (1999, p. 65), sabemos que en Córdoba, el edificio se mantenía en pie aún en el siglo iv, sin poder precisar su abandono. Problemas similares plantean los edificios de otras ciudades con una misma dinámica de continuidad. En algunos casos la destrucción se produjo a lo largo del siglo iv, como en *Baelo Claudia* (Ponsich y Sancha, 1980) o *Regina*, (Álvarez, 1982, pp. 267-286). En el teatro de Tarragona, los estudios de Aquilué (1991, pp. 48-52) sostienen el cese de su actividad desde principios del siglo iii, aunque nos parece una fecha temprana para el fin de esta actividad en una ciudad como *Tarraco*, por lo que, quizá, no habría que ignorar la existencia de otro recinto. Del mismo modo, el teatro de Zaragoza (Fuentes, 1995, p. 485) dejó de ser uti-

lizado durante la tercera centuria y fue ocupado posteriormente por viviendas. Mientras, el de *Segobriga* fue abandonado, según Almagro, a finales de este siglo (Almagro *et al.*, 1982, pp. 25-39).

Como puede observarse, independientemente del grado de influencia que sobre el abandono de estos edificios ejerció la introducción del cristianismo en las ciudades, que debió de ser dispar al comienzo y definitiva a medida que avanzaba el siglo v, la mayoría de ellos debía de estar ya en desuso a comienzos de esta centuria.

En cuanto a los edificios forenses, su diversidad tipológica y funcional sugiere un final diferente en cada caso. En Mérida, el denominado templo de *Diana* debió de ser reutilizado para alguna función distinta a la que se creó, ya que se mantuvo en pie a lo largo de los siglos (Álvarez y Nogales, 2003). En su interior pudo alzarse un edificio entre las columnas, del que se conservan restos de sus muros, creando una nueva fachada, más retranqueada (Ramírez y Mateos, 2000, p. 279). En cuanto al foro provincial, su abandono debió de realizarse a lo largo de esta centuria cuando tanto los pórticos como los aledaños del templo se reocuparon con viviendas domésticas (Mateos, 2001, p. 198).

Poseemos datos sobre el abandono de otros edificios como el del recinto dedicado a Diana, en el foro provincial de Córdoba, abandonado ya en el siglo iv y reocupado como vivienda (Márquez, 1999, p. 69) o el del templo del foro colonial de *Caesaraugusta*, amortizado, según Mostalac (1994, p. 301), a lo largo del siglo iv, así como toda la zona occidental del foro, que a finales del siglo v ya se encontraba totalmente desmantelada, según Hernández y Núñez (1999, p. 99). En Valencia, los edificios del foro perdieron su función original a partir del siglo v (Ribera, 2000, pp. 20 y ss.). En Tarragona, a tenor de los resultados de la excavación del vertedero en la plaza del foro provincial por parte del TED'A (1989), sabemos que la zona ya estaba abandonada en la primera mitad del siglo v, concretamente en los años 440-450. En *Barcino*, por el contrario, el foro, según los datos con que cuentan Gurt y Godoy (2000, p. 434), continuaría intacto durante todo el siglo v, elemento extraño y excepcional en la fisonomía de las ciudades hispanas conocidas hasta ahora.

A la vista de los datos con los que contamos, parece probable que, en general, los edificios que conformaban las zonas forenses de las ciudades hispanas debían de estar ya en desuso, en ese momento. Algunos, amortizados y destruidos; otros, reutilizados para una nueva función.

Como podemos apreciar, el contexto urbano en el que se enmarcaron los edificios cristianos a lo largo de esta quinta centuria varía sustancialmente con respecto a la anterior; resulta tan necesario como cuestionable relacionar el abandono de los edificios públicos romanos —tanto los de espectáculos como los forenses constituyan la esencia de la religión oficial imperial— con la introducción definitiva de la arquitectura cristiana en las ciudades. Se trata de la eterna reflexión, aún en mi opinión sin respuesta definitiva, sobre la no reutilización, la no cristianización o cristianización tardía de estos edificios paganos. No existen evidencias arqueológicas de esta reutilización a lo largo de los siglos IV y V y podemos fechar la construcción de la basílica del anfiteatro de Tarragona o la posible del templo de Diana en Mérida sólo a partir del último tercio del siglo VI, si se confirma como primeros edificios cristianizados documentados hasta ahora. Como aportación a ese debate diré que son múltiples los elementos de carácter urbanístico, especulativo, religioso o cultural que motivarían esta circunstancia.

Si los datos arqueológicos confirman una cronología temprana —segunda mitad del siglo IV, al menos— para la construcción de las catedrales en las ciudades episcopales, creo, sin duda, demostrado el uso de los principales edificios públicos hispanos durante esa centuria y, por tanto, su ubicación en función de la especulación del suelo, las posibilidades de donación de suelo privado —como en el caso de Barcelona (Bonnet y Beltrán, 2000, p. 467)— y las características urbanísticas puntuales de cada ciudad. En cuanto al resto de las primeras manifestaciones cristianas de la ciudad, se desarrollarían en zonas suburbanas, áreas funerarias y antiguas *domus*, ahora amortizadas hasta la construcción de las primeras basílicas cristianas, también de uso funerario y situadas en zonas suburbanas. Es a partir de la construcción de las iglesias intramuros y los conjuntos episcopales, como ahora veremos, cuando empiezan a plantearse el uso de estos edificios públicos romanos, ya abandonados y, en ocasiones, cargados de simbolismo para los cristianos de esa ciudad, como en el caso de la basílica tarraconense del anfiteatro (TED'A, 1990) o de la denominada cárcel de San Vicente (Ribera, 2000, pp. 165 y ss.).

Es difícil definir la situación de los conjuntos episcopales en las ciudades cristianas. En Aix-en-Provence la catedral se sitúa, dada la fecha tardía de su construcción, en el centro de la ciudad, en el *castellum*. En Tours, la *domus episcopi* está defendida por las murallas del anfiteatro. En Arlés ya existe la catedral en el 314, donde se realiza el

concilio, y está situada junto con el baptisterio en zona suburbana. En la segunda mitad del siglo V se reconstruye en el centro de la ciudad, entre el foro y el teatro. En Marsella la catedral se sitúa en la periferia, no lejos de la puerta gálica (Duval, 1996). Sabemos que en Ginebra se construyó la catedral en un ángulo de la ciudad a comienzos del siglo IV, junto con el baptisterio (Bonnet y Reynaud, 2000, pp. 241 y ss.).

En las ciudades de Italia, las catedrales se sitúan normalmente en el interior de sus murallas. La de Roma, por el motivo ya citado de su construcción por parte de Constantino en los terrenos del Laterano, se localiza junto a las murallas. En Milán y en Florencia, la catedral se erigió en el centro de la ciudad junto con el baptisterio, según los datos aportados por Krautheimer (1987, pp. 107 y ss.). Mención destacada merece el estudio de Gisela Cantino (1995, p. 235) sobre la relación espacial entre la ubicación de las catedrales y las zonas forenses de época romana.

En *Hispania* tampoco existe una norma fija para el emplazamiento del grupo catedralicio. La construcción del conjunto episcopal —catedral, palacio episcopal y baptisterio— dentro de la ciudad, plantearía problemas de orden especulativo, por lo que es lógico que a la hora de su colocación no existiera una regla fija. La presencia del complejo episcopal en el límite de la ciudad es frecuente. Sin embargo, en las ciudades donde la cristianización es tardía suele localizarse en el centro. El palacio del obispo siempre está al lado de la catedral, es decir, del lugar donde se encuentra la cátedra del obispo.

En las proximidades del foro se sitúa el de Valencia (Ribera, 2000, pp. 165 y ss.), el de Barcelona (Bonnet y Beltrán, 2000, p. 468) y probablemente el de Mérida (Mateos, 2000, p. 507). En Toledo, el conjunto palatino también podría encontrarse cerca de las murallas (Velázquez y Ripoll, 2000, p. 555, fig. 6). Gracias a las actas de los concilios béticos I y II sabemos de la existencia de la catedral *Santa Ierusalem en Hispalis*, donde se realizaron los concilios, aunque desconocemos su situación. En Córdoba las crónicas musulmanas mencionan la compra de la antigua catedral de San Vicente, situada cerca de las murallas, con objeto de ser transformada en mezquita principal (Hidalgo *et al.*, 1999, pp. 56 y ss.). Fuera de la ciudad podrían situarse las de *Complutum* (Rascón y Sánchez, 2000, p. 241) y Ampurias —esta última con baptisterio si se confirma la identificación de la basílica de Santa Margarida con la catedral— (Nolla, 2000, p. 248).

En Mérida, cerca del foro y junto a la catedral y «[...] cubierto por el mismo techo [...]» según nos narran las *Vitae*, se encontraba el baptisterio, dedicado a san Juan Bautista (Maya, 1992, iv, ix, p. 15).

El hecho de que haya una misma ubicación para la catedral y el baptisterio se repite continuamente en el urbanismo paleocristiano y no faltan ejemplos en las ciudades hispanas como en el caso de Barcelona (Bonnet y Beltrán, 2000, p. 481); también debemos relacionar estos edificios bautismales con las basílicas intramuros —como en el caso del Tolmo (Abad *et al.*, 2000, pp. 193 y ss.)— o con las martiriales suburbanas, como en el caso de Tarragona (Del Amo, 1979), Segóbriga (Almagro, 1990), o de la basílica de Sant Peretó en Mallorca (Godoy, 2000, p. 251).

En Mérida, también muy cerca de la catedral y del baptisterio, se encontraba, ocupando el mismo espacio, el palacio episcopal. Las *Vitae* narran la agresión sufrida por Fidel, obispo emeritense en el palacio y señala que sus gritos se oían en la catedral (Maya, 1992, v, x, pp. 25-30).

En España únicamente conocemos la situación del posible palacio episcopal de Tarragona (Aquilué, 1993), que debió de realizarse, según la identificación de Aquilué, a finales de siglo v o comienzos del siglo vi y el de Barcelona (Bonnet y Beltrán, 2000, p. 481), ya constituido, al parecer, en pleno siglo v.

En el interior de las ciudades, se construían iglesias en las zonas más populosas, donde la razón pastoral era más evidente, en función de la conversión de los habitantes de la ciudad y donde la topografía del terreno y la especulación del suelo lo permitía.

Conocemos la existencia, por ejemplo, en Mérida de, al menos, dos iglesias referidas en las *Vitae Patrum Emeritensium*, la de San Andrés y la de Santiago (Maya, 1992, v, x, pp. 30-35). Junto a esta última aparecieron enterramientos esporádicos documentados recientemente. Aunque la presencia de necrópolis en el interior de las ciudades no era muy habitual, parece demostrada la existencia en un momento más avanzado de pequeños espacios funerarios ligados a iglesias intramuros y cerrados a la ciudad mediante muros, como parece probable que ocurriera, por ejemplo, en la Almoína de Valencia en relación con la catedral (Ribera y Soriano, 1987, p. 161), en Córdoba (Carrillo *et al.*, 1999, p. 59) o en Tarragona, por ejemplo (Macías, 2000, p. 267). En este grupo de basílicas intramuros deberíamos incluir también otras como la excavada en el Tolmo de Minateda (Abad *et al.*, 2000, pp. 193-221).

En la zona extramuros se construyeron basílicas funerarias cuyo origen puede buscarse en el enterramiento de un mártir local o en el traslado de reliquias de santos de otras ciudades. En las ciudades hispanas existió, en esta centuria, una dinámica de construcción de iglesias en los arrabales, casi siempre a partir de un edificio martirial. Tal es el caso de Mérida, la de Santa Eulalia (Mateos, 1999), o Segóbriga (Almagro, 1990); parece que en *Hispalis*, se construyó una basílica dedicada a San Vicente a comienzos del siglo v, documentada probablemente junto con el supuesto baptisterio estudiado por Bendala (1980, pp. 337-379), aunque una revisión de las excavaciones desarrolladas por Cristina Tarradellas (2000, p. 286) sugiere un uso doméstico de esta estructura que formaría parte de una *domus*; en *Illici*, la denominada sinagoga bien podría tratarse, según Márquez y Poveda (2000, pp. 186 y ss.), de una basílica cristiana desde que en sus inicios se agregara el ábside a un mausoleo. En Ampurias, la de Santa Magdalena (Nolla, 2000, p. 248). En Tarragona, por ejemplo, la de San Fructuoso (Del Amo, 1979).

También debieron de existir, aunque desconocemos las evidencias arqueológicas, las de Córdoba, Zaragoza, Valencia o Toledo. Muchas de estas basílicas vieron poblarse sus alrededores con edificios de diferente carácter —monasterios, hospitales, escuelas o almacenes—, conformando posteriormente verdaderos conjuntos arquitectónicos de carácter suburbano que dieron continuidad a esa bipolarización que ya veníamos observando desde el siglo iv, con la relación *martyrium*-catedral; en esta ocasión, frente al poder político-religioso del conjunto episcopal, el religioso-popular del conjunto funerario, monástico o martirial.

En cuanto a las ciudades de la Galia, N. Gauthier y J. Picard (1986-1998) han realizado recientemente un completo estudio topográfico de la situación y cronología de los edificios cristianos por provincias eclesiásticas, en el que señalan su ubicación en ciudades como Chalón, Dijon, Burdeos, donde se encuentra una basílica suburbana en honor a santa Eulalia, París, Tours, Arlés, Marsella, Lyon, etc. En todas ellas es destacable el mismo fenómeno de construcción de basílicas martiriales, funerarias y extramuros durante la quinta centuria.

En Italia, ciudades como Turín, Asti, Novara, Aosta, Aquileia, Padua, Verona, Florencia, Trieste, Milán, Vercelli, etc., han sido estudiadas por Cantino Wataghin (1995, pp. 235 y ss.). Todas ellas poseían en ese siglo la catedral en el interior de las murallas y algunas basílicas cementeriales sub-

urbanas en relación con una vía de comunicación importante.

En líneas generales hemos podido observar que el fenómeno de la cristianización de las ciudades hispanas durante la antigüedad tardía fue un proceso lento y progresivo, donde las nuevas manifestaciones arquitectónicas fueron introduciéndose en el urbanismo de forma natural, a medida que esta religión iba calando en la sociedad del Imperio. Si tras un largo camino de cuatro siglos, con Teodosio, el cristianismo se convirtió en la religión oficial del Imperio, no fue hasta ese momento cuando en las ciudades se fueron plasmando las representaciones físicas de esta nueva realidad; ya en el siglo V, una vez abandonadas las costumbres y usos paganos, las manifestaciones arquitectónicas, sociales y culturales de esta religión se hicieron más palpables, configurándose lo que se ha llamado la *topografía cristiana de las ciudades*.

Sin embargo, estas transformaciones, aunque suponen numerosos cambios de carácter cultural, político y social, deben considerarse propiamente como una evolución diacrónica marcada por realidades anteriores y suponen una continuidad en los modos ocupacionales de sus habitantes durante todo ese período, en el que se van introduciendo nuevos elementos diferenciadores.

La introducción del cristianismo en la ciudad marcó un proceso diferenciador que transformó la vida de la ciudad y de sus habitantes, dentro de un proceso lento y gradual que no culminó con un cambio de religión, sino que atañó a muchos aspectos como las costumbres y la organización cultural, económica, social y política.

BIBLIOGRAFÍA

- ABAD, L.; GUTIÉRREZ, S.; GAMO, B., 2000: La basílica y el baptisterio del Tolmo de Minateda (Hellín, Albacete), *AespA*, 73, pp. 193-221.
- ALMAGRO BASH, M.; ALMAGRO GORBEA, M., 1982: El teatro romano de Segóbriga, *Homenaje a Sáenz de Buruaga*, pp. 25-39.
- ALMAGRO BASH, M., 1990: *Guía de Segóbriga*, Madrid.
- ÁLVAREZ MARTÍNEZ, J. M., 1982: El teatro romano de Regina, *Homenaje a Sáenz de Buruaga*, pp. 267-286.
- ÁLVAREZ MARTÍNEZ, J. M.; NOGALES, T., 2003: *Forum Coloniae Augustae Emeritae: el templo de Diana*, Asamblea de Extremadura.
- AQUILUÉ, X., 1991: *Tarraco: Guía arqueológica*, pp. 48-52, Tarragona.
- AQUILUÉ, X., 1993: *La Seu del Col·legi d'Arquitectes: Una intervenció arqueològica en el centre històric de Tarragona*, Tarragona.
- ARCE, J., 1988: *España entre el mundo antiguo y el mundo medieval*, Madrid.
- ARCE, J., 1994: La ciudad en la España tardorromana: ¿continuidad o discontinuidad?, *Ciudad y comunidad cívica en la Hispania del siglo III y IIII*, pp. 177-184.
- BELTRÁN, J., 1999: *Los sarcófagos romanos de la Bética con decoración de tema pagano*, Málaga.
- BENDALA, M., 1980: Un baptisterio paleocristiano en los Reales Alcázares de Sevilla, *N. A. H.*, 10, pp. 337-379.
- BERNAL, D., 1997: *Economía y comercio de la Bética Mediterránea y del «Círculo del Estrecho» en la antigüedad tardía (s. III-VII d. C.) a través del registro anfórico*, Universidad Autónoma de Madrid, microfichas.
- BLÁZQUEZ, J. M., 1967: Posible origen africano del cristianismo español, *Archivo Español de Arqueología*, 40, pp. 30-50.
- BONNET, C.; BELTRÁN, J., 1999: El conjunt episcopal de Barcelona, *Del Romà al Romanic: Catalunya Romànica*, pp. 179-183.
- BONNET, C.; REYNAUD, J. F., 2000: Genève et Lyon, capitales burgondes, *Sedes Regiae (400-800)*, pp. 241-266.
- BROWN, P., 1961: Aspects of the christianization of the Roman Aristocracy, *Journal of Roman Studies*, 51, pp. 1-11.
- BROWN, P., 1971: *The World of Late Antiquity (AD 150-750)*, Londres.
- BROWN, P., 1983: *Il culto dei Sancti*, Turín.
- BURGER, A., 1987: The Roman Villa and Mausoleum at Kövagos zölös (Sopianne), *A James Pannonius Múzeum Énkönyve*, 30-31, pp. 175-179, Sofía.
- CABALLERO, L.; ULBERT, T., 1976: *La basílica paleocristiana de Casa Herrera en las cercanías de Mérida (Badajoz)*, E.A.E., p. 89.
- CAMERON, A., 1976: *Circus Factions*.
- CANTINO, G., 1995: Contributo allo studio della città tardoantica, *IV Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, pp. 235-261.
- CARRILLO, J.; HIDALGO, R.; MURILLO, J.; VENTURA, A., 1999: Entre la antigüedad clásica y el Islam: La Córdoba de época bajoimperial y tardoantigua, *Córdoba en la Historia: la constitución de la Urbe*, pp. 56-74.
- CHAVARRÍA, A., 1999: Novedades bibliográficas sobre villae romanas en Hispania durante la antigüedad tardía, *Bulletin Association pour l'Antiquité Tardive*, 8, pp. 57-67.
- CLARKE, G., 1971: Prosopographical notes on the epistles of Ciprian I, *The Spanish Bishop of epistle*, 67, Latomus 30, p. 1141.
- CLAVERÍA, M., 2001: *Los sarcófagos romanos de Cataluña*, Corpus de Esculturas del Imperio Romano, vol. I.
- DEL AMO, M. D., 1979: *Estudio Crítico de la Necrópolis Paleocristiana de Tarragona*, vol. III (3º, 1991), Tarragona.
- DOMÍNGUEZ, U., 1997: *Historia de la antigua literatura latina hispano-cristiana*, tomo I, s. III-IV.
- DUPRÉ, X., 1995: El anfiteatro de Tarraco, *Actas del Coloquio: El anfiteatro en la Hispania romana*, 1992, pp. 79-90, Mérida.
- DUVAL, N. (dir.), 1996: *Les premiers monuments chrétiens de la France*, París.
- DYGGVE, E., 1940: Die Altchristliche Kulbauten an der Westküste der Balkanhalbinsel, IV CIAC, Roma, 1938, pp. 391 y s., Ciudad del Vaticano.
- ÉTIENNE, R., 1982: Mérida, capitale du vicariat des Espagnes, *Homenaje a Sáenz de Buruaga*, pp. 201-207.
- FEVRIER, P., 1974: Permanence e heritages de l'antiquité, *La città nell'alto Medioevo. Settimana di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo*, pp. 41-139, Spoleto.
- FUENTES, A., 1998: Aproximación a la ciudad hispana de los siglos IV y V, *La Hispania de Teodosio*, pp. 477-496.

- GARCÍA RODRÍGUEZ, C., 1966: *El culto de los santos en la España romana y visigoda*, Madrid.
- GAUTHIERS, N.; PICARD J. (ed.), 1986-1998: *Topographie chrétienne des cités de la Gaule des origines au milieu du VIII siècle*, vol. x, París.
- GEFFCKEN, J., 1978: *The Last Days of Greco Paganism*, Londres.
- GODOY, C., 2000: El cristianismo en las Islas Baleares, *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, pp. 251-257.
- GOFFART, W., 1988: *The narrators of Barbarian History*, Princeton.
- GRACCO, L., 1989: La città imperiale, *Storia di Roma*, 4, pp. 201 y ss.
- GURT, J. M.; GODOY, C., 2000: *Barcino*, de sede imperial a *urbs regia* en época visigoda, *Sedes Regiae (400-800)*, pp. 425-466.
- GUTIÉRREZ, S., 1993: De la Civitas a la Madina: destrucción y formación de la ciudad en el Sureste de Al-Andalus, IV, CAME, tomo I, pp. 13 y ss.
- HAJNÓCZI, G., 1987: The conceptual and actual reconstruction of the Villa and the burial vault at Kővágószőlös, *A James Pannonius Múzeum enKönyve*, 30-31, pp. 229-235, Sofía.
- HARNACK, A., 1906: *Misione e propagazione del cristianesimo nei primi tre secoli*, Turín.
- HAUSCHILD, T., 1970: Die Märtyrer-Kirche von Marialba bei Leon, *Legio VII Gemina*, pp. 513-521, León.
- HAUSCHILD, T.; SCHLUNK, H., 1978: *Hispania Antiqua: Die Denkmäler der frühchristlichen und westgotischen Zeit*, Mainz.
- HERNÁNDEZ J. A.; NÚÑEZ, J., 1999: Nuevos datos para el conocimiento del foro de Caesaraugusta, *Empúries*, 51, pp. 93-104.
- HIDALGO, R., 1996: *Espacio público y espacio privado en el conjunto palatino de Cercadilla (Córdoba): El aula central y las termas*, Colección Arqueología, Córdoba.
- JÁRREGA, R., 1991: Consideraciones sobre la muralla tardorromana de Barcelona. ¿Una fortificación del s. v?, *AespA*, 64, pp. 326 y ss.
- JIMÉNEZ, J. L., 1996: Notas sobre un fragmento escultórico procedente del recinto presidido por el templo romano de la calle Claudio Marcelo en Córdoba, *Actas de la II reunión sobre escultura romana en Hispania*, pp. 49-57, Tarragona.
- JIMÉNEZ, J. L.; RUIZ, D., s. a.: Resultados de la excavación arqueológica en el solar de la calle María Cristina en Córdoba, situado a espaldas del templo romano, *Anales de Arqueología Cordobesa*, 5, pp. 119-153.
- JONNES, A., 1964: *Later Roman Empire*, Londres.
- KRAUTHEIMER, R., 1987: *Tre Capitali Cristiane: Topografía e política*, Turín.
- LANE, R., 1991: *Pagani e cristiani*, Bari.
- MACIAS, J. M., 2000: *Tarraco* en la antigüedad tardía: un proceso simultáneo de transformación urbana e ideológica, *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, pp. 259-271.
- MÁRQUEZ, C., 1999: Acerca de la función e inserción urbanística de las plazas en Colonia Patricia, *Empúries*, 51, pp. 63-76.
- MÁRQUEZ, J. C.; POVEDA, A., 2000: Espacio religioso y cultura material en *Illici* (s. IV-VII d. C.), *Actes de la V Reunión d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, pp. 185-198, Barcelona.
- MATEOS, P., 1999: *La Basílica de Santa Eulalia de Mérida. Arqueología y Urbanismo*, Anejos de AespA, XIX.
- MATEOS, P., 2000: *Augusta Emerita*: de Capital de la Diócesis Hispaniarum a sede temporal de época visigoda, *Sedes Regiae*, (400-800), pp. 491-520.
- MATEOS, P., 2001: *Augusta Emerita*. La investigación arqueológica en una ciudad de época romana, *AespA*, 74, pp. 183-208.
- MATEOS, P., 2002: Sarcófagos decorados (o sus cubiertas) de época tardorromana en Mérida, *Memoria. Excavaciones Arqueológicas en Mérida: 2000*, 6, pp. 437-448.
- MATHEWS, J., 1975: *Western Aristocracies and Imperial Court*, Oxford.
- MAYA, A., 1992: *Vitas Sanctorum Patrum Emeretensium, Corpus Christianorum*, CXVI.
- MOSTALAC, A., 1994: La red de cloacas de Caesaraugusta, *Actas del XIV Congreso Internacional de Arqueología Clásica*, pp. 301-302, Tarragona.
- NOLLA, J. M., 1993: Torre Gironella, Girona, Època romana, antiguitat tardana, *Anuari d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya*, I, pp. 140 y ss.
- NOLLA, J. M., 2000: El obispado emporitano, *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, pp. 243-249.
- NOVOA, F., 1990: La aculturación como modelo de transición social: los mecanismos de la cristianización, *Antigüedad y Cristianismo*, VII, pp. 19-25.
- OLMO, L., 1998: Consideraciones sobre la ciudad en época visigoda, *Arqueología y Territorio medieval*, v, pp. 109-118, Jaén.
- PALOL, P. de, 1967: *Arqueología Cristiana de la España Romana*, Valladolid.
- PASCHOUD, F., 1971: *Zosime 2, 29 et la versión patenne de la conversión de Constantin*, Historia.
- PAZ, J. A., 1997: La antigüedad tardía, *Caesaraugusta*, 72-II, pp. 171-274.
- PONSICH, M.; SANCHA, D., 1980: *El teatro de Belo. Informe preliminar, excavaciones arqueológicas en Bolonia*, Cádiz.
- POVEDA, A., 2000: El obispado de Elo, *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, pp. 93-100.
- RAMALLO, S., 1989: *La ciudad romana de Carthago-Nova. La documentación arqueológica*, Murcia.
- RAMALLO, S., 2000: *Cartago Spartaria*, un núcleo bizantino en *Hispania, Sedes Regiae (400-800)*, pp. 579-612.
- RAMALLO, S.; RUIZ, E., 1998: *El teatro romano de Cartagena*, Murcia.
- RASCÓN, S., 1996: La ciudad hispanorromana de *Complutum*, *Reunión de Arqueología Madrileña*, pp. 132 y ss.
- RASCÓN, S., 1998: El gran complejo administrativo tardoantiguo complutense, *Complutum, Roma en el interior de la Península Ibérica*, pp. 89-94.
- RASCÓN, S.; SÁNCHEZ, A., 2000: *Complutum*. Tradición y cambio en la antigüedad tardía, *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, pp. 235-242.
- RAMÍREZ, J. L.; MATEOS, P., 2000: *Inscripciones cristianas de Mérida*, Cuadernos Emeritenses, 14, Mérida.
- REEKMANS, L., 1989: L'implantation monumentale chretienne dans le paysage urbain de Rome de 300 a 850, XI CIAC, pp. 861-915, Lión, 1986, Roma.
- REYNAUD, J. F.; COLARDELLE, R.; JANNET, M.; PERINETTI, R.; PRIVATI, B. 1989: Edifices funéraires et necropoles dans les Alpes et le vallée du Rhone, XI CIAC, pp. 1475-1514, Lión, 1986, Roma.
- RIBERA, A., 2000: Valentia, siglo IV y V: el final de una ciudad romana, *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, pp. 19-32.
- RIBERA, A.; ROSSELLÓ, M., 2000: El primer grupo episcopal, *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, pp. 165-185.

- RIBERA, A.; SORIANO, R., Enterramientos de la antigüedad tardía en Valencia, *Lucentum*, VI, pp.139-164.
- ROEST, A., 1979: Per una teologia pratica dell'inculturazione, *Inculturazioni, concetti, problemi, orientamenti*, pp. 36-53, Roma.
- SÁNCHEZ, F. J., et al., 1996: Circo romano, *Toledo. Arqueología en la Ciudad*, pp. 25-28.
- SÁNCHEZ-LAFUENTE, J., 1995: El caso segobricense, *Actas del Coloquio Internacional: El anfiteatro en la Hispania romana*, 1992, pp. 177-186, Mérida.
- SCHLUNK, H., 1947: El arte de la época paleocristiana en el sudeste español. La sinagoga de Elche y el *martyrium* de la Alberca, *III Congreso de Arqueología del sudeste Español*, pp. 345-379, Murcia.
- SERRA, J., 1952: *La villa romana de la Dehesa de la Cocosa*, Badajoz.
- SOTOMAYOR, M., 1982: Reflexión histórico-arqueológica sobre el supuesto origen africano del cristianismo hispano, *II Reunión d'Arqueologia Paleocristiana Hispànica*, pp. 11-28.
- SOTOMAYOR, M., 1990: Romanos pero cristianos. A propósito de algunos cánones del Concilio de Elvira, *Antigüedad y Cristianismo*, VII, pp. 11-17, Murcia.
- TARRADELLAS, C., 2000: Topografía urbana de Sevilla durante la antigüedad tardía, *V Reunión d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, pp. 279-290, Barcelona.
- TED'A, 1989: *Un abocador del segle V dC en el Fòrum provincial de Tarraco*, Tarragona.
- TED'A, 1990: *L'amfiteatre romà de Tarragona: La basílica visigòtica i l'església romànica*, *Mèmories d'excavació*, 3, Tarragona.
- TEJA, R., 1995: Los juegos del anfiteatro y el cristianismo, *Actas del Coloquio: El anfiteatro en la Hispania romana*, 1992, pp. 69-78, Mérida.
- TESTINI, P., 1972: Il complesso paleocristiano di Cornus, VIII CIAC, pp. 537-561, Barcelona, 1969, Ciudad del Vaticano.
- VELÁZQUEZ, I.; RIPOLL, G., 2000: *Toletum*, la construcción de una *urbs regia*, *Sedes Regiae (400-800)*, pp. 521-578.
- VILLE, G., 1960: Les jeux de gladiateurs dans l'Empire chrétien, *MEFR*, LXXII, pp. 273-335.
- VIÑAYO, A., 1970: Las tumbas del ábside del templo paleocristiano de Marialba y el martirio leonés, *Legio VII gemina*, pp. 551-568, León.
- WICKHAM, C., 1983: *L'Italia nel primo medioevo*, Milán.

COLLOQUI

J. M. GURT:

De les moltes coses de què podríem parlar, simplement en voldria destacar una, que crec que és la que més ens pot interessar. Has parlat de Mèrida, de les seves necròpolis i has citat també la de Tarragona. En les dues hi ha una coincidència en les cronologies proporcionades per l'epigrafia. En ambdues ciutats, les inscripcions funeràries més antigues es daten al final del segle IV, i val a dir que són molt escasses. Crec que aquesta és una dada arqueològica sobre la qual hauria de pivotar el discurs arqueològic de la introducció del cristianisme a les ciutats. Tinc aquesta sensació. Perquè la resta de dades arqueològiques, cronològicament són més insegures, tal com bé has reconegut tu mateix. M'agradaria insistir en això, independentment del creixement que tingueren posteriorment aquestes necròpolis, independentment de la seva evolució, que en el cas de Tarragona ara sabem que és molt particular. Però cal precisar això: tenim poques inscripcions funeràries datades, i en el seu conjunt, les anteriors al segle V són una mínima part.

P. MATEOS:

Es curioso, pero cuantos más datos conocemos, más dudas tenemos. Y cuantos más datos conocemos, nos vamos dando cuenta de que tenemos

que revisar los datos que ya teníamos anteriormente, es decir, que cada vez tenemos menos datos seguros. Antes partíamos de una base de elementos seguros, sobre todo de carácter cronológico, que poco a poco han ido perdiendo esa seguridad, afortunadamente, y empiezan a bailar. Pero ese baile es positivo. No obstante, sí hay un dato que va confirmándolo todo, y es que cada vez se debe hablar, en mi opinión, de una cristianización más tardía de las ciudades y sobre todo, que hay un hecho que va paralelo y es el desarrollo de la propia ciudad durante ese siglo IV.

J. M. GURT:

El desenvolupament del segle IV i el canvi.

P. MATEOS:

Me parece que es un elemento interesante: ¿qué pasa en el siglo IV? Porque es verdad que es difícil excavar una catedral, fundamentalmente porque la memoria histórica en muchos casos hace que se solapen ambos edificios, pero los pocos datos que tenemos siempre alejan aún más ese proceso de cristianización o esas manifestaciones urbanísticas y culturales en las ciudades hispanas. En otros países está pasando más o menos lo mismo; no deberíamos generalizar en ese sentido.

LES CIUTATS D'HISPANIA SOTA LA PROTECCIÓ DELS SANTS MÀRTIRS. TRANSFORMACIONS DEL CONCEPTE *ESPAI RELIGIÓS* ENTRE L'ANTIGUITAT TARDANA I L'EDAT MITJANA

Cristina Godoy Fernández

INTRODUCCIÓ

El cristianisme és, sens dubte, un dels factors més importants de les transformacions que va assolir la societat romana entre l'antiguitat i l'època medieval. No només va implicar el canvi dels diversos àmbits polítics, socials i econòmics, que poden considerar-se com a efecte o conseqüència d'aquesta cristianització, sinó que va incidir d'una manera molt més radical en la mateixa concepció del temps i de l'espai. L'adequació de les estructures romanes a la nova manera d'entendre el món és, potser, el tret més característic de l'antiguitat tardana, com a època eminentment plena de transformacions. La cristianització de la societat romana no va ser un canvi immediat, sinó més aviat un procés de llarga duració, que, tot i iniciar-se a l'antiguitat tardana, va continuar amb tota la seva força transformadora durant l'edat mitjana.

En la difusió i l'expansió del cristianisme, el culte als sants màrtirs i confessors adquireix una importància especial, com a agents dinamitzadors de l'evangelització de la societat romana. El culte que comencen a rebre des de ben aviat és alhora un catalitzador per a les múltiples transformacions en la concepció del temps —el temps litúrgic, amb els seus santorals i martirologis— i de l'espai, que és el que aquí ens interessa.

El paper atribuït a la devoció dels sants màrtirs i confessors en la difusió del cristianisme es fa extensible a les transformacions no només de la topografia urbana sinó també territorial, en l'entesa de la penetració de la nova religió a les ciutats i al camp. Es tracta, en definitiva, de la cristianització del paisatge, que implica, a més, la modificació de les circumscripcions territorials romanes, amb l'adaptació consegüent de les províncies establertes

al segle IV per la reforma administrativa de Diocleciana. L'expansió territorial del cristianisme al camp abocà cap a una nova realitat geogràfica de demarcacions eclesiàstiques, fonamentada en parròquies i diòcesis, potser en estat encara molt embrionari, si es prefereix, atès que ens trobem davant d'un fenomen en evolució contínua, però que constitueix, en suma, l'origen de la nova geografia medieval (Godoy, en premsa *a*).

La incidència del culte dels sants màrtirs i confessors en la cristianització del paisatge urbà i territorial és un procés de gran abast i dinàmic. La raó fonamental d'aquest dinamisme rau en el fet que es tracta d'un culte amb vida pròpia, la qual cosa fa que la majoria dels escenaris de veneració martirial estiguin oberts a canvis continus, a remodelacions i a transformacions dels edificis com a mostra de la pietat dels fidels. La seva evolució, amb el pas del temps, esdevé un cúmul de refraccions que enriqueixen la majestuositat dels *loca sanctorum*, i que tenen lloc de manera orgànica, si se'ns permet l'expressió.

Conseqüència directa d'aquesta caracterització és la dificultat que representa per a l'estudi històric de l'arquitectura religiosa i els seus espais litúrgics de culte als sants i als màrtirs. És un fet d'un gran abast i d'una gran envergadura, no només en sentit temporal, sinó també espacial. Per això és tan important ajustar les dades arqueològiques i textuais —en les seves coordenades exactes de temps i espai—, per a poder discernir els diferents estadis cronològics del culte martirial, bé sigui en l'evolució dels mateixos edificis, bé sigui en la difusió del culte a un sant determinat.

A *Hispania*, com a les altres províncies de l'Imperi, l'esment del culte martirial és una de les referències més antigues en la difusió del cristianis-

me, principalment a través de les ciutats; aquesta és la raó principal per la qual sempre s'ha admès l'inici de l'evangelització com un fenomen urbà. Sovint les tradicions hagiogràfiques fan remuntar l'existència d'un culte determinat a la mateixa època de les persecucions —quan va succeir el martiri—, tot i que cal contrastar aquest tipus d'informació amb altres fonts escrites i arqueològiques que ho permetin verificar o desmentir. Tanmateix, cal tenir en compte, d'altra banda, una qüestió molt important per al cristianisme: *la força de la tradició*. Tot i que, si bé implica certs avantatges pel que fa a la identificació de la ubicació dels escenaris de culte martirial, també és ben cert que pot emascarar l'evolució històrica de la difusió del culte de determinats sants i màrtirs.

LOCA SANCTORUM. ELS TIPUS D'ESCENARIS DE CULTE ALS SANTS

La veneració dels sants màrtirs i confessors que des del principi arrela fortament en el fervor popular del cristianisme primitiu es desenvolupa en diversos quadres escenogràfics i arquitectònics. En un primer moment, sembla que l'escena on es produeix el testimoniatge de fe dels màrtirs esdevé, per si mateixa, copartícep del martiri, i, per tant, de la seva santedat. Per aquesta raó, els llocs sants són inamovibles i insubstituïbles. Però, d'altra banda, també es propaga la fe als mateixos sants màrtirs, alhora que es multipliquen els llocs on hom els ret culte. Per pura lògica, es pot deduir que hi ha d'haver per força diferents tipus d'escenaris litúrgics de culte martirial, uns de primaris i uns altres de secundaris, en relació amb el primitiu escenari del testimoniatge dels màrtirs.

Isidor de Sevilla estableix una distinció en dues categories en l'arquitectura religiosa de la seva època. L'una, que anomena *memoria/martyrium*, són els edificis de culte bastits per commemorar els màrtirs i els sants, just a l'indret sant del testimoniatge. I la segona categoria, que anomena *basilica*, hauria estat construïda prioritàriament per a la celebració de la sinaxi eucarística (*Etimologies*, 11-12). El 1995, basant-nos principalment en aquest testimoni isidorà i observant-lo a la llum de les restes arqueològiques, vàrem proposar una interpretació d'algunes esglésies que no estan orientades, com si a l'origen s'haguessin construït només per al culte martirial, i només s'haguessin adaptat, en una segona fase, per a la celebració de la missa, amb la qual cosa, probablement, assoliren la funció de parròquies (Godoy, 1995).

Pel que fa al culte dels sants, màrtirs i confessors, que és el que aquí ens interessa, cal tenir en compte un fenomen d'una importància extraordinària: la *depositio reliquiarum* per a la consagració dels altars i de les esglésies. Això vol dir, d'una banda, que els edificis on se celebra la missa tenen espais litúrgics on es ret culte als sants; i, de l'altra, la multiplicació de les relíquies que sempre provenen del santuari originari dels sants màrtirs. Per això proposem mantenir aquesta classificació dels *loca sanctorum* com a:

a) Santuaris martirials originaris o primaris, que serien els escenaris directes de la passió o de l'enterrament dels màrtirs i confessors.

b) Escenaris de culte secundari a partir de relíquies *a contactu*.

Santuaris martirials primaris, escenaris directes de la passió o l'enterrament

Una de les característiques principals d'aquests llocs de culte és que són únics i irremplaçables, pel sol fet que han estat escenaris d'esdeveniments irrepetibles en la història del cristianisme, i, al mateix temps, això determina que siguin considerats inamovibles. Dintre d'aquest tipus de llocs sants originaris, es troben ensenyes del cristianisme per excel·lència, com Jerusalem —la ciutat santa— o Roma; però alhora també comparteixen la mateixa condició de singularitat i excepcionalitat altres santuaris de culte martirial més senzills, però no per això menys importants per a la cristianització del paisatge.

La memòria històrica de les comunitats té un paper fonamental en la pervivència del culte d'aquests *loca sanctorum*, ja sigui el lloc on els sants van patir martiri o bé l'emplaçament de la seva sepultura. La sacralització d'aquests indrets és anterior a la construcció dels santuaris que els dignifiquen i monumentalitzen, perquè és la pietat popular la que els manté vius. Un exponent clar d'això és l'existència de més *stationes* a Jerusalem que no pas de santuaris que commemorin determinats esdeveniments de la passió de Jesucrist, com, per exemple, el lloc de la negació de sant Pere —existent com a estació a la litúrgia estacional jerosolimitana al segle v, però que no va ser monumentalitzat amb la construcció de l'església de Sant Pere in Gallicantur fins a l'època bizantina (Baldovin, 1987). En suma, la construcció dels santuaris commemoratius no seria més que el pas cap a la consolidació d'una realitat de veneració preexistent per als *loca sanctorum*.

A *Hispania*, un santuari martirial primari el tenim a l'amfiteatre de Tarragona, on, segons els testimonis escrits de Prudenci i la *Passio Fructuosi*, van ser morts el bisbe sant Fructuós i els seus dos diaques, Auguri i Eulogi. La comunitat tarragonina va construir una església commemorativa d'aquest martiri a l'arena de l'amfiteatre, que, segons les dades arqueològiques de què es disposa —una mica massa ambigües, per cert—, difícilment es pot datar amb anterioritat al segle VI (TED'A, 1990; Macías, 1999 i 2000). Tanmateix, no només la *Passio Fructuosi*, sinó també els esments que sant Agustí fa de la seva passió, cap al 348, i l'himne que Prudenci els va dedicar al seu *Peristephanon*, cap al 410, permeten assegurar l'existència del seu culte a l'amfiteatre abans de la construcció de l'església a l'arena. No podem oblidar que, en aquest cas paradigmàtic, és el conjunt de l'amfiteatre —i no només l'església— el que es venera com a lloc sant, i contueix una bona mostra de la memòria viva de la comunitat sobre l'emplaçament dels escenaris de les *passiones* dels màrtirs (Godoy, 1994).

Si excepcional es pot considerar la perdurabilitat de la memòria de l'amfiteatre com a escenari del martiri dels sants tarragonins, també ho és que, a més, s'hagi mantingut la tradició de devoció al lloc del seu enterrament, on es va desenvolupar també un santuari primari, perfectament compatible i complementari del primer, atès que pertanyen a moments diferents de la passió i de la mort de sant Fructuós i als seus dos diaques. El complex eclesiàstic construït a la necròpolis del riu Francolí, arran de les tombes dels sants màrtirs, se suma així a la topografia cristiana de la capital de la *Tarraconensis* (Del Amo, 1979; Mar *et al.*, 1996; Mar i Salom, 1999).

El caràcter únic i insubstituïble d'aquests *loca sanctorum* implica una transformació i un reajustament de l'esquema de *ciuitas* clàssica en la triple dimensió d'*urbs*, *suburbium* i *territorium*, sorgida de la concepció de la ciutat romana com a espai religiós que feia del *pomoerium* la delimitació sagrada que separava la ciutat dels vius de la ciutat dels morts (Gurt, Ripoll i Godoy, 1994). El cristianisme transforma aquesta concepció romana de la ciutat, ja que, d'una banda converteix les necròpolis en nuclis urbanístics d'una gran vitalitat, i, de l'altra —qüestió que analitzarem més endavant— permet transgredir la llei que prohibia la presència d'enterraments dins de les muralles. La cristianització de les ciutats deroga la concepció religiosa romana de la ciutat clàssica i la canvia per un nou plantejament, també de caràcter religiós.

En aquesta modificació del concepte de ciutat que té lloc durant l'antiguitat tardana, els santuaris martirials primaris hi tenen un paper primordial. Les tombes dels sants màrtirs es disposen a les necròpolis, fora del recinte mural de la ciutat, tal com dictaven les lleis romanes. Però aviat el magnetisme que exerceixen els cossos sants en la devoció de la comunitat converteix aquesta zona cementirial en un espai sagrat. El poder d'intercessió que tenen aquests testimonis de la fe es manifesta sobretot a través de guariments miraculosos de mals físics, psíquics i espirituals. Els centres de culte martirial es converteixen així en centres de pelegrinatge dels fidels, ja sigui de les àrees properes com de llocs més llunyans, i és realment això el que manté viva la tradició de la ubicació dels *loca sanctorum*, independentment de les construccions commemoratives que s'hi puguin erigir.

La situació dels santuaris martirials primaris a la perifèria de la *urbs* determina alhora una transformació de la noció de *suburbium* i dels mateixos cementiris romans. Atrets per la força santificadora dels cossos sants, molts fidels decideixen enterrar-s'hi ben a prop —la *tumulatio ad sanctos*— per assegurar-se la seva intercessió filactèrica (Duval, 1988; 1991). Així, dintre de les necròpolis, es poden generar àrees de cementiris cristians, com el que s'ha pogut identificar a Tarragona mateix, entorn de les despulles del tres màrtirs, Fructuós, Auguri i Eulogi (Del Amo, 1979). Però al mateix temps que es perfila la creació de nous cementiris cristians a les àrees de les antigues necròpolis sorgeixen també nuclis suburbials relacionats amb la presència dels *loca sanctorum* i amb el pelegrinatge que susciten. S'hi construeixen monestirs específics per a la *cura martyrum* i hostatgeries i hospitals per als pelegrins, com el *xenodochium* identificat a Mèrida (Mateos, 1995; 1999), de manera que emergeixen fora de la *urbs* uns barris o ravals amb molta força, fet que abans hauria estat impensable dins l'estructura urbana clàssica.

La ubicació perifèrica d'aquests santuaris martirials primaris determina, així, la nova fesomia de la ciutat cristiana de l'antiguitat tardana i medieval. No és gens estrany, doncs, que les autoritats eclesiàstiques volguessin exercir una certa tutela dels *loca sanctorum* i de la devoció que es retia als sants màrtirs i confessors, convertits en *patroni ciuitatum* —com diria Brown (1984)— i en protectors de la ciutat. Els bisbes s'esmercen a establir un control sobre les relíquies dels màrtirs, per assegurar el seu poder i el seu prestigi davant

la comunitat. Sovint es pot apreciar de quina manera les autoritats episcopals, independentment d'on es trobi el complex catedralici, tendeixen a fer de les memòries dels màrtirs els llocs de la seva oració preferent (Godoy, 1993), o fins i tot mostrar-se amb tot l'aparat de representació del seu poder al costat dels *loca sanctorum*, com en el cas de l'*atrium* de Mèrida en referència al *martyrium* de santa Eulàlia, com vàrem defensar amb Tuset en un altre lloc (Godoy i Tuset, 1994). Per aquesta mateixa raó, creiem que la hipòtesi de Macias sobre la ubicació del primitiu nucli episcopal de *Tarraco* a prop de la tomba dels màrtirs Fructuós, Auguri i Eulogi, al complex del Francoí, és força verificable —encara que no encara suficientment provada—, tot i que la documentació tardovisigòtica i medieval situïn l'emplaçament de la catedral a la part alta de la ciutat, al mateix lloc on més tard es construiria la catedral gòtica, amb la restauració de la seu tarragonina al segle XIII (Macias, 2000).

L'existència de diversos escenaris relacionats amb la passió i la custòdia dels cossos dels sants màrtirs de *Tarraco* no deixa de ser una excepció, però és un clar exemple de la nova concepció de la ciutat cristiana, protegida pels seus sants patrons. L'emplaçament fora de les muralles dels *loca sanctorum* configura un cinturó, format pel rosari dels santuaris, on la protecció espiritual dels sants substitueix la delimitació també sagrada del *pomoerium*, tenint com a model la Jerusalem celeste. Precisament amb la intenció d'enfilar tot aquest reguitzell de santuaris, sorgeix la concepció de la litúrgia estacional, presidida pel bisbe, que enllaça mitjançant els recorreguts processionals els diversos *loca sanctorum* d'una mateixa ciutat amb la catedral, com a mostra de la unitat de la comunitat urbana. Un bon exemple d'aquest fenomen és el *Liber orationum de festiuitatibus* —*l'oracional de Verona*— que descriu la litúrgia estacional a Tarragona a les primeries del segle VIII, i del qual ja ens vàrem ocupar en un altre lloc, juntament amb Gros (Godoy i Gros, 1994).

Malgrat que els santuaris martirials primaris acostumen a situar-se fora de les ciutats, per les raons que hem adduït abans, alguns testimonis literaris permeten esbrinar la possible existència d'altres escenaris de les passions dels màrtirs a l'interior de la *urbs*. Són els pocs casos en els quals les *passiones* esmenten el procés judicial de condemna als màrtirs, i en els quals se suggereix un espai de representació del poder romà, bé sigui el fòrum i els seus edificis, com la basílica o la cúria, o bé els seus voltants. En aquest sentit sembla

que apunta l'himne I del *Peristephanon* de Prudenci, dedicat als màrtirs Emeteri i Celedoni de *Calagurris* (Calahorra, la Rioja), en què s'esmenta que el judici de condemna va tenir lloc al fòrum. No obstant aquestes precisions del text prudencià, la recerca arqueològica de la ciutat de Calahorra no ha permès ubicar encara el fòrum de la ciutat romana, la qual cosa fa impossible ara com ara la contrastació d'aquesta dada, però no la invalida com a probable. El que sí que sembla clar, d'altra banda, és que els cossos dels sants de Calahorra —com vàrem argumentar en un altre treball (Godoy, 2000)— van descansar a la necròpolis extramurs, i allà es va erigir un *martyrium* i un baptisteri al principi del segle V, segons detalla Prudenci.

Un cas semblant al de Calahorra pot ser *Valentia*, encara que ara és l'arqueologia la que parla i les fonts escrites guarden un silenci hermètic. L'emplaçament del conjunt episcopal és a sobre mateix del fòrum, la qual cosa ha suscitat nombrosos interrogants d'interpretació als seus excavadors. A València es veneren les restes de sant Vicenç, que —segons la hipòtesi que proposen Ribera i Rosselló— haurien estat venerades a la necròpolis de la Roqueta, emplaçament extramural on s'hauria situat el santuari martirial originari per al seu culte, tot i que no hi ha proves arqueològiques que avalin aquesta proposta. Proposen que en un segon moment les despulles santes haurien estat traslladades, amb motiu de la monumentalització del grup episcopal, en temps del bisbe Justinià, a mitjan segle VI. Però, pel que fa a l'emplaçament del grup episcopal primitiu, resulta molt suggeridora la interpretació que fan sobre el lloc de condemna i empresonament de sant Vicenç com a *martyrium*, que ells ubiquen al costat de la cúria romana i relacionen amb la construcció de l'església primitiva del grup episcopal (Ribera i Rosselló, 2000).

La possibilitat de l'existència de santuaris de culte martirial a l'interior de l'*urbs* constitueix un segon element de transformació profunda del concepte de ciutat clàssica. La santedat dels *loca sanctorum* atrau de tal manera la pietat dels fidels, fins i tot després de la mort, quan volen enterrar-se *ad sanctos* a l'interior del *pomoerium* de la ciutat romana. La presència d'enterraments dintre de les ciutats no sembla que pugui testimoniar-se arqueològicament abans del segle VI, però malgrat això representa una ruptura dràstica del prototipus religiós de la ciutat romana clàssica i anuncia un nou model de cristianització del paisatge urbà.

Escenaris de culte martirial secundaris, generats per relíquies a contactu

La veneració popular que, des del l'inici del cristianisme, va despertar amb tanta força qualsevol tipus de testimoniatge de fe —o, si es prefeix, de manifestació de l'Esperit Sant— no va estar exempta de problemes, si hem de creure la preocupació manifestada, una vegada i altra, en els escrits patrístics de molts pares de l'Església, i també en les disposicions adoptades en els sínodes i les resolucions conciliars. Òbviament, la inquietud dels Pares era deguda a la por de les supersticions o al perill de desviacions herètiques que poguessin prioritzar el culte als sants màrtirs i confessors per davant dels sacraments de l'Església, sobretot pel que fa a la celebració de l'eucaristia a les principals festivitats del calendari litúrgic.

A més dels conflictes sobre el dogma, l'impuls de la devoció dels sants, màrtirs i confessors va generar un altre tipus de problemes sobre la ubicació, l'autenticitat i la multiplicació de les seves relíquies. La primera dificultat amb què es van topar va ser pròpiament la veneració dels cossos sants. La llei romana condemnava amb la pena de mort la violació de les tombes i, a més, com ja hem esmentat, no permetia l'enterrament a dins de les ciutats. Aquestes limitacions de la legislació civil varen determinar, en certa manera, la immobilitat de les tombes martirials i dels seus santuaris a les zones de necròpolis, amb la transformació consegüent del paisatge urbà, com ja hem analitzat. Per aquestes mateixes raons, no es troben relíquies cruentes —de parts dels cossos sants—, en els temps del cristianisme, sota l'ègida de l'Imperi romà; i, consegüentment, tampoc no pot parlar-se encara de translacions dels cossos venerats en aquell moment, ja que comportava per força la violació de les tombes.

Així doncs, per a la difusió del culte als sants, màrtirs i confessors fora dels seus santuaris primaris, va ser imprescindible la multiplicació de relíquies, que s'obtenien pel contacte directe amb el lloc sant —les anomenades *reliquies «a contactu»*— que havien tingut una exposició continuada als *martyria*. L'objectiu era causar el mateix efecte en la fe dels fidels per la força o *dynamis* d'intercessió d'aquell sant, com si la relíquia fos una *pars pro toto* dels santuaris martirials originals (García Rodríguez, 1996; Castillo Maldonado, 1999; 2002). Les relíquies més freqüents són trossos de roba, olis, aigua, terra, *ampullae*, llànties i altres objectes que la gent es podia endur amb facilitat

a casa seva, i que conservaven totes les propietats santificadores i medicinals (Donceel-Voûte, 1988a, 1988b i 1995).

La multiplicació de les relíquies per aquest procediment va permetre també la proliferació de centres de culte dedicats al mateix sant o màrtir, i alhora respectava la legislació romana sobre el caràcter inviolable de les tombes primàries. D'aquesta manera, les relíquies *a contactu* permetien retre culte als mateixos sants i màrtirs en santuaris secundaris, la característica dels quals era —contràriament al que passava amb els primaris— que podien construir-se a qualsevol lloc, atès que la santedat ja no estava vinculada al mateix emplaçament sinó a la mateixa relíquia i a la seva col·locació a l'escenari escollit. Si bé els santuaris primaris es distingien pel caràcter estàtic i irremplaçable dels *loca sanctorum*, amb els santuaris secundaris s'adquireix una gran mobilitat pel que fa a la ubicació dels edificis de culte. Aquest fet té una transcendència cabdal per a l'estudi de la cristianització del paisatge urbà i territorial, ja que la mobilitat de les relíquies permetia fundar esglésies a qualsevol indret del camp o la ciutat amb una gran agilitat i, a més, feia la distribució dels santuaris pel territori més esponjosa. Hi tornarem més endavant, a aquest fenomen tan important per a les transformacions de la topografia urbana i territorial que van tenir lloc en aquesta època.

De moment, repreguem el fil en la idea del nequit amb què les autoritats eclesiàstiques observaven atemorides les possibles desviacions de la vida sacramental que podia comportar el fervor popular pels màrtirs. Calia una sèrie de solucions contundents que evitessin que els fidels deïfiquessin els màrtirs i els sants i que, al mateix temps, possessin en relleu el seu paper de mediadors davant Déu. En aquest sentit, són força explícites les paraules de sant Agustí —represes després per sant Isidor de Sevilla, al segle VII—, que amonesta els seus feligresos, colpits d'una gran devoció pels sants i màrtirs, i els explica que el sacrifici eucarístic no es feia en honor ni de Ciprià, ni de sant Pere ni de sant Pau, sinó que sols s'oferia a Déu (Sant Agustí, *De Ciuitate Dei*, lib. 8, 27; Isidor de Sevilla, *De eccl. Off.*, lib. 1, 25; Godoy, 1995).

Potser la solució més apropiada va ser la unificació del culte als sants, màrtirs i confessors amb els escenaris sacramentals, en un sol edifici. I, per això, les relíquies *a contactu* aportaven la clau, per a poder crear santuaris secundaris on calgués, mitjançant la *depositio reliquiarum*. Així, es va determinar la incorporació d'un espai litúrgic a dins de l'església per a la commemoració dels sants màr-

tirs. Probablement la seva creació —en els projectes dels constructors dels edificis de culte— hauria estat determinada per aquesta veneració tan acusada entre els fidels. Els arquitectes, recollint les necessitats litúrgiques, dictades segurament pels sants pares, haurien incorporat en un sol edifici els escenaris propis dels sagraments i del culte als sants i màrtirs (Godoy, 1995).

Els projectes de construcció dels edificis de culte d'arreu del món cristià incorporaren els espais litúrgics sacramentals —el santuari, amb l'altar, i el baptisteri, amb la piscina baptismal—, a més de la instal·lació del lloc de commemoració a sants i màrtirs. Aquests són els espais necessaris per al culte litúrgic de qualsevol església i que la identifiquen com a tal. Tanmateix, l'ordenació d'aquests espais, sobretot pel que fa al baptisteri i al lloc de commemoració martirial, va tenir un seguiment diferent en les diverses zones geogràfiques que van assolir un esquema que les defineix i caracteritza com a *províncies litúrgiques* (Donceel Voûte, 1988b; Godoy, 1995).

Pel que fa a *Hispania*, sembla que l'esquema més freqüent de distribució de l'espai litúrgic a l'interior de les esglésies segueix l'alineació sobre el seu eix longitudinal, amb tres dispositius principals: l'altar, el lloc de commemoració de sants i màrtirs i el baptisteri, aquest últim separat de la fàbrica de l'església per una paret. Com ja hem defensat en un altre lloc, els esquemes hispànics situen l'emplaçament de l'espai de commemoració martirial als peus del temple. La funció que hem atribuït als contracors ha estat força ben rebuda pels especialistes, malgrat algunes crítiques discrepantes (N. Duval, 2000a i 2000b) que, avui dia, no ens resulten prou convincents, com ja hem expressat en un altre treball, en el qual hem incorporat arguments nous (Godoy, 2001 i en premsa b).

El que resulta realment interessant d'aquests esquemes arquitectònics dels espais litúrgics de les esglésies d'una mateixa província és que s'apliquen a qualsevol edifici de culte, sigui quin sigui l'origen. Recordem que Isidor de Sevilla parlava de dos tipus d'esglésies, les d'origen martirial —*memoria o martyrium*— i les projectades per a la celebració del culte eucarístic, les *basilicae*. Aquesta unicitat dels esquemes arquitectònics és la que comporta de vegades remodelacions estranyes d'edificis preexistents, que per això mateix poden presentar certes anomalies. Però quan l'edifici s'ha de construir *ex novo*, aquestes normes es respecten, com ho prova la deliberada i minuciosa construcció de l'església a l'arena de l'amfiteatre de Tarragona. Els arquitectes van fer coin-

cidir els peus de l'edifici amb el lloc on es venerava el martiri de sant Fructuós i els seus dos diaques, tot i que el lloc on s'havia d'erigir l'església era pròpiament dit un *locus sanctorum*, on la memòria dels màrtirs tarragonins es venerava amb anterioritat a la construcció d'aquest fabulós projecte edilici, com ja hem assenyalat (Godoy, 1994).

La gran quantitat d'esglésies erigides per a la consagració a sants i màrtirs per mitjà de les relíquies *a contactu* va determinar —com ja hem assenyalat— la multiplicació dels santuaris martirials secundaris i alhora va assegurar la difusió del culte de determinats sants, màrtirs i confessors a llocs força allunyats dels seus santuaris originals.

L'aprovisionament d'aquestes relíquies per a la consagració d'una nova església es converteix en una nova fórmula d'evergetisme, mitjançant la qual els fidels fan donacions a la seva comunitat amb finalitats expiatòries. Precisament aquesta forma de les donacions dels fidels es va convertir en la via més habitual per la qual l'Església aconseguia incrementar el seu patrimoni, una pauta que comença en aquest període però que trobem plenament desenvolupada a l'època medieval.

Per a l'estudi de la gran proliferació d'esglésies consagrades amb relíquies *a contactu* i, consegüentment, per la multiplicació d'edificis de culte martirial secundari, resulta fonamental la informació que ens aporta l'epigrafia. Tot i que es fa difícil esbrinar en quin moment va tenir lloc l'esclat constructiu d'esglésies —la qual cosa no deixa de ser un barem del nivell de cristianització del paisatge—, l'epigrafia martirial ens ofereix un bon índex per a conèixer l'abundància d'inscripcions que commemoren la consagració de nous altars del segle VI al segle VII, segons es desprèn de l'encomiable treball d'Yvette Duval (Vives, 1969; Duval, 1993). Aquesta cerimònia de consagració, la qual només podien fer bisbes, constava de la *depositio reliquiarum* de relíquies *a contactu*, i els epígrafs són la constància del procés cerimonial de fundació dels nous centres de culte. Les nombroses inscripcions conservades sobre l'activitat fundadora del bisbe Pimeni de Medina Sidònia, en són una bona mostra (Godoy, 1995).

La intervenció episcopal en la *depositio reliquiarum* de la consagració de les esglésies assegurava, d'altra banda, el control diocesà sobre els oratoris de les vil·les privades. Fins i tot, en un moment determinat, aquests oratoris passen a formar part del patrimoni episcopal mitjançant les donacions, i arriben a oferir els serveis parroquials, de mane-

ra que antics oratoris privats són adequats a partir de reformes arquitectòniques que fan de l'antic edifici de culte una església amb tots els espais litúrgics sacramentals necessaris per exercir les funcions parroquials. Un exemple paradigmàtic d'aquest fenomen el trobem al jaciment de Vil·la Fortunatus, a Fraga, Osca (Godoy, 1995).

Si l'epigrafia ens parla de l'expansió de les esglésies i de la difusió del culte als màrtirs i sants pel territori rural, a partir sobretot de l'època visigòtica, també sembla que les ciutats van assolir en aquell moment un augment de la cristianització del seu teixit urbà. Igualment, la possibilitat que atorguen les relíquies és el que sembla que dóna més joc en aquestes fundacions d'esglésies dintre del recinte de l'*urbs*, de manera que els edificis de culte cristià ja no es troben únicament a la perifèria de les àrees funeràries. Segurament la fórmula que es va seguir també va ser les donacions, com pot pensar-se del cas del grup episcopal de Barcelona —construït sobre el solar d'una antiga *domus* al costat de la muralla—, que va assolir una monumentalització i la construcció d'una nova església consagrada a la Santa Creu als segles VI-VIII (Bonnet i Beltrán de Heredia, 2001). A més, la desafectació de les funcions dels espais públics romans després de la desaparició de l'estat imperial va afavorir la compra de molts d'aquests solars per part de particulars, com s'estipula al *Codex Theodosianus*, que després passarien a mans de l'Església diocesana, també per donacions o compra directa; això és molt probablement el que va succeir amb el grup episcopal de València.

Aquesta construcció d'esglésies dintre del recinte urbà, amb les consegüents relíquies de sants, màrtirs i confessors, va provocar una de les transformacions més profundes que marquen el final de la ciutat antiga i el pas definitiu cap a la ciutat medieval. La devoció i el fervor dels cristians pels sants i els màrtirs no havia minvat, ans al contrari, sembla que en època visigòtica té una embranzida especial. La presència de santuaris martirials secundaris dintre de la ciutat va propiciar la veneració dels sants màrtirs no només en vida, sinó també després de la mort, de manera que van començar a proliferar les tombes *ad sanctos* al voltant de les esglésies intramurs. Van aparèixer d'aquesta manera les *sagres* dintre de les muralles, un dels trets més distintius del paisatge urbà medieval. I, òbviament, es posava fi a les restriccions religioses romanes, ja caduques, que prohibien l'enterrament a dintre del *pomoerium* de les ciutats.

CONSIDERACIONS FINALS

En conclusió, podem dir que el culte als sants màrtirs i confessors va incidir decisivament en la transformació del concepte de ciutat clàssica, principalment en dos factors:

a) La transformació de les necròpolis en espais religiosos de culte i nous nuclis de sociabilitat extramurs, que serien l'origen de suburbis i ravalos que prefiguren la ciutat medieval.

b) La proliferació d'inhumacions dintre de les ciutats al voltant de les esglésies en forma de sagres, i, conseqüentment, la transgressió de la llei romana que les prohibia.

La ciutat adquireix la protecció dels sants màrtirs, els *loca sanctorum* dels quals delimiten la nova ciutat cristiana amb un mur d'empara dels testimonis de la fe, convertits en els nous patrons de la ciutat. La corona de baluards que defineixen els santuaris dels màrtirs perfila d'aquesta manera la ciutat cristiana com una emulació de la Jerusalem celeste, preconitzada per sant Agustí.

De la mateixa manera, el culte als sants, màrtirs i confessors va tenir un paper capdavanter en la cristianització del *territorium* i del paisatge rural, per la presència de les relíquies a les esglésies rurals. Amb la intervenció dels bisbes en la *depositio reliquiarum* de les cerimònies de consagració d'aquestes esglésies també s'anaven perfilant els límits del territori diocesà de l'antic territori de la ciutat romana, ara cristianitzat.

BIBLIOGRAFIA

- AMO, M. D. del, 1979: *Estudio crítico de la necrópolis paleocristiana de Tarragona*, Tarragona.
- BALDOVIN, J. F., 1987: *The Urban Character of Christian Worship: The origins, development and meaning of Stational Liturgy*, Roma.
- BONNET, C.; BELTRÁN DE HEREDIA, J., 2001: Origen i evolució del conjunt episcopal de Barcino: dels primers temps cristians a l'època visigòtica, a BELTRÁN DE HEREDIA, J. (dir.), *De Barcino a Barcinona (segles I-VII): Les restes arqueològiques de la Plaça del Rei de Barcelona*, Barcelona.
- BROWN, P., 1984: *Le culte des saints. Son essor et sa fonction dans la chrétienté latine*, Cerf, París.
- CASTILLO MALDONADO, P., 1999: *Los mártires hispanorromanos y su culto en la Hispania de la antigüedad tardía*, Granada.
- CASTILLO MALDONADO, P., 2002: *Cristianos y hagiógrafos: Estudio de las propuestas de excelencia cristiana en la antigüedad tardía*, Sígnifer, Madrid.
- DONCEEL-VOÛTE, P., 1988a: *Les pavements des églises byzantines de la Syrie et du Liban: Décor, archéologie et liturgie*, Louvain-la-Neuve.

- DONCEEL-VOÛTE, P., 1988b: Provinces ecclésiastiques et provinces liturgiques en Syrie et Phénicie Byzantines, *Geographie historique au Proche-Orient*, París, p. 212-217.
- DONCEEL-VOÛTE, P., 1995: L'inévitable chapelle des martyrs: identification, a LAMBERIGTS, M.; VAN DENN, P., (ed.), *Martyrium in multidisciplinary perspective*, Memorial L. Reekmans, Lovaina, p. 179-196.
- DUVAL, N., 2000a: Architecture et liturgie: Les rapports de l'Afrique et de l'Hispanie à l'époque byzantine, *V Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica (Cartagena, 1998)*, Barcelona.
- DUVAL, N., 2000b: Les relations entre l'Afrique et l'Espagne dans le domaine liturgique. Existe-t-il une explication commune pour les contra-absides et les contre-choeurs? A propos de Cristina Godoy Fernández, *Arqueología y liturgia: Iglesias Hispánicas (siglos IV al VIII)*, Barcelona, 1995, *Rivista di Archeologia Cristiana*, 76, p. 429-476.
- DUVAL, Y., 1988: *Auprès des Saints, corps et âme. L'inhumation «ad sanctos» dans la chrétienté d'Occident du III au VII siècle*, París.
- DUVAL, Y., 1991: Sanctorum sepulcris sociare. *Les fonctions des saints dans le monde occidental (III-XIII siècle)*. (Roma, 27-29 d'octubre de 1988), Roma, p. 333-351.
- DUVAL, Y., 1993: Projet d'enquête sur l'épigraphie martyriale en Espagne romaine, visigothique (et Byzantine), *Antiquité Tardive*, 1, p. 173-206.
- GARCÍA RODRÍGUEZ, C., 1966: *El culto de los santos en la España Romana y visigoda*, Madrid.
- GODOY, C., 1993: Poder i prestigi episcopal en relació amb el culte de les relíquies dels màrtirs, *Homenatge a Miquel Tarradell*, p. 889-899, Barcelona.
- GODOY, C., 1994: La memoria de Fructuoso, Augurio y Eulogio en la arena del Anfiteatro de Tarragona, *Butlletí Arqueològic de Tarragona*, èp. v, 16, p. 181-210.
- GODOY, C., 1995: *Arqueología y liturgia: Iglesias hispánicas (siglos IV al VIII)*, Barcelona.
- GODOY, C., 2000: *Calagurris*, centro de culto martirial de los santos Emeterio y Celedonio. Observaciones sobre la restitución arquitectónica de la *memoria martyrum* a partir de Prudencio, *Kalakorikos*, 5, p. 87-102.
- GODOY, C., 2001: Sobre arqueología y liturgia en las iglesias hispánicas. Breve respuesta a la recensión de N. Duval, *Rivista di Archeologia Cristiana*, 76, 2000, p. 429-476, *Rivista di Archeologia Cristiana*, 77, p. 469-480.
- GODOY, C., en prensa a: En torno a los orígenes de la parroquia rural en Hispania (siglos IX al XI): Balance y perspectivas I, *Actes du Colloque International Aux origines de la paroisse rurale en Gaule Méridionale, IV-IX siècle*, Tolosa, 21, 13 març 2003.
- GODOY, C., en prensa b: A los pies del templo. Espacios litúrgicos en contraposición al altar: Una revisión, *Homenaje a Tilo Ulbert*.
- GURT, J. M.; RIPOLL, G.; GODOY, C., 1994: Topografía de la antigüedad tardía hispánica. Reflexiones para una propuesta de trabajo, *Antiquité Tardive*, 2, p. 161-180.
- MACIAS, J. M., 1999: *La ceràmica comuna tardoantiga a Tàrraco: Anàlisi tipològica i històrica (segles V-VII)*, Tarragona.
- MACIAS, J. M., 2000: Tarraco en la antigüedad tardía: Un proceso simultáneo de transformación urbana e ideológica, RIBERA, A. (coord.), *Los orígenes del Cristianismo en Valencia y su entorno*, p. 259-271, València.
- MAR, R., et al., 1996: El conjunto paleocristiano del Franco-lí de Tarragona. Nuevas aportaciones, *Antiquité Tardive*, 4, p. 320-324.
- MAR, R.; COLOM, C., 1999: Via, vil·la i basílica del Parc Central, PALOL, P. DE; PLADEVALL, A., *Del Romà al Romànic: Història, art i cultura de la Tarraconense Mediterrània entre els segles IV i X*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, p. 175-176.
- MATEOS, P., 1995: Identificación del *Xenodochium* fundado por Masona en Mérida, *IV Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica (Lisboa, 1992)*, p. 309-316, Barcelona.
- MATEOS, P., 1999: *La basílica de Santa Eulalia de Mérida: Arqueología y urbanismo*, Madrid.
- RIBERA, A.; ROSSELLÓ, M., 2000: El primer grupo episcopal de Valencia, RIBERA, A. (coord.), *Los orígenes del Cristianismo en Valencia y su entorno*, p. 163-185, València.
- TED'A, 1990: *L'amfiteatre romà de Tarragona: La basílica visigòtica i l'església romànica*, Memòries d'Excavació, 3, Tarragona, vol. II.
- VIVES, J., 1969: *Inscripciones cristianas de la España Romana y Visigoda*, Barcelona.

COLLOQUI

P. MATEOS:

Solamente algunas dudas y una pregunta. Yo tengo serias dudas sobre la existencia real de verdaderas necrópolis en el interior de las ciudades hispanas. Tanto en el siglo IV como en el V, por supuesto, y probablemente en el VI, se produjeron enterramientos puntuales, a excepción, yo no sé, de Valencia, quizá, ya que lo discutí, pero desde luego no creo que vinculados con el culto martirial. Creo que una cosa es la traslación de reliquias y la existencia de reliquias para la creación de basílicas y otra es la creación de basílicas martiriales reales, es decir, basílicas que están centralizando el culto de un mártir concreto, y creo que eso sólo debió de darse, hasta el momento según

los datos que tenemos, en la zona suburbial. Pero hay dudas.

La siguiente duda es el tema de los grupos episcopales. Yo no conozco muchos ejemplos de grupo episcopal —probablemente los profesores Guyon o Pergola conocen mejor los casos de la Galia y de Italia— que estén contruidos encima del foro. No conozco ningún caso en *Hispania*. En Valencia está justo al lado; puede ser que el de Barcelona esté al lado, y también el de Mérida, pero no conozco ningún grupo que reutilice esos edificios desde el principio.

La pregunta es, ya que no has citado en toda tu ponencia el culto martirial en Mérida y el edificio martirial de Santa Eulalia: ¿qué te parece el hecho, obviado por ti, de la unión de la arqueolo-

gía y las fuentes textuales presente en el edificio martirial de Santa Eulalia?

C. GODOY:

Sobre la cuestión de las necrópolis intramuros, no sé si he entendido bien la pregunta: ¿es que tú no crees en la existencia de *tumulatio ad sanctos* dentro de las murallas de la ciudad? Claro, depende de lo que entiendas por *sanctos*. Si aceptamos la *pars pro toto*, es decir, que una reliquia ejerce la misma fuerza santificadora que el cuerpo entero de un mártir, la reliquia atrae con la misma intensidad a los fieles, y, además, no de cualquier fiel. Los enterramientos en una iglesia dentro de una ciudad, que generalmente suelen ser los grupos episcopales, acostumbran a ser de miembros de la jerarquía eclesiástica, en su mayoría obispos. Es la diferenciación que yo he establecido desde el principio, el edificio de culto martirial, irremplazable, y los edificios consagrados a partir de reliquias. Es evidente que no es lo mismo llevar colgada una *encolpia* con un trocito de ropa que haya estado dentro de la tumba de San Pedro del Vaticano, que visitar la tumba misma de san Pedro; es distinto, pero no lo es si consideramos que es un acto de fe en su poder santificador, para la mentalidad cristiana, en mi opinión. Por otra parte, hay que tener en cuenta que la arqueología no documenta, con cierta seguridad, estas tumbas dentro de las ciudades hasta el siglo VI. Tenemos conocimiento de sepulturas intramuros, que podrían ser anteriores, en la iglesia de San Pedro, mencionada por el *Oracional de Verona* y que identificamos con el padre Gros en Tarragona, en la reutilización de una de las bóvedas del edificio del circo. Balil estudió allí unos enterramientos que lamentablemente han sido imposibles de fechar, pero que están curiosamente junto a ese lugar de culto. Ya no se trata de esa *tumulatio ad sanctos*, por la presencia intrínseca en el lugar del cuerpo del mártir, sino de la fuerza santificadora que establece el mismo edificio de culto. Pensemos, por ejemplo, que eso es lo que después aconteció en época medieval con la creación del campo santo, con la creación de esas necrópolis, no solamente en las parroquias urbanas sino en las rurales también.

Sobre la reutilización del foro tampoco podemos decir muchas cosas: sólo conocemos Valencia, *Barcino*, *Egara* y pocos lugares más para poder establecer unos patrones de comportamiento. Sabes muy bien, Pedro, que estas co-

sas son difíciles de contestar; yo no me atrevo a decir nada. Podría decir que sí, que el *Codex Theodosianus* regulariza que los edificios públicos que estén en desuso se pueden subastar; no sé. Quizás los obispos de Valencia tuvieron suerte y pudieron conseguir unos buenos terrenos junto al foro.

La última pregunta, sobre Santa Eulalia de Mérida: Pedro, has leído lo que he escrito y en estos momentos te puedo decir que no estoy segura de nada. Vosotros defendíais que el túmulo de la mártir se encuentra en el ábside de la iglesia; yo no estaba convencida de ello porque creía que podía situarse a los pies, a raíz de la identificación de la inscripción de Eleuterio. La restitución que habéis hecho últimamente me parece muy coherente, pero me faltan pruebas arqueológicas. Sí, voy a romper una lanza en favor de vuestra propuesta en una cuestión: la presencia de un pórtico a los pies del túmulo. Sólo así puede explicarse esa enorme anchura de la nave central, con un vano de más de 30 m, que resulta muy extraña para la arquitectura cristiana de esta época. La presencia de ese pórtico o atrio podría responder a necesidades del tránsito de los peregrinos que acudieran a Santa Eulalia. Pero, en cualquier caso, la existencia de la lápida de Eleuterio, en la parte occidental de la nave central, me sigue pareciendo absolutamente sugerente en el sentido de que la orientación del culto es prescriptiva y que el contracoro tiene su razón de ser por estar en contraposición con el santuario.

Otro apunte y acabo: es una cuestión interesante que me parece que me he dejado en el tintero. Lo he mencionado, pero no en referencia a los mártires: es la cuestión de la orientación. En un principio, en 1995, defendí el hecho de que las posibles anomalías en la orientación de algunas iglesias hispánicas podrían ser debidas a que sus orígenes en la construcción se debieran únicamente al culto martirial inicial y que su función se hubiera modificado con el paso del tiempo. Cuando me refería a que los lugares de culto martirial secundarios se introducen en un edificio de culto eucarístico, esos esquemas se mantienen. Quiquiera que programe la distribución de los espacios litúrgicos —sea el obispo o el arquitecto—, los planifica en un esquema específico para su propia provincia, y se aplican tanto para la construcción de las iglesias o *memoria martyrum* primarias (como la iglesia del anfiteatro de Tarragona) como las secundarias. Por eso defiendo que es posible que el lugar de los pies del santuario de santa Eulalia tuviera un papel relevante, en ese sentido.

P. MATEOS:

Yo no quiero entrar en debates particulares, pero simplemente un detalle que me parece que debo recordarte. La tumba de Eleuterio no está en los pies, está en el centro de la nave central. Por lo tanto hay que olvidarse ya de ese elemento, es cuestión de mirar la planta. Simplemente la pregunta era porque me sorprendía que hablando de mártires a lo mejor no... no sé si había sido un error o una apreciación distinta sobre el edificio martirial.

C. GODOY:

Sólo una pregunta, ¿en el centro de qué edificio?, ¿de qué época? Tendrás que convenir que se hace difícil delimitar con exactitud las *distintas iglesias superpuestas*.

P. MATEOS:

De la basílica.

C. GODOY:

Ya, pero a ver, en la basílica inicial la nave central se convierte también en espacio sagrado. No sabemos si a los pies podría haber existido otro elemento del culto anterior, porque hay tantos enterramientos posteriores que enmascaran las estructuras antiguas.

P. MATEOS:

Eso no lo sabemos. Lo que sí sabemos seguro es que en el ábside sí existe y que condiciona arquitectónicamente todo el santuario.

C. GODOY:

Otro ejemplo clarísimo: la basílica de Candidus en Haidra. Tanto en el ábside como en los pies existen *loculi* que contienen las reliquias del mismo santo.

P. MATEOS:

Sí pero es que en Mérida no es así. Al menos, no se sabe. Sin embargo es seguro en el ábside.

C. GODOY:

Yo lo único que digo es que en Mérida no lo sabemos. Pero no descartemos la posibilidad de que fuera así, por tener una imposibilidad de comprobación arqueológica. Yo insisto en ello porque los esquemas hispánicos más frecuentes adjudican los pies del templo como lugar de conmemoración martirial.

E. MOCHOLI:

Has esmentat en diverses ocasions la qüestió de l'orientació de les esglésies. Tal volta em surti de l'àmbit cronològic del tema, però m'agradaria preguntar fins a quin moment la normativa al voltant de l'orientació a l'hora de construir una església es va tenir en compte. Aquesta orientació no sempre s'ha respectat per problemes amb la localització, el terreny, etc., però és possible que en algun moment concret aquesta norma desaparegués o simplement es deixés d'utilitzar perquè se'n perdés el costum?

C. GODOY:

No, no se ha perdido.

E. MOCHOLI:

Se segueix mantenint? No s'ha derogat aquest costum en cap moment?

C. GODOY:

Ha habido algunas derogaciones en cuanto a la situación del altar a partir del Concilio Vaticano II, en los años sesenta, pero que yo sepa sigue vigente. El problema no es tanto hasta cuándo se mantiene, sino desde cuándo se construyen las iglesias orientadas. Por eso nos sumergimos en la antigüedad, para saber desde cuándo se producen esas orientaciones. La mención a la cuestión de la orientación se debe únicamente a las anomalías, apreciadas en algunas iglesias hispánicas y africanas, sobre las que existe cierta polémica en la interpretación de su función.

La orientación viene del griego *templon*, que significa 'contemplar oriente cuando sale el sol', y la oración, que es la *con-templación* de Dios, es la función primigenia para la que fueron edificadas las iglesias.

L'URBANISME A LA CIUTAT HISPANA AL LLARG DE L'ANTIGUITAT TARDANA

Josep M. Gurt i Esparraguera* - Rafael Hidalgo Prieto**

INTRODUCCIÓ

La ciutat de l'antiguitat tardana s'ha d'entendre com el resultat d'un procés de llarga gestació i es pot definir en bona part a través de la nova configuració que va prendre l'espai urbà. Alguns dels fenòmens urbans que caracteritzaren la nova ciutat de l'antiguitat tardana s'han de veure com una evolució dins de la mateixa ciutat clàssica: els abandonaments que patiren els edificis públics, entesos com la pèrdua de la funció primària per a la qual varen ser concebuts, l'ocupació progressiva de la trama viària o el col·lapse de la xarxa de clavegueram i, excepcionalment, l'abandonament quasi general de la ciutat. Hi ha altres fenòmens que s'han de considerar nous i que representaren un canvi autèntic en relació amb la situació anterior. Els més evidents són la reducció del perímetre urbà d'algunes ciutats, l'abandonament d'amplis espais intramurs, canvis en els paviments i en la cota de circulació de la trama de carrers o el nou model d'ocupació dels edificis públics, reflex, sens dubte, d'un nou patró d'assentament i distribució de la població en la ciutat. Però no s'ha d'intentar reduir aquest canvi a un únic moment cronològic. Així, el registre arqueològic demostra que en determinats llocs el fenomen de la reocupació s'inicià molt aviat. Les dades arqueològiques dels darrers anys tendeixen a portar-lo cada vegada a moments més primerencs. Hem de situar aquí l'inici de l'antiguitat tardana, o simplement destacar la promptitud en què tingué lloc la transformació de la ciutat clàssica en determinats punts d'*Hispania*?

* Universitat de Barcelona.

** Universidad Pablo de Olavide.

LA DESESTRUCTURACIÓ URBANA

Intentem definir la nova configuració de l'espai urbà de la ciutat de l'antiguitat tardana a partir de la transformació dels models urbans colonials. És, doncs, des d'aquesta òptica que podem parlar de *desestructuració urbana*.

Reducció del perímetre urbà i abandonament d'amplis espais intramurs

Un dels fenòmens més característics que s'han observat dins la desestructuració urbana és el de la contracció, testimoniada a partir dels nous perímetres urbans marcats per la presència de muralles a partir del final del segle III, si ens basem en les escasses datacions arqueològiques disponibles. Un altre dels fenòmens, més recent quant a constatació però d'igual transcendència o més, és l'abandonament d'amplis espais intramurs, referits sempre al recinte urbà que ocupava la ciutat durant el període imperial. Les observacions arqueològiques tenen una importància cabdal per a determinar si simplement hi hagué abandonament de l'espai i, lògicament, concentració de la població però sense reducció del perímetre urbà, o si, en realitat, l'abandonament de determinats espais urbans comportà també la reducció del perímetre de la ciutat. En aquests casos, el coneixement del recinte emmurallat o la reutilització de l'espai abandonat com a zona de necròpolis ajudaran a aclarir la dinàmica seguida per la ciutat de l'antiguitat tardana.

Emporiae és un dels casos més contundents, ja que s'abandonà la ciutat tardorepublicana i al·toimperial i, des del final del segle III o a l'inici

del IV, s'ocupà un recinte diferent, molt reduït (Nolla, 1993; Nolla i Sagrera, 1995). L'antiga illa de Sant Martí, amb la seva muralla tardana envoltant un espai que no supera l'hectàrea i mitja, és l'únic espai aparentment estructurat. Es continua discutint la cronologia de la muralla; per a uns s'hauria de situar al final del segle IV i a l'inici del V, però en els darrers treballs de Nolla, aquest autor s'inclina per una cronologia més antiga, i la situa al final del segle III o a l'inici del IV, tot i que els seus arguments continuen sense ser definitius, tal com ell mateix reconeix. La troballa d'una nova *mensa* reaprofitada a l'església medieval de Sant Martí, que s'afegeix a l'exemplar ja conegut, apareix amb absoluta lògica com un nou indicatiu de l'existència d'un temple intramurs. L'aparició d'algunes tombes intramurs, al costat de l'església medieval de la qual formaven part les dues *mensae* recuperades fins ara, podria ajudar a la localització d'un complex cristià en aquest sector, tal com caldria. La topografia de la nova ciutat es completa amb una sèrie de necròpolis i temples situats en allò que serien els seus *suburbia*. Una d'aquestes seria la necròpolis del port, situada a l'antiga ciutat hel·lenística, per a la qual es proposa una cronologia inicial dins la segona meitat del segle III, tot i que el temple edificat —*memoria-martyrium*— seria posterior al seu inici. A ponent i al sud de l'antiga ciutat romana, es localitzen altres zones de necròpolis relacionades amb estructures pertanyents a esglésies altomedievales superposades a estructures anteriors, entre les quals destaca, a l'església de Santa Margarida, l'únic baptisteri conegut per *Emporiae*, construït sobre una zona funerària tardana. Recentment, s'ha proposat una datació entorn dels segles V-VI per a aquest baptisteri. El paviment d'*opus signinum* que envolta la piscina n'indica la inserció en una sala de grans dimensions, que, lògicament, ha de correspondre a un complex arquitectònic important. Aquest complex podria ser el grup episcopal d'*Emporiae*, i així ho indicaria la presència de la piscina baptismal. No obstant això, no s'ha de descartar que es tractés d'un primer complex episcopal creat en una zona de necròpolis i que, posteriorment, el grup episcopal es traslladés a Sant Martí, i el conjunt seguís amb una funció funerària i de monestir, en definitiva, com a *suburbium* cristià.

Un cas menys conegut, però exemplar, és el que presenta la ciutat d'*Egitania* (Idanha). El perímetre determinat per la muralla tardana (de difícil datació arqueològica, ja que s'assenta directament sobre la roca, sense trinxera de fonamentació, excepte on se superposa a construccions imperials),

en la construcció de la qual es reaprofitaren nombrosos elements pertanyents a la ciutat imperial, sembla que significa una clara contracció del perímetre urbà. El testimoni es detecta en els punts on la muralla s'assenta en zones ocupades anteriorment per habitatges d'època imperial. El perímetre urbà és molt reduït i, com en molts altres casos, grup episcopal (tot i que no es coneix gaire bé) i superfície intramurs no guarden cap tipus de proporcionalitat. La seva col·locació, en un angle de la trama urbana, darrere el fòrum, el situa en una posició semblant al cas de *Barcino*. Fins i tot, de les proporcions existents entre la superfície atribuïble al grup episcopal i la superfície total del recinte emmurallat, se'n podria fer un paral·lelisme, tot i que no són idèntiques. Un altre exemple molt més conegut és *Conimbriga*, on, igual que en el cas anterior, la construcció de la muralla superposada al teixit habitatiu anterior denota una voluntat de reduir la dimensió de l'espai protegit (Alarcão i Etienne, 1977).

A *Italica* es començà a despoblar l'ampliació d'Hadria a partir del segle III i, progressivament, la ciutat tendí a concentrar-se una altra vegada entorn de la *vetus urbs*, l'antic recinte fundacional, situat a la zona més elevada, en el sector més fàcil de defensar. En la zona de contacte entre la *vetus urbs* i la *nova urbs*, lloc on amb l'ampliació d'Hadria es devia haver eliminat la muralla republicana, es construï un nou tram de muralla, que molt probablement deu ser el reforç portat a terme per Leovigild durant el setge de Sevilla (*Ioh. Biclari. Chron.* a 584.1). Aquest nou tram de cinta murària no hauria fet altra cosa que formalitzar el que a mitjan segle VI era el veritable perímetre de la ciutat, és a dir, l'espai que en aquell moment es mantenia urbanitzat i ocupat.

D'igual o més transcendència per a poder definir la dinàmica urbana de la ciutat tardana foren els abandonaments que s'observen dins l'antic recinte urbà imperial, sense que la presència de noves muralles marquin la reducció del seu perímetre. S'ha de fer una distinció molt clara entre el que pot ser una reducció del perímetre urbà i el que pot ser un abandonament important de part de la ciutat, sense que el retraïment de la població a un sector determinat signifiqui que la resta del perímetre intern del recinte urbà passi a considerar-se *suburbium* extern. Podem pensar que, per als seus habitants, la ciutat continua essent la que fou durant l'alt Imperi. D'alguna manera, el cadastre urbà continuava vigent, però ha de ser el registre arqueològic que ha de demostrar si en tots els casos l'espai cadastral de la ciutat imperial coninuava vigent

—si n'hi ha memòria— o si l'abandonament d'una part com a espai habitat va modificar-ne l'ús i, per tant, el sector abandonat deixà de ser zona urbana per a passar a formar part, probablement, dels *suburbia* de la ciutat.

Els casos més significatius i que mereixen ser discutits en aquest sentit són *Tarraco*, *Valentia*, *Carthago Nova*, *Corduba* i *Caesaraugusta*. De tots aquests, i fins ara, el més clar és *Tarraco*, on entre els segles III i IV sembla que s'abandonaren amplis espais de la zona residencial intramurs, la compresa entre el circ i el port (Macias Solé, 2002; Gurt Esparraguera i Macias Solé, 2002). No sembla que hi hagi indicis raonables d'activitat en aquest espai, intensament excavat els darrers anys. Els resultats publicats fins ara mostren l'abandonament de la xarxa de clavegueram, amb dates que oscil·len entre la primera i la segona meitat del segle IV, segons els materials arqueològics documentats en els nivells de sediment més modern format a l'interior (Macias *et al.*, 1997). Aquest gran espai abandonat separà el nucli urbà habitat durant l'antiguitat tardana, a la part alta de la ciutat, del barri nascut al sector portuari. Per a *Valentia*, i a partir de l'abandonament d'una part del sector nord de la ciutat, Ribera proposa una reducció del perímetre urbà (Ribera Lacomba i Rosselló Mesquida, 2002). No obstant això, l'aparició —important en nombre— de sitges excavades al subsòl de tot aquest espai i el fet de ser el sector de la ciutat altoimperial més proper al riu, on devem suposar que se situava el port de la ciutat, ens fa plantejar que el perímetre urbà es continuava mantenint, tot i que potser amb una activitat diferent a la que havia tingut segles enrere. Per tant, pel que fa a l'hàbitat entès en el sentit de zona residencial —d'habitatge— és raonable pensar que *Valentia* va tenir una dinàmica semblant a la de *Tarraco*. A *Carthago Nova*, on l'urbanisme es començà a desfigurar ja a partir del segle II, conjuntament amb l'abandonament que patiren els seus edificis públics i part de les seves *domus* (Ramallo Asensio, 2000), i a *Corduba*, on aquest mateix fenomen tingué lloc a partir de la segona meitat del segle III (Hidalgo, 2002), sembla que durant l'antiguitat tardana s'ocupà tan sols el 50 % de l'antic recinte urbà d'època imperial i l'espai ocupat sempre és el mateix, el més proper al port de la ciutat. Però en el 50 % desocupat es detecta la presència d'enterraments. Segons el nostre parer, aquest fet indica clarament el canvi de funció d'aquests amplis espais intramurs. O bé havien deixat de tenir un sentit urbà, i per tant estem davant de dos casos de reducció del perímetre de la ciutat, o bé estem davant de la cons-

tatada i alhora discutida entrada dels espais funeraris dins dels recintes urbans. En situacions d'aquesta mena, tot sembla més clar quan els enterraments intramurs es poden relacionar amb algun edifici de culte, però tot deixa de tenir sentit quan l'edifici de culte no apareix. Per a poder barallar una hipòtesi o l'altra, ens hauríem de preguntar si en aquestes dues ciutats les muralles existien i seguien funcionant com a tals. Per les dades que s'utilitzen actualment, sembla clar que a *Carthago Nova* no hi havia una muralla que definís un nou perímetre urbà més reduït i, per tant, en cas que l'antic seguís funcionant, les tombes estarien clarament dins el recinte urbà. A *Corduba* se sap que continuaven en funcionament al segle VI, ja que així sembla que ho indica el setge d'Àgila a la ciutat, durant l'enfrontament de Leovigild i Ermenegild, i les reformes o els reforços detectats en un parell de punts del sector nord, corresponents a portes. Igualment, el 711 la muralla devia continuar funcionant, tot i que devia estar ja molt malmesa, com es pot deduir de l'entrada de les tropes de Mughit per un flanc dèbil (degradat) del seu tram sud. Tot això ens demostra que realment les tombes apareixen intramurs i, igual que a *Carthago Nova*, aquest fet ha de tenir una explicació. Investigacions arqueològiques futures en ambdues ciutats hauran de donar un sentit funcional a aquests grans espais aparentment buits, excepte per la presència d'aquests enterraments, els quals probablement no estiguin aïllats sinó relacionats amb determinades estructures que redefeixin l'antic teixit urbà del sector. *Caesaraugusta* ofereix també una imatge semblant, ja que la valoració de les troballes arqueològiques, complementades per les informacions textuals, permet deduir que l'activitat sembla que es concentra en la meitat oriental de la ciutat, on havia estat situat el fòrum i on seguia existint l'accés al port fluvial i, no obstant això, les muralles sembla que continuaven amb la seva funció, però, a diferència de les dues ciutats comentades anteriorment, les necròpolis estaven al *suburbium*, sense que fins avui s'hagin detectat enterraments dins el recinte urbà (Pérez, 2003). Per tant, la meitat occidental d'aquest recinte devia estar desocupada, però en cap cas convertida en zona d'enterrament. Realitat arqueològica o atzar de la investigació?

Aquesta situació, que marca un abans i un després, dues dinàmiques urbanes absolutament diferents, ens hauria de fer reflexionar sobre la continuïtat urbana: una mateixa ciutat i dues dinàmiques distintes o dues ciutats diferents sobre un mateix solar?

En altres casos, encara és més difícil precisar la dinàmica urbana que seguiren determinades ciutats. A *Iluro*, aparentment tan sols es detecten estructures relacionades amb una activitat d'habitabilitat en el sector del fòrum de la ciutat —sector nord— (Cerdà *et al.*, 1997). Els sectors central i sud del *Kardo maximus* es rebliren al final del segle v amb un estrat potent que esborrà qualsevol traça de l'urbanisme anterior i les infraestructures corresponents, amb la intenció clara de crear una plataforma, base de noves construccions, de factura molt modesta si tenim en compte els testimonis conservats (Cerdà *et al.*, 1997). Però, d'altra banda, les fosses d'espoli, detectades indiscriminadament en totes les zones excavades intramurs, tenen un comportament semblant: totes es reompliren amb escombraria urbana, entre la qual hi ha material ceràmic que revela l'activitat comercial de la ciutat amb l'exterior durant els segles vi i vii (Cela *et al.*, 2003). L'existència d'aquests abocadors delata la presència d'una població probablement establerta als mateixos espais que foren espoliats. Si cal jutjar per la seva distribució, aquesta població no es concentraria en el sector del fòrum, tal com semblaria que indiquen les sitges excavades en aquest espai, sinó que la trobaríem pràcticament a tota la ciutat.

L'abandonament d'amplis espais intramurs es pot observar des d'una altra perspectiva i interpretar com a testimoni de dinàmiques urbanes diferents. La ciutat de *Baetulo* se'ns presenta com un exemple certament complex (Padrós Martí, 1999). El sector central, incloses part de les estructures corresponents al fòrum de la ciutat, així com els carrers adjacents i les seves infraestructures, sembla que patí un col·lapse durant el segle ii. La coincidència dels horitzons materials registrats als nivells de rebliment de les estructures constructives, dels vials i de les deposicions que s'observen en els desguassos generals dels carrers, així ho fan pensar. L'acció esborra en gran part l'urbanisme del sector estudiat, i el nou urbanisme prescindí de part dels seus carrers. Però, quan apareix aquest nou urbanisme? Aparentment al segle v. Què va succeir mentrestant? Si ens basem en els resultats estrictament arqueològics, s'estableix un *hiatus* superior a dos segles. Per tant, en cas d'extrapolar els resultats a tota la ciutat, estaríem parlant de la mateixa ciutat o de ciutats diferents? En aquest sentit, creiem que s'han de valorar altres elements de què es disposa. D'una banda, l'epigrafia, que ens informa que la ciutat seguia existint al segle iii o almenys recorda el seu estatus municipal. D'altra banda, fins a quin punt és correcte utilitzar la cro-

nologia del material arqueològic registrat en els nivells de rebliment, de deposició secundària, per a datar l'acció de terraplenament del sector? Si bé creiem que aquesta qüestió és real, en aquest cas els horitzons materials corresponents als nivells de rebliment són els mateixos que els registrats en les deposicions existents en els desguassos i, per tant, es fa difícil posar en crisi la cronologia atribuïble a ambdues accions. Tampoc no sembla lògic pensar en la desaparició simultània de dipòsits, posteriors als ressenyats, en ambdós ambients, reblint estructures arquitectòniques, vials i alhora desguassos. Si acceptem aquest raonament, hem d'admetre que molt aviat es desfigurà l'urbanisme d'un espai important de la ciutat de *Baetulo*, però no obstant això, la ciutat —la mateixa— seguia existint i que tan sols en un moment molt tardà es reocupà el solar —segle v?—, el qual molt ràpidament es reblí de nou —segle vi—, i es creà un nivell de circulació sobre el qual s'establiren una sèrie d'enterraments que difícilment es poden qualificar com a necròpolis. Una dinàmica complexa d'una mateixa ciutat?

Abandonament de la xarxa general de clavegueram. Ocupació progressiva de la via pública. Canvis en els tipus de sòls i en la cota de circulació de la xarxa de carrers

Una sèrie de fenòmens més específics determinaren també el pas d'una ciutat marcada pels models colonials a una altra amb característiques ben diferents. Entre aquests trobem l'abandonament de la xarxa general de clavegueram, l'ocupació progressiva de la via pública i els canvis en els tipus de sòls i en la cota de circulació dels carrers. Els dos primers es començaren a detectar molt aviat, dins un context clarament imperial, mentre que el tercer sembla que és un fenomen propi i exclusiu de la ciutat de l'antiguitat tardana.

Pel que fa a l'abandonament de la xarxa general de clavegueram, comença a detectar-se molt aviat, tot i que de forma excepcional, com és el cas de *Baetulo*, on els col·lectors urbans quedaren inutilitzats a partir del segle ii. Si exceptuem aquests casos primerencs, que tenen relació, tal com hem indicat anteriorment, amb situacions urbanes de canvi profund o fins i tot traumàtic, ja durant el període imperial, en els casos restants el canvi en la xarxa de sanejament fou un fenomen tardà. Així, a *Tarraco* se situa entre el segon i el tercer quart del segle iv (Adserias *et al.*, 1996-1997), a l'igual que succeeix a *Corduba*, mentre que a *Emerita*

(Alba Calzado, 2000, p. 291) i a *Barcino* es documenta al segle VI (Beltrán de Heredia Bercero, 2001, p. 101-102). El testimoni arqueològic dels pous morts a la mateixa *Barcino*¹ és indicador d'un canvi en aquest sentit, que coincidí amb l'abandonament de la xarxa general de clavegueram de la ciutat. A *Iluro*, veiem que encara al principi del segle IV es reparà part del col·lector general del seu *Kardo maximus*, que va perviure fins al segle següent, en el moment en què s'abandonaren simultàniament el carrer i el col·lector (Cerdà *et al.*, 1997, p. 142).

Però, com es detecta arqueològicament l'abandonament d'un clavegueram? Com s'interpreta la seqüència arqueològica de la seva amortització? És possible que sigui incompleta pel fet que existís una acció de deposició-erosió com a conseqüència d'una circulació violenta d'aigua per la part lliure de sediment? No hem d'oblidar que estem sotmesos a un règim irregular de pluges, característic del clima mediterrani, i que la topografia de la majoria de les nostres fundacions presenta fortes variacions de cota. Així, al gran col·lector que recull l'aigua de pluja del *Concilium Provinciae* de la ciutat de *Tarraco*, se li pot atribuir una data d'abandonament entorn dels segles VI-VII, al sector del circ de la ciutat, mentre que en un sector que correspon ja a la part baixa de la ciutat, les datacions arqueològiques que proporcionen els materials trobats al seu interior en les diverses intervencions indiquen que es va deixar de fer servir al llarg del segle IV.

Probablement, i de forma paral·lela a l'abandonament de la xarxa general de clavegueram, es començaren a detectar problemes en l'abastament d'aigua a les ciutats. Exemples com el de l'abandonament de grans conduccions d'aigua com a *Baetulo*, datat ja en època flàvia (TSS, TSH, comuna africana) (Padrós, 1998), la proliferació de cisternes en època tardana a *Tarraco* (Macias Solé, 2000; Macias Solé en aquest mateix volum), o l'abandonament de les grans termes urbanes citades en aquest article són un clar testimoni de les

dificultats de mantenir un subministrament regular d'aigua a les ciutats.

L'ocupació parcial de la calçada, amb la compartimentació consegüent d'un espai que fins al moment havia estat transitable, és un fenomen que no podem atribuir a l'antiguitat tardana, tot i que la majoria d'exemples que en tenim corresponen a aquest període. Encara que el resultat final d'aquesta acció sigui sempre el mateix, és a dir, una contribució clara a la creació d'un nou urbanisme, la dinàmica urbana que hi portà fou diferent. Documentem ocupacions i obstruccions de carrers a *Baetulo* (Comas *et al.*, 1994) i a *Emporiae* (Castanyer *et al.*, 1993, p. 161), ja a partir del segle II i durant el segle III a *Barcino* (Beltrán de Heredia Bercero, 2001, p. 98) i a *Corduba*, quatre ciutats en què aquest tipus d'accions respongueren a situacions molt diferents, ja que en les dues primeres i en la quarta és el reflex de canvis profunds en tot l'àmbit urbà, mentre que en la tercera aquestes accions no desvirtuaren significativament la xarxa augustal, que tan sols es va veure alterada uns segles després.

Però fou a partir del segle IV quan el fenomen de les ocupacions adquirí força. El cas d'*Emerita* és molt significatiu (Alba Calzado, 2001, p. 411), però els exemples més impactants els tenim a *Barcino* i a *Valentia* en els segles V i VI, amb veritables alteracions de l'urbanisme que significaren la interrupció total i la privatització de la part de la viabilitat de la ciutat, sense que aquest fet tingui res a veure amb els terraplenaments d'amplis sectors urbans de què ja hem parlat. En aquests casos continuava existint una relació amb l'urbanisme anterior d'època imperial i la transformació es féu a partir de l'organització imperial. A *Barcino*, tenim l'ocupació total d'algun eix de la xarxa ortogonal augustal: s'anul·là un dels carrers de la trama imperial, l'eix del qual perviu convertit en un corredor de circulació privat, i en quedà una altra convertida en un simple carreró, tot això com a conseqüència de l'ocupació de dues *insulae* de la ciutat per part del grup episcopal (Bonnet i Beltrán de Heredia Bercero, 2001, p. 88-90; Beltrán de Heredia Bercero, 2001, p. 104). A *Valentia*, el sector ocupat pel fòrum fou l'escollit per aixecar el gran complex episcopal (Ribera Lacomba i Rosselló Mesquida, 2000b). Part de la seva construcció assenta els seus fonaments directament sobre el *Kardo maximus* i interromp així el seu traçat cap al sud. Aquesta circumstància obligà a desviar la via per evitar el conjunt episcopal (Ribera Lacomba i Rosselló Mesquida, 2000a, p. 159). També al mateix lloc es pot observar que, mentre el *Decumanus maximus*, a

1. Beltrán de HEREDIA BERCERO, 2001, p. 102; a les *insulae* detectades al sector de la plaça de Sant Miquel, on les grans *domus* que les ocupaven es van veure transformades en un entramat de petits habitatges organitzats a partir de petits vials que subdivideixen les antigues *insulae*. S'hi observa l'existència d'una sèrie de col·lectors connectats a pous morts. Devem la informació a M. Raya de Cárdenas; un exemple semblant pot ser el del barri portuari de *Carthago Nova*, tot i que la presència d'un brocal obliga a pensar en un ús diferent (RAMALLO ASENSIO; RUIZ VALDERAS, 1996-1997, p. 1207-1208).

l'est del seu encreuament amb el *Kardo maximus*, patí, durant l'antiguitat tardana, un procés de monumentalització amb la incorporació d'un pòrtic fet amb material reaprofitat, a l'oest de l'encreuament aquest mateix *Decumanus maximus* s'interrompé en el moment de travessar el fòrum, com a conseqüència del fet que aquest edifici havia patit un procés de tapiat. Així doncs, els dos eixos viaris principals de l'antiga ciutat romana patiren una heterogènia transformació, d'una banda, la reducció de l'amplària de pas i, de l'altra, el manteniment d'aquesta amplària afegint-hi pòrtics nous, però també interrupció del pas amb reconducció de la via. Atesa la situació topogràfica de totes les operacions, sembla lògic atribuir-les a un poder públic, en aquest cas l'Església, igual que succeí a *Barcino*. Estem assistint, en aquest moment avançat de l'antiguitat tardana, a la substitució progressiva d'un urbanisme antic per un altre que primava l'itinerari per sobre de la retícula. Mentre que aquesta donava uniformitat a la ciutat, l'itinerari unia els pols d'atracció de la nova ciutat. En aquest cas, ens hem de plantejar si estem parlant de la mateixa ciutat o d'una ciutat nova? La resposta és que no ens hem de plantejar aquest dubte. Hi ha un concepte nou d'urbanisme, però la ciutat és la mateixa. El replantejament implica l'existència de la retícula antiga, que d'alguna manera continuava viva. És el mateix discurs que plantegem per als cadastres rurals (Gurt Esparraguera i Palet Martínez, 2001).

Un altre cas documentat recentment correspon a la ciutat de *Iesso* (Guissona), en què una indústria dedicada a l'elaboració de vi s'instal·là en part sobre el *Kardo maximus*, al final del segle v. En aquest cas, d'una banda, tingué lloc un recreixement important de la cota urbana i, de l'altra, el carrer no desaparegué, sinó que s'estrenyé considerablement i es privatitzà, ja que sembla clar que passà a ser un espai de circulació intern del nucli industrial (Uscatescu i García Giménez, en premsa).

El fenomen del recreixement urbà s'ha de veure des de diferents punts, ja que una cosa fou el recreixement dels carrers, que lògicament havia d'afectar l'urbanisme circumdant, i una altra cosa fou el terraplenament d'amplis sectors urbans. Exemples d'aquest darrer cas serien el circ de *Valentia*, on tingué lloc un veritable terraplenament del lloc abans de construir-hi a sobre, i *Iluro*, on el *Kardo maximus* i els seus edificis limítrofs foren coberts per un potent estrat al final del segle v. Aquests recreixements urbans, que aparentment eliminen qualsevol rastre de l'estructura urbanística anterior, poden indicar conceptualment l'existència d'una ciutat nova després d'una veritable interrupció

urbana. Podríem reflexionar sobre això a partir d'un exemple corresponent, aparentment, a un període temporal anterior i ja citat, *Baetulo*. L'arqueologia mostra que un ampli sector central de la ciutat interrompé la seva activitat durant el segle II. L'existència d'un ampli terraplenament planteja la possibilitat de la planificació d'un nou urbanisme, però la zona no torna a mostrar senyals d'activitat fins al segle V. Pel fet que, tal com ja s'ha argumentat, la ciutat seguí existint, hem de pensar que es combinen dos fenòmens: una nova planificació urbana, que coincidí amb una contracció urbana primerenca. Però mentre no es demostrí el contrari, la nova planificació s'ha de datar al segle V.

Juntament amb el recreixement urbà arribà un altre canvi significat per als sòls utilitzats als carrers de l'antiguitat tardana. Els exemples es repeteixen en ciutats com *Emerita* (Barrientos Vera, 1998, p. 118; Alba Calzado, 2001, p. 408-410), *Valentia* (Ribera Lacomba i Rosselló Mesquida, 2000a, p. 159), *Barcino* (Beltrán de Heredia Bercero, 2001, p. 101), *Baetulo* (Comas Solà *et al.*, 1999, p. 45) o *Corduba*, i en tots s'observa la generalització dels paviments de terra batuda o terra i runa. Paviments d'aquestes característiques devien estar sotmesos a una agressió constant per l'ús i per part dels agents atmosfèrics, cosa que comportaria una triple acció: erosió, transport i dipòsit dels materials que els constituïen. Aquesta triple acció i les reparacions successives van donar com a resultat un recreixement constant del nivell de circulació,² si bé és cert que aquest recreixement pot ser degut a situacions topogràfiques particulars. En les preparacions s'observa repetidament l'ús d'elements ceràmics de coberta —*tegulae* i *imbrices*— barrejats amb la terra, però en alguns casos el seu ús arriba a ser pràcticament exclusiu, com passa a *Baetulo* i a *Barcino*.³ Aquesta profusió d'ús de *tegulae* i *imbrices*

2. Hi ha excepcions, com per exemple a *Carthago Nova*, on l'estructura urbana que sorgí després del col·lapse urbanístic que patí la ciutat clàssica en època imperial presenta nous carrers sobreelevats però amb paviment de «placas rectangulars de distintes dimensiones reutilizadas» (RAMALLO ASENSIO, 2000, p. 590). Una cosa semblant succeí a l'antic municipi romà situat a El Tolmo de Minateda (Hellín, Albacete), on la via d'accés a la ciutat, carrer principal en època tardana, que presenta nombroses repavimentacions i els recreixements consegüents, utilitzà morter de calç amb preparat de graves (GUTIÉRREZ LLORET, 2000, p. 156).

3. Per a *Baetulo*, devem la informació a P. Padrós; per a *Barcino*, agraïm un cop més la col·laboració a M. Raya de Cárdenas. El fenomen no és exclusiu; valgui l'exemple de Ginebra, de què tenim notícia gràcies a la informació facilitada per Ch. Bonnet.

al marge de qüestions tècniques —millor drenatge i millor retenció del pis de terra batuda— indica clarament un fort reciclatge de material que prové d'edificis en desús i una manca de necessitat de reciclatge segons la seva funció primària, ja sigui per sobreabundància d'aquest material o perquè s'ha perdut la tradició del seu ús com a element de coberta.

En alguns casos, els recreixements observats són considerables. Un bon exemple, tot i que potser molt puntual, pot ser el que s'observa en un determinat punt de l'*intervallum* de la muralla de *Barcino*. En aquest cas, la variació de cota entre el nivell de circulació testimoniat al segle I i el nivell de circulació corresponent al segle VI és de 3 m. Variacions d'aquest ordre, quines implicacions poden tenir sobre l'urbanisme de la ciutat? És evident que en determinats casos signifiquen el final d'un urbanisme i l'aparició d'un urbanisme nou (canvi de rasants, etc.); curiosament és el cas de *Barcino* on, no obstant això (variacions de la mateixa magnitud han estat observades en altres punts de la ciutat), l'urbanisme augustal —la seva retícula— seguí vigent a la ciutat del segle VI.

L'ESDEVENIR DELS EDIFICIS PÚBLICS DE LA CIUTAT CLÀSSICA

En la nova configuració espacial de la ciutat de l'antiguitat tardana que intentem definir a partir de la transformació dels models urbans colonials, tingué un paper important l'esdevenir dels antics complexos monumentals de la ciutat clàssica. S'ha de considerar, en aquest sentit, la pèrdua de la funció primària d'aquests complexos, així com dels edificis que els componien —per a nosaltres, el seu abandonament, el seu espoli i finalment la reutilització de l'espai en alguns, i en d'altres, de les seves estructures, a què es donà un nou ús. En tot cas, no considerem la continuïtat de l'edifici tal com proposa Tuset en aquest mateix volum, i entenem que la veritable funcionalitat dels diferents complexos i els seus edificis respectius s'extingí amb la pèrdua de la seva funció primària. La continuïtat de les seves estructures no permet afirmar la continuïtat de l'edifici, almenys pel que fa als casos arqueològics coneguts a *Hispania* (sí que és veritat que aquests complexos, per la seva monumentalitat, marcaren en algunes ciutats el futur de les estructures urbanístiques posteriors, i això no tan sols és vàlid per al període de l'antiguitat tardana, sinó també per al període medieval). Així doncs, s'haurà de parlar d'un moment

d'abandonament, una fase d'espoli i d'una reocupació o una reconversió, com proposa Tuset.

Fins a quin punt aquests tres fenòmens es poden individualitzar i pautar en el temps? A *Cartago Nova*, l'abandonament del teatre i de l'amfiteatre es produí a partir del segle II, i l'espoli i la reocupació del teatre els coneixem amb tota seguretat a partir del segle V, però, el seu espoli no va començar ja abans? En aquest cas, no obstant això, l'ocupació seguí essent pública, amb la construcció d'un mercat, i no fou fins al segle VI quan es programà un autèntic barri portuari —la part alta del barri portuari— sobre el teatre (Ramallo Asensio i Ruiz Valderas, 2000, p. 314). A *Valentia*, sembla que s'hagi de considerar l'abandonament del circ durant el segle V, mentre que el rebliment i la reocupació es portà a terme a partir de la meitat del segle següent (Ribera Lacomba i Rosselló Mesquida, 2000a, p. 161-162). Hem d'interpretar que hi ha un temps mort, més llarg en el primer cas que en el segon, entre el moment en què els edificis són abandonats i el moment en què comença el seu espoli? La resposta potser ens la donarà el teatre de *Colonia Patricia Corduba*: l'edifici s'abandonà en un moment avançat del segle III, possiblement com a conseqüència dels efectes d'un terratrèmol; immediatament després començà el saqueig de l'edifici, que continuà almenys fins al segle VI, moment en què es portà a terme la construcció d'alguns àmbits de caràcter domèstic sobre els nivells de saqueig de la *cavea* (Ventura *et al.*, 2002). En altres casos, aquesta situació no sembla tan clara. L'exemple paradigmàtic poden ser les grans termes públiques de *Clunia*. L'edifici de Los Arcos II deixa de funcionar com a edifici terminal —segons Tuset— ja al final del segle I o al principi del II, però els testimonis arqueològics mostren una continuïtat d'ús, reocupació o reconversió? S'hauria de poder precisar el tipus d'ús que rebé l'edifici. Si no hi ha elements característics —específics— que marquin aquesta continuïtat d'ús, hauríem d'acordar que estem davant d'una reocupació. Paral·lelament, se saquejà. En aquest cas, hauríem de convenir que dos dels fenòmens que caracteritzaren la dinàmica de la ciutat tardana es donaren al mateix temps i, a més, els tenim testimoniat en ple Imperi a la ciutat de *Clunia*. Probablement aquesta situació no devia ser tan excepcional, ja que n'hi havia altres exemples, com la reocupació del *macellum* de la ciutat de *Lancia* (Celis Sánchez *et al.*, 2002). Quant a l'edifici terminal de Los Arcos I, de planta doble, una de les meitats del conjunt deixà de funcionar com a termes —segons Tuset— durant el segle II. La dada

arqueològica documentada següent és la identificació d'un possible habitatge, format per un únic àmbit, en què l'escassa entitat de l'estructura trobada contrasta, almenys des de la perspectiva actual, amb la riquesa del material moble localitzat a l'interior, que a més permet donar una data d'ús a partir del segle v. La construcció estava feta amb material reaprofitat, pedra i fang, assentada directament sobre el mosaic d'un dels *apodyteria* (Palol, 1983, p. 282). Però en el lapsus de temps entre els segles II i V, què passà? Probablement, si ens basem en el que succeí a l'edifici contigu de Los Arcos II, la seva reutilització degué de ser immediata. Hi hagué espoli? Probablement, i es degué de produir coetàniament a la reocupació. El palau de Cercadilla, a *Corduba*, mostra una continuïtat d'ús parcial, amb una clara reconversió probablement al mateix segle IV. Alhora, s'inicià l'espoli de les parts a què no es donà continuïtat (Hidalgo, 2002). L'espoli continuà paral·lel als nous usos donats a determinats edificis del complex, i així ho demostren els testimonis de saqueig i reocupació del criptopòrtic al segle VI (Hidalgo *et al.*, 1996, p. 51-52).

Potser el cas documentat que millor il·lustra els tres fenòmens sigui el de *Tarraco*, on també es pot constatar que espoli i reocupació foren dos fenòmens consecutius en el temps i probablement coetanis, atesa l'envergadura de l'operació empresa, que

4. Les excavacions efectuades al sector urbà corresponent al *Concilium Provinciae* demostren que l'espoli de les estructures d'època flàvia començà a partir del segon quart del segle V. Els saqueigs i els abocadors que es formen a les zones saquejades permeten entreveure que l'operació portada a terme sobre el *Concilium Provinciae* a mitjan segle, però sens dubte iniciada anteriorment —almenys l'espoli—, fou realment d'una gran envergadura. Al criptopòrtic que envoltava la plaça de representació de la seu del *Concilium Provinciae*, un cop espoliat el paviment, s'hi construïren murs per compartimentar l'espai per ser habitat. No hi ha una cronologia arqueològica, tot i que el fet que això succeeixi després de l'espoli del paviment ja ens indica que estem en una cronologia a partir de mitjan segle V. Altres construccions s'adossen al pòdium de la plaça del *Concilium Provinciae*, pel que sabem a partir de l'inici del segle VI (carrer d'en Compte). A la plaça del *Concilium Provinciae* s'hi documentà l'any 1986 (carrer de Vila-romà) una fase constructiva en què apareixen diversos murs associats a paviments. El material ceràmic que hi apareix, associat al moment constructiu, permet datar aquesta acció al segle VI. Aquesta fase constructiva s'assenta sobre nivells de freqüentació que s'havien format amb posterioritat a l'espoli del paviment de la plaça. Dóna la sensació que en algun moment del segle V —mitjans?— es reocuparen totes les estructures que quedaren del *Concilium Provinciae* i s'hi construï (MACIAS SOLÉ, 1999, p. 177-259).

abastà tot el *Concilium Provinciae*, així com el circ.⁴ Aquesta operació es feia ja al segon quart del segle V, tot i que desconeixem si actuà sobre estructures que havien perdut l'ús —abandonament— per al qual varen ser concebudes, ja que les dades arqueològiques no permeten aquesta aproximació. Altres edificis públics situats a la part baixa de la ciutat poden ajudar a resoldre aquesta incògnita. Aquest és el cas del teatre (Roca, 1982-1983; Aquilué *et al.*, 1991, p. 52; Mar i Ruiz de Arbulo, 1992; Mar i Pensabene, 2001), en què quedà patent l'abandonament primerenc i la reocupació tardana, i el cas del fòrum colonial, probablement abandonat al final del s. IV. El primer cas mostra un llarg abandonament de les estructures; el segon, extrapolant les dades al *Concilium Provinciae*, mostra la continuïtat entre les tres accions d'abandonament, espoli i reocupació (Aquilué *et al.*, 1991, p. 59). Sense tenir-ne una certesa absoluta, sembla que el fòrum de la ciutat de *Conimbriga* estava en ple funcionament durant el segle IV i hem de situar el seu espoli i la seva reocupació al segle VI, si tenim en compte els materials ceràmics que proporcionen els nivells d'espoli i de reocupació. Les ceràmiques recuperades —TSA D Hayes 103, 104a, 108, 110 i Late Roman C, entre d'altres— permeten qüestionar la datació inicialment atribuïda a aquests contextos arqueològics, i en poden situar la formació ja al segle VI (Alarcão i Étienne, 1977, p. 240; Gurt Esparraguera, 1995, p. 88-89).

Aparentment, podem parlar de dos models, un de llarg recorregut, que seria el cas de les termes de Los Arcos de *Clunia*, i un altre de recorregut curt, el cas del fòrum provincial de *Tarraco*. Però en ambdós casos s'observa la coexistència d'espoli i de reutilització de l'espai (vegeu més endavant l'apartat dedicat als abocadors urbans, on es donen més detalls que confirmen aquesta coexistència). Una imatge que degué de distingir la ciutat tardana de la ciutat clàssica, però que en alguns casos es donà ja en època imperial.

La reocupació dels edificis —complexos— públics

Hem de considerar la reocupació de l'edifici com a tal i la reocupació de l'espai. Al *Concilium Provinciae* de *Tarraco*, a tenor del que s'ha comentat anteriorment, l'ocupació abastà tot l'espai urbanístic definit per les antigues estructures imperials, amb un percentatge de reaprofitament molt elevat. En altres casos, el reaprofitament se centrà

tan sols en les estructures del mateix edifici anterior, com succeí a *Emporiae*, amb la construcció de la basílica cristiana dins de les termes hel·lenístiques, o a Cercadilla, *Corduba*, amb la cristianització de part dels edificis del palau imperial (Hidalgo, 2002). En aquests casos, podem parlar d'una autèntica reconversió de l'edifici anterior, mentre que en d'altres el reaprofitament és més espacial que arquitectònic. Alguns exemples d'això són la construcció del mercat sobre el teatre de *Carthago Nova*, la construcció de la basílica cristiana sobre l'arena de l'amfiteatre de *Tarraco* (TED'A, 1990), o la construcció del baptisteri, sens dubte, de l'església principal de *Myrtilis* (Mértola), dins del fòrum de la ciutat (vegeu en aquest mateix volum l'aportació de Lopes). Si bé del que s'ha dit es podria despendre que una ocupació pública substituï una ocupació també pública, la realitat sembla que és una altra, tot i que molt menys fàcil de visualitzar. Cada cop és més clar que hi havia la tendència a convertir els espais públics en espais habitats, la qual cosa creà segurament, en alguns casos, barris densament poblats i una activitat febril d'un dinamisme considerable.

Com a lloc d'habitatge amb construccions domèstiques sobre els nivells de saqueig. Construcció de zones productives

La reorganització dels antics edificis públics com a lloc d'habitatge, evidenciada arqueològicament amb la presència de construccions noves i adaptacions de les anteriors, demostra, com acabem de dir, que l'ocupació de l'espai públic per part de la població fou una constant durant el període de l'antiguitat tardana.

Però, a tenor de l'extensió que sembla que té aquest fenomen, hem de pensar que quan començà es tractava simplement d'ocupacions espontànies? O darrere hi havia un projecte per a portar a terme un veritable reaprofitament integral de l'antic espai públic? En alguns casos, realment es pot entreveure una operació de gran envergadura que arribà a afectar un ampli sector de la ciutat: és el cas de *Tarraco*, on tota la part alta —el *Concilium Provinciae*— més el circ —les seves voltes— es convertiren en espais habitats a partir de mitjan segle v (Macias Solé, 1999, p. 241; 2000, p. 264). Al principi del segle vi, altres construccions, en aquest cas probablement públiques i relacionades amb el grup episcopal (Aquilué, 1993, p. 97-131), confirmaren aquesta operació iniciada durant el segle anterior. En la mateixa línia se situaria l'ac-

tuació que s'efectuà sobre el circ de *Valentia* a partir de la segona meitat del segle vi, operació que comportà una preparació del terreny sobre el qual s'assentaren una sèrie de compartimentacions que, segons les dades arqueològiques, convertiren el lloc en una zona habitada (Ribera Lacomba i Rosselló Mesquida, 2000a, p. 162). Creiem que, en aquestes ciutats, la dinàmica arqueològica fa evident la intervenció dels poders públics, per l'amplitud de les operacions en ambdós casos, per l'espoli molt sistemàtic a la primera i per l'ús de determinades tècniques constructives a la segona (Gurt, 2002). A *Conimbriga* degué de succeir alguna cosa semblant, ja que s'hi detecta una ocupació que, tot i que de manera discontinua, abasta la zona del fòrum i de les *insulae* adjacents. Aquesta ocupació es data arqueològicament en ple segle vi i s'assentà directament sobre un nivell d'espoli generalitzat (Alarcão i Étienne, 1977, p. 166-169; Gurt Esparaguera, 1995, p. 89). I també a *Baelo Claudia*, bona part dels edificis de la zona monumental, entre els quals almenys s'inclouen les termes, el *macellum* i el temple d'Isis, foren espoliats i ocupats per habitatges a partir de la segona meitat del segle iv (Sillières, 1995).

El cas del teatre de *Carthago Nova* pot ser il·lustratiu per a justificar la intervenció dels poders públics en operacions d'aquest tipus i d'aquesta envergadura. Reconvertit en mercat durant el segle v, fou substituït per un petit barri durant el segle vi, més concretament al tercer quart d'aquest segle. És l'únic exemple de què disposem on no hi ha una reocupació d'un edifici emblemàtic corresponent al període clàssic de la ciutat per un ús com a habitatge, sinó que l'espai del teatre fou substituït per un altre edifici públic, un mercat. Tres segles després de l'abandonament del teatre, quan se li superposà un mercat, seguia essent un espai públic de la ciutat i no fou fins al segle vi que passà a ser un espai d'ús domèstic. Es tracta d'un excel·lent exemple per a poder observar el pas d'un espai cadastral d'ús públic a ús privat. Altres exemples serveixen per a corroborar la generalització d'aquest fenomen durant el segle vi. A *Corduba*, tot i que la plaça porticada que envoltava el temple del carrer Claudio Marcelo fou ocupada per construccions de caràcter domèstic, ja al segle iv (Jiménez *et al.*, 1996, p. 123-127), en el teatre no es produí aquest fenomen fins que el saqueig de l'edifici estigué molt avançat, al segle vi. A *Caesaraugusta*, l'aparició d'espais reocupats en les cambres radials del teatre s'efectuà en ple segle vi (Beltrán Lloris, 1993, p. 111). Probablement s'ha de situar també en aquest segle l'ocupació de les

termes de Gijón. La presència d'abocadors ben datats a l'interior així ho indica (Fernández Ochoa, 1996, p. 1121-1122).

El caràcter permanent d'aquestes ocupacions és reafirmat per la instal·lació d'espais productius en antics espais públics, alhora relacionats amb espais d'habitatge, tot i que aquest extrem no sempre es pot demostrar arqueològicament. Alguns exemples ben coneguts certifiquen l'existència d'espais especialitzats per a la producció, uns de reaprofitats i d'altres de creació nova. És evident el cas de l'adaptació dels antics espais termals per a la instal·lació de diferents activitats artesanals o de transformació de productes agrícoles, com succeeix a les termes de Los Arcos I de *Clunia*, de què tenim testimonis arqueològics que mostren com haurien funcionat parcialment, i segurament en diferents moments, com a taller metal·lúrgic i taller ceràmic; a les de Gijón, on una zona passà a tenir un ús domèstic i una altra es convertí en un abocador, i alguns elements suggereixen la possibilitat de l'existència d'un taller metal·lúrgic en el mateix lloc (Fernández Ochoa, 1999, p. 78); a les de *Segobriga*, on l'abundància d'escòria apareguda en el *frigidarium* suggereix la presència d'un taller metal·lúrgic (Almagro Gorbea i Abascal, 1999, p. 148), i a les de *Baetulo*. En aquestes últimes s'observa la presència d'una base d'obra circular assentada directament sobre el paviment del *caldarium*, mentre que les construccions que s'efectuen al *frigidarium* apareixen 1,50 m per damunt del paviment original. Aparentment, ambdues instal·lacions no degueren de ser coetànies, ja que la primera s'instal·là directament sobre l'antic paviment musiu de les termes, i la segona, sobre un recreixement considerable, per damunt dels antics nivells de circulació (Guitart i Duran, 1976, p. 74 i 78). En altres tipus d'edificis també es detecta la presència d'estructures similars per a la transformació de productes agrícoles. És el cas d'algunes de les aparegudes a *Tarraco*, a la zona del *Concilium Provinciae*. Són també molt interessants les estructures aparegudes a la plaça de Rovellat, situada a l'exterior de l'angle nord-est de la plaça del *Concilium Provinciae*, on, a part d'estructures corresponents a hàbitat, apareixen tres grans dipòsits revestits amb *opus signinum* que tenen una clara funció industrial. Cronològicament, la seva construcció se situa a la primera meitat del segle v (Aquilué, 1996-1997). O el teatre de *Malaca*, sobre les restes del qual es construeix una factoria de salaons (Rodríguez Oliva, 1993, p. 194; Navarro Luengo *et al.*, 2000, p. 272). Finalment, completa aquest panorama la presència d'estructures

dedicades simplement a l'emmagatzematge, com succeeix al barri portuari del teatre de *Carthago Nova* (Ramallo Asensio i Ruiz Valderas, 1996-1997, p. 1206).

Les ocupacions en extensió de les zones monumentals de la ciutat es complementaren amb un altre fenomen observat en alguns nuclis urbans, i del qual ja hem parlat anteriorment: es tracta dels rebliments que patiren algunes ciutats que veieren coberts els nivells d'ús imperials amb un potent estrat que esborrà qualsevol traçat de l'urbanisme anterior i de les seves infraestructures corresponents, amb la clara intenció de crear una plataforma base per a desenvolupar un nou espai urbà. Tot i que aquestes dues accions es produïren des del mateix moment de l'eclosió de la ciutat imperial, tal com hem pogut comprovar, sembla que són un segell identificatiu de la dinàmica de la ciutat tardana. Ambdós fenòmens són el testimoni més clar que permet parlar en la ciutat de l'antiguitat tardana d'una nova colonització urbana, de la qual es deriva l'existència d'una nova dinàmica pública, ja que aquesta nova colonització urbana havia de comptar amb la participació, si més no estimulació, dels poders públics de la ciutat. En algun cas es pot observar que la dinàmica arqueològica no feia distincions entre l'ocupació de l'espai públic i privat i englobava ambdós espais sense cap distinció. D'altra banda, les cronologies arqueològiques permeten observar que el fenomen d'ocupació, tot i que no és homogeni, es detecta amb claredat avançat el segle v a *Tarraco*, i de manera majoritària al segle vi a la resta de casos, fins al punt que ens atreviríem a dir que es tracta clarament d'un fenomen d'aquest segle.

Els abocadors urbans

La presència d'abocadors urbans sembla que era una constant de la ciutat tardoantiga. Hem de valorar-ne la tipologia, la ubicació topogràfica i el material que contenen. Els exemples coneguts als fòrums de *Tarraco*, *Valentia*, *Carthago Nova*, el teatre de *Caesaraugusta*, el circ de *Valentia*, les termes de Gijón i de *Clunia* o a l'interior d'un nou recinte urbà, com és el cas d'*Emporiae*, serveixen per a il·lustrar el fenomen.

La seva ubicació espacial sembla que estava molt estretament vinculada a la proximitat de la zona d'habitació, de vegades fins i tot hi alternava, com sembla que passa al solar de l'antic circ de *Valentia* (Ribera Lacomba i Rosselló Mesquida, 2000a, p. 162). Dels exemples citats, alguns cor-

responen a abocadors que simplement rebliren estructures públiques, com el teatre de *Caesar Augusta* (Beltrán Lloris, 1993, p. 111), les termes de Gijón (Fernández Ochoa, 1996, p. 1121), o la torre de l'Audiència a *Tarraco*.⁵ Es tracta, doncs, d'espais delimitats per les mateixes estructures arquitectòniques dels edificis públics. Però d'altres, situats tant en espais públics com en espais privats dins el cadastre urbà, es van veure delimitats per l'acció. Es tracta d'abocadors que reompliren negatius provocats, en alguns casos, per l'espoli de les antigues estructures públiques o privades. Responen a aquestes característiques els casos de Vila-roma,⁶ a *Tarraco*, els trobats al costat del fòrum de *Valentia*, a la zona on es troba el grup episcopal de la ciutat (Ribera Lacomba i Rosselló Mesquida, 2000a, p. 163) i els que s'han localitzat en una zona propera al fòrum de *Carthago Nova*.⁷ En els tres casos, es reompliren zones que prèviament havien estat espoliades. Hi havia una clara intenció de crear un abocador just a l'espai espoliat. Es tracta simplement d'assenyalar el lloc que ja ha estat espoliat o es busca també regularitzar el terreny i preparar-lo

5. Es tracta de la torre de l'angle occidental de la terrassa corresponent a la gran plaça del fòrum provincial i que hi constituïria l'accés des del circ de la ciutat. L'abandonament d'aquest accés tingué lloc durant la segona meitat del segle v, amb un fort saqueig de les estructures, i sobre aquesta fase apareix l'abocador, caracteritzat per la presència de matèria orgànica, fauna, molts fragments ceràmics, vidre i restes de metalls, i una gran quantitat de cendres corresponents a les cremes successives de deixalles orgàniques sepulta la caixa de l'escala i la mateixa escala que donava accés a la plaça. L'anàlisi del material arqueològic permet situar la creació d'aquest abocador al final del segle v i el seu ús està provat fins al segle vii, però podria assolir perfectament el segle següent (AQUILUÉ, 1991; DUPRÉ I RAVENTÓS; CARRETÉ NADAL, 1993; MACIAS SOLÉ, 1999, p. 200-217).

6. Es tracta d'un abocador a cel obert que omplia un gran forat fet a la plaça del *Concilium Provinciae*, quan l'enllosat ja havia desaparegut. El material trobat defineix molt bé el caràcter d'abocador públic: presència abundant de ceràmica de taula i de cuina, àmfores, vidres, objectes de metall, os i pedra, restes constructives procedents dels revestiments dels edificis de la zona, així com restes de la coberta i també restes de fauna. La seva utilització se situa al segon quart del segle v. Tingué una durada molt curta (TED'A, 1989; Macias Solé, 1999, p. 182-192).

7. Els abocadors nasqueren a partir de rases (més aviat simples forats) d'espoli que es reomplien amb deixalles autèntiques, i a continuació es clausurà el forat. No obstant això, sembla que hi tornaren a tirar deixalles i crearen aleshores monticles, que amb el temps tendiren a erosionar-se, moment en el qual escampaven les restes en una àrea de més diàmetre. Cronològicament, arribaren fàcilment al segle vii (MARÍN BAÑO; MIQUEL SANTED, 2000, p. 369-370).

perquè sigui habitat? A *Carthago Nova*, potser seria correcta la primera opció, ja que els abocadors no es limitaven a omplir el negatiu creat prèviament, sinó que arribaven a depassar-lo. En el cas de *Tarraco*, és evident que la segona possibilitat és la correcta, pel fet que han estat detectades restes d'estructures situades per damunt de l'abocador, un cop abandonat. L'aparició d'una gran rasa practicada a la roca que retallava en part l'abocador i que alhora fou reomplerta de runa a la mateixa època, interpretada com a possible drenatge, indica que l'ocupació d'aquest espai de la ciutat s'estava fent de forma ordenada i probablement estem davant d'una operació urbanística important (Macias Solé, 1999, p. 191-192). Això explica la presència de runa producte de l'espoli previ, juntament amb les deixalles lògiques d'un abocador que correspon a un lloc d'habitació, l'objectiu final del qual degué de ser justament preparar el terreny per construir de nou al damunt. Tot i això, és difícil precisar arqueològicament si l'abocador va aturar-se al punt requerit per a passar a continuació a construir-s'hi a sobre, o si va ser rebaixat fins a assolir el nivell desitjat per a la construcció subsegüent. Possiblement aquest sigui també el cas d'*Emporiae*, en la nova ubicació de Sant Martí d'Empúries, on també s'ha detectat un abocador a la plaça Major que reomplia un retall, datat de la primera meitat del segle v. Sembla un abocador de curta durada, alterat per la construcció de diverses sitges, alhora inutilitzades a partir del seu reompliment amb deixalles, que crearen una seqüència datable dels segles vi i vii (Aquilué, 1997; Aquilué i Burés, 1999).

La seva vinculació amb la zona d'hàbitat requereix una certa organització i, sens dubte, en alguns casos, la intervenció, esmentada anteriorment, dels poders públics de la ciutat. Una vegada més, el millor exemple que tenim és el de *Tarraco*. Al sector corresponent al *Concilium Provinciae* han estat localitzats, estudiats i publicats fins a cinc abocadors (Macias Solé, 1999), quatre dels quals es troben dins de les estructures públiques de l'esmentat *Concilium Provinciae* i tan sols un a l'exterior, però molt proper. Dels cinc, quatre són reompliments efectuats després d'una acció d'espoli, i un, el de la torre de l'Audiència, amb una durada constatada superior a dos segles, correspon al reompliment d'una construcció pública en clar desús que li serví de contenidor. La seva situació topogràfica fa que es puguin vincular fàcilment a una acció anterior d'espoli —immediatament anterior—. Una visió topogràfica

d'aquests abocadors conjuntament amb el material trobat a l'interior delata la presència d'una població abundant i molt propera, que usava dos tipus d'espais per a concentrar les deixalles que produïa: d'una banda, les fosses d'espoli o antics negatius que han estat buidats i, de l'altra, espais arquitectònics tancats en desús. Potser és necessari fer una distinció clara entre ambdós models. Probablement els abocadors autèntics fossin els espais tancats en desús, mentre que les fosses d'espoli en realitat fossin abocadors temporals —el seu horitzó cronològic i, per tant, el seu període de vida és molt més curt—, la veritable finalitat dels quals no és la de concentrar desferres urbanes sinó reomplir negatius topogràfics amb un objectiu posterior, que podem intuir a partir d'altres dades registrades. Així, per exemple, l'abocador de curta durada de Vila-roma, on, entre les seves deixalles, es troben restes constructives, està segellat en part per estructures que s'hi assenten directament.

A partir d'aquestes dades, podem parlar, doncs, d'accions successives en el temps: espoli, reompliment-abocador, habitació. Creiem que l'exemple de *Tarraco* mostra clarament que és possible l'existència d'una única dinàmica, en la qual s'espoliava l'espai a la vegada que se n'ocupava de nou, es generaven residus i aquests servien alhora per a preparar espais nous perquè poguessin ser ocupats. Els testimonis arqueològics proporcionats pels abocadors de curta durada —reompliment de fosses d'espoli— i els de llarga durada —reompliment de les antigues fàbriques arquitectòniques no destruïdes— certifiquen la coexistència en un mateix espai d'espoli i d'hàbitat, per un període de temps que pot abastar tota l'antiguitat tardana. Hi cal afegir un altre conjunt de testimonis arqueològics que corresponen a fases constructives i a fases d'ocupació (Macias Solé, 1999), que completen als anteriors com a indicadors d'una nova dinàmica urbanística de la zona que trenca amb la fase monumental anterior i marca la nova imatge de la ciutat de *Tarraco*.

Si, d'una banda, els abocadors urbans ens indiquen la mobilitat de la població i la variabilitat de l'ús de l'espai, de l'altra, el seu contingut ceràmic ens mostra que no es tracta d'una població marginal. L'estudi dels materials ceràmics que contenen els cinc abocadors que corresponen al *Concilium Provinciae* mostren la presència constant de material d'importació així com de contenidors de productes alimentaris —oli i vi— procedents de diferents punts de la conca mediterrània.

CONCLUSIONS

La transformació de l'estructura urbana de la ciutat clàssica, detectada ja a partir de la seva eclosió, fou determinant per a caracteritzar la ciutat durant l'antiguitat tardana. Es defineix un nou concepte de l'espai. Es constata la reducció dels perímetres urbans d'algunes ciutats i la reducció de l'espai habitat sense reducció del perímetre urbà en d'altres. Ambdues situacions conduïren a la concentració de la població i a una densificació que mai no havia tingut la ciutat clàssica i comportaren un nou concepte de vida, reflectit en un tipus d'habitatge nou (Gurt, 2002). Probablement, aquesta concentració de població en els nuclis urbans fou alhora causa i efecte de la desertització del territori (Gurt Esparraguera i Palet Martínez, 2001).

Enfront d'aquesta necessitat de concentració, comprovada però no explicada, si exceptuem la hipòtesi dels centres religiosos com a nuclis aglutinadors (Gurt i Godoy, 2000), aquest nou concepte de l'espai considera l'existència del buit, evidenciat arqueològicament. En alguns casos, aquest buit potser és més aparent que real. L'aparició d'enterraments o la presència de sitges, d'una banda, o la remoció del mateix solar urbà —grans reblliments—, de l'altra, poden ser indicadors de l'ocupació d'aquests buits aparents, amb un concepte de l'espai absolutament diferent.

L'abandonament de la xarxa general de clavegueram, l'ocupació progressiva de la via pública, fets que comencem a detectar molt aviat dins d'un context clarament imperial, i els canvis en els tipus de sòls i en la cota de circulació dels carrers, com a fenòmens propis i exclusius de la ciutat de l'antiguitat tardana, ajuden a definir una nova dinàmica urbana.

Cada cop sembla més clar quin va ser l'esdevenir dels complexos monumentals de la ciutat clàssica i quin paper van tenir en la nova configuració espacial de la ciutat de l'antiguitat tardana. S'hi observa la coexistència del seu espoli i la reutilització de l'espai —reompliment/abocador, habitació/producció. En transformació permanent, testimoniada arqueològicament a través, sobretot, dels abocadors urbans. Una única dinàmica en què s'espoliava i a la vegada s'ocupava de nou l'espai, es generaven residus i alhora aquests servien per preparar espais nous que poguessin ser ocupats. El nou ús d'antics edificis i complexos públics mostra una ciutat articulada de forma molt diferent. Es confirma que, no obstant que aquesta dinàmica és un distintiu de la ciutat tardana, en alguns casos s'inicià en ple període imperial, tot i que en general

el fenomen ocupacional, si bé no fou homogeni, es detecta arqueològicament amb claredat avançat el segle v, en alguns casos, i de forma majoritària al segle vi, a la resta.

Les ocupacions en extensió de les antigues zones monumentals i els rebliments que patiren algunes ciutats, tan importants que arribaren a esborrar l'urbanisme imperial amb la intenció clara de crear un nou espai urbà, indiquen l'existència d'una organització i testimonien la participació dels poders públics de la ciutat en aquestes operacions, o almenys el seu vist-i-plau. Tot això fa possible parlar d'una nova colonització urbana per a la ciutat de l'antiguitat tardana. Un cop més, els abocadors urbans són un bon exponent dinàmic de la seva població i, pel seu contingut, no sembla que es tracti d'una població marginal.

Aquesta nova colonització urbana coincidí amb una nova fase edilícia de caràcter públic —desenvolupament dels grups episcopals— a la ciutat hispana, que s'inicià al segle vi (Gurt, 2003).

BIBLIOGRAFIA

- ADSERIAS SANS, M.; MACIAS I SOLÉ, J. M.; MENCHON I BES, J.; PUCHE I FONTANILLES, J. M., 1996-1997: La transformació urbana de Tarraco al s. iv dC. Noves dades arqueològiques, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, xxxvii, p. 923-938.
- ALARCAO, J.; ETIENNE, R., 1977: *Fouilles de Conimbriga I L'architecture*, París.
- ALBA CALZADO, M., 2000: Intervención arqueológica en el solar de la c/ Suárez Somonte, esquina con c/ Sáenz de Buruaga. Transición de un espacio doméstico y viario de época romana a la tardoantigüedad, *Mérida, excavaciones arqueológicas 1998, Memoria*, 4, p. 277-303, Mèrida.
- ALBA CALZADO, M., 2001: Características del viario urbano de Emerita entre los siglos I y VIII, *Mérida, excavaciones arqueológicas 1999, Memoria*, 5, p. 397-423, Mèrida.
- ALMAGRO GORBEA, M.; ABASCAL, J. M., 1999: Segóbriga en la Antigüedad tardía, a GARCÍA MORENO, L.; RASCÓN MARQUÉS, S. (ed.), 1996, *Acta Antiqua Complutensia I Complutum y las ciudades hispanas en la Antigüedad tardía*, Alcalá de Henares, p. 143-159, Alcalá de Henares.
- AQUILUÉ, X., 1991: *Relaciones económicas, sociales e ideológicas entre el norte de África y la Tarraconense en época romana: Las cerámicas de producción africana procedentes de la Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco*, Barcelona (col·lecció de tesis microfitxades, Universitat de Barcelona).
- AQUILUÉ, X., 1993: *La seu del Col·legi d'Arquitectes: Una intervenció arqueològica en el centre històric de Tarragona*, Tarragona.
- AQUILUÉ, X., 1996-1997: Referent a les estructures de l'Antiguitat tardana de la plaça de Rovellat (Tarragona), *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. xxxvii, p. 1169-1185.
- AQUILUÉ, X., 1997: Anàlisi comparativa de contextos ceràmics d'època tardoromana (v-vi) de Tarragona i Empúries, a COMAS, M.; GURT, J. M.; LÓPEZ, A.; PADRÓS, P.; ROCA, M. (ed.), *Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X)*, Arqueomediterrània, 2, p. 83-100.
- AQUILUÉ, X.; DUPRÉ, X.; MASSÓ, J.; RUIZ DE ARBULO, J., 1991: *Tarraco: Guia arqueològica*, Tarragona.
- AQUILUÉ, X.; BURÉS, L., 1999: La ciutat en l'Antiguitat tardana: Fase V, a D. A., *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-1996): De l'assentament precolonial a l'Emúries actual*, Monografies Emporitanes 9, p. 389-422, Empúries.
- BARRIENTOS VERA, T., 1998: Intervención arqueológica en el solar de la calle San Salvador, esquina Holguín. Un ejemplo de la evolución del viario urbano emeritense, *Mérida, excavaciones arqueológicas 1996, Memoria*, 2, p. 103-133, Mèrida.
- BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J., 2001: Continuitat i canvi en la topografia urbana. Els testimonis arqueològics del quadrant nord-est de la ciutat, a BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J. (dir.), *De Barcino a Barcinona (segles I-VII): Les restes arqueològiques de la plaça del Rei de Barcelona*, p. 96-107, Barcelona.
- BELTRÁN LLORIS, M., 1993: El teatro de Caesaraugusta. Estado actual de conocimiento, a RAMALLO, S. F.; SANTIUSTE DE PABLOS, F. (coord.), *Cuadernos de arquitectura romana 2: Teatros romanos de Hispania*, p. 93-118, Múrcia.
- BONNET, CH.; BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J., 2001: Origen i evolució del conjunt episcopal de Barcino: dels primers temps cristians a l'època visigòtica, a BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J. (dir.), *De Barcino a Barcinona (segles I-VII): Les restes arqueològiques de la plaça del Rei de Barcelona*, p. 74-93, Barcelona.
- CASTANYER, P.; SANMARTÍ, E.; SANTOS, M.; TREMOLEDA, J.; BENET, C.; CARRETÉ, J. M.; FÀBREGA, X.; REMOLÀ, J. A.; ROCAS, X., 1993: L'excavació del kardo B. Noves aportacions sobre l'abandonament de la ciutat romana d'Empúries, *Cypsela*, X, p. 159-194.
- CELA, X.; GARCÍA, J.; PERA, J., 2003: *Fem arqueologia descobrim la ciutat*, Mataró.
- CELIS SÁNCHEZ, J.; GUTIÉRREZ GONZÁLEZ, M. J.; LIZ GUIRAL, J., 2002: Nuevos datos y aportaciones a la secuencia cultural de la Ciudad de Lancia (Villasabariego, León, España), *Zephyrus*, LV, p. 257-282.
- CERDÀ, J. A.; GARCÍA, J.; MARTÍ, C.; PUJOL, J.; PERA, J.; REVILLA, V., 1997: *El Cardo Maximus de la ciutat romana d'Iluro (Hispania Tarraconensis)*, Laietania, 10.
- COMAS, M.; LLOBET, C.; PADRÓS, P.; PUERTA, C.; RODRÍGUEZ, M., 1994: Un espai d'us públic a l'àrea central de Baetulo (Hispania Tarraconensis), evolució històrica i transformacions urbanístiques, a *La ciudad en el mundo romano. Actas XIV Congreso Internacional de Arqueología Clásica* (Tarragona 5-11/9/1993), vol. 2, Comunicaciones, p. 110-112, Tarragona.
- COMAS SOLÀ, M.; GUITART I DURAN, J.; PADRÓS MARTÍ, P., 1999: Prehistòria i Història Antiga, a *Història de Badalona*, Monografies badalonines 16, p. 21-51.
- DUPRÉ I RAVENTOS, X.; CARRETÉ NADAL, J. M., 1993: *La «Antiga Audiència». Un acceso al foro provincial de Tarraco*, Excavaciones arqueológicas en España, 165.
- FERNÁNDEZ OCHOA, C., 1996: La ciudad romana de Gijón: Orígenes y dinámica histórica, a RODRÍGUEZ COLMENERO, A. (coord.), *Los orígenes de la ciudad en el noroeste hispánico*. Actas del Congreso Internacional, Lugo (15-18 de mayo 1996), p. 1109-1124, Lugo.
- FERNÁNDEZ OCHOA, C., 1999: La ciudad en la Antigüedad tardía en la cornisa Cantábrica, a GARCÍA MORENO, L.; RASCÓN

- MARQUÉS, S. (ed.), *Acta Antiqua Complutensia I Complutum y las ciudades hispanas en la Antigüedad tardía*, Alcalá de Henares (1996), p. 73-86, Alcalá de Henares.
- GUITART I DURÁN, J., 1976: *Baetulo, topografía arqueológica, urbanismo e historia*, Monografías badalonesas, 1.
- GURT ESPARRAGUERA, J. M., 1995: Topografía cristiana de la Lusitania. Testimonios arqueológicos, a VELÁZQUEZ, A.; CERRILLO, E.; MATEOS, P. (ed.), *Los últimos romanos en Lusitania*, Cuadernos Emeritenses 10, p. 73-95.
- GURT, J. M., 2002: Transformaciones en el tejido de las ciudades hispanas durante la Antigüedad tardía: dinámicas urbanas, *Zephyrus*, LIII-LIV, 2000-2001, p. 443-471.
- GURT, J. M., 2003: Arqueología de las ciudades episcopales, a *Estudios de arqueología dedicados a la profesora Ana María Muñoz Amilibia*, p. 121-142, Murcia.
- GURT, J. M.; GODOY, C., 2000: *Barcino*, de sede imperial a urbs regia en época visigoda, a RIPOLL, G.; GURT, J. M. (ed.), *Sedes regiae* (ann. 400-800), p. 425-466, Barcelona.
- GURT ESPARRAGUERA, J. M.; PALET MARTÍNEZ, J. M., 2001: Structuration du territoire dans le nord-est de l'Hispanie pendant l'Antiquité tardive: transformation du paysage et dynamique du peuplement, a OUZOULIAS, P.; PELLECUER, CH.; RAYNAUD, CL.; VAN OSSEL, P.; GARMY, P. (dir.), *Les campagnes de la Gaule à la fin de l'Antiquité*, IV Colloque de l'Association AGER, Montpellier (1998), p. 303-329, Antibes.
- GURT ESPARRAGUERA, J. M.; MACIAS SOLÉ, J. M., 2002: La ciudad y el *territorium* de Tarraco: el mundo funerario, a VAQUERIZO, D. (ed.), *Espacios y usos funerarios en el Occidente romano*, p. 87-112, Córdoba.
- GUTIÉRREZ LLORET, S., 2000: El espacio doméstico altomedieval del Tolmo de Minateda (Hellín, Albacete), entre el ámbito urbano y el rural, a BAZZANA, A.; HUBERT, É. (dir.), *Maisons et espaces domestiques dans le monde méditerranéen au Moyen Age*, Castrum 6, p. 151-164, Roma-Madrid.
- HIDALGO, R., 2002: De edificio imperial a complejo de culto: la ocupación cristiana del palacio de Cercadilla, a VAQUERIZO, D. (ed.), *Espacios y usos funerarios en el Occidente romano*, p. 343-372, Córdoba.
- HIDALGO, R.; ALARCÓN, F. J.; FUENTES, M. C.; GONZÁLEZ, M.; MORENO, M., 1996: *El criptopórtico de Cercadilla: Análisis arquitectónico y secuencia estratigráfica*, Sevilla.
- JIMÉNEZ, J. L.; RUIZ, D.; MORENO, M., 1996: Nuevos avances en el conocimiento sobre el urbanismo de *Colonia Patricia Corduba* en el sector ocupado por el templo romano, AAC, 7, p. 115-140.
- MACIAS SOLÉ, J. M., 1999: *La ceràmica comuna tardoantiga a Tarraco. Anàlisi tipològica i històrica (segles V-VII)*, Tullis, Monografies Tarraconenses 1, Tarragona.
- MACIAS SOLÉ, J. M., 2000: Tarraco en la antigüedad tardía: Un proceso simultáneo de transformación urbana e ideológica, a *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, Grandes Temas Arqueológicos, 2, p. 259-271, València.
- MACIAS SOLÉ, J. M.; MENCHON, J. J.; PUCHE, J. M.; REMOLÀ, J. A., 1997: Nous contextos ceràmics del segle IV i inicis del V en la província de Tarragona, a COMAS, M.; GURT, J. M.; LÓPEZ, A.; PADRÓS, P.; ROCA, M. (ed.), *Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X)*, Arqueomediterrània, 2, p. 153-177.
- MAR, R.; RUIZ DE ARBULO, J., 1992: El teatro de Tarragona y el santuario de Hércules en Ostia: dos elementos en la transformación de las ciudades de occidente romano durante los siglos II y III d. C., a SCHALLES; VON HESBERG; ZANKER (ed.), *Die römischē Stadt im 2. Jahrhundert n. Chr. Der Funktionswandel des öffentlichen Raumes*, Xanten (1990), p. 162 i s., Colònia.
- MAR, R.; PENSABENE, P., 2001: L'urbanisme de Tarraco a Tarraco, *Porta de Roma*, catàleg de l'exposició, p. 37-45, Tarragona.
- MARÍN BAÑO, C.; MIQUEL SANTED, L. de, 2000: Niveles tardorromanos y bizantinos en la vertiente septentrional inferior del monte Concepción de Cartagena, *V Reunión d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Cartagena (1998), p. 363-370, Barcelona.
- NAVARRO LUENGO, I.; FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ, L. E.; SUÁREZ PADILLA, J.; RAMBLA TORRALVO, J. A.; MAYORGA MAYORGA, J.; ESCALANTE AGUILAR, M.; ARANCIBIA ROMÁN, A.; CISNEROS GARCÍA, M. I.; SALADO ESCAÑO, J. B., 2000: *Mallaca bizantina: Primeros datos arqueológicos*, *V Reunión d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Cartagena (1998), p. 271-278, Barcelona.
- NOLLA, J. M., 1993: Ampurias en la antigüedad tardía. Una nueva perspectiva, *AEspA*, 66, p. 207-224.
- NOLLA, J. M.; SAGRERA, J., 1995: Ciuitatis Impuritanæ Coemeteria. *Les necròpolis tardanes de la Neàpolis*, *Estudi General*, 15, Girona.
- PADRÓS MARTÍ, P., 1998: El suministro de agua y la red de colectores en la ciudad romana de Baetulo (Badalona), a RODRÍGUEZ COLMENERO, A. (coord.), *Los orígenes de la ciudad en el noroeste hispánico*. Actas del Congreso Internacional, Lugo (15-18 de mayo 1996), p. 599-621, Lugo.
- PADRÓS MARTÍ, P., 1999: Ciutat de Bètulo, a PALOL, P. DE; PLADEVALL, A. (dir.), *Del romà al romànic, història, art i cultura de la tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Fundació Enciclopèdia Catalana, p. 89-90, Barcelona.
- PALOL, P. de, 1983: Un vidrio tallado, con temas cristianos, de Clunia, a «Mosaïque», *Recueil d'hommages a Henri Stern*, p. 281-286, París.
- PÉREZ, N., 2003: *Saragosse et son territoire (Ier- VIIIe siècle): Étude méthodologique de topographie urbaine et de morphologie, en vue d'une application aux provinces de Tarraconaise et de Bétique*, DEA, París.
- RAMALLO ASENSIO, S. F., 2000: *Carthago Spartaria*, un núcleo bizantino en *Hispania*, a RIPOLL, G.; GURT, J. M. (ed.), *Sedes regiae* (ann. 400-800), p. 579-611, Barcelona.
- RAMALLO ASENSIO, S. F.; RUIZ VALDERAS, E., 1996-1997: Bizantinos en Cartagena: Una revisión a la luz de los nuevos hallazgos, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. XXXVIII, p. 1203-1219.
- RAMALLO ASENSIO, S. F.; RUIZ VALDERAS, E., 2000: Cartagena en la arqueología bizantina en *Hispania*: estado de la cuestión, *V Reunión d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Cartagena (1998), p. 305-322, Barcelona.
- RIBERA LACOMBA, A.; ROSSELLÓ MESQUIDA, M., 2000a: La ciudad de Valencia en época visigoda, a *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, Grandes Temas Arqueológicos, 2, p. 151-164, València.
- RIBERA LACOMBA, A.; ROSSELLÓ MESQUIDA, M., 2000b: El primer grupo episcopal de Valencia, a *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, Grandes Temas Arqueológicos, 2, p. 165-185, València.
- ROCA, M., 1982-1983: Teatre romà de Tarragona: treballs arqueològics 1982-1983, *Tribuna d'Arqueologia 1982-1983*, p. 97-101.
- RODRÍGUEZ OLIVA, P., 1993: Nuevas investigaciones sobre el teatro romano de Málaga, a RAMALLO, S. F.; SANTIUSTE DE PABLOS, F. (coord.), *Cuadernos de arquitectura romana, 2: Teatros romanos de Hispania*, p. 183-194, Murcia.
- SILLIERES, P., 1995: *Baelo claudia: Una cité romaine de Bétique*. Madrid.

TED'A, 1989: *Un abocador del segle V d. C. en el fòrum provincial de Tarraco*, Memòries d'excavació, 2, Taller Escola d'Arqueologia, Tarragona.

TED'A, 1990: *L'Amfiteatre romà de Tarragona. La basílica visigòtica i l'església romànica*, Memòries d'Excavació, 3, Taller Escola d'Arqueologia, Tarragona.

USCATESCU, A.; GARCÍA GIMÉNEZ, R., en premsa: *Pottery Wares from a Fifth Century Deposit Found at Iesso* (Guisso-

na, Lleida): *Archaeological and Archaeometrical Analyses, a 1st International Conference on Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, Barcelona (14-16 March 2002), BAR International Series, Oxford.

VENTURA, A.; MÁRQUEZ, C.; MONTERROSO, A.; CARMONA, M. A. (ed.), 2002: *El teatro romano de Córdoba*, Còrdova.

COLLOQUI

V. ESCRIVÀ:

Voldria comentar una cosa que crec que pot ser d'interès. El professor Gurt planteja un esquema amb què jo estic bastant d'acord per totes les dades arqueològiques que nosaltres hem recuperat fins ara. No obstant això, sembla que es tracta d'un esquema que ell planteja per a municipis romans que tenen una continuïtat a l'antiguitat tardana, però que és un esquema que per als qui treballem en municipis que tenen certes interrupcions, o que en molts casos pot ser que quedessin abandonats al final del segle III, possiblement ens falli en alguns aspectes. En l'àmbit arqueològic, és cert que hi ha molts municipis que mantingueren un ritme de vida bastant dinàmic fins a mitjan segle II o final del III, però a partir d'ací hi ha municipis que ja no continuaren com a espais urbans i n'hi ha d'altres que s'adaptaren a models que moltes vegades són difícils de definir. Jo voldria plantejar la qüestió següent: què passa, per exemple, en el cas del municipi d'*Edeta*, on tenim evidències clares d'un abandó de les estructures urbanes sense reutilització al final del segle III dC, però on, en canvi, hi ha evidències clares de continuïtat per la presència d'abundant material arqueològic dels segles IV i V, i fins i tot de material de conjunts tancats on hi ha proves evidents de manifestacions rituals paganes a la mateixa ciutat i a les zones on abans hi havia edificis domèstics? Tenim evidències que estan abandonades, hi ha indicis d'una freqüentació i durant el segle VI ja hi hagué una reutilització evident, amb modificacions d'un antic edifici públic. Evidentment ja estem en una altra dinàmica. Però què passà durant els segles IV i V en ciutats on no hi ha cap evidència de noves construccions, però en canvi sí que hi ha materials i evidències d'algun tipus d'actuació? És a dir, què passà amb el govern municipal? Aquesta ciutat funcionava com a ciutat? Tenia el seu senat municipal? Estava desestructurada, no urbanísticament sinó com a municipi? Desaparegué ja com a municipi? Aquesta és la qüestió que jo plantejo, perquè evidentment el que tu exposes per

a València i *Tarraco* no es pot traslladar a altres municipis que desaparegueren durant els segles II i III, tot i que abans havien arribat a ser municipis importants.

J. M. GURT:

Et contestaré com a arqueòleg. Alguns dels casos que he plantejat aquí són bons exemples per a això que em preguntes. Posem per cas Badalona. Una ciutat amb abundants excavacions portades a terme i de la qual tenim un notable conjunt de registres contrastables. Podràs comprovar com els nivells arqueològics posteriors al final del segle II gairebé no existeixen i per damunt d'aquests apareixen ja nivells del segle V i VI. Contràriament, l'epigrafia et diu que teòricament la ciutat seguia funcionant com a municipi durant el segle III. L'epigrafia et diu que els *decurions* hi són. Però arqueològicament el registre s'aturà pràcticament al final del segle II i després hi ha un buit que arribà al V. Ho plantejges d'una manera diferent del que jo penso personalment. A tu et sembla que tens una ciutat fins al segle II i que després aparegué quelcom més enllà i que enmig hi ha el buit.

V. ESCRIVÀ:

Jo plantejo el tema d'un municipi romà que al segle III tenia totes les cases en ruïnes. Ja no hi havia municipi, ja no hi havia edificis. Els edificis públics no estaven en ús, estaven inutilitzats. Jo em plantejo: hi havia una cúria municipal en aquell moment?, com s'estructurava?

J. M. GURT:

Això no ho puc contestar, perquè no sóc historiador.

V. ESCRIVÀ:

Sabem que hi ha activitat perquè hi ha materials i hi ha estructures puntuals relacionades amb

aquesta activitat: no hi ha un buit, hi ha una continuïtat. Se sap, en realitat, que el que era l'antiga ciutat ja no estava ocupada, ja no s'hi reconstruïren cases, ja no hi hagueren noves construccions.

J. M. GURT:

No parlis de l'antiga ciutat. La ciutat hi és, però s'ha transformat. Tu dius que el que hi ha és una freqüentació, però potser hi ha més que una simple freqüentació, hi ha una permanència. Crec que hi ha vida permanent, però d'unes característiques molt diferents, i probablement el registre arqueològic no ha aconseguit detectar-la amb claredat.

A. RIBERA:

Voldria fer un suggeriment sobre una de les poques coses de les quals no ha parlat J. M. Gurt i que penso que estan en relació amb aquesta mena de ciutats fantasmals que sembla que pul·lulen per tot arreu. Elements d'una època serveixen per interpretar-ne d'altres, com podria succeir a les construccions amb materials peribles, com la fusta o com l'habitatge típic de l'horta valenciana fins fa poc, les barraques, fetes amb terra i canya. Mai no he excavat una barraca, però als nivells de fundació de la ciutat romana de *Valentia*, al segle II aC, sí que hem tingut la sort d'excavar barraques i tendes. Tenim aquesta sort perquè la base de l'excavació és una argila groguenca que sempre està humida i és molt difícil no veure els forats dels pals i els fons de les cabanyes. Aquestes deixalles de barraques i d'altres construccions de fusta les coneixem, per exemple, a les excavacions recents del fòrum de Roma, quan s'ha excavat no sols cercant les lloses del fòrum sinó que s'ha documentat bé tot el registre arqueològic. Les fonts històriques, a Itàlia, també parlen d'aquestes construccions de fusta. Tanmateix, els arqueòlegs del nord d'Europa ho tenen més fàcil: la fusta es conserva millor.

On vull arribar amb aquesta reflexió? Tal vegada a intentar explicar alguns d'aquests suposats abandonaments de zones urbanes, que potser no són espais buits, sinó àrees urbanitzades amb construccions de fusta. A València, precisament, ja fa uns set anys, mentre s'excavava una necròpolis medieval, a la perifèria, al costat de l'edifici d'El Corte Inglés, en conculoure d'excavar un cementiri del segle XIV, per sota es va trobar una barraca d'època visigòtica sobre el nivell d'argiles estèril, en una zona on no hi havia ciutat romana ni tardoantiga i és molt fàcil veure les

empremtes sobre el terreny natural. Al contrari, per sobre dels enderroc d'una ciutat romana és força difícil veure els indicis de pals, però tal vegada hi eren. Demà mateix ensenyaré unes diapositives del nimfeu romà de València amb forats de pals, tot enmig del fòrum. Moltes vegades diem que no hi ha construccions, però el que no hi ha són edificacions de pedra, com les que estem acostumats a trobar per ací des de la protohistòria. És possible que si pensem una mica, el que hem de buscar ho trobaríem. Encara no ens hem adaptat a pensar que a l'època visigòtica construïen grans cases de fusta. A València ja tenim un testimoni clar d'una *barraca* d'època visigòtica a la perifèria de la ciutat. És sols una pista, però també hi ha nivells als quals és pràcticament impossible veure els indicis de pals, fins i tot si anem amb aquest propòsit. No és tan fàcil com als nivells de base, amb una argila groga, sempre humida, on destaquen molt bé les alteracions. La meua intenció era fer una crida d'atenció d'aquest tema. Els anglesos han excavat al nord de l'Àfrica i a Itàlia, als fòrums de l'antiga *Caesarea* i *Luna*, on han trobat cabanyes tardoantigues sobre les lloses del fòrum, segurament perquè estan més acostumats a les cabanyes dels saxons. Els mediterranis no estem gaire acostumats a aquest tipus d'excavacions, ni a pensar que es poden trobar coses de fusta, fet que pot dur a interpretar erròniament l'evidència.

J. M. GURT:

Posaré un altre exemple també de la ciutat de *Baetulo*. A les campanyes d'excavació que estem portant a terme actualment, l'únic senyal que tenim per determinar que hi ha algun tipus de vida sobre els nivells d'enderroc dels segles I/II són els rituals de fundació que es fan creant negatius en els nivells dels segles I/II, en els quals es depositen urnes amb les restes d'animals que demostren clarament que estan fundant un espai nou.

V. ESCRIVÀ:

Jo penso com l'Albert Ribera, que l'única opció és una continuïtat amb un tipus d'estructures que no siguin peribles. Però el que jo em plantejo és que aquest tipus de construccions, que fan que continuï vivint determinada gent en un espai, és perquè hi ha unes terres per explotar, hi ha una sèrie d'activitats econòmiques heretades, per tant, tenen una mica l'obligació de portar-les endavant, i això no implica, potser, que, en un moment determinat i a la llarga, aquests municipis acabin desapareixent, perquè es desestructuren des del mateix

govern municipal. Jo penso que a partir d'aquest moment el problema està en el fet que aquestes ciutats o antics municipis acaben perdent una mica aquesta categoria de municipis perquè deixen de tenir el seu govern. No hi ha prou gent en aquells espais per continuar mantenint la ciutat.

J. M. GURT:

Fins que el segle VI aparegueren les parròquies.

V. ESCRIVÀ:

O, en el cas de Llúria, els grans propietaris que recuperen els edificis públics.

J. M. GURT:

Que pel que he pogut comprovar, es localitzen al centre neuràlgic de l'antiga ciutat i organitzen el nou nucli habitat entorn seu. El problema és que els edificis que corresponen a aquestes possibles parròquies, arqueològicament, els coneixem molt malament, per no dir que no els coneixem gens. El que sí que sabem és que ja enterraven al costat de la parròquia i no en època medieval, sinó en el segle VI!

V. ESCRIVÀ:

Sí, però et comento: el segle VI ens és més conegut. El problema que tenim als municipis petits és el problema del segle IV i V. El VI, més o menys, sí que és conegut.

J. M. GURT:

Però, si hi són en el VI és per algun motiu.

V. ESCRIVÀ:

Evidentment. Per això jo ho he preguntat, si no, no hauria preguntat res. Penso que del segle III al VI hi ha molts anys per davant. Jo vull saber si la gent que hi havia al segle VI era hereva de la gent que hi havia al segle III. És simplement la meua pregunta.

A. RIBERA:

A nosaltres també ens agradaria esbrinar-ho!

PH. PERGOLA:

Dopo questa ampia relazione, devo esprimere nello stesso la mia perplessità ed il mio imbaraz-

zo, soprattutto perché non sono certo di aver capito molto di quanto è stato espresso. Inoltre sono stati presentati tanti casi che non conosco direttamente ed il mio intervento è pertanto più quello del topografo generico della tarda antichità, con un taglio metodologico, sui principi, che non sul caso iberico in sé. Prima di tutto mi stupisce l'affermazione relativa alla scomparsa dello spazio pubblico urbano in età così precoce, addirittura nel III secolo, se non alla fine del II. Si verrebbe così a creare un'eccezione iberica sia rispetto all'Africa che all'Italia, ma anche all'Oriente, se pensiamo ad esempio all'iscrizione di Orchistos di cui ho parlato al Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana di Vienne, laddove, in età costantiniana viene rivendicato il vivere urbano classico, quello dei *fora* e dei monumenti pubblici tradizionali. In Africa, ma non solo, gli ultimi restauri nei *fora*, con iscrizioni dedicatorie proseguono per tutto il IV secolo e addirittura nel primo quarto del V. Quindi non riesco a capire come ci possa essere un vuoto giuridico urbano e una città che continua con scambi, con commerci e con un'evoluzione successiva. Altro elemento è questa cinta urbana ridotta; si è ormai accertato che almeno in Italia ed in Africa, la realizzazione di fortificazioni, addirittura fino al VI secolo, non significa che tutta la vita si concentri al loro interno; la città esterna continua a vivere e in molti casi a svilupparsi. Questa realtà riguarda anche l'intero tessuto urbano romano.

J. M. GURT:

No, el que passa és que això no és general. En algunes ciutats, entre els segles I i III es detecta ja l'abandonament dels edificis públics. El més significatiu és l'abandonament del fòrum. No és el cas de Tarragona, on sembla que això passà al final del segle IV/principi del V. A Barcelona, hi ha una inscripció que es data al final del segle IV i que lògicament correspon a un edifici públic. Però és evident que hi ha casos en què els canvis comencen molt aviat, tot i que aquesta no sigui la norma general.

PH. PERGOLA:

Ma non si tratta di casi eccezionali? Si ha la certezza che diventino poi città episcopali?

J. M. GURT:

Cartagena, Empúries.

D. DEL AMO:

Jo tenia entès que el circ de Tarragona s'abandonà en el segle v.

Si no vaig errada, Gebellí i altres, en una publicació de fa tres anys, diuen, fins i tot, que es féu una reconstrucció del paviment del circ en època, precisament, del bisbe Eusebi. Si a aquesta dada hi afegim que el rei visigot retreia al bisbe Eusebi la seva afició a determinats jocs de circ, la qual cosa el monarca considerava com un escàndol públic, penso, com indica Gebellí, que el lloc on se celebraven els jocs favorits d'Eusebi no era el seu palau, un espai penso de caràcter privat, sinó en un lloc públic, el circ, el qual, encara que estigués ja en zona d'hàbitat, podia ser utilitzat, pel que fa a la part de l'arena, com succeïa en alguns casos, en el segle XVII, a les places majors espanyoles, on es feien *corridas* o representacions teatrals.

J. M. GURT:

Anem per parts. En el cas del circ de Tarragona es confirma l'existència d'estructures domèstiques detectades i datades arqueològicament al final del segle v. Sí que és veritat que aquestes estructures es localitzen a les zones interiors de les voltes del circ. Perquè, que jo recordi, la zona central va ser excavada més recentment, quan es construí el pàrquing de la plaça de la Font, i d'aquell espai, que jo sàpiga, no hi ha cap dada cronològica publicada. Per tant, no sabem què devia passar a la part del circ corresponent a la zona de jocs durant l'època tardana.

D. DEL AMO:

És que jo no penso en la zona de les voltes sinó en l'arena, és a dir, en el terra de l'actual plaça de la Font, per celebrar-hi puntualment jocs o altres tipus d'esdeveniments.

J. M. GURT:

A la zona corresponent a l'antiga plaça del fòrum provincial, les cronologies d'utilització de l'abocador de Vilarroma són de segon quart del segle v. I quan es formà l'abocador, les lloses del paviment de la plaça ja no hi eren, havien estat arrencades. Pel que fa a l'amfiteatre, quedà inutilitzat durant el segle v. Potser algú present a la sala ens en pot aportar més informació.

J. LÓPEZ:

Només un comentari sobre aquest tema del circ. En el circ de *Tarraco* es detecta que les voltes s'ocupen com a lloc d'hàbitat domèstic a partir de mitjan segle v i a l'*arena* s'observa també un petit recreixement datat a la primera meitat del segle VI, que en principi no va relacionat amb cap estructura. Sembla una repavimentació, però afirmar que el circ continuà o no com a tal, a l'*arena*, és difícil. Els famosos espectacles del bisbe Eusebi es podien celebrar en una part de l'*arena* del circ o en una plaça o en qualsevol lloc. Penso, ara que som a València, en la tradició dels bous; és un espectacle amb animals que es fa al carrer encara avui. Crec que és molt difícil d'esbrinar, per no dir impossible, l'àmbit de celebració d'aquests espectacles.

D. DEL AMO:

Com ja he dit, la plaça que ocupa l'arena de l'antic circ també avui dia es fa servir per a espectacles públics, perquè és molt espaiosa. Per això penso que a l'antiguitat podria haver estat igual. D'altra banda, insisteixo que si el bisbe donava lloc a escàndol per veure un cert tipus d'espectacles, havien de fer-se en un espai públic i no privat.

J. LÓPEZ:

Però un carrer també és un espai públic. Realment, és molt difícil identificar-ne el lloc.

P. MATEOS:

Yo sólo quería hacer una pequeña reflexión, relacionada con esta ponencia y un poco también confirmando la extrañeza que le producía al profesor Pergola el abandono de los edificios públicos, sobre todo los de carácter forense, en fechas tan tempranas. Yo creo que ésta es una preocupación seria. A mí me da la impresión de que estamos copiando argumentos de la arqueología clásica; estamos buscando ese modelo de ciudad tardoantigua que, en mi opinión, todavía es pronto para definirla. O estamos buscando modelos también para explicar una continuidad. Yo creo que así nos sentimos más seguros los arqueólogos, no lo sé. Nos sentimos más seguros creyendo que existe un modelo de continuidad para algunas ciudades, que existe un modelo de ciudad imperial, otro de ciudad tardorromana y otro de tardoantigua. Que existen unos elementos que son los que

garantizan, por una parte, la continuidad y otros elementos que son los que definen la nueva ciudad. Y vamos al encuentro de esa seguridad en la búsqueda de paralelos, eso que tanto nos gusta a los arqueólogos. Claro, entonces, decimos, para que una realidad como la mía tenga validez necesito un paralelo en otra ciudad. Cuanto a los edificios forenses que se abandonan, ahora hemos descubierto que las basílicas no desaparecieron, sino que podían estar quedándose en el siglo IV otro tipo de edificios administrativos mucho más relacionados con la administración de ese momento que en la de hace tres siglos; y estoy hablando de los nuevos edificios administrativos que pueden ser de Valencia o de *Complutum* o el de Córdoba, por qué no, entre comillas. Y me da la impresión también que en esa creación de esos modelos estamos cogiendo la parte por el todo. ¿Y cuál es el problema? Que la mayoría de ciudades que tienen continuidad de ocupación tienen continuidad de ocupación también ahora, y, por tanto, todas las intervenciones arqueológicas que se realizan en esas ciudades son excavaciones preventivas que tienen dos elementos fundamentales y, en mi opinión, deficitarios: la parcialidad de los resultados, los datos, y, salvo excepciones, que no existe una unidad de registro para esas ciudades, una unidad en la documentación de esos registros en esas ciudades. Eso hace que podamos estar tomando como seguros elementos, por ejemplo, que definen una casa de la que ha sido excavada tan sólo una cuadrícula de 5×5 , donde aparece un basurero o aparece una reutilización; no podemos generalizarlo con todo un contexto urbanístico antiguo; podemos estar creando impresiones falsas. Esto provoca, como bien decía J. M. Gurt y se reía: si hasta ayer no ha cambiado, ¿por qué estamos continuamente cambiando esas interpretaciones? Me parece que deberíamos abrir un período de revisión y reflexión, que en el fondo es la conclusión con la que finalizaba mi ponencia esta mañana.

J. M. GURT:

Hi estic d'acord i crec que hem intentat que justament això fos així. En cap moment no hi ha hagut una voluntat d'establir models perquè no és el moment, i potser quan ho sigui veurem que no van existir. Però sí que és veritat que partim d'una realitat en la qual sí que hi havia models. Aleshores, el que sí que crec que cal fer és ordenar les coses: què està passant en els circs? Doncs que s'abandonaven en aquella època i en aquestes altres

es reocupaven. D'acord, perfecte. I quins són els altres espais o edificis públics que també s'estaven abandonant? I quina és la dinàmica substitutiva? Fer això no vol dir que volem crear models, però sí ordenar realitats. Jo tinc tendència a parlar de fenòmens, no sé si és correcte. Però hi ha una sèrie de fenòmens que es donen i es repeteixen, en temps diferents i més o menys de la mateixa manera. Això evidentment ens ajuda a configurar el que era el món urbà de l'antiguitat tardana, que no vol dir que Mérida necessàriament es comporti de la mateixa manera que Barcelona i que Barcelona es comporti igual que Tarragona. Però sí que els fenòmens es repeteixen i, encara que el motiu que els produeix pot ser diferent a cada lloc, el resultat és un fenomen comú.

P. MATEOS:

Lo que venía a insinuar un poco era que, fíjate que incluso cuando hablas de esos elementos, por ejemplo, abandono de los edificios públicos de espectáculos, a lo mejor conocemos tres o cuatro, pero es que además de estos tres o cuatro que conocemos, ninguno coincide cronológicamente. Entonces hay que preguntarse qué es lo que está pasando, porque decimos: ¿cuándo se abandonaron los teatros? Conocemos el abandono *fehchado* de cuatro teatros: uno en el III, uno en el IV, otro en la mitad del siglo II y otro en el V. Lo que pasa realmente es que los datos o no son reales o la investigación no debe ir por ahí.

J. M. GURT:

Compte, crec que estem barrejant coses. Hi ha fenòmens que són iguals o semblants, que es produeixen en temps diferents, darrere dels quals hi ha una realitat diferent. El que passa és que la imatge final és la mateixa. D'altra banda, em pots dir que coneixes molts més casos dels que hem fet servir avui aquí, però és que la llista és restrictiva i encara hauria de ser-ho més, ja que si volem fer les coses bé és absolutament necessari contrastar les dades arqueològiques. Quan datem, ho hem de fer arqueològicament i cal saber amb què datem arqueològicament. Per això hem fet servir repetidament el cas de Tarragona, perquè és un molt bon exemple de com cal treballar —tot i que no sempre—, a més, hi ha molta feina feta i publicada, i això et permet afinar molt a l'hora de precisar les cronologies arqueològiques. Pots contrastar els diferents horitzons materials registrats a la ciutat, que aparentment són iguals, però arribes a

discriminar-los entre ells per petits detalls i això fa que puguis fer precisions fins ara mai fetes. La tesi de J. M. Macias és un molt bon exemple del que estic dient. Malauradament, això és possible en molts pocs jaciments i, per tant, hem d'anar amb molt de compte a l'hora de fer servir les dades arqueològiques.

F. TUSET:

Jo crec que potser hauríem d'haver començat per definir algun terme. Quan tu parles d'abandonament, espoli, etc. Com en dius?

J. M. GURT:

Jo parlo d'abandonament quan l'edifici ha perdut la seva funció primària.

F. TUSET:

M'agrada el matís!

J. M. GURT:

Entenc que a un públic com el present no cal fer-li aquesta precisió.

F. TUSET:

Jo crec que sí. L'abandonament del circ de Tarragona... El circ de Tarragona està en ús actualment. Les voltes del circ són els soterranis de les cases. No és broma... em coneixes. Abandonament, saqueig, reutilització. Jo no crec que això sigui abandonament, és només que l'edifici deixa de tenir l'ús pel qual va ser concebut, però això no és un abandonament, sinó una reconversió. Ara donaré un exemple que el doctor Palol coneix molt bé, i tu també: les termes de *Clunia*, els dos edificis. Jo crec que les termes de Los Arcos II, i amb això no acabem d'estar gaire d'acord amb el doctor Palol, estaven abandonades en el canvi del segle I al segle II perquè s'estaven inutilitzant els drenatges, el clavegueram. Es buidà, s'aixecà, per exemple, el banc de la latrina i s'omplí immediatament de deixalles, sense aparèixer gairebé Dragendorff 37 hispànica, però a les habitacions de les termes que no es poden continuar emprant per a ús termal hi documentem, a partir de la *sigillata*, una ocupació successiva cronològicament que no arribà al segle IV, en el cas de Los Arcos II. En el cas de l'altre edifici, el de Los Arcos I, mig edifici es mantingué com a termes, gràcies a la

doble planta que té, mentre que l'altra meitat de l'edifici s'abandonà forçosament com a termes, a mitjan segle II. És a dir, palestra, basílica, apoditeri, frigidari, tepidari, caldari d'aquella zona o almenys fins al frigidari, han d'estar abandonats i, tu ho saps molt bé, el millor conjunt tardà de *Clunia* surt d'una cabana feta sobre el mosaic de..., ara no recordo si de l'apoditeri o el frigidari. Una autèntica cabana. Del 150 fins a Teodosi s'hi podien haver fet cabanes cada trenta anys i no en trobem. Potser les úniques que tenim són a les habitacions de Los Arcos II, que es van omplint de les successives ceràmiques fins al segle IV, i les del IV-V ja les tenim a Los Arcos I. Amb la casa número 3 succeeix exactament el mateix. Està sencera, té la seva necròpolis tardana pel cantó est, que més tard acabà essent visigòtica. Veiem com les deixalles, les ceràmiques, l'anaren envaint: primer a fora de la casa i, a mitjan segle II, anaren entrant fins a l'altre gran conjunt de l'habitació 13. Crec, amb aquest problema, potser, de la doble cronologia i els nivells dobles. Llavors diries que *Clunia* és una mala ciutat el segle IV? Els millors conjunts d'hispànica tardana de la Península són a *Clunia*, absolutament semblants a un altre jaciment que també ha estudiat el doctor Palol, La Olmeda. Allà sí que hi ha un gran senyor, algú que viu del saqueig, perquè els seus avis també van viure del saqueig. Això és una reconversió, no és un abandonament. Al fòrum de *Clunia* només hi ha una taverna i mitja que tinguin materials del II, en cap de les altres tavernes hi ha materials del final del segle II i l'inici del III. Què passà al fòrum de *Clunia*? Això no era un fòrum ni era res, el segle II ni el III. Però llavors els de Tarragona pregunten: i d'on surten aquests *cluniencs* que tenim aquí, epigràficament?

J. M. GURT:

La reflexió és molt bona, perquè enllaça amb la pregunta d'Escrivà. El que tu dius és que tenim un edifici que ha perdut la seva funció primària en un moment determinat i, en aquest cas o en alguns dels exemples que has citat, hi ha una reutilització immediata que es perllonga en el temps i, a més, no és una reutilització uniforme, sinó que va canviant amb el temps. A partir d'una situació com aquesta, ja fa temps que ens preguntem si això segueix sent una ciutat o ha deixat de ser-ho. Aquesta era la pregunta que feia Escrivà. En certa manera, és el cas que es plantejava aquest matí, quan s'estava presentant *Recopolis* i ens han parlat de la fase I i de la fase II. Jo, en veu baixa, li he dit

a Olmo, que la fase II era realment la bona, és la veritable ciutat. És evident que en aquella fase II hi havia vida a la ciutat, justament quan aparentment s'hi vivia una mica de qualsevol manera.

PH. PERGOLA:

Con il mio intervento ho voluto scendere sul campo della provocazione, rispondendo a mia volta alle provocazioni della vostra relazione e stimolando ulteriori riflessioni, anche in previsione di quelle che saranno le conclusioni del Congresso Internazionale che terremo a Barcellona nel 2005. Sono stati toccati i punti di maggior difficoltà: continuità o abbandono? Riuso o abbandono degli edifici pubblici? E quale riuso? Rimane da compiere un grande lavoro, sistematico e sulla lunga durata, partendo dagli esempi e dalle eccezioni presentati, ovviamente non solo per la penisola iberica. Ecco, quindi, su questo credo che tu abbia fatto una vera bellissima provocazione e ci siamo caduti in tanti. Complimenti.

P. DE PALOL:

El doctor Tuset ha introduït en l'ampli discurs del doctor Gurt el tema de *Clunia* i dels nuclis abandonats, ja sigui de manera total o gradual. Potser caldria reflexionar sobre aquest fet i generalitzar-lo a tota la *Hispania* tardoromana i veure les motivacions polítiques, religioses i demogràfiques que van portar a la seva desaparició.

Pel que fa a les restes i els conjunts de *Clunia*, estem perfectament d'acord amb el que diu Tuset: hi hagué un procés de desaparició de la ciutat a partir dels grans edificis públics que ja ens havien sorprès per les seves magnituds dins el conjunt de la urbanística imperial. Els centres monumentals s'abandonaren molt aviat, sobretot el teatre i el fòrum, que deixaren de tenir les seves funcions dins la ciutat romana. En certa manera, arribà un moment en què *Clunia* no els necessità, en desaparèixer el seu territori amplíssim en el moment de ser capital del convent jurídic. El fet succeí molt probablement ja al final del segle III i els dos conjunts ja no es ree-

dificaren ni s'aprofitaren per a nous assentaments. El tercer conjunt monumental, les termes, en part s'abandonaren, però hi hagué aprofitaments i ampliació utilitzant alguna de les seves cambres. Així, l'ampli apoditeri de Los Arcos I es partí en altres estances per a habitatge, mentre que a la cambra asimètrica del conjunt aparegueren abundants ceràmiques hispàniques tardanes com a part d'un forn de terrissa. La modificació i la nova utilització es féu des del segle IV, segons ens demostren les troballes, principalment de moneda. Hi ha altres llocs probablement també amb centres ceràmics, en l'edifici encara per excavar del lloc de Las Paredejas, i a la casa número 3 i a les petites termes del fòrum, que usaren sempre l'aprofitament dels forns termals. El problema, però, és identificar el lloc d'habitació, evidentment existent, com demostra una petita necròpolis de temps visigòtics entre les termes del fòrum i la casa número 3, al costat de l'ermita medieval. Tampoc no se sap fins ara la duració o abandonament de les grans cases, com la número 1, anomenada de Taracena, però tot fa pensar ja en transformacions i probablement deshabitatge des del final del segle II, sense que s'hi detectin llocs d'aprofitament posterior.

És evident l'existència d'un poblament residual molt reduït que, entre altres coses, fabricava les ceràmiques tardanes, però fins ara desconeixem els llocs d'habitació. La realitat del seu abandonament es manifesta sobretot amb l'amortització dels edificis públics extraordinaris dels segles I-III, un cop desapareguda la funció política i social de la ciutat, sense cap nucli religiós que fos el motor d'una nova urbanística.

Uxama, l'actual Burgo de Osma, heretà el bisbat de temps visigòtics. Les seves condicions topogràfiques i demogràfiques supliren *Clunia*, tot i que la *Uxama* romana tenia moltíssima menys entitat. La vella colònia, sense cap resta de renovació urbana, anà desapareixent, però degué mantenir evidentment nuclis residuals prou actius fins a les darreries del segle VII, amb el corresponent petit cementiri. Cal, però, fer una important observació, que és el reduït espai excavat de la zona privada de la ciutat, d'altra banda molt extensa.

LA DINÁMICA URBANA DE LAS CIUDADES DE LA FACHADA NORATLÁNTICA Y DEL CUADRANTE NOROESTE DE *HISPANIA* DURANTE EL BAJO IMPERIO Y LA ANTIGÜEDAD TARDÍA (siglos III-VII d. C.)

Carmen Fernández Ochoa* - Ángel Morillo Cerdán** - Jorge López Quiroga*

Resulta muy difícil presentar una imagen nítida del desarrollo urbano del norte y noroeste de la Península Ibérica durante la antigüedad tardía. En función de las excavaciones practicadas e incluso de las publicaciones disponibles, nuestro conocimiento no es muy exacto. Por otro lado, la definición del registro material correspondiente a este período histórico sigue planteando problemas.

Elaboraremos el estudio de las transformaciones de las aglomeraciones principales y secundarias de la franja cantábrica y del cuadrante noroccidental de la Península, como es lógico, partiendo del esquema administrativo provincial romano de época bajoimperial. Por lo tanto, presentaremos los resultados tanto de la provincia *Gallaecia* en su totalidad, como los de los territorios transmontanos de la provincia *Tarraconensis*.

Analizaremos, en primer lugar, las capitales políticas y administrativas: *Bracara Augusta* (Braga), *Lucus Augusti* (Lugo) y *Asturica Augusta* (Astorga), que se consideran las principales aglomeraciones urbanas (Gros, 1998, pp. 11-25). En un segundo nivel incluiremos centros de cierta relevancia, que podríamos considerar capitales regionales. En este apartado trataremos el *municipium* de *Aquae Flaviae* (Chaves), único municipio atestiguado, hasta la fecha, por la epigrafía en todo el noroeste peninsular, que juega una función de centro regional para todo el sector oriental del *conuentus bracarense* (Tranoy, 1983, pp. 199-207; Rodríguez Colmenero, 1997, pp. 53-66), que la distingue nítidamente de otras aglomeraciones de su entorno. Asimismo, dentro de esta categoría haremos

referencia a la antigua *Legio*, centro militar por antonomasia de la región (Morillo *et al.*, 2002), y a Gijón, que debió de desempeñar el papel de capital efectiva de la *Asturia Transmontana* en el período tardorromano (Fernández Ochoa, 1997).

A continuación pasaremos a estudiar las aglomeraciones secundarias, es decir, una serie de núcleos de diverso tamaño y rango jurídico que, en razón de criterios morfológicos y funcionales (Rodwell y Rowley, 1975; Burnham y Wachter, 1990; Mangin y Tassaux, 1992, pp. 461-496; Petit y Mangin, 1994; Von Petrikovits, 1977, pp. 86-135), ocuparía una posición intermedia entre las capitales político-administrativas y la densa red de asentamientos rurales. La importancia de esta red de aglomeraciones secundarias como elementos auténticamente vertebradores a nivel territorial ha sido puesta de manifiesto recientemente tanto para el ámbito gallego como para el norte de Portugal (Pérez Losada, 2002; López Quiroga, 2003; López Quiroga y Rodríguez Lovelle, 2004, en prensa). Sin embargo, sigue siendo complicado pronunciarse sobre el carácter urbano o semirural de muchos de ellos, por lo que hemos optado por incorporar aquellos de los que disponemos de más documentación arqueológica.

AGLOMERACIONES PRINCIPALES: CAPITALES ADMINISTRATIVAS

Bracara Augusta (Braga) (fig. 1)

La ubicación de *Bracara* en el fértil valle del Cávado, navegable durante toda la antigüedad (Naveiro, 1991, p. 139), constituía un excelente emplazamiento para una *ciuitas*, que era además un importante nudo de comunicaciones para el sector

* Universidad Autónoma de Madrid.

** Universidad de León.

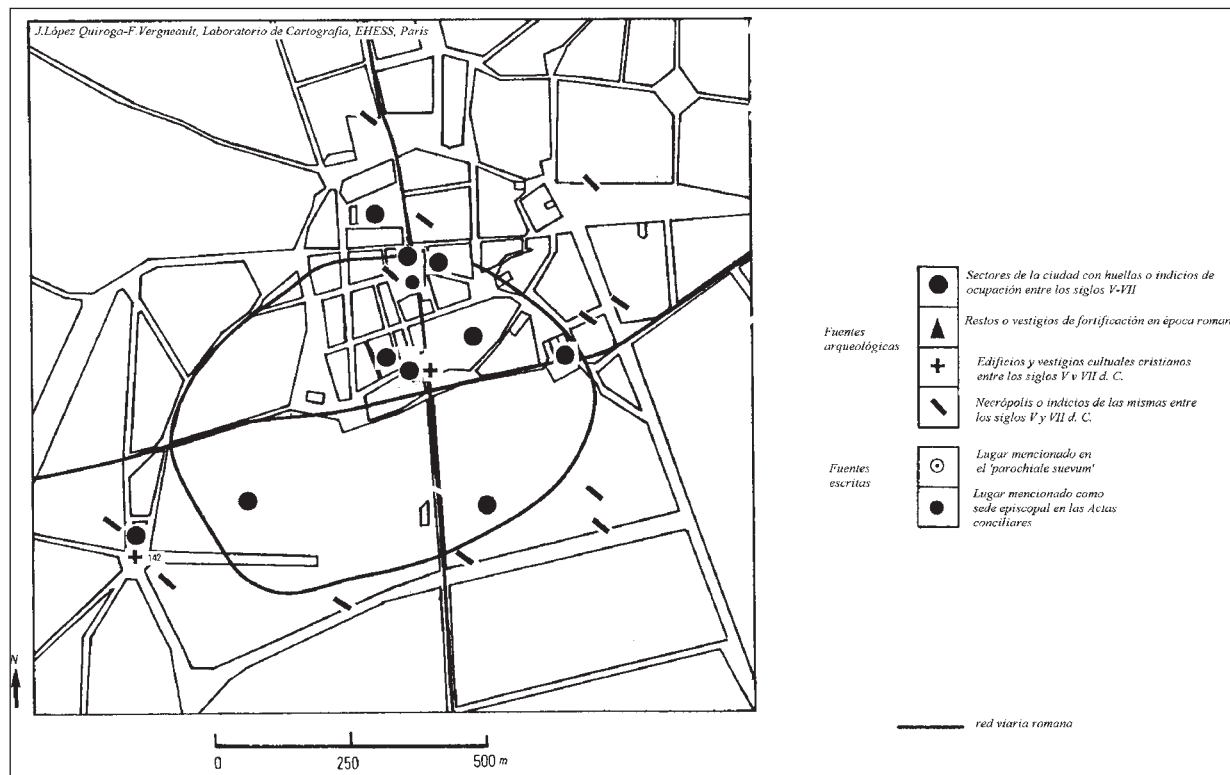

Figura 1. Topografía urbana de *Bracara Augusta* (Braga) durante la antigüedad tardía (siglos v-vii d. C.).

occidental del *conuentus Bracarenis* (Tranoy, 1981). Fue fundada *ex nihilo* hacia el 16 a. C. (Martins, 2002, p. 18). No obstante, carecemos de datos precisos sobre el urbanismo de la ciudad en ese momento, y ello a pesar de la abundante epigrafía conocida para el período fundacional de la ciudad (Martins y Delgado, 1989-1990, pp. 11-38). Se deduce que el centro monumental debía de estar en el sector de la actual catedral, donde se ubicaría el *forum* augusteo (Gaspar, 1985, pp. 51-125). Es, sin embargo, en época flavia cuando se produjeron cambios importantes en la topografía de la ciudad, en consonancia con el impulso urbanizador reflejo de la promoción a municipio de muchos núcleos y particularmente en el noroeste y norte de la Península (López Quiroga, 2001, pp. 291-297), aunque en el caso de Braga, los especialistas sigan sin tener una opinión unánime respecto a su carácter municipal (Lomas Salmonte, 1998, pp. 171-192). Estos cambios dieron lugar a la construcción de un nuevo centro monumental en el Alto da Cividade, no coincidente con el de época augustal y varios templos atestiguados epigráficamente pero sin confirmación arqueológica, además de restos de construcciones de diverso tipo, entre las que destacan las termas del Alto da Cividade (Delgado y Martins, 1998, pp. 735-750; Martins, 2002, *passim*).

Los vestigios arqueológicos revelan la existencia de un urbanismo ortogonal bien desarrollado y una arquitectura pública y privada de excelente calidad técnica. El ejemplo más significativo es la *insula* de la Casa das Carvalheiras, ocupada por una *domus* (Martins, 2000, pp. 63-67). La ciudad alcanzaría su máxima extensión en el siglo II d. C.

Fuera del recinto urbano se constata también la presencia de algunas *villae* suburbanas, como es el caso de Dumio, así como necrópolis y lugares de tipo cultural (Fontes, 1993, pp. 31-88).

La crisis del siglo III y la promoción de *Bracara* a capital de la nueva provincia *Gallaecia* a finales de dicha centuria supuso el comienzo de importantes transformaciones en la topografía de la ciudad, cambios que perduraron hasta finales del siglo VII y comienzos del VIII d. C. En efecto, la casi totalidad de las excavaciones realizadas en Braga muestran una remodelación general de los edificios públicos y privados entre finales del siglo III y comienzos del VI d. C. (Delgado y Martins, 1998, pp. 735-750). Pero el elemento urbanístico más novedoso es la edificación del recinto amurallado, que adoptaba una planta de tendencia poligonal y se extendía al sur de la ciudad medieval que surgió en torno a la catedral. Sus restos,

documentados en distintos puntos de la ciudad —Quinta do Fujacal, zona del Hospital, Sé-Catedral, rúa dos Bombeiros Voluntarios, rúa Paio Mendes, rúa Frei Caetano Brandão, Rodovia—, corresponden a una construcción defensiva reforzada con torres semicirculares, edificada a finales del siglo III o comienzos del IV d. C. (Sande Lemos *et al.*, 2002, *passim*).

La mayoría de los edificios privados fueron objeto de remodelaciones desde comienzos del siglo IV y durante todo el V d. C. En la zona de *Carvalheiras* se observan transformaciones ligadas a un claro cambio de funcionalidad en una *domus* hacia los siglos IV y V d. C. (Delgado y Sande Lemos, 1985, pp. 159-176), como así ocurre en otra *domus* en el sector del Seminario de Santiago (Delgado *et al.*, 1984, pp. 95-106). También en la zona de la catedral —rúa Largo do Pazo—, las excavaciones han permitido exhumar un edificio de los siglos V y VI d. C. situado sobre una canalización fechada en el siglo I d. C. Otras excavaciones muestran también destrucciones de edificios con el objeto de construir otros nuevos, muchas veces con una funcionalidad diferente (Delgado y Martins, 1998, pp. 735-750). Para los edificios públicos, los cambios y transformaciones son también evidentes, como en la zona de la colina de *Maximinos*, en donde se dejó de utilizar el teatro en la segunda mitad del siglo IV. Más tarde, a comienzos del siglo V, fueron las propias termas las que perdieron su función originaria para ser reocupadas como vivienda privada. Tenemos aquí un ejemplo de privatización de espacios públicos en época tardía, lo que debe ser interpretado, en nuestra opinión, no como un síntoma de ruptura, sino como una transformación en un contexto de cambio en lo que a concepción y funcionalidad del espacio urbano se refiere (López Quiroga, 2003).

La alteración de la topografía urbana en época bajoimperial se manifiesta asimismo en la nueva ubicación de las áreas cementeriales. La totalidad de las necrópolis excavadas muestran la presencia de tumbas de inhumación de los siglos IV y V d. C., que pueden prolongarse en muchos casos hasta los siglos VI y VII d. C., como es el caso de la necrópolis de Cangosta da Palha, junto a la vía XVII del Itinerario de Antonino, al menos en lo que respecta a las tumbas prismático-triangu-lares o rectangulares construidas con *tegulae* (Gagnière, 1960, pp. 33-71; López Quiroga y Rodríguez Lovelle, 1998a, pp. 1395-1410; 1999a, pp. 228-253). Se ha detectado una nueva área de enterramiento en torno a la iglesia de San Víctor (Silva Pinto, 1957, pp. 106-111). La epigrafía funeraria, escasa pero

significativa, también está presente, como en la iglesia de San Vicente das Infias, donde se halló una inscripción funeraria del siglo VII d. C. (Rigaud de Sousa, 1969, pp. 391-411). En el caso de San Víctor y San Vicente, se trata de necrópolis suburbanas ubicadas al lado de las vías de entrada a la ciudad (López Quiroga y Rodríguez Lovelle, 1994, pp. 47-57; 1998a, pp. 15-40; 1998c, pp. 1319-1346; 1999b, pp. 257-268; López Quiroga, 2003).

La conquista sueva que tuvo lugar a comienzos del siglo V se añade al proceso de involución urbana iniciado siglos atrás, que parece coincidir con una nueva etapa urbanística en la vieja capital de la *Gallaecia*. La manifestación más evidente en el estado actual de la investigación sobre dicho fenómeno es el cambio en los ejes vertebradores de la vida urbana, que se desplazaron del antiguo centro cívico a los nuevos espacios de vida cultural cristiana. En lo que respecta a la topografía religiosa de Braga durante la antigüedad tardía, ésta muestra con claridad las transformaciones que la implantación progresiva del cristianismo habría producido sobre la ciudad. En efecto, en Braga son relativamente numerosos los vestigios de culto pertenecientes a los diferentes edificios religiosos que poseía la ciudad, como nos señala Hidacio en su crónica. Sin embargo, y dado el carácter fortuito y descontextualizado de la mayor parte de los hallazgos, sólo podemos identificar con seguridad un lugar intramuros, el seminario de Santiago, en el que debió de existir un edificio cultural cristiano. Esta zona, junto con el área de la catedral, debió de constituir el nuevo epicentro en torno al que se iría organizando progresivamente la ciudad tardoantigua y altomedieval (López Quiroga y Rodríguez Lovelle, 1994, pp. 47-57; 1998b, pp. 15-40; 1998c, pp. 1319-1346; 1999b, pp. 257-268; López Quiroga, 2002).

Lugares culturales extramuros y, por lo tanto, suburbanos, podrían ser San Fructuoso de Montelios, según creemos construido en el siglo VII d. C., aunque con remodelaciones posteriores (López Quiroga y Rodríguez Lovelle, 1994, pp. 45-57; López Quiroga, 2003), Dumio, un monasterio construido sobre una *villa* suburbana construida a mediados del siglo VI (Fontes, 1990, pp. 147-169), y otro probable monasterio —ahora interpretado también como *palatium* suevo (Real, 2000)— situado sobre el castro del Monte da Falperra. En este lugar se halla el santuario de Santa Marta das Cortizas, en el que se excavó un edificio de planta basilical fechado entre los siglos V y VI d. C., con una probable función cultural de carácter cristiano (Rigaud de Sousa, 1968-1970, pp. 57-64).

La abundancia de cerámicas de importación en Braga provenientes del ámbito del mediterráneo —ánforas orientales, *terra sigillata* Africana D, cerámica focense— (Delgado, 1988, pp. 37-39; Morais, 1998), halladas en la mayoría de las excavaciones de la ciudad, muestran la continuidad del tráfico comercial a lo largo de los siglos V, VI y VII d. C.

Lucus Augusti (Lugo) (fig. 2)

La ciudad de Lugo se sitúa en el corazón mismo de la Galicia oriental, en la parte sur de la llamada Terra Chá, a orillas del Miño, ubicada en la parte más estrecha de un macizo rocoso delimitado por dos cursos fluviales, el propio Miño y el Chanca.

Las excavaciones desarrolladas durante los últimos años en la ciudad de Lugo parecen apuntar la existencia de una fase inicial de carácter militar, brindando asimismo el posible nombre de la unidad ocupante del campamento, la *legio VI victrix*, cuya abreviatura se ha leído en un sillar en-

contrado fuera de su posición original y reutilizado (Rodríguez Colmenero y Carreño, 1992; *Lucus Augusti*, 1995; Rodríguez Colmenero, 1996, p. 298). Sin embargo, todavía existen numerosas incógnitas sobre este acantonamiento, ya que carecemos de restos constructivos y el registro material es contradictorio (Morillo, 2002, p. 78).

Según Rodríguez Colmenero, el campamento debió de ser transformado en asentamiento civil entre el 16 y el 13 a. C., si bien los restos constructivos del período augusteo-tiberiano son prácticamente inexistentes. Desde mediados del siglo I se puso en marcha un plan de organización urbana que configuraría definitivamente la ciudad, perfectamente estructurada en época flavia y dotada de un desarrollado urbanismo de tendencia ortogonal, si bien por el momento sólo conocemos algunos restos de infraestructuras viarias y de saneamiento, así como construcciones domésticas (*Lucus Augusti*, 1995, *passim*).

Durante el período bajoimperial, la topografía de la ciudad de *Lucus Augusti* experimentó notables transformaciones. También en este caso la ciu-

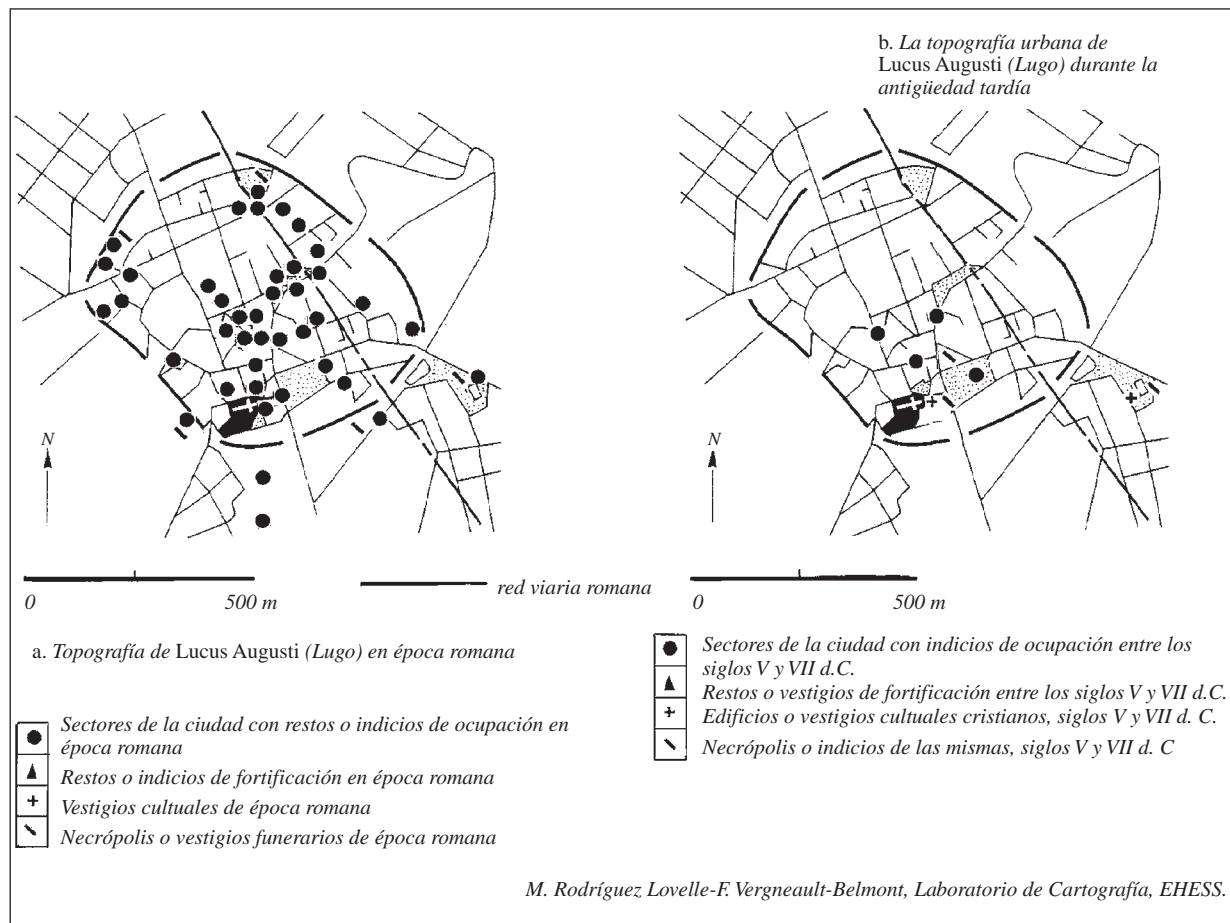

Figura 2. Topografía urbana de *Lucus Augusti* (Lugo) en época romana y tardoantigua.

dad se rodeó de una potente muralla, dotada incluso de un foso perimetral. Esta obra se acometió en época tetrárquica (Arias Vilas, 1972; González Fernández *et al.*, 2002). El desarrollo urbanístico de la ciudad se vio mediatizado por la fortificación bajoimperial, que integró sectores al norte de la ciudad que estaban fuera de la *urbs* altoimperial. Se trata en este caso de zonas de necrópolis de incineración de los siglos I y II —necrópolis de la plaza del Ferrol y del carril de las Ortigas. La posición topográfica de las diferentes necrópolis respecto a la aglomeración urbana ha sido un criterio esencial para delimitar la extensión de la ciudad en sus diferentes etapas de configuración urbana.

Un aspecto significativo para el conocimiento de la ciudad entre los siglos IV y VI d. C. es el hecho de que la mayoría de los hallazgos arqueológicos intramuros de época tardoantigua coinciden desde el punto de vista espacial con la zona nuclear de la ciudad tardorromana. Éste sería el caso de las cerámicas tardías de la rúa de Armañá, rúa Nova, plaza Mayor, rúa Anxel Fole, la necrópolis de la plaza de Santa María y los edificios cultuales cristianos localizados en la misma plaza de Santa María y en la rúa da Cruz. Sería, por lo tanto, plausible pensar que la topografía urbana de la ciudad en época bajoimperial se mantuvo sin cambios sustanciales durante la antigüedad tardía. Ignoramos, por el momento, si hubo cambios estructurales y funcionales, pero puede suponerse sin demasiado riesgo la continuidad ocupacional de este sector de la ciudad, aglutinado en torno al grupo episcopal de la plaza de Santa María, donde se ubica la actual catedral, precisamente bajo esta advocación. Junto a ella se exhumó lo que se interpreta como una piscina paleocristiana (Vázquez Seijas, 1960-1964, pp. 272-277; Trapero Pardo, 1960-1964, pp. 95-98). En este mismo lugar se ha propuesto la presencia de una basílica romana (Pérez Losada, 199, p. 419) que sería, de verificarse tal hipótesis, el precedente del posterior grupo episcopal.

Por lo que respecta a la instalación de una necrópolis intramuros —la hallada en el entorno de la piscina antes mencionada—, que presumiblemente se establecería alrededor del edificio de culto, habría que pensar que no pudo surgir con anterioridad al siglo V d. C., ya que el paso de las necrópolis extramuros al interior de la ciudad es un fenómeno generalmente más tardío (López Quiroga y Rodríguez Lovelle, 1998a, pp. 1395-1410). Por otra parte, la posición topográfica del grupo episcopal, en un extremo del recinto tardorromano, sugiere la idea de una autoridad civil romana todavía pujante en el seno de la ciudad, que justi-

ficaría la posición marginal ocupada por la sede episcopal. En este sentido, no debemos olvidar que Hidacio menciona la presencia de un *rector* en Lugo en el año 460.

Es probable que en otros sectores de la ciudad pudieran haberse producido cambios funcionales, e incluso abandonos de viviendas, como podría indicar la presencia de una tumba aislada en la rúa da Raiña, instalada sobre edificaciones romanas ya arruinadas. No es, ni mucho menos, nuevo este fenómeno de utilización funeraria de antiguos espacios públicos o privados intramuros y su significación dista mucho de ser la de un síntoma de ruptura o declive de la ciudad, sino un cambio conceptual de la misma (López Quiroga y Rodríguez Lovelle, 1998c, pp. 1319-1346; López Quiroga, 2003). Por otra parte, la vitalidad de la ciudad se demuestra en el hecho de que *Lucus* fue la capital política de una de las facciones suevas tras la derrota en la batalla del río Órbigo frente a los visigodos, además de escenario de enfrentamientos y embajadas con este pueblo, como relata Hidacio en su crónica (López Quiroga y Rodríguez Lovelle, 1996-1997, pp. 259-298).

Por lo que se refiere a la zona extramuros, la necrópolis de inhumación hallada en el barrio de San Roque parece continuar en uso durante todo el siglo V y probablemente hasta finales del VI d. C. La zona de Saamasas también pudo albergar ya en aquel momento una iglesia suburbana (Núñez Rodríguez, 1976, pp. 177-186; Schlunk, 1977, pp. 193-235), opinión sobre la que no todos los investigadores coinciden (Caballero, 2001, p. 119).

El dominio visigótico desde finales del siglo VI d. C., tras la aniquilación del reino suevo en el 585, tuvo incidencias en la *urbs lucense*, que mantuvo un obispo arriano —Bechila— hasta la conversión oficial al catolicismo con Recaredo (Vives, 1963, p. 122). No obstante, ello no afectó a la actividad constructiva y de carácter evergético cristiano en la ciudad, puesto que se edificaron nuevas iglesias suburbanas extramuros entre finales del siglo VI y el VII d. C. Es el caso de San Roque y de Saamasas. En San Roque se hallaron vestigios cultuales indicativos de la presencia de un edificio de carácter religioso (Guerra, 1967-1968, pp. 135-145; Núñez Rodríguez, 1976, pp. 177-186). Además, sobre un sector de la necrópolis tardorromana se construyó un horno que se fecha en época tardoantigua.

En todo caso, la vitalidad de la ciudad en la tardoantigüedad parece corresponderse con cierta importancia político-administrativa, a tenor de la existencia de una ceca visigótica entre los reina-

dos de Recaredo y Egica o Vitiza (Miles, 1952, p. 136) y tal vez la asunción de las funciones de capital ducal de la *Gallaecia* en el siglo VII d. C. (García Moreno, 1989, p. 327).

Asturica Augusta (Astorga) (fig. 3)

Astorga, la antigua *Asturica Augusta* romana, está situada sobre un cerro en forma de espigón sobre el interfluvio de los ríos Jerga y Tuerto. Su emplazamiento se buscó en el límite noroccidental de la Meseta Norte, al pie de los Montes de León y en la Sierra de la Cabrera, posición estratégica que la convierte en una encrucijada en las comunicaciones entre la Submeseta Norte y Galicia.

La hipótesis sobre el origen militar de la ciudad de *Asturica* se fundamentaba principalmente en el hallazgo de varios epígrafes funerarios de soldados reutilizados en la obra de la muralla bajoimperial de la ciudad (Tranoy, 1981, pp. 139-140). Las excavaciones arqueológicas llevadas a cabo en esta localidad en la última década han permitido identificar restos constructivos y materiales correspondientes a un campamento legionario

atribuible a la *legio X gemina*, establecido en torno al 15-10 a. C. (Morillo, 1999, pp. 317-318 y 335; Morillo, 2002, pp. 80-81; González Fernández, 1996, pp. 85-90; Morillo y García Marcos, 2000, p. 598).

Parece ser que la duración del recinto castrense establecido en Astorga fue corta. A juzgar por el registro arqueológico, hacia el 15-20 d. C., se acometió una gran remodelación en el asentamiento, coincidente con su transformación en ciudad y capital del *conuentus* (Fernández Ochoa y Morillo, 1999, p. 67), transformación que, sin duda, está en relación con el inicio de las explotaciones auríferas a gran escala en la región (Morillo, 1999, p. 335).

Concebida desde un primer momento como sede de la administración regional, la ciudad de *Asturica Augusta* se transformó en el centro de la maquinaria estatal en la región, como capital del *conuentus Asturum*, estrechamente vinculada a las explotaciones auríferas. El progreso de la investigación arqueológica en Astorga ha propiciado un conocimiento de su fisonomía urbana mucho más completo que el de la mayor parte de los asentamientos del cuadrante noroeste. La definición ur-

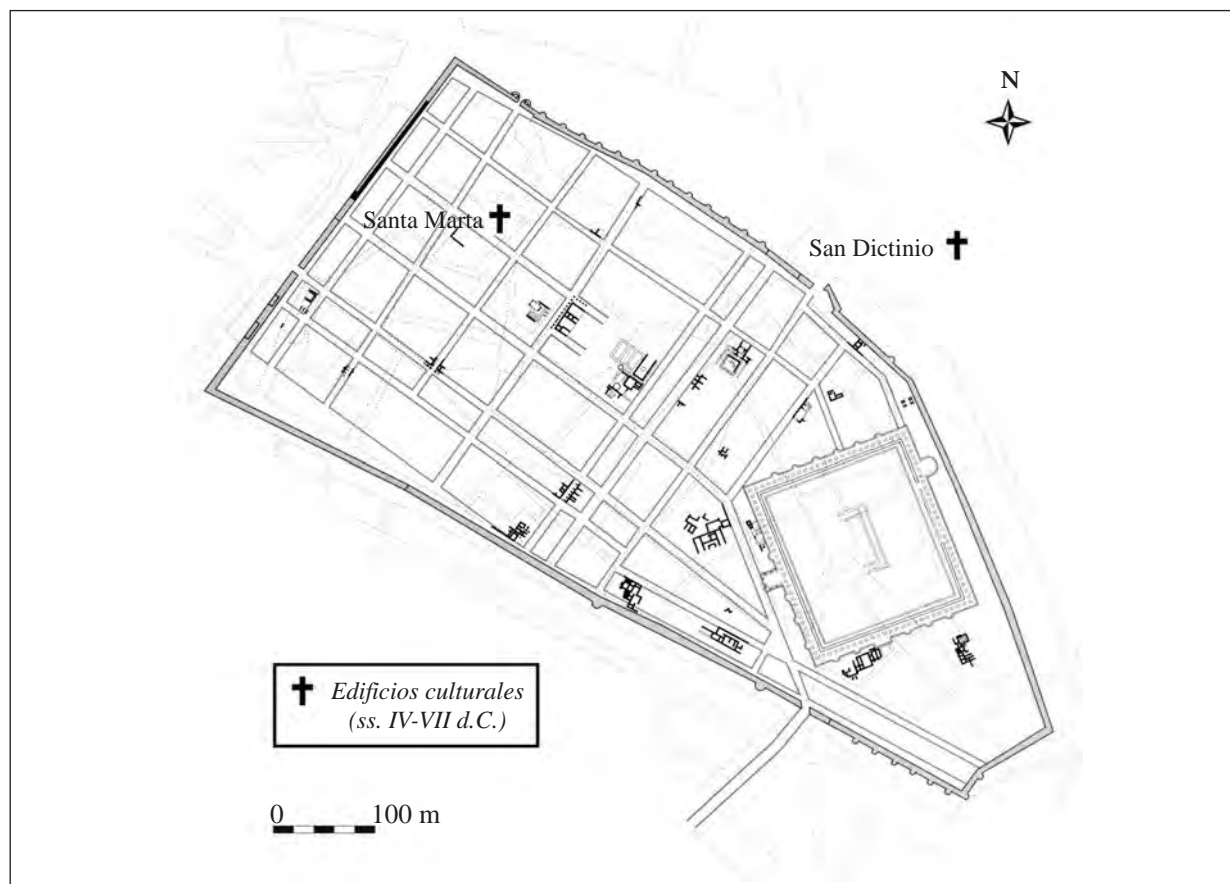

Figura 3. Topografía urbana de *Asturica Augusta* (Astorga) durante la antigüedad tardía siglos IV-VII d. C.

baña inicial de la ciudad, correspondiente al período julioclaudio, experimentó a partir de la época flavia un significativo impulso urbanístico que consolidó estructuras ya iniciadas a mediados del siglo I d. C., introduciendo importantes modificaciones tendentes a una mayor monumentalización. En ese momento quedaron ya definidos los rasgos principales de su tejido urbano, cuyo conocimiento ha progresado de forma espectacular en los últimos años. El trazado ortogonal de época julioclaudia se corrigió, al menos en algunos sectores, sustituyéndolo por una nueva trama urbana, caracterizada por manzanas rectangulares que se adaptaban a la estructura algo irregular del cerro. El sector oeste es el que parece presentar una tendencia más claramente regular, habiéndose reconocido ya una buena parte de su red viaria y sanitaria, especialmente la que sigue una dirección noroeste-sureste. Este hecho ha permitido determinar la presencia de diversas *insulae* que presentan unas proporciones bastante regulares. Las estructuras halladas en la parte meridional de la ciudad se caracterizan por adaptarse al espolón del cerro, lo que se tradujo en una orientación próxima al eje norte-sur. Las calles muestran una anchura relativamente uniforme, entre los 4 y los 7 m, aunque algunas pudieron ser más anchas. Suelen constar de un pórtico en uno de sus laterales, que cobija *tabernae* (García Marcos y Vidal, 1995; Fernández Ochoa y Morillo, 1999, pp. 76-77).

La ciudad se dotó de un impresionante programa monumental, en el que destacó un amplísimo foro de más de 100 m en sus lados mayores, en uno de los cuales se edificó un *aedes augusti*. En la segunda mitad del siglo I d. C. se levantaron los principales edificios públicos de la ciudad, como las termas mayores y termas menores. También conocemos muchos datos sobre el ámbito privado, que experimentó una renovación sustancial durante el período flavio, con la construcción o remodelación de grandes mansiones como las casas del pavimento del *opus signinum* (Burón, 1997), del Gran Peristilo, del Mosaico del Oso y los Pájaros o de las Columnas Pintadas. Esta actividad urbanística se refleja también en otras viviendas más modestas, así como en instalaciones de carácter artesanal (García Marcos y Vidal, 1995, *passim*; Morillo, 1999, *passim*). Asimismo se conocen varias necrópolis extramuros, aunque ninguna de ellas ha sido objeto de una excavación arqueológica.

No obstante, el panorama de la ciudad cambió significativamente a partir del siglo III. Tras el corto período de protagonismo histórico que supuso la asunción de la capitalidad de la *prouincia*

Hispania Nova Citerior Antoniniana, Asturica sufrió una honda crisis, coincidente con el fin de las explotaciones auríferas. A partir de ese momento se inauguró una nueva etapa que parece marcada por su paulatino decaimiento, no atenuado por su carácter de sede episcopal, el cual se prolongó a lo largo de los siglos IV y V d. C. Numerosos edificios públicos y privados, entre los que se encuentran las termas menores y las casas del Gran Peristilo y de la Muralla, fueron abandonados en aquel momento, convirtiéndose en simples vertederos (García Marcos *et al.*, 1997, p. 528). La ciudad sufrió un declive urbanístico del que no se recuperó nunca. La actividad constructiva se redujo, en muchos casos, a la simple ocupación o remodelación de construcciones más antiguas, para lo cual se reaprovecharon numerosos materiales de épocas anteriores.

La superación de los peores momentos de la crisis a finales del siglo III vino acompañada por una profunda reorganización administrativa, coincidente con la creación de la *prouincia Gallaecia* y la pérdida de importancia administrativa en beneficio de *Bracara*. Sin embargo, la continuidad del interés estatal por la región se manifestó en época tetrárquica mediante la construcción de una gran muralla romana de 6 metros de anchura reforzada mediante cubos semicirculares, que delimitaba unas 27 ha, con toda seguridad un perímetro inferior al que ocupaba durante el alto Imperio (García Marcos *et al.*, 1997) (fig. 20). A esta época se atribuye la única puerta romana conocida en la muralla asturicense (Mañanes y García Merino, 1985, pp. 181-219).

En aquel mismo momento se detectó un proceso de elevación de cotas en los sectores meridional y septentrional de la urbe. Debemos deducir que, coincidiendo con la erección del recinto fortificado, amplias zonas de la ciudad, en especial las más próximas a la muralla, sufrieron un proceso de sobreelevación de la cota de circulación, que alcanzó varios metros de altura en algunos sectores, resultado de la acumulación de depósitos generados durante la obra defensiva y con posterioridad a ésta (García Marcos *et al.*, 1997, p. 528; Fernández Ochoa, 1999, pp. 76-77). Desconocemos la causa de esta labor de aterrazamiento, que tal vez debamos buscar en las propias necesidades de la obra defensiva.

Los restos constructivos son muy escasos para los siglos IV y V, limitándose a algunas construcciones domésticas, como la de la casa del Pavimento del *opus signinum*, y a remodelaciones de edificios anteriores, así como varios pavimentos

viarios nuevos (García Marcos y Vidal, 1995, pp. 389-390). Tampoco se conocen restos de necrópolis tardorromanas. Una pieza relevante atribuida al entorno de Astorga es el sarcófago paleocristiano de San Justo de la Vega, utilizado como sepultura de Alfonso III durante un tiempo, pero su procedencia exacta resulta imprecisa (Fernández Ochoa, 1999, pp. 76-77).

No obstante, la parquedad de estructuras habitacionales contrasta vivamente con la abundancia de materiales arqueológicos, especialmente los hallazgos numismáticos y los recipientes de *terra sigillata* hispánica tardía (TSHT). La existencia de numerosos materiales tardorromanos también parece abogar por la presencia de un núcleo poblacional de cierta relevancia, aunque lejos ya muy probablemente de los momentos en los que *Asturica* alcanzó su máxima expansión.

Una de las asignaturas pendientes de la arqueología astorgana es el período tardoantiguo. A pesar de la relativa abundancia de fuentes escritas para esta época, teniendo en cuenta su carácter de frontera entre los reinos suevo y visigótico, apenas contamos con materiales arqueológicos de este período (Mañanes, 1983, pp. 169-173; Avello, 1990-1991). Entre ellos destaca una serie de jarritos litúrgicos descontextualizados (Luengo, 1935, p. 236; Mañanes, 1975, p. 183; Avello, 1990-1991, pp. 304-306), así como varias monedas visigóticas, algunas de las cuales pueden proceder de la ceca que existió en *Asturica* durante los siglos VI y VII, ceca que comienza a ser definida (Díaz, 1995; Canto *et al.*, 2002, p. 65). Conocemos asimismo algunos testimonios materiales de simbología cristiana (Astvres, 1995, p. 298).

A pesar de que la existencia de comunidades cristianas en Astorga y León está testimoniada ya desde mediados del siglo III a través de la carta de San Cipriano, donde se habla de un obispo conjunto para ambas, los testimonios arqueológicos sobre edificios culturales de este período eran inexistentes. Sin embargo, las recientes excavaciones desarrolladas junto a la catedral de Astorga y la iglesia de Santa Marta han permitido identificar los restos de un pequeño edificio rectangular de una sola nave y cabecera cuadrangular construido en mampostería, con restos de capiteles, canceles y altares, datada posiblemente en el siglo VII (Sevillano, 2000-2001; Sevillano y Vidal, 2001) (fig. 4). Esta edificación, sobre la que se superpone parcialmente la iglesia de Santa Marta, dedicada a una mártir asturicense que el martirologio cristiano sitúa en tiempos de Decio, y junto a la actual catedral, parece configurar un área sacra ya en el pe-

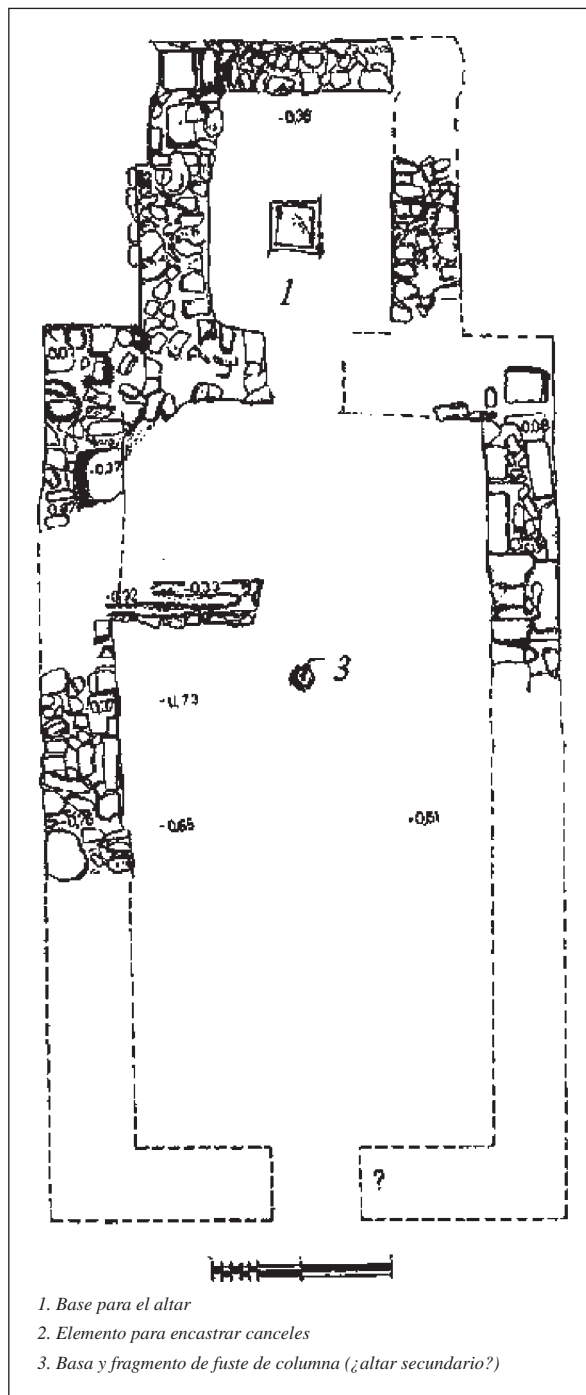

Figura 4. Estructuras exhumadas y propuesta de planta, iglesia de Santa Marta (Astorga) (Sevillano y Vidal, 2001).

ríodo tardoantiguo, que ha perdurado hasta nuestros días. Según la tradición, los restos de la mártir fueron recogidos y enterrados, convirtiéndose en objeto de culto. Más tarde se edificó una iglesia sobre el mismo lugar en el que se encontraba su casa (Quintana, 1970, p. 453). La presencia de una necrópolis alto y plenomedieval a escasos

metros de esta iglesia del siglo VII, bajo el atrio de la catedral (Muñoz Villarejo, 2001, pp. 332-335), confirma la continuidad cultural en este mismo lugar con posterioridad a la reconquista de Astorga. Al igual que en el caso de Braga, la topografía de la ciudad debió de reorientarse en función de las nuevas creencias cristianas, desplazándose el centro de gravedad hacia la periferia urbana para ubicarse junto al lienzo septentrional de la muralla.

A través del relato de la virgen Eteria, se ha querido situar en la ciudad de *Asturica* un monasterio femenino a finales del siglo IV (Quintana, 1970, pp. 463-464).

Por lo que respecta a los santuarios extramuros, se conoce la existencia del monasterio de San Dictino, fundado el siglo V por el obispo homónimo ubicado junto a la vía que conectaba *Asturica* con *Legio*. Este monasterio debió de servir de residencia a los obispos de época visigótica (Quintana, 1975).

Una pieza cristiana relevante atribuida al entorno astorgano es el sarcófago llamado de San Justo de la Vega (García González, 1986), pero su procedencia real resulta imprecisa si tenemos en cuenta además que fue sepultura de Alfonso III durante un lapso de tiempo (Fernández Ochoa, 1999, p. 76).

AGLOMERACIONES PRINCIPALES: CAPITALES REGIONALES

Aquae Flaviae (Chaves)

Al igual que Braga, Chaves presenta unas condiciones favorables para la implantación de una aglomeración urbana, tanto por las excelentes condiciones hidrográficas como por su posición central en el valle del alto Támega, un verdadero pasillo natural de comunicación norte-sur. También la riqueza minera del entorno ha podido jugar un importante papel en el origen de la ciudad (Rodríguez Colmenero y Alcorta, 1998, pp. 779-807). Las surgencias termales habrían dado el nombre a la ciudad *Ad Aquas* y su condición de eje viario donde confluyen diversas vías, su condición de *mansio*. La promoción de *mansio* a *municipium* de *Aquae Flaviae* tendría lugar en época flavia, probablemente entre el 74 y el 79 d. C. (Rodríguez Colmenero, 1997) y está atestiguada por tres epígrafes dedicados por el *Municipium Aquiflaviensium* (Le Roux y Trano, 1973, pp. 177-231; Rodríguez Colmenero, 1997; Rodríguez Colmenero y Alcorta, 1998, pp. 779-807).

Para el análisis topográfico de la ciudad contamos con varias excavaciones arqueológicas efectuadas desde mediados de los ochenta (Rodríguez Colmenero, 1997, pp. 21-65). Dichas intervenciones no han podido esclarecer por el momento si la ciudad romana se asentó sobre un antiguo castro. La cartografía y los restos arqueológicos parecen sugerir la existencia de un trazado más o menos regularizado, aún reconocible en su plano actual, ordenado alrededor de dos ejes, coincidentes con la actual rúa Direita y las plazas de Pelourinho y Camoens. En la plaza de Camoens y en la de la República es donde se debió de ubicar el foro de la ciudad romana, como parecen atestiguar los datos epigráficos. La existencia de un edificio para espectáculos, teatro o anfiteatro, parece desprenderse también de la epigrafía local. Pero en realidad, nuestro conocimiento arqueológico de la ciudad romana es muy limitado, y se reduce a restos aislados de construcciones domésticas.

Los datos disponibles sobre la época tardorromana son también muy reducidos. Contamos únicamente con las informaciones de Hidacio, algún epígrafe aislado y hallazgos descontextualizados de problemática cronología e interpretación. Algunos autores han supuesto la existencia de un recinto amurallado de época bajoimperial, pero carecemos de confirmación arqueológica (Fernández Ochoa y Morillo, 1992, p. 328).

Gracias a Hidacio, sabemos que Chaves era sede de un obispado a mediados del siglo V d. C., puesto que él mismo, siendo obispo, fue capturado por Frumario hacia el 460 en su *Aquiflaviensis ecclesia*. De este hecho parece desprenderse que *Aquae Flaviae* no fue destruida ni por los suevos ni por los vándalos en sus correrías por el noroeste, o al menos no a la altura del 460. Y que existía un obispado en aquel momento, aunque ignoramos desde cuándo. *Aquae Flaviae* poseía, al menos, una iglesia, que aseguraba el culto para la comunidad cristiana flaviense.

No obstante, la confirmación arqueológica de estos acontecimientos apenas existe. Tan sólo ciertos elementos aislados permiten emitir algunas hipótesis. La continuidad del poblamiento se deduce por los hallazgos materiales, como capiteles de mármol encontrados en la propia ciudad o en sus inmediaciones, que podrían pertenecer a uno o varios edificios de culto, o los restos numismáticos de época tardorromana descubiertos en la proximidad de la actual iglesia Matriz de Chaves sobre un pavimento romano. En la zona del jardín del castillo de Chaves, las excavaciones han permitido exhumar un nivel tardorromano, con fragmen-

tos cerámicos atribuibles a los siglos IV y V d. C. Es posible, por lo tanto, deducir que en el entorno de la actual iglesia Matriz de Chaves, establecida en las inmediaciones del antiguo foro, la ciudad mantuvo una continuidad ocupacional, quizá ligada a la construcción del complejo episcopal, y que tal vez se habría producido una reducción del espacio habitado intramuros hacia mediados del siglo V d. C. Al menos, esto parece deducirse de la contracción perimetral de la ciudad medieval respecto a la ciudad altoimperial, dato observable en el plano de 1755.

Para momentos posteriores, tan sólo conocemos el papel de Chaves como ceca visigótica durante el reinado de Recaredo (568-601), lo que constituye un indicio más acerca del mantenimiento de la ciudad en aquel momento, al ser éste precisamente uno de los elementos que definen a las aglomeraciones urbanas tardoantiguas tanto en *Hispania* como en la *Galia* (García Moreno, 1998, pp. 1347-1367; Rouche, 1977, pp. 230-245).

Podríamos, por lo tanto, proponer a título de hipótesis explicativa que *Aquae Flaviae* debió de funcionar como obispado durante una buena parte del siglo V d. C., para convertirse, en algún momento de la segunda mitad del siglo V y la primera mitad del VI d. C., en cabeza de una de las circunscripciones territoriales mencionadas en el *Parroquial Suevo*, función que compaginaría con la de ceca en época visigótica a finales del siglo VI d. C. (López Quiroga, 2003).

Legio (León)

La ciudad de León se asienta en un suave altozano ubicado en el interfluvio constituido entre los ríos Bernesga y Torío, rellano ligeramente dominante sobre sus cauces, que parece corresponder a la última terraza originada por su dinámica fluvial. En efecto, el lugar donde se asienta la ciudad, auténtica encrucijada entre la Meseta y la montaña central leonesa y la principal ruta de acceso al territorio transmontano, ofrecía unas condiciones topográficas y espaciales de un valor estratégico que no pasaron desapercibidas. Estas características son coincidentes con las de los asentamientos militares augusteos de Astorga y Herrera de Pisuerga, lo que indica que la morfología del lugar, junto a su valoración geoestratégica, fueron determinantes en su elección por parte del estado romano (Morillo, 1996, p. 80).

Si bien ya desde el siglo XVIII la historiografía venía aceptando sin ningún género de duda la presencia de la *legio VII gemina* en la ciudad de León,

no fue hasta los trabajos de García y Bellido durante los años sesenta (1970, pp. 569-599), cuando el asentamiento de la mencionada legión en el solar leonés quedó concretado en torno a los años 74-75 d. C. La *legio VII gemina*, de la que deriva incluso el nombre de la ciudad de León, permaneció de guarnición en aquel mismo lugar hasta el final del Imperio.

El progreso de la investigación arqueológica durante la última década también ha sido especialmente significativo en la capital leonesa. Las investigaciones arqueológicas llevadas a cabo en los últimos años confirman la existencia de un horizonte arqueológico militar previo al establecimiento en este mismo lugar de la *legio VII*. Las excavaciones desarrolladas junto al lienzo septentrional del recinto campamental han revelado la existencia de estructuras constructivas pertenecientes al menos a dos campamentos anteriores superpuestos, el primero de ellos datado en época augustea, en torno al cambio de era, y el segundo, posiblemente, tiberiano. Esta presencia militar, confirmada asimismo por los abundantes restos materiales exhumados en toda la ciudad, se atribuye a la *legio VI victrix* (Morillo y García Marcos, 2000, p. 600; Morillo, 2002, pp. 81-85; García Marcos, 2002, *passim*).

Hacia el año 74 d. C. la *legio VII gemina* se asentó en el mismo lugar donde se había encontrado el campamento de la *legio VI victrix*. El principal testimonio arqueológico del acantonamiento de la *VII gemina* sigue siendo el magnífico perímetro defensivo de planta rectangular con esquinas oblongas, que sigue el modelo campamental canónico. Las excavaciones desarrolladas durante los años sesenta por A. García y Bellido revelaron que el recinto amurallado, reforzado exteriormente con torres semicirculares, estaba constituido en realidad por dos lienzos adosados, edificados con técnicas bien distintas y erigidos en diferentes momentos (García y Bellido, 1970, pp. 572-575). El primer lienzo presenta un paramento externo de *opus vittatum* con juntas encintadas, y relleno interno de *opus caementicum* hasta alcanzar los 1,80-2 m de anchura (García y Bellido, 1970, p. 573). En la cara interna del lienzo, se construyó un terraplén interno adosado al núcleo pétreo (Campomanes, 1997, p. 135; García Marcos, 2002, pp. 186-187). Las excavaciones llevadas a cabo durante el año 1996 han puesto al descubierto una de las puertas pertenecientes al recinto altoimperial, bífora y flanqueada por dos torres de planta rectangular (García Marcos, 2002, pp. 189-192).

La aparición de diversas calles, así como de la infraestructura sanitaria que en algunos casos dis-

curre por debajo de alguna de ellas, están permitiendo reconstruir progresivamente la organización interna de espacios dentro del recinto campamental. Entre los pocos edificios documentados destacan las grandes termas edificadas en el extremo oriental de los *latera praetorii*, así como un almacén en torno a un patio junto al lienzo septentrional (García Marcos, 2002, pp. 195-201; García Marcos y Morillo, 2000-2001, *passim*).

En el perímetro del campamento se instaló un importante núcleo civil, las *cannabae*, cuyo conocimiento preciso aún estamos lejos de atisbar, a pesar de que vamos conociendo algunos elementos constructivos. Existen ciertos indicios —la continuidad de su ocupación— que nos hacen sospechar que el núcleo más importante de las *cannabae* legionarias debió de situarse en la zona donde siglos más tarde se emplazaría, dada su favorable orientación, el burgo medieval o barrio de San Martín, si bien, por el momento, no existen pruebas concluyentes, debido a las todavía limitadas excavaciones arqueológicas llevadas a cabo en esta parte de la ciudad (García Marcos, 2002, p. 202).

El hecho más significativo desde el punto de vista urbanístico durante el período tardorromano fue la edificación de una nueva muralla que envolvía a la anterior por su cara externa hasta alcanzar una anchura total de 7 m (García y Bellido, 1970, pp. 571-575). Dicha erección, que tuvo lugar a finales del siglo III o comienzos del IV, alteró notablemente la fisonomía del recinto campamental altoimperial (García Marcos y Morillo, 2000-2001, pp. 112-115). Se acometieron profundas reformas en la *porta principalis sinistra*, cuya estructura se desmanteló en su mayor parte, clausurándose uno de sus vanos y elevando la superficie de circulación. A finales del siglo IV tuvieron lugar nuevas reformas en la puerta. Al igual que en el caso de *Asturica*, la construcción de la muralla bajoimperial va asociada a potentes rellenos de tierra que determinan la elevación de la cota de circulación de la ciudad (Miguel Hernández, 1996, p. 181).

Las profundas transformaciones que experimentaron los asentamientos del norte y noroeste peninsulares a partir de mediados del siglo III, se reflejan también en el recinto militar de León y las *cannabae* cercanas. La brusca contracción del registro arqueológico a partir de aquel momento evidencia un período de crisis (García Marcos, 2002, p. 183). La estructura urbanística del recinto legionense durante el bajo Imperio y la antigüedad tardía resulta por el momento prácticamente desconocida. No obstante, la magnitud de la obra de la nueva muralla, así como sus rasgos morfológicos

y constructivos, típicamente militares (Fernández Ochoa y Morillo, 1997, pp. 738-739), permiten suponer que la *legio VII gemina* o, al menos, una parte significativa de la misma, debió de permanecer durante el siglo IV en su antiguo campamento de León, desempeñando las nuevas funciones militares asignadas a la Península Ibérica. La *Notitia Dignitatum* sigue mencionando la presencia de la *legio VII* en su campamento de León a comienzos del siglo V (XLII, 1, p. 25).

Diversos indicios de carácter material, recientemente identificados, apuntan a la llegada al campamento legionario de León de nuevas tropas, posiblemente reasignadas a la *legio VII gemina*, a finales del siglo III. Aunque por el momento no podemos pronunciarnos sobre la procedencia de dichos militares, así como la finalidad de un traslado de tropas de estas características, no podemos dejar de señalar que este movimiento coincidió temporalmente con la construcción de la muralla bajoimperial.

Ya hemos señalado que la documentación arqueológica relativa al período tardorromano es muy escasa, si bien en los últimos años se ha dado a conocer una cantidad cada vez mayor de materiales cerámicos adscribibles a momentos tardorromanos y tardoantiguos (Muñoz Villarejo *et al.*, 2002, *passim*). Poco a poco vamos conociendo evidencias que hablan de una profunda remodelación urbana coincidiendo con la edificación de la muralla. Algunas calles, como la *via decumana*, documentada bajo el eje marcado por Puerta Castillo - Puerta del Rey, reciben una nueva pavimentación, lo que confirma que siguen en uso (Vidal, 1993, p. 315). Otro pavimento datado en esta misma época se detecta en las excavaciones de la plaza de San Martino. En algunos lugares, la sobreelevación del nivel de circulación casi alcanza el medio metro. Los datos relativos a las construcciones de este período manifiestan la ruptura con el urbanismo regularizado de la etapa anterior, la desatención de las infraestructuras públicas como la red de cloacas, que se abandonó, y la transformación de antiguos edificios militares en espacios domésticos (Gutiérrez González y Miguel Hernández, 1999, p. 52).

En este proceso de redefinición y transformación debió de tener lugar la integración de la *cannabae* dentro de la estructura urbana, al difuminarse progresivamente los límites jurídicos y organizativos entre el ámbito militar y el civil, que se integraron dentro de una misma realidad. Pero desconocemos cómo se traduce dicha integración a un nivel urbanístico.

Los hallazgos más significativos de este momento son las dos necrópolis de inhumación localizadas respectivamente al suroeste —entorno de la calle Monasterio— (González Fernández, 1991-1992) y nordeste —Campus Universitario de Vegazana— (Liz y Amaré, 1993) del recinto murado. La primera está situada en el lugar sobre el que más tarde se levantó uno de los monasterios más antiguos de León, el de San Claudio. Las características de las inhumaciones de este cementerio son similares a las del de Vegazana: fosas delimitadas con ladrillos o cantos y cubierta *a capucina* o plana, etc., si bien existe algún sarcófago de lajas. Su cronología se extiende desde el siglo IV al VII. Respecto a la necrópolis del Campus de Vegazana, se avanza una datación de los siglos IV o V, sin mayores precisiones, pues su excavación no proporcionó elementos arqueológicos precisos (García Marcos y Morillo, 2002, p. 81).

Durante el período tardoantiguo sobrevivieron algunas estructuras como las termas públicas bajo la catedral, aunque no podemos constatar que sigan desempeñando su función originaria. Y se mantiene en uso la muralla, en la que parecen acometerse obras de refortificación, lo que se confirma con nuevas remodelaciones de la *porta principalis sinistra*. Asimismo, se construye un edificio de planta rectangular con zócalo de sillarejo y pavimentado mediante lajas de pizarra, adosado anteriormente al lienzo norte de la muralla (Muñoz Villarejo *et al.*, 2002, p. 655). Junto al lugar donde se situaría la *porta praetoria* del campamento, en las excavaciones de Palat del Rey, se descubrió una edificación rectangular rodeada de un pavimento empedrado, que podría interpretarse como una posible calle (Miguel Hernández, 1996, p. 181; Gutiérrez González y Miguel Hernández, 1999, p. 53). La existencia en este lugar de una de las iglesias mozárabes más antiguas de la ciudad, tal vez podría interpretarse como la perduración de un lugar cultural de época tardoantigua. En la calle Cervantes, en el centro de los *latera praetorii* y posiblemente en el lugar ocupado por los *principia* del antiguo campamento, se ha constatado la existencia de los restos de una edificación datada a finales del siglo V o comienzos del VI d. C. que amortiza un pavimento de *opus signinum* (Muñoz Villarejo *et al.*, 2002, p. 654).

Esta misma continuidad podría verificarse en el caso del monasterio de San Claudio, situado extramuros, cuya necrópolis se mantiene en uso según se desprende de los materiales hispanovisigóticos en ella exhumados. Por otra parte, existen referencias de época visigótica que aluden a la exis-

tencia de un monasterio dedicado, entre otros mártires, a Claudio (Viñayo, 1970, p. 559).

Finalmente, no debemos pasar por alto la existencia de la conocida iglesia martirial de Marialba de la Ribera (Hauschild, 1970), ubicada en el *territorium* de la *ciuitas* legionense. Esta iglesia, que no podemos considerar urbana en un sentido estricto, nos ilustra, sin embargo, de los procesos de continuidad de antiguos espacios romanos relevantes y su transformación en lugares culturales durante la antigüedad tardía y la edad media.

Gijón

La fundación de la ciudad romana de Gijón en el cerro de Santa Catalina, en la península de Cimadevilla, a partir del traslado de la población desde la Campa Torres, tuvo lugar, a juzgar por el registro material, en época flavia. El asentamiento romano de Gijón, yacimiento que presenta un mayor relieve en cuanto a la documentación arqueológica en toda la Asturias transmontana, constituye el eje en torno al cual pivota la ruta costera cántabra en su tramo astur. Dicho enclave constituye además el punto de llegada del ramal transmontano de la Ruta de la Plata, principal vía de penetración desde la Meseta. Los restos constructivos exhumados, así como su registro arqueológico material, avalan su carácter de puerto comercial que centralizaba los intercambios marítimo-terrestres en la región durante el período romano (Fernández Ochoa y Morillo, 1995, p. 255).

A partir del momento de su fundación, el asentamiento de Gijón se dotó de una estructura urbana romana, en la que destacaron edificios como las termas públicas (Fernández Ochoa (dir.), 1995, pp. 153-192) o la factoría de salazones (Fernández Ochoa, 1994), no obstante, aún desconocemos muchos aspectos del ámbito privado. No vamos a entrar en la definición arqueológica de este enclave, suficientemente conocido a través de numerosas publicaciones.

Las excavaciones realizadas en los últimos años nos permiten asegurar su vigencia durante la fase tardorromana (Fernández Ochoa, 1997; 1998). Gijón manifiesta en este momento un notable auge. Las termas se mantuvieron en funcionamiento hasta finales del siglo IV d. C. o comienzos de la siguiente centuria, y se han documentado parcialmente restos de estructuras domésticas atribuibles también a estas fechas (Fernández Ochoa *et al.*, 1996). La factoría de salazones todavía se hallaba en activo durante el siglo IV (Fernández Ochoa, 1994). A finales del siglo III o inicios del IV d. C.,

la península de Santa Catalina, donde se asienta la ciudad romana, se ciñó con una muralla que dejaba extramuros la factoría salazonera. La fortificación estaba constituida por un núcleo de *opus caementicium* encofrado por dos paramentos de arenisca y calizas, reforzada con torres semicirculares ligeramente peraltadas y una puerta defendida mediante torres cuadrangulares (Fernández Ochoa, 1997b).

Las constataciones cronoestratigráficas obtenidas en los sondeos practicados en distintos lugares del centro histórico de Gijón, particularmente en torno a la muralla y las termas, han permitido esclarecer la secuencia ocupacional posterior a la construcción de la muralla. El patrón material no procede de estratos totalmente cerrados pero ha sido posible determinar una pauta predominante para las diferentes fases tardías. La primera correspondería a las décadas centrales del siglo IV.

En momentos avanzados del siglo IV o muy a inicios del V d. C. se aprecian transformaciones de cierto alcance. Se amortizaron estructuras tanto de las termas como del espacio intramuros próximo a la muralla en la avenida de la Salle; en este último lugar y sobre los escombros de la primera fase tardía se instaló un taller metalúrgico con unos grandes hogares de fragua de forma rectangular realizados con latericio reutilizado. La casi total ausencia de materiales en el estrato asociado a estas estructuras nos impide ajustar su cronología, pero el estrato superior, perfectamente diferenciado, se fecha entre fines del siglo IV y el siglo VI (Fernández Ochoa *et al.*, 1992). Por su parte, el edificio termal, tras unos años de abandono, se ocupó con fines domésticos en las áreas del apoditerio y frigidario, pasando los tepidarios y la habitación del caldario a convertirse en basurero. El auge de la ciudad tardoantigua, puerto abierto al comercio mediterráneo y atlántico, convirtieron a Gijón en centro tardorromano principal del Cantábrico astur.

Por el momento carecemos de resto alguno de edificios cristianos de este período. No obstante, el propio emplazamiento de la iglesia de San Pedro, que se sobrepone parcialmente al complejo termal, y la presencia de una necrópolis medieval en este mismo lugar, parece responder a la característica imagen de continuidad cultural entre la antigüedad tardía y el período altomedieval.

Esta continuidad se ha documentado arqueológicamente en la cercana villa de Veranes, adscrita al territorio de la ciudad (Fernández Ochoa y Gil Sendino, 2003, en prensa).

AGLOMERACIONES SECUNDARIAS: CAPITALES COMARCALES

En otra serie de aglomeraciones, observamos también a lo largo de la tardoantigüedad una continuidad ocupacional, sobre todo a través de testimonios cerámicos. En el Cantábrico oriental éste sería el caso de *Iuliobriga* (Solana, 1981; Fernández Ochoa, 1999, p. 79), Santander (Fernández Ochoa y Morillo, 1994, pp. 107-112; Fernández Ochoa *et al.*, 2003, en prensa), *Flaviobriga* (Solana, 1977; Fernández Ochoa y Morillo, 1994, pp. 121-126; Iglesias Gil y Ruiz, 1995), *Forua* (Martínez Salcedo, 1996) y *Oiasso* (Fernández Ochoa y Morillo, 1994, pp. 147-152; Barandiarán *et al.*, 1999; Urteaga y Otero, 2002). Lo mismo podemos decir de los centros secundarios del área astur como *Lucus Asturum*, *Brigaecium*, *Bergidum Flavium*, *Lancia* (Fernández Ochoa y Morillo, 1999, p. 110). De esta última ciudad, los nuevos datos derivados de las últimas intervenciones arqueológicas confirman la continuidad de su tejido urbano a lo largo del siglo IV d. C. y un aparente abandono de este enclave a finales de esta centuria (Celis *et al.*, 2002, p. 277). En *Lucus Asturum*, en la finca de «La Castañera», donde estuvo situada la antigua iglesia de Santa María, se encontró en las excavaciones de 1981 y fuera de contexto una posible placa de cancel fechada, en función de criterios estilísticos e iconográficos, en los siglos VII y VIII d. C. (García de Castro, 1995, pp. 223-224). Excavaciones posteriores efectuadas en el mismo lugar no han aportado más evidencias sobre esta etapa histórica del área llanerense (Fernández Ochoa *et al.*, 2001). La continuidad de ocupación durante el bajo Imperio en el sector de «La Edrada» de Cacabelos, identificada como *Bergidum Flavium*, se ha visto confirmada por las recientes excavaciones (Rodríguez González *et al.*, 2003). A finales del siglo III o comienzos del IV, el llamado Castro Ventosa, situado a poca distancia del yacimiento anterior, se dotó también de un recinto defensivo, por el momento poco conocido desde un punto de vista arqueológico (Fernández Ochoa y Morillo, 1999, p. 110; Vidal, 2002).

Bastante más conocidos empiezan a ser los asentamientos secundarios del área *galaica*, donde además se cuenta con fuentes de primer orden como la Crónica de Hidacio, el *Parrochiale Suevum* o la propia *Vita Fructuosi*, además de las informaciones proporcionadas por las Actas Conciliares y las obras de San Martín de Dumio y Valerio del Bierzo. Entre estos núcleos secundarios pasamos a analizar, brevemente, algunos de los más significati-

vos a partir del conocimiento arqueológico que de los mismos tenemos actualmente (Pérez Losada, 2002; López Quiroga, 2003; López Quiroga y Rodríguez Lovelle, 2004, en prensa).

Auria (Orense)

El enclave romano de *Auria* tiene su origen en el puente que atravesaba en este lugar el río Miño, por donde discurría la vía XVIII del Itinerario de Antonino (Caamaño Gesto, 1991, pp. 389-403). En el entorno de *As Burgas* y áreas adyacentes se ha hallado la mayor parte de los vestigios de la aglomeración romana. Tanto en este sector como en la proximidad del Museo Arqueológico Provincial y de la iglesia de Santa María Madre, las huellas del pasado romano son relativamente numerosas (Bedoya, 1903, pp. 156 y s.; López Cuevillas, 1934, pp. 94-101; Rodríguez Colmenero, 1977, p. 104). Se han hallado epígrafes, muros correspondientes a construcciones en la rúa Hernán Cortés y en *As Burgas* (un nivel de ocupación continuo desde el siglo I hasta el III d. C.), una probable cloaca en la rúa de Cervantes, restos de una necrópolis tardorromana de inhumación en la rúa de García Mosquera (Vázquez Rodríguez, 1943, pp. 111-113) con tumbas rectangulares y prismático-trianguulares, que formaría parte de una gran necrópolis que se extendería hasta las proximidades del jardín del Posío (Eguileta Franco, 1996, pp. 47-81). En el patio del colegio de las Josefinas (al lado de *As Burgas*), las excavaciones efectuadas permitieron exhumar parte de un hipocausto y una piscina, que se fechaban entre el siglo II y el IV d. C. (Orero Grandal y Espino Domarco, 1998-1991, pp. 107-146).

Todas estas informaciones confirman la importante ocupación en el área de *As Burgas*, desde el siglo I d. C., en lo que sería una aglomeración secundaria tipo *uicus* cuyo máximo desarrollo se debió de producir entre los siglos III y IV d. C. (Pérez Losada, 2002, pp. 153-180; López Quiroga, 2003).

La creación del obispado de Orense en la segunda mitad del siglo VI (entre el 572 y el 582) supuso para la pequeña aglomeración tardorromana un cambio considerable de estatus que conllevó una serie de transformaciones, tanto en el núcleo urbano como en su entorno, por el carácter de centralidad que la aglomeración adquirió a partir de aquel momento. Las zonas que muestran vestigios de ocupación durante el período entre los siglos V y VII d. C. son las mismas que en época romana, si bien es posible detectar algunos cambios de tipo topográfico en relación directa con el rango

episcopal que tuvo Orense desde la segunda mitad del siglo VI d. C. La necrópolis tardorromana situada en el sur de la ciudad debió de continuar en funcionamiento al menos hasta la segunda mitad del siglo VI d. C., siendo entonces reemplazada probablemente por un cementerio intramuros en el entorno de la catedral de época tardoantigua situada en la zona de la actual iglesia parroquial de Santa María Madre, que debió de corresponderse con la primera fase de las inhumaciones descubiertas en la plaza de la Magdalena (Orero Grandal y Espino Domarco, 1988-1991, pp. 339-340). La creación de áreas cementeriales intramuros, que no se superponen a una necrópolis tardorromana anterior, es un fenómeno ampliamente atestiguado en el ámbito urbano (Perin, 1987, pp. 62-80). La diacronía entre ambas áreas funerarias se debió de corresponder con la importancia creciente que adquirió la zona en torno a la catedral de época sueva, señalándose tan sólo la presencia de tres capiteles fechados en los siglos VI y VII d. C. (Núñez Rodríguez, 1978, pp. 161-169), actuando así el complejo catedralicio como un elemento de seguridad y de estabilidad para los habitantes de *Auria*, algo también característico de este período (Fixot, 1980, pp. 497-522; López Quiroga, 2003).

Aquis Querquernis (Baños de Bande)

Este lugar se identifica en su primera etapa con un asentamiento de tipo campamental junto a la vía XVIII del Itinerario de Antonino, surgiendo en su proximidad posteriormente una *mansio* (Rodríguez Colmenero, 1993; Rodríguez Colmenero *et al.*, 1998, pp. 891-911), origen a su vez de un *uicus uiarius* de importancia y desarrollo urbanístico considerables (Pérez Losada, 1991, pp. 404-441; 2002, pp. 180-199). Su ocupación se prolongó durante la antigüedad tardía como probable núcleo de una de las circunscripciones territoriales mencionadas en el *Parrochiale suevum* y durante la alta edad media a través de la *villa* y *ecclesia* altomedievales que precedieron al actual lugar de Portoquintela (López Quiroga y Rodríguez Lovelle, 1993, pp. 21-52; López Quiroga, 2003). Además, a un kilómetro de *Aquis* se encuentra la iglesia de Santa Comba de Bande, tradicionalmente considerada del siglo VII d. C., que luego, en los siglos IX y X d. C., sufrió importantes reformas, si bien algún investigador propone actualmente una fecha fundacional para este edificio más tardía (Caballero Zoreda, 2000).

El *uicus* de *Aquis Querquernis* mantuvo una ocupación más allá del siglo V d. C., como se de-

tecta en un edificio de considerables dimensiones construido en un extremo de lo que sería la aglomeración, cuya ocupación parece extenderse, como mínimo, hasta finales del siglo v d. C., tal y como demuestra el hallazgo de una fíbula de ballesta con una cronología que va hasta el 470 d. C. (Protel, 1988, pp. 347-372). No lejos de este edificio y, por lo tanto, al lado mismo de la vía XVIII, se hallaba hasta mediados de este siglo la iglesia de San Juan de Baños de Bande, mencionada juntamente con otra iglesia dedicada a San Martín en un documento del monasterio de Celanova en 905 (T. C., libro II, fol. 42v-43r). Es un texto que tiene un valor topográfico de gran relevancia ya que en él se dice que ambas iglesias (la de San Juan y la de San Martín) se ubicaban junto a las surgencias termales en la proximidad inmediata del río Limia (*iuxta aquas calidas ripa Limie*). En el lugar donde se encontraba la iglesia parroquial de San Juan de Baños se halló el epígrafe funerario de *Alepius* enterrado en el 510 d. C. (Lorenzo Fernández, 1951, pp. 27-32). Poseemos, por lo tanto, diferentes elementos que nos indican que el *uicus* de *Aquis Querquernis* presentaba una ocupación, si no en su totalidad, al menos en diferentes áreas de la aglomeración en los siglos v, vi y vii d. C. (López Quiroga, 2003).

Tongobriga (Freixo)

La importancia de Freixo (Marco de Canavezes) se debe al hecho de que, en el estado actual de la investigación, se ha convertido en el paradigma del proceso de transformación de las aglomeraciones secundarias en núcleos centrales de circunscripciones territoriales en la segunda mitad del siglo vi d. C., como bien refleja el *Parroquial Suevo*. Las excavaciones arqueológicas han permitido identificar con toda claridad la *polis* mencionada por Ptolomeo en este lugar (Tavares Dias, 1984, pp. 86-90; 1998, pp. 751-779). A finales del siglo I y durante el II d. C., el lugar de *Tongobriga* surgió como un centro político y económico que se dotó de elementos de un urbanismo considerable: termas, foro y otros edificios de carácter público (Tavares Dias, 1998, pp. 751-779). La extensión de la aglomeración incluída el área de la necrópolis era de unas 30 ha, restringiéndose el área habitacional a unas 7 u 8 ha. La ciudad continuó su evolución durante el período tardoantiguo, con algunas transformaciones urbanísticas, como la reutilización de una parte del foro con una funcionalidad diferente. Las termas se usaron hasta bien entrado el siglo vi d. C. (Tavares Dias, 1998,

pp. 751-779). Precisamente en la segunda mitad del siglo vi d. C., es mencionada *Tongobriga* como una de las *iglesias* pertenecientes al obispado de Oporto (David, 1947; López Quiroga, 2003).

Portum Calem castrum novum (Oporto)

Calem, mansio mencionada en el Itinerario de Antonino, se ubica donde hoy se halla la actual población de Vila Nova da Gaia. En la margen derecha y en el área hoy ocupada por la catedral de Oporto, sobre un antiguo castro, se debió de desarrollar desde época romana una pequeña aglomeración que se extendía progresivamente hacia el río. En función de los datos disponibles, se podría confirmar la existencia de un doble asentamiento en la margen derecha del Duero, entre la zona de la actual catedral y la pequeña aglomeración que surge al pie del antiguo castro (en la parte baja de la ciudad medieval) desde época altoimperial.

A partir del siglo v d. C., y especialmente a partir de su segunda mitad, Oporto adquirió una importancia geopolítica que hasta entonces no poseía, al convertirse desde el 455 en la nueva capital del reino suevo en sustitución de *Bracara*. Este desplazamiento es sintomático de la fuerte fragmentación política y territorial que caracterizó al reino suevo desde mediados del siglo v d. C. La elección de *Portum Calem* fue síntoma y consecuencia, a la vez, de la debilidad del reino suevo y de una situación de guerra permanente desde mediados del siglo v d. C. hasta su integración en la segunda mitad del siglo vi d. C. en el reino visigótico de Toledo. No obstante, y desgraciadamente, nuestro conocimiento del Oporto tardoantiguo desde el punto de vista arqueológico es aún escaso e insuficiente. La única estratigrafía que conocemos hasta la fecha para este período es la proporcionada por las excavaciones efectuadas en la rúa D. Hugo, cerca de la catedral, en la que se ha observado un nivel de destrucción constituido por tierra negra, carbón y el derrumbe de una estructura en piedra, mezclada con fragmentos de *tegulae* e ímbrices que se situaría en el siglo v d. C. Algunos autores han apuntado que la aglomeración situada en el emplazamiento de la actual catedral de Oporto se dotó de un recinto amurallado en el siglo v d. C. (Ferreira de Almeida, 1978, pp. 75-80; Real, 1985-1986, pp. 7-44; Pinto Osorio, 1993, pp. 24-34).

Con la promoción de Oporto a obispado, entre el 572 y el 582, a su importancia geopolítica añadió su función como centro religioso. Ello, y tan

sólo podemos intuirlo, debió de conllevar algún tipo de transformación en la fisonomía de la ciudad, especialmente con la construcción de un edificio de culto que haría la función de catedral, probablemente bajo la actual Sé de Oporto. La construcción de otros edificios de carácter religioso en el entorno de la ciudad se deduce a partir de algún hallazgo aislado, como la inscripción hallada en la iglesia de Cedofeita, que hace referencia a la fundación de una iglesia consagrada por el obispo Lucrecio en el 599 (Real, 1984, p. 30).

Tras la integración y destrucción definitiva del reino suevo, y ya bajo el dominio del reino visigótico de Toledo, la importancia política de Oporto no decayó, añadiendo a sus funciones como centro religioso las de lugar de acuñación de moneda desde Leovigildo hasta Suintila (Barral i Altet, 1967). De esta forma, Oporto debió de poseer los elementos característicos, obispado y ceca, que definieron a la ciudad tardoantigua (García Moreno, 1998, pp. 1347-1369; López Quiroga y Rodríguez Lovelle, 1998, pp. 433-439; López Quiroga, 2003).

Tude (Tuy)

Mencionada como *mansio* tanto en el Itinerario de Antonino como en el *Anónimo de Rávena*, el núcleo tudense se ubica en el bajo valle del Miño en un punto de paso obligado en lo que es el trazado del principal eje viario en época romana en la costa gallega, la vía XIX del Itinerario de Antonino. En *Tude* debemos diferenciar, a nivel topográfico, dos áreas: la zona alrededor de la actual catedral, próxima al Miño, y el área situada en torno a la iglesia de San Bartolomé de Rebordanes, más al norte y próxima al curso del río Louro.

Arqueológicamente conocemos bien esos dos sectores por las excavaciones efectuadas bajo la iglesia de Rebordanes (Chamoso Lamas y Filgueira Valverde, 1976, pp. 325-333; 1971, p. 49), la catedral (Do Tamuxe *et al.*, 1977, pp. 157-159), la confluencia de las calles Santa Bárbara y San Telmo (González Santiso, 1985, pp. 159-164) y las más recientes realizadas en las calles Loureiros y Santo Domingo (Acuña Piñeiro *et al.*, 1998, pp. 839-870). El área de la catedral constituye el núcleo de la aglomeración medieval desde el siglo XII, ubicada sobre un antiguo castro, siendo en la zona en torno a Rebordanes el sector donde se situaba la ciudad romana. El centro de esta ciudad romana se debía de ubicar en Santa Eufemia (Pérez Losada, 2002, p. 84).

La mayoría de los materiales hallados (vidrios, ánforas tardías orientales y norteafricanas) corres-

ponde a los siglos IV y V d. C. El siglo VI y concretamente su segunda mitad constituye un momento crucial en la evolución y transformación del núcleo tudense como consecuencia de la promoción de la aglomeración a obispado, introduciendo cambios en su topografía y configuración. En ese momento habría que situar la construcción con ábside hallada bajo la iglesia de Rebordanes, además del progresivo avance de la necrópolis sobre sectores anteriormente de carácter habitacional. Es probable que este sector, que ahora es periférico respecto al núcleo de la ciudad medieval en torno a la catedral, fuera en época tardoantigua el eje central de la aglomeración como consecuencia de su promoción a obispado en ese momento. En este sentido, el área de Loureiros debía de ser una necrópolis suburbana de la aglomeración tudense entre mediados del siglo VI y durante el siglo VII d. C. No olvidemos además que *Tude* fue ceca monetaria tanto en época sueva como sobre todo visigótica (Reinhart, 1952, p. 136; Díaz Martínez, 1994, p. 646). En el caso de *Tude* se habla además de la presencia de un *comes civitates* (García Moreno, 1989, p. 327) quien, conjuntamente con el obispo, constituyó las autoridades que se ocupaban de la actividad de tipo evergético en la aglomeración tudense (López Quiroga y Rodríguez Lovelle, 2004, en prensa). Tal vez esa función como centro político, administrativo y religioso que se detecta a través de las fuentes escritas en época tardoantigua derivara de su relevancia en época romana (Pérez Losada, 2002, pp. 86-87).

¿*Vicus Elanei*? (Vigo)

Vigo se ha identificado tradicionalmente con el *vico Spacorum*, *mansio* de la vía XX del Itinerario de Antonino (Tranoy, 1981; TIR, K-29, p. 107). Esta idea es hoy rechazada como un error fruto del escaso conocimiento de este enclave (Peña Santos, 1990-1991, pp. 217-243; 1999, pp. 11-85), proponiéndose su relación con el *vicus Elanei* (Hidalgo Cuñarro y Viñas Cue, 1998, pp. 807-838; Pérez Losada, 2002, pp. 239-240).

Podemos diferenciar dos momentos en la evolución de la aglomeración con anterioridad al período tardoantiguo: un primer momento entre los siglos I y II d. C. y un segundo momento entre los siglos III y IV d. C. El momento álgido de ocupación en el castro de Vigo corresponde al siglo I d. C., si bien carecemos de restos habitacionales (Hidalgo Cuñarro y Viñas Cue, 1996, p. 257). Durante los siglos II y III d. C., el castro de Vigo fue progresivamente abandonado, al igual que ocu-

rrió con los otros castros ubicados en su proximidad. Ello debió de provocar una concentración poblacional en la zona del Arenal y de la bahía (Hidalgo Cuñarro y Viñas Cue, 1998, pp. 807-838). Durante los siglos III y IV d. C. se desarrolló un enclave comercial en esta zona costera, como lo confirma la presencia de una necrópolis y cuatro asentamientos rurales de época tardía, cuya característica fundamental es la presencia de instalaciones dedicadas a la salazón.

En los siglos V y VI d. C., era frecuente la presencia de materiales importados en toda la zona litoral (Naveiro López y Soto Arias, 1996). En lo que se refiere al sector de la necrópolis, las inhumaciones continuaron en los siglos V y VI d. C. Se documentan cincuenta y dos tumbas con diferentes tipologías y cronologías entre el siglo I y el VI d. C., entre ellas inhumaciones infantiles en ánforas, conocidas por primera vez en el noroeste. Entre los materiales encontrados destaca el excepcional hallazgo en una tumba femenina de un collar con cuentas de ámbar en forma de *champiñón* o de *ocho*, sin paralelos en el conjunto de la Península y clara procedencia foránea (Casal García y Paz Lobeiras, 1997, pp. 315-322; López Quiroga, 2000-2001, en prensa). Es probable que la necrópolis haya perdurado durante el siglo VII d. C. e incluso más allá en función de las numerosas reutilizaciones de las inhumaciones (Acuña Piñeiro y Paz Lobeiras, 1996).

Por lo tanto, la actividad comercial en toda esta zona continuó sin interrupción durante los siglos V y VI d. C. Al igual que en el caso de *Flavium Brigantium*, el mantenimiento de la actividad comercial no cristalizó en la creación de un obispado (López Quiroga y Rodríguez Lovelle, 2004, en prensa).

Aquis Celenis (Caldas de Reis)

Aquis Celenis, perteneciente al pueblo prerromano de los *Cileni* y *mansio* de la vía XIX del Itinerario de Antonino, se identifica con la actual localidad de Caldas de Reis. Se han documentado diversos vestigios de época romana en esta localidad (Filgueira Valverde y García Alén, 1956, pp. 159-161; 1959, p. 75).

Celenis es mencionada como sede episcopal en el I Concilio de Toledo (397-400) (Vives, 1963, p. 19). En la segunda mitad del siglo VI d. C., hay otra referencia textual a *Celenis*, mencionada ahora como uno de los *territorios* dependientes de la diócesis de *Iria* en el conocido como *Parrochiale Suevum*, con el nombre de *Celenos* (David, 1947, p. 42).

En las excavaciones efectuadas bajo el cementerio de Santa María de Caldas se han hallado, en los años cincuenta, tumbas de sección rectangular con *tegulae*, cuya cronología podría ser más tardía de la que generalmente se les atribuye, extendiéndose hasta al menos finales del siglo VI e incluso las primeras décadas del VII d. C. (Gagnière, 1960, pp. 33-71; López Quiroga y Rodríguez Lovelle, 1998, pp. 228-253). Además de estas inhumaciones, se halló abundante material latericio y un posible horno cerámico, en un estrato inferior se detectaron dos muros paralelos de mampostería que corresponderían a un nivel ocupacional, fechados en el siglo IV d. C. (AA VV, 1973, pp. 69-71). A ello se añade un tesoro fechado entre el siglo IV y comienzos del V d. C. (Velázquez Jiménez, 1981, p. 176). De *Celenis* nada más tenemos conocimiento a nivel arqueológico en los siglos IV y V d. C. Un segundo acontecimiento importante en la historia de *Celenis* está sin duda ligado a la promoción de *Iria Flavia* como obispado en la segunda mitad del siglo VI d. C., puesto que en ese momento *Celenos* era ya una de las *iglesias* dependientes de la diócesis iriense.

En lo que se refiere a considerar el principio o mediados del siglo VI d. C. como el *momento final* de la aglomeración (Pérez Losada, 2002, p. 153), consideramos, al contrario, que *Celenos* (así mencionada en el *Parrochiale Suevum*) se mantuvo durante la segunda mitad del siglo VI y probablemente todo el VII d. C., puesto que de lo contrario no se explica que sea incluida en la lista de *iglesias* dependientes de la diócesis de *Iria*, aunque, evidentemente, haya perdido su condición episcopal y carezcamos de informaciones arqueológicas al respecto (López Quiroga y Rodríguez Lovelle, 2004, en prensa).

Iria Flavia (Padrón)

Iria Flavia se ubica en la Galicia occidental marítima, en un sitio excelentemente comunicado por su salida natural al mar y su conexión con los valles interiores. Es mencionada como una *mansio* de la vía XIX del Itinerario de Antonino y de la vía XX *per loca maritima* que iba por la costa hasta *Brigantium* (Tranoy, 1981).

El área *urbana* de la aglomeración parece localizarse en torno a la actual iglesia de Santa María. Bajo la misma es posible diferenciar dos niveles de ocupación: uno atribuido a los siglos I y II d. C. y el otro considerado como *tardorromano*. Este segundo nivel presenta cuantitativamente más material que el anterior y restos de muros de mampostería, pavimentos, cerámica y monedas, siendo considerado cronológicamente por Chamoso Lamas

como de época *hispanico-sueva* (Chamoso Lamas, 1972-1974, pp. 125-141). Las excavaciones realizadas en el paso a nivel del ferrocarril sobre la pista Iria-Retén no han proporcionado restos correspondientes al período tardoantiguo (Pérez Losada, 2002, pp. 96-97).

Para época tardoantigua contamos con las informaciones proporcionadas por el supuesto edificio cultural cristiano hallado bajo la actual Colegiata de Santa María de *Iria* y el cementerio asociado a ella. El edificio cultural hallado tanto en el interior del edificio, bajo la nave central y la nave del Evangelio, como en el exterior, se sitúa directamente sobre un nivel de derrumbe de época flavia, sobre el que se asienta un pavimento de época tardorromana (Chamoso Lamas, 1972-1974, pp. 133 y ss.). Además del edificio de carácter cultural, que formaría parte del probable grupo episcopal iriense, se halló una necrópolis constituida por sarcófagos en torno al mismo, cuyo máximo momento de utilización parece ser que correspondió también a la segunda mitad del siglo VI d. C., aunque es probable que haya algunas inhumaciones previas a este momento (López Quiroga y Rodríguez Lovelle, 1998, pp. 228-254).

Desde el punto de vista de la evolución topográfica de *Iria* durante la tardoantigüedad, podemos decir que se observa, una vez más, el característico proceso de ocupación de antiguos sectores habitacionales, en este caso, probablemente, de carácter privado, por áreas funerarias y por la construcción de un edificio cultural, en lo que constituye una transformación funcional y morfológica de este sector de la aglomeración como consecuencia de la promoción de *Iria* a obispado en la segunda mitad del siglo VI d. C., sin que ello suponga, en nuestra opinión, una merma en la importancia demográfica y el carácter urbano del enclave (López Quiroga y Rodríguez Lovelle, 2004, en prensa).

Flavium Brigantium (La Coruña)

La aglomeración debe su notable desarrollo en época romana a la existencia de un importante puerto de escala en la navegación de largo recorrido (Balil, 1980, p. 167; Naveiro López, 1991, p. 154; Fernández Ochoa y Morillo, 1999) en este sector, como así lo indica la presencia del imponente faro romano conocido hoy en día como Torre de Hércules (Hauschild, 1977, p. 131). El nombre de esta aglomeración hace referencia a una posible promoción jurídica de este asentamiento en época flavia, como así acontece en otros enclaves del norte y noroeste peninsular (Fernández Ochoa y Morillo, 1994,

pp. 59-62; López Quiroga, 2002, pp. 291-297; Pérez Losada, 2002, p. 139). Naveiro habla de una ocupación muy superficial a finales del siglo I a. C., aunque el principal período de actividad de este enclave costero se sitúa entre finales del siglo I y finales del II d. C. (Naveiro López, 1991, pp. 35-62). El área de ocupación parece extenderse a lo largo de la antigua playa, con una necrópolis que debía de ubicarse en un espacio adyacente al istmo. Sin embargo, este asentamiento a penas puede ser considerado, a tenor de los vestigios descubiertos hasta la fecha, como protourbano (Pérez Losada, 2002, p. 110).

Para el período tardoantiguo hay que señalar, en primer lugar, que la aglomeración mantiene su actividad en los siglos IV y V d. C., aunque con una serie de transformaciones que no parecen implicar una reducción significativa del espacio habitado (Bello Diéguez, 1994, pp. 74-75). En efecto, las evidencias materiales confirman que el puerto debía de continuar su actividad hasta el siglo VI d. C. (Naveiro López, 1982, p. 63). Sin embargo, se observa como el área de necrópolis va avanzando sobre la antigua zona habitacional de la aglomeración, amortizando antiguas estructuras constructivas, al mismo tiempo que otros sectores son ahora utilizados como vertederos. Así, los siglos V y VI d. C. en *Brigantium* parecen corresponderse «con una etapa, si no de esplendor, sí de una actividad bastante fuerte, dada la cantidad y calidad de los restos cerámicos existentes» (Vázquez Gómez, 1996b, p. 420). No obstante, resulta sorprendente que el mantenimiento de una notable actividad portuaria en época tardoantigua no se vea correspondida con la creación de un obispado.

CONCLUSIONES

El progreso de las investigaciones arqueológicas en el cuadrante noroccidental de *Hispania* se ha centrado en los núcleos urbanos principales de época romana. La razón de este avance espectacular se debe, en gran medida, a la exigencia legal de realizar controles y excavaciones en los cascos históricos de las ciudades actuales. Por el contrario, numerosas aglomeraciones secundarias no han sido objeto de investigación, siendo ésta una de las asignaturas pendientes en el estudio del mundo urbano del noroeste y, en general, de toda la Península Ibérica.

En los enclaves donde se van conociendo datos arqueológicos sobre las etapas tardías de los núcleos principales, se aprecia una continuidad de hábitat urbano hasta el siglo VI. La dinámica his-

tórica de los siglos posteriores indica una continuidad topográfica, lo que permite pensar que no hubo una desurbanización total, aunque nos resulta difícil, hoy en día, identificar con total certeza el patrón material para esta etapa.

Se empieza a distinguir, en todos los casos analizados, dos períodos en la configuración topográfica de la ciudad tardía en el cuadrante noroccidental hispano. El primer período corresponde a la etapa tardorromana (fines del siglo III y principios del siglo V d. C.), en la que se detecta un renovado interés edilicio en las ciudades, que se plasma en la construcción de obras defensivas masivas, grandes movimientos de tierra tendentes a crear nuevas superficies de circulación y repavimentaciones viarias. La construcción de estas obras tuvo lugar en época tetrárquica y significó una atención estatal particularizada que debemos vincular necesariamente con la presencia del ejército y sus nuevas funciones geoestratégicas (Fernández Ochoa y Morillo, 1992; 1997; 2002; 2003). Este hecho parece distinguir esta región respecto a otras zonas peninsulares, donde la evolución urbana siguió su propia trayectoria sin una intervención estatal tan determinante. Por la misma razón, la disolución del Estado romano a comienzos del siglo V d. C. provocó un declive mucho más pronunciado en esta región, que en esos momentos ya podía considerarse dentro de la misma dinámica que el resto. Asistimos ahora a una auténtica reestructuración topográfica de los antiguos núcleos romanos principales, tanto desde un punto de vista cuantitativo como cualitativo. Se abandonó definitivamente el antiguo centro cívico y monumental como eje de la vida urbana. En paralelo, empezaron a configurarse nuevos focos de atracción en torno a las nuevas edificaciones religiosas que prefiguraban la auténtica cristianización de la topografía urbana. A diferencia de lo que definía la vida urbana en época romana clásica, estos centros podían ser intramuros en torno a lugares de culto y palacios episcopales o extramuros en las proximidades de monasterios o iglesias que generaban también una corriente de atracción demográfica y se convirtieron en *suburbia*. Muchos de estos centros extramuros, algunos levantados en las inmediaciones de *villae* suburbanas, pasaron a ser el germen de nuevos barrios de las ciudades medievales. Los casos de Braga, Astorga, León y Lugo son altamente significativos en relación con este proceso de transformación de la topografía urbana.

El único edificio cristiano bien atestiguado arqueológicamente en el caso de las capitales conventuales es el correspondiente al siglo VII local-

zado bajo la actual iglesia de Santa Marta, junto a la catedral de Astorga. En cuanto a las aglomeraciones secundarias, podemos mencionar los ejemplos de *Tude e Iria Flavia*, para los que contamos con evidencias significativas acerca de la existencia de edificaciones de culto.

Otro fenómeno asociado a cronologías de los siglos VI y VII es la existencia de estructuras de carácter doméstico y/o artesanal que se asentaron sobre edificaciones anteriores transformando su función originaria. A través de este proceso se constata el abandono definitivo de los edificios públicos vigentes a lo largo del siglo IV (termas de Braga y Gijón, teatro de Braga, *principia* de León).

Las necrópolis, por su parte, que constituyen uno de los principales indicios de las transformaciones operadas en el tejido urbano de las ciudades tardías, no nos permiten avanzar en el cambio de los ritmos temporales de la evolución urbana del período comprendido entre los siglos IV y VII. Los resultados de las excavaciones en áreas funerarias no llegan a distinguir en muchos casos entre el período tardorromano y el tardoantiguo. No cabe duda de la perduración de las necrópolis entre los siglos III y VI, pero, teniendo en cuenta la obligación de mantener los enterramientos extramuros hasta el siglo V, quizá se podría utilizar este criterio para deslindar ambos períodos. Indicios del paso de las necrópolis extramuros a los cementerios intramuros se han constatado en algunos de los centros urbanos aquí estudiados como Braga, Lugo, Tuy, Iria y Orense, donde parecen existir enterramientos de inhumación a partir del siglo V, si bien los datos arqueológicos que avalan la elección de estos nuevos cementerios poseen un carácter todavía muy limitado e incompleto. Ello sería un indicio claro de las transformaciones que introduce el proceso de cristianización en la topografía urbana (López Quiroga, 2003; López Quiroga y Rodríguez Lovelle, 2004, en prensa).

El registro material es rico y abundante hasta el siglo VI, momento en que parecen quebrarse definitivamente los circuitos comerciales de época tardorromana, lo que implica el cese de las importaciones gálicas y norteafricanas que habían servido de guía para establecer el patrón material de los siglos precedentes. Sin embargo, las informaciones textuales hacen referencia a un cuando menos relativo contacto de la fachada atlántica de la Península con otros ámbitos espaciales norteafricanos y orientales, como lo pone de manifiesto la *Vita Fructuosi* y la propia legislación visigótica para la segunda mitad del siglo VII d. C., lo que implica el mantenimiento de la navegación circunatlántica.

A partir del siglo VII se aprecia un marcado localismo productivo que nos impide, de momento, conocer las características de los nuevos ajuares domésticos en el cuadrante noroccidental. Dentro de esta pobreza material sobresalen elementos aislados considerados *visigóticos* por la investigación tradicional que podrían constituir indicios, todavía leves, de una nueva estructuración territorial y económica acorde con la consolidación definitiva de la monarquía visigótica, que habría logrado incorporar en su totalidad la antigua *Gallaecia*. Resulta sugerente relacionar la interrupción en el patrón material a comienzos del siglo VI con los acontecimientos políticos de este período.

Ignoramos, en el estado actual de nuestras fuentes de información, si este cambio en el registro material que se vislumbra a partir de finales del siglo VI, pero sobre todo en el curso del VII d. C. y detectado también en otras ciudades más meridionales como *Recópolis* o *Emerita*, obedece a razones de índole geopolítica a nivel macroespacial para el conjunto de las *Españas* o al peso de las fuerzas centrífugas tendentes a la atomización política y territorial (capitalidad en *Tude*, a comienzos del siglo VIII, por ejemplo) sobre las pulsiones centrípetas de un Estado como el visigótico, que se veía incapaz de contener las tensiones sociales, políticas, económicas y religiosas y que tenía, además, al propio Imperio de Oriente ocupando un sector geoestratégico fundamental para los monarcas toledanos. Atomización y fragmentación política y territorial que, probablemente, tenga su reflejo en el registro material del siglo VII y posiblemente del VIII d. C., aunque, por el momento, tenemos que limitarnos a reconocer nuestro desconocimiento e incapacidad para caracterizarlo y definirlo en lo que respecta al cuadrante noroccidental de la Península.

Ahora bien, la cristianización de la topografía continúa marcando la impronta de las aglomeraciones principales y secundarias en este sector; otra cosa diferente es saber si éstas y aquéllas constituían, a la altura del siglo VII d. C., *ciudades cristianas* o significativamente cristianizadas, pero eso será el objetivo de futuras y esperemos fructíferas investigaciones.

BIBLIOGRAFÍA

ACUÑA PIÑEIRO, P.; PÉREZ LOSADA, F.; PAZ LOBEIRAS, R., 1998: Aproximación arqueológica ó Tude romano: excavación na rúa Loureiros, *Los orígenes de la ciudad en el noroeste hispánico*, pp. 839-870, Lugo.

- AVELLÓ, J. L., 1990-1991: Los suevos y visigodos en la provincia de León, *Memorias de Historia Antigua* 11/12, pp. 295-315.
- BARANDIARÁN, I.; MARTÍN-BUENO, M.; RODRÍGUEZ SALIS, J., 1999: *Santa Elena de Irún: Excavación arqueológica de 1971 y 1972*, San Sebastián.
- BEDOYA, J. M., 1903: Antigüedades de Orense, *Boletín de la Real Academia de la Historia*, XLII, pp. 156 y s.
- BELLO DIÉGUEZ, J. M.; VÁZQUEZ GÓMEZ, X., 1994: Arqueología urbana na Coruña, *Patrimonio e cidade: A Coruña, cidade vella e pescaría*, pp. 31-36, La Coruña.
- BURÓN, M., 1997: *El trazado urbano en las proximidades del Foro en Asturica Augusta. La casa del pavimento de opus signinum*, Arqueología en Castilla y León 2, Valladolid.
- CAAMAÑO GESTO, J. M., 1991: As vías romanas, *Galia histórica: Prehistoria e historia antigua*, La Coruña.
- CABALLERO ZOREDA, L., 2001: La arquitectura denominada de época visigoda, ¿es realmente tardorromana o prerrománica?, *Visigodos y omeyas: Un debate entre la antigüedad tardía y la alta edad media*, pp. 207-247, Madrid.
- CANTO, A.; MARTÍN ESCUDERO, F.; VICO, J., 2002: *Monedas visigodas*, RAH II.1.2, Madrid.
- CASAL GARCÍA, R.; PAZ LOBEIRAS, R., 1997: Un collar de ámbar suévico en Vigo, *Gallaecia* 16, pp. 315-322.
- CELIS, J.; GUTIÉRREZ GONZÁLEZ, M. J.; LIZ, J., 2002: Nuevos datos y aportaciones a la secuencia cultural de la ciudad de *Lancia* (Villasabariego, León, España), *Zephyrus* 55, pp. 257-282.
- CHAMOSO LAMAS, M., 1972-1974: Noticia sobre la importancia arqueológica de Iria-Flavia (Padrón, La Coruña), *Archivo Español de Arqueología*, XLV- XLVII, pp. 125-134.
- CHAMOSO LAMAS, M.; FILGUEIRA VALVERDE, J., 1976: Excavaciones arqueológicas en la iglesia y atrio de San Bartolomé de Rebordanes, de Tuy (Pontevedra), *Noticiario Arqueológico Hispánico*, 4, pp. 323-333.
- DAVID, P., 1947: *Études historiques sur la Galice et le Portugal du VIe au XIIIe siècles*, París, Lisboa.
- DELGADO, M., 1988: Contribuição para o estudo das cerâmicas romanas tardías do Médio Oriente encontradas en Braga, *Cadernos de Arqueología*, serie II, 5, pp. 37-49.
- DELGADO, M.; MARTINS, M., 1998: *Bracara Augusta* capital da *Gallaecia* meridional: História, urbanismo e arquitectura, RODRÍGUEZ COLMENERO, A., (coord.), *Los orígenes de la ciudad en el noroeste hispánico*, pp. 735-750, Lugo.
- DELGADO, M.; SANDE LEMOS, F., 1985: Zona das Carvalheiras. Noticia das Campanhas de Escavação de 1984 e 1985, *Cadernos de Arqueología*, serie II, 2, pp. 159-176.
- DÍAZ, P. C., 1995: Consideraciones sobre las cecas de la *Gallaecia* visigoda, *III Congreso Peninsular de Historia Antigua*, pp. 642-647, Vitoria.
- EGUILETA FRANCO, J. M., 1996: Actuación arqueológica en el atrio de la Santísima Trinidad, *Boletín Auriense*, XXVI, pp. 47-81.
- FERNÁNDEZ OCHOA, C., 1994: *Una industria de salazones de época romana en la plaza del Marqués (Gijón, Asturias)*, Gijón.
- FERNÁNDEZ OCHOA, C., 1995: *Astures: Pueblos y culturas en la frontera del Imperio Romano*, Gijón.
- FERNÁNDEZ OCHOA, C. (dir.), 1995: *Las termas romanas de Campo Valdés*, Gijón.
- FERNÁNDEZ OCHOA, C., 1997: Gijón en el bajo Imperio: la evidencia arqueológica, *Congreso Internacional la His-*

- pania de Teodosio, II (1995), pp. 451-464, Valladolid, Segovia.
- FERNÁNDEZ OCHOA, C., 1997b: *La muralla romana de Gijón*, Gijón.
- FERNÁNDEZ OCHOA, C., 1998: La ciudad romana de Gijón: orígenes y dinámica histórica, *Congreso Internacional sobre los orígenes de la ciudad en el noroeste hispánico* (1996), pp. 1109-1124, Lugo.
- FERNÁNDEZ OCHOA, C., 1999: La ciudad en la antigüedad tardía en la cornisa cantábrica, *Acta Antiqua Complutensia I: Complutum y las ciudades hispanas en la antigüedad tardía* (1996), pp. 73-86, Alcalá de Henares.
- FERNÁNDEZ OCHOA, C.; GARCÍA DÍEZ, P.; GIL SENDINO, F., 1996: La investigación sobre Gijón y su concejo en época romana, *Coloquio Internacional de Arqueología: los finis-terres atlánticos en la antigüedad (época prerromana y romana)*, pp. 157-163, Gijón.
- FERNÁNDEZ OCHOA, C.; GARCÍA DÍEZ, P.; USCATESCU, A., 1992: Gijón en el período tardoantiguo: las cerámicas importadas de las excavaciones de Cimadevilla, *AEspA*, 65, pp. 105-149.
- FERNÁNDEZ OCHOA, C.; GARCÍA DÍEZ, P.; ZARZALEJOS PRIETO, M., 2001: *Excavaciones arqueológicas en Santa María de Lugo de Llanera (Asturias): Memoria de las campañas de 1991 a 1995*, Oviedo.
- FERNÁNDEZ OCHOA, C.; GIL SENDINO, F., 2003: La villa romana el Torrexón de Veranes (Gijón). Nuevos datos sobre la transición al Medievo en Asturias desde una perspectiva arqueológica, *Excavaciones Arqueológicas en Asturias*, 5, en prensa.
- FERNÁNDEZ OCHOA, C.; MORILLO, A., 1992: Fortificaciones urbanas de época bajoimperial en Hispania. Una aproximación crítica (segunda parte), *CuPAUAM*, 19, pp. 319-360.
- FERNÁNDEZ OCHOA, C.; MORILLO, A., 1994: *De Brigantium a Oiaso: Una aproximación al estudio de los enclaves marítimos cantábricos en época romana*, Madrid.
- FERNÁNDEZ OCHOA, C.; MORILLO, A., 1995: Implantación romana y tráfico marítimo en la costa asturiana, *Boletín Asociación de Amigos de la Arqueología*, 35 (Homenaje de H. Schubart), pp. 251-262.
- FERNÁNDEZ OCHOA, C.; MORILLO, A., 1997: La muralla de Iruña en el contexto de las fortificaciones urbanas bajoimperiales de la región septentrional de la Península Ibérica, *Isturitz*, 9 (*I Coloquio Internacional sobre la Romanización en Euskal Herria*, Donostia, 1996), pp. 735-742, San Sebastián.
- FERNÁNDEZ OCHOA, C.; MORILLO, A., 1999: *La Tierra de los Astures: Nuevas perspectivas sobre la implantación romana en la antigua Asturia*, Gijón.
- FERNÁNDEZ OCHOA, C.; MORILLO, A., 2002: Entre el prestigio y la defensa. La problemática estratégico-defensiva de las murallas tardorromanas en Hispania, MORILLO, A. (ed.), *Anejos de Gladius (I Congreso de Arqueología Militar Romana en Hispania*, Segovia, 1998), en prensa, Madrid.
- FERNÁNDEZ OCHOA, C.; MORILLO, A., 2003: Walls in the Urban Landscape of Late Roman Spain. Defense and Imperial Strategy, *Hispania and the Late Antique World: Twenty-First Century Perspectives*, en prensa, Amsterdam.
- FERNÁNDEZ OCHOA, C.; MORILLO, A.; LÓPEZ QUIROGA, J., 2004: *Hispania septentrional durante la antigüedad tardía (s. II-VII d. C.): continuidades y transformaciones en ámbitos urbanos y rurales* (BAR International Series), en prensa, Oxford.
- FERREIRA DE ALMEIDA, C. A., 1978: *Castelologia Medieval de Entre-Douro-e-Minho: Desde as origens a 1220*, Universidad de Oporto, Oporto.
- FILGUEIRA VALVERDE, J.; GARCÍA ALÉN, A., 1956: Materiales para la Carta Arqueológica de la Provincia de Pontevedra, *El Museo de Pontevedra*, VIII, pp. 30-214.
- FONTES, L. O., 1990: Escavações arqueológicas na antiga igreja de Dume. Notícia preliminar da campanha de 1989, *IX Centenário da Dedicção da Sé de Braga*, pp. 147-169, Braga.
- FONTES, L. O., 1993: Inventário de sitios e Achados Arqueológicos no Concelho de Braga, *Minia*, 3ª serie, 1, pp. 31-88.
- GAGNIÈRE, S., 1960: Les sépultures à inhumations du IIIème au XIIèm siècle de notre ère dans la basse vallée du Rhône. Essai de chronologie typologique, *Cahiers Rhodaniens*, VII, pp. 33-71.
- GARCÍA DE CASTRO VALDÉS, C., 1995: *Arqueología cristiana de la alta edad media en Asturias*, Oviedo.
- GARCÍA GONZÁLEZ, M. A., 1986: Datos históricos sobre el sarcófago romano-cristiano de Astorga, *I Congreso Internacional de Astorga Romana*, pp. 245-256, Astorga.
- GARCÍA MARCOS, V., 2002: Novedades acerca de los campamentos romanos de León, MORILLO, A. (coord.), *Arqueología Militar Romana en Hispania*, Anejos de Gladius 5, pp. 167-211, Madrid.
- GARCÍA MARCOS, V.; MORILLO, A., 2000-2001: El campamento de la *Legio VII Gemina* en León. Novedades sobre su planta y sistema defensivo, *Lancia*, 4, pp. 103-126.
- GARCÍA MARCOS, V.; MORILLO, A., 2002: La arqueología romana en León a comienzos del siglo XXI, *Imágenes de Arqueología leonesa. Antonio García y Bellido y el noroeste peninsular en la antigüedad*, pp. 55-81, Valladolid.
- GARCÍA MARCOS, V.; MORILLO, A.; CAMPOMANES, E., 1997: Nuevos planteamientos sobre la cronología del recinto defensivo de *Asturica Augusta* (Astorga), *Congreso Internacional sobre la Hispania de Teodosio* (Segovia, 1997), pp. 515-531, Valladolid, Segovia.
- GARCÍA MARCOS, V.; VIDAL ENCINAS, J., 1995: Recent Archaeological Research at *Asturica Augusta*, *Proceedings of the British Academy* 86 (*Social Complexity and the Development of Towns in Iberia from the Cooper Age to the Second Century AD*), pp. 371-394, Londres.
- GARCÍA MORENO, L. A., 1989: *Historia de España visigoda*, Madrid.
- GARCÍA MORENO, L. A., 1998: *Civitates y Castella* de época suevo-gótica en el noroeste de las Españas, *Los orígenes de la ciudad en el noroeste hispánico*, pp. 1347-1367, Lugo.
- GARCÍA Y BELLIDO, A., 1970: Estudios sobre la *Legio VII Gemina* y su campamento en León, *Legio VII Gemina*, pp. 569-599, León.
- GASPAR, A., 1985: Escavações Arqueológicas na rua de Nossa Senhora do Leite, *Cadernos de Arqueología*, serie II, 2, pp. 51-125.
- GONZÁLEZ FERNÁNDEZ, E.; FERRER SIERRA, S.; HERVES RAI-GOSO, F. M.; ALCORTA, E., 2002: Muralla romana de *Lucus Augusti*. Nuevas aportaciones a su estudio y conocimiento, MORILLO, A. (coord.), *Arqueología militar romana en Hispania*, Anejos de Gladius 5, pp. 591-608, Madrid.
- GONZÁLEZ FERNÁNDEZ, Mª L., 1991-1992: Necrópolis tardorromana en el solar del Monasterio de San Claudio de León, *Nvmantia*, 5, pp. 107-126.

- GONZÁLEZ FERNÁNDEZ, Mª L., 1996: Consideraciones sobre el origen militar de *Asturia Augusta*, *Coloquio Internacional de Arqueología: los finisterres atlánticos en la antigüedad*, pp. 85-90, Gijón.
- GONZÁLEZ SANTISO, A., 1985: Informe-memoria de la excavación en la calle Santa Bárbara y San Telmo de Tuy, *El Museo de Pontevedra*, XXIX, pp. 159-164.
- GROS, P., 1998: Villes et non villes: les ambiguïtés de la hiérarchie juridique et de l'aménagement urbain, *120 Congrès National des Sociétés Historiques et Scientifiques: Villes et campagnes en Gaule romaine*, París (1995), pp. 11-25.
- GUTIÉRREZ GONZÁLEZ, J. A.; MIGUEL HERNÁNDEZ, F., 1999: Génesis del urbanismo de la ciudad de León y su transformación en la edad media, *La Península Ibérica y el Mediterráneo entre los siglos XI y XII, III: El urbanismo de los estados cristianos*, Codex Aquilarensis 15 (1998), Aguilar de Campoo, pp. 43-90.
- HAUSCHILD, T., 1970: Die Märtyrer-Kirche von Marialba bei León, *Legio VII Gemina*, pp. 511-522, León.
- HAUSCHILD, T., 1977: El faro romano de La Coruña (Torre de Hércules). Problemas de su reconstrucción, *Actas del Congreso sobre el Bimilenario de Lugo*, pp. 131-156, Lugo.
- HIDALGO CUÑARRO, J. M.; VIÑAS CUE, R., 1996: Vigo del siglo I al IV d. C. Aspectos de la romanización: los castros y las villas, *VI Congreso Galaico-Minhoto (resúmenes)*, pp. 257, Orense.
- HIDALGO CUÑARRO, J. M.; VIÑAS CUE, R., 1998: El Vigo romano y su problemática, *Los orígenes de la ciudad en el noroeste hispánico*, pp. 807-838, Lugo.
- IGLESIAS GIL, J. M.; RUIZ GUTIÉRREZ, A., 1995: *Flaviobriga. Castro Urdiales romano: Arqueología de intervención (años 1991-1994)*, Castro Urdiales.
- LE ROUX, P.; TRANOY, A., 1973: Rome et les indigènes dans le NO de la Péninsule Ibérique. Problèmes d'épigraphie et d'histoire, *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 9, pp. 177-231.
- LIZ, J.; AMARÉ, M. T., 1993: *Necrópolis tardorromana del Campus de Vegazana y las producciones latericias de la Legio VII Gemina*, León.
- LOMAS SALMONTE, F., 1998: Consideraciones sobre las civitates del cuadrante noroccidental de la Península Ibérica, RODRÍGUEZ COLMENERO, A., (coord.), *Los orígenes de la ciudad en el noroeste hispánico*, pp. 171-192, Lugo.
- LÓPEZ QUIROGA, J., 2001: Romanización e impulso urbanizador del noroeste peninsular en época flavia, *Actas del I Congreso Internacional de Historia Antigua: La Península Ibérica hace 2.000 años*, (2000), pp. 291-297, Valladolid.
- LÓPEZ QUIROGA, J., 2003: *El final de la antigüedad en la Gallaecia: la transformación de las estructuras de poblamiento entre Miño y Duero (s. V-X)*, serie «Galicia Histórica», edición preparada por el Instituto de Estudios Gallegos «Padre Sarmiento», CSIC; Fundación Pedro Barrié de la Maza, La Coruña.
- LÓPEZ QUIROGA, J.; RODRÍGUEZ LOEVELLE, M., 1994: El mundo urbano en la Gallaecia (*Conventus Lucense-Conventus Bracarense*) entre la antigüedad tardía y la alta edad media (siglos IV-X), *Sociedades en transición: Actas del IV Congreso Nacional de Arqueología Medieval Española*, pp. 47-57, Alicante.
- LÓPEZ QUIROGA, J.; RODRÍGUEZ LOEVELLE, M., 1996-1997: De los suevos a los visigodos en Galicia (537-711): Nuevas hipótesis sobre el proceso de integración del noroeste de la Península Ibérica en el reino visigodo de Toledo, *Romano-Barbarica*, 14, pp. 259-298.
- LÓPEZ QUIROGA, J.; RODRÍGUEZ LOEVELLE, M., 1998a: La topografía funeraria en el noroeste de la Península Ibérica (s. IV-XI), RODRÍGUEZ COLMENERO, A. (coord.), *Los orígenes de la ciudad en el noroeste hispánico*, pp. 1359-1410, Lugo.
- LÓPEZ QUIROGA, J.; RODRÍGUEZ LOEVELLE, M., 1998b: Consideraciones en torno al modelo de ciudad entre la antigüedad tardía y la alta edad media en el noroeste de la Península Ibérica, RODRÍGUEZ COLMENERO, A., (coord.), *Los orígenes de la ciudad en el noroeste hispánico*, pp. 1319-1346, Lugo.
- LÓPEZ QUIROGA, J.; RODRÍGUEZ LOEVELLE, M., 1998c: De la cité antique aux évêchés du haut Moyen Âge en Galice et Nord du Portugal (ive-xe siècle) : continuités, ruptures, transformations, *La ville au Moyen Âge* (Actes du 120 Congrès des Sociétés Historiques et Scientifiques), vol. I, pp. 15-40, París.
- LÓPEZ QUIROGA, J.; RODRÍGUEZ LOEVELLE, M., 1999a: Topografía funeraria rural entre el Miño y el Duero durante la antigüedad tardía (s. IV-VII). Aproximación a un marco cronológico y tipológico, *Madridier Mitteilungen*, 40, pp. 228-253.
- LÓPEZ QUIROGA, J.; RODRÍGUEZ LOEVELLE, M., 2004: *La dinámica del poblamiento en Galicia durante la antigüedad tardía y la alta edad media s. V-X*, (BAR International Series), en prensa, Oxford.
- LUCUS AUGUSTI, 1995: *Lucus Augusti, Urbs romana. As origens da Cidade de Lugo*, Lugo.
- MANGIN, M.; TASSAUX, F., 1992: Les agglomérations secondaires de l'Aquitaine romaine, *Villes et agglomérations urbaines antiques du Sud-Ouest de la Gaule: Histoire et archéologie*, pp. 461-496, Burdeos.
- MAÑANES, T., 1975: Hallazgos visigodos en la provincia de León, *Pyrenae*, 11, pp. 183-185.
- MAÑANES, T., 1983: *Astorga romana y su entorno: Estudio arqueológico*, Valladolid.
- MAÑANES, T.; GARCÍA MERINO, C., 1985: Excavaciones en las murallas de Astorga (1971-1972), *NAHis*, 21, pp. 183-219.
- MARTÍNEZ SALCEDO, A., 1997: Redes de distribución y comercio en época romana en Bizkaia a través de los testimonios proporcionados por el ajuar cerámico, *Isturitz 8 (I Coloquio Internacional sobre la Romanización en Euzkal Herria)*, 1996, pp. 359-384, San Sebastián.
- MARTINS, M., 2000: *Bracara Augusta, cidade romana*, Braga.
- MARTINS, M., 2002: La ciudad romana de *Bracara Augusta* (Braga, Portugal), *Espacios de ocio, convivencia y cultura en el Arco Atlántico: Los baños públicos como símbolo de la romanidad*, pp. 17-28, Gijón.
- MARTINS, M.; DELGADO, M., 1989-1990: História e Arqueologia de uma cidade em devir: *Bracara Augusta, Cader-nos de Arqueología*, serie II, 6-7, pp. 11-38.
- MIGUEL HERNÁNDEZ, F., 1996: Desarrollo urbano preindustrial (siglos X a XVIII): el caso de León, *ArqueoLeón: Historia de León a través de la arqueología*, pp. 171-189, León.
- MORAIS, R., 1998: *As Ânforas da Zona das Carvalheiras. Contribuição para o Estudo dos Ânforas Romanos de Bracara Augusta*, Braga. [tesis de Máster en arqueología, Universidade do Minho]
- MORILLO, A., 1996: Campamentos romanos en la Meseta Nor-

- te y el Noroeste: ¿un limes sin frontera?, *Coloquio Internacional de Arqueología: los finisterres atlánticos en la antigüedad (época prerromana y romana)*, pp. 77-84, Gijón.
- MORILLO, A., 1999: *Lucernas romanas en la región septentrional de la Península Ibérica. Contribución al conocimiento de la implantación romana en Hispania*, Monographies Instrumentum 8, Montagnac.
- MORILLO, A., 2002: Conquista y estrategia: el ejército romano durante el periodo augusteo y julio-claudio en la región septentrional de la Península Ibérica, MORILLO, A. (coord.), *Arqueología Militar Romana en Hispania*, Anejos de Gladius 5, pp. 67-93, Madrid.
- MORILLO, A.; GARCÍA MARCOS, V., 2000: Nuevos testimonios acerca de las Legiones VI *victrix* y X *gemina* en la región septentrional de la Península Ibérica, *Actas Deuxième congrès de Lyon sur l'armée romaine : Les légions de Rome sous le Haut-Empire*, II, pp. 589-607, Lyon.
- MORILLO, A.; GARCÍA MARCOS, V., 2002: *Legio VII gemina* and its Flavian fortress at León, *Journal of Roman Archaeology*, 12, en prensa.
- MORILLO, A.; GARCÍA MARCOS, V., 2003: The defensive system of the legionary fortress of VII *gemina* at León (Spain). The *porta principalis sinistra*, *19th International Congress of Roman Frontier Studies*, en prensa, Pécs.
- MORILLO, A.; GARCÍA MARCOS, V.; FERNÁNDEZ OCHOA, C., 2002: *Imágenes de arqueología leonesa. Antonio García y Bellido y el noroeste peninsular en la antigüedad*, León.
- MUÑOZ VILLAREJO, F., 2001: Excavación arqueológica en la catedral de Astorga y la iglesia de Santa Marta, *La Catedral de Astorga: Actas del Simposio*, pp. 327-342, Astorga.
- MUÑOZ VILLAREJO, F.; CAMPOMANES, E.; ÁLVAREZ ORDAS, J. C., 2002: El periodo tardoantiguo en la ciudad de León. Reformas en algunas estructuras altoimperiales, MORILLO, A. (coord.), *Arqueología Militar Romana en Hispania*, Anejos de Gladius 5, pp. 651-659, Madrid.
- NAVEIRO LÓPEZ, J. L., 1982: As ánforas romanas de A Coruña II, *Brigantium*, 3, pp. 63-74.
- NAVEIRO LÓPEZ, J. L., 1991, *El comercio antiguo en el NW peninsular: Lectura histórica del registro arqueológico*, Brigantium 5, La Coruña.
- NAVEIRO LÓPEZ, J.; SOTO ARIAS, F., 1996: Un enclave marítimo comercial tardorromano en el Arenal de Vigo, *Los orígenes de la ciudad en el noroeste hispánico*, Lugo [comunicación no publicada].
- NÚÑEZ RODRÍGUEZ, M., 1976: Aproximación al estudio de las formas ornamentales en Galicia durante época visigoda, *Revista de Guimarães*, LXXXVI, pp. 177-186.
- NÚÑEZ RODRÍGUEZ, M., 1978: *La arquitectura prerrománica en Galicia*, La Coruña.
- ORERO GRANDAL, L.; ESPINO DOMARCO, J., 1988-1991: Estudio dos materiais arqueológicos da praza da Madalena (Ourense), *Arqueoloxía/Informes 2: Campaña 1988*, pp. 339-340, Santiago de Compostela.
- PEÑA SANTOS, A., 1990-1991: Consideraciones sobre las vías romanas de la provincia de Pontevedra, *Castrelos*, III-IV, pp. 217-243.
- PEÑA SANTOS, A., 1999: Orígenes de la ciudad, *Historia de Vigo*, pp. 11-85, La Coruña.
- PÉREZ LOSADA, F., 2002: *Entre a cidade e a aldea. Estudio arqueohistórico dos «aglomerados secundarios» romanos en Galicia*, Brigantium 13, La Coruña.
- PERIN, P., 1987: Des nécropoles romaines tardives aux nécropoles du haut Moyen Âge. Remarques sur la topographie funéraire en Gaule mérovingienne et à sa périphérie, *Cahiers Archéologiques*, 35, pp. 9-30.
- PETIT, J. P.; MANGIN, M., 1994: *Atlas des agglomérations secondaires de la Gaule Belgique et des Germanies*, París.
- PIETRIKOWITZ, H., 1977: Kleinstädte und nichtstädtische Siedlungen in Nordwesten der römischen Welt, SCHUTZEICHEN, R. (ed.), *Das Dorf der Eisenzeit und des frühen Mittelalters*, pp. 86-135, Göttingen.
- PINTO OSORIO, M. L., 1993: Un lugar na cidade: S. João da Foz, *O Porto das Mil Idades: Arqueología na Cidade*, pp. 24-34, Oporto.
- QUINTANA, A., 1970: Primeros siglos de cristianismo en el convento jurídico asturicense, *Legio VII Gemina*, pp. 441-475, León.
- QUINTANA, A., 1975: Monasterios astorganos de San Dictino, *Archivos Leoneses*, 57-58, pp. 209-310.
- REAL, M. L., 1984: Inéditos de arqueología medieval portuense, *Arqueología*, 10, pp. 30 y ss.
- REAL, M. L., 1985-1986: Excavaciones arqueológicas no Morro da Sé, *Boletim Cultural da Câmara Municipal do Porto*, 3-4, pp. 7-44.
- REINHARDT, W., 1952: *Historia general del reino hispánico de los suevos*, Madrid.
- RIGAUD DE SOUSA, J. J., 1968-1970: A estação arqueológica de Falperra. Notas para a sua história, *Arquivo de Beja*, xxv-xxvii, pp. 57-64.
- RIGAUD DE SOUSA, J. J., 1969: Novos elementos para a arqueologia bracarense, *Actas das I Jornadas Arqueológicas*, vol. II, pp. 391-411, Lisboa.
- RODRÍGUEZ COLMENERO, A., 1977: *Galicia meridional romana*, Bilbao.
- RODRÍGUEZ COLMENERO, A., 1996: *Lucus Augusti I: El amanecer de una ciudad*, La Coruña.
- RODRÍGUEZ COLMENERO, A., 1997: *Aquae Flaviae II: O tecido urbanístico da cidade romana*, Chaves.
- RODRÍGUEZ COLMENERO, A.; ALCORTA, E., 1998: *Aquae Flaviae* (Chaves), ciudad romana: balance y posibilidades, *Los orígenes de la ciudad en el noroeste hispánico*, pp. 779-807, Lugo.
- RODRÍGUEZ COLMENERO, A.; CARREÑO, C., 1992: Sobre Paulo Fabio Máximo y la fundación de *Lucus Augusti*, *Finis Terrae: Estudios en Lembranza do Prof. Alberto Balil*, pp. 389-416, Santiago de Compostela.
- RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, P.; MARTÍNEZ MURCIEGO, N.; ÁLVAREZ ORDÁS, J. C.; LOMBA MARTÍNEZ, P., 2003: Campaña de excavaciones arqueológicas en «La Edrada» 2002, *Jornadas sobre Castro Ventosa*, pp. 63-83, Cacabelos.
- RODWELL, W.; ROWLEY, T. (ed.), 1975: *Small towns of Roman Britain*, Oxford.
- ROUCHE, M., 1977: *L'Aquitaine des Wisigoths aux Arabes (418-781): Naissance d'une région*, París.
- SANDE LEMOS, F.; MARTINS, M.; OLIVEIRA FONTES, L. F.; FREITAS LEITE, J. M.; CUNHA, A., 2002: A muralha romana de Bracara Augusta, MORILLO, A. (coord.), *Arqueología militar romana en Hispania*, Anejos de Gladius 5, pp. 609-624, Madrid.
- SCHLUNK, H., 1977: Spätromische und germanische Kunst in Galizien, *Primera reunión gallega de estudios clásicos*, pp. 277-317, Santiago de Compostela.
- SEVILLANO, Mª A., 2000-2001: Excavaciones arqueológicas en la ciudad de Astorga (1999-2000), *Lancia*, 4, pp. 211-220.

- SEVILLANO, Mª A.; VIDAL ENCINAS, J. M., 2001: Arqueología del entorno de la catedral de Astorga: la primitiva iglesia de Santa Marta como testimonio de la configuración de un área sacra, *La Catedral de Astorga: Actas del Simposio*, pp. 25-47, Astorga.
- SILVA PINTO, S., 1957: A necrópole de S. Vitor-Braga, *Bracara Augusta*, VIII, pp. 106-111.
- SOLANA, J. M., 1977: *Flaviobriga. Castro Urdiales*, Santander.
- SOLANA, J. M., 1981: *Los cántabros y la ciudad de Julióbriga*, Santander.
- TRANOY, A., 1981: *La Galice romaine: Recherches sur le nord-ouest de la péninsule ibérique dan's l'Antiquité*, París.
- TRAPERO PARDO, J., 1960-1964: Hallazgos en las obras de la plaza, *Boletín de la Comisión de Monumentos de Lugo*, VII, pp. 95-98.
- URTEAGA, M.; OTERO, X., 2002: *Erromatar Garaia*, San Sebastián.
- VÁZQUEZ GÓMEZ, X., 1996: Intervenciones arqueológicas en *Brigantium* (La Coruña), *Los orígenes de la ciudad en el noroeste hispánico*, Lugo [comunicación oral no publicada].
- VÁZQUEZ RODRÍGUEZ, C., 1943: Una necrópolis romana en Orense, *Boletín del Museo Arqueológico Provincial de Orense*, I, pp. 111-113.
- VÁZQUEZ SEIJAS, M., 1960-1964: Piscina romana. Plaza de Santa María de Lugo, *Boletín de la Comisión de Monumentos de Lugo*, VII, pp. 272-277.
- VIDAL ENCINAS, J., 1993: León, *Nvmantia* 4, pp. 307-322.
- VIDAL ENCINAS, J., 2003: Bergidum-Castro Ventosa: elogio de una zona arqueológica de El Bierzo, *Jornadas sobre Castro Ventosa*, pp. 173-187, Cacabelos.
- VIÑAYO, A., 1970: Las tumbas del ábside del templo paleocristiano de Marialba y el martirologio leonés, *Legio VII Gemina*, pp. 549-568, León.
- VIVES, J., 1963: *Concilios visigóticos e hispano-romanos*, Barcelona, Madrid.

COLLOQUI

R. JÁRREGA:

¿La construcción de los recintos amurallados del noroeste tuvo lugar en época tetrárquica o a finales del siglo IV - comienzos del V? Yo sigo pensando que la edificación de recintos como el de *Barcino* tuvo lugar a comienzos del siglo V.

A. MORILLO:

Algunos investigadores siguen planteando ciertas dudas sobre esta cuestión. Evidentemente no vamos a entrar en la datación de las murallas de *Barcino*, pero por lo que se refiere al momento de construcción de los recintos amurallados del noroeste, los registros estratigráficos documentados en los últimos años en Astorga, León, Braga, Lugo y Gijón no dejan lugar a dudas respecto a su construcción en época tetrárquica. Por hablar de los casos que conozco más directamente, en Astorga, las excavaciones arqueológicas desarrolladas en diversos puntos del lienzo oriental de la muralla *medieval*, descubrieron que en realidad su datación era bajoimperial, si bien estaba enmascarada por las reformas medievales. El análisis del registro arqueológico demuestra que esta obra, de la que se conservan más de seis metros de altura, fue edificada en un momento tetrárquico, anterior sin lugar a dudas al 320 d. C. La construcción de esta muralla está claramente asociada a un proceso de sobreelevación de las cotas de circulación en toda la ciudad, que en algunas zonas alcanza varios metros de altura. Por lo que respecta a León, y más allá de los traba-

jos de García y Bellido, las recientes excavaciones en el sector de Puerta Obispo, donde se localizó en su momento la *porta principalis sinistra* del campamento de la *legio VII gemina*, han permitido datar la muralla bajoimperial, que se suele conocer como *muralla de cubos*. La construcción de la muralla bajoimperial adosada a la muralla de época flavia está claramente asociada a reformas que tienen lugar en la puerta romana. Asociados a dichas reformas se encuentran materiales perfectamente datados, entre los que se encuentran varias monedas de época tetrárquica y restos de equipo militar, datado a lo largo de la segunda mitad del siglo III. Muchos de estos restos proceden de *Pannonia* e *Iliria*. Las reformas en la puerta suponen una sobreelevación de la superficie de circulación de la vía de salida de la ciudad.

C. FERNÁNDEZ-OCHOA:

El caso de Gijón está publicado. Hay varias estratigrafías que no ofrecen mucha duda acerca de las fechas *postquem* de la construcción de la muralla. En concreto hay cuatro lugares: es verdad que siempre son estratigrafías un poco abiertas, pero el patrón material sobre el que se construyó la fortaleza, es decir, la fecha *postquem*, tiene que ver siempre con esta cronología. El profesor Morillo y yo, en este sentido, hemos sostenido y creemos que puede hacerse así una explicación estratégica más que preventiva, en el sentido de la presencia del ejército que aparece en la *Notitia Dignitatum*, por ejemplo, qué relación hay entre

las murallas y los datos que nos da la *notitia*. Parece claro, por el otro mapa que mostrábamos antes, que todas estas murallas están en función de un esquema que relaciona Mérida con *Legio*, la capital administrativa, la capital militar y en último término la capital del Imperio en ese momento. Burdeos funcionaba ahí como base del avituallamiento de toda esa circulación que por tierra e incluso por mar podía llegar a la zona de Burdeos. Ésta es una explicación, la recogida de la *Annona Militaris*, que a nosotros nos ha parecido más coherente que explicar lo bárbaros que eran los astures y los cántabros y que, por tanto, se creó un limes. Nos parecía más coherente que explicar el tema por la supuesta existencia de un pretendido limes. El amurallamiento urbano en la región va unido a la cantidad de miliarios que se hicieron a partir de ese momento en todas estas vías del noroeste, que indica una actuación especial viaria. Creemos que hay un cuidado especial de un tipo de estrategia que permitía que la *Diocesis Hispaniarum* se relacionara con los centros neurálgicos de una circulación que iban hacia las bases del limes. Y desde luego es absolutamente condicionante en estos lugares la existencia de estas murallas y es muy curioso el vacío que hay de murallas en el resto de la Península Ibérica: es un vacío muy claro. Y lo que está claro es que las excavaciones están demostrando que estas murallas no son del siglo v; hay generaciones de murallas, como se hace en el sur de Francia, como pasa en Aquitania. Sabemos que luego hay construcciones que se pueden llevar a ese momento más tardío, forros de murallas en el caso de Mérida, por ejemplo. Pero desde luego que el plan estratégico de las murallas del noroeste, hoy por hoy, está documentado en época tetrárquica. Porque tampoco tenemos ningún interés personal en que sean del III, o tetrárquicas, o del v. Lo digo por algún colega nuestro, que piensa que nos empeñamos... Oye, ¡aquí no hay ningún empeño! Yo tengo una estratigrafía en Gijón, el profesor Morillo la tiene en Astorga y León; otros colegas en la Quinta do Fujaçal, en Braga. ¡Y no nos estamos empeñando! Es que es así. ¡Es que yo no tengo ni una sola *terra sigillata* hispánica de estas que empiezan en el 320 en la estratigrafía fundacional de la muralla! Y no tengo ni una importación del v ni del vi, aunque sí en estratos posteriores. Yo pienso que eso está hablando por sí mismo. Tenemos siempre la misma tentación de hablar de un programa estatal de

murallas para esa zona que creemos que está en relación con toda la estrategia tardorromana en *Hispania*.

Por ejemplo, a nosotros nos satisface mucho que *Illici* no tenga muralla tardía, que la tenemos puesta siempre en nuestros mapas. Estamos encantados. Porque, ¿qué hace una muralla tardía en *Illici* dentro de nuestro planteamiento? Por ejemplo, la de Itálica, si algún día la excaváis... ¡ojalá sea del v, a mí que me sea del v no me molesta!

Pero éste es otro problema; y creo que la muralla de Burdeos es de esta misma época, y la muralla de Dax es un poquito más tardía, que es la única que también tiene foso, como la de Lugo. Estamos hablando de una Aquitania y una *Hispania* que están ahí en un limes que está muy lejos, pero está muy cerca.

A. MORILLO:

La existencia de un programa de amurallamiento en el norte de *Hispania* y en Aquitania no significa que estas regiones estén segregadas del resto del Imperio, es decir, que funcionen de una manera aparte. Las dos rutas que conectan la capital de la *Diocesis Hispaniarum* (*Emerita*) con Tréveris, capital del limes germánico y de toda la *pars occidentalis*, tanto por tierra como por mar están flanqueadas por murallas, lo mismo el *litus saxonicum*, que toda la vía va desde Mérida hasta Burdeos, y de Burdeos a Tréveris. Todas estas murallas que refuerzan estas rutas ahora mismo se están datando a finales del siglo III - comienzos del IV. Además, nuestros colegas franceses, sin ningún tipo de problema, dicen que son *obras militares*.

C. FERNÁNDEZ-OCHOA:

Es decir, construidas por militares. Por lo tanto, la ciudad puede tomar modelos y constructores de este momento.

Pongo un momento el mapa de los asentamientos militares bajoimperiales según la *Notitia Dignitatum*, como veis, estrechamente relacionados con las ciudades amuralladas. Aquí está *Lapurdum* (Bayona) junto a la costa francesa. A mí me falta un asentamiento militar en Gijón, os dais cuenta, ¿no? Pero la *Notitia* menciona un asentamiento denominado *Ad Cohortem Gallicam*, que no sabemos dónde estaba. Bueno, pues, ¡a lo mejor hacemos rogativas y sale!

LA VIVIENDA EN *EMERITA* DURANTE LA ANTIGÜEDAD TARDÍA: PROPUESTA DE UN MODELO PARA *HISPANIA*

*Miguel Alba Calzado**

PRESENTACIÓN

En Extremadura se ha producido un avance sobresaliente de los estudios arqueológicos de etapa histórica en las últimas dos décadas, con un aporte bibliográfico importante en lo que a tardoantigüedad se refiere (Cordero *et al.*, 2001, pp. 367-393), especialmente vinculado a manifestaciones relacionadas con el cristianismo (Enríquez, 1997) desde disciplinas como el arte (Andrés, 1982 y 1986), la historia (Camacho, 1986; 1988) y fundamentalmente la arqueología, con los resultados de intervenciones realizadas en ermitas, la mayoría excavadas por Enrique Cerrillo y Luis Caballero.

La investigación del yacimiento urbano de *Emerita*, de por sí prolija (Velázquez, 2002) y tradicionalmente interesada en este segmento del pasado (Navarro, 1975; Álvarez Sáenz de Buruaga, 1976), ha dado valiosos frutos con la identificación de hitos de arquitectura cristiana de la importancia de la basílica de Santa Eulalia o del hospital de peregrinos (Mateos, 1999). La ciudad cuenta con el mayor conjunto de escultura decorativa de la Península (Cruz, 1985), expuesta en una muestra en la llamada *colección visigoda* (Álvarez y De la Barrera, 1987) que próximamente contará con un museo específico, complementada por otros materiales de la vida cotidiana aportados por el Consorcio de la Ciudad Monumental de Mérida.

Se ha avanzado mucho en dar un perfil a la ciudad tardoantigua, puesto de relieve en el último estado de la cuestión (Mateos, 1995) y desde entonces hasta nuestros días. Como paso inicial se han hecho importantes progresos para conocer

el urbanismo de época romana intramuros (Álvarez, 1981; 1992; Hernández, 1998; Mateos, 1998; 2001) y extramuros (Feijoo, 2000a) que han sido decisivos para entender la *Emerita* de época visigótica (Mateos, 2000) y su evolución durante la primera etapa islámica, como trasunto de la tardoantigüedad (Mateos y Alba, 2000).

Para explicar desde la arqueología la evolución existencial de las ciudades de *Hispania* en la tardoantigüedad es frecuente hablar de decadencia, recesión, colapso, crisis del bajo Imperio (ya en el siglo III), descomposición de la ciudad, desurbanización, vacíos, espacios muertos, repliegues y hasta despoblados completos. Todo ello contribuye a crear apriorismos de signo negativo, por regla general reafirmados con la documentación de niveles de destrucción, abandono, expolio, vertederos y ocupaciones domésticas parasitarias en lugares vitales de la ciudad donde antes se mostraba el poder de Roma. Este panorama se deduce de intervenciones arqueológicas concentradas en zonas muy selectivas de la ciudad. Por ello, las partes mejor conocidas de las urbes suelen ser el foro (donde se suelen centrar prioritariamente los trabajos arqueológicos) y las zonas donde se ubican los edificios de espectáculos, ambas como exponentes de la importancia de la ciudad romana en su pasado de mayor desarrollo. La desaparición de uno y otras determina esas lecturas extendiendo su interpretación al resto de la ciudad como muestra de su decadencia. Sin embargo, paralelamente, los documentos históricos parecen transmitir normalidad y hasta una nueva etapa de esplendor según las fuentes eclesiásticas. Pese a cuestionarse hace tiempo este abandono absoluto de la ciudad en el bajo Imperio y aun después, como bien defiende Arce (2002a; 2002b), es indudable que esta visión de sig-

* Consorcio de la Ciudad Monumental de Mérida.

no negativo sigue manteniéndose desde la arqueología, y es que para el estudio de los núcleos de la tardoantigüedad no sólo son poco provechosos los espacios públicos del alto Imperio, sino que además contribuyen a distorsionar la reconstrucción de un paisaje urbano más representativo.

Hasta el año noventa no se reconocieron contextos domésticos de época visigótica en Mérida. Pese a la cantidad de intervenciones arqueológicas acometidas cada año, muchas en amplios solares como los de los actuales recintos monumentales, y a la tradición de las labores de excavación que se remontan prematuramente a los siglos XVII, XVIII y XIX y que se han hecho habituales desde principios del siglo XX, las viviendas de época visigótica estaban ausentes. Ello se explica por el afán destructor de los árabes (ejemplificado en los materiales con que se edificó la Alcazaba y en el arrasamiento de barrios enteros para su emplazamiento) y las consecuencias de una Mérida permanentemente habitada que habría explotado como cantera sus vestigios arqueológicos más recientes hasta hacerlos desaparecer, según se deduce del vacío de estructuras y materiales. Mejor suerte corrieron las viviendas romanas (que siempre aparecían) por hallarse a mayor profundidad y ser más sólidas. Así pues, se imaginaba una ciudad diferente de época visigótica superpuesta a la romana.

También pesaba un estereotipo basado en el panorama dibujado para esa época en otros centros urbanos, con una acusada desurbanización del legado romano, con iglesias como principales hitos urbanos en torno a las cuales había solares despejados u ocupados por cultivos, áreas funerarias, corrales con ganado, vertederos, etc. y cabañas en derredor sin una misma orientación. No obstante, estaba fuera de toda duda la pujanza de *Emerita* en época visigótica (cuestionada desde la llegada de los árabes), sobradamente avalada por las fuentes y los hallazgos de epigrafía (Ramírez y Mateos, 2000) y, sobre todo, por los testimonios de tipo escultórico (Cruz, 2001). A esta época pertenecen numerosos edificios cristianos de Mérida o en sus inmediaciones. Por si había alguna duda, el libro de *Las Vidas de los Santos Padres* manifiesta una etapa de florecimiento para la ciudad en sintonía con las citadas pruebas materiales. Pero, ¿dónde estaban las viviendas de época visigótica? ¿Por qué el registro arqueológico saltaba desde el mundo romano al pleno medieval *evidenciando* semejante vacío?

Aunque la vivienda sea el marco por excelencia donde se desarrolla la vida cotidiana, que genera y va a ser el contenedor de la mayor parte de cultura material que va a registrar la documenta-

ción arqueológica y que, por lo tanto, ofrece el testimonio más fiable para conocer el modo y nivel de vida alcanzado por sus habitantes, son muy pocos los estudios arqueológicos dedicados a las casas romanas (García Sandoval, 1966); por lo general se concentra la atención en sus manifestaciones artísticas. Por ello se han acometido varios proyectos para conocerlas mejor, como los dedicados a su catalogación (Hernández, 1998; Palma, 1999; Sánchez y Nodar, 1999), a los baños (Barrientos, 1997), a los jardines (Casillas, 1998), a los aspectos constructivos (Durán, 1991), etc. Este vacío se debe en parte a las dificultades de establecer pautas o normas generales a partir de ejemplos concretos, casi siempre parciales. Cada vivienda es un mundo, expuesto a cambios con cada generación de habitantes, que pueden o no producirse en décadas, o sucederse en un corto espacio de tiempo, a conveniencia de sus ocupantes. Por ello, es sensible a los cambios de su piel (en paredes y suelos, actualizando las modas artísticas) y de su estructura de origen, refracción, restauración, ampliación, subdivisión, etc., que atañe a cada familia de propietarios, a cada generación. En rigor, cada casa posee su propia historia; aquí hemos tomado algunos ejemplos para aproximarnos a repercusiones generales, representativas de la ciudad intramuros. Puede resultar una obviedad, pero a menudo este hecho escapa a la documentación arqueológica, tendente a las interpretaciones sincrónicas más que diacrónicas, por carencias de formación etnoarqueológica entre otras razones. Sirva para la reflexión el revelador estudio que plantea el profesor Enrique Cerrillo (1999) sobre la evolución de las fachadas de una calle de la historia reciente de Cáceres y aplíquese esta forma de ver, por ejemplo, a una calle romana.

Se toman como principales referentes los datos proporcionados por el área arqueológica de Morería (Alba, 1997) y los ejemplos contenidos en los recintos monumentales abiertos al público, por la posibilidad de comprobación directa que tienen (fig. 1), aunque con anterioridad, en las viviendas romanas no fueron identificados contextos de ocupación de época visigótica, que vienen a sumar un valor adicional al conjunto arqueológico de Mérida declarado Patrimonio de la Humanidad (Álvarez *et al.*, 1994). Para la vivienda tardorromana nos limitaremos a los casos conocidos intramuros, pues desconocemos en gran medida cómo evolucionaron los progresivos ensanches periurbanos que se produjeron en el alto Imperio (Feijoo, 2000, p. 578), aunque contemos con grandes viviendas romanas, como la del Mitreo o la llamada Casa del Anfiteatro, entre otras (Sánchez y Nodar, 1999).

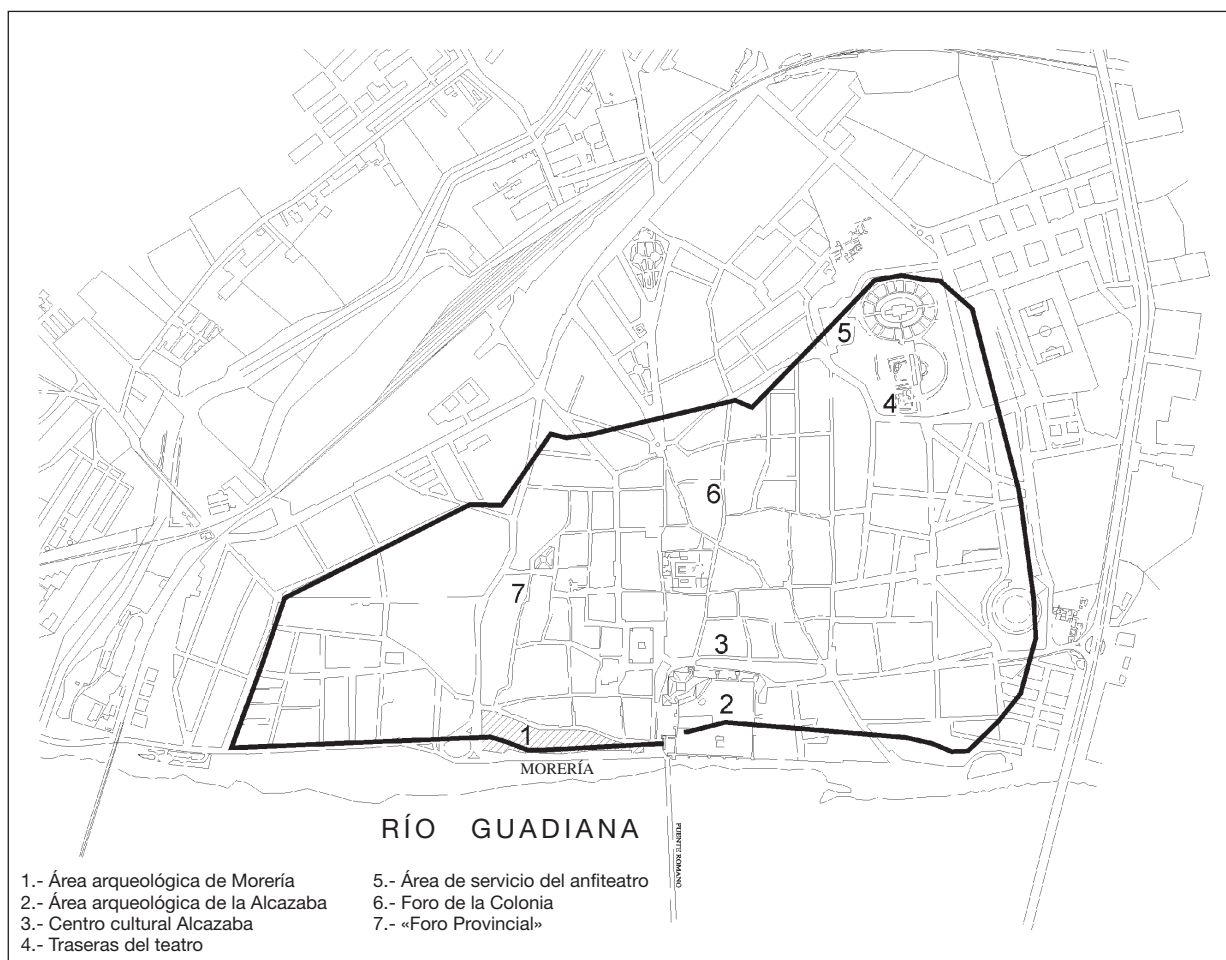

Figura 1. Plano de situación de los recintos monumentales con presencia de ocupación doméstica en la tardoantigüedad.

¿Es Mérida un caso especial? Tal vez en algunos aspectos relacionados con su pasado capitalino o con las designaciones imperiales y eclesiásticas más tardías le confirieran una especial distinción, pero cuesta pensar que es único; por encima de cualquier consideración, *Emerita* es una ciudad de su tiempo, que debió de participar de un proceso de cambios semejantes a muchas otras ciudades como Córdoba, *Hispalis*, Zaragoza, Toledo, Valencia, etc., por ello la estimamos representativa para establecer comparaciones con otros yacimientos urbanos. Respecto a los paralelos de ocupación doméstica tardoantigua, sirva como estado de la cuestión el trabajo de Ramallo (2000), donde se adopta el modelo de explicación emeritense. Las observaciones vertidas en este trabajo (ver el resumen) reflejan cómo la investigación que llevamos realizando sobre Mérida hace bastantes años comienza a ser útil para la interpretación de otras zonas.

Por otra parte, sospechamos que el fenómeno descrito para la vivienda en época visigótica (Alba, 1999) es atemporal, es decir, que siempre que en

la ciudad se reproduzcan determinadas condiciones, el resultado *arqueológico* será análogo. Consideramos paralelos válidos los proporcionados por el registro etnográfico, por ejemplo, el de la compartimentación multifamiliar de las casas fuertes de Alcántara o de los caseríos del casco viejo de Badajoz o la ocupación vecinal de la mayor parte de las grandes viviendas coloniales españolas en la Habana castrista.

Confiamos en que la secuencia emeritense con sus correspondientes pruebas arqueológicas pueda aportar claves de observación a otras ciudades cuyo desarrollo vital queda comprendido en el mundo romano, como Regina, Cáparra, Amaia, Idanha, etc. Cuando prosigan los trabajos de excavación en Recópolis (Olmo, 1998) será interesante comparar la vivienda emeritense con la que se está haciendo de nueva planta; además de las casas simples, ¿las habrá también con patios interiores para varias familias? También será interesante cotejar la relación posible con los cambios de uso de la *pars urbana* de las *villae* (Cavariá, 1996; 2001), aun-

que pudiera ser éste un fenómeno con particularidades propias, como se desprende en la Villa de Torre Águila (López y Rodríguez, 2002).

Resulta comprometido defender la *continuidad* de la ciudad romana en época visigótica sin entrar en contradicción con los datos que ofrece el registro arqueológico y viceversa. Según qué información utilicemos, la argumentación nos llevará en un sentido o en otro. Con respecto a la vivienda y la calle podríamos discernir que, desde un punto de vista del aspecto externo, la ciudad es heredera de todo un patrimonio constructivo que en gran parte sigue cumpliendo la misma función que en siglos pasados. Esta vigencia explica por qué ha pasado inadvertida en la documentación arqueológica, *camuflada* en los continentes de fábrica romana. Las casas fueron construidas a lo largo de un proceso de reformas especialmente dinámico en época romana, como también las calles, las cloacas, las fuentes públicas, etc. Y es en ese mismo marco doméstico y en esas mismas calles en las que se desarrolló la vida cotidiana durante los siglos VI y VII. Los espacios siguen vigentes para un uso doméstico, pero se introducen indicios en el registro arqueológico que delatan unos modos de vida muy diferentes para el grueso de la población en contraste con el mundo urbano anterior. Veamos cuáles son esos ingredientes de novedad junto a los de pervivencia como aproximación para entender las manifestaciones constructivas domésticas de toda la secuencia.

Argumentando esa idea de continuidad, se engloba tanto el bajo Imperio como la etapa visigótica en el mismo epígrafe de tardoantigüedad, pero es un mundo muy diferente el de partida que el de llegada, aunque compartan escenario. Intentaremos hacer un ejercicio comparativo entre las viviendas emeritenses del siglo IV y esas mismas viviendas en *época visigótica*, término convencional que no vamos a entrecomillar. Dejaremos para un futuro trabajo la arquitectura doméstica de los siglos VIII y IX, que dibujan, desde el punto de vista de los sistemas constructivos, una línea de continuidad con el mundo tardoantiguo, aunque con novedosas aportaciones, según qué atributos se consideren, del mismo modo que se observa para otros aspectos (Zozaya, 1995; 1998), que también son delatados por la arqueología (Caballero, 1992; 1999; 2001) y el arte (Cruz, 1995). Tampoco nos detendremos a tratar aquí sobre los enseres, pues excedería con mucho la longitud de este trabajo, aunque esperamos hacerlo en otro lugar.

Nos centraremos en la vivienda de la etapa visigótica, pero para comprender los cambios se expon-

drán las características de las viviendas precedentes, pues resulta imprescindible conocer este ámbito para valorar las transformaciones que van a producirse después. Por ello, de forma muy resumida, nos detendremos en los aspectos más novedosos de la vivienda de atrio o peristilo del siglo IV en *Emerita*.

SITUACIÓN DOMÉSTICA PRECEDENTE: LA VIVIENDA BAJOIMPERIAL EN *EMERITA*

La ciudad del alto Imperio, de completa nueva planta hipodámica, se organiza en manzanas regulares divididas por regla general en seis lotes (o *suertes*) de solares iguales. Se salen de esta norma las manzanas irregulares más próximas a la muralla, como se advierte en la Alcazaba y en el área de Morería (fig. 2), por adecuarse la defensa a la topografía (Feijoo, 2000, p. 571), y unas manzanas más pequeñas en la proximidad del Foro de la Colonia que pudieron acoger viviendas mayores para los oficiales (Chamizo, número de intervención 8064-2003). Pero la mayoría de los propietarios disfrutó de un mismo suelo edificable y de viviendas de planta semejante organizadas en torno a un atrio. Contribuían a la uniformidad del paisaje urbano las calles de igual ancho, empedradas, flanqueadas por pórticos de columnas de granito que cubrían los márgenes peatonales que hacían las veces de soportales de las viviendas.

Este escenario de unidad, de casas grandes con atrio y amplias calles que caracterizaba a *Emerita* en el siglo I, tendió a irse transformando, diversificando, plasmándose en las viviendas la evolución desigual de las fortunas, las necesidades de sus habitantes y las vicisitudes de cada generación. Es un proceso que afectó a cada inmueble, a cada familia de propietarios, que requeriría un análisis casa por casa, lo que no impide que puedan reconocerse unas pautas generales en los cambios al comparar las viviendas. Para ilustrar el proceso, nos basaremos en la documentación aportada por el conjunto de viviendas señoriales comprendidas en el área arqueológica de Morería (fig. 2), de unos 12.000 m² de suelo urbano.

A lo largo de cinco siglos se sucedieron cambios estructurales y otros relativos a la actualización de los gustos, plasmados casi siempre en la piel de los edificios. Para el estudio de las casas tradicionalmente han pesado demasiado las ornamentaciones de paredes y pavimentos, lo que se consideraban pruebas de la datación del conjunto; por ello era normal hablar de una *domus* del siglo II u otra del IV, aunque fuesen vecinas, lo cual pone

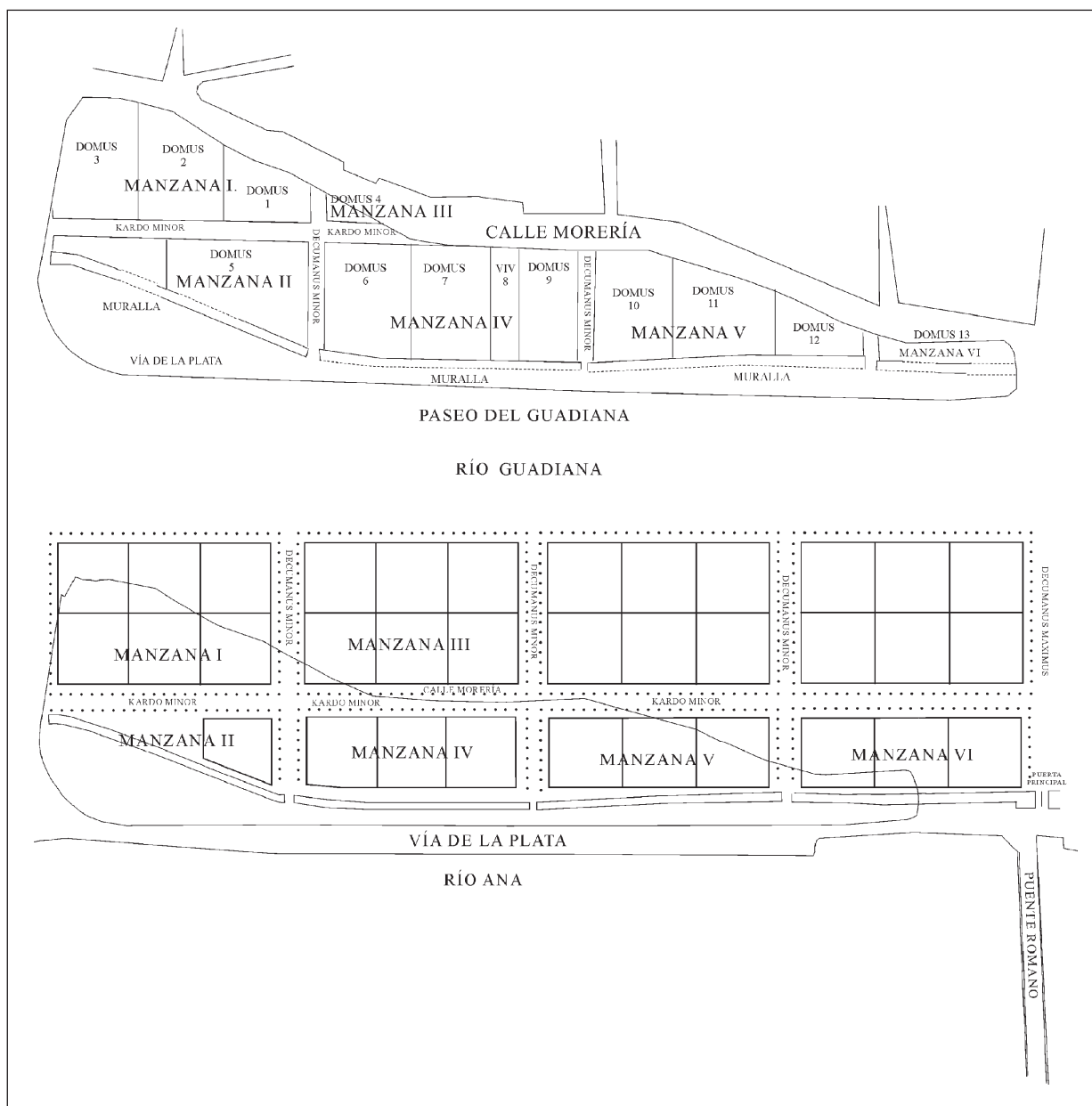

Figura 2. Urbanismo comprendido en el área arqueológica de Morería. Restitución de las parcelas edificadas en el alto Imperio (imagen superior) y número de viviendas en el bajo Imperio (imagen inferior).

de manifiesto la insuficiencia de la información, pues la datación no ha de restringirse al origen, sino sobre todo debe indagar la vigencia en el uso de la casa hasta su final definitivo. Con este presupuesto no es inexacto que hayan coincidido en el tiempo y en el uso una *domus* del siglo II con otra del IV y que ambos inmuebles sean asimismo viviendas de época visigótica.

Una vez aclarado que ornamentación y vivienda no son necesariamente obras sincrónicas, vamos a fijarnos en los cambios de mayor calado que se hayan producido a lo largo del proceso; para ello,

simplificaremos las transformaciones operadas en la diacronía, sean múltiples o puntuales, aunque cada reforma supuso una cronología concreta. Será conveniente conocer otros trabajos que aclaran con mayor desarrollo explicativo las afirmaciones aquí vertidas relativas a la evolución de las viviendas señoriales (Alba, 1997; 1999; 2004) y su relación con la calle (Alba, 2001a; 2001b; 2002). Curiosamente, la mayoría de las pautas que vamos a tratar están ya documentadas para la Roma del alto Imperio, según recoge Fernández Vega (1999) en su estudio sobre las casas romanas. Ya entonces el

lujo doméstico era objeto de las críticas de estoicos como Séneca (Carrillo, 1997), pero que dicha tendencia se manifestara de forma más tardía en Mérida no se explica únicamente debido al carácter conservador y retardatario de las provincias respecto a la metrópolis, sino que también atañe a la accesibilidad, a la asimilación más divulgada del lujo entre las familias de economía solvente. Es decir, lo minoritario, a veces excepcional (y por consiguiente, merecedor de ser citado por los autores clásicos), pasaría a ser más cotidiano, como el empleo de mármol, la presencia de termas privadas, con salones rematados por exedras, etc., incorporados así a la corriente de la moda.

Es llamativo comprobar cómo las casas en vecindad delatan estos cambios, dentro de una línea de continuidad y cómo al lado de una casa especialmente dinámica puede haber otras con diverso grado de conservadurismo —léase estancamiento o falta de inversiones—, donde hasta las manifestaciones artísticas pueden quedar fosilizadas. Debido a la experiencia de caducidad imperante en los tiempos que nos ha tocado vivir, nos cuesta aceptar que una decoración *típica* del alto Imperio pudiera seguir cumpliendo su cometido en el siglo IV, por ejemplo; sin embargo, el registro arqueológico emeritense certifica que fue así.

Volviendo a la identificación habitual de «una casa del siglo II» o «una casa del IV», la lectura de la estratigrafía constructiva, a la cual se han incorporado elementos artísticos que permiten fecharla, suele indicar por regla general que las estructuras son de fases anteriores a la decoración y, asimismo, que la estructura puede seguir en uso mucho después al momento en que se decoró. Por consiguiente, este dato resulta muy poco fiable para establecer su amortización (lo vamos a ver con los inmuebles romanos que ilustran este trabajo en el último apartado), tan sólo útil para deducir el momento cumbre en que se produjo esa sintonización con la moda.

Desde la unidad de la fase fundacional hasta el siglo IV, los cambios estructurales de tipo expansivo más importantes que se llevaron a cabo en la mayor parte de las *domus* tienen que ver con su crecimiento a lo alto y a lo ancho. Este proceso de evolución divergente afectó a la mayoría de los inmuebles, aunque en la cuarta centuria se acentuaron las diferencias, lo que permite destacar las viviendas señoriales más prósperas. A modo de síntesis, destacaremos los siguientes puntos:

1. Ya en el alto imperio, las viviendas fundacionales de planta baja fueron sustituidas por construcciones más sólidas de dos plantas. Este perfil

generalizado integró minoritariamente en vecindad casas que mantuvieron la planta única con otras que prosiguieron la tendencia a ganar altura, según delatan sus poderosas cimentaciones, pero manteniendo los patios, es decir, no se ha registrado aún una construcción en bloque compacto o *insulae* en sustitución de una *domus* (lo que no quiere decir que no se documente algún día).

2. Una vez se produjo el crecimiento en altura, la planta alta tendió a expansionarse superponiéndose en voladizo sobre el área porticada de la calle que flanqueaba todas las fachadas de las *domus*. De este modo, muchos pórticos pasaron a convertirse en soportales sin perder su función peatonal y su carácter público. Se estrechó así la perspectiva de las calles, aunque no perdieron la anchura útil (con vías de rodadura de 5 a 6 m de ancho, y un espacio peatonal cubierto a cada lado de 2,5 a 3 m).

3. El espacio porticado de la calle fue ocupado por viviendas señoriales que crearon estancias, fosilizando este ancho, o agrandaron las habitaciones existentes en fachada. No fue una intervención espontánea, sino autorizada bajo pago, pues de otro modo numerosos tramos de pórticos no hubieran persistido hasta el siglo V y en adelante. Las dos grandes casas de Morería que nos sirven de ejemplo lo ilustran: la número 5 adquirió sus dos frentes porticados (fig. 3), pero la número 6 sólo ocupó el lado del *decumanus minor*.

4. Las obras de expansión a lo alto o a lo ancho permitieron ampliar el atrio y convertirlo en un espacio de recreo, además de favorecer su funcionalidad para la captación de luz, ventilación y recogida de aguas (en un aljibe o en un pozo). El patio, único y central, articulaba toda la vivienda, delimitado por cuatro corredores porticados al que se abrían casi todas las habitaciones. Al rehacerse los atrios por ampliación se convirtieron en peristilos de diverso tamaño (de ocho columnas —tres por cada lado— los más divulgados), que podían quedar excéntricos por sacrificar las estancias de algún ala o centrados, pero con un corredor sin habitaciones (ver *domus* VI). De esta forma se ganó la luz menguada por los pisos altos y se dotó al patio de piscina, estanques perimetrales, fuentes, jardines, etc. El patio conjugó utilidad con ornamentación, para deleite de los sentidos, especialmente desde su área de influencia a los mencionados corredores. En el siglo IV se mantuvo la función polivalente, pero parece que en determinados casos se dio un paso más que el del uso ocasional y se habilitaron para poder ser frecuentados como un lugar de estar. La casa número 5 de Morería (fig. 3) prescindió de estanques y

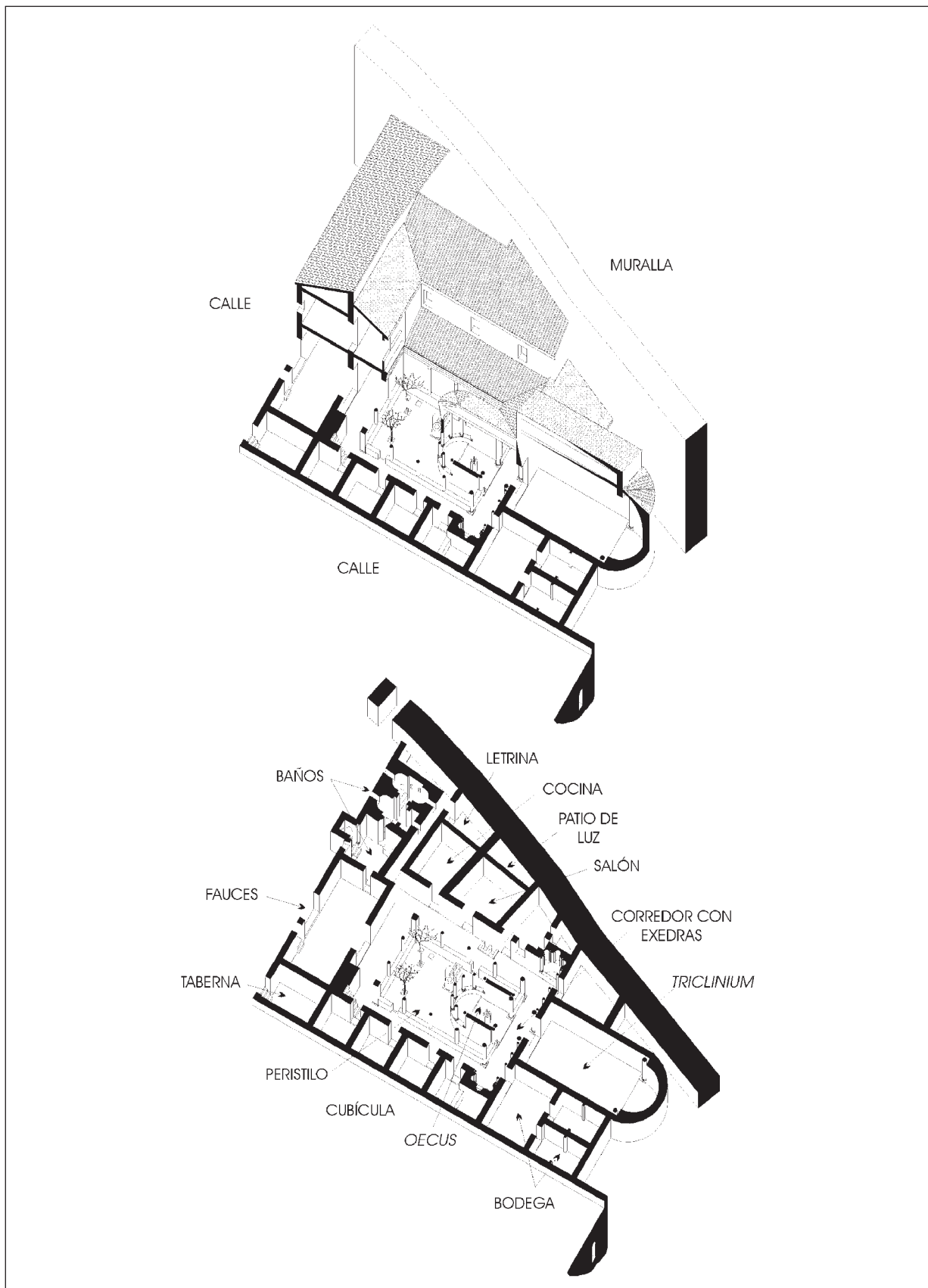

Figura 3. Distribución funcional de la *domus* número 5 de Morería (la Casa de los Mármoles), ejemplo de vivienda señorial del siglo IV (interpretación en alzado de Miguel Sánchez Castillo —arquitecto— y Miguel Alba).

grandes jardines y optó por ganar superficie útil mediante un enlosado ajedrezado en el siglo IV (fig. 4). Esta evolución del atrio al peristilo en los inmuebles iniciales no quiere decir que no existiesen ya *domus* con grandes patios desde el principio, según se atestigua por ejemplo en la zona extramuros.

5. Entre las necesidades de crecimiento de la planta baja estaba la de crear locales comerciales (inexistentes en las casas fundacionales) mediante la citada ocupación del pórtico de la calle o la reconversión de espacios de habitación. Los *macella* fueron insuficientes para el volumen de mercado que demandó la urbe. Las nuevas *tabernae* se instalaron preferentemente en las esquinas de las manzanas (fig. 3), pero con anterioridad había propietarios que habilitaban estos locales en fachada a costa de ceder suelo de sus viviendas para crear negocios propios, alquilarlos o venderlos (o hacer compatible cualquiera de estas posibilidades). Estas *tabernae* hay que considerarlas también viviendas, previsiblemente con el aprovechamiento del piso alto, aunque aquellos locales que eran suficientemente amplios en planta baja pudieron limitarse a este espacio (como los

cuatro de la fig. 6), mientras que la vivienda señorial pudo aprovechar toda la planta alta hasta la línea de fachada sobre los soportales con columnas o crear uno o más pisos independientes (como se advierte en la última fase de la *domus* VI, según el emplazamiento de la escalera sin conexión con la planta baja).

6. En los espacios previamente ganados de planta baja, en el siglo IV, se habilitaron grandes salones absidales. La estancia mayor de la casa o comedor, de planta con tendencia más cuadrangular que rectangular, quedó desfasada por la sustitución de dependencias alargadas, todo lo grande que pudieron ser, con una exedra por cabecera. Las obras de rehabilitación fueron de lo más variadas: el extremo de una habitación rectangular pasó a ser curvo, forrándose con la nueva fábrica, o se conectaron dos estancias para adecuar el salón (en cuyo caso no tendría la cabecera en perpendicular al patio sino en paralelo). Pero los potentados hacían ofertas lo suficientemente atractivas a sus vecinos como para que aceptaran la invasión del desarrollo de los ábsides en las viviendas colindantes.

7. Sin detrimento del funcionamiento de los baños públicos, las viviendas más pujantes incor-

Figura 4. Peristilo de la *domus* número 5 de Morería. En el patio se edifica esa estancia de representación con la cabecera absidal, de piso elevado, con revestimientos de mármol en paredes y suelo, y una fuente en el eje.

poraron este servicio. Para hacerles sitio se transformaron algunos espacios de habitación o que habían sido locales comerciales. La necesidad pasó a ser tan acuciante que hubo potentados que consiguieron permisos para invadir puntualmente la calle (no son ya los pórticos, sino la calzada, como se advierte en la *domus* v). Como caso excepcional, la *domus* ix de Morería ocupó toda la calle, un *decumanus minor*, que las autoridades estimaron prescindible tal vez por su situación periférica y peatonal (en la muralla se abría una poterna sin ancho suficiente para el tránsito de carros). A las razones del ocio y la higiene se sumaron la ostentación de riqueza y la relación social dentro del marco de la más estrecha intimidad. Como elemento de distinción era habitual emplazar las termas en un extremo de la fachada, además de por razones prácticas como son facilitar el desagüe en la cloaca, la ventilación del humo y alejar del interior el peligro del fuego. Los *cuartos de baño* no estuvieron al alcance de todos; sirva como orientación el conjunto residencial de Morería, donde sólo cinco de las trece viviendas señoriales instalaron termas. Por otra parte, las había de diferente categoría, según se desprende de los metros cuadrados de vivienda destinados a estos menes-

teres, su ornato y características. Así, por ejemplo, es muy superior la terma con baños de fábrica e *hipocaustum* de la *domus* v que el de la casa vecina número 6, que utilizaba bañeras fijas al suelo abastecidas por agua calentada en hornillos.

8. Las casas medias, con tendencia a la austeridad y a la reserva en el alto Imperio, dejaron paso a grandes viviendas que mantuvieron un eje axial, pero estableciendo una conexión visual desde la calle mediante grandes puertas estacionalmente abiertas, como medio de ostentación de la riqueza del interior de la casa a todo viandante. A estos propósitos se subraya la ornamentación y riqueza del peristilo (fig. 3).

9. De forma paralela a la pretensión de ganar amplitud de espacios, como los salones y los peristilos, se produjo la compartimentación simbólica de los mismos, indicando así un paso restringido a los usuarios. La conexión visual se contrarrestó con una limitación física del tránsito, y para destacararlo se acentuó la jerarquización del espacio mediante elementos ornamentales (obstáculos físicos) y signos de poder: entre los primeros estaban las barroteras de mármol con celosías del mismo material, entre los segundos, los ábsides, flanqueados o no por columnas, el arco, la coronación de

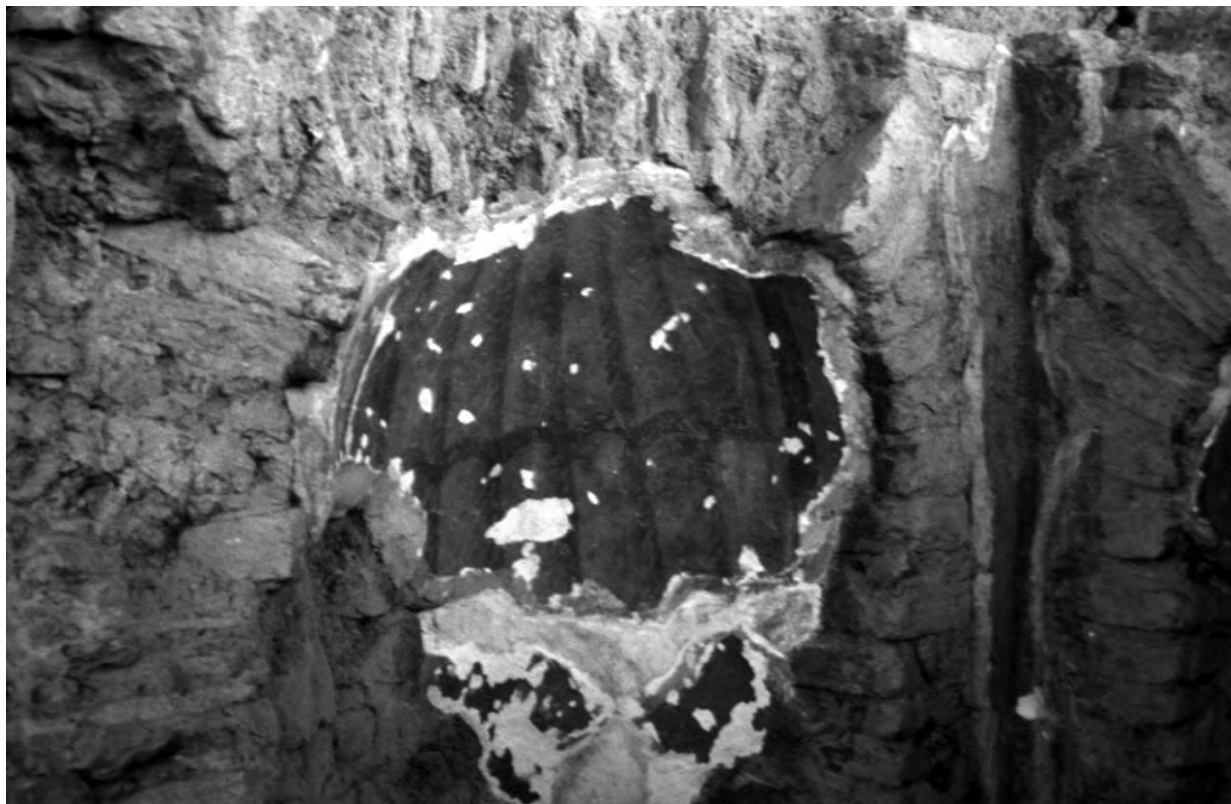

Figura 5. Representación pictórica de una venera en una media bóveda (baños privados de la *domus* V de Morería).

las exedras con representación de veneras (fig. 5) y la elevación del piso de la cabecera de los salones (fig. 3 y 4), con altura de un escalón, en el área restringida al señor, donde se prestigiaba a sus allegados. La *competencia* suntuaria entre grandes familias habría favorecido la divergencia evolutiva del símbolo más íntimo de prosperidad: la vivienda (en plural si sumamos las *villae*).

10. El arte musivario, en el que tradicionalmente venía simbolizado el estatus de los propietarios de una *domus*, y que se consideraba como lo máximo (con ejemplares formidables como el *cosmogónico*), parece que pasó a un segundo nivel de importancia desplazado por el mayor prestigio (y costó) del mármol. Las *domus* más ricas preferían el empleo de mármol en suelos, revestimientos, columnas, etc., además de hacer *alarde* de consumo de agua pública en fuentes particulares conectadas a la red (fig. 3 y 4). Se produjo una *traslación* o *adopción* simbólica de aquellos elementos que representaban exteriormente la arquitectura del poder, patente por ejemplo en el Foro; al fin y al cabo, ciertas casas eran también centros de poder. Forzando el símil, desde la óptica de un cliente que aguarda junto con otros en el pórtico de un gran peristilo de mármol de una de estas *domus* para tratar asuntos administrativos con su señor (del que depende su presente y porvenir) y que espera ser invitado a bañarse y a comer... ¿No es análogo a lo que se suele hacer en el foro?

Estas manifestaciones de posición social privilegiada, que se materializaron en la amplitud, servicios, suntuosidad, etc., testimonian que vales lo que tienes y tienes lo que vales. La casa señorial se habilitó para recibir a numerosa gente, pero a diferencia del alto Imperio, no eran sólo invitados ocasionales, amigos, familiares, visitas esporádicas, sino gran número de clientes que acudían de forma cotidiana a este «centro de gobierno de asuntos particulares». La vivienda era el núcleo de poder de la familia potentada, donde se departían temas relativos a negocios, administración o a cualquier otro asunto que afectara a la familia y a la red de influencia social tejida por ésta, incluidos, cómo no, los temas políticos (el poder se manifestaba por la capacidad de influencia, sin necesidad de estar involucrado directamente en el gobierno local o en el imperial, aunque a menudo ocurría así). Se ha constatado una regresión del fenómeno evergético en el bajo Imperio, pero tal vez sería más adecuado hablar de una reorientación del gasto privado (ahora lo llamamos *optimización de recursos*), que en lugar de dedicarse a asuntos del común pasó a ser invertido en benefi-

cio de un círculo social más próximo con diferentes niveles de calado (para fortalecer los lazos con los partidarios) y formas de manifestarlo mediante regalos, banquetes, mejoras en la *domus*, reformas en las *villae* para reproducir las condiciones de confort de la ciudad, patrocinio de una determinada facción de los juegos circenses, etc. Si la ciudad del alto Imperio poseía un nítido centro de poder, instalado en el foro, más institucional y abstracto, en el siglo IV existía un poder efectivo, más próximo, detentado por *familias* (en el concepto más amplio de la palabra) con sede en sus casas. La capitalidad del siglo IV se asignaría a *Emerita* por la influencia de tales élites, en una ciudad que ya era fuerte y próspera con anterioridad al nombramiento imperial, aunque a su vez este hecho impulsase el desarrollo de la urbe.

Ninguno de estos diez puntos de cambio es argumento para explicar una recesión de la población en *Emerita*, ni un declive de la vida urbana señala una crisis, ni desurbanización, ni desestructuración interna de las manzanas residenciales y mucho menos abandono. Muestra de la vitalidad urbana es el gasto de los inversores privados en mejorar sus viviendas, aunque esa necesidad de espacio les llevara a alterar el urbanismo altoimperial al ocupar poco a poco la calle, haciendo uso de sus influencias.

SOBRE LA CRISIS QUE POSIBILITÓ LOS CAMBIOS EN LA MORFOLOGÍA DE LAS VIVIENDAS EMERITENSES

En la ciudad romana se mantuvo la vivienda de patio central como modelo a seguir por la mayor parte de los emeritenses en los cinco primeros siglos, mientras que en época visigótica se impusieron otras casas mucho más sencillas para la mayoría de la población, lo que no impidió que las élites mantuviesen los peristilos como señal de estatus. Eran esquemas muy diferentes sin solución de continuidad. Es importante tener en cuenta que a esta incorporación novedosa se llegó por repercusión de las coyunturas de crisis (entendida como promotora de cambios) de los siglos V y VIII, siglos que constituyeron puntos de inflexión en el desarrollo del modelo de casa. A partir del siglo V, las novedades tuvieron más relación con la reutilización de estructuras, el crecimiento espontáneo, heterogéneo, más simple e improvisado, pero siempre condicionado a los restos de las casas romanas.

En el caso de la vivienda de época visigótica, la crisis de la quinta centuria resultó decisiva para

entender la consecución de los cambios en el ámbito doméstico, por la transformación en la forma de vivir en ellas, su desarticulación y la disfuncionalidad de las partes, la generación de nueva estratigrafía, por las aportaciones materiales que se incorporaron como consecuencia de su nueva habitabilidad, lo suficientemente duradera como para generar contextos arqueológicos distintos. Opiniones expresadas con la autoridad de Javier Arce defienden lo contrario, una nula incidencia local durante el siglo de las invasiones, una Mérida *intacta* (2002, p. 187); sin embargo, el registro arqueológico evidencia anomalías suficientes como para fundamentar una inestabilidad duradera.

Hay pruebas de acciones violentas (destrazo e incendio), pero la gravedad de la crisis no ha de medirse sólo por los acontecimientos de conflicto, sino por la inseguridad, el miedo a situaciones de peligro real, supuesto o ficticio, puntual o reiterado, que en *Emerita* dejó un rastro de inmuebles abandonados y una potente muralla para impedir que situaciones como las experimentadas se repitiesen. No es relevante ahora valorar si la crisis tuvo una mayor incidencia bajo la presencia alana, vándala, sueva o visigótica, si el detonante fue un acontecimiento concreto o si, como defendemos, fue el resultado de una suma de factores a lo largo del tiempo que desencadenó la evidencia de una recesión. Lo importante es que la crisis quedó plasmada en el registro arqueológico. En el tema que nos ocupa se evidencia en la ruptura a partir del siglo V del régimen de propiedad de las *domus* fragmentadas (de unifamiliares desahogados pasaron a múltiples viviendas de vecinos), sin capacidad de recuperar su antiguo aspecto señorial, entrando en un proceso de transformación que las afectó en distinto grado. Evidencias que permiten atestiguarlo:

— Edificación de una muralla de sillares antepuesta a la fundacional tan ancha y alta como aquella —ambas suman más de 5,5 m de grosor y 10 m de altura— (Mateos, 1995), reduciendo ostensiblemente la accesibilidad de la ciudad mediante el tapiado de portillos y cegado parcial de los vanos más importantes de la muralla precedente (Alba, 1998). Entre las defensas adicionales se construyeron torres cuadrangulares trabadas al nuevo muro y se redujeron las salidas de las cloacas para impedir incursiones subterráneas. Según defendemos, el material constructivo empleado en tan ingente obra procedería de la explotación como cantera de los edificios públicos de los foros y de espectáculos así como del desmonte de los monumentos de las áreas funerarias paganas.

— Desmantelamiento de las áreas funerarias que pudo estar asociado de forma directa o indirecta a la presencia invasora (Mateos, 1995). A nuestro juicio, la *destrucción* se debió a la explotación como cantera de los sillares de los mausoleos y monumentos con los que se levantó el refuerzo de la muralla en el último cuarto del siglo V (Alba, 1998, p. 380). El mismo fin habrían sufrido los edificios públicos romanos en desuso, como los planteados en el punto anterior, sólo que en el caso de las áreas funerarias hay una segunda razón práctica al quedar ahora *limpias* de hitos paganos (el impulsor de la obra defensiva fue el obispo Zenón).

— Aparición de un número considerable de *tesorillos*, cinco de ellos en contextos arqueológicos, pero hay noticias de otros hallazgos casuales que en el pasado logró rescatar (parcialmente) el Museo Romano. De las cinco ocultaciones referidas, tres se localizaron en las excavaciones de Morería y dos recientemente en las inmediaciones de Mérida: uno oculto al pie de la conducción de los Milagros (Casillas, núm. de intervención 8037-2001); el otro, el más cuantioso, con unas 4.000 monedas, en unas instalaciones agrícolas de la zona suburbana (Sánchez Barrero, número de intervención 2486-2003). El conocido *Missorium* de plata hay que relacionarlo con estas ocultaciones nunca recuperadas.

— Presencia de enterramientos de adultos en el interior de la ciudad. Suelen ser casos aislados en lugares asociados a espacios de habitación, supuestamente abandonados, que con posterioridad volvían a ser recuperados como vivienda, como se ha documentado en Morería (Alba, 1998, p. 370) y en la excavación de la Asamblea (Palma, número de intervención 6016-2002), con tumbas que no contienen ajuar y suelen ser de tejadillo o de cubierta plana de *tegulae*. También refuerzan este extremo el hallazgo de restos humanos que quedan entre derrumbes o arrojados a un pozo (Alba, 1998, p. 371). Recientemente se ha documentado un enterramiento de un niño de seis o siete años junto a un espacio de habitación que podría incluirse en esta casuística (Feijoo, número de intervención 4001-2003), diferente a los casos de sepulturas de niños recién nacidos o de pocas semanas registrados en Morería para la etapa visigótica.

— Afección a las viviendas, con daños diversos, que van desde el incendio al destrazo de sus elementos de ornato, derribo de algunos peristilos y, más adelante, el expolio de mármoles, de columnas, del plomo, etc. Presencia de niveles de casco-

tes que elevaban los niveles de tránsito tanto dentro de las casas como de la calle, coincidentes con las observaciones enunciadas por Sonia Gutiérrez Lloret (1993, p. 17). En determinados casos, estos recrecimientos se hacen sobre los derrumbes de *tegulae* que testimonian la destrucción y el abandono de los inmuebles por tiempo indeterminado. Pero el testimonio más fiable es que las casas pasaron a partir de entonces a subdividirse para alojar a varias familias, sus partes funcionales cambiaron de uso, como cambiaron de propietarios, y no volvieron a recuperar su antigua prestancia por imposibilidad de ser restauradas, en muchos casos ni siquiera fueron retirados los derrumbes, sino que se rehabilitaron las casas de forma improvisada y con gran carestía de medios, adecuándose a unas necesidades diferentes. De ello nos vamos a ocupar en el apartado siguiente.

LA VIVIENDA EN ÉPOCA VISIGÓTICA

Los avatares de la quinta centuria contribuyeron decisivamente a conformar un ámbito doméstico diferente al de la ciudad romana, pero no debido al *arrasamiento* de barrios enteros, donde después se levantaban casas de nueva planta, sino a las formas de alojamiento a partir del reaprovechamiento de los inmuebles anteriores que seguían en pie. La vida doméstica se desarrolló en las casas señoriales heredadas de la etapa romana; así pues, los inmuebles eran, mayoritariamente, los mismos, pero habitados de muy distinta forma. En rigor, puede defenderse una continuidad de la vivienda romana intramuros, del mismo modo que es extensible la vigencia a la morfología de las manzanas y al trazado de las vías, ya que se mantuvo sin cambios drásticos la red urbana, salvo en zonas muy concretas.

Sin embargo, este escenario de pervivencia precisa ser matizado porque en él se han introducido importantes novedades cuya implantación, sin llegar a desfigurar el urbanismo heredado, sí comporta una realidad diferente, más acusada en los modos de vida que en el paisaje urbano. No obstante, aunque el telón de fondo lo componga la arquitectura romana, hay marcos en partes muy concretas de la urbe transformados por un uso residencial del suelo, distinto al que habían tenido hasta entonces. Ocurre con el espacio público, abierto o edificado, reconvertido por una ocupación doméstica emparejada a actividades económicas (industriales, ganaderas, etc.). Zonas despejadas en el corazón de la ciudad, como los dos

foros, junto a los edificios inútiles o inutilizados, eran aprovechadas por la población. Además, prosiguió una tímida ocupación de la calle, pero sin cortar el paso. Era en estas antiguas zonas públicas donde se documentaron casas de nueva planta o las soluciones más dispares para adecuarlas a las estructuras reutilizadas romanas, es decir, donde el registro arqueológico era más evidente por ser de tipo positivo. Pero la mayor parte de la población residía en las mismas viviendas romanas, donde la adaptación era mínima y la documentación más dificultosa por dejar un rastro más en negativo que en positivo. Comenzaremos por el tipo de vivienda más representativa de *Emerita*, para después referir casos concretos de nueva edificación.

Como ya expusimos en un trabajo anterior concerniente al ámbito doméstico de época visigótica en *Emerita* (Alba, 1999), la vivienda predominante no fue de nueva planta sino la de época romana reutilizada. La novedad estriba en la forma de ocuparlas en esa época, pasando las *domus* de peristilo o de atrio a alojar un número diverso de familias que compartían los patios como lugar común, así como el servicio de los pozos ubicados en dichos patios. Para ello hubo que adaptar los inmuebles a las nuevas necesidades de sus vecinos. Remitimos a las figuras 3, 6 y 7 para comparar la planta y los usos de dos viviendas vecinas de Morería, separadas por una calle, que nos van a servir de ejemplo en dos tiempos: tardorromano y visigótico.

Existen unas pautas de adecuación que se repiten en todas las *domus* de Morería (donde hay trece grandes casas señoriales) y en otros puntos de Mérida. Los rasgos más habituales en la división de la *domus* en viviendas menores son las siguientes:

— En cierto modo el espacio abierto del atrio o del peristilo seguía siendo el núcleo, pero entonces de diversas casas orientadas a él. Las funciones de iluminación, ventilación y acopio de agua se mantuvieron. Se suprimieron los elementos inservibles, estancias, fuentes, jardines y se soterraron estanques y piscinas. El único elemento que se mantuvo fue el pozo (con nuevos brocales o sin reponer el perdido) para uso de la comunidad. El número de viviendas menores varió en la planta baja (2, 3, 4 y 7 donde se han documentado más) por lo que cabe suponer que habría una ocupación también multifamiliar en los pisos superiores sin detrimento del aprovechamiento de dos alturas para una casa. Si la *domus* número 5 suma unos 1.000 m² en la planta baja, como unifamiliar en el siglo IV, entonces se compartimentó en siete casas (sólo nos

ha llegado constancia del piso de abajo), con una media de 40 m², aunque pudieron disfrutar de alguna de las estancias del cuerpo superior. La *domus* número 6, pese a su pérdida progresiva de espacio por la habilitación de *tabernae* y un acceso independiente al piso alto para uno o más vecinos, seguía siendo una casa grande con un peristilo amplio, que pasó a subdividirse en tres casas, una de ellas con un taller (fig. 6 y 7).

— Eliminación de los pórticos del atrio o del peristilo, bien mediante el ensanchamiento de los patios al sumar el espacio de los corredores del

pórtico, el derribo o desmonte de las columnatas, o la edificación de estancias sobre esta banda (ocupada o semicerrada), pero respetando el patio, como en la vivienda adaptada en la *domus* número 6. Las casas se siguieron organizando en torno a un patio de espacio lo más abierto posible, pero en aquel momento era de tipo vecinal y de uso comunitario. No obstante, ocasionalmente se documentan agujeros de poste en algunos patios para levantar porches y cobertizos.

— Reestructuración de los accesos interiores a las dependencias mediante el tapiado de puertas y

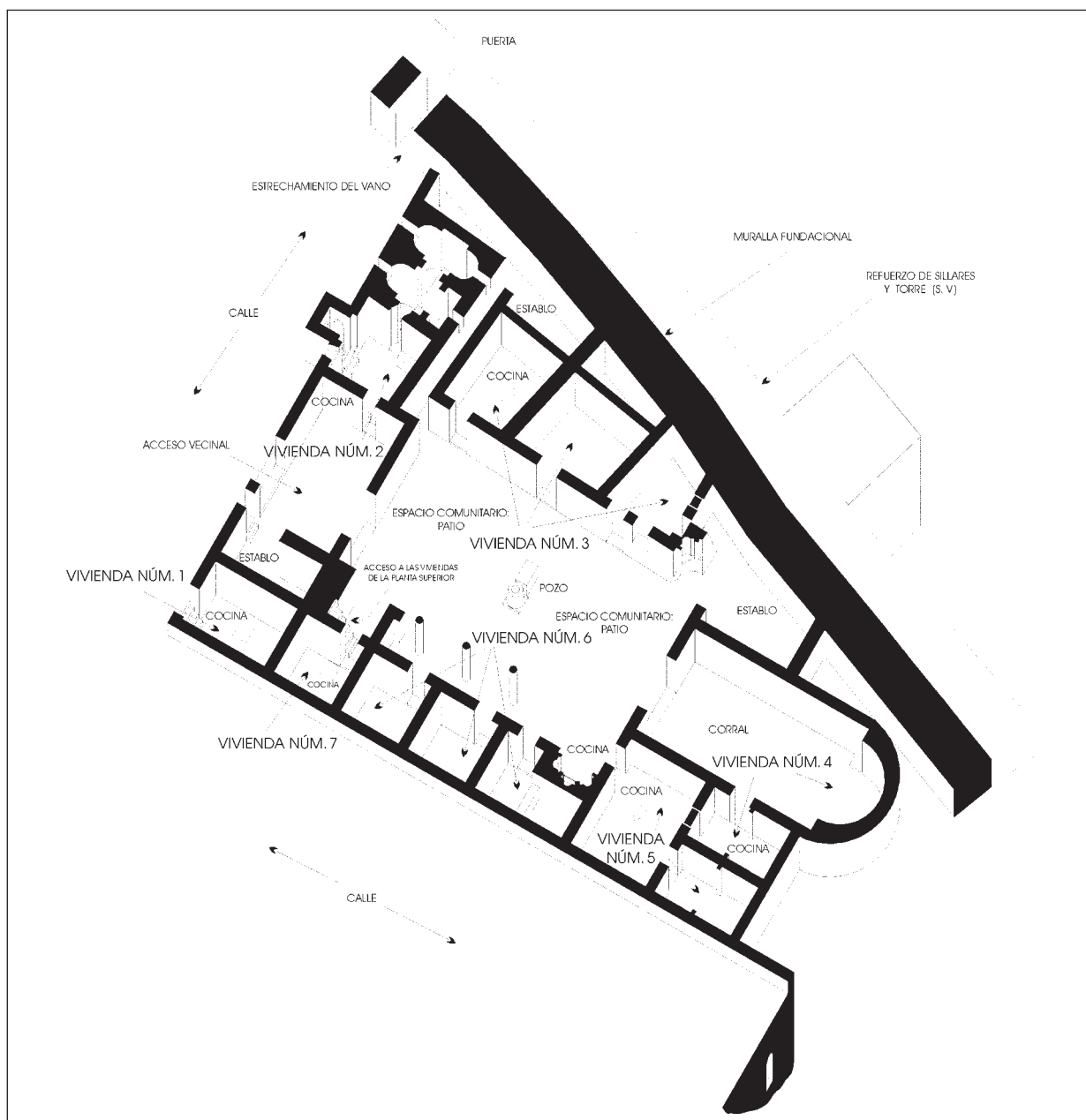

Figura 6. Fragmentación de la *domus* v en época visigótica convertida en siete casas menores (dibujo de M. Sánchez, adaptación de Valentín Mateos e indicaciones de M. Alba).

Figura 7. Planta de la *domus* número 6 de Morería en el siglo IV; adviértase la desaparición del pórtico de la calle en el lado izquierdo y el acceso independiente a los ocupantes del piso alto, así como los locales comerciales creados en el otro frente de fachada porticada. Abajo, transformación del inmueble hasta el final de la etapa visigótica.

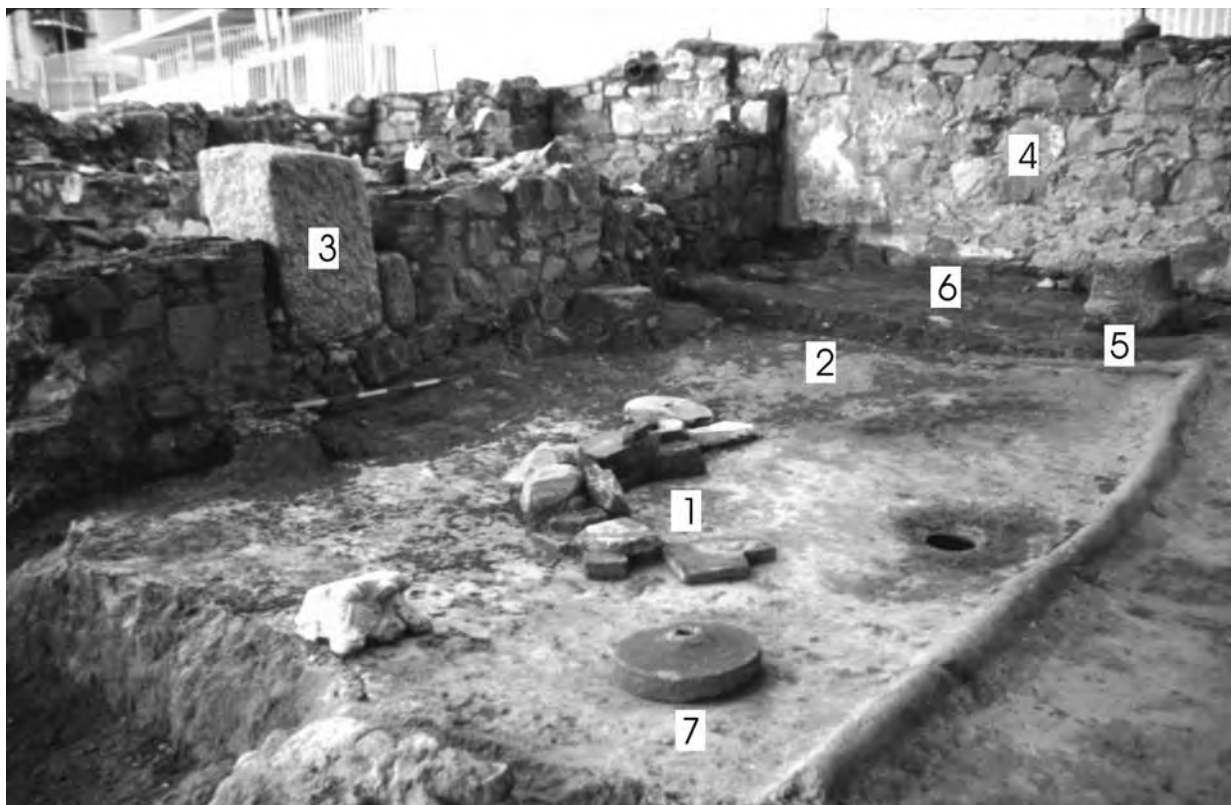

Figura 8. Bodega de una *domus* (número 5) convertida en vivienda independiente. Muros, suelos y materiales romanos. Indicios de ocupación de época visigótica: 1. cocina, 2. nivelación del piso con tierra, 3. tapiado de una puerta, 4. pérdida de enlucidos, 5. reutilización de un capitel como asiento, 6. rebaje de un poyete, 7. muela de mano.

apertura de otras alternativas mediante brechas en los muros para comunicar las habitaciones en batería. Había accesos originales que se mantuvieron vigentes, mientras otros se estrecharon añadiendo una jamba de nueva fábrica. El cegado de puertas pretendía aislar algunas estancias del espacio común del patio o de un vecino, pasando a conectarse desde el interior.

— Dentro de la transformación de las viviendas menores, se podían compartimentar las grandes habitaciones romanas subdividiéndolas o, al contrario, mediante el derribo de muros, creando espacios mayores que podían quedar al aire libre (fig. 6 y 7), como patios o corrales (o ampliando los espacios abiertos de origen romano, como se ha apuntado más arriba).

— Disfuncionalidad de las partes de la casa romana para usos diferentes a los originales. Dependencias con una utilidad concreta como el *tablinum*, *fauces*, *adega*, *cullina*, *latrina*, etc. dejaron de serlo, convertidos en espacios primarios más versátiles en cuanto a su función de habitación-cocina, de almacén y de uso agropecuario o industrial, o bien desaparecieron.

— Abandono generalizado de los baños privados, habilitados para otros cometidos ajenos al uso del agua. Las cinco casas señoriales de Morería que los tenían perdieron su servicio. En las *domus* V y XII de Morería se rellenaron las termas con escombros para ganarlas como partes habitables, mientras que los baños de la *domus* VI, tras adecuarlos como vivienda, fueron arrasados para crear un espacio al aire libre como corral. Los grandes baños del centro cultural Alcazaba (Barrientos, 1997, pp. 270-273) se amortizaron en este momento según los indicios de reocupación doméstica del lugar, atestiguándose compartimentaciones en viviendas menores con muros de nueva fábrica y el cierre del pórtico. ¿Desapareció el uso de los baños en *Emerita*? (Fuentes, 2000). Más adelante volveremos sobre ello.

— Prosiguió la ocupación de los pórticos situados en la fachada de las *domus* (fig. 9). Esta privatización ya se comenzó a producir siglos atrás por ampliación de las casas señoriales, pero en aquel momento se cerraron los intercolumnios para habilitar pequeñas viviendas colindantes a la calle o para otros usos (Alba, 2002). En determinados

Figura 9. Prosigue en época visigótica el cierre de los intercolumnios de los pórticos de la calle con muros de mampostería unida con tierra (Morería).

casos, los muros invadieron parcialmente la calzada, pero sin cortar el tráfico. A propósito de la calle, se advierte una progresiva inutilización de la red de cloacas por colmatación de sedimentos, obstrucción parcial de las salidas y deterioros puntuales que no eran reparados, aunque sí las superficies de tránsito (2001*b*). Por regla general se mantuvo el trazado de las vías, con ligeras desviaciones y estrechamientos. Los indicios de cegado de las cloacas ponen en duda el suministro regular de los acueductos, pues algunas fuentes públicas quedaron fuera de servicio y robaron sus cañerías de plomo, limitándose (básicamente) el acopio de agua a la proporcionada por los pozos aludidos en el ámbito doméstico, de herencia romana.

— Preferencia por los suelos de tierra batida, por lo cual a menudo fueron retirados los pavimentos musarios o los de *signinum*, baldosa, etc. (incorporados a la fábrica de nuevos muros) o quedaron enterrados por aportes de cascotes o de tierra (fig. 10). En otros casos, los pisos mantuvieron su vigencia, pero debido a un uso prolongado, presentan grados importantes de deterioro. Estas superficies pudieron sufrir cortes para semienterrar tinajas, introducir postes para soportar te-

chumbres o agujereados menores para sujetar otras estructuras lúneas relacionadas con el mobiliario. Más minoritarios son los suelos preparados con cal, excepcionalmente de *signinum*, y aquéllos de fragmentos adaptados de *tegulae*, ladrillo y otros restos cerámicos y pétreos.

— A lo largo de la vida útil de estas viviendas, los enlucidos de las estancias romanas terminaron por perderse, tal vez por ser picados intencionalmente, dejando la fábrica de los muros visibles, donde también se practicaron perforaciones y rozas asociadas al emplazamiento del mobiliario.

— Los edificios públicos y privados fueron despojados de sus mármoles, que se reutilizaron en los menesteres más diversos: solería de las cocinas (hogares), pavimentaciones de fragmentos, umbrales, poyetes, cubiertas de sepulturas, etc. inclusive para edificar muros, si eran piezas grandes, o sencillamente para cocerlos y transformarlos en cal (en Morería se documentaron cinco de estos hornos que se surtieron de mármoles romanos de todo tipo, como evidencian los restos desechados en cada última cocción). A veces los *robos* eran tan exhaustivos que sugerían esta última posibilidad, como en el pórtico del llamado foro provincial,

donde era previsible que en un futuro aparecieran hornos, por ser estos espacios despejados y la *cantera* abundante. Mientras, en otros puntos, restan huellas de expolios selectivos ajenos a las caleras, como en el pórtico del foro de la colonia, donde se llevaron las planchas mayores de los revestimientos y desecharon las basas de los pilares adosados y piezas planas menores o demasiado grandes. En otros sitios, la acumulación de vertidos y derrumbes ocultó los pavimentos de este apreciado material, salvaguardándolos del expolio, lo que explica la conservación de una parte del enlosado del Foro de la Colonia y del suelo de la Casa de los Mármoles (fig. 10), por citar algunos ejemplos. Con tanto mármol disponible no sería de extrañar que todas las piezas arquitectónicas producidas por los talleres de escultura *visigótica* hubieran sido en origen materiales romanos reconvertidos. Asimismo, es habitual que las casas romanas y las construcciones públicas hayan sufrido el expolio de plomo, hierro y bronce antes y durante su reocupación.

— A propósito del mobiliario, con frecuencia se reutilizó material constructivo de todo tipo: capiteles, fustes, cornisas, etc. para emplearlo como asientos, basares, mesas, umbrales, cocinas, morteros, etc. Suele tratarse de material de acarreo para los usos más diversos ajenos a su función original (fig. 11).

— Los hogares son la prueba más fiable para reconocer el número de viviendas en que se subdividió cada *domus*. Se registran simples hogueras de ubicación muy variable, pero con suelos y paredes tan quemados que delatan la reiteración de los emplazamientos. Más evidentes son las cocinas con solería de mármol, ladrillo, *tegulae* o mixtas situadas en el centro de las habitaciones, en las esquinas o junto a la puerta, por dentro o fuera de cada vivienda. No es extraño que unos hogares reemplazaran a otros superponiéndose en los mismos sitios (fig. 12).

— Otra novedad importante sobre el uso diferente que se hizo de las antiguas *domus* fragmentadas es que acogían talleres y se habilitaban espacios para guardar ganados (omitiremos aquí la evolución de las *tabernae* romanas). Nos referimos en el primer caso a industria relacionada con el uso del fuego que desenvolvía su actividad en lo que antaño habían sido *cubicula*, peristilos y los salones absidiales. La industria *contaminante* que entrañaba ciertos riesgos de incendios se instaló en plena ciudad, sin las prohibiciones reguladas en época romana. La conversión de la casa señorial romana en pequeñas granjas queda atestiguada por el ha-

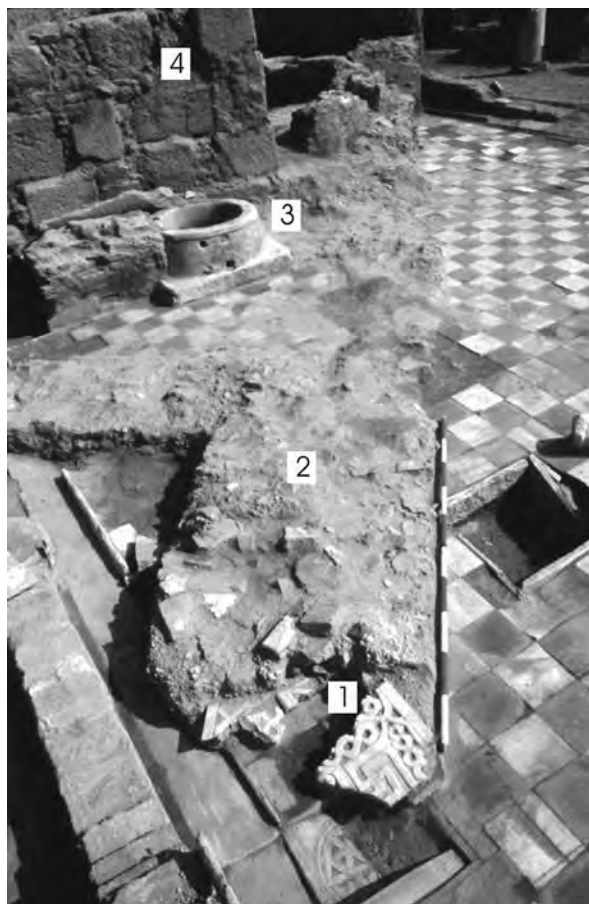

Figura 10. Fragmentos de celosías de mármol que mediaban entre el pórtico del peristilo y el patio (*domus* v, Morería): 1. contexto de destrucción del siglo v, 2. nivel de tránsito inicial en época visigótica, 3. pozo vecinal, 4. cimentación emiral.

llazgo de restos óseos (en enterramientos de animales y en vertederos) y en la creación de espacios mayores al aire libre mediante el derribo de partes prescindibles de la casa para ganarlas como corral (fig. 6 y 7).

En esta relación de las transformaciones más acusadas, hay que circunscribir éstas a un proceso, a una secuencia diacrónica que afecta a cada inmueble en distinto grado. Como es natural, cada vivienda o parte de ella tuvo su propia evolución, por lo que es complejo fijar una secuencia que establezca la sincronía entre partes fragmentadas de la *domus*, más allá de lo que sería a grandes rasgos. Así, donde hubo muros y puertas pudieron haber desaparecido o levantado otros y creado nuevos accesos, otros ámbitos. En ocasiones se mantuvieron las mismas superficies sin recrecimientos destacables, pero en otros se atestiguan usos cambiantes. Sirva para ilustrarlo la *domus* vi de Morería (ya alterada en el siglo iv): su ala este,

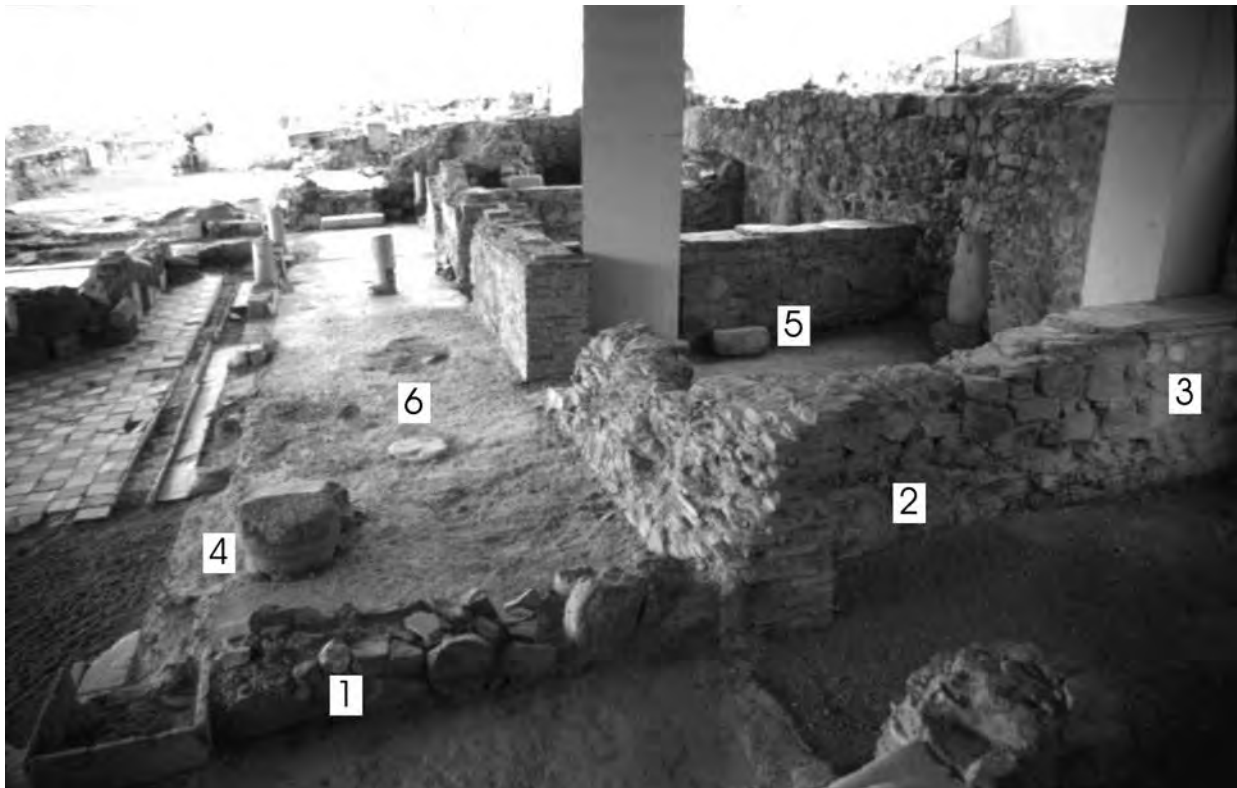

Figura 11. Muros, suelos y materiales de época romana. Indicios de reocupación en época visigótica: 1. cierre del corredor, 2. hogueras arrimadas a la pared, 3. enlucidos desaparecidos, 4. suelos de tierra batida, 5. reutilización de materiales constructivos para asientos, poyetes, basares, etc., 6. agujeros y calzos para postes.

formada por varios locales comerciales, quedó después como viviendas subdivididas y por último, fueron conectadas entre sí, sugiriendo una sola propiedad. El ala sur estuvo formada por cuatro habitaciones y el antiguo espacio del corredor del peristilo. Primero se instaló aquí un taller de fundición de bronce anexo al ámbito doméstico y parece que después se abandonó por tiempo indeterminado, pero el taller recuperó la actividad emplazándose en otra de las estancias (sobre los derrumbes que sellan la fase anterior). Por último, cesó la actividad industrial pero se mantuvo como vivienda. En la última fase de ocupación, una de las habitaciones acogió cuatro enterramientos infantiles, compatible con el uso doméstico de las otras estancias. En cuanto a las alas norte y oeste, que también habían sido viviendas independientes, fueron convertidas en un gran espacio al aire libre cercado, para uso de corral de ganados.

La Casa Basílica fue transformada considerablemente en esta época (Durán, 1991). Como es sabido, poseía dos estancias absidales, pinturas y mosaicos datadas en el siglo IV. Entre la *domus* del siglo IV y la construcción de las termas, citada más arriba, en el inmueble vecino, a partir del

siglo V, se produjo una modificación de la vivienda que hizo desaparecer muros, cerrar vanos, abrir pasos nuevos y levantar paredes, adecuando diferentes espacios. Otros indicios de ocupación de época visigótica son coincidentes con los observados en Morería, pero los niveles de tránsito de las termas indican una fase posterior a la citada transformación de la Casa Basílica. Aunque tras su excavación no quedan cocinas que informen de su compartimentación multifamiliar, defendemos que residió más de una, pues la primera estancia a la izquierda del acceso principal presenta alzados considerables de muros de fábrica diversa sin ninguna puerta (la existente de época romana que se orientaba al peristilo fue tapiada). En la estancia de la derecha se conservan varios escalones de nueva fábrica (de material reutilizado) de acceso al piso alto, lo que nos lleva a concluir que desde la primera planta se entraba mediante una escalera interior a estos bajos aislados del patio y de la calle, en la línea argumentada de crear unidades de viviendas diferenciadas.

Puesto que se ha mencionado de nuevo el asunto de los baños, haremos un inciso para comentar lo poco que sabemos de su vigencia. Carecemos

de un estudio que fije la amortización de los baños públicos y precise si se interrumpió el abastecimiento de los acueductos, si fueron o no dañados en el siglo V, etc., aunque hay indicios indirectos de ello, como hemos mencionado más arriba (Alba, 2001b). Tal vez el acueducto de San Lázaro siguiese funcionando o se reparase entonces, porque pudo prestar suministro a dos baños que funcionaban como negocios privados para el público: uno, las termas emplazadas sobre la llamada Casa del Anfiteatro cuando la *domus* ya no existía. El otro baño se sitúa en el inmueble vecino a la Casa Basílica, sobre un magnífico salón con planta en cruz y las cuatro cabeceras absidales, destacada la principal por ir precedida de dos absidiolos. Este espacio de representación en el siglo IV fue convertido en época visigótica en un negocio de baños, insertando las piscinas y creando diversos ámbitos (de ello nos ocuparemos en un futuro trabajo) con niveles de tránsito muy por encima de los del bajo Imperio. El acueducto de San Lázaro fue recuperado para su uso a comienzos del siglo XVI y desde entonces hubo que sustituir en varias ocasiones sus conductos cerámicos por haberse obstruido debido a la cantidad de cal que se arrastraba disuelta en el agua. Pues bien, las citadas piscinas están recubiertas de un grueso tomo de cal de incontables capas, lo que puede sugerir una procedencia exterior del agua, vía acueducto, al menos hasta que, cortado el suministro, pasasen a abastecerse de un pozo cercano desde el que se llevaba el agua mediante canalizaciones que aún se conservan junto a las termas. Por último, otros baños tardoantiguos se documentaron en el cruce de caminos donde se ubica la ermita de la Antigua (Feijoo, 2000b).

Pasemos a continuación a detenernos en la construcción de viviendas de nueva planta. Contamos con tres lugares de ocupación: uno, en las grandes áreas públicas romanas, que pasaron a ser lugares residenciales; dos, fuera de las manzanas convencionales del urbanismo romano, y tres, aún más minoritario, aquellas casas de nueva planta levantadas en antiguos espacios de vivienda precedente.

Los tres espacios tienen en común el tipo de vivienda, de extrema sencillez, basada por regla general en una o dos habitaciones, aunque algunas en alzado reproducirían este esquema. Pero pese a su modestia, proporcionan el dato de una *Emerita* densamente poblada, con mayor número de habitantes intramuros que la urbe romana, como por otra parte ya se podría deducir de las viviendas de vecinos comentadas en el apartado anterior.

La modalidad de vivienda sencilla de dos alturas que acabamos de tratar en la Casa Basílica,

Figura 12. En una de las exedras de la *domus* V se documentaron hasta cinco cocinas superpuestas (pertenecientes a la casa VI de época visigótica, ver fig. 6).

con una o dos habitaciones en planta baja y compartimentación incierta en la superior, es la que parece haber tenido la casa adosada al templo de la calle Holguín (fig. 13), pues los orificios de las vigas en la pared del *podium* dejan un espacio superior sobrado que fue integrado en ese piso alto, según se deduce de las huellas de rebajes en la coronación y desgaste por el tránsito. El adosamiento prolongado de esta vivienda preservó del robo los sillares del paramento del templo. Los bloques del extremo, con forma *escalonada*, pudieron servir para comunicar el piso alto. En esta pared hay más improntas de vigas, que indican que fue un espacio cubierto. Además, hay otras rozas y agujeros excavados en el *podium* de hormigón que apuntan a otros cobertizos o viviendas.

También suponemos una doble altura en las dependencias sagradas (paganas), habilitadas ahora como vivienda, ubicadas en la esquina del pórtico del Foro de la Colonia (fig. 14) debido al desnivel existente entre su límite exterior y el piso

Figura 13. Adosamiento de una vivienda de dos plantas al templo del llamado Foro Provincial. Se indican las improntas de las vigas, rebajes, rozas, etc. y el acceso al piso alto.

del pórtico. En este caso, pudo tratarse de una compartimentación en altura según dos orificios conservados para sujetar las vigas a la pared, pues la monumentalidad de la obra romana permitiría subdividir el alzado de la estancia en dos plantas. El pedestal macizo de la izquierda fue picado hasta hacerlo desaparecer, mientras que el otro, de ladrillos, conservado a la derecha, fue rebajado con forma *escalonada* para servir de acceso al piso alto (que quedaría a ras de la calle y de espaldas al espacio abierto del Foro, ahora mayor, dado que tiempo atrás había perdido la columnata). Estas dos dependencias están provistas de entradas desde el exterior y conectadas entre sí.

En las excavaciones llevadas a cabo en el Foro Provincial (proyecto dirigido por Pedro Mateos) se ha documentado este tipo de asentamiento doméstico cuando la obra pública había sido ya desmantelada. A la espera de continuar los trabajos que lo confirmen, parece que se trata de un poblamiento más concentrado que disperso, con aprovechamiento de estructuras erguidas en el perímetro y ocupación con muros de fábrica modesta y presencia de hogares en el espacio despejado que había sido la plaza.

En la excavación del área de servicio que hay junto al Museo Nacional Romano (fig. 15), se ha documentado un espacio público abierto, porticado, conectado al anfiteatro (podría tratarse de la palestra), de igual manera que el teatro posee en sus traseras un peristilo ajardinado para recreo. Este espacio, que a comienzos de la tardoantigüedad estaba despejado completamente de construcciones para ganar espacio abierto, pero sin derribar el muro delimitador del recinto, en aquel momento fue ocupado por pequeñas viviendas colocadas en batería, unas cuadrangulares, otras rectangulares, arriadas al muro romano (se han identificado diez viviendas). La mayoría eran de estancia única con su correspondiente hogar, otras, de dos habitaciones, que componían las casas más humildes documentadas en *Emerita*, si exceptuamos la reutilización de construcciones funerarias para fines domésticos, como los llamados *bodegones* u otros mausoleos.

Es una lástima que de las excavaciones del teatro, anfiteatro y peristilo no nos haya llegado ningún dato sobre posibles aprovechamientos domésticos de estos edificios previsiblemente amortizados en el siglo V. Pero en las zonas donde se interrumpió la excavación, se advierten testimo-

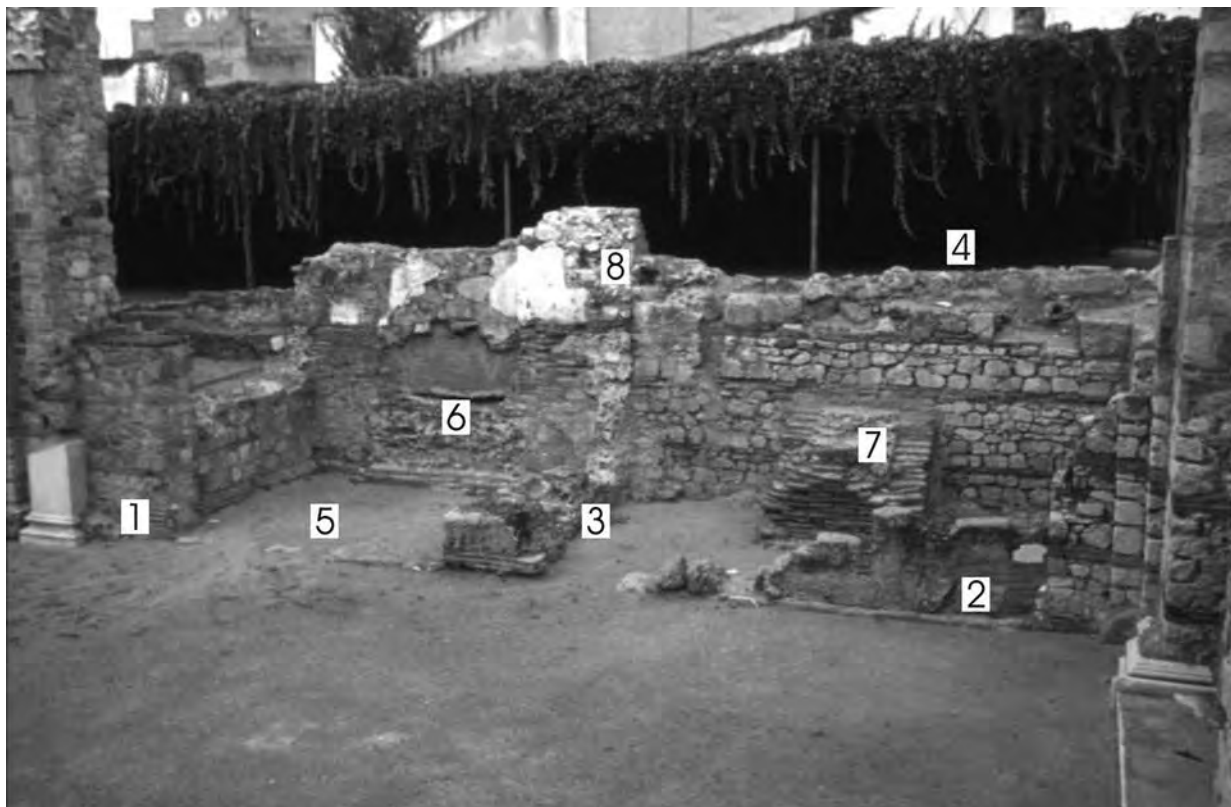

Figura 14. Dependencias sacras del pórtico del Foro de la Colonia, convertidas en una vivienda de dos plantas en época visigótica: 1. robo (selectivo) de las planchas de mármol, 2. cierre parcial de la estancia mayor, 3. brechas para conectar las habitaciones, 4. nivel de tránsito exterior, 5. pavimento de tierra batida, 6. eliminación del pedestal, 7. rebaje escalonado del segundo pedestal, 8. impronta de las vigas, etc.

nios de muros que podrían ser de esta época, tanto en la zona porticada, como junto al aula sacra (dos dependencias a su izquierda) y sobre el inmueble anexo de la Casa Basílica, donde se levantan muros con pies derechos de sillería y más allá las mencionadas termas edificadas sobre el salón de una rica *domus* ya amortizada.

También hay indicios de nuevas viviendas de fábrica muy modesta en el solar a cuchillo adosado a la muralla en el recinto de la Alcazaba. Otro edificio de mayores proporciones se ubica a continuación, arrimado a la muralla donde confluyen las dos calles, en vecindad a una de las puertas del muro defensivo. Este inmueble, pendiente de excavación, está construido en la calle, lo que motivó el desplazamiento de la vía invadiendo el interior de una manzana residencial romana que se retranqueó levantando una nueva fachada. El inmueble romano representa un caso extremo de recrecimiento del nivel de suelo, pues originalmente tenía profundidad de semisótano. A partir del siglo V fue cegado hasta alcanzar la misma altura que la calle (igualmente soterrada) y habilitar una nueva planta. El edi-

ficio que se adosa a la muralla, junto a la poterna, guarda una vinculación clara con el inmueble de nueva construcción, igualmente anexo a la mayor de las puertas de la muralla registradas en Morería, que también invade parte de la calle. De su planta (fig. 16) rectangular con pasillo en el medio, dos habitaciones a un lado y una más grande al otro, donde se adosa a la muralla, ya nos ocupamos en otro texto (Alba, 1999, p. 403). Es interesante señalar que este inmueble amortizó espacios de habitación más pequeños. Todos estos ejemplos se encuadran en inmuebles construidos en espacios no residenciales en época romana que suponemos libres de viviendas por falta de pruebas al respecto.

Ya se ha apuntado que las viviendas de nueva obra no son la pauta más representativa en lo que habían sido las manzanas residenciales romanas, pero en Morería contamos con dos casos que merecen atención (ambos en la manzana 1) por salirse de esta norma. El primero, situado en lo que había sido la *domus* III, donde en el espacio abierto se excavó en la roca una habitación semisubterránea (fig. 17) que, por tamaño, podría estar emparentada

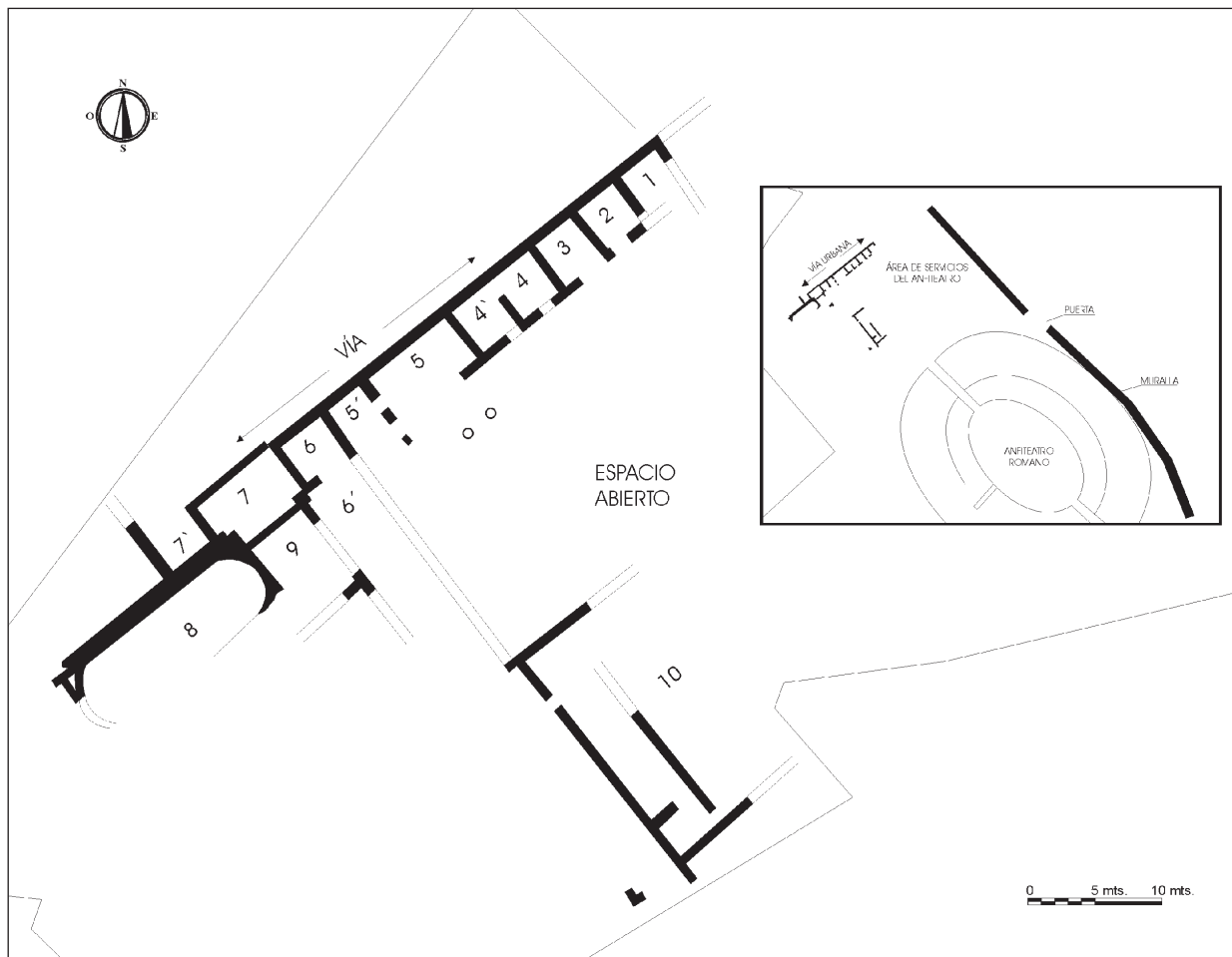

Figura 15. Reocupación en época visigótica del espacio público de un área de servicio al anfiteatro, convertido en asentamiento de numerosas casas de nueva planta o que reutilizan estructuras romanas (dibujo de Joaquín Suárez e indicaciones de M. Alba).

con las cabañas registradas al sur de Madrid (Vigil-Escalera, 2000). En el otro, en la *domus* I, se procede al derribo de toda un ala de la casa, donde las habitaciones eran colindantes a la calle, para levantar en el mismo lugar, al menos, tres viviendas de estancias mayores que las romanas, únicas y con comunicación directa a la calle; antes se orientaban los vanos al peristilo, pero en aquel momento quedó éste como un corral trasero. El grosor sobrado de los muros de estas casas y su fábrica de mampostería unida con cal permiten suponer que debían de disponer de otra planta en altura.

Conocemos también inmuebles extramuros de nueva construcción sobre espacios funerarios amortizados, de planta igualmente sencilla, con una, dos o más estancias, pero de mayores proporciones, con accesos independientes orientados a posibles espacios cercados, y otras dependencias vecinas tal vez asociadas entre sí, previsiblemente relacionados con una actividad ganadera y residencial.

Sobre el tipo de fábricas en esta etapa, apuntaremos que hubo un empleo minoritario de cal, con muros que podrían pasar por romanos; en otros se compaginó la unión con tierra con muy poca cal, y, por último, los predominantes, levantados con zócalos de mampostería ligada con tierra y alzados de tapial. Era frecuente que se reutilizara todo el material, a veces se empleaban módulos demasiado pequeños y el paramento podía presentar un aspecto *parcheado*, según las amalgamas más o menos concentradas de fragmentos de ladrillos, *tegulae*, piedra de calzada, mampuestos con concreciones de cal, bloques de *signinum*, etc. Las techumbres solían ser de *tegulae*, aunque había significativas ausencias en los contextos de amortización que podían indicar la utilización de cubiertas vegetales. Los suelos predominantes eran de tierra batida, aunque a veces se *enlosaban* las superficies con fragmentos de *tegulae*, mármol o ladrillo, irregularmente adaptados, de las mismas

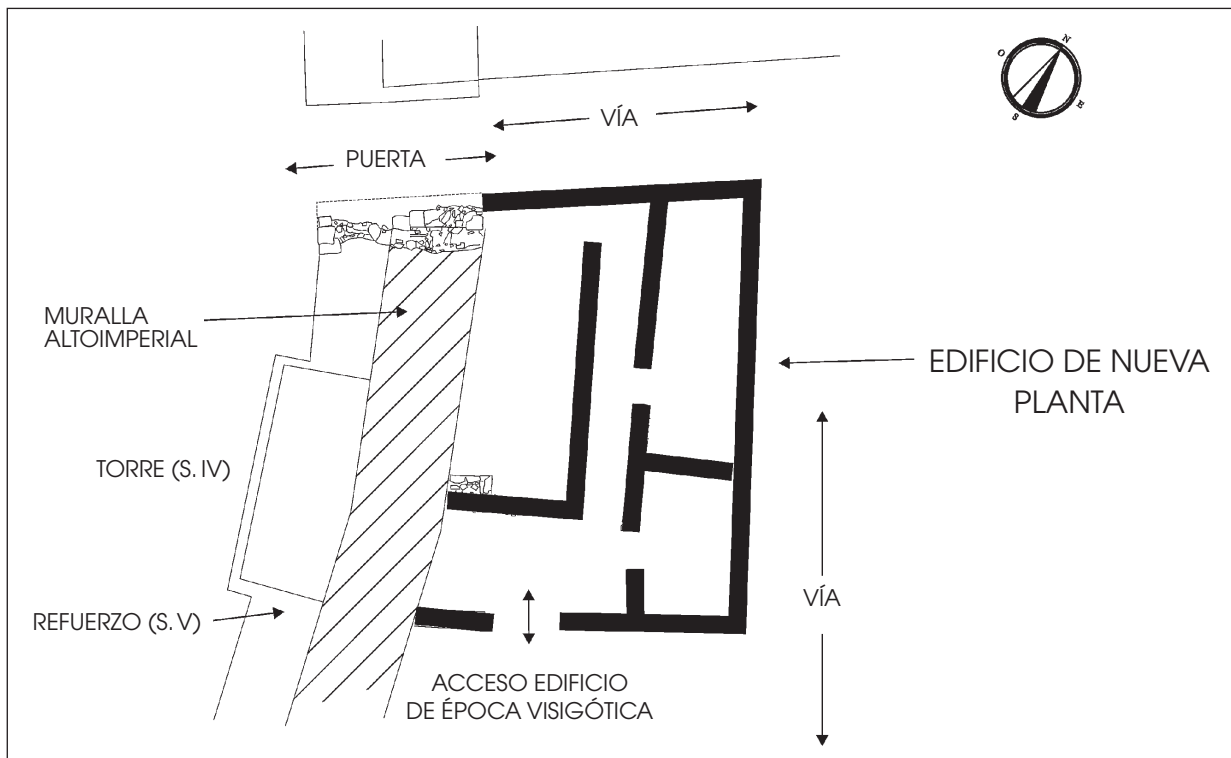

Figura 16. Ejemplo de vivienda de nueva construcción, de época visigótica en la manzana II de Morería (dibujo de Valentín Mateos e indicaciones de M. Alba).

Figura 17. Pequeña vivienda semisubterránea (Morería, manzana I).

Figura 18. Viviendas sencillas dispuestas en batería en el espacio público anexo al anfiteatro (ya amortizado). Muros de mampostería con todo el material reutilizado y remate de tapial; en primer plano, un pavimento de piezas cerámicas irregulares.

características a las enunciadas para la fragmentación de las casas romanas.

La preferencia por las pavimentaciones de tierra batida se mantuvieron en los espacios colectivos de los patios y en las calles, con sucesivos recrecidos, con presencia de cascotes, basuras y restos de tapias que conformaban un aglomerado de caminos de rodadura muy compacto. Hay que advertir, no obstante, que dadas las numerosas ventajas de la pavimentación de tierra (Alba, 2001a, pp. 407-408), éstas ya habían sustituido a las calles empedradas en el siglo IV (fig. 19).

¿Y las viviendas de las élites? Por lo que hemos apuntado hasta aquí, es evidente que en la sociedad de los siglos VI y VII se produjo una merma muy considerable en el número de familias de potentados que en el bajo Imperio habían engrandecido sus casas. Tenemos un vacío que no atribuimos a ninguna huida al campo, sino a un cambio de la propiedad propiciado por las *novedades* introducidas en el siglo V. De otra forma, ¿cómo se explica la fragmentación referida de las *domus*? *Emerita* seguía siendo una ciudad densamente poblada; es más, si tenemos en cuenta la multipli-

cación de pequeñas viviendas y la utilización como lugar residencial del espacio de los foros, se puede concluir que la población intramuros llegó a ser mucho mayor que la que soportó en época romana, pero con un rumbo que la alejaba de la antigüedad y la introducía en el medievo. Lo hemos visto a través de los planos de las figuras 3, 6 y 7 como muestra de en qué se estaba transformando Mérida. A partir de los datos arqueológicos se pueden plantear recreaciones para comparar el antes y el después y valorar cambios y pervivencias. En la figura 21 se propone una sección tipo que muestra el cambio representativo de lo que se ha tratado en el texto, al que se podrían añadir más casas y calles con todo tipo de variantes.

Ese rumbo condujo a la ciudad y al grueso de la población hacia la ruralización; en él participaron nuevos agentes *impulsores* del cambio protagonizados por la institución eclesiástica y una minoría de grandes familias receptoras de los patrimonios (ya de por sí concentrados) existentes en el siglo IV.

En la línea de continuidad de aquellas familias que integraban en aquel momento la minoría, re-

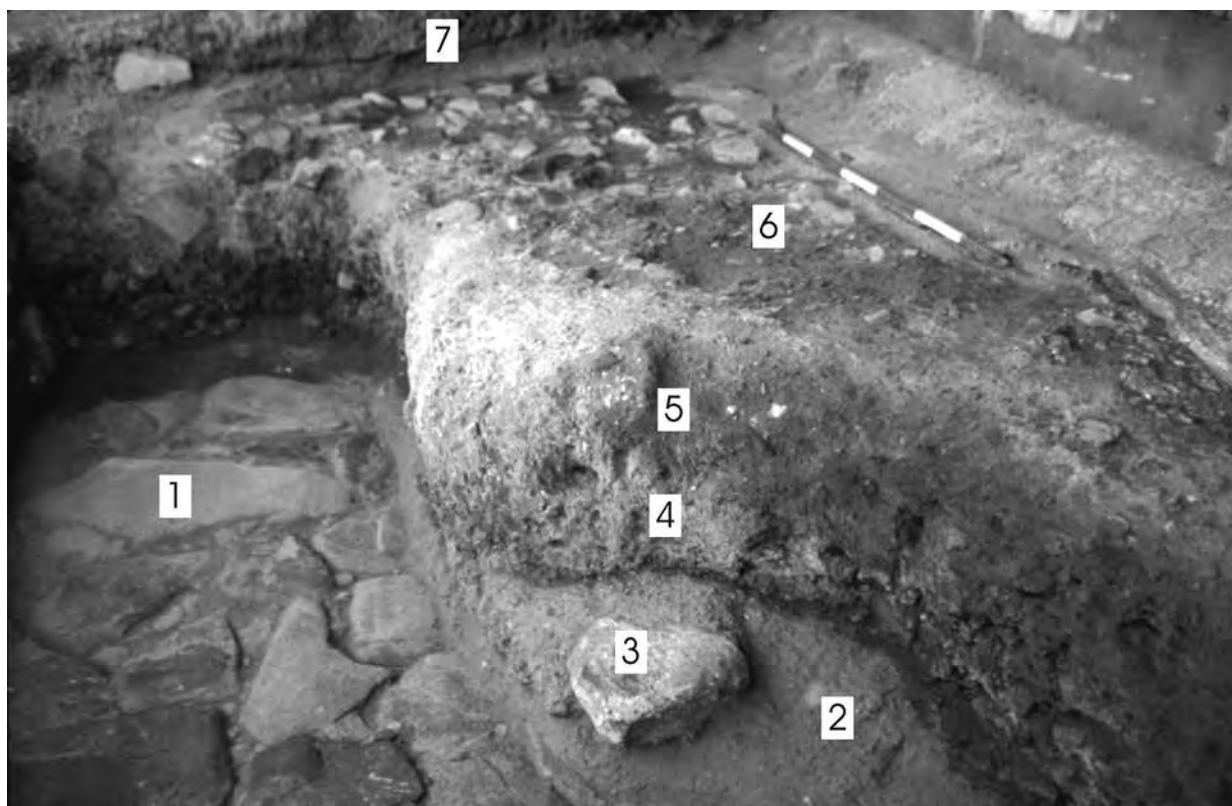

Figura 19. 1. nivel de tránsito de la calle del alto al bajo Imperio, 2. calle pavimentada con tierra ya en el siglo IV, 3, 4, 5, 6 y 7. recrecidos del nivel de uso desde el siglo V al final de la época visigótica (Morería).

sultaría lógico que se mantuviesen las mismas *domus* con la prestancia acorde a su rango social. No ocurrió con ninguna de las trece *domus* de Morería, progresivamente alteradas, ni con la Casa Basílica, ni con los restos de casas integradas bajo la biblioteca pública, ni en las viviendas que flanqueaban la gran mansión del recinto de la Alcazaba, pero apuntamos como hipótesis que puede ser el caso de esta última (fig. 20). Lamentablemente, la única información que transmitieron sus excavadores es que se trata de un inmueble del bajo imperio. Diversos indicios derivados de cómo se ha mantenido su estructura original (aunque hay algunos estrechamientos de vanos), pavimentaciones (con deterioros y restauraciones) y recubrimientos de pared permiten sospechar la vigencia de su alto estatus durante la época visigótica.

Así pues, apuntamos la posibilidad de pervivencia de inmuebles de atrio o peristilo como modelo de vivienda para las élites. Pero cabría preguntarse si este modelo se consideraba ya obsoleto, desplazado por otro tipo de planta. En este sentido, el libro de las *Vidas de los Santos Padres de Mérida* proporciona una valiosísima información en un episodio que narra la construcción del palacio obispal. Hay que hacer hincapié en que se tra-

ta de un edificio íntegro de nueva planta. Veamos cómo se describe:

«Después de no gran intervalo de tiempo reedificó la fábrica del derruido palacio y, con ayuda de Dios, lo hizo más hermoso. Así, elevando a gran altura la vasta extensión del edificio, rodeado de suntuosos atrios de columnas ornamentales, revisitando todo el pavimento y los muros de mármoles bien labrados, lo cubrió con magnífico artesonado.»

¿No es ésta una descripción coincidente con la *domus* V de Morería que llamamos la Casa de los Mármoles?: edificio extenso de más de una planta, gran peristilo con columnas de mármol, postes y celosías, mármol en suelos y revestimientos de pared, con exedras, grandes salones y artesonado moldurado de cal con motivos florales en relieve y polícromos, etc. Donde queremos llegar no es a identificar al rico residente de la Casa de los Mármoles, sino a concluir que el obispo está reproduciendo en su esquema ideal de palacio los ingredientes ya existentes en la Mérida del siglo IV. El palacio es una mera traslación de las grandes casas civiles preparadas para recibir un número importante de público (antes clientes, ahora, de otro modo, también) y mostrar su riqueza, plasmada

Figura 20. La *domus* de la Alcazaba se mantuvo sin grandes transformaciones en época visigótica (no hay indicios de fragmentación en viviendas menores).

en materiales apreciados como el mármol, la profusa decoración, las dimensiones, etc., que evidencian el estatus más privilegiado. Es, como muy bien se ha escrito, una arquitectura del poder (Godoy y Tuset, 1994), pero *adoptada* y *adaptada* de modelos romanos.

Como hipótesis, pudo existir otro complejo palacial de nueva planta sobre el *podium* del templo de Diana, gracias al cual se hubiesen mantenido erguidas las columnas hasta la etapa emiral, en que se perpetuaría su uso residencial, del que existen pruebas positivas del mismo. Habrá que esperar a los resultados futuros de las excavaciones emprendidas por el Consorcio para avanzar en este asunto.

Es previsible que del numerosísimo conjunto de piezas marmóreas decoradas (del llamado *estilo visigótico*), algunas pertenecieron a construcciones civiles, no sólo eclesiásticas, aunque todavía no ha aparecido ninguna pieza in situ.

Terminamos este apartado con una breve reflexión sobre el poder de la Iglesia, sugerido por los registros arqueológicos del ámbito doméstico. Se ha señalado el papel decisivo como promotor de obras que desempeñó la institución eclesiástica en esa época, particularmente activa en Mérida, por lo que no vamos a detenernos en este punto (Díaz,

1995; Mateos, 1997; 2000). Esta implantación de poder se asoció en otros yacimientos a la alteración del urbanismo anterior (Fuentes, 1997). Es evidente que con la construcción de cada iglesia, ermita, convento, etc., se crearon nuevos focos de articulación urbana asentados presumiblemente sobre lo que debían de haber sido espacios residenciales. Pero debemos tener en cuenta que los edificios religiosos más importantes identificados hasta el presente, como la basílica Santa Eulalia y el *Xenodochium* (Mateos, 1999), se localizaban extramuros, instalados sobre áreas funerarias, así como las necrópolis reconocidas de época visigótica que se extendían extramuros (localizadas en Morería, solar de Resti, solar de la Casa del Anfiteatro, de la Policía Nacional y todo su entorno), en lugares con suficiente suelo libre como para expansionarse, mientras que intramuros debieron sopesarse las limitaciones de espacio disponible.

Resulta significativo que, para la nueva construcción del palacio obispal, el libro de las *Vidas de los Santos Padres de Mérida* nos cuente que se ha levantado «en el mismo solar» en el que se encontraba el antiguo por haberse desplomado de forma súbita (sin perecer «milagrosamente» nadie, lo que hace sospechar un derribo premeditado), en lugar de reformar y ampliar el existente. Podría

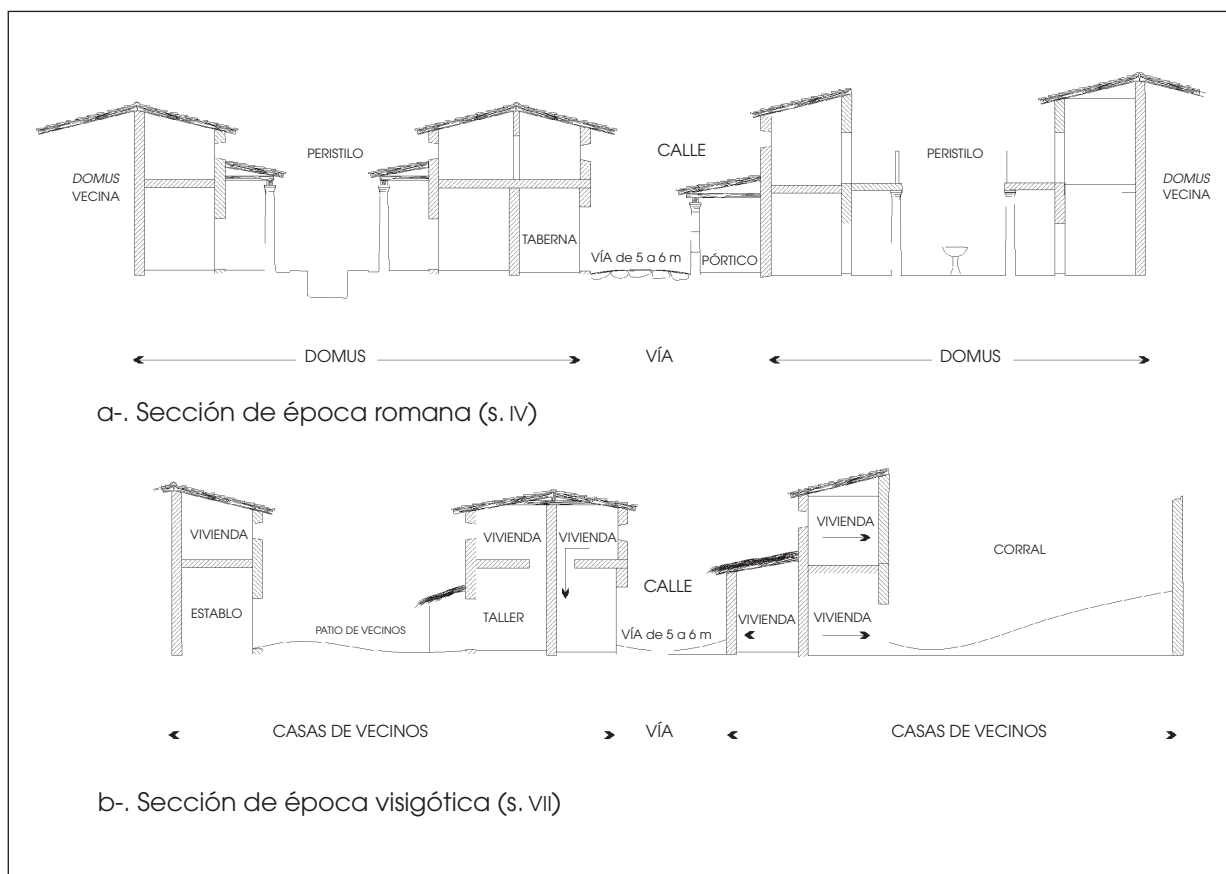

Figura 21. Sección ideal que ejemplifica los cambios de las viviendas y la calle del bajo Imperio a la etapa visigótica (dibujo de Valentín Mateos e indicaciones de M. Alba).

deducirse que faltaba suelo para expansionarse debido a la vecindad de inmuebles ocupados, en la línea de lo que parece corroborar el registro arqueológico para otros puntos de la ciudad. Para el caso emeritense no hay suficientes elementos de juicio para afirmar que la Iglesia promoviese la desestructuración urbana, convirtiendo en solares despejados lo que habían sido espacios residenciales, para crear cultivos, cortinales de ganado y cementerios (imagen estereotipo aplicada a esta época), sino por el contrario, más bien parece que contribuiría a perpetuar los inmuebles romanos que por venta, cesión o donación habría ido acumulando desde su implantación como forma de poder en el siglo IV, durante el crítico siglo V y centurias siguientes (recordemos a este propósito el episodio referido en las *Vidas* sobre el traspaso de la mitad de las propiedades de un potentado del siglo VI al obispo y la otra mitad de sus bienes, tras su muerte). Habría que preguntarse si detrás de la nula inversión en mejoras de los inmuebles reocupados romanos y de los realojos multifamiliares, estaba la concentración de propiedades de

la Iglesia y un número importante de población inquilina, sin capacidad, sin posibilidad o sin incentivos para acometer cambios en las viviendas. Esa misma población empobrecida y numerosa que, ocasionalmente, recurría a la caridad del obispo (García Iglesias, 1974), relatado en las *Vidas*. De confirmarse esta sospecha, cabría concluir que la Iglesia emeritense debió de contribuir a la fosilización del urbanismo y de las viviendas romanas.

CONSIDERACIONES FINALES

La hipótesis de un declive urbano en el bajo imperio simultáneo al florecimiento de los asentamientos rurales carece de pruebas arqueológicas en *Emerita*. Existe una correspondencia entre las *villae* y las grandes *domus* intramuros de Mérida, aunque las segundas tienen más limitaciones para manifestar la riqueza debido a los problemas de disponibilidad de suelo edificable en el interior del casco urbano. Este boato creciente invalida el tópico de *la huida* de la ciudad al campo y la con-

secuente decadencia de la primera. Interpretar supuestos desórdenes urbanísticos (*desurbanización*) por el hecho de ocupar parcial o totalmente una calle, o un área pública, no prueban una recesión, sino al contrario, ilustran una vitalidad que se materializó en la expansión (en vertical y horizontal) de numerosas casas señoriales. Pero ya no es el *crecimiento* uniforme del alto Imperio (teniendo en cuenta que hubo un punto de partida igualitario), sino que muestra fuertes contrastes entre inmuebles, al lado de enormes *domus*, otras que cedieron terreno o se mantuvieron estancadas sin actualizarse siguiendo las modas, sin crecer, tal vez por no necesitarlo (las menos), o por no tener medios para hacerlo (las más). Se acrecentaron así las diferencias sociales entre vecinos. La ostentación de riqueza y de espacio vital les llevó a competir en lujo y tamaño, recalcando con estas manifestaciones de prosperidad su estatus privilegiado. Las desigualdades eran notorias, pero los propietarios de fortunas medias y altas eran numerosos.

En el siglo V se introdujeron nuevos actores, nuevos acontecimientos, que truncaron el normal desarrollo de las que fueran grandes familias, según se deduce del cambio producido en sus inmuebles, que no pudieron recuperar su antigua prestancia. Numerosas *domus* señoriales pasaron a ser alojamiento de diverso número de familias (casas de vecinos) con humildes modos de vida agrícola, ganadero o industrial. ¿Qué fue de aquellas familias propietarias? ¿Por qué no volvió todo a su antiguo estado tras recuperar la normalidad? La respuesta, indirecta, es que la debatida crisis existió y que fue lo suficientemente duradera como para crear un escenario nuevo. En él, la propiedad de los inmuebles había cambiado de manos y de usuarios. Una población de aluvión se alojó entre los muros de las antaño grandes casas romanas. El grupo de privilegiados se redujo, en tanto que la Iglesia (su obispo) se reveló como la institución más próspera y más fortalecida tras la crisis. Tal vez detrás de esta situación de ventaja se encontrase un cambio de propiedad de los inmuebles, que hubieran pasado a engrosar el patrimonio eclesiástico de manos muertas.

Cuando en el año 713 Muza negoció la rendición de la ciudad, estaba despojando a la Iglesia de mucho más que de los *tesoros* custodiados en los templos; también del poder terrenal al privarla de su riqueza en tierras y propiedades de todo tipo. Una Iglesia católica rica, fuerte, como la emeritense, fue capaz de hacer frente con éxito a la Iglesia oficialista arriana durante casi un siglo. La Iglesia católica empobrecida que inició su

andadura en el siglo VIII quedó reducida un siglo después a una comunidad de cristianos exigua, sin relevancia en las fuentes. Los acontecimientos más importantes fueron protagonizados por un colectivo mayoritario muladí enfrentado al gobierno emiral por no ceder parcelas de poder y sufrir impuestos crecientes, ajenos, en cualquier caso, a los problemas de religión.

BIBLIOGRAFÍA

- ALBA, M., 1997: Ocupación diacrónica del área arqueológica de Morería (Mérida), *Memoria 1: Excavaciones arqueológicas 1994-1995*, pp. 285-315, Mérida.
- ALBA, M., 1998: Consideraciones arqueológicas en torno al siglo V en Mérida: repercusiones en las viviendas y en la muralla, *Memoria 2: Excavaciones arqueológicas 1996*, pp. 361-385, Mérida.
- ALBA, M., 1999: Sobre el ámbito doméstico de época visigoda en Mérida. *Memoria 3: Excavaciones arqueológicas 1997*, Mérida, pp. 387-418.
- ALBA, M., 2001a: Características del viario urbano de *Emerita* entre los siglos I y VIII, *Memoria 5: Excavaciones arqueológicas 1999*, Mérida, pp. 397-423.
- ALBA, M., 2001b: Apuntes sobre la red de aguas de Mérida en época romana, *Mérida, ciudad y patrimonio*, 5, Consorcio de la Ciudad Monumental de Mérida, pp. 59-78.
- ALBA, M., 2002: Datos para la reconstrucción del paisaje urbano de *Emerita*: Las calles porticadas desde la época romana a la visigoda, *Memoria 6: Excavaciones arqueológicas 2000*, pp. 371-396, Mérida.
- ALBA, M., 2004: Arquitectura doméstica de *Emerita*. *Las capitales provinciales de Hispania*, L'Erma di Bretschneider, Roma.
- ÁLVAREZ, J. M., 1981: *El puente y el urbanismo de Augusta Emerita*, MNAR, Madrid.
- ÁLVAREZ, J. M., 1992: La ciudad romana de Mérida, *Cuadernos de Arte Español. Historia* 16, Madrid.
- ÁLVAREZ, J. M. et al., 1994: *Conjunto Arqueológico de Mérida*, Salamanca.
- ÁLVAREZ, J. M.; BARRERA, J. de la, 1987: *Guía breve de la colección visigoda*, Mérida.
- ÁLVAREZ SÁENZ DE BURUAGA, J., 1976: Los primeros templos cristianos de Mérida, REE, xxxii, núm. 1, pp. 139-156.
- ANDRÉS, S., 1982: *Arte hispanovisigodo en Extremadura*, Cáceres.
- ANDRÉS, S., 1986: Huellas visigodas en la Baja Extremadura, *Historia de la Baja Extremadura*, tomo I, pp. 191-227, Badajoz.
- ANÓNIMO, siglo VII: *Libro de las Vidas de los Santos Padres de Mérida*, traducción, anotaciones y apéndices documentales de Aquilino Camacho, 1988, Mérida.
- ARCE, J., 2002a: Las ciudades. La *Hispania* del siglo IV. Administración, economía, sociedad, cristianización, *Edipuglia*, pp. 41-58, Bari.
- ARCE, J., 2002b: Mérida tardorromana (300-580 d. C.), *Cuadernos Emeritense*, 22, MNAR, pp. 181-194.
- BALIL, A., 1976: Sobre la arquitectura doméstica en *Emerita Augusta Emerita*, pp. 75-91, Madrid.
- BARRIENTOS, T., 1997: Baños romanos en Mérida. Estudio preliminar, *Memoria 1: Excavaciones arqueológicas 1994-1995*, pp. 259-284, Mérida.

- CABALLERO, L., 1992: ¿Visigodo o asturiano? Nuevos hallazgos en Mérida y otros datos para un nuevo «marco de referencia» de la arquitectura y la escultura alto medieval en el Norte y Oeste de la Península Ibérica, *XXXIX Corsi di cultura sull'arte Ravennate e Bizantina*, Ravena.
- CABALLERO, L., 1999: Arquitectura visigótica y musulmana. ¿Continuidad, concurrencia o innovación?, *Cuadernos Emeritenses*, 15, MNAR, pp. 145-176.
- CABALLERO, L., 2001: Sobre la llamada arquitectura «visigoda»: ¿paleocristiana o prerrománica?, *Visigoti e Longobardi*, All'Insegna del Giglio, pp. 133-160, Florencia.
- CABALLERO, L.; ARCE, F., 1995: El último influjo clásico en la Lusitania extremeña. Pervivencia visigoda e innovación musulmana, *Cuadernos Emeritenses*, 10, MNAR, pp. 185-217.
- CABALLERO, L.; ULBERT, T., 1976: *La basílica paleocristiana de Casa Herrera en las cercanías de Mérida (Badajoz)*, EAE, p. 89, Madrid.
- CAMACHO, A., 1986: La sede emeritense y su proyección histórica, *Historia de la Baja Extremadura*, tomo I, pp. 231-279, Badajoz.
- CARRILLO, J. R., 1997: Séneca y la casa romana, *Séneca dos mil años después*, pp. 777-789, Córdoba.
- CASILLAS, I., 1998: Los jardines de *Augusta Emerita*: un proyecto de futuro, *Memoria 2: Excavaciones arqueológicas 1996*, pp. 303-328, Mérida.
- CERRILLO, E., 1985: Extremadura visigoda. Entre el Imperio romano y la invasión musulmana, *Historia de Extremadura*, tomo I, pp. 181-207, Badajoz.
- CERRILLO, E., 1989: El mundo funerario y religioso en época visigoda, *II Congreso de Arqueología Medieval Española*, pp. 91-110, Oviedo.
- CERRILLO, E., 1995: Los últimos romanos en Lusitania. Entre la tradición y el cambio. Los últimos romanos en Lusitania, *Cuadernos Emeritenses*, 10, MNAR, pp. 13-48.
- CERRILLO, E., 1999: *Un ensayo de arqueología urbana: Las fachadas de la calle Barrionuevo de Cáceres (1850-1920)*, Cámara Oficial de Comercio e Industria de Cáceres.
- CHAVARRÍA, A., 1996: Transformaciones arquitectónicas de los establecimientos rurales en el nordeste de la *Tarracensis* durante la antigüedad tardía, *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, x, pp. 165-202.
- CHAVARRÍA, A., 2001: Poblamiento rural en el *territorium* de *Tarraco* durante la antigüedad tardía, *Arqueología y Territorio Medieval*, 8, Universidad de Jaén, pp. 55-76.
- CRUZ, M., 1985: *Mérida visigoda: La escultura arquitectónica y litúrgica*, Badajoz.
- CRUZ, M., 1995: Mérida entre Roma y el Islam. Nuevos documentos y reflexiones. Los últimos romanos en Lusitania, *Cuadernos Emeritenses*, 10, MNAR, pp. 155-184.
- CRUZ, M., 2001: La escultura visigoda. Mérida, centro creador, *Visigoti e Longobardi*, All'Insegna del Giglio, pp. 161-184, Florencia.
- DÍAZ, P., 1995: Propiedad y poder: La iglesia lusitana en el siglo VII. Los últimos romanos en Lusitania, *Cuadernos Emeritenses*, 10, MNAR, pp. 51-72, Mérida.
- DURÁN, R. M., 1991: La técnica constructiva de la llamada Casa-Basílica de Mérida, *La casa urbana hispanorromana*, Institución Fernando el Católico, pp. 359-369, Zaragoza.
- ENRÍQUEZ, J. J., 1997: Panorama actual de la arqueología altomedieval de época visigoda en Extremadura, *Estudis Balearics*, 57, pp. 91-98.
- FEIJOO, S., 2000a: Generación y transformación del espacio urbano romano de *Augusta Emerita* al exterior de la muralla, *Memoria 4: Excavaciones arqueológicas 1998*, pp. 571-581, Mérida.
- FEIJOO, S., 2000b: Unas termas de época visigoda extramuros de la ciudad, *Memoria 4: Excavaciones arqueológicas 1998*, pp. 333-357, Mérida.
- FERNÁNDEZ UBIÑA, J., 1982: *La crisis del siglo III y el fin del mundo antiguo*, Akal.
- FERNÁNDEZ VEGA, P. A., 1999: *La casa romana*, Akal.
- FUENTES, A., 1995: Extremadura en la tardía antigüedad, *Extremadura Arqueológica*, IV, pp. 217-237.
- FUENTES, A., 1997: Aproximación a la ciudad hispana de los siglos IV y V d. C., *La Hispania de Teodosio*, II, pp. 477-496.
- FUENTES, A., 2000: Las termas en la antigüedad tardía: Re-conversión, amortización, desaparición. El caso hispano, *Termas romanas en el occidente del Imperio*, pp. 135-145, Gijón.
- GARCÍA IGLESIAS, L., 1974: Aspectos económico-sociales de la Mérida visigoda, *REE*, xxx, II, pp. 321-362.
- GARCÍA MORENO, L. A., 1986: Las transformaciones de la topografía de las ciudades en Lusitania en la antigüedad tardía, *Revista de Estudios Extremeños*, xlii, pp. 97-114, Badajoz.
- GARCÍA SANDOVAL, E., 1966: Informe sobre las casas romanas de Mérida y excavaciones en la Casa del Anfiteatro, *Excavaciones Arqueológicas en España*, 49, Madrid.
- GODOY, C.; TUSET, F., 1994: El *atrium* en las *Vitas Sanctorum Patrum Emeretensium*, ¿una fórmula de la llamada arquitectura del poder?, *AEspA*, 67, pp. 209-221.
- GONZÁLEZ CORDERO, A.; CASTILLO, J.; VELÁSQUEZ, A.; CERRILLO, E.; HERAS, J., 2001: *Archivo bibliográfico de arqueología extremeña (1536-2000)*, Extremadura Arqueológica IX, Junta de Extremadura.
- GUTIÉRREZ, 1993: De la *civitas* a la *madina*: destrucción y formación de la ciudad en el sureste de al-Andalus, El debate arqueológico, IV *CAME*, tomo I.
- HERNÁNDEZ, J., 1998: *Augusta Emerita. Estructura urbana*, Colección Arte-Arqueología, núm. 18, Diputación de Badajoz, Badajoz.
- LÓPEZ, J.; RODRÍGUEZ, F. G., 2002: El «final» de las *villae* en *Hispania* I. La Transformación de la *pars* urbana de las *villae* durante la antigüedad tardía, *Portugalia*, XXI-XXII, pp. 137-190.
- MATEOS, P., 1995: Arqueología de la tardoantigüedad en Mérida: Estado de la cuestión. Los últimos romanos en Lusitania, *Cuadernos Emeritenses*, 10, MNAR, pp. 127-152, Mérida.
- MATEOS, P., 1997: El urbanismo emeritense en época paleocristiana (s. V-VI), *La tradición en la antigüedad tardía. Antigüedad cristiana*, XIV, pp. 601-616, Murcia.
- MATEOS, P., 1998: Reflexiones sobre la trama urbana de *Augusta Emerita*, *ANAS 7-8*, MNAR, pp. 233-253, Mérida.
- MATEOS, P., 1999: *La Basílica de Santa Eulalia de Mérida. Arqueología y Urbanismo*, Anejos de *AEspA*, XIX.
- MATEOS, P., 2000: *Emerita Augusta* de capital de la diócesis *Hispaniarum* a sede temporal de época visigoda, *Sedes Regiae - Regna Barbarica*, pp. 491-520, Barcelona.
- MATEOS, P., 2001: *Augusta Emerita*, la investigación arqueológica de una ciudad de época romana, *AEspA*, 74, pp. 183-208.
- MATEOS, P.; ALBA, M., 2000: De *Emerita Augusta* a *Marida*, *Visigodos y Omeyas*, Anejos de *AEspA*, xxxiii, pp. 141-167, Madrid.
- NAVARRO, V., 1975: *Historia de Mérida y pueblos de su comarca*, tomo I, Cáceres.

- OLMO, L., 1998: Consideraciones sobre la ciudad en época visigoda, *Arqueología y Territorio Medieval*, 5, Universidad de Jaén, pp. 109-118, Jaén.
- ORLANDIS, J., 1973: El reino visigodo: siglos VI y VII, *Historia económica y social de España 1: La antigüedad*, pp. 451-589, Madrid.
- PALMA, F., 1999: Las casas intramuros de Mérida. Estado de la cuestión, *Memoria 3: Excavaciones arqueológicas, 1997*, pp. 347-365, Mérida.
- RAMALLO, S., 2000: Arquitectura doméstica en ámbitos urbanos entre los siglos V y VII, *Visigodos y omeyas*, Anejos de *AespA*, XXIII, pp. 367-384.
- RAMÍREZ, J. L.; MATEOS, P., 2000: Catálogo de las inscripciones cristianas de Mérida, *Cuadernos Emeritenses*, 1, MNAR, Mérida.
- SÁNCHEZ SÁNCHEZ, G.; NODAR, R., 1999: Reflexiones sobre las casas suburbanas en *Augusta Emerita, Memoria 3: Excavaciones arqueológicas, 1997*, pp. 367-386, Mérida.
- VELÁZQUEZ, A., 2002: Repertorio de bibliografía arqueológica emeritense II, *Cuadernos Emeritenses*, 19, MNAR, Mérida.
- VIGIL-ESCALERA, A., 2000: Cabañas de época visigoda: evidencias arqueológicas del sur de Madrid. Tipología, elementos de datación y discusión, *AEspA*, 73, pp. 223-252.
- ZOZAYA, J., 1995: ¿Sobrevivió Roma en al-Andalus?, *Forum de Arqueología*, pp. 68-75, Madrid.
- ZOZAYA, J., 1998: El mundo visigodo. Su supervivencia en al-Andalus, *Hispania, al-Andalus y Castilla*, pp. 69-112, Granada.

COLLOQUI

PH. PERGOLA:

Volevo farle i complimenti per questo, come se dice in francese, *bouquet finale*, per il fuoco d'artificio della sua relazione. Credo che sia molto importante l'apporto cronologico delle sue indagini, come ogni volta in cui vedo qualcosa che ci dimostra che non è esistita alcuna *glaciazione* né nel V, né nel VI secolo e oltre. Il suo è un discorso che mi sembra molto chiaro e limpido per Mérida e si collega anche con tutto il Mediterraneo e con ricerche nuove, penso in Sicilia, caso unico per ora, con lo scavo di Alessandra Molinari a Segesta, dove c'è questa continuità islamica bellissima, stupenda. Nella stessa Africa di Nord, nuove riletture e nuovi scavi provano su numerosi insediamenti questa continuità, con un vivere sia pubblico che privato nell'ambito della città romana. Credo pertanto che la sua sia stata una relazione molto importante, che lei abbia perfettamente centrato l'argomento, quindi, complimenti.

M. ALBA:

Gracias profesor. Comentaba usted que terminaba como con fuegos artificiales, pero el fuego de artificio en realidad sería el conjunto de edificios de nueva planta que se superponen a las viviendas que hemos visto, reocupadas en época visigótica,

que con una gran vigencia, terminaron siendo abandonadas en el siglo VIII. Los nuevos edificios son de tipo palacial, asociados a abundante cultura material que quedó en el momento del abandono, que pensamos que se restringen a la etapa emiral. El lugar de sus emplazamientos tiene que ver con la conquista islámica, con un corredor que hicieron los emeritenses para defender la muralla. A continuación, lo siguiente que se edificó fueron estas residencias palaciales, pero no de forma inmediata, pues se podría pensar que estaban arrasando para edificarlos. Sin embargo, no es así: se acumuló un vertedero muy extenso, muy potente, en algunas zonas con varios metros. En esa orla intramuros es donde se están edificando la Alcazaba y edificios como el de la imagen, cuyo paralelo más inmediato podría ser el palacio obispal de Barcelona. O este otro. Son edificios de corte palacial, polivalentes, residencial-palacial, de estas élites, bien emeritenses, bien cordobesas, que se estaban instalando para administrar la ciudad. Hubo una expansión inicial de la ciudad en época visigótica. Pensamos, sin embargo, que la ciudad después entró en un proceso de ruralización y recesión. Aunque al principio presentaba grandes efectivos de población, debía de tender a ir perdiéndolos hasta la época emiral, que supuso una revitalización de la vida urbana, con edificios de la entidad mostrada y con características novedosas.

CATALUNYA I BALEARS

TRANSFORMACIONS URBANÍSTIQUES A LES CIUTATS DE LA COSTA CENTRAL CATALANA DURANT L'ANTIGUITAT TARDANA

Ramon Járrega i Domínguez*

INTRODUCCIÓ

La ciutat de *Barcino*, colònia romana des de temps augustians, tingué una importància creixent que la va portar a tenir un paper important durant l'antiguitat tardana. L'arqueologia ens mostra diversos testimonis d'aquesta embranzida, molt especialment pel que fa a la cristianització de la topografia de la ciutat. Les properes ciutats de *Baetulo* i *Iluro* també donen mostres d'activitat constructiva en aquest període.

EL CAS DE BARCINO

Elements arqueològics intramurs

El complex episcopal

Un dels elements més importants de la *Barcino* tardoantiga són les muralles. La seva cronologia no ha pogut ser establerta amb precisió; encara que no pot ser anterior al segle IV, creiem encara que molt possiblement correspongui als darrers anys d'aquest segle o a l'inici del segle V, com ho fan pensar no tan sols troballes numismàtiques (no gaire aclaridores), sinó també algunes ceràmiques (*sigillata* africana D, de la forma Hayes 61 B) trobades, sembla, en els nivells d'obliteració d'una *domus* amortitzada en construir la muralla tardoantiga (Járrega, 1991, p. 330).

El complex episcopal de l'antiga *Barcino* comença a ésser ben conegut gràcies als treballs arqueològics efectuats als darrers anys, ben divulgats recentment, la qual cosa ens excusa d'allargar-nos-hi. Aquest complex estava format almenys per

una basílica catedral (situada sota l'actual), proveïda d'un baptisteri, al costat del qual hi havia una aula episcopal de recepció (Godoy, 1998; Godoy i Gurt, 1998). El conjunt es completa amb un palau episcopal, així com una església d'època visigoda emplaçada sota l'actual plaça del Rei (Bonnet i Beltrán de Heredia, J., 1999, 2000a, 2000b, 2000c; Beltrán de Heredia [dir.], 2001).

L'aula episcopal annexa a la basílica es pot datar al final del segle IV o l'inici del V a partir d'elements arqueològics (Járrega, en premsa). Per tant, el *terminus ante quem* de la construcció de la basílica principal se situa en aquesta època, tenint en compte que l'aula excavada n'és un annex. Tanmateix, no podem afirmar ni negar que es remunti a l'època del primer bisbe històricament documentat, Pretextat, que està atestat l'any 344 (o 347), per la qual cosa no podem assegurar que l'establiment basilical primigeni estigués en aquest indret. Tampoc no es pot descartar que la basílica ocupés el lloc d'una *domus ecclesiae* anterior.

Hi ha dades que permeten situar la datació inicial del palau episcopal en el mateix moment que l'aula esmentada (Járrega, en premsa), però no és fins al final del segle VI o l'inici del VII que se'n completà el conjunt, amb la construcció de l'església localitzada sota la plaça del Rei, contemporània d'una reconstrucció total del palau episcopal (Bonnet i Beltrán de Heredia, J., 1999, 2000a, 2000b, 2000c; Beltrán de Heredia [dir.], 2001).

El que acabem d'exposar ens demostra que l'àrea episcopal de *Barcino* fou rica i extensa. Tanmateix, i malgrat la petita dimensió de la ciutat, creiem que molt probablement tingué més edificis eclesiàstics durant l'antiguitat tardana, la qual cosa és perfectament coherent amb la importància política i administrativa que tingué la *Barcino* tardoantiga.

* ICAL Institut Català d'Arqueologia Clàssica.

*Altres possibles esglésies intramurs:
Sant Miquel i Sant Just*

Coneixem amb seguretat l'existència de les esglésies de Sant Miquel i Sant Just a l'època medieval, però és possible que el seu origen sigui més antic. A la plaça de Sant Miquel s'alça l'església d'aquesta advocació, actualment enderrocada; també en aquesta zona es localitzen unes antigues termes públiques de la ciutat, que estaven proveïdes d'un mosaic bicromat de paviment, amb representació de tritons, datat al segle II, i que més tard fou utilitzat com a paviment de l'església de Sant Miquel. A més, sembla que fou bastida directament utilitzant la mateixa estructura de les termes, com indica la presència a la seva planta d'una sèrie de nínxols perimetrals, la millor explicació dels quals és que són elements de les termes romanes (Sales, 1998, p. 23; Miró i Puig, 2000, p. 173). Per tant, és pràcticament segur que l'església de Sant Miquel es bastí aprofitant l'estructura de les termes romanes i adaptant-s'hi, la qual cosa ens permet suposar raonablement que l'origen pot ésser tardoantic. Es tracta d'una hipòtesi que pot prendre cos si tenim en compte altres casos geogràficament propers de conversió de conjunts termals en edificis eclesiàstics, com es constata a Empúries (Nolla i Aquilué, 1999). Malauradament, la destrucció de l'església ens impedeix comprovar-ho arqueològicament.

Pel que fa a l'església de Sant Just, tan sols es pot tenir en compte l'existència d'una tradició que la considera la més antiga de la ciutat. Aquesta església, que la llegenda relaciona amb unes hipotètiques catacumbes, conserva les preteses relíquies de sant Pacià, localitzades al segle XVI; a més, sabem que el rei franc Lluís el Pietós restaurà (o reconstruí) aquesta església l'any 801 (Ripoll, 2001, p. 40), per la qual cosa un origen tardoantic (com a mínim, d'època visigòtica) és pràcticament segur. Un element que ens crida l'atenció és l'advocació als sants Just i Pastor, els dos màrtirs de *Complutum* durant la persecució de Dioclecià, per la qual cosa és possible que el culte sigui efectivament molt antic.

D'altra banda, volem remarcar un fet que sovint no es té en compte: que l'ocupació visigoda, que implicava la presència del ritus eclesiàstic arrià, comportà necessàriament, a una ciutat important com *Barcino*, una dualitat d'edificis basilicals, un per al culte catòlic i un altre per a l'arrià. Aquest darrer no pot ésser de cap manera l'església recentment identificada sota la plaça del

Rei, per la senzilla raó que es construí molt al final del segle VI o l'inici del VII, moment en què feia temps que els reis visigots havien renegat de l'arrianisme. Per tant, cal cercar la basílica arriana en un altre lloc, qui sap si sota l'església de Sant Just.

Elements arqueològics extramurs

Tot i que no hi ha cap prova arqueològica segura d'elements de tipus eclesiàstic fora del recinte emmurallat, cal dir que es coneix una sèrie de dades que assenyalen en aquesta direcció, a les quals ens referirem seguidament.

Plaça d'Antoni Maura

En aquest indret, immediat a les muralles de la ciutat, el 1954 es trobaren les restes d'una *domus* o una *villa* pavimentada amb mosaics d'època severiana. Posterior a aquest edifici és un conjunt funerari emplaçat a l'interior d'una estructura situada sobre les restes de la *domus*. Una de les tombes era guarnida amb una bella *lauda* sepulcral, consistent en un mosaic policromat d'evident caràcter cristià (hi és representat el crismó). Aquesta *lauda* ha estat datada vers el segle V, però en realitat només li podem atribuir una cronologia àmplia, entre els segles IV i VII. Per la seva simbologia, es considera de caire martirial, la qual cosa fa pensar que l'edifici on es va trobar era un *martyrium* (Ripoll, 1999, p. 251). És engrescador pensar en el mateix sant Cugat, tot i que es pot dubtar que es tractés de la seva tomba originària. Sobre el tema de sant Cugat, se'n tornarà a parlar quan esmentem l'església de Sant Cugat del Rec. La zona sepulcral conforma una estructura de planta rectangular, amb un absis situat en un dels seus extrems; per simetria, s'ha suposat l'existència d'un altre absis al cantó oposat, però no hi ha cap evidència arqueològica que ho demostrï. L'edifici s'ha identificat amb un mausoleu (Ripoll, 2001, p. 42-43). Tanmateix, és possible pensar també en una capella, tot i que l'associació amb la *lauda* i el conjunt de sepultures permet sostenir amb més fonament la hipòtesi que es tractés d'un mausoleu (i concretament d'un *martyrium*), que podria haver estat el motiu que s'originés una extensa àrea funerària que s'estenia vers l'actual avinguda Cambó i el mercat de Santa Caterina (Puig, 1999, p. 267). Això, un cop més, ens podria fer pensar en la tomba de sant Cugat.

Santa Maria del Mar

Santa Maria del Mar està, des de fa segles, unida amb la llegenda de santa Eulàlia. Per bé que la crítica actual la considera un desdoblament de la santa homònima de Mèrida, la tradició ubica la troballa del seu sepulcre, al segle IX, a *Santa Maria de les Arenes* (que, malgrat alguns dubtes, es pot identificar amb Santa Maria del Mar), i fins i tot hi ha un document mossàrab (d'autenticitat discutida) que recull un himne aparentment escrit pel bisbe Quirze, del segle VII (Balil, 1956, p. 686; García Moreno, 1977-1978, p. 321), que en fa referència, que indica que s'havia establert al costat de la tomba de santa Eulàlia (la qual cosa ens permet situar-ho a Santa Maria de les Arenes) una comunitat monàstica de la regla de sant Agustí. Aquesta darrera dada és interessant, perquè fa referència a l'existència d'un monestir que no va tenir continuïtat. En tot cas, l'existència d'una necròpolis d'inhumació tardoromana és ben palesa, com ho demostren les troballes arqueològiques (Ribas, 1967, 1968 i 1977). Aquesta àrea funerària, observant-ne la disposició, i tenint en comte que les tombes es troben força agrupades, fa pensar en la proximitat d'algun edifici cultural. Tot i que a l'antic barri de la Ribera s'han trobat en abundància inhumacions tardoantigues (Puig, 1999, p. 268-269), la concentració especial en aquest punt i la continuïtat del culte eclesiàstic, així com la referència (per molt llegendària que sigui) a santa Eulàlia, fan pensar que en aquest indret degué haver-hi una antiga basílica, potser de caire martirial, la qual cosa justificaria l'existència d'una necròpolis *ad sanctos*. Tanmateix, els elements arqueològics associables a la necròpolis no permeten plantejar (ni rebutjar tampoc) una cronologia anterior al segle V.

Cal tenir en compte que l'església de Santa Maria del Mar, situada fora de la muralla, es troba en el que sembla que fou una antiga àrea d'expansió en època romana, i no lluny del pas de la *via Augusta* (entre aquesta i el mar). De fet, s'ha posat en relleu la relació entre l'àrea funerària i un camí que menava del nucli emmurallat al mar a l'alçada de Santa Maria del Mar, i que correspon a l'actual carrer de l'Argenteria (Ripoll, 2001, p. 40). Per tant, podríem efectuar un possible paral·lelisme topogràfic amb el cas de Sant Feliu de Girona, on hi havia la basílica martirial d'aquest sant (encara per descobrir), amb una necròpolis al seu voltant, atestada pels sarcòfags romanocristians que s'hi han trobat (Nolla i Sàgrera, 1999, p. 97).

Sant Cugat del Rec

D'aquesta església es coneix la carta de donació, datada l'any 1023; tanmateix, aquesta carta esmenta que l'església s'alçava al lloc on sant Cugat havia estat sotmès al suplici del foc (Artigues *et al.*, 1996-1997, p. 1088). La troballa d'una tomba de tègules entre els actuals carrers del Forn de la Fonda i de Fonollar, adjacent a l'església (Puig, 1999, p. 268), ens permet suposar que l'edifici pot remuntar-se al període tardoantic.

Tenint en compte que alguns documents dels segles X i XI esmenten l'existència del sepulcre de sant Cugat a Barcelona, i que la seva associació al monestir de Sant Cugat del Vallès no és anterior a aquelles dates, com demostren estudis recents (Artigues *et al.*, 1996-1997 i 1997), pensem que és molt possible que el veritable sepulcre de sant Cugat estigués no a l'actual municipi vallesà del qual pren el nom, sinó més proper al nucli urbà de *Barcino*. L'aula funerària localitzada al claustre del monestir de Sant Cugat del Vallès no és anterior a mitjan segle V, com ho proven les excavacions realitzades (Artigues *et al.*, 1997; Riu, 1999, p. 185), per la qual cosa és impossible que hagués estat la tomba de sant Cugat, si més no l'original. A més, hi ha un element molt interessant, sobre el qual gairebé ningú no n'ha parat esment: el monestir vallesà estigué inicialment dedicat tant a sant Cugat com a sant Feliu (Artigues *et al.*, 1997, p. 40; Riu, 1999, p. 185); aquesta advocació compartida es fa estranya, si del que es tractava era de commemorar el lloc d'enterrament de sant Cugat.

D'altra banda, val a dir que la proposta d'identificació del lloc d'enterrament del petit Teodosi, fill d'Ataül i Gal·la Plàcidia, amb el mausoleu de Sant Cugat del Vallès (Ripoll, 2001, p. 34) no es basa sobre cap dada segura, atès que les referències escrites (Olimpiodor, *Frag.*, 26) únicament diuen que el nadó fou enterrat *in suburbio* i posteriorment fou traslladat al mausoleu imperial de Roma. El fet que el funeral fos multitudinari dificulta una ubicació a l'indret vallesà, força lluny del nucli urbà de *Barcino*. A més, la datació a mitjan segle V de l'aula funerària del monestir de Sant Cugat del Vallès fa impossible aquesta associació. De tota manera, fos on fos la tomba del petit Teodosi, és interessant assenyalar que fou enterrat en una església extramurs *ad sanctos*, segons Olimpiodor, la qual cosa demostra l'existència, al principi del segle V, d'un edifici cultural extramurs relacionat amb la tomba d'un sant o d'una santa, la localització del qual desconecem, però que molt possiblement fos un dels que estudiem aquí.

L'església de Sant Cugat del Rec està ubicada immediatament a la sortida de la *via Augusta* (que correspon a l'actual carrer Carders), en direcció a la Gàl·lia, per la qual cosa ens sembla possible que el seu emplaçament no fos ja el lloc de martiri del sant (atestat només per fonts tardanes) sinó el veritable emplaçament del seu *martyrium*. Cal pensar que si així fos tindria una ubicació topogràfica molt similar a la de Sant Feliu de Girona, també a la sortida de la ciutat i al costat de la via romana en direcció a la Gàl·lia (Nolla i Sagrera, 1999, p. 97). També podríem fer un paral·lelisme amb l'església de Sant Vicent de la Roqueta, a València, on sembla que es localitza el *martyrium* d'aquell sant (Soriano i Soriano, 2000, p. 45-48). Si així fos, per raons desconegudes (potser associables a la invasió islàmica) en un moment determinat es degué perdre tota memòria d'aquest emplaçament martirià (a diferència, ara sí, dels casos esmentats de Girona i València), que seria substituït per al culte pel monestir de Sant Cugat del Vallès. Això no ha de semblar estrany, atès que sabem que, per exemple, l'església visigòtica de la plaça del Rei no va tenir continuïtat, també per causes desconegudes. D'altra banda, cal no excloure la possibilitat que el *martyrium* de sant Cugat fos l'edifici esmentat abans, excavat a l'actual plaça d'Antoni Maura.

Els casos que s'acaben de revisar (Santa Maria del Mar, Sant Cugat del Rec i l'edifici de la plaça d'Antoni Maura), juntament amb la notícia proporcionada per Olimpiodor, ens permeten acreditar l'existència d'edificis culturals cristians (concretament, alçats *ad sanctos*) extramurs de la ciutat a l'inici del segle v. Curiosament, aquesta cronologia coincideix amb la més antiga que tenim documentada arqueològicament per al conjunt episcopal de la ciutat. Per tant, atès que el bisbat de *Barcino* està atestat documentalment des de mitjan segle iv, creiem que això ens permet plantejar una possible dicotomia: o bé els primers edificis eclesiàstics van aparèixer intramurs (potser a partir d'alguna *domus ecclesiae*), o bé hi ha una precedència d'alguna església extramurs, i el complex episcopal se situava a l'interior de les muralles només en un moment posterior, quan el cristianisme estigué més establert a la ciutat, al final del segle iv o l'inici del v. Ara per ara, no tenim dades suficients que ens permetin decantar-nos per cap de les dues hipòtesis.

Sant Pau del Camp

El monestir de Sant Pau del Camp, un dels escassíssims testimonis de l'arquitectura romànica a

la ciutat de Barcelona, està atestat documentalment des de l'època medieval, però tanmateix podria tenir un origen força anterior. Al seu emplaçament s'han identificat testimonis de l'existència d'una *villa* romana; a més, s'han constatat restes d'una necròpolis d'època altoimperial (entre aquestes un mausoleu), segurament associada a la vil·la esmentada. Pel que fa a l'època tardoantiga, s'ha excavat parcialment una necròpolis d'aquesta cronologia; a més, al claustre del monestir s'han localitzat algunes estructures arquitectòniques (Puig, 1999, p. 269). Aquest darrer element reforça la possibilitat que hi hagués un edifici de culte tardoantig. Tanmateix, a la fàbrica de l'església hi ha reutilitzats dos capitells visigòtics (Guardia, 1999; Ripoll, 2001, p. 40). Creiem molt probable que aquests capitells siguin d'una capella o església anterior al monestir medieval, que tal volta s'hauria iniciat en un hipotètic oratori domèstic de la vil·la romana. Recordem que es troba a no gaire distància de la *via Augusta*, en la seva sortida en direcció a València, i del camí que des del nucli urbà de *Barcino* menava a la muntanya de Montjuïc.

Altres casos possibles

Hi ha encara altres casos possibles, molt més dubtosos, que podem argumentar gràcies a la troballa de restes funeràries d'època tardoantiga. No hi ha cap prova que ens permeti demostrar que aquests cementiris es puguin associar a edificis eclesiàstics, però creiem que hi ha aquesta possibilitat, a causa de l'hàbit cristià d'inhumar en àrees sagrades. A més de troballes d'enterraments a diversos indrets del barri de la Ribera (Jàrrega, 1993, p. 459-462; Puig, 1999, p. 268-269) —que creiem que es poden relacionar amb Santa Maria del Mar i potser fins i tot amb Sant Cugat del Rec—, n'hi ha d'altres de més allunyats de l'antic nucli urbà, com els trobats al carrer de Begur (al barri de Sants), Finestrelles (Pedralbes) i Can Casanoves (Horta), tots al pla de Barcelona però lluny del nucli urbà (Jàrrega, 1993, p. 479-485; Puig, 1999, p. 269-270). Aquests cementiris corresponen sens dubte a petits nuclis rurals, que potser tenien les seves pròpies capelles vers els segles v-vi.

A Montjuïc, l'any 1971, es va trobar una tomba de tègules, associada amb materials tardoantics, a l'emplaçament del Museu Etnològic, al passeig de Santa Madrona. Aquesta inhumació es pot relacionar hipotèticament amb la desapareguda capella de Santa Madrona, que en època medieval es trobava en aquesta zona. La capella ha-

via tingut anteriorment una altra advocació: sant Fruitós (Puig, 1999, p. 269). No cal dir que resulta suggeridor pensar que es pogués tractar inicialment d'una capella tardoantiga dedicada al màrtir tarraconí, ja que es tracta d'un dels cultes més antics de la Tarraconense.

Finalment, cal esmentar una làpida sepulcral, dedicada al nen *Magnus* i datada vers els segles v-vi, que fou trobada al final del segle XIX en enderrocar una casa al carrer de Puig, a Sant Gervasi de Cassoles, a la part alta del pla de Barcelona (Almagro, Serra Ràfols i Colominas, 1945, p. 178-179; Balil, 1956, p. 674-675; Fabre, Mayer i Rodà, 1984, p. 200, i lám. LIII). Tanmateix, es tracta d'una troballa molt dubtosa, tenint en compte que la làpida, que sembla que ha estat reutilitzada com a material de construcció a la casa on es va trobar, tant podria correspondre a algun cementiri proper com venir d'algun altre indret.

ELS CASOS DE BAETULO I ILURO

Encara que menys coneguts que el de Barcelona, els casos de Badalona i Mataró també presenten elements interessants. La primera ciutat ha proporcionat alguns elements arqueològics d'època tardoantiga (Padrós, 1999; Padrós i Chavarría, 1999); tot i que no se n'ha identificat cap que ens permeti constatar l'existència d'edificis eclesiàstics; tanmateix, la continuïtat de l'hàbitat i el topònim fins avui fa pensar que hi hauria hagut algun nucli d'aquesta natura d'origen tardoantic (potser ubicat sota l'església parroquial), del qual no se sap res. En canvi, a Mataró, tot i que no ha perviscut el topònim antic, sí que hi ha dades arqueològiques que assenyalen cap a l'existència d'algun edifici eclesiàstic a l'emplaçament de l'actual església de Santa Maria (Ribas, 1975; Járrega i Clariana, 1994; Járrega, 1997; Pera i Gurri, 1999); concretament es tracta de les restes d'una necròpolis d'inhumació, entre les quals destaca una tapa de tomba d'*opus signinum* amb una creu monogramàtica que es pot datar al segle VI. Aquestes tombes s'han de posar en relació amb un edifici eclesiàstic que, per tant, estaria en funcionament també al segle VI, com a mínim. És interessant, encara que es tracta d'una troballa fora de context, esmentar que s'ha localitzat (reutilitzat en una claveguera) part d'un cancell tardoantic, la qual cosa certifica la presència d'un edifici eclesiàstic a la *Iluro* tardoantiga.

Pel que fa a l'àrea rural d'*Iluro*, és possible que hi hagués una sèrie de capelles particulars ubicades en vil·les romanes, que donarien lloc a les parrò-

quies posteriors. Aquesta és l'opinió de Maria Ribas (1975), que, encara que està mancada d'elements arqueològics segurs, és possible. És interessant observar el canvi (en temps relativament moderns) d'advocació de les esglésies (Sant Cugat/Sant Jaume de Traià, a Argentona), comparable al cas de Sant Fruitós/Santa Madrona, documentat a Barcelona.

CONCLUSIONS

a) El testimoni escrit d'Olimpiodor referent a l'enterrament de Teodosi, fill d'Ataülf i Gal·la Placídia, ens demostra l'existència a l'inici del segle v, extramurs de la ciutat, d'una església ubicada *ad sanctos*. Aquest preciós testimoni no es pot reduir topogràficament a cap cas conegut, tot i que podríem relacionar-lo amb Santa Maria del Mar, Sant Cugat del Rec o l'edifici localitzat a la plaça d'Antoni Maura.

b) Les incerteses són força generals pel que fa al segle IV, atès que la majoria d'evidències arqueològiques d'època tardoantiga corresponen als segles v-vii. Tanmateix, es pot constatar a Barcelona una associació d'àrees funeràries extramurs amb esglésies que podria ser força antiga, possiblement del segle IV, encara que el cas de Barcelona (Santa Maria del Mar) no té una cronologia antiga tan clara com el de Sant Feliu de Girona, ja que les evidències es poden datar amb seguretat a partir del segle v. Tanmateix, l'esmentada notícia d'Olimpiodor, referent a l'inici del segle v, ens fa pensar en un origen anterior, que podem situar al segle IV.

c) L'activitat eclesiàstica lligada a necròpolis extramurs i amb una finalitat martirial, la tenim atestada (amb més o menys evidències) a Santa Maria del Mar i a la plaça d'Antoni Maura. Tanmateix, cal considerar el cas de Sant Cugat del Rec, que podria (segons la nostra hipòtesi) haver estat el lloc d'emplaçament original del *martyrium* de Sant Cugat.

d) A les àrees rurals sembla que aparegueren, durant l'antiguitat tardana, una sèrie de capelles que hipotèticament podien haver-se originat en oratoris situats a les vil·les romanes. Aquest podria ser el cas de Sant Pau del Camp, a Barcelona, i de diversos indrets als encontorns de Mataró. Tanmateix, no tenim evidències anteriors al segle VI. És interessant també tenir en compte que, en general, les advocacions corresponen sempre a sants del cristianisme primitiu (sant Pau, sant Fruitós, sant Cugat), que posteriorment experimentaren canvis d'advocació (Sant Fruitós/Santa Madrona, a Barcelona, o Sant Cugat/Sant Jaume de Traià, a Argentona).

e) Pel que fa a la cronologia de la basílica catedral de *Barcino*, disposem d'un *terminus ante quem* del final del segle IV o l'inici del v. Per tant, es planteja un problema: no és possible, ara per ara, dictaminar si el nucli eclesiàstic més antic és a intramurs o bé a l'exterior del *pomerium*, associat a àrees funeràries i possiblement al culte martirial. La referència d'Olimpiodor a una església extramurs *ad sanctos* permet plantejar aquesta possibilitat, encara que això no exclou l'existència d'una basílica intramurs.

f) Es constata a Barcelona un conjunt arquitectònic episcopal força considerable a partir del segle v, i ben articulat (basílica amb baptisteri, aula de recepció, palau episcopal) que es renovà al final del segle VI o l'inici del VII, moment en què es completà amb la construcció d'una nova església a l'emplaçament de la plaça del Rei.

g) A la mateixa ciutat podem constatar també una multiplicat d'edificis religiosos intramurs, ja que als del nucli episcopal podem afegir els més que probables de Sant Miquel i Sant Just.

h) La cristianització de la topografia urbana i suburbana estava ben consolidada al segle VI, com es constata a Mataró, al nucli urbà (però potser en procés de ruralització) d'*Iluro* (amb la presència d'un cementiri vinculat, sens dubte, a una basílica) i a l'àrea rural (com indiquen les troballes del pla de Barcelona i de l'àrea de Mataró).

i) Finalment, cal destacar la referència a l'existència d'un monestir de l'orde augustinià a Santa Maria del Mar de Barcelona, al segle VII, fins ara l'única dada que tenim sobre aquesta mena d'edificis en època tardoantiga.

BIBLIOGRAFIA

- ALMAGRO, M.; COLOMINAS, J.; SERRA RÁFOLS, J. de C., 1945: *Carta Arqueològica de España*, Barcelona.
- ARTIGUES, P. L.; BLASCO, M.; RIU-BARRERA, E.; SARDÀ, M., 1996-1997: La fortalesa romana, la basílica i el monestir de Sant Cugat del Vallès o d'Octavià (Catalunya). Les excavacions de 1993-1995, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, xxxvii, *Hispania i Roma. D'August a Carlemany. Congrès d'Homenatge al doctor Pere de Palol/2*, p. 1081-1115, Girona.
- ARTIGUES, P. L.; BLASCO, M.; RIU-BARRERA, E.; SARDÀ, M., 1997: Les excavacions arqueològiques al monestir de Sant Cugat del Vallès o d'Octavià (1993-1994): la fortalesa romana, la basílica i la implantació del monestir, *Gausac*, 10, Sant Cugat del Vallès.
- BALIL, A., 1956: Los sarcòfagos paleocristianos de Barcelona, *Studi in onore di A. Calderini e E. Paribeni*, vol. III, p. 671-687, Milà.
- BELTRÁN DE HEREDIA, J. (dir.), 2001: *De Barcino a Barcino (segles I-VII). Les restes arqueològiques de la plaça del Rei de Barcelona*, Barcelona.
- BONNET, CH.; BELTRÁN DE HEREDIA, J., 1999: Conjunt episcopal de Barcelona, *Del romà al romànic: Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, p. 179-183, Barcelona.
- BONNET, CH.; BELTRÁN DE HEREDIA, J., 2000a: El primer grupo episcopal de Barcelona, *Sedes Regiae (400-800 d. C.)*, p. 467-490, Barcelona.
- BONNET, CH.; BELTRÁN DE HEREDIA, J., 2000b: Nuevas intervenciones arqueológicas en el Museo de Historia de la Ciudad: una iglesia de época visigótica en el grupo episcopal de *Barcino*, *Actas de la IV Reunión de Arqueología Cristiana Hispánica*, p. 135-144, Barcelona.
- BONNET, CH.; BELTRÁN DE HEREDIA, J., 2000c: Cristianismo y espacio urbano en la antigüedad tardía. El ejemplo de *Barcino*, *Los orígenes del Cristianismo en Valencia y su entorno*, p. 219-225, València.
- FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I., 1984: *Inscriptions romaines de Catalogne I. Barcelona (sauf Barcino)*, París.
- GARCÍA MORENO, L. A., 1977-1978: La cristianización de la topografía de las ciudades de la Península Ibérica durante la antigüedad tardía, *Archivo Español de Arqueología*, 50-51, p. 311-321, Madrid.
- GODOY, C., 1998: El complejo episcopal de Barcino. Cuestiones sobre función e identificación de los edificios, *Madrid Mitteilungen*, 39, p. 311-322, Magúncia.
- GODOY, C.; GURT, J. M., 1998: Un itinerario de peregrinaje para el culto martirial y veneración del agua bautismal en el complejo episcopal de *Barcino*, *Madrid Mitteilungen*, 39, p. 323-335, Magúncia.
- GUARDIA, M., 1999: Capítells de Sant Pau del Camp, *Del romà al romànic: Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, p. 241-242, Barcelona.
- GURT, J. M., 1999: Les ciutats i l'urbanisme, *Del romà al romànic: Història, art i Cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, p. 63-76, Barcelona.
- JÀRREGA, R., 1991: Consideraciones sobre la cronología de las murallas tardorromanas de Barcelona. ¿Una fortificación del siglo v?, *Archivo Español de Arqueología*, 64, p. 326-335, Madrid.
- JÀRREGA, R., 1993: *Poblamiento y economía en la costa Este de la Tarraconense en época tardorromana (siglos IV-VI)*, tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, 1992 (en microfotxa), Bellaterra.
- JÀRREGA, R., 1997: L'antiguitat tardana al Maresme, *Roma al Maresme: Homenatge a Marià Ribas i Bertran*, Col·lecció Sal·lusti, 3, p. 67-80, Grup d'Història del Casal, Mataró.
- JÀRREGA, R., en premsa: Los contextos cerámicos tardoantiguos del grupo episcopal de *Barcino*, *V Congreso Internacional Hispania en la antigüedad tardía: El siglo VII en España y su contexto mediterráneo* (Alcalá de Henares, 2000).
- JÀRREGA, R.; CLARIANA, J. F., 1994: Aportación al estudio de la ciudad romana de Iluro/Alarona (Mataró) durante la antigüedad tardía, *Actes del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica: La ciutat en el món romà*, vol. II, p. 220-223, Tarragona.
- MIRÓ, C.; PUIG, F., 2000: Edificios termales públicos y privados, FERNÁNDEZ OCHOA, C.; GARCÍA ENTERO, V. [ed.], *Barcino, Termas romanas en el Occidente del Imperio*, p. 171-178, Gijón.
- NOLLA, J. M.; AQUILUÉ, X., 1999: Basílica de la Neàpolis d'Empúries, *Del romà al romànic: Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, p. 197-199, Barcelona.

- NOLLA, J. M.; SAGRERA, J., 1999: Ciutat de Gerunda, *Del romà al romànic: Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, p. 96-98, Barcelona.
- PADRÓS, P., 1999: Ciutat de Bètulo, *Del romà al romànic: Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, p. 89-90, Barcelona.
- PADRÓS, P.; CHAVARRÍA, A., 1999: Món funerari del llevant de la Laietània, *Del romà al romànic: Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, p. 281-283, Barcelona.
- PALOL, P. de, 1967: *Arqueología cristiana de la España romana (siglos IV-VI)*, Madrid-Valladolid.
- PALOL, P. de; PLADEVALL, A. (dir.), 1999: *Del romà al romànic: Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona.
- PERA, J.; GURRI, E., 1999: Ciutat d'Iluro, *Del romà al romànic: Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, p. 90-91, Barcelona.
- PUIG, F., 1999: Món funerari de *Barcino*, *Del romà al romànic: Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, p. 265-270. Barcelona.
- RIBAS, M., 1967: Una necròpolis romana en la basílica de Santa Maria del Mar, de Barcelona, *Ampurias*, xxix, p. 196-228, Barcelona.
- RIBAS, M., 1968: Descubrimiento de una necrópolis romana en la basílica de Santa María del Mar, *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad*, xii, p. 4-32, Barcelona.
- RIBAS, M., 1975: *El Maresme en els primers segles del Cristianisme*, Mataró.
- RIBAS, M., 1977: *Necrópolis romana en la basílica de Santa Maria del Mar de Barcelona*, Barcelona.
- RIPOLL, G., 1999: El món funerari, *Del romà al romànic: Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, p. 249-260, Barcelona.
- RIPOLL, G., 2001: La transformació de la ciutat de *Barcino* durant l'antiguitat tardana, BELTRÁN DE HEREDIA, J. [dir.], *De Barcino a Barcinona (segles I-VII). Les restes arqueològiques de la plaça del Rei de Barcelona*, p. 34-43, Barcelona.
- RIU, E., 1999: Sant Cugat d'Octavià o del Vallès, *Del romà al romànic: Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, p. 184-186, Barcelona.
- SALES, J., 1998: *L'edifici cristian a la Tarraconensis oriental durant l'antiguitat tardana* (tesi de llicenciatura inèdita, Universitat de Barcelona), Barcelona.
- SORIANO, F. J.; SORIANO, R., 2000: Los lugares vicentinos de la ciudad de Valencia, *Los orígenes del Cristianismo en Valencia y su entorno*, p. 39-48, València.

L'ESGLÉSIA TARDOANTIGA DE SANTA MARGARIDA (MARTORELL)

Rosario Navarro Sáez* - Alfred Mauri i Martí** - Montserrat Farreny i Agràs**

PRESENTACIÓ

Les excavacions arqueològiques dutes a terme a l'església de Santa Margarida de Martorell (Barcelona, Baix Llobregat), per part del Centre d'Estudis Martorellencs, especialment les campanyes regulars compreses entre els anys 1987 i 1995, varen posar al descobert les estructures internes i una llarga seqüència estratigràfica, que començà en època visigòtica i anà més enllà de l'edat mitjana. D'altra banda, les parets perimetrals de l'edifici, on impera fins al sostre l'estil romànic del final del segle XII, però sustentades en bona part per l'obra paleocristiana, són testimoni i suport d'una llarga història, que no fa més que remarcar la continuïtat, fins al segle XX, d'aquest indret que sempre ha reunit unes condicions òptimes per a l'establiment humà. Aquesta situació i la troballa d'un mil·liari, atribuït a l'emperador Magnenci, han permès especular sobre la identificació de Santa Margarida com la *mansio Ad Fines* de la via Augusta citada a les fonts itineràries antigues, i en conseqüència sobre la proximitat a la mateixa via. Altres restes, com les ceràmiques *sigillates*, que es poden datar entre els segles I i V dC, tot i ser residuals i escasses, i un bon nombre de carreus de pedra reaprofitats, tant al temple paleocristià com al medieval, avalen una ocupació al llarg dels segles de la romanitat i fan pensar en la possible existència d'un mausoleu, o d'un edifici anterior, d'una gran magnitud.¹

* Universitat de Barcelona.

** Centre d'Estudis Martorellencs.

1. Sobre aquesta qüestió i altres de referides als antecedents de Santa Margarida es pot consultar NAVARRO, R., en premsa; *La Mansió Ad Fines* i l'establiment de Santa Margarida, *Taula rodona sobre el Pont del Diable*, Castellbisbal-Martorell.

Però el motiu que aquí ens ocupa és tractar sobre l'església d'època fundacional, la visigòtica, de data que no es pot precisar, però sí que es pot emmarcar cap a la segona meitat del segle V o l'inici del segle VI.

Característiques generals de l'església de Santa Margarida. Primera fase

Des del començament (segle V) i fins a la construcció de l'obra romànica (final del segle XII), l'església de Santa Margarida té una planta d'una sola nau i, sobretot, una capçalera tripartida, de perfil en T, a causa de dues cambres laterals que sobresurten de la caixa de l'edifici. Flanquegen un absis que per dins desenvolupa un arc de ferradura, mentre per fora és trapezoïdal. Els tres ambients es manifesten encaixats, dins del mur de tanca de la capçalera o mur oriental. En el punt de confluència de les cambres laterals respecte d'aquest mur, hi ha sengles buits quadrangulars, que, a manera d'armariets, albergarien i custodiarrien els objectes litúrgics del culte. Aquesta circumstància i el fet que totes dues cambres s'obrissin només cap a la nau permeten assegurar una funció prioritària de sagristia, que en el cas de la septentrional era compaginable amb la funerària, com prova la troballa d'una tomba de *tegulae*, de caixa quadrangular (fig. 1).

La superposició d'estructures i molts truncaments de la complicada seqüència estratigràfica, els més radicals dels quals són els de les sitges i les tombes infantils preromàniques, impedeixen esbrinar com era el primer edifici pel que fa a la configuració interna, però no és gens agosarat pensar que es pogué originar per a una funció funerària. En efecte,

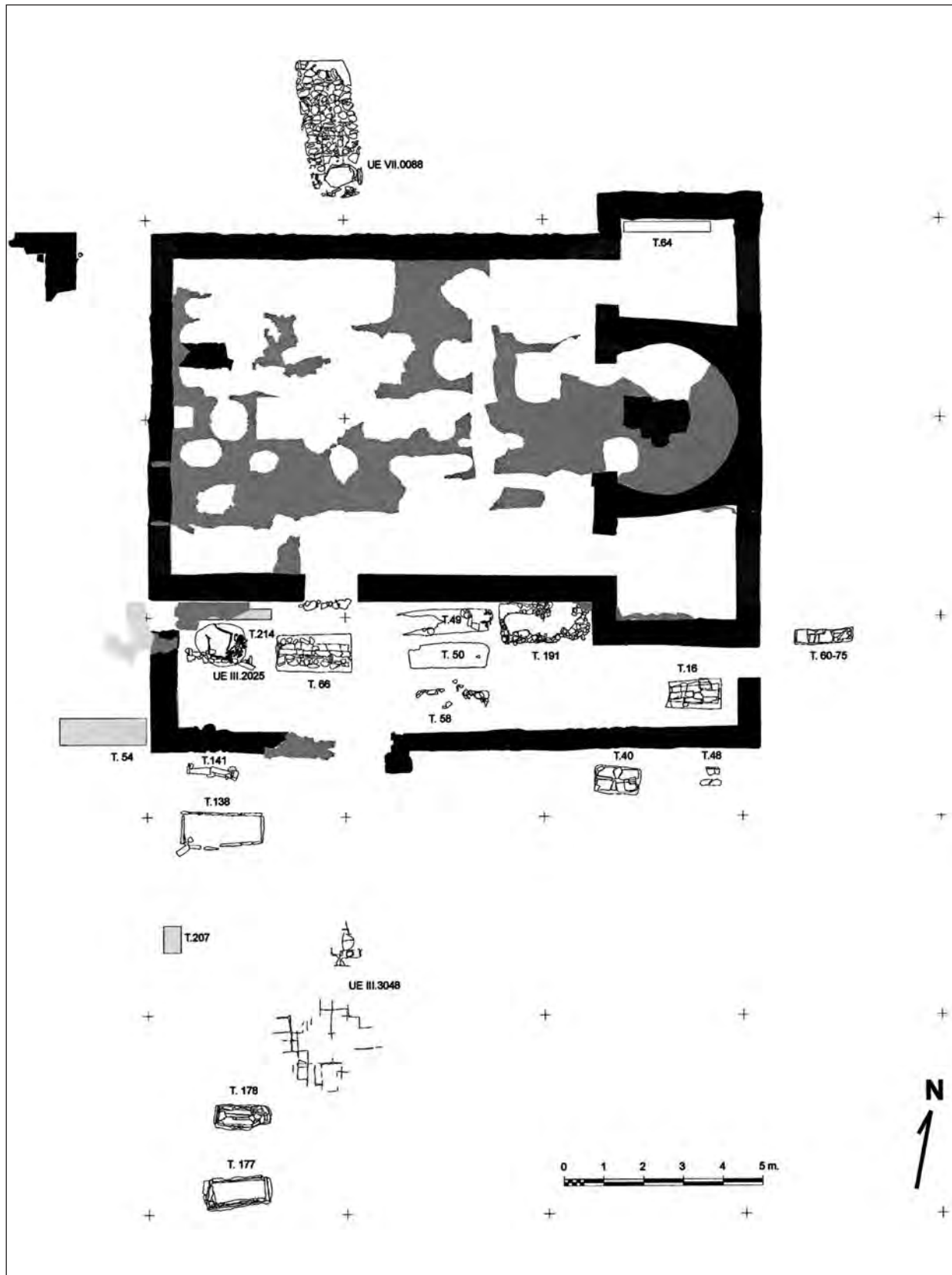

Figura 1. Planta general de l'església tardoantiga i del recinte funerari amb la necròpolis al sud. La UE III. 3048 representa les juntes de morter de calç d'un possible paviment de lloses. La UE. VI 0088 és una fossa que, tot i tenir un basament de blocs de pedra irregulars, conservava encara, al damunt, les juntes de morter d'uns carreus escairats, en aparença expoliats.

certes restes com a cistes infantils encara *in situ*, i lloses de pedra planes, a manera de paviment, ho fan pensar. No sabem com era el dispositiu litúrgic de l'absis, en aquest primer moment, perquè quasi la meitat nord ha desaparegut per una excavació antiga, i a més se superposa un potentíssim segon paviment d'*opus signinum*, que n'anul·la la visió. Sí que sabem que als peus de l'església, o parament intern occidental, s'adossen dues parets paral·leles, de conservació desigual, que configuren un ambient quadrangular, o contracor, del tipus documentat en altres esglésies hispàniques de capçalera tripartida, com les del Bovalar (Serós) o Manacor (Balears), entre d'altres (fig. 2). Aquesta presència va obligar a situar la porta molt a prop de l'angle sud-oest de l'edifici, la qual cosa determinà, fins a la construcció romànica, en què fou anul·lat aquest pas, tot un referent pel que fa a la topografia, en general, del lloc i, en particular, de la necròpolis. És una porta, segons els indicis, coronada per un arc en forma de ferradura, construïda amb grans carreus paral·lelepípedics, alguns reaprofitats d'un edifici anterior i, en un bon percentatge procedents de la pedrera de Montjuïc (Barcelona). Aquesta tècnica es tornà a emprar, com era habitual en aquella època, a les cantonades de tot l'edifici; la resta

de les parets és bastida amb aparell més irregular, de pedra petita reajuntada amb morter de calç, que es combina de forma discontinua amb curtes rengleres d'*opus spicatum*.

El recinte funerari

Abans de la segona fase, s'originà fora del temple un recinte rectangular, paral·lel a la façana meridional, amb la porta afrontada a la principal. La tècnica constructiva es basa en filades de petits blocs quadrangulars de pedra arenosa. Fins a l'època medieval, fins i tot un cop amortitzat, aquest recinte complia un paper estrictament funerari, a part d'exercir de lloc de pas en sentit nord-sud i possiblement est-oest. Fins a dos nivells de tombes d'adults s'enregistren en l'estratigràfica seqüència, la més reveladora de la qual és la inferior, que subjeu sota el paviment d'*opus signinum* de la segona fase, i a més ofereix algun sistema de senyalització. Tret d'una tomba de maçoneria, d'extrem arrodonit, encaixada a l'angle de la cambra meridional, la resta són de fossa i caixa de *tegulae* i *imbrices* a doble vessant, i s'ordenen paral·leles a les parets llargues (est-oest) de l'edifici.

Figura 2. Paret nord del contracor als peus del temple; primera fase de l'edifici.

Figura 3. En primer terme, empremta quadrada sobre el paviment d'*opus signinum*, que correspon a una de les columnetes de l'altar de la segona fase.

La segona fase

Nous canvis estructurals i litúrgics van tenir lloc a l'interior de l'església, que també afectaven el recinte funerari i la zona immediata exterior, convertida per extensió en zona de necròpolis.

A uns 30 cm pel damunt del primer nivell de l'edifici s'aixeca un potent paviment d'*opus signinum*, amb un desnivell progressiu des de l'absis fins als peus, que supera la porta, cobreix el recinte funerari i sembla que va molt més enllà de les seves parets. Les cambres laterals també presenten vestigis d'aquesta nova pavimentació, que obliguen a un nou revestiment de calç de les parets.

Dins de l'església els canvis més evidents s'observen, en primer terme, a la zona de l'absis, o *santuarium*, dotat ara d'un altar de columnetes múltiples, de marbre de Luni-Carrara (fig. 3). Una de les dues bases conservades presenta un petit *loculus* per a la deposició de relíquies (fig. 4).

Davant del santuari s'origina un espai quadrangular tancat, només dotat d'una porteta al

Figura 4. Basament de columneta, de marbre de Luni-Carrara, amb *loculus* en un angle.

costat nord. Es tracta del cor, identificat únicament a través del perímetre de les seves fossetes, ja que no s'ha conservat cap evidència de l'entitat material. Això es pot elucubrar raonablement a partir de la troballa d'una nova base de columneta, també de marbre de Luni-Carrara, de diàmetre menor que les de l'altar. Té un encaix lateral per a encastar-hi una peça vertical, per la qual cosa sembla probable que hagi pogut pertànyer a un cancell. Va aparèixer dins d'un potent estrat (UE 3006), format fora de l'església, a la zona de la necròpolis meridional tardoantiga, la qual cobria.

Als peus de la nau desapareix el cor, però s'obre una porteta a l'angle sud que comunica amb un nou àmbit, que segons la seqüència litúrgica de les esglésies de capçalera tripartida hauria de correspondre a un baptisteri, com les basíliques de Bovalar o de son Peretó. Tot i que han estat trobades les restes del mur perimètric nord d'aquest nou ambient, si bé molt malmeses, el registre estratigràfic no permet, per ara, aventurar aquesta identificació. S'ha de tenir en compte que la construcció de la façana de l'església romànica i l'obertura d'una gran fossa causada per una antiga excavació, previsiblement, del final del segle XIX, alteraren substancialment la seqüència estratigràfica més immediata al parament extern occidental de l'església antiga. De tota manera, aquest ambient encara està en curs d'excavació i no podem ser definitivament excloents.

En el recinte funerari es dipositen altres tombes a la dreta de la porta del temple. Són certament complexes, perquè si bé segueixen el model tardoromà de tègules planes i corbes, de perfil triangular, al voltant seu originen una caixa voluminosa de maçoneria, que a la part superior o coberta sembla més aviat un túmul, que iguala la cota de circulació del paviment d'*opus signinum*.

Altres tombes monumentals, o almenys d'una gran complexitat, s'ordenen fora, al sud-oest de la porta del recinte; de totes aquestes només la més immediata a aquest punt, una cista de pedra amb coberta d'*opus signinum* i caixa de tègules, a doble vessant, presenta aixovar, consistent en una sivella i una llengüeta de cinturó, en material de bronze, que en fixen la cronologia entre la segona meitat del segle VI i el segle VII.

Després d'aquestes dues fases d'època visigòtica, es verifiquen noves estructures i canvis a l'interior de l'església, sota el testimoni de la porta principal, ara de menys alçada, i del paviment

d'*opus signinum*. Hi va persistir la línia de separació entre el cor i la nau i es va substituir l'altar de peus múltiples per un de monolític. A més, sorgí tota una alineació de *pilars* de pedra a l'eix longitudinal de la nau, acompanyats de banquetes de tàpia adossades a la paret nord, mentre que es tancà la porteta lateral dels peus de l'església. Les últimes transformacions abans de l'edificació d'estil romànic foren l'excavació d'un seguit de fossetes infantils, sitges i un forn de foneria metal·lúrgica.

Al llarg d'aquests temps difícils de datar, per la carència de fòssils directors per a les ceràmiques de cuina reduïdes, però que ben bé podrien cobrir els foscors segles VIII i IX, queda manifesta la continuïtat relativa del lloc de Santa Margarida, possiblement perquè va heretar el paper estratègic inicial i va ser capaç de convertir-lo en símbol cristià a través d'una predicable actuació com a parròquia.

BIBLIOGRAFIA

- FARRENY, M.; MAURI, A.; NAVARRO, R., 2002: Die spätantike und mittelalterliche Nekropole von Santa Margarida de Martorell, *3rd International Conference of Medieval and Later Archaeology*, vol. II, p. 210-215, Basel.
- GODOY, C., 1995: *Arqueología y liturgia. Iglesias hispánicas (siglos IV al VIII)*, p. 219-223, Barcelona.
- NAVARRO, R.; MAURI, A., 1991: La iglesia de Santa Margarida de Sant Genís de Rocafort, Martorell (Barcelona), *Gallo-romains, wisigoths et francs en Aquitaine, Septimaine et Espagne. Actes des VII journées internationales d'archéologie mérovingienne*, Tolosa (1985), p. 53-62, Rouen.
- NAVARRO, R.; MAURI, A., 1994: Santa Margarida de Martorell: la transició de l'antiguitat tardana al món medieval, *IV Congrès d'Arqueologia Medieval Espanyola*, p. 341-344, Alacant.
- NAVARRO, R.; MAURI, A., 1994: Santa Margarida de Sant Genís de Rocafort (Martorell, Barcelona), *Bulletin de l'Association pour l'Antiquité tardive*, 3, p. 74-76, París.
- NAVARRO, R.; MAURI, A.; FARRENY, M., 1999: Basílica de Santa Margarida de Martorell, PALOL, P. de; PLADEVALL, A. (ed.), *Del romà al romànic: Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, p. 186-188, Barcelona.
- NAVARRO, R.; MAURI, A.; FARRENY, M., 1999: Necròpoli de Santa Margarida de Martorell, PALOL, P. de; PLADEVALL, A. (ed.), *Del romà al romànic: Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, p. 288-289, Barcelona.
- NAVARRO, R.; MAURI, A.; FARRENY, M., 2002: Palaeochristian churches around Barcelona-Santa Margarida of Martorell, *3rd International Conference of Medieval and Later Archaeology*, vol. II, p. 206-209, Basel.

LA TRANSFORMACIÓ URBANÍSTICA DE L'ACRÒPOLIS DE TARRAGONA: AVANÇ DE LES EXCAVACIONS DEL PLA DIRECTOR DE LA CATEDRAL DE TARRAGONA (2000-2002)

Francesc Bosch Puche* - Josep M. Macias i Solé* - Joan J. Menchon i Bes* - Andreu Muñoz Melgar*
Imma Teixell Navarro*

INTRODUCCIÓ

Els treballs de restauració i rehabilitació derivats del Pla director de la catedral de Tarragona¹ des de l'any 2000, han permès dur a terme una sèrie d'actuacions arqueològiques en un dels conjunts històrics més importants de la ciutat i un dels llocs on millor es pot estudiar l'evolució urbana des d'època romana fins avui. El conjunt catedralici actual s'origina en la restauració de la seu metropolitana de Tarragona, al final del segle XI, en una situació topogràfica d'un gran interès per al coneixement de la ciutat, atès que ocupa el cim del tossal, aproximadament entre 65 i 80 m sobre el nivell del mar. Ha estat l'indret més valorat en les diferents etapes històriques de la ciutat des de la fundació romana. L'execució del Pla director permet, ara i en el futur, definir l'evolució cronoarquitectònica d'aquest emplaçament. Presentem dades útils per a la definició cronològica de la transformació urbanística del recinte de culte de la seu del *Concilium Provinciae Hispaniae Citerioris*, un procés encara indefinit i produït arran de la implantació dels espais de representació i d'actuació dels nous poders urbans, un cop desaparegué la infraestructura de l'Imperi romà.

L'emplaçament de la seu medieval s'ha de considerar la plasmació urbana de la restauració de la seu visigòtica vacant des de la conquesta arabomusulmana. La seva construcció, juntament amb la d'altres edificis civils i religiosos medievals, representa, en relació amb l'urbanisme altoimpe-

rial i visigòtic, un nou episodi de concentració dels edificis urbans capdavanters a la part alta de la ciutat, dins i fora de l'antic recinte de culte aixecat en època flàvia. El complex arquitectònic de catedral i canònica ocuparen el costat nord-occidental de l'antiga plaça romana que presidia la seu del *Concilium Provinciae*. Cal destacar la disposició escenogràfica de la Seu, que marca una clara relació axial i visual respecte a l'antiga plaça romana. Pel que fa a l'antiguitat tardana, no hi ha prou elements que permetin ubicar la catedral visigòtica, tot i que se suposa que podria ser entre la zona de l'actual Col·legi d'Arquitectes i el claustre de la Seu.²

Els treballs que presentem aquí mostren les dades estratigràfiques i ceramològiques de l'antiguitat tardana documentades a l'espai lliure que discorre al peu del parament exterior del mur nord-oest del *temenos*, en una situació simètricament coincident amb les restes descobertes a la seu del Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya (Aquilué, 1993). Aquestes dades s'han obtingut en les actuacions de sanejament que s'han dut a terme al claustre de la catedral i que han comportat l'excavació d'una rasa,³ de 3 m d'amplada, 9 m de fondària i 15 m de llargària. Cal tenir present que l'emplaçament del claustre romànic es féu coincidir amb l'angle nord-occidental del recinte sagrat flavi, per aprofitar els seus murs com a paret mestra de

* Equip de Recerca Arqueològica de la Catedral de Tarragona (ERACT).

1. Dirigit pels arquitectes Joan Figuerola i Joan C. Galvà (FIGUEROLA *et al.*, 2002).

2. Sobre el recinte d'època flàvia, veg. TED'A (1989) i Mar (1993). Respecte al període visigòtic, veg. MENCHON, MUÑOZ i MACIAS (1994); MACIAS, 1999, p. 298-318; MACIAS, 2000, amb bibliografia abundant.

3. Prop d'aquest indret ja s'havien dut a terme altres actuacions arqueològiques (RÜGER, 1968; SÁNCHEZ REAL, 1969, i HAUSCHILD, 1992 i 1995).

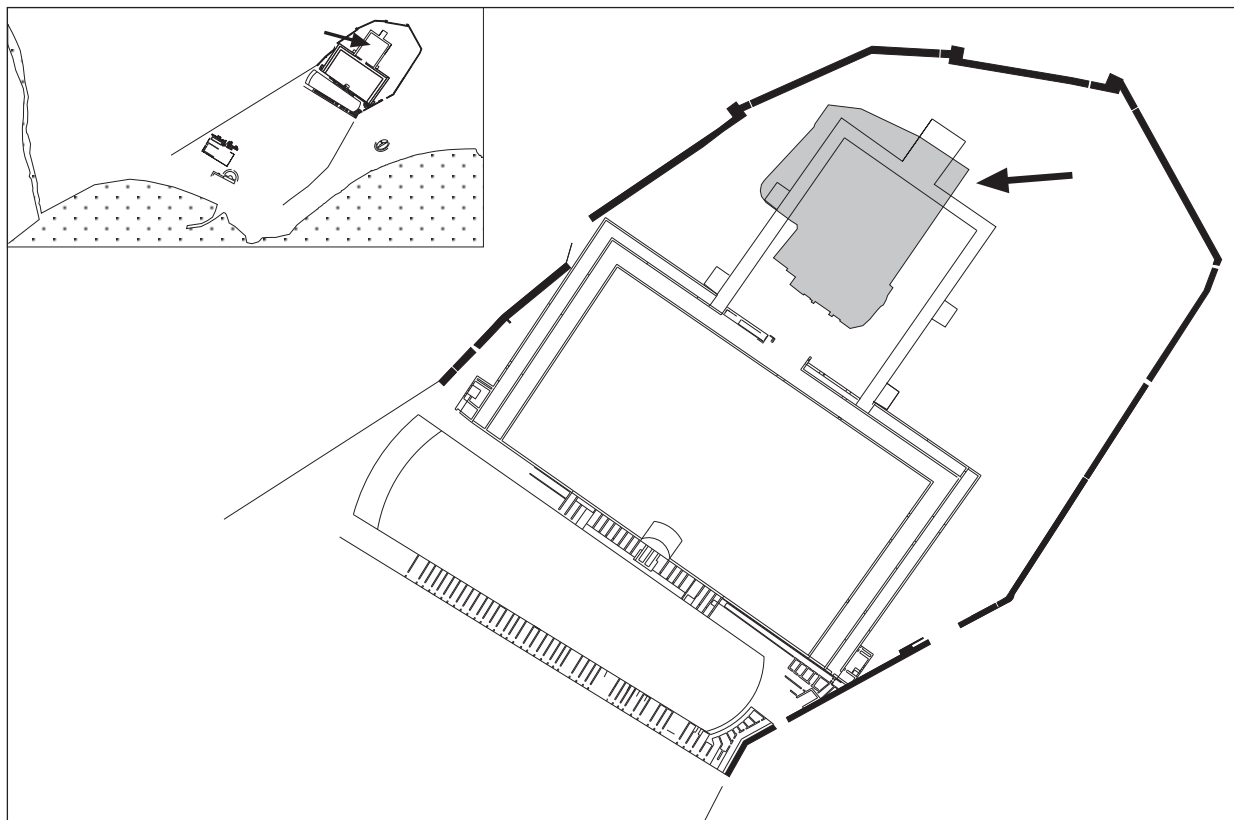

Figura 1. Plànol de situació del conjunt catedralici.

les estructures medievals i com a límit de les galeries nord i oest.

S'ha descobert un altre segment del parament extern del tancament romà d'*opus quadratum* i la documentació, al costat nord-occidental de la plaça de culte, d'un gran rebaix de la roca fet no només per a crear la plaça sinó també per definir un passadís o corredor perimetral situat a l'exterior del recinte. Aquest corredor extern feia uns 12,5 m d'amplada i ha estat l'espai en el qual s'ha desenvolupat l'excavació. La funció original d'aquest passadís o espai lliure darrere del mur és incerta, si bé la seva presència incrementava, des de l'interior de la plaça, el camp visual de les finestres del mur de tancament flavi i permetia drenar les esorrenteres d'aigua de l'exterior, situat a una cota més elevada que el nivell d'ús de la plaça. L'enregistrament estratigràfic ha permès documentar els farciments constructius d'època flàvia i de les evidències tardoantigues d'abandonament i d'espoli dels elements constructius i decoratius integrants del recinte de culte imperial, a més de nombroses evidències relacionades amb la construcció de la catedral i dels edificis posteriors que s'han integrat dins de la Seu (Menchon *et al.*, 2003).

Tot i que l'administració romana és present a *Tarraco* fins a la desaparició de l'Imperi, el recinte de culte flavi patí una transformació progressiva, sobretot com a conseqüència de l'oficialitat del cristianisme i de l'autorització legal per al desmuntatge dels antics temples pagans. Fou un procés històric iniciat al final del segle IV dC, però arqueològicament el fenomen no es detecta fins al segon quart del segle V, període en el qual es formaren els primers abocadors de deixalles urbanes disposats a cel obert. Els abocadors documentats al jardí del claustre de la catedral i a l'antic Hospital de Santa Tecla (Aquilué, 1992; Macias, 1999; Remolà, 2000) mostren l'espoli i l'ocupació del nivell de pavimentació de l'interior de la plaça i, indirectament, indiquen la proximitat de nuclis residencials i la desaparició d'un sistema organitzat d'eliminació de residus. No obstant això, la presència d'aquests abocadors no implica necessàriament l'execució d'una important reforma urbanística de l'antic recinte de culte imperial.

Consegüentment, a partir de les dades actuals no es pot determinar quines foren les causes precises de la transformació que es va produir a l'interior del recinte de culte durant el segle V. En canvi, les evidèn-

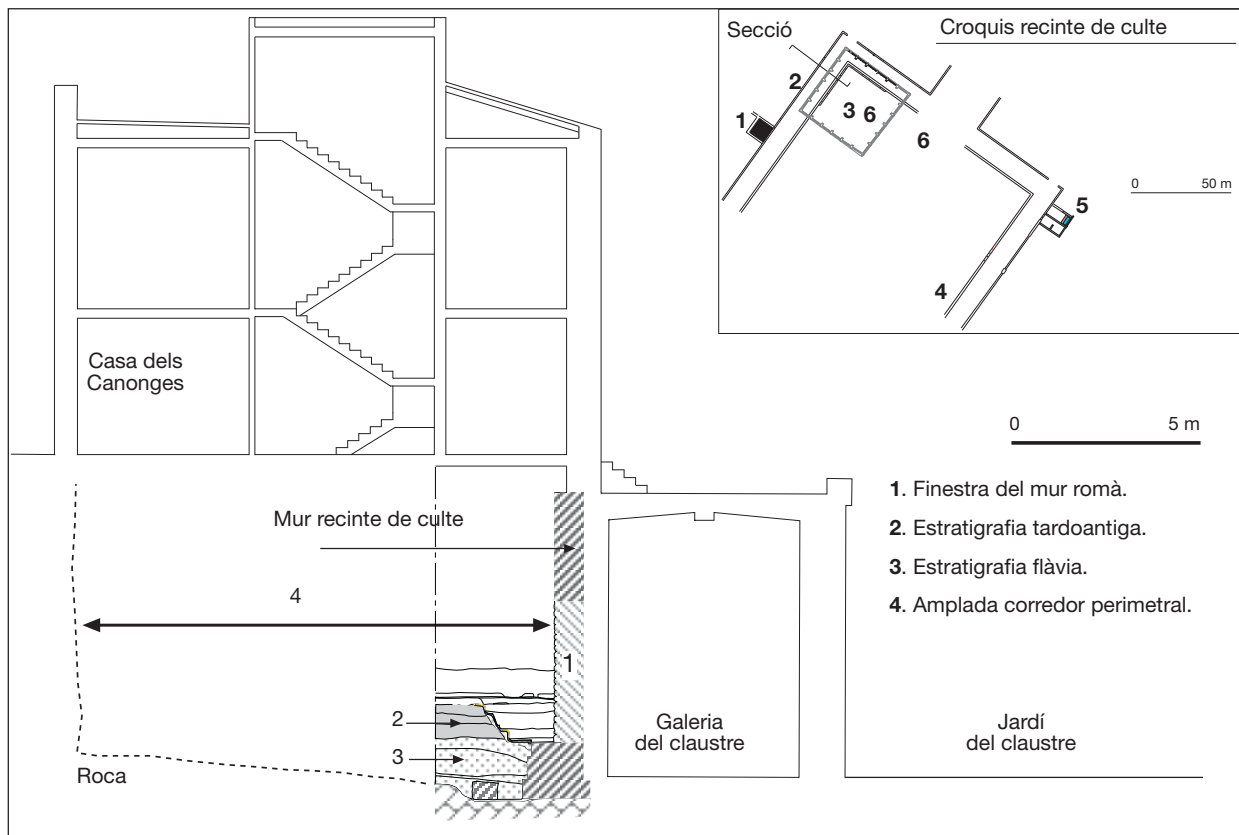

Figura 2. Situació de l'actuació arqueològica: 1, cisterna catedral; 2, excavació; 3, abocador del claustre; 4, abocador de Santa Tecla; 5, edifici del Col·legi d'Arquitectes; 6, enterraments aïllats.

Figura 3. Fotomuntatge virtual. La catedral dins del recinte de culte romà (Digivisión 2003).

Figura 4. Detall de la cisterna romana.

cies arqueològiques detectades en diferents indrets de la gran plaça de representació i del circ sí que detecten, en diversos indrets, elements arquitectònics que permeten reconèixer, a partir de la primera meitat del segle v, la presència d'estructures de tipus domèstic (Macias, 1999, per a un recull bibliogràfic). Per aquests motius, la presència dels dos abocadors a cel obert a l'interior del *temenos* reflecteix la impossibilitat de mantenir els serveis públics d'eliminació de residus urbans, característics dels segles anteriors, però no implica necessàriament la desaparició del caràcter oficial i preeminent de la plaça més rellevant de *Tarraco*. D'altra banda, troballes fortuïtes i diverses actuacions arqueològiques (desenvolupades principalment per Serra Vilaró i Th. Hauschild) permeten incidir en el caire religiós i funerari de la capçalera de l'antic recinte de culte. Es tracta, sobretot, d'evidències de tipus funerari i d'elements d'escultura decorativa (veg. Muñoz *et al.*, 1995; Macias *et al.*, 1997 i 1999).

Fins ara, les principals evidències tardoantigues de transformació urbanística produïdes a recinte de culte i al seu voltant es limitaven a les estructures identificades a la seu del Col·legi d'Arquitectes a Tarragona (Aquilué, 1993). S'hi van estudiar importants edificacions visigòtiques adossades al tan-

ament sud-est del *temenos*. La construcció comportà el desmuntatge parcial del mur flavi, deixà només els segments útils per a la nova edificació i aprofità, per als nous murs, els carreus obtinguts de l'acció d'espoli. El nou edifici tenia cisternes d'emmagatzematge d'aigua, fet que reflectia, com indiquen altres dades, la desaparició del sistema de subministrament alt imperial, els aqüeductes. A més, aquesta construcció podria estar relacionada amb una obertura al costat oriental del mur del recinte de culte per comunicar l'interior de la plaça amb el nou edifici (Aquilué, 1993, fig. 100). Si bé l'excavador de les estructures defensà una datació de 475-525 (Aquilué, 1993, p. 114), una revisió posterior del conjunt proposa una datació de la primera meitat del segle vi per a la construcció de l'edifici visigòtic (Macias, 1999, p. 235-238).

Les dades obtingudes al claustre de la catedral defineixen un procés similar al detectat en el Col·legi d'Arquitectes, i en un emplaçament simètric. L'estratigrafia d'abandonament i d'espoli que es detectà per sobre dels farciments constructius d'època flàvia destaca per la presència de material constructiu i decoratiu —sobretot marbre—, abocat i rebutjat després d'actuacions indeterminades de reciclatge. Les ceràmiques han permès establir una cronologia imprecisa, el segle vi dC i, arquitectònicament, destaca la localització d'una gran cisterna d'emmagatzematge d'aigua. Es tracta d'un dipòsit de planta interna quadrada i encabit dins de l'antic corredor perimetral que es va excavar a la roca al voltant del mur de tancament del *temenos*. Té una superfície útil de 45,83 m² (6,77 m de costat). La coberta és de volta de mig punt bastida en *caementicium* i amb una llum central de 3,74 m. La solera d'*opus signinum* fa uns 25 cm de gruix i té les corresponents mitjacanyes a les entregues amb els murs. La cisterna s'adossa perpendicularment a la cara externa del mur de delimitació del recinte de culte.

La construcció d'aquest gran dipòsit representa una resposta a l'escassetat d'aigua amb què es devia de trobar la ciutat visigòtica, un cop la xarxa de subministrament d'aigua establerta en l'època altoimperial va caure en desús. L'emplaçament de la cisterna i la seva capacitat màxima aproximada, d'uns 147 m³, reflecteixen una obra important dins de la dinàmica urbana d'aquest sector de la ciutat. No disposem d'elements per a identificar l'autoria d'aquesta obra i, amb les dades actuals, només resta comparar la seva capacitat amb la d'una altra cisterna (d'un mínim de 40 m³), documentada dins de les estructures tardoantigues del Col·legi d'Arquitectes i que, amb moltes reserves, han estat

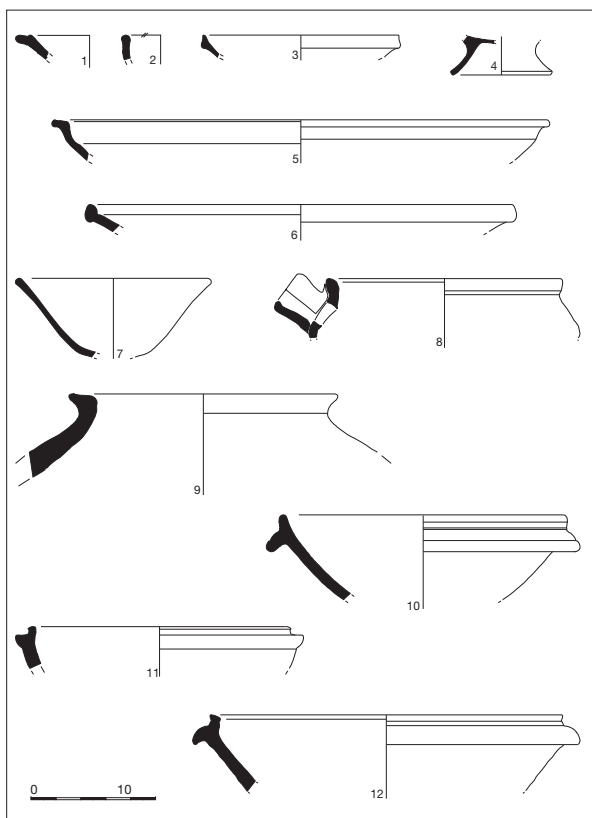

Figura 5. Làmines de ceràmica.

identificades com a part de l'*episcopium* de la ciutat (Aquilué, 1993, p. 114-123, veg. fig. 76, 82 i 99).

Segons aquestes dades, creiem que, tot i que el canvi de culte de la societat romana representà, entre altres factors, la desaparició de les pràctiques religioses de la seu del *Concilium Provinciae*, la veritable transformació urbanística del *temenos* imperial no tingué lloc fins al segle VI. En aquest període es desmuntà una part indeterminada del coronament del mur de tancament del recinte altoimperial, com posen de manifest les actuacions del Col·legi d'Arquitectes i del claustre de la catedral. Aquest procés s'hauria de relacionar amb la creació d'edificis nous —cívics i religiosos— dins i fora de l'antiga plaça. De ben segur la implantació en aquest indret del nou episcopi de la ciutat, traslladat des del primitiu nucli religiós establert a l'àrea del riu Francolí, fora un dels actius principals en la transformació arquitectònica definitiva a l'antic recinte de culte altoimperial. És, d'altra banda, un fet coherent amb la dinàmica urbana de moltes seus episcopals. Nuclis propers com *Valentia*, *Barcino* o *Egara* acolliren en aquest període importants programes de monumentalització dels espais episcopals (Ribera i Rosselló, 2000; Bonnet i Beltran, 2000; Moro i Tuset, 2003).

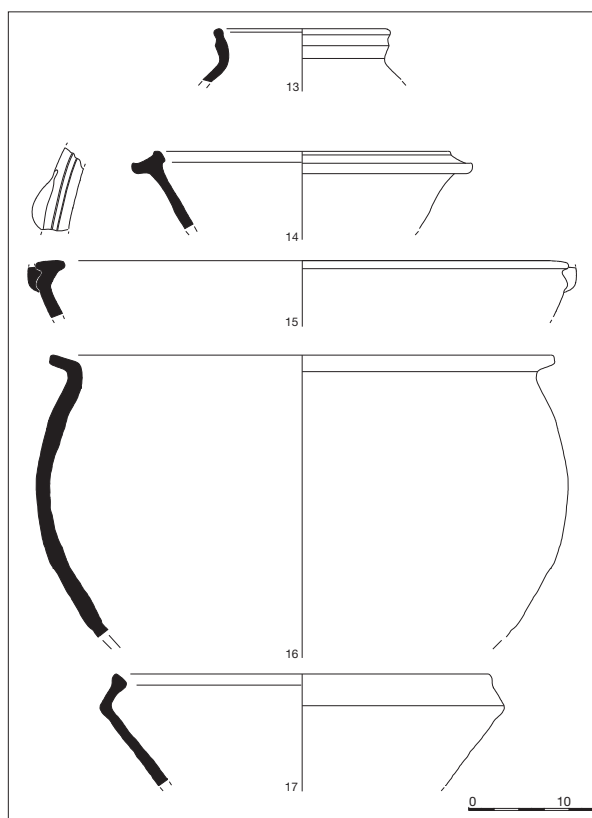

Figura 6. Làmines de ceràmica.

Les restes ceràmiques

Els materials que aquí presentem pertanyen als farcits de colgant relacionats amb la transformació tardoantiga del mur de tancament del recinte de culte altoimperial. Les restes ceràmiques recuperades no constitueixen l'únic material arqueològic generat durant aquesta transformació. S'ha recuperat un extens conjunt de material constructiu i decoratiu rebutjat durant el desmuntatge del complex. D'altra banda, el conjunt ceràmic és una mostra d'una extensa estratigrafia que s'incrementa progressivament segons la realització dels treballs del Pla director. Com en d'altres contextos relacionats amb la ceràmica, recuperats a la part alta de la ciutat, les restes ceràmiques més representatives són les produccions de vaixel·la de taula, recipients de ceràmica d'ús comú i contenidors amfòrics (Aquilué, 1992; Macias, 1999; Remolà, 2000).

El material ceràmic que presentem no és gaire abundant i es caracteritza per la presència de material residual i fragmentat. Es podria afirmar, a partir de determinades formes identificades, una cronologia preferent de segona meitat del segle VI. No obstant això, l'estat actual dels treballs acon-

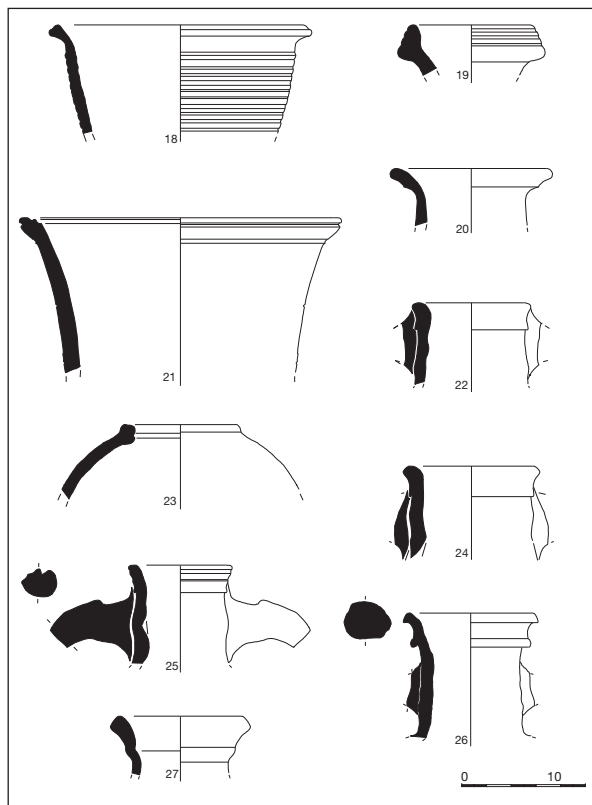

Figura 7. Làmines de ceràmica.

sella establir una datació àmplia, del segle VI, fins que el ritme de les actuacions arqueològiques permeti un tractament definitiu de les troballes.

Quant a la ceràmica de servei de taula, els principals referents són exemplars de TSA D, de *Late Roman C* i de *sigillata* paleocristiana. De les produccions gal·les destaca una variant de la forma Rigoir 29 (núm. 12) i de la producció *Late Roman C*, exemplars dels tipus Hayes 2 (núm. 5) i Hayes 3F (núm. 3), aquest darrer amb una cronologia preferent del segle VI (Hayes 1972). De la TSA D sobresurten, a més d'elements residuals com una Hayes 79 (núm. 1) o una Hayes 81 (núm. 7), un peu de la forma Hayes 12, n. I (núm. 4) amb una cronologia preferent de segona meitat del segle V i primera del VI (Atlante 1981), un exemplar de Hayes 104 b/c (6) amb una cronologia preferent del segle VI, si bé alguns autors apunten una possible datació del final del segle V. En el nostre cas, la morfologia de la variant indica un prototipus ja molt semblant a la forma Hayes. 105. Per aquest motiu considerem aquesta peça com una producció pròpia de mitjan segle VI en endavant (Fulford, 1984; Aquilué, 1992; Mackensen, 1993). A més, un exemplar de la forma Hayes 101 (núm. 2) en TSA D atorga una cro-

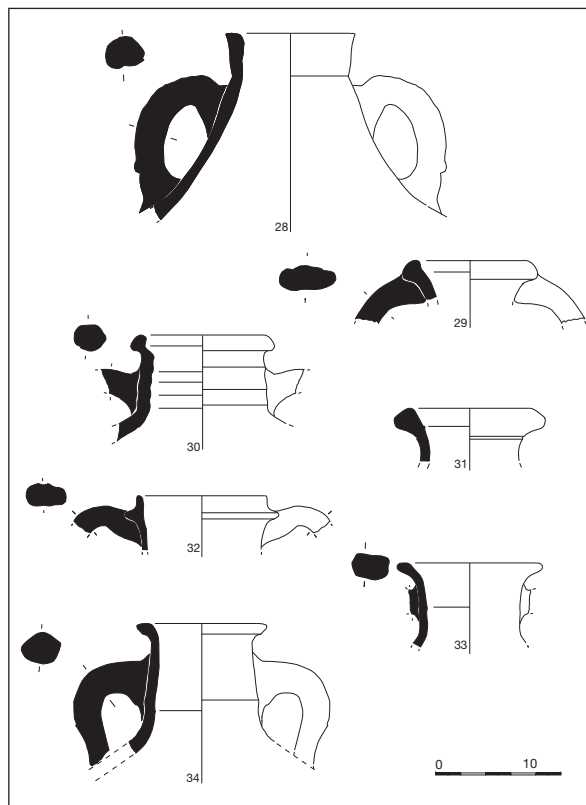

Figura 8. Làmines de ceràmica.

nologia preferent de segona meitat del segle VI (Atlante, 1981; Cavaillès i Vallauri, 1994; Aquilué, 1998).

La ceràmica comuna i les àmfors aporten un conjunt ceràmic més voluminós, si bé també presenten nombrosos exemplars del segle precedent, entre els quals destaquen les produccions de ceràmica de cuina africana. Quant a la vaixel·la d'ús comú, cal destacar la presència d'importacions d'àmbit baleàric, com els recipients amb abocador (núm. 8 i possiblement núm. 17), assimilables a la forma RE-0901 (Ramon/Cau 1997), que a Tarragona documentem preferentment durant el segle V i la primera meitat del VI (Macias, 1999, p. 53-56). Un altre element significatiu és la gerra/àmfora del tipus RE-0206a (núm. 20), símil d'alguna variant de la forma Key LXXII i de Reynolds W4.1, amb una cronologia preferent del final del segle V i del VI (Macias, 1999, p. 98, tipus G/Ca/13).

Juntament amb aquestes formes més conegudes, documentem recipients d'àmbit local, com el contenidor núm. 9, l'olla oxidada tipus Om/Ox/1 (núm. 16), l'olla de cocció tipus Oc/Gre/16 (núm. 13), amb una cronologia preferent del final del segle V i el segle VI (Macias, 1999, p. 135), gi-

brells de procedència indeterminada (núm. 15, 18 i 21), morters d'importació africana (tipus M/CA/1, 14) o de producció autòctona (núm. 10 i 11). D'aquests darrers cal destacar la presència del morter núm. 11, trobat a Tarragona en estratigrafies del final del segle v (Macias, 1999, p. 123, tipus M/Gre/78).

Quant a les àmfores, s'aprecia la presència de contenidors de procedència geogràfica variada, amb un predomini dels contenidors orientals. De les àmfores nord-africanes destaquem un exemplar residual de la forma Keay 25b (núm. 28) i informes presumiblement d'*Spatheion*. També s'han documentat els contenidors del sud d'*Hispania* tipus Keay 19 A-B (26), i Keay 23 (núm. 29); més les àmfores indeterminades núm. 19 (africana?), núm. 31 (variant Keay 16 B-C?), núm. 32 i el tipus Aud/1B-34 (núm. 27) (cfr. Remolà, 2000, fig. 92,8). Altres exemplars es poden identificar, amb reserves, amb envasos d'importació oriental. És el cas de la peça núm. 30, assimilable a l'àmfora oriental Robinson M 273 (cfr. Bonifay i Pieri, 1995, fig. 11) i els exemplars núm. 33 i 34, similis a la forma Bonifay i Villedieu, 1989, fig. 14, núm. 18. Finalment, destaquem la presència de contenidors orientals. Es tracta de l'envàs LRA 4 A/B (núm. 23) i, sobretot, de la forma LRA 1 (núm. 25), amb dos possibles exemplars de la variant Kellia 164 (núm. 22 i 24), amb una cronologia preferent de segle VI (Bonifay i Pieri, 1995; Remolà, 2000).

BIBLIOGRAFIA

- AQUILUÉ, X., 1992: *Relaciones económicas, sociales e ideológicas entre el Norte de África y la Tarraconense en época romana: Las cerámicas de producción africana procedentes de la Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco*, tesis microfilmada 1275, Universitat de Barcelona, Barcelona.
- AQUILUÉ, X., 1993: *La seu del Col·legi d'Arquitectes: Una intervenció arqueològica en el centre històric de Tarragona*, Tarragona.
- AQUILUÉ, X., 1998: Sobre les darreres importacions de Terra Sigillata Africana, *Monografies d'Arqueologia Medieval i Postmedieval*, 4, p. 11-19, Barcelona.
- BONIFAY, M.; PIERI, D., 1995: Amphores du ve au viie s. à Marseille: nouvelles données sur la typologie et le contenu, *Journal of Roman Archaeology*, 8, Ann Arbor, MI, p. 94-120.
- BONIFAY, M.; VILLEDIEU, F., 1989: Importations d'amphores orientales en Gaule (ve-viie siècles), a DÉROCHE, V.; SPIESER J. M. (ed.), *Recherches sur la Céramique Byzantine*, Atenes (1987), p. 17-46, París.
- BONNET, CH.; BELTRAN, J., 2000: Cristianismo y espacio urbano en la antigüedad tardía. El ejemplo de Barcino, a RIBERA, A. (ed.), *Los orígenes del Cristianismo en Valencia y su entorno*, p. 219-225, València.
- CARANDINI, A. [dir.], ANSELMINO, L., PAVOLINI, C., SALGUI, L., TORTORELLO, S., TORTORICI, E., 1981: *Atlante delle forme ceramiche, 1. Ceramica fine romana nel Bacino Mediterraneo (Medio e Tardo Impero)*, Roma.
- CAVAILLÈS-LLOPIS, M. T.; VALLAURI, L., 1994: Les céramiques fines importées, a DÉMIANS, G. (dir.), *L'Oppidum de Saint-Blaise du Vè au VII s. (Bouches-du-Rhone)*, DAF 45, p. 86-115, París.
- DIGIVISIÓ, 2003: *Tarraco-Tarragona: dues ciutats, una realitat: Col·lecció de làmines de reconstrucció històrica*, Tarragona.
- FIGUEROLA, J.; GAVALDÀ, J.; MENCHON, J.; TEIXELL, I.; MUÑOZ, A.; MACIAS, J. M., 2002: La catedral de Tarragona: obres de restauració i treball arqueològic, *Lambard: Estudis d'art medieval*, XIV, p. 77-107, Barcelona.
- FULFORD, M. G., 1984: The Red-Slipped wares, a FULFORD, M. G.; PEACOCK, D. P. S., *Excavations at Carthage: the British Mission, vol. 1,2. The Avenue du Président Habib Bourguiba, Salammbô; the pottery and other ceramic objects from the Site*, p. 48-115, Sheffield.
- HAUSCHILD, T., 1983: *Arquitectura romana de Tarragona*, Tarragona.
- HAUSCHILD, T., 1992: Hallazgos de la época visigoda en la parte alta de Tarragona, *III Reunión d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Maó (1988), p. 151-156, Barcelona.
- HAUSCHILD, T., 1995: La intervención arqueológica en la capilla de Nuestra Señora del Claustro y la recuperación del muro romano junto a la capilla, a PAGÈS, F., *Restauració de la capella de la Mare de Déu del Claustre de la Catedral de Tarragona*, p. 61-72, Tarragona.
- HAYES, J. W., 1972: *Late Roman Pottery. A catalogue of Roman Fine Wares*, Londres.
- MACIAS, J. M., 1999: *La ceràmica comuna tarroantiga a Tàrraco. Anàlisi tipològica i històrica (segles V-VII)*, TULLIS, Monografies Tarraconenses 1, Tarragona.
- MACIAS, J. M., 2000: Tarraco en la antigüedad tardía: un proceso simultáneo de transformación urbana e ideológica, a RIBERA, A. (ed.), *Los orígenes del Cristianismo en Valencia y su entorno*, p. 259-271, València.
- MACIAS, J. M.; MENCHON, J. J.; MUÑOZ, A., 1997: Noves dades d'elements decorats d'arquitectura hispanovisigòtica a la província de Tarragona, *Butlletí Arqueològic*, 18, p. 97-122, Tarragona.
- MACIAS, J. M.; MENCHON, J. J.; MUÑOZ, A., 1999: La ciutat de Tarraco. *Del romà al romànic: Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, p. 77-79, Barcelona.
- MACKENSEN, M., 1993: *Die Spätantiken Sigillata-und Lampentöpfereien von El Mahrine (Nordtunisien). Studien zur Nordafrikanischen Feinkeramik des 4. bis 7. Jahrhunderts*, Müncher Beiträge zur Vor und Frühgeschichte, Band 50, München.
- MAR, R. (ed.), 1993: *Els monuments provincials de Tàrraco: Noves aportacions al seu coneixement*, Documents d'Arqueologia Clàssica 1, Universitat Rovira i Virgili, Tarragona.
- MENCHON, J. J.; MACIAS, J. M.; MUÑOZ, A., 1994: Aproximació al procés transformador de la ciutat de Tarraco. Del baix imperi a l'edat mitjana, *Pyrenae*, 25, p. 225-243, Barcelona.
- MENCHON, J. J.; TEIXELL, I.; MUÑOZ, A.; MACIAS, J. M., 2003: Excavacions arqueològiques a la Catedral de Tarragona, *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sant Cugat del Vallès (2002), p. 121-128, Barcelona.

- MORO, A.; Tuset, F., 2003: La Seu Episcopal d'Ègara (vers l'any 450). Evolució arquitectònica del conjunt monumental de les esglésies de Sant Pere de Terrassa, *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sant Cugat del Vallès (2002), p. 284-289, Barcelona.
- MUÑOZ, A.; MACIAS, J. M.; MENCHON, J., 1995: Nuevos elementos decorados de arquitectura hispano-visigoda en la provincia de Tarragona, *Archivo Español de Arqueología*, 68, p. 293-302, Madrid.
- RAMON, J.; CAU, M. A., 1997: Niveles de época vándala de Es Castell d'Eivissa, *Taula rodona: Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X)*, Badalona (1996), *Arqueomediterrània*, 2, p. 269-312, Barcelona.
- REMOLÀ VALLVERDÚ, J. A., 2000: *Las ánforas tardoantiguas en Tarraco (Hispania Tarraconensis)*, Instrumenta 7, Barcelona.
- REYNOLDS, 1995: *Trade in the Western Mediterranean, AD 400-700: The ceramic evidence*, BAR Inter. Series 604, Oxford.
- RIBERA, A.; ROSSELLÓ, M., 2000: El primer grupo episcopal de Valencia, a RIBERA, A. (ed.), *Los orígenes del Cristianismo en Valencia y su entorno*, p. 165-185, València.
- RÜGER, C. B., 1968: Romische Keramik aus dem Kreuzgang der Katedrale von Tarragona, *Madrider Mitteilungen*, 9, p. 237-258, Heidelberg.
- SÁNCHEZ REAL, J., 1969: Exploración arqueológica en el jardín de la Catedral de Tarragona, *Madrider Mitteilungen*, 10, p. 276-301, Heilderberg.
- TED'A, 1989: El Foro Provincial de Tarraco, un complejo arquitectónico de época flavia, *Archivo Español de Arqueología*, 62, p. 141-191, Madrid.

EL PORT DE TARRACO A L'ANTIGUITAT TARDANA

Josep M. Macias i Solé* - Josep Anton Remolà Vallverdú**

L'àrea portuària de l'antiga *Tarraco*¹ ha esdevingut en els darrers anys el principal camp d'actuació de l'arqueologia urbana tarragonina, arran de l'execució de nombrosos processos de reedificació d'antics solars aixecats durant l'eixample de la segona meitat del segle XIX i per la realització de l'anomenat PERI-2 (Jaume I-Tabacalera).² Fruit de totes aquestes actuacions —els resultats de les quals encara romanen majoritàriament inèdits— són la definició i el coneixement arqueològic d'una extensa àrea portuària ubicada als peus del turó costaner sobre el qual s'estengué l'antiga ciutat romana. Aquest espai es troba delimitat actualment per la plaça dels Carros (a l'oest), els penya-segats naturals resseguits parcialment pels carrers del Dr. Zamenhoff i de Caputxins (al nord), la llera del riu Francolí (a l'est) i tanca amb la línia de costa, aproximadament fossilitzada pel carrer Smith. Es tracta d'una àrea extensa extramurs que, aproximadament, abraçaria una extensió imprecisa i compresa entre les 6 i les 10 ha.

Qualifiquem aquesta part de la ciutat, situada en posició extramurs, com a àrea o *suburbium* portuari (fig. 1). Aquesta denominació es pot considerar un convencionalisme ambigu, determinat

exclusivament per la proximitat al port de la ciutat, perquè actualment no es pot diferenciar on acaben els sectors d'ús estrictament portuari i on comencen els barris residencials extramurs ubicats al vessant occidental del tossal tarragoní. Es tracta, realment, d'un sector urbà que, sobretot a partir de l'època augusta, experimentà una bipolaritat funcional protagonitzada per la construcció del teatre de la ciutat i per la proliferació de magatzems portuaris, situats preferentment a primera línia de mar i a la meitat occidental del port.

Podem dividir l'àrea portuària de *Tarraco* en dues meitats aproximades, segons l'orografia natural i la diferent evolució històrica d'ambdós espais. Es tracta, a més, de dos sectors amb un coneixement arqueològic desigual, derivat dels diferents processos de documentació científica i de transformació urbanística contemporània.

La meitat oriental del port de *Tarraco* ocupava l'espai de la badia natural situada als peus del tossal i emmarcada pels dos promontoris costaners en què finalitzava. En aquest indret s'instal·là el primitiu port republicà, a partir del qual es produïren els diferents eixamples urbanístics, no sempre vinculats a les transformacions de la resta de la ciutat. Aquest sector de l'antiga ciutat fou reocupat a partir de la repoblació medieval, amb un nivell d'ocupació de densitat baixa. No fou fins a l'expansió portuària posterior a la Guerra del Francès i a la creació del barri de la nova població de la Marina, a partir de mitjan segle XIX, quan es definí la traça parcel·l·lària actual i s'hi produïren nombroses afectacions arqueològiques, amb la construcció de noves edificacions. En els darrers anys, molts d'aquests immobles urbans, la majoria dels quals eren magatzems portuaris, han estat reedificats i han ocasionat troballes importants, entre les quals

* Institut Català d'Arqueologia Clàssica.

** Museu Nacional Arqueològic de Tarragona.

1. VI Reunió d'Arqueologia Hispànica Cristiana (València, maig del 2003).

2. Pla especial de reforma interior que ha comportat la reconversió a sòl urbanitzable de l'antiga perifèria rústica del sector sud-occidental de la ciutat (veg. DOG 15-9-1989 i ADSERIAS et al., 2000). Quant a la meitat oriental del port, aquesta aportació avança alguns dels resultats obtinguts a partir de l'estudi monogràfic de les termes públiques del carrer de Sant Miquel, desenvolupat per l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica (MACIAS, en premsa).

destaquem el teatre, la *cloaca maxima* de la ciutat, el conjunt termal del carrer d'Apodaca i l'*horreum* i les termes públiques del carrer de Sant Miquel. Tots aquests elements estaven distribuïts a partir d'una orientació urbana definida durant l'etapa republicana. Finalment, s'hi ha d'afegir la ubicació de l'escullera del port romà, que, a partir de la planimetria històrica, arrencaria de l'actual plaça dels Carros (veg. Mar *et al.*, 1993; Macias, 2000a; Díaz *et al.*, 2000; Pociña i Remolà, 2001; Díaz i Puche, 2003; Ruiz de Arbulo, 2003).

L'entorn del teatre augustiniana esdevingué l'indret inicial d'ocupació portuària tardorepublicana. Des d'aquest indret i a partir d'aquesta època es detectà l'aparició de nous espais d'emmagatzematge, de manera que el segle I dC fou el moment de màxima transformació del port oriental (Macias, en premsa). Fou llavors quan es construïren el teatre, les termes del carrer d'Apodaca i, ja al final de segle, l'*horreum* del carrer de Sant Miquel, la construcció del qual representa un fenomen d'expansió portuària cap a l'oest, tot edificant estructures de gran envergadura arquitectònica i guanyant terreny a les platges o als aiguamolls naturals.

A l'oest del promontori sud-occidental de la ciutat, s'estenia l'extensa àrea portuària, documentada recentment a partir de les actuacions desenvolupades al PERI-2 i a la UA 15 (aproximadament entre l'actual carrer del Vapor i l'avinguda de Vidal i Barraquer). Aquí, l'execució d'actuacions arqueològiques extenses ha permès la constatació dels principals processos d'evolució urbanística d'aquest sector de la perifèria de la ciutat.

En aquest indret detectem, a partir de l'etapa tardorepublicana, la construcció d'una font pública monumental que aprofitava els sorgents naturals de la conca hidràulica del riu Francolí (Pociña i Remolà, 2003). Entorn de la font es documenten estructures residencials republicanes, el nivell de documentació de les quals no permet reconèixer el model urbanístic d'ocupació. En època augustiniana, es traçaren la majoria dels eixos viaris d'aquest sector perifèric de la ciutat i s'inicià un procés d'urbanització que començà amb actuacions de dessecació dels aiguamolls propers a la desembocadura del Francolí. El canvi més important rau en la construcció, al final del segle I o l'inici del II dC, d'una àmplia sèrie de bateries de magatzems portuaris situades a primera línia de mar (Adserias *et al.*, 2000). Es tracta del mateix procés urbanístic que generà la construcció de l'*horreum* del carrer de Sant Miquel i que respon al projecte de transformació global de la façana portuària, molt relacionat amb l'increment de les activitats

portuàries de la ciutat. Tot plegat indica un procés de desplaçament de les activitats portuàries cap a la primera línia de mar i cap al Francolí, mentre que la meitat oriental del port esdevindria, amb la construcció del teatre i de les termes del carrer d'Apodaca, una àrea lúdica, encara per definir amb precisió, i relacionada amb un fòrum de la colònia remodelat i amb l'accés a l'interior de la ciutat emmurallada (Macias, en premsa).

Aquest model urbanístic i econòmic inicià un procés intens de transformació arquitectònica i funcional al final del segle II o l'inici del segle III, que l'introduí lentament en patrons urbans propis de l'antiguitat urbana. A tenor dels resultats actuals, aquests indicis es manifesten primer a la meitat oriental del port. Al final del segle II o començament del següent, situem l'abandonament de les estructures portuàries del carrer de Sant Miquel. Altres transformacions coetànies es detecten en els recintes portuaris localitzats als solars núm. 5 del carrer de Sant Miquel i núm. 10 del de Sant Josep. Aquests edificis perderen la seva activitat original en un moment avançat del segle II dC, en benefici de la implantació d'estructures arquitectòniques de caire domèstic (Macias, en premsa). Al final del segle II, la canalització de desguàs del *parascenium* oriental del teatre i el gran estanc de l'àrea porticada foren inutilitzats. En el mateix indret es documenten, durant el segle III, nous murs que aprofitaven materials constructius (Mar *et al.*, 1993b). També a la part superior de la gradeiria s'han identificat evidències d'abandonament datades al segle III dC (Dasca, 1993; Martí, 2000). De forma paral·lela, determinades àrees suburbials residencials que es trobaven allunyades de la zona portuària foren abandonades (Macias, 1999, p. 302).

Aquestes dades ens indiquen l'inici d'un procés regressiu en què el municipi o les seves elits locals es manifestaven impotents per al manteniment d'algun dels seus equipaments lúdics (teatre) o econòmics (magatzems portuaris). En aquest sentit, l'epigrafia ens indica, a partir de la segona meitat del segle II, una crisi social que es manifesta en la disminució del nombre d'epígrafs, la reutilització d'elements antics per fer-ne de nous i una davallada de la qualitat estètica i paleogràfica (Alföldy, 1991, p. 39; Alföldy, 1998, p. 298). A més, començà un període en què disminuïren les inscripcions pertanyents al *Concilium Provinciae* en favor dels epígrafs promoguts pel governador provincial.

Malgrat aquests canvis, la construcció d'unes termes públiques de tipus *imperial* durant la primera meitat del segle III a l'àrea del carrer de Sant Miquel i a sobre dels antics magatzems portuaris,

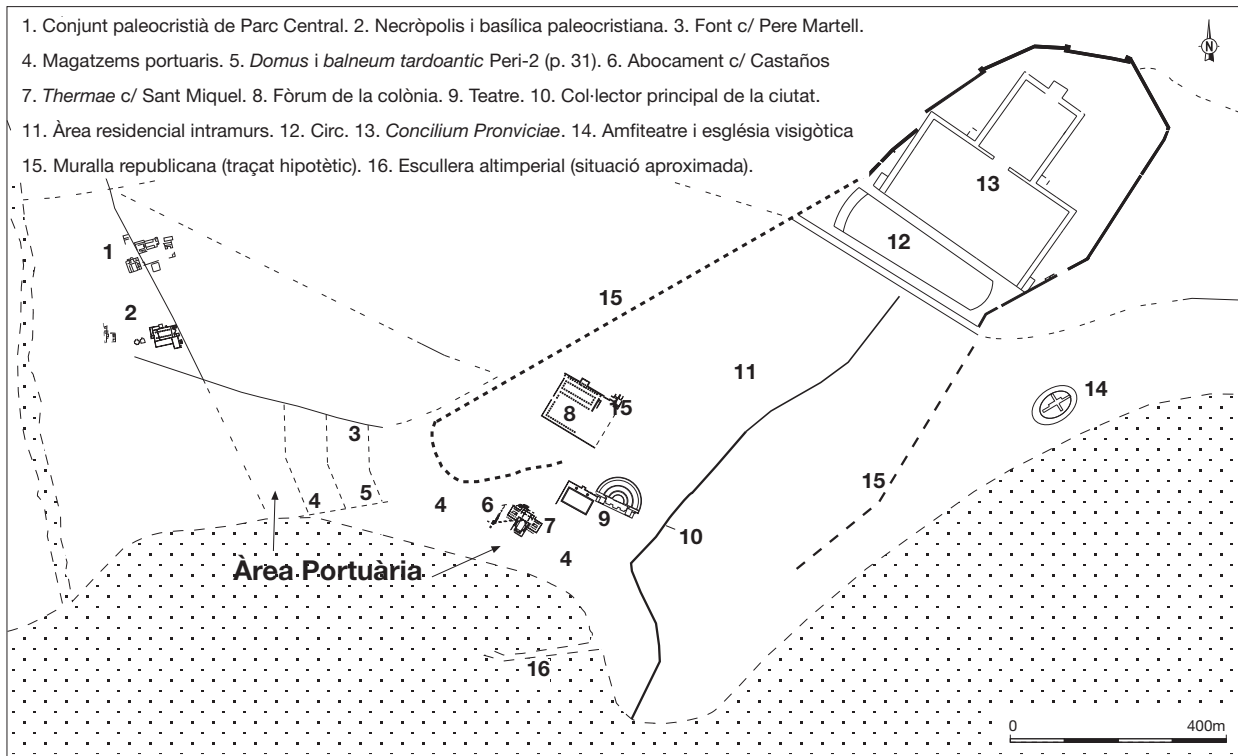

Figura 1. Plànol de localització urbana dels jaciments esmentats.

representà un intent de revitalització urbana amb la construcció d'un edifici de grans dimensions, com a resposta a unes pautes socials favorables a la pràctica dels banys. Igualment, la ubicació de les noves termes es pot interpretar com un intent de mantenir la continuïtat dels usos lúdics del sector portuari, iniciats antigament per un teatre ja abandonat. No obstant això, les característiques tècniques de les termes —reutilització de materials constructius, aprofitament condicionat de les estructures precedents i imperfecció de la planta arquitectònica— són trets que creiem que demostren una disminució en el nivell dels recursos econòmics disponibles per a una nova obra.

Els resultats obtinguts a l'àrea del PERI-2 ens indiquen, per al període comprès entre la segona meitat del segle III i el final del segle IV-inici del V dC, la transformació d'una part significativa del sector més occidental del suburbi portuari.

La majoria de les edificacions, tant magatzems com residències privades, d'època altoimperial i documentades en les excavacions recents de l'extrem occidental del suburbi portuari, mostren indicis d'abandonament o d'enderroc. Podem destacar, entre les evidències d'abandonament, la cuina de la *domus* suburbana de la parcel·la 31, on els objectes domèstics, tant ceràmics com metàl·lics, van romandre en la seva darrera ubicació (fig. 2 i 4). En

el pati i en el carrer adjacent es trobaven escampats diversos objectes domèstics de bronze. Tot entre indicis clars del foc i de l'enderroc subsegüent, que va afectar aquesta part de la residència a la segona meitat-final del segle III dC. En els àmbits d'emmagatzematge no s'han conservat evidències relacionades amb l'última funció. Un nivell d'enderroc potent, format per la descomposició del tovet que formava els alçats, cobria directament els paviments de còdols i argiles dels magatzems. Aquestes troballes reflecteixen la presència d'un fort col·lapse urbanístic que, amb les dades estratigràfiques, es pot associar a la invasió franca del 260 dC i que, segons els escriptors del segle V, tingué repercussions negatives per a la ciutat. D'altra banda, les evidències d'incendi detectades a les termes imperials del segle III, o a l'abocador de material constructiu del carrer de Castaños (fig. 3), permeten establir una interpretació del mateix tipus per a diferents indrets de l'àrea portuària (Adserias *et al.*, 2000; Macias, en premsa).

L'enderroc dels edificis va afectar, també, a la majoria dels eixos viaris, alguns dels quals no van tornar a recuperar, en part o totalment, la seva funció. L'afectació més important es produí en els carrers secundaris orientats nord-sud, mentre que les vies principals en veieren reduïda substancialment l'amplada. Aquest procés estigué acompanyat del

Figura 2. Objectes de bronze recuperats a la cuina de la *domus* de la parcel·la 31 (PERI-2). Arxiu Còdex - Arqueologia i patrimoni.

Figura 3. Detall de l'abocador d'elements constructius generat després d'un incendi. Arxiu Còdex.

col·lapse de la xarxa pública de distribució d'aigua i eliminació de residus. Tant les canalitzacions d'aigua com la xarxa de clavegueram pública (i també les escomeses fetes per particulars) deixaren de ser operatives. Això també afectà la font pública de la cruïlla dels carrers de Pere Martell i d'Eivissa (fig. 5), on la coberta ensulsiada durant el segle III dC no fou retirada i romangué sobre el paviment de la *piscina limaria*, de manera que impedia l'accés de l'aigua als brolladors (Pociña i Remolà, 2003).

Determinades actuacions de l'àrea intramurs de la ciutat detectaren fenòmens versemblants. Així, la inutilització dels sistemes públics de captació, distribució i eliminació d'aigües fou una constant entre la segona meitat del segle III i la primera del segle IV. Es tractà d'un procés que també es posà de manifest en l'entorn del fòrum de la colònia i que tingué un exemple clar en l'ensorrament i l'obliteració del col·lector principal de residus urbans de la ciutat (fig. 6) (Adserias *et al.*, 1997; Macias *et al.*, 1997). Tanmateix, la gran extensió d'aquest recinte i diversos processos històrics derivats de la continuïtat urbana de Tarragona no permeteren l'establiment de processos urbanístics absoluts i homogenis per aquesta part de la ciutat.

Figura 4. Detall dels nivells d'enderroc de la parcel·la 31 (PERI-2). Arxiu Còdex.

Figura 5. Detall de la coberta ensulsida de la font. Arxiu Còdex.

Figura 6. Vista del col·lector principal de la ciutat. Arxiu Còdex.

De forma pràcticament consecutiva, es constata la presència d'activitats de recuperació de material arquitectònic. La superfície formada pels nivells d'enderroc fou perforada i remoguda pels recuperadors de material constructiu i altres menes de materials i objectes. Aquesta activitat es concentrà especialment en els angles i els pilars dels edificis, fets d'*opera quadrata*. El marbre, els metalls i el material ceràmic de construcció foren també peces cercades pels recuperadors. Al mateix temps, es constatà la formació de petites àrees funeràries (fig. 7), tal com demostra l'excavació d'un sector suburbial proper a la ciutat (Garcia i Remolà, 2000). Aquest sector era creuat per les vies d'accés des del sud i des de l'oest i, desproveït d'una altra destinació urbanística, va esdevenir un lloc apte per a la formació d'àrees funeràries, al costat de les vies encara en ús i en altres punts, que, hipotèticament, podem relacionar amb límits de propietat. Generalment, es tracta de petites concentracions d'enterraments, en fossa i amb caixa d'àmfora o de *tegulae*, que no sembla que tinguin gaire con-

tinuïtat i que, en molts casos, desaparegueren amb la construcció d'edificis nous, a partir del segle v.

A la part més propera a la costa, apreciem l'accentuació dels processos de sedimentació que reblien la badia portuària i que comportaven un progressiu retrocés de la línia de costa. Com s'ha dit, aquest procés s'havia iniciat en època republicana, quan s'observà una dessecació gradual dels aiguamolls de la desembocadura del riu, i es traduí en un avançament de la línia de costa. Sembla que aquest fenomen s'aturà amb la remodelació altoimperial del port, però a partir del segle III dC es detectaren noves acumulacions de sediments que allunyaren la línia de costa i que serviren de base a les construccions relacionades amb la formació de l'àrea portuària tardoantiga, a partir del final del segle IV-inici del V dC. En una de les vistes de Tarragona (1563) d'A. Van den Wyngaerde, pintor flamenc que destacà pel detallisme, s'observa, a l'esquerra, la reduïda badia portuària del final del segle XVI (fig. 8), delimitada pel moll que es començà a construir al final del segle XV —encara en construcció, com es pot veure al dibuix— i per l'escullera romana arruïnada que havia acabat esdevenint un veritable mur de contenció dels sediments, que, en aquell moment, omplien gairebé completament el port romà (Remolà, 2003). Això representà un procés gradual de rebliment que, en el sector més proper a la desembocadura del riu Francolí, s'inicià ja en època romana.

Totes aquestes evidències arqueològiques ens suggereixen un paisatge proper a un *camp de runes*, on la qualitat urbana havia patit un seriós daltabaix, tot i que no se'n pot excloure una ocupació precària, sense els elements essencials de l'urbanisme suburbial precedent. Un *camp de runes* freqüentat per recuperadors d'objectes (*scavengers*) i comitives fúnebres, les principals activitats que sembla que es detecten durant la major part del segle IV dC. Es tracta d'una percepció que podem definir de caire *agroubà* i que també es té per a l'àrea residencial intramurs de la ciutat, recinte en el qual no s'han detectat fins ara activitats constructives més enllà del segle III dC. Aquests indicis poden establir la hipòtesi que l'activitat portuària i comercial es devia desplaçar cap a l'extrem oriental de la badia portuària. No obstant això, cal tenir en compte que la superposició de les termes públiques i d'estances domèstiques sobre antics equipaments portuaris podien suggerir una disminució del volum de l'activitat portuària. Aquest és un aspecte encara per definir, atès que cal reconèixer que, quant a l'àmbit de la ceràmica, no hi ha indicis que apuntin en aquesta direcció.

Malgrat tots aquests processos, les dades actuals apunten que l'àrea intramurs estigué alliberada d'ocupació funerària i que el circ i la seu del *Concilium Provinciae* es mantingueren inalterables fins a l'inici del segle v dC (Macias, 1999, p. 370-377; Gurt i Macias, 2002). Altrament, les termes públiques afectades per la invasió germànica foren objecte d'una reforma que en garantí el funcionament durant els segles IV i v. Aquesta perdurabilitat ens indica que les termes portuàries van esdevenir el principal espai lúdic i quotidià de la part baixa de la ciutat. L'abandó del fòrum de la ciutat durant el segle IV s'ha de considerar un factor més de la ruralització de la part intramurs residencial.

A partir del final del segle IV o l'inici del v, es detectà una reactivació urbanística que afectà l'extrem més occidental del suburbi portuari, que es va estendre pel marge esquerre del riu Francolí, on es desenvolupà el complex eclesiàstic que conformen les basíliques i les àrees d'enterrament identificades durant la construcció de la fàbrica de tabacs (denominada *Necròpolis Paleocristiana*) i del centre comercial Parc Central. Sobre les terrasses al·luvials del riu Francolí, i prop del nou suburbi portuari, es desenvolupà un extens nucli cristià iniciat a partir d'una *memoria* dels màrtirs locals —Fructuós, Auguri i Eulogi— i la formació posterior d'una *tumulatio ad sanctos*, prop del que s'ha

Figura 7. Conjunt d'enterraments de l'àrea portuària occidental. Arxiu Còdex.

interpretat com a primer recinte de poder i de representació de la ciutat: l'episcopi (Macias, 2000b). Prop d'aquest espai es construí, a l'inici del segle v,

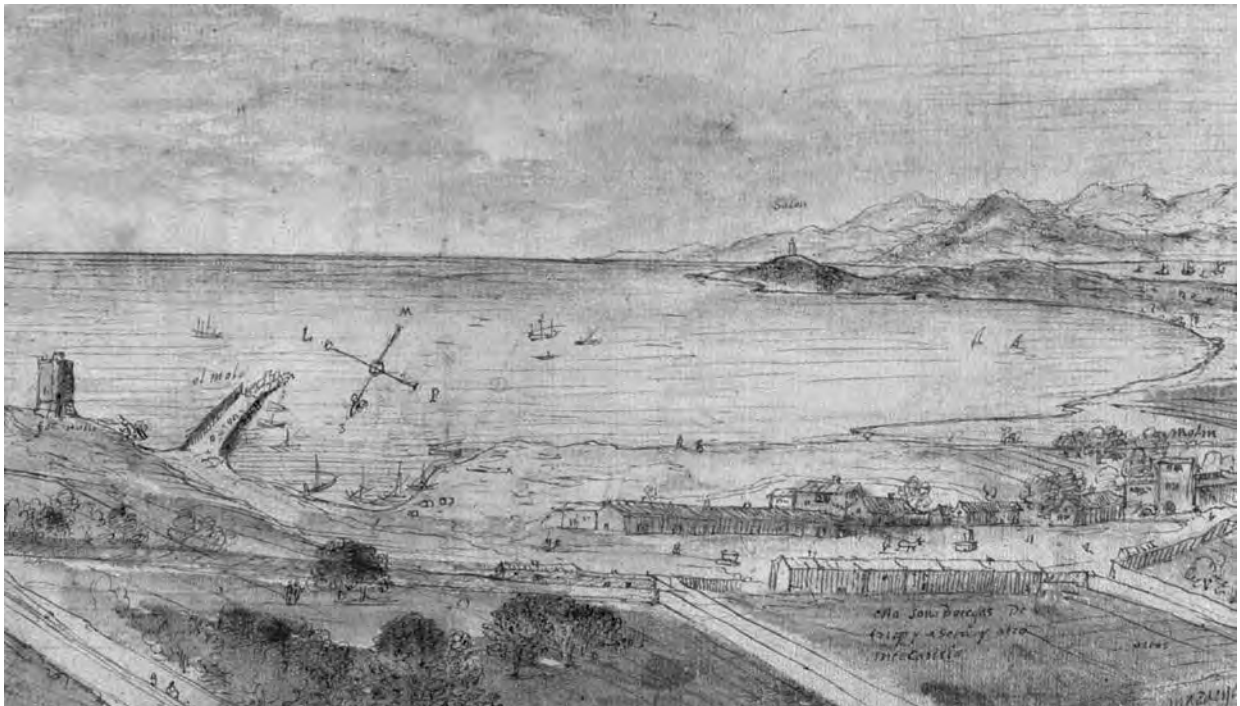

Figura 8. Detall de l'àrea portuària, extret d'una de les vistes de la ciutat feta l'any 1563 per A. van den Wyngaerde.

un recinte monacal (López Vilar, 1997). També l'àrea pública de la part alta de la ciutat es veié alterada, a partir de l'inici del segle v dC, per una àmplia renovació urbanística.

La coincidència cronològica d'aquests fets ens indica que durant la primera meitat del segle v sorgí un nou model de ciutat amb dos nuclis d'ocupació preferencials —la part alta i el suburbi portuari— i un nou poder local: l'església cristiana. Es tracta d'un esquema urbà que recorda la fesomia dels primers temps de la ciutat republicana i que es mantingué fins gairebé el segle XIX, quan es recuperà la continuïtat del teixit urbà.

Si ens centrem en l'extrem occidental del suburbi portuari, entre el final del segle IV i el començament del v s'inicià la formació d'un barri residencial que ocupava l'àrea de magatzems d'època altoimperial, les àrees d'enterrament del segle IV i la terra guanyada al mar pel procés de sedimentació a què fèiem referència anteriorment. Fins ara, tots els àmbits documentats sembla que corresponen a residències privades, dotades de petits banys de planta molt simple i articulades al voltant d'un pati. Les canalitzacions públiques del període precedent foren substituïdes per conduccions privades de traçat irregular. Una altra forma de pal·liar el dèficit del sistema públic de subministrament d'aigua fou la construcció de pous d'aigua als patis de les cases. La font monumental a què ja havíem fet referència es continuà usant en unes condicions molt allunyades de la fase anterior. L'aigua que s'acumulava a la *piscina limaria*, sense coberta i amb el paviment cobert de runa, s'extreia des de la part superior dels murs perimetrals amb cordes i àmfors.³ Com a mostres d'aquesta activitat, especialment intensa al segle VI, ens han quedat les erosions deixades als carreus per la fricció de les cordes i una quantitat ingent de fragments d'àmfors de dimensions peti-

3. Un sistema d'obtenció de l'aigua que, almenys de forma esporàdica, es començà a aplicar a partir de la caiguda del sostre (final del segle III). De tota manera, els sediments que gradualment cobreixen aquest enderroc han proporcionat més d'un centenar de monedes, corresponents, majoritàriament, als imperis de Constant (337-350 dC), Constanci II (337-361 dC) i Julià l'Apòstata (361-363 dC), tot i que també hi són presents monedes de Gal·liè (260-268 dC). El material, entre el qual destaca un volum notable d'elements orgànics de tota mena, mostra un panorama ceràmic que es podria adscriure a la segona meitat avançada del segle IV i el primer quart del v: TSA D (formes Hayes 58, 59, 61A, 70, 72/73, 80/81 i Lamb. 9A), àmfors africanes de la sèrie 25 de la tipologia de S. J. Keay, àmfors africanes Keay 6 i 7, àmfors sud-hispàniques Keay 13C-D, 19A-B, 13A i 23, àmfors tarraconenses Keay 68/91 i àmfors orientals LRA 1, 3 i 4 (POCINA i REMOLÀ, 2001; 2003).

tes, que, trencades durant el procés d'extracció, es van anar dipositant sobre l'enderroc de la coberta i van elevar gradualment el nivell de l'aigua.⁴

El barri marítim, del qual coneixem només una part de l'àrea més perifèrica, sorgí en un teixit viari modificat. S'hi mantingueren les vies principals, tot i una ostensible reducció de la seva amplada i de la seva qualitat tècnica, i desaparegueren o en variaren el traçat (que esdevingué més irregular) algunes de les secundàries. Sembla que es va produir, també, una alteració de la jerarquia viària. Una via d'amplada reduïda (entorn dels 4 m) com la que seguia en paral·lel el marge esquerre del llit del riu (primer identificada per Ser-ra Vilaró i visible en l'actual Museu i Necròpolis Paleocristianes de Tarragona), possiblement va intensificar-ne l'ús a partir d'època tardana, quant a la necròpolis limítrofa, al complex eclesiàstic i a la presència del pont per on travessava la via en direcció a *Valentia* i *Ilerda*. Les vies, com a les fases anteriors, no tenien clavegueres i l'eliminació es feia en superfície. Pel que fa als carrers perpendiculars a la costa, les clavegueres no recuperaren la funcionalitat que van perdre durant el segle III. Els nous habitatges eren *domus* aïllades o separades de l'entorn. No es pot identificar un model reticular d'organització urbana, i s'assenyala, per al nou barri, un clar procés de desestructuració i d'abandó dels antics sistemes altoimperials d'ordenació.

A partir d'aquest moment, també constatem la proliferació de termes petites privades a l'àrea portuària. Eren banys sovint relacionats amb les *domus*. Això ens indica que els banys públics perderen progressivament el seu paper social aglutinador. Coneixem les termes documentades per Serra Vilaró a l'entorn de la necròpolis paleocristiana, els banys de la residència propera a la basílica de Parc Central, edificats durant el segle IV i en ús fins al segle v (López Vilar, 2000), i els del PERI-2 (fig. 9) (Adserias *et al.*, 2003). Era un fenomen propi de la societat tardoantiga. Les dificultats econòmiques, quant al manteniment de les grans in-

4. La major part dels materials recuperats en aquests nivells de sedimentació corresponen a àmfors de dimensions petites amb fons umbilicat i anses prominents del tipus Tardà B, d'origen possiblement hispànic o italià (REMOLÀ, 2000). Hi són presents, també, però en menys proporció, els tipus amfòrics orientals LRA 1, 2, 3, 4, 5, 6 i 7, els petits *spatheia* africans (Keay 26G) i les amforetes eivissenques dels tipus Keay 72, 79 i 80. L'escassa presència d'altres classes ceràmiques amb un contingut cronològic més precís fa difícil definir la cronologia d'un context dinàmic que es va formant progressivament al llarg dels segles VI i VII.

Figura 9. Vista general de les termes de la parcel·la 32 (PERI-2). Arxiu Còdex.

fraestructures termals i les crítiques cada cop més punyents del puritanisme cristià (Yegül, 1992), són factors que incidiren en la proliferació de *balnea* privats. Conseqüentment, l'increment de banys privats s'ha de considerar un fenomen comú en diferents indrets, tal com es constata a Òstia, Mèrida, Barcelona i el nord d'Àfrica (cfr. Pavolini, 1986; Mateos, 2000; Miró i Puig, 2000; Thébert, 2003, p. 415-417). L'emplaçament d'aquests banys a l'àrea portuària reflectí la vitalitat urbana d'aquesta part extramurs de la ciutat, però també s'ha de considerar conseqüència de la proximitat d'un subsòl hídric de la conca hidrogràfica del riu Francolí, la qual cosa degué de facilitar tant la vida quotidiana com l'abastament d'aigua per als banys.

Les termes públiques del carrer Sant Miquel foren abandonades durant el segle V i convertides, a partir de noves estructures arquitectòniques superposades als paviments termals, en nous espais d'ús domèstic (fig. 10). Fou un procés coherent amb d'altres casos de l'occident mediterrani i també amb el context local de la ciutat. Així, altres recintes monumentals com l'amfiteatre i el circ de *Tarraco* patiren fenòmens d'abandonament similars.

Tots aquests indicis mostren que l'àrea portuària esdevingué, durant l'antiguitat tardana, quelcom més que un recinte urbà vinculat al port. Realment aquest *suburbium* constituïa una veritable ciutat dintre d'una escenografia urbana nova, que s'ha de considerar conseqüència de la continuïtat històrica de determinats espais de la ciutat. Així doncs, la part alta de *Tarraco* o *Tarracona* mantingué una ocupació urbana íntimament lligada al prestigi urbà i monumental d'aquest espai que, anteriorment, albergava les estructures pretèrites del *Concilium Provinciae Hispaniae Citerioris*, i que acollí els principals escenaris de representació política i religiosa a partir de les transformacions del segle VI.⁵ En canvi, l'àrea portuària constituïa el motor econòmic de la ciutat, no tan sols vinculat al comerç mediterrani sinó també a l'explotació dels recursos econòmics del Camp de Tarragona. El nivell tècnic de les estructures domèstiques d'algunes de les *domus* portuàries, algunes dotades de *balnea*, superà amb escreix les estructures domèstiques de la part alta, que s'han d'associar a les classes benestants de la ciutat.

Des del punt de vista cronològic, les darreres dades relacionades amb la ceràmica indiquen,

5. Veg. en aquest mateix volum, BOSCH *et al.*, *La transformació urbanística de l'acròpolis de Tarracona: avanç de les excavacions del Pla director de la catedral de Tarragona* (2000-2002).

Figura 10. Estructures domèstiques tardoantigues sobreposades a les termes del carrer de Sant Miquel. Arxiu Còdex.

tant per l'àrea occidental com per l'oriental, la perdurabilitat d'aquest suburbi fins a les acaballes de la ciutat clàssica. D'altra banda, les dades econòmiques que reflecteixen les importacions ceràmiques indiquen una societat imbricada en els corrents comercials i ideològics de l'època. És simptomàtic, per als darrers segles de la ciutat visigòtica, la influència creixent del món oriental, constatada a partir de restes epigràfiques i ratificada a partir d'un increment de les importacions amfòriques i de ceràmica comuna (Macias, 1999; Remolà, 2000).

BIBLIOGRAFIA

- ADSERIAS, A.; FERRER, C.; GARCÍA, M.; OTIÑA, P., 2003: Els *balnea* tardoantics del sector sud-occidental de *Tarraco*, *Empúries*, 53, p. 56-65, Girona.
- ADSERIAS, M.; MACIAS, J. M.; MENCHON, J. J.; PUCHE, J. M., 1997: La transformació urbana de Tarragona al segle IV. Noves dades arqueològiques, *Annals*, xxxvii, p. 923-938, Girona.
- ADSERIAS, A.; POCIÑA, C. A.; REMOLÀ, J. A., 2000: L'hàbitat suburbà al sector afectat pel PERI-2 (Jaume I, Tabacalera), *Tarraco 99: Arqueologia d'una capital provincial ro-*

- mana. *Jornades d'arqueologia sobre intervencions a la ciutat antiga i al seu territori*, Tarragona (1999), DAC 3, p. 137-154, Tarragona.
- ALFÖLDY, G., 1991: *Tarraco*, Forum 8, Tarragona.
- ALFÖLDY, G., 1998: La cultura epigráfica de la Hispania Romana: inscripciones. Autorrepresentaciones y orden social, *En el año de Trajano: Hispania el legado de Roma*, p. 289-301, Saragossa.
- DASCA, A., 1993: Carrer dels Caputxins, 16 (teatre romà), *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya: Època romana-antiguitat tardana. Campanyes 1982-1989*, p. 247, Barcelona.
- DÍAZ, M.; PUCHE, J. M., 2003: El proceso de urbanización de la Tarraco republicana: los niveles constructivos del colector principal de la ciudad, *RAP*, 11, p. 291-319, Lleida.
- DÍAZ, M.; GARCÍA, M.; MACIAS, J. M., 2000: Les termes públiques de Tarragona: excavacions en el carrer Sant Miquel, núm. 33. Estudi preliminar, *Tarraco 99: Arqueologia d'una capital provincial romana. Jornades d'arqueologia sobre intervencions a la ciutat antiga i al seu territori*, Tarragona (1999), DAC 3, p. 111-133, Tarragona.
- GARCÍA, M.; REMOLÀ, J. A., 2000: Noves intervencions a les necròpolis tardoantigues del marge esquerre del riu Francolí, *Tarraco 99: Arqueologia d'una capital provincial romana. Jornades d'arqueologia sobre intervencions a la ciutat antiga i al seu territori*, Tarragona (1999), DAC 3, p. 165-180, Tarragona.
- GURT, J. M.; MACIAS, J. M., 2002: La ciudad y el *territorium* de Tarraco: el mundo funerario, VAQUERIZO, D. (ed.), *Espacios y usos funerarios en el Occidente romano*, p. 87-112, Còrdova.
- LÓPEZ VILAR, J., 1997: Un nuevo conjunto paleocristiano en las afueras de Tarraco, *Revista de Arqueología*, 197, p. 58-64, Madrid.
- LÓPEZ VILAR, J., 2000: Excavacions al solar de Parc Central, *Tarraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana. Jornades d'arqueologia sobre intervencions a la ciutat antiga i al seu territori*, Tarragona (1999), DAC 3, p. 191-196, Tarragona.
- MACIAS, J. M., 1999: *La ceràmica comuna tardoantiga a Tarraco: Anàlisi tipològica i històrica (segles V-VII)*, Monografies Tarraconenses 1, Tarragona.
- MACIAS, J. M., 2000a: L'urbanisme de Tarraco a partir de les excavacions de l'entorn del fòrum de la ciutat, *Tarraco 99: Arqueologia d'una capital provincial romana. Jornades d'arqueologia sobre intervencions a la ciutat antiga i al seu territori*, Tarragona (1999), DAC 3, p. 83-106, Tarragona.
- MACIAS, J. M., 2000b: Tarraco en la antigüedad tardía: un proceso simultáneo de transformación urbana e ideológica, RIBERA, A. (ed.), *Los orígenes del Cristianismo en Valencia y su entorno*, p. 259-271, València.
- MACIAS, J. M., en premsa: *Les termes públiques de l'àrea portuària de Tarraco: carrer Sant Miquel de Tarragona*, Sèrie Documenta 2, Tarragona.
- MACIAS, J. M.; MENCHON, J. J.; PUCHE, J. M.; REMOLÀ, J. A., 1997: Nous contextos ceràmics del segle IV i inicis del V en la província de Tarragona, *Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X)*, Badalona (1996), p. 153-178, Barcelona.
- MAR, R.; ROCA, M.; RUIZ DE ARBULO, J., 1993: El teatro romano de Tarragona. Un problema pendiente, *Teatros romanos de Hispania*, CAR 2, p. 11-23, Madrid.
- MARTÍ ESTRADA, G., 2000: C/ Caputxins 5, *Intervencions arqueològiques a Tarragona i entorn (1993-1999)*, p. 151-153, Tarragona.
- MATEOS, P., 2000: Augusta Emerita, de capital de la *diocesis Hispaniarum* a sede temporal visigoda, GURT, J. M., RIPOLL, G. (ed.), *Sedes Regiae. Regna Barbarica*, p. 491-520, Barcelona.
- MIRÓ, C.; PUIG, F., 2000: Edificios termales públicos y privados en Barcino, *Coloquio Internacional Termas Romanas en el Occidente del Imperio*, Gijón (1999), p. 171-178, Gijón.
- PAVOLINI, C., 1986: *L'edilizia commerciale e l'edilizia abitativa nel contesto di Ostia Tardoantica*, Società Romana e Impero Tardoantico II, p. 235-297, Bari.
- POCIÑA, C. A.; REMOLÀ, J. A., 2003: Una font monumental a l'àrea portuària de Tarraco. Notes preliminars, *Empúries*, 53, p. 41-47, Girona.
- POCIÑA, C. A.; REMOLÀ, J. A., 2001: Nuevas aportaciones al conocimiento del puerto de Tarraco (*Hispania Tarraconensis*), *Saguntum*, 33, p. 85-96, València.
- REMOLÀ VALLVERDÚ, J. A., 2000: *Las ánforas tardoantiguas en Tarraco (Hispania Tarraconensis)*, Instrumenta 7, Barcelona.
- REMOLÀ, J. A., 2003: Tarraco al Renaixement. *El Renaixement de Tarraco 1563: Lluís Pons d'Icart o Anton Van den Wyngaerde*, p. 59-89, Tarragona.
- RUIZ DE ARBULO, J., 2003: Eratóstenes, Artemidoro y el puerto de Tarraco. Razones de una polémica, *RAP*, 11-12, p. 87-107, Lleida.
- THÉBERT, Y., 2003: *Therms Romains d'Afrique du Nord et leur contexte méditerranéen: études d'histoire et d'archéologie*, Bibliothèques des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome 315, Roma.
- YEGÜL, F., 1992: *Baths and bathing in classical antiquity*, Nova York.

COLLOQUI

C. FERNÁNDEZ-OCHOA:

Nos han presentado un panorama general muy interesante, no solamente las novedades de las termas. Era muy raro que Tarraco no tuviera unas grandes termas de tipología imperial. Al menos que sólo las tuviera Clunia era un poco raro. No quiere decir que Clunia no las tenga, pero debería de

haberlas en alguna otra ciudad hispana más, en la ciudades más importantes. Poco a poco irán saliendo, me imagino.

J. M. MACIAS:

Hem documentat unes termes públiques del segle III i creiem que hi devia haver d'altres con-

junts termals a la ciutat. Recentment, hem trobat altres termes d'època augustal que es devien situar a la part superior del carrer d'Apodaca, en clara relació amb l'àrea lúdica que deriva del teatre i del seu pòrtic. A sobre de les termes públiques del segle III, vam trobar indicis d'altres banys que poden tenir relació amb el mosaic de Neptú, desaparegut el segle XIX. Són referències descontextualitzades, però suficients per a concebre un altre conjunt termal situat dalt del turó costaner i a uns 15 m sobre el nivell del mar. Es data segurament al final del segle I o durant la primera meitat del II dC. A més, hi ha un altre conjunt termal conegut per la bibliografia vuitcentista que es troba a la zona alta de la ciutat residencial, més a prop del circ que del fòrum de la colònia. Amb aquestes dades ens imaginem diversos conjunts termals altoimperials, a més d'altres de tardoantics, fruit del fenomen de privatització termal que s'esdevingué en època tardana.

D'altra banda, no tenim evidències referents al sistema de subministrament d'aigua de les termes privades tardanes de l'àrea portuària. La manca d'evidències de canalització permet formular hipòtesis sobre l'ús d'una sínia. En canvi, sabem que evacuaven l'aigua en pous cecs. Respecte a les termes del segle III, el subministrament d'aigua podria procedir d'un aqüeducte diferent als dos que ja coneixem. Aquest tercer podria ser exclusiu de les termes o bé relacionat amb infraestructures prèvies d'aportació d'aigües a la zona portuària. No hi ha evidències arqueològiques, però fins a aquest lloc arribava el *Rec Major*, la sèquia principal de rec de la ciutat i que es coneix des dels segles XIII i XIV. Proporcionava aigua als camps de la ciutat i, a la zona portuària, aportava l'energia necessària per als molins situats al port. Coneixem també l'existència de grans dipòsits contemporanis dalt del conjunt termal. Potser un dels sistemes d'alimentació d'aigua de les termes portuàries fou la implantació d'estructures de reserva d'aigua situades a uns quinze metres sobre el nivell del mar. Es tracta de suposicions que es fan a partir de la constatació d'elements semblats en època moderna, però no en tenim encara constatació directa.

J. LÓPEZ:

Vull fer un incís sobre la basílica nord descoberta fa uns anys vora la necròpolis de Sant Fructuós. Anteriorment la doctora Del Amo ha fet el comentari que hi havia alguns enterraments en el seu interior... No n'hi ha alguns, sinó que la basí-

lica està repleta de tombes, però només dins de l'edifici. N'hi ha unes cent setanta i, possiblement, si omplíssim les zones que es van trobar totalment arrasades, se n'assolirien les dues-centes. Sembla, doncs, que l'ús d'aquesta basílica és fonamentalment funerari. A fora no hi ha enterraments; sí que n'hi ha, en canvi, al voltant i sota la basílica major de Sant Fructuós, ja excavada per Serra Vilaró els anys trenta. En la nostra excavació es constata que, a part d'aquesta basílica, hi havia altres edificis, relacionats almenys cronològicament, i sembla que també físicament, ja que tenien un caràcter agrari: una gran bassa, un pou, possiblement una sèrie de magatzems i potser una premsa. Tot es construï en un mateix moment, sobre l'any 400, i tingué una perduració que sembla que no es va allargar gaire, no crec que arribés ni al final del segle V, perquè, malgrat que no s'hagin conservat nivells de destrucció, sí que hi ha un estrat general d'arrasament que conté força ceràmica i no hi ha ni un sol fragment entre diversos milers que sobrepassi la meitat de la cinquena centúria. Es perfilava, doncs, una perduració bastant curta per a aquest conjunt. En canvi, la veïna basílica de Sant Fructuós seguí en ús fins al segle VII.

I després, sobre el tema de l'episcopi, no sé realment si és possible que s'hagués alçat fora de la ciutat. Jo coneixia i pensava que eren certs els casos d'algunes ciutats de Sardenya, que mostraven els seus primers episcopis extramurs associats a santuaris martirials, però pel que aquí ha dit el professor Pergola, sembla que cal descartar aquesta idea. Si no es dóna a les ciutats de l'Occident mediterrani, no crec que passi tampoc a *Tarraco*. Potser es podria plantejar un primer centre episcopal a l'interior de la ciutat, però no a l'acròpolis, sinó en una àrea més marginal. Per desgràcia, és una zona molt desconeguda, fins i tot amb grans àrees completament arrasades el segle XIX —penso en la zona de la pedrera del port— i no sé si algun dia s'hi podrà trobar alguna resta. En tot cas, sí que sabem que l'any 419 hi havia un episcopi a la ciutat, perquè està esmentat a la correspondència de Consenci amb Sant Agustí, però d'això podria parlar millor que jo el doctor Amengual.

PH. PERGOLA:

Una semplice domanda sulle sepolture in ambito urbano. Ha parlato di VI secolo e volevo sapere, visto che i punti sono tantissimi, se non c'è niente prima, perché da quello che ho capito sono sepolture senza corredo, quindi la datazione si fonda solo sul C-14.

J. M. MACIAS:

Havia comentat la presència d'una necròpolis a cel obert en aquesta zona de l'interior de la ciutat. És una necròpolis on s'apreciava una estratigrafia horitzontal, sense superposicions de tombes. Hi ha una zona que datarem a la segona meitat del segle III, amb enterrament en taüts de fusta, algun aixovar i orientacions diferents de tipus nord/sud. Es tracta d'una necròpolis excavada parcialment.

Coneixem un altre sector on les cobertes preferentment eren de teules i àmfores, que es daten, bàsicament, entre els segles IV i V. Una altra àrea de la mateixa necròpolis està integrada per tombes dipositades en fosses amb cobertes de lloses de pedra. Aquí s'ha excavat alguna inhumació infantil introduïda en àmfora oriental del segle VI. Ha sobtat l'aparició d'una necròpolis en aquesta zona de la ciutat, però en realitat es troba més a prop de la part alta que de la zona portuària.

LES SEUS EPISCOPALS DE LES ILLES BALEARS: LA MANCA DE CORRESPONDÈNCIA ENTRE ELS TESTIMONIS LITERARIS I ELS ARQUEOLÒGICS

Josep Amengual i Batle*

ELS TRES BISBES BALEARS, AL SEGLE V:
DE *MINORICA*, DE *MAIORICA*, D'*EBUSO*

Des de fa anys, els arqueòlegs i els historiadors de la literatura tardoromana, quant a les Balears, han ressaltat la correspondència sorprenent entre les troballes arqueològiques i les indicacions literàries sobre les connexions de les Balears amb l'exterior: Tarraconense, Narbonesa i Àfrica. Per no carregar massa aquest text, recolliré allò que no fa gaire vaig exposar en una altra avinentesa.¹

Com se sap, dins el segon decenni del segle v, Menorca esdevingué un centre d'expedició de correspondència amb Hipona i també amb l'Àfrica del Nord. Però sabem que la xarxa de comunicacions era molt més extensa, i que abastava totes les ribes occidentals. Òbviament, em refereixo a la mitja dotzena de peces d'aquest intercanvi que ha arribat fins a nosaltres: una meitat la va redactar Consenci, des de Menorca estant, i l'altra va sortir de l'escriptori de sant Agustí. Cal completar aquest plec amb la circular de Sever, adreçada a l'univers sencer, segons l'encapçalament que coneixem, la qual cosa trobà una ressonància en el *De miraculis* d'Uzali.

Quan ordenem les dades que contenen aquests escrits, podem observar que les naus que aportven

o sortien de Menorca tenien com a altre punt de destinació ports de l'Àfrica del Nord, Tarragona² i de la Narbonesa. No sabem el camí que va seguir la carta *Tractoria* del papa Zòsim, de l'any 417, que va arribar a Menorca al cap de pocs mesos.

Si ens basem en els estudis dels arqueòlegs, veiem que aquestes xarxes de les comunicacions han estat ressaltades. Comencem esmentant els nombrosos estudis de Pere de Palol, que engloben les Balears en general i esmenten molts casos particulars, els de Margarita Orfila Pons i Miguel A. Cau Ontiveros, pel que fa a Mallorca. Si passam al que esdevingué a Menorca, Joan C. de Nicolás i Mascaró i M. Cristina Rita ens mostren unes conclusions semblants. Aquestes aportacions tenen el mèrit de vincular les connexions comercials amb les de caire religiós i literari, que ens vénen de la mà de Sever i Consenci.³

2. PALOL, P. de, 1981: *Catalunya i Balears en temps paleocristians i visigòtics. Les noves descobertes arqueològiques i literàries*, Universitat de Barcelona. Institut d'Arqueologia i Prehistòria. Memòria 1981, Barcelona, p. 43. Veg. també, VILELLA I MASANA, J., 1987: *Relaciones exteriores de la Península Ibérica durante la Baja Romanidad (300-711): Prosopografía*, col·lecció de Tesis Doctorals Microfitxades, núm. 195, Universitat de Barcelona, p. 536.

3. ORFILA PONS, M., 1989: Ceràmiques de la primera mitad del siglo v d. C. procedentes de la cisterna de Sa Mesquida (Santa Ponça, Mallorca), a *L'Africa romana. Acti del VI convegno di studio. Sassari, 16-18 dicembre 1988*, a cura de MASSIMO, A., Sàsser, p. 532-533. L'autora, en col·laboració amb CAU ONTIVEROS, M. A., 1994: Las ceràmicas finas procedentes de la cisterna de Sa Mesquida, Calvià (Mallorca), *III Reunió d'Arqueologia Paleocristiana Hispànica*, Maó (1988), p. 285-286; NICOLÁS I MASCARÓ, J. C. de, 1994: Sigillates paleocristianes ataronjades i grises a l'Illa de Menorca (Balears), *III Reunió*, p. 319; RITA, M. C., 1994: Ánforas africanas del Bajo Imperio Romano en el yacimiento arqueológico

* Centre d'Estudis Teològics de Mallorca.

1. AMENGUAL I BATLE, J., 2001: Consentius/Severus de Menorca. Vint-i-cinc anys d'estudis. 1975-2000, a *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 20, p. 690-691. Utilitzaré el terme genèric de Balears i els seus derivats, sense distingir les Pitiuses, solament perquè em sembla que reflectiré millor allò que abastava el nom de la província romana d'*Insulae Baleares*. Qualsevol conseqüència que s'extragués per al nostre avui cauria fora de les meves intencions.

Quant a Sever, comprovam com es considera bisbe de tota l'illa de Menorca. Ho veiem quan, després que a la circular s'ha referit als dos *oppida* de Menorca, Iamona i Magona, escriu: «2.6 In his [...], nuper sacerdotalis officii pondus impositum est».⁴ Per més que sigui clar que residia a Iamona,⁵ no pren el seu títol del nom d'aquest *oppidum*. Qui l'anomena *episcopus minoricensis insulae* és l'autor dels llibres *De miraculis* d'Uzali.⁶ És evident que la ciutat o població en la qual residia el bisbe Sever, dins el primer quart del segle v, perdé tot relleu. Allò que surà és el nom de l'illa de Menorca.

Un tercer text, redactat per la cúria primacial de Cartago, pels volts de l'any 484, ja ens pre-

de Sanitja (Menorca), *III Reunió*, p. 321; veg., a més, VILELLA I MASANA, J., 1983-1984: Recerques sobre el comerç baiximperial del nord-est de la Península Ibèrica, a *Pyrenae*, 19-20, p. 191-214. A la p. 214 al·ludeix a les noves cartes. Veg. també, DÍAZ Y DÍAZ, M. C., 1982: Consencio y los Priscilianistas, a *Prisciliano y el Priscilianismo*, Monografías de Los Cuadernos del Norte, 1, p. 75, Oviedo; AMENGUAL I BATLE, J., 1982: Aspectes culturals i relacions marineres de les Balears durant el Baix Imperi, a *Estudis Històrics Menorquins* 1, s. I. (Menorca), p. 5-16; AMENGUAL I BATLE, J., 1991: *Orígens del cristianisme a les Balears i el seu desenvolupament fins a l'època musulmana*, I, p. 249-257, Mallorca; pel que fa a les comunicacions dels jueus de Menorca, veg. les p. 136, 141-144, 220, 250 i 1992: II, p. 25, nota 35. La qüestió en general ha interessat molt a VILELLA I MASANA, *Recerques*, p. 191-214, i 1988: Relacions comercials de les Balears des del Baix Imperi fins als àrabs, a *Les Illes Balears en temps cristians fins els àrabs* (Institut Menorquí de Recerca, 1), p. 51-58, Menorca, i també 1989: Hispaniques et non-Hispaniques: motifs et itinéraires des voyages et correspondances dans l'Antiquité tardive (IVe-VIe s.), a *Ktéma. Civilisations de l'Orient, de la Grèce et de Rome antiques*, núm. 14, p. 139-158, Estrasburg, i 1995: Les voyages et les correspondances à caractère religieux entre l'Hispanie et l'extérieur selon la prosopographie chrétienne (300-589), a *Akten des XII. Internationalen Kongresses für christliche Archäologie. Bonn 22-28 September 1991. Teil 2. A Jahrbuch für Antike und Christentum Ergänzungsband 20*, 2, p. 1255-1261, Münster; WANKENNE, J., 1986-1994: *Consentius*, a *Augustinus-Lexikon*, 1 Basel, col. 1237. Amb les relacions exteriors s'implica el cosmopolitisme i els trets de cultura hel·lenitzant d'alguns dels jueus menorquins, cf. AMENGUAL I BATLE, J., 1992 [1993]: Vestigios helenizantes en la Circular de Severo de Menorca (418), a *Homenaje a Juan Nadal* (Asociación Hispano-helénica. Anuario de 1989), p. 233-242, Atenes.

4. AMENGUAL I BATLE, 1992: *Orígens del cristianisme...*, II, p. 14. Cfr. vol. I, p. 165.

5. *Circular*, 12,1-3; 29,3, AMENGUAL I BATLE, 1992, *Orígens del cristianisme...*, vol. II, p. 26 i 64.

6. Vegeu un primer bocí de l'edició crítica que prepara AMENGUAL I BATLE, 1992: *Orígens del cristianisme...*, II, p. 124: «epistola ad nos quoque delata cuiusdam sancti episcopi Seueri nomine, minoricensi insulae».

senta els noms dels tres bisbes de les Balears, però, una vegada més, ho vull subratllar, es repeteix el que succeïa al principi del segle, en el cas de Menorca. La *Notitia* del 484 no ens dóna la indicació de la seu episcopal. Per via d'excepció, la llista esmenta el territori del bisbat que, en el cas d'Eivissa, rebia el mateix nom que el de la seva seu. La *Notitia prouinciarum et ciuitatum Africae* (c. 484) engloba els bisbes de les Balears i els seus bisbats entre els de Sardènia, on el de Menorca ocupa el quart lloc i el de Mallorca el setè, seguit pel d'Eivissa, que és el darrer de la llista:

- *Nomina episcoporum insulae Sardiniae*
- *Lucifer Calaritanus*
- *Martinianus de Foru Traiani*
- *Bonifatius de Sanafer*
- *Macarius de Minorica*
- *Uitalis Sulcitanus*
- *Felix de Turribus*
- *Helias de Maiorica*
- *Opilio de Ebuso. Sunt n. VIII.*⁷

Ens és indiferent ara establir una diferenciació entre els noms dels bisbes que duen la indicació de la seva seu amb la forma adjectivada i els que tenen adjunta la preposició *de*, seguida del lloc de la seva seu. Els de les Balears apareixen d'aquesta segona forma, però sense que al nom segueixi la indicació d'una ciutat, sinó la d'una illa.

Passat un segle, retornam a un altre testimoni epistolar, provinent de la Península, escrit pel teòleg Licinià de Cartagena, adreçat «Ad Vincentium episcopum ebusitanae insulae».⁸

Els textos esmenten ben clarament tres seus episcopals a les Illes, durant el segle v. Per a Menorca tenim diversos textos i per a Eivissa, dos, i un de sol per a Mallorca.

NULLA CIUITAS SINE EPISCOPO

De vegades hom ha atribuït aquesta dita al concili de Calcedònia, de l'any 451. En realitat és

7. Veg. l'edició de PETSCHENIG, M., 1881: *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*, 7, Vindobonae, p. 133-134. AMENGUAL I BATLE, *Orígens del cristianisme...*, vol. II, p. 128-129.

8. MADOZ, J., 1948: *Liciniano de Cartagena y sus Cartas*, edició crítica y estudio histórico (Estudios Onienses, serie I, vol. IV) p. 125-129, Madrid. Veg. la p. 125. Reproduït i traduït a AMENGUAL I BATLE, 1992: *Orígens del cristianisme...*, vol. II, p. 131-132.

amb el cànon 17⁹ que de qualche manera el concili estableix un cert paral·lel amb la norma establerta per l'emperador Zenó, que comença així: «Unaquaque civitas proprium Episcopum habeto».¹⁰ Ara bé, aquesta pretensió no tingué acompliment general. Menys a l'Occident. A *Hispania* es va aplicar un criteri ben llunyà, amb bisbats notablement extensos, que podien encabir nombroses *ciuitates*.¹¹ Tampoc no hem d'entendre que totes les seus episcopals radicaren en una població d'aquest rang. Nuclis insignificants arribaren a tenir bisbe.

Si giram els ulls a les Balears, comprovam que des de Plini, d'una manera més o menys coherent, els autors atribueixen a Mallorca cinc *ciuitates*, dues a Menorca i una federada a Eivissa.¹²

Si ens atenem a la tònica, que no llei, seguida, comprovam que allò que era normal consistia en el fet que el bisbe prengués el títol que l'identificava del nom de la ciutat en la qual tenia la seva seu o residència. Per què, doncs, els bisbes de Menorca no se titulaven *Iamonensis*, tot i que sabem que residia a Iamona? Existia en el mateix temps l'altre *oppidum flauium*, que era Magona.

Que el bisbe d'Eivissa fos anomenat *Ebusitanus* no crea cap problema, perquè fins als temps més recents la ciutat d'Eivissa ha estat l'única població d'una certa consistència i, a més, des dels fenicis el nom ha identificat ciutat i illa. En definitiva, com a Menorca, des del punt de vista literari tenim ben localitzada la seu episcopal.

El cas de Mallorca es presenta com a més complicat. Sense haver de remetre'ns a les llistes clàssiques de les poblacions mallorquines dels temps de la primera presència romana, hem de dir que almenys devien perdurar dues de les antigues *ciuitates*, Pollentia i Palma. Sembla que per a aques-

ta darrera hem de localitzar el lloc que ocupa la ciutat homònima. Ara bé, quina de les dues era la seu episcopal del bisbe de Mallorca? No ho sabem, si bé sembla que Palma té més probabilitats, perquè la considerem com a la seu episcopal de Mallorca. És indiferent, ara, que les altres quatre *ciuitates* continuassin vives o que mantinguessin el rang urbà.

Allò que no podem marginar és la importància de les troballes arqueològiques, per tal de fixar una seu episcopal. La manca de troballes de restes cristianes a les dues esmentades *ciuitates* va escalfar la imaginació d'A. Lambert, el qual, al seu article sobre les Balears, prou informat per al seu temps, va escriure que el bisbe Helies, en temps de la dominació vàndala, «résidait sans doute à Palma, mais peut être à Manacor».¹³ Per què a Palma? Possiblement perquè actualment és el nucli urbà més gran dels que hi ha en continuïtat amb l'època romana. Per què l'autor va creure possible que Manacor havia estat la seu episcopal de Mallorca? Doncs bé, la feble base de la seva hipòtesi tenia el suport del fet que a Son Peretó i a Sa Carrotja, no gaire distants d'aquesta ciutat moderna, s'hi havien trobat sengles basíliques paleocristianes. Ara bé, en el subsòl del nucli de Manacor, fins ara, no s'hi han revelat mostres de poblament romà. Però el que hem d'observar és com aquest historiador va donar llengua a les pedres, com si a Manacor reclamassin l'aplicació al seu lloc de la informació literària sobre l'existència d'una seu episcopal a Mallorca.

Ara bé, no podem atropellar les conclusions. Però, com que les excavacions han tret a la llum una sèrie de basíliques paleocristianes a les Balears, hom esperaria que, amb correspondència amb els textos, també sorgissin restes de les tres basíliques episcopals, car aquestes construccions, amb els seus complements edilicis, al seu lloc eren peces integrants de la ciutat tardoromana. Però, pel que sembla, fins ara aquesta relació no s'ha mostrat. Fins i tot, pel que fa a Mallorca, hom ignora per complet quina hauria estat la ciutat episcopal, mentre que les respectives *oppida* (ciutats?) episcopals de Menorca i d'Eivissa són identificades.

Si les coses són així, haurem de continuar la reflexió, afegint que ben possiblement hi ha un factor que cal tenir present, com és ara la probable regressió demogràfica a les illes Balears.

9. 1973: *Conciliorum Oecumenicorum Decreta*, a ALBERIGO, J.; DOSSETTI, J. A.; JOANNOU, P. P.; LEONARDI, C.; PRODI, P.; JEDIN, H. (ed.), p. 95, Bolònia.

10. 1757: *Corpus Juris Civilis Justinianei. Adjectis recentioribus quorundam imperatorum constitutionibus, et consuetudinibus feudorum, [...]*, I,3,36, II Augustae Taurinorum, col. 36.

11. GAUDEMET, J., 1958: *L'Église dans l'empire romain (Ive-ve siècles)*, (Histoire du Droit Canon et des Institutions de l'Église en Occident), p. 326-327, París, on dóna un clar estat de la qüestió.

12. El recurs més còmode als textos el trobam a BLANES I BLANES, C.; BONET I ROSSELLÓ, J.; FONT I JAUME, A.; ROSSELLÓ I CALLEJAS, A. M., 1990: *Les Illes a les fonts clàssiques*, especialment, p. 69-82, Palma de Mallorca. També podeu veure ZUCCA, R. 1998, *Insulae Baliares. Le Isole Baleari sotto il dominio romano* (Prefaci de Marc Mayer), p.147-155, 155-158 i 158-160, Roma.

13. «Baléares», *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, 6 (1932), p. 368.

La constància d'aquesta baixa demogràfica, crec, hauria quedat plasmada i perpetuada en el mateix títol dels bisbes coneguts de l'antiguitat. Almenys des de l'exterior hom n'hauria cercat la identificació no en el nom d'una ciutat important, com era la pràctica, sinó en el nom amb el qual era coneguda l'illa respectiva, és a dir, del territori en el qual exercien la seva tasca episcopal. El que va esdevenir aleshores s'ha perpetuat fins als nostres dies, malgrat que Palma, seu episcopal des del 1237, en qualque etapa de l'edat mitjana fos una de les ciutats més grans del món hispànic.

En aquestes circumstàncies, els tres bisbats tardoromans ben poc poden contribuir, per ara, al coneixement de les transformacions de la ciutat que es varen succeir en aquella època. Perquè el fet és que, a les Balears, ens trobam encara en un estadi en el qual l'arqueologia paleocristiana es nodreix d'aportacions predominantment rurals.

D'altra banda, en una reunió anterior,¹⁴ ja vaig aportar una sèrie d'informacions de tipus edilici, que ofereix la bibliografia del segle v sobre les esglésies balears. Però cap de les peces literàries que ens han arribat no descriu espais de les ciutats episcopals de les Balears i sí que ens informen d'oficines episcopals de Tarragona i de la sinagoga de Magona, substituïda per una basílica cristiana intramurs, que s'afegia a la ja existent extramurs. De la seu episcopal, Iamona, sabem això tan obvi: que el bisbe hi residia. D'allà, una volta preparada la campanya contra els jueus, seguit de molts cristians, el bisbe s'encaminà a Magona, d'on, al cap d'una setmana, retornà a la seva seu, després d'un èxit clamorós. En termes del bisbe Sever, a Magona s'hauria consumat la victòria del Lleó de Judà sobre l'antic Israel.

DENOMINACIÓ DELS BISBES BALEARS

En realitat, en la denominació dels bisbes balears, hi tenim una autointitulació, o solament sabem com eren coneguts de fora estant?

Per tot allò que acabam de veure, no ens hem topat amb cap text que ens permeti saber com s'autointitulaven els bisbes illencs, perquè totes les referències en aquest sentit ens vénen de fora. Els únics textos produïts antigament que ens han arribat són els de Sever i Consenci. Però Sever dóna solament el nom d'«Insula Minorica una

ex Balearibus insulis»¹⁵ i Consenci, a l'*ep* 11*,4,1, du l'expressió «insularum Balearium».¹⁶ La resta de textos provenen de l'exterior. No tenim una sola signatura conciliar dels bisbes illencs. Està fora de lloc seguir els textos, prou indicatius, tant si són clàssics, com si se tracta dels carolins.¹⁷

Per tant, hem de treure dues conclusions òbvies: la primera, que a les Balears no hi havia cap nucli urbà prou significatiu que donàs nom a una seu episcopal, i la segona és que hi havia un sol bisbat en cada illa. Aquesta realitat es corresponia amb el fet que —així ho crec—, des de fora estant, hom denominà els corresponents bisbats a partir de com cada illa era coneguda.

Com s'autodenominaven els bisbes illencs, si amb l'aposició al seu nom del de la ciutat episcopal o com ho feren els autors que citam, ens roman ben obscur. Avui no ho podem saber. No valdria argüir que des de l'edat mitjana, quan es restauraren les seus episcopals, es reproduí la denominació antiga. Aquest procediment no constitueix un argument històric. Solament ens recorda un fet anterior.

UNA SEU METROPOLITANA A LES BALEARS? VAREN DEPENDRE DE CARTAGENA?

No és el lloc ni dispòs de l'espai per a esbrinar la qüestió amb amplitud. A més, la crec suficientment plantejada en un altre lloc.¹⁸ Atès el retard amb què l'estructura metropolitana es va implantar a l'Occident, i tenint present el que he recollit sobre el poc relleu de les seus episcopals de les Balears, em sembla que la província romana *Balearica* mai no esdevingué una província eclesiàstica, amb una seu metropolitana a les Illes. Tampoc no podem pensar que fossin adscrites a una seu peninsular, car l'ocupació dels vàndals i la posterior dels bizantins ho impediren.¹⁹

15. AMENGUAL I BATLE, 1992, *Orígens del cristianisme...*, II, p. 14.

16. AMENGUAL I BATLE, 1992, *Orígens del cristianisme...*, II, p. 110.

17. Tots els textos coneguts, d'època cristiana, fins al segle X, els he reproduït segons la seva edició crítica existent i els he traduït a AMENGUAL I BATLE, 1992, *Orígens del cristianisme...*, II, p. 8-150.

18. AMENGUAL I BATLE, 1992, *Orígens del cristianisme...*, I, p. 413-438.

19. AMENGUAL I BATLE, 1992, *Orígens del cristianisme...*, I, p. 420-438.

14. AMENGUAL I BATLE, 1992, Vestigis d'edificia a les cartes de Consenci i Sever, *III Reunió*, p. 489-501.

Malgrat tot, qualque autor ha suposat que el pas a l'organització metropolitana es realitzà en temps dels bizantins. Atès que hem citat la carta de Licinià de Cartagena al bisbe Vicenç d'Eivissa, creiem oportú entrar breument en la problemàtica que suscità la seva resposta al bisbe Vicenç d'Eivissa, que li havia comunicat que havia caigut una carta del cel, escrita per Jesús.²⁰ Crec que una lectura acurada del text no mena a concloure que Licinià, per aquelles saons, ja fos bisbe²¹ i molt menys que Vicenç se li adreçàs considerant-lo el seu metropolità.

Els autors no sempre aclareixen que la iniciativa d'aquesta relació la va prendre Vicenç i no Licinià. Aquest, més que intervenir, respongué a una consulta que li va fer espontàniament Vicenç. Més encara, tendiria més a creure que Vicenç s'adreçà al teòleg Licinià, més que no al metropolità.

Quan hom dedueix que aquest darrer va exercir la seva autoritat metropolitana, no en mostra cap prova.²² Ara bé, la credulitat del bisbe d'Ei-

vissa és tan estrafolària, que per a posar-la en evidència no cal recórrer a una autoritat jurídica. N'hi havia ben prou amb una aplicació dels criteris elementals d'exegesi bíblica, que ja havien conduït a les esglésies cristianes a declarar quins eren els escrits canònics del cristianisme. Les coses així estant, era ben clar que s'havia de descartar qualsevol lletra redactada per Jesús. La ignorància o la credulitat de Vicenç és palesa, perquè allò que inquiria pertanyia al cúmul de qüestions de sobra resoltes. El problema era ben diferent del que plantejaven els escrits apòcrifs del Nou Testament. La *carta del cel* era en si un despropòsit, no un apòcrif.²³

En la V Reunió de Cartagena, l'any 1998, alguns autors es varen referir a la relació de Vicenç d'Eivissa amb Licinià, com hom ho havia d'esperar. M'agradaria comentar qualque aspecte d'aquestes intervencions. Amb tot, just prendré en compte les conclusions de Raúl González Salinero. L'autor suposa que Licinià exercia una autoritat superior sobre Vicenç.²⁴ Segueix P. Goubert i suposa que les Balears passaren a dependre eclesiàsticament de Cartagena. Ara bé, Goubert confongué diverses dades, de manera que atribuï a *Cartago Nova* la llista episcopal, dels volts del 484, que es va redactar a la *Cartago* africana i que hem adduït més amunt.²⁵ Per tant, la seva suposició està privada de fonament.

Hi ha hagut estudiosos que han cregut que hi havia indicis més llunyans per proposar la vinculació de les Illes Balears a la *Cartaginense* romana i posteriorment a la cristiana. D'una lectura de

20. AMENGUAL I BATLE, 1992, *Orígens del cristianisme...*, I, p. 398-412, on faig un intent de contextualitzar l'ambient cultural i religiós de la *carta del cel*, que és el primer testimoni d'una llarga sèrie d'escrits fabulosos semblants.

21. Vegeu AMENGUAL I BATLE, 1992, *Orígens del cristianisme...*, I, p. 430.

22. VALLEJO GIRVÉS, M., 1993: *Bizancio y la España Tardoantigua. (s. v-viii): Un capítulo de historia mediterránea*, p. 405, Alcalá de Henares. Com altres autors, per explicar la superioritat metropolitana de Licinià, es fonamenta en el to amb què responia al bisbe Vicenç. Però, tornem-ho a dir, era tan greu el despropòsit del bisbe d'Eivissa que no calia tenir cap autoritat eclesiàstica per rebutjar la seva falla. Si Licinià hagués fruit sobre el bisbe Vicenç d'una jurisdicció aleshores possible, tal vegada ho hagués mostrat amb l'adopció de mesures disciplinàries, i no en tenim cap petja. L'autora cita, a més, altres autors, que ja abans vaig discutir a AMENGUAL I BATLE, 1992, *Orígens del cristianisme...*, vol. I, p. 430-431. Un dels historiadors al·ludits, GAMS, P. B., 1874: *Die Kirchengeschichte von Spanien*, II/2, p. 52-53, Regensburg, pròpiament no parla de la jurisdicció sinó que descriu la Carta de Licinià. Però, a la p. 54, es demana si el bisbe de les Pitiüses —mai no ha tingut vigor aquesta nomenclatura— li era subjecte, atesa la major proximitat d'aquestes illes a la Península. El savi benedictí oblidà que aquestes illes, les més llunyanes de Tarragona, des del segle XIII, varen dependre durant centúries de l'arquebisbe d'aquesta antiga seu, no com a diòcesi sufragània, sinó com a part del bisbat, mentre les illes més properes a Tarragona, Mallorca i Menorca, mai no han tingut aquesta dependència. Posant la qüestió en aquests termes, hauríem de cercar a quina província eclesiàstica pertanyien Mallorca i Menorca, la qual cosa em sembla una tasca ociosa. MADOZ, *Liciniano*, p. 13, just expressa que l'esmentada resposta del metropolità cartaginès causa la impressió que ho era de Vicenç. Pel que fa a Demetrio Mansilla, hauríem de disposar de més espai per repetir la discussió de les

seves diverses explicacions, no sempre coherents entre si. N'hi ha prou, per ara, remetre'ns a AMENGUAL I BATLE, 1992, *Orígens del cristianisme...*, I, p. 430-437.

23. Que fins al concili de Trento, al segle XVI, no hi hagués una definició sobre el cànon de l'Esclatúra, no augmenta ni minva gens la solidesa dels resultats assolits anteriorment. Una definició de fe no fa que una formulació sigui més veritat que abans de ser definida. Solament l'apuntala amb un estaló jurídic i, sovint, fa que esdevingui un entrebanc per a la teologia.

24. GONZÁLEZ SALINERO, R., 2000: *Ut nos iudaizare compellat*. La responsabilidad episcopal de Liciniano de Cartagena ante las influencias judaizantes, *V Reunió d'Arqueologia cristiana hispànica, Cartagena*, (1998), p. 605-608, Barcelona. Es refereixen a Licinià, sense precisar si era o no metropolità, VELÁZQUEZ, I., 2000: Zonas y problemas eclesiásticos durante la época de la presencia bizantina en *Hispania* (Una reflexió sobre los textos), *V Reunió*, p. 585-596, especialment les p. 586 i 595, i CASTELLANOS, S., 2000: Liciniano de Cartagena y la acumulación episcopal de reliquias en el Occidente tardoantiguo, *V Reunió*, p. 601-603.

25. Veg. AMENGUAL I BATLE, 1992, *Orígens del cristianisme...*, vol. I, p. 429, nota 373.

Plini, HN, III, p. 18, 25 i 76, feta segons criteris de tipus juridicoadministratiu, n'han deduït que el «conuentus iuridicus Carthaginensis» era la unitat administrativa a la qual pertanyien les Balears. Amb tot, crec que la lectura adient és la simplement geogrficodescriptiva, que no demana una adscripció semblant.²⁶

Arribats aquí, crec que la resposta més satisfactòria ens l'enceta l'epigrafia. De fet, alguns arqueòlegs ens han mostrat com el *cursus* d'alguns notables romans nadius de les Balears acabava no a *Cartago Nova* sinó a *Barcino* i *Tarraco*.²⁷ Per tant, aquests testimonis ens conviden a posar en dubte una adscripció més pretesa que provada de les Balears al *conuentus Cartaginense*. Una sospita semblant afebleix la deducció de molts autors, que suposen com a clara aquesta pertinença administrativa. Aquest sol llenegadís seria l'antecedent que permetria que alguns proposassin que, quan es va crear la província *Cartaginense*, les Balears hi quedaren adscrites.²⁸

Quan s'entra en l'organització metropolitana eclesiàstica, l'esmentat antecedent de l'administració romana serveix de fonament a certs autors per aplicar el principi d'acomodació, segons el qual conclouen que els bisbats balears varen dependre del metropolità de Cartagena.

Però si ens sembla insegura la base d'aquesta construcció, perquè no té cap peça extreta de les pedreres de la historiografia dels clàssics que s'assenti amb fermesa, quan avançam en la historiografia tardoromana i en els autors romanovisigòtics, aquell edifici trontolla. Aquests historiadors ens asseguren que les Balears foren englobades en la *Tarraconense*, en una data anterior a la creació de la província *Baleàrica*. Un primer text el

26. Veg. AMENGUAL I BATLE, 1992, *Orígens del cristianisme...*, I, p. 416-418. Amb tot, encara ZUCCA, R., 1998, *Insulae Baliares*, p. 138-139, entre altres passatges, manté aquesta adscripció, tot seguint l'argumentació tradicional; però, a la p. 145, precisa que Plini es va decantar del criteri de l'ordre alfabètic de les *formulae provinciae*, per subjectar-se a la seqüència del fus horari, pres en sentit invers, de ponent a llevant.

27. VENY, C., 1965: *Corpus de las inscripciones baleáricas hasta la dominación aràbica*, Ap I,3; I,2; I,8, p. 239, 242 i 245, respectivament, Roma, citades a *Orígens del cristianisme...*, I, p. 415-416, on trobareu altra bibliografia. De manera indirecta dona suport a aquesta interpretació ZUCCA, R., 1998: *Insulae Baliares*, p. 148, 152 (M. C. Frugi), tot i que manté la tesi contrària, com hem recollit, car les dades epigràfiques que addueix vinculen els personatges balears a Tarragona i a Cartagena.

28. ZUCCA, 1998: *Insulae Baliares*, p. 111. La Cartaginesa s'hauria creat en temps de Dioclecià.

llegim en una obra del segle IV, de contingut jurídic, com és el *Liber Generationis Hippolyti*: «Insulae que pertinent ad Hispaniam Tarraconensem tres sunt: [...] Ebuso, Palma, Pollentia [...]». Per discutit que sigui el text,²⁹ no li podem negar antiguitat. Omet altres testimonis secundaris per a recórrer a una persona ben lligada a *Cartago Nova*, com és ara sant Isidor de Sevilla, el qual a la *Historia Wandalorum*, 73, ens diu clarament que les Balears pertangueren a la província tarraconense: «Gundericus [...] Balearicas Tarraconensis prouinciae insulas depraedatur».³⁰ Cal observar que sembla que el polígraf hispanoromà desconegué la creació de la sisena província de la *Hispania*, la *Balearica*. Possiblement amb aquest oblit no tenim més que una altra mostra del poc relleu que degué tenir.

Per això, possiblement valgui aplicar el criteri hermenèutic d'anar d'allò que és clar vers el que és obscur. Així, davant textos discutits, reconeixem més força a la major claredat de les dades arqueològiques, que ens vénen des de l'epigrafia i, sobretot, crec que cal atendre als testimonis literaris tardans i clars, suara adduïts.

Per tant, de la mateixa manera que crec que hi ha prou raons per a descartar la formació d'una província eclesiàstica balear, també diria que fins ara no hi ha prou fonament per a assignar les Balears a una altra unitat exterior, com seria la Cartaginesa. Una estructura semblant de l'administració eclesiàstica no va arribar a temps a les Balears perquè hi quallàs. I bona part d'aquest retard és degut a la ja susdita escassetat demogràfica de les poblacions existents a les Illes Balears.

Aquest panorama balear és el que em sembla que es correspon amb les dades dels textos literaris i epigràfics dels quals disposam. Solament podem fer història a partir del bagatge informatiu del qual disposam. Si els nostres resultats es corresponen amb la mommseniana pretensió de descriure allò que pròpiament va esdevenir, és una qüestió que em defuig, perquè, en aquest cas, no cau sota l'observació de l'historiador.

29. AMENGUAL I BATLE, 1992: *Orígens del cristianisme...*, I, p. 419-420.

30. He retornat sobre tota la qüestió l'any 2001 a *Consentius/Severus de Menorca*, p. 694-697. Tanmateix ZUCCA, 1998: *Insulae Baliares*, p. 138-141, sembla que no coneix aquests textos, la qual cosa explica que encara mantingui l'adscripció de les Balears al *conuentus carthaginensis*, segons hem dit més amunt.

LA CERÀMICA DEL PLA DE SES FIGUERES. NOVES DADES DEL MONESTIR DE L'ILLA DE CABRERA (ILLES BALEARS)

Mateu Riera Rullan

La carta que el papa Gregori Magne va enviar l'any 603 dC al seu defensor Johannes és l'única referència literària antiga que es té del monestir de l'illa de Cabrera (illes Balears).¹ Passant a l'àmbit de l'arqueologia, diversos treballs de prospecció, iniciats els anys 50 del segle passat per J. Camps (1960 i 1962), i continuats per V. Guerrero (1985), M. J. Hernández, M. A. Cau i M. Orfila (1992), van evidenciar per a l'arxipèlag de Cabrera una important presència humana del temps de l'antiguitat tardana.

Noves prospeccions i, per primer cop, diverses campanyes d'excavació (1999 i 2000) han permès millorar els nostres coneixements sobre la comunitat monàstica cabrerena. D'aquesta forma, tenim una sèrie de jaciments, datables, amb prou seguretat, entre els segles v a vii dC (fig. 1), dintre dels quals es podrien distingir dos tipus d'assentament: el cenobi i l'eremitori. Aquesta interpretació s'ha fet a partir de l'anàlisi del que ens diuen les fonts escrites antigues i medievals sobre el primer monacat a Occident i de la recerca de diversos paral·lels en illetes o illots de la Mediterrània i de l'Atlàntic.² Som conscients, però, que encara ens calen treballs d'excavació arqueològica importants per a acabar de confirmar les nostres propostes, com els que tenim projectats i aprovats pel Ministeri de Medi Ambient, per als anys 2003 i 2004.

Per tot això, volem aprofitar aquesta VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica per a presentar els materials ceràmics apareguts al jaciment del Pla de ses Figueres, assentament principal de l'arxipèlag de Cabrera.

1. Per a més informació, veg. AMENGUAL, J., 1991: *Els orígens del cristianisme a les Balears*, p. 382-398, Palma.

2. RIERA RULLAN, M., 2002: *El monestir de Cabrera a l'antiguitat tardana*, tesi de llicenciatura, Universitat Autònoma de Barcelona.

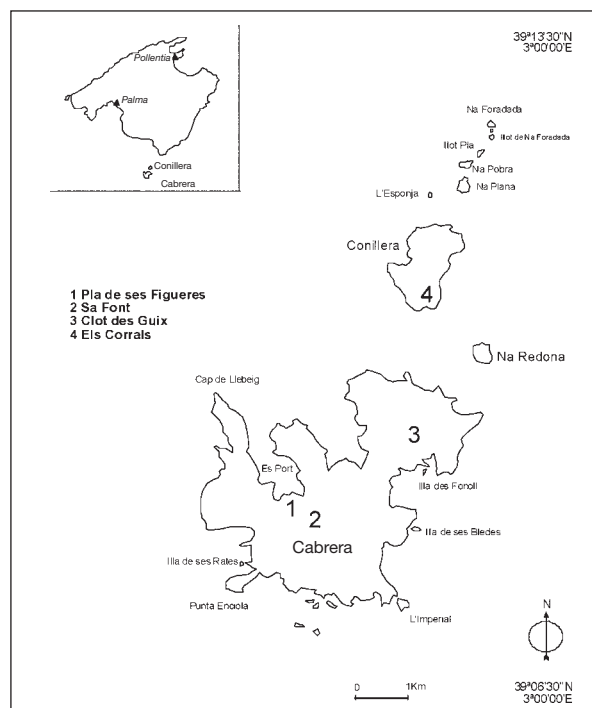

Figura 1. Jaciments tardans de l'arxipèlag de Cabrera.

El jaciment arqueològic anomenat del Pla de ses Figueres es troba situat al fons del port de l'illa de Cabrera, comença ben bé en l'actual línia de costa i se n'allunya fins a 150 m, com a mínim.³ Relacionat directament amb aquest jaciment, la primera notícia que tenim d'algun tipus d'acti-

3. Aquesta apreciació encara s'ha de comprovar, ja que només tenim un coneixement parcial de la zona, adquirit mitjançant una prospecció superficial de tota aquesta part del port, gràcies a tot allò que va destapar la rasa per a soterrar la xarxa d'aigües i també als sondeigs arqueològics portats a terme a les campanyes del 1999 i el 2000.

vitat vinculada a la investigació arqueològica ens porta a la dècada dels setanta, quan el Dr. Víctor Guerrero va poder recollir «restes ceràmiques, fonamentalment fragments de sigil·lades Clara-D i de llànties paleocristianes, entre les ruïnes properes a la rada de l'actual port» (Guerrero, 1985, p. 148). Uns anys més tard, María José Hernández i els doctors Margarita Orfila i Miquel Àngel Cau van publicar un estudi força més complet d'aquesta zona del fons del port (Hernández, Cau i Orfila, 1992, p. 213-222), en el qual donaren a conèixer tres nuclis: un de relacionat amb «una possible factoria de salazón», anomenat *Sa Plageta*, on identificaren dotze dipòsits de diverses mides, retallats a la roca o construïts amb pedres i argamassa i recoberts amb *opus signinum*. Tots estaven un vora l'altre, ben arran de la línia de costa actual. Els altres dos nuclis, anomenats *Es Povet* i *Camí de Can Feliu*, considerats «possibles núcleos de població», eren una mica més cap a l'interior i no s'hi va poder identificar cap estructura. En tots aquests *nuclis*, es van poder recollir, en superfície, abundants fragments ceràmics datables entre els segles VI i VII dC (Hernández, Cau, Orfila, 1992, p. 220). Finalment, a mitjan anys noranta, al llarg de les tasques de catalogació de zones arqueològiques per revisar el pla general d'ordenació urbana de Palma, el Pla de ses Figueres es va poder protegir en tota la seva amplitud, que inclou els tres nuclis exposats pels autors Hernández, Cau i Orfila, el 1992.

L'any 1999 es va poder fer la primera excavació arqueològica no només del Pla de ses Figueres, sinó de tot l'arxipèlag de Cabrera. Poc temps abans, durant les obres per a soterrar la xarxa d'aigües, a uns 100 m al sud-est de la platja, s'hi havien trobat tres tombes. Aquesta primera excavació es va centrar en una de les tombes (enterrament 1, fig. 2), que es caracteritzava perquè era una sepultura de fossa, que tallava una capa d'argila i també la roca natural. Tenia forma de *banyera*, és a dir, trapezial, amb els extrems arrodonits i amb la part de la capçalera força més ampla i corbada que la part dels peus. Els costats eren paral·lels, amb una reculada més o menys per la meitat de l'alçada, que deixava un encaix per a la coberta. La fossa, en la seva part alta, feia 2,30 m de llargada, per 0,70 m d'amplada a la part de la capçalera, i 0,30 m a la part dels peus. En canvi, a la part baixa, feia 2 m de llargada per 0,45 m d'amplada a la part del cap, i 0,20 m a la dels peus. La fondària total era de 0,75 m. La base era ben recta i horitzontal i estava formada per la mateixa roca natural retallada. La coberta estava

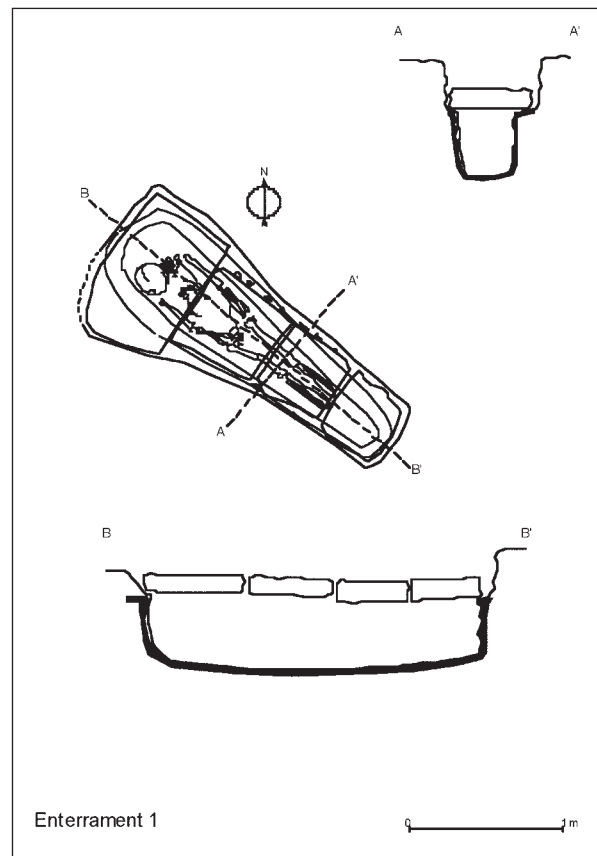

Figura 2. Enterrament 1.

feta amb quatre grans lloses de marès, col·locades planes, força ben retallades, posades en sec, la primera, començant pel cap, era força més gran que les altres. Dins la sepultura hi havia un únic esquelet, en posició de decúbit supí, amb el cap caigut i recolzat sobre l'espatlla dreta. El braç esquerre, el tenia estirat al llarg del cos i el dret, plegat, recolzat a sobre de la pelvis. Tenia les cames estirades i paral·leles. No tenia cap mena d'aixovar ni de caixa i presentava una orientació sud-est (peus) / nord-oest (cap). Amb l'estudi antropològic,⁴ es va poder determinar que aquest esquelet corresponia a un individu madur de 40-45 anys i d'1,66 m d'alçada, al qual es va atribuir un sexe masculí. La troballa d'un fragment de vora de cuina tardana corresponent a la forma Fulford 8, dintre de l'estrat d'argila tallat per a la fossa de la tomba, ens permet donar-li un *terminus post quem* del final del segle V dC. Les dimensions reduïdes de les cales arqueològiques fetes fins ara ens impedeixen precisar més la datació d'aquest enterrament i, per descomptat, la

4. Estudi antropològic elaborat per Alcía Alesan.

VAIXELLA TSAD

TIPUS	Datació Hayes	Datació Raynaud	Datació Carandini Tortorella
Hayes 80A?	450-500	400-500	–
Hayes 80B similar cuina africana	450-500	500-530	c. 400-500
Hayes 80B/99	Inici s. VI?	–	–
Hayes 81?	450-500	400-500	360-440
Hayes 89	400-500?	450-520	–
Hayes 90,4	S. VI?	550-620	Final VI- inici VII
Hayes 91	c. 450-600+	350-450	–
Hayes 91B	450-530	380-500	–
Hayes 91C	c. 530-600+	500-600	–
Hayes 91D	c. 600-650	580-675	–
Hayes 93B	500-540	500-540	400/50-540
Hayes 94	Final s. V i VI	400-550	400- ...
Hayes 96	c. 490-540	500-550	490-540 c.
Hayes 97	c. 490-550	500-550	c.460-550
Hayes 99B	530-580	530-580	–
Hayes 99C	560/580-620	560-620	–
Hayes 100?	Final s. VI- inici s. VII	580-620	–
Hayes 101	550-600	550-600	550 - fins a la segona meitat s. VII (Michigan IV), a Cartago
Hayes 103B	c. 500-575	500-575	–
Hayes 104	c. 530-625 o més	500-625	500-625
Hayes 104B	570 - c. 600	570-600	–
Hayes 104C	c. 550 - 625	550-625	550-625, a mitjan s. VII (Michigan IV)
Hayes 105	c. 580/600-660	580-675	–
Hayes 107	c. 600-650	580-675	c. 580-667
Hayes 108	600-...		600-630
Hayes 109?	c. 580-600 i més	580-600	–
Atlante LII, 5	–	–	No es coneix
Llumeta	–	–	–
Decoració estampillada estil E (ii)	530-600	–	530-600

VAIXELLA DSP

TIPUS	Datació Raynaud
Rigoir 18	370-500

VAIXELLA LRC

TIPUS	Datació Hayes	Datació Raynaud	Datació Carandini
Hayes 3	460-600	460-600	–
Hayes 3E	Darrerries s. v	470-500	Darrerries s. v
Hayes 3F	500-600	500-600	S. VI
Hayes 5?	460-550	460-550	–

CUINA AFRICANA

TIPUS	Datació Macias	Datació Raynaud	Datació Tortorella
OSTIA III, 267	100-475/500	175-250	Primera meitat s. II - c. 400
ATLANTE CVII, 9		360-440	Final s. IV - final s. V
Oc/CCA/VIr. 5.40	350/400-450/475	–	–

CUINA TARDANA

TIPUS	Datació Macias	Datació Fulford
FULFORD 8	475/500-600/625	475/500-575/600
FULFORD 20 O 32	–	Primera meitat s. VI
Oc/Or/62	500 – mitjan s. VII	Posterior al 500
Oc/Gre/7 O 52	S. V-VIII	–

CERÀMICA COMUNA

TIPUS	Datació Macias	Datació Ramón
Ab/Eiv/4 = RE-0902	Final s. V o abans, fins a mitjan s. VI	Final s. V o abans, a mitjan s. VI
M/Cox/36	475-600	–
Gi/Eiv/4 = RE-0806b	425-525	425-525

ÀMFORES AFRICANES

TIPUS	Datació Keay	Datació Remolà
KEAY XXV	300-420	–
KEAY LV A	450-550	–
KEAY LXII	520-600	Final s. V - inici s. VII

de la necròpolis. Com ja hem dit abans, les altres dues tombes identificades encara romanen sense excavar. De tota manera, gràcies al forat obert quan es va fer la rasa que va permetre trobar les sepultures, es va poder observar que una d'aquestes no era ben bé com la de l'enterrament 1. Es tractava d'un enterrament en cista, on les parets i la coberta estaven fetes amb lloses de marès i, tot plegat, dintre d'una fossa. Com l'altra, només contenia un únic cadàver i, pel poc que es va poder observar, semblava que estava en posició de decúbit supí.

De tota manera, per ara, del Pla de ses Figue-

res, el més remarcable és la quantitat sorprenent de restes ceràmiques que es troben pertot arreu, amb una gran àrea de dispersió,⁵ molt destacada sobretot si tenim en compte la cronologia d'aquest assentament. Les troballes freqüents de ceràmiques per a cuinar, de vaixel·la o corresponents a grans contenidors, sembla que ens indiquen que, en algun lloc del jaciment, hi havia d'haver una zona d'habitatge. Com es pot veure a les taules següents, el material ceràmic trobat al Pla de ses

5. Unes 10 ha.

Figueres abasta un arc cronològic centrat entre els segles v i vii dC.⁶ Al jaciment també apareixen alguns exemplars més antics, però han estat desestimats, ja que no arriben ni a l'1 % del material trobat. Atès que no hem pogut fer cap treball de prospecció exhaustiu, el criteri per a la recollida de material ha estat anar arreplegant un exemplar dels diferents tipus que s'hi anaven localitzant. Tal com es pot veure a la figura 3, si s'agafa com a referència la vaixel·la, atès que és l'element que més precisió cronològica ens dóna, queda prou evidenciada que hi ha més presència de tipus ceràmics corresponents al segle vi. Molts, però, poden arribar al començament del segle vii, segle del qual encara hi trobem força exemplars. Una altra cosa que cal destacar és la preeminència de les produccions originàries del nord de l'Àfrica. Finalment també cal fer notar l'abundància de grafitis postcoccio (lâm. 6, 7 i 12). Malauradament, encara no n'hem aconseguit cap de sencer i, per tant, se'ns fa difícil d'interpretar-los, tot i que sembla que alguns podrien correspondre a algun tipus de símbol cristià.

BIBLIOGRAFIA

- AMENGUAL I BATLE, J., 1991: *Els orígens del cristianisme a les Balears*, Palma.
- CAMPS, J., 1960: Cerámicas de tipología indígena halladas en Conejera y Cabrera, *BSAL*, núm. 31.
- CAMPS, J., 1962: Primeros hallazgos arqueológicos en las islas de Cabrera y Conejera, *VII Congreso Nacional de Arqueología*, Barcelona (1960), p. 188-190, Saragossa.
- CARANDINI A. (ed.), 1981: *Atlante delle forme ceramiche, I. Enciclopedia dell'Arte Antica Classica e Orientale*, Roma.
- GUERRERO, V., 1985: *Indigenisme i colonització púnica a Mallorca*, Ses Salines.
- HAYES, J. W., 1972: *Late Roman Pottery*, Londres.
- HAYES, J. W., 1980: *Supplement to Late Roman Pottery*, Londres.
- HERNÁNDEZ, M. J.; CAU, M. A.; ORFILA, M., 1992: Nuevos datos sobre el poblamiento antiguo de la isla de Cabrera (Balears). Una posible factoría de salazones, *Saguntum*, 25, p. 213-222, València.
- KEAY, S. J., 1984: *Late roman amphorae in the Western Mediterranean. A typology and economic study: the catalan evidence*, BAR International Series, 196, Oxford.
- MACIAS, J. M., 1999: *La ceràmica comuna tardoantiga a Tàrraco. Anàlisi tipològica i històrica (segles V-VII)*, Tàrragona.
- RAMON, J., 1986: *El Baix Imperi i l'època Bizantina a les illes Pitiüses*, Eivissa.
- RAYNAUD, CL., 1993: Céramique africaine de cuisine, *Lattara*, núm. 6, p. 87-89, Lattes.

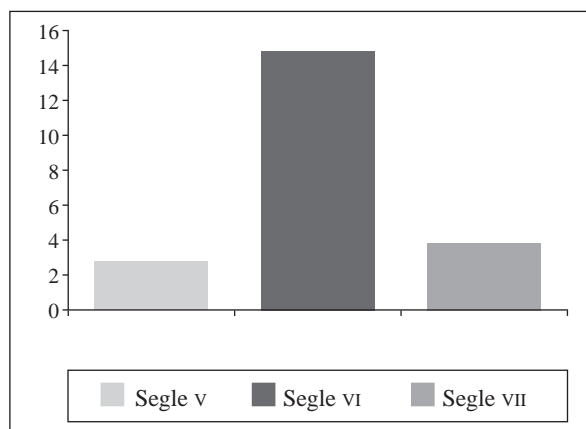
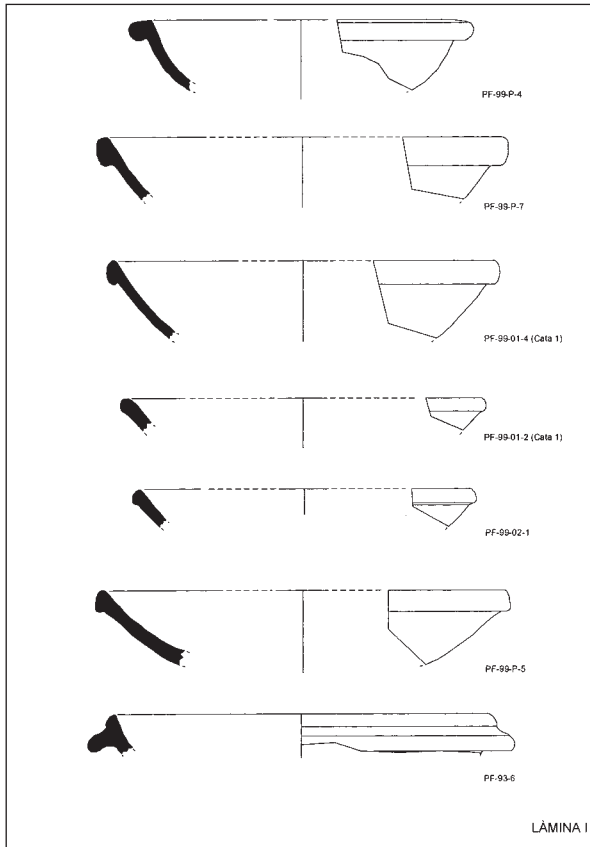

Figura 3. Taula en percentatges de ceràmiques de vaixel·la per segle del Pla de ses Figueres.

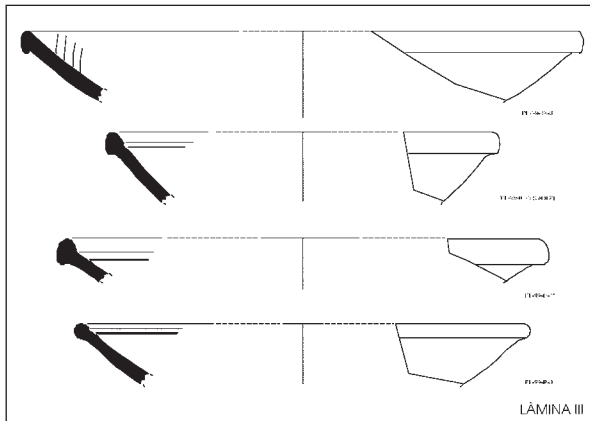
- RAYNAUD, CL., 1993: Céramique africaine Claire D, *Lattara*, 6, p. 190-197, Lattes.
- RAYNAUD, CL., 1993: Céramique Estampée grise et orangée dite dérivée de sigillée paléochrétienne, *Lattara*, 6, p. 410-418, Lattes.
- RAYNAUD, CL., 1993: Céramique Late Roman C, *Lattara*, 6, p. 502-503, Lattes.
- RAYNAUD, CL.; BONIFAY, M., 1993: Amphores africaines, *Lattara*, 6, p. 15-22, Lattes.
- REMOLÀ, J. A., 2000: *Las ánforas tardoantiguas en Tarraco (Hispania Tarraconensis)*, Instrumenta, 7, Barcelona.
- RIERA RULLAN, M., 2002: *El monestir de Cabrera a l'antiguitat tardana*, tesi de llicenciatura, Universitat Autònoma de Barcelona.
- RIERA RULLAN, M., 2001: L'ocupació de Cabrera: Segles v-vii, a PONS, J. M.; RIERA FRAU, M. M.; RIERA RULLAN, M., *Història i arqueologia de Cabrera*, Palma Ciutat Educativa, Eines, 6, p. 65-72, Palma.
- TRIAS, M., 1974: Una campanya a les illes de Cabrera, *Endins*, 1, p. 33-55, Palma.

6. Els autors dels dibuixos són Catalina Garau i Mateu Riera.

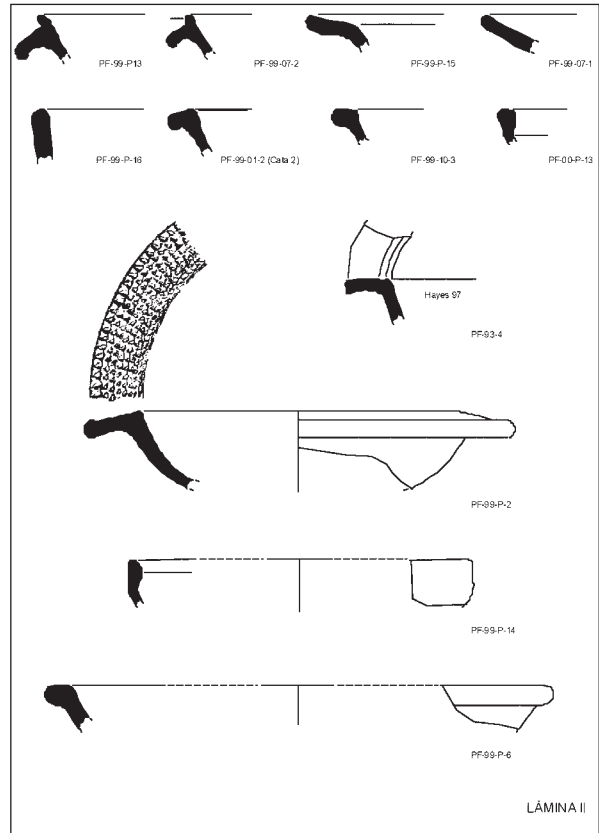
Làmina 1

- PF-99-P-4: TSAD, Hayes 94
- PF-99-P-7: TSAD, Hayes 99B
- PF-99-01-4 (Cata 1): TSAD, Hayes 99C
- PF-99-01-2 (Cata 1): TSAD, Hayes 80B
- PF-99-02-1: TSAD, Hayes 80B/99
- PF-99-P-5: TSAD, Hayes 80B/99
- PF-93-6: TSAD, Hayes 91D

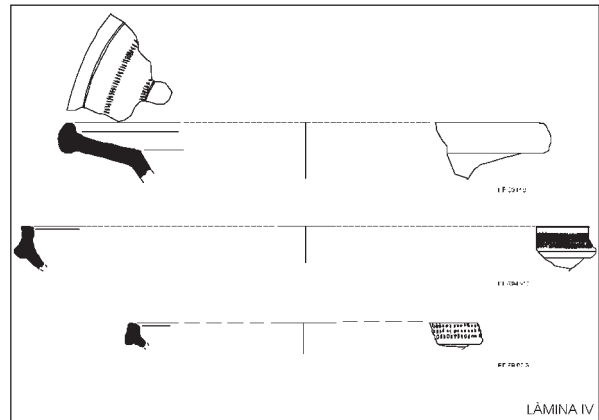
Làmina 3

- PF-99-06-3: TSAD, Hayes 103B
- PF-99-01-3 (Cata 2): TSAD, Hayes 103B
- PF-99-P-11: TSAD, Hayes 104B
- PF-99-P-3: TSAD, Hayes 104C

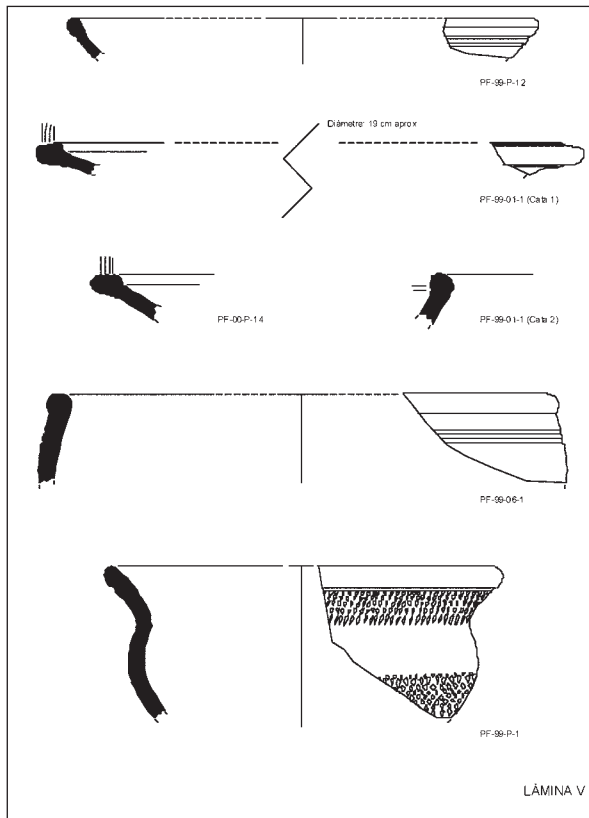
Làmina 2

- PF-99-P-13: TSAD, Hayes 91B
- PF-99-07-2: TSAD, Hayes 91C
- PF-99-P-15: TSAD, Hayes 107
- PF-99-07-1: TSAD, Hayes 109?
- PF-99-P-16: TSAD, Atlante LII,5
- PF-99-01-2 (Cata 2): TSAD, Hayes 93
- PF-99-10-3: TSAD, Hayes 108
- PF-00-P-13: TSAD, Hayes 100?
- PF-93-4: TSAD, Hayes 97
- PF-99-P-2: TSAD, Hayes 96
- PF-99-P-14: TSAD, Hayes 101
- PF-99-P-6: TSAD, Hayes 108?

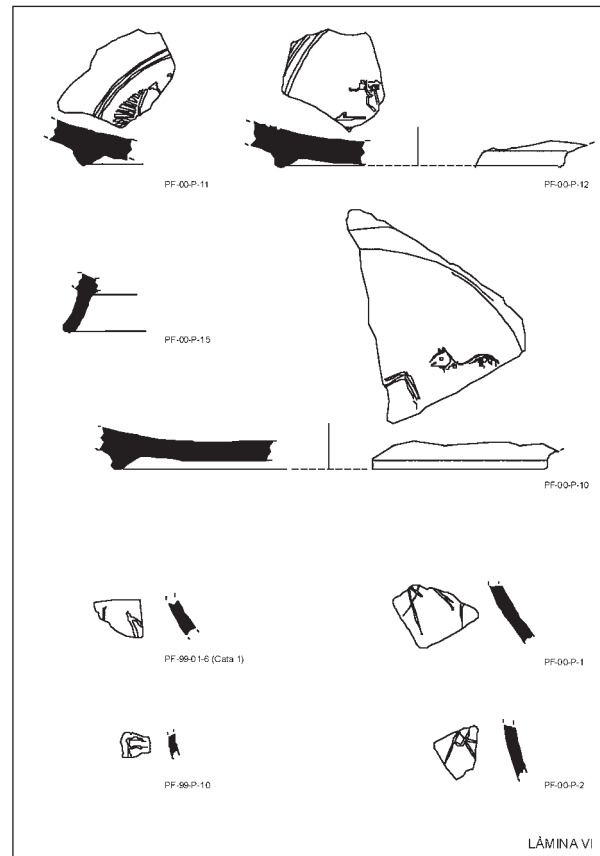
Làmina 4

- PF-00-P-9: TSAD, Hayes 90
- PF-99-P-18: LRC, Hayes 3E
- PF-99-02-3: LRC, Hayes 3F

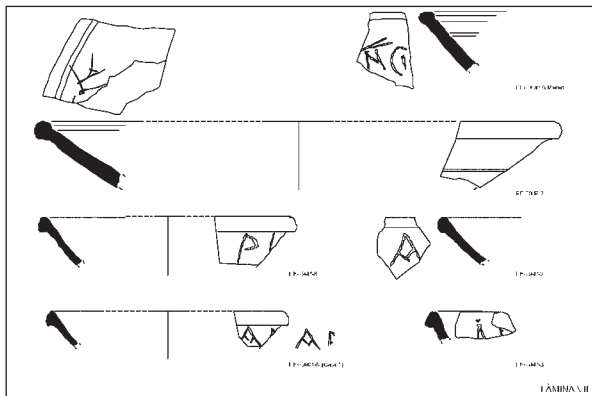
Làmina 5

- PF-99-P-12: TS indeterminada (semblant a Hayes 9B de TSAA o a Hayes 80A de TSAD)
- PF-99-01-1 (Cata 1): LRC?, Hayes 5? O Robinson 1959, tau70, n. PIII86
- PF-00-P-14: LRC?, Hayes 5? O Robinson 1959, tau70, n. PIII86
- PF-99-01-1 (Cata 2): TS indeterminada
- PF-99-06-1: TS indeterminada
- PF-99-P-1: DSP grisa, Rigoir 18

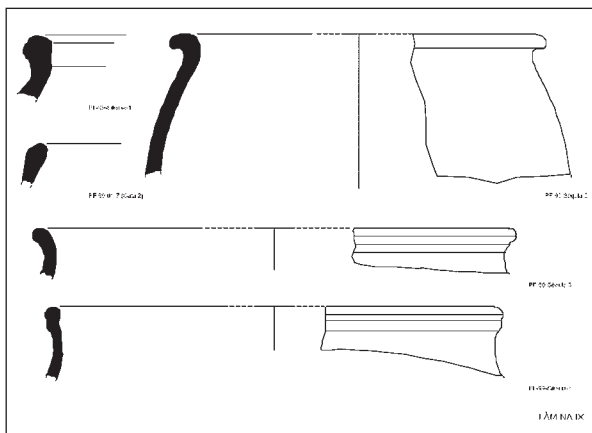

Làmina 6

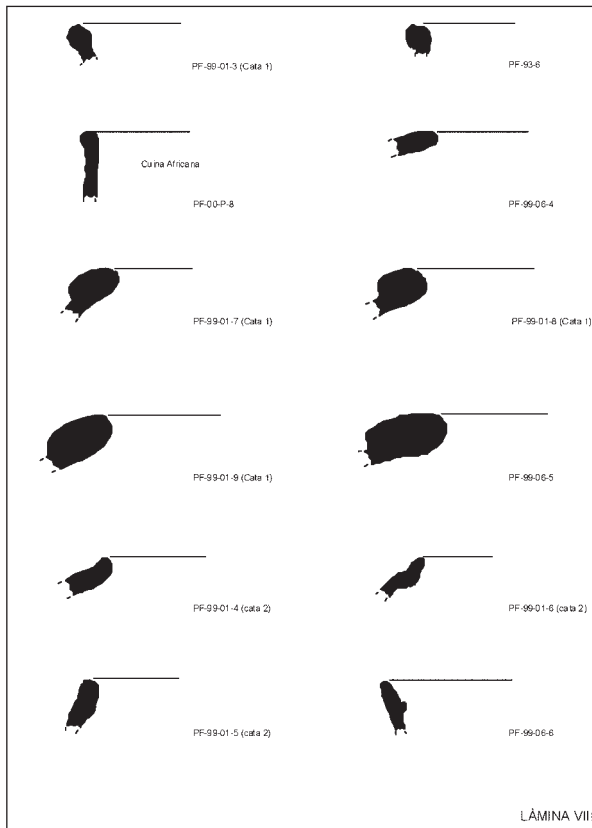
- PF-99-P-11: TSAD, decoració estampillada
- PF-00-P-12: TSAD, decoració estampillada
- PF-00-P-15: Base TSAD
- PF-00-P-10: TSAD, decoració estampillada d'un anyell i una possible creu estil E(ii)
- PF-99-01-6 (Cata 1): TSAD, amb grafit postcoccí a l'exterior
- PF-00-1: TSAD, amb grafit postcoccí a l'exterior
- PF-99-P-10: TSAD, amb grafit postcoccí a l'exterior
- PF-00-2: TSAD, amb grafit postcoccí a l'exterior

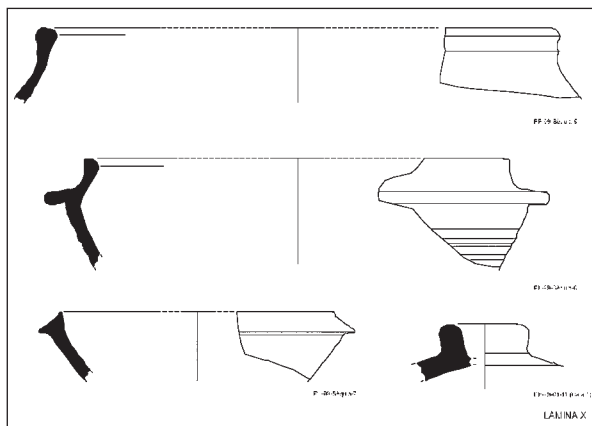
- Làmina 7
 PF-Estació meteo: TSAD, Hayes 104C amb grafit post-coccio a l'exterior
 PF-00-P-2: TSAD, Hayes 104C amb grafit post-coccio a l'interior
 PF-99-P-8: TSAD, Hayes 99C amb grafit post-coccio a l'exterior
 PF-99-P-9: TSAD, Hayes 99C amb grafit post-coccio a l'exterior
 PF-99-01-5 (Cata 1): TSAD, Hayes 99C amb grafit post-coccio a l'exterior
 PF-00-P: TSAD, Hayes 99C amb grafit post-coccio a l'interior

- Làmina 9
 PF-99-Sèquia-1: Cuina tardana. Olla?
 PF-99-Sèquia-2: Cuina tardana. Olla. Oc/Gre/7 o 52. Tant a l'interior com a l'exterior presenta un espatulat molt subtil.
 PF-99-01-7 (Cata 2): Cuina tardana. Cassola. A l'exterior sembla que presenta restes d'espatulat.
 PF-99-Sèquia-3: Ceràmica comuna oxidada. Vas amb abocador. Ab/Eiv/4 = RE-0902? Sembla de producció eivissenca.
 PF-99-Sèquia-4: Ceràmica comuna oxidada. Vas amb abocador. Ab/Eiv/4 = RE-0902. Sembla de producció eivissenca.

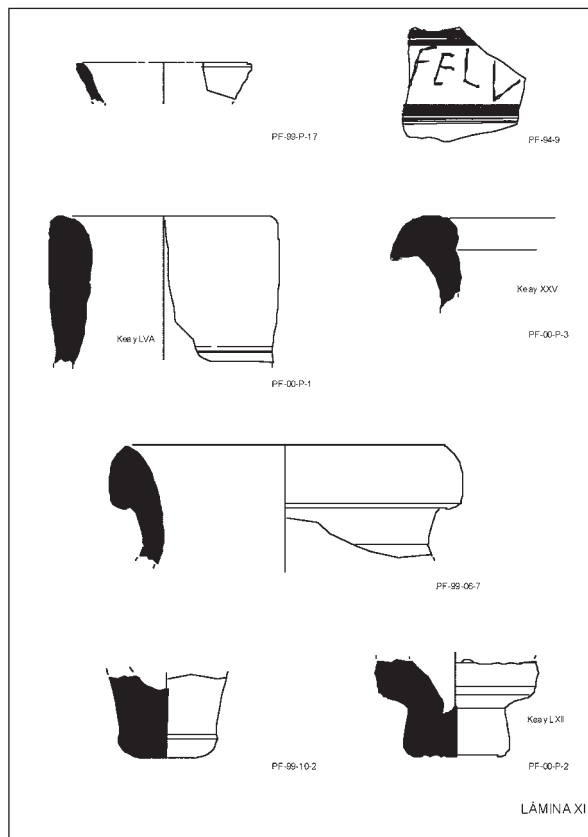

- Làmina 8
 PF-99-01-3 (Cata 1): Cuina africana, olla, Oc/CCA/Vlr. 5.40 = Fulford 19 = Cathma 3 = Late Roman Cooking Ware I de Hayes.
 PF-93-6: Cuina africana, cassola alta, Ostia III, 267.
 PF-00-P-8: Cuina africana, cassola alta, Atlante CVII, 9 = Michigan I.
 PF-99-06-4: Cuina tardana, cassola.
 PF-99-01-7 (Cata 1);
 PF-99-01-8 (Cata 1);
 PF-99-01-9 (Cata 1)
 i PF-99-06-5: Cuina tardana. Cassoles. Pot correspondre a la forma Fulford 20 o 32 (Fulford & Peacock, 1984).
 PF-99-01-4 (Cata 2);
 PF-99-01-6 (Cata 2)
 i PF-99-01-5 (Cata 2): Cuina tardana. Cassoles. Producció de *Lipari* (Macias, 1999, p. 46) = fàbrica 1.2 de Peacock = Late Roman Cooking Ware II de Hayes (1976, p. 96) = HW de Reynolds (1993, p. 148). Per la forma, pot correspondre a: Ca/Lip/8 o Cb/Lip/2 (Macias 1999, p. 63 i 80) = Fulford HMW 8 = Cathma 22 = Reynolds HW 2.1.
 PF-99-06-6: Cuina tardana. Olla. Oc/Or/62 = Cathma 23 = Cooking Pot Ware 3b de Hayes.

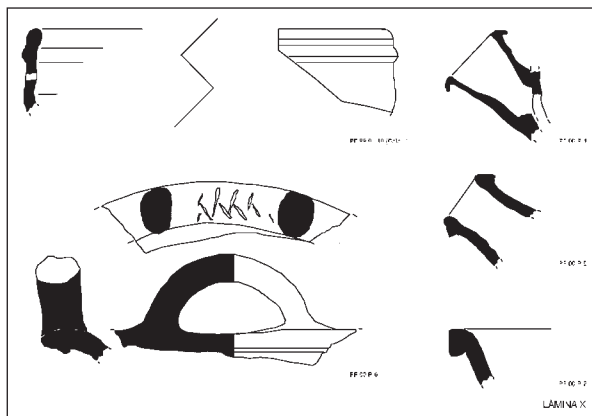
Làmina 10

- PF-99-Sèquia-5: Ceràmica comuna oxidada. Vas amb abocador. Ab/Eiv/ = E-0902?. Sembla de producció eivissenca.
- PF-99-Sèquia-6: Ceràmica comuna oxidada. Morter?
- PF-99-Sèquia-7: Ceràmica comuna oxidada. Morter, M/Cox/36.
- PF-99-01-11 (Cata 1): Ceràmica comuna oxidada. Tapadora o base anular.

Làmina 12

- PF-99-P-17: Ceràmica comuna oxidada.
- PF-94-9: Ceràmica comuna oxidada amb decoració a pinta i grafit postcoccíó: FELV
- PF-00-P-1: Vora d'àmfora africana Key LV A.
- PF-00-P-3: Vora d'àmfora africana Key XXV.
- PF-99-06-7: Vora d'àmfora africana Key LXII.
- PF-99-10-2: Pivots d'àmfora.
- PF-00-P-2: Pivots d'àmfora africana Key LXII.

Làmina 11

- PF-99-01-10 (Cata 1): Ceràmica comuna oxidada. Vas amb abocador. Ab/Eiv/4 = RE-0902. Sembla de producció eivissenca.
- PF-00-P-4: Ceràmica comuna oxidada. Vas amb abocador
- PF-00-P-6: Ceràmica comuna oxidada. Ribell? Sota la nansa hi ha un grafit fet abans de la coccíó.
- PF-00-P-5: Ceràmica comuna oxidada. Vas amb abocador.
- PF-00-P-7: Ceràmica comuna oxidada. Ribell. Gi/Eiv/4 = RE-0806b.

EL PAÍS VALENCIÀ

ORIGEN I DESENVOLUPAMENT DEL NUCLI EPISCOPAL DE VALÈNCIA

*Albert V. Ribera i Lacomba**

INTRODUCCIÓ

Fa gairebé un segle, el 1905, aparegueren les primeres restes materials de la seu valentina: els fragments de cancell i la inscripció incompleta que es van recuperar de l'enderroc de la casa número 4 de la plaça de l'Almoïna. A primera vista, es podria pensar que aquestes peces singulars ben possiblement formaren part, com a elements reaprofitats, de murs del període medieval o posterior. Tanmateix, l'experiència recent ens fa pensar en altres possibilitats, atès que a l'immoble del sud, on es troba la presó de sant Vicent, es trobaren altres fragments de cancells com a cobertes de tombes. L'aparició en aquell mateix lloc d'un gran absis (Soriano, 1994), molt probablement el de la catedral, i la referència que es trobà part d'una torre circular a l'esmentat enderroc del 1904, tal vegada ens indiquen que, fins i tot, la inscripció podria ser al seu lloc, si entenem que la torre rodona esmentada podria ser part de l'absis o un component de la *Porta Ferrissa* de la qual parlen les fonts medievals (Chabàs, 1909), sense que ambdues suposicions siguin totalment contraposades, perquè no seria precisament l'únic cas de perdurabilitat d'elements de la catedral d'època visigòtica a èpoques posteriors. Així, el baptisteri identificat recentment (Pascual, Ribera i Rosselló, 2003) es va integrar a la fortificació de l'Alcàsser i el mausoleu de la presó de sant Vicent es va transformar en uns banys àrabs al segle IX-X (Rosselló i Soriano, 1998).

Aquestes troballes permeteren il·lustrar els primers estudis seriosos de la primitiva seu episcopal (Chabàs, 1909; Sanchís Sivera, 1920), que amb

prou feines tingueren continuïtat ni novetat (Vicent, 1949) al llarg dels primers vuitanta anys del segle XX. Afortunadament, no s'han complert les prediccions pessimistes de l'iniciador autèntic de l'arqueologia tardoantiga valenciana, el malaguanyat Enric Llobregat, que albirava un futur poc prometedor als estudis que provenien de la primera seu valentina (Llobregat, 1977, p. 31):

El fet que la seu valentina haja perdurat en el seu emplaçament durant molts segles, tot i succeint-se en el mateix indret la seu cristiana primitiva, la mesquita islàmica i la seu cristiana després de la reconquesta, ha impedit que hom tinga una idea de quina fou l'estructura i l'aspecte general de la primitiva basílica. És ben probable que una excavació als fonaments de la seu actual ens en donàs informació, com ha estat el cas de la seu de Barcelona, amb la troballa de la basílica primitiva i d'un baptisteri d'excelsionat interès. Però en les nostres latituds és de tèmper que mai hom no arribe a fer tal excavació, i ens quedarem així per sempre sense informació sobre un aspecte tan cabdal de la nostra històrica.

Vuit anys després d'aquests, per aleshores, comentaristes realistes, l'any 1985, es van iniciar les excavacions a la Roqueta (Ribera i Soriano, 1987) i a l'Almoïna —per aleshores, comentaristes realistes—, i poc després, el 1989, les de la presó de sant Vicent, també a la plaça de l'Almoïna (fig. 1). Aquestes troballes, juntament amb algunes altres més, han permès d'augmentar contínuament la informació disponible. Així, moltes de les novetats donaven peu a ser publicades puntualment i preliminarment a les anteriors actes d'aquestes reunions d'Arqueologia Cristiana Hispànica (Blasco *et al.*, 1994; Soriano, 1995; Albiach *et al.*, 2000) i a altres llocs (Escrivà i Soriano, 1990; 1992; Soriano, 1990;

* Servei d'Investigació Arqueològica Municipal. Ajuntament de València.

1994; 1995b). Però, com que les excavacions continuaven i les dades també, arribà un moment en què ja no era el temps de continuar repetint els mateixos esquemes superficials, sempre preliminars o parcials (Soriano i Pascual, 1993). No ha estat fins als darrers anys, amb les excavacions gairebé acabades, que s'han començat a enllestir estudis de conjunt més elaborats de la problemàtica del grup episcopal tardoantic de València (Calvo, 2000; Pascual, Ribera i Rosselló, 2003; Ribera i Soriano, 1996; Ribera i Rosselló, 2000; Ribera, 2003 i en premsa).

Després d'onze campanyes llargues, la conclusió pràctica de les excavacions al solar de l'Almoïna el 2002 (fig. 2) ha permès d'afrontar aquest tema amb una documentació arqueològica ferma¹ i abundant. Com ja s'ha fet el 2002, el futur immediat es dirigeix a l'actual plaça de l'Almoïna, on els primers sondeigs ja han topat amb els murs de la catedral de l'època visigòtica, quelcom que vint-i-cinc anys enrere s'hauria vist com un miracle.

L'excavació en extensió de tot aquest espai de 2.500 m², a més del de la presó de sant Vicent i les prospeccions a la plaça de l'Almoïna, són el marc de referència principal per al nostre treball. Cal assenyalar el diferent estat de conservació dels edificis i de la seqüència estratigràfica entre la part nord i la sud del solar de l'Almoïna. La zona septentrional està força arrasada a causa de les fosses i pous i, especialment, als potents murs de l'Alcàsser del període islàmic. Els edificis es troben molt deteriorats i fragmentats, dintre d'una seqüència estratigràfica molt interrompuda, fet que ha dificultat la interpretació de les restes de les èpoques romana imperial i tardoantiga. D'altra banda, en general, a la part sud la situació és ben diferent, amb construccions relativament ben conservades i una seriació cronoestratigràfica molt clara, especialment a l'àrea ocupada per un cementiri islàmic, que amb prou feines ha afectat els nivells inferiors. Aquesta dicotomia explica el diferent grau de coneixement entre una part i l'altra.

1. Aquest treball que ara presentem ha estat possible gràcies a moltes persones que han participat en les llargues i esgotadores campanyes de l'Almoïna. Vull deixar constància del meu agraïment a gent com Núria Álvarez, Rosa Albiach, Carmina Ballester, Carmen Marín i Miquel Rosselló. Sense la seva professionalitat i entusiasme, sobradament demostrats els darrers anys, el projecte de l'Almoïna no hauria pogut assolir el bon nivell científic que immodestament creiem que té ben reconegut. També volem fer esment del treball de Luis Gimeno i Pilar Mas a l'hora de dur endavant quelcom tan complicat com la complexa planimetria d'aquesta excavació, i deixar ben clar que bona part de les interpretacions que es fan aquí de les ben documentades troballes, especialment les més agosarades, són exclusiva responsabilitat del qui subscriu.

Figura 1. La plaça i les excavacions de l'Almoïna amb la seu al fons.

ELS PRIMERS INDICIS DE LA CRISTIANITZACIÓ DEL FÒRUM (SEGLE IV-V)

Les excavacions al solar de l'Almoïna, que ocupen una àrea gairebé quadrada de 50 × 50 m, situada al nord de la plaça del mateix nom, tot just al nord-est de l'actual catedral, corresponen al que devia ser la meitat sud del costat oriental del fòrum de l'època romana. D'aquest període s'ha localitzat la basílica, que probablement tancava el costat curt del sud, la cúria i un edifici annex i l'arc d'entrada pel *decumanus maximus*, tots oberts a la plaça del fòrum, de la qual es coneixen set basaments de les columnes del pòrtic. Sense connexió directa amb el recinte d'aquesta plaça pública, hi ha tota una sèrie d'edificis que s'estenen cap a l'est. Un, tal vegada un *horreum*, limita físicament amb el pòrtic, però n'està aïllat per un mur continu, sense obertures, i presenta l'entrada pel *decumanus maximus*. Un *macellum* s'adossa per darrere a la cúria i el seu annex, mentre un hipotètic *collegium* també es troba tocant la paret est de la

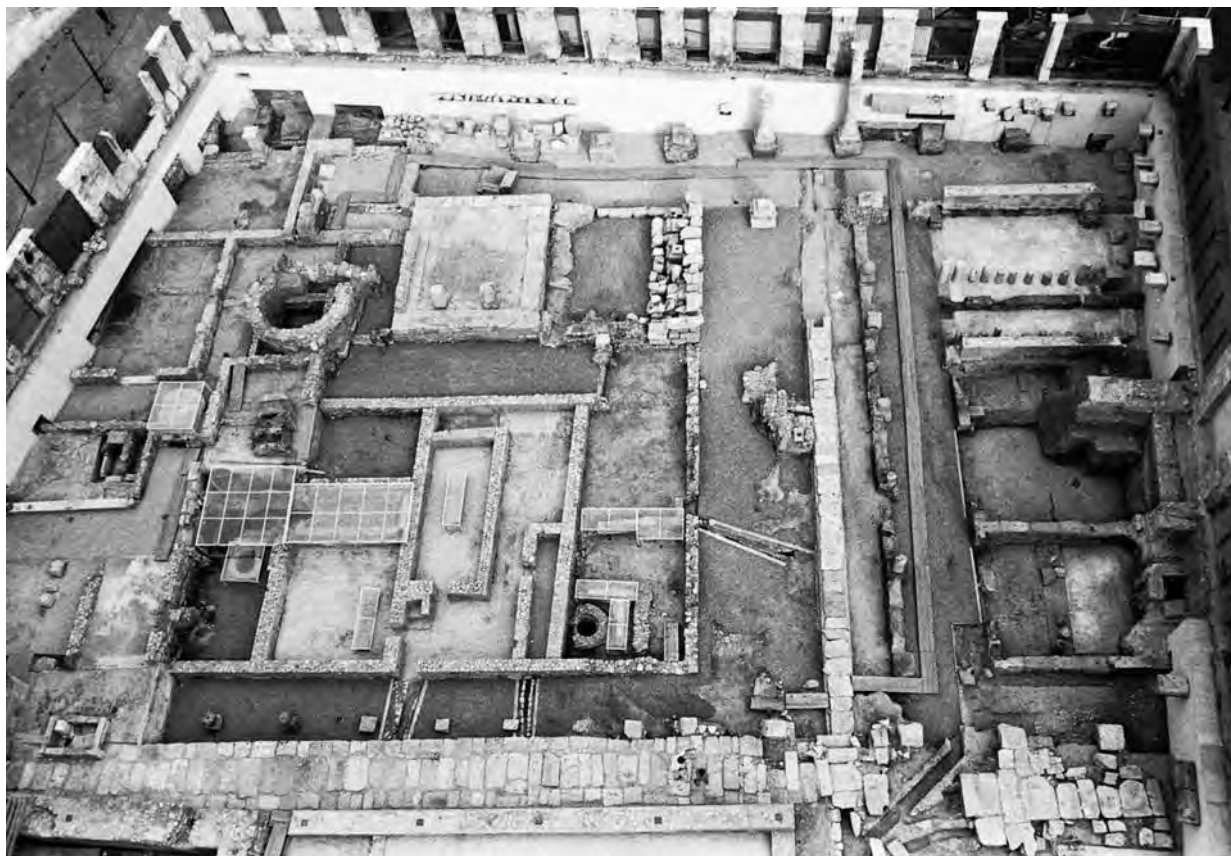

Figura 2. Les excavacions de l'Almoína el 2003.

basílica, ambdós amb entrades des del *cardo maximus*. A l'altre costat d'aquest, encara hi ha un nimfeu que s'obre al nord, a una plaça enllosada que s'estenia a l'altre costat del *cardo maximus* (Marín, Pia i Rosselló, 1999; Ribera i Jiménez, 2000).

El fòrum de València devia estar conclòs a l'etapa dels flavis. D'una època posterior tan sols s'han detectat algunes reparacions menors al viari i al *macellum*. L'abundant epigrafia honorífica dedicada a la família imperial dels primers tres quarts del segle III (Septimi Sever, Heliogabal, Alexandre Sever, Deci, Claudi II) (Alföldy, 2002) mostra la continuïtat de la vida pública i la fidelitat a Roma de la classe política local, un fenomen que es pot seguir fins al 270-275, data del darrer homenatge dels *ordines* de la colònia, els *veterani et veteres*, a l'emperador Aurelià (CIL II²/14, 19). La inscripció cronològicament següent (CIL II²/14, 20), del 281, ja marca un canvi rellevant. És un càrrec públic del govern central, el *legatus iuriducus* de la província *Tarraconensis*, qui dedica a l'emperador *Probus* la inscripció esmentada. Aquesta inscripció romana és la més moderna de *Valentia*. Sembla que

en menys de deu anys la situació havia canviat. A favor d'aquesta possibilitat hi ha l'evidència arqueològica, que deixa ben clar que a la segona meitat del segle III *Valentia* va experimentar la destrucció coetània dels habitatges i d'algun edifici públic, com la basílica, a més del colgament del clavegueram, tant a l'Almoína com en altres llocs (Blasco *et al.*, 1994; Ribera i Rosselló, 1999). La precisió cronològica més acurada d'aquest període convulsiu, a més de les ceràmiques dels nivells de destrucció, procedeix de les troballes numismàtiques, que inclouen un menut tresor, on sovintegen tant les monedes de Gal·liè i Claudi II com les més modernes, incloent-hi les de *Divo Claudio*, que ja duen a un moment posterior al 270 (Pascual *et al.*, 1997), un fet que, atesa l'escassa circulació del numari d'Aurelià, podria coincidir amb les dades epigràfiques.

Al contrari de les properes *Saguntum* i *Edeta*, al final del segle III *Valentia* es va reconstruir ben aviat, però ara amb uns paràmetres ben diferents als de l'etapa romana clàssica, és a dir, més modesta i de menor extensió, però mantenint alhora l'aspecte i l'estatus de ciutat, almenys a la zona pú-

blica monumental i representativa. Al fòrum és on més bé s'ha seguit aquest procés de renovació (fig. 3), que va consistir a recuperar, en la majoria dels casos, els antics edificis com ara el circ i la cúria. N'hi ha que van experimentar repara-

cions de més entitat, com és el cas del nou *thermopolium* del *macellum* i de la repavimentació del nimfeu; d'altres foren objecte de reestructuracions més pregones, les quals van malmetre bona part de l'aspecte original, un fet que n'ha impedit

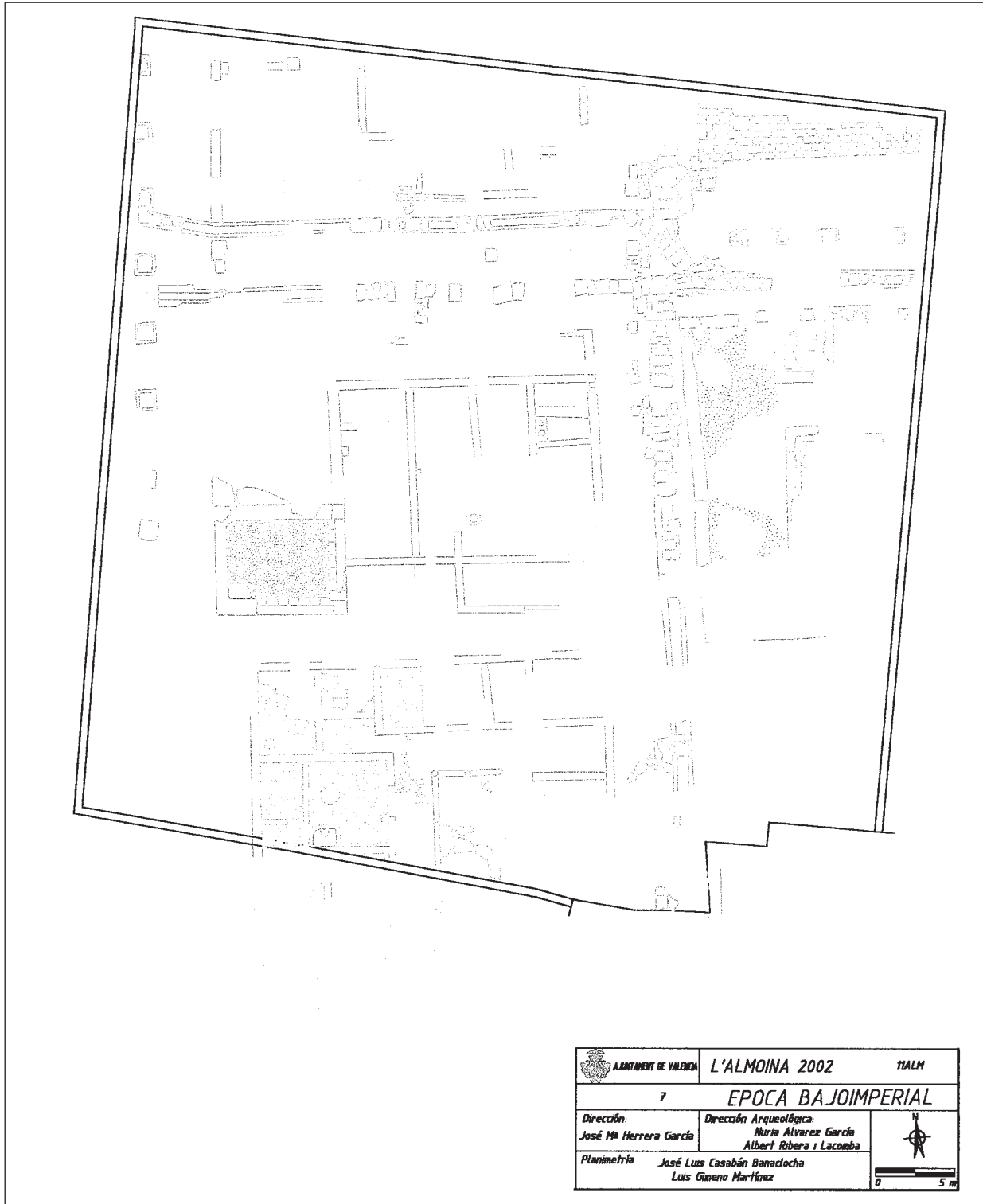

Figura 3. El costat oriental del fòrum al segle iv.

la identificació segura per a l'època imperial, com succeeix als suposats *horreum* i *collegium*, que han conservat més bé l'aspecte baiximperial que l'original.

El viari també va ésser objecte d'atenció, tot i que es mantingué el traçat dels carrers. Per causes que no sabem explicar, un tram del *decumanus maximus*, el que anava de l'entrada oriental del fòrum a la cruïlla entre el *cardo* i el *decumanus maximus*, va ésser construït de nou amb una nova claveguera d'*opus caementicium*, a 3 m en direcció nord, just el que era la vorera del suposat *horreum* (fig. 4). Al mateix temps, el tram del *decumanus* anterior va romandre amb les lloses desplaçades i amb el canal de desguàs colgat per sediments. Aquesta conducció nova no seguia sempre una línia recta, car venia inclinada des del fòrum i es tornava a inclinar en arribar al *cardo maximus*, el qual travessava i arrasava, per acabar abocat, més cap a l'oest, a l'antic canal del *decumanus maximus*.

Al nord d'aquesta via pública peculiar es va procedir a la remodelació d'un edifici imperial, tal

Figura 4. Claveguera del segle IV al costat nord del *decumanus maximus*.

vegada un *horreum*, que es va compartimentar d'una altra manera, tot i que, com és normal a la part nord, es troba molt fragmentat.

L'edifici que es podria considerar més representatiu d'aquesta fase baiximperial és el que hem anomenat edifici administratiu (fig. 5), que ja ha estat objecte d'un estudi monogràfic (Marín i Ribera, 1999), i que, a més, s'ha actualitzat en aquestes mateixes actes (Álvarez *et al.*, en premsa), la qual cosa ens estalvia fer més precisions. Amb tot, recordem que una de les seves dependències s'ha considerat com el lloc que albergà el martiri de sant Vicent (Ribera i Rosselló, 1999). Precisament, una de les primeres conclusions que podem extreure en comprovar aquesta recuperació de *Valentia* al final del segle III, és que devia ser un centre urbà amb les condicions materials necessàries per acollir un procés judicial dintre del marc de la gran persecució, tal com les fonts històriques esmenten que esdevingué.

En tot cas, el que es pot deduir de la *Valentia* del segle IV és que disposava de la infraestructura mínima i suficient per mantenir l'estil de vida romà, inclosa la religió pagana, com degué succeir al nimfeu, del qual procedeix un grafit sobre terra *sigillata* hispànica tardana, en el qual sembla llegir-se una mena de dedicatòria al Déu de les aigües (Pascual *et al.*, 1997, fig. 3, p. 26). També és ben significativa la perdurabilitat del circ com a tal, almenys fins al segle V, que ocupava el costat oriental de la ciutat i que també pogué assumir funcions defensives (Ribera, 1998; 2002).

Fins i tot, es coneix una probable necròpolis pagana del segle IV al barri d'Orriols. En èpoques una mica més avançades ha estat possible comprovar la cristianització d'alguns cementiris romans antics, com el de la Boatella, on aparegué una lauda sepulcral en mosaic, indicatiu de l'existència d'un mausoleu o d'una església funerària (Ribera, 2000), o el de la plaça del Marqués de Busianos, que es pot veure en aquestes actes (Arnau *et al.*, en premsa).

Els primers indicis clars de cristianització a València els trobem a la necròpolis nova que va sorgir al sud de la ciutat, a la zona de la Roqueta, on sempre s'havia assenyalat com el lloc de la primera tomba de sant Vicent i on aparegué un cementiri, amb prou feines excavat, del qual un enterrament en sarcòfag de plom es pot datar al segle IV, la qual cosa dóna arguments a favor de la presumpció tradicional (Ribera i Soriano, 1987; 1996), que també ubica en aquest indret una suposada basílica funerària que devia albergar el cos del màrtir des del segle IV. De fet, degué ser la dels mossàrabs de València, que Jaume I enderrocà

Figura 5. Factoria del segle iv.

el segle XIII pel deteriorat estat de conservació (García, 1984). Malauradament, les excavacions engegades el 1985 al nord de l'actual església romànica no han tingut pràcticament cap continuïtat seriosa, tot i ésser un dels llocs clau de l'arqueologia cristiana de València.

A la zona del fòrum, al llarg del segle iv i, especialment a les darreries, es podria suposar que el cristianisme creixent anà, a poc a poc, ocupant els espais que l'antiga religió i l'abatut cos cívic anava buidant per manca de contingut. Un dels primers, pel seu simbolisme especial, degué ésser l'edifici que allotjà el suplici de sant Vicent i que ben aviat es degué convertir en un centre de veneració i peregrinació, com així esdevingué en altres llocs on es va vessar la sang dels màrtirs (*ubi sanguinem fundit*) (Castillo, 1999, p. 300-301). Seria també el cas, entre molts d'altres, de l'arena de l'amfiteatre de Tarragona, on es va aixecar una església envoltada per una necròpolis (TED'A, 1990; 1994) al lloc on van patir fins a la mort Fructuós, Auguri i Eulogi. A *Arelate*, se sap que rebien una devoció molt gran tant la tomba com el lloc on va ser martiritzat sant Ginés, ambdós rodejats de cementiris (Heijmans, 1999; Loseby, 1996). A

la mateixa Roma podríem assenyalar l'església de San Pietro in Carcere, que es va alçar a la zona del fòrum, sobre la presó on estigueren tancats sant Pere i sant Pau (Fortini, 1998). Proposem, doncs, que aquest edifici, o almenys la part septentrional, ben aviat es convertí en una mena d'espai cristianitzat, la qual cosa explica la presència de peces de més que probable ús litúrgic, com el ja esmentat i conegut bol de vidre decorat amb escenes bíbliques.

La manca d'informació històrica per als segles iv i v, excepció feta amb l'episodi de sant Vicent, impedeix de conèixer els orígens del bisbat de *Valentia*, del qual sols trobem el primer esment a la meitat del segle vi, quan ja apareix com a plenament constituït i amb un bisbe força important, *Iustinianus*, del qual més endavant tornarem a parlar. Com que aquesta primera referència tardana és la d'un centre ja ben desenvolupat que organitza un concili provincial, és lògic suposar que la seva creació com a tal es féu molts anys enrere. Si a això afegim que ben probablement la xarxa bàsica de les seus episcopals hispàniques es degué formar cap a les darreries del segle iv (García Moreno, 1990) i que *Valentia* fou un important

nucli urbà, el principal d'un ample territori que anava des de *Dertosa*, al nord, *Valeria* a l'oest i *Saetabis* al sud i que, entre les seues episcopals conegudes el segle IV hi ha ciutats menors, com Àvila o *Ilerda*, no cal ser gaire arriscats per proposar que *Valentia* assoliria la categoria de centre episcopal al llarg del segle IV.

La ciutat va patir de nou un fort sotrac a la primera meitat del segle V, com s'ha comprovat a l'edifici públic del costat sud-est del fòrum esmenat tantes vegades i que acabà enderrocat de manera sobtada i total (fig. 6), probablement no aliena a algun episodi violent que també s'ha registrat en altres llocs de València i dels voltants (Ribera, 2000; Álvarez *et al.*, en premsa), testimoni de les convulsions diverses que afectaren tot *Hispania* al llarg de la major part del segle V.

L'ÈPOCA VISIGÒTICA (SEGLES VI-VIII)

No va ser fins a la desaparició de l'agònic Imperi d'Occident, al qual les terres valencianes pertanyeren fins gairebé el seu final, i la instauració del control polític —no ocupació del territori—,

per part del rei visigot Euric, que la situació general d'*Hispania* es va estabilitzar. Els interessos principals, però, del regne de Tolosa estaven posats a les Gàl·lies i, de fet, a més del regne sueu, les Balears en mans dels vàndals, els càntabres i els bascons i algunes altres zones muntanyoses, bona part del sud i de l'est romanien autònoms en mans de les aristocràcies locals, i reconeixien d'una manera més o menys testimonial els reis llunyans. Aquesta mena de buit de poder central va ser omplert per personatges com el bisbe Iustinià de València, el primer que es coneix d'aquesta seu i, a més a més, el més important de tota la fase tardoantiga. Era un membre de l'aristocràcia hispanoromana amb forts lligams familiars al nord, on tres dels seus germans també foren bisbes, a *Osca*, *Egara* i *Urgellum* (Linage, 1972). Per la seua tasca de promoció edilícia cal considerar-lo com un autèntic i prototípic bisbe-constructor (Picard, 1991) que va reparar els temples anteriors i en va bastir de nous, i que culminà la seua trajectòria amb l'organització d'un concili que arreplegà els bisbes de la província *Carthaginensis* l'any 549 (o 546). La coneguda devoció per sant Vicent encaixa perfectament amb la política seguida en aquest

Figura 6. Nivell de destrucció de la factoria.

temps per molts bisbes, els quals en apropiarse gairebé de la figura d'un màrtir prestigiós, intentaven controlar la gran i, en un principi, espontània devoció popular que hi havia pel seu culte (Pricoco, 2003, p. 35; García Moreno, 1989).

Les úniques —i més que dubtoses— referències a un bisbe anterior a Iustinià, provenen de la interpretació d'una inscripció funerària d'un bisbe apareguda —i desapareguda— el segle XVIII al nord, però no gaire lluny de la zona episcopal, i en la qual, a partir d'uns indicis mínims, s'ha volgut llegir el nom de Tomàs com el dipositari de la tomba (Corell, 1997). Si epigràficament els arguments semblen massa esquifits, topogràficament el tema és força interessant, perquè si la peça en qüestió estigués *in situ* ens indicaria dues coses: una, que el grup episcopal degué arribar força més al nord, ocupant un ample espai, possiblement fins al mateix límit septentrional de la ciutat, quelcom que també seria previsible i que enllaçaria fàcilment amb el cementiri que al segle VII abastava gairebé tot el solar de l'Almoïna i més al nord encara; i l'altra seria que si aquest sepulcre és anterior a Iustinià, és complicat pensar que els segles IV i V ja se soterraven els bisbes a l'interior de la ciutat. A més, el lloc de la seva troballa podria constituir un indicatiu d'un nucli episcopal anterior situat a prop de les muralles i una mica apartat de l'antic centre romà, situació que correspon a la dels grups episcopals més antics, els quals quan es creaven no es podien instal·lar al fòrum, encara ocupat pels estaments religiosos i polítics de tradició romana, i havien de cercar un lloc més perifèric. Això succeeix, per exemple, a *Barcino* o a *Salona* i a tants altres llocs d'antiga cristianització (Testini, Cantino i Pani, 1989).

El grup episcopal a la primera meitat del segle VI

La primera meitat del segle VI va ser una etapa d'una activitat constructiva intensa a la zona oriental i meridional de l'antic fòrum, una remodelació urbanística sols comparable a la dels emperadors flavis, quatre-cents anys abans. Uns dels principals afectats per aquest nou projecte de la ciutat van ser bona part dels edificis romans que encara romanien dempeus, els quals es van convertir en pedreres de les noves obres (fig. 7). Aquest urbanisme nou, al principi, encara va respectar el traçat del viari i la mateixa orientació ortogonal de l'època romana. Això es veu clarament a l'edifici principal del complex nou (fig. 8), la gran església-catedral, que

Figura 7. Trinxera de l'espoli del nimfeu d'època romana.

probablement també fou el primer a bastir-se. Es coneix un tram del seu absis semicircular (fig. 10), el qual presenta un mur d'*opus vittatum* d'un metre d'espessor, assentat sobre uns potents fonaments de 2 m d'ample construïts amb carreus de grans dimensions i, a l'exterior, reforçat per contraforts. S'ha calculat que el seu diàmetre devia ser de 10,5 m com a mínim i l'amplària de la basílica, d'uns 36 m. La disposició d'aquest absis encaixa perfectament amb el pas del *cardo maximus*, al qual respecta, i que, a més, coincideix amb el tram urbà de la via Augusta. Tanmateix, aquesta perdurabilitat del viari principal no va durar gaire. La campanya del 2002 va permetre localitzar el mur septentrional d'una gran construcció (fig. 11 i 12) amb potents fonaments de grans carreus de 71 cm d'amplària. També es localitzà una part de l'interior, pavimentada amb *opus signinum*.

Al mobiliari litúrgic d'aquest gran edifici, hi pertanyerien els fragments de cancells trobats el 1905 i a les excavacions de la presó de sant Vicent (fig. 9 i 36). Els primers són d'una mida inferior, però la coincidència en els motius decoratius deixa pocs dubtes quant al fet que degueren formar part d'un mateix conjunt (Rosselló, 1999).

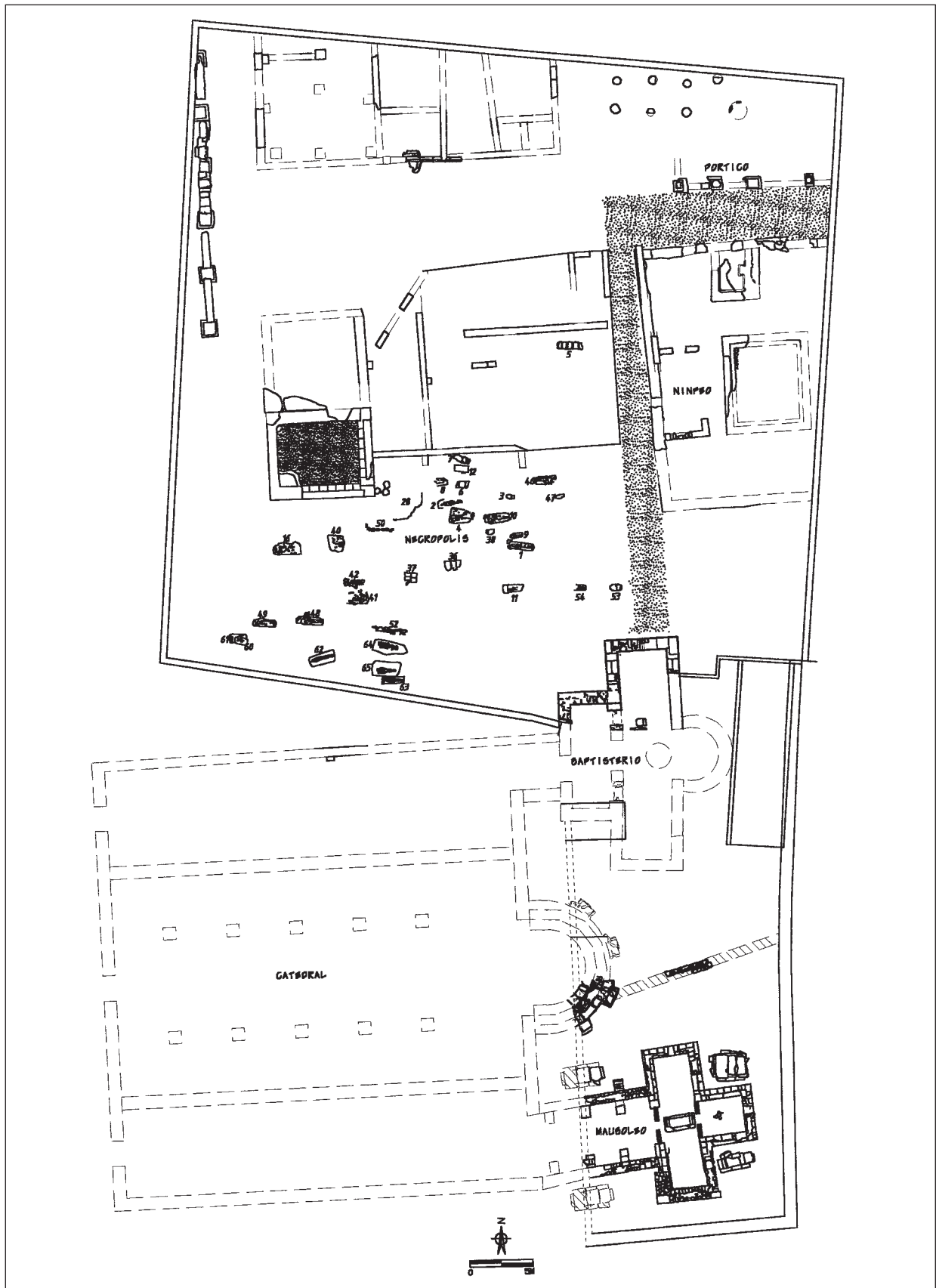

Figura 8. El grup episcopal al segle vi.

Figura 9. Probable cancell de la catedral.

No sabem res del complex episcopal abans del segle VI i les dades recents del potent mur de la catedral no presenten indicis d'una fase anterior. Per la coincidència de les dades arqueològiques i històriques, no tenim cap dubte a atribuir-ne la construcció al bisbe Iustinià, ben conegut per reparar temples i fer-ne de nous, tot i que, pel que fa a la catedral, no sabem en quina de les dues opcions estariem. El que sol ser normal és que al segle VI es facin basíliques noves al mateix lloc on estaven les anteriors (Cuscito, 1989, p. 746). L'epigrafià tampoc no hi ajuda, perquè la famosa inscripció (CIL II²/14,90) apareguda el 1905 a la plaça de l'Almoina i que commemora la reoprimització de l'església antiga, la qual s'havia deteriorat amb el pas del temps, no dóna una datació directa, cosa que ha derivat en diverses opcions: la inicial, en el moment de la troballa, fou atribuir-la a Iustinià (Fita, 1906), el qual degué haver reformat una catedral que ja hi havia. Posteriorment s'ha proposat datar-la un segle posterior, a l'episcopat d'*Anesius* (Corell, 1989), en el qual degué ser restaurat l'edifici de Iustinià, i el qual, d'una manera o altra, sempre apareix com a artífex de l'obra. Aquesta darrera proposta no ha gaudit d'una acceptació especial (Saxer, 1995, p. 142, nota 5).

Encara al segle VI, al nord de l'absis es va aixecar una construcció gran i potent (fig. 13 i 14),

Figura 10. Absis de la catedral. Excavació de la presó de sant Vicent.

Figura 11. Prospeccions a la plaça de l'Almoïna. Sondeig amb el mur de la catedral d'època visigòtica.

Figura 12. Detall del fonament del mur i del paviment de *signinum* de la catedral d'època visigòtica.

Figura 13. Vista aèria del baptisteri.

Figura 14. El baptisteri des del nord.

Figura 15. Canal d'evacuació extern del baptisteri (UE 60071).

amb parets de 90 cm d'ample, probablement de planta en creu, ben bastida amb carreus romans més o menys semblants, de bones dimensions, ben fonamentada amb uns basaments profunds de pedres més irregulars i diferents, que també provenien de l'espòli d'edificis romans (fig. 16). Va ocupar, sense problemes aparents, tota l'amplitud del *cardo maximus*. La paret del costat oriental, que es conserva en alçat vora els 6 m, descansava sobre un mur d'*opus vittatum* d'època romana (fig. 17), corresponent a la façana d'un edifici desconegut, el qual parla de la perdurabilitat fins aleshores del viari i de la trama, precedents urbans que van ésser aprofitats a l'hora de dissenyar la nova construcció i gairebé d'acoblar-la. A l'interior, l'estructura constructiva estava reforçada per un potent mur en direcció oest-est, de 95 cm d'ample i 3,85 m de llarg, perpendicular als perimetrals i que anava per sota el paviment, esquema que es deu repetir, formant un fonament intern de planta quadrada o rectangular, a la resta de l'edifici que és fora de l'àrea excavada. La solidesa dels fonaments explica per si mateixa l'entitat i monumentalitat del baptisteri. Aquest, preliminarment, quan es va excavar el seu perímetre i es definí la plan-

ta exterior, va ésser anomenat *capella nord*, ja que no se'n coneixia la funció (Albiach *et al.*, 2000; Ribera i Rosselló, 2000). Ara, després de la campanya del 2002, que se centrà en la part interior, ja es planteja com a opció més probable que es tracta d'un baptisteri, tot i que l'excavació de l'interior no ha aportat dades per al període tar-doantic, ja que va ser totalment buidat a l'etapa paleoislàmica, moment en el qual es va rebaixar força el nivell de paviment i que tal vegada coincidí amb la desafecció cristiana de la zona episcopal, un fenomen general que també afectà el mausoleu situat més al sud, convertit en un bany àrab (Rosselló i Soriano, 1998). El principal argument per a proposar que fos un baptisteri el trobem a la paret septentrional, en la qual hi ha un canal d'evacuació d'aigües que segueix una trajectòria descendent, des de l'interior, a la cota de circulació, a l'exterior, on, mitjançant una obertura de 56×15 cm, abocaria al carrer (fig. 15), tal vegada a una mena de font o de bassa (Pascual, Ribera i Rosselló, 2003, p. 132-133) on els fidels arreblegarien amb devoció l'aigua beneïda (Picard, 1989, p. 1468). Per aquest període, en aquesta zona privilegiada, un edifici potent i gran

Figura 16. Fonaments del mur septentrional del baptisteri.

Figura 17. Façana d'un edifici d'època romana que serveix de fonament del mur oriental del baptisteri.

com aquest, amb, a més, un sistema tan evident d'extracció d'aigua, no pot ser altra cosa que un baptisteri. Si considerem que tingué una planta en creu, podria arribar a tenir, com a mínim, una longitud de 14 m d'oest a est, essent més complicat el càlcul per a l'amplària, perquè desconeixem les dimensions de la zona central i, per tant, de l'eix en aquella direcció. No són gaire normals els baptisteris amb una planta d'aquestes característiques, però n'hi ha alguns que ens poden servir de referència, especialment el de Pola, que presenta forma i mesures molt semblants (Mirabella Roberti, 1972; 1978).

No hi ha regles fixes per a la ubicació dels baptisteris (Palol, 1989, p. 577). La més normal és al peu de la basílica, però tot i ser més aviat estranys, també es troben a un costat de l'absis, ja sigui aïllats, com el poligonal de la catedral de Grado (Cuscito, 1992) i el de planta en creu de la ciutat corsa de Mariana (Duval, 1995), o connectats amb l'església, com els de planta de creu, ubicats al mateix lloc que a València, a un costat de l'absis, de Líbia, a *Apollonia* (Duval, 1989) i *Sabrat-ha* (fig. 19). A la catedral d'*Apamea* de Síria, el baptisteri també és al nord de l'absis (Sodini, 1989)

i, a Dalmàcia, predomina el baptisteri al nord de la basílica (Palol, 1989, p. 578).

La invasió del viari romà per dos edificis tan importants com el baptisteri, al nord, i el mausoleu, al sud, tal vegada sigui un indicatiu per a suposar que degueren ser bastant posteriors a la catedral inicial, la qual en un principi devia estar ubicada respectant encara l'orientació i la trama viària romana, la qual cosa podria ser un argument per suposar també l'existència d'un baptisteri anterior en una altra posició, com ara i la que és més normal, als peus, que més tard degué ser traslladada al nord-est de l'edifici, potser per l'ampliació cap a l'oest de la catedral primitiva, una evolució que és la normal en aquests edificis, els quals, més o menys, acostumen a mantenir el lloc inicial de la capçalera, mentre que, al llarg dels segles, creixen cap a les altres direccions. En altres regions, com Dalmàcia, els annexos de les catedrals augmentaren al segle VI (Chevalier, 1998, p. 975).

Al sud de l'absis i amb el seu eix central, el creuer, sobre el *cardo maximus*, es troba el mausoleu tradicionalment conegut com la presó de Sant Vicent (fig. 18), que no és una presó però que creiem que tingué quelcom a veure amb el màrtir.

Figura 18. Interior del mausoleu.

Se'n coneix la planta sencera, en forma de creu, en un estat de conservació força irregular. Si l'ala de la creu septentrional està gairebé intacta, amb la volta inclosa, de la meridional sols restaven els fonaments, mentre l'oriental i l'occidental encara mantenien bona part de llurs parets. El paviment d'*opus signinum* es conserva per tot l'edifici, excepte el del costat sud, el més deteriorat per la construcció d'un soterrani del segle XIX. En tres dels quatre angles de la creu hi havia una gran tomba monumental feta amb lloses i carreus, tot i que a l'altre angle, el del sud-oest, també podria haver-n'hi una altra, però està arrasada per l'esmentat soterrani. Sols s'ha conservat intacta una d'aquestes sepultures, la de l'angle nord-est (fig. 20), amb les restes d'un home d'edat avançada. Tot i que aquestes grans tombes, a primera vista, tipològicament semblen idèntiques a les col·lectives de la segona fase de l'Almoïna, del segle VII, data que podria coincidir, aquesta és individual i està precintada des del principi, enfront de les altres, que tenen una mena de porta per continuar fent enteraments durant un llarg període (Ribera i Soriano, 1996).

Precisament, la funció d'aquest edifici en planta de creu no degué ser una altra que la funerària.

No es tracta, doncs, d'un *edifice cultique* ni de cap església, tal com provisionalment s'havia considerat als primers moments (Soriano, 1990; 1994; 1995b), quan encara no s'havia excavat a l'interior i, per tant, no s'havia trobat la tomba excavada al centre del creuer, la qual cosa va deixar clar que era un mausoleu (Rosselló i Soriano, 1998). Tot i que, tal com s'ha proposat, considerem ben plausible que l'important personatge soterrat en aquesta tomba privilegiada té moltes possibilitats d'ésser el famós bisbe Iustinià, qui al mateix temps, també degué ser el promotor del mausoleu, el que ens sembla força discutible és que la destinació d'aquest gran sepulcre fos allotjar el cos d'un bisbe, per molt important que fos. La interpretació que suposem més lògica i ajustada amb els costums de l'època és vincular la construcció d'aquest sepulcre certament important amb la —amb diferència— principal figura de la València paleocristiana, sant Vicent. El seu cos i/o les seves relíquies més importants, possiblement foren traslladades des de la perifèria al centre de la ciutat (Saxer, 1995). No debades, sabem que Iustinià es proclamava com un fervent devot del màrtir, al qual va fer hereu dels seus béns (Linage, 1972; CIL II²/14,89). Darrere d'aquesta herència, no degué estar la construcció

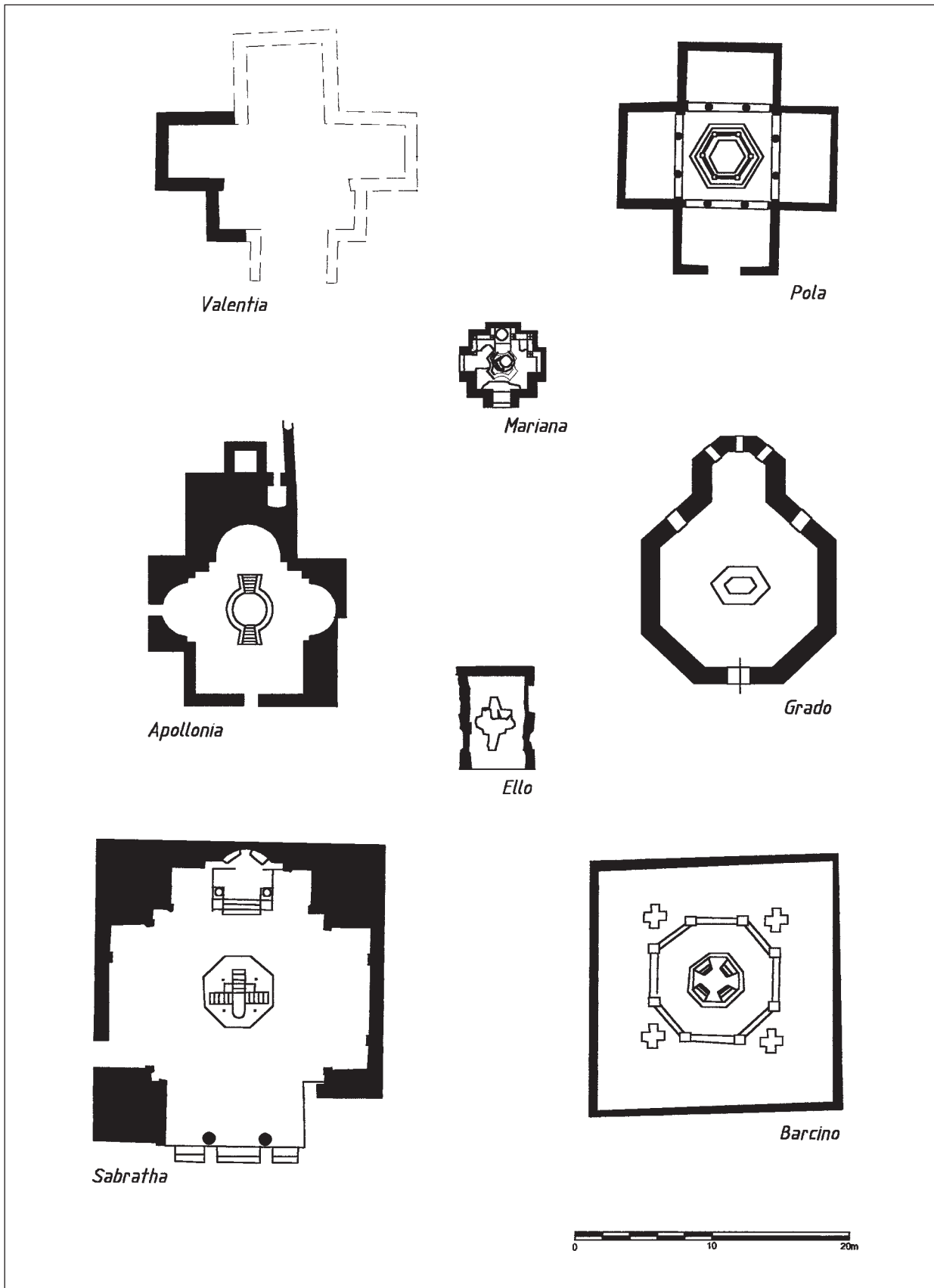

Figura 19. Quadre comparatiu amb altres baptisteris a la mateixa escala.

Figura 20. Mausoleu des de l'exterior.

d'aquest mausoleu? Així, sota el paraigua del sepulcre i del culte al sant, el bisbe degué tenir l'ocasió —o coartada— més digna i discreta de fer-se preparar un sepulcre propi sense preocupació d'una possible denúncia de supèrbia, com hagués estat el fet d'haver-se construït una tomba monumental sols per a ell, quelcom sovint criticat a les actes conciliars. Al peu del mausoleu s'estenia un corredor que degué enllaçar amb la catedral, el qual estava subdividit per arcosolis que acolliren sarcòfags, i que formaven una necròpolis molt privilegiada a l'interior de l'edifici, ben possiblement la dels bisbes posteriors a Iustinià, els quals cercarien la proximitat amb el sepulcre del màrtir i el bisbe. Evidentment, la millor ubicació la tindria el cos sepultat al creuer, perquè estava molt pròxim, pràcticament al peu, a les despulles martirials, que es devien trobar al lloc més destacat, que òbviament no és altre que la capçalera del mausoleu. Allà degueren estar, ben a la vista de tothom, no debades la raó d'ésser de l'edifici estava orientada a ressaltar un personatge molt excepcional, de manera que la seva presència material s'havia de fer ben palesa, tant als visitants i peregrins, que circulaven per l'interior i que devien veure la tomba al final d'un corredor emmarcat per tants altres sarcò-

fags, com als qui eren a l'exterior, que podrien contemplar-ho mitjançant sengles finestres als tres costats de la creu, vertaderes *fenestrelles confessiones*, des d'on es podia orar amb la vista posada a les tombes del màrtir i el bisbe, que tot i la menor *santedat*, pel que en sabem (Linage, 1972), també degué ser objecte de veneració. En altres zones funeràries els sarcòfags de personatges rellevants eren a la vista de tothom (Picard, 1989, p. 534).

Al centre de l'absis s'ha assenyalat una perforació que es va associar amb el peu d'un altar. De fet, al muntatge expositiu actual, s'hi ha instal·lat un altar que prové, però, de les excavacions de l'Almoina, tot i que, a més, és una taula auxiliar que degué anar adossada a una paret (Escrivà, Roselló i Soriano, 1989). Al moment de l'excavació no romanien evidències materials d'una altra tomba, però cal tenir en compte que amb la desafecció del culte cristià, a partir de la segona meitat del segle VIII, el lloc es convertí en un *hamman*, un bany àrab, transformació que arrasaria amb tots els elements que fins aleshores havien estat disposats, amb sentit litúrgic, per sobre del paviment. L'esmentada perforació es podria deure perfectament a un element de subjecció de la plataforma, sobre la qual es col·locaria el sarcòfag. Aquest, tradicionalment, s'ha arri-

bat a identificar amb el que ara es conserva al Museu de Belles Arts, recuperat el segle XIX d'una caserna que acollia la unitat que, precisament, va desmuntar part de l'església de la Roqueta amb motiu de les guerres carlines, la qual cosa, fil per randa, permet una mínima, i més aviat hipotètica, possibilitat de relació amb la tomba del màrtir (Llobregat, 1977, p. 56).

Les poques dades cronològiques dels materials ceràmics trobats als nivells de construcció duen al segle VI com el moment d'erecció d'aquest mausoleu, datació confirmada per l'anàlisi del C¹⁴ de l'esquelet de la tomba central, que donà com a data de la seva mort la meitat del segle VI. Els ossos sembla que havien estat soterrats abans en un altre lloc. Degué ser, doncs, un soterrament secundari. Si aquest individu va morir a la meitat del segle VI, per la seva edat també podria coincidir força bé amb els trets del bisbe Iustinià (Rosselló i Soriano, 1998). Aquest edifici funerari, doncs, degué ser enllestit per aquestes mateixes dates, potser una mica després de la mort del bisbe, que primer pogué estar provisionalment sepultat en un altre lloc mentre conclouïa la construcció del mausoleu. Aquest annex funerari fou posterior a la catedral, a la qual es degué adossar, com també el baptisteri.

Aquesta relació tan estreta entre un bisbe i un màrtir, és una situació ben repetida a molts altres llocs al llarg dels primers segles del cristianisme, quan determinats bisbes, d'alguna manera, s'apropriaven del culte espontani i més o menys descontrolat als màrtirs, per a canalitzar-ho mitjançant grans edificis en benefici de l'organització eclesial oficial (Reynaud *et al.*, 1989, p. 1499), per no fer esment dels també nombrosos casos de la *invenció* de relíquies o cossos de màrtirs i sants, per part d'actius bisbes de seus importants que, però, no comptaven, fins en aquell moment, amb cap màrtir que glorifiqués i protegís la seva ciutat. Així succeí a Milà a les darreries del segle IV, quan el bisbe Ambrosi (Pricoco, 2003) soterrà els cossos dels màrtirs *descoberts*, Gervasi i Protasi, a la basílica *Martyrum*, per a després instal·lar-hi també la seva tomba (Fasola i Fiochi, 1989, p. 1159). A València, en canvi, l'existència des de ben aviat d'un dels màrtirs principals i més reconeguts (Saxer, 1989; 1990; 1995) facilità aquest procés. A *Hispania*, es poden referenciar nombroses associacions entre bisbes i màrtirs: Nonito i sant Feliu de Girona, Asturi i els nens màrtirs, sant Just i sant Pastor, Masona i santa Eulàlia, etc. (Gordillo, 2003, p. 170).

A l'època tardoantiga trobem edificis de planta en creu, normalment amb finalitat funerària, d'un extrem a l'altre del Mediterrani, des de Portugal (Ma-

ciel, 1998) a Crimea. En aquesta regió del mar Negre són funeraris i en un cas sembla clar que la tomba important era en un sarcòfag a la superfície (Pülz, 1998, p. 36). Molt possiblement, el més antic fou l'anomenat mausoleu de Gal·la Plàcidia, a Ravenna, construït per aquesta emperadriu a la primera meitat del segle V, però que no es va fer per a ella sinó per a sant Llorenç i després es va associar als sants Nazari i Celsi. A l'interior, almenys des del segle XIV, tres sarcòfags ocupen les tantes altres ales de la creu. Tot i que ara és un edifici exempt, en origen formava part de l'església de la Santa Croce, a la qual estava unida per un llarg corredor (Bovini, 1950), com devia estar també a València. A més de Crimea, és a l'àrea de l'Adriàtic i al nord d'Itàlia (Cuscito, 2003) on trobem la concentració més alta d'aquests mausoleus en planta de creu adossats a basíliques: Santa Maria Formosa a Pola (Ujcic, 1995), Sant Feliu i Fortunat a Vicenza, Sant Opilió i Sant Prodocim a Pàdua o Sant Llorenç i Sant Simplicia a Milà (Testini, 1980).

No és difícil trobar altres casos d'associació d'un sepulcre martiri al voltant del qual s'organitza el cementiri episcopal. Així, a *Emerita*, ciutat que acollí el martiri de santa Eulàlia, coetani i tan autèntic com el de sant Vicent, també succeeix el mateix, tot i que, en aquest cas, els bisbes sembla que no traslladaren el cos sant a la ciutat, sinó que anaren ells a soterrar-se al mausoleu, després convertit en basílica funerària, on des d'un principi reposaven les restes de la santa. A més, al seu voltant s'anà formant un *suburbium* del qual es coneix l'existència d'un *xenodochium* i dos monestirs (Mateos, 1995; 1999). També a *Salona* els bisbes se soterraren extramurs, juntament amb els cossos dels màrtirs locals (Marín, 1989). En tots dos casos, aquestes necròpolis episcopals, fora de la ciutat, eren molt a prop de la ciutat, mentre que a València, la Roqueta és força més lluny, a 1,5 km.

En un primer moment, a València sembla una mica prematura l'entrada dels enterraments al nucli urbà, tot i que no es degué tractar d'un cas únic ni del més antic conegut, que foren les sepultures urbanes de *Setif*, a la segona meitat del segle IV (Fasola i Fiochi, 1989, p. 1167; Pergola, 1998, p. 59), però sí un dels primers que trencaria amb l'antiga norma i l'antic costum romà de prohibir els cementiris dintre les ciutats. Però aquesta necròpolis tan privilegiada, situada a l'est de la catedral i associada a la tomba d'un màrtir i un bisbe, no fou l'única ni tampoc la primera de la zona episcopal. Se n'ha localitzat una altra una mica diferent i probablement més antiga, tot just al nord de la catedral. A hores d'ara, no sabríem dir què

Figura 21. Primera necròpolis episcopal. Tombes de *tègula*.

fou primer, si aquesta necròpolis o la catedral. El cas és que arribaren a coincidir al llarg de gairebé tot el segle VI, una època en què començaren a aparèixer els primers cementiris intramurs (Fasola i Fiochi, 1989, p. 1168). El cementiri pràcticament abasta la mateixa extensió que l'edifici administratiu baiximperial, ja que està excavat sobre els seus enderrocs, cosa que, atesa l'absència d'aixovars, és el principal indicador cronològic per a les tombes que, per tant, foren posteriors a la primera meitat del segle V. La tipologia de les sepultures és de tradició romana: fosses, normalment amb coberta de *tègula* (fig. 21) per als adults, i àmfores (fig. 22) per als infants. Si no fos per llur ubicació estratigràfica, podrien passar perfectament per enterraments d'època romana, la qual cosa fa pensar que alguns cementiris extramurs, morfològicament semblants, considerats com a baiximperials, també podrien ésser d'aquestes dates més tardanes (Soriano, 1996). L'altre límit cronològic ve donat pel cementiri que, des del final del segle VI o a l'inici del VII, s'hi superposà. Aquest mateix moment és el que dóna el rebliment que anul·là un pou situat per sobre de la suposada presó martirial, que degué funcionar al mateix temps que aquest primer cementiri. L'aigua, com succeí en al-

Figura 22. Primera necròpolis episcopal. Tombes d'àmfora.

tres llocs sacralitzats, degué ser objecte de veneració (Doncel-Voûte, 1998, p. 131; Fortini, 1998, p. 6 i 44; Godoy i Gurt, 1998). Fou colgat amb motiu de la construcció de l'edifici amb absis de ferradura que el cobreix i que també coincideix amb el canvi del ritu funerari (Albiach *et al.*, 2000). *Sensu stricto*, es podria pensar en un lapse entre la segona meitat del segle v i la primera del vi com al període de vida de la necròpolis.

A hores d'ara, per a la segona meitat del segle v i fins a l'inici del segle vi, pràcticament no es coneix cap edifici ni activitat constructiva clara, si no és que aquesta necròpolis ja fos d'aquell moment, quelcom que no desmenteixen les dades arqueològiques. Així, les poques àmfores que acolliren enterraments infantils (formes Keay IV, XIX i LIV) són les pròpies del segle iv i de l'inici del v (Pascual *et al.*, 1997, p. 182; Pascual, Ribera i Roselló, 2003), com les de la gran necròpolis paleocristiana de Tarragona (Remolà, 2000, p. 100). Més o menys són semblants a les del nivell de destrucció de la factoria, tot i que és ben sabuda la llarga perdurabilitat d'aquests contenidors per a funcions secundàries. Tanmateix, si tenim en compte les àmfores convertides en tombes de la necròpolis de l'àrea episcopal de *Barcino*, de les darreries del segle vi i del vii, són precisament aquests grans

envasos els que donen la data per al cementiri (Bonnet i Beltrán de Heredia, 2001). No cal descartar, doncs, la segona meitat del segle v per als inicis de la conversió d'aquest lloc com a espai funerari. Una altra cosa seria assegurar que per aquelles dates ja s'hagués restituit la vida urbana després del col·lapse de la primera meitat del segle v. En un principi, doncs, podria haver estat un cementiri no del tot urbà, davant la probable inexistència de la ciutat com a tal. Els únics elements constructius que podem imaginar que degueren acompanyar els enterraments són alguns dels edificis romans, que encara podrien romandre dempeus, tal com sabem que esdevingué amb el nimfeu i la propera cúria. En un principi, abans d'haver completat l'excavació, ja havíem proposat que aquesta necròpolis semblava estar envoltant la cúria per l'est i pel sud (Ribera, 2000b), tot i que, després, en excavar l'edifici administratiu subjacent ja vam proposar amb més convicció que aquest fos el punt neuràlgic. A més a més, les tombes estaven per sobre de l'edifici baiximperial, excepte l'espai de la suposada presó, que sempre roman lliure de sepultures i sols està ocupat pel pou ja esmentat. Uns murs que surten de la part posterior de la cúria cap a l'est (fig. 23), fins al *cardo maximus*, marquen el que degué ser el límit nord de

Figura 23. Zona septentrional. Mur de l'edifici al nord de la necròpolis.

l'àrea funerària, que pel sud degué arribar fins a prop del mur septentrional de la catedral, per l'est al *cardo maximus* i per l'oest és difícil de precisar, perquè algunes tombes sobrepassen el límit occidental de l'edifici subjacent, però, en tot cas, entre la darrera sepultura i el final de la zona excavada en aquesta direcció hi ha 5 m sense que aparegui cap enterrament, la qual cosa podria ser un bon indicatiu per situar-hi el final, perquè les necròpolis d'aquest període estaven delimitades. En total, i com a mínim, el cementiri es degué estendre per una superfície d'uns 800 m², amb 20 m de nord a sud i 40 m d'est a oest. De l'estudi antropològic de les poc més de vint sepultures s'han establert vincles familiars entre alguns dels esquelets (Alapont, en premsa), com també s'ha detectat en altres cementiris privilegiats (Fasola i Fiochi, 1989, p. 1175).

Al nord del cementiri s'estén una ampla zona en la qual els vestigis ja són molt més difícils d'interpretar, tant per l'estat de conservació deficitari com per pertànyer a tipologies constructives poc definides en l'àmbit teòric general i escassament conegudes en la realitat arqueològica. És el que, per exemple, succeí a l'antiguitat tardana hispànica amb les referències a edificis coneguts amb les denominacions de *cataplus* (una mena de mercat o llotja comercial) o *xenodochium* (hospital i residència de peregrins). Fins i tot, aquest problema també succeeix en el moment d'identificar amb garanties plenes les estructures palatines, tant les règies i civils com les eclesiàstiques (Ripoll i Gurt, 2000). Si tornem a l'evidència arqueològica de València, la meitat nord de les excavacions de l'Almoina presenten per aquesta època un panorama força indefinit. A l'est de l'antiga cúria, més o menys al mateix lloc on estigué el *macellum* de l'etapa romana, l'espai està ara delimitat per uns murs de bona factura (fig. 23) que formen una mena de quadrat de 15 × 15 m. A l'est limitava amb el *cardo maximus* i a l'oest amb un allargat departament de 4 m d'ample, adossat a la part posterior de la cúria i que per la part nord acabava en una estranya paret obliqua. L'interior d'aquest espai, de 225 m² estava compartimentat per alguns murs, tots mal conservats, excepte un de 10 m de llarg, paral·lel a 5 m del mur perimetral septentrional, fet amb carreus petits sòlids espoliats de construccions romanes, i que travessava d'est a oest gairebé tota la superfície. Així, sols es pot endevinar una habitació de 2 × 5 m, just a l'angle nord-est, que ocupa el lloc de la vorera del carrer romà, que, d'aquesta manera, quedava reduït a la via estricta de circulació, fenomen ben típic del període tardoan-

tic a tota l'àrea mediterrània (Ward-Perkins, 1996). Amb la informació disponible és força arriscat intentar esbrinar quina funció degué tenir aquest edifici devastat, especialment arrasat a la meitat sud. A l'interior, al centre de la part oriental, s'hi trobà una tomba (núm. 5) aïllada, de les que són pròpies de la primera fase del cementiri. El mur que marca el perímetre meridional d'aquest edifici també és el que serveix de límit nord de la primera necròpolis. L'aparició de la tomba podria suggerir una funció funerària posterior, quelcom que esdevingué del tot palès a l'etapa posterior, quan trobem no menys de cinc grans sepulcres de lloses, que en podrien ser molts més si tenim en compte que la meitat meridional estava, en bona part, arrasada fins als nivells republicans per excavacions dels anys setanta mai publicades i, d'altra banda, solcada d'oest a est per una gran claveguera del període islàmic antic. En tot cas, la conversió en un espai funerari degué esdevenir en un moment força posterior a la seva construcció, tal com es pot comprovar en la manera en què els sepulcres grans es recolzen en els murs, als quals gairebé cobreixen, la qual cosa indica que ja havien caigut en desús. Sembla més lògic, doncs, pensar en un moment anterior, al llarg del segle VI i fins i tot a les darreries del segle V, per a la construcció i utilització ulterior. La bona factura dels seus murs descarten que des del principi fos sols un espai amb una tanca, com acabà essent al segle VII. Potser els carreus de les parets siguin una pista per intentar esbrinar la data de la construcció, car són força semblants als pocs que s'han conservat del mur perimetral del nimfeu, construït amb *opus vittatum*, i que foren sistemàticament espoliats entre les darreries del segle V i l'inici del VI, com s'ha pogut establir gràcies a l'estudi dels nombrosos materials ceràmics recuperats als rebliments de les llargues trinxeres d'espoli (fig. 7) (Pascual *et al.*, 1997). Aquest edifici degué funcionar amb estreta relació a la cúria, i degué formar una peculiar *insula* entre la necròpolis, al sud, el *cardo maximus*, a l'est, el *decumanus maximus*, al nord, i el fòrum, a l'oest. En tot cas, topogràficament degué estar entre dues zones o dos barris diferents, la del sud, que ja hem comentat, de caire funerari i religiós, i la del nord, de més complicada definició, tal vegada una àrea dedicada a tasques més prosaïques, que, en tot cas, degueren estar sempre a l'interior del grup episcopal.

Un dels límits del barri episcopal pot haver estat al porticat de l'antic fòrum romà, que en algun moment dels segles V i VI va caure o va ésser enderrocat. Fos el que fos, amb aquestes mateixes pe-

dres es va aixecar un sòlid mur de menuts carreus (fig. 24), a mode d'un *opus vittatum* amb els fonaments de material arquitectònic variat, com capitells o fust de columna, tal com hem vist a l'absis i als murs de la catedral o del baptisteri, amb els quals coincideix per la tècnica constructiva. Contràriament, el mausoleu està fet amb un altre sistema, tot de maçoneria, més o menys regular, fonaments inclosos, amb carreus sols als angles de les parets. A l'est d'aquest mur, que possiblement separava el grup episcopal, a l'est, i l'antiga plaça del fòrum, a l'oest, s'estenia un ample espai que corresponia a l'*insula* que havia ocupat un suposat *horreum* romà molt reformat al segle IV i amb posterioritat, el qual, fins i tot, podia haver perdurat fins al segle VI, data que donen les ceràmiques trobades al seu nivell d'amortització. A partir d'aquell moment, en aquesta zona se succeïren tot un seguit d'activitats: a la part oest s'han trobat dues tombes col·lectives del tipus de lloses i, posteriorment, s'hi excavaren una gran fossa que fou rebllida el segle VI (Pascual *et al.*, 1997; Pascual, Ribera i Rosselló, 2003). A la part oriental també s'han trobat dos sepulcres, un de lloses (fig. 26) que estava sobre la línia de façana de l'edifici bai-

ximperial, com l'anterior; l'altre, a l'exterior, sobre la vorera del carrer romà. A l'altre costat del *cardo maximus*, al lloc on hi havia la plaça enllosada que enfrontava el costat monumental del nimfeu, sols s'han conservat del període tardoantic uns set basaments estranys d'argila compactada (fig. 25), que sortien des del límit del viari, més o menys alineats de dos en dos, en direcció oest-est, separats entre si per uns 2 m a l'ample i 2,50 m al llarg. Deuen ser els fonaments d'alguna construcció de fusta, com les que es coneixen en latituds més septentrionals i humides (Higham i Baker, 1992; Bonnet, 1997), lloc on es conserven millor aquestes estructures més peribles. Al sud, l'anterior porticat baiximperial del *decumanus maximus* havia estat tapiat com el pòrtic del fòrum, i formava una mena d'envà de separació amb el *decumanus* i la zona meridional de funcionalitat sacra.

El nimfeu romà, tot i veure els seus murs espoliats a la segona meitat del segle V, encara estava en ús, o a la vista, perquè és un xic complicat esbrinar quin degué ser el seu paper en tot aquest conjunt. Estava més o menys tal com s'havia quedat de les reformes de les darreries del segle III,

Figura 24. Mur que cega el porticat del fòrum i la claveguera del segle IV.

Figura 25. Zona septentrional. Basaments d'argila compactada.

Figura 26. Zona septentrional. Tomba de lloses.

amb una alteració produïda per l'espoli de les pedres dels seus murs perimetrals, que, posteriorment, en alguns llocs foren reemplaçats al mateix lloc per unes parets molt més tosques i també es feren algunes compartimentacions internes, mitjançant murs de *caementicium* que semblaven enllaçar el perímetre amb la cisterna central. La construcció al segle XI d'una gran bassa de l'Alcàsser islàmic ha amagat més de la meitat de l'edifici, però les dades que es coneixen de l'altra part permeten assegurar que amb prou feines es van produir alteracions entre els segles IV i XI, excepte uns forats de sustentació de troncs de fusta, impossibles de datar amb precisió, fora d'aquells segles, i que podrien assenyalar l'existència de cabanes o construccions semblants, com les que s'han localitzat a les places públiques d'altres jaciments mediterranis, des del nord d'Àfrica, a *Caesarea* (Potter, 1995) fins a Itàlia, a *Luna* (Ward-Perkins, 1981), on sembla que a partir del segle VII començaren a proliferar les cases de fusta (Gelichi, 1996). La zona ocupada pel nimfeu, doncs, va continuar funcionant amb uns pocs murs nous i amb la piscina a la vista, la qual cosa podria indicar que, en conjunt, degué mantenir certa funcionalitat hidràulica.

No sabem pràcticament res de la ubicació del palau episcopal. La localització de l'Alcàsser, el recinte palatí d'època islàmica per sobre i a l'est del nimfeu, és, a hores d'ara, l'única pista que hi podria haver, i sols en el cas que es donés una continuïtat al mateix lloc de les mateixes funcions exercides primer pel bisbe i després pels governadors i reietons àrabs, quelcom que no és gens clar ni trobem sempre. Així, ja hem comentat que el mausoleu es convertí en uns banys (Rosselló i Soriano, 1998), mentre que gairebé tota la part occidental de les excavacions de l'Almoïna, als segles IX i X, estava ocupada per una mena de barri artesanal i comercial format per tot un seguit de departaments alineats menuts (Martí i Pascual, 2000) que inutilitzaren les construccions anteriors, com la cúria romana, el cementiri i l'edifici martirial amb absis de ferradura del segle VII, que veurem a continuació.

De la resta del grup episcopal d'aquest període sols ens resta fer esment de la cúria i el seu edifici annex, que juntament amb el nimfeu, va continuar essent utilitzada, tot i que amb una funció diferent. La perdurabilitat de les sòlides construccions romanes, més o menys reformades, és un tret molt comú en el període tardoantic d'un extrem a l'altre de l'antic Imperi romà (Furlong, 1990; Vaes, 1989; 1990).

Com ja s'ha comentat, el traçat del viari romà principal es va mantenir fins a un moment avançat del segle VI, quan el baptisteri i el mausoleu es van aixecar al bell mig del *cardo maximus*. Els pòrtics van ser ocupats per construccions i les lloses del carrer romà ja no estaven visibles, perquè s'havia aixecat el nivell de circulació mitjançant pavimentacions noves de morter i pedra menuda, tal com també s'ha registrat a Mèrida per la mateixa època (Alba, 2001, p. 408). No sabem si la via es va desviar cap a l'est, vorejant el conjunt catedralici, o si es dirigia cap a l'oest, pel mig de la necròpolis, cap al suposat lloc del martiri de sant Vicent, per a entrar a l'interior de la catedral. El que sí que sembla clar és que el tram de la via Augusta que encara es mantenia arribà tot just a la paret nord del baptisteri, on precisament es troba el punt per on sortien les aigües, que devia ser un lloc on els fidels la replegaven per a usos devocionals, més o menys com s'ha proposat que es devia fer al baptisteri de *Barcino* (Godoy i Gurt, 1998). S'ha comprovat que el *decumanus maximus*, des de la cruïlla amb el *cardo maximus*, es mantenia cap a l'est, en direcció al mar i al circ, però sembla que ja no ho feia cap a l'oest, cap al fòrum, ja que aquest pas estava barrat pel mur que

es va aixecar sobre el porticat de l'antiga plaça pública romana.

València a la segona meitat del segle VI

La mort del bisbe Iustinià coincidí amb un llarg període de forta inestabilitat, entre el 550 i el 589, que alterà les estructures polítiques bàsiques que fins aleshores havien condicionat l'evolució de la ciutat i tot el seu territori (Rosselló, en premsa). El primer sotrac vingué encara en vida del bisbe, la gran pesta dita *de Iustinià*, de l'homònim emperador bizantí, que assolà ràpidament tots els països mediterranis i originà un autèntic daltabaix demogràfic (Allen, 1979). Molt poc després, l'encara poc assentat regne visigòtic visqué tot un seguit d'usurpacions i conflictes dinàstics que propiciaren l'arribada dels bizantins, d'antuvi ja assentats a Ceuta i a les Balears, que aprofitaren l'ocasió per fer-se amb el control de bona part del litoral mediterrani al sud del Xúquer (Vallejo, 1993). Aquests fets afectaren de ple a la fins aleshores autònoma València, que de cop es convertí en territori fronterer, sense que faltin alguns estudiosos que proposin que en un primer moment la ciutat formava part de les noves possessions de l'Imperi d'Orient (Sanchís Guarner, 1953, p. 24), però les dades que tenim indiquen tot el contrari. No debades, s'esmenta (Joan de Biclar i Chronicon, 18,3) que el derrotat Hermenegild, rebel·lat contra el seu pare, Leovigild, va estar un temps custodiat a València, fet que podria indicar la presència d'una bona guarnició, que es devia haver instal·lat aquí per fer front a l'amenaça bizantina. Dintre del mateix context cal entendre l'aparició coetània de l'assentament fortificat de *València la Vella*, a uns 15 km a l'oest de València (Rosselló, 1996; 2000), i segurament del que estava situat a Alcàsser, a 15 km al sud de València, on s'han fet abundants troballes de trients de l'època de Leovigild i del qual es pot veure un primer avanç en aquest mateix volum (Alapont i Tormo).

Aquesta primera presència efectiva, i més o menys nombrosa, d'elements germànics cal lligar-la amb la reacció de l'amenaçat estat visigòtic davant les múltiples pressions exteriors (francs, bizantins, sueus) i interiors (regions i ciutats independents), que dugueren com a conseqüència al País Valencià, aleshores terra fronterera, la plena incorporació al nou i més centralitzat regne que, de la mà de Leovigild, estava sorgint des de Toledo (Rosselló, 1998). Aquests esdeveniments es concreten a la realitat històrica i arqueològica de Valèn-

cia. Així, l'existència, el 589, de dos bisbes a la mateixa ciutat, l'arrià *Ubiligisclus*, i el catòlic *Celsinus*, és una prova fidel que ja hi havia un considerable nucli de gent vinguda de fora, que, entre altres coses, es diferenciava de la població autòctona pels trets ètnics i les tradicions funeràries. Ambdós grups s'aplegaven al voltant dels respectius bisbes i no eren estranys els conflictes entre si, com, almenys, és notori que va ocórrer a *Emerita* entre el bisbe catòlic, Masona, i els arrians, dels quals hi ha esment que tenien en exclusiva una basílica (Arce, 2002, p. 206). Dos bisbes també significava dos grups episcopals, però a València no en tenim més notícies que d'un. L'effimera vida a València, entre trenta i quaranta anys, de la facció arriana, no és fàcil que deixés alguna petjada evident del seu pas. En altres llocs, on se sap que dues comunitats organitzades diferents van conviure força temps, com els catòlics i els donatistes a l'Àfrica i els catòlics i arrians a Itàlia, sí que se sap que tenien llocs de culte diferents. S'ha proposat que en alguns jaciments, aparentment amb excessives esglésies, aquesta abundància responia a les diverses confessions existents (Duval, 1989, p. 2782; Glasser, 1997; Pülz, 1998, p. 39).

Un altre testimoni de la incorporació a l'esfera directa visigòtica ens la donen les emissions monetàries de la seca de *Valentia*, que, en rebutjar com a falsa una hipotètica sèrie de Leovigild, tenim testimoniada des del regnat de *Suinthila* (Arroyo, 1989).

El grup episcopal al segle VII

Els edificis principals del grup episcopal continuaren mantenint la seva preponderància, però al nord de la catedral, a partir de les darreries del segle VI o de l'inici del segle VII, a la zona de l'antic cementiri, s'han trobat una sèrie d'evidències que testimonien els importants canvis esdevinguts a la població que hi residia i es moria a l'entorn del bisbe (fig. 28). Arquitectònicament, la novetat més destacable és l'absis de ferradura que es troba al damunt del suposat lloc martirial (fig. 27), atribuït que li donem, entre altres coses, per l'existència d'aquesta estructura constructiva, ben conservada en planta però de la qual, en alçat, amb prou feines en romanien uns pocs centímetres del mur. Els fonaments destaquen per l'escassa profunditat, uns 30 cm, i per una tosca tècnica constructiva, que també es feu servir per a les parets. Els components constructius, com era habitual, eren pedres de forma i procedència diversa, però de

formes irregulars i molt fragmentades, fet que contrasta amb l'acurada tècnica emprada als monuments de la fase anterior, on predominaven els carreus grans i mitjans ben travats i alineats. En aquesta fase més tardana sembla com si ja s'haguessin esgotat les pedreres que fins aleshores formaven els edificis romans. Només es podien aprofitar fragments menuts que provenien del rebuig del període anterior, com de fet encara es veu en aquest menut absis, del qual estructuralment cal ressaltar la poca potència dels fonaments i l'escassa amplada dels murs, uns 60 cm, lluny del metre del baptisteri. Això ens mostra una construcció molt més feble i, per tant, no gaire alta. A la major part de l'interior encara es conservava un nivell de calç uniforme, que no devia ser el pis pròpiament dit sinó una base horitzontal sobre la qual hi havia un paviment més consistent que degué ser espoliat a l'inici de l'època islàmica. Aquest estrat segellava un pou que es va trobar reblit de materials de les darreries del segle VI o de l'inici del VII, que és el que permet fixar força bé la data de la construcció (Albiach *et al.*, 2000).

Al davant de l'absis, a l'oest, encara es conservava un mur en sentit nord-sud que degué emmarcar una mena d'arc triomfal d'entrada. De l'extrem meridional sorgia cap a l'oest un mur de 3,90 m de llarg fet amb maçoneria més o menys regular. A la part superior de l'extrem occidental presentava una espècie de perforació quadrada, a mode de menut canalet en direcció sud-nord. Els fonaments d'aquest mur eren molt senzills però força sòlids, ja que estaven constituïts per dos grans carreus allargats, quelcom aparentment exagerat per a la poca càrrega que se suposa que havien de

Figura 27. Absis sobre un lloc martirial.

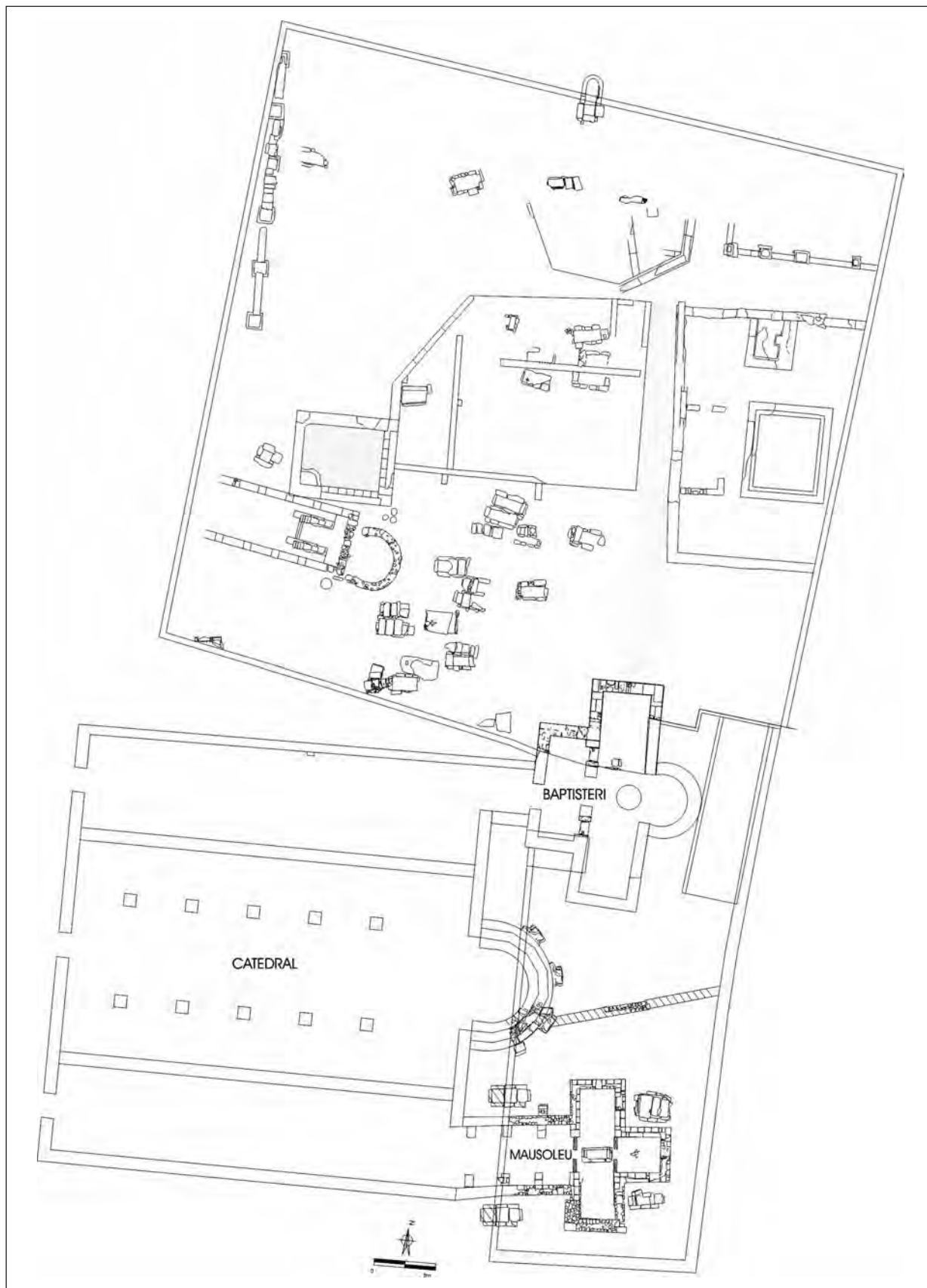

Figura 28. El grup episcopal al segle VII.

suportar, perquè sembla que l'anomenat canalet no era altra cosa que el buit per encaixar un cancell que devia tancar, amb un front de 4 m, aquest espai per l'oest. Això mateix es pot deduir també del fet que el mur en sentit est-oest, que devia tancar l'espai pel sud, no és un mur perquè no té cara a la part septentrional sinó un rebliment. Com que la resta d'aquesta zona cap al nord ha estat totalment alterada pels fonaments d'una casa islàmica, sembla molt probable que més que un mur fos el límit sud d'un espai una mica elevat i tancat per cancells per la part oest. Aquest espai gairebé quadrat, d'uns $4 \times 3,90$ m, devia precedir topogràficament l'accés a l'interior de l'absis, i correspon al que es denomina *santuari de les esglésies hispàniques de l'època* (Godoy, 1995). Per a completar aquest conjunt edilici tan sols podem afegir dos basaments d'una possible columnata que, amb la mateixa amplària que l'absis, emmarcaria una nau central hipotètica, de 4,80 m de llum i d'1,80 m entre columnes, si en col·loquem una entre les dues que coneixem, o ja de 4 m si no ho fem. Es podria interpretar com una basílica menuda, la qual cosa en un principi podria semblar la solució més raonable, però la manca de qualsevol indici del que

són els murs perimetrals ens duen a ésser una mica escèptics, tot i que cal tenir en compte les fortes remocions produïdes per la construcció d'una casa islàmica dels segles XI i XIII, tot just a l'oest de l'absis, que s'ha preservat perquè era a l'est de la vivenda, a l'àrea coetàniament ocupada pel cementiri palatí, la *rawda*, de l'etapa musulmana.

Al davant de l'entrada de la cúria, cap al final del segle VI, es va construir un pou quadrat gran fet amb grans lloses de pedres que provenien d'edificis romans (fig. 29) i que li donaven un aspecte força monumental. Semblava anar alineat amb l'absis de ferradura situat al sud a poc més d'1 m de la cúria, per la qual cosa no seria estrany que formés part del mateix conjunt edilici, fet que encaixaria bé amb el segellament d'un altre pou al moment d'erigir l'esmentat absis. L'orientació del pou i l'absis ja trenca amb l'alineació d'origen romà que s'havia mantingut des dels orígens de la ciutat.

A l'est de l'absis, s'estenia un paviment tosc de *signinum* que estava perforat per les tombes de la nova necròpolis que ocupava no sols el mateix espai que l'anterior sinó que continuava al nord, sobrepasant els límits del solar, en haver-se trobat un sepulcre al carrer de l'Almodí. És fefaent la pos-

Figura 29. Gran pou.

Figura 30. Segona necròpolis episcopal. Vista de l'entrada d'una tomba.

terioritat d'aquest cementiri nou sobre l'anterior, perquè algunes de les seves sepultures en trencaven d'altres de les anteriors. La diferència entre ambdues fases funeràries és molt més que estratigràfica. Si la més antiga presentava uns trets d'indubtable tradició romana, aleshores el canvi fou gairebé total, perquè es passà d'enterraments individuals a col·lectius (fig. 32), de fosses amb coberta de *tègula* i àmfores a cistes de grans lloses, d'absència a presència d'aixovars. El que no canvià fou el desig de soterrar-se al mateix indret que abans. Tot i que els sepulcres d'aquest tipus apareixen des de l'extrem nord al sud del solar de l'Almoina, la dispersió no és precisament uniforme, perquè la concentració més gran de tombes, amb diferència, es dona a l'àrea que envolta l'absis, on es registra la ràtio més elevada d'esquelets per sepultura. Així, les dues que estan més pròximes, la 30 i la 31, contenen les restes de dinou i trenta-una persones, respectivament. Altres d'aquest sector presentaven unes xifres semblants: trenta la número 19, tretze la 20, onze la 21, nou la 24, vint-i-una la 32, cinc la 35, vint-i-una la 44 i tretze la 58. Sols dues, la 57, amb un individu, i la 59, amb tres, donaren quantitats sensiblement inferiors, tot i que els de l'en-

terrament triple moriren d'una infecció semblant segurament al mateix temps (Alapont, en premsa). Les cinc tombes agrupades a la part central de l'excavació contenen les restes d'entre dos i nou cossos i les dues que eren al nord, set i sis. Una de les coses que més crida l'atenció d'aquesta necròpolis és, precisament, l'alt nombre d'esquelets de cadascun dels sepulcres; són excepció les que són individuals, tan sols una, però també en són força minoritàries les que n'alberguen dos o tres. La situació habitual als cementiris d'aquesta època era la contrària, i predominaven els enterraments individuals i alguna rara tomba doble o triple. Així succeí a *Segobriga* (Almagro, 1975) o a *Mertola* (Macias, 1993), on la tipologia funerària és força semblant a la de València, però en aquest cas les tombes eren més grans i cadascuna acollia grups nombrosos de gent que probablement tenien lligams de parentesc (Alapont, en premsa). Així, cadascun dels sepulcres era un mausoleu familiar, proposta basada també en la tipologia de les tombes, fetes per a tornar a ser obertes en qualsevol moment mitjançant una llosa vertical que feia les funcions de porta (fig. 30), a la qual s'arribava per un menut corredor des d'un dels costats curts.

Com tots els enterraments tardoantics, estaven orientats d'oest a est, amb els caps a l'oest. Les dimensions normals eren de 2×3 m de superfície i 1 m d'altura. En els pocs exemples ben conservats s'hi podia seguir el procés constructiu: es feia una fossa rectangular que es revestia per tres costats de grans lloses verticals que formaven la caixa de la tomba. De vegades s'aprofitava un mur anterior, normalment del període baiximperial o del segle VI, per a economitzar una de les parets laterals. Les pedres de bona talla emprades procedien d'edificis romans i també se n'han identificat diverses de monuments funeraris altoimperials, com ara la tapadora d'un sarcòfag, a la número 51, o les inscripcions pertanyents al mausoleu d'una de les famílies més importants de la ciutat romana (Beltrán, 1928). En pocs casos, també es col·locaven a la base lloses en posició horitzontal, per a fer una mena de pis. Per sobre de les lloses verticals que componien les parets de la cista, se situaven diverses lloses en posició horitzontal, normalment tres, que conformaven el sostre, sobre el qual es tirava una capa de terra que estava coberta per un *rudus* de còdols de riu que eren la base

de la coberta d'*opus signinum*, que ja es trobava gairebé al mateix nivell que la cota de circulació. En un dels laterals curts, normalment el del costat oriental, es col·locava una llosa vertical que estava aïllada i no feia la funció de suport de les pedres de la coberta, perquè s'utilitzava com a porta. De tots aquests mausoleus sols estava a la vista l'entrada al corredor d'accés i el paviment de *signinum*, en el qual es gravaven motius cristians, com la creu o el crismó (fig. 31), o s'incrustaven plaques de marbre. Malauradament, sols s'han conservat bé dues d'aquestes cobertes i fragments d'altres dues, sobre un total de vint-i-vuit tombes. En alguns casos, com la tomba 20, la més ben conservada, un fragment de fust de columna situat a l'extrem occidental devia fer les funcions d'estela. A *Mertola*, bona part de les sepultures, molt semblants a aquestes, tenien sobre el *signinum* una inscripció de marbre amb les dades del difunt (Macias, 1993).

La peculiaritat d'aquesta necròpolis fa que sigui un cas gairebé únic dintre del món funerari, tot i que el panorama dels cementiris episcopals tardoantics d'*Hispania* no és precisament gaire ric.

Figura 31. Coberta de *signinum* amb crismó de la tomba anterior.

Figura 32. Segona necròpolis episcopal. Vista de l'interior d'una tomba.

En aquest grup, sols hi podrien incloure el ja esmentat de *Barcino*, de les darreries del segle VI i l'inici del VII, que manté les tradicions romanes (Beltrán de Heredia i Bonnet, 2001) o l'excavat recentment als voltants de la basílica del Tolmo de Minateda, on bastants tombes individuals en caixes de pedra es disposen al voltant de l'absis i que podem veure en aquestes actes (Gutiérrez, Abad i Gamo). Si la gran basílica de *Segobriga* fos la catedral, el gran cementiri que l'envolta (Almagro, 1975) seria una altra necròpolis episcopal del segle VII, que, a diferència de les de *Barcino* i el Tolmo, seria força més semblant a la de València per la tipologia i les dimensions dels sepulcres i pels aixovars, tot i que es diferenciï pel predominant caràcter individual, ben lluny de les tombes col·lectives valencianes. Però l'absència de sepulcres amb una densitat tan gran d'esquelets és quelcom gairebé general a tota l'àrea mediterrània coetània. Així, tan sols podríem recórrer a alguns exemples ben llunyans i poc semblants, com el cementiri del segle VII a la ciutat grega de Corint, on diversos individus foren soterrats junts a dintre de grans cistes, tot i que l'abundància d'armes suggereix un altre origen (Iverson, 1996).

Aquest cementiri és una prova fidel del canvi important esdevingut en els costums funeraris, fet que no es pot desvincular, ans al contrari, del canvi poblacional que tingué lloc amb l'arribada de contingents visigòtics, més o menys nombrosos, que ben aviat adoptaren el ritus catòlic, però que imposaren les seves pràctiques inhumatòries, i esborraren la tradició romana i paleocristiana fins aleshores vigent. Mitjançant l'estudi dels nombrosos esquelets de la segona fase, ha estat possible afirmar que pertanyen a una ètnia més robusta que els de la primera fase (Calvo, 2000; Alapont, en premsa), la qual cosa indica una substitució poblacional notable entre els ocupants del barri episcopal. La gran concentració de tombes i el gran nombre d'esquelets que contenen estan en la línia no sols del manteniment sinó d'un desenvolupament més gran del culte als màrtirs, quelcom, d'altra banda, ben característic del cristianisme dels visigots. El modest edifici amb l'absis de ferradura, erigit sobre el suposat lloc del martiri, seria la millor mostra d'aquesta devoció, juntament amb la basílica que es va construir a l'arena de l'amfiteatre de *Tarraco* per commemorar el lloc del martiri dels sants Fructuós, Eulogi i Auguri (TED'A, 1990; 1994). A l'antiguitat tardana era ben normal sacrалitzar les tombes dels màrtirs, però també ho era sacrалitzar el lloc on havien mort. Entre ambdós llocs era normal la celebració de pro-

cessos, com sabem que ocorria a *Tarraco* amb els seus màrtirs (Godoy i Gros, 1994) o a *Arelate* amb sant Genís (Heijmans, 1999; Loseby, 1996).

Al segle VII la part nord de la zona episcopal va experimentar força canvis urbanístics, però, el mal estat de les construccions impedeix que els coneguem amb detall. En aquesta àrea s'han localitzat unes poques tombes, quatre, a les excavacions de l'Almoïna, i una altra una mica més al nord, al carrer de l'Almodí. Crida l'atenció la poca homogeneïtat que hi ha entre les inhumacions. Una, la 33, és una cista gran com les altres del sud, amb sis esquelets i un unguentari d'aixovar. L'altra, la 56, a 5 m a l'est de l'anterior, també era una cista amb sis individus, però més petita del que és normal i sense aixovar. Ambdues estaven sobre la façana del que havia estat l'*horreum* romà, que perdurà fins al segle VI. A 3 m a l'est, ara sobre la vorera del *cardo maximus*, hi havia una fossa individual, la tomba 69, difícil de datar amb precisió. A l'oest, tocant ja el mur que tapiava el pòrtic del fòrum, es va localitzar una altra sepultura, la 34, molt deteriorada. Totes quatre estaven alineades d'est a oest. Finalment, a uns 15 m al nord, el 1928 va aparèixer una altra cista col·lectiva, que havia estat construïda amb les pedres i les inscripcions d'un mausoleu dels segles I i II (Beltrán, 1928). Aquest grup septentrional sembla separat de l'altre pel *decumanus maximus* que, com la resta del viari, sempre està exempt d'enterraments. Aquesta línia tan clara de separació podria assenyalar que eren dues necròpolis diferents, com també ho és la que està a l'est de l'absis de la catedral. Cal recordar que la inscripció de la tomba d'un bisbe que aparegué el segle XVIII era a prop de la part nord de l'Almoïna, per la qual cosa es podria relacionar més aviat amb aquestes que amb les del costat de la catedral. Al contrari que a la part sud, no tenim gaires dades per a datar bé aquestes tombes, però els pocs indicis que tenim ens porten més al segle VI que al VII. Així, una gran fossa (UE 2401) de la meitat del segle VI (Pascual *et al.*, 1997; Pascual, Ribera i Rosselló, 2003) tallava els nivells que cobrien la tomba 33. També del segle VI és l'estrat d'amortització de l'antic *horreum* sobre el qual s'assenten algunes tombes. A més, en aquesta zona s'han registrat dues construccions que deuen ser del segle VII, o del VIII, que no encaixarien bé en una àrea funerària, com seria un hipotètic i deteriorat edifici poligonal (Albiach *et al.*, 2000), dintre del qual degueren quedar cobertes dues de les sepultures (56 i 69). L'altra és més clara, una sènia (fig. 33) feta amb grans carreus a la meitat sud i amb maçoneria a la part nord, que és absidal. L'erecció d'aquests

elements degué clausurar l'àrea funerària i convertir aquesta part en un espai productiu que enllaçaria amb els camps de sitges identificats una mica més al nord, cap al riu (Rosselló, 2000b). A prop d'aquesta zona degué haver-hi la porta de la muralla, que possiblement marcava el límit septentrional del grup episcopal i de la mateixa ciutat.

Al segle VII s'ha assenyalat l'espoli de l'edifici annex pel nord a la cúria, que fins aleshores havia estat dempeus. L'espai es convertí en una mena de zona d'abocament d'enderrocs i rebuigs de materials de construcció, entre els quals es va trobar una gran inscripció que pertanyia a la porta d'un edifici, que per les grans dimensions no encaixaria bé com a material reaprofitat si no fos a costa de molt treball.

Al segle VII sembla que al grup episcopal es van definir dues àrees funcionals diferents, la meridional, sempre destinada a zona de culte i cementiris, i la septentrional, que després de diverses transformacions acabà convertida en una zona productiva, fenomen que també podria haver esdevingut a la primera meitat del segle VIII.

Figura 33. Zona septentrional. Sènia.

EL FINAL DE LA CIUTAT VISIGÒTICA (SEGLE VIII)

El segle VIII és el més desconegut de la història i l'arqueologia de la ciutat de València. Les primeres referències històriques que en tenim ja són de les darreries del segle, quan s'esmenta la destrucció de la ciutat al 778-779 en el context d'una revolta abbàsida contra els omeies. Ja posterior és la figura de l'exiliat Abdala al-Balansí *el Valencià*, que a les darreries del segle VIII va establir un domini autònom davant els emirs cordovesos. De la primera meitat del segle no en tenim, a primera vista, cap informació, la qual cosa ens priva de conèixer com es va aconseguir la dominació musulmana a partir del 711. Tanmateix, darrerament va prenent cos la possibilitat d'incloure *Valentia* entre les ciutats que, mitjançant el famós pacte, els nous invasors deixaren a les mans de Teodomir, que perllongà, *de facto*, la vida de la *urbs* visigòtica fins a la meitat del segle. Aquesta possibilitat podria ser factible simplement si es fessin coincidir les dades històriques, toponímiques i

Figura 34. Tomba del segle VIII a les excavacions de l'Almoïna.

Figura 35. Reconstrucció infogràfica del grup episcopal a l'època visigòtica.

arqueològiques. Així, la ciutat de *Balantala*, esmentada al pacte i l'única que no té una localització clara, acceptada la de *Iyih/Eio* al Tolmo de Minateda (Abad, Gutiérrez i Gamo, 2000), podria ser *Valentia*. El palau del Pla de Nadal, atribuït a les darreries del segle VII, degué ser erigit per Teodomir, com es fa palès per l'anagrama i un grafit sobre pedra que s'hi ha trobat (Juan i Pastor, 1989; Juan i Lerma, 2000). La data de la seva construcció és probablement al segle VIII, després del pacte, quan Teodomir es convertí en reietó d'aquest territori i era molt més autònom que durant el període de control polític visigòtic. Amb tot, els models arquitectònics i artístics d'aquest edifici singular no devien ser encara àrabs sinó que caldria cercar-los a la tradició romanobizantina.

Per a aquesta època l'aportació de l'arqueologia de València és molt feble o gairebé inexistent. Si suposem que el mode de vida visigòtic encara perdurà inalterable fins a la meitat del segle, algunes de les tombes del cementiri episcopal podrien pertànyer a aquesta fase final. Així mateix, a la part septentrional de l'Almoina, la darrera fase constructiva del segle VII, la que anul·la el cemen-

tiri amb la instal·lació d'una sènia i una mena d'edifici poligonal, podria ser del segle VIII, fet que no canvia la seva concepció com a la darrera etapa visigòtica. En tot cas, es pot considerar que les construccions de la zona episcopal perduraren sense cap canvi fins a la meitat del segle VIII, moment en què ja és segur que l'autoritat passà a mans àrabs i començà la islamització de la topografia, procés que degué ser gradual però ininterromput, com sabem que ho fou a Còrdova, on, a poc a poc, els nous governants anaren desplaçant els cristians del grup episcopal a mesura que s'anava ampliant la Mesquita Major, construïda sobre la catedral dedicada a sant Vicent (Murillo *et al.*, 1997).

Abans, però, de la culminació d'aquesta islamització urbana, que a València es podria situar a partir de la segona meitat del segle IX (Martí i Pascual, 2000), encara s'ha identificat una tercera fase d'enterraments, que degué ser la dels darrers cristians, difícil de datar amb precisió, però que són posteriors a la fase de les grans cistes col·lectives perquè estan per sobre i arriben a tallar algun d'aquests grans sepulcres, com es veu palesament a les dues tombes (núm. 13 i 45) que han aparegut a l'Almoina

Figura 36. Tomba del segle VIII a l'est de la catedral, amb un fragment de cancell com a coberta.

(fig. 34). Ambdues encara estan pròximes al lloc on degué patir turment el màrtir. Un altre nucli funerari cristià es va mantenir durant algun temps tot just a l'est de l'absis de la catedral, on s'han localitzat sis sepultures. Juntament amb aquestes tombes es troben restes del mobiliari litúrgic de la mateixa catedral, com ara els fragments dels grans cancells i un peu d'altar (fig. 36), que degueren ser els que havien estat a la catedral i que indiquen que per aquelles dates, segurament a la segona meitat del segle VIII, ja s'havia iniciat el desmantellament dels elements cristians del seu nucli principal. Els musulmans ben aviat convertiren la sòlida catedral visigòtica en mesquita, tot i que, almenys en un principi, deixaren en mans cristianes els cementiris situats al nord i a l'est. Aquestes tombes, ja mossàrabs, presenten una morfologia diferent a les darreres visigòtiques. Aleshores es tornà als enteraments individuals en fossa simple, delimitada i coberta per pedres de talla petita i mitjana (Ribera i Soriano, 1996, p. 201 i 213).

No hi ha dades arqueològiques que confirmen la suposada destrucció de València del 778-779, però tampoc no es detecta cap activitat construc-

tiva ni apareixen materials mobles fins a la segona meitat del segle IX (Pascual, Ribera i Rosselló, 2003; Pascual *et al.*, 1997), moment en què s'ha detectat una ampla remodelació de l'espai urbà que abans havia estat ocupat pel nucli episcopal i que radicalment canvià la seva fisonomia en la zona situada al nord de la catedral. Noves construccions de caire artesanal se superposaren a l'absis de ferradura, i anul·laren la funció sacra que havia tingut aquest lloc al llarg de quatre o cinc segles, però sense oblidar l'existència en aquesta zona d'una presó relacionada amb sant Vicent. La primera fase islàmica del Tolmo de Minateda, del segle VIII, dóna un panorama semblant, amb modestos obradors instal·lats a l'interior de la basílica (Gutiérrez, 2000, p. 110). La necròpolis dels voltants, la cúria romana i l'edifici poligonal del nord també acabaren obliterats per la nova dinàmica que, tanmateix, encara va continuar utilitzant la infraestructura hidràulica que hi havia, és a dir, el gran pou monumental situat davant la cúria, la sènia de la part nord i la piscina del nimfeu, que no quedaren fora d'ús fins al segle XI amb motiu de les grans reformes relacionades amb la construcció o

l'ampliació de l'Alcàsser. La sort dels annexos monumentals de la catedral, el baptisteri i el mausoleu, anà per un camí paral·lel, tot i mantenir-se dempeus. El primer fou pregonament remodelat a l'interior, on es va rebaixar la cota del paviment, potser per a guanyar una planta de soterrani o per a reforçar l'estructura mitjançant una paret interior, perpendicular als murs perimetrals, i un contrafort exterior. La seva integració, al segle XII, a l'entramat defensiu de l'Alcàsser, fa suposar que per aquelles dades es convertí en una torre, que degué flanquejar un portaló d'accés des del cementiri palatí. A l'etapa paleoislàmica, però, encara devia formar part del conjunt edilici de la catedral, que sembla que es mantingué dempeus fins al segle XII, fet que degué coincidir amb la conversió en torre, o porta, del baptisteri. Tota la zona, entre 5 i 10 m, al nord i a l'oest del baptisteri, a l'etapa paleoandalusina, va patir una forta remoció del terreny, com per a fer una gran fossa que poc després va ser reblida i la superfície de la qual es convertí en un paviment sòlid. És a dir, que hi hagué un moment en què es va aïllar l'edifici i posteriorment es va comunicar amb la resta de la zona.

Ja hem comentat que el mausoleu va ésser transformat en un lloc de bany, instal·lació que normalment es troba juntament amb les mesquites. Al contrari que el baptisteri, que va perdurar a l'etapa baixmedieval, aquest edifici termal ja va desaparèixer el segle XI, quan la zona es convertí en un espai lliure de construccions, on s'ha trobat alguna tomba islàmica.

BIBLIOGRAFIA

- ABAD, L.; GUTIÉRREZ, S.; GAMO, B., 2000: La ciudad visigoda del Tolmo de Minateda (Hellín, Albacete) y la sede episcopal de Eio, *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, Grandes Temas Arqueológicos, 2, p. 101-112, València.
- ALAPONT, L., 2003: La necrópolis de l'àrea episcopal de València. Noves aportacions antropològiques, *VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, València.
- ALAPONT, L.; TORMO, F., 2003: La necrópolis i les troballes monetàries del jaciment visigòtic de la Senda de l'Horteta a Alcàsser (València), *VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, València.
- ALBA, M., 2001: Características del viario urbano de Emerita Augusta entre los siglos I y VIII, *Excavaciones arqueológicas 1999. Memoria*, 5, p. 425-438, Mèrida.
- ALBIACH, R.; BADIA, A.; CALVO, M.; MARÍN, C.; PIÀ, J.; RIBERA, A., 2000: Las últimas excavaciones (1992-1997) del solar de l'Almoína: nuevos datos de la zona episcopal de Valentia, *V Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Cartagena (1998), p. 63-86, Barcelona.
- ALFÖLDY, G., 2002: Eine eradierte Kaiserinschrift aus Valentia (Hispania Citerior), *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 141, p. 257-260.
- ALLEN, P., 1979: The Justinianic 'plague', *Byzantion*, 49, p. 5-20.
- ALMAGRO BASCH, M., 1975: *La necrópolis hispano-visigoda de Segobriga. Saelices (Cuenca)*, Excavaciones Arqueológicas en España 84, Madrid.
- ÁLVAREZ, N.; BALLESTER, C.; PASCUAL, G.; PÉREZ, G.; RIBERA, A., 2003: L'àrea productiva d'un edifici del fòrum de Valentia al baix Imperi (s. IV-V), *VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, València.
- ARCE, J., 2002: Augusta Emerita en las Vitas Patrum Emeritensium, *Mérida Tardorromana (300-580 d. C.)*, *Cuadernos Emeritenses*, 22, p. 195-214, Mèrida.
- ARNAU, B.; GARCÍA, I.; RUIZ, E.; SERRANO, M. L., 2003: Un nuevo espacio funerario occidental en Valencia, *VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, València.
- ARROYO, R., 1989: La ceca de época visigoda, *Guía arqueológica de Valencia*, p. 48-49, València.
- BELTRÁN, P., 1928: Hallazgo de lápidas romanas en Valencia, *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, I, 1, p. 90-96, València.
- BLASCO, J.; ESCRIVÀ, V.; RIBERA, A.; SORIANO, R., 1994: Estat actual de la investigació arqueològica de l'antiguitat tardana a la ciutat de València, *III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Maó (1988), p. 185-200, Barcelona.
- BONNET, C., 1997: Les églises en bois du haut Moyen-Age d'après les recherches archéologiques, *Gregoire de Tours et l'espace Gaulois*, p. 217-236.
- BONNET, C.; BELTRÁN DE HEREDIA, J., 2001: Origen y evolución del conjunto episcopal de Barcino: de los primeros tiempos cristianos a la época visigoda, *De Barcino a Barcinona (siglos I-VII). Los restos arqueológicos de la plaza del Rey de Barcelona*, p. 74-95, Barcelona.
- BOVINI, G., 1950: *Il cosiddetto Mausoleo di Galla Placidia in Ravenna*, Collezione Amici delle Catacombe XIII, Ciutat del Vaticà.
- CALVO, M., 2000: El cementerio del área episcopal de Valencia en la época visigoda, *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, Grandes Temas Arqueológicos 2, p. 193-206, València.
- CASTILLO, P., 1999: *Los mártires hispanorromanos y su culto en la Hispania de la antigüedad tardía*, Biblioteca de Estudios Clásicos, Granada.
- CHABÁS, R., 1909: *Episcopologio Valentino*, València.
- CHEVALIER, P., 1998: Le dispositif liturgique des églises de Dalmatie et d'Istrie aux vie et viie s., *XIII Congrès International d'Arqueologia Cristiana*, p. 975-996, Ciutat del Vaticà-Split.
- CORELL, J., 1989: Inscripción del obispo Anesio atribuida erróneamente a Justiniano, *Saitabi*, xxxix, p. 62-72, València.
- CORELL, J., 1997: *Inscripciones romanas de Valentia i el seu territori*, Nau Llibres, València.
- CUSCITO, G., 1989: Vescovo e cattedrale nella documentazione epigrafica in Occidente. Italia e Dalmazia, *XI Congrès International d'Archéologie Chrétienne*, p. 735-777, Roma.
- CUSCITO, G., 1992: *Grado e le sue basiliche paleocristiane*, Bolonya.
- CUSCITO, G., 2003: Gli edifici di culto in area altoadriatica tra VI e VIII secolo, *Hortus Artium Medievalium*, 9, p. 33-54, Zagreb-Motovum.

- DONCEEL-VOÛTE, P., 1998: Le fonction des lieux de culte aux vie-viii siècles: monuments, textes et images, *XIII Congrès International d'Archéologie Chrétienne*, p. 97-156, Ciutat del Vaticà-Split.
- DUVAL, N., 1989: Les monuments d'époque chrétienne en Cyrénaïque à la lumière des recherches récentes, *XI Congrès International d'Arqueologia Cristiana*, p. 2743-2805, Roma.
- DUVAL, N., 1995: Lucciana. Église et baptistère, *Les premiers monuments chrétiens de la France 1: Sud-Est et Corse*, p. 343-355, Paris.
- ESCRIVÀ, V.; SORIANO, R., 1990: El área episcopal de Valentia, *Archivo Español de Arqueología*, 63, p. 347-354.
- ESCRIVÀ, V.; SORIANO, R., 1992: El área cementerial asociada a la basílica de la plaza de la Almoína. Siglos v-vii, *III Congreso de Arqueología Medieval Española*, p. 103-110, Oviedo.
- FASOLA, U.; FIOCCHI NICOLAI, V., 1989: Le necropoli durante la formazione della città cristiana, *XI Congrès International d'Archéologie Chrétienne*, p. 1153-1213, Roma.
- FERLENGA, A., 1990: Città romana e trasformazioni cristiane. Alcuni esempi, *Lotus International 65, il territorio secolarizzato*, p. 41-52, Milà.
- FITA, 1906: Dos lápidas visigóticas, *Boletín de la Real Academia de la Historia*, XLVIII, p. 58-62, Madrid.
- FORTINI, P., 1998: *Carcer Tullianum. Il Carcere Mamertino al foro romano*, Guida Electa per la Soprintendenza Archeologica di Roma, Roma.
- GARCÍA, A., 1984: L'enigma històric de san Vicent de la Roqueta, *L'Espill*, 9, p. 113-126, València.
- GARCÍA MORENO, L., 1989: *Historia de España visigoda*, Cátedra, Madrid.
- GARCÍA MORENO, L., 1990: Elites e Iglesia hispanas en la transición del Imperio romano al reino visigodo, *La conversión de Roma: Cristianismo y paganismo*, p. 223-259, Madrid.
- GELICHI, S., 1996: Note sulle città bizantine dell'Esarcato e della Pentapoli tra iv e ix secolo, *Early medieval towns in the Western Mediterranean, Documenti di Archeologia*, 10, p. 67-76, Mântua.
- GLASER, F., 1997: *Frühes Christentum im Alpenraum. Eine archäologische Entdeckungsreise*, Regensburg.
- GODOY, C., 1995: *Arqueología y liturgia: Iglesias hispánicas (siglos IV al VIII)*, Barcelona.
- GODOY, C.; GROS, M. D. S., 1994: L'Oracional hispànic de Verona i la topografia cristiana de Tarraco a l'antiguitat tardana: possibilitats i límits, *Pyrenae*, 2, p. 245-258, Barcelona.
- GODOY, C.; GURT, J. M., 1998: Un itinerario de peregrinaje para el culto martirial y veneración del agua bautismal en el complejo episcopal de Barcino, *Madrid Mitteilungen*, 39, p. 323-335, Magúncia.
- GORDILLO, P., 2003: Dedicaciones e intereses de los obispos toledanos contados por Ildelfonso, obispo y santo, *Santos, obispos y reliquias, Acta Antiqua Complutensia*, 3, p. 35-44, Alcalá de Henares.
- GUTIÉRREZ, S., 2000: Algunas consideraciones sobre la cultura material de las épocas visigoda y emiral en el territorio de Tudmir, *Anejos de Archivo Español de Arqueología*, XXIII, p. 95-116.
- GUTIÉRREZ, S.; ABAD, L.; GAMO, B., 2003: El Tolmo de Minateda, *VI Reunión d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, València.
- HEUMANS, M., 1999: La topographie de la ville d'Arles durant l'Antiquité tardive, *Journal of Roman Archaeology*, 12, p. 142-167, Porthsmouth.
- HIGHAM, R.; BAKER, P., 1992: *Timber Castles*, Batsford, Londres.
- IVISON, E. A., 1996: Burial and Urbanism at Late Antique and Early Byzantine Corinth (c. AD 400-700), *Towns in Transition. Urban evolution in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, p. 99-125.
- JUAN, E.; LERMA, J. V., 2000: La villa áulica de Pla de Nadal (Ribarroja de Turia), *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, *Grandes Temas Arqueológicos* 2, p. 135-142, València.
- JUAN, E.; PASTOR, I., 1989: Los visigodos en Valencia. Pla de Nadal: ¿una villa áulica?, *Boletín de Arqueología Medieval*, vol. III, p. 137-179.
- LINAGE, A., 1972: Tras las huellas de Justiniano de Valencia, *Hispania Antiqua*, II, p. 203-216.
- LLOBREGAT, E., 1977: *La primitiva cristiandat valenciana: Siglos IV al VIII*, L'Estel, València.
- LOSEBY, S. T., 1996: Arles in Late Antiquity: Gallula Roma Arelas and Urbs Genesii, *Towns in Transition. Urban evolution in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, p. 45-70.
- MACIAS, S., 1993: Um espaço funerário, *Basílica Paleocrista*, p. 30-65, Mertola.
- MACIEL, J., 1998: Trois églises de plan cruciforme au Portugal et les trajets méditerranéens des vie et viie siècles, *XIII Congrès International d'Arqueologia Cristiana*, p. 745-756, Ciutat del Vaticà-Split.
- MARÍN, C.; PIA, J.; ROSSELLÓ, M., 1999: *El foro romano de Valentia*, *Quaderns de Difusió Arqueològica* 4, València.
- MARÍN, C.; RIBERA, A., 1999: Un edificio público bajoimperial del Foro de Valentia, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 9, p. 277-290.
- MARÍN, E. 1989: La topographie chrétienne de Salone. Les centres urbains de la pastorale, *XI Congrès International d'Arqueologia Cristiana*, p. 1117-1131, Roma.
- MARTÍ, X.; PASCUAL, P., 2000: El desarrollo urbano de Madina Balansiya hasta el final del califato, *Coloquio sobre la ciudad en Al-Andalus*, Berja, p. 500-536.
- MATEOS, P., 1995: Identificación del Xenodochium fundado por Masona en Mérida, *IV Reunión d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, p. 309-316.
- MATEOS, P., 1999: *Sta. Eulalia de Mérida. Arqueología y Urbanismo*, Anejos de AEA, XIX.
- MIRABELLA ROBERTI, M., 1972: Architettura paleocristiana in Istria, *Antichità Altoadriatiche*, II, Udine.
- MIRABELLA ROBERTI, M., 1978: I battisteri dell'arco adriatico, *Antichità Altoadriatiche*, XIII, Udine.
- MURILLO, J. F.; HIDALGO, R.; CARRILLO, J. R.; VALLEJO, A.; VENTURA, A., 1997: Córdoba: 300-1236 d. C.: un milenio de transformaciones urbanas, *Urbanism in Medieval Europe*, Zellik, p. 47-60.
- PALOL, P., 1989: El baptisterio en el ámbito arquitectónico de los conjuntos episcopales urbanos, *XI Congrès International d'Archéologie Chrétienne*, p. 559-605, Roma.
- PASCUAL BERLANGA, G.; RIBERA, A.; ROSSELLÓ, M., 2003: La catedral de Valentia (Hispania) en época visigoda, *Hortus Artium Medievalium*, 9, p. 127-143, Zagreb-Motovun.
- PASCUAL PACHECO, P.; RIBERA, A.; ROSSELLÓ, M., 2003: Cerámicas de la ciudad de Valencia entre la época visigoda y omeya (siglos vi-x), *Anejos de Archivo Español de Arqueología*, XXX, p. 67-116.
- PASCUAL PACHECO, P.; RIBERA, A.; ROSSELLÓ, M.; MAROT, T., 1997: València i el seu territori: contextos ceràmics de la fi

- de la romanitat a la fi del califat (270-1031), *Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X)*, Arqueo Mediterrània 2 p. 179-202, Barcelona.
- PASCUAL PACHECO, P.; SORIANO, R., 1993: La evolució urbana de València desde època visigoda hasta època taifa (siglos V-XI), *IV Congrés d'Arqueologia Medieval Espanyola*, p. 67-76, Alacant.
- PICARD, J. C., 1989: Ce que les textes nous apprennent sur les équipements et le mobilier liturgique nécessaires pour le baptême, dans le sud de la Gaule et l'Italie du nord, *XI Congrès International d'Archéologie Chrétienne*, p. 1451-1468, Roma.
- PICARD, J. C., 1989b: L'atrium dans les églises paléochrétiennes d'Occident, *XI Congrès International d'Archéologie Chrétienne*, p. 505-558, Roma.
- PICARD, J. C., 1991: Les évêques bâtisseurs (IVE-VIII siècle), *Naissances des arts chrétiens. Atlas des monuments paléochrétiens de la France*, p. 44-49, Paris.
- PRICOCO, S., 2003: Culto dei santi e delle reliquie nell'età di Teodosio: Martino di Tours, Ambrogio di Milano e Paolino di Nola, *Santos, obispos y reliquias, Acta Antiqua Complutensia*, 3, p. 35-44, Alcalá de Henares.
- POTTER, 1995: *Towns in Late Antiquity: Iol Caesarea and its context*, Occasional Publications 2, Exeter.
- PÜLZ, A.: 1998: Die Frühchristlichen Kirchen des Taurischen Chersonesos/Krim, *Mitteilungen zur Christlichen Archäologie*, 4, p. 45-78, Viena.
- REMOLÀ, J. A., 2000: *Las ánforas tardo-antiguas en Tarraco (Hispania Tarraconensis)*, Col·lecció Instrumenta 7, Barcelona.
- REYNAUD, J. F.; COLARDELLE, R.; JANNET-VALLAT, M.; PERINETTI, R.; PRIVATI, B., 1989: Les edifices funéraires et les nécropoles dans les Alpes et la vallée du Rhône. Origines et premiers développements, *XI Congrès International d'Archéologie Chrétienne*, p. 1475-1514, Roma.
- RIBERA, A., 1998: The discovery of a monumental circus at Valentia (Hispania Tarraconensis), *Journal of Roman Archaeology*, 11, p. 318-337, Portsmouth.
- RIBERA, A., en premsa, 1999: Roman Valentia (Hispania): urban topography from paganism to christianity, *Congrés International d'Arqueologia Cristiana*, Viena.
- RIBERA, A., 2000: Valentia del paganismo al cristianismo: siglos IV y V, *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, Grandes Temas Arqueológicos 2, p. 19-32, València.
- RIBERA, A., 2000b: La primitiva cristiandad valenciana, *Scripta in Honorem Enrique A. Llobregat Conesa*, p. 459-480, Alacant.
- RIBERA, A., 2001: El circo romano de Valentia (Hispania Tarraconensis), *El circo en Hispania romana*, p. 175-196.
- RIBERA, A., 2003: Valentia: del foro al área episcopal, *Santos, obispos y reliquias, Acta Antiqua Complutensia*, 3, p. 45-83, Alcalá de Henares.
- RIBERA, A.; JIMÉNEZ, J. L., 2000: La fundación de la ciudad. Urbanismo y arquitectura de la Valencia romana y visigoda, *Historia de la Ciudad: Recorrido histórico por la arquitectura y el urbanismo de la ciudad de Valencia*, p. 9-37, València.
- RIBERA, A.; ROSSELLÓ, M., 1999: *L'Almoína: el nacimiento de la Valentia cristiana*: Quaderns de Difusió Arqueològica 5, València.
- RIBERA, A.; ROSSELLÓ, M., 2000: El primer grupo episcopal de Valencia, *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, Grandes Temas Arqueológicos 2, p. 165-186, València.
- RIBERA, A.; SORIANO, R., 1987: Enterramientos de la antigüedad tardía en Valentia, *Lucentum*, vi, p. 139-164.
- RIBERA, A.; SORIANO, R., 1996: Los cementerios de época visigoda, *Saetabi*, 46, p. 195-230, València.
- RIPOLL, G.; GURT, J. M. (ed.), 2000: *Sedes regiae (ann. 400-800)*, Reial Acadèmia de Bones Lletres, Barcelona.
- ROSSELLÓ, M., 1996: El yacimiento de València la Vella (Ribarroja de Turia): Algunas consideraciones para su atribución cronológica y cultural, *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 17, p. 435-454, Castelló de la Plana.
- ROSSELLÓ, M., 1998: La politique d'unification de Léovigild et son impact à Valence (Espagne) : évidences littéraires et archéologiques, *XIII Congreso Internacional de Arqueologia Cristiana*, p. 735-744, Ciutat del Vaticà-Split.
- ROSSELLÓ, M., 1999: Cancel y pilastrilla, *Exposició «La llum de les imatges»*, p. 64-65, València.
- ROSSELLÓ, M., 2000: El recinto fortificado de València la Vella en Ribarroja de Turia, *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, Grandes Temas Arqueológicos 2, p. 127-133, València.
- ROSSELLÓ, M., 2000b: Economía y comercio de Valencia en época visigoda, *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, Grandes Temas Arqueológicos 2, p. 207-218, València.
- ROSSELLÓ, M., 2003: El territorium de Valentia a l'antiguitat tardana, *VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, València.
- ROSSELLÓ, M.; SORIANO, R., 1998: Los restos arqueológicos exhibidos, *Cripta Arqueológica de la Cárcel de San Vicente*, p. 41-56, València.
- SANCHÍS GUARNER, 1953: *València visigòtica: Assaig de síntesi*, Torre, València.
- SANCHÍS SIVERA, J., 1920-1922: *La Diócesis Valentina*, Anales del Instituto General y Técnico de Valencia, València.
- SAXER, V., 1989: Le culte de Saint Vincent en Italie avant l'an mil, *Studi di Antichità Cristiana PIAC*, xl, p. 745-761, Ciutat del Vaticà.
- SAXER, V., 1990: Lieux de culte de Saint Vincent en France avant l'an mil, *Bulletin de la Société des Monuments Historiques de L'Yonne*, 7, p. 1-12, Meaux.
- SAXER, V., 1995: Le Culte de S. Vincent dans la péninsule hispanique avant l'an mil, *IV Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Lisboa (1992), p. 141-150, Barcelona.
- SODINI, J. P., 1989: Les églises de Syrie du Nord, *Archéologique et Histoire de la Syrie*, ii, p. 347-372, Saarbrücken.
- SORIANO, R., 1990: *La arqueología cristiana en la ciudad de Valencia: de la leyenda a la realidad*, Quaderns de Difusió Arqueològica 1, València.
- SORIANO, R., 1994: Las excavaciones arqueológicas de la cárcel de San Vicente (Valencia), *Saguntum-Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 27, p. 173-186, València.
- SORIANO, R., 1995: Los restos arqueológicos de la sede episcopal valentina. Avance preliminar, *IV Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Lisboa (1992), p. 133-140, Barcelona.
- SORIANO, R., 1995b: L'édifice cultique de la prison de Saint Vincent. Valence/Espagne, *XII Congrès International d'Arqueologia Cristiana*, Bonn (1991), p. 1193-1201.
- SORIANO, R., 1996: Las necrópolis bajo-imperiales. Nuevas aportaciones, *Saitabi*, 46, p. 169-180, València.
- SORIANO, R.; PASCUAL, J., 1993: Aproximación al urbanismo de la Valencia medieval. De la baja romanidad a la conquista feudal, AZUAR, R.; GUTIÉRREZ, S.; VALDÉS, F. (ed.), *Urbanismo medieval del País Valenciano*, p. 313-352, Madrid.

- TED'A, 1990: *L'amfiteatre romà de Tarragona: La basílica visigòtica i l'església romànica*, Memòries d'Excavació, 3, Tarragona.
- TED'A, 1994: Noves aportacions a l'estudi de la basílica cristiana de l'amfiteatre de Tarraco, *III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Maó (1988), p. 167-184, Barcelona.
- TESTINI, P., 1980: *Archeologia cristiana*, Bari.
- TESTINI, P.; CANTINO, G.; PANI, L., 1989: La cattedrale in Italia, *XI Congrès International d'Archéologie Chrétienne*, p. 5-232, Roma.
- UJIC, Z., 1995: Le décor stucqué de la chapelle méridionale de la basilique Sainte-Marie Formosa à Pula, *Hortus Artium Medievalium*, 1, p. 150-161, Zagreb-Motovun.
- VAES, J., 1989: Nova construere sed amplius vetusta servare: la réutilisation chrétienne d'edifices antique, *XI Congrès International d'Archéologie Chrétienne*, p. 299-321, Roma.
- VAES, J., 1990: Riutilizzazione cristiana di edifici dell'antichità classica. Un atlante, *Il territorio secolarizzato*, *Lotus International*, 65, p. 17-40, Milà.
- VALLEJO, M., 1993: *Bizancio y la España tardo-antigua (ss. V-VIII)*, Memorias del Seminario de Historia Antigua, IV, Alcalá de Henares.
- VICENT, A. M., 1949: Restos visigodos en Valencia, *Crónica del IV Congreso Arqueológico del Sudeste Español*, p. 504-519, Cartagena.
- WARD-PERKINS, B., 1981: Two byzantine houses at Luni, *Publications of the British School at Rome*, XLIX, p. 91-98.
- WARD-PERKINS, B., 1996: Urban Continuity?, *Towns in Transition: Urban evolution in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, p. 4-17.

LA NECRÒPOLIS DE L'ÀREA EPISCOPAL DE VALÈNCIA. NOVES APORTACIONS ANTROPOLÒGIQUES

Llorenç Alapont Martín

Les excavacions portades a terme recentment al solar de l'Almoïna (2002) han permès d'extreure noves dades arqueològiques i antropològiques sobre la necròpolis d'època visigòtica situada a la seu episcopal de la ciutat.¹

La necròpolis es caracteritza per l'existència de dos períodes diferenciats: en el moment inicial, durant el segle VI, eren majoritàries les inhumacions individuals sota coberta de *tegulae* a doble vessant. Al final del segle VI i durant tot el segle VII es documenten noves tombes, la majoria col·lectives, fetes amb carreus i lloses procedents dels antics edificis romans.

Les tombes de la primera fase corresponen clarament a la transició entre la tradició romana, present en la tipologia de les tombes i en l'absència de dipòsits rituals de caràcter funerari, i en els costums i les estructures simbòliques del cristianisme tardeoàntic, que es caracteritzen per la ubicació prematura de la necròpolis al centre de la ciutat, motivada segurament pel desig de situar els enterraments al lloc on es va produir l'episodi martiriàl de Sant Vicent, i per l'agrupació familiar de les tombes individuals pertanyents a les elits socials (Ribera i Soriano, 1996, p. 226; Calvo, 2000, p. 193). Aquest fet ha estat constatat per l'anàlisi antropològica, que ha comprovat que els membres de tres tombes de *tegulae* contigües mostraven trets genètics idèntics. Els sepulcres 63, 64 i 65 contenen respectivament tres dones, una d'elles d'edat compresa entre cinquanta i seixanta anys, la segona, entre vint i vint-i-cinc anys, i la tercera, d'entre divuit i vint-i-dos anys. Les tres presentaven

metopisme complet al crani i conservaven sense obliterar la sutura mediofrontal des del nasi fins al bregma. La sutura cranial mig frontal desapareix normalment durant el primer o el segon any de vida; en alguns casos, però, aquesta sutura persisteix i es pot distingir fins i tot en individus d'edat avançada. Segons diversos autors aquest tret morfològic està determinat per factors genètics i, per tant, seria heretat pels membres d'una mateixa família (Brothwell, 1981). Aquesta reunió familiar de les tombes és sens dubte el precedent de les tombes col·lectives de la segona fase. Aquest fet es confirma amb l'existència de dues tombes de *tegulae*, col·lectives (sepultures 3 i 4), que allotjaven respectivament tres i quatre individus. A més, les dues contenien les restes esquelètiques de dos subadults. A la primera es documenta la presència d'un infant de deu anys, i a la segona, la d'un infant de sis anys. Evidentment, tant el caràcter col·lectiu d'aquestes tombes, com la presència de persones subadultes, quan s'acostumava a soterrar aquestes últimes en fosses reduïdes excavades a terra, on es disposaven grans fragments d'àmfora que servien de contenidor dels cossos dels nens, s'allunyen de les normes generals que caracteritzen el moment inicial del cementiri. Mereix una menció a part la tomba col·lectiva 41, que contenia al voltant de quinze individus, tots ells soterrats al mateix temps. Aquesta fossa comuna degué estar relacionada amb l'anomenada *gran pesta de Justiniana*, la primera onada de la qual començà l'any 541, i durant tres anys assolí l'Imperi bizantí (Calvo, 2000, p. 195). Aquesta primera fase de la necròpolis visigòtica l'hem de relacionar amb el moment en què es crearen nous i importants edificis religiosos, com el recinte funerari de la presó de sant Vicent i la catedral, les restes de la qual han aparegut a la cam-

1. Agraïm a Albert Ribera Lacomba els inestimables comentaris i suggeriments.

Figura 1

panya del 2002 i que degué ser el lloc idoni per allotjar la necròpolis episcopal.

Les grans cistes de lloses i carreus de la segona fase es relacionen amb el període visigot ple de la ciutat. Aquestes tombes es caracteritzen pel caràcter col·lectiu, encara que també hi ha dos sepulcres individuals (tombes 69 i 57). El primer es localitza al nord de la necròpolis, apartat del centre principal del cementiri. Consistia en una fossa excavada a terra de forma rectangular, que s'adaptava a les dimensions del cos. L'individu dipositat a la tomba era un noi d'entre setze i disset anys. L'esquelet estava disposat en decúbit supí, orientat oest-est, 270° respecte al nord. El crani es trobava comprimit sobre el pit, lleugerament decantat a l'esquerra. La posició de les extremitats i els músculs comprimits suggereixen que el cos degué estar amortallat amb lligams. La segona de les tombes es localitzà al nucli principal de la necròpolis situat entre els tres edificis més importants i representatius de la seu episcopal, la capella amb absis de la memòria martirial, el baptisteri i la catedral (Ribera i Rosselló, 2000, p. 171-177). Per les grans dimensions i la inversió constructiva destacada deduïm que es tracta d'un soterrament rellevant. La tomba consistia en una fossa excavada de forma rectangular coberta per una

Figura 2

grossa capa d'*opus signinum* sobre la qual apareixia incrustada una làpida petita de marbre. Segurament, sobre la làpida devia haver una inscripció pintada que no s'ha conservat. La base de la tomba, sobre la qual es disposa el cos, és el paviment d'un antic edifici del segle IV. La pedra de l'accés que funcionava amb l'esmentat paviment, s'utilitzà com a coixí sobre el qual es recolzava el cap del difunt. L'individu dipositat a la tomba era un home d'entre vint-i-cinc i trenta anys, l'estatura del qual devia ser d'1,67 m. L'esquelet estava disposat decúbit supí, orientat oest-est, 275° respecte al nord. El crani es trobava comprimit sobre el pit i mirava lleugerament a la dreta. L'individu mostrava una salut bucal pèssima, amb periodontitis i carrall considerable a la dentadura. Totes les dents del maxil·lar superior i els molars tenien càries, fet que denota una absència significativa d'higiene dental. A més, el difunt exhibia una infecció bucal greu, amb quatre grans abscessos, dos al maxil·lar i dos a la mandíbula, fet que probablement li causà la mort. Cal destacar la presència de fossa romboide a la clavícula dreta. Aquest tret mostra una activitat contínua d'alçament d'un objecte pesat que implica l'ús dels músculs i dels ossos del pectoral i del braç dret (Mann i Murphy, 1990, p. 81-82) i que nosaltres relacionem amb la utilització d'algun tipus d'armament, probablement una espasa. Aquestes dades ens permeten deduir

que el difunt possiblement formava part de l'alta jerarquia de l'estament militar.

Un altre fet que hem d'analitzar és l'existència de tombes que allotjaven unitats familiars. Els sepulcres 15 i 59 contenien solament tres individus. En el primer hi havia un home d'entre vint-i-cinc i trenta anys, una dona d'entre vint i vint-i-dos anys i un noi de deu anys. El sepulcre contenia un dipòsit funerari que consistia en una gerra de ceràmica pintada. La segona de les sepultures allotjava un home d'entre trenta i trenta-cinc anys, una dona d'una edat compresa entre els vint-i-cinc i els trenta anys i un infant de nou anys. Tots tres varen ser soterrats al mateix temps, ja que els esquelets estan dipositats l'un sobre l'altre sense que hi hagi entre ells cap rebliment. A més, aquest fet es confirma en observar-se que la descomposició dels cadàvers ha provocat que els ossos caiguin adaptant-se a la posició dels esquelets situats directament a sota. Aquesta tomba presentava com a dipòsit funerari un unguentari de vidre col·locat a l'angle nord-oest de la capçalera del sepulcre. Evidentment hem de relacionar aquests soterraments col·lectius amb episodis epidèmics i infecciosos que s'estenien entre els individus més pròxims i que, per tant, eren fatals per a la unitat familiar. Probablement, el caràcter infecciós i funest de la mort simultània de diversos membres de la mateixa unitat familiar degué provocar que la sepultura dei-

Figura 3

xés d'utilitzar-se per allotjar els cossos d'altres membres del clan.

L'anàlisi antropològica dels esquelets soterrats a les tombes de la segona fase assenyala que es degué tractar de persones integrants d'una classe social elevada, ja que mostraven una esperança alta de vida. La majoria dels individus arribaren als quaranta-cinc anys i diversos superaren els seixanta. L'estatura també és notable: la majoria dels homes eren més alts d'1,70 m, i la majoria de les dones, d'1,60 m. Els indicadors sobre dieta i salut mostren també que els individus gaudien d'una bona nutrició des de la infància. Tot sembla indicar, com ja assenyala Calvo Gálvez (2000, p. 202), que hi ha certa distància biològica entre els individus soterrats a la primera fase i els sepultats a la segona. En efecte, aquests últims eren més robusts i mostraven una estatura molt més elevada, fet que s'aprecia sobretot en els esquelets femenins que evidencien una grandària corporal, en ocasions, pròpia d'un individu masculí.

La majoria d'aquestes tombes presenten algun aixovar funerari, format majoritàriament per elements de la indumentària dels finats, encara que hi ha un objecte comú en moltes de les tombes de clar significat ritual. Es tracta d'un ungüentari o ampolla de vidre o d'una gerra de ceràmica situada a la capçalera de la tomba, segurament com a símbol inaugural del continent funerari amb fins profilàctics. És molt probable que aquests recipients complissin la funció de contenir aigua beneïda dins

d'un ritu que consistia a aspergir encens i aigua sobre el sepulcre (González, 2001, p. 84).

BIBLIOGRAFIA

- ALBIACH, R.; BADIA, A.; CALVO, M.; MARÍN, C.; PIÀ, J.; RIBERA, A., 2000: Las últimas excavaciones (1992-1997) del solar de La Almoína: nuevos datos de la zona episcopal de *Valentia*, V Reunión d'Arqueologia Cristiana Hispànica, Cartagena (1998), Barcelona.
- AZKARATE, A., 1999: *Necrópolis tardoantigua de Aldaieta*, vol. I, Memorias de Yacimientos Alaveses 6 Álaba.
- BROTHWELL, D. R., 1981: *Digging up bones*, Oxford University Press, Oxford.
- CALVO GÁLVEZ, M., 2000: El cementerio del área episcopal de Valencia en la época visigoda, *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, p. 193-195-202, València.
- CARMONA, S., 1998: *Mundo funerario rural en la Andalucía tardoantigua y de época visigoda*, Còrdova.
- ESCRIVÀ, V.; MARTÍNEZ, C.; VIDAL, X., 2001: *Edeta kai Leiria*. La ciutat romana d'Edeta de l'època romana a l'antiguitat tardana, *Quaderns d'Història i Societat. Lauro*, 9, p. 11-91.
- ESCRIVÀ, V.; SORIANO, R., 1992: El área cementerial asociada a la basílica de la plaza de La Almoína. Siglos v-vii, *III Congreso de Arqueología Medieval Española*, Oviedo.
- GONZÁLEZ VILLASCUSA, R., 2001: *El mundo funerario romano en el País Valenciano*, Alacant-Madrid.
- MANN, R.; MURPHY, S., 1990: *Regional Atlas of Bone Disease*, p. 81-82, Springfield.
- RIBERA, A.; ROSSELLÓ, M., 2000: La ciudad de Valencia en época visigoda, *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, p. 193-195, València.
- RIBERA, A.; SORIANO, R., 1996: Los cementerios de época visigoda, *Saitabi*, 46, p. 193-197, 226-227, València.

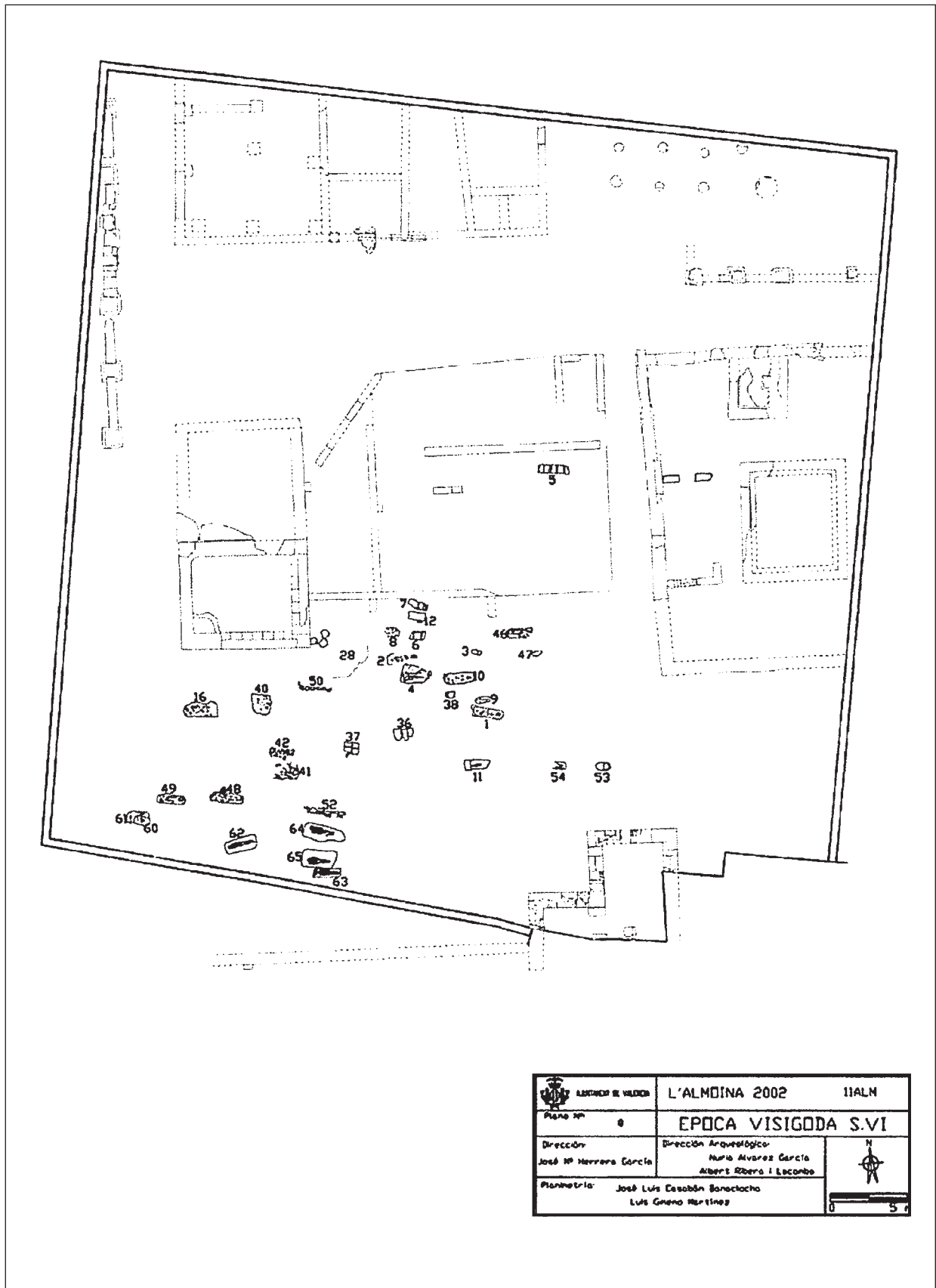

Figura 4

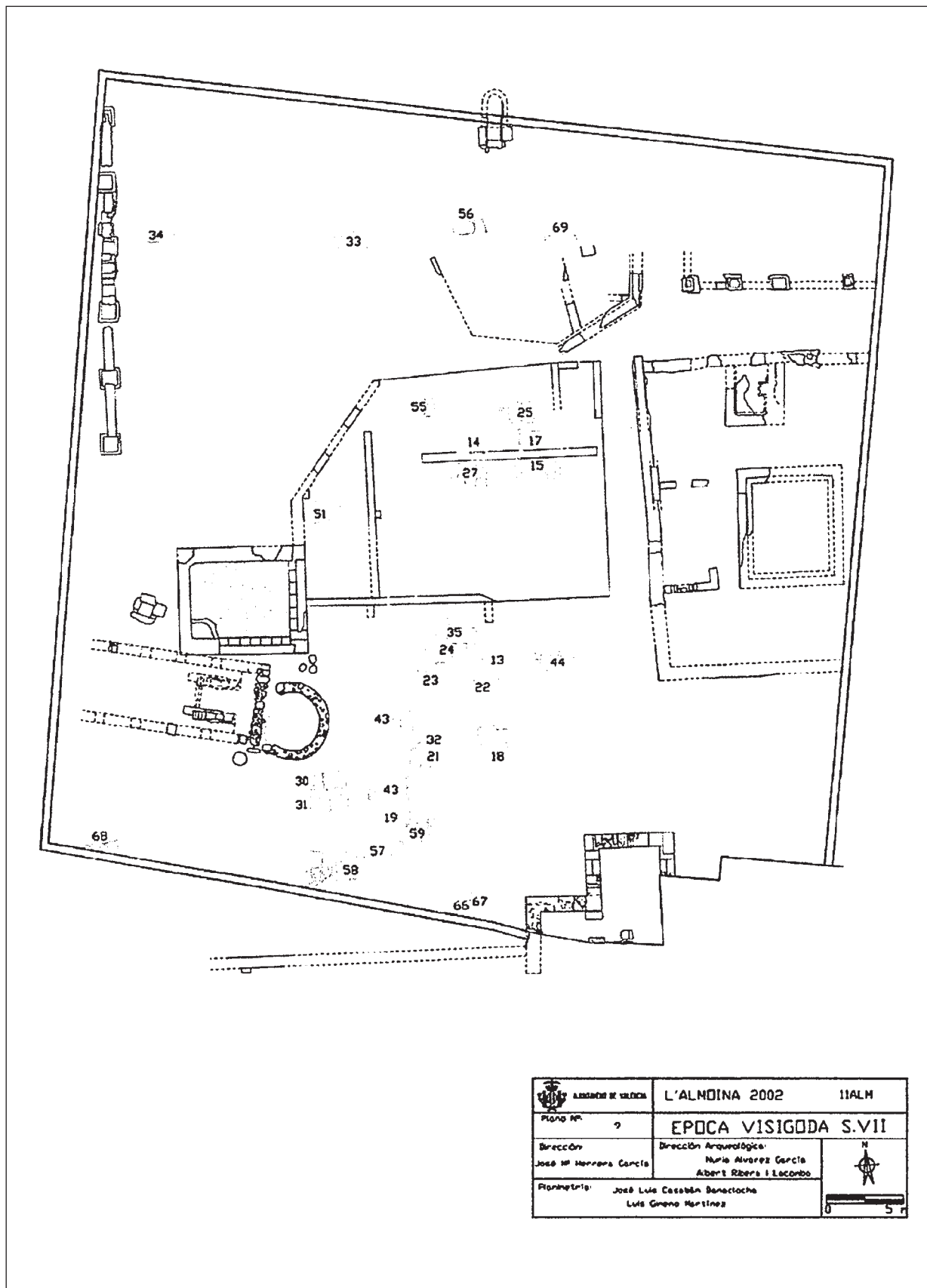

Figura 5

L'ÀREA PRODUCTIVA D'UN EDIFICI DEL FÒRUM DE VALENTIA AL BAIX IMPERI (SEGLES IV-V)

Núria Álvarez García* - Carmina Ballester Martínez* - Yolanda Carrión Marco**
Elena Grau Almero** - Guillermo Pascual Berlanga* - Guillem Pérez Jordà**
Albert V. Ribera i Lacomba*¹ - Carmen Gloria Rodríguez Santana*

A l'angle sud-est del fòrum de *Valentia*, durant l'etapa imperial, tot just a l'est de la basílica, que probablement tancava la plaça pel sud (Ribera i Jiménez, 2000) s'alçava un edifici públic amb atri columnat central. No s'hi accedia des del fòrum, amb el qual no estava directament comunicat, sinó per l'est, pel *cardo maximus*. El seu eix, doncs, anava d'est a oest. L'edifici en qüestió s'ha trobat força alterat per un altre de l'etapa posterior, que el va desfigurar, tot i que n'aprofità moltes de les estructures. Amb tot, ha estat possible identificar-lo amb la seu d'alguna corporació: un *collegium*. Al nord l'indava amb una altra construcció, que també ens ha arribat bastant deteriorada, fins i tot molt més que aquesta, però que, tot i això, ha estat possible d'identificar amb un *macellum*, al qual s'accedia des del *cardo maximus* i no devia estar directament comunicat amb el fòrum. Aquests dos edificis ocupaven una *insula*, adossada per darrere a la basílica, el *collegium*, i a la cúria, el *macellum*. Devia ser una zona pública que podem anomenar com *periforensis* pel fet de ser ben a prop del fòrum, però físicament separada, quelcom fàcilment explicable per la seva funcionalitat, que no es relaciona amb la sacralitat de la plaça pública i el seu recinte intern (Marín, Pià i Rosselló, 1999).

VALENTIA AL BAIX IMPERI

A les darreries del segle III, més o menys entre el 270 i el 280, l'arqueologia va deixar ben palès, en repetits llocs i ocasions, que *Valentia* va patir danys importants a l'estructura urbana, com així testimonien els incendis de bon nombre d'habitatges, el col·lapse d'alguns edificis públics, com ara la basílica i el colgament de la xarxa del clavegueram. Però aquesta mateixa evidència material també parla fidelment de la ràpida reconstrucció de la ciutat, però ara amb uns paràmetres ben diferents als de l'etapa romana anterior. A la zona del fòrum (fig. 1) la tònica general fou reconstruir una bona part de la trama urbana que ja hi havia, tal com succeí amb el nimfeu, la cúria, el *macellum* i un edifici públic gran situat al nord-oest de l'excavació de l'Almoïna, que fou tan alterat al segle IV que amb prou feines és possible endevinar com era a l'etapa anterior. El viari i el sistema de clavegueram també van ser reformats perquè continuessin funcionant. Tot i això, els efectes destructius d'aquesta fase turbulenta comportaren un clar moment de canvi urbà en no reconstruir-se la basílica i abandonar-se la part septentrional de la ciutat, amb una reducció del perímetre urbà important (Ribera, 2000).

La reparació de tots aquests edificis públics normalment significava, almenys en un principi, el manteniment de la seva funció original, quelcom que podia haver semblat evident al nimfeu o al circ, tot i que en algunes ocasions no degué ser així, ateses les noves necessitats d'aquesta època canviant, amb la coneguda disminució de l'autonomia local i l'aparició del cristianisme, fenòmens que ben aviat deixaren la seva petjada inequívoca a la topografia de les ciutats.

* Servei d'Investigació Arqueològica Municipal. Ajuntament de València.

** Departament de Prehistòria i Arqueologia de la Universitat de València.

1. Els plànols han estat elaborats per Luis Gimeno i els dibuixos del material són obra de Pilar Mas.

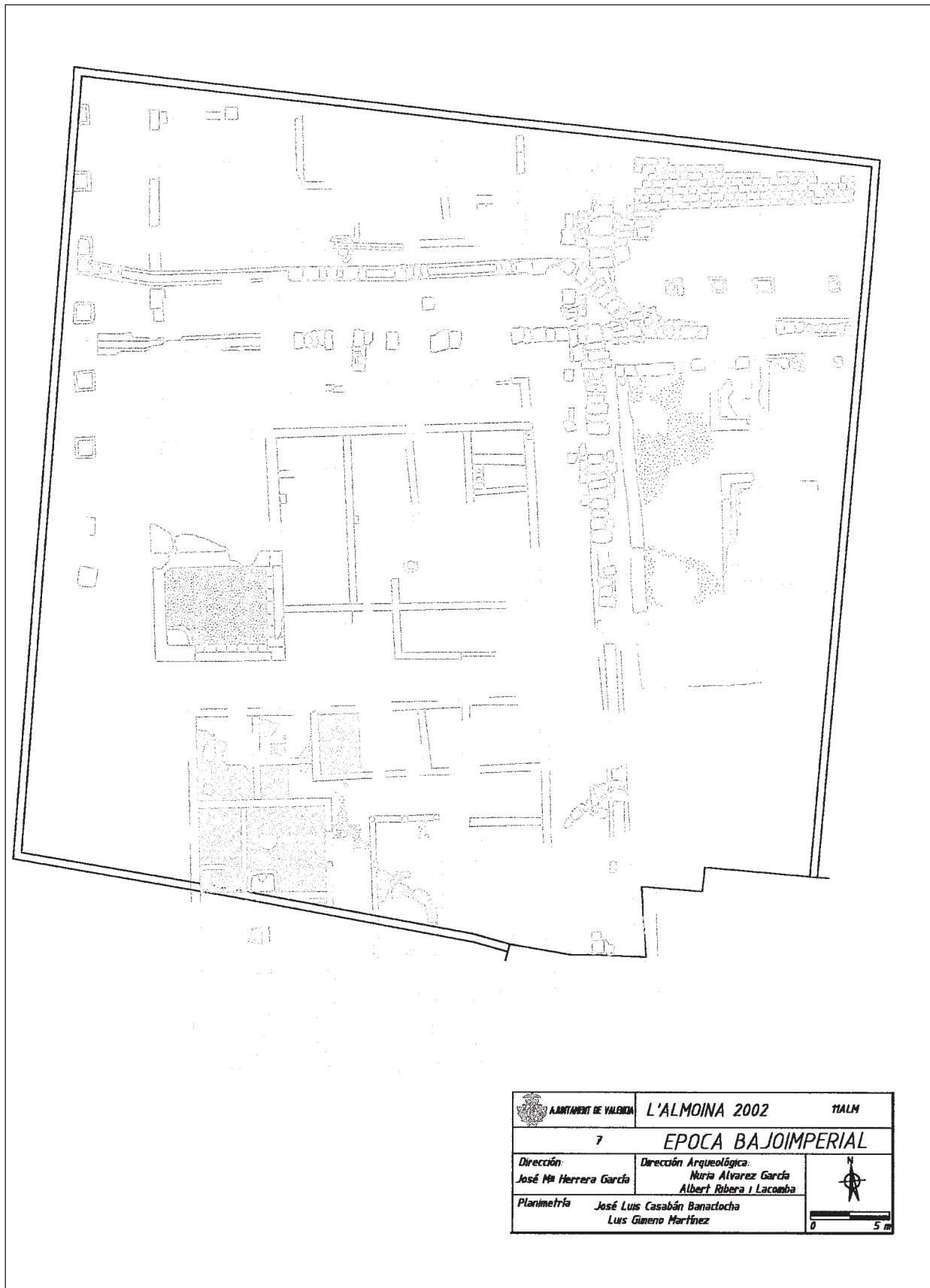

Figura 1. Planta general de les excavacions de l'Almoína al segle IV.

DESCRIPCIÓ DE L'EDIFICI

A *Valentia*, l'evidència més palpable, tant d'aquesta continuïtat dels espais públics com de l'adaptació als nous temps, la tenim al nou edifici que es va aixecar al damunt de l'antic *collegium*, al costat oriental de la basílica forense identificada fa poc (fig. 2). Una primera aproximació a la planta general i a les seves característiques constructives ja es va donar a conèixer (Albiach *et al.*, 2000; Marín i Ribera, 1999), però l'excavació feta el 2002 del que devia ser l'estança central, la més gran, ha aportat noves dades respecte a la funcionalitat, almenys durant el darrer període en què va estar en ús, com va ser l'aparició d'una premsa i d'altres indicis que fan palesa la destinació d'aquesta zona per a elaborar productes alimentaris.

Aquest nou edifici (fig. 3), fins aleshores conegut a la bibliografia com *edifici administratiu* (Marín i Ribera, 1999), va aprofitar i va integrar el perímetre i una bona part de l'estructura general del de l'època imperial, tot i que, amb l'ampla remoció que es va fer al final del segle III, amb altres afegits i altres reformes de la segona meitat de la centúria següent, és més difícil reconèixer el que és de la fase altoimperial i el que és de la fase posterior.

S'articulava al voltant d'un pati central de planta rectangular, al qual s'arribava des del *cardo maximus*, és a dir, que tot i la proximitat al fòrum, sempre n'estigué aïllat. A hores d'ara es coneix tota la meitat septentrional d'aquest edifici. La resta es troba fora dels límits del solar, tot i que s'ha localitzat un tram d'un mur i d'un paviment de *signinum* de la part meridional als sondeigs portats a terme a la plaça de l'Almoina.

L'entrada principal era a l'est, al *cardo maximus*, on s'ha trobat un llindar sota el qual passava una canalització que replegava les aigües residuals d'aquest edifici per a vessar-les a la claveguera principal del *cardo*. Des d'aquesta entrada, per un corredor lateral de 3,90 m d'amplada i 4,60 m de llarg, s'arribava a un pati interior, a cel obert. Al centre hi havia una estructura hidràulica de planta rectangular, una bassa, que devia tenir 4,40 × 9 m, amb un paviment hidràulic d'*opus signinum* delimitat pels quatre costats per murs sòlids d'*opus caementicium*. Aquests murs de morter tapiaren l'antic atri de deu columnes del *collegium*, que romangueren integrats i embeguts als paraments de la bassa esmentada, que estava envoltada per un corredor d'uns 2,40 m d'amplada.

A la part nord de l'edifici, vorejant el pati, s'alineaven tres dependències paral·leles però de dimensions desiguals, obertes al pati central, ja co-

negudes d'antuvi. A l'angle nord-oest aparegueren tres estances, de les quals només una es comunicava amb el pati, al mateix temps que donava accés, a mode de vestíbul, a les altres dues mitjançant els llindars respectius, que indicaven la presència de sengles portes.

L'any 2002 es va delimitar una gran habitació situada a l'oest del pati central i al sud de l'angle nord-oest. És una estança rectangular (8,94 × 6,40 m) a la qual s'accedia des del corredor del pati per un llindar ample de 2,05 m d'amplada, que devia correspondre a una porta de dues fulles. Els murs que la delimitaven eren bastant heterogenis, conseqüència lògica en haver-se alçat en moments diferents. El mur oriental era de maçoneria pseudo-regular. El límit nord era d'*opus africanum*, mentre que l'occidental era d'*opus vittatum*, que era la paret de l'antiga basílica romana. Pel costat meridional s'estenia un altre mur on s'utilitzaren un bon grapat de carreus de dimensions diverses. Aquest devia ser el mur que va marcar l'eix de l'edifici i, tal vegada, també devia indicar una compartimentació funcional entre les dues parts.

Aquesta gran habitació patí una sèrie de remodelacions en compartimentar-se l'espai amb dues tàpies d'*opus caementicium*. A partir d'aquestes tàpies se separaren tres estances, representades per tres paviments. La més gran, de 27,51 m², presentava un paviment d'*opus signinum* desgastat però sòlid, que enllaçava amb les cares interiors dels murs mitjançant una mitja canya. Per sobre d'aquest paviment es localitzaren tres forats alineats de planta circular, dos de 30 cm de diàmetre i l'altre, més irregular, de 20 cm, que devien servir per a allotjar postes que devien sostenir alguna estructura que possiblement funcionava en relació amb una espècie de premsa menuda (2,07 × 1,44 m) d'*opus signinum*, en perfecte estat de conservació (fig. 4), de planta quadrangular però amb els costats lleugerament curvilinis, que s'adossava al centre del mur de tanca meridional. A l'extrem nord presentava una concavitat menuda de forma circular per a decantar. A 1,22 m al nord d'aquesta estructura hi havia un forat, presumiblement circular, que devia servir per a instal·lar un gran contenidor de fusta o ceràmica, on es devien arregar els líquids premsats a la bassetta. Les altres dues estances, amb els paviments d'*opus signinum*, ocupaven una extensió de 9,50 m² i 3,80 m², respectivament.

Al sud d'aquesta gran habitació, fora del solar de l'Almoina, es desenvolupava un altra estança, hipotèticament simètrica, que hi compartia el mur mitjaner, però que tan sols s'ha localitzat mínimament a partir d'unes de les prospeccions que

Figura 2. Vista general de la part meridional de les excavacions de l'Almoina.

s'han obert a la plaça de l'Almoina. Se sap que aquesta habitació també presentava una compartimentació interna i un paviment d'*opus signinum*.

Per sobre el paviment d'aquesta gran habitació es localitzaren una sèrie d'àmfores ben conservades (fig. 8), tant africanes (Keay IV, XXXV) com hispàniques (Keay XIII, XXIII i XIX) i itàliques (Keay LII), trobades aplanades per l'enderroc que amortitzà tot aquest edifici públic. A partir de l'associació d'aquestes instal·lacions de premsat amb la bassa del pati central i amb la presència dels grans contenidors, sembla palès que la part central de l'edifici es convertí al segle IV en una mena de factoria de productes alimentaris, sense que, però, i fins al moment, es pugui esbrinar quin producte era el que s'elaborava. Els resultats de les anàlisis paleocarpològiques,² antracològiques³ i de la ictiofauna⁴ de les mostres de matèries orgàniques, que es recolliren⁵ al nivell d'amortització que s'estenia

per sobre el paviment, de moment, no semblen donar un resultat conclouent, en aparèixer una mica de tot, des d'espines de peix a llavors de raïm i restes d'altres plantes, que en el seu conjunt sembla que procedeixin més de contextos relacionables amb les deixalles d'un abandonament sobtat que dels residus de l'elaboració d'algun producte alimentari. Tampoc no ha estat determinant l'anàlisi de les mostres de residus microscòpics i d'indicadors químics i bioquímics, tot i que suggereixen l'existència d'una activitat en què potser va intervenir l'aigua, àcids grassos d'adscripció difícil i colesterol, que testimonia la presència d'animals, fet que es pot associar a una zona de processament de productes d'origen animal, de rentatge de roba o simplement de bany (Juan i Matamala, 2003, p. 99).

Instal·lacions semblants i coetànies a aquesta s'han localitzat a *Barcino*, també en una àrea que amb el temps va esdevenir part del grup episcopal posterior. S'hi ha arribat a identificar un ampli conjunt artesanal format per una *fullonica*, un ampli conjunt per a elaborar vi de la segona meitat del segle III o de l'inici del segle IV i un altre per a preparar salses de peix del segle III. A la primera hi ha una premsa força semblant a la de València

2. Fets per Guillem Pérez.

3. Fets per Yolanda Carrión i Elena Grau.

4. Fets per Carmen Gloria Rodríguez.

5. Mostres seleccionades per Maria Ntinou.

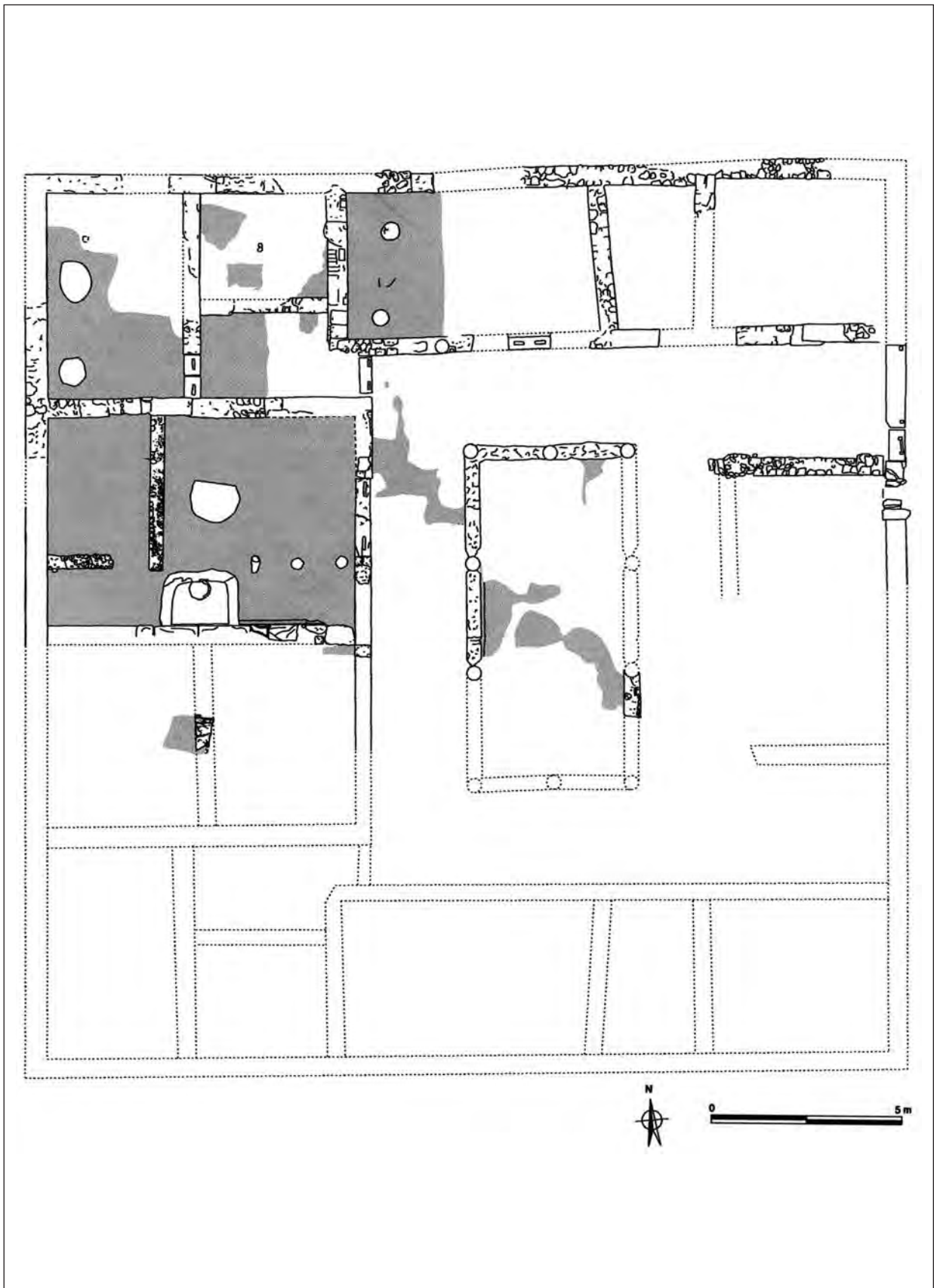

Figura 3. Planta reconstruïda de l'edifici.

Figura 4. Detall de la premsa.

(Beltran de Heredia, 2001). La seva disposició també pot recordar algunes de les factories de vi estudiades a Israel (Frankel, 1991, p. 151).

Semblen, doncs, poc convergents els resultats de les diverses anàlisis i de la tipologia d'aquestes estructures, que en tot cas, per les seves dimensions, més aviat reduïdes, no degueren assolir uns grans nivells de producció. Dintre del conjunt de tot aquest edifici baiximperial, al qual, en un principi, s'havia suposat una funció pública de caire administratiu, cal tenir en compte l'existència, almenys en una etapa final, ja en ple segle IV, d'un ampli espai dedicat a la transformació de productes alimentaris. Amb aquesta activitat també s'ha de relacionar la piscina menuda i propera, que ocupa el centre del pati, que sembla que es construí en aquell moment, incloent-hi entre els murs les restes d'una columnata anterior del *collegium* de l'època precedent.

La interpretació d'aquest gran departament com una espècie de factoria urbana no degué entrar en contradicció amb el pretès caràcter administratiu que es va donar a la part nord de l'edifici, que és la primera que es va excavar i publicar (Marín i Ribera, 1999), atès que a partir d'aquells moments tardans era normal entrellaçar en el mateix lloc activitats d'índole diversa. Al nostre cas, a més a

més, tot l'angle nord-oest s'ha arribat a identificar amb una hipotètica presó, per la seva planta amb un vestíbul i dues estances ben aïllades i tancades per llinars, al qual s'afegeix algun objecte litúrgic especial de les darreries d'aquesta fase, com ara el bol de vidre decorat amb escenes de la *traditio legis*; sense oblidar les especials troballes dels períodes posteriors, cas d'un edifici amb absis de planta de ferradura i l'estranya concentració de tombes, que vinculen aquest espai concret amb l'existència en aquest punt exacte d'un lloc sacralitzat i molt venerat, que s'ha vinculat a la figura de sant Vicent (Ribera i Rosselló, 1999). Amb aquest panorama, caldria també pensar que aquesta menuda factoria degué estar lligada, almenys a partir de la segona meitat del segle IV, a l'existència d'un espai veí de caire religiós, del qual podria dependre.

L'AMORTITZACIÓ DE L'EDIFICI

L'edifici aparegué totalment cobert per tota una sèrie de rebliments (fig. 5 i 6). Els inferiors, que s'assentaven directament sobre els paviments i que amortitzaren tot aquest edifici públic, presen-

Figura 5. Nivell de destrucció de l'edifici.

taven restes abundants de l'enderroc de les teulades. A la composició morfològica hi havia elements constructius abundants, com ara les restes de les cobertes (*tegulae* i *imbrices*) i de les parets (tovots i restes de pintura mural). Per sobre del paviment, especialment a la gran habitació central, aparegueren ceràmiques abundants i ben conservades (fig. 7): a torneta de Lípari, una lucerna (Ponsich IVB), Lucente, *sigillata* hispànica tardana (Rit. 8), i africana C (Hayes 50) i D (Hayes 59 i 60), entre la qual destaca un gran morter 91B amb un lleó en relleu al forat d'evacuació. A més, es trobaren no menys de vuit àmfores (fig. 8), més o menys senceres, repartides entre africanes (Keay IV i XXXV), itàliques (K. LII) i hispàniques del sud (Keay XIII, XIX, XXIII), totes pròpies dels segles IV i V (Keay, 1984). A aquests nivells de destrucció també han aparegut algunes monedes, que corroboren les dates proposades, com poden ser, a més d'una antoniniana de *Gaius*, una AE2 de *Gratianus* de la sèrie *Reparatio Republicae* (RIC 20^a) de la seca d'*Arelate*, dues AE2 de *Valentinianus* II, també de la sèrie *Reparatio Republicae* de les seques d'*Aquileia* (RIC 30b) i *Treveris* (RIC 65b) i algunes AE4

Figura 6. Nivell de destrucció de l'edifici.

molt gastades.⁶ Del mateix nivell de destrucció, en altres habitacions de l'edifici, cal fer esment especial del bol de vidre, tallat amb imatges de la *traditio legis*, fabricat en tallers de Roma de la fi del segle IV o l'inici del segle V, que es trobà a l'enderroc del departament que s'ha considerat un lloc venerat pels cristians de l'etapa tardoantiga. Tots aquests materials són coincidents a l'hora de situar el moment de destrucció de l'edifici a mitjan primera meitat del segle V (Pascual *et al.*, 1997).

Per damunt d'aquests nivells, apareixien altres reblliments, possiblement pertanyents ara als enderrocs de les parets, formats principalment per terra amb molts punts de calç i sense gaire material arqueològic.

Per sobre d'aquests estrats de destrucció, a les darreries del segle V o ja al segle VI, sorgí una necròpolis, encara de clara tradició romana, que pràcticament abastava la mateixa extensió que aquest edifici ara enderrocat.

A la mateixa excavació de l'Almoina també s'han trobat indicis fidels d'altres destruccions d'a-

6. Classificació realitzada per J. V. Salavert.

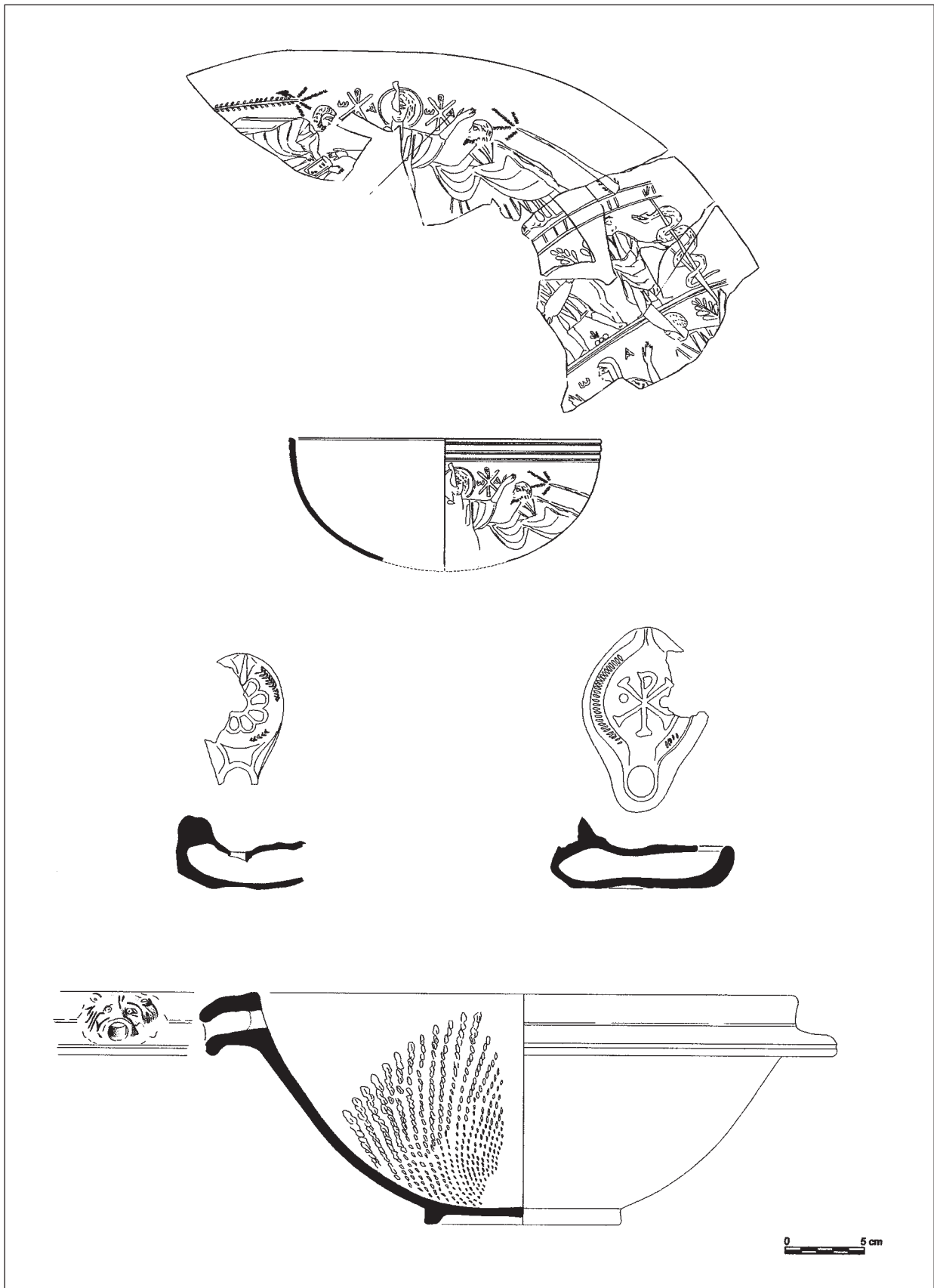

Figura 7. Ceràmiques i bol de vidre del nivell de destrucció.

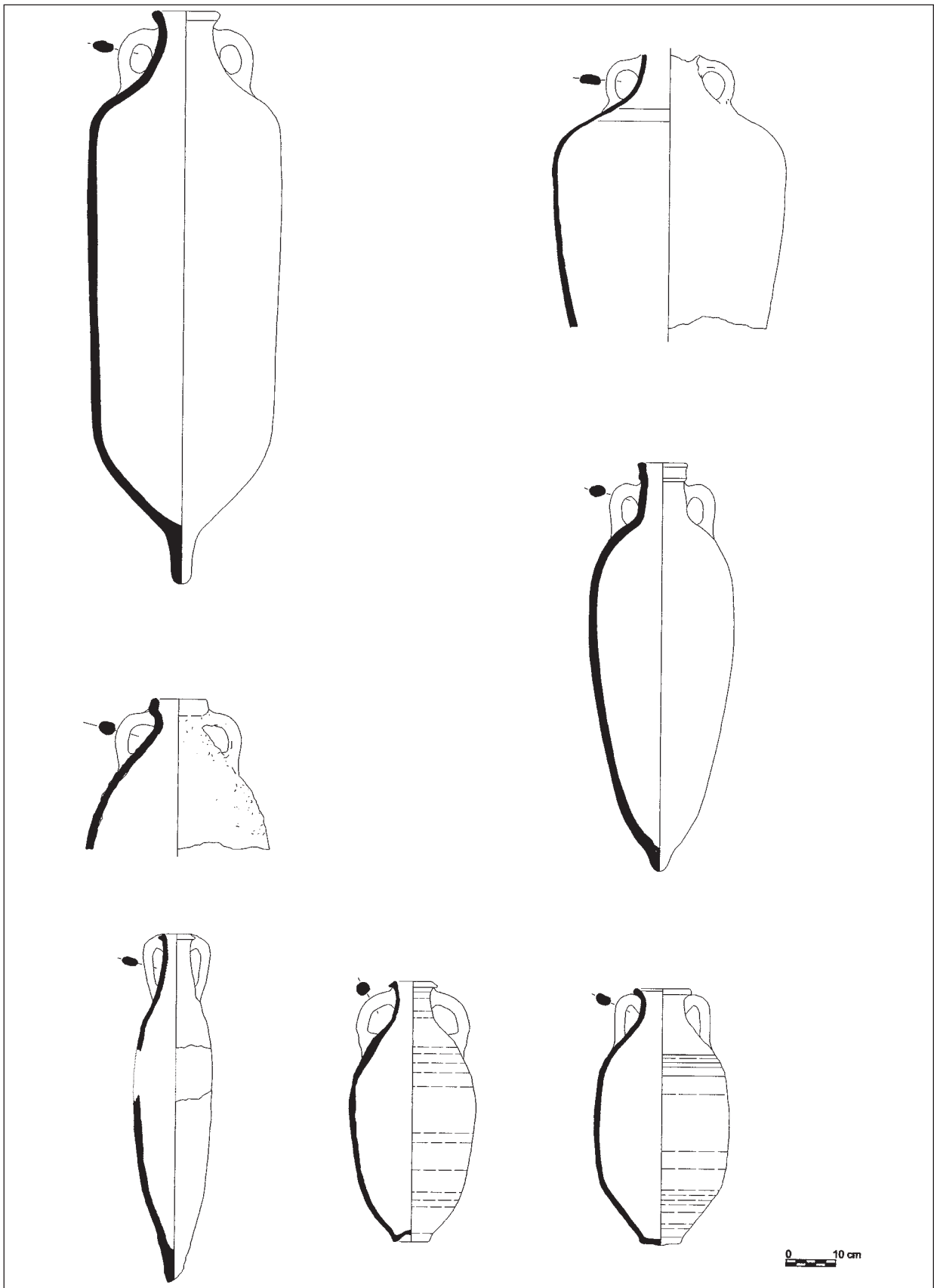

Figura 8. Àmfores del nivell de destrucció.

questa època, com ara el colgament del pou del *macellum* veí i de la xarxa de clavegueres que encara estigué funcionant al llarg de tot el segle IV. En altres llocs de València tornem a veure aquest mateix fenomen, que es fa ben palès a les excavacions del carrer de les Avellanes, on, a un nivell d'incendi, aparegué un menut tresoret de monedes de l'inici del segle V (Ribera, 2000).

Més o menys de la mateixa època deu ser el moment d'abandó del Grau Vell, el port de la propera *Saguntum*, on es localitzà un dipòsit d'àmfores de formes semblants (Aranegui *et al.*, 1991; 1998). També d'aquestes dates (400-425) és el relict Etang de Martelle A, a prop de Narbona, que portava un carregament d'àmfores africanes i hispàniques, aquestes amb les mateixes formes: Keay XIII, XIX i XXIII. A més, també portava africana D (Hayes 61A i 67) i llànties Ponsich IVc (Solier *et al.*, 1981). En un pou de Narbona, colgat cap al 425, tornem a trobar l'Hayes 91B associada a àmfores hispàniques Keay XIII i XXIII (Ginouvez, 1996-1997). En altres dipòsits formats a la primera meitat del segle V trobem un panorama semblant, com als nivells datats entre el 425 i el 450 a les excavacions de la Bourse de Marsella, que també presenten la forma Hayes 91B d'africana D i àmfores africanes Keay XXXV i hispàniques Keay XIII i XXIII. En aquest mateix lloc, un pou amortitzat entre el 450 i el 475 dona, entre altres moltes peces, la Hayes 91B d'africana D, àmfores africanes Keay XXXV i hispàniques Keay XIII, XIX i XXIII (Bonifay i Piéri, 1995).

BIBLIOGRAFIA

- ALBIACH, R.; BADIA, A.; CALVO, M.; MARÍN, C.; PIÀ, J.; RIBERA, A., 2000: Las últimas excavaciones (1992-1997) del solar de l'Almoina: nuevos datos de la zona episcopal de *Valentia*, *V Reunión d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Cartagena (1998), p. 63-86, Barcelona.
- ARANEGUI, C.; ÀLVAREZ, N.; GALLEGU, A.; MORAL, F.; SANCHIS, E., 1998: El Grau Vell (Sagunto, Valencia): últimas campañas de excavación, *Saguntum-PLAV*, 31, p. 205-212.
- ARANEGUI, C.; LÓPEZ, M.; ORFILA, M., 1991: Ánforas tardo-romanas en el Grau Vell (Sagunto, Valencia), *Saguntum-PLAV*, 24, p. 117-128.
- BELTRÁN DE HEREDIA, J., 2001: Uva y vino a través de los restos arqueológicos: la producción de vino en Barcino, *De Barcino a Barcinona (siglos I-VII): Los restos arqueológicos de la plaza del Rey de Barcelona*, p. 66-73, Barcelona.
- BONIFAY, M.; PIÉRI, D., 1995: Amphores du ve au VIIe s. à Marseille : nouvelles données sur la typologie et le contenu, *Journal of Roman Archaeology*, 8, p. 94-120.
- FRANKEL, R., 1999: *Wine and Oil Production in Antiquity in Israel and Other Mediterranean Countries*, Jsof/Asor Monograph Series, 10, Bath.
- GINOUEZ, O. *et al.*, 1996-1997: Les fouilles de l'Hôtel-Dieu de Narbonne, *Bulletin de la Commission Archéologique et Littéraire de Narbonne*, 47-48, p. 115-186.
- JUAN, J.; MATAMALA, J. C., 2003: L'Almoina (Valencia). Análisis de contenidos de un depósito, *Excavaciones de l'Almoina (Valencia). 11ª campaña 2002, II Anexos*, p. 96-100, València.
- KEY, S., 1984: *Late Roman Amphorae in the Western Mediterranean, a Typology and Economic Study: The Catalan evidence*, BAR International Series 196, Oxford.
- MARÍN, C.; PIÀ, J.; ROSSELLÓ, M., 1999: *El foro romano de Valentia*, Quaderns de Difusió Arqueològica, 5, València.
- MARÍN, C.; RIBERA, A., 1999: Un edificio público bajoimperial del Foro de *Valentia*, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 9, p. 277-290.
- PASCUAL, P.; RIBERA, A.; ROSSELLÓ, M.; MAROT, T., 1997: València i el seu territori: contextos ceràmics de la fi de la romanitat a la fi del califat (270-1031), *Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X)*, Arqueo Mediterrània, 2, p. 179-202, Barcelona.
- RIBERA, A., 2000: *Valentia* del paganismo al cristianismo: siglos IV y V, *Los orígenes del Cristianismo en Valencia y su entorno*, Grandes Temas Arqueológicos, 2, p. 19-32, València.
- RIBERA, A.; JIMÉNEZ, J. L., 2000: La fundación de la ciudad. Urbanismo y arquitectura de la Valencia romana y visigoda, *Historia de la ciudad: Recorrido histórico por la arquitectura y el urbanismo de la ciudad de Valencia*, p. 9-37, València.
- RIBERA, A.; ROSSELLÓ, M., 1999: *L'Almoina: el nacimiento de la Valentia cristiana*, Quaderns de Difusió Arqueològica 5, València.
- SOLIER, Y. *et al.*, 1981: *Les épaves de Gruissan*, *Archaeonautica*, 3.

NUEVOS DATOS SOBRE LA NECRÓPOLIS OCCIDENTAL DE LA ANTIGÜEDAD TARDÍA (VALENCIA)

Beatriz Arnau Davó - M. Isabel García Villanueva - Enrique Ruiz Val - M. Luisa Serrano Marcos

INTRODUCCIÓN

Entre la plaza del Marqués de Busianos y la calle Abadía de San Nicolás de Valencia se localizó, en el año 2002, un cementerio de la antigüedad tardía a ambos lados de una calzada y superpuesto a dos recintos funerarios de época altoimperial que la bordeaban, y en el oriental se documentó un monumento funerario templiforme.

El cementerio debía de situarse al oeste de la ciudad y al sur de una de las calzadas principales, la actual calle Cavallers, prolongación, en otro tiempo, del *decumanus maximus* (fig. 1). Su localización se puede relacionar con la cristianización de la topografía urbana y reutilización de espacios paganos. Aunque la arqueología no ha probado el uso del edificio funerario templiforme altoimperial como lugar de culto, la historia confirma el carácter religioso del espacio circundante con la construcción en época islámica de una mezquita sobre la que se erigió, en 1238, la iglesia de San Nicolás.

LOS ENTERRAMIENTOS

Como decíamos, el cementerio se organizaba a ambos lados de la calzada, ocupando cada uno de los recintos mencionados de época imperial (fig. 2). En el recinto oriental, entre el monumento templiforme imperial y su cerca, se situaban dieciséis enterramientos cuya ubicación responde a una reutilización planificada del espacio, y se aprecian varias alineaciones en sentido norte-sur. En la habitación norte del *conditorium* de este edificio se localizó una fosa de pequeñas dimensiones que rompía el pavimento original y que es probable que correspondiera a una inhumación infantil.

Esta hipótesis, sin embargo, es difícil de corroborar dada la ausencia del individuo y el hecho de que la colmatación del edificio se produjo en época islámica, por lo que no quedó evidencia alguna de su posible uso en época tardoantigua.

A poniente de la calzada se localizó una sola tumba que contextualiza hallazgos documentados, anteriormente, en las intervenciones de las plazas del Marqués de Busianos, 3 y del Horno de San Nicolás, 4 (Soriano, 1996; Máñez, 1997). En dichas intervenciones se localizaron inhumaciones en un solo nivel, carentes de ajuar, y practicadas en fosa simple con orientación oeste-este y disposición en decúbito supino. En la primera, se pudo observar la organización de las tumbas en alineaciones regulares y ocupando parcelas bastante amplias. Su datación parece situarse a partir del siglo III, dado que las tumbas se han excavado en un estrato que contiene materiales cerámicos de esta cronología (Máñez, 1997).

Las tumbas se hallan orientadas de oeste a este y dispuestas en un solo nivel, salvo un caso en el que se observa una clara superposición de forma que la instalación de una tumba afectó a la cubierta de otra anterior (fig. 3).

Todos los enterramientos del cementerio son individuales y primarios, a excepción de los restos óseos recuperados a los pies de una tumba del recinto oriental. La disposición mayoritaria es en decúbito supino, salvo un ejemplo en decúbito lateral izquierdo. Las extremidades inferiores se hallan estiradas en todos los casos, mientras que las superiores adoptan posturas estiradas y semiflexionadas, tanto con las manos sobre la pelvis como sobre el abdomen (fig. 4).

La existencia de ataúdes se ha evidenciado en tres ocasiones por la presencia de clavos, y la uti-

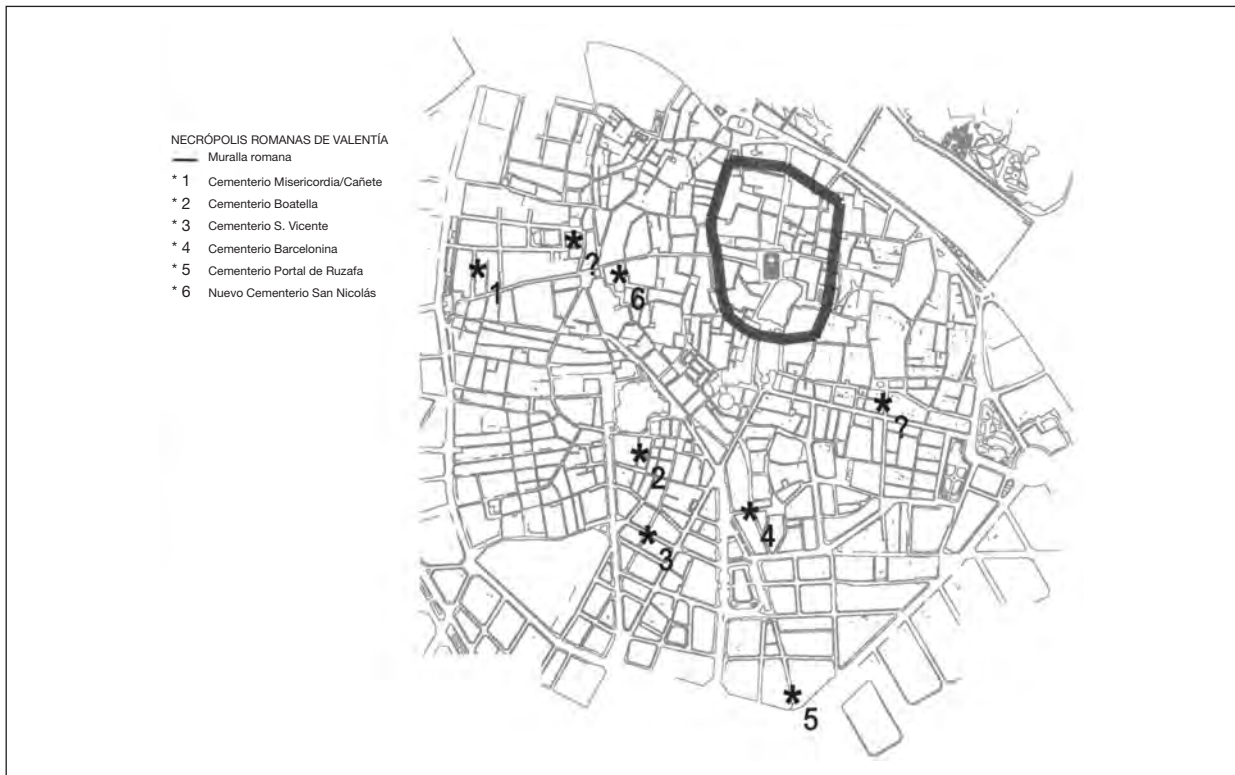

Figura 1. Plano de situación de las necrópolis romanas de Valentia.

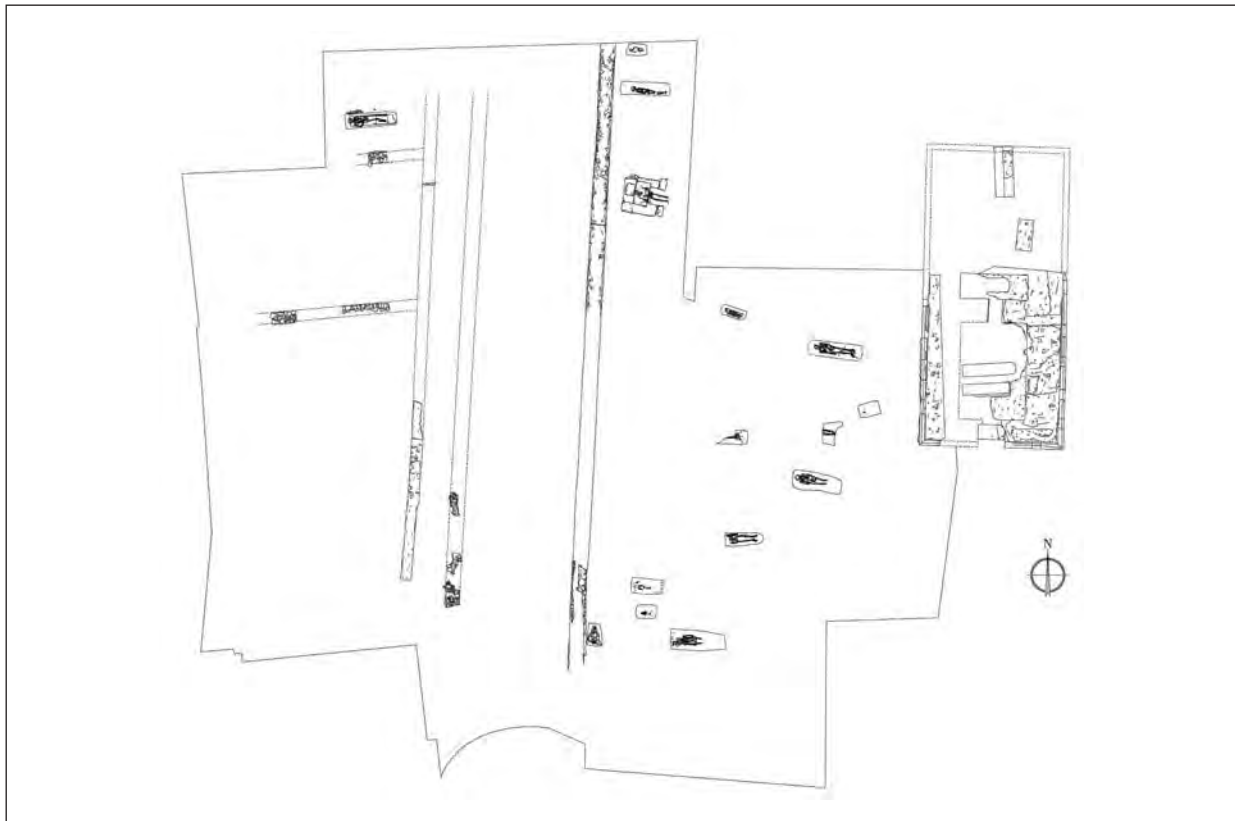

Figura 2. Planta del espacio funerario y del monumento templiforme.

Figura 3. Superposición de enterramientos.

Figura 4. Inhumación en fosa.

Figura 5. Tumba de sillería.

lización de mortaja era generalizada en las inhumaciones.

En la muestra documentada están recogidos todos los grupos de edad, excepto el infantil II y el de los adolescentes. El grupo mejor representado es el de los adultos, seguido del infantil I, y los maduros y seniles. En esta pequeña muestra destaca la importante presencia de enterramientos infantiles, seis de un total de diecisiete, lo que sitúa el porcentaje en el 35 %. Pero aún es mayor si tenemos en cuenta que todos se localizan en el interior del recinto oriental, seis sobre dieciséis, lo que lo eleva al 37,5 %, y aún podría elevarse más si consideramos la fosa de pequeñas dimensiones localizada en la habitación septentrional del monumento funerario altoimperial como una de un individuo infantil (41 %). Este hecho podría indicar que era una zona especial, aunque no exclusiva, de enterramientos infantiles.

Por lo que se refiere a la representación por sexos, hay cuatro individuos femeninos y cinco masculinos. El resto de enterramientos están incluidos en el grupo de indeterminados, ya que corresponden a individuos infantiles y los restantes, a un enterramiento incompleto y una inhumación secundaria.

Figura 6. Tumba de *tegulae*.

TIPOLOGÍA DE LAS TUMBAS

Se identificaron ocho tipos de tumbas: una con paredes y cubierta de sillería cuyas dimensiones externas son de 1,83 m de longitud conservada y 1,60 m de ancho y la anchura de la cámara es de 0,76 m (fig. 5); tres con cubierta de tejas a doble vertiente; una con cubierta de teja plana (fig. 6) con capa de mortero de cal y grava; una con cubierta de fragmentos de mortero y mampuestos; una con cubierta lígnea; una con cubierta bipedal (fig. 7) bordeada por una hilera doble de cantos (Paunier, 1991) y base de *tegulae*; cuatro fosas simples, y dos fosas simples con receptáculo anfórico (fig. 8).

CRONOLOGÍA

El área cementerial parece iniciarse a finales del siglo III o inicios del IV, coincidiendo con el final de la necrópolis ubicada en las actuales calles de Misericordia (Rosselló y Ruiz, 1996) y Cañete (García *et al.*, 1999; 2000), siguiendo el patrón de otras ciudades hispanas en las que las necrópolis tardías se sitúan cerca de las puertas de la urbe (Ribera y Rosselló, 1999). Y debió de es-

Figura 7. Tumba de *bipedalis*.

tar vigente hasta mediados del siglo VI o incluso el VII según se desprende de la estratigrafía y los paralelos ya conocidos de la ciudad de Valencia.

Las tumbas localizadas en el recinto oriental cortaban un nivel de aporte de tierras que cubría la moldura inferior del pódium del monumento funerario. Los materiales cerámicos recuperados proporcionan una cronología *postquem* de la segunda mitad del siglo III, ya que el material mayoritario es de mediados de esta centuria, y aparecen algunos fragmentos que avanzan la datación, al menos, a mediados del siglo IV. Los más representativos son fragmentos de ánforas de Sardes; ánfora africana tipo VII (Keay, 1984); cerámica africana de cocina Ostia II, 302, Ostia III, 267 y 332; *terra sigillata* africana tipo A, formas Atlante XVI, 16 y 4 (Atlante, 1981); *terra sigillata* africana tipo D forma 91 A (Hayes, 1972). Asimismo, dos tumbas pueden datarse por los receptáculos funerarios utilizados, forma Keay XIX (Almagro 51AB) y Keay XXIII (Almagro 51C), que aparecieron en Valencia en contextos de los siglos IV y V (Burriel y Rosselló, 2000).

La construcción de las tumbas más septentrionales se realizó excavando los estratos de ocupación de la edificación romana imperial. En cuanto al sepulcro de sillería contamos con la presencia de *terra sigillata* africana tipo D, forma 91A (Hayes, 1972), en la colmatación de la tumba. En el desmonte de la cubierta aparecieron restos cerámicos de *terra sigillata* africana tipo C, forma 45A (Hayes, 1972), pero también fragmentos de galbo de ánfora oriental sirio-palestina que podrían situar la fecha de construcción de la tumba hasta momentos más tardíos, caso de poder asimilarnos a la ánfora Late Roman 5/6 (Keay LXVI), cuya presencia se constata en la ciudad, preferentemente, a partir de mediados del siglo VI. Y ello sin olvidar las reservas que impone lo fragmentario del hallazgo ya que, aunque desconocidas en Valencia por el momento, ánforas de pastas similares de origen sirio-palestino están atestiguadas desde época altoimperial en Roma y Gran Bretaña (Capariis *et al.*, 1988).

La tipología de las tumbas nos acerca también a períodos cronológicos similares por comparación con otras necrópolis. Encontramos paralelismos claros en otras áreas de Valencia como la calle del Mar, el cementerio rural de Orriols (Albiach y Soriano, 1996b), la necrópolis de la calle Portal de Ruzafa (Soriano, 1996), la Almoina (Ribera y Rosselló, 1999; Soriano, 1996) o el cementerio meridional de la Boatella (Albiach y Soriano, 1996a; García y Sáez, 1999). En la necrópolis visigótica del área episco-

Figura 8. Enterramiento infantil en ánfora.

pal valentina aparecieron, en el siglo VII, grandes cistas familiares de losas y sillares, cercanas en su concepción a nuestro gran sepulcro de sillería (Calvo, 2000), mientras que en la cárcel de San Vicente se erigieron también, en el siglo VII, sepulcros monumentales de carácter individual como el hallado en la necrópolis que nos ocupa (Soriano, 2000).

BIBLIOGRAFÍA

- ALBIACH, R.; SORIANO, R., 1996a: El cementerio romano meridional. Nuevos y viejos datos. *Saitabi*, 46, pp. 101-122.
- ALBIACH, R.; SORIANO, R., 1996b: El cementerio romano de Orriols, *Saitabi*, 46, pp. 123-146.
- BURRIEL, J.; ROSSELLÓ, M., 2000: Un vertedero bajoimperial en la calle Conde de Trénor, 13-14 (Valencia). Estudio de sus materiales, *Saguntum*, 32, pp. 169-183.
- CALVO, M. 2000: El cementerio del área episcopal de Valencia en la época visigoda, RIBERA, A. (coord.), *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, Valencia.
- CAPARIIS, F.; FIORINI, C.; PALOMBI, D., 1988: Contenitori da trasporto dell'area siro-palestinese. *Archéologie et Histoire Romaines. MEFRA*, 100, 1, pp. 305-320.
- CARANDINI, A., 1981: *Atlante delle forme ceramiche, I: Ceramica fine romana nel Bacino Mediterraneo (Medio e Tardo Impero)*, Enciclopedia dell'Arte Antica, suppl., Roma.

- GARCÍA, E.; SÁEZ, M. J., 1999: Nueva campaña de excavaciones en la necrópolis romana de la Boatella, *Actas del XXV CNA*, Valencia.
- GARCÍA-PRÓSPER, E.; GUERIN, P., 2002: Nuevas aportaciones en torno a la necrópolis romana de la calle Quart de Valencia (s. II a. C.-IV d. C.), *Actas del Congreso Internacional espacios y usos funerarios en el Occidente Romano*, vol. I (Vaquerizo, D. ed.), Córdoba.
- GARCÍA-PRÓSPER, E.; GUERIN, P.; MARTÍ, M., 1999: La necrópolis de la calle Quart. Resultados recientes, *Actas del XXV CNA*, pp. 295-305, Valencia.
- HAYES, J. W., 1972: *Late Roman Pottery*, Londres.
- KEAY, S. J., 1984: Late Roman Amphorae in the Western Mediterranean. A typology and economic study: the Catalan evidence, *BAR International Series*, 196 (ii).
- MÁÑEZ, J., 1997: Informe arqueológico final de la intervención efectuada en la plaza Marqués de Busianos núm. 1, 2 y 3 de Valencia.
- PAUNIER, D., 1991: Inhumations et incinérations aux trois premiers siècles de notre ère : l'état des questions en Suisse, *Actes du Colloque International de Toulouse-Montrejeau, Incinérations et inhumations dans l'occident romain aux trois premiers siècles de notre ère, (IV Congrès Archéologique de Gaule Méridionale)*, Tolosa.
- RIBERA, A.; ROSSELLÓ, M., 1999: La Almoína: el nacimiento de la Valentia cristiana, *Quaderns de difusió arqueològica*, 5, Valencia.
- ROSSELLÓ, M.; RUIZ, E., 1996: La necrópolis occidental de la Valencia romana, *Saitabi*, 46, pp. 147-168.
- SORIANO, R., 1996: Las necrópolis bajoimperiales. Nuevas aportaciones, *Saitabi*, 46, pp. 169-180.
- SORIANO, R., 2000: El monumento funerario de la Cárcel de San Vicente y las tumbas privilegiadas, RIBERA, A. (coord.), *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, Valencia.

EDETA EN LA ANTIGÜEDAD TARDÍA (LLÍRIA, VALENCIA)

Vicent Escrivà Torres* - Carmen Martínez Camps* - Xavier Vidal Ferrús*

INTRODUCCIÓN

El presente artículo desarrolla brevemente aquellos aspectos de la intervención arqueológica del santuario y termas romanas de la Partida de Mura, en la ciudad de Lliria (Valencia), que aportan información relativa al período conocido como antigüedad tardía.

La investigación de esta etapa histórica ha avanzado de forma espectacular en los últimos años (Ribera, A., 2000); no obstante, aunque eran conocidos varios asentamientos en la comarca de Camp de Turia como el recinto fortificado de Valencia la Vella, datado entre finales del siglo VI y el primer cuarto del siglo VII d. C. (Roselló, 2000a, p. 133) y el complejo palacial del Pla de Nadal, en Ribarroja de Turia, con rico aparato arquitectónico y decorativo datado en plena época visigótica (Juan y Pastor, 1989, p. 139; Juan y Lerma, 2000, pp. 135-142), se conocían pocos datos sobre la evolución del antiguo *municipium* de *Edeta*.

Es la primera ocasión, por tanto, en la que se da a conocer con detalle esta etapa histórica de *Edeta*, prolífica en hallazgos y absolutamente desconocida hasta hace tan sólo diez años, pues apenas aparece mencionada en la síntesis publicada por Enrique Llobregat (Llobregat, 1977), y sólo algún hallazgo casual y aislado es objeto de mención, como el bronce del emperador bizantino Mauricio Tiberio Salatier (Martí Ferrando, 1986, pp. 74 y 417).

Figura 1. Situación de *Edeta* respecto a las ciudades de época visigótica.

* Museo Arqueológico de Liria.

EL MUNICIPIUM EDETANORUM

La ciudad de Lliria, antigua *Edeta*, notabilísima en época ibérica y situada a veinte mil pasos de la *colonia Valentia* (fig. 1), en la *Hispania Tarraconensis*, adquirió el estatus de *municipium* de derecho latino en época augustea. Este hecho conllevó la necesidad de establecer un nuevo emplazamiento más acorde con la concepción urbanística de los romanos. Se eligió la parte del llano, ocupando un espacio próximo a un probable lugar de culto ibérico.

La ciudad romana de *Edeta* cada vez es más conocida. Las intervenciones arqueológicas realizadas en los últimos diez años han permitido conocer y delimitar con bastante precisión los diversos espacios urbanos y definir las fases de ocupación del *municipium* desde el siglo I hasta el siglo VII d. C.

Las primeras construcciones de la nueva ciudad, poco conocidas, parecen corresponder a los últimos años del reinado del emperador Augusto; no obstante, su configuración definitiva tuvo lugar entre época julio-claudia y época flavia. Es precisamente en este período en el que se puede datar la mayoría de las construcciones monumentales de *Edeta*, entre las que adquiere una especial relevancia el santuario oracular junto con el complejo termal doble (Escrivà y Vidal, 1995; Escrivà, Martínez y Vidal, 2001) promovido probablemente por el senador consular, originario de *Edeta*, M. Cornelio Nigrino Curiatio Materno, general de Domiciano y rival de Trajano (Alföldy y Halfmann, 1973).

El aspecto urbano debió de sufrir notables cambios a mediados del siglo III d. C., según parece indicar el estudio del material arqueológico proporcionado por la secuencia estratigráfica de las intervenciones arqueológicas realizadas en la ciudad. Ésta debió de quedar prácticamente abandonada: viviendas destruidas y nunca más reconstruidas, final de los enterramientos en la vía de los mausoleos, etc. No obstante, se observan indicios de recuperación de la normalidad urbana en época de Diocleciano, aunque eso parece ya difícil para una ciudad como *Edeta*. En una de las reformas realizadas en aquel momento se recuperó un monedero con cinco piezas datadas entre 296 y 301 d. C., con *nummi* de Diocleciano y Maximiano (Escrivà, Vidal y Llorens, 1997, p. 49).

LA CIUDAD DE EDETA
EN LA ANTIGÜEDAD TARDÍA

A finales del siglo IV e inicios del V d. C. se constata una ocupación de los espacios situados en torno

al santuario de Mura con la colmatación de los pozos votivos (*botrhai*) excavados en el terreno natural, cuya construcción afectó a espacios con edificaciones imperiales, confirmando su abandono y la continuidad de cultos paganos de carácter agrícola presentes en la ciudad desde el siglo I al V d. C. (Escrivà, 1995; Sgreccia, 2001). Estas fechas coinciden *grosso modo* con el reinado de Teodosio, emperador que convirtió el cristianismo en la religión oficial y ordenó, en el edicto de Constantinopla de 381, duras penas a los que celebraran sacrificios y fueran a los templos paganos.

Es generalmente aceptada la opinión de que a partir del 409, si no antes, en numerosos municipios, las curias municipales y los curiales perdieron sus funciones y obligaciones, que fueron transferidas a la jerarquía eclesiástica, constituida por muchos miembros de la antigua aristocracia hispanorromana. En este contexto, hacia mediados del siglo VI d. C., coincidiendo más o menos con el reinado de Theudis (531-548) y con el pontificado del obispo Justiniano, se aprecian los primeros indicios de la nueva reutilización del antiguo san-

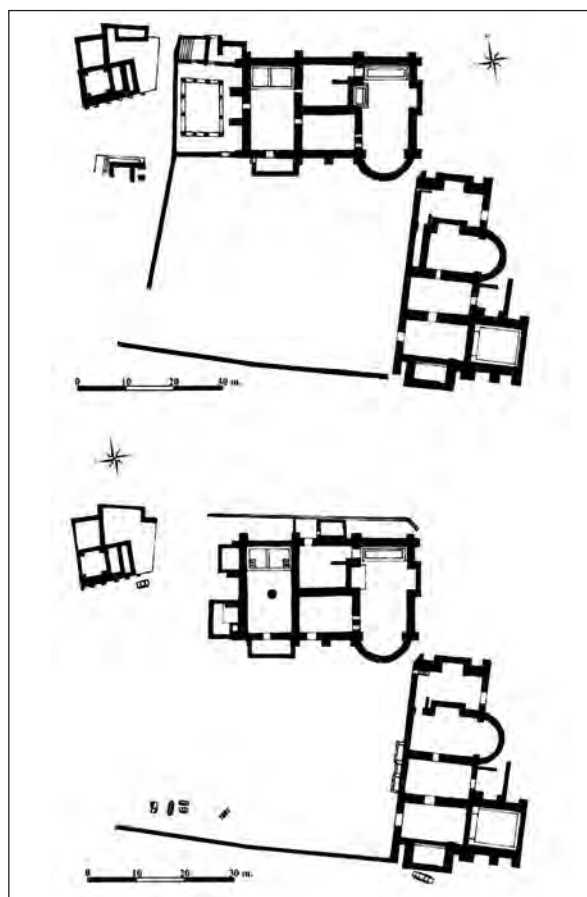

Figura 2.1. Santuario romano de Mura del siglo VI; 2.2: Santuario romano de Mura en época visigótica.

tuario oracular (fig. 2.1). Fue una época prolífica en la creación de monasterios, cuyos abades ostentaron cargos importantes dentro de la jerarquía eclesiástica. Pongamos como ejemplo al obispo Justiniano, miembro de la élite eclesiástica y procedente de la antigua aristocracia fundaria hispanorromana, que, según Rosselló (Rosselló, 2000c, p. 72) debió de introducirse en la sede valentina como monje de algún monasterio del cual llegaría a ser abad; también Eutropio, obispo de Valencia en torno al año 600 d. C., en 584 fue abad del monasterio Servitano (Codoñer, 1964, p. 152).

Es tentadora la hipótesis de que el conjunto monumental de Mura, edificio público en época imperial, se convirtió en un monasterio cristiano promovido por un gran propietario, a quien la conversión en abad le debió de permitir continuar conservando sus dominios y sus servidores, teniendo como gran ventaja su independencia respecto de la autoridad episcopal, como se estipuló en el Concilio de Lérida del año 546. La tipología del edificio, la presencia de elementos litúrgicos y la proliferación de enterramientos en su interior así parecen indicarlo.

Se puede suponer cierta resistencia por parte del estamento religioso a la política de integración de Leovigildo, como la mención de Gregorio de Tours (Lib. de Glor. Conf. XII, 13) sobre la destrucción del monasterio de San Martín, situado entre Sagunto y Cartagena. M. Rosselló (Rosselló, 1996, p. 446) atribuyó al conflicto entre Leovigildo y su hijo Hermenegildo la destrucción del probable monasterio de Punta de l'Illa de Cullera.

Por estas mismas fechas se data el final de la primera etapa de la antigüedad tardía en Lliria, marcada por la amortización del *hipocaustum* del *districtarium* de las termas mayores (UE 1570). El material recuperado en su interior es excepcional debido a la abundancia de objetos de procedencia egipcia, muchos de ellos vinculados con la religión copta. Aparecen dos lámparas caladas con decoración central en la que se representa una cruz copta (fig. 3.1 y 2 y lám. I.3), fechada en la segunda mitad del siglo VI d. C.; un plato de la forma Winlock-Crum 1926, fig. 37 (fig. 4.7) con cronología de finales del siglo VI y principios del VII d. C. (Atlante I, 1981, p. 243 tav. CXXIII; Hayes 1972, pp. 420-421); dos fondos de plato de forma indeterminada con decoración estampillada: el primero representa un motivo vegetal con una disposición estrellada de cuatro palmetas; el segundo presenta una decoración estampillada con motivos de volutas (algunos motivos similares aparecen documentados en D. S. P.

gris y en Late Roman C, forma 9) (fig. 4.8 y 9).

A partir del año 589, el antiguo *municipium* de *Edeta*, desmembrado, debió de continuar formando parte del *territorium* de *Valentia*, definitivamente integrada en la monarquía visigótica de Leovigildo que, junto a Játiva, formaría parte del limes en época de Leovigildo, pues su sede episcopal aparece representada en el III Concilio de Toledo de 589 (García Moreno, 1989, p. 121).

El inicio de la fase II se puede relacionar con la amortización de la *basílica thermarum* y el inicio de nuevas obras de remodelación del espacio (UE 1612) (fig. 2.2). En la preparación del pavimento de cal que amortizó la *basílica thermarum* (UE 1586), se documentaron diversos fragmentos de cerámica de Focea Late Roman C (Hayes 3B) datada en torno a los años 460-475 d. C. (Hayes, 1972) y de cerámica africana D (Hayes 61B y variantes). En este mismo conjunto comienzan a documentarse cuencos carenados, con decoración de peine en el tercio superior, característicos en Valencia en contextos a partir del siglo VI (Pascual *et al.*, 1997). Continuamos sugiriendo para esta segunda etapa la posibilidad de que el complejo continuara con un uso monástico, pero con notables cambios a partir de su incorporación al reino de Leovigildo.

Destaca la incorporación de dos estancias cuadradas en la fachada lateral: la situada en el ángulo sur, utilizando elementos arquitectónicos de la demolición de la *basílica thermarum*, que podría interpretarse como un *torcularium*, ya que dispone de una superficie cuadrada de *signinum* donde se debían de depositar las aceitunas o las uvas, un depósito contiguo, en el que posiblemente se producía la decantación de los líquidos, con una depresión circular en el fondo y un gran sillar reutilizado, situado en el exterior de la estancia, que podría funcionar como contrapeso del mecanismo de prensado, y la situada en el extremo norte, de la que no disponemos de ningún dato.

Es bastante probable que el *caldarium* de las termas menores fuera reutilizado en esta segunda fase como iglesia. En su favor apuntamos la planta de la sala con ábside orientado al este, el emplazamiento a sus pies, en el exterior, de dos tumbas conectadas por una galería o corredor y en tercer lugar destacamos la presencia en el relleno de la habitación contigua (UE 1084) de piezas cerámicas muy particulares. Hasta el momento y a falta de la excavación completa de la sala, se han recuperado varios fragmentos de tres piezas diferentes, pertenecientes a una misma producción cerámica, que podrían tener un uso litúrgico: una

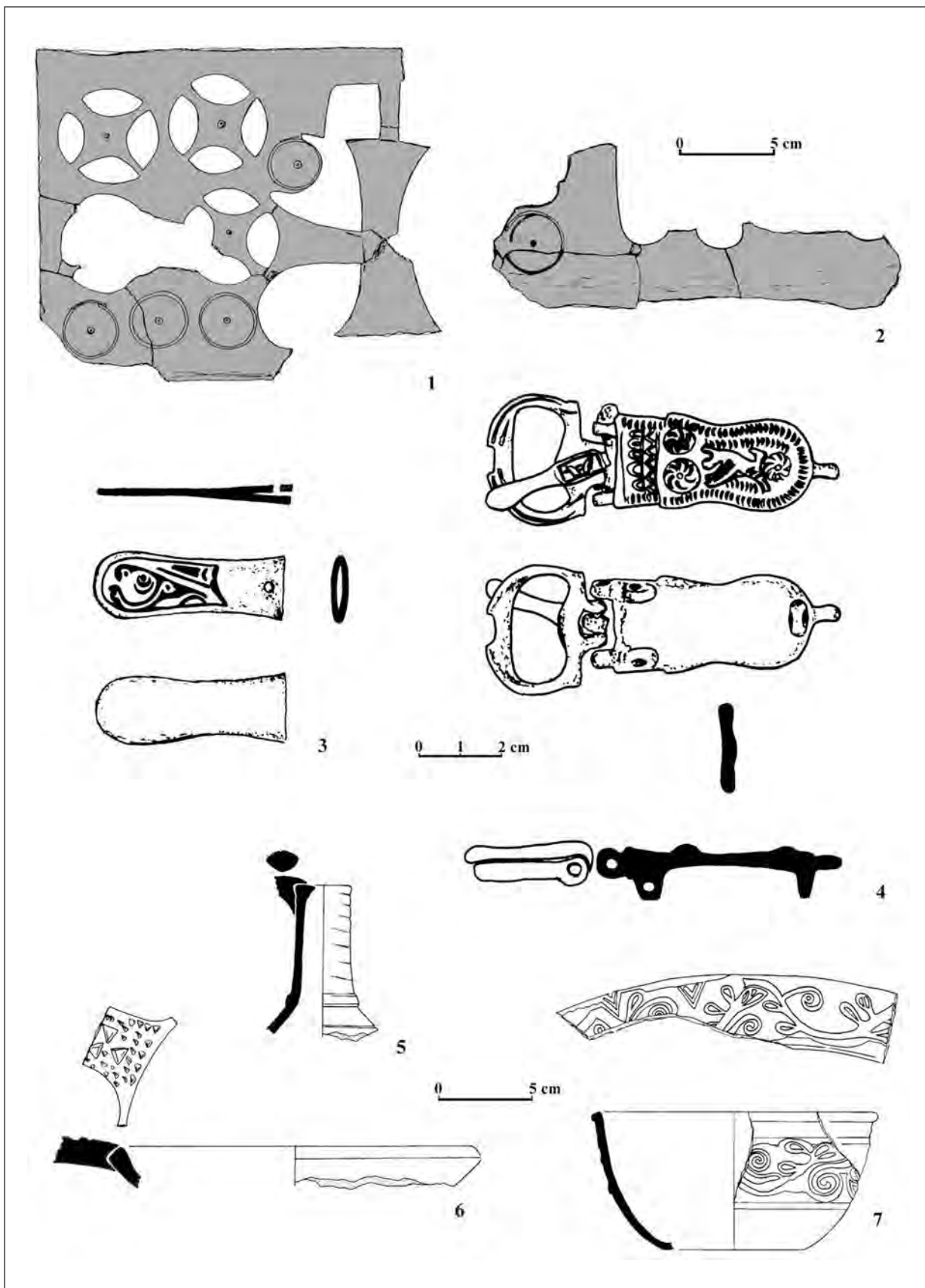

Figura 3. UE 1570-1 y 2; UE 1023-3; UE 1290-4 y UE 1084-5, 6 y 7.

de ellas corresponde a un bol con decoración vegetal en la mitad superior realizada con un pequeño cuchillo, siguiendo una técnica propia de la talla escultórica (fig. 3.7); otra pieza es una patena con mango, con decoración similar a la de la pieza anterior, en la que se aprecia una cruz patada (fig. 3.6), y finalmente una botella de un asa con borde a modo de dosificador (fig. 3.5). No disponemos de paralelos para estas piezas, no obstante, aparecen asociadas al bol de cerámica africana D, forma Hayes 91 D, que pueden datarse en pleno siglo VII d. C.

En el interior del recinto se documentan enterramientos de dos tipos:

Un primer grupo formado por tumbas individuales. Están situadas a escasos 30 m de los edificios en uso del santuario y termas, inutilizando construcciones como la *basílica thermarum* y la *palestra* de las termas menores. Parecen ser anteriores a las tumbas de losas y posiblemente correspondieron a los últimos hispanorromanos, y por tanto, estuvieron relacionadas con la ocupación de la primera fase.

El segundo grupo diferenciado corresponde a las tumbas de losas con inhumaciones sucesivas (lám. I.4). En todo el complejo se han documentado cuatro tumbas, de las que se han excavado dos, que presentaban entre siete y nueve muertos cada una, todos adultos y probablemente de ambos sexos. Éstas se ubican junto a edificios públicos en uso, reutilizando sillares y elementos arquitectónicos de construcciones inutilizadas, alterando en parte la trama urbanística de época romana. Las tumbas aportan escaso material para su datación, no obstante, en el interior de una de ellas se encontró un broche de cinturón, placa y hebilla liriforme, con motivo del fisiólogo, fechada a principios del siglo VII (fig. 3.4 y lám. I.2b) igual a una localizada en *Segobriga* (Almagro y Abascal, 1999, p. 119, fig. 80).

Formando parte de la colmatación del *tepidarium* de las termas mayores apareció una lengüeta liriforme en bronce (fig. 3.3 y lám. I.2a), con motivo del fisiólogo, del extremo de una correa (UE 1023). Estas piezas, fruto de la influencia bizantina, son características de las necrópolis hispano-visigóticas con cronología posterior al año 589 d. C. (Sasse, Castelo y Ramos, 1995) y son relativamente escasas en el ámbito peninsular. Piezas similares se conservan en la colección Chaves del Museo Arqueológico Nacional procedentes de la Bética (Ripoll, 1986, p. 72) y en el Cerro de la Almagra, Mula (Murcia) (González *et al.*, 1994, lám. 2, fig. 4).

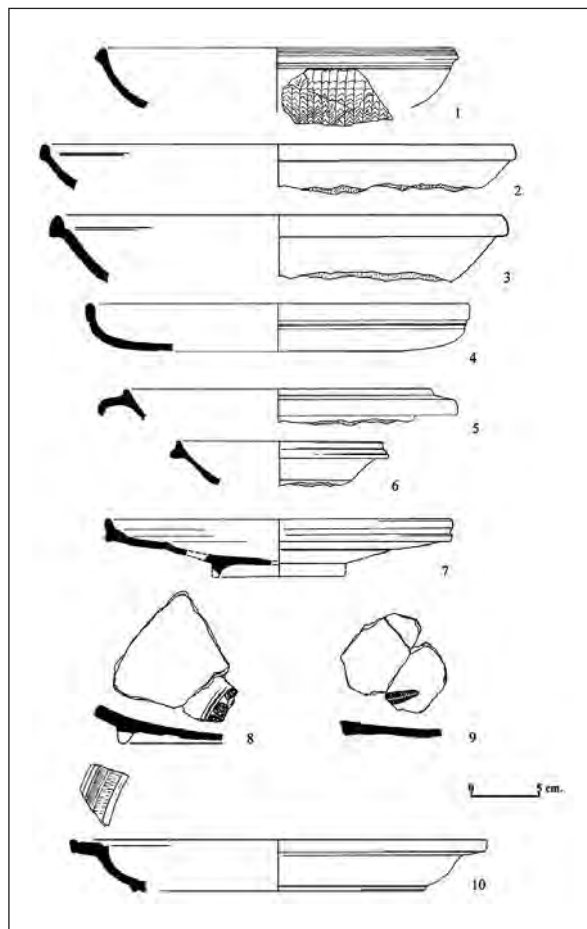

Figura 4. UE 1602-1; UE 1036-2, 3 y 10; UE 1020-4 y 5; UE 1084-6 y UE 1570-7, 8 y 9.

Así pues, la datación propuesta para el final de la ocupación del antiguo santuario romano de Mura se establece en torno a mediados del siglo VII d. C. sobre la base del material recuperado en los rellenos de colmatación de la *natatio* del *apoditerium* y del *tepidarium* de las termas mayores, en el *prae-furnium* de las termas menores y en el interior de los enterramientos colectivos.

Seguidamente, tal y como se deduce del proceso de acumulación de las dovelas de la bóveda y de los sillares de relleno, la totalidad del edificio fue expoliado para servir como material de nuevas construcciones visigóticas.

Algo parecido a lo acontecido en Lliria parece tener lugar en la antigua ciudad de Samos, donde las termas, destruidas a mediados del siglo IV d. C., fueron reutilizadas como complejo eclesiástico a mediados del siglo VI d. C., en tiempos de Justino II, y, después de una reconstrucción durante el siglo VII d. C., fue finalmente destruido bajo Constante II (Martin, 1984; Déroche y Spieser, 1989).

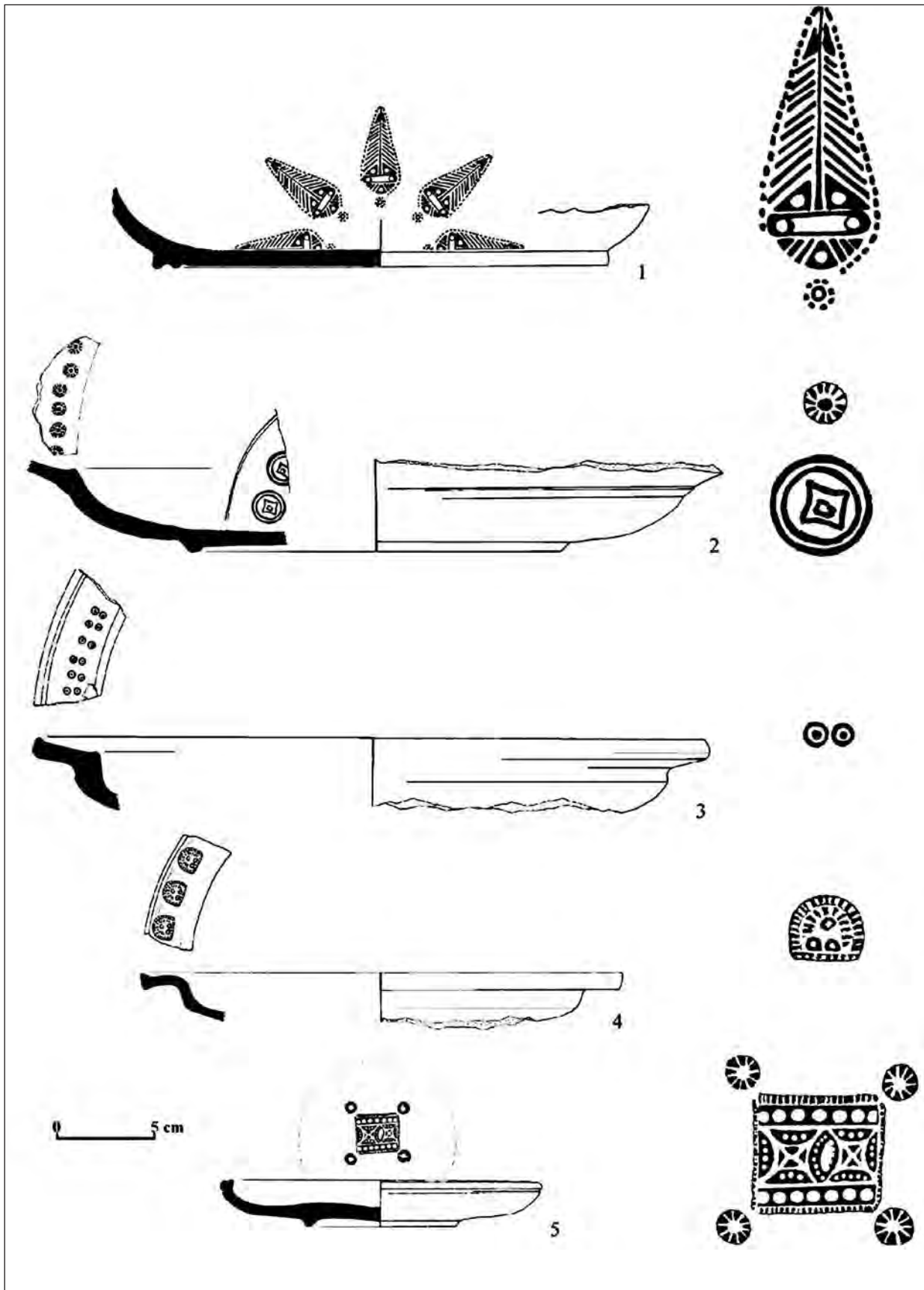

Figura 5. UE 1020-1 y 2; UE 1036-3 y 4 y UE 1612-5.

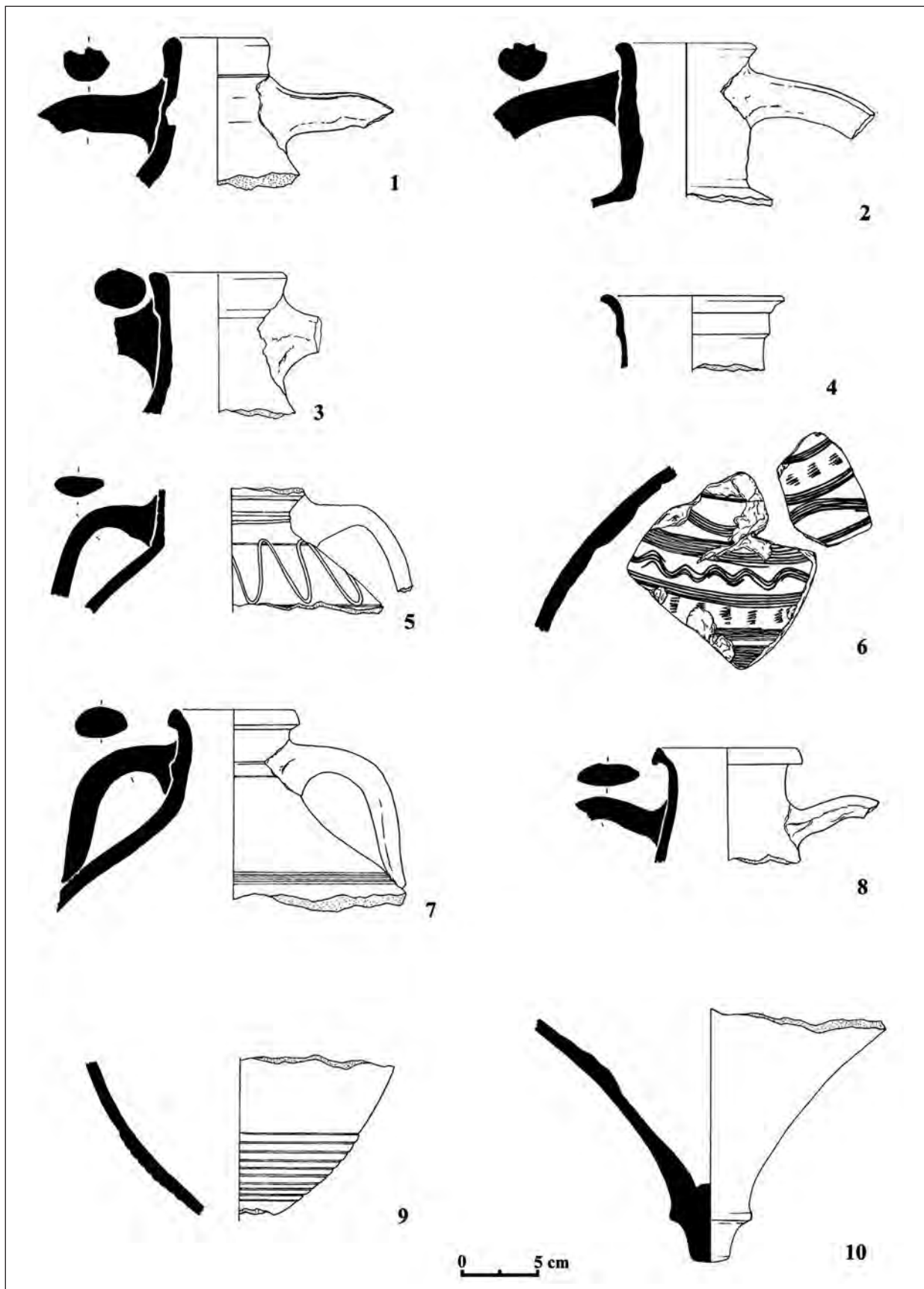

Figura 6. UE 1084-1, 4, 7 y 8; UE 1020-2, 3 y 6 y UE 1575-5, 9 y 10.

LAS PRODUCCIONES CERÁMICAS (SIGLOS VI-VII D. C.)

La abundante presencia y la diversidad formal de la producción cerámica de los siglos VI y VII d. C. recuperada en el santuario de Mura refleja la gran complejidad del proceso de producción artesanal que tuvo lugar durante la antigüedad tardía. De este período histórico se conocen de forma bastante precisa algunas producciones cerámicas de amplia difusión, pero, en cambio, son en buena medida desconocidos los procesos regionales y las variables tanto productivas como comerciales que tuvieron lugar en cada área concreta, debido fundamentalmente al reducido número de excavaciones arqueológicas con conjuntos homogéneos y al escaso interés concedido hasta fechas muy recientes a algunas producciones cerámicas.

No es nuestra intención realizar un estudio exhaustivo de las producciones cerámicas y de otros materiales recuperados recientemente en la ciudad de *Edeta*, sin embargo, consideramos de interés la presentación de un conjunto amplio de materiales representativos correspondientes al momento final de utilización del conjunto monumental de Mura (siglos VI y VII d. C.).

La cerámica de mesa está representada por las producciones clásicas procedentes del área tunecina como son la cerámica africana C5 —forma Hayes 84— (fig. 4.1) y la cerámica africana D —formas Hayes 58, 59, 61, 63, 67, 76, 91, 91D, 104— (fig. 4.2-6), y de la región de Focea, Late Roman C —forma Hayes 3. Otras producciones de amplia difusión como la cerámica provenzal D. S. P. —formas Rigoir 1, 4, 5b— (fig. 4.10 y 5.1-5.5) presentan dificultades de atribución debido a su diversidad formal y a las diferentes calidades de las arcillas, que en ocasiones recuerdan a ciertas producciones orientales, especialmente a aquellas procedentes de la zona de Gaza y Egipto; de esta última se constatan algunos fragmentos en *Edeta* —forma Winlok-Crum 1926 (fig. 37)— (Hayes, 1972, pp. 420-421). La *terra sigillata* hispánica tardía (forma Drag. 37) es apenas testimonial.

Las ánforas representadas, a falta de un estudio formal y porcentual detallado, son básicamente ánforas africanas de aceite —tipos Keay XLI, XLII (fig. 6.10)—, mayoritariamente de mediados del siglo V a finales del siglo VI d. C. Aparece también con bastante frecuencia la forma Keay LXXIX (fig. 5 y 6.4), al igual que en Valencia (Rosselló, M., 2000b; Pascual, J., Ribera, A. y Rosselló, M., en prensa), cuyo contenido podría ser vinario. Las ánforas de vino del

mediterráneo oriental están representadas por las formas LRA1=Keay LIII (fig. 2, 3 y 6.1), procedentes de la zona de Siria y Cilicia y por la LRA 4=Keay LIV (fig. 6.9), procedente de Palestina y Egipto. Se detectan otras producciones que parecen proceder de la próxima isla de Ibiza (fig. 6.6), mientras que otros tipos menos conocidos están siendo objeto de un estudio más detallado (fig. 6.7 y 8).

La producción de cerámica común es muy variada; prácticamente todo el repertorio doméstico está representado. Muchas de las piezas corresponden a las producciones definidas (Fulford y Peacock, 1984), pero una gran mayoría requiere de una puesta en común para continuar avanzando en la definición de las producciones. Aparecen frecuentemente representadas las siguientes formas cerámicas: botellas (fig. 7, núm. 1), cazuelas estriadas, cazuelas de fábrica 2.1/2.3 «FCW casserole 12» y variantes (Fulford y Peacock, 1984, fig. 68), cazuelas de la fábrica 2.3 (fig. 7, núm. 24 y 27), cazuela del área palestina (fig. 7, núm. 28) orzas con pitorro (fig. 7, núm. 4), cuencos con pitorro (fig. 7, núm. 5), ollas con asas semilunares (fig. 7, núm. 13), ollas con asas (fig. 7, núm. 16, 17, 18 y 19), ollas de borde vuelto sin asas, fábrica 2.1/2.3 (fig. 7, núm. 14 y 15), cuencos carenados (fig. 7, núm. 6, 7, 8 y 9), forma bien representada en la producción ibicenca de la segunda mitad del siglo VI y principios del siglo VII d. C., (Ramón y Cau, 1997), jarritos con asa, cuerpo ovoide, pico vertedor (fig. 7, núm. 2 y 3), documentados en Valencia en contextos de finales del siglo VI y el siglo VII y en el Tolmo de Minateda (Gutiérrez, 1998, fig. 7.3), morteros con decoración incisa en el borde de la visera (fig. 7, núm. 12), cazuelas a mano con superficie espatulada de fábrica 1.2, 1.6/1.7 (fig. 7, 22 y 23), (Riley, 1981, p. 107, fig. 46-48), cazuela a torno con superficie espatulada, probablemente fábrica 1.1. de Fulford, cazuelas de base plana (fig. 7, núm. 26), tinajas para almacenaje (fig. 7.11). El conjunto se completa con jarritas-vasos con asas (fig. 7, núm. 20 y 21) y varios tipos de cuencos y cazuelas (fig. 7, núm. 10 y 25), además de numerosos objetos cerámicos que están siendo estudiados de una forma más pormenorizada.

Ésta es la información que podemos aportar en la actualidad sobre la antigüedad tardía en el antiguo *municipium* de *Edeta*, datos que con seguridad deberán ser objeto de una revisión próxima y de un estudio más amplio y detallado, según vayan avanzando los trabajos de excavación sobre el yacimiento.

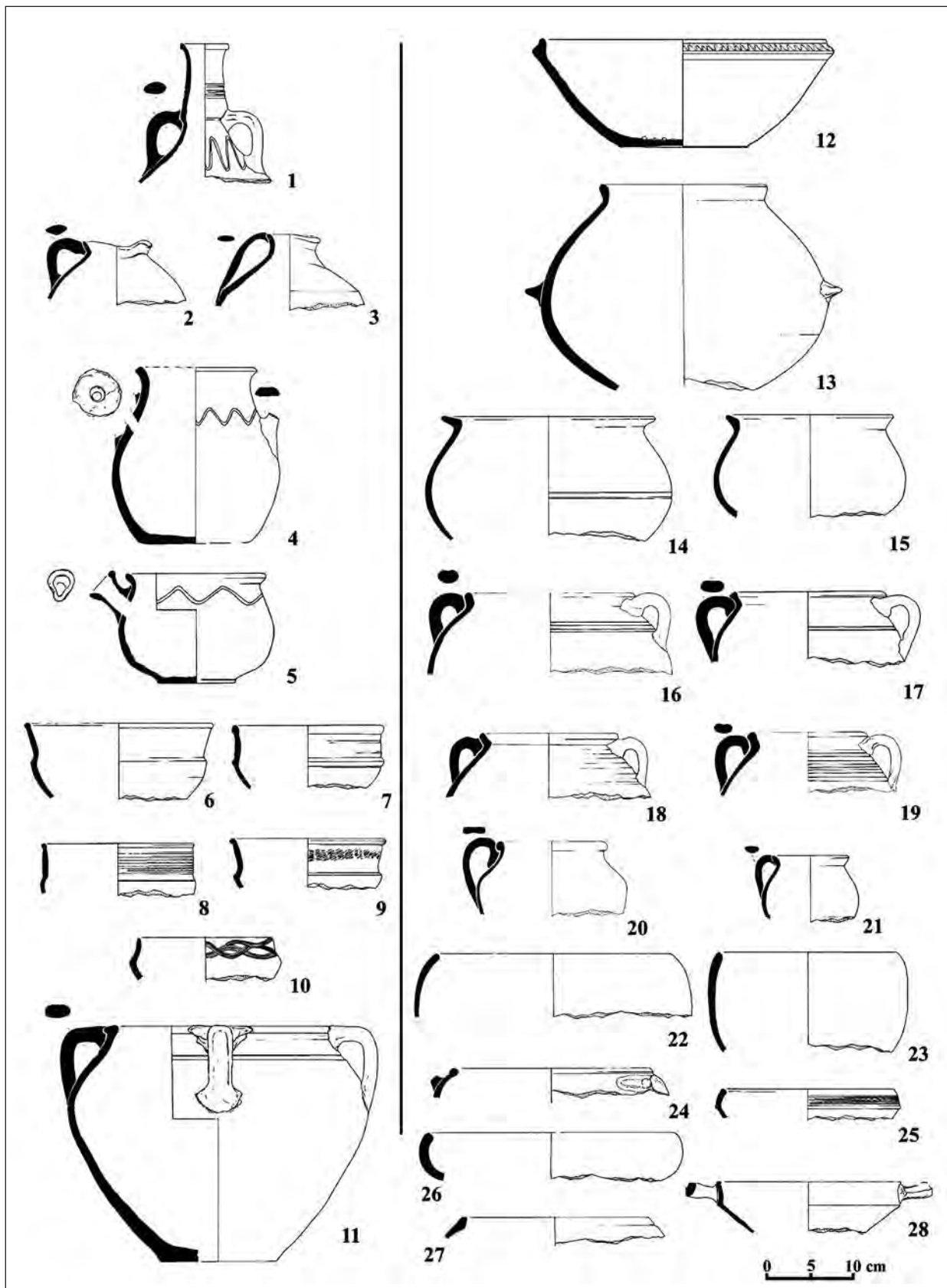

Figura 7. UE 1575-1, 2, 4, 5, 13, 14 y 15; UE 1020-3, 19, 20 y 23; UE 1570-6, 8, 9, 11, 16, 17, 18, 22, 24, 25 y 26; UE 1036-7; UE 1018-10; UE 1612-12; UE 1084-21 y 27 y UE 1602-28.

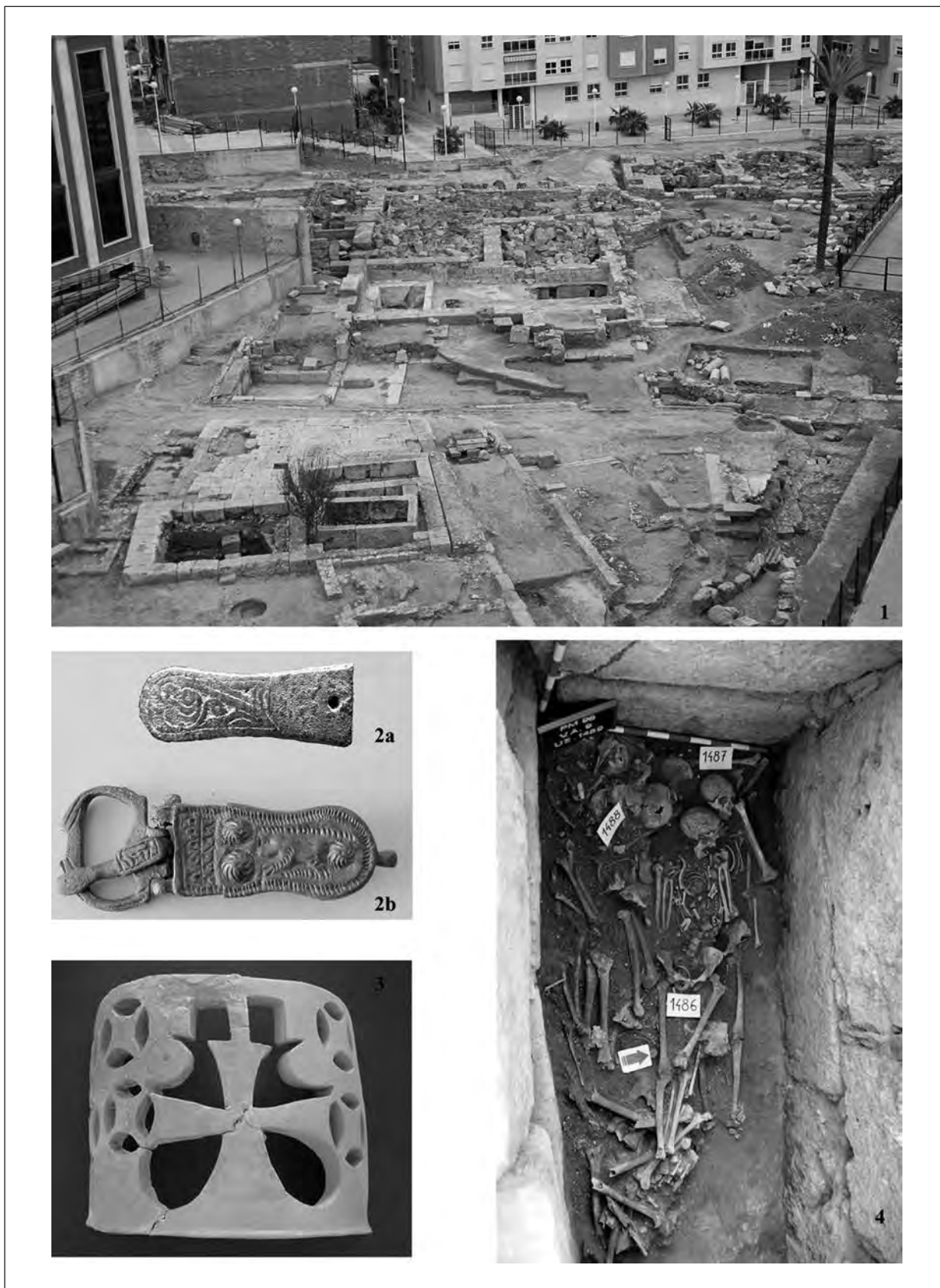

Lámina I.1. Vista aérea del santuario romano de Mura siglo I-VII d. C.; 2a y b. Lengüeta y hebilla liriforme con motivos del fisiólogo; 3. Lámpara copta; 4. Tumba de losas con enterramientos sucesivos siglo VII.

BIBLIOGRAFÍA

- ALFÖLDY, G.; HALFMANN, H., 1973: El edetano M. Cornelius Nigrinus Curiatius Maternus. General de Domitiano y rival de trajano, Valencia.
- ALMAGRO, M.; ABASCAL, J. M., 1999: Segobriga y su conjunto arqueológico, RAH, Madrid.
- CARANDINI *et al.*, 1981: Atlante delle forme ceramiche, I: Cerámica fine romana del Bacino Mediterraneo (Medio e Tardo Impero), *Enciclopedia del Arte Antica*, Roma.
- CODOÑER, C., 1964: El *De Viris Illustribus* de Isidoro de Sevilla, *Estudio y edición crítica*, CSIC, Salamanca.
- DÉROCHE, V.; SPIESER, J. M., 1989: Les amphores LR 1 et LR 2 en relation avec le pressoir du complexe ecclésiastique des thermes de Samos, *Recherches sur la céramique Byzantine*, Bulletin de Correspondance Hellénique, supplément XVIII.
- ESCRIVÀ, V., 1995: Cerámica común romana del *Municipium Liria Edetanorum*. Nuevas aportaciones al estudio de la cerámica altoimperial en la *Hispania Tarraconensis*, *Monografies Emporitanes*, 8, pp. 167-186, Gerona.
- ESCRIVÀ, V.; MARTÍNEZ, C.; VIDAL, X., 2001: *Edeta kai Leiria*. La ciutat romana d'Edeta de l'època romana a l'antiguitat tardana, *Lauro*, 9, pp. 11-91, Lliria.
- ESCRIVÀ, V.; VIDAL, X., 1995: La Partida de Mura (Lliria, Valencia): un conjunto monumental de época flavia, *Saguntum* 29, pp. 231-240, Valencia.
- ESCRIVÀ, V.; VIDAL, X.; LLORENS, M. M., 1997: Partida de Mura (Lliria, Valencia), *Monedes d'ahir, tresors de hui*, Diputació de València, p. 49.
- FULFORD, M. G.; PEACOCK, D. P. S., 1984: Excavations at Carthage: The British Mission I.2. The avenue du Président Habib Bourguiba, Salambo. The Pottery and other Ceramic Objects from the Site, Sheffield.
- GARCÍA MORENO, L. A., 1989: Historia de España visigoda, Madrid.
- GONZÁLEZ, R.; RICO, M. T.; FERNÁNDEZ, F.; CRESPO, M.; AMANTE, M., 1994: Placas de cinturón y jarro votivo visigodo del Cerro de la Almagra (Mula, Murcia), *Antig. Crist.*, XI, pp. 295-305.
- GUTIÉRREZ LLORET, S., 1988: Cerámica común paleoandalusí del sur de Alicante (siglos VII-X), Alicante.
- HAYES, J. W., 1972: *Latte Roman Pottery*, Londres.
- JUAN, E.; LERMA, J. V., 2000: La villa áulica del Pla de Nadal (Ribarroja del Turia), RIBERA, A. (ed.), *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, Grandes Temas Arqueológicos, 2 pp. 135 y 142, Valencia.
- JUAN, E.; PASTOR, I., 1989: Los visigodos en Valencia. Pla de Nadal: ¿una villa áulica?, *Boletín de Arqueología Medieval*, 3, pp. 137-179.
- LLOBREGAT, E., 1977: *La primitiva cristiandat valenciana: Segles IV al VIII*, Valencia.
- MARTÍ FERRANDO, L., 1986: Historia de la Muy Ilustre ciudad de Liria, tomo I, Benaguasil.
- MARTIN, W., 1984: Das Gymnasium von Samos, *Samos*, XVI.
- PASCUAL, P.; RIBERA, A.; ROSSELLÓ, M., en prensa: *Cerámicas de la ciudad de Valencia entre la época visigoda y omeya (s. VI-X)*, Anejos de Aespe.
- PASCUAL, P.; RIBERA, A.; ROSSELLÓ, M.; MAROT, T., 1997: València i el seu territori: contextos ceràmics de la fi de la romanitat a la fi del califat (270-1031), *Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X)*, Arqueo Mediterrània, 2, pp. 179-202.
- RAMÓN, J.; CAU, M. A., 1997: Nivells d'època vàndala de Es Castell (Eivissa), *Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (s. IV-X)*, Arqueo Mediterrània, 2, pp. 269-231.
- RIBERA, A., 2000: Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno, Valencia.
- RILEY, J. A., 1981: The pottery from Cisterns 1977.1, 1972 y 1973.3, *Excavations at Carthage 1977*, Universidad de Michigan, 6. Ann Arbor, pp. 86-124.
- RIPOLL, G., 1986: Bronces romanos, visigodos y medievales en el MAN, *Boletín del Museo Arqueológico Nacional*, IV, pp. 55-82, Madrid.
- ROSELLÓ, M., 1996: El yacimiento de Valencia la Vella (Ribarroja de Túria, Valencia). Algunas consideraciones para su atribución cronológica y cultural, *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 17, pp. 435-454, Castellón.
- ROSELLÓ, M., 2000a: El recinto fortificado de Valencia la Vella en Ribarroja del Túria, *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, A. Ribera, (ed.), Grandes Temas Arqueológicos, 2, pp. 127-133, Valencia.
- ROSELLÓ, M., 2000b: Economía y comercio en época visigoda, *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, A. Ribera, (ed.), Grandes Temas Arqueológicos, 2, pp. 207-217, Valencia.
- ROSELLÓ, M., 2000c: El obispado de València, RIBERA, A. (ed.), *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, Grandes Temas Arqueológicos, 2, pp. 71-76, Valencia.
- SASSE, B.; CASTELO RUANO, R.; RAMOS SÁINZ, M. L., 1995: Las placas de cinturón múltiple hispanovisigodas a propósito de la hallada en Saucedo, Talavera la Nueva, Talavera de la Reina (Toledo), *AEA*, 68, Madrid.
- SGRECCIA, E., 2001: Troballes monetàries en uns pous rituals. Lliria, *Lauro*, 9, pp. 95-100, Lliria.

EL TERRITORIUM DE VALENTIA A L'ANTIGUITAT TARDANA

Miquel Rosselló Mesquida*¹

A la memòria d'Enric Llobregat

La investigació de l'antiguitat tardana ha tingut, els dos últims decennis, avanços espectaculars a la ciutat de València gràcies a la continuada tasca arqueològica en el seu nucli episcopal (Escrivà i Soriano, 1990; Soriano i Pascual Pacheco, 1993; Soriano, 1994; 1995; Ribera, 2000; Ribera i Rosselló, 1999; 2000b; Pascual Berlanga, Ribera i Rosselló, 2003).

No obstant això, la investigació en l'àrea rural no ha anat alhora i el panorama és bastant més modest, amb un coneixement més limitat, malgrat que l'espectacularitat d'algunes troballes, com la residència àulica rural de *Pla de Nadal* (Riba-roja de Túria), emmascaren aquesta realitat.

Malgrat tot, comencem a conèixer una mica millor alguns assentaments rurals i, el que és més important, la seva relació amb la ciutat (Rosselló, 2000b). El *territorium* està, també en aquest període, indefectiblement lligat a la ciutat (Olmo, 1991; 1992; 1998).

Així, la documentació arqueològica recent comença a dibuixar un esquema més complex i ric del que semblava, que obre noves expectatives d'in-

vestigació. Estem lluny de la visió tradicional de l'abandonament de les ciutats per part de les elits urbanes com a conseqüència de la crisi del segle III, de la desvinculació del territori amb la ciutat o de la incidència visigòtica nul·la o escassa en aquestes terres.

Cal destacar una sèrie de jaciments privilegiats que, per les seves funcions, són característics d'aquest període i exemple de la interrelació entre el món urbà i el rural a l'antiguitat tardana.

Entre aquests, destaca l'aparició de monestirs que assumiren, cada vegada més, importants funcions econòmiques (*Punta de l'Illa*, Cullera); hàbitats fortificats (*castra*, *castella*), que responen al nou model militar i administratiu creat per l'estat visigòtic per organitzar, controlar i defensar el territori (*València la Vella*, Riba-roja de Túria); luxoses residències rurals, lligades a les elits, civils o eclesiàstiques, de la ciutat episcopal (*Pla de Nadal*, Riba-roja de Túria). No es tracta dels únics tipus de jaciments que ens podem trobar, però sí que són molt característics d'aquest període per les seves funcions.

Independentment de València, *civitas* costanera, port fluvial, seu episcopal i assentament d'una seca en època visigòtica, no és casualitat que sigui precisament en aquests jaciments (monestirs, *castra*, residències/palaus rurals) on trobem una distribució preferent de productes importats dels segles VI i VII: àmfores, vaixel·la de taula i ceràmica de cuina, principalment (Juan i Rosselló, 2003). Això últim és comú en altres parts de la Mediterrània (Hayes, 1998; Arthur, 1998; Gutiérrez Lloret, 1998a; 1998b). També aquí s'hi constata un esforç i una inversió edilícia més importants.

Aquests assentaments vinculats a les elits urbanes, civils, militars o eclesiàstiques, foren els

* Museu de Cullera.

1. Arqueòleg. En la part gràfica han intervingut, J. Burriel, I. García, P. Mas i M. Rosselló. La planta de *Punta de l'Illa* s'ha elaborat a partir dels diaris d'excavació manuscrits de D. Enric Pla, dipositats al SIP de la Diputació de València. Aquest treball s'ha enriquit gràcies als comentaris i suggeriments de J. Burriel (l'Horta Vella de Bétera), J. V. Lerma i E. Joan (*Pla de Nadal*), V. Escrivà (Llíria), F. Tormo i L. Alapont (Alcàsser) i A. Ribera (València). Les excavacions al carrer Agustí Olivert (Cullera) formen part del Pla anual d'excavacions ordinàries, finançades per la Conselleria de Cultura i l'Ajuntament de Cullera, dirigides per l'equip format per S. Martínez, V. Segovia i M. Rosselló. La imatge de l'anagrama de Teodomir és d'E. Juan.

principals beneficiaris d'aquest comerç ultramarí que, en el cas de la ciutat de València, podem fer arribar fins a, almenys, la segona meitat del segle VII (Ribera i Rosselló, 2003, p. 110), i que posen de manifest que aquests jaciments no foren un fenomen aïllat, així com l'estreta relació i dependència amb la *urbs* episcopal que mantingué, com també ho feren altres ciutats episcopals costaneres, una estructura comercial que canalitzava l'arribada de productes i els redistribuïa cap a altres nuclis del seu territori (Aquilué, 1998).

A aquest panorama cal afegir, entre d'altres, les investigacions recents a la ciutat de Lliria (Escrivà, Martínez i Vidal, 2001; en aquest volum) amb la cristianització del santuari i del complex termal d'època flàvia, potser reconvertit en monestir; o en la vil·la de l'Horta Vella de Bétera, amb nivells d'ocupació baiximperials i amb importants transformacions per a la instal·lació d'un *torcularium*, en funcionament durant l'època visigòtica (Jiménez *et al.*, en aquest volum).

Si analitzem aquests diferents tipus d'assentaments rurals (monestir, *castrum*, *castellum*, vil·la—residència àulica, nucli d'explotació—, *vicus*), que, d'altra banda, apareixen documentats a les fonts de l'època (García Moreno, 1989; Arrechea, 1998; Isla, 2001), es pretén una aproximació a l'estructuració del *territorium* de *Valentia* a l'antiguitat tardana, tot plantejant la seva relació amb la ciutat i quina és la capacitat de control d'aquesta sobre el seu territori.

EL TERRITORIUM DE VALENTIA

Els autors que han tractat el tema consideren que el regne visigòtic hispà fou hereu de l'organització administrativa territorial baiximperial. Amb anterioritat, l'ordenació provincial eclesiàstica ja s'havia adaptat al model de l'antiga divisió provincial civil del baix Imperi i els bisbes de les capitals provincials foren els metropolitans de les províncies eclesiàstiques. En el conjunt de cada província hi havia circumscripcions d'extensió més reduïda, els *territoria*, que coincidien amb una comarca o una regió natural. En el cas que aquests *territoria* fossin bisbats, la seva jurisdicció coincidia amb el territori o la diòcesi propis (García Moreno, 1974a; 1989; Orlandis, 1988).

Valentia, que en un principi pertanyia a la província *Tarraconensis*, quedà integrada en la *Carthaginensis* amb la reforma de Dioclecià i així continuà amb el regne visigòtic, com queda palès amb la celebració, l'any 546, d'un concili provin-

cial a València en què fou el bisbe Justinià i al qual varen acudir un nombre considerable de prelats de la franja costera de la *Carthaginensis*, incloent-hi el metropolità Celsí amb seu a *Carthago Spartaria* (Martínez i Rodríguez, 1984, p. 313-321; Orlandis i Ramos Lissón, 1986, p. 131-135). Aquest concili, juntament amb el de Toledo l'any 531, ens mostra la diferenciació entre la *Carthaginensis* interior o *Carpetania/Celtiberia* i la *Carthaginensis* costera o mediterrània, i l'aspiració de Toledo de constituir-se en seu primada (García Moreno, 1988; 1990a; González Blanco, 1985; Olmo, 1992). Posteriorment, ja en època islàmica, sembla que en un principi (segle VIII) formà part de l'extensa regió de Tudmir, que abraçava des de València a Llorca, tal com apunta el fet que aparegui esmentada com una *cora mujànnada* o del *jund*, i la seva més que probable inclusió en el famós pacte de Tudmir (Rubiera i Epalza, 1987, p. 40; Ribera i Rosselló, 2000a, p. 154-156; Ribera, 2003b, p. 242). Al principi del segle X València formà cora pròpia. És molt probable que la regió de Tudmir sigui un reflex geogràfic i administratiu dels últims temps del regne visigòtic, com una zona (litoral) diferenciada de la *Carthaginensis*, com hem comentat abans i, potser, com un districte militar, possiblement creat per a defensar-se dels bizantins, expulsats de la Península però encara amos del Mediterrani i/o davant el perill creixent de l'estol musulmà, un dels caps militars del qual fou el famós Teodomir.

Els límits del territori de *Valentia* a l'època romana no queden precisats del tot, no obstant això, pel que fa als seus marges septentrional i meridional sembla que es poden emmarcar amb força seguretat, però el límit occidental és més insegur (fig. 1). El nucli central devia ser l'actual comarca de l'Horta. Pel nord devia limitar amb el territori de Sagunt, malgrat que sembla, per raons geogràfiques i epigràfiques, que el límit es trobava als voltants de Massamagrell, i les poblacions actuals del Puig i Puçol degueren quedar en el territori de Sagunt (Corell, 1999, p. 39-41). Pel sud el límit natural devia ser el riu Xúquer, més enllà de l'actual comarca de l'Horta i entrant dins de la comarca de la Ribera, que des de l'antiguitat ha complert el paper de frontera natural i ha separat els edetans dels contestans. Posteriorment, els romans hi establiren la divisòria entre el *conventus Carthaginensis* i el *conventus Tarraconensis* (Llobregat, 1980b, p. 51; Arasa, 1999, p. 26-27), que perdurà quasi tres segles fins a la reforma de Dioclecià el 297, en la qual el límit de la *Carthaginensis* quedà situat al nord de *Valentia*. El marge occidental podria quedar fixat, més o menys, en

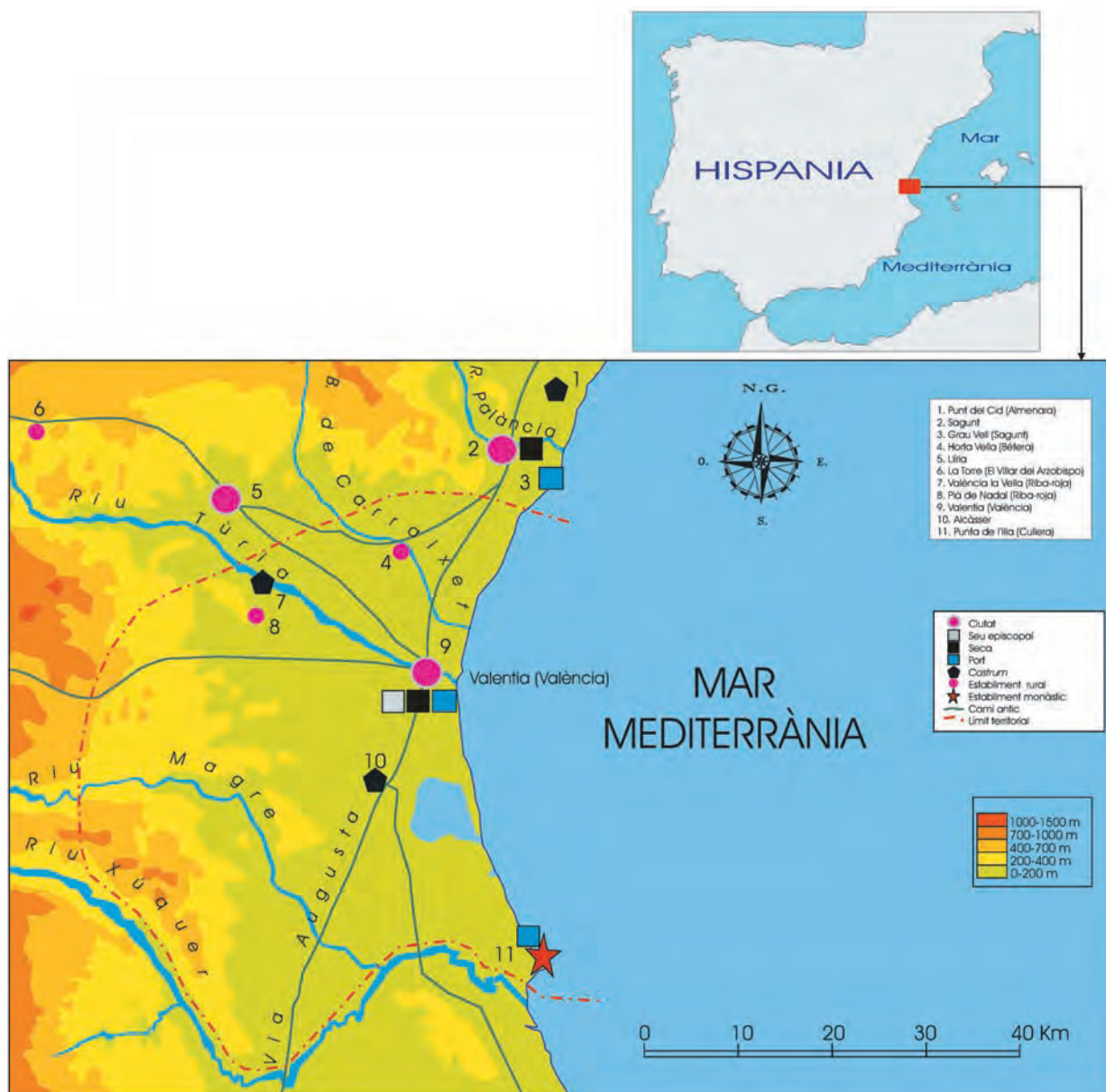

Figura 1. Mapa del territori de València (segles v-vii dC).

els límits de les comarques actuals de la Ribera i l'Horta, afegint-hi les planures *pedemonte* de Bétera, Godella i Riba-roja de Túria, actualment a la comarca del Camp de Túria, i que feien frontera amb el territori d'*Edeta*, els límits del qual també queden poc clars (Escrivà, Martínez i Vidal, 2001, p. 74-75), però sembla més abocat cap a l'interior, abraçant part de l'actual comarca del Camp de Túria i, sobretot, la comarca dels Serrans. Amb tot, malgrat que en allò bàsic els bisbats se sobreposaren a les antigues demarcacions provincials, la pèrdua de funcions d'alguns nuclis urbans i el fet que no desenvolupen seus episcopals, cas d'*Ede-*

ta/Llíria o Sagunt, és a dir, la promoció de determinats centres de població respecte a altres, provocà un reequilibri i una nova vertebració territorial que, juntament amb la vitalitat pròpia de la seu valenciana, implicà que algunes ciutats episcopals eixamplessin els seus territoris a costa d'altres o, com a mínim, l'àrea d'influència de la seva diòcesi, fenomen comú en la constitució de les seus episcopals (García Moreno, 1990b, p. 237). De fet, València fou l'única seu episcopal en un ampli territori al nord del Xúquer —les altres seus, al sud del riu, queden molt allunyades (*Saetabis*, *Dianium*, *Ilice*, *Ello*). Podem suposar que hi hagué ciutats

que no desenvoluparen bisbat com a conseqüència de la descomposició del *municipium*.

El territori apareix travessat, de nord a sud, per la via Augusta i altres ramals secundaris com el que uneix *Valentia* amb *Edeta*, *Saguntum* amb *Edeta*, o *Sucro-Sucronem* (Albalat de la Ribera) amb el *Portum Sucrone* (Cullera) i, des d'aquí, amb *Dianium*.

Així doncs, *Valentia* fou una ciutat amb un ampli territori, integrada, des de la reforma de Diocleciana, en la *Carthaginensis*: seu episcopal en època visigòtica dependent de Cartagena, primer, i després de Toledo (Llobregat, 1980a); seca amb diferents monarques visigots (Mateu i Llopis, 1941) i una de les poques ciutats de la *Carthaginensis* que mantingué actiu el taller monetari després de les reformes de Xindasvint (Rosselló, 2000b), i que tingué un important paper estratègic en el conflicte greco-gòtic (Rosselló, 1996; Ribera i Rosselló, 2000a).

MONESTIRS, CASTRA I RESIDÈNCIES RURALS: TRES TIPUS DE JACIMENTS PRIVILEGIATS

El monestir de Punta de l'Illa (Cullera, la Ribera)

El jaciment es trobava situat en una antiga illa, actualment unida a terra ferma, pròxima a la costa cullerensa (làm. 1). Va ser excavat als anys cin-

quanta i seixanta abans de destruir-los per construir-hi blocs d'apartaments.

Aquest indret va ser freqüentat des de la prehistòria, encara que sembla que no hi hagué assentament més o menys estable fins a l'època tardoromana. El lloc, on es constata un altre topònim, ja en desús, com és el de l'illa del Portitxol, degué funcionar com a embarcador, conjuntament amb els situats a l'estuari del riu Xúquer, goles i altres punts d'ancoratge (Pérez Ballester, 2003), des d'època ibèrica (ceràmica àtica, plat trípede fenici, aríbal tipus Naucratis, troballes submarines d'àmfora massaliota i urna tipus Cruz del Negro). Possiblement en època romana hi hagués un santuari pagà, tal com apunten les troballes d'una estatueta d'Hèrcules en bronze i una *trulla*, amb dedicació votiva, de plata amb incrustacions d'or i escenes de Júpiter (Chofre, 1995).

Les diferents campanyes d'excavació documentaren un important conjunt de materials i tres grups d'estructures (fig. 2), qualificades, en aquell moment, de factoria d'època constantiniana. Investigacions posteriors han identificat les restes de l'illa amb un conjunt monàstic i, més concretament, amb el cenobi que el bisbe Justinià de València manà construir en una illa en honor a sant Vicent Màrtir —tal com s'infereix de la lectura del seu epitafi (Llobregat, 1977a)—, i daten el moment de destrucció i abandonament del conjunt en l'últim quart del segle VI dC (Rosselló, 1995a).

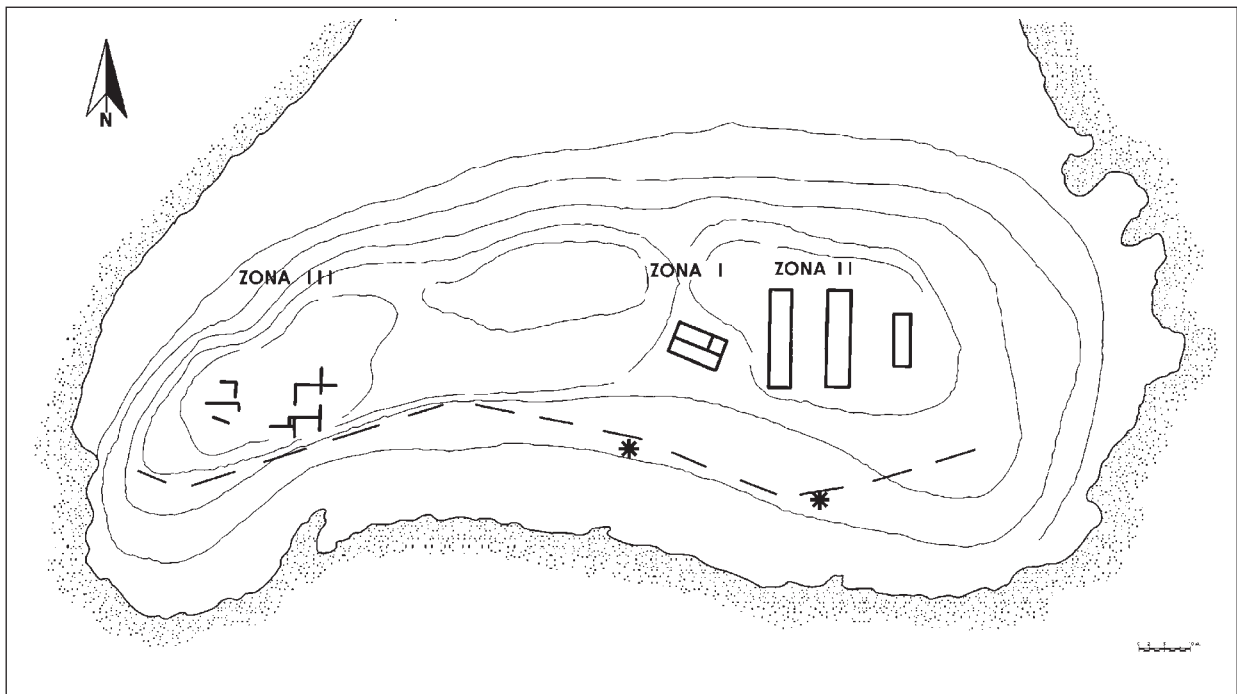

Figura 2. Planta del jaciment de *Punta de l'Illa* (Cullera).

Després d'aquest episodi destructiu, semblant a un altre que narra el bisbe Gregori de Tours (*De gloria confessorum*, XII, 13) protagonitzat per Leovigild i que afectà un monestir dedicat a sant Martí ubicat al litoral (probablement al cap Martí, Xàbia), entre Sagunt i Cartagena (Rosselló, 1995a), l'illa va ser freqüentada el segle VII (trobada d'un trient d'or de Vamba) i en època islàmica (materials dels segles X i XI) potser amb la instal·lació d'una ràpita.

En el centre de l'illot (fig. 2) i en lloc prominent, s'alçaven les restes d'una estructura de planta rectangular, orientada a l'est-oest, amb murs de maçoneria assentats sobre banquetes de fonaments d'1,10 m d'amplària, amb unes dimensions de 13,50 × 8,75 m i subdividit en diversos departaments. Aquest edifici (fig. 3) presentava una sèrie de peculiaritats que el diferenciaven clarament dels altres grups d'estructures, com la ubicació privilegiada en el centre de l'illa i en el lloc més elevat; l'orientació est-oest; la solidesa dels murs; millors acabats (paviment, probablement de *signinum*, de 10 cm de gruix, enlluïts);

la presència d'elements arquitectònics de certa riquesa, com un pilar *in situ* amb basa motllurada; una petita basa de marbre potser pertanyent a una columna de finestra; l'extrem d'un braç de creu de pedra tosca calcària amb restes de pigment rogenç que devia anar embeguda en l'obra, ja que la cara posterior està simplement desbastada (fig. 4), i la recuperació de materials significatius de caràcter litúrgic (Rosselló, 1995b): una gran pàtera de marbre blanc, una petita creu de bronze enllaçada amb tres làmines rematades amb enganxalls que formaria part d'un lampadari —presentem una reconstrucció del seu sistema de suspensió (fig. 5)—, una gran creu de bronze per a penjar, decorada amb petites aspes que dibuixen un *arbor vitae* (fig. 6), i un transsumpte simbòlic de l'arbre salvífic i paradisiac, potser suspesa sobre l'altar, com opina Llobregat (1992), si bé no s'ha de descartar que també formés part del lampadari i que s'enganxés amb la creu més menuda mitjançant una altra làmina de bronze i una làmina penjada del sostre (Fadié, 1998, fig. 6). En la mateixa estança es recuperaren un tresoret de monedes, un pon-

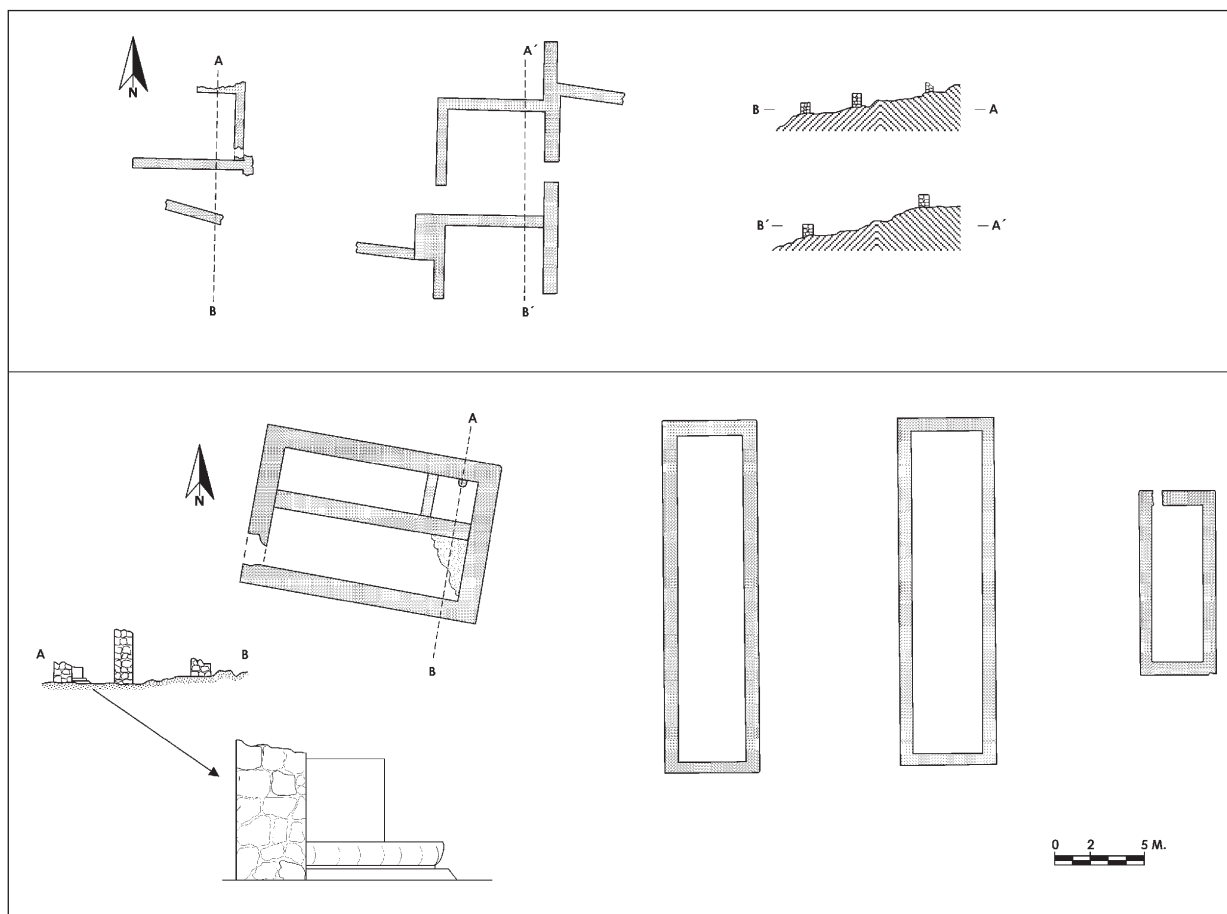

Figura 3. Estructures de Punta de l'Illa.

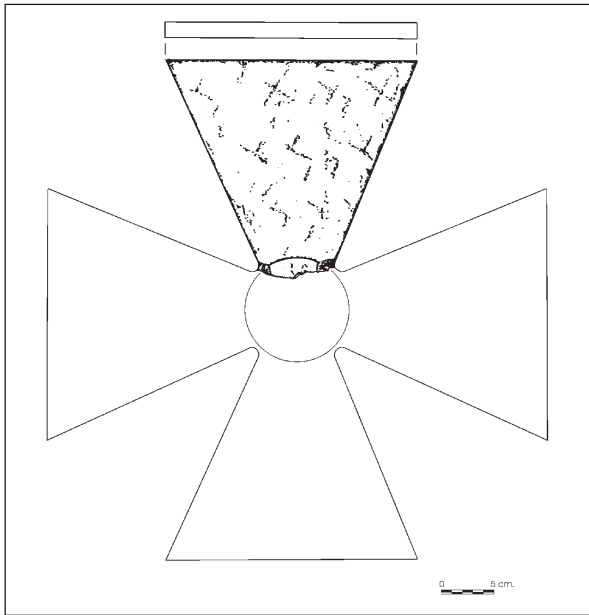

Figura 4. Creu de pedra. Punta de l'Illa.

deral bizantí d'un *solidus* (Marot i Llorens, 1995; 1996; Marot, 2000, p. 276) i diversos unguentaris ceràmics d'origen oriental, el contingut dels

quals, probablement oli santificat, estava relacionat amb usos litúrgics i curatius (García i Roselló, 1993).

Aquestes peculiaritats apunten al fet que el citat edifici podia haver tingut una funcionalitat cultural, com a església o com a capella commemorativa.

En la part oriental de l'illa es concentraven unes construccions rectangulars disposades en bateria, sense divisions internes i orientades nord-sud (fig. 2 i 3). Fetes també en maçoneria, es caracteritzaven per la senzillesa i presentaven dimensions de $10 \times 4,20$ m, per a la més petita, i de $19 \times 5,25$ m, per a la més gran. En un d'aquests coberts, l'únic que pogué excavar, s'hi trobà, especialment al costat dels murs, una gran quantitat d'àmfores, majoritàriament identificades com a grans contenidors cilíndrics oliers del nord de l'Àfrica (Tunísia) i, en menor mesura, àmfores de la Mediterrània oriental (Gaza, Síria-Palestina, Àsia, Egeu), en què es devia exportar, entre d'altres, el famós i preat vi palestí, i petites àmfores de fons còncav-convex amb decoració de pinta procedents d'Eivissa i del nord de l'Àfrica (García i Roselló, 1992). Aquests coberts s'han interpretat com un *cellarium* i no és

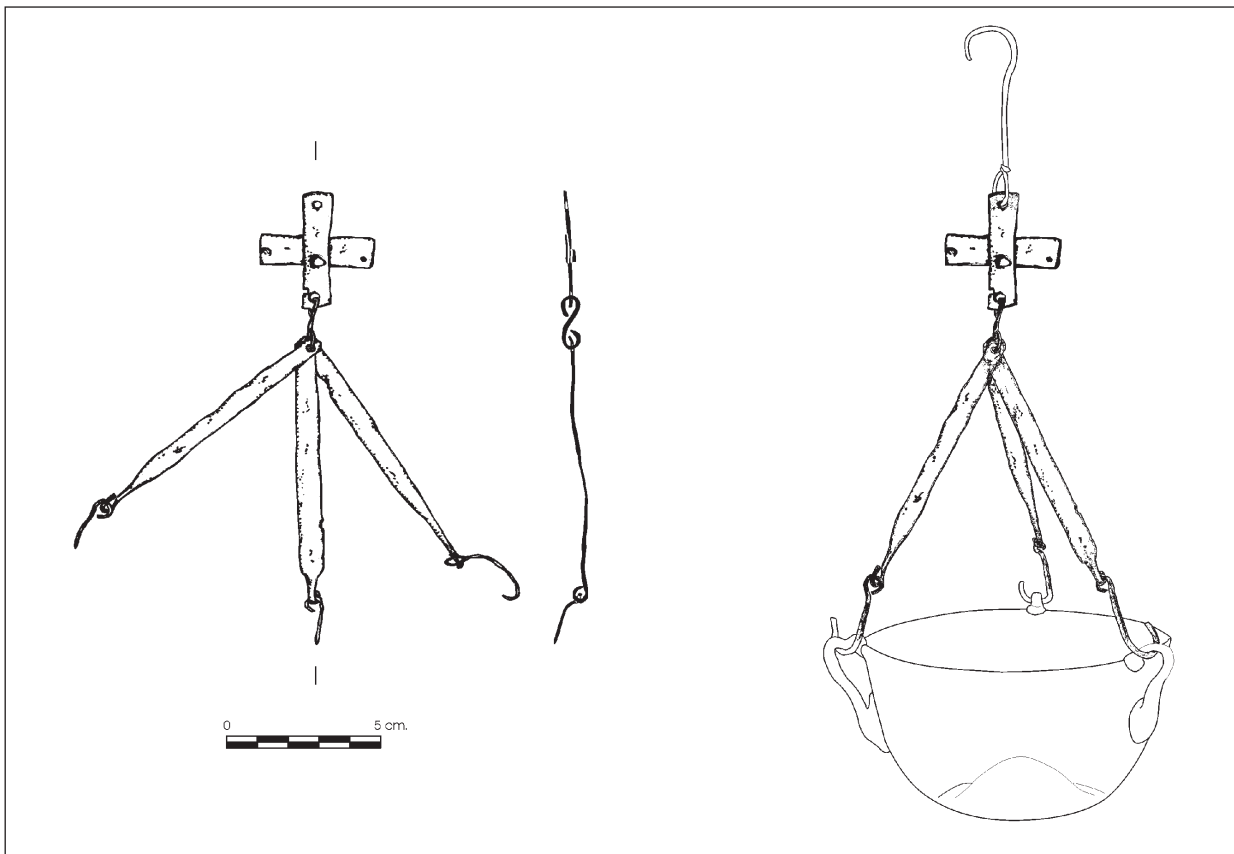

Figura 5. Lampadari de bronze. Punta de l'Illa.

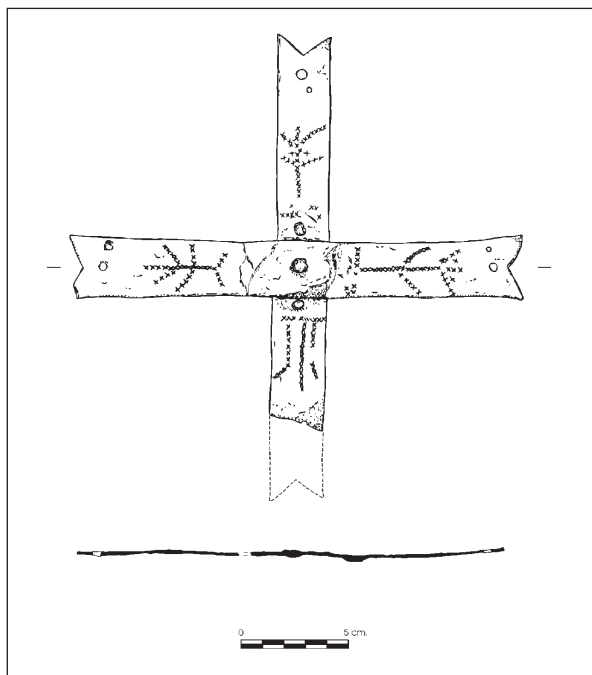

Figura 6. Creu de bronze. Punta de l'Illa.

estranya la seva presència en àmbits basilicals i monacals pròxims, com és el cas de la basílica d'es Cap des Port a Menorca (Palol, 1987). És molt probable que els canals de distribució d'alguns d'aquests productes, susceptibles de ser usats en la litúrgia cristiana i popularitzats per les qualitats terapèutiques, com és el cas del vi de Gaza del qual el bisbe Gregori de Tours referencia l'ús en l'eucaristia (Arthur, 1998, p. 162) o dels olis dels unguentaris, potser utilitzats en la cerimònia del baptisme, en el sagrament de l'extremunció o en pràctiques curatives (Rosselló, 1999), estigueren directament controlats per l'Església.

En l'extrem occidental del penyal s'excavaren petits departaments, també en maçoneria, disposats en bateria i que podrien correspondre a les cel·les monacals (fig. 2 i 3).

Les excavacions varen documentar que el conjunt, o almenys la part meridional més desguarnida, estava protegit per un mur o una tanca, fet que apareix mencionat en l'epitafi laudatori del bisbe Justinià de València i que és un element habitual, quasi obligatori, en els recintes monàstics (Martínez Tejera, 1998, p. 120); com també el fet que trencant la pedra trobà una «font dolcíssima» (Llobregat, 1977b), actuació que té semblances amb la de sant Fructuós (*Vit. Fuct.*, 7) en fundar un monestir en una illa gallega (Díaz y Díaz, 1974).

El castrum hispanovisigòtic de València la Vella (Riba-roja de Túria, Camp de Túria)

El jaciment de *València la Vella* ocupava una terrassa entre el marge dret del riu Túria i el barranc de la Cabrassa, depressions topogràfiques que aprofità com a defenses naturals, i que li permetia el control del pas al llarg del riu, via natural de comunicació entre la costa i l'interior, i el camí que, paral·lel al riu, comunicava València amb aquesta zona seguint el marge dret del Túria (Rosselló Verger, 1992, p. 626; Rosselló, 1996, p. 438). Es tracta d'un punt estratègic amb una funcionalitat militar marcada, estructurat per a defensar i controlar el territori.

El que és característic i definitori del lloc, d'una superfície aproximada de 4 ha, és una potent muralla que s'adaptava a la topografia del terreny (fig. 7), dibuixant una planta trapezoïdal que envoltava el jaciment (Rosselló, 2000a). La muralla (lám. II), d'entre 1,80 i 2 m d'amplària, és formada per un doble parament de maçoneria travada amb formigó de calç i, entre aquests dos, un farciment intern de formigó de pedres. En alguns trams es detecta maçoneria col·locada obliquament a manera de *spicatum* i la utilització ocasional, principalment a les filades inferiors, de carreus reaprofitats ben escairats. L'argamassa sobrant de la juntura de les pedres s'utilitzava com a tosc esquerdejat per a tancar les unions, i li donava un aspecte molt característic. L'alçat màxim conservat arriba, en alguns punts, fins a prop dels 3 m.

La tanca apareix reforçada per torres quadrades de 3 × 3 m, de projecció exterior que traven amb la muralla i amb semblant aparell (lám. III). Són torres massisses, amb farcit interior de pedres i formigó de calç. Al sud-est, on els dos murs de la tanca s'uneixen sobre un petit esperó en la confluència del riu i el barranc, es crea una torre mitjançant la projecció d'un mur interior perpendicular als de la tanca.

A l'interior del recinte són visibles diverses estructures, majoritàriament encara per excavar, de les quals destaca un gran edifici situat al sud, pròxim a la muralla. Es tracta d'un edifici de planta rectangular d'uns 25 × 7 m. L'aparell utilitzat és el mateix que el de la muralla, maçoneria travada amb morter de calç i grava, morter que, de la mateixa manera que a la muralla, serveix per a tancar la unió entre les pedres a manera d'esquerdejat. A més, s'hi reutilitzaren carreus i elements arquitectònics altoimperials de calcària dolomítica gris blavenca (probablement procedents d'edificis i monuments funeraris de la propera Lliria) a les

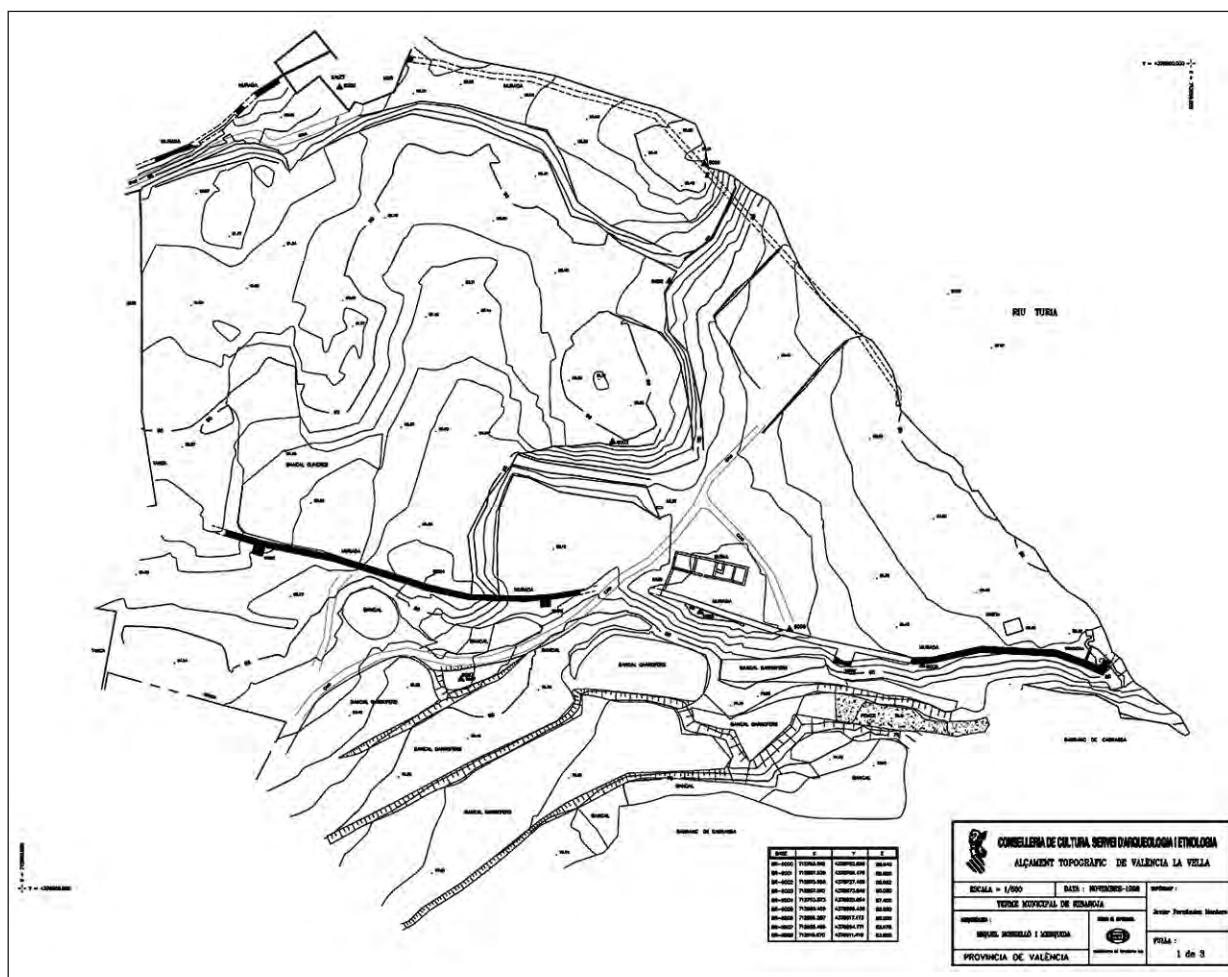

Figura 7. Planta del castrum de València la Vella (Riba-roja de Túria).

zones actives de la construcció, cantons i brançals, i com a basament dels murs.

Malgrat les dades escadusseres de les insuficients tres campanyes d'excavació portades a terme al final dels setanta i al principi dels vuitanta, una anàlisi de les característiques tècniques i constructives de les restes conservades, la seva ubicació en el territori, les semblances amb altres jaciments, l'estudi dels materials ceràmics prospectats i l'anàlisi de les dades històriques, han permès d'estructurar una sèrie d'hipòtesis de treball per a abordar una aproximació històrica del conjunt.

València la Vella té semblances amb una sèrie de jaciments peninsulars de característiques i cronologia semblants (Recòpolis, Puig Rom, Begastri, etc.).

El material ceràmic (*sigillata* clara D, àmfores, ungüentaris i ceràmica de cuina) proporciona una cronologia centrada entre la segona meitat del segle VI i la primera meitat del segle VII. La recuperació de molins de pedra per a cereals i les abun-

dants escòries de mineral de ferro són altres indicis d'algunes de les activitats econòmiques i de transformació que s'hi duïen a terme.

El significat d'un establiment defensiu d'aquestes característiques en un context del final del segle VI, s'ha relacionat amb el complex moment històric de reorganització i control d'aquest territori per part de l'estat visigòtic enfront de l'ocupació bizantina del sud i el sud-est hispans, i enfront de l'àmplia autonomia adquirida per les aristocràcies locals —civils i episcopals— d'algunes regions peninsulars. Moment que coincideix amb un procés profund de *bizantinització* política i ideològica que afectà el regne visigòtic a partir de Leovigild, molt patent en l'organització militar, que adoptà el model bizantí —present en la mateixa província imperial *Spaniae*— en l'estructuració dels diferents sistemes defensius de frontera.

L'activitat militar de Leovigild li permeté consolidar la posició territorial i establir un limes defensiu enfront de la província bizantina hispànica.

L'existència d'aquest limes és ben real, malgrat que s'ha posat en dubte (Ripoll, 1996), entès com un complex defensiu d'un territori consolidat militarment amb una frontera defensada i en moviment continu, una línia de contenció enfront dels imperials basada en el model del doble limes. No hi ha dubte de l'existència d'una estratègia de guerra per part de Leovigild i els seus successors, i d'una política inequívoca en l'organització dels territoris conquerits (un exemple clar és la creació de les noves seus episcopals de *Begastri* i *Ello*), independentment de l'extensió del territori bizantí i de la millor o pitjor organització del limes, i que aquest model no es posés en pràctica de forma sistemàtica i, també, independentment de les fluïdes relacions comercials entre bizantins i visigots (Ramallo i Vizcaíno, 2002). Cada vegada són més nombrosos i clars els jaciments relacionats amb aquest procés de conquesta i domini dels territoris en disputa entre visigots i bizantins i que, en part, expliquen el reviscolament, «la reviviscència urbana» (Gutiérrez, 1999) d'algunes ciutats d'aquesta zona que dedicaren una bona part del seus esforços en obres de defensa.

Aquest limes degué estar format per dues línies defensives successives o doble limes. Una primera línia degué estar formada per fortificacions tipus *castra* i *castella* estratègicament situades controlant el territori circumdant i articulades entorn de calçades estratègiques i vies naturals de comunicació, i estructurades segons els centres urbans. La segona la degueren conformar ciutats emmurallades, generalment amb funcions episcopals i centres emissors de moneda (García Moreno, 1973; Vallejo, 1993). Aquesta estratègia queda també palesa durant el conflicte entre Leovigild i Hermenegild, aquest últim refugiat a Sevilla. Leovigild, tal com narra Joan de Bícilar, manà fortificar la vella ciutat d'Itàlica per a organitzar l'assalt a Sevilla (*Chronica*, any 584); de fet al segle XIX es coneixia popularment Itàlica com a *Sevilla la Vieja* (Cean Bermúdez, 1832, p. 283; Campos, 1960, p. 139), clar paral·lelisme amb València i *València la Vella*.

Aquest procés històric en què quedà immers València tingué el moment àlgid amb la conquesta de l'Oròspeda el 577 (Bícilar, *Chronica*, 577); poc després Leovigild fundà Recópolis (578) i el 584 portà presoner el seu fill Hermenegild a València. La regió de l'Oròspeda era una àrea muntanyenca d'extensió i límits discutits que Llobregat (1980b), seguint la geografia de Ptolomeu, fa arribar des d'*E-deta*-Llfría pel nord, fins a Urci pel sud, si bé actualment es considera que el nucli central degué estar a la capçalera del Guadalquivir. En qualsevol

cas, tot fa pensar que és en aquests moments quan València quedà definitivament, i no sols nominalment, integrada al regne visigòtic de Toledo, ja que la seva seu episcopal aparegué representada en el III Concili de Toledo de l'any 589 i, a més, es documenta l'existència d'un bisbe arrià a la cadiira episcopal (*Ubiligisclé*), prova segura de la presència d'importants contingents militars visigòtics (Orlandis, 1976, p. 53). Indirectament, també l'estada del fill rebel Hermenegild empresonat a la nostra ciutat, que consignà la *Crònica* de Joan de Bícilar, és una prova més d'aquesta presència militar.

Leovigild es valgué de València, ciutat amb una llarga tradició urbana, per a estructurar l'organització d'aquests territoris, i València, ara terra de frontera i la ciutat de més entitat de la zona, va a adquirir aleshores una importància estratègica fonamental enfront del domini imperial al sud-est peninsular. L'espectacular recinte fortificat de *València la Vella* només es comprèn d'acord amb la política d'afirmació territorial empresa pel monarca que el convertí en una baula del sistema defensiu enfront dels bizantins. Baula de la primera línia defensiva segons la defensa de la ciutat de València i el seu territori i, principalment, del control de la via natural —riu Túria—, que comunica València i el litoral amb les terres de l'interior de la Meseta, en un intent de controlar les rutes d'accés al llevant bizantí i assegurar una base ferma i estable des d'on estructurar el sistema fronterer de defensa enfront dels imperials.

Un jaciment amb característiques i funcionalitat semblants, però ja dins del territori de Sagunt, podria ser el Punt del Cid a Almenara, la Plana Baixa (Arasa, 1980), que hem relacionat amb el control de la via Augusta i el litoral i probablement bastit en època més tardana, potser amb Gundemar o Sisebut, monarques que encunyaren a Sagunt i que varen ser reconeguts per les seves campanyes militars contra els últims reductes bizantins (Roselló, 1996).

La vil·la àulica de Pla de Nadal ***(Riba-roja de Túria, Camp de Túria)***

El jaciment de *Pla de Nadal* es troba a uns 20 km al nord-oest de la ciutat de València i a 4 km al sud del *castrum* de *València la Vella*, sobre una lleugera elevació que forma part de la rica plana litoral circumdant. Els conjunts documentats de *Pla de Nadal* I i del desaparegut *Pla de Nadal* II (Juan i Pastor, 1989, p. 140) permeten suposar que foren el nucli d'un conjunt residencial d'un gran

domini fundiari. Presenta un esquema rectangular sobre un eix nord-sud (fig. 8) que respon a les *villae* amb galeria i torres angulars en els flancs oberts sobre un peristil central i amb un pis superior. L'aula central, probablement única, té 17 m de longitud per 5,30 m d'amplària, suposadament amb quatre accessos centrats, un per cada costat, els principals dels quals (nord/sud) obren a sengles pòrtics, el septentrional desaparegut, i els secundaris (est/oest) donen pas a atris o vestíbuls quadrangulars, accessibles a través de tres arcs adovellats de ferradura muntats sobre impostes molt baixes, que també donen pas a pòrtics, flanquejats per estances o torres avançades (Juan i Lerma, 2000; Juan i Roselló, 2003). Al pis de la planta baixa, de terra batuda, s'hi han trobat evidències que es va usar com a magatzem de gra i vi; el pis de la planta alta, on es devia situar la *pars dominicata*, estava pavimentat amb *signinum* probablement emmarcat amb rajoles bescuitades, de $22 \times 22 \times 5$ cm, i d'aquesta estança superior degueren provenir la majoria de les peces escultòriques recuperades. Les

cobertes eren de teules planes i teules corbes a diferents aigües, amb un elaborat sistema d'evacuació pluvial, mitjançant gàrgoles (Juan i Pastor, 1989). Al nord-est queden les restes d'una possible exedra de representació. Té una estructura compacta que, juntament amb la presència de les torres angulars, li donen un aire de palau-fortalesa.

Es constata que, paral·lelament a les transformacions de les *villae* edificades en èpoques anteriors, sorgiren construccions rurals de nova planta, si bé en aquest cas, just al costat d'una vil·la altoimperial abandonada els segles II i III dC (Roselló, 2000b). D'altra banda, l'esquema arquitectònic presenta elements de continuïtat amb la tradició de la vil·la clàssica, com és el cas dels pòrtics i del peristil central o la possible exedra, però també aporta elements nous, diguem-ne *postclàssics*, com és el desenvolupament de la planta residencial en el pis superior, característic d'algunes *villae* africanes tardanes i típic de les residències medievals.

Malgrat que només ha arribat a nosaltres una part de la seva planta, la seva tipologia i l'absèn-

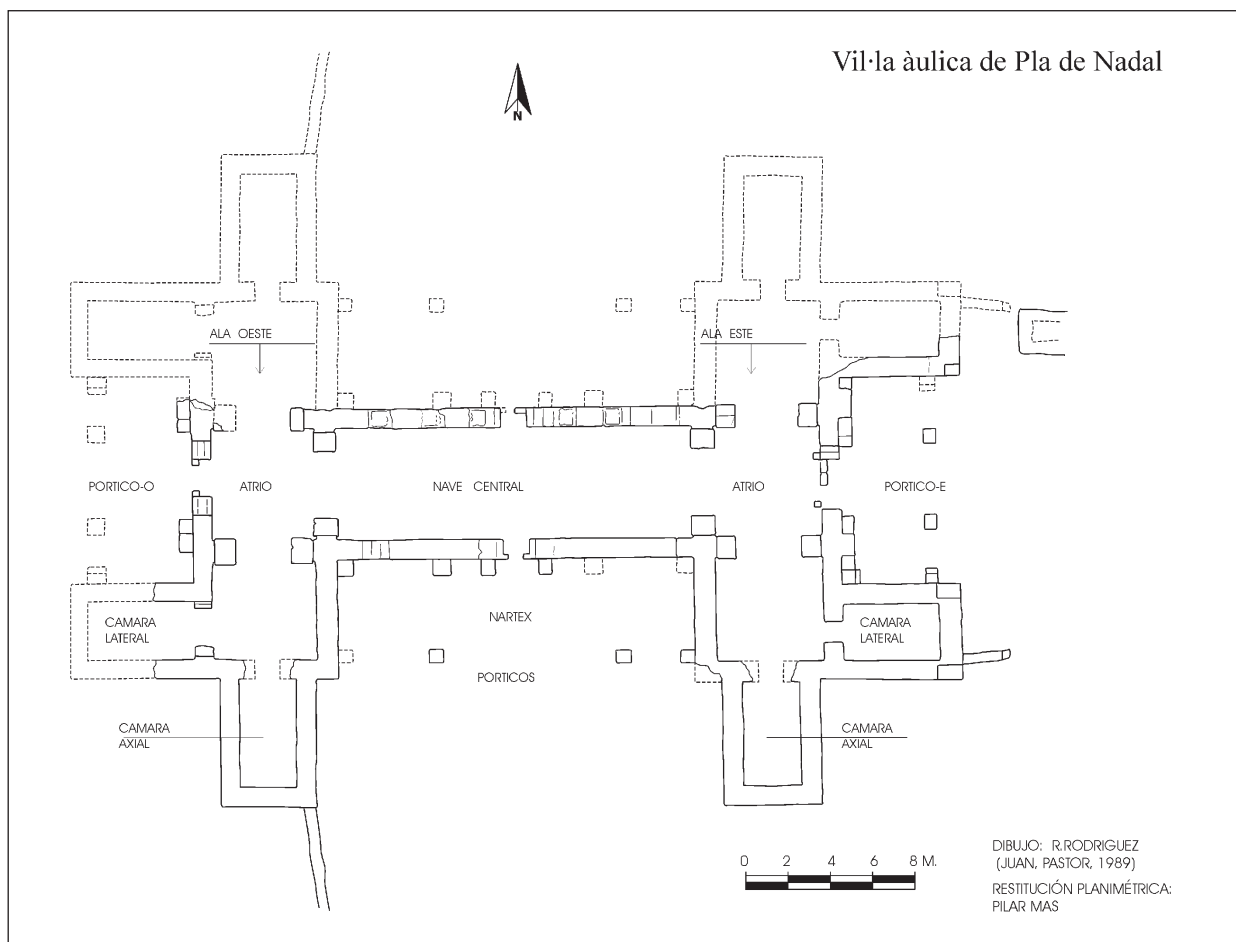

Figura 8. Planta de *Pla de Nadal* (Riba-roja de Túria).

cia de zones d'hàbitat domèstic, així com la riquesa decorativa dels elements escultòrics i arquitectònics de l'edifici (unes vuit-centes peces llaurades), assenyalen cap a una estructura de caràcter oficial de tipus àulic i residencial (Juan i Pastor, 1989), relacionada amb algun important personatge de l'elit civil o eclesiàstica de la *civitas*, potser el famós Teodomir d'Oriola, possibilitat refermada per la presència d'un grafit en una venera amb l'epígraf *Tevdinir* i un medalló (lám. IV) amb monograma cruciforme on apareix el nom *Tebdemir* (Juan i Lerma, 2000), amb similituds evidents amb els medallons de l'església de Quintanilla de las Viñas (Juan i Pastor, 1989, p. 171; Barroso, Morín i Arbeiter, 2001, p. 249).

D'altra banda, els elements decoratius dels frisos tallats a bisell, principalment flors de lis enllaçades, roleus de vinyes amb raïms, trifolis i palmeres, i veneres, formen un programa iconogràfic molt elaborat i complex, susceptible de variades interpretacions simbòliques, no únicament de caràcter religiós, encara que estigui molt present (Juan i Lerma, 2000, p. 137).

Així, les veneres, habitualment símbol de regeneració del baptisme en ambients cristians, també poden actuar, depenent de la posició a l'edifici, com una reducció escultòrica de les formes avenerades que caracteritzen els espais simbòlicament més importants (absis, exedres) de l'arquitectura de representació o de poder (Barroso, Morín i Arbeiter, 2001, p. 104).

El refinament, la riquesa i el simbolisme iconogràfic d'una residència d'aquest tipus s'ajusta bé amb l'època i personalitat de Teodomir, súbdit d'Ègica, del qual un cronista definí la cultura: «Fuit enim scripturarum amator, eloquentia mirificus, in praeliis expeditus», que retrata, segons Riché (1995, p. 216), el caràcter triple de la formació dels laics visigots: religiós, literari i militar. La cronologia d'aquesta residència singular s'ha de fixar en el segle VII (Juan i Pastor, 1989), probablement en la segona meitat i, més concretament, almenys a partir de l'època d'Ègica, si és que el *dominus* de la vil·la àulica és el personatge referit a la *Chronica Muzarabica o Continuato Hispana* del 754: «Theudimer [...] sub Egicam et Uuittizam» i que rebutjà un desembarcament bizantí a les costes levantines (Gil, 1973). És molt probable que aquest Teodomir sigui el mateix que tenia intenció de matar la conjura ordida pel bisbe Sisbert de Toledo per a destronar Ègica (García Moreno, 1974b, p. 80), i que posteriorment fou recompensat pel monarca amb un càrrec militar d'alt rang a la regió.

Teodomir representa el poder cada vegada més fort de la noblesa, el poder militar i la independència respecte al poder reial. Exemple de protofeudalització de la noblesa hispanovisigòtica, en uns moments històrics on les fonts reflecteixen aquest procés de més autonomia de la noblesa i el fracàs de la centralització amb un poder estatal fort, on els *duces* de les diferents províncies concentraren a les mans el poder civil i militar.

L'aristocràcia creà un model de residència caracteritzada per la presència d'àrees obertes porticades, ambients de representació i utilització copiosa de l'escultura decorativa.

L'arquitectura i l'escultura decorativa d'aquesta residència rural no tenen res a envejar a la trobada al centre episcopal, tot al contrari. *Pla de Nadal* és la plasmació edilícia, a la zona rural, de la vinculació de les estructures de poder amb la ciutat. Una prova més de l'estreta relació entre la ciutat i el seu territori.

Malgrat que assistim a un període on els límits entre el món urbà i el rural són cada vegada menys clars, no sembla just generalitzar una ruralització del món urbà i una desvinculació entre el món urbà i el rural o, en tot cas, ha de ser matisat, ja que ni és un fenomen generalitzat ni homogeni (Olmo, 1992) i les ciutats que mantenen les funcions polítiques, administratives, religioses i econòmiques, continuaren essent els punts fonamentals des d'on les elits exercien el control i el seient del seu poder (Salvador Ventura, 1998, p. 34-35; Rosselló, 2000b, p. 214-215; Chavarría, 2001, p. 59-60). El luxe d'algunes vil·les o residències rurals (en aquest període i en d'altres) no es poden posar com a prova de la decadència o ruralització de les ciutats, sinó més aviat com un reflex, al món rural, dels luxes i les comoditats de les formes de vida de la ciutat que encara continua essent el model en què s'inspiren. D'altra banda, no hem d'oblidar que també hi ha un procés semblant a les *villae* on, en general, cada vegada és menys clara la diferenciació entre la *pars urbana* i la *pars rustica* (López Quiroga, 2002, p. 2290).

ALTRES JACIMENTS

La vil·la de l'Horta Vella (Bétera, Camp de Túria)

A banda dels jaciments *privilegiats* analitzats fins ara, relacionats amb les elits civils, militars o eclesiàstiques, hi ha altres nuclis d'assentament,

els més importants dels quals són les vil·les. La unitat d'exploració del territori continua essent la vil·la, hi ha una continuïtat, transformada del model d'ocupació d'època romana. Si el *Pla de Nadal* era un exemple de construcció de nova planta, just al costat d'una vil·la altoimperial abandonada els segles II i III dC, l'Horta Vella de Bétera ho és de la permanència d'un assentament d'època anterior (final del segle I i inici del II dC) fins a l'època visigòtica i, fins i tot, més enllà.

El coneixement sobre el món rural al territori valencià es molt escadusser i són poques les vil·les que coneixem amb detall, si bé és cert que hi ha estudis d'amplis territoris, no és menys cert que la majoria estan inèdits. A més, no s'han portat a terme excavacions continuades a la majoria de vil·les i són fruit de la prospecció o de les troballes aïllades, motiu pel qual tenim una visió esbiaixada i incompleta (Arasa, 2003).

Els segles I i II dC veieren la gran eclosió en l'ocupació del territori, paral·lelament a un augment demogràfic (Arasa, 2003), a la gran expansió urbana i a l'ampli programa de monumentalització arquitectònica que es documenta a la ciutat de *Valentia* a partir d'època flàvia i que perdurà durant la dinastia Antonina, que coincidí amb la concessió de la categoria de colònia, que la convertí en la ciutat de rang jurídic més alt de la zona (Marín, Piá i Rosselló, 1999; Ribera, 2003a).

L'abandonament de les vil·les és un fenomen diacrònic, els primers indicis del qual els tenim al final del segle II dC, també semblant a les primeres evidències de deteriorament urbà. No obstant això, al final del segle III dC es constata un nombre més elevat de vil·les abandonades (Arasa, 2003) i que no tornaren a reprendre la seva activitat. Assistirem a l'abandonament d'algunes ciutats de l'actual territori valencià, com és el cas de *Lucentum* i *Lesera*, i unes altres patiren episodis destructius clars, com les dues colònies d'*Ilici* i *Valentia*. A la ciutat de *Valentia* es documenta un nivell generalitzat de destrucció dels habitatges associat amb algun amagatall monetari que data amb precisió aquest moment convulsiu durant el període del 270-280. Molts d'aquests habitatges no es tornaren a recuperar (Pascual Pacheco *et al.*, 1997). Al mateix temps hi hagué una proliferació d'amagatalls monetaris en el món rural (Gozalbes, 1996).

Malgrat tot, els efectes negatius de la crisi del final del segle III dC no comportaren el final de la vida urbana de València, ni el final de les vil·les com a principals nuclis d'exploració de la terra. De fet, el segle IV representà un reviscolament tant de la ciutat de València (Ribera, 2000) com del seu

territori, i a tot el País Valencià (Llobregat, 1985, p. 402), molt especialment dels assentaments costaners.

Són habituals les troballes monetàries del segle IV a l'àrea rural que, a falta d'altres dades, també són un indicatiu de continuïtat del poblament.

Un altre moment d'inflexió fou el segle V, moment en què sembla que moltes de les vil·les que havien superat la crisi del segle III quedaren definitivament abandonades. Aquest episodi regressiu l'hem pogut constatar en els últims anys amb força claredat a la ciutat de València, a partir del segon quart del segle V, amb nivells de destrucció, a vegades acompanyats d'algun amagatall monetari, tant en edificis públics com en privats (Marín i Ribera, 1999; Ribera, 2000). D'aquest moment també degué ser l'abandonament de l'arena del circ (Ribera, 1998). Així mateix, a *Edeta*, es documenta el final del santuari i de les termes de Mura (Escrivà, Martínez i Vidal, 2001, p. 80-81), i el port de Sagunt quedà en perill i va prendre força, més si cal, una navegació de cabotatge emparada en portixols, goles, petits embarcadors i punts d'ancoratge. De fet, dels segles IV al VII foren especialment actius els assentaments costaners, principalment al sud de València (Ribera i Rosselló, 2003, p. 109-110).

Un altre fenomen que s'ha constatat a partir del segle V dC és l'ocupació o reocupació de llocs d'altura, ben coneguts i estudiats a la zona d'Alacant i de Castelló (Gutiérrez Lloret, 1988; Arasa i Rosas, 1994), però sembla que absents al territori de València. Aquesta absència de poblats d'altura al *territorium* de *Valentia*, relacionats amb comunitats de camperols que escaparen del control de l'Estat, presents al sud d'Alacant i a la zona nord de Castelló, precisament allà on l'estructura urbana se'ns mostra molt més feble, és una prova més del manteniment del control de la ciutat sobre el seu territori.

Atesa la manca d'excavacions sistemàtiques, poques són, per ara, les vil·les on podem constatar amb claredat una continuïtat d'ocupació posterior al segle V. La vil·la de l'Horta Vella presenta un procés de transformació arquitectònica i funcional d'alguns dels seus espais residencials que podia servir com a model per a altres vil·les del *territorium* de *Valentia* amb continuïtat de poblament més enllà del baix Imperi, procés, d'altra banda, ben constatat a Occident en general (Ripoll i Arce, 2001; Wickham, 2002), a *Hispania* (López Quiroga, 2002; López Quiroga i Rodríguez Martín, 2000-2001) i a la veïna *Tarraconensis* (Chavarría, 1996; 1998; 2001).

A l'Horta Vella (Jiménez *et al.*, en aquest volum) es documenta una ocupació continuada de la vil·la altoimperial fins als segles VII i VIII, en què destaquen les importants transformacions que patiren les termes a mitjan segle V, reconvertides per a usos eminentment productius amb la instal·lació d'un *torcularium*.

La relació amb el seu entorn urbà pròxim (*Valentia*) queda palesa, a part de la possible comercialització de l'oli o del vi, en el caràcter obert de la seva economia a través de la continuïtat dels intercanvis comercials amb l'exterior, com ho prova la presència de productes importats, àmfores, ceràmica de cuina i *sigillata*, fins al segle VII, productes que foren redistribuïts des de la ciutat.

Una altra vil·la, molt a prop de la ciutat de *Valentia* i al costat de la via Augusta, que sembla que tingué una continuïtat llarga, és l'Hort de Pepica, a Catarroja (García-Gelabert, 1999). Encara que està en procés d'excavació i n'hi ha poques dades publicades, la vil·la rústica en època altoimperial era un centre productor de vi que envasava en àmfores i es constata, en la fase baiximperial, adaptacions de l'espai diferents i successives i, segons l'autora, una ocupació d'època visigòtica posterior amb una adequació dels espais de la vil·la amb murs molt febles de maçoneria. La ceràmica *sigillata* cobreix un ampli espai cronològic, des del segle I aC al VI dC (García-Gelabert, 1999, p. 264).

Així mateix, investigacions recents fetes a Cullera (carrer Agustí Olivert) evidencien el gran dinamisme dels assentaments propers a l'època tardana. S'ha documentat una instal·lació bastida a partir de mitjan segle V dC sobre estructures anteriors que en part reutilitzà com a fonaments. Aleshores es produí una reducció evident de l'espai i es construí una habitació amb tres grans dipòsits rectangulars d'*opus signinum* disposats en bateria.

Estava situada al peu de la muntanya, molt a prop de la paleolínea de platja, en una zona amb aigua dolça abundant que provenia de fonts i ullals, i probablement es tractava d'instal·lacions utilitzades per a transformar el peix o els mol·luscos.

En un moment molt avançat del segle VI dC trobem les estructures en bona part arrasades, però encara freqüentades i on es constaten activitats relacionades amb la manipulació del metall, amb escòries i restes vitrificades de paret de forn o cresol.

Els materials ceràmics recuperats, tant de la fase de remodelació de mitjan segle V dC com de la fase del segle VI dC, són abundants, amb una bona representació de la *sigillata* africana clara D dels

segles V i VI, ceràmica a mà/torn importada (Lípari, Sicília, Alacant-Múrcia), ceràmica comuna africana i àmfores hispàniques, orientals i africanes. També es recuperaren algunes monedes de mòdul petit, probablement *minimi* vàndals, tot en procés d'estudi.

El conjunt termal de Mura (Llíria, Camp de Túria)

El conjunt format pel santuari i les termes de Mura (Llíria) bastit en època flàvia (Escrivà i Vidal, 1995) sembla que quedà abandonat, al igual que la ciutat, a l'inici del segle V dC. Posteriorment, cap a mitjan segle VI, es produïren grans reformes amb una nova distribució de l'espai i noves funcionalitats, en què destaca la instal·lació d'una necròpolis de tombes de lloses (Escrivà, Martínez i Vidal, 2001, p. 80-81; Escrivà, Martínez i Vidal, en aquest mateix volum). Segons els excavadors, les característiques dels edificis readaptats i l'existència de tombes a l'interior del conjunt, juntament amb el fet que la ciutat restà abandonada, «permeten suposar la presència d'un grup socialment i econòmicament important», tot plantejant la suggeridora hipòtesi que el conjunt es convertí en un monestir familiar fundat per un gran propietari (Escrivà, Martínez i Vidal, 2001, p. 81-82).

Les dades que es tenen encara són insuficients per poder certificar la naturalesa monàstica del conjunt edetà, i més encara que fos de caràcter familiar, si tenim en compte que les excavacions no han conclòs i de ben segur que encara han d'aportar dades importants. Amb tot, sembla fora de dubte la reconversió del santuari pagà i les termes en un establiment de caràcter religiós cristià, sigui com a monestir o com a parròquia d'un poblament rural dispers, potser com a centre d'un *vicus* hereu del desaparegut *municipium* romà que encara devia mantenir un important paper econòmic com a productor de cereals (Rosselló, 2000b, p. 216) que es degué veure reforçat amb la cristianització del conjunt termal. Aquests *vici* possiblement sorgiren precisament de la descomposició del règim municipal i del paper econòmic creixent de l'Església. D'altra banda, s'ha assenyalat que aquestes esglésies rurals se solen situar en llocs amb una activitat agrícola i ramadera important, ben comunicades i segons un territori ben definit (López Quiroga, 2002, p. 2287).

En qualsevol cas, cal veure la mà de l'Església en l'ocupació i la transformació d'aquest antic es-

pai públic de propietat municipal. Tampoc no se n'ha de descartar la identificació amb un monestir, malgrat la problemàtica a reconèixer aquest tipus d'estructures en uns moments on l'arquitectura monacal encara no havia desenvolupat uns criteris constructius unificats i no es pot parlar de tipologies (Martínez Tejera, 1998). La cronologia de mitjan segle VI com a data de bastiment d'aquest conjunt cristianitzat, l'existència de tombes de lloses semblants a les de la II fase de l'Almoina de la seu episcopal (Ribera i Soriano, 1996; Rosselló, 2000b, p. 210; Escrivà, Martínez i Vidal, 2001, p. 81-82), i altres indicis, ens remetent a un impuls episcopal i, inevitablement, a la figura del bisbe Justinià de València, que destacà, entre altres coses, per ser abat i fundador de monestirs (Linage, 1971; Llobregat, 1977a; 1977b; Rosselló, 2000c).

D'altra banda, cal suposar una intensificació del fenomen monàstic en terres valencianes, al final del segle VI i l'inici del VII, amb l'arribada a *Hispania* de comunitats monàstiques del nord d'Àfrica al segle VI i la presència del bisbe Eutropi a la cadira episcopal, que provenia del monestir *Servitanum* (Ercàvica), del qual va ser abat en succeir el monjo africà Donat, tal com ens informa Joan de Biclàr en la *Crònica* (Campos, 1960). En canvi, es fa més difícil pensar en un monestir *familiar*, que possiblement escapava del control episcopal, ja que normalment estaven en zones poc romanitzades (Díaz Martínez, 1986).

La necròpolis de la Senda de l'Horteta (Alcàsser, l'Horta)

Les necròpolis són un altre indicatiu, a falta d'altres dades, de la continuïtat d'ocupació. La importància de la necròpolis de la *Senda de l'Horteta*, a Alcàsser, és doble, per la seva ubicació i per la troballa d'un tresoret de monedes visigòtiques que algunes referències aïllades qualificaven de bizantines i que la recuperació d'algunes per a ser estudiades ha permès de classificar-les adequadament i contextualitzar la troballa (Alapont i Tormo, en aquest mateix volum). Es tracta de monedes visigòtiques encunyades a nom dels emperadors bizantins Justinià I i Justí II. La necròpolis sembla que s'estenia per una vasta zona i els tipus documentats eren en fossa rectangular amb coberta de lloses i també en cambra excavada al subsòl, coberta de lloses i amb una rampa d'accés. Hi ha notícies de la troballa d'alguna destrala de combat (Febrer Romaguera, 1981, p. 17-18).

La troballa d'aquest tipus de tombes i amb cro-

nologia semblant no és un fet aïllat (Alapont i Tormo, en aquest volum). En aquesta línia hi podrien ser altres troballes de la mateixa època, com les cambres sepulcral de Sollana (Fletcher, 1953, p. 35; 1956, p. 43; Beltran, 2001, p. 43-48). Una de les troballes, entre Sollana i el Romaní, se situava al costat de l'actual carretera N-332 València-Alacant, i es tractava d'una cambra excavada al subsòl en forma de ferradura amb una rampa d'accés que tenia una gran llosa que tancava l'entrada a la cambra. A l'interior hi havia un banc corregut i al centre una fossa rectangular. La cambra contenia quatre inhumacions, i s'hi van recuperar tres anells, un d'argent amb una creu gravada, i una ampolla ceràmica. L'altra cambra sepulcral, de característiques idèntiques i de localització imprecisa, sembla que es va espoliar, ja que no va aportar cap resta. Es varen datar al final del segle VI i el segle VII, en època visigòtica. Aquest tipus de sepulcre té evidents semblances conceptuals amb les cambres funeràries de la fase II del cementiri de l'àrea episcopal de l'Almoina (València), com és el fet d'ésser sepulcres col·lectius amb inhumacions successives, l'existència d'una rampa d'accés i una gran llosa de tanca a l'entrada. D'altra banda, l'aixovar recuperat també té característiques semblants, com és l'anell amb creu gravada, semblant als que es van recuperar a l'Almoina, al carrer del Mar i a la Roqueta (València) o la presència, com a ofrena, d'una única ampolla, element habitual en el cementiri visigòtic de l'àrea episcopal valentina, tant en vidre com en ceràmica (Ribera i Soriano, 1996). Queda clar que ens trobem amb una tradició funerària diferent a la hispanoromana que, a València, es detecta en un moment molt avançat del segle VI i que s'ha relacionat amb les influències del món visigòtic (Ribera i Soriano, 1996, p. 223-228).

En els casos de la necròpolis d'Alcàsser i de Sollana, ens podríem trobar davant l'assentament de tipus militar de control de la via Augusta, els *castella* de les fonts de l'època. Aquest caràcter fortificat i de control viari tingué la seva continuïtat, en el cas d'Alcàsser, en l'època islàmica, tal com s'infereix del topònim Al-qasr (Rubiera i Epalza, 1987, p. 20).

El jaciment visigòtic de la *Senda de l'Horteta* d'Alcàsser reforça la idea de la importància que prengueren els establiments de control de la via Augusta i d'altres vies estratègiques. La presència de monedes visigòtiques encunyades a nom dels emperadors Justinià I i Justí II, aquest últim mort el 578, la similitud en la composició amb el tresor de Recópolis (Alapont i Tormo, en aquest vo-

lum) i el caràcter militar d'aquest jaciment, amplien el panorama dels assentaments tipus *castra* i *castellum* relacionats amb el procés de control del territori valencià comentats abans i reforcen la cronologia proposada del regnat de Leovigild com el moment de l'ocupació efectiva d'aquest territori i de la cronologia d'assentaments com *València la Vella*, com també l'itinerari oest-est (conquesta de l'Oròspeda el 577, fundació de Recópolis el 578) seguit per les tropes visigòtiques en el seu avanç per a intentar recuperar unes terres que, almenys nominalment, els pertanyien.

LA CERÀMICA

Els materials ceràmics són molt abundants i variats, i en destaquen les importacions africanes i orientals en els jaciments de *València la Vella* i *Punta de l'Illa*. Destaquem la *sigillata* clara D, formes Hayes (1972) 91C, 93, 99, 100, 101, 104B, 105, 106, At. XLVI-9 (Atlante, 1981) i una nansa d'una forma tancada, de *València la Vella* (fig. 9), i Hayes 93, 99 i 104A, de *l'Illa*, on hi ha un percentatge molt elevat de ceràmiques del segle V (Pascual Pacheco *et al.*, 1997) tot i que manca un estudi i actualització, cosa que no passa a *València la Vella*, on el material més antic és escàs o anecdòtic. De *l'Illa* cal remarcar alguns exemplars de llànties africanes tipus Hayes IIA/Atlante VIII i Hayes IIB/Atlante X (fig. 10). Una producció singular són els unguentaris orientals (Late Roman Unguentarium) procedents de Palestina o Panfília. Aquests flascons curiosament són molt nombrosos a *Punta de l'Illa*, al monestir (fig. 10) i a *València la Vella*, al centre militar (fig. 11), en canvi, apareixen més esporàdicament a la ciutat episcopal. Hom prova la importància d'aquests establiments, atesa la seva raresa en altres llocs de la mediterrània occidental (Hayes, 1971; Saguí, 1998). No és gaire clar el contingut d'aquests recipients, però per les reduïdes dimensions degué ser un bé molt preuat. S'ha apuntat que podien contenir oli beneït d'algun santuari de terra santa per a alguna funció litúrgica, atesa la diversitat d'usos de l'oli en el ritual cristià (catecúmens, baptisme, confirmació, extremunció, oli de les làmpades, etc.), o que tingueren propietats terapèutiques, per la qual cosa l'Església degué mantenir l'antiga creença en les propietats curatives de l'oli, costum que l'apòstol Jaume recomanà als malalts, administrat pels presbíters invocant el nom de Jesucrist (Epístola de Jaume, 5, 14). En aquest sentit cal recordar la menció, a la farmàcia isidoriana, dels sants

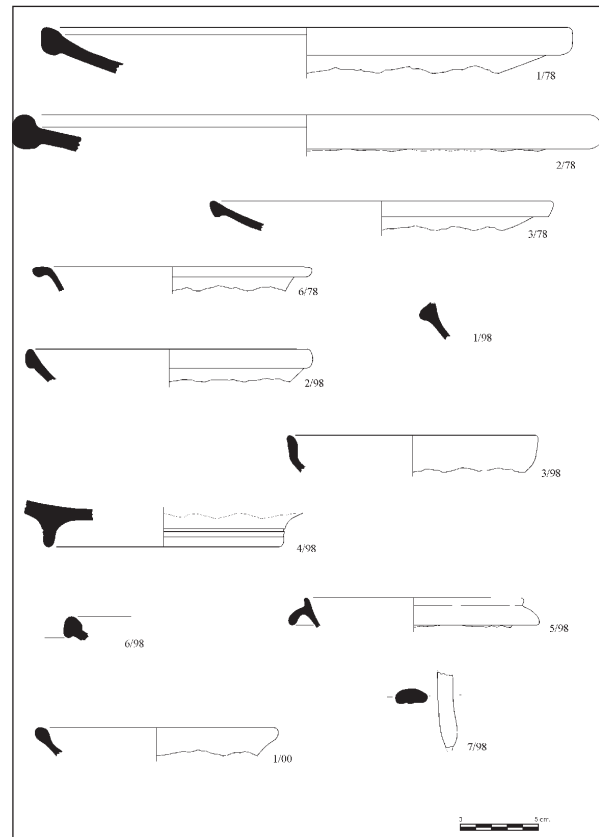

Figura 9. *Sigillata* clara D. *València la Vella*.

Cosme i Damià juntament amb Hipòcrates i Galè, que demostra la popularitat d'aquests màrtirs orientals com a sants metges a la *Hispania* visigòtica. A la festa d'aquests sants es beneïa un oli barrejat amb bàlsam destinat als malalts, en una cerimònia especial —*ordo*— que arreplega el *Liber Ordinum* (García Rodríguez, 1966; Rosselló, 1999).

L'aparició, en els exemplars del segle VI, de segells, alguns amb creus i crismons (com alguns dels trobats a Cullera) o que esmenten expressament dignitats episcopals (García i Rosselló, 1993, p. 299), podria ser una prova del control directe o monopoli de l'Església en la seva manufactura i la seva comercialització, tot tenint en compte la raresa, en el període tardoantic, de la pràctica de segellar els envasos (Villa, 1994). Així també han estat interpretats els segells d'algunes àmfores vinateres tipus Keay 52 (Keay, 1984) relacionades amb l'extens patrimoni eclesiàstic de l'Església de Roma, amb grans latifundis arreu d'Itàlia que degueren afavorir la producció agrícola dirigida a l'exportació de certs productes a l'*urbs*. En la mateixa línia degueren estar algunes àmfores tipus Late Roman 5 produïdes al centre monàstic de Ramat Rahel amb marques estampades que por-

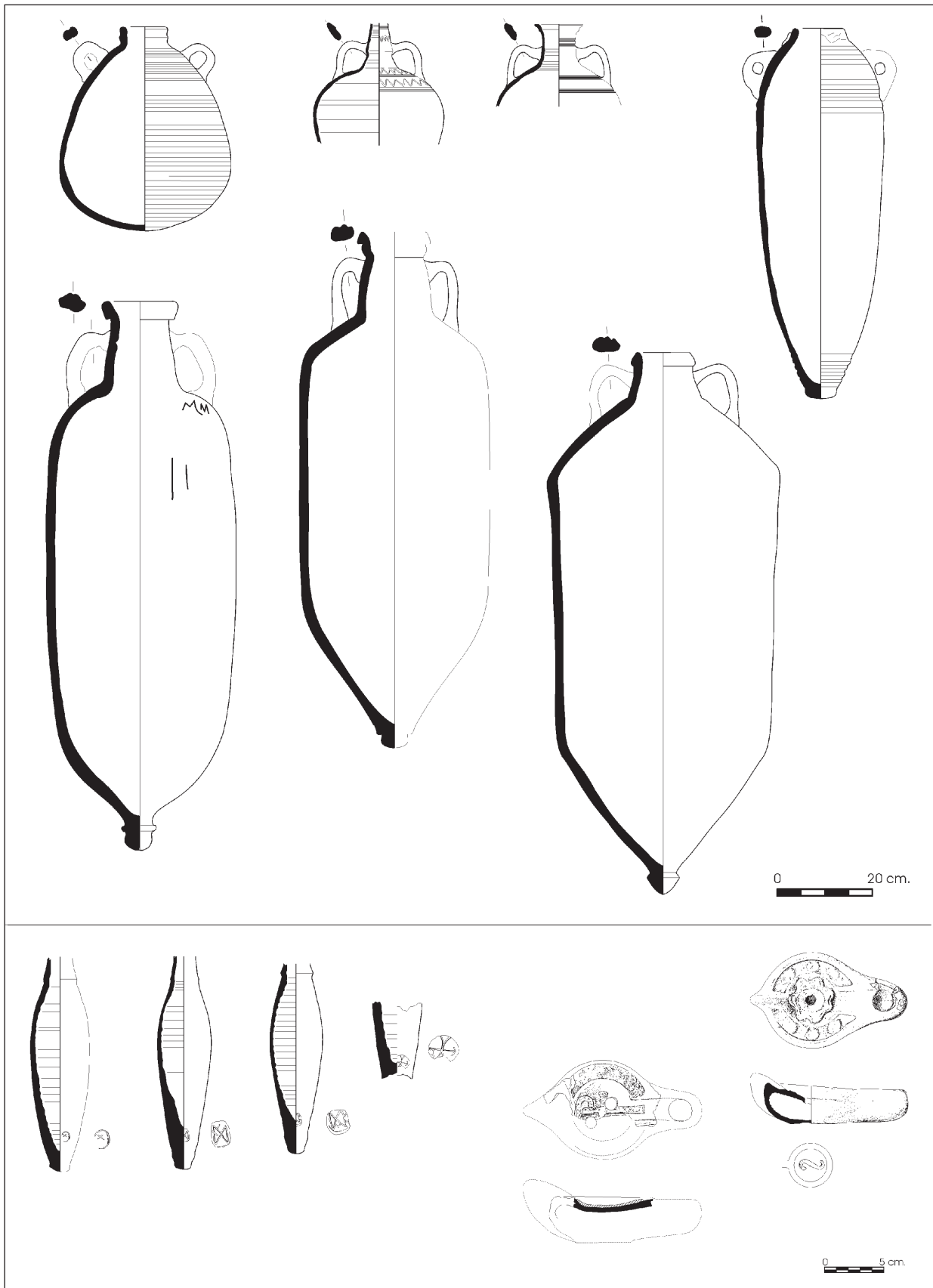

Figura 10. Àmfores, unguentaris orientals i llànties. *Punta de l'Illa*.

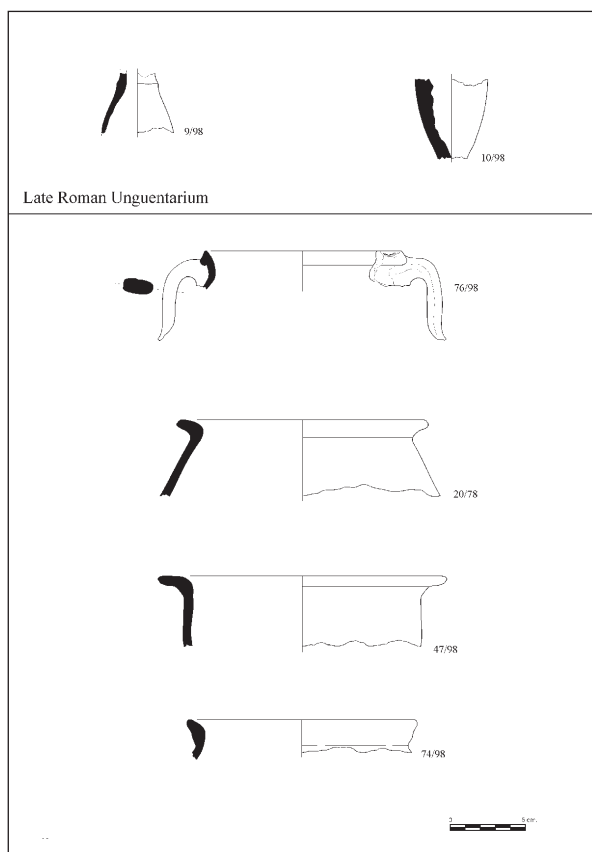

Figura 11. Ungüentaris orientals i olles. *València la Vella*.

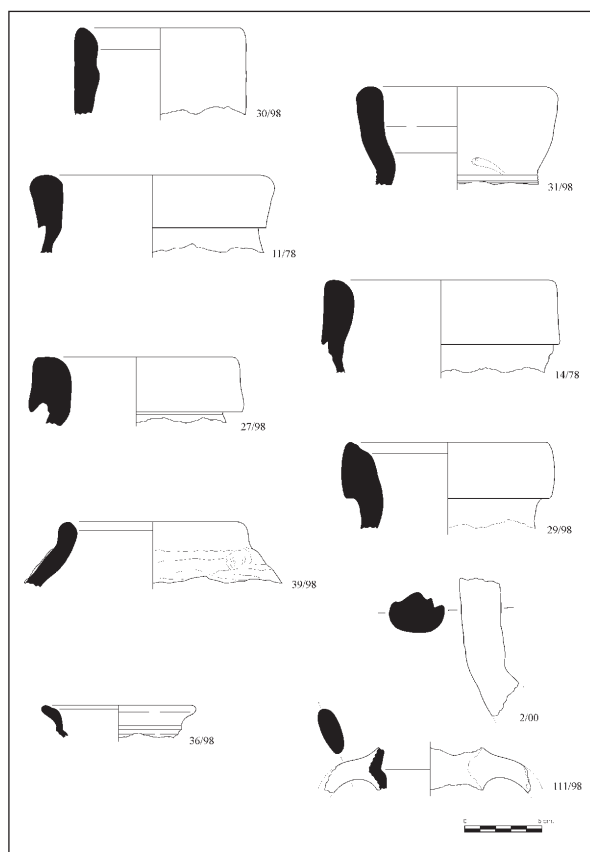

Figura 12. Àmfores. *València la Vella*.

ten la «X» i la «P» (Aharoni, 1964; Arthur, 1989a; 1989b). Aquesta pràctica no degué ser exclusiva de les comunitats cristianes, ja que també era utilitzada per les comunitats jueves, tal com sembla que assenyalen les àmfores amb segell de la *menorah* trobades a la basílica hilariana de Roma i a la sinagoga de Bova Marina a Reggio Calàbria (Carignani i Pacetti, 1989; Pacetti, 1998) i que podrien haver envasat aliments *kasher* (Villa, 1994; Pacetti, 1998).

Pel que fa a les àmfores (García i Rosselló, 1992; Pascual Pacheco *et al.*, 1997) cal destacar les produccions africanes, sempre majoritàries en aquest període —a *Punta de l'Illa* les àmfores d'origen africà representen aproximadament el 87 % del total d'àmfores (94) en el període comprès entre mitjan segle v i el final del vi—, amb exemplars, majoritàriament oliers, de Keay 55A, 56B, 61, 62 i 72 al *castrum* riba-rogenic (fig. 12); i els tipus Punta de l'Illa I (símil Keay 32), II y III, Keay 55A, 61, 62 i 72 a l'illot monàstic (fig. 10), amb exemplars, com hem comentat abans, cronològicament anteriors (Keay 1B, 13C, 19A, 25, 35A i B, 36) ateses les característiques de l'indret, utilitzat com a embarcador des de l'època ibèrica. Volem, una vegada

més, cridar l'atenció sobre l'àmfora africana Keay 72, molt abundant a *Valentia* i el seu territori en contextos, preferentment, de mitjan i final del segle vi, caracteritzada per les reduïdes dimensions (40-50 cm d'alçada), la decoració de pintura i el fons còncau-convex, i de la qual hem apuntat la possibilitat que transportés vi (Rosselló, 2000b, p. 212; Pascual Pacheco, Ribera i Rosselló, 2003).

Els envasos de la mediterrània oriental, menys nombrosos, estan representats per àmfores vinateres de l'Egeu i Àsia Menor Keay 65, de la zona de Síria i Cilícia-Isàuria Keay 53 i de Palestina Keay 54 i 66; d'aquestes dues últimes cal destacar els bells exemplars complets de l'illa de Cullera (fig. 10). Algunes petites àmfores es podrien assemblar a les produccions eivissenques tipus Keay 79.

La ceràmica comuna és molt nombrosa i majoritàriament d'origen africà, tal com ocorre a la ciutat (Pascual, Ribera i Rosselló, 2003), ja que els materials són idèntics. Els tipus més representatius són les cassoles (fig. 13) FCW 12.1, 12.3 i d'altres (Fulford, Peacock, 1984, fig. 68), olles exvasades sense nanses (fig. 11), petits morters amb visera decorada, tapadores (fig. 14) i concs i

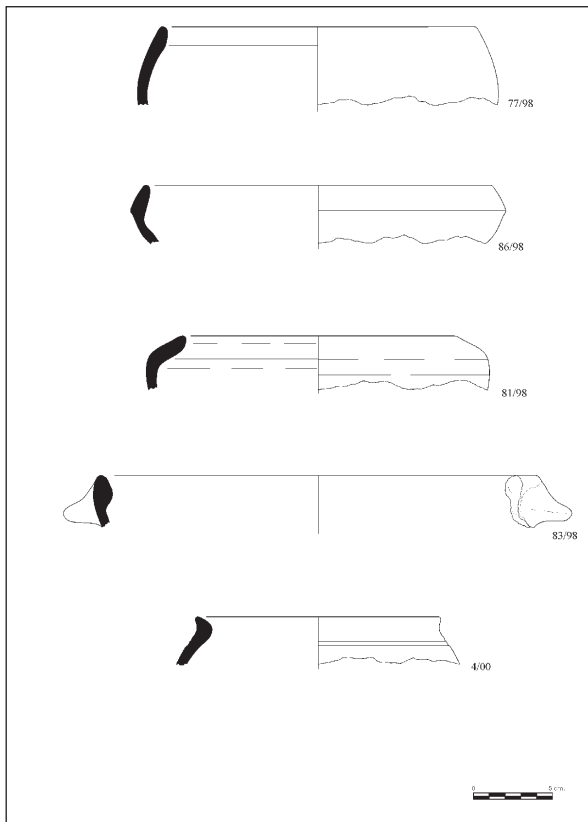

Figura 13. Cassoles. *València la Vella*.

gerres amb tub abocador (fig. 15), aquests dos últims dibuixats al costat d'exemplars més complets procedents de la seu episcopal de l'Almoina (Pascual Pacheco *et al.*, 2003). Tant a *Punta de l'Illa* com a *València la Vella* el material d'importació, principalment africà, predomina completament respecte al local o regional, tal com passa a la ciutat en contextos a partir de *c.* 550 fins a *c.* 625 (Pascual Pacheco *et al.*, en premsa). Quelcom semblant estan evidenciant les excavacions a Lliria, amb materials ceràmics que, en quantitat i qualitat, no tenen res a envejar als documentats a la seu episcopal (Escrivà *et al.*, en aquest mateix volum) o els materials de la vil·la de l'Horta Vella de Bétera (Jiménez *et al.*, en aquest volum), que encara que més modestos, tot tenint en compte l'escassa superfície excavada, són una mostra de l'arribada d'aquests materials fins al segle VII en un assentament eminentment rural i no *privilegiat* respecte als altres tipus de jaciments estudiats, de caire més *estatal*. Materials que exemplifiquen les relacions intenses, ja posades en evidència respecte al numari (Marot i Llorens, 1996), amb l'Àfrica bizantina i la facilitat d'aprovisionament al marge de l'enemistat tradicional i circumstàncies polítiques entre visigots i bizantins (Rosselló, 2000*b*) i

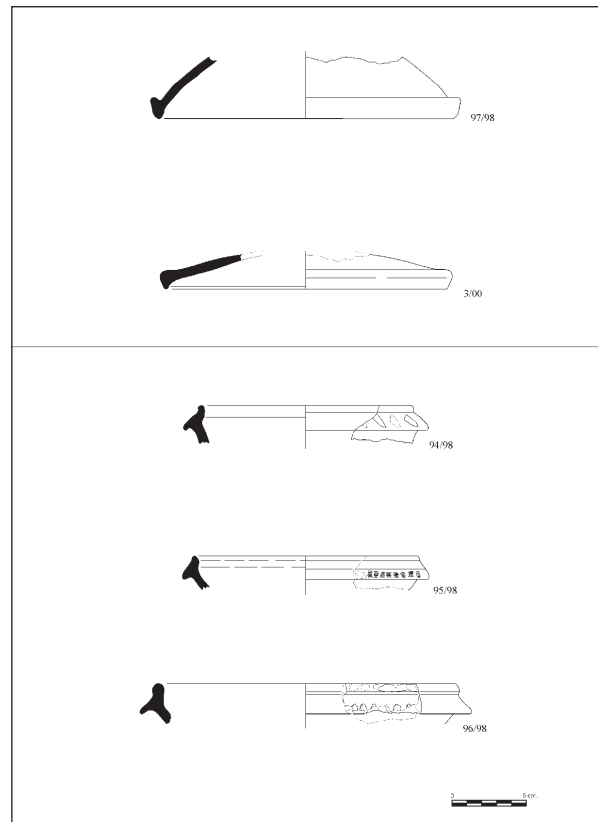

Figura 14. Tapadores i morters. *València la Vella*.

que són una prova de la vitalitat de la ciutat i de la continuïtat de les activitats comercials de València, cap del territori que manté obert el port al comerç mediterrani i que continua amb el paper de redistribuïdor de productes que havia exercit des de la seva fundació (Bonet i Ribera, 2003).

En relació amb això últim, recentment (Martí, 2002) s'ha fet al·lusió a l'existència d'un possible port fluvial d'època molt tardana (segles VII i VIII) documentat fa uns quants anys juntament amb el convent de Sant Domènec, a l'est de la ciutat romana i que aprofita una difluència del riu (Carmona, 1991). Es varen documentar pals i forats de pal, i més al nord, cap al llit del riu, grans blocs de pedra treballats grosserament. Les mostres de C¹⁴ de la fusta van proporcionar una data entre els anys 628 i 780.

No hi ha cap dubte que el Túria fou navegable, almenys, fins a la ciutat. Una prova és el port fluvial d'època altoimperial documentat uns 800 m aigües amunt (Burriel, Ribera, Rosselló i Serrano, 2003). L'existència d'un comerç fluvial a la península Ibèrica està ben documentada en època visigòtica (García Moreno, 1972).

La data de 628-780 del C¹⁴ no aclareix si fou construït en època visigòtica o islàmica. No obs-

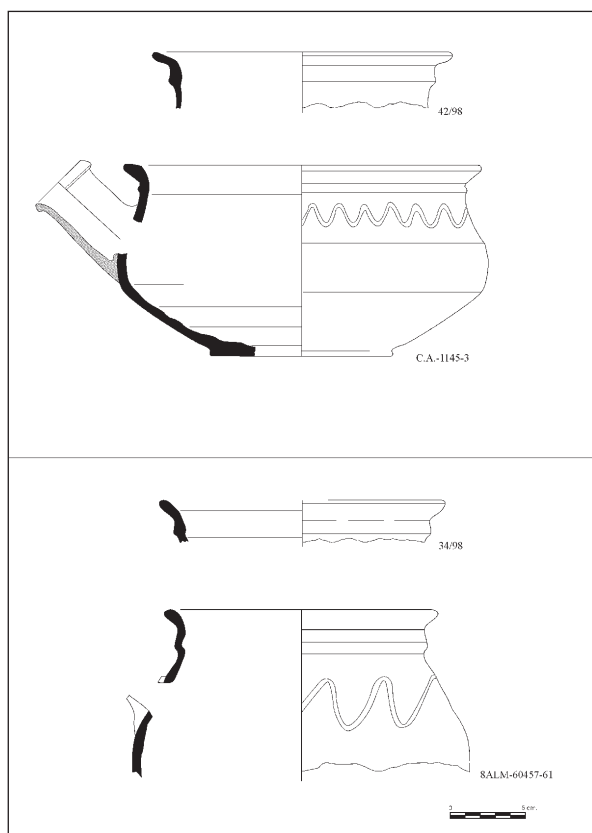

Figura 15. Conc i gerra amb tub abocador. València la Vella.

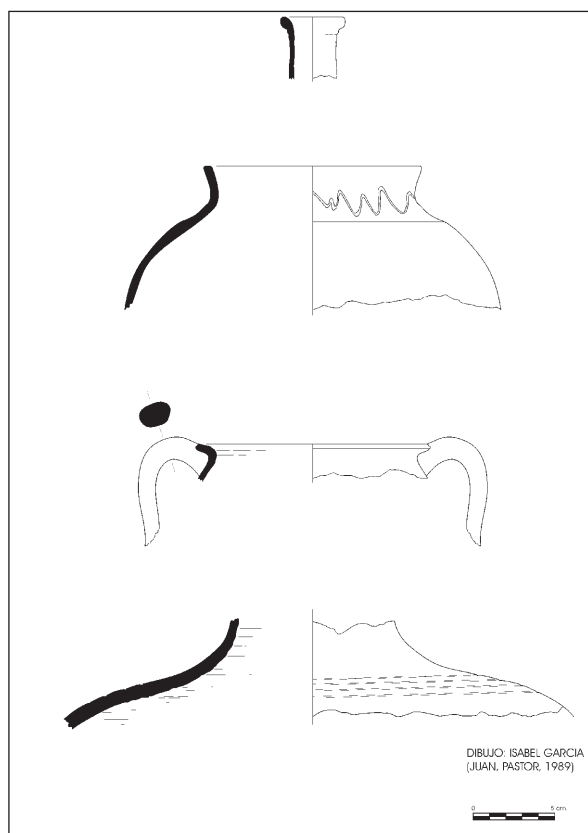

Figura 16. Ceràmica de Pla de Nadal.

tant això, és molt més probable, per raons històriques i altres evidències, que es tracti d'un port de cronologia visigòtica. A la ciutat de València s'han constatat intercanvis comercials amb la mediterrània almenys fins a la segona meitat del segle VII. A banda de les últimes produccions de *sigillata* clara africana com la Hayes 91D i 109 (Hayes, 1972), aquesta última present en la versió tardana (segona meitat del segle VII) de parets molt primes i decoració a bandes a l'interior (Bonifay, 1998), també es documenten les versions tardanes dels grans contenidors oliers africans tipus Keay VIIIA, LXI, LXII (Keay, 1984) *spatheia*, àmfors globulars (Pascual Pacheco *et al.*, en premsa) semblants a les documentades a la Crypta Balbi i a *Tarraco* (Saguí, 1998, fig. 8,3; Macias i Remolà, 2000, fig. 3,6), petites àmfors de fons còncav-convex i decoració de pintura (Albiach *et al.*, 2000, fig. 9) i olles orientals tipus *Constantinople ware* (Ribera i Rosselló, 2003, p. 110), aquestes últimes pròpies de contextos molt tardans del segle VII, tal com demostra la seva absència en el nivell de destrucció (c. 625) de Cartagena, i les dades aportades pels exemplars documentats a *Tarraco* i Roma (Macias i Remolà, 2000, p. 490). Aquests materials

tan tardans són una evidència que València mantenia el port actiu durant el segle VII.

D'altra banda hi ha testimonis d'una presència naval visigòtica creixent a les costes de Llevant durant el segle VII (Orlandis, 1988) i la guerra naval utilitzada per Sisebut contra els últims reductes bizantins va merèixer ser consignada en la *Història dels Gots* d'Isidor de Sevilla (*Hist. Goth.*, p. 70) (Rodríguez Alonso, 1975).

Per contra, és molt més difícil admetre que el port fluvial fos bastit poc després de la conquesta musulmana, en una zona amb escadusseres notícies fins a època Taifa i tradicionalment considerada refractària i dissident a l'autoritat de Còrdova fins al segle X (Guichard, 1969).

Dels escassos materials ceràmics de *Pla de Nadal* (Juan i Pastor, 1989, fig. 3) poc hi podem afegir (fig. 16): són d'un moment molt tardà, del final del segle VII o potser ja del segle VIII. Si de cas, cal assenyalar que la petita ampolla (que no ha conservat les nanses) té semblances amb les típiques d'època visigòtica plena tan abundants a la Meseta (Izquierdo, 1977). L'olla sense nanses i amb decoració incisa sembla una evolució local de les olles sense nanses majoritàriament presents en con-

textos de mitjan segle VI a mitjan segle VII a València i el seu territori. Un exemplar semblant s'ha documentat, en nivells del final del segle VII cap endavant, a la vil·la de l'Horta Vella de Bétera (Jiménez *et al.*, en aquest mateix volum). L'olla amb nanses té semblances amb la forma T6.2 de Gutiérrez Lloret (1996, fig. 31; 1998a, fig. 5, 1-3) present al Tolmo de Minateda en un context del segle VII avançat. Per últim, el fragment de galba sembla correspondre a un recipient amfòric global de fons còncau-convex, tan típic a València en contextos tardans (Albiach *et al.*, 2000: fig. 9; Pascual Pacheco *et al.*, 2003).

CONCLUSIONS

L'estudi de la ciutat i del seu territori s'han d'abordar conjuntament. Les transformacions que s'evidencien en els assentaments rurals són paral·lels als canvis documentats a la ciutat. D'altra banda, cal remarcar la importància de les anàlisis microregionals i l'especificitat de cada territori (Olmo, 1992).

Els establiments rurals del *territorium* de *Valentia* durant l'antiguitat tardana no són aliens al fenomen de les transformacions que es documenten en la major part de l'Imperi occidental, paral·lels a les modificacions en el sistema de la propietat i la creixent tendència a la concentració de la propietat en mans de l'Església, de l'Estat (fisc regi) i de grans propietaris laics.

Malgrat l'evident declivi constatat a la ciutat de València després del final del segle III dC, que comportà la no-reconstrucció d'alguns edificis emblemàtics, com és el cas de la basílica, el col·lapse d'algunes infraestructures urbanes, com alguns trams de la xarxa de clavegueram, i el que és més evident, l'abandó d'*insulae* senceres al nord de la ciutat i la consegüent reducció del recinte (Álvarez *et al.*, en aquest mateix volum), València sabé adaptar-se als nous temps i mantingué una hegemonia i un lideratge com a centre urbà que contribuí al manteniment de les estructures de poblament i a la cohesió del seu territori. En aquesta hegemonia tingué molt a veure el paper de l'Església local i, posteriorment, el paper que tingué en el conflicte grecogòtic.

L'absència al *territorium* de *Valentia* d'assentaments d'altura palesen una continuïtat de l'estructura de poblament i jerarquia, posada de manifest en la continuïtat dels intercanvis comercials amb el Mediterrani, almenys fins al segle VII, i el paper de centre redistribuidor que mantingué la ciutat.

Aquí, el centre de l'estructuració territorial continuà sent la ciutat (Rosselló, 2000b). Aquesta pervivència és deguda a la continuïtat de les seves funcions envers el seu territori (Salvador Ventura, 1998), modificades algunes, ampliades o totalment noves, d'altres. Aquestes funcions que la ciutat exercia sobre el territori es poden resumir, seguint l'esquema de Salvador Ventura (1990) per a la *Hispania* meridional, en quatre:

— La funció política i administrativa: València és l'únic nucli d'entitat urbana que es mantingué com a tal al nord del Xúquer (declivi d'*Edeta* i Sagunt) i per tant, amb funcions polítiques i administratives. València era una ciutat amb una llarga tradició urbana, i la ciutat, juntament amb *Illici*, de l'actual País Valencià amb un rang jurídic més alt.

D'altra banda queda clar l'important esforç que va fer la ciutat per a controlar el seu territori en el període de descomposició del regne visigòtic posterior a Teudis fins a Leovigild, amb una àmplia autonomia i un ferm control per part del govern episcopal (Ribera i Rosselló, 2000a, p. 153). El fet de ser ciutat episcopal, vist el protagonisme que tingueren els bisbes a partir del III Concili toledà, degué realçar-ne el paper administratiu.

— La funció militar: El conflicte entre visigots i bizantins convertí València i el seu territori en terra de frontera i en escenari d'una forta activitat militar, reforçada per la seva situació costanera i el pas de l'estratègica via Augusta. Els assentaments com *València la Vella* (Riba-roja de Túria) i la *Senda de l'Horteta* (Alcàsser), identificats com a *castrum* i *castellum*, es corresponen cronològicament amb aquest període de conflicte armat. La presència d'un bisbe arrià, imposat per Leovigild, a la seu episcopal és aclaridora en aquest aspecte. Diversos episodis posteriors assenyalen que València continuà exercint un important paper estratègic, com també la resta de les ciutats del litoral oriental, en la defensa de la costa enfront de bizantins i musulmans, i la possible existència d'un districte militar en aquesta zona.

— La funció econòmica i comercial: València i el seu territori es mostraren, en aquest període, molt actius (Rosselló, 2000b). Es constata una forta activitat edilícia, tant a la ciutat com a la zona rural, aquesta última continuant amb els nuclis tradicionals d'explotació del territori, les *villae*. Si bé hi hagué una reducció i una concentració de la propietat, aquestes continuaren produint excedents i relacionant-se amb la ciutat, que mantingué l'estructura comercial, amb un port molt actiu on arribava diversitat de productes de tot el Me-

Làmina I. Plànol amb l'antiga Illa de Cullera. Any 1861. Institut d'Història i Cultura Militar.

Làmina II. Muralla. València la Vella.

Làmina III. Torre. València la Vella.

diterrani que eren redistribuïts arreu del seu territori i encara més enllà (ciutats de la Meseta). Valèn-

Làmina IV. Medalló amb l'anagrama de Tebdemir. Pla de Nadal.

cia fou una de les poques ciutats de la *Carthaginiensis* que mantingueren activa la seca després de les reformes de Xindasvint, mostra clara de la preeminència dins de l'estructura administrativa i econòmica en el conjunt de les ciutats del seu entorn.

— La funció religiosa: Fou potència i prengué gran relleu la funció religiosa. València fou una seu episcopal de prestigi, seu del concili provincial de l'any 546, lloc de pelegrinatge que posseïa les relíquies d'un dels màrtirs hispans de projecció universal més venerats. El bisbe Justinià fou una figura cabdal en aquest impuls, i va posar el seu patrimoni personal a disposició de la seu episcopal i la ciutat visqué un renaixement no conegut des dels millors temps de l'Imperi romà (Roselló, 2000*d*).

BIBLIOGRAFIA

- AHARONI, Y., 1964: *Excavations at Ramat Rahel, Seasons 1961 ans 1962*, Centro di Studi Semitici, Serie Archeologica, 6, Roma.
- ALAPONT, L.; TORMO, F., 2003: La necròpolis i les troballes monetàries del jaciment visigòtic de *la Senda de l'Hor-*

- teta en Alcàsser (València), *VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, València.
- ALBIACH R.; BADIA, A.; CALVO, M.; MARÍN, C.; PIÀ, J.; RIBERA, A., 2000: Las últimas excavaciones (1992-1997) del solar de l'Almoïna: nuevos datos de la zona episcopal de *Valentia*, *V Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Cartagena (1998), p. 63-86, Barcelona.
- ÁLVAREZ, N.; PASCUAL, G.; PÉREZ, G.; RIBERA, A., 2003: Un área productiva en un edificio del foro de *Valentia* en el bajo Imperio (s. IV-V), *Preactes de VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, València.
- AQUILUÉ, X., 1998: Sobre les darreres importacions de *terra sigillata* africana, *Ceràmica medieval i postmedieval. Circuits productius i seqüències culturals*, *Monografies d'Arqueologia Medieval i Postmedieval*, 4, p. 11-19, Barcelona.
- ARASA, F., 1980: El Punt del Cid d'Almenara (la Plana Baixa, Castelló). Notes sobre la primera campanya d'excavacions, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 7, p. 219-242, Castelló.
- ARASA, F., 1999: El territorio municipal: caminos, parcelaciones y poblamiento, *Historia de Valencia*, Levante-Universitat de València, p. 26-29, València.
- ARASA, F., 2003: Les vil·les. Explotacions agrícoles, a: BONET, H.; ALBIACH, R.; GOZALBES, M. (coord.), *Romans i visigots a les terres valencianes*, p. 161-166, València.
- ARASA, F.; ROSAS, M., 1994: Les ceràmiques fines tardoromanes del jaciment de Sant Josep (la Vall d'Uixó, Castelló), *III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Maó (1988), p. 445-450, Barcelona.
- ARRECHEA, H., 1998: Sobre las circunscripciones menores en el Reino visigodo de Toledo, *Los visigodos y su mundo*, Madrid (1990), p. 239-245, Madrid.
- ARTHUR, P., 1989a: Some Observations on the Economy of Bruttium under the later Roman Emperi, *Journal of Roman Archaeology*, 2, p. 133-142.
- ARTHUR, P., 1989b: Aspects of byzantine economy: an evaluation of amphora evidence from Italy, DÉROCHE, V.; SPIESER, J. M. (ed.), *Recherches sur la céramique Byzantine*, Bulletin de Correspondance Hellénique, supl. XVIII, p. 79-93.
- ARTHUR, P., 1998: Eastern Mediterranean amphorae between 500 and 700: a view from Italy, SAGÜI, L. (ed.), *Ceramica in Italia: VI-VII secolo: Atti del Convegno in onore di John W. Hayes*, Roma (1995), Biblioteca di Archeologia Medievale, 14, 2 v., p. 157-184, Florència.
- BARROSO, R.; MORÍN, J.; ARBEITER, A., 2001: *La iglesia de Santa María de Quintanilla de las Viñas*, Madrid.
- BELTRÁN, F., 2001: Una vil·la rústica d'època romana a la Travessa, *Suyllana. Quaderns d'Estudis Locals*, IV, p. 11-54, Sollana.
- BONET, H.; RIBERA, A., 2003: La conquesta romana i el procés de romanització en el món ibèric, a: BONET, H.; ALBIACH, R.; GOZALBES, M. (coord.), *Romans i visigots a les terres valencianes*, p. 79-90, València.
- BONIFAY, M., 1998: Sur quelques problèmes de datation des sigillées africaines à Marseille, SAGÜI, L. (ed.), *Ceramica in Italia: VI-VII secolo: Atti del Convegno in onore di John W. Hayes*, Roma, (1995), Biblioteca di Archeologia Medievale, 14, 2 v., p. 71-81, Florència.
- BURRIEL, J.; RIBERA, A.; ROSSELLÓ, M.; SERRANO, M., 2003: Un área portuaria al norte de Valencia, *Puertos fluviales antiguos. Actas IV Jornadas de Arqueología Subacuática*, p. 127-142, València.
- CAMPOS, J., 1960: *Juan de Biclario. Obispo de Gerona: Introducción, texto crítico y comentarios*, Burgos.
- CARIGNANI, A.; PACETTI, F., 1989: Le importazioni di anfore bizantine a Roma fra IV e V secolo: le evidenze di alcuni contesti urbani, DÉROCHE, V.; SPIESER, J. M. (ed.), *Recherches sur la céramique Byzantine*, Bulletin de Correspondance Hellénique, supl. XVIII, p. 7-16.
- CARMONA, P., 1991: Interpretación paleohidrológica y geoarqueológica del sustrato romano y musulmán de la ciudad de Valencia, *Cuadernos de Geografía*, 49, p. 1-14, València.
- CEAN BERMÚDEZ, J. A., 1832: *Sumario de las antigüedades romanas que hay en España, en especial las pertenecientes a las bellas artes*, Madrid.
- CHAVARRÍA, A., 1996: Transformaciones arquitectónicas de los establecimientos rurales en el nordeste de la *Tarraconensis* durante la antigüedad tardía, *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, p. 165-202, Barcelona.
- CHAVARRÍA, A., 1998: Els establiments rurals del llevant de la Tarraconesa durant l'antiguitat tardana: transformacions arquitectòniques i funcionals, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXIX, p. 9-30.
- CHAVARRÍA, A., 2001: Poblamiento rural en el *territorium* de *Tarraco* durante la antigüedad tardía, *Arqueología y Territorio Medieval*, 8, p. 55-76, Jaén.
- CHOFRE, M. L., 1995: Trulla/cazo de Júpiter hallado en el Faro de Cullera (Valencia), *Saguntum*, 28, p. 265-273, València.
- CORELL, J., 1999: La romanització de l'Horta (València) segons l'Epigrafia, *I Congrés d'Estudis de l'Horta Nord*, Meliana (1997), p. 39-55, València.
- DA, 1981: *Atlante delle forme ceramiche, I: Ceramica fine romana nel Bacino Mediterraneo (Medio e Tardo Impero)*, Roma.
- DÍAZ DÍAZ, M. C., 1974: *La vida de San Fructuoso de Braga. Estudio y edición crítica*, Braga.
- DÍAZ MARTÍNEZ, P. C., 1986: Comunidades monásticas y comunidades campesinas en la España visigoda, *Los Visigodos. Historia y Civilización. Antigüedad y Cristianismo*, III, p. 189-195, Múrcia.
- ESCRIVÀ, V.; MARTÍNEZ, C.; VIDAL, X., 2001: *Edeta kai Leiria*. La ciutat romana d'*Edeta* de l'època romana a l'antiguitat tardana, *Quaderns d'Història i Societat*, Lauro, 9, p. 11-91.
- ESCRIVÀ, V.; MARTÍNEZ, C.; VIDAL, X., 2003: *Edeta* en l'antiguitat tardana, *Preactes de VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, València.
- ESCRIVÀ, V.; SORIANO, R., 1990: El área episcopal de *Valentia*, *Archivo Español de Arqueología*, 63, p. 347-354, Madrid.
- ESCRIVÀ, V.; VIDAL, X., 1995: La Partida de Mura (Liria, Valencia): un conjunto monumental de época flavia, *Saguntum*, 29, p. 231-240, València.
- FADIÉ, I., 1998: I vetri tardoantichi. Il corredo ecclesiastico e la liturgia, *XIII Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae*, Split-Poreč (1994), vol. III, p. 241-250, Ciutat del Vaticà-Split.
- FEBRER ROMAGUERA, M. V., 1981: *Alcácer: su historia*, Alcàsser.
- FLETCHER, D., 1953: Excavaciones de una cripta de tiempos visigodos en Sollana, *La labor del Servicio de Investigación Prehistórica y su Museo en el pasado año 1952*, p. 35, València.

- FLETCHER, D., 1956: Prospección de una galería subterránea, en el término municipal de Sollana, *La labor del Servicio de Investigación Prehistórica y su Museo en el pasado año 1954*, p. 43, València.
- FULFORD M. G.; PEACOCK, D. P. S., 1984: *Excavations at Carthage: the British Mission I.2. The Avenue du Président Habib Bourguiba, Salammbô. The Pottery and other ceramic Objects from the Site*, Sheffield.
- GARCÍA-GELABERT, M. P., 1999: La villa rústica de Catarroja (Valencia). Planteamiento de su funcionalidad, *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 20, p. 253-265, Castelló.
- GARCÍA MORENO, L. A., 1972: Colonias de comerciantes orientales en la Península Ibérica. S. v-vii, *Habis*, 3, p. 127-154.
- GARCÍA MORENO, L. A., 1973: Organización militar de Bizancio en la Península Ibérica, *Hispania*, xxxiii, p. 5-22.
- GARCÍA MORENO, L. A., 1974a: Estudios sobre la organización administrativa del reino visigodo de Toledo, *Anuario de Historia del Derecho Español*, 44, p. 5-115.
- GARCÍA MORENO, L. A., 1974b: *Prosopografía del reino visigodo de Toledo*, Salamanca.
- GARCÍA MORENO, L. A., 1988: Problemática de la Iglesia hispana durante la supremacía ostrogoda (507-549), *Hispania Christiana, estudios en honor del Prof. José Orlandis*, p. 147-160, Eunsa.
- GARCÍA MORENO, L. A., 1989: *Historia de España visigoda*, Madrid.
- GARCÍA MORENO, L. A., 1990a: Los orígenes de la Carpetania visigoda, *Actas del simposio sobre la Carpetania en la Edad Antigua*, Toledo (1986), p. 231-249.
- GARCÍA MORENO, L. A., 1990b: Elites e Iglesia hispanas en la transición del Imperio romano al reino visigodo, *La conversión de Roma, cristianismo y paganismo*, p. 223-258, Madrid.
- GARCÍA RODRÍGUEZ, C., 1966: *El culto de los santos en la España romana y visigoda*, Madrid.
- GARCÍA VILLANUEVA, M. I.; ROSSELLÓ, M., 1992: Las ánforas tardorromanas de Punta de l'Illa de Cullera, *Trabajos Varios del SIP*, 89, p. 639-661, València.
- GARCÍA VILLANUEVA, M. I.; ROSSELLÓ, M., 1993: Late Roman Unguentarium: Ungüentarios cristianos de la antigüedad tardía procedentes de Punta de l'Illa de Cullera (Valencia), *Archivo Español de Arqueología*, 66, p. 294-300, Madrid.
- GIL, J. (ed.), 1973: *Corpus Scriptorum Muzarabicorum*, Madrid.
- GONZÁLEZ BLANCO, A.; 1985: La historia del S. E. peninsular entre los siglos III-VIII d. C., *Antigüedad y Cristianismo*, II, p. 53-79, Murcia.
- GOZALBES, M., 1996: El tesoro del Mas d'Aragó (Cervera del Maestre, Castellón) y la década del 260 d. C., *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 17, p. 383-404, Castelló.
- GUICHARD, P., 1969: Le peuplement de la région de Valence aus deux premiers siècles de la domination musulmane, *Mélanges de la Casa Velázquez*, v, p. 103-158.
- GUTIÉRREZ LLORET, S., 1988: El poblamiento tardorromano en Alicante a través de los testimonios materiales: estado de la cuestión y perspectivas, *Antigüedad y Cristianismo*, v, p. 323-337, Murcia.
- GUTIÉRREZ LLORET, S., 1996: *La Cora de Tudmîr: de la antigüedad tardía al mundo islámico. Poblamiento y cultura material*, Collection de la Casa de Velázquez 57, Madrid-Alacant.
- GUTIÉRREZ LLORET, S., 1998a: Il confronto con la Hispania orientale: la ceramica nei secoli VI-VII, SAGUI, L. (ed.), *Ceramica in Italia: VI-VII secolo. Atti del Convegno in onore di John W. Hayes*, Roma (1995), Biblioteca di Archeologia Medievale, 14, 2 v., p. 549-567, Florència.
- GUTIÉRREZ LLORET, S., 1998b: Eastern Spain in the Sixth Century in the light of Archaeology, a: HODGES, R.; BOWDEN, W. (ed.), *The Sixth Century. Production, Distribution and Demand. The Transformation of the Roman World*, III, p. 161-184, Leiden.
- GUTIÉRREZ LLORET, S., 1999: La ciudad en la antigüedad tardía en el sureste y de la provincia *Carthaginiensis*: la reviviscencia urbana en el marco del conflicto grecogótico, *Complutum y las ciudades hispanas en la antigüedad tardía, Acta Antiqua Complutensis*, I, p. 101-128, Alcalá de Henares.
- HAYES, J. W., 1971: A New Type of Early Christian Ampulla, *British School at Athens*, 66, p. 243-248.
- HAYES, J. W., 1972: *Late Roman Pottery*, Londres.
- HAYES, J. W., 1998: Introduction. The Study of Roman Pottery in the Mediterranean: 23 Years after Late Roman Pottery, a: SAGUI, L. (ed.), *Ceramica in Italia: VI-VII secolo. Atti del Convegno in onore di John W. Hayes*, Roma (1995), Biblioteca di Archeologia Medievale, 14, 2 v., p. 9-21, Florència.
- ISLA, A., 2001: *Villa, villula, castellum*, Problemas de terminología rural en época visigoda, *Arqueología y Territorio Medieval*, 8, p. 9-19, Jaén.
- IZQUIERDO, R., 1977: Cerámica de necrópolis de época visigoda del Museo Arqueológico Nacional, *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, LXXX, 3, p. 569-611, Madrid.
- JIMÉNEZ, J. L.; BURRIEL, J. M.; ROSSELLÓ, M.; SALAVERT, J. V.; SERRANO, M., 2003: L'Horta Vella (Bétera, Valencia) de villa altoimperial a establecimiento rural visigodo, *Pre-actes de VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, València.
- JUAN, E.; LERMA, J. V., 2000: La villa áulica del *Pla de Nadal* (Riba-roja de Túria), RIBERA, A. (coord.), *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, p. 135-142, València.
- JUAN, E.; PASTOR, I., 1989: Los visigodos en Valencia. *Pla de Nadal: ¿una villa áulica?*, *Boletín de Arqueología Medieval*, 3, p. 137-179.
- JUAN, E.; ROSSELLÓ, M., 2003: *Jaciments no urbans d'època visigoda (segles VI-VII)*, BONET, H.; ALBIACH, R.; GOZALBES, M. (coord.), *Romans i visigots a les terres valencianes*, p. 175-183, València.
- KEAY, S. J., 1984: *Late Roman amphorae in the western Mediterranean. A typology and economic study: the Catalan evidence*, BAR International Series, 196 (II), Oxford.
- LINAGE, A., 1971: El monacato en el País Valenciano hasta la reconquista, *I Congreso de Historia del País Valenciano*, II, p. 377-386, València.
- LLOBREGAT, E., 1977a: San Vicente Mártir y Justiniano de Valencia, *Homenaje a Fray Justo Pérez de Urbel. OSB*, tom II, p. 7-18, Silos-Burgos.
- LÓPEZ QUIROGA, J., 2002: La transformación de las villae en Hispania (siglos IV-VII d. C.), *L'Africa romana XIV*, Sàsser (2000), p. 2279-2290, Roma.
- LÓPEZ QUIROGA, J.; RODRÍGUEZ MARTÍN, F. G., 2000-2001: El final de las villae en Hispania I. La transformación de las *pars urbana* de las villae durante la antigüedad tardía, *Portugalia, Nova Série*, XXI-XXII, p. 137-190, Porto.

- LLOBREGAT, E., 1977b: *La primitiva cristiandat valenciana. Segles IV al VIII*, València.
- LLOBREGAT, E., 1980a: Las sedes episcopales valencianas preislámicas y su dependencia metropolitana. Subsidios para un análisis de la Ordinatio Ecclesiae Valentinae, *Escritos del Vedat: Anuario de la Facultad de Teología*, x, p. 397-413.
- LLOBREGAT, E., 1980b: Las tierras valencianas hasta el final del Principado de Augusto, MAS IVARS (ed.), *Nuestra Historia*, II, p. 47-76, València.
- LLOBREGAT, E., 1985: Las épocas paleocristiana y visigoda, *Arqueología del País Valenciano: panorama y perspectivas*, Elx (1983), p. 383-415, Alacant.
- LLOBREGAT, E., 1992: Las cruces de la Punta de l'Illa (Cullera), *Trabajos Varios del SIP*, 89, p. 663-670, València.
- MACIAS, J. M.; REMOLÀ, J. A., 2000: Tarraco visigoda: caracterización del material cerámico del siglo VII d. C., *V Reunión d'Arqueología Cristiana Hispánica*, Cartagena (1998), p. 485-497, Barcelona.
- MARÍN, C.; PIÀ, J.; ROSSELLÓ, M., 1999: El foro romano de Valentia, *Quaderns de Difusió Arqueològica* 4, València.
- MARÍN, C.; RIBERA, A., 1999: Un edificio público bajoimperial del foro de Valentia, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 9, p. 277-289, Lleida.
- MAROT, T., 2000: El uso de la moneda en la antigüedad tardía, a: RIBERA, A. (coord.), *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, p. 273-278, València.
- MAROT, T.; LLORENS, M. M., 1995: La Punta de l'Illa de Cullera: aproximación a la circulación monetaria durante el siglo VI en el área valenciana, *Anejos Archivo Español de Arqueología*, XIV, p. 253-260.
- MAROT, T.; LLORENS, M. M., 1996: La circulación monetaria en el siglo VI d. C. En la costa mediterránea: La Punta de l'Illa de Cullera (Valencia), *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 6, p. 151-180, Lleida.
- MARTÍ, J., 2002: A la luna de Valencia. Una aproximación arqueológica al espacio periurbano de la ciudad musulmana, *Territorio, sociedad y patrimonio: Una visión arquitectónica de la historia de la ciudad de Valencia. Historia de la ciudad*, II, p. 56-73, València.
- MARTÍNEZ DÍEZ, G.; RODRÍGUEZ, F., 1984: *La Colección Canónica Hispánica, IV: Concilios Galos, Concilios Hispanos: Primera Parte*, Madrid.
- MARTÍNEZ TEJERA, A. M., 1998: Los monasterios hispanos (siglos V-VII). Una aproximación a su arquitectura a través de las fuentes literarias, *Los visigodos y su mundo*, Madrid (1990), p. 115-125.
- MATEU LLOPIS, F., 1941: Sobre el numerario visigodo de la Tarraconense. Las cecas de Sagunto y Valencia en el primer tercio del siglo VII, *Ampurias*, III, p. 85-95.
- OLMO, L., 1991: La ciudad de Recópolis y el hábitat en la zona central de la Península Ibérica durante la época visigoda, *Gallo-Romains, Wisigoths et Francs en Aquitaine, Septimanie et Espagne: Actes des VIIe Journées Internationales d'Archéologie Mérovingienne*, Tolosa (1985), p. 71-81.
- OLMO, L., 1992: El reino visigodo de Toledo y los territorios bizantinos. Datos sobre la heterogeneidad de la Península Ibérica, *Colloquio Hispano Italiano de Arqueología Medieval*, Granada (1990), p. 185-198, Granada.
- OLMO, L., 1998: Nuevas perspectivas para el estudio de la ciudad en la época visigoda, *Los visigodos y su mundo*, Madrid (1990), p. 259-269.
- ORLANDIS, J., 1976: *La Iglesia en la España visigótica y medieval*, Pamplona.
- ORLANDIS, J., 1988: *Historia del reino visigodo español*, Madrid.
- ORLANDIS, J.; RAMOS-LISSÓN, D., 1986: *Historia de los concilios de la España romana y visigoda*, Pamplona.
- PACETTI, F., 1998: La questione delle Keya LII nell'ambito della produzione anforica in Italia, SAGUI, L. (ed.), *Ceramica in Italia: VI-VII secolo. Atti del Convegno in onore di John W. Hayes*, Roma (1995), Biblioteca di Archeologia Medievale 14, 2 v., p. 185-208, Florència.
- PALOL, P., 1987: Els dipòsits d'àmfores de vi i d'oli en els àmbits basilicals cristians, *El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, p. 419-437, Badalona.
- PASCUAL BERLANGA, G.; RIBERA, A.; ROSSELLÓ, M., 2003: La catedral de Valentia (Hispania) en época visigoda, *Hortus Artium Medievalium* IX, p. 127-141, Zagreb-Motun.
- PASCUAL PACHECO, J.; RIBERA, A.; ROSSELLÓ, M.; MAROT, T., 1997: València i el seu territori: contextos ceràmics de la fi de la romanitat a la fi del califat (270-1031), *Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X)*, Arqueo Mediterrània 2, p. 179-202.
- PASCUAL PACHECO, J.; RIBERA, A.; ROSSELLÓ, M., 2003: Cerámicas de la ciudad de Valencia entre la época visigoda y omeya (siglos VI-X), *Anejos de AEspA XXVII*, p. 67-117.
- PÉREZ BALLESTER, J., 2003: El comerç: rutes comercials i ports, a: BONET, H.; ALBIACH, R.; GOZALBES, M. (coord.), *Romans i visigots a les terres valencianes*, p. 115-130, València.
- RAMALLO, S.; VIZCAÍNO, J., 2002: Bizantinos en Hispania. Un problema recurrente en la arqueología española, *AEspA*, 75, p. 313-332, Madrid.
- RIBERA, A., 1998: The discovery of a monumental circus at Valentia (Hispania Tarraconensis), *Journal of Roman Archaeology*, 11, p. 318-337.
- RIBERA, A., 2000: La primitiva cristiandat (s. IV-VI), *Valentia, Scripta in Honorem Enrique A. Llobregat Conesa*, p. 459-480, Alacant.
- RIBERA, A., 2003a: L'Imperi romà, a: BONET, H.; ALBIACH, R.; GOZALBES, M. (coord.), *Romans i visigots a les terres valencianes*, p. 91-101, València.
- RIBERA, A., 2003b: La ciutat tardoantiga, a: BONET, H.; ALBIACH, R.; GOZALBES, M. (coord.), *Romans i visigots a les terres valencianes*, p. 235-242, València.
- RIBERA, A.; ROSSELLÓ, M., 1999: *L'Almoína: el nacimiento de la Valentia cristiana*, *Quaderns de Difusió Arqueològica* 5, València.
- RIBERA, A.; ROSSELLÓ, M., 2000a: La ciudad de Valencia en época visigoda, RIBERA, A. (coord.), *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, p. 151-164, València.
- RIBERA, A.; ROSSELLÓ, M., 2000b: El primer grupo episcopal de Valencia, RIBERA, A. (coord.), *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, p. 165-185, València.
- RIBERA, A.; ROSSELLÓ, M., 2003: La fi del mon romà i el període visigot (segles IV-VIII), BONET, H.; ALBIACH, R.; GOZALBES, M. (coord.), *Romans i visigots a les terres valencianes*, p. 103-111, València.
- RIBERA, A.; SORIANO, R., 1996: Los cementerios de época visigoda, *Saetabi*, 46, p. 195-230, València.
- RICHÉ, P., 1995: *Éducation et culture dans l'Occident barbare, VIe-VIIIe siècle*, París.

- RIPOLL, G., 1996: Acerca de la supuesta frontera entre el *Regnum Visigothorum* y la *Hispania* Bizantina, *Pyrenae*, 27, p. 251-267, Barcelona.
- RIPOLL, G.; ARCE, J., 2001: Transformación y final de las *villae* en occidente (siglos IV-VIII): problemas y perspectivas, *Arqueología y Territorio Medieval*, 8, p. 21-54, Jaén.
- RODRÍGUEZ ALONSO, C., 1975: *Las historias de los godos, vándalos y suevos de Isidoro de Sevilla*, Estudio, edición crítica y traducción, Fuentes y Estudios de Historia Leonesa, 13, Lleó.
- ROSSELLÓ, M., 1995a: El yacimiento de Punta de l'Illa de Cullera y el impacto de la ocupación visigoda en Valencia: testimonios históricos y arqueológicos, *I Jornades d'Estudis de Cullera*, Cullera (1993), p. 38-53, Cullera.
- ROSSELLÓ, M., 1995b: Punta de l'Illa de Cullera (Valencia): un posible establecimiento monástico del siglo VI d. C., *IV Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, p. 151-161, Barcelona.
- ROSSELLÓ, M., 1996: El yacimiento de València la Vella (Ribarroja de Túria): Algunas consideraciones para su atribución cronológica y cultural, *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 17, p. 435-454, Castelló de la Plana.
- ROSSELLÓ, M., 1999: Ungüentarios cerámicos, *Catálogo de la Exposición «La luz de las imágenes»*, II, 1, p. 54-55, València.
- ROSSELLÓ, M., 2000a: El recinto fortificado de València la Vella en Ribarroja de Túria, RIBERA, A. (coord.), *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, p. 127-133, València.
- ROSSELLÓ, M., 2000b: Economía y comercio en época visigoda, RIBERA, A. (coord.), *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, p. 207-217, València.
- ROSSELLÓ, M., 2000c: El conjunto monástico de la Punta de l'Illa de Cullera, RIBERA, A. (coord.), *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, p. 143-150, València.
- ROSSELLÓ, M., 2000d: El obispado de Valentia, RIBERA, A. (coord.), *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, p. 71-76, València.
- ROSSELLÓ VERGER, V. M., 1992: Les vies romanes al País Valencià. II-lusions i cerques, *Trabajos Varios del SIP*, 89, p. 619-637, València.
- RUBIERA, M. J.; EPALZA, M., 1987: *Xàtiva musulmana (segles VIII-XIII)*, Xàtiva.
- SAGUI, L., 1998: Il deposito della Crypta Balbi: una testimonianza imprevedibile sulla Roma del VII secolo?, SAGUI, L. (ed.), *Ceramica in Italia: VI-VII secolo. Atti del Convegno in onore di John W. Hayes*, Roma (1995), Biblioteca di Archeologia Medievale, 14, II, p. 305-330, Florència.
- SALVADOR VENTURA, F., 1990: Ciudad y campo en *Hispania* meridional durante los siglos VI y VII, *Florentia Iliberritana*, I, p. 409-423, Granada.
- SALVADOR VENTURA, F., 1998: Las ciudades del Alto Guadalquivir en época visigoda, SALVATIERRA, V. (ed.), *Hispania, Al-Andalus, Castilla: Jornadas Históricas del Alto Guadalquivir*, p. 31-43, Jaén.
- SORIANO, R., 1994: Las excavaciones arqueológicas en la Cárcel de san Vicente, *Saguntum*, 27, p. 173-186, València.
- SORIANO, R., 1995: Los restos arqueológicos de la sede episcopal valentina. Avance preliminar, *IV Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, p. 133-140, Barcelona.
- SORIANO, R.; PASCUAL PACHECO, J., 1993: Aproximación al urbanismo de la Valencia medieval. De la baja romanidad a la conquista feudal, AZUAR, R.; GUTIÉRREZ, S.; VALDÉS, F. (ed.), *Urbanismo medieval del País Valenciano*, p. 313-352, Madrid.
- VALLEJO, M., 1993: *Bizancio y la España tardoantigua (ss. V-VIII): un capítulo de historia mediterránea*, Alcalá de Henares.
- VILLA, L., 1994: Le anfore tra tardoantico e medioevo, a: SIENA, L. (ed.), *Ad Mensam, Manufatti d'Uso da Contesti Archeologici fra Tarda Antichità e Medioevo*, p. 335-431.
- WICKHAM, C., 2002: Asentamientos rurales en el Mediterráneo occidental en la alta edad media, *Asentamientos rurales y territorio en el mediterráneo medieval*, p. 11-29, Granada.

L'HORTA VELLA (BÉTERA, VALÈNCIA), DE VILLA ALTIMPERIAL A ESTABLIMENT RURAL VISIGÒTIC

José Luis Jiménez Salvador - Josep M. Burriel Alberich* - Manuel Serrano Fajardo* -
Juan Vicente Salavert León* - Miquel Rosselló Mesquida***

INTRODUCCIÓ

Les intervencions arqueològiques a la vil·la romana de l'*Horta Vella* de Bétera han proporcionat un conjunt interessant de materials ceràmics que aporten dades cronològiques fonamentals per a emmarcar els canvis i les modificacions arquitectòniques documentades al conjunt termal de la vil·la altimperial al llarg del baix Imperi i l'antiguitat tardana, reconvertit per a usos eminentment agrícoles, d'entre els quals destaca una àrea amb estructures per a transformar (*torculum*) i conservar (magatzem) el producte elaborat. Aquests canvis són el reflex de les profundes transformacions socials i econòmiques d'aquest important establiment rural ubicat a la vora de la rica plana al·luvial del *territorium* de l'antiga *Valentia* (fig. 1).

La producció i possible comercialització de l'oli local permeten indagar sobre la naturalesa d'aquesta comunitat rural, i sobre la relació amb el seu entorn urbà pròxim i el caràcter obert de la seva economia a través de la continuïtat dels intercanvis comercials amb l'exterior, tal com revela la presència de productes importats (ceràmica de cuina, vaixel·la de taula i àmfores) fins al segle VII.

La continuïtat de l'ocupació va més enllà del període que ens ocupa i documenta un altre tipus de transformacions, ara de caràcter defensiu, durant els segles VIII i X, que posen de manifest la importància d'aquest enclavament fins a l'establiment del califat cordovès.

* Universitat de València.

** Museu de Cullera.

Foto 1. L'Horta Vella/02, vista aèria.

Foto 2. L'Horta Vella/02, vista aèria.

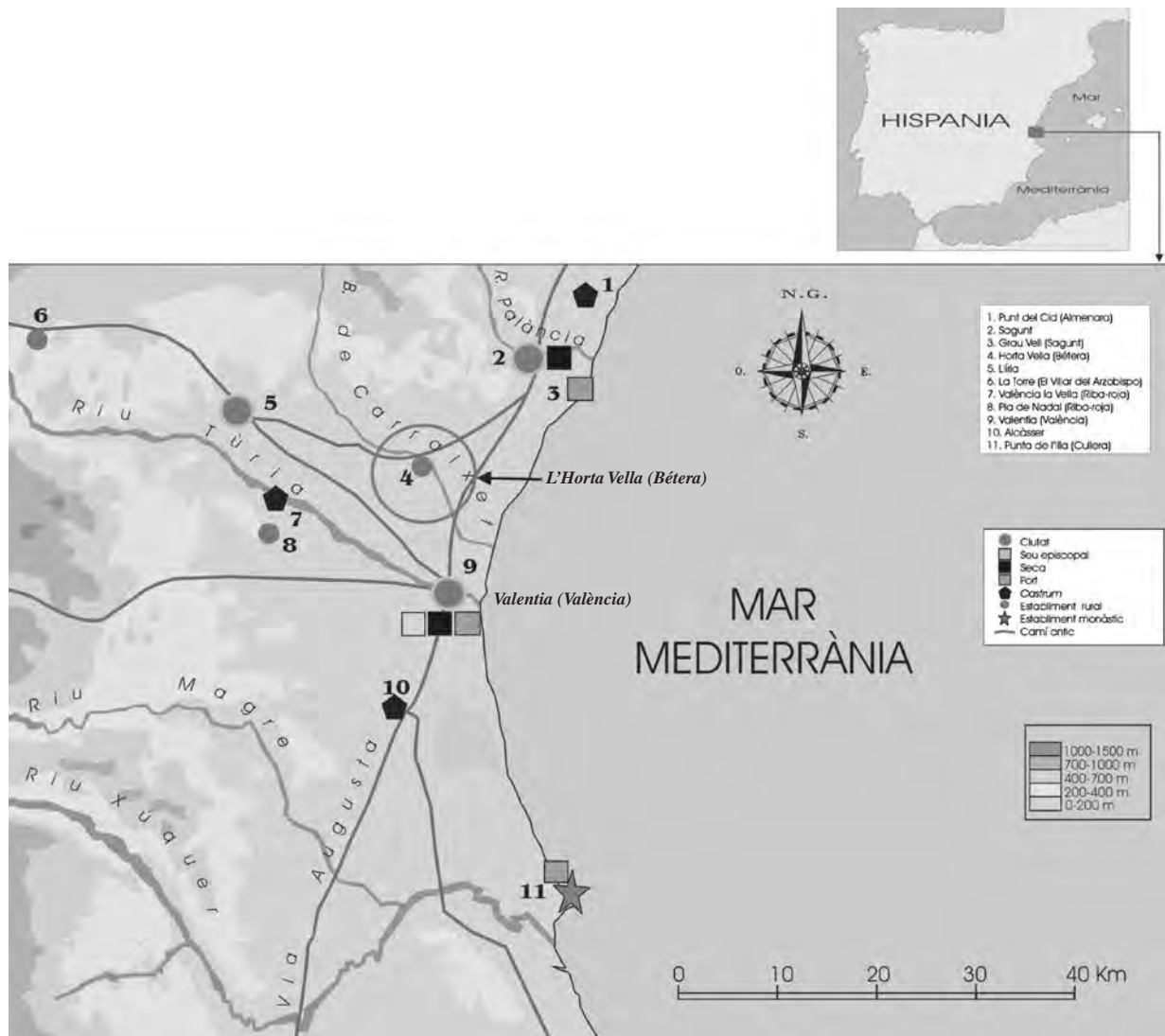

Figura 1. Entorn tardoantic (s. IV-VIII) de l'Horta Vella (Bétera, València).

LOCALITZACIÓ GEOGRÀFICA I ENTORN ARQUEOLÒGIC (fotos 1 i 2)

La vil·la romana de l'Horta Vella es localitza a la partida homònima del terme municipal de Bétera, al sud-est del nucli urbà, en una zona caracteritzada per l'abundància d'aigua i les terres fèrtils, que juntament amb la seva posició macrogeogràfica, a mig camí entre Sagunt i Lliria i al nord-est de Valentia, fa del lloc un enclavament idoni per al control i l'explotació del territori esmentat.

Quant a l'entorn arqueològic, la comarca natural en què s'inseria l'Horta Vella, en època romana altimperial, apareix densament ocupada, si jutgem les nombroses restes associades a *villae* rústiques, que ara justament comencen a ser objecte

d'estudi, però que són reveladores d'una romanització intensa (Burriel i Verdú, 1999, fig. 1).

Pel que fa al poblament tardoromà i visigòtic de la zona, el panorama és més complex. L'Horta Vella és un dels escassos jaciments no urbans en els quals s'ha documentat una ocupació de caràcter agropecuari. Cal destacar que l'Horta Vella es localitza al centre del triangle format pels nuclis urbans de Valentia (seu episcopal i seca), Saguntum, on s'arribà a encunyar moneda durant els regnats de Gundemar (609-612), Sisebut (612-621), Ègica-Vitiza (698-702) i Edeta-Lliria, on es documenten transformacions importants, als segles VI i VII, amb la cristianització d'un santuari i un complex termal de l'època Flàvia (Escrivà, Martínez i Vidal, 2001).

Més a l'oest, al marge dret del riu Túria i relativament a prop de l'Horta Vella, s'emplaça el

castrum visigòtic de *València la Vella* i la vil·la àulica del *Pla de Nadal*, ambdós a Riba-roja. Completa el panorama de l'entorn visigòtic l'enclavament monàstic de *Punta de l'Illa* a Cullera.

Tot apunta que, de la mateixa manera que a l'època imperial, l'*Horta Vella* de Bétera estigué vinculada en època visigòtica a *Valentia*, ara seu episcopal.

SEQÜÈNCIA ESTRATIGRÀFICA

Les dues campanyes d'excavació efectuades fins al moment, durant els anys 2001 i 2002, han proporcionat una seqüència d'ocupació interessant que abraça un marc cronològic ampli dividit en quatre fases constructives consecutives; de les tres primeres se n'ofereix una de breu (fig. 3).

Fase imperial, segles II-V (fot. 3 i 4)

La primera de les quatre fases documentades és la imperial, subdividida, almenys, en dues sub-fases. S'inicià al final del segle I o el principi del segle II per finalitzar a mitjan segle V. La majoria de les estructures conservades pertanyen a aquesta època. Es tracta de cinc estances alineades en un eix nord-sud que formaren part d'una instal·lació termal típica. Els espais documentats són una habitació de forma més aviat rectangular identificada amb unes latrines. Al sud d'aquestes, s'hi va edificar l'*apoditerium*, amb prou feines conservat i que donava pas al *frigidarium*, del qual de moment s'ha descobert una gran piscina de més de 6 m² de superfície, precedida d'un pis pavimentat amb petites rajoles rectangulars i romboïdals. Al sud de l'estança freda trobem el *tepidarium*, al qual s'accedeix mitjançant un petit llindar marcat amb carreus de pedra tova. D'aquesta segona sala, de forma rectangular, se'n conserva bona part de les *pilae* de l'antiga *suspensura* de l'*hypocaustum*. Cal destacar el mur que separa ambdues habitacions, que conserva una alçada de 4,5 m i que inclou l'arrancament de les voltes que les cobrien. Aquest mur conserva també restes de perforacions, a les quals segurament hi degueren anar inserits els claus ceràmics que sustentaven la *concameratio*. Al mur que tancava el *tepidarium* pel sud, hi trobem el llindar de comunicació amb el *caldarium*, que és, amb diferència, l'estança que s'ha conservat més malament, ja que no han quedat restes de l'*alveus* i tan sols són apreciables algunes empremtes de *pilae*. En el mur que el delimita per l'est, s'hi ins-

Foto 3. L'Horta Vella/02, vista general del *frigidarium*.

Foto 4. L'Horta Vella/02, *tepidarium* 1.

tal·là un *praefurnium*, excavat parcialment durant la campanya de l'any 2002.

Fase tardoantiga I, mitjan segle V

En aquesta fase constructiva nova es produí una transformació molt important dels banys. Els canvis afectaren gairebé tots els ambients descrits a la fase anterior, amb una reducció significativa de l'espai ocupat. Les latrines foren anul·lades o amortitzades amb reblits datats de mitjan segle V, en els quals es recuperà força fauna domèstica i ceràmiques de procedència diversa. El paviment de l'*apoditerium* fou destruït, i l'accés al frigidari, cegat per un mur de maçoneria ample. Aquests canvis indiquen que ambdues habitacions quedaren fora d'ús.

Quant al frigidari, s'observa com al sector nord, hom hi construï un mur de maçoneria sòlid orientat est-oest que quedà unit perpendicularment amb el que tancava l'esmentat llindar. La piscina antiga s'anul·là i s'elevà el pis mitjançant un potent rebliment que ha pogut datar-se de mitjan segle V.

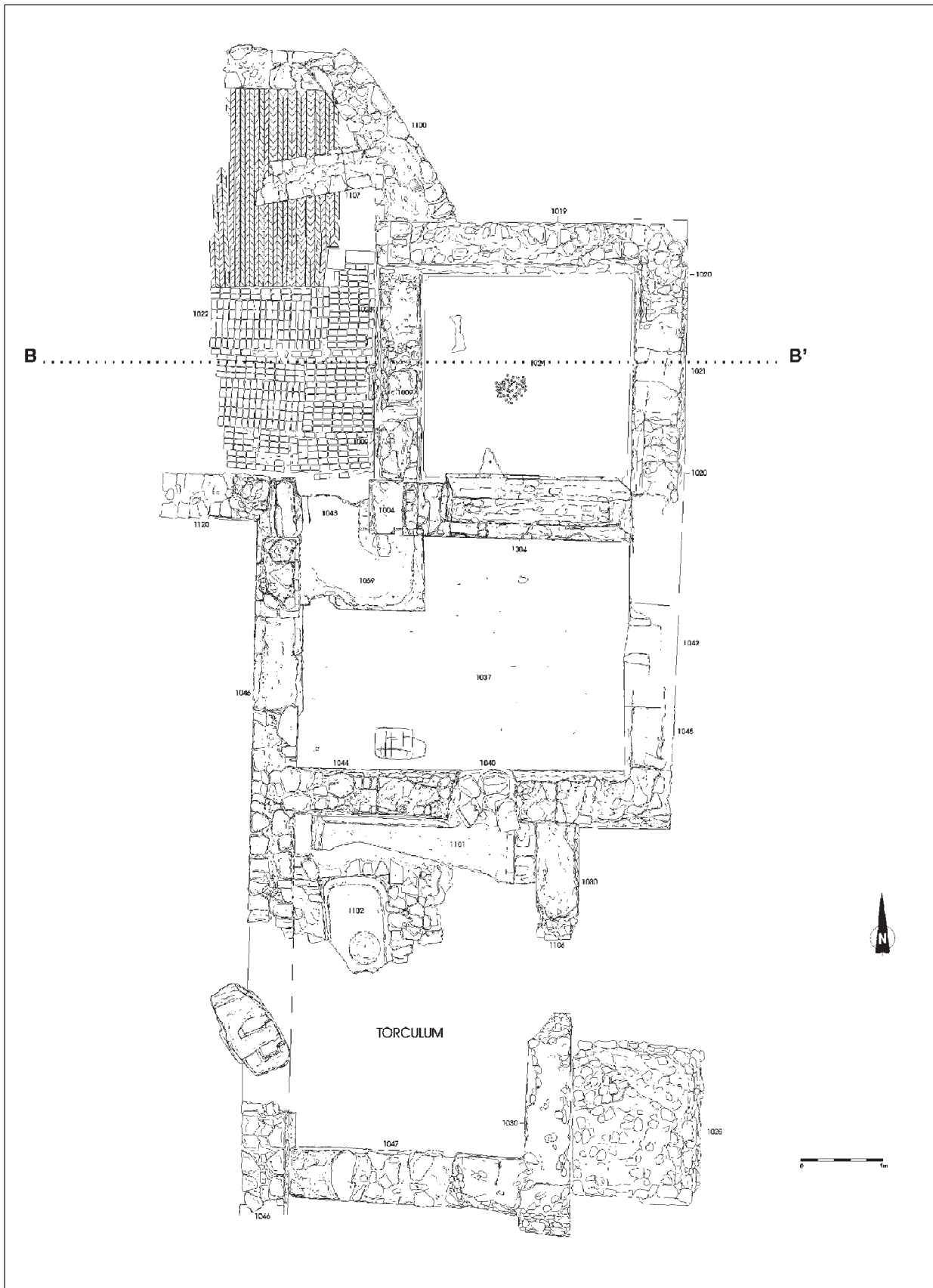

Figura 2. Planimetria de l'Horta Vella/02, nivell tardoantic (s. v-vi).

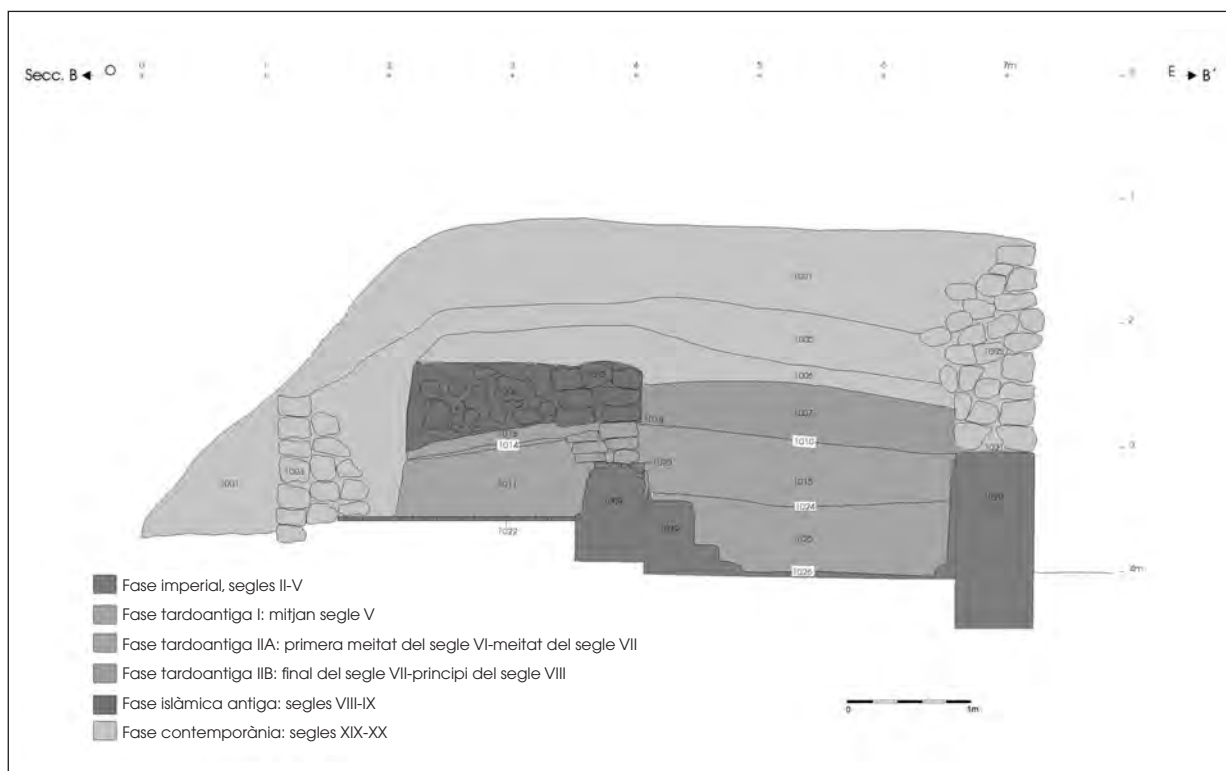

Figura 3. L'Horta Vella/02, Secció B-B' (oest-est).

Al mur que tancava la piscina per l'est, s'hi obrí una gran porta. Al frigidari, el pis de rajoles perdurà durant tota aquesta fase, encara que els canvis funcionals que es produïren a les instal·lacions de la vil·la s'hi deixaren sentir. Aquests canvis possiblement foren produïts per petjades de fogueres i per una possible activitat relacionada amb la manipulació del ferro (s'hi ha trobat escòria). Al tepidari, hom hi desmuntà el paviment i l'espai buit fou omplert amb un rebliment d'1 m de potència que recuperà l'antiga cota de trànsit i mantingué alhora *in situ* les *pilae*. Aquesta habitació passà a desenvolupar una funció de magatzem. L'antic caldari fou transformat profundament, i passà a funcionar com a *torculum*. Aquesta actuació implicà la destrucció de les instal·lacions associades amb la fase termal (fig. 2).

D'aquesta instal·lació nova, que degué construir-se durant la segona meitat del segle v, tan sols n'ha quedat *in situ* un dipòsit rectangular molt fondo, en el qual es decantava l'oli premsat. Uns altres elements mobles relacionats amb l'activitat són alguns blocs de pedra que serviren per a subjectar i moure el *prelum* o la biga que premsava les olives. Les aficions contemporànies (transformacions agrícoles dels segles XIX i XX) desgraciadament destruïren quatre de les cinc parts del *tor-*

culum, fet que en dificultà la datació directa i absoluta (foto 5).

Fase tardoantiga II, des de la primera meitat del segle VI fins a mitjan segle VIII

Aquesta tercera fase d'ocupació de l'antiga vil·la, ara convertida en una granja visigòtica, mostra alguns canvis: a la zona exterior, la no ocupada, que coincideix amb el lloc on estigueren les latrines i l'apoditeri, s'hi seguí produint vessaments i s'hi excavaren fosses-femer.

Ja a l'interior de la granja, l'espai que ocupava l'antic frigidari i la seva piscina eren elevats al mateix nivell i comunicats a través d'un llindar que mantingué aïllat l'espai de 6 m² de l'antiga piscina. El magatzem que hi havia sobre l'antic tepidari presentà com a novetat l'anul·lació de la comunicació entre el que fou el frigidari, ara 1 m més elevat i el magatzem en què es convertí el tepidari. Respecte del *torculum* tardoantic, tot apunta que mantingué la seva funció.

D'acord amb la informació recollida fins al moment, l'Horta Vella de Bétera es converteix en una de les referències més clares per a calibrar les transformacions que es produïren en els establiments rurals romans en terres valencianes durant l'anti-

Foto 5. L'Horta Vella/02, torculum visigòtic.

guitat tardana, on un dels canvis més evidents fou la inutilització, en els sectors residencials, d'elements que havien caracteritzat fins aquell moment el sistema de vida romà, com són els conjunts termals i la seva substitució per elements destinats a activitats de caràcter productiu, un

fenomen ben conegut a la veïna *Tarraconensis* (Chavarría, 1998).

En conseqüència, l'*Horta Vella* està en unes condicions immillorables per a documentar l'explotació en època romana del territori situat al nord de *Valentia* i la seva transformació durant els segles que preludien l'inici de l'edat mitjana.

LA CERÀMICA TARDOANTIGA

Sigles utilitzades

SCA (*sigillata* clara africana), SPG (*sigillata* paleocristiana gris), FHMW, FCW (Fulford Hand Made Ware; Fulford Coarse Ware) (Fulford i Peacock, 1984), RHW (Reynolds Hand Made Ware) (Reynolds, 1993), RE (romà ebusità) (Ramón, 1986).

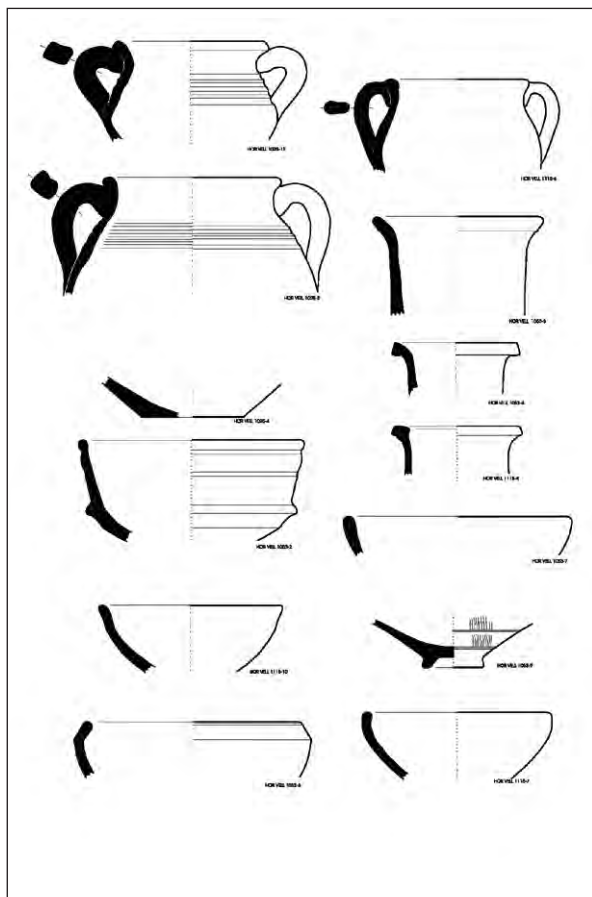
S'han diferenciat quatre fases ceràmiques bàsiques (fig. 4):

Fase I (lám. 1 i 2). Mitjan segle v dC, UE 1025, 1053, 1118.

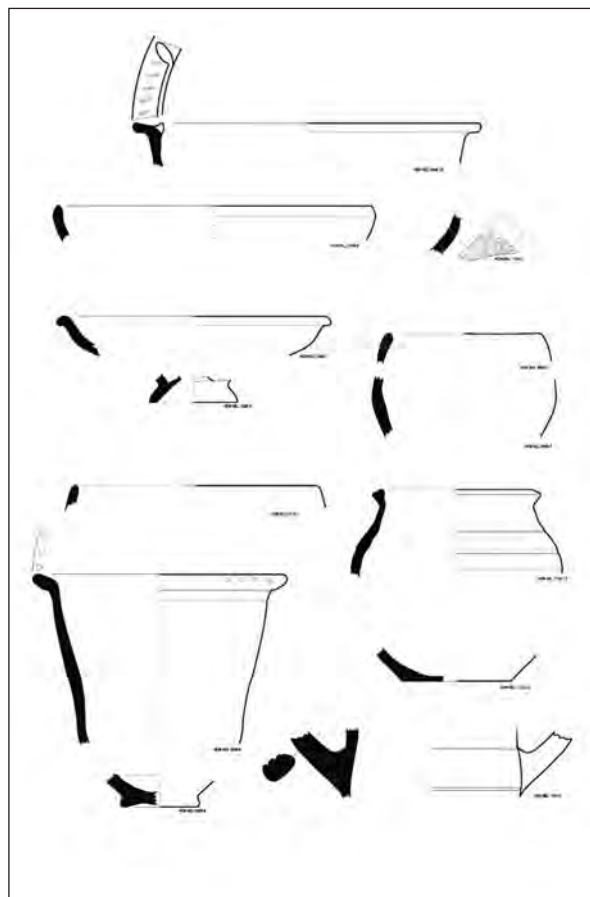
De la ceràmica fina de taula, en destaquem la producció de SCA Hayes 62A (1118-3) i la producció gala SPG Rigoir 6 (1053-9). La ceràmica de cuina destinada al foc està representada per produccions a mà/torn lent de la Mediterrània central (Lípari), que són: les produccions FHMW 1.2, forma 8 (1118-1) i RHW 8.1 (1053-7), possiblement amb origen al sud d'Alacant o Múrcia. També són característiques d'aquesta fase un tipus d'olles destinades al foc fetes a torn, de vora reentrant i base plana (1118-13/14) o vora girada a l'exterior (1025-3/4, 1025-11), ambdues amb la

LA CERÀMICA TARDOANTIGA		
<i>Fases constructives</i>	<i>Ceràmica tardana</i>	<i>Cronologia</i>
Fase imperial (2 subfases)		Segle II-mitjan segle V
Fase tardoantiga I	Fase I	Mitjan segle V
Fase tardoantiga IIA	Fase II Fase III	Primera metitat segle VI- mitjan segle VII
Fase tardoantiga IIB (sense estructures)	Fase IV	Final segle VII- principi segle VIII
Fase islàmica antiga		Segles VIII-IX

Figura 4. L'Horta Vella/02, quadre cronològic.

Làmina 1. Fase I.

Làmina 2. Fase I.

vora engruixida, amb petites nanses de secció quadrangular que surten del llavi i amb canaletes al terç superior de la peça.

Un altre grup és el representat pels recipients a torn, per a contenció, consum, preparació d'aliments o altres activitats auxiliars, no destinats al foc, normalment de pastes oxidants i superfícies engalbades. D'aquest, en destaquem les produccions ebusitanes: un recipient amb tub abocador RE 0901a (1053-6), un llibrell amb decoració digitada (1025-6/8), un cossi (1025-7/9) i d'altres produccions majoritàriament d'origen desconegut: cossis (1118-7, 1118-10), morters (1053-2), morters africans (1025-10), gerres (1053-4, 1053-8, 1118-4) i petites olles de rebost (1118-6). També hi ha constància de gerres amb decoració pintada de color roig (1118-2) i blanc.

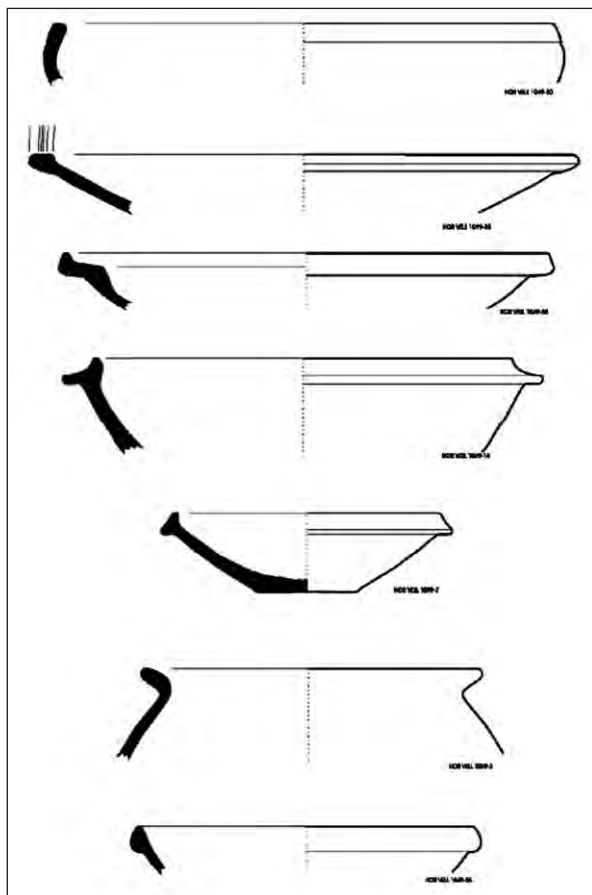
Les àmfores són escasses i únicament se n'han pogut individualitzar les produccions ebusitanes (1025-2) i alguns fragments de pasta africana i bètica.

La cronologia del conjunt ens remet clarament al segle v dC. Malauradament les produccions fines de taula són tan escasses que no ens serveixen

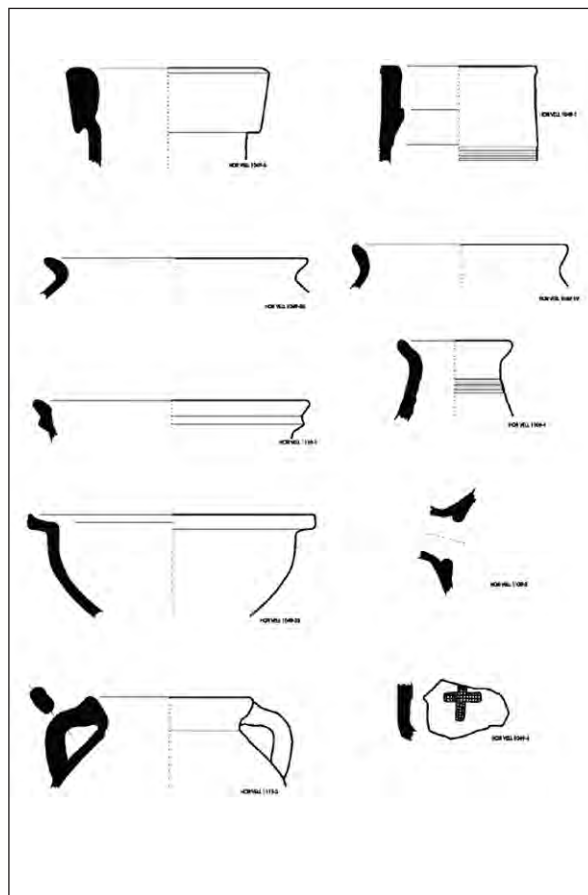
com a indicador cronològic. La SCA Hayes 62 té una cronologia del 350-425. D'altra banda, la SPG és una producció que a València apareix força a partir del segon quart del segle v, però, sobretot, a partir de la segona meitat de l'esmentat segle. Les produccions a mà/torn lent també indiquen una cronologia del segle v. Les ceràmiques RHW 8 es detecten, a València, a partir del segon quart del segle v, i substitueixen la producció RHW 7, típica del segle iv (Burriel i Rosselló, 2000). La producció de Lípari FHMW 1.2 forma 8 (Macias, 1999) també presenta una cronologia similar. Ambdues apareixen, acompanyades també de SPG, al nivell d'enderroc de l'edifici administratiu de l'Almoïna, datat a mitjan segle v (Marín i Ribera, 1999).

Un altre indicador cronològic el tenim en la producció ebusitana de recipients amb tub abocador RE 0901a datats a partir de la primera meitat del segle v i primer quart del segle vi a Eivissa (Ramón, 1986; Ramón i Cau, 1997).

Amb aquestes dades proposem una data de c. 450 per a la formació d'aquests dipòsits que marquen el final de l'ús de les termes com a tal.

Làmina 5. Fase III.

Làmina 6. Fase III.

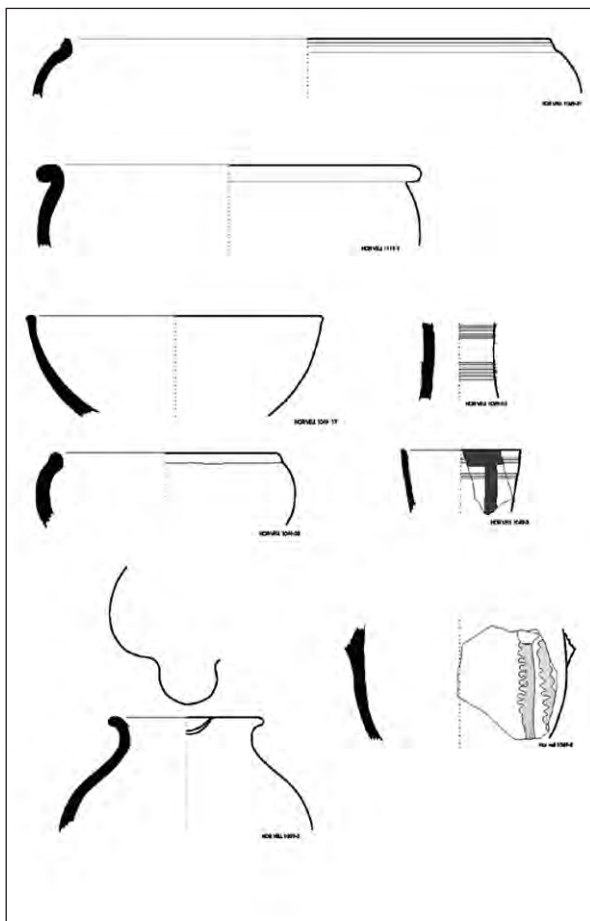
i amb algun exemplar a Cartago (Hayes, 1978, fig. 12.4), tal vegada emparentada amb la forma 108 de Fulford (Fulford i Peacock, 1984), aquesta darrera molt rara. En tot cas, però, són formes pròpies del final del segle VI i VII. El nostre exemplar conserva vernís del tipus D2.

La ceràmica comuna durant aquesta fase és molt abundant i variada. La ceràmica a mà/torn lent, al contrari que al període anterior, i de la mateixa manera que passa a la ciutat de *Valentia* (Pascual, Ribera i Rosselló, 2003), és molt escassa: una cassola baixa (1049-30) de producció desconeguda. De la ceràmica a torn destinada al foc, en destaquen les produccions d'origen africà i les cassoles FCW 68, 12.1 (1049-21) i FCW 64, 24.2 (1049-22); les olles de vora girada, sense nanses (1049-19, 20; 1099-3), habituals a València a partir del 550 juntament amb la cassola FCW 68, 12.1 (Pascual, Ribera i Rosselló, 2003); la cassola FCW 64, 24.2, típica de nivells del final del segle VI i, sobretot, del segle VII; unes altres cassoles, d'origen desconegut, com la 1049-23 i 1049-28, ambdues fetes amb la mateixa pasta i d'origen oriental probablement, ja que la

seva pasta recorda a la *fabrica* 3.9 (Fulford i Peacock, 1984), i un bol o cossi (1049-17).

Destinat al foc, hi trobem un petit gerret amb bec abocador de pessic (1039-2), tal vegada per a escalfar líquids o semilíquids, ja que apareixen sistemàticament amb indicis (sutge) d'haver anat al foc. És una forma que es detectà a València al final del segle VI, però sobretot el segle VII; en tot cas, mai abans del 575 (Pascual, Ribera i Rosselló, 2003). Té similituds amb la sèrie 18 de Gutiérrez Lloret (1996), datada al segle IX, però també en trobem de semblants al Tolmo de Minateda, datats al segle VII (Gutiérrez Lloret, 1998, fig. 7,3). També hi trobem una olla amb nanses, totalment minoritària en relació amb les olles de vora girada sense nanses característiques d'aquest període, representada per l'exemplar 1111-2.

Dins de la ceràmica de cuina no destinada al foc, hi trobem orses i bols amb tub abocador de pasta no ebusitana (1109-2, 1116-1) típics a *Valentia* a partir del final del segle VI i, sobretot, al llarg del segle VII. També morters (1099-7), probablement d'origen africà, en contextos del final

Làmina 7. Fase III.

del segle VI i VII, que imiten profusament els morters amb *visera* curta tipus Hayes 91 D (Pascual, Ribera i Rosselló, 2003).

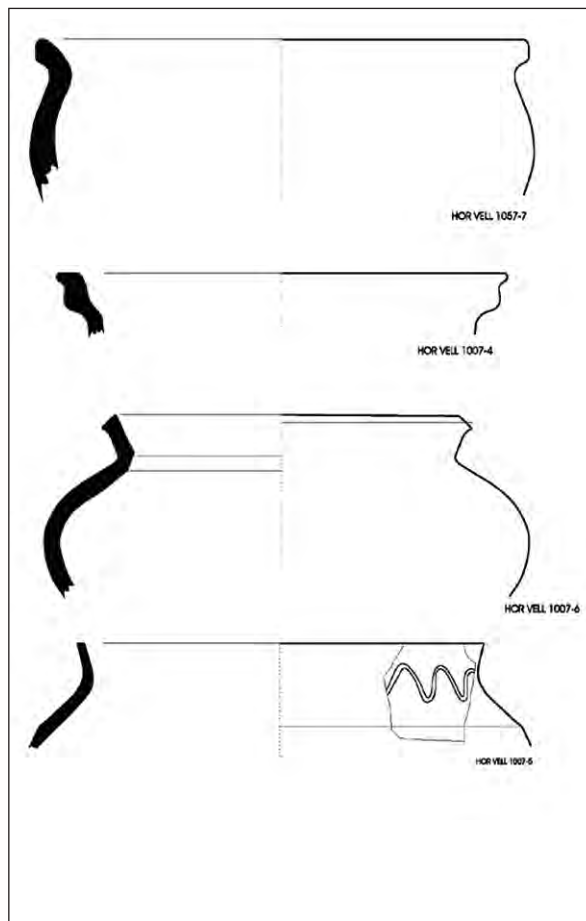
De producció ebusitana, hi trobem cossis amb tub abocador i morters (1049-18).

També trobem orses d'emmagatzematge (1111-1), gerrets amb decoració pentinada 1109-1, gerres pintades de blanc (1049-2) i de roig (1049-3). Un altre tipus de decoració, en aquest cas estampillat, és un fragment de cos de pasta fina grisa decorat amb una creu (1049-4), que ens recorda les produccions grises d'imitació de la *sigillata* paleocristiana de la Meseta (Caballero, 1989).

Quant a les àmfores, n'hi ha d'africanes tipus Keay 55 A (1049-1), Keay 61 D (1049-6), típica del segle VII, un fragment d'amforeta globular amb decoració incisa, símil Keay 71, ebusitana tipus Keay 79 (1099-10), i bètica Keay 19, aquesta darrera ja residual.

Fase IV (làm. 8). Final del segle VII dC - inici del segle VIII dC, UE 1007, 1057.

La ceràmica és molt escassa i de tipologia poc

Làmina 8. Fase IV.

variada, majoritàriament destinada al foc, i feta a mà/torn lent. Probablement residual és la vora motllurada (1007-4) pertanyent a un recipient amb tub abocador, típic de contextos *c.* 575-650. A banda d'això, una peça molt interessant és l'olla amb decoració incisa de meandres 1007-5, de pasta beix clar, fina i amb alguns punts de calç. Aquesta peça té similituds clares amb una altra de similar procedent del nivell d'abandonament del jaciment visigòtic de Pla de Nadal (Riba-roja de Túria), que deu datar-se als primers decennis del segle VIII (Juan i Pastor, 1989, p. 142, fig. 3.2). La peça 1007-6 s'assembla, tècnicament i morfològicament, a les produccions a mà/torn lent de la fase II (concretament, 1015-26) i, per això, probablement sigui residual, encara que no podem deixar d'assenyalar la seva semblança formal amb algunes peces del segle VII de Sant Martí d'Empúries (Llinàs, 1997, fig. 8 i 11). Finalment, parlem d'una cassola alta (1057-7), de pasta marró rogenca amb abundant desengreixant de quars, amb superfícies interiors i exteriors ennegrides, que ens recorda exemplars similars amb nanses de Recópolis (CEVPP, 1991, fig. 1 i 8).

D'altra banda, en estrats islàmics o posteriors, es recuperaren materials residuals, però representatius dels nivells estudiats aquí, com SCA Hayes 91c, 93, 99 i una àmfora africana Keay LXII, que il·lustren una mica més la comercialització d'aquests productes a través del centre redistribuïdor de la ciutat de *Valentia*. Les properes campanyes d'excavació de la vil·la de l'*Horta Vella* de Bétera de ben segur que ampliaran les dades fins ara aportades.

BIBLIOGRAFIA

- BURRIEL, J. M.; ROSSELLÓ, M., 2000: Un vertedero bajoimperial en la C/. Conde de Trénor, 13-14 (Valencia). Estudio de sus materiales, *Saguntum*, 32, Universitat de València, p. 169-184.
- BURRIEL, J. M.; VERDÚ, J. M., 1999: La vil·la romana de les Paretetes dels Moros de Montcada (l'Horta nord), València. Introducció al seu estudi, *Actes del I Congrés d'Estudis de l'Horta nord (Meliana, 16-18 de maig de 1997)*, Centre d'Estudis de l'Horta Nord, p. 19-38, València.
- CABALLERO, L., 1989: Cerámicas de época visigoda y post-visigoda de las provincias de Cáceres, Madrid y Segovia, *Cerámicas de época visigoda en la Península Ibérica. Precedentes y perduraciones. Boletín de Arqueología Medieval*, 3, p. 75-107, Madrid.
- CEVPP, 1991: Cerámicas de época visigoda en la Península Ibérica. Precedentes y perduraciones, IV Congreso Internacional, *Cerámica medieval no Mediterráneo occidental* (Lisboa 1987), p. 49-67, Lisboa.
- CHAVARRÍA, A., 1998: Els establiments rurals del llevant de la Tarraconesa durant l'antiguitat tardana: transformacions arquitectòniques i funcionals, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, xxxix, p. 9-30.
- ESCRIVÀ, V.; MARTÍNEZ, C.; VIDAL, X., 2000: Edeta kai Leiria. La ciutat romana d'Edeta de l'època romana a l'antiguitat tardana, *Lauro*, 9, Ajuntament de Lliria, p. 11-91.
- FULFORD, M. G.; PEACOCK, D. P. S., 1984: *Excavations at Carthage: the British Mission I.2. The Avenue du Président Habib Bourguiba, Salammbô. The Pottery and other ceramic Objects from the Site*, Sheffield.
- GUTIÉRREZ LLORET, S., 1996: *La Cora de Tudmir. De la antigüedad tardía al mundo islámico. Poblamiento y cultura material*, Col·lecció de la Casa de Velázquez, 57. Madrid-Alacant.
- GUTIÉRREZ LLORET, S., 1998: Il confronto con la Hispania orientale: la ceramica nei secoli VI-VII, *Ceramica in Italia: VI-VII secolo. Atti del Convegno in onore di John W. Hayes*, p. 549-567, Florència.
- HAYES, J. W., 1972: *Late Roman Pottery*, Londres.
- HAYES, J. W., 1978: Pottery Report, 1976, HUMPHREY, J. H. (ed.), *Excavations at Carthage, 1976, conducted by the University of Michigan*, IV, p. 23-98, Ann Arbor.
- JUAN, E.; PASTOR, I., 1989: Los visigodos en Valencia. Pla de Nadal: ¿una villa áulica?, *Boletín de Arqueología Medieval*, III, p. 137-179.
- KEY, S. J., 1984: *Late Roman amphorae in the western Mediterranean. A typology and economic study: the Catalan evidence*, British Archaeological Reports, Int. Ser. 196, Oxford.
- LLINÁS, J., 1997: La excavación de la carretera de San Martín de Ampurias (Gerona): Un ejemplo de la evolución de los contextos cerámicos durante la antigüedad tardía en el litoral catalán, *AEspA*, 70, p. 149-169, Madrid.
- MACIAS, J. M., 1999: *La ceràmica comuna tardeoantiga a Tàrraco*, Tulcis 1, Tarragona.
- MARÍN, C.; RIBERA, A., 1999: Un edificio público bajoimperial del foro de Valentia, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 9, p. 277-289, Lleida.
- PASCUAL, J.; RIBERA, A.; ROSSELLÓ, M., 2003: Cerámicas de la ciudad de Valencia entre la época visigoda y omeya (siglos VI-X), *Anejos de AEspA*. XXVIII, p. 67-117.
- RAMÓN, J., 1986: *El baix Imperi i l'època bizantina a les Illes Pitiüses*, Eivissa.
- RAMÓN, J.; CAU, M. A., 1997: Niveles de época vándala de Es Castell (Eivissa), *Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (IV-X)*. *Arqueo Mediterrània*, 2, p. 269-311.
- REYNOLDS, P., 1987: *El yacimiento tardorromano de Lucentum (Benalua-Alicante): Las cerámicas finas*, Catálogo de Fondos del Museo Arqueológico II, Diputació Provincial d'Alacant.
- REYNOLDS, P., 1993: *Settlement and Pottery in the Vinalopó Valley (Alicante, Spain) A. D. 400-700*, BAR International Series 588, Oxford.

LA NECRÒPOLIS I LES TROBALLES MONETÀRIES DEL JACIMENT VISIGÒTIC DE LA SENDA DE L'HORTETA A ALCÀSSER (VALÈNCIA)

Llorenç Alapont Martín - Francisco J. Tormo Ferriols

Els primers indicis de l'existència d'un jaciment visigòtic localitzat al paratge de la *Senda de l'Horteta*, una zona periurbana del terme d'Alcàsser, situat a 17 km al sud de València, van aparèixer els anys trenta com a conseqüència de les diverses i extraordinàries troballes de nombrosos trients i *solidus auris* visigòtics d'imitació (Febrer, 1981, p. 17-18). Sabem, per la gran repercussió que va tenir a la premsa del moment, que foren diversos els agricultors que trobaren monedes d'or mentre treballaven els camps adjacents al vell camí de l'*Horteta*. La majoria de les monedes desaparegueren en ser venudes a col·leccionistes o foses per a fer altres joies. No obstant això, algunes continuen en mans dels familiars dels descobridors, els quals les han cedit amablement per a ser estudiades.

La presència de la necròpolis es va evidenciar pocs anys després, quan gràcies als treballs agrícoles fets als camps situats a la banda est de la *Senda de l'Horteta* es descobriren diverses fosses, que segons els testimonis orals, allotjaven un nombre elevat d'ossos humans regirats i diferents gerretes ceràmiques que contenien monedes d'or. Transformacions agrícoles posteriors tragueren a la llum més tombes, i el que és més significatiu, una cambra funerària que albergava un esquelet junt amb una destal i una gerreta ennegrida.

Hem d'advertir que el jaciment mai no ha estat excavat, per aquest motiu, només pretenem estructurar, a partir de les comunicacions orals i l'estudi numismàtic, una sèrie d'hipòtesis de treball que ens serveixin per abastar una aproximació a la interpretació històrica i arqueològica del jaciment.

El jaciment de la *Senda de l'Horteta* està en un emplaçament estratègic. Molt pròxim a la via Augusta, se situa en una ruta natural d'accés entre la costa, l'Albufera concretament, i l'interior,

per Toris i Requena. Es tracta, doncs, d'un indret estructurat per a controlar un territori ric en vil·les rústiques, on l'explotació agrícola degué ser intensa i on segurament va tenir lloc un important trànsit de persones i mercaderies.

La necròpolis sembla que s'estén sobre una superfície aproximada d'1 ha. Les tombes estaven formades per fosses rectangulars orientades est-oest, cobertes per grans lloses de pedra de forma irregular. A l'interior apareixien gran quantitat d'ossos humans regirats, que probablement pertanyien a diferents individus, junt amb diverses gerretes ceràmiques, que segons els testimonis consultats, contenien diverses monedes d'or. La presència de trients i *solidus aureus* a l'interior de les gerres funeràries és un fet prou inèdit, i ens planteja dubtes sobre la realitat d'aquesta descripció. De tota manera, l'extraordinària concentració d'aquest tipus de monedes, ja sigui fora o dins del context funeràri, en l'àmbit rural on es troba el jaciment, presenta importants interrogants, sobretot si tenim en compte l'escassetat d'exemplars documentats a la mateixa València, on se suposa que es trobava la seca.

Trobem una semblança d'aquest tipus de tombes a la pròxima necròpolis d'*Els Xarcons*, a Montserrat, situada a la mateixa via d'accés cap a l'interior. En aquest jaciment, el SIP va documentar el 1956 una sepultura excavada de forma rectangular, revestida amb grans lloses cobertes per unes altres tres disposades horitzontalment, que contenia tres esquelets, una gerra, dos arets de bronze, dues arracades del mateix material, sis agulles i un collar de peces de quars i pasta vítria (Plà, 1961, p. 227-228). La gerra i els objectes personals situen l'enterrament en unes dates compreses entre mitjan segle VI i el segle VII.

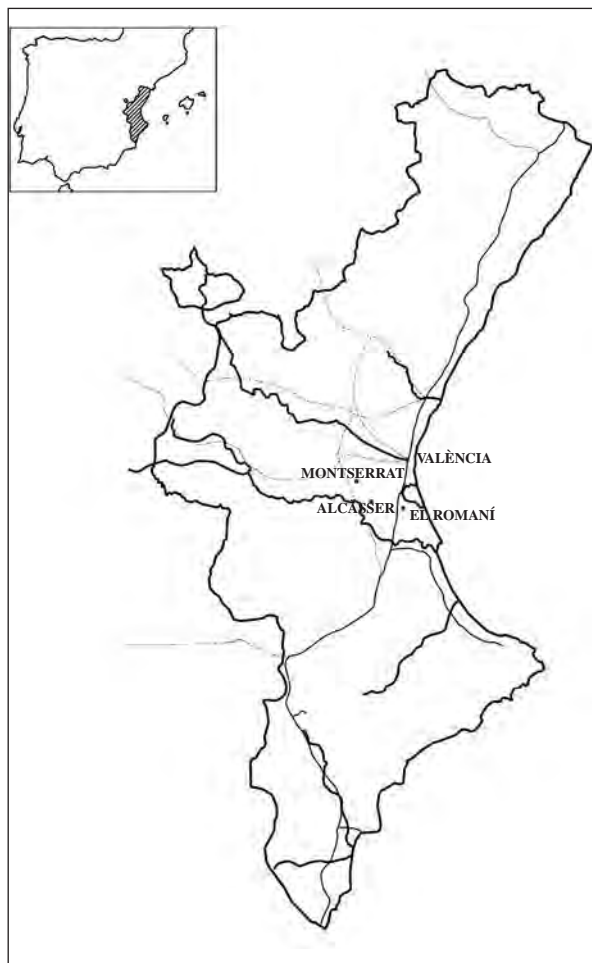

Figura 1. Situació dels jaciments en relació amb les principals vies de comunicació.

Una altra troballa important feta a la necròpolis de la *Senda de l'Horteta* va ser la cambra funerària excavada pels mateixos agricultors que la descobriren. Segons la descripció d'aquests treballadors, s'accedia a la cambra sepulcral mitjançant una rampa coberta per lloses de grans dimensions, l'entrada de la qual era tancada per una altra llosa. Aquest passadís donava entrada a un sepulcre, excavat al sòl natural de conglomerat calcari, de forma quadrangular i sostre voltat. Al centre de la cambra hi havia un banc de pedres sobre el qual es disposava un esquelet junt amb una destral amb mànec de pedra i pala acabada en punta en un extrem i tall en l'altre. A l'interior del sepulcre també es va trobar una gerreta ennegrida que era buida. La presència d'aquest tipus d'armes era molt inusual als dipòsits funeraris d'època visigòtica. El paral·lelisme més similar el trobem a la necròpolis de Vistalegre, a Asp (Alacant), datada al segle VII. En aquest cementiri es va documentar una tomba que contenia fragments de ferro d'una peça imprecisa,

encara que un dels fragments pertany probablement a un mànec. Un altre sepulcre mostrava una fulla de ferro junt amb el braç esquerre del difunt (Rosselló, 1987, p. 376). També hi ha semblances a les necròpolis d'Aldaieta (Àlaba) i Buzaga (Navarra), on es va documentar un nombrós conjunt de destrals de combat o *franciscas* datades des del final del segle VI fins al VIII, i que els excavadors han relacionat amb assentaments merovingis al sud dels Pirineus (Azkárte, 1993). En efecte, aquest tipus d'armes és típicament franc, amb paral·lelismes clars amb peces merovingies datades a les necròpolis franceses durant un llarg període que abasta des del segle V fins al final del segle VII (Nice, 1994). Fins i tot Isidor de Sevilla a les *Etimologies* (XVIII, 6, 9) esmenta les destrals *secures*, i comenta que els hispans les anomenen *franciscas*, atès que eren utilitzades pels francs (Oroz i Marcos, 1993). Tot fa pensar que l'ús generalitzat de les destrals de combat o *franciscas* és una característica franca que molts pobles veïns adoptaren (Lebedynsky, 2001, p. 168-172), i que eren unes armes conegudes pels visigots, com ho demostra el passatge d'Isidor de Sevilla, i pels innegables contactes entre aquests i els francs. No obstant això, no sembla que la destral de combat sigui una arma habitual a la panòplia militar visigòtica. No hem de descartar la possibilitat que el difunt enterrat a la cambra sepulcral d'Alcàsser fou un guerrer franc, ja que no és gens estrany, en aquella època, la presència d'elements estrangers en els diferents exèrcits dels incipients regnes bàrbars, junt amb el fet que els visigots normalment no se soterraven amb l'armament.

El que és realment significatiu és la similitud entre la cambra funerària de l'*Horteta* i les cambres sepulcral del Romaní, localitzades molt pròximes a la via Augusta i a escassos 5 km d'Alcàsser. En aquest jaciment, el SIP va documentar, a l'inici dels anys cinquanta, dues tombes de cambra. La primera presentava una rampa excavada al sòl original, segellada per una llosa, que donava accés a un espai voltat de forma quadrangular. Al centre de la cambra apareixia una fossa rectangular i als costats dos bancs adossats a les parets que albergaven dos esquelets cadascun. Enfront de l'accés es trobava una reduïda fornícula. Un dels difunts, situat al banc de l'esquerra, portava un anell i dues arracades. També es va trobar junt amb els cossos una gerra ceràmica (Fletcher i Plà, 1952, p. 277-280). La segona de les cambres descobertes al Romaní consistia en un corredor subterrani llarg que finalitzava en una habitació àmplia, la qual es trobava en part derriuïda a causa del despreniment del sostre. A l'interior no es va recuperar

cap material (Fletcher, 1956, p. 43). Els últims estudis dels materials situen cronològicament la necròpolis del Romaní entre el final del segle VI i el segle VII, datació ja suggerida pels mateixos excavadors (Gisbert, 1986, p. 207-215).

Aquestes cambres sepulcral no representen un tipus d'estructura funerària massa estès i conegut; l'exemple millor documentat és el de la cambra funerària número 1 de la basílica de Fornells a Menorca, datada al final del segle VI i l'inici del VII (Navarro, 1982). No obstant això, a la província de València són diverses les necròpolis que presenten tombes d'aquest tipus, com és el cas de la cambra sepulcral de *Los Praos*, a Requena, on es construí un corredor segellat per una gran llosa que donava accés a un abric natural que contenia set esquelets, dos dels quals eren d'infants. Junt amb els cossos es trobaren quatre anells (Fletcher, 1973, p. 93-94). També forma part d'aquest tipus la cambra sepulcral d'Anna. Es tracta d'un espai voltat, tallat en el conglomerat calcari del terreny, que dona accés a una altra cambra situada en un nivell inferior (Plà, 1982, p. 112-113). Un altre exemple de cambra funerària és al sepulcre de *La Falquia*, a Beneixida. En aquest cas, un corredor excavat al sòl d'argila conduïa a una sala de planta circular, la volta de la qual va ser destruïda. D'aquesta habitació sortia un altre passadís que desembocava en una gran cambra rodona i voltada que s'obria a unes altres tres de més reduïdes. A l'interior es varen trobar components ossis regirats, una fíbula de bronze, vuit peces de collar de pasta vítria i una gerra ceràmica amb nanses (Plà, 1961, p. 227-228). Finalment, més al sud, localitzem la cambra sepulcral de *Les Llomes*, a Bocairent. Es tracta d'una cripta voltada, excavada al sòl original, amb una pilastra central, a la qual s'accedia per un corredor subterrani. La cambra presentava a les parets una sèrie de fornícules. Malauradament, no es va documentar cap material a l'interior (Plà, 1966, p. 275-328). Totes aquestes estructures funeràries s'adscriuen a un període cronològic d'època tardoantiga, situat entre el final del segle VI i el segle VII, i tenen en comú la ubicació rural i probablement estratègica en relació amb les vies de comunicació.

Les troballes monetàries, és a dir, els trients auris trobats a la necròpolis del jaciment de la *Senda de l'Horteta*, mereixen una anàlisi a part. De totes les peces, només se n'han pogut recuperar i analitzar quatre encunyacions visigòtiques a nom dels emperadors bizantins Justinià I i Justí II. El cronista local Manuel Vicente Febrer Romaguera va donar a conèixer ja fa alguns anys aquest tresor en un breu comentari que iniciava la història de la població.

Així doncs, les escasses notícies escrites que poseïm sobre la troballa d'aquestes monedes les trobem al llibre que tracta sobre la història d'Alcàsser (Febrer Romaguera, 1981, p. 17-18):

Que existió un remoto poblamiento [en Alcácer], al menos en el último período romano, parece probarlo el hallazgo hace años de una necrópolis o cementerio en la senda de la Horteta que iba a parar al camino de Torrente. Esta necrópolis, que parece que era del siglo VI después de Cristo, nos lleva a pensar que en esta zona hubo algún tipo de poblamiento desde épocas anteriores. Entre los restos hallados en la necrópolis destacaron unas monedas que, examinadas por especialistas, se identificaron con acuñaciones visigodas que contenían leyendas y efigies del emperador bizantino Justiniano I (muerto en el año 565), tales como D. N. IVSTINIANVS (Nuestro señor Justiniano), que se explican tanto por la momentánea ocupación que los ejércitos bizantinos hicieron de algunas zonas del reino visigodo, como por la costumbre oficial visigoda mantenida hasta el rey Leovigildo de realizar acuñaciones de moneda a nombre de los emperadores de Bizancio.

L'any 383, al sistema monetari romà aparegueren els trients per a reemplaçar el *semmissis* o mig sou; el patró or era l'únic element estable dins del sistema. Comparativament amb el període altoimperial aquestes monedes tenen les seves figures, tant d'anvers com de revers, i les seves llegendes, molt simplificades i esquemàtiques, i els bustos apareixen amb poc relleu, la qual cosa denota el caràcter d'imitació. La majoria són còpies dolentes de les monedes imperials, i porten el nom i l'efígie de l'emperador romà corresponent.

Els sous i trients bàrbars (germànics) del segle V són d'aparició prou comuna a la Península; l'atribució geogràfica és complexa, ja que és gairebé impossible determinar-ne la seca. Les encunyacions d'aquestes peces foren nombroses, perquè el trient era la unitat monetària de circulació en or a l'economia de l'època, i algunes imitacions del segle V van seguir encunyant-se perquè es necessitaven a les províncies ocupades. S'intentava adaptar els tipus de les monedes al gust del moment i es variava el nom de l'emperador segons anaven succeïent els canvis imperials.

La disgregació de l'Imperi d'Occident, l'establiment dels pobles bàrbars i el domini bizantí en alguns territoris del Mediterrani occidental, convertiren els segles V i VI en un dels períodes de més complexitat històrica i encara prou desconegut des del punt de vista numismàtic. Des del prin-

cipi del segle v, a causa dels greus problemes econòmics, el dèbil estat imperial va emprendre un decreixement substancial de tota la producció monetària, circumstància que va propiciar la disminució dràstica i generalitzada del subministrament de moneda; aquest fet va afectar tots els territoris imperials, però sobretot l'àrea occidental del Mediterrani i especialment *Hispania*, mancada d'un taller actiu pròxim i cada vegada més allunyada dels interessos imperials (Marot, 2000, p. 274-275).

No obstant això, durant els segles v i vi, l'existència i el dinamisme de centres urbans importants, alguns amb una sòlida activitat econòmica i fins i tot política, sembla que van desestimar el declivi d'una economia monetària (Marot, 1988, p. 72). Investigacions recents en què s'analitzen troballes monetàries amb procedència arqueològica concreta permeten corroborar la continuïtat de pràctiques monetàries i la incorporació de noves emissions durant els segles v i vi; tot això permet una nova visió de l'estructura econòmica de la península Ibèrica.

Com hem dit, l'estat romà, debilitat i amb greus problemes econòmics, va permetre i va tolerar el manteniment de les monedes de bronze antigues i en progressiva devaluació; així doncs, la provisió deficient de monedes d'escàs valor va ocasionar el manteniment dels antics exemplars de bronze, però també l'aparició ràpida de mètodes de restitució i d'adaptació. L'arqueologia evidencia en aquest període l'aparició d'una sèrie de recursos o estratègies d'iniciativa privada o local que tenen la finalitat d'esmenar l'abastament insuficient de noves monedes de bronze (Marot, 1988, p. 74). Un dels recursos que va adquirir més intensitat en algunes zones peninsulars, com és el cas d'alguns enclavaments de la costa mediterrània, fou l'aparició de monedes d'imitació que van haver de solucionar les necessitats monetàries més primàries.

Les encunyacions trobades a la localitat d'Alcàsser, que corresponen a imitacions visigòtiques de monedes dels emperadors Justinià I i Justí II, han de ser relacionades amb el tresor de Recópolis, Zorita de los Canes (Guadalajara). Quant a volum i a composició, el conjunt de monedes recuperades a les excavacions efectuades a Recópolis representa el testimoni numismàtic i arqueològic més important de l'abast monetari en l'àmbit peninsular al final del segle vi, la qual cosa el va convertir en una de les referències essencials dels investigadors de l'economia d'aquest període (Barral, 1976, p. 65-66). Aquest dipòsit publicat per l'arqueòleg J. Cabré el 1946, que destaca dins de l'homogeneïtat de la majoria de la resta de troballes peninsulars, fou trobat al nord de l'*atrium* d'una basíli-

ca d'època visigòtica (Cabré, 1946), i era compost de noranta trients d'or, encunyats a nom de Justinià I, Justí II i Leovigild. Una de les aportacions principals del tresor de Zorita de los Canes és que ens permet atribuir als contingents visigòtics aquesta moneda d'or bizantina rebuda a la península Ibèrica, que van transformar i van imitar a mesura que avançava la conquesta territorial (Barral, 1976, p. 65-66); aquesta troballa ens ofereix una via d'acoblament de la circulació monetària d'aquest període a la península Ibèrica, al mateix temps que constata que les monedes a nom de Leovigild circularen al mateix temps que les monedes de Justinià I i de Justí II.

MONEDES

Trients núm. 1. Pes: 1,3. Diàmetre: 14 mm. P. d'encunys: 6 h.

A. Bust de l'emperador a l'esquerra, amb creu al pit; lleg. D. N. IVSTINVS PP AVG.

R. Victòria a l'esquerra, amb corona de llorer i sostenint una gran creu; lleg. VICTORYA VICTORYA; en exerg CONOOB.

Trients núm. 2. Pes: 1,4. Diàmetre: 14 mm. P. d'encunys: 7 h.

A. Bust de l'emperador a l'esquerra, amb creu al pit; lleg. D. N. IVSTINIANVS PP AVG.

R. Victòria a l'esquerra amb corona de llorer i sostenint una gran creu; lleg. VICTORY VTOR AVG.; en exerg CONOOB.

Trients núm. 3. Pes: 1,45. Diàmetre: 14 mm. P. d'encunys: 8 h.

A. Bust de l'emperador a l'esquerra, amb creu al pit; lleg. D. N. IVSTINVS PP AVG.

R. Victòria a l'esquerra, amb corona de llorer i sostenint una gran creu; lleg. VICTORIA VICTOR AVG.; en exerg CONOOB.

Trients núm. 4. Pes: 1,4. Diàmetre: 15 mm. P. d'encunys: 7 h.

A. Bust de l'emperador a l'esquerra, amb creu al pit; lleg. D. N. IVSTINIANVS PP AVG.

R. Victòria a l'esquerra, amb corona de llorer i sostenint una gran creu; lleg. VICTORIA VICTOR AVG.; en exerg CONOOB.

A l'hora d'interpretar les dades exposades hem de tenir en compte que l'estat visigòtic es va esforçar contínuament per mantenir un sistema fiscal centralitzat, que conservava els tributs heretats del baix Imperi, com per exemple l'*adaeratio*, la *capitatio iugatio*, la *solutio auraria* i les taxes de duanes, peatges, consums, etc. (García Moreno, 1982, p. 335). Així doncs, com afirma el mateix García Moreno (1982, p. 339), la utilització d'un sistema fiscal basat en l'*adaeratio* fins ben entrat el segle VII, així com la inusual troballa de tresors de monedes visigòtiques a l'Hermida (Santander) i a Mauleón (Pirineus atlàntics), sostenen la hipòtesi de la utilització dels trients auris visigòtics per a avituallar i mantenir l'exèrcit.

Un altre fet que cal tenir en compte és la política de reorganització i control del territori iniciada per Leovigild al final del segle VI. La importància que adquirí la ciutat de València en aquesta època com a seu episcopal, seca, i base consolidada enfront del domini bizantí del sud (Ribera i Rosselló, 2000, p. 153-154), junt amb la pretensió del monarca de consolidar la seva autoritat monàrquica mitjançant la defensa i el control del territori, va portar Leovigild a establir un sistema defensiu al llarg del limes per a defensar la ciutat i el seu territori, i per suposat, per a controlar les seves rutes d'accés i d'abastament (Rosselló, 2000). Segons la nostra opinió, els assentaments com el d'Alcàsser, destinats al control de les vies de comunicació principals i de l'abastament del territori, degueren formar part del conjunt de *castra*, del sistema defensiu proposat per Rosselló (2000, p. 131-133), compost per una primera línia de *castra* i *castellum* i una segona formada per ciutats emmurallades.

Podem concloure que la necròpolis de la *Senda de l'Horteta* possiblement va pertànyer a un assentament militar integrat dins del sistema fronterer estructurat per al control defensiu de les vies de comunicació i l'accés a la ciutat de València i el seu territori, enfront de l'ocupació bizantina del sud i del sud-est hispans. Esperem, no obstant això, poder confirmar aquestes hipòtesis durant la intervenció arqueològica que iniciarem pròximament.

AGRAÏMENTS

A Rosa Hernández i Vicent Marí per donar totes les facilitats possibles per a l'estudi de les monedes.

A Miquel Rosselló i Albert Ribera per les valuoses opinions i suggeriments.

BIBLIOGRAFIA

- AZKÁRTE GARAI-OLAUN, A., 1993: Francos, aquitanos y vascones. Testimonios arqueológicos al sur de los Pirineos, *Archivo Español de Arqueología*, 66, p. 149-176.
- BARRAL ALTET, X., 1976: *Circulation des monnaies suèves et visigotiques*, p. 65-92, Munic.
- CABRÉ, J., 1946: Un hallazgo de monedas de oro en la ciudad de Recópolis. El problema de la fundación de dicha ciudad, *Crónica del II Congreso Arqueológico del Sudeste Español*, Albacete.
- FEBRER, M. V., 1981: *Alcácer, su historia*, p. 17-18, Alcàsser.
- FLETCHER, D., 1956: Prospección de una galería subterránea en el término municipal de Sollana, *Labor del SIP y su Museo el pasado año 1954*, p. 43, València.
- FLETCHER, D., 1973: *Labor del SIP y su Museo el pasado año 1971*, p. 93-94, València.
- FLETCHER, D., 1974: *Labor del SIP y su Museo el pasado año 1972*, p. 111, València.
- FLETCHER, D.; PLA, E., 1952: Arqueologia de la comarca de Sollana (València), *ACCV*, xx, p. 277-280, València.
- GARCÍA MORENO, L. A., 1982: Cecas visigodas y sistema económico, *II Reunión d'Arqueologia Paleocristina Hispànica*, Barcelona (1982), p. 335-339, Barcelona.
- GISBERT, J. A., 1986: Las cerámicas de cronología visigoda en las necrópolis del País Valenciano, *II CCMMO*, p. 207-215.
- GONZÁLEZ VILLASCUSA, R., 2001: *El mundo funerario romano en el País Valenciano*, Casa Velázquez-Instituto Valenciano de Cultura, Madrid-Alacant.
- LEBEDYNSKY, I., 2001: *Armes et guerriers barbares au temps des grandes invasions*, IV au VI siècle après J. C., París.
- MAROT, T., 1998: La Península Ibérica en los siglos V-VI: consideraciones sobre provisión, circulación y usos monetarios, *Actas del X Congreso Nacional de Numismática*, Albacete.
- MAROT, T., 2000: El uso de la moneda en la antigüedad tardía, *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, p. 274-275, València.

- NAVARRO SÁEZ, R., 1982: Las cerámicas finas de la basílica de Fornells, Menorca, *II Reunió d'Arqueologia Paleocristina Hispànica*, Montserrat (1978), Barcelona.
- NICE, A., 1994 : L'habitat mérovingien de Goudelancourt-les-Pierrepont (Aisne). Aperçu provisoire d'une unité agricole et domestique des VI et VII siècles, *Revue Archéologique de Picardie*, 1, Amiens.
- OROZ, J.; MARCOS, M., 1993: *San Isidoro de Sevilla. Etimologías*, Biblioteca de Autores Cristianos.
- PITON, D., 1985: La Necrópole de Nouvion-en-Ponthieu, *Dossiers Archéologiques. Historiques et Culturels du Nord et du Pas-de-Calais*, 20, Berck-sur-Mer.
- PLÀ BALLESTER, E., 1961: Actividades del Servicio de Investigación Prehistórica (1956-1960), *APL*, IX, p. 227-228.
- PLÀ BALLESTER, E., 1966: Actividades del Servicio de Investigación Prehistórica (1961-1965), *APL*, XI, p. 275-328.
- PLÀ BALLESTER, E., 1982: *Labor del SIP y su Museo el pasado año 1981*, p. 112-113, València.
- RIBERA LACOMBA, A.; ROSSELLÓ MESQUIDA, M., 2000: La ciudad de Valencia en época visigoda, *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, p. 153-154, València.
- ROSSELLÓ, N., 1987: Necrópolis de Aspe, Alicante, *CAME*, II, p. 376, Madrid.
- ROSSELLÓ MESQUIDA, M., 2000: El recinto fortificado de «València la Vella» en Ribarroja de Turia, *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, p. 131-133, València.

APROXIMACIÓN AL URBANISMO DE *ILICI AUGUSTA* DURANTE LA ANTIGÜEDAD TARDÍA

Antonio M. Poveda Navarro*

INTRODUCCIÓN

En el yacimiento arqueológico de la Alcudia (Elche) existió un centro urbano ibérico en la desembocadura del río Vinalopó y muy cerca de la costa que dio paso a la creación de una colonia romana triunviral (43-42 a. C.), refundada poco después por el legado de Augusto, Tito Statilio Tauro (Ramos y Uroz, 1992, pp. 98-100). Así surgió la denominada *Colonia Iulia Ilici Augusta* (27 a. C.), que dispuso de un importante enclave portuario fundamental para su desarrollo económico y su fácil conexión con el norte de África y el mar Mediterráneo, el denominado *Portus Ilicitanus* (Sánchez *et al.*, 1986; Sánchez, 1997, pp. 63-78), auténtica puerta de entrada de gentes, mercancías (Márquez Villora, 1999), ideas culturales y religiosas, circunstancia especialmente evidente para la temprana llegada (al menos desde el primer tercio del siglo IV d. C.) y difusión del cristianismo en *Ilici* y su *territorium*, como ya hemos puesto de relieve en otras ocasiones (Poveda Navarro, 2000a, pp. 569-570; 2000b, p. 85; Poveda y Ramos, 2003, pp. 17-18). Esa misma coyuntura permitió la constitución de una sede episcopal romana, constatada al menos desde el primer cuarto del siglo VI d. C., que, tras una pertenencia efímera a los bizantinos entre la segunda mitad de ese mismo siglo y el final del primer cuarto del siglo VII d. C., se convirtió en un obispado visigótico hasta su desaparición, con la instalación de los musulmanes en la zona. La última referencia conocida es una mención a un *pontifex ilicitano* llamado Teudeguto, que aparece en una reunión de obispos béticos del año 862, en la corte califal de Cór-

doba (Llobregat Conesa, 1975, pp. 57-59; Poveda Navarro, 2000b, p. 92; Poveda y Ramos, 2003, p. 35).

La comunidad habitante de la ciudad tardorromana fue evolucionando históricamente bajo soberanía hispanorromana, bizantina y visigótica; ello conllevó un proceso paralelo de transformación de su mismo urbanismo, que puede parangonarse con el de otras ciudades tardías de *Hispania* e incluso de otros lugares del Mediterráneo.

Las actuaciones arqueológicas en el lugar tienen una larga tradición, pues entre el siglo XVIII y el primer tercio del XX, fueron muchas las rebuscas y excavaciones realizadas por estudiosos y eruditos, entre las que destacan sobre todo las intervenciones de E. Albertini y Aureliano y Pedro Ibarra (Albertini, 1905; 1906; 1907; Ibarra y Manzoni, 1879; Ibarra Ruiz, 1905; 1906; 1926). No obstante, fue a partir del año 1935 cuando comenzaron las excavaciones arqueológicas de mayor trascendencia, de la mano de Alejandro Ramos Folqués (1955; 1962; 1972), continuadas hasta el día de hoy por sus descendientes, primero Rafael Ramos Fernández (1983, pp. 147-172; 1995a, pp. 1231-1233; 1995b, pp. 349-353) y luego éste con Alejandro Ramos Molina (2001; 2002). Finalmente, en una nueva etapa recientemente iniciada, un equipo científico de la Universidad de Alicante encabezado por Lorenzo Abad Casal (2001; 2002) se suma a las investigaciones arqueológicas, iniciando una aportación de datos, desde el año 1999, que parece abrir nuevas expectativas que pueden ampliar el conocimiento y la valoración de la antigua ciudad de *Ilici*, o al menos, eso sería lo deseable. También nosotros hemos participado en alguna medida en la investigación arqueológica de *Ilici*, llegando incluso a responsabilizarnos, junto a Jaime Molina Vidal, de la excavación de un sector del posible foro, en los

* Universidad de Alicante.

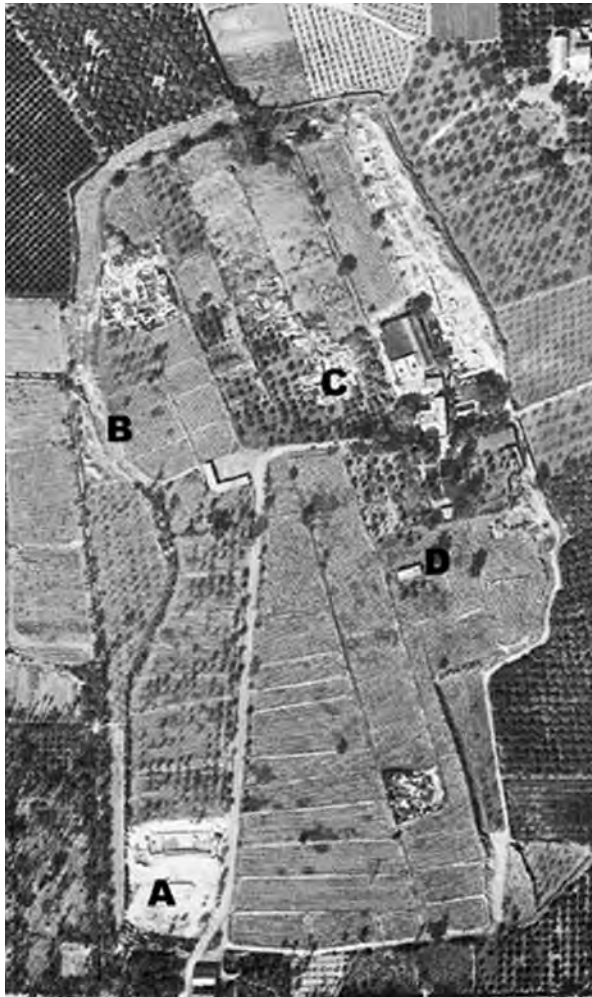

Figura 1. Vista aérea del yacimiento de la Alcudia (*Ilici*). A. basílica; B. termas occidentales; C. foro; D: termas orientales.

meses de septiembre y octubre de 1994, lo que hizo que pudiéramos publicar una importante información estratigráfica, valorando en especial los materiales arqueológicos de la fase tardorromana y planteando una profunda remodelación urbanística en esa zona de la ciudad (Molina y Poveda, 1997, pp. 141-154). Sin embargo, los resultados científicos entonces presentados, a pesar de su evidencia y significado, no parecen haber sido tenidos en cuenta suficientemente por la investigación posterior, que prácticamente los desconoce.

EL INICIO DE LA CRISTIANIZACIÓN DE LA TOPOGRAFÍA: LA BASÍLICA

La muy temprana aparición de un edificio de culto cristiano en *Ilici* sobre restos constructivos romanos bajoimperiales permite plantear las primeras remodelaciones urbanas a consecuencia de la introducción del cristianismo. El elemento arquitectónico más evidente de ello fue la construcción de la iglesia paleocristiana o basílica ilicitana, de cuyo origen y evolución nos hemos ocupado en los últimos años en varias publicaciones (Poveda Navarro, 2000a, pp. 569-586; 2000b, pp. 85-92; Márquez y Poveda, 2000, pp. 185-198; Poveda y Ramos, 2003, pp. 20-26), como por ejemplo en la reunión anterior a la actual, de modo que vamos a tratarla sin demasiado detalle.

La tradicionalmente denominada basílica-sinagoga es un edificio cuya complejidad ha provocado su ausencia en recientes estudios sobre la arquitectura paleocristiana peninsular, o la repetición de las conclusiones de antiguos trabajos sin una

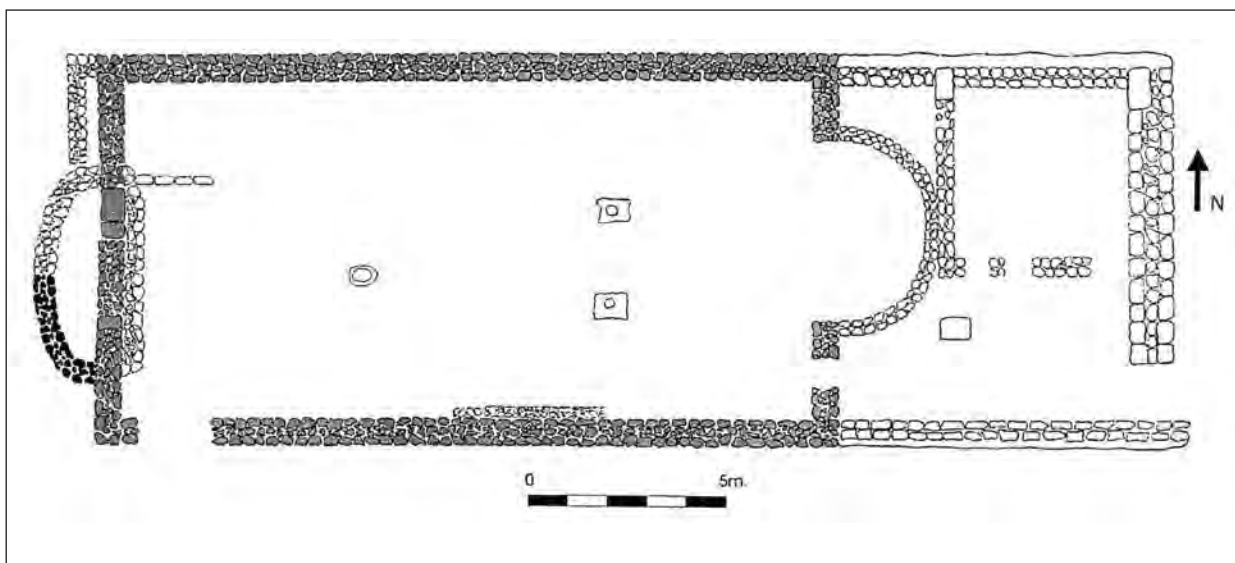

Figura 2. Planta con la evolución de las estructuras de la basílica a partir del aula original (en tonalidad gris).

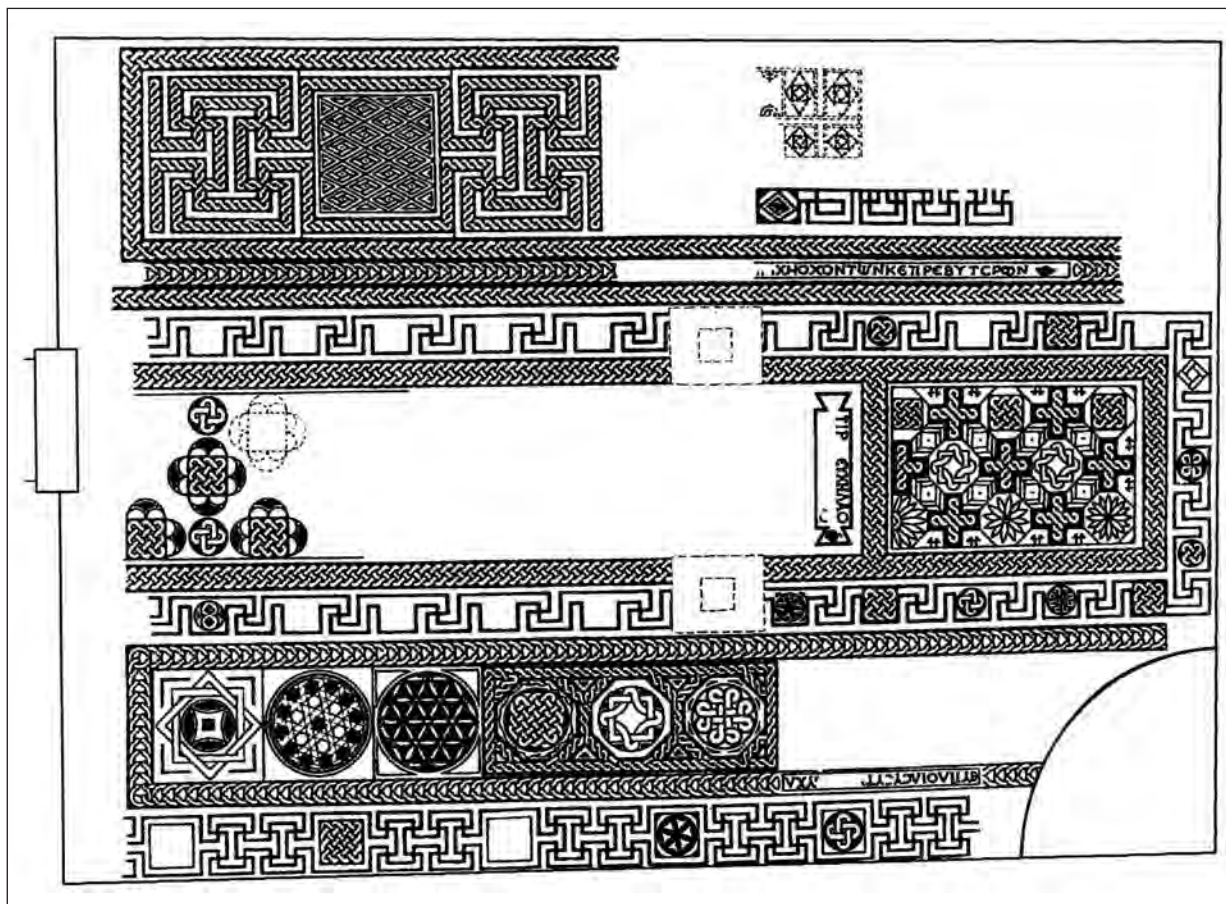

Figura 3. Mosaico de la primitiva basílica de *Ilici*, según P. de Palol.

adecuada perspectiva crítica. Las principales tareas de excavación del edificio tuvieron lugar en 1905 de la mano de E. Albertini y P. Ibarra. Hubo que esperar hasta los años 1947 y 1948 para que continuasen las investigaciones sobre el monumento. En ese contexto, se produjo una segunda excavación de la zona por parte de A. Ramos Folqués (1955, pp. 130-133, lám. 105 y 106, fig. 38) y un trabajo de síntesis realizado por H. Schlunk (1947, pp. 335-379).

Tras una intervención esporádica en 1954, otra excavación arqueológica para consolidar los restos del edificio permitió, a finales de los años ochenta, obtener cierta información que sirvió para completar más los estudios realizados hasta el momento. La construcción es una estructura rectangular rematada en su lado este por un ábside semicircular y pavimentada por una serie de mosaicos con gran diversidad de motivos decorativos geométricos y policromos entre los que aparecen tres inscripciones redactadas en un griego poco cuidado. Han sido precisamente estos epígrafes y su interpretación los centros del debate que ha girado especialmente en torno al carácter y función del edificio.

Los partidarios del funcionamiento como sinagoga del edificio original con los mosaicos se apoyan en la lectura e interpretación de estas inscripciones, o al menos, en dos de ellas. La primera se localizó en la banda central de mosaicos, enmarcada en una *tabula ansata* y en dos líneas de texto, de las que se ha conservado parcialmente la superior, en la que se lee «*proseukhé lao*», traducido como «lugar de oración del pueblo de Dios». Aunque se ha constatado que en la cultura judía el término *proseukhé* aparece frecuentemente designando una sinagoga, no hay ninguna razón objetiva para interpretarlo, en esta ocasión, con ese sentido, además de que en el Nuevo Testamento y en la literatura cristiana se usa para designar a la Iglesia. En la segunda inscripción siempre se aceptó que contiene los términos *arkhontoi* y *presbyteroi*, traducidos respectivamente como «jefes del pueblo» y «presbíteros o ancianos». Está situada en el lado norte del edificio, en posición perpendicular y a la izquierda de la anterior. La alusión a los presbíteros se relacionó, en este contexto cultural, con las abundantes referencias a estos ancianos que for-

maban parte del consejo rector de las sinagogas aparecidas en varios de estos edificios de culto judío en el Mediterráneo. Sin embargo, recientemente se ha leído con más detalle y acierto ese texto, planteando que en realidad sólo se menciona el segundo de esos términos al lado de otros que sirven para traducirlo por «de los que han hecho un voto y de los presbíteros» (Corell, 1999, pp. 99-100). Por tanto, nada indica que estemos fuera de un ambiente cristiano. Además, otros autores han sostenido el carácter de basílica cristiana del edificio desde su primera fase de construcción, a la que están asociados los mosaicos. Un argumento importante ha sido la documentación de la presencia de un basamento de altar en el ábside, pero más recientemente se ha construido otro a partir de la interpretación de la tercera de estas inscripciones y sus restos figurados asociados. Efectivamente, en la banda meridional de mosaicos, y rematando la parte superior de una escena, se localizó una leyenda que contenía el término *euploías*, que la mayoría de investigadores traduce como «buen viaje (tengas)». Por otro lado, aparece acompañado de otros términos alusivos a una nave, que en contextos cristianos sirve para aludir a la comunidad de la Iglesia, pues incluso iconográficamente una nave representa simbólicamente a la misma. En este mismo sentido, ya Hauschild y Schlunk (1978, pp. 143-146, fig. 87; 1982, pp. 62-65, fig. 3) asociaron y completaron la lectura de este epígrafe con los motivos decorativos asociados. Éstos fueron interpretados, en la parte superior izquierda, como los restos de una embarcación de la que se habían conservado una parte de la vela y de la popa, que se acompañaba en la parte inferior con representaciones de olas marinas y «[...] un pez al que le falta la cabeza[...]». Ese autor se sorprendía de la presencia de esta escena figurada en el presbiterio del edificio, en un marco de decoración exclusivamente geométrica, e indicaba la ausencia de paralelos y referentes en edificios de culto judío, mientras los encontraba en un templo cristiano libanés y en la literatura patrística. De este modo, concluía que la nave del mosaico de *Ilici* debía de representar la idea de Iglesia.

Recientemente (Poveda, 2000a, pp. 571-572; 2000b, pp. 87-89; Márquez y Poveda, 2000b, pp. 186-194) hemos matizado y completado la propuesta, pero siempre en la misma línea de su pertenencia al culto cristiano. Desde nuestro punto de vista, el fragmento de mosaico coronado por la tercera inscripción permite deducir que los restos conservados de la escena marina posiblemente representaban iconográficamente el conocido ciclo del profeta Jonás, muy frecuente en época paleo-

cristiana a través de sus principales manifestaciones artísticas, especialmente en la decoración de sarcófagos, pintura mural y mosaicos.

Nos apoyamos en la, para nosotros, segura aparición de los dos principales elementos del ciclo bíblico en el mosaico ilicitano: el velero y el animal marino. Respecto al primero, la imagen analizada se encuadra perfectamente en la tradición de representaciones iconográficas paleocristianas en las que el profeta es arrojado al mar desde un velero que suele ofrecer características análogas: se trata de un barco de vela latina con un mástil central y una pértiga transversal. Más significativa es la presencia del segundo elemento, que todavía no se ha precisado y que debemos interpretar como el monstruo marino, el gran cetáceo (*kethos*) que engulle a Jonás como resultado del castigo divino infligido a este personaje. A pesar de que su cuerpo aparece escasamente conservado, la presencia de las aletas características y su posición respecto a la embarcación hacen plausible la imagen de esta bestia marina emergiendo entre las olas en dirección a la desaparecida figura del profeta. En el mosaico probablemente se reflejó el ciclo completo de Jonás.

Existe un pequeño pero importante detalle en la composición que ayuda a sostener esa idea; se trata de la presencia de un elemento que Schlunk interpretó como parte de la popa de la nave y que desde nuestra perspectiva representa, por analogías iconográficas y en consonancia con la lectura espacial que proponemos, una de las orejas del animal marino. En este caso, si observamos algunas de las variadas narraciones en las que aparece el ciclo completo, vemos que en el segundo episodio, cuando el profeta es vomitado, el monstruo suele aparecer en posición muy cercana a la embarcación, situación que podría corresponderse con la del mosaico ilicitano. De manera que, en nuestra propuesta, la puntiaguda oreja del animal podría pertenecer a una segunda fase de la historia —por tanto, no a la parte del monstruo que se observa en la parte inferior del mosaico— y, consecuentemente, a un segundo *kethos* que, en la narración, es el que vomita al profeta. El resto de la plasmación figurada del ciclo se desarrollaría hacia el lado derecho del fragmento de pavimento, en el que únicamente aparecen dibujadas algunas líneas, que hacen alusión al oleaje marino.

Una segunda cuestión es la de la cronología del monumento y la diferenciación de sus fases. La documentación aportada por los excavadores de este complejo permite plantear la presencia de diferentes momentos constructivos en el edificio,

que se pueden sintetizar de la siguiente manera: primero se erigió un aula rectangular con un suelo fabricado en mosaico, en un solar donde se constata la existencia previa de pavimentos de *opus caementicium* y restos de diferentes fases de época romana, así como de un templo ibérico. Recientemente se empieza a aceptar que la datación de la fase del edificio en la que se construyeron los mosaicos debió de ser en el siglo IV d. C. (Hauschild y Schlunk, 1978, pp. 9, 143-147). La presencia del ciclo de Jonás apoya esta datación general, que se ve precisada con los datos preliminares obtenidos de la intervención efectuada con motivo de la consolidación de los muros del edificio. En la intervención se localizaron restos óseos de un ave y dos monedas datadas, respectivamente, en los años 318, 319 y 322 d. C., en el interior de un muro que ofrece una alta fiabilidad. El pequeño depósito ha sido interpretado como fundacional. Al menos proporciona una datación *post quem* y, en opinión de su excavador (Ramos Fernández, 1995a, pp. 1231-1233), una datación precisa (322 d. C.) sobre el momento de la erección del edificio.

A esta primera construcción del siglo IV se le añadió posteriormente, probablemente en el siglo V, un ábside de tendencia semicircular en su lado oriental. En los informes de Ibarra y Albertini, confrontados críticamente por Schlunk (1947, pp. 336-339, notas 17 y 18), se indica que este ábside se erigió con materiales de derribo y sin que se hallase ningún tipo de pavimento en el ambiente absidal, aunque sí una basa y parte del fuste de una columna que, por sus características y ubicación, pudo ser el soporte de un altar, que quizá fuese el de forma sigmática y polilobular hallado junto a la basílica, fabricado con mármol egeo, y que ha sido datado entre el siglo V y finales del VI d. C. (Llobregat, 1977, p. 29; Márquez, 2000, pp. 519-520). Hay que suponer que el primitivo muro oriental del aula rectangular fue totalmente desmontado hasta los cimientos y sus materiales parcialmente reaprovechados en la construcción de la estructura absidal en un momento indeterminado, según la opinión de la mayoría de investigadores, probablemente en el siglo V. Posiblemente a este segundo momento podría asociarse la reparación del sector del mosaico situado al norte de la segunda inscripción, que aludía a los presbíteros (Schlunk, 1982, p. 62). Por otra parte, las reformas del edificio pudieron dar lugar a la incorporación incluso de un contraábside en su flanco occidental, donde siempre se había interpretado que existía un largo escalón que servía para alcanzar una puerta

en ese lado. Recientemente hemos planteado que los restos conservados de una estructura semicircular y el citado peldaño en ese lugar pueden ser de un pequeño ábside o *aediculum* (Poveda, 2000a, p. 572; 2000b, p. 90).

Otro elemento de discusión es la existencia de un cierre trasero de este ábside por parte de un muro orientado en dirección norte-sur que, para algunos autores, posibilitaría la aparición de dos dependencias laterales respecto al espacio absidal, a modo de pastoforio (Palol, 1967, p. 66). Sin embargo, existen serias dudas en cuanto al uso y presencia de estos ambientes (Hauschild-Schlunk, 1978, p. 8). En este sentido hemos planteado una nueva posibilidad, al menos en el uso del espacio situado en el lado sur del ábside como posible baptisterio, sobre todo a partir de algunas observaciones de Ibarra, convenientemente matizadas por Schlunk (1947, p. 345, nota 71), que no percibieron algunos detalles fundamentales para la comprensión de este espacio sudoriental del edificio, pues si bien observaron tres peldaños de piedra junto a un muro de tendencia circular, no supieron relacionarlo con ninguna estructura ni función determinada (Poveda, 2000a, p. 573; 2000b, p. 90; Márquez y Poveda, 2000, p. 194). En cambio, nosotros interpretamos que se trata de los restos de los escalones de un baptisterio y de los muros circulares que lo recintaban. Esta idea queda reforzada por la presencia junto al baptisterio de la escena musiva del ciclo de Jonás, de clara relación con el rito del bautismo.

Todavía a un momento posterior pertenecería la reparación de una parte del mosaico con losas de piedra y, sobre todo, la presencia de dos placas pétreas de tendencia rectangular instaladas en el pavimento, cuyos orificios centrales posiblemente servían para encajar y articular una serie de cancelos que delimitaban el presbiterio respecto a las otras partes del edificio. Por otra parte, en los estratos superficiales se hallaron heterogéneos vestigios arquitectónicos, algunos de los cuales ya citaron sus descubridores. Entre ellos, destacaría «[...] una columna salomónica [...]» de 35 cm de altura que Albertini citaba como del mismo estilo que los diversos cancelos hallados, pero que Schlunk consideraba como una basa romana reutilizada. Hay que considerar, asimismo, el hallazgo de la base de una columna octogonal que efectuó Ramos Folqués (1962, p. 93). Estos dos últimos restos arquitectónicos, por sus paralelos formales, habría que asociarlos a un momento relativamente amplio que iría desde mediados del siglo VI a finales del VII. A la primera mitad de este último siglo

pertenecerían los citados restos de cancelos calados y de alguna placa maciza, que habrían sido incorporados ya en época visigótica, para de este modo decorar y mejorar el aspecto del presbiterio. Los cancelos aparecidos dentro de la basílica (Ramos Folqués, 1972, pp. 161-171) están decorados con círculos secantes, losanges, columnillas, arcos y sobre todo algunos animales típicos de los ambientes litúrgicos cristianos, como las palomas y otras aves, bóvidos y otros cuadrúpedos. Se trata de piezas fabricadas sobre calizas locales que se han realizado en talla a bisel. Recientemente hemos revisado estas piezas y parece que pueden individualizarse hasta siete composiciones distintas, con claras diferencias de grosor y dimensiones, circunstancia que, unida a la falta de ranuras en las piezas que conservan sus marcos laterales, hace valorar como una posibilidad el hecho de que algunas puedan pertenecer a alguna *fenestella confessionis*, al igual que otra pieza se asemeja bastante a parte de un ajimez.

A esta fase del edificio se vinculan los restos de una necrópolis considerada como de época visigótica, localizada en el entorno de la basílica. Se hallaron sepulturas en fosa y sarcófagos monolíticos con una cubierta a dos aguas y elementos de adorno personal en los enterramientos. Las tareas agrícolas llevadas a cabo en la zona han arrasado prácticamente toda el área cementerial, provocando una importante pérdida de información.

Este análisis detallado de la evolución morfológica y los elementos arquitectónicos de la basílica ilicitana nos permite seguir claramente su transformación desde una fase hispanorromana del siglo IV hasta otra final bizantino-visigótica de la segunda mitad del siglo VI y el primer tercio del VII.

REESTRUCTURACIÓN Y CRISTIANIZACIÓN DEL ÁREA SACRA DEL FORO

Otra zona que ha revelado un claro proceso de cristianización de la topografía urbana de *Ilici* es el área que se ha identificado como parte del foro. En la campaña arqueológica del año 1989 las tareas se centraron en el sector 5-D del yacimiento, donde el arqueólogo Rafael Ramos exhumó y localizó un cruce de calles que en su parte nordeste disponía de un amplio edificio (Ramos Fernández, 1995b, pp. 349-353; Molina y Poveda, 1997, p. 152; Márquez y Poveda, 2000, pp. 196-197) construido con muros de 0,50 m de anchura, en fábricas de *opus africanum*, donde se observa la alter-

nancia de sillería con la mampostería y un revoco de cal que enlucía el edificio. Éste presenta planta trapezoidal, orientada en sentido este-oeste, de 11,75 m de longitud máxima por 6,80 m de anchura máxima. Dispone de un pequeño graderío de acceso en su fachada oeste y refuerzos en los muros largos, que aparece elevado 0,63 m sobre la pavimentación externa al situarse sobre un plinto. La fachada dispone a cada lado de sillares moldurados de esquina, que de este modo protegen sus ángulos externos. La planta de la construcción puede catalogarse como la de un templo *díptilo in antis*, que presenta internamente un pronaos y la cela, situándose entre ambos una puerta central con jambas de sillería almohadillada. En el centro de la cela y a 8 cm por debajo del nivel del suelo, presentaba un pequeño hueco cuadrangular (0,29 × 0,35 m) cubierto por un sillar perfectamente tallado. Desde aquí se accedía a una pequeña cámara subterránea de paredes de mampostería, que disponía de 0,77 × 0,51 m de lado y 0,77 m de profundidad. El fondo era la propia tierra y en el interior y sobre el mismo se recogieron varios fragmentos de *dolia* y cerámica tardorromana muy fragmentaria, además de algunos fragmentos líticos y uno de hueso. Su excavador identifica el edificio con un templo cuya construcción data en el último cuarto del siglo I a. C. A tenor del material ibérico y el importado itálico, además, lo relaciona con el templo de Iuno, conocido por algunas emisiones monetales de la propia *Ilici*.

El edificio fue reestructurado a lo largo de su existencia; así, a excepción de su pavimento, que no llegó a modificarse, en la segunda mitad del siglo III d. C. su pared meridional fue reforzada exteriormente con un contrafuerte de grandes sillares, formando una potente acera que llegó a cubrir el plinto sobre el que se levantaba la construcción. Al mismo tiempo se reforzó la cara interna del muro con otro muro fabricado en adobe. Además, hacia la primera mitad del siglo IV se cegó la fachada y la cela fue subdividida simétricamente en dos ambientes, al haberse levantado un muro transversal con vano en su centro que permitió comunicar las dos nuevas dependencias. El acceso desde la calle se hacía por un ingreso en el tramo septentrional de la fachada, que fue tapiada, distinguiéndose un sillar labrado como umbral del pequeño portal creado. Por otro lado, del estudio que pudimos realizar de una parte de los materiales recuperados en su interior parece deducirse el uso del edificio hasta la fase final de la ciudad. Dejando de lado algunos materiales tardorrepublicanos y julio-claudios, destaca la aparición de un in-

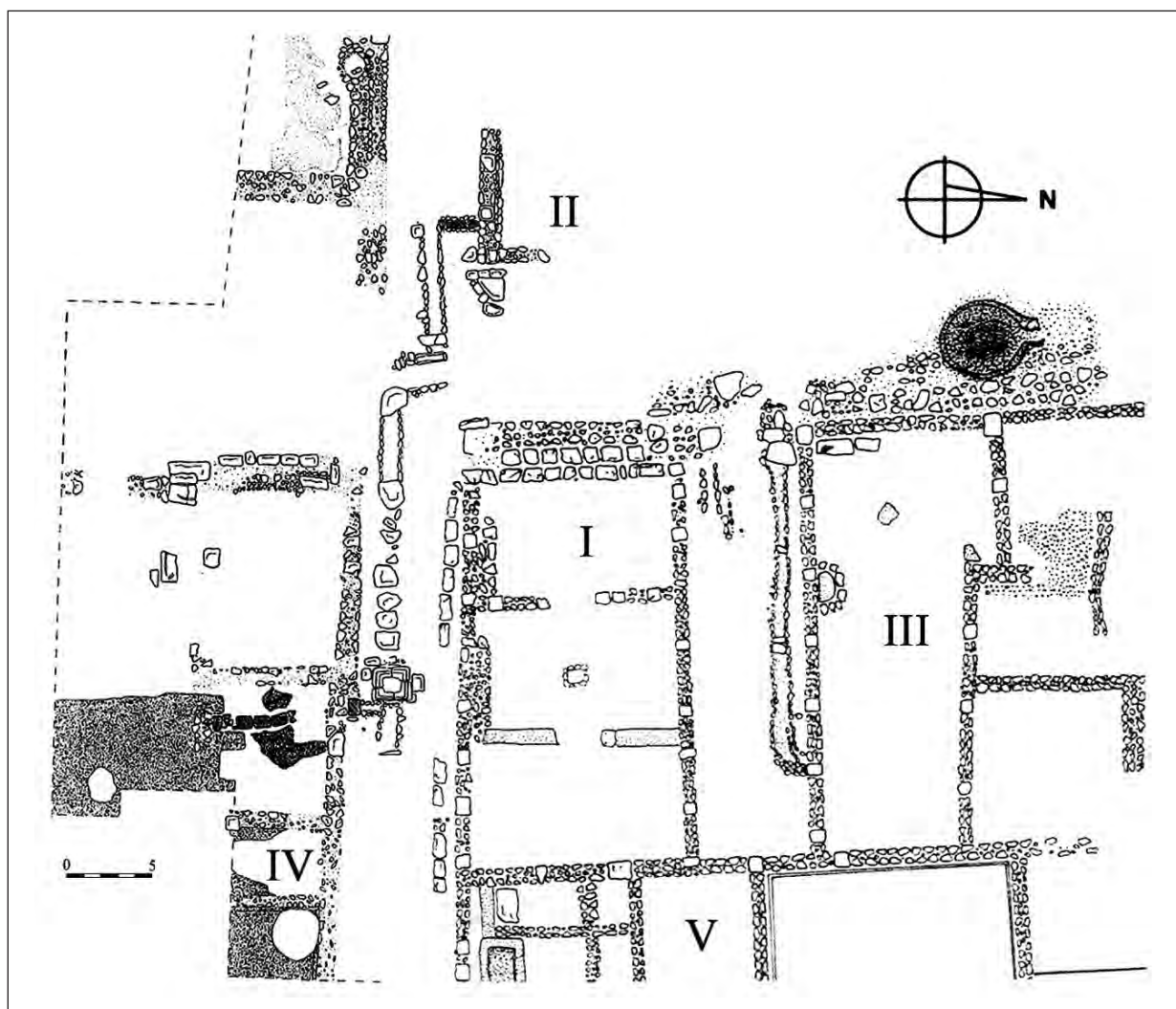

Figura 4. Plano de los edificios del foro romano reestructurados en época tardorromana, según Ramos Fernández y Ramos Molina. I. Templo /iglesia; II. Templo II desmantelado; III. Área sacra con talleres; IV. Área de talleres y cisternas; V. Área de cisternas.

terezante lote de cerámicas tardías:¹ son tres fragmentos de africanas Clara D, un fragmento de una lucerna paleocristiana de pasta blanco-amarillenta con la leyenda grabada «[LVCERNAS C]OLATASABASS[ENE]», un asa de cerámica común tosca, y el factor más significativo, la presencia de varios fragmentos de marmitas tardías, entre los que se reconocen las formas IIA, II y IIB, que permiten datar el final del edificio entre el pleno siglo VII y los primeros años del VIII. Además, entre el material arquitectónico recuperado en el interior, sobresale la identificación de un árula ro-

mana de arenisca, un fragmento de moldura de arenisca, otro fragmento de moldura, esta vez de mármol, al igual que un fragmento de placa con parte de una inscripción: «[...] N [...] / [...] AL [...]», y lo más importante, un pequeño fragmento de celosía o cancel de idéntica técnica de talla y tipo de piedra que, en el caso de los cancelos visigóticos aparecidos en la basílica o partes de alguna *fenestella confessionis*, son datados hacia el final del primer cuarto del siglo VII. Por tanto, como en el caso de aquélla, en esa misma fecha se incorporó algún elemento arquitectónico visigótico a este edificio, que habría sido transformado desde su función de templo pagano romano a edificio de culto cristiano, ya fuese una iglesia o incluso un área monástica. A esta construcción se asocian en su flanco este otras estructuras, entre las que se

1. Agradecemos al arqueólogo R. Ramos Fernández, responsable de la excavación de este sector de la Alcudía, por permitirnos acceder a los materiales aparecidos y utilizar sus informes.

distinguen un pavimento de *opus signinum* que es contiguo a una cisterna, continuándose las dependencias hacia el norte, donde parecen existir nuevas estructuras hidráulicas. Todo ello parece corresponderse con un área artesanal o de trabajo.

También la calle que se localiza al sur de este edificio conoció una importante evolución, pues sufrió diversas repavimentaciones y subidas de nivel. Su construcción ha sido datada a comienzos de la fase de Augusto, recibiendo una primera elevación de nivel a mediados del siglo I d. C., cuando fue recrecida 18 cm con una capa de arcilla y cal; nuevamente se elevó el nivel 20 cm durante la segunda mitad del siglo III, colocándose entonces una capa de arcilla muy compacta; la tercera variación del suelo supuso su elevación otros 16 cm, con una capa de tierra apisonada dispuesta en el siglo V, momento en el que la calle tenía prácticamente el mismo nivel que el pavimento del templo, quedando desde entonces a igual cota de altura. Fue en esta vía al sur del edificio donde se recuperó un fragmento de ara, de piedra caliza, con la inscripción (Corell *et al.*, 1993, núm. 190, fot. 190; Ramos Fernández, 1994, p. 50; 1995b, p. 350; Poveda Navarro, 1995, pp. 362-363) del siglo I d. C.: «[...] /IVSSV/DOM[inae] CAELES[tis]/ARAM L[ibens] P[osuit]», que es una clara alusión a la Señora del Cielo, apelativo con el que era conocida precisamente la diosa romana Iuno, a la que, como se ha dicho, parece que perteneció este templo reconvertido en lugar para el culto cristiano.

En la campaña arqueológica del año 1994, dirigida por R. Ramos Fernández, pudimos intervenir con un equipo científico de la Universidad de Alicante organizado por el doctor José Uroz Sáez. Nuestra participación consistió en responsabilizarnos de la excavación del espacio situado frente a la fachada del templo I, el asociado con Iuno, inmediatamente a su oeste y al otro lado de la calle que delimita su flanco occidental. También excavamos una zona situada al sudeste de su lado meridional, igualmente a la otra parte de la calle. Los resultados obtenidos con nuestra intervención fueron publicados en su momento (Molina y Poveda, 1997, pp. 141-154); además son de gran interés para profundizar en el tema que estamos tratando y por ello insistimos ahora en dichos resultados.

El objetivo de nuestra actuación era excavar en dos cortes próximos al referido templo, en el denominado 2B, situado a su oeste, y en el 6C, localizado frente a su flanco sur. De este modo, pretendíamos analizar los posibles niveles de abandono y reestructuración en dicho sector del foro, para

obtener una información fiable que nos permitiera aproximarnos a la comprensión de la evolución de la ciudad en época tardoantigua.

El corte 2B, efectuado frente a la fachada del templo I reconvertido en iglesia paleocristiana, ha dado lugar a que identificáramos otro edificio de similares características a las del anterior, es decir, con muros de *opus africanum*, ángulos redondeados con señales del paso de carros, niveles de frecuentación de igual cota y escalones de acceso frontal. Su orientación y características estructurales y morfológicas nos inclinan a considerarlo como otro templo romano (II) que, a partir del estudio de sus unidades estratigráficas (UE) 10, 11 y 25, ha podido ser datado en el último cuarto del siglo I a. C. En el flanco meridional se sitúa una calle recorrida por una cloaca a la que desembocaba una tubería cerámica y un desagüe procedente de este edificio.

Las unidades más ilustrativas del fenómeno que deseamos estudiar son la 3 y la 4, que se corresponden con una gran fosa realizada para expoliar la piedra del edificio, y las unidades pertenecientes al relleno de ésta, 2, 7 y 8. Son estas dos últimas, compuestas por tierra de color ceniciento y con abundante material detrítico, óseo de fauna, caracoles y cerámicas, las que nos informan del momento de abandono y expolio de esta parte de la ciudad. Del lote recuperado de cerámicas debemos destacar la presencia de piezas ibéricas, tardorrepublicanas e imperiales, observándose un *hiatus* de materiales entre la primera parte del siglo III y mediados del IV. Un nuevo grupo de cerámicas se data entre el pleno siglo IV y el VI, pues está compuesto por piezas africanas de Clara D, Lamboglia 51/Hayes 59B, Lamboglia 54/Hayes 61B, Hayes 87B; además de cerámicas comunes, como una tapadera gris que imita a una africana Hayes 196 y una cazuela africana Hayes 197, y un ánfora Keay LXVIII. Pero quizá el material más interesante sea el de cerámicas comunes fabricadas a mano, identificables con marmitas de las formas Gutiérrez I2D y IIA y B, que tienen una cronología entre finales del siglo VI y el pleno siglo VII. También se documentaron formando parte del relleno tejas, tanto del tipo *imbrex* como *tegulae* planas, fragmentos de estucos y muy escasas piedras.

El corte 6C se realizó al sudeste del flanco meridional del templo I/iglesia, donde, después de exhumar el nivel superficial, aparecieron delimitados tres ambientes, siendo el que designamos como I el más oriental, el único en el que se completó todo el proceso de excavación arqueo-

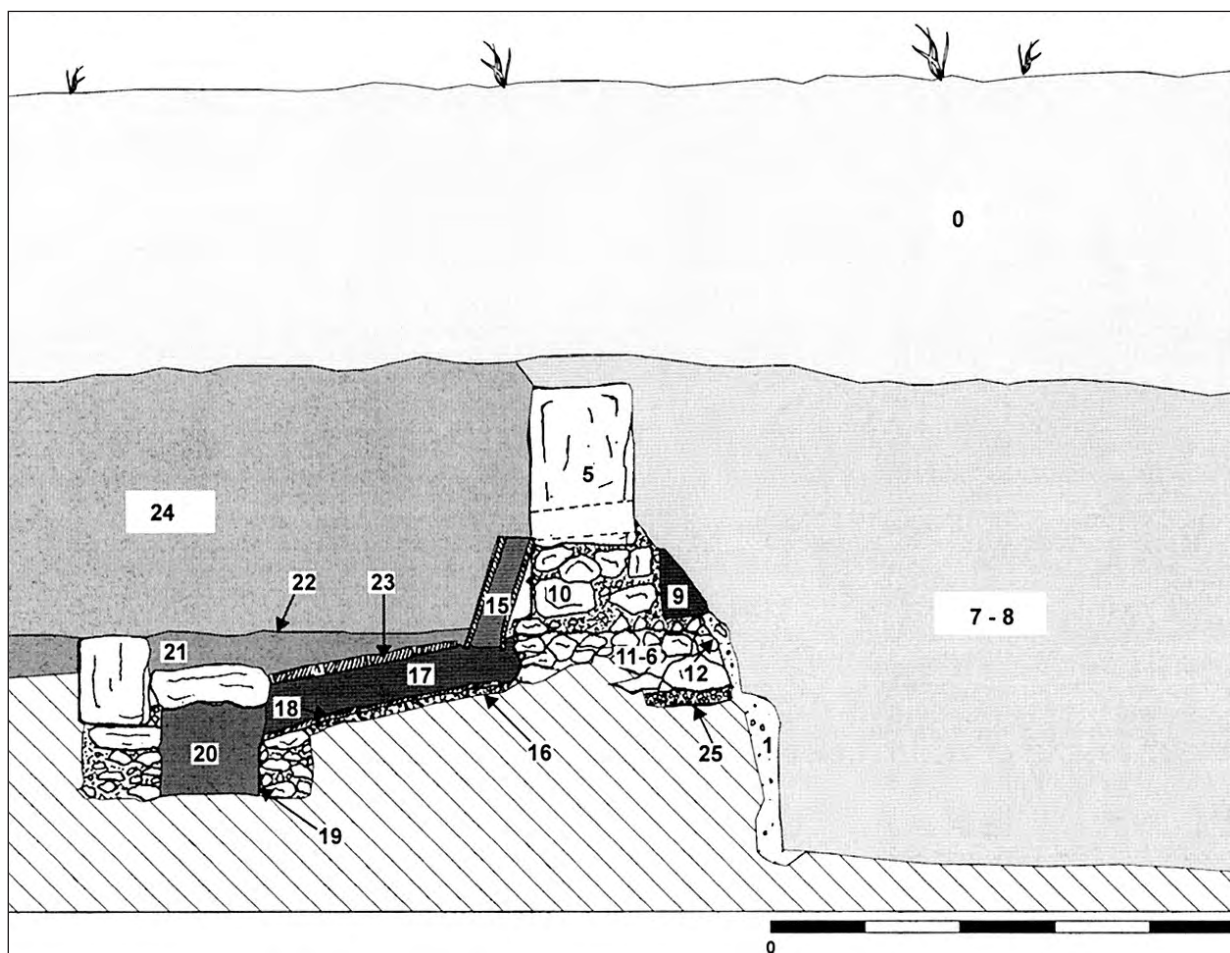

Figura 5. Corte del sector 2B en la zona que ocupaba el templo II, según Molina y Poveda. 7-8: gran fosa de expolio y su relleno posterior.

lógica, por tanto, es de donde se obtuvo la máxima información posible. En esa estancia se documentó un pavimento de *opus signinum* con el cuarto de caña rematando la unión con las paredes. Gran parte del mismo se encontró cubierto por una cantidad considerable de estucos (pintados de colores rojo, verde y negro sobre fondo blanco, algunos con grafitos). Entre éstos y el pavimento se distinguió un nivel de abandono compuesto de tierra color marrón oscuro y escasos restos cerámicos. El pavimento aparece con una gran perforación circular hacia la zona central y norte del ambiente, que es el inicio de una fosa rellena de tierra con gran cantidad de materiales detríticos y cerámicos.

Las piezas halladas sobre el pavimento forman un nivel datable en fase imperial, entre la época flavia y la primera mitad del siglo III a. C.; ambos fueron cortados por la fosa, en cuyo interior aparecieron materiales ibéricos, tardorrepublicanos e imperiales. Pero sobre todo se recogieron piezas tardías junto a cuarenta y cinco piezas óseas de fau-

na y un fragmento de *tégula*. De ese material hay que destacar cerámica africana Clara D, identificándose una Lamboglia 57/Hayes 73A, del siglo V, fragmentos de ánforas africanas indeterminadas, y ocho fragmentos de marmitas elaboradas a mano, identificándose una forma I2D, fechable entre finales del siglo VI y los primeros años del VIII. El nivel sobre el pavimento, el pavimento y la fosa y su relleno aparecieron cubiertos por otro potente relleno, fruto del acarreo y vertido de materiales diversos, sobre todo cerámicos, consiguiendo ocultar las estructuras de la zona y elevar la cota del suelo. El lote contiene piezas ibéricas, romanas tardorrepublicanas e imperiales. Sin embargo, están ausentes las cerámicas típicas desde mediados del siglo III hasta mediados del siglo IV. El resto de materiales cerámicos son cerámicas africanas Clara D, ánforas africanas y, sobre todo, cerámicas comunes tardías, entre las que destaca una marmita IA y otra IIA, que tienen una datación entre finales del siglo VI y principios del VIII.

En las fosas y rellenos de estos cortes se aprecia una casi total ausencia de materiales de la segunda mitad del siglo V y de la primera mitad del VI. Quizá sea el momento del abandono de estructuras de esta zona y del comienzo del expolio de material constructivo, que es prácticamente inexistente, pues debió de recuperarse para nuevas construcciones; por el contrario, las cerámicas de finales del siglo VI y del siglo VII están bien documentadas. Es el caso de las formas Gutiérrez I2D, IA, IIA y IIB, que debió de representar el momento en el que se decidió cubrir las ruinas de esa área y las fosas de expolio realizadas entre ellas, lo que debió de ocurrir hacia el siglo VII.

LA REESTRUCTURACIÓN DE OTROS EDIFICIOS DEL FORO

Entre los años 1995 y 1998, continuaron las excavaciones arqueológicas² y se logró exhumar nuevas estructuras en las áreas al sur y al norte del templo /iglesia. Interesa fundamentalmente el edificio y construcciones anexas que se localizaron en la zona septentrional, al otro lado de un callejón que separa ambos edificios.

La nueva construcción, que ha sido relacionada con un tercer templo, está realizada también en *opus africanum*, presenta planta rectangular y su muro trasero, en el flanco este, es la continuación hacia el norte del también paramento posterior del denominado templo I, por lo que debieron de construirse ambos edificios al mismo tiempo. La planta no es perfectamente rectangular, ya que presenta un quiebro considerable hacia el ángulo noroeste de la estancia, dando lugar a que el edificio sea más ancho en su fachada que en la parte trasera. Disponía igualmente de un corto graderío de acceso desde la calle occidental. El pavimento original ha desaparecido prácticamente, pero donde se conserva se identifica fabricado en *opus caementicium*. En el muro meridional surge un canal de desagüe que se introduce en el callejón mencionado y se desarrolla hacia el oeste por debajo de la pavimentación de la calle. Este edificio fue igualmente remodelado en la fachada, que fue tapiada para después habilitar un vano de acceso en el tramo sur, donde se ha identificado un sillar con moldura usado de umbral o portal. El muro que cierra en-

tonces la fachada está realizado en mampostería de piedra de pequeño y mediano tamaño, reutilizando materiales anteriores, como un fragmento de escultura de mármol blanco de gran calidad. Además, detrás de la nueva puerta, junto a la cara interna del muro sur, se conservó una parte del pavimento original de *caementicium*, que parece ser que se quiso proteger con una pequeña hilada de piedras, con la que configura una plataforma de planta semicircular, que pudo servir de soporte de altar. El resto del suelo aparece ahora repavimentado con una capa de arcilla endurecida. Junto a esta estructura de sostén apareció un ánfora completa, del tipo Keay XXVB / Ostia IV138, en cuyo interior se recuperaron 360 monedas de bronce pertenecientes a Constantino II, Constancio II y Constancio Gallo. Con este tesoro de monedas datadas entre el año 340 y el 361-363 d. C., se puede fechar la nueva etapa y reestructuración del edificio en los primeros años de la segunda mitad del siglo IV d. C., asociándose a su probable reconversión en edificio de culto cristiano.

El muro del lateral oeste de esta construcción es también modificado, pues se le adosa un añadido que prolonga la fachada 4 m hacia el norte. Ello se realizó mediante un muro de 0,40 m, de mampostería de piedras de mediano tamaño. En su exhumación los materiales más modernos identificados eran cerámicas africanas de la clase Clara D y cerámicas comunes que, según sus excavadores, permiten datar su construcción entre la segunda mitad del siglo IV y principios del V d. C.

La estancia que se forma al este del muro prolongado en su unión con el lado septentrional del edificio modificado ha sido pavimentada varias veces. Dichas pavimentaciones se datan entre Augusto y el final del s. III d. C., destacando la presencia de gran cantidad de restos de fauna, de jabalí y numerosos cápridos, además de gran cantidad de conchas de caracoles y de ostras. Igualmente es un lugar donde aparecieron abundantes fragmentos de ánforas y *dolia*, y también cenizas. Una situación parecida se documenta en la parte oeste, ante la fachada y su prolongación, constituyendo un potente relleno de iguales cerámicas y materiales orgánicos, que habría servido para elevar el nivel de pavimentación de calle en el siglo V. En paralelo a esta fachada y el relleno, se adosa un alineamiento de piedras de mediano tamaño y varios fragmentos de piedras de molino. Junto a esta pobre y rústica estructura delimitadora se construyó un horno de planta circular, destinado a fabricar cerámicas tardías, según sus excavadores; está cons-

2. Agradecemos a los excavadores de este sector, Rafael Ramos Fernández y Alejandro Ramos Molina, que nos hayan permitido consultar sus informes de excavación.

truido con adobe enlucido con cal, se conserva su puerta, de 0,50 m de anchura, situada en el lado norte, los alzados iniciales de sus paredes y la mitad inferior completa. El diámetro exterior es de 3 m y el interior de 2,30 m.

Si bien ha sido interpretado como horno cerámico, sus excavadores también admiten la posibilidad de que se usara en su fase final como horno de cocina, debido a que en el relleno del horno aparecieron abundantes restos óseos de cáprido y vértebras de pescado. Por otro lado, debió de construirse a partir del siglo V, pues se localiza sobre la última pavimentación de la calle, datada en esa época, mientras que sus excavadores sitúan su final en la mitad del siglo VII, basándose para ello en las cerámicas comunes tardías halladas en su exhumación.

En realidad, las estructuras halladas y reconocidas al norte y este del templo I parecen haber servido como áreas de talleres y almacenes de época tardorromana, situación que probablemente sea igual en la zona sur. En cambio, la fachada o lado oeste parece haberse convertido entonces en un área abierta o plaza.

LAS TERMAS OCCIDENTALES Y LA MURALLA TARDORROMANA

En septiembre y octubre de 1999, la Fundación de Investigación Arqueológica «La Alcudía de Elche» y el Área de Arqueología de la Universidad de Alicante iniciaban una primera intervención arqueológica que pretendía precisar la morfología y cronología de la construcción que siempre

se había tenido por la muralla romana bajoimperial. Sin embargo, con esa excavación y las posteriores, se ha podido documentar que dicha estructura no es una fortificación propiamente dicha, sino el refuerzo o contrafuerte occidental de un complejo termal de grandes dimensiones, del que, no obstante, se tenía constancia de su existencia ya en 1890, pues en una zona contigua próxima, P. Ibarra había excavado dos estancias, que deben de formar parte de los mismos *balnea* a los que pertenecen las nuevas estructuras documentadas ahora.

Las recientes intervenciones (Abad y Tendero, 2001; Abad, Tendero y Moratalla, 2002) acometidas por el equipo universitario de Lorenzo Abad Casal han permitido conocer en detalle la existencia de un lienzo con dos quebros a modo de cremallera y dos salientes a modo de bastiones adelantados, que más que fortificar sirven de sostén y delimitación del conjunto termal, compuesto en lo conocido hasta hoy por las dos salas excavadas por P. Ibarra, interpretadas como *caldarium* y *tepidarium*, una gran explanada con pavimentación de *opus caementicium* y una *natatio*. La fecha de construcción de las termas ha sido establecida en la segunda mitad del siglo I d. C., sobre una zona que presenta restos constructivos anteriores ibéricos y tardorrepublicanos.

Entre los resultados obtenidos merece destacar que el muro reestudiado no es el más adecuado para una muralla: solamente tiene entre 50 y 60 cm de grosor, en fábrica de mampostería irregular con inclusión de algunas piedras trabajadas, en general de pequeño o mediano tamaño, además de guijarros, sillarejos y sillares, que se ubican en las es-

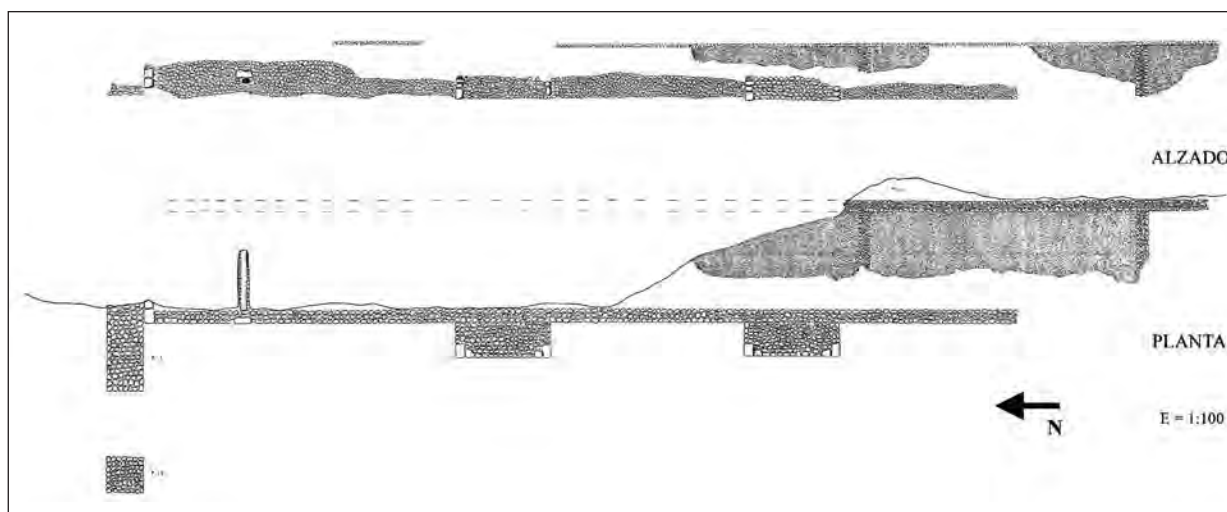

Figura 6. Alzado y planta de las estructuras de contención de las termas occidentales, según la planimetría de Ramos Molina.

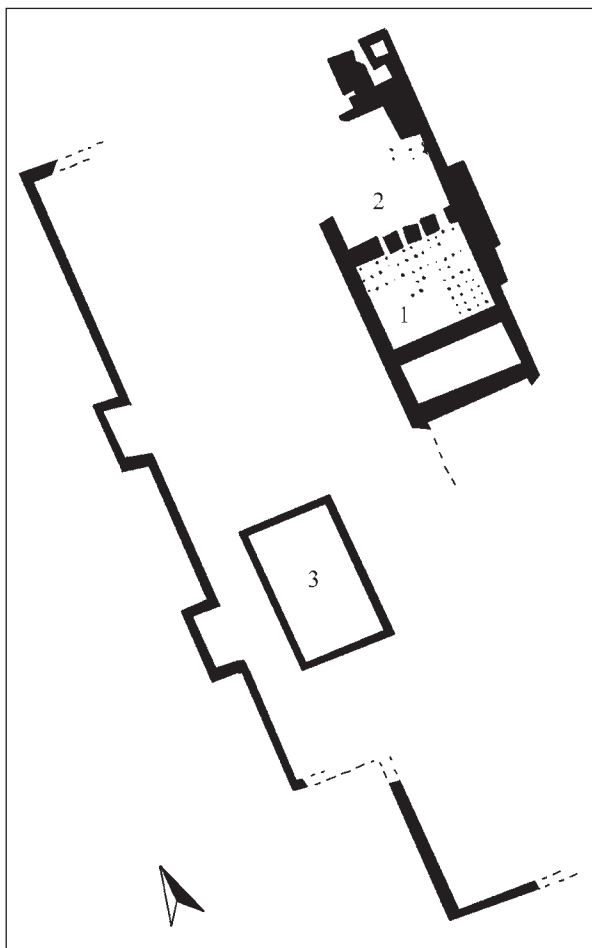

Figura 7. Plano de estructuras de las termas occidentales: 1. Caldarium; 2. Tepidarium; 3. Natatio.

quinas para reforzar la construcción. Todos los elementos están trabados con una argamasa de coloración blanquecina. La cimentación tampoco es muy robusta: se levanta sobre una superficie natural y otra remozada con aportes nuevos. En algunos puntos de la cimentación se dispone de cantos rodados o incluso de una zapata de mampostería. Por otra parte, los sondeos realizados en el interior del lienzo revelan su constitución a base de capas de arcilla que buzan en sentido este-oeste, es decir, en la misma dirección que la pendiente.

Sobre el bastión o contrafuerte del sur se documenta la existencia de una estructura maciza de más de 10 m de largo y casi 1,5 m de altura que sus excavadores han definido como el encofrado lateral de una *natatio* de $6,60 \times 9,30$ m en el interior, es decir, 22×31 pies romanos. La profundidad constatada es de 1,35 m. Además, se constata la presencia de un escalón adosado al

muro perimetral, de unos 25 cm de alto por casi 30 cm de ancho, que en el ángulo sudoeste se interrumpe ante el paso de un desagüe que se dirige al lienzo.

Al sur de la *natatio* se han distinguido otras estructuras anexas, entre las que parece ser que debía de existir el *specus* de un acueducto.

Otra información de gran interés es la aportada por la estratigrafía y los materiales hallados en la excavación del relleno de la mencionada *natatio*, pues permite realizar un fiable recorrido de las fases culturales conocidas por la ciudad de *Ilici* hasta su abandono.

En este sentido son muy representativos los materiales cerámicos localizados e identificados, pues sobre todo ayudan a fechar los contextos más tardíos. De aquellos destaca el hecho de que la mayor parte son producciones típicas de los siglos V y VI d. C., si bien la presencia de otras cerámicas permite fechar los estratos entre mediados y finales del siglo VII. Además, ello es así tanto para los niveles más profundos y antiguos como para los más superficiales y modernos, de modo que sus excavadores deducen que la colmatación de la *natatio* fue realizada en un corto espacio de tiempo, siendo más el resultado del deseo de cubrir las oquedades de las termas que su uso como zona de vertedero.

Un dato muy revelador es que junto con las cerámicas extraídas aparecían muchos materiales constructivos de derribo, evidenciando que en la fecha en la que se decidió obliterar la estructura termal, el complejo balneario estaba totalmente en ruinas. Pero incluso antes, a partir de la segunda mitad del siglo IV, había partes de las termas que estaban inutilizadas, caso de la zona pavimentada con *opus caementicium* que rodea la *natatio*. Por tanto, hubo ambientes que se modificaron, se abandonaron o cuya función se cambió. En este sentido, podría ser incluso posible que la parte externa y occidental de las termas se pudiera estar reconvirtiendo en una fortificación u orientándose a una función de amurallamiento. Es una cuestión que tampoco rechaza de plano el equipo que investiga la construcción.

Otro hecho interesante destacado por sus excavadores es la práctica inexistencia de piedras entre los materiales de los estratos exhumados, lo cual interpretan que puede ser indicio de que cuando los autores de la colmatación de las termas emprendieron esta acción, aportando material antiguo de acarreo de otras zonas, se reservaron las piedras para su reutilización en la actividad edilicia de su época, en pleno siglo VII.

Figura 8. Vista desde el oeste de edificios del foro reestructurados en época tardía: 1. Templo II desmantelado; 2. Templo I/iglesia; 3. Área sacra con talleres; 4. Área de talleres y cisternas.

LAS TERMAS ORIENTALES

Desde 1998 hasta 2002, los arqueólogos Rafael Ramos y Alejandro Ramos han venido exhumando unas nuevas termas, en el sector 7F, en la zona oriental del yacimiento (Ramos y Ramos, 2001; 2002). Los principales datos proceden de la excavación del vestíbulo, el *apodyterium*, el *caldarium* y el *frigidarium*, pero sobre todo de la *nataatio*.

El *apodyterium* presenta forma de L y una superficie aproximada de 35 m². El primer nivel exhumado no presentaba piedras y sí una potente capa de tierra marrón y negra repleta de cerámicas de todas las etapas culturales conocidas en el yacimiento. La impresión es que en un momento determinado se ha querido rellenar cada oquedad del terreno, para conseguir una elevación del mismo y una superficie plana. Así parece ser que se actuó en esta dependencia y en la próxima *nataatio*, lo que debió de ocurrir a partir del siglo V según sus excavadores.

La estratigrafía documentada y los materiales que se le asocian permiten plantear el origen de las termas en una construcción inicial dotada de pavimentos de *opus signinum* y con estructuras que parecen tener una orientación diversa a la de otras de fases posteriores, en las que los pavimentos son de *opus caementicium* e incluso en algún caso con excelente pavimentación de mosaico. La primera etapa de uso de las termas se data desde finales del siglo I a. C., a la que siguió otra de mediados del siglo I d. C. hasta primeros del siglo II, una nueva de la primera mitad del II a la segunda mitad del III, otra más desde la segunda mitad del siglo III al siglo V, y una última desde éste hasta el pleno siglo VII.

A lo largo de esas distintas fases se han identificado remodelaciones, repavimentaciones y áreas reutilizadas como vertederos ocasionales.

Del mismo modo que ocurría en las termas occidentales, en estas orientales también los rellenos presentan una mezcla de cerámicas de época ibé-

Figura 9. Vista del área artesanal al norte del templo I/iglesia.

rica, romana tardorrepública e imperial, tardorromana y de época visigótica, observándose una colmatación general de las estructuras tras los ex-polios, ya en pleno siglo VII.

NECRÓPOLIS EN LA CIUDAD

No es mucha ni clara la información que se tiene sobre los enterramientos tardíos que, como en toda ciudad tardoantigua, también en *Ilici* se produjeron. Se conoce, no obstante, una amplia zona de necrópolis asociada a los alrededores de la basílica paleocristiana y existen indicios de que los enterramientos junto a este edificio de culto se iniciaron pronto, seguramente desde su misma construcción. Las tumbas localizadas antiguamente estaban formadas por sepulturas en fosa y sarcófagos monolíticos con cubierta a dos aguas, apareciendo algunos elementos de adorno personal y algunos ajuares, especialmente de vidrio. Las sucesivas tareas agrícolas efectuadas en el lugar arrasaron prácticamente toda el área cementerial (Ramos Folqués, 1955, p. 107; 1972, p. 171; Ramos Fernández, 1975, p. 260, lám. CLXII, fig. 8). Sin duda, los escasos restos de sarcófagos de mármol hallados en excavaciones antiguas deben de rela-

cionarse con enterramientos bajoimperiales y paleocristianos, de la fase inicial de la necrópolis, pues los otros enterramientos citados son de la fase tardía.

También en los niveles superficiales del sector de las termas orientales se halló un pequeño grupo de enterramientos en fosa. Por último, es conocido desde hace mucho tiempo el hallazgo de una cámara hipogea rectangular (Ibarra y Manzoni, 1879, lám. XIII), que probablemente sirvió de mausoleo de los miembros de alguna familia tardorromana.

CONCLUSIÓN

En algunos de los cortes investigados se aprecia una especie de *hiatus* de actividad entre mediados del siglo III y mediados del IV. Al menos eso parece deducirse de la ausencia de materiales de esa época en la zona del foro.

La reactivación edilicia de *Ilici* parece clara al menos poco antes de la mitad del siglo IV, como ilustrarían el rito fundacional en la construcción de la basílica con mosaicos, pero también en la zona de talleres en el foro, en el denominado templo III y anexos.

Figura 10. *Natatio* de las termas orientales.

La ausencia en sectores del foro de cerámicas finas de la segunda mitad del siglo V y del VI, además de la escasez de cerámicas comunes de este último siglo, parecen indicar el abandono de construcciones importantes de la ciudad. El mismo fenómeno parece que habría tenido lugar en otros lugares, como en al menos una parte de las termas occidentales, donde se documenta un desagüe con niveles de abandono que sus excavadores fechan también en torno a los siglos V y VI d. C. Durante esta etapa es posible que se derrumbaran algunas estructuras cuyo expolio, según la escasez de restos constructivos recuperados, se debió de producir en un momento anterior al siglo VII, ya fuese en un tiempo concreto próximo a las actividades de nivelación y levantamiento de cotas de suelo, o bien a lo largo de todo el siglo VI.

En la zona del foro del entorno del templo /iglesia, durante esas fases de reestructuración aparecieron áreas de talleres, cisternas, almazaras y un horno cerámico, al menos en sus flancos norte, este y sur, pues en el oeste parece que se creó una plaza o área descubierta, de modo que una parte importante del foro se reconvirtió en área sacra cristiana, pero también en talleres de diversa especialización, que quizá pudieron estar asocia-

dos a la propia nueva estructura eclesiástica allí surgida.

La última actividad edilicia parece ser que se produjo en pleno siglo VII, con la llegada a la ciudad del poder visigótico. En ese momento se realizó la colmatación general de fosas y de buen número de edificios significativos de la ciudad. Posiblemente fuera el caso de la amortización de las termas orientales y de toda o una parte de las termas occidentales. Además se cerraron talleres al sur del templo /iglesia, y frente a este mismo edificio, a su oeste, se creó una plaza abierta. Y la propia basílica y la iglesia fueron reestructuradas con nuevos elementos arquitectónicos, como algún cancel o alguna *fenestella confessionis*.

Finalmente, puede decirse que las características de los edificios en uso y el urbanismo de los siglos VI y VII no parecen tener el nivel propio o más adecuado de una ciudad que es la sede de un importante episcopado tardoantiguo.

La propia idea que se tenía de sus murallas ha desaparecido, al demostrarse que la construcción que se había identificado como un tramo de las mismas es en realidad el muro de contención lateral de las denominadas termas romanas occidentales.

Figura 11. Vista desde el suroeste de las construcciones de refuerzo lateral de las termas occidentales.

BIBLIOGRAFÍA

- ABAD CASAL, L.; TENDERO PORRAS, M., 2001: La Alcudia. Termas Occidentales, *Actuaciones arqueológicas en la provincia de Alicante 2000*, Alicante.
- ABAD CASAL, L.; TENDERO PORRAS, M.; MORATALLA JÁVEGA, J., 2002: La Alcudia. Termas Occidentales, *Actuaciones arqueológicas en la provincia de Alicante 2001*, Alicante.
- ALBERTINI, E., 1905: Rapport sommaire sur les fouilles d'Elche (Espagne), *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres*, pp. 619 y s., París.
- ALBERTINI, E., 1906: Fouilles d'Elche, *Bulletin Hispanique*, VIII, p. 337.
- ALBERTINI, E., 1907: Fouilles d'Elche, *Bulletin Hispanique*, IX, pp. 120-127.
- BARRAL ALTET, X., 1982: Transformacions de la topografia urbana a la Hispània cristiana durant l'antiguitat tardana, *II Reunió d'Arqueologia Paleocristiana Hispànica*, Montserrat (1978), pp. 105-132, Barcelona.
- CORELL, J. et al., 1993: Tres inscripciones inéditas del País Valenciano, *Ficheiro Epigrafito*, 43, pp. 190-192.
- HAUSCHILD, T.; SCHLUNK, H., 1978: *Hispania Antiqua. Die Denkmäler der frühchristlichen und westgotischen Zeit, Mainz am Rhein*.
- IBARRA MANZONI, A., 1879: *Illici, su situación y antigüedad*, Alicante.
- IBARRA RUIZ, P., 1905: El cristianismo en Illici, *Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa*, IV, pp. 912-917, Barcelona.
- IBARRA RUIZ, P., 1906: Antigua basílica de Elche, *Boletín de la Real Academia de la Historia*, XLIX, pp. 119-133.
- IBARRA RUIZ, P., 1926: *Elche. Materiales para su historia*, pp. 215-226, Cuenca.
- LLOBREGAT CONESA, E. A., 1975: Los orígenes y el final del Obispado de Elche, *Revista del Instituto de Estudios Alicantinos*, 14, pp. 47-59.
- LLOBREGAT CONESA, E. A., 1977: *La primitiva cristiandat valenciana. Segles IV al VIII*, Valencia.
- LLOBREGAT CONESA, E. A., 1978: La antigua sede episcopal ilicitana y sus testimonios arqueológicos, *Festa d'Elig. Homenaje a Pedro Ibarra*, pp. 23-28, Elche.
- MÁRQUEZ VILLORA, J. C., 1999: *El comercio romano en el Portus Ilicitanus. El abastecimiento exterior de productos alimentarios (siglos I a. C. - V d. C.)*, Alicante.
- MÁRQUEZ VILLORA, J. C., 2000: Mesas polilobuladas de tradición oriental en la Península Ibérica: entre la religión y el comercio, *V Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Cartagena (1998), pp. 519-527, Barcelona.
- MÁRQUEZ VILLORA, J. C.; POVEDA NAVARRO, A. M., 2000: Espacio religioso y cultura material en Illici (s. IV-VII d. C.), *V Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Cartagena (1998), pp. 185-198, Barcelona.
- MOLINA VIDAL, J.; POVEDA NAVARRO, A. M., 1997: Un nivel de abandono de un sector del Foro de Illici, *Actas del XXII CNA*, Elche (1995), pp. 141-154.
- PALOL, P. DE, 1967: *Arqueología cristiana de la España Romana. Siglos IV-VI, I. Monumentos*, Madrid-Valladolid.
- POVEDA NAVARRO, A. M., 1995: *Iuno Caelestis* en la colonia hispanorromana de Illici. *Espacio, Tiempo y Forma, II, Historia Antigua*, 8, pp. 357-369.
- POVEDA NAVARRO, A. M., 2000a: *Arquitectura sacra de la Carthaginiensis Oriental durante la antigüedad tardía: las aportaciones de La Alcudia (Elche) y El Monastil (Elda)*, III

- Congreso de Arqueología Peninsular*, Vila Real (1999), vol. VI, pp. 569-586, Oporto.
- POVEDA NAVARRO, A. M., 2000b: El Obispado de Ilici, *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, pp. 85-92, Valencia.
- POVEDA NAVARRO, A. M.; RAMOS FERNÁNDEZ, R., 2003: Los orígenes del cristianismo en el sur de la Comunidad Valenciana, *La luz de las imágenes. Orihuela*, pp. 17-35, Valencia.
- RAMOS FERNÁNDEZ, R., 1975: La ciudad romana de Ilici, *Instituto de Estudios Alicantinos*, II, 7, Alicante.
- RAMOS FERNÁNDEZ, R., 1983: Estratigrafía del sector 5-F de La Alcudia de Elche, *Lucentum*, II, pp. 147-172, Alicante.
- RAMOS FERNÁNDEZ, R., 1994: *El Elche de hace 2.000 años*, Elche.
- RAMOS FERNÁNDEZ, R., 1995a: Noticia sobre la basílica paleocristiana de Ilici, *Actas del XXI Congreso Nacional de Arqueología*, Teruel (1991), vol. III, pp. 1231-1233, Teruel.
- RAMOS FERNÁNDEZ, R., 1995b: Un templo romano de época augustea en La Alcudia de Elche, *Actas del XXI Congreso Nacional de Arqueología*, (Vigo, 1994), II, pp. 349-353, Vigo.
- RAMOS FERNÁNDEZ, R.; RAMOS MOLINA, A., 2001: La Alcudia. Termas Orientales, Sector 7-F, *Actuaciones arqueológicas en la provincia de Alicante 2000*, Alicante.
- RAMOS FERNÁNDEZ, R.; RAMOS MOLINA, A., 2002: La Alcudia. Termas Occidentales, *Actuaciones arqueológicas en la provincia de Alicante 2001*, Alicante.
- RAMOS FERNÁNDEZ, R.; UROZ SÁEZ, J., 1992: Ilici, *Dialoghi di Archeologia*, 10, pp. 95-104.
- RAMOS FOLQUÉS, A., 1955: La Alcudia de Elche. Campañas 1940 a 1948, *NAH*, II, 1-3 (1953), pp. 107-133, lám. CV-CIX, Madrid.
- RAMOS FOLQUÉS, A., 1962: Excavaciones en La Alcudia (XI). Campañas de 1953-1955, *NAH*, V (1956-1961), pp. 91-94, Madrid.
- RAMOS FOLQUÉS, A., 1972: Un cancel visigodo en La Alcudia de Elche, *Pyrenae*, 8, pp. 161-171.
- RAMOS MOLINA, A., 1997: *La planimetría del yacimiento de La Alcudia de Elche*, Alicante.
- SÁNCHEZ, M. J., 1997: El Puerto Romano de Santa Pola (*Portus Ilicitanus*), *Nuestra Historia. I Congreso de Historia Local*, pp. 63-78, Santa Pola (Alicante).
- SÁNCHEZ, M. J.; BLASCO, E.; GUARDIOLA, A., 1986: *Portus Ilicitanus. Datos para una síntesis*, Alicante.
- SCHLUNK, H., 1945: Relaciones entre la Península Ibérica y Bizancio durante la época visigoda, *AEA*, 18, pp. 75-82.
- SCHLUNK, H., 1947: El arte de la época paleocristiana en el sudeste español. La sinagoga de Elche y el *martyrium* de La Alberca, *III Congreso Arqueológico del Sudeste Español*, pp. 335-379, Murcia.
- SCHLUNK, H., 1952: La sinagoga de Elche y el *Martyrium* de la Alberca, *Rivista di Archeologia Cristiana*, 28, pp. 182-184.
- SCHLUNK, H., 1982: Las conexiones históricas del cristianismo hispánico a través de la iconografía, *II Reunió d'Arqueologia Paleocristiana Hispànica*, Montserrat (1978), pp. 55-70, Barcelona.

COLLOQUI

R. NAVARRO:

Yo no entraré en la cuestión urbanística porque lo voy a dejar a personas mejor conocedoras del tema. Pero hay una cosa que sí me ha interesado, y es muy puntual: la cuestión de ese horno y además esa búsqueda de paralelos que ha seguido el doctor Poveda a través de todos estos siglos hasta desembocar en el siglo IX. Mi pregunta consiste en saber si ha encontrado indicios de metalurgia en el horno ilicitano o en los otros casos parangonados. La razón es que estoy pensando en hornos medievales hallados tanto dentro como fuera de las iglesias, que fueran dedicados a fundir campanas.

A. POVEDA:

Yo lo que he podido ver en la bibliografía, además de lo que he visto por el centro mediterráneo y la parte oriental, normalmente los describen simplemente como hornos; en toda la bibliografía anglosajona aparecen ubicados, pero no se especifica nada más. En algunos casos, por ejemplo el de Corinto, se habla de «talleres alfareros dedicados a cerámicas finas». Normalmente se habla de hornos cerámicos, no de metalurgia. Por otra parte, no he revisado todo lo que ha

salido asociado a los hornos, porque ha sido una primera aproximación, pero en principio, ni en éste de *Ilici* ni en otros aparecen lo que serían escorias de fundición o materiales metalúrgicos para poder llegar a lo que se está comentando. Por otra parte, a veces están tan próximas las iglesias cada una con su horno que pensar en tanta metalurgia me parece un poco complicado, es decir, en algún caso no me extrañaría, pero me parece más fácil tener un horno para hacer una serie de cerámicas que el tema de la metalurgia, ya que no siempre se estarán haciendo tantas piezas metálicas; es mucho más fácil producir cerámica ante las necesidades, por exvotos o por algún tipo de vajilla con el culto, más que el tema metalúrgico, pero en principio no hay o yo no he encontrado una relación que nos decante hacia el tema de producción metalúrgica.

S. GUTIÉRREZ:

Quisiera hacer simplemente una observación a propósito de los cancelos, porque también he tenido ocasión de verlos y es cierto que hay más de dos piezas. Hay varias placas, pero después de verlas me plantearía otras posibilidades; no digo que no sean cancelos, pero no necesariamente to-

das las piezas tienen por qué serlo: ¿pueden ser celosías algunas de ellas? Habrás visto, como yo, que los anchos no son los mismos en todas las piezas y algunas resultan demasiado finas para placa de cancel. Por otro lado, los cancelles que, por ejemplo, han aparecido in situ en el Tolmo de Minateda tienen riel, al contrario que las placas de la Alcudia; además, algunas están trabajadas para verse por ambas caras... En este sentido yo sería prudente al referirme al número de cancelles, ya que existen también muchos paralelos de celosía de ventana y no tenemos la certeza de que estas placas caladas sean necesariamente cancelles. Era sólo un comentario.

A. POVEDA:

Sí, efectivamente, en concreto hay uno que tiene toda la pinta de ser incluso de un ajimez, por su grosor y su técnica. Y luego, también es cierto que en muchas de estas piezas, su fragmentación permite, concretamente en las que no están enmarcadas, asignarlas a celosías, es decir, a alguna *fenestrella confessionis*. Yo, de hecho, los que conozco del otro yacimiento, del Monastil, pensaba que eran cancelles y han aparecido detrás del ábside, detrás de donde estaría la ventana: son celosías. La técnica y la piedra son idénticas, tanto para cancelles como para celosías. Entonces, para la cronología me vale y para la funcionalidad estoy totalmente de acuerdo.

S. GUTIÉRREZ:

Por otro lado, los cancelles calados no son demasiado abundantes.

A. POVEDA:

Sí, en el área de Murcia, en la zona nuestra.

S. GUTIÉRREZ:

Claro, los de Aljezares, pero no son así; y los del Tolmo nunca son calados. Además, yo matizaría el número de ocho cancelles, y más cuando las siete u ocho placas salen a veces considerando exclusivamente un fragmento.

A. POVEDA:

Son más de los que pensábamos pero tienes razón en que son menos, seguramente, de ocho.

S. GUTIÉRREZ:

Exactamente. Y quizá no cancelles, además.

P. DE PALOL:

He seguit amb gran interès la comunicació sobre les restes cristianes d'Elx presentada pel senyor Poveda, més preocupat per les plaques calades decorades que per la mateixa estructura, ornamentació i finalitat religiosa al fons del temple. La doctora Gutiérrez i el senyor Poveda fan un esforç per interpretar les plaques calades. És evident que la primera definició seria la de cancelles, des d'un punt de vista de mesures, varietat de dimensions i diferències de les peces, que són molt fragmentàries i no arriben a deu exemplars. Això fa molt difícil definir-se, creure que són cancelles, gelosies de finestra o fins i tot pensar en una *fenestrella confessionis* sense poder, d'altra banda, afirmar-se que pertanyen a l'edifici religiós. Eren elements ornamentals només? Podien per la iconografia formar part del material litúrgic? No crec possible un *fenestrella confessionis* malgrat la seva suposada troballa a l'exterior de l'absis del temple.

És evident que formen part d'un grup d'escultura, aquí, calada, igual que la que tenim a Aljezares, que tots hem estudiat. Són peces que s'han definit com a cancelles però que tenen una dubtosa funció, almenys per separar el *santuarium* de les naus del temple, que en tot cas crearia un clima un xic críptic en un temple de capçalera oberta. És prou interessant que hi hagi escultures d'aquestes noves en una àrea concreta del sud-est hispànic, amb exemplars també al Tolmo i a altres llocs.

Però potser més important és la definitiva adscripció al culte cristià del que molt de temps ha estat interpretat com una sinagoga occidental, justament del segle IV. En la restitució de paviment que vaig donar fa anys en el meu llibre vaig poder utilitzar només algunes fotografies que em facilità Alejandro Ramos. La interpretació del lloc de les inscripcions gregues i les inscripcions mateixes suggerien una sinagoga. L'anàlisi del seu significat i la identificació d'un mosaic de paviment a la nau posaren en dubte l'atribució jueva. La identificació de la història de la resurrecció amb el mite de Jonàs sembla que pot afirmar el canvi d'atribució cultural. No deixa de ser un *unicum* per alguns elements peculiars com els frisos d'inscripcions en grec i sobretot un tema únic en mosaic en l'ampli espai de l'interior de la nau. Crec que s'ha de tornar a estudiar el problema i dirigir la investigació cap a Orient més que mirar a l'Àfrica.

A. POVEDA:

En realidad, y muy brevemente, si pensamos que muy pocos años antes, en el aula teodoriana de Aquileia es donde aparece precisamente esa iconografía. Muy poquito después se hizo esta aula, rectangular, y no por casualidad se eligió precisamente la mejor iconografía que explica todo el tema de bautismo, viaje del cristiano y resurrección, es decir que las tres etapas de las tres historias de Jonás son geniales para esa iglesia. Schlunk decía: el único elemento de iconografía figurada es éste, todo lo demás es geométrico, es decir, lo que usted está diciendo, y ya se extrañaba de que hubiese una nave, un pez por allí, pero no le daba más valor que la sorpresa; si le añadimos el tema de Jonás adquiere todavía una mayor importancia y un significado que lo es todo para el lugar donde está y lo hace más un *unicum*. En el norte de África se conocen naves con mosaicos, en otros puntos del Mediterráneo... pero el tema de Jonás sobre mosaico efectivamente no es tan abundante. Quizás la proximidad de la fecha de este mosaico con lo de Aquileia sea una influencia importante.

J. GUITART:

Si no hi ha més intervencions jo voldria fer una darrera pregunta que potser no podreu contestar encara, però que cal fer-la. Després de la

demolició científica de les muralles d'*Ilici* que s'ha fet des de la Universitat d'Alacant, que ens deixa sense punt de referència sobre les dimensions de la superfície de la ciutat: hi ha algun indici que ens porti precisió en aquest aspecte?

A. POVEDA:

Hoy por hoy, con lo que conozco, que otros colegas conocen más que yo, seguro, a pesar de algunas cotas, alguna topografía que como se ve en las fotografías siempre parece dejarnos llevar, pero es que una ciudad puede tener distintas terrazas, no nos podemos dejar llevar por la mera topografía. Yo no veo hoy por hoy que esté clara una aproximación a la delimitación de las murallas, pero por otra parte, más que por la delimitación, cosa que también han dicho los colegas de Alicante y que se ve en el Mediterráneo, por fortificaciones que coinciden parte de las termas con algo de fortificación, quizá aquí haya sido antes la fortificación y después las termas o viceversa; hay veces que unas termas presentan, como apuntaba el equipo de Lorenzo Abad en una de las pocas publicaciones que hay sobre eso de Elche, que a lo mejor hay un deseo de casi fortificar ese sector, donde están las termas occidentales, que tampoco se descarta del todo que pueda ser casi una muralla, pero no la muralla perimetral de la ciudad, que es la cosa que interesa en cuanto a la pregunta.

**EL SUD-EST
DE LA PENÍNSULA**

EIO, IYYUH Y EL TOLMO DE MINATEDA (HELLÍN, ALBACETE): DE SEDE EPISCOPAL A MADÍNA ISLÁMICA

Sonia Gutiérrez Lloret* - Lorenzo Abad Casal* - Blanca Gamo Parras**

INTRODUCCIÓN

El Tolmo de Minateda es un yacimiento situado en las inmediaciones de Hellín, actual provincia de Albacete, en el que se viene desarrollando un proyecto arqueológico sistemático desde 1998 (Abad, 2001). Dichos trabajos han permitido exhumar los restos de una importante *civitas* visigótica erigida prácticamente *ex novo* a finales del siglo VI o principios del siglo VII, sobre las ruinas de un municipio romano prácticamente abandonado en época altoimperial (Abad, Gutiérrez y Sanz, 1993; Abad y Gutiérrez, 1997; Abad, Gutiérrez y Gamo, 2000a; 2000b). Esta planificación urbana de época visigótica responde a un programa integral que comprende, en el estado actual de nuestra investigación, diversas actuaciones de gran significado edilicio: la fortificación del acceso principal mediante una puerta torreada y un espectacular baluarte levantado con material romano de reemplazo procedente de la muralla augustal, que se integra en el relleno de la obra, y de diversos edificios funerarios del entorno;¹ la erección de una muralla, de la que se ha podido documentar una puerta, en la acrópolis de la ciudad, que define un recinto fortificado con aljibes en su parte más inexpugnable; la planificación de un complejo monumental de carácter religioso en la parte alta de la ciudad, frente a la acrópolis, compuesto por la basílica de tres naves con su baptisterio,² el cemen-

terio *ad sanctos* y un edificio fronterero que probablemente corresponda al *palatium*; la ocupación urbana de toda la superficie del cerro y de su acceso principal con viviendas formadas por estancias rectangulares, dispuestas en torno a espacios abiertos e instalaciones industriales³ (fig. 1).

Los restos materiales de este proyecto urbano, además de servir como argumentos toponímicos y geopolíticos, permiten situar en dicho emplazamiento la discutida sede episcopal de *Eio* o *Elo*, creada a finales del siglo VI para administrar la parte de la diócesis ilicitana incorporada a los dominios bizantinos, y posteriormente mencionada entre las siete ciudades del famoso Pacto de Teodomiro. Esta comunicación tiene por objeto presentar las principales novedades arqueológicas que aporta el descubrimiento del edificio anejo a la basílica, así como las eventuales implicaciones de nuestra hipótesis, que contribuye a iluminar el problema de la presencia visigótica en el sudeste peninsular. De otro lado, el propio debate suscitado durante la celebración del congreso aconseja sintetizar los argumentos geopolíticos y toponímicos —expuestos con anterioridad (Gutiérrez, 2000a) y reforzados ahora con nuevos datos arqueológicos—, que nos llevan a defender la identificación del Tolmo de Minateda con la sede episcopal *Eiotana* y la posterior *Madinat Iyyuh* de época emiral.

Por tanto, el trabajo se divide en dos partes: la primera da breve cuenta de los resultados más re-

* Universidad de Alicante.

** Museo de Albacete.

1. Sobre las fortificaciones altomedievales, véase GUTIÉRREZ y ABAD, 2001.

2. Una presentación general de la basílica, acompañada de un estudio pormenorizado del baptisterio, fue publicada en ABAD, GUTIÉRREZ y GAMO, 2000b, mientras que el estu-

dio específico de la iglesia ha sido abordado en el marco del homenaje al profesor Th. Ulbert (GUTIÉRREZ, ABAD y GAMO, en prensa).

3. Sobre la arquitectura doméstica visigótica e islámica, GUTIÉRREZ, 2000b; 2002d, respectivamente. Las almazaras rupestres fueron presentadas en GUTIÉRREZ, 1996d.

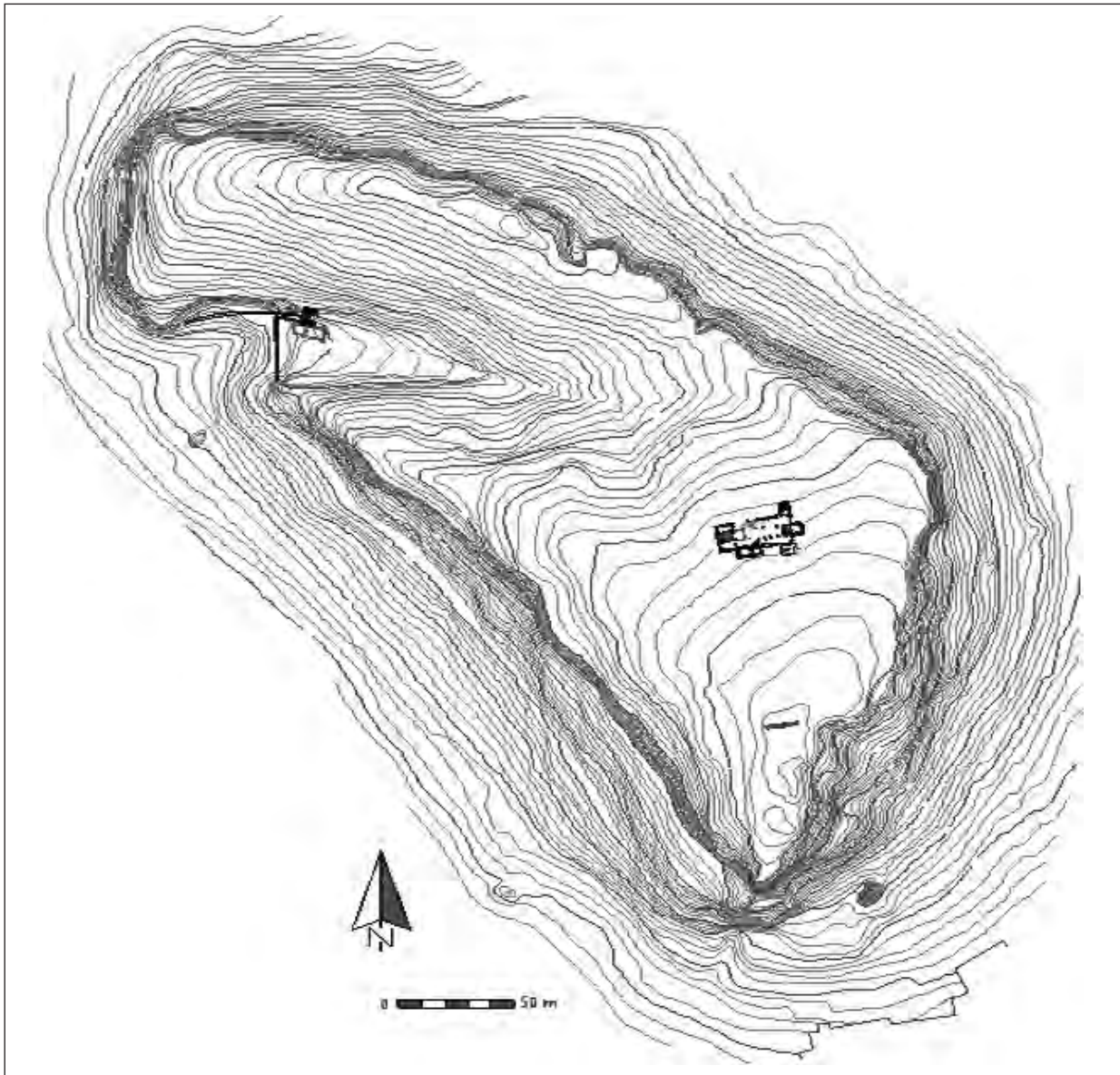

Figura 1. Planimetría del Tolmo en época visigótica.

cientes de las excavaciones en la parte alta, mientras que la segunda se centra en la argumentación y las implicaciones históricas que suponen dichos hallazgos.

EL COMPLEJO RELIGIOSO VISIGÓTICO: ¿IN CATHEDRALIBUS ECCLESIIIS?⁴

En el marco del proyecto urbanístico que caracteriza la reviviscencia urbana de la ciudad del

Tolmo, destaca la creación *ex novo* de un área monumental de carácter religioso en la parte alta. El complejo está formado por una basílica con baptisterio anexo y un edificio frontero, que actualmente se halla en curso de excavación, articulados en torno a un espacio abierto. La ubicación del complejo, canónicamente orientado de este a oeste, en el centro de la meseta, visible desde todos los puntos del entorno urbano y únicamente dominado por el recinto fortificado de la acrópolis, da idea de la intencionalidad de la obra y de su significado simbólico. A ello se suma la propia magnitud de la intervención, cuyo diseño se hizo *a fundamentis*, ignorando cualquier subsistencia de

4. Expresión utilizada por san Braulio en sus epístolas (PUERTAS, 1975: ap. B, núm. 117).

vestigios anteriores, y cuya ejecución implicó la destrucción de los mismos y produjo la completa transformación de la topografía urbana en este sector de la ciudad, llegando a tallar la propia roca madre. Todos estos rasgos lo convierten en uno de los ejemplos de arquitectura pública visigótica más importantes de *Hispania*.

La reciente publicación de un trabajo sobre la basílica y la inminente aparición de otro⁵ nos eximen de abordar aquí un análisis pormenorizado de dicho edificio. No obstante, conviene tener presente que se trata de un edificio de los llamados *de tradición paleocristiana*, es decir, de planta basilical con tres naves, orientado en dirección este-oeste, con el baptisterio a los pies comunicado con la propia iglesia; las naves están separadas por columnas en la iglesia y por pilares en el baptisterio, siendo la nave central de mayor anchura que las laterales en ambos casos. Cuenta con un ábside de medio punto, peraltado y exento, ante el cual, en el primer intercolumnio de la nave central, se localiza el santuario, sobreelevado respecto al suelo de la iglesia y delimitado por canceles.

Del trapecio que forman la basílica propiamente dicha y el baptisterio adosado, sobresalen únicamente cuatro estancias: dos a ambos lados de la cabecera, configurando una especie de brazo transversal, y dos colindantes dispuestas en el extremo occidental de la nave meridional. Las dos primeras constituyen respectivamente un vestíbulo monumental y una cámara funeraria que hacía las veces de *sacrarium*, ambas comunicadas con el exterior; tanto la monumentalidad del primer acceso como las características del segundo y la relación de ambos con la zona del santuario indican su carácter restringido y privilegiado, alejado de los requisitos que se suponen para los accesos comunes.

Los dos accesos restantes son fronteros y se abren en el centro de cada fachada lateral del edificio basilical, permitiendo el ingreso tanto desde el norte como desde el sur. De la entrada septentrional, abierta a una plaza, sólo se conservan las jambas laterales con un recorte para alojar los quicios, lo que sugiere una puerta de doble batiente abierta hacia el exterior, y los restos de un muro delantero y un empedrado muy arrasados, que permiten suponer algún tipo de pórtico externo. Frente a esta puerta se abre el vestíbulo meridional, que marca un eje transversal en la propia basílica que constituye, hoy por hoy, el

único acceso público claramente constatado de la iglesia.

El edificio cuenta con dos espacios arquitectónicos bien definidos y contrapuestos en ambos extremos de la nave central: de un lado el ábside y el coro, que conforman el santuario propiamente dicho, cerrado por canceles y remodelado en varias ocasiones, y de otro el contracoro en los pies del edificio, levantado seguramente con posterioridad; este ámbito también se relaciona espacialmente con la estancia situada junto al baptisterio, que ha sido interpretada como una antesala de la liturgia bautismal.

El baptisterio conforma una misma unidad constructiva con la iglesia, aunque se desvía ligeramente hacia el sur respecto al eje principal de la misma; mantiene su misma disposición tripartita, con mayor anchura de la nave central, que aloja la piscina, frente a las desiguales y más estrechas naves laterales. Se han documentado numerosas reformas de la piscina siempre tendentes a disminuir su tamaño y profundidad, desde la planta cruciforme original a la centrada con pretil circular que caracteriza la fase final. Por otro lado, es el único ejemplo conocido por el momento de baptisterio tripartito en el que se ha constatado la existencia de canceles en los vanos, y en consecuencia, una circulación lineal durante la celebración del sacramento.

En lo que respecta a la pavimentación, tanto el suelo como algunos sistemas de drenaje fueron tallados directamente en la roca, empleándose un mortero de cal compuesto con la misma roca arenisca machacada para regularizarlo. En el caso de las cubiertas, parece probable una armadura a dos aguas sobre las naves, apoyada en los muros maestros perimetrales y en las arquerías de las naves, sin que pueda afirmarse si la nave central tuvo mayor altura que las laterales, si bien la aparición de numerosas ventanas monolíticas refuerza esta suposición; por el contrario, el ábside se resolvió con una bóveda de cuarto de esfera de ladrillos, fabricados seguramente para la ocasión. No obstante, en los tejados se emplearon exclusivamente *ímbrices*, de los que aparecen numerosos fragmentos en los derrumbes, y es testimonial la aparición de *tegulae* (fig. 2).

En cualquier caso, la intervención arqueológica en la basílica del Tolmo de Minateda ha descartado completamente un hipotético origen paleocristiano, a pesar de la morfología tardorromana de su planta basilical, que demuestra la vigencia de dichos modelos iconográficos en pleno siglo VII, cuando se planificó *ex novo* la basílica del Tolmo

5. Véase la nota 2.

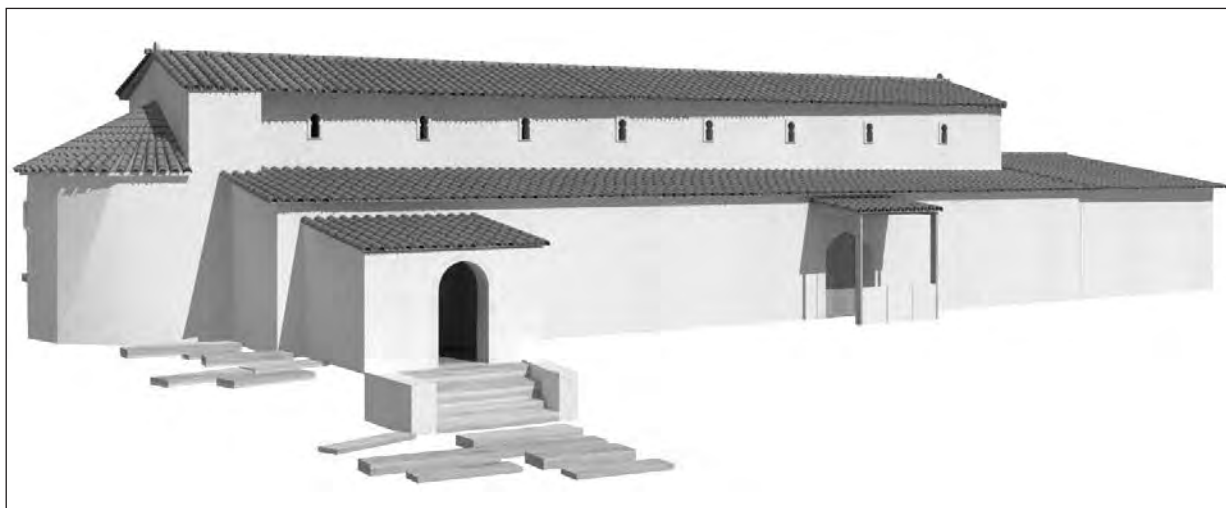

Figura 2. Reconstrucción en 3D de la basílica visigótica. Dibujo de Daniel Valls.

en el marco de reviviscencia urbana de época visigótica avanzada.

Por otro lado, una de las novedades más recientes ha sido el hallazgo al norte de la iglesia de un edificio de grandes dimensiones. El nuevo complejo se alinea de este a oeste, como la iglesia, pero en lugar de disponerse en paralelo es ligeramente convergente hacia el extremo oriental, definiéndose entre ambos un espacio abierto de contornos irregulares al que se accede por los extremos oriental y occidental. Este edificio forma parte del complejo arquitectónico visigótico construido *ex novo* en la parte alta de la ciudad, y al igual que se constató en la iglesia, tiene una clara planificación previa que afecta a todo el conjunto. El primer paso fue la adecuación de la pendiente natural del terreno rocoso, para crear dos grandes plataformas escalonadas en las que ubicar ambos edificios: la superior acoge la basílica, el espacio abierto y la estancia más meridional del edificio frontero, mientras que el resto del edificio se extiende por la inferior. Aprovechando este recorte del plano inclinado original, se tallaron en la roca numerosos elementos de los edificios, como escaleras, basas de columnas y pilares, basamentos de muros y, en algún caso, trincheras de cimentación. Dicha acción afectó indudablemente a las estructuras previsigóticas, que fueron destruidas aprovechando parte del sedimento extraído para rellenar las cavidades e irregularidades de la roca.

El trabajo de nivelación y tallado de la roca, ya constatado en la basílica, redundaba en la existencia de un diseño iconográfico previo y evidencia la magnitud de la intervención programada. En la actualidad sólo se ha podido documentar una parte

del mismo, aunque claramente continúa más allá de los límites de los perfiles norte y oeste de la cuadrícula. Se trata de una obra de planta múltiple, compuesta por varias estancias que se comunican entre sí, formando en el estado actual de las excavaciones una especie de L. El eje principal ocupa el brazo más largo, dispuesto de oeste a este, y está formado por varias estancias intercomunicadas a las que se debe acceder desde el norte o el oeste. El segundo eje engloba las restantes estancias, tres habitaciones independientes con acceso propio desde el sur, es decir, desde la plaza que se define entre la basílica y el propio edificio (fig. 3).

El conjunto mantiene unas características básicas iguales en cuanto a su desarrollo, configuración y edificación, y parece probable que fuese realizado contemporáneamente, según un diseño previo, con idéntica mano de obra y utilizando materiales similares. Todos los lienzos están contruidos con mampostería irregular y algunos sillarejos, excepto en las jambas de los vanos, compuestas por sillares escuadrados en disposición vertical a veces encadenados con otros horizontales. En algunos lugares se ha conservado el revestimiento original de las paredes, un enfoscado de cal o yeso con restos de grafitos incisos e incluso pintura de color rojo, pero en los niveles de destrucción de la mayoría han aparecido fragmentos de revoco.

Un elemento característico es la aparición de una serie de pilares cuadrangulares adosados internamente a los muros, generalmente en las esquinas o cuando las estancias son muy grandes en la parte central del lienzo; estos machones corresponden a la iconografía original del edificio, ya que en algunas estancias se tallaron las zapatas en

Figura 3. Vista general del edificio frontero a la basílica en 2002.

la roca, que hace las veces de suelo. En otros casos se talló igualmente el basamento de tres columnas adosadas y de una exenta. Es probable que estos elementos estén relacionados de alguna forma con la sustentación de la cubierta, resuelta al igual que la iglesia con *ímbrices*. En este sentido, parece que el edificio, o al menos algunas de sus estancias, tuvo un segundo piso, ya que aparecieron elementos pertenecientes a los suelos del piso superior en los niveles de destrucción de al menos una habitación: en concreto se hallaron placas de *opus signinum* muy bastas y de considerable espesor —unos 10 cm— con la cara plana hacia arriba, repartidas con orden y en posición horizontal, en el interior de una habitación que conserva una estructura cuadrangular maciza que ha sido interpretada como el arranque de la escalera.

En el estado actual de la investigación, la interpretación funcional del complejo resulta difícil dado que aún no conocemos su planta completa ni se ha concluido el estudio de los elementos o materiales significativos en las estancias exhumadas. Lo que parece innegable es que el edificio debió de estar en estrecha relación cronológica y urbanística con la basílica, con la que forma un conjunto arquitecto-

tónico planificado unitariamente y que formó parte del complejo eclesiástico, si bien nada sugiere un uso estrictamente litúrgico del mismo.

Llegados a este punto cabe preguntarse qué paralelismos encontramos en la arquitectura altomedieval y qué relación funcional guarda con el edificio del Tolmo. El primer ejemplo que acude a nuestro discurso, no tanto por su parecido como por su precisión cronológica, es el del gran conjunto de edificaciones palatinas de *Recópolis*, formado por dos edificios laicos que flanquean la iglesia formando una gran plaza de representación. Se trata de cuerpos alargados con un muro corrido central en el edificio sur o una fila de pilares internos en el edificio norte, y contrafuertes exteriores en algunos tramos, que sostenían un segundo piso de *opus signinum*, donde se constata también decoración arquitectónica (Olmo, 2000, p. 390).

Por el contrario, los parecidos más precisos en cuanto a concepto y ordenación de la planta proceden del *Pla de Nadal*, el complejo episcopal de Barcelona y algunos edificios emirales de Mérida, si bien ninguno posee una planta estrictamente igual. Aun así, los tres ejemplos presentan una dinámica comparable en la que los edificios se rigen por el principio de axialidad, con organiza-

ciones simétricas respecto a un gran espacio basilical. A partir de ese eje se distribuyen una serie de habitaciones intercomunicadas y organizadas en diferentes alas, con un contorno exterior caracterizado por la alternancia de volúmenes entrantes y salientes. Además es frecuente recurrir a los contrafuertes, la sucesión de vanos alineados y usar la mampostería enlucida con grandes bloques de reemplazo engarzados en las esquinas o en los propios lienzos. Todas estas características son propias de nuestro edificio.

Con el *Pla de Nadal* (Ribarroja de Turia, Valencia),⁶ conjunto sólo conservado en parte y que ha sido identificado como una villa áulica o residencia nobiliaria de algún personaje de origen germánico de nombre *Tebdemir* o *Tevdinir* (Juan y Lerma, 2000, p. 141), comparte la alineación del eje este-oeste de la nave central, los atrios y los pórticos, así como la cámara axial perpendicular al eje, que en nuestro caso responde a la estancia de la escalera; también es similar la técnica constructiva a base de mampostería revocada y sillería reemplazada, y el uso de contrafuertes, si bien en este caso siempre exteriores. Al igual que en *Recópolis*, la planta baja presenta un pavimento de tierra batida, mientras el piso superior lo tiene de *opus signinum*. Este último espacio debió de ser el que acogió las estancias propiamente dominicales, de donde procede la mayoría de la decoración arquitectónica (unas ochocientas piezas). Su cronología se viene fijando en la segunda mitad del siglo VII, si bien recientemente L. Caballero ha propuesto avanzar su cronología hasta época emiral, y ha pasado a considerarlo un palacio inspirado en modelos de tradición omeya (Caballero, 1994, pp. 337-338; 2000, p. 217); de dicha opinión ha disentido uno de los firmantes de este trabajo (Gutiérrez Lloret, 2000c, pp. 102 y ss.).

El segundo palacio episcopal de Barcelona, construido hacia finales del siglo VI sobre el nivel de arrasamiento de la residencia del siglo V, emplea unas técnicas constructivas comparables y repite algunos de los esquemas constatados, en particular, la alineación de vanos, que configuran un auténtico corredor que atraviesa todas las estancias de las dos alas de habitaciones dispuestas

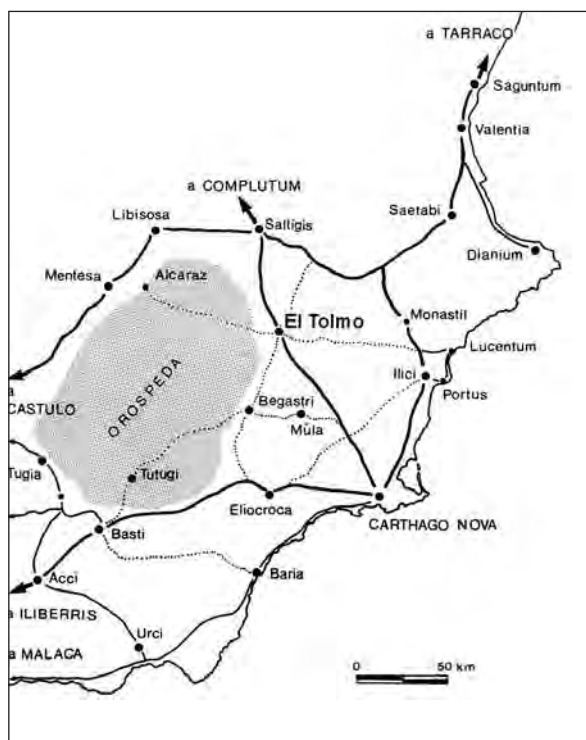

Figura 4. La red viaria en época altomedieval.

a ambos lados de un espacio basilical (Bonet y Beltrán, 2001, p. 87). La similitud de este edificio con el central de los documentados en el barrio de Mérida (Mateos y Alba, 2000, p. 158, fig. 6), ya señalado por los estudiosos del complejo episcopal barcelonés (Bonet y Beltrán, 2001, p. 88), es realmente sorprendente no sólo por su estructura sino también por la cronología plenamente emiral que la estratigrafía asigna al complejo emeritense.

Este importante conjunto edilicio de Morería —formado por nueve edificios de traza monumental que tienen su parangón en otros lugares de Mérida, como los edificios del interior de la Alcazaba y de enfrente del llamado Templo de Diana— se construyó sobre un vertedero acumulado a lo largo del siglo VIII sobre la franja perimetral de la muralla, que fue liberada de construcciones domésticas durante el asedio de Musa a la ciudad en el momento de la conquista islámica;⁷ no hay duda —estratigráficamente hablando— de la cronología plenamente emiral del conjunto y de su naturaleza no doméstica sino civil o militar, así como de

6. Sobre el yacimiento, véase JUAN, E.; CENCELLES, X. (1986), JUAN, E.; PASTOR, I. (1989a; 1989b); JUAN, E.; LERMA, J. V.; PASTOR, I. (1992), y, por último, JUAN, E.; LERMA, J. V. (2000); sobre la reciente discusión en torno a su cronología visigótica o postvisigótica véase GUTIÉRREZ, S. (2000c) y CABALLERO, L. (2000).

7. Sobre la secuencia estratigráfica de Morerías, véase ALBA (1997) y sobre las construcciones domésticas romanas mantenidas en uso durante la época visigótica, aunque modificadas en su concepto para adaptarse a un uso multifamiliar, el trabajo de ALBA (1999).

Figura 5. Los obispos visigóticos según Orlandis y Ramos-Lisón, 1986.

su vinculación al poder omeya (Mateos y Alba, 2000, p. 156). En este caso observamos nuevamente la existencia de espacios alineados, el uso de los contrafuertes y pilares o columnas centrales en algunas estancias, así como el empleo de pavimentos de tierra batida que se confirma como una constante de esta edificación laica altomedieval, sin que esté reñido con el carácter de representación que tiene el conjunto.

A la luz de estos datos, estamos en condiciones de afirmar que el edificio del Tolmo de Minateda es un conjunto palatino, en tanto que aún funciones de representación, administración y seguramente de residencia; su carácter monumental en relación con la edificación doméstica del yacimiento (Gutiérrez Lloret, 2000b) confirma esta hipótesis, y su estrecha vinculación con la basílica, con la que fue construida en un mismo plan de obras que conllevó una profunda remodelación de la topografía de uno de los sectores más emblemáticos de la ciudad. Sugieren que podría tratarse del palacio episcopal de una nueva sede creada a finales del siglo VI: la *Eiotana* o *Elotana*, hipótesis

histórica sobre la que nos detendremos a continuación.

LA IDENTIFICACIÓN DEL ASENTAMIENTO: DE EIO A IYYUH⁸

Parece probada su identificación con una de las ciudades mencionadas en el Pacto de Teodomiro del año 713, *Madinat Iyyuh*,⁹ probable tra-

8. El Tolmo de Minateda fue un municipio romano, atestigüado epigráficamente por la mención de sus primeros duunviros. No existe constancia epigráfica del nombre latino del municipio del Tolmo, salvo la terminación incompleta del gentilicio *-tani* de la inscripción conmemorativa en honor del emperador Augusto del año 9 a. C., que debió de coronar la monumental muralla del Reguerón (ABAD, 1996). No obstante, se viene proponiendo relacionar el asentamiento con la ciudad de *Ilunum*, mencionada por Ptolomeo entre los centros urbanos de la Bastetania —II, 6, 60— (MOLINA, 1971; CARMONA, 1984; 1989a; SILLIÈRES, 1990), siguiendo la tradición del canónigo Juan Lozano en su *Bastetania y Contestania del Reyno de Murcia* (1794); opinión recogida igualmente por el propio equipo de excavación (ABAD, GUTIÉRREZ y SANZ, 1993;

sunto en época islámica de la sede episcopal *Eiotana* o *Elotana*, creada junto con *Begastri* a finales del siglo VI para integrar los territorios dependientes de los obispados de *Ilici* y *Carthago Nova*, todavía en manos imperiales.

Como *madina* aparece citada en las versiones del Pacto de Teodomiro transmitidas por al-ʿUḍrī, al-Ruṣāṭī según compendio de Ibn al-Jarrāṭ, al-Ḍabbī y quizás en la de al-Ḥimyarī, mientras que el geógrafo al-Zuhrī se refiere a ella en este mismo sentido al describir el curso del río Segura.¹⁰ El geógrafo al-ʿUḍrī también menciona una ciudad de *Iyih* en la vía de Cartagena a Toledo, entre Cieza y Tobarra, y un distrito (*iqlim*) agrícola con el epíteto de *al-sahl*, es decir *Iyih* «del Llano» en la Cora de *Tudmīr*.¹¹ Por último, la destrucción de una ciudad de ese nombre se menciona en diversas fuentes árabes (al-ʿUḍrī, Ibn ʿIḍārī, al-Ḥimyarī e Ibn Ḥayyān) en relación con el célebre episodio de la fundación de Murcia por parte del emir ʿAbd al-Raḥmān II como nueva capital del territorio de *Tudmīr* alrededor del año 825.¹²

ABAD, 1996, pp. 97 y s.) a sabiendas de que esta identificación, o cualquier otra que eventualmente se proponga, no deja de ser por el momento hipotética.

9. Con discrepancias en la transcripción de su nombre según autores: >*Iyih*< en al-ʿUḍrī, >*Ānah*< en Ibn Ḥayyān e >*Il.h*< en Ibn ʿIḍārī y al-Ḥimyarī (MAKKĪ y CORRIENTE, 2001, p. 284, núm. 590). Estas discrepancias han tenido como resultado que cada autor se haya decantado por una u otra según sus preferencias; hasta ahora el equipo se había inclinado por la versión del autor más antiguo, al-ʿUḍrī, que vocalizaba el topónimo con *kasra* (i). Sin embargo, la autorizada opinión de Federico Corriente nos ha obligado a reconsiderar esa transcripción, teniendo en cuenta que en la reciente traducción del Almuqtabis II-1, M. A. Makkī y el propio F. Corriente han preferido la transcripción *Iyyuh*, acorde con la clásica del propio traductor de al-ʿUḍrī (MOLINA, 1972).

10. Al-ʿUḍrī (AL-AHWĀNĪ, 1965, p. 5; MOLINA, 1972, pp. 58-59); Ibn al-Jarrāṭ (MOLINA y BOSCH, 1990, p. 33); al-Ḍabbī (ms. 1676, fol. 84 v, Biblioteca del Escorial; MOLINA y PEZZI, 1975-1976, p. 111); al-Ḥimyarī (LÉVI PROVENÇAL, 1938, pp. 62-63; IḤSĀN ʿABBĀS, 1980, p. 132); Al-Zuhrī (HADJ-SADOK, 1968, p. 207). Una recopilación de las diversas menciones en (MOLINA y PEZZI, 1975-1976) y en (POCKLINGTON, 1987).

11. Al-ʿUḍrī (AL-AHWĀNĪ, 1965, pp. 3-4; MOLINA, 1972, pp. 51 y ss.).

12. A las noticias clásicas de Al-ʿUḍrī (AL-AHWĀNĪ, 1965, p. 6; MOLINA, 1972, pp. 62 y ss.); Ibn ʿIḍārī (DOZY, 1851, pp. 84-85) y al-Ḥimyarī (LÉVI PROVENÇAL, 1938, pp. 181 y 218), se añade recientemente la de Ibn Ḥayyān del segundo volumen de Almuqtabis, cuyo manuscrito original localizado por E. Lévi-Provençal en los años treinta ha sido objeto de una edición facsímil (VALLVÉ, 1999) y una traducción a cuyas páginas remitimos (MAKKĪ y CORRIENTES, 2001, p. 284). Todos los textos pueden verse en (POCKLINGTON, 1987) y en (CARMONA (1989b)). Una discusión sobre el problema en GUTIÉRREZ LLORET, 1996a, pp. 271-274.

Por otro lado, la sede episcopal *Eiotana* o *Elotana* aparece por vez primera en la *Constitutio Carthaginensium sacerdotum* —un concilio provincial de la Cartaginense celebrado en Toledo el 23 de octubre de 610—, que supuestamente refrenda el *Decretum* de Gundemaro, que confirma los derechos metropolitanos de la sede toledana sobre la provincia cartaginense; este controvertido Sínodo de Gundemaro contiene la mención del primer obispo de dicha sede, *Sanabilis* «sanctae ecclesiae Elotanae episcopus» (Vives, 1963, p. 409), que a lo largo del siglo VII volvió a mencionarse con ocasión de al menos dos concilios, el VII Concilio de Toledo (646) y el XI de la misma ciudad (675), a los que se puede añadir quizá el XV (688), como luego veremos; en todos ellos figura siempre asociada al obispado de *Ilici* —con los obispos *Vinibal*, *Leander* y posiblemente *Emmīla*—, que debió de absorber la sede *Elotana* (Vives, 1963, pp. 257, 368 y 472).

La localización de *Madīnat Iyyuh* en las tierras hellineras se produjo a partir de la divulgación del texto de al-ʿUḍrī,¹³ ya que dicha fuente, además de la mención ya conocida del Pacto, contenía una inequívoca localización de la ciudad en el itinerario de Cartagena a Toledo, entre *Siyāsa* (Cieza) y *Ṭubarra* (Tobarra), en concreto a 30 millas de la primera y a 10 de la segunda. Aunque en un primer momento se situó en Hellín o sus inmediaciones en base a una aparente concomitancia toponímica,¹⁴ la comprobación documental de que el nombre árabe de Hellín fue *Falyān*,¹⁵ étimo que originó el *Felín* castellano atestiguado ya a mediados del siglo XIII (Torres Fontes, 1969, p. 15), permitió descartar definitivamente dicha atribución «[...] que es fonéticamente inviable» (Makkī y Corriente, 2001, p. 284, núm. 590).¹⁶

13. Editado en 1965 por al-Ahwānī y traducido por E. Molina en 1972, que un año antes había publicado un estudio específico sobre *Iyih* —*Iyyu(h)* en su transcripción— (MOLINA, 1971).

14. Es el caso de A. Huici Miranda, que la sitúa en un despoblado impreciso cerca del actual Hellín (1969-1970, I, p. 87); el del propio E. Molina López, que la coloca en el Barrio del Toladillo, entre Isso y Hellín (1971, p. 76) o los de J. Vallvé (1972, p. 147) y J. B. Vilar (1976), que la localizan en el actual municipio hellinero.

15. Según el pergamino bilingüe del Alcaraz, carta de venta de la sierra colindante con Hellín y Tobarra por el alcalde de Albacete al concejo de Alcaraz perteneciente a los últimos años del reinado de Alfonso X el Sabio (1252-1284) (PACHECO PANIAGUA, 1979, p. 74), y el itinerario de al-Idrīsī, donde aparece mencionado sin vocalizar —«FLS» o «FLZ»— entre Cieza y Chinchilla (MIZAL, 1989, p. 93).

16. Sobre esta imposibilidad de asimilación véase también el testimonio más temprano de A. CARMONA (1984, p. 63, núm. 124).

Por otro lado, también a principios de los años ochenta, P. Sillières (1982, p. 257) señaló en su estudio sobre la vía *Saltigi-Carthago Nova* que el emplazamiento idóneo de *Iyyuh*, en razón de las distancias, no era Hellín sino el yacimiento arqueológico del Tolmo de Minateda. Esta intuición topográfica se vio pronto confirmada por los argumentos toponímicos que defendían la perduración del topónimo *Madīnat Iyyuh* en la denominación de la aldea actual que da nombre al cerro, *Minateda*, con el paso intermedio de *Medina Tea*, atestiguado en un documento de 1252 (Torres Fontes, 1969, p. 15). Así, el arabista R. Pocklington —citando a A. Carmona, que más tarde desarrolló personalmente el argumento (1989a, p. 157)— consideró que «la grafía *Medina Tea* del siglo XIII respeta casi a la perfección la forma árabe del nombre, aunque parece indicar que la pronunciación se había arabizado más entre la época de al-ʿUḍrī y la Reconquista, pasando de *Iyi(h)* a */Iya/* o mejor */Eya/* (la conversión de la última vocal en *-a* se detecta en numerosos topónimos peninsulares tras su paso por la pronunciación hispano-árabe; cf. Baza < BASTI, Elda < ELLO, Cartagena < CARTHAGINE(M), etc.)» (Pocklington, 1987, p. 188). Esta «evolución fonética irreproachable» —*Madīnat Iyyah* (la ciudad de *Iyyuh*)— ha resuelto a M. A. Makkī y F. Corriente a identificar la ciudad con el Tolmo de Minateda en su reciente traducción del *Almuqtābis II-1*, aportando nuevos ejemplos de alteración de la última vocal, como los de *regio (Rayyuh)* en *Rayyah* y *oppīdum* en Úbeda (2001, p. 284, núm. 590).

En cualquier caso, el abandono definitivo del Tolmo como solar urbano no significó la desaparición del topónimo, que se mantuvo como denominación de la muela y sus aledaños, incluidos la fuente y el puente del mismo nombre, tal y como se indica en la escritura de concordia entre las villas de Chinchilla y Hellín de 1399 y en la de confirmación de los límites de la dehesa, y las cañadas del término de Hellín, otorgada por el alcalde de las mestas en 1406 (Rodríguez Llopis, 1984, pp. 170 y ss.); y terminó por designar la heredad y alquería que surgió al pie de la muela de Medinatea o Medinateda, fijando el recuerdo del nombre de la vieja ciudad y permitiendo de paso la identificación histórica del despoblado.

La toponimia y la evolución fonética que refleja no deja dudas a la hora de situar *Madīnat Iyih* o *Iyyuh* —*Iyyah* en probable pronunciación romanaldalusí— en el yacimiento arqueológico del Tolmo de Minateda, localización acorde además con las únicas ubicaciones geográficas precisas, transmitidas por los geógrafos al-ʿUḍrī y al-Zuhrī. En

este estado de cosas, la identificación arqueológica de nuestro despoblado con la ciudad del Pacto de Teodomiro, cabeza de un distrito de *Tudmīr* y protagonista indirecta de los conflictos tribales que condujeron a la fundación de Murcia, se impone en la investigación frente al resto de las candidaturas: por un lado, como acepta el propio director de los trabajos en el Monastil (Poveda, 1991, p. 612), se descarta la relación con este yacimiento eldense, defendida en su día por E. A. Llobregat (1973; 1983); por otro lado, se abandona la forzada hipótesis de R. Pocklington (1987), que al situarla en Algezares, junto a Murcia, se veía obligado a suponer la existencia de dos ciudades homónimas, a fin de conciliar la precisa localización de al-ʿUḍrī en el Tolmo, que consideraba una simple cabeza de distrito, con su candidatura murciana, donde situaba la ciudad del Pacto destruida para fundar Murcia.

Una vez establecida la identificación de *Madōnat Iyyuh* con el Tolmo de Minateda y comprobada arqueológicamente la magnitud de su fenómeno de reviviscencia urbana en época visigótica, parecía necesario plantear un problema paralelo, que en la tradición historiográfica siempre había estado unido a la localización de *Iyyuh*: la identificación de la sede episcopal visigótica *Eiotana* o *Elotana*, cuyos obispos firmaron las actas de varios concilios del siglo VII solos o asociados a la cátedra de *Ilici*. El problema de *Iyyuh* y *Eio* o *Elo* es antiguo y se remonta a finales del siglo pasado, cuando Aureliano Fernández-Guerra (1875, p. 146) y Francisco Javier Simonet (1897-1903, I, p. 56) propusieron la identificación de «[...] la *Eyyo* del famoso tratado con la antigua *Elo*, *Ello* y *Eillo*, de varios autores arábigos y latinos, que dio su nombre á la sede y diócesis *Elotana* [...]» en palabras del propio Simonet (I, p. 56). Desde entonces, esta identidad —sede episcopal visigótica y posterior ciudad del Pacto destruida para fundar Murcia— ha sido mantenida por todos los investigadores que se han ocupado del tema, de forma que, una vez identificada una, se suponía idéntica situación para la otra. Así lo hicieron Enrique Llobregat y Robert Pocklington, partiendo respectivamente de la ubicación de la sede episcopal el primero y de la ciudad islámica el segundo.

En el primer caso, Llobregat creyó poder situar *Elo* —denominación que prefirió a la hasta entonces más común de *Eio*, por motivos obvios— en el Monastil, un asentamiento próximo a Elda que había sido identificado con la mansión *ad Ello* en la vía Augusta, situada entre *ad Turres* y *Aspis* en dirección a *Ilici*, según el Itinerario de Antonino (Llo-

bregat, 1973, p. 48; 1977, p. 94); en este particular recogió la hipótesis de Fernández-Guerra (1875, pp. 123 y 155) —el primero en identificar la ciudad de Elo de los concilios visigóticos con la *mansio* de *Ello* del *Itinerarium Antonini*—,¹⁷ igualmente sostenida por José Vives (1961, p. 6), con una localización del emplazamiento diversa.¹⁸ Aunque en un primer momento Llobregat se mostró prudente en la localización de *Iyih*, que prefirió situar en Hellín por los datos de al-ʿUḍrī (1973, p. 49), la nueva edición de al-Ḥimyarī (Iḥsān ʿAbbās, 1983) le decidió a situarla también en el Monastil (1983, p. 237; 1991, p. 181).¹⁹ De esta forma, Llobregat estableció una cadena de evolución fonética —*Elda* < *Ella* / *Etla* / *Ecla* / *Etla* (nombres medievales) < *Iyih* (nombre árabe) < *Elo* (ciudad visigótica) < *Ello* (mansión de la vía Augusta)— y consagró esta reducción apoyándose en las peculiaridades de su creación, junto con *Begastri*, en los últimos años del siglo VI.

En el segundo ejemplo, Pocklington situó *Iyih* (en su transcripción fiel a al-ʿUḍrī) en el lugar murciano de Algezares-Verdolay, cerca de la ciudad de Murcia, por varios argumentos, sobre todo geográficos²⁰ y en menor medida toponímicos y arqueológicos, ya que allí se hallaban los restos de

17. «El estudio feliz de la vía [Heraclea o Augusta], combinado con el de muchos importantes monumentos geográficos é históricos, nos ha hecho identificar con esta población y descubrir en ella el sitio verdadero y exacto de la cátedra episcopal *Elotana*, que era un enigma hasta el día de hoy. Y finalmente, acabamos de hallar con toda evidencia que, bajo el corrupto vocablo *Eio*, fue ésta una de las siete visigóticas ciudades ó condados que, por la no bien estudiada ni comprendida capitulación de 713, vinieron á componer el reino mozárabe oriental del máximo Teodomiro.» (FERNÁNDEZ-GUERRA, 1875, p. 159). De esta forma, Aureliano Fernández-Guerra sugiere la cadena de transmisión que habría de alcanzar tanta fortuna: *Eio* < *Elo* < (*ad*) *Ello*, si bien ubica la ciudad en Monte Arabí, junto al Cerro de los Santos (Montealegre del Castillo, en Albacete).

18. Vives se inclina por la localización propuesta en su día por Fernández-Guerra en Monte Arabí y cuestiona la ubicación del padre Flórez, quien la suponía continuación de la antigua diócesis de *Eliocroca* y la situaba en Totana (VIVES, 1961, p. 6). Por otro lado, Lozano, en su *Bastetania y Contestania* consideraba que *Adello* y *Elotana* eran dos poblaciones diferentes, siendo la primera reducible a Elda, en Alicante y la segunda a Albatana u Ontur (LOZANO, 1794, II, p. 35; III, p. 15).

19. Hipótesis seguida por M. J. RUBIERA (1985, pp. 41 y ss.) y F. FRANCO (1995, p. 170) en un intento de reubicar todas las ciudades del Pacto de Teodomiro en el valle del Vinalopó, a lo largo de la vía Augusta, definiendo una frontera visigótico-bizantina primero y emiral más tarde, insostenible desde un punto de vista arqueológico (GUTIÉRREZ LLORET, 1996, pp. 291-292).

una conocida basílica de la segunda mitad del siglo VI (Mergelina, 1940). Esta basílica y una serie de argumentos filológicos contrarios a la candidatura de Elda,²¹ le permitieron reclamar, como venía siendo habitual, el emplazamiento de la sede *Elotana* (1987, pp. 197-198).

Aun considerando probada la identificación del Tolmo de Minateda con la ciudad de *Iyih* o *Iyyuh* de las fuentes árabes, basada en la cadena fonética *Minateda* < *Medina Tea* < *Madīnat Iyyah* (*Madīnat Iyyuh*), en la primera fase de nuestros trabajos arqueológicos fuimos prudentes a la hora de situar también aquí la cabeza de la diócesis visigótica, considerando que, en ausencia de argumentos epigráficos, éste era un debate estéril. Sólo la contrastación de los datos arqueológicos obtenidos en el Reguerón con la excavación en la parte alta de la ciudad y la exhumación del complejo religioso compuesto por la basílica y el posible *palatium* nos llevan a retomar dicha posibilidad, planteada por extenso en otro trabajo (Gutiérrez Lloret, 2000a), donde se señala la inconsistencia de los argumentos arqueológicos sugeridos en su día por el propio E. Llobregat y desarrollados por A. Poveda a favor de la candidatura del Monastil (Elda) como cabeza de la diócesis *Elotana*. Resumiendo aquella crítica, los argumentos presentados eran mayoritariamente arqueológicos²² y tan ambiguos que podrían aplicarse con idénti-

20. Pocklington desglosó el topónimo en tres realidades diferentes: «la mansión *Ad-Ello* de la vía Augusta, que debe identificarse con Elda; la ciudad de *Madīnat Iyi(h)* o *Iyi(h) del Llano*, que debía de estar ubicada en el Tolmo de Minateda, e *Iyi(h)*, del Pacto de Teodomiro, destruida hacia el año 830, que debía de encontrarse cerca del río de Lorca, y no muy lejos de Murcia» (1987, p. 193). Los argumentos esgrimidos a favor de esta identificación fueron, en primer lugar, las referencias al río de Lorca en el origen del conflicto tribal entre mudaríes y yemeníes, que condujo a la destrucción de la ciudad de *Iyih* según las fuentes árabes, y en segundo lugar, el supuesto traslado de la población de ésta a la recién fundada Murcia, presunción que en ningún caso evidencian las fuentes escritas.

21. Este autor señaló que el nombre árabe *Elda* debía de ser *El.la* o *El.lo*, «[...] mientras que el nombre de la sede (*Eiotana* o *Elotana*) nunca aparece escrito con *ll* reduplicada, Elda siempre la tuvo reduplicada (la diferencia *ll* era significativa en la época, por lo que debía de quedar reflejada en la ortografía)» (1987, p. 197).

22. El otro argumento, más allá del toponímico ya expresado, se basa en la proximidad del Monastil a *Ilici*, cuyo obispo terminó por regir conjuntamente la dirección de ambas diócesis, y fue expresado por A. Poveda de la siguiente forma: «[...] *Elo* debía de hallarse al otro lado del limes fronterizo [...] pero a una distancia discreta de *Ilici*, para posibilitar que ambas sedes pudieran regirse con un mismo obispo

ca o superior contundencia no sólo al Tolmo sino también a otros muchos yacimientos tardorromanos de la región: la abundancia de cerámicas tardías, en ocasiones con iconografía cristiana, la aparición de un fragmento de sarcófago en las inmediaciones del yacimiento, el hallazgo de piezas litúrgicas (fragmentos de cancel, un ara sigmática y un supuesto tenante de altar),²³ algunos ponderales y los restos de un edificio muy arrasado, de tendencia rectangular con un ábside, son indicios de la pervivencia del asentamiento entre los siglos V y VII y de la probable existencia de un pequeño edificio de culto en su parte alta, pero en ningún caso prueban o desmienten la atribución episcopal de dichos vestigios.

En el momento de escribir aquellas páginas —1997— apenas habíamos comenzado la excavación del edificio religioso de la parte alta del cerro, y aunque ya disponíamos de evidencias arqueológicas comparables e incluso más abundantes que las esgrimidas en el caso del Monastil, consideramos oportuno concluir: «En el estado actual de nuestros conocimientos, sostener que el Tolmo de Minateda es la *Madōnat Iyih* de las fuentes ára-

como ocurriría con el tiempo. La prueba de todo ello es que, a la muerte de Senable, posiblemente el único obispo independiente de *Elo*, su sede pasó con la de *Ilici* a gobierno de un mismo obispo, Ubínibal, y a su muerte le sucedió en ambas sedes Leandro» (POVEDA, 1988, p. 21). Como ya se indicó (GUTIÉRREZ, 2000a, p. 490), más allá del requisito lógico de que las diócesis fuesen limítrofes, el criterio de la proximidad de ambas sedes no debió de ser determinante al elegir el emplazamiento de la nueva, como tampoco lo fue en el caso de *Begastri*, muy alejada de *Carthago Nova*, puesto que la unificación ulterior de ambas sillas no era previsible en el momento de su erección. Además el recurso a la cercanía se convierte realmente en un argumento circular, que es a la vez causa de la elección del emplazamiento (*Elo* debe de ser Elda porque se busca la proximidad de *Ilici*) y consecuencia del mismo (*Elo* debe de ser Elda, porque una vez conquistada *Ilici* la absorbe en razón de su cercanía).

23. En realidad el único elemento mueble litúrgico indiscutible es el cancel calado —las piezas que se atribuyen a éste y no las que se interpretan como una celosía de ventana (POVEDA, 2000a, p. 96)—, ya que la basa de la columna, que se halló reutilizada en el interior de una vivienda y que se considera el apoyo del ara, pudo serlo o no, mientras que los fragmentos de ara polilobulada, interpretados como mesa de altar (MÁRQUEZ VILLORA, 2000), son realmente «tables de banquetts pour stibadia» y aunque hayan servido de mesas de altar en ciertos casos, pueden responder a un uso profano incluso en ambientes religiosos, haciendo recomendable por tanto abandonar la denominación de *mesas de altar paleocristianas*, porque no se puede precisar su cronología ni tienen nada específicamente paleocristiano (observaciones de Duval a la comunicación de J. C. MÁRQUEZ en el coloquio de la V Reunión de Arqueología Cristiana Hispánica, p. 527).

bes es más que probable y sugerir que es también la sede *Elotana* es posible» (Gutiérrez Lloret, 2000a, p. 494). En la actualidad, la magnitud y monumentalidad de los nuevos vestigios exhumados y la contundente evidencia del diseño urbano visigótico y su continuidad en época emiral convierten aquella posibilidad en la más firme candidatura para ubicar la sede episcopal visigótica de *Eio* o *Elo*, en espera, por supuesto, de la indiscutible evidencia epigráfica. Por el contrario, en las últimas publicaciones sobre el Monastil, con escasas modificaciones respecto a la planta de la supuesta basílica (Márquez y Poveda, 2000a; Poveda 2000a; 2000b; 2003), se continúan esgrimiendo los argumentos toponímicos y arqueológicos ya conocidos, sin hacer alusión a la problemática generada por los descubrimientos del Tolmo, excepción hecha de una mención puntual en el más reciente de los citados (Poveda, 2003, p. 122).

En este estado de cosas, nuestra propuesta consiste en romper la cadena de evolución filológica sugerida en el caso del Monastil —«*Ello/Elo < Ella < Elda*» (Poveda, 2000a, p. 93)— en el eslabón que incorporó E. Llobregat siguiendo a Fernández-Guerra y a Vives —la identificación de la mansión *Ello* del Itinerario de Antonino con *Eio/Elo* e *Iyyuh*—, y relacionar únicamente las dos ciudades altomedievales. De esta forma, el Monastil, probable mansión de *Ello* que habría originado el topónimo de *Etila* o Elda, nada tendría que ver con la sede *Eiotana* o *Elotana* que deberíamos identificar con la ciudad islámica de *Iyyuh*, como han hecho todos los autores desde finales del siglo XIX, pero con la diferencia de que el emplazamiento de la *Madīna* islámica es, por vez primera, preciso. Para ello hemos de analizar las posibilidades toponímicas reales de tal asimilación, teniendo en cuenta el nombre latino de la ciudad visigótica y su posible evolución fonética hacia el nombre árabe que se ha mantenido.

El primer problema que plantea la sede episcopal visigótica es la determinación de su nombre, ya que en las firmas de los obispos suelen mencionar la sede en genitivo indicando la procedencia.²⁴ El padre Flórez la designó *Elotana* (1751, pp. 217 y ss.), mientras que Fernández-Guerra (1879,

24. Sínodo de Gundemaro: «Sanabilis sanctae ecclesiae *Elotanae* episcopus ss.» (VIVES, 1963, p. 409); Concilio de Toledo VII: «Vinibal Dei miseracione sanctae ecclesiae *Ilicitanae*, qui *Elotanae*, episcopus haec atatuta definiens subscribiti» (1963, p. 257); Concilio de Toledo XI: «Ego Leander ecclesiae [I]licitane, qui et *Elotanae* episcopus haec gesta synodica a nobis definita ss.» (1963, p. 368).

p. 136) y Simonet (1897-1903, I, p. 56) prefirieron *Elo*, *Ello* o *Eio*, por considerar el primero que «el clarísimo Fr. Enrique Flórez, poniendo en olvido la manera con que de los nombres propios geográficos salían adjetivos étnicos, nacionales y gentilicios, se distrajo hasta creer que *Elotana* era sustantivo y no adjetivo de *Ecclesia* [...] cuando la [...] terminación *-anus*, *-ana*, *-inus*, *-ina*, indica ‘patria’, ‘facción’, ‘posesión’; pero en muchos pueblos y regiones de España y África tomó aquella desinencia la forma *tanus*, *tana*, *itanus*, *itana* [...] De *elo* salió, pues, *elotano*» (Fernández-Guerra, 1875, p. 144, núm. 39). Por su parte, Vives rechazó igualmente la denominación propuesta por Flórez al afirmar que «[...] *Elotana*, como nombre sustantivo de ciudad, no sale nunca en la documentación conocida. Se habla de sí en las actas de los concilios de *ecclesia Elotana*, es decir, como adjetivo apelativo, de la misma manera que no se toma como nombre de ciudad *Accitana*, *Ilicitana*, *Astigitana*, que son los adjetivos de *Acci*, *Ilici*, *Astigi*, etc. El nombre de la ciudad debió de ser regularmente *Elo* o a lo máximo *Elota*» (1961, p. 6), prefiriendo personalmente *Elo*, aunque otros autores se inclinaron por la segunda opción —*Elota*—, integrando la última sílaba en el nombre de la ciudad (Mateu y Llopis, 1956). Tanto García Moreno (1974, p. 131) como Llobregat (1977, p. 94) optaron igualmente por la primera posibilidad, al considerar el segundo que «el sufix *-tanus* es el que s’afegeix al nom propi de la seu: *Saetabi*, *Saetabitanus*, *Illici*, *Illicitanus* [...]», opinión que se ha secundado mayoritariamente (Pocklington, 1987, pp. 188 y ss.; Vallejo Girvés, 1993, p. 241).²⁵

El segundo aspecto a tratar es el titubeo entre la grafía *Elo*, más frecuente, y la de *Eio*, igualmente atestiguada en las fuentes. La causa de esta variación fue muy bien expresada por el

25. En el coloquio suscitado en el congreso *Complutum y las ciudades hispanas en la antigüedad tardía*, celebrado en 1996 en Alcalá de Henares (GUTIÉRREZ LLORET, 1999b), L. García Moreno afirmó sorprendentemente que la denominación correcta era *Elota*, indicando que la identificación con Elda era toponímicamente incontestable; no obstante, debemos señalar que no existe ningún argumento que demuestre dicha afirmación, puesto que las fuentes latinas relativas a poblaciones y accidentes geográficos de la región transmiten ejemplos de gentilicios de ambos tipos: «*Illicitanus sinus*» de *Ilici*, «*Saetabitani*» de *Saetabis* o «*Bastetani*» de *Basti* frente a «*Edetani*» de *Edeta* o «*Egelestani*» de *Egelasta*, por poner algunos ejemplos de Plinio, *Nat. Hist.*, III, pp. 3, 19-20, 23 y 25. Así pues, hemos decidido mantener la denominación más extendida de *Eio* o *Elo*, como la mayoría de los autores que nos han precedido, incluido el propio García Moreno.

Padre Flórez en su *Tratado XV de la iglesia Elotana* al referirse a las firmas del VII Concilio de Toledo, donde aparece *Vinibal* como obispo de la iglesia *Elotana*, señalando que «[...] el Código Gothico del Efcorial (del núm. 1.2.) pone *Eiotane*, por la uniformidad que en los Códigos Gothicos suele haver entre la l. y la i., y juntamente por la diverfidad con que fe leen allí los nombres de esta y de otras Iglesias; pues algunos efcriben en este lance *Eihotam*, *Eiotham*, y *Elot-ham*», a lo que añade haber constatado idéntica variación en el Concilio XI de Toledo, donde *Elotana* «[...] fe efcrite afsi en el Virgiliano, en el Código del num. 20, y en el más antiguo de Toledo: pero en otros fe lee *Eiotane*, y tal vez *Dotane*, por la poca cultura de los copiantes, que de una e y de la l formaron una d» (Flórez, 1751, p. 222). A pesar de la rotundidad de la información, refrendada igualmente por Fernández-Guerra, que la vincula a la ciudad de *Eio* citada en el Pacto de Teodomiro,²⁶ la mayoría de autores posteriores se inclinaron por el nombre de *Elo*, sobre todo a partir de la publicación de los *Concilios Visigóticos e Hispano-romanos* de José Vives (1963), que traen siempre esa lectura, puesto que para los datos que nos ocupan se atuvo exclusivamente al código Virgiliano con *addenda* del Emilianense (Vives, 1963, VIII-IX).

La reciente edición crítica del volumen v de la *Colección Canónica Hispana*, a cargo de G. Martínez Díez y F. Rodríguez (1992), que comprende del III al X concilios toledanos, ha permitido comprobar la veracidad de la observación de Flórez en lo tocante al VII, ya que se recogen numerosas variantes a la expresión «[...] qui et Elotham» (código C), tales como «qui et Eiotam» (P), «quiete Lotani» (T), «quiete Iothani» (S, om. Rμ), «qui et Eiotanae» (OA), «quiete Iotani» (E^a); «quiete Ilotani» (E^p) (Martínez Díez y Rodríguez, 1992, p. 360, nota 266); aunque no podemos confirmar los datos de Flórez sobre el XI Concilio, porque la edición crítica de éste y los restantes concilios toledanos no ha sido publicada, nada impide aceptar la veracidad de su afirmación, constatando el testimonio documental de ambas posibilidades en el VII Concilio.

26. «El código Virgiliano y los demás de El Escorial y Toledo presentan con suma variedad el nombre de la iglesia *Elotana*; trayendo unos *Elotham* y *Elotana*, mientras ponen otros *Eiotana*, *Eiotham* y *Eihota*. Es decir, que diferenciándose en la escritura por un solo rasguillo inferior, la L de la I, á veces apenas señalado, pudieron pasar á confundirse también en la pronunciación.» (FERNÁNDEZ-GUERRA, 1875, p. 146).

Resulta obvio que este titubeo en las grafías ha permitido a cada autor elegir aquella versión del nombre de la ciudad visigótica —*Eio* versus *Elo*— que mejor se adaptaba a la ubicación propuesta. Uno de los pioneros, F. J. Simonet (1897-1903, I, p. 56), recogió varias posibilidades —*Elo*, *Ello* o *Eio*—, pero al aceptar la identificación de A. Fernández-Guerra con la *Eyyo* del famoso tratado, estaba decantándose implícitamente por la última, al igual que R. Pocklington; por el contrario, Enrique Llobregat prefirió *Elo* para argumentar su evolución fonética a partir del nombre de la mansión de *Ello*. En nuestro caso partimos del nombre árabe de la ciudad cuya única base, citando nuevamente a F. Corriente, «es /yh/, donde sólo la *h* indica que la precedía una vocal, cualquiera, pudiendo la primera letra *o* hamz, en la práctica signo para evitar que las palabras empiecen por vocal, llevar cualquiera, y lo mismo la *y*, que además podría no llevar ninguna, si no fuera por la exigencia señalada para la *h*». Con esos datos, Corriente ha preferido, como ya se ha señalado con anterioridad, la transcripción *Iyyuh*²⁷ sobre la de *Iyih*, cuya segunda /i/ le resulta extraña,²⁸ pareciéndole más probable «[...] que, como era frecuente en la toponimia preislámica de la Península Ibérica, ese nombre acabara en /o/ y pasó a la pronunciación árabe como *íyyu*». Respecto al problema que nos ocupa, Federico Corriente concluye que «un *Eio* podría muy bien convertirse en *íy(y)uh*, pero lo mismo podía suceder, al parecer, con *elo* en las zonas y épocas en que el romanandalusí conoció la pérdida de /l/ intervocálica»; en este sentido precisa que con dicha caída, *élo* ha podido fácilmente transformarse en *é(y)o*, pues la /y/ antihiática se producía automáticamente en estos casos (véase *ego* > (*e*)*yo*).

En este estado de cosas, no existe nada en la evolución fonética que impida defender la identidad de la sede episcopal con la *Iyyuh* del Tolmo de Minateda, tanto si su nombre latino en época visigótica fue el *Eio* que aparece en algunos documentos —en tal caso la evolución es meridiana—, como si fue el *Elo* de otros —mediante un

fenómeno fonético menos frecuente pero que se constata idiolécticamente. Una vez comprobados ambos extremos, utilizaremos desde ahora preferentemente la forma *Eio* y su derivado *Eiotana* para referirnos a la ciudad visigótica y la forma *Iyyuh*, que se ajusta mejor a la vocalización visigótica, para designar la ciudad islámica, teniendo en cuenta, en palabras de F. Corriente, que «más tarde, en la normalización andalusí, a partir del siglo X, *Iyyuh* se convertiría en *Iyyah*, lo que, combinado con *madīnat*, daría la primera forma romance septentrional *Medinatea*, de la que se derivan las otras por pseudocorrección».²⁹

Hasta ahora, la discusión sobre la identificación de *civitas* y *madīna* había sido puramente filológica y, por tanto, especulativa, ya que incluso en los casos de Elda y Algezares, donde se buscó el apoyo de las fuentes materiales, el origen de la cadena radicaba en el argumento fonético y documental, siendo el recurso a la arqueología —como desgraciadamente suele ocurrir— meramente probatorio y las más de las veces con endebles cañamazos. Creemos que, por una vez, el proceso se ha abordado a la inversa: primero fue el trabajo arqueológico, y sólo los resultados del mismo nos empujaron a abordar un problema que a priori era secundario en la estrategia inicial de investigación: identificar la ciudad. Nos queda ahora, por tanto, analizar brevemente algunas de las posibilidades de investigación histórica que abre dicha identificación.

UNA CIVITAS EN EL LIMES: LAS CLAVES DE LA REVIVISCENCIA URBANÍSTICA EN ÉPOCA VISIGÓTICA

La investigación desarrollada en estos años demuestra que el urbanismo altomedieval no se planteó, como inicialmente supusimos, sobre una trama urbana romana en uso y cohesionada, sino prácticamente *ex novo*³⁰ sobre las ruinas expoliadas de un municipio abandonado casi tres siglos antes del proyecto visigótico, en beneficio de los asentamientos rurales periurbanos. La magnitud de

27. En comunicación personal indica que la geminación de la *y*, dentro de una tendencia a generalizarla y hacerla extensiva a otros fonemas, carece totalmente de significado, y remite a su trabajo *A grammatical sketch of the Spanish Arabic dialect bundle*, p. 84, 5.2.6 y núm. 125, y a la introducción a su edición del *Glosario de Leiden*, pp. 8-9, 1.2.

28. Corriente apunta que puede tratarse de un error del copista, que asimilara el nombre de la ciudad a la voz andalusí *iyyih*, ‘ciertamente’.

29. Queremos agradecer la amabilidad del Dr. Federico Corriente, que respondió todas nuestras dudas, haciendo gala de su magisterio y generosidad al autorizarnos a utilizar sus reflexiones en la forma que considerásemos oportuna.

30. Conviene recordar aquí el diseño del baluarte visigótico, avanzado respecto al romano, que emplea como cantera, o el diseño *a fundamentis* del complejo episcopal, que altera incluso la topografía original para construir un edificio que en nada se atiene a las eventuales construcciones previas.

dicho proyecto fue espectacular y sólo es comparable, a escala reducida, con la construcción de la ciudad regia de Recópolis (Olmo, 2000), ya que afecta a toda la superficie de la abandonada ciudad iberorromana (unas 10 ha incluidas las laderas), sin contar ciertas dotaciones extraurbanas de carácter seguramente religioso y el mantenimiento activo de las instalaciones agrícolas de su entorno.

La primera cuestión que hay que plantear es si esta reviviscencia urbana que se produjo en las ciudades del sudeste, reflejada en la fortificación tanto de los antiguos —*Begastri*, ¿*Ilici*?— como de los nuevos núcleos urbanos —el Tolmo, ¿el Cerro de la Almagra?—, tiene relación o puede explicarse a la luz del conflicto grecogótico, motivado por la intervención bizantina en *Hispania* en el año 552, en el marco de la *renovatio imperii justiniana*, con la defensa de las fronteras entre ambos estados y con el problema del supuesto limes bizantino (Gutiérrez Lloret, 1999b, p. 112). Recientemente y tomando en cuenta las escasas referencias documentales, G. Ripoll ha cuestionado la extensión real del dominio efectivo bizantino en la región y la existencia de un limes definido (1996, p. 259). Sin duda, el hallazgo del Tolmo con sus espectaculares fortificaciones y su proyecto urbano fechado a finales del siglo VI,³¹ aporta nuevos datos arqueológicos a una discusión que sigue siendo fundamentalmente especulativa y obliga a reconsiderar su eventual relación con el limes, entendido, desde luego, no como un esquema de defensa lineal al estilo clásico, sino como un sistema de defensa y dominio de enclaves estratégicos que aseguren el control de las vías de comunicación, en línea con las opiniones de Pringle (1981, pp. 91 y ss.), y Duval (1983, pp. 174 y ss.).

La estratégica situación del Tolmo en la periferia de la *Orospeda* y su control de la principal vía terrestre entre la Meseta y la llanura litoral

murciana, sin duda principal eje de comunicación y el más expedito, además, entre Toledo, capital visigótica, y Cartagena, supuesta capital bizantina, la vía romana *Complutum-Carthago Nova*, usada aún en época islámica (Sillières, 1983, pp. 247 y ss.), además de la puerta hacia la costa levantina, sugieren ponerlo en relación con la voluntad del Reino de Toledo de controlar de forma efectiva ciertos territorios y sus accesos, que hasta el momento escapaban a su autoridad por estar bajo dominio bizantino o bien por su propio carácter marginal (fig. 4).

Tras la campaña de Leovigildo la presión visigótica sobre el territorio bizantino oriental debió de ejercerse a través de los principales ejes de comunicación: el trazado sudoriental de la vía Augusta a su paso por el valle del Vinalopó, que permite acceder a *Ilici*; la misma vía desde *Basti*, que conduce a *Eliocroca*, y la vía de *Toletum* (antes *Complutum*), que incide directamente sobre *Carthago Spartaria*, junto con la vía natural del valle del río Almanzora, que desde *Basti* permite llegar fácilmente a *Baria*. Además, el control visigótico de la *Orospeda* permitía acceder fácilmente a los enclaves periféricos del macizo montañoso, como el propio Tolmo de Minateda o *Begastri*, a través de las vías naturales del río Mundo y del camino de *Basti* a *Begastri* por *Tutugi* (Galera). Esta situación explica perfectamente la reviviscencia urbana de estos centros estratégicos de la región, disputados según su pertenencia a uno y otro dominio, en una realidad cambiante y condicionada por el avance visigótico y el retraimiento bizantino hacia el entorno de *Carthago Spartaria*, que reemplaza al viejo concepto de limes lineal.

El segundo problema reside en determinar en qué manos se ubicaban algunos de dichos centros, teniendo en cuenta que su dominio dependía de las épocas. Generalmente se acepta que *Ilici* y *Carthago Spartaria* cayeron en la campaña definitiva de Suintila (ca. 623-625), mientras que Sisebuto habría ocupado con anterioridad (entre los años 613 y 615) la parte meridional de los territorios bizantinos, incluyendo *Urci* y seguramente *Baria*, cuyo control dependía del de esta última ciudad y del de *Basti*, en manos visigóticas desde el año 570. El territorio situado al este de la *Orospeda*, precisamente aquel por el que discurría la vía de *Complutum* a *Carthago Nova*, es el que más problemas de adscripción plantea, sin que pueda saberse con certeza si alguna vez estuvo bajo dominio bizantino o si, al igual que la *Oróspeda*, había permanecido al margen del con-

31. Arqueológicamente resulta difícil establecer el momento preciso de la erección, del baluarte, toda vez que se sabe que los basureros que se acumulan contra su cara externa corresponden a una datación de época visigótica avanzada (segunda mitad del siglo VII). Lo único que parece seguro es que la fortificación del Reguerón no pudo ser muy anterior a finales del siglo VI, puesto que no hay contextos estratigráficos anteriores a esa cronología, ni en éste ni en otros sectores del yacimiento, pero pudo construirse igualmente a lo largo de la primera mitad de la siguiente centuria. Se trata, por tanto, de una construcción tardía, de la segunda mitad del siglo VI o ya del VII, que en rigor podría ser tanto visigótica como bizantina.

trol efectivo visigótico por su posición marginal y fronteriza con los territorios bizantinos;³² en cualquier caso, parece claro que a finales del siglo VI o principios del VII ya debía de estar controlado por los visigodos, puesto que se organizaron las nuevas diócesis de *Begastri* y *Eio* en dichos territorios.

La probable identificación de este último lugar con nuestro yacimiento abre nuevas posibilidades de interpretación histórica y matiza aún más su valor geopolítico. La elección del Tolmo de Minateda como cabeza de la nueva diócesis *Eiotana* se explica por su estratégica posición en la vía de acceso a Cartagena y su control del camino secundario hacia la vía Augusta, es decir, hacia *Ilici*, obispado al que debían de corresponder originariamente los territorios conquistados y adscritos a la nueva diócesis limítrofe.

LA CREACIÓN DE UNA NUEVA SEDE EPISCOPAL

La identificación de los restos urbanos del Tolmo de Minateda con la *Eio* de las fuentes visigóticas permite interpretar el complejo religioso excavado en la parte alta de la ciudad, frente a la acrópolis, como el correspondiente a un centro urbano con rango episcopal que funcionó autónomamente a lo largo de la primera mitad del siglo VII, vinculándose posteriormente al obispado *ilicitano*. Conviene repasar los datos históricos y geográficos de que disponemos a la hora de abordar varios aspectos de la erección de estas dos nuevas sillas episcopales —su fundación, su emplazamiento y las vicisitudes históricas por las que atravesaron—, a la luz de la identificación de *Eio* con el Tolmo de Minateda.

32. En el estado actual de la investigación resulta atrevido afirmar la adscripción bizantina de las murallas del Tolmo en razón únicamente de sus características edilicias, pero resulta igualmente arriesgado rechazar de plano tal atribución. Que los visigodos desarrollaran un proyecto poliorcético y urbanístico *ex novo* en el asentamiento, en razón de su importancia estratégica, o que ocuparan un núcleo fortificado previamente por el enemigo, para transformarlo después en un importante centro administrativo y religioso, es la menor de nuestras preocupaciones, porque lo que sí es significativo en la discusión arqueológica que nos ocupa es que la vigorización del asentamiento se produjo a lo largo del siglo VII, con independencia de su origen; esto es, en plena época visigótica y seguramente en razón de su recién adquirido rango episcopal.

La primera mención: el controvertido Sínodo de Gundemaro de 610

La primera mención de ambas diócesis se da en las actas del Sínodo de Gundemaro, que en los Códices Oxomense, Albeldense y Emilianense se insertan como suplemento al XII Concilio de Toledo del año 681, celebrado en el reinado de Ervigio (Orlandis y Ramos-Lissón, 1986, p. 247). Se trata del *Decretum* del rey Gundemaro, dado en 610 en confirmación de los derechos metropolitanos de la sede toledana sobre la provincia *carthaginense*, seguido de una *Constitutio* suscrita por los sufragáneos de Toledo, que nos da a conocer los nombres de quince obispos provinciales. Por otro lado, en el período de casi medio siglo que media entre el III y IV Concilios de Toledo y que abarca la última década del siglo VI y el primer tercio del VII, no hay documentos eclesiásticos de rango supraprovincial, salvo el antedicho *Decretum* de Gundemaro, lo que acrecienta aún más su interés histórico (Orlandis, 1976, pp. 128-129).

Según J. Orlandis, aunque suele presentarse la *Constitutio* de los obispos como refrendo del *Decretum* de Gundemaro, éste debió de ser posterior, ya que el prelado Teodoro de Castulo —que ocupaba la sede desde hacía más de veinte años, habiendo asistido ya al III Concilio de Toledo el año 589— todavía suscribió el concilio antes de fallecer, mientras que el decreto fue firmado por su sucesor Venerio. La *Constitutio* la firmaron quince obispos de la *Carthaginense*, reunidos en Toledo en concilio provincial el 23 de octubre de 610, donde afirmaron que Toledo no había alcanzado la dignidad metropolitana en un acuerdo tomado entonces, sino que la tenía ya reconocida en tiempos del obispo Montano y del II Concilio de Toledo de 531, y prometieron que en adelante no conferirían a nadie la dignidad episcopal —como anteriormente habían hecho algunos— al margen de la autoridad de la sede toledana. Es en este marco de acatamiento de la autoridad eclesiástica toledana, frente a una Cartagena todavía bizantina, donde resulta coherente la creación de dos nuevas sedes, *Begastri* y *Eio*, a partir de los territorios segregados de dos diócesis que permanecían todavía en manos igualmente bizantinas, *Carthago Spartaria* e *Ilici*.

No obstante, el desfase cronológico entre el reinado de Gundemaro (años 610-612) y la fecha del concilio tras el cual apareció transcrito como suplemento (año 681), unidos al propio contenido del decreto, destinado a afirmar el rango metropolita-

no de Toledo, por entonces ya *urbs regia*, frente a *Carthagera*, han suscitado cierta controversia sobre su posible interpolación posterior. Así, mientras Abilio Barbero, de acuerdo con J. Orlandis, opina que «el contenido interno de los documentos conservados no permite a nuestro juicio dudar de su autenticidad» (1992, p. 193), Antonino González Blanco (1986a, pp. 182 y ss.; 1986b) piensa que podría tratarse de una falsificación interesada, escrita casi setenta años después de cuando supuestamente se produjo. En su opinión, ni el concilio ni el decreto real que lo acompaña tendrían sentido en el año 610, cuando las cabezas de varias diócesis como la propia *Carthago Spartaria*, *Ilici* y *Dianium*, estaban aún en manos bizantinas y difícilmente el rey Gundemaro podría reclamar a sus obispos obediencia para con el metropolitano de Toledo,³³ pero sí resultan coherentes en el contexto del XII Concilio de Toledo de 681, cuando se instituyó el primado toledano.

Los problemas de su fundación y su desaparición

En cualquier caso las discusiones sobre la autenticidad del Sínodo de Gundemaro y los problemas de primacía eclesiástica subsiguientes, ni afectan al hecho en sí de la erección de los nuevos obispados de *Begastri* y *Eio*, ni cuestionan su existencia. Esta creación debió de producirse en el marco del avance visigótico sobre el dominio bizantino a partir de los territorios segregados de las diócesis de *Carthago Spartaria* e *Ilici*, en un momento indeterminado entre finales del siglo VI y principios del VII. En este sentido conviene repasar algunos datos que permiten precisar esta fecha y sus implicaciones históricas.

33. No parece probable que las iglesias de la España bizantina reconociesen autoridad ninguna al obispo metropolitano de Toledo, mientras que su subordinación al obispo de Roma parece estar claramente atestiguada en dos epístolas fechadas en agosto del año 603 del papa San Gregorio y motivadas por la protesta de dos obispos hispanos —Januario de Málaga y otro de la región, Esteban, cuya diócesis se desconoce— que habían sido removidos arbitrariamente de sus sedes por un tal Comitolo, funcionario imperial. Ante esta situación, el Papa envió al defensor Juan para reponerlos y enjuiciar a quienes hubieran procedido de forma irregular, dándole una minuta con la sentencia que había de dictar fundamentada en la legislación imperial que allí regía; y aprovechando la ocasión le ordenó que impusiera la disciplina regular a unos monjes disolutos en la isla de Cabrera, igualmente bizantina. Para ello, véase ORLANDIS (1976, p. 72, nota 24 P. L., 77, col. 1294-1301, Regesta, núm. 1912 y P. L., 77, col. 1301-1302, Regesta, núm. 1913).

Como es sabido, los obispos asistentes a un concilio suscriben siempre sus actas encabezados por los metropolitanos «y luego siguen los demás miembros por orden de antigüedad en la consagración» (Orlandis, 1976, p. 175). Estos datos permiten ordenar a los obispos según su veteranía y establecer en algún caso la fecha estimada de su consagración, aproximándonos así al problema de la fundación de *Eio* y *Begastri*. Tal y como se ha indicado con anterioridad, la primera mención de ambas diócesis se encuentra en la *Constitutio* de 610 de Gundemaro, donde firman en orden quince obispos de la *Carthaginense*.³⁴

El obispo *Vicentius* ocupa el undécimo puesto de la relación frente al décimoquinto y último de *Sanabilis*, lo que significa que el obispo de la sede *Eiotana* se consagró después del de la *begastrense*. Según Vives, ambas sedes debieron de fundarse entre 589 y 610, proponiendo la fecha concreta de 590 para el obispado de *Begastri*; sin embargo, las suscripciones de la *Constitutio* sugieren una fecha más tardía para la consagración de *Vicentius* —entre 609 y más probablemente 610, por detrás del obispo palentino *Conantius*—, que debió de obligar a retrasar la erección de esta sede o bien a considerar que el antedicho *Vicentius* no fue el primer obispo de la diócesis, argumento que asume el propio Vives, proponiendo para tal

34. 1. *Protogenes* (obispo de *Segontia*); consagrado poco antes del III Concilio de Toledo (8-V-589). 2. *Teodorus* (*Castullona*); consagrado poco antes del III Concilio de Toledo. 3. *Minicianus* (*Segobia*); consagrado quizá antes del 17-V-597. 4. *Steffanus* (*Oretum*); suscribió el concilio de Toledo de 597 y no debió de ser consagrado mucho antes de dicha fecha. 5. *Iacobus* (*Mentesa*); debió de ser consagrado varios años antes, falleciendo poco después del sínodo (23-X-610). 6. *Mag-nentius* (*Valeria*); consagrado hacia el año 600. 7. *Theodosius* (*Arcavica*); consagrado algún tiempo antes del año 610. 8. *Marinus* (*Valentia*); consagrado hacia 608-609. 9. *Conantius* (*Palentia*); según los datos *De uiris illustribus* de Isidoro de Sevilla, fue consagrado a finales del reinado de Witerico, posiblemente ca. 609 (nunca con posterioridad al 20-XII-609), permaneciendo en el cargo más de treinta años y falleciendo antes de la muerte de Chintila, es decir, antes del 28-XII-639 (GARCÍA MORENO, 1974, p. 140, núm. 331). Además de la *Constitutio*, suscribió el IV, V, y VI Concilios de Toledo. 10. *Porcarius* (*Segobriga*), no mucho antes de 610, puesto que lo antecede *Conantius*. 11. *Vicentius* (*Begastri*). 12. *Aeterius* (*Basti*); la fecha de consagración se desconoce, pero el obispo precedente, *Teodorus*, suscribió el III Concilio de Toledo y su consagración debe situarse ca. 586. 13. *Gregorius* (*Oxoma*); no debió de ser consagrado mucho antes del sínodo de 610. 14. *Presidius* (*Complutum*); sin fecha de consagración atribuida. 15. *Sanabilis* (*Eio* o *Elo*).

Las fechas de consagración se han obtenido a partir de la *Prosopografía del Reino Visigodo de Toledo* (GARCÍA MORENO, 1974).

cargo al obispo *Acrusminus*, atestiguado por la epigrafía.³⁵

Por otro lado, el obispo de *Eio*, *Sanabilis*, debió de ser consagrado aún más tarde, ya que ocupa el último lugar de la relación, pero necesariamente antes de la *Constitutio Carthaginensium sacerdotum* (23 de octubre del 610). Eso significa que la nueva diócesis *Eiotana* o bien se creó inmediatamente antes del Sínodo y *Sanabilis* fue su primer obispo, o bien se creó con anterioridad, como se supone en el caso de *Begastri*, donde debió de haber existido uno o varios obispos desconocidos anteriores a *Sanabilis*. En cualquier caso y con independencia de que éste fuera o no el primero, la relación episcopal de *Eio* muestra que con posterioridad a *Sanabilis* debió de haber un período vacante o un obispo desconocido, contemporáneo a *Serpentinus* de *Ilici* (aproximadamente del 630 a ca. 638), ya que en el VII Concilio de Toledo (646) *Vinibal* reunía los episcopados de *Ilici* y *Eio*.

Así pues, a la luz de estos datos, parece probable que la nueva diócesis *Eiotana* se erigiera entre el 589 y el 610 —es decir, en los reinados de Recaredo (586-601), Luiva II (601-603) o Witerico (603-610)—, para administrar la parte de la diócesis de *Ilici* que estaba en manos visigóticas, de la misma forma que *Begastri* suplantó a *Carthago Spartaria* en la administración de sus territorios más occidentales. Ambas cabezas diocesanas se ubicaban en la periferia oriental de la *Orospeda*, incorporada al dominio visigótico con Leovigildo, y controlaban desde sus emplazamientos importantes vías de penetración y, en su caso, hostigamiento hacia el territorio de *Carthagera*; ahora bien, mientras que en el caso de *Begastri* se aprovechó una antigua ciudad romana todavía habitada, que quizá amurallaron a tal efecto, en el de *Eio* optaron por un solar urbano seguramente abandonado, que recuperó así su valor estratégico como puerta hacia el Vinalopó y la vía Augusta, además de ser camino directo a la propia *Carthagera*.

La creación de una nueva sede episcopal emanó directamente de la voluntad real y, desde esta perspectiva, la reviviscencia de *Eio* debió de concebirse como una fundación regia casi *ex novo*. Este acto responde al deseo de crear un centro urbano y episcopal acorde a los intereses toledanos que, de hecho, mantuvo su carácter urbano y su im-

portancia estratégica todavía un siglo más, en el momento de la conquista islámica.

La segunda cuestión que hay que plantear trasciende el problema fundacional y tiene que ver más con las distintas vicisitudes que condujeron a su supuesta desaparición como centro episcopal, si bien no como centro urbano. Se suele aceptar que *Ilici*, al igual que *Carthago Spartaria*, cayó en manos visigóticas durante la época del rey Suintila (ca. 623-625), y que su sede volvió a tener representación en los concilios toledanos, donde acudió el obispo *Serpentinus* con regularidad entre los años 633 y 638 (IV, V y VI Concilios de Toledo). La reaparición de la sede *ilicitana* debió de plantear un litigio territorial con la nueva diócesis desgajada de sus territorios, la *Eiotana*, que no pareció producirse entre *Carthagera* y *Begastri*, porque la primera, supuestamente destruida por los visigodos, no recuperó su rango episcopal hasta muy avanzado el siglo VII, si hemos de creer el dudoso testimonio del código Virgiliano, que indica que el XI Concilio de Toledo (675) fue firmado por el diácono *Egila* en representación del obispo *Mumulus* de *Carthagera*.

Este mismo tipo de litigios se había planteado con anterioridad en otras sedes béticas y lusitanas por causas diversas, y existía legislación a tal efecto. En teoría se había estipulado un plazo de prescripción de treinta años, pasados los cuales no se podía reclamar ningún territorio diocesano, como se indica en el canon VIII del Concilio de Mérida del 666 a propósito de un litigio en la Lusitania entre el obispo Sclúa de Idaña y Justo de Salamanca, al que acusó de retener una parte del territorio de su diócesis, añadiendo que éste había recuperado después de muchos años parte de su diócesis de manos de la metrópolis de Galicia: «Pero dado que está establecido en los antiguos cánones que si en una provincia algún obispo posee durante treinta años alguna parte del territorio de otro, lo conserve en paz [...]». En este caso se resuelve y se ordena lo siguiente a todos los obispos: «Que guarden diligentemente su diócesis, y no toleren que se les arrebate nada por cualquiera de sus hermanos. A los cuales si se les opusiere la prescripción de los treinta años, bien sea por haberla dejado transcurrir voluntaria o negligentemente, de ningún modo deberá devolverseles lo perdido» (Vives, 1963, pp. 331-332).

Así las cosas, difícilmente el obispo de *Ilici* hubiera podido reclamar la restitución de su antigua circunscripción, si no fuera porque otro canon de un concilio anterior (el primero del Concilio de Sevilla II del año 619) había sentado ya un

35. La misma solución adopta L. García Moreno en su *Prosopografía*, donde sugiere que la época de su pontificado tal vez fue a finales del siglo VI (1974, p. 126, núm. 272).

precedente en un litigio similar. En tal ocasión se expusieron las quejas de Teodulfo, obispo de Málaga, contra los de Écija, Elvira y Cabra, por unos territorios de la diócesis malacitana que habían sido desmembrados y pasados parcialmente a poder de éstos con ocasión de algunas operaciones militares (Vives, 1963, pp. 163-164):

[...] en la primera demanda de Teodulfo, obispo de la iglesia malacitana, presentó ante nosotros una súplica afirmando que la antigua diócesis de dicha ciudad había sido desgarrada en otro tiempo con ocasión de algunas operaciones militares y había pasado parcialmente a poder de las iglesias de Écija, Elvira y Cabra. Acerca de todo lo cual tuvimos por bien que cualquier territorio que probare haber pertenecido antes de las operaciones militares por derecho antiguo a su propia diócesis, fuere devuelto a la jurisdicción de aquélla, pues así como por las leyes civiles, a aquellos a los que la ferocidad de los bárbaros se llevó en cautividad forzada, si vuelven algún día se les reintegra su antiguo patrimonio por el postliminio, no de otro modo la iglesia debe recobrar el territorio que antes tuvo con todas sus cosas, ya estén ahora en posesión de otras iglesias, ya hayan pasado a manos de cualquier otra persona; pues no podrá oponerse haber pasado el plazo de la prescripción donde existía causa mayor de la guerra.

Dichas operaciones militares parecen aludir a los conflictos grecogóticos, siendo probable que mientras Málaga fue bizantina, la parte de su circunscripción que estaba en manos visigóticas fuese repartida entre las diócesis limítrofes. La reclamación del obispo de Málaga fue aceptada, restituyéndose los derechos primigenios de la antigua diócesis y estipulándose que en caso de guerra no cabía aplicar la prescripción temporal. Este ejemplo arroja luz sobre la cuestión *Ilici-Eio*: si como se acepta, la segunda se creó a partir de la primera, la restitución de los límites originales de la diócesis *ilicitana* entrañaría necesariamente la desaparición de la catedral *Eiotana*, que fue creada *ex profeso* y carecía de jurisdicción propia previa a la segregación. Como se aprecia, el problema era bien distinto al suscitado en la provincia Bética, ya que allí las sedes usurpadoras —*Astigitana*, *Iliberritana* y *Egabrense*— tenían entidad propia y su continuidad no peligraba tras la devolución de los territorios malacitanos.

De hecho, el problema de la doble titularidad ya debió de plantearse en época de *Serpentinus* —que sólo firmó como obispo *ilicitanus* sin aludir a *Eio*—, a no ser que la sede *Eiotana* estuviese circunstancialmente vacante a consecuencia, por

ejemplo, del fallecimiento de su titular, *Sanabilis*. En cualquier caso, el litigio se saldó con la unión de las dos sillas en la persona de *Vinibal*, sucesor de *Serpentinus*, que firmó su primer concilio —el VII de Toledo de 646— como obispo «[...] sanctae ecclesiae Ilicitanae, qui et Elotanae» (Vives, 1963, p. 257; García Moreno, 1974, p. 133, núm. 304). Esta unificación debió de responder a un intento de reintegrar y restaurar los límites primitivos de la diócesis más antigua, alterados por la guerra con los bizantinos. La veteranía se atribuye generalmente a la diócesis *ilicitana* en razón de una decretal del 2 de abril de 517 del papa Hormisidas dirigida a un tal obispo Juan de *Ilici*, a quien le otorgó el vicariato apostólico; si bien en opinión de Orlandis no puede saberse con certeza si el antedicho Juan era realmente obispo de Tarragona o de Elche, aunque lo primero le parezca más probable (Orlandis, 1976, p. 66, núm. 12). En cualquier caso, el orden adoptado en la doble titularidad sugiere la mayor antigüedad de la catedral *ilicitana*, que en la interpretación histórica clásica terminó por absorber la sede *Eiotana* en la figura de los dos obispos *ilicitanos* sucesivos, *Vinibal* y *Leander*, a los que habría que añadir seguramente también *Emmila*, a quien corresponde la última mención de la doble titularidad en el XV Concilio de Toledo, del año 688, según ciertos manuscritos.

Cabe preguntarse si realmente dicha unificación en un mismo titular supuso la desaparición del obispado *Eiotano* ca. 638, fecha probable de consagración de *Vinibal*. Según el padre Flórez eran claramente dos sedes «gobernadas por un mismo obispo, que tenía catedral en ambas [...]» (xv; I, 5; p. 218) y que necesariamente debían de ser limítrofes «[...] por lo que las unieron: pues cuando una sede se traslada, o se agrega alguna catedral a otro obispado, suprimiendo el antiguo, no se saltan los límites, dejando en medio otra silla, sino incorporando la una con la más inmediata para que sea cómodo el gobierno. Viendo pues que la iglesia de *Elotana* se aplicó al obispado de *Ilici*, podemos suponer que aquélla confinaba con ésta, de modo que por ningún otro obispo pudiese ser más cómodamente gobernada y aún, según lo que luego se dirá, es muy verosímil que no fuese agregación de una iglesia a otra, suprimiendo de los dos obispos uno, sino traslación de una sede a otra ciudad, dejando con catedral la antigua: y en esta conformidad se verifica mejor que *Elotana* caía en término de *Ilici*, y que por tanto se trasladó la dignidad a ella» (xv; II, 7, pp. 219-220). Según Flórez, esta continuidad de la catedral *Eiotana* se

desprende también del mantenimiento de la doble titulación, innecesaria totalmente en el caso de una disolución, y que el antedicho autor expresa así: «Para que en su firma añadiese la prelación de la iglesia de *Elotana*, tuvo especial razón: pues con aquello denotó que se hallaban incorporados dos títulos en su dignidad: uno de *Elotana*, y otro de *Ilici*. El de *Elotana* resuena en los concilios antes que el ilicitano y para que se viese que aquél se había unido con el de *Ilici*, perseverando uno y otro con catedral, expresó ser obispo de las dos iglesias [...]» (xv; i, 6, p. 219).

Según esta hipótesis, la diócesis de *Eio* se unió a la de *Ilici*, con la que era limítrofe y de la que se debió de desgajar en mitad del conflicto bizantino, pero debió de conservar su catedral porque los obispos siguientes mantuvieron las dos dignidades. Esto explica, además, por qué tres obispos ilicitanos sucesivos —*Vinibal* y *Leander* con completa seguridad y muy probablemente *Emmila*— utilizaban la doble titulación para firmar al menos su primera intervención en un concilio toledano, aunque en las restantes sólo usaran la dignidad principal, esto es, la *ilicitana*.³⁶ En tal caso podemos suponer que el obispado *Eiotano* siguió existiendo como tal hasta al menos la época del obispo *Emmila* (ca. finales de la década de los ochenta del siglo vi), siendo sus obispos cotitulares del obispado de *Ilici*, donde debían de residir oficialmente.

Otra cuestión que cabe plantear es por qué se crearon dos nuevas sedes a finales del siglo vi, en lugar de adscribir los territorios adquiridos a diócesis limítrofes ya existentes, como ocurrió en el caso de Málaga. Aunque desconocemos los motivos reales de tal decisión, la mera espacialización de la geografía episcopal de la provincia *Carthaginiensis* permite suponerlos: el interior del sector meridional de dicha división administrativa —es decir, la parte occidental de las actuales provincias de Alicante y Murcia, las tierras de Albacete y la parte montañosa de Jaén, que define la antigua *Orospeida*— carecía de sedes episcopales en

36. Así *Vinibal* firma como obispo *ilicitano* y *eiotano* en el primer concilio toledano al que acude —en su caso el VII de 646—, mientras que en los restantes en que participa (VIII de 653, IX de 655 y X de 656) sólo suscribe como obispo *ilicitano*; otro tanto ocurre con *Leander*, que suscribe el XI de Toledo de 675 como obispo de ambas sedes, inclinándose por la primera en los restantes (XII de 681, XIII de 683 y XIV de 684). Por fin *Emmila*, según el propio Flórez, usó igualmente la doble titulación en el único concilio que suscribió (el XV de 688), mientras que de su sucesor *Oppa* ya no consta en ningún manuscrito que usara la doble dignidad al firmar el XVI Concilio de Toledo.

época visigótica, lo que representa un gran vacío en los mapas diocesanos³⁷ (fig. 5). Al norte están los obispados de la *Carpetania*: *Toletum*, *Complutum*, *Ercavica*, *Segobriga* y *Valeria*, a los que hay que añadir los más septentrionales y alejados ya de nuestro ámbito de estudio (*Segobia*, *Segontia*, *Oxoma* y *Palentia*); en la costa oriental se encuentran los de *Valentia*, *Dianium*, *Saetabis* y las propias *Ilici* y *Carthago Spartaria*; por fin, al sudoeste se sitúan *Oretum*, *Castulo*, *Beatia* (Baeza), *Mentesa* (La Guardia, Jaén), *Basti* (Baza), *Acci* (Guadix) y *Urci* (Pechina), ya en la costa mediterránea.

Según esta distribución parece que las diócesis de *Carthago Spartaria* e *Ilici* eran limítrofes entre sí, y penetraban profundamente en el interior de la provincia, hasta limitar por el norte con, al menos, las diócesis de *Saetabis*, *Valeria*, quizá *Segobriga*, y por el sudeste con *Basti*, probablemente *Beatia* o *Castulona* y *Oretum*. Los territorios más occidentales de ambas diócesis quedaban igualmente alejados de todas las sedes episcopales circundantes y en ocasiones separados físicamente por significativos accidentes topográficos que debían de dificultar la comunicación, como ocurre por ejemplo con las sedes de *Castulona*, *Beatia*, *Mentesa* y *Acci*, situadas al otro lado de la *Orospeida*; las más cercanas y mejor comunicadas probablemente fueron *Basti* y *Saetabis*, respecto a *Carthago Spartaria* y a *Ilici* respectivamente. No obstante, en cualquier caso la diócesis resultante de la incorporación del territorio segregado era demasiado extensa e incómoda de administrar, desde cualquiera de las antedichas cátedras. Desde esta perspectiva, la decisión de crear dos nuevas sedes respondía a una lógica geopolítica que contribuía a racionalizar la administración de un espacio extenso. Para ello se revitalizaban dos centros urbanos con un gran valor estratégico: *Eio* dominando el acceso a *Carthagen*a desde la Meseta y al valle del Vinalopó, donde estaba la antigua sede *Ilicitana*, y *Begastri* controlando el camino a *Carthagen*a desde la Andalucía oriental.

Con la conquista de las viejas sedes, el problema de sus derechos se resolvió de forma diferente en cada caso: mientras *Eio* fue asimilada a *Ilici*, que recuperó la residencia oficial del obispo, *Begastri* se mantuvo independiente, llegando incluso a eclipsar a la vieja diócesis *carthaginense*.

37. Como referencia general sigue siendo válido el mapa de los obispados en la *Hispania* visigótica de ORLANDIS y RAMOS-LISSÓN (1986, p. 511); aunque la ubicación de las dos sedes que nos ocupan —*Eio* y *Begastri*— pueda no ser del todo precisa, el gran vacío territorial descrito es patente.

El por qué *Begastri* no fue asociada a la antigua sede metropolitana, recuperando ésta su antiguo esplendor, debe relacionarse no sólo con su supuesta destrucción, sino también con el engrandecimiento de la sede episcopal toledana, metropolitana de hecho de la *Carthaginensis*, y sede primada de todas las iglesias de *Hispania* según el XII Concilio de Toledo, tras el que curiosamente se transcribe el Sínodo de Gundemaro ratificando los derechos metropolitanos de la capital regia.

Tras este análisis y en palabras del Padre Flórez, sólo «[...] resta la dificultad de señalar el sitio de *Elotana*. Lo único que debemos afirmar es que confinaba con la Diócesis [sic] de *Ilici*, por lo que las unieron» (Flórez, 1751, p. 219). En nuestra opinión, la localización de *Eio* en el Tolmo de Minateda no sólo cumple con éste y otros requisitos geográficos, sino que además proporciona una coherencia histórica que no poseen las restantes candidatas. Desde una perspectiva geográfica, un nuevo obispado con sede en la *civitas* del Tolmo podría permitir la administración cómoda de todo el traspais albaceteño de la diócesis *ilicitana* hasta los límites con las colindantes *Oretum* y *Valeria*; obviamente en tal caso la nueva diócesis confinaría al sur con la también creada de *Begastri* y al este con la de *Ilici*, con la que se comunicaba directamente a través de la vía que desde el Tolmo conducía hacia el valle del Vinalopó por Jumilla y Monóvar. Por otro lado, una vez reunificadas *Eio* e *Ilici*, la diócesis resultante debía de confinar con las de *Begastri* al sur y las de *Saetabis* y *Dianium* al norte, sin que nunca se definan con certidumbre sus límites occidentales.

Hay algunos datos para situar la sede episcopal *Eiotana* y establecer los límites territoriales de su diócesis. En la relación de distritos agrícolas (*aqālīm*) de la cora de *Tudmīr* transmitida por al-'Uḍrī aparecen, entre otros y en este orden, el *iqīm* de *Sintiyyāla* (Chinchilla, en Albacete), el de *Ilš* (Elche, en Alicante), el de *Iyyu(h) al Saḥl* (*Madīnat Iyyuh*, el Tolmo de Minateda, en Hellín, Albacete), el de *Yabal Buqaḥra al-Qal'a* (*Begastri*, en Cehégín, Murcia) y el de *Taybaliya* (Taibilla, en Albacete); es decir, *Iyyuh*, que consideramos la probable traslación al árabe del nombre de la sede episcopal de *Eio*, aparece como la cabeza de un distrito situado entre los de Elche y *Begastri*.

Podría objetarse que este dato, a pesar de su precisión geográfica, no prueba directamente la identificación de *Eio* con *Iyyuh*, pero existe aún otro testimonio que nos permite relacionar la ignota sede episcopal visigótica con las ruinas del Tolmo de Minateda; dicho testimonio procede de un intere-

sante documento eclesiástico de mediados del siglo xv, el Fundamento del obispo Comontes,³⁸ en el que se detallan las vicarías y arciprestazgos del obispado de Murcia-*Carthagera*, con mención de las iglesias, beneficios y prestameras que tenían adscritas. Así, en la relación de iglesias correspondientes a la vicaría de Hellín se mencionan las de Hellín, Jumilla, Tobarra e Isso, Calasparra y el lugar de Illo (p. 15), del que no se dice que exista templo ni beneficio «[...] quizá porque la aldea no tuviera parroquia». No obstante, A. Pretel supone que el lugar de Illo era realmente el Tolmo de Minateda y que su mención entre las iglesias de la vicaría constituía realmente un ejemplo de «[...] cómo se conserva la denominación» y «una confirmación, aunque tardía, de que los castellanos conocían el pasado del *Iyyu(h)* preislámico todavía en el siglo xv. Es posible que el hecho de conservar el nombre todavía en el siglo xv, cuando ya no existía iglesia en el lugar, fuera un reconocimiento al pasado eclesiástico en tiempos visigóticos» (Pretel, 2000, p. 82, núm. 83). Este recuerdo ratifica la identificación de *Eio* con *Iyyuh* y consiguientemente con el Tolmo de Minateda, que venimos sosteniendo en detrimento de otras alternativas como son el Monastil, en Elda, o Aljezares, en Murcia.

La coherencia histórica de esta identificación emana, además, de varios argumentos. Siempre se hizo difícil —incluso para sus máximos defensores— conciliar la materialidad de un pequeño asentamiento de altura como el Monastil con la condición urbana que indiscutiblemente entraña el rango episcopal,³⁹ y que no se hubiera atribuido al Monastil de no ser porque previamente se le había supuesto tal rango. Frente a esto, la elección del Tolmo como obispado explica el relanzamiento urbano de un centro prácticamente despoblado en el siglo vi, al tiempo que justifica la magnitud del pro-

38. Fundamento de la Santa Iglesia, y de toda la diócesis de *Carthagera*, escrito y ordenado por el Ilustrísimo Señor Don Diego de Comontes (o Don Diego Deza-Montes), obispo que fue de dicho obispado, desde el año 1447 hasta el de 1458 en que murió, en: D. ROJAS y CONTRADAS, 1756: *Diferentes instrumentos, bulas y otros documentos pertenecientes a la dignidad episcopal y Santa Iglesia de Cartagena y a todo su obispado*, Madrid. Agradecemos este dato a Aurelio Pretel Marín, que ha estudiado la parte que afecta a las tierras de Albacete (PRETEL, 2000, pp. 79 y ss.).

39. En otras palabras, la capitalidad religiosa no garantiza la continuidad cuantitativa o tecnológica de los equipamientos urbanos pero sí la permanencia cualitativa o funcional de la ciudad y parece suponer la previa condición urbana del centro donde se instaura.

yecto urbano emprendido y su carácter *ex novo*, consecuencia de la voluntad fundacional regia. De otro lado, el mantenimiento de la sede y el carácter catedralicio de la iglesia *Eiotana* después de la unificación con *Ilici* (hasta fines del siglo VII) explica la peculiar secuencia estratigráfica del *pala-tium* y de la iglesia, en uso y remodelada repetidas veces hasta un momento avanzado de mediados del siglo VIII. Por fin, en el caso del Tolmo se constata un mantenimiento de su condición urbana hasta la época islámica, patente en el papel que tuvo en el momento de la conquista islámica y en su evolución posterior, acorde a las de *Begastri* o *Ilici*.

En la actualidad, creemos que hemos documentado las fortificaciones de la *civitas* visigótica de *Eio* y que estamos excavando el complejo episcopal de esta cabeza diocesana; de la misma forma, se puede afirmar que el Tolmo —*Madīnat-Iyyuh* en árabe— fue igualmente una de las ciudades que representaban la extensión material del poder de un notable visigodo, Teodomiro, y que se transformó en una *madōna* —el único caso bien atestiguado arqueológicamente, no conviene olvidarlo— que se abandonó definitivamente antes del califato, en un momento avanzado del siglo IX, sin que se reocupara ya durante la época islámica, cuando surgieron nuevos asentamientos como *Falyan*, origen del actual Hellín, y cuando ya el territorio que tomó su nombre de Teodomiro contaba con una nueva capital, Murcia, fundada por el Estado islámico cordobés.

FUENTES

- Liber Vitas Sanctorum Patrum Emeretensium* (Las vidas de los Santos Padres de Mérida), *Opúsculo anónimo del siglo VII*, Mérida. [A. CAMACHO MACIAS, A., ed. y trad., 1988]
- ABŪ MUḤAMAD AL-RUŠAṬĪ; IBN AL-JARRĀṬ, *Al-Andalus en el Kitāb Iqtibās al-anwār y el Ijtisār Iqtibās al-anwār*, MOLINA LÓPEZ, E.; BOSCH VILÁ, J. (ed.), 1990: *Fuentes Árabe-Hispanas*, 7, CSIC, Madrid.
- AL-ḌABBĪ, *Kitāb bugyat al-multamis fī tā rij riḡāl al-Andalus*, CODERA, F. (ed.), 1885: Madrid.
- AL-ḤIMYARĪ, *Kitāb al-Rawḍ al-Mitar fī jabar al-aqtar*, IHSĀN ʿABBĀS (ed.), 1980: Beirut. [LÉVI-PROVENÇAL, E. (trad.), 1938: *La Péninsule Ibérique au Moyen Age d'après le Kitāb al-Rawḍ al-Mitar fī habar al-aqāar d'Ibn al-Mun'im al-Ḥimyarī*, Leiden.]
- AL-IDRĪSĪ, *Uns al-muḥay wa-rawḍ al-furay*, MIZAL, J. A. (ed. y trad.), 1989: *Los caminos de al-Andalus en el siglo XII*, Madrid.
- AL-ʿUDRĪ: AL-masālik ilā gamīʿ al-mamālik, AL-AHWANI (ed.), 1965: *Fragmentos geográfico-históricos de Al-masālik ilā gamīʿ al-mamālik* (s. XI), Madrid; MOLINA LÓPEZ, E. (trad.), 1972: La Cora de Tudmir según AL-ʿUdrī (s. XI). Aportaciones al estudio geográfico-descriptivo del SE peninsular, *Cuadernos de Historia del Islam*, 4, núm. 3.
- AL-ZUHĪRĪ, *Kitāb al-Yaʿ rāfiyya*, HADJ-SADOK, M. (ed.), *Kitāb al-Djāʿ rāfiyya. Mappemonde du Calife al-Maʿmūn reproduite par Fazari (IIIe/IX e ss) rééditée et commentée par al-Zuhri (VIe/XII e ss)*, Bulletin d'Etudes Orientales, 21, Damasco.
- IBN ḤAYYAN, *Kitāb al-muqtabis fī tā rij riḡāl-Andalus*, en: VALLVÉ, J. (ed. fac.), 1999: *Muqtabis II. Anales palatinos de los Emires de Córdoba Alhaquem I (180-206 h./796-822 J. C.) y Abderramán II (206-232/822-847)*, Madrid; [MAKKĪ, M. ʿA.; CORRIENTE, F. (trad.), *Crónica de los emires Alḥakam I y ʿAbdarrahmān II entre los años 796 y 847 (Almuqtabis II-1)*, Zaragoza.]
- IBN ʿIDĀRĪ, *Kitāb al-bayān al-mugrib fī ajbār al-Andalus wal-Magrib*, COLIN, G. S.; LÉVI-PROVENÇAL, E. (ed.), 1951: Leiden.

BIBLIOGRAFÍA

- ABAD CASAL, L., 1996: La epigrafía del Tolmo de Minateda (Hellín, Albacete) y un nuevo municipio romano del Conventus Carthaginiensis, *Archivo Español de Arqueología*, 69, pp. 77-108.
- ABAD CASAL, L., 2001: El parque arqueológico del Tolmo de Minateda, elemento dinamizador de la comarca de Hellín-Tobarra, *Cursos sobre el Patrimonio Histórico 5. Actas de los XI cursos monográficos sobre el patrimonio histórico* (Reinosa, 2000), pp. 285-298, Santander.
- ABAD CASAL, L.; GUTIÉRREZ LLORET, S., 1997: Iyih (El Tolmo de Minateda, Hellín, Albacete). Una *civitas* en el limes visigodo-bizantino, *Antigüedad y Cristianismo*, 14, pp. 591-600, Murcia.
- ABAD CASAL, L.; GUTIÉRREZ LLORET, S.; GAMO PARRAS, B., 2000a: La ciudad visigoda del Tolmo de Minateda (Hellín, Albacete) y la sede episcopal de Eio, *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, Grandes temas arqueológicos, 2, pp. 101-112, Valencia.
- ABAD CASAL, L.; GUTIÉRREZ LLORET, S.; GAMO PARRAS, B., 2000b: La basílica y el baptisterio del Tolmo de Minateda (Hellín, Albacete), *Archivo Español de Arqueología*, 73, pp. 193-221.
- ABAD CASAL, L.; GUTIÉRREZ LLORET, S.; SANZ GAMO, R., 1993: El Tolmo de Minateda (Hellín, Albacete). Nuevas perspectivas en el panorama arqueológico del sureste peninsular, *Arqueología en Albacete: Jornadas de Arqueología de la UAM*, pp. 145-176, Madrid.
- ABAD CASAL, L.; GUTIÉRREZ LLORET, S.; SANZ GAMO, R., 1998: *El Tolmo de Minateda (Hellín, Albacete): una historia de 3.500 años*, Toledo.
- ALBA, M., 1997: Ocupación diacrónica del área arqueológica de Morería (Mérida), *Mérida. Excavaciones Arqueológicas 1994-1995*, Memoria 1, pp. 285-315, Mérida.
- ALBA, M., 1999: Sobre el ámbito doméstico de época visigoda en Mérida, *Mérida. Excavaciones Arqueológicas 1994-1995*, Memoria 3, pp. 387-418, Mérida.
- BARBERO DE AGUILERA, A., 1992: Las divisiones eclesiásticas y las relaciones entre la Iglesia y el Estado en la España de los siglos VI y VII, *La sociedad visigoda y su entorno histórico. Homenaje a Marcelo Vigil Pascual*, Salamanca (1989), pp. 168-198, Madrid.
- BONET, CH.; BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J., 2001: Origen y evolución del conjunto episcopal de Barcino: de los

- primeros tiempos cristianos a la época visigótica, en: BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO, J. (dir.), *De Barcino a Barcinona (siglos I-VII): Los restos arqueológicos de la plaza del Rey de Barcelona*, pp.74-95, Barcelona.
- BREUIL, H.; LANTIER, R., 1945: Villages pre-romains de la Peninsule Iberique. II.- Le Tolmo à Minateda (Albacete), *Archivo de Prehistoria Levantina*, 2, pp. 213-248.
- CABALLERO ZOREDA, L., 1994-1995: Un canal de transmisión de lo clásico en la alta edad media española. Arquitectura y escultura de influjo omeya en la Península Ibérica entre mediados del siglo VIII e inicios del siglo X (I y II), *Al-Qanṭara*, XV-2, pp. 321-348 y XVI-1, pp. 107-124.
- CABALLERO ZOREDA, L., 2000: La arquitectura denominada de época visigoda, ¿es realmente tardorromana o prerrománica?, *Visigodos y Omeyas. Un debate entre la antigüedad tardía y la alta edad media. I Simposio Internacional de Mérida*, Mérida (1999), Anejos de Archivo Español de Arqueología 23, pp. 207-247.
- CAMACHO MACÍAS, A., 1988: *El Libro de las vidas de los Santos Padres de Mérida*, Opúsculo anónimo del siglo VII. Estudio, texto latino, versión española, anotaciones y apéndices documentales, Mérida.
- CARMONA GONZÁLEZ, A., 1984: Murcia, ¿una fundación árabe? (Historiografía de una polémica), *Miscelánea Medieval Murciana*, pp. 9-65, Murcia.
- CARMONA GONZÁLEZ, A., 1989a: Las vías murcianas de comunicación en época árabe, *Caminos de la Región de Murcia*, pp. 153-166, Murcia.
- CARMONA GONZÁLEZ, A., 1989b: Murcia, ¿una fundación árabe? (Nuevos datos y conclusiones), *Murcia musulmana*, pp. 85-150, Murcia.
- CARMONA GONZÁLEZ, A., 1990: Recorrido por la geografía histórica de la ciudad de Murcia, *Guía islámica de la región de Murcia*, pp. 13-30, Murcia.
- COMONES, D., DE: Fundamento de la Santa Iglesia, y de toda la Diócesis de Carthagená, escrito y ordenado por el Ilustrísimo Señor Don Diego de Comontes (o Don Diego Deza-Montes) obispo que fue de dicho obispado, desde el año 1447 hasta el de 1458 en que murió, en: ROXAS y CONTRERAS, D. de, 1756: *Diferentes instrumentos, bulas y otros documentos pertenecientes a la dignidad episcopal y Santa Iglesia de Cartagena y a todo su obispado*, Madrid.
- DUVAL, N., 1983: L'état actuel des recherches sur les fortifications de Justinien en Afrique, *XXX Corso di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina*, pp. 149-204.
- FERNÁNDEZ-GUERRA ORBE, A., 1875: *Discursos leídos ante la Academia de la Historia en la recepción pública del señor D. Juan de Dios de la Rada y Delgado*, pp. 111-179, Madrid.
- FERNÁNDEZ-GUERRA ORBE, A., 1879: *Deitania y su catedral episcopal de Begastrí*, Madrid.
- FLÓREZ, H., 1751: *España Sagrada. Theatro geográfico-histórico de la Iglesia de España...*, vol. VII, *Las Iglesias sufragáneas antiguas de Toledo: Acci, ARCAVICA, Basti, Bearia, Bigastro, Castulo, Compluto, Dianio, Enotana, Ilici, Mentesa, Oreto y Osuna, según su estado antiguo*, Madrid.
- FRANCO SÁNCHEZ, F., 1995: *Vías y defensas andalusíes en la Mancha Oriental*, Alicante.
- GARCÍA MORENO, L., 1974: *Prosopografía del reino visigodo de Toledo*, Universidad de Salamanca.
- GASPAR REMIRO, M., 1905: *Historia de Murcia musulmana*, Zaragoza.
- GÓMEZ-MORENO MARTÍNEZ, M., 1961-1962: Sugerencias murcianas, *Homenaje al profesor Cayetano de Mergelina*, pp. 441-444.
- GONZÁLEZ BLANCO, A., 1986a: La Iglesia Carthaginense, en: MÁS GARCÍA, J.: *Historia de Cartagena*, 5, pp. 160-191.
- GONZÁLEZ BLANCO, A., 1986a: La Provincia Bizantina de Hispania, en: MÁS GARCÍA, J.: *Historia de Cartagena*, 5, pp. 43-71.
- GONZÁLEZ BLANCO, A., 1986a: Los visigodos en la Carthaginense, en: MÁS GARCÍA, J.: *Historia de Cartagena*, 5, pp. 101-124.
- GONZÁLEZ BLANCO, A., 1986b: El Decreto de Gundemaro y la historia del siglo VII, *Antigüedad y Cristianismo*, 3, pp. 159-169, Murcia.
- GUTIÉRREZ LLORET, S., 1993a: De la civitas a la madina: destrucción y formación de la ciudad en el sureste de al-Andalus. El debate arqueológico, 4, *CAME*, Alicante (1993), 1, pp. 12-35, Alicante.
- GUTIÉRREZ LLORET, S., 1996a: *La Cora de Tudmir: de la antigüedad tardía al mundo islámico*, CCV, 57, Madrid-Alicante.
- GUTIÉRREZ LLORET, S., 1998a: Ciudades y conquista: el fin de las civitates visigodas y la génesis de las mudún islámicas en el sureste de al-Andalus, *Genèse de la ville islamique en al-Andalus et au Maghreb occidental*, Granada (1995), pp. 137-157.
- GUTIÉRREZ LLORET, S., 1999: La ciudad en la antigüedad tardía en el sureste de Hispania: reviviscencia urbana en el marco del conflicto grecogótico, *Complutum y las ciudades hispanas en la antigüedad tardía*, Acta Antiqua Complutensis I (Alcalá de Henares, 1996), pp. 101-128.
- GUTIÉRREZ LLORET, S., 2000a: La identificación de Madōnat Iyih y su relación con la sede episcopal Enotana. Nuevas perspectivas sobre viejos problemas, *Scripta in Honorem E. A. Llobregat*, pp. 481-501, Alicante.
- GUTIÉRREZ LLORET, S., 2000b: El espacio doméstico altomedieval del Tolmo de Minateda (Hellín, Albacete), entre el ámbito urbano y el rural, *Castrum 6. Maisons et espaces domestiques dans le monde Méditerranéen au Moyen Âge*, CEFR 105/6-CCV, 72, pp. 151-164, Roma-Madrid.
- GUTIÉRREZ LLORET, S., 2000c: Algunas consideraciones sobre la cultura material de las épocas visigoda y emiral en el territorio de Tudmir, *Visigodos y Omeyas. Un debate entre la antigüedad tardía y la alta edad media, I Simposio Internacional de Mérida*, Mérida (1999), Anejos de Archivo Español de Arqueología 23, pp. 95-116.
- GUTIÉRREZ LLORET, S., 2002d: De espacio religioso a espacio profano: transformación del área urbana de la basílica del Tolmo de Minateda (Hellín, Albacete) en barrio islámico, *II Congreso de Historia de Albacete*, Albacete (2000), pp. 307-315.
- GUTIÉRREZ LLORET, S.; ABAD CASAL, L., 2001: Fortificaciones urbanas altomedievales del Tolmo de Minateda (Hellín, Albacete, España): el baluarte occidental, *Mil Anos de Fortificações na Península Ibérica e no Magreb (500-1500): Actas do Simpósio Internacional sobre Castelos*, Palmela (2000), pp. 133-143, Lisboa.
- GUTIÉRREZ LLORET, S.; ABAD CASAL, L.; GAMO PARRAS, B., en prensa: La iglesia visigoda del Tolmo de Minateda, *Homenaje al profesor Thilo Ulbert*, *Antigüedad y Cristianismo*.
- GUTIÉRREZ LLORET, S.; GAMO PARRAS, B.; AMORÓS RUIZ, V., 2001, en prensa: Los contextos cerámicos altomedievales del Tolmo de Minateda y la cerámica altomedieval

- en el sudeste de la Península Ibérica, *Cerámicas tardo-romanas y altomedievales en la Península Ibérica: ruptura y continuidad*, I Simposio Internacional de Mérida, Mérida.
- JUAN, E.; CENTELLES, X., 1986: El yacimiento de época visigoda del Pla de Nadal (Riba-roja de Turia, Camp de Turia, Valencia), *I Congreso de Arqueología Medieval Española*, Huesca (1985), pp. 25-40, Zaragoza.
- JUAN, E.; PASTOR, I., 1989a: Los visigodos en Valencia. Pla de Nadal: ¿Una villa áulica?, *Boletín de Arqueología Medieval*, 3, pp. 137-179.
- JUAN, E.; PASTOR, I., 1989b: El yacimiento de época visigoda del Pla de Nadal, *Archivo de Prehistoria Levantina*, 19, pp. 357-373.
- JUAN, E.; LERMA, J. V., 2002: La villa áulica del Pla de Nadal (Riba-Roja de Túria), *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, Grandes Temas Arqueológicos 2, pp. 135-142, Valencia.
- JUAN, E.; LERMA, J. V.; PASTOR, I., 1992: Pla de Nadal. Una villa nobiliaria de época visigoda, *Arqueología*, 131, pp. 22-32.
- LLOBREGAT CONESA, E. A., 1973: *Teodomiro de Oriola: su vida y su obra*, Alicante.
- LLOBREGAT CONESA, E. A., 1980: Las sedes episcopales valencianas preislámicas y su dependencia metropolitana. Subsídios para un análisis de la *Ordinatio Ecclessia Valentina*, *Escritos del Vedat*, 10, pp. 397-413 (= *Illicant*, 1991, Alicante, pp. 421-428).
- LLOBREGAT CONESA, E. A., 1983: Relectura del Ravennate: dos calzadas, una mansión inexistente y otros datos de la geografía antigua del País Valenciano, *Lucentum*, 2, pp. 225-243.
- LLOBREGAT CONESA, E. A., 1985: Las épocas paleocristiana y visigoda, *Arqueología del País Valenciano: Panorama y perspectivas*, Elche (1983), pp. 383-415, Alicante.
- LLOBREGAT CONESA, E. A., 1991: De la ciudad visigótica a la ciudad islámica en el este peninsular, *La ciudad islámica: Ponencias y comunicaciones*, pp. 159-188, Zaragoza.
- MAKKĪ, M. A.; CORRIENTE, F., 2001: *Crónica de los emires Alḥakam I y 'Abdaraḥmān II entre los años 796 y 847 (Almuqtabis II-1)*, Zaragoza.
- MÁRQUEZ VILLORA, J. C., 2000: Mesas polilobuladas de tradición oriental en la Península Ibérica: entre la religión y el comercio, *V Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Cartagena (1998), pp. 519-528, Barcelona.
- MÁRQUEZ VILLORA, J. C.; POVEDA NAVARRO, A., 2000a: Espacio religioso y cultura material en Elo (ss. IV-VII d. C.), *V Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Cartagena (1998), pp. 177-184, Barcelona.
- MÁRQUEZ VILLORA, J. C.; POVEDA NAVARRO, A., 2000b: Espacio religioso y cultura material en Ilici (ss. IV-VII d. C.), *V Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Cartagena (1998), pp. 185-198, Barcelona.
- MARTÍNEZ DÍEZ, G.; RODRÍGUEZ, F., 1992: *La Colección Canónica Hispana, V- Concilios Hispanos: segunda parte*, Monumenta Hispaniae Sacra. Serie Canónica 5, Madrid.
- MATEOS, P.; ALBA, M., 2000: De Emerita Augusta a Marida, *Visigodos y Omeyas. Un debate entre la antigüedad tardía y la alta edad media*. I Simposio Internacional de Mérida, Mérida (1999), Anejos de Archivo Español de Arqueología 23, pp. 143-168.
- MERGELINA CANO, C., 1940: La iglesia bizantina de Algezares, *AEspA*, 40, pp. 5-32.
- MOLINA LÓPEZ, E., 1971: Iyyu(h): otra ciudad yerma hispanomusulmana, *Cuadernos de Historia del Islam*, 3, pp. 67-84.
- MOLINA LÓPEZ, E., 1972: La Cora de Tudmir según al-Udrī (s. XI). Aportaciones al estudio geográfico-descriptivo del SE peninsular, *Cuadernos de Historia del Islam*, 4, serie monográfica 3.
- MOLINA LÓPEZ, E.; PEZZI DE VIDAL, E., 1975-1976: Últimas aportaciones al estudio de la Cora de Tudmir (Murcia). Precisiones y rectificaciones, *Cuadernos de Historia del Islam*, 7, pp. 83-111.
- MOLINA MOLINA, A. L.; SELVA INIESTA, A., 1989: Los caminos murcianos en los siglos XIII-XIV, *Caminos de la región de Murcia*, pp. 167-178.
- OLMO ENCISO, L., 2000: Ciudad y procesos de transformación social entre los siglos VI y IX: de Recópolis a Racupel, *Visigodos y omeyas: Un debate entre la antigüedad tardía y la alta edad media*. I Simposio Internacional de Mérida, Mérida (1999), Anejos de Archivo Español de Arqueología, 23, pp. 385-400.
- ORLANDIS, J., 1976: *La iglesia en la España visigótica y medieval*, Pamplona.
- ORLANDIS, J.; RAMOS-LISSÓN, D., 1986: *Historia de los concilios de la España romana y visigoda*, Pamplona.
- PACHECO PANIAGUA, J. A., 1979: Sobre la etimología árabe de Albacete, *Al-Basit*, 2ª época, año v, 6, pp. 71-78.
- POCKLINGTON, R., 1987: El emplazamiento de Iyi(h), *Sharq al-Andalus*, 4, pp. 175-198.
- POVEDA NAVARRO, A., 1988: La sede episcopal visigoda de Elo (Elda, Alicante), *Adellum*, octubre, pp. 20-28.
- POVEDA NAVARRO, A., 1990: El fragmento de tapa de sarcófago paleocristiano de Elda, *Espacio, Tiempo y Forma*, II, 3, pp. 261-278.
- POVEDA NAVARRO, A., 1991: La creación de la sede de Elo en la expansión toledana de finales del s. VI en el SE hispánico, *Concilio III de Toledo, XIV Centenario, 589-1989*, pp. 611-626, Madrid.
- POVEDA NAVARRO, A., 1992-1993: La estructura territorial en el valle medio del Vinalopó durante los ss. V-VI, *Alebus*, 2-3, pp. 180-194.
- POVEDA NAVARRO, A., 2000a: El obispado de Elo, *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, Grandes Temas Arqueológicos 2, pp. 93-99, Valencia.
- POVEDA NAVARRO, A., 2000b: El obispado de Elo y los restos arqueológicos de El Monastil, *Fiestas Mayores (Revista de Elda)*, pp. 15-20.
- POVEDA NAVARRO, A., 2003: La iglesia paleocristiana del Monastil (Elda, Alicante) en la provincia Carthaginense (Hispania), *Hortus Artium Medievalium*, vol. IX., pp. 113-126, Zagreb-Motovun.
- PRETEL MARÍN, A., 2000: Iglesia, religión y religiosidad en la baja edad media albacetense, *Al-Basit. Revista de estudios albacetenses*, 44, pp. 45-109.
- PRINGLE, D., 1981: *The Defence of Byzantine Africa from Justinian to the Arab Conquest*, BAR Intern. Ser. 99, Londres.
- PUERTAS TRICAS, R., 1975: *Iglesias hispánicas (siglos IV al VIII). Testimonios literarios*, Madrid.
- RIBERA LACOMBA, A.; ROSSELLÓ MESQUIDA, M., 2000: La ciudad de Valencia en época visigoda, *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, Grandes Temas Arqueológicos 2, pp. 151-164, Valencia.
- RODRÍGUEZ LLOPIS, M., 1984: Expansión agraria y control de pastos en tierras albacetenses durante el siglo XV, *Congreso de Historia de Albacete*, Albacete (1983), pp. 156-180.
- RUBIERA, M. J., 1985: *Villena en las calzadas romana y árabe*, Villena-Alicante.

- SAAVEDRA, E., 1883: *Estudio sobre la invasión de los árabes en España*, Madrid.
- SÁNCHEZ JIMÉNEZ, J., 1947: Excavaciones y trabajos arqueológicos en la provincia de Albacete de 1924 a 1946, *Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas, Informes y Memorias*, 15, Madrid.
- SELVA INIESTA, A.; JORDÁN MONTES, J. F., 1988: Notas sobre la red viaria romana en la comarca de Hellín-Tobarra (Albacete), *Vías romanas del sureste*, Murcia (1986), pp. 85-99, Murcia.
- SILLIÈRES, P., 1982: Une grande route romaine menant à Carthagène : la voie Saltigi-Carthago Nova, *Madridder Mitteilungen*, 23, pp. 247-257.
- SILLIÈRES, P., 1990: *Les voies de communication de l'Hispanie méridionale*, París.
- SIMONET, F. J., 1897-1903: *Historia de los mozárabes de España*, 4 v., reimp. de 1983, Madrid.
- TORRES FONTES, J., 1969: *Colección de documentos para la historia del reino de Murcia*, 2, *Documentos del siglo XIII*, Murcia.
- VALLEJO GIRVÉS, M., 1993: *Bizancio y la España tardoantigua (ss. V-VIII): un capítulo de historia mediterránea*, Alcalá de Henares.
- VALLVÉ BERMEJO, J., 1972: La división territorial de la España musulmana (II): La Cora de Tudmir (Murcia), *Al-Andalus*, 37, pp. 145-198.
- VILAR, J. B., 1976: La musulmana Iyyu(h), Hellín actual, *Al-Basit*, 3, pp. 21-25.
- VIVES, J., 1961: Nuevas diócesis visigodas ante la invasión bizantina, *Spanische Forschungen*, 17, pp. 1-9.
- VIVES, J. (ed.), 1963: *Concilios visigóticos e hispano-romanos* Barcelona-Madrid. [Con la colaboración de T. Marín Martínez i G. Martínez Díez]
- VIVES, J., 1969: *Inscripciones cristianas de la España romana y visigoda*, Barcelona.

COLLOQUI

R. HIDALGO:

¿Habéis visto el edificio en planta, con la relación de metros cuadrados y proporciones? Sólo una idea aproximada: si las proporciones se van, sí son aproximadamente edificios similares, en cuanto a magnitudes.

S. GUTIÉRREZ:

La iglesia tiene unos 37,5 m de longitud, incluyendo el baptisterio...

B. GAMO:

...y el edificio frontero tiene la longitud de la iglesia, pero se extiende además hacia el norte y el este, como hemos comprobado durante la última campaña que aún no está incorporada al plano.

S. GUTIÉRREZ:

Como dato curioso, el edificio continúa por el norte —hay una puerta tapiada— donde los muros están expoliados, pero se ven las improntas.

R. HIDALGO:

¿Y tampoco está el límite hacia abajo?

S. GUTIÉRREZ:

No, todavía no está. Tampoco tiene que ser necesariamente todo el mismo edificio, pero hoy por hoy la impresión que da es la de un edificio muy grande y, desde luego, no se trata de una casa ni un conjunto doméstico.

R. HIDALGO:

Salta a la vista y se ve perfectamente.

PH. PERGOLA:

Io prima di tutto mi devo congratulare per questa bella scoperta inedita e per come vengono condotte le vostre indagini. Devo dire per esperienza che il fatto che non sia una cattedrale né una diocesi non crea problemi. Mi sono così venuti in mente tre esempi: dal punto di vista monumentale una chiesa molto simile è quella che ho scavato a Riva Ligure, nella Liguria di Ponente; ha esattamente la stessa pianta, a tre navate con un battistero nella stessa identica posizione, una posizione poi sulla quale potrà intervenire anche Jean Guyon, perché è comune in area provenzale e nelle zone alpine, come ad esempio nelle cattedrali di Aosta o Ginevra. La chiesa di Riva Ligure è certamente rurale e databile all'inizio del VI secolo. Si potrebbe anche citare un secondo caso, topograficamente molto simile (ma non planimetricamente), che riguarda lo scavo recente del Roc de Pompeune, da parte di Laurent Schneider, nella zona di Montpellier, dove ha scoperto una chiesa legata ad un vasto insediamento che sicuramente non è una diocesi, con un battistero che ha appena scavato e con tutta una serie di ambienti annessi. Un terzo esempio riguarda la Corsica ed è una fonte letteraria, una lettera di Papa Gregorio Magno, nella quale ordina al Vescovo di Aleria di costruire una chiesa con battistero, al quale ordina di aggiungere in un secondo tempo un *episcopium*, quindi una chiesa rurale con *episcopium*, ma non sede di diocesi, in quanto il Vescovo risiedeva nella sua

sede di Aleria. Tale complesso era esclusivamente dedicato alla cristianizzazione della campagna, dove rimanevano pagani da battezzare e battezzati che erano tornati alle pratiche pagane. Il Papa manda anche reliquie dei SS. Pietro e Lorenzo. Quindi il fatto che il complesso presentato possa essere cattedrale o meno è, diciamo, visto dall'esterno, del tutto accessorio, non toglie assolutamente nulla al valore e all'importanza del sito e per un sito occupato soprattutto, se ho ben capito, in età alto-medievale. Quindi, comunque, tutti i miei complimenti per questa bellissima inchiesta.

S. GUTIÉRREZ:

Ciertamente la cuestión del carácter diocesano del edificio no es significativa y nunca nos lo ha parecido en la estrategia de investigación. La planta del propio edificio no tiene por qué denotar este rango. Si hemos planteado esta cuestión es precisamente porque hay unas referencias documentales que prueban la creación de unas sedes y porque hay una discusión historiográfica que es pertinente en este caso, pero evidentemente por planta y estructura podría igualmente ser una iglesia urbana sin más; la de Bovalar es muy parecida y es un asentamiento rural. O sea, que no es ni la planta del edificio ni su arquitectura lo que nos lleva a esta conclusión, sino la discusión del problema de las sedes bizantinas y su potencialidad para explicar la creación del asentamiento y su envergadura.

No nos hemos detenido en la muralla, pero no hay un ejemplo equiparable de planificación y diseño de una estructura de estas características en esta cronología en el sudeste, salvo *Recópolis* que, por ejemplo, no es diócesis. Por ello, es una discusión que necesariamente hemos de plantear.

A. POVEDA:

Diré, como el profesor Philippe Pergola, que la presencia de importantes basílicas y edificios anejos en un yacimiento, por importante que sea, nunca sirve para establecer que se está ante una sede episcopal. Ejemplos los hay en Italia y España; uno de los más claros es el Bovalar. Por otro lado el topónimo *Eio* no está verificado en fuentes antiguas, antes de su supuesta cita en los concilios visigóticos, en cambio *Ello/Elo* sí lo está.

S. GUTIÉRREZ:

¿A qué verificación te refieres?

A. POVEDA:

Sí, por ejemplo, el Itinerario de Antonino, el Anónimo de Ravena...

S. GUTIÉRREZ:

La edición de los Concilios recoge las dos lecturas.

A. POVEDA:

No, perdón. Digo que en las diversas lecturas de los Concilios aparece *Ero*, *Elo*, *Do* y *Eio*, correcto. De esas cuatro versiones sólo encuentra una constatación en fuente antigua, como Itinerario de Antonino, *Guidonis Geographica*, o el Anónimo de Ravena, la versión *Elo*. Partiendo de eso tenemos un topónimo seguro existente: *Elo*. *Eio*, *Ero* o *Do* hoy por hoy no existen, es una deducción filológica. Una segunda objeción importante es la distancia entre el Tolmo de Minateda e *Ilici*, excesiva para su corregencia y posterior fusión, sobre todo cuando al lado del Tolmo estaba el obispado de *Begastri*, vecino y más próximo que el de *Ilici*. Además, la procedencia del ejército visigótico le haría tomar antes el Tolmo y poco después *Begastri*, sin embargo, la primera vez que hay constancia de la firma de un obispo de *Begastri* y otro de *Elo*, firma éste varios puestos por detrás de aquél, cosa incompatible con la posibilidad de que en el Tolmo hubiese estado la sede elotana, pues se tendría que haber creado antes que la de *Begastri*, al ocuparse antes el Tolmo, y entonces habría firmado primero el obispo de este lugar, si es que aquí lo hubo. También, parece más normal que se adhiriese el Tolmo y su estructura eclesiástica a *Begastri*, al tener contiguos sus territorios, y no con *Ilici*, cuyo *territorium* no es contiguo y está mucho más alejado. Bueno, de todos modos sigo creyendo en que el tema no parece cerrado en ningún sentido, a pesar de reconocer la espectacularidad de las estructuras del Tolmo de Minateda y la pobreza y arrasamiento de las del Monastil.

S. GUTIÉRREZ:

Intentaré ser breve, porque no es cuestión de alargarnos en exceso..., pero sí me gustaría contestar a varias de las cuestiones planteadas. En primer lugar la argumentación del topónimo *Elo*: efectivamente existe un topónimo antiguo, pero en rigor hay que señalar que Fernández-Guerra y Simonet propusieron una cadena de transmisión triple; es de-

cir, identificaron *Eio* con *Iyuh*, y plantearon también la relación con *Ad Elo*. Nadie niega la existencia de este último topónimo ni su identificación con el Monastil. Lo que sugerimos es romper la cadena por otro eslabón: tú planteas que la ruptura está entre *Ad Elo*=*Eio* (el Monastil) e *Iyuh* (el Tolmo) y yo lo que planteo es que *Ad Elo* es el Monastil y *El*=*Iyuh* puede ser el Tolmo.

Illunum se ha sugerido porque es una ciudad de la Bastetania que está por identificar, pero nosotros no tenemos ninguna certeza sobre esta atribución. En cualquier caso, no sabemos cómo se llamaba la ciudad romana, pero es indiscutible que *Madinat Iyuh* es Madina Tea y se identifica con el Tolmo de Minateda. La presencia de un antiguo topónimo no prueba necesariamente la cadena de transmisión que se propone para el Monastil. En rigor, *Ad Elo* puede conducir a Elda, pero el Tolmo puede ser la ciudad de *Eio* primero y de *Iyuh* después. Ésa es la cuestión.

En segundo lugar está el problema del traslado. El padre Flórez nunca habla de traslado en la *España sagrada*; él siempre plantea la doble titularidad y precisamente por eso cada vez que un obispo nuevo toma posesión, recuerda que él es obispo de dos catedras.

¿Por qué la supuesta sede del Tolmo se unió a *Illici* y no a *Begastri*, que en tu opinión está más cerca? Por una razón evidente, y además incontestable, que está regulada en la legislación conciliar. Porque el territorio pertenecía originariamente a la diócesis ilicitana. Como se sabe por el caso de Málaga, la sede originaria tiene derecho a recuperar su circunscripción original. *Begastri* es la sede sustitutoria de Cartagena.

Respecto a la antigüedad es cierto que el obispo de *Begastri* aparece cinco puestos antes en la relación, pero si calculas las fechas de consagración la diferencia es de apenas un año o año y medio, creo recordar. Por tanto ése no es argumento.

En cuanto a la sede de *Illici*, y lo dice el padre Flórez, debía de ser limítrofe con *Saetabi*, seguramente con *Valeria*, con *Toletum* o con *Oretum*... y con *Segobriga*. La sede de *Illici* era gigantesca en extensión, y el problema que se plantea es precisamente la administración de esos territorios. Por tanto creo que ninguno de los argumentos es tan rotundo como tú los estabas planteando.

Los asentamientos de altura, el tema del Sambo y del Castellar de Elche. Sabes bien que los estudié y conozco sus materiales... Es cierto que son asentamientos de altura pero ésta es una tendencia general del poblamiento a finales del VI y el VII, favorecido además por la islamización y atestiguada por las fuentes árabes en el caso de Málaga, y su aparición no necesariamente indica limes.

Esta discusión sólo se zanjará con el dato epigráfico; las fuentes escritas no son taxativas, y el argumento arqueológico no radica en la monumentalidad. Pero hay que explicar la fundación del Tolmo de Minateda y en el contexto de la erección de la sede nos parece coherente. Podemos equivocarnos, pero lo único que quisiera es que al menos se conviniera que ni arqueológicamente ni documentalmente están probados ninguno de los dos casos. En cualquier caso esta discrepancia no afecta para nada la calidad del trabajo arqueológico que se viene desarrollando en ambos yacimientos.

ESTRUCTURAS DOMÉSTICAS DE COMBUSTIÓN. LOS HOGARES VISIGÓTICOS DEL TOLMO DE MINATEDA (HELLÍN, ALBACETE)

Víctor Cañavate Castejón*

El Tolmo de Minateda es un cerro amesetado situado en las cercanías de Hellín (Albacete), en un cruce de caminos desde las fases prehistóricas hasta la actualidad. Este yacimiento presenta vestigios de ocupación pertenecientes a diferentes etapas cronoculturales, concretamente desde la edad del bronce hasta finales del siglo IX. Su estudio lo lleva a cabo un equipo de investigadores pertenecientes al Museo Provincial de Albacete y a la Universidad de Alicante que ha participado en las diferentes campañas iniciadas en 1988 y cuyo objetivo es mejorar el conocimiento no sólo de los vestigios materiales hasta hoy exhumados, sino también del territorio en el que se sitúa el yacimiento.

Sito en la vaguada del Reguerón, único acceso natural del Tolmo de Minateda, se observa, sobre la superficie del baluarte, un conjunto doméstico formado por tres ambientes configurados en dos estancias en torno a un espacio abierto (fig. 1 y 2). Las dos estancias discurren longitudinalmente flanqueando el acceso a la ciudad, de modo que el conjunto queda limitado al este por una calle perpendicular a la puerta fortificada, y al oeste por el propio baluarte.

El conjunto arquitectónico muestra en dos de sus ambientes algunas estructuras de combustión que han servido de soporte a elementos candentes. Bajo la denominación de *hogares*, estas construcciones simples se observan en el espacio abierto, al amparo de un muro y un posible banco, y en la estancia de mayores dimensiones, situados también junto a muros o en el centro de la habitación.

Estos hogares tienen un claro carácter doméstico, cuya funcionalidad debe relacionarse a la coc-

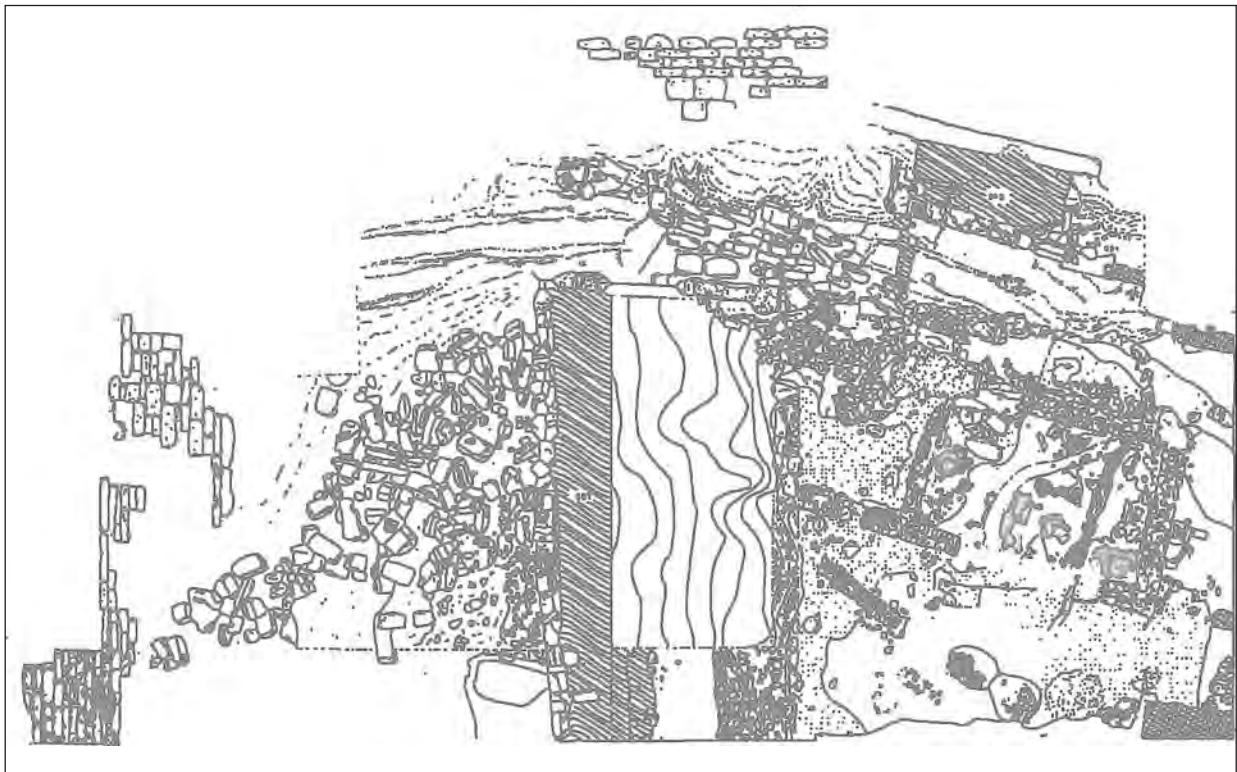
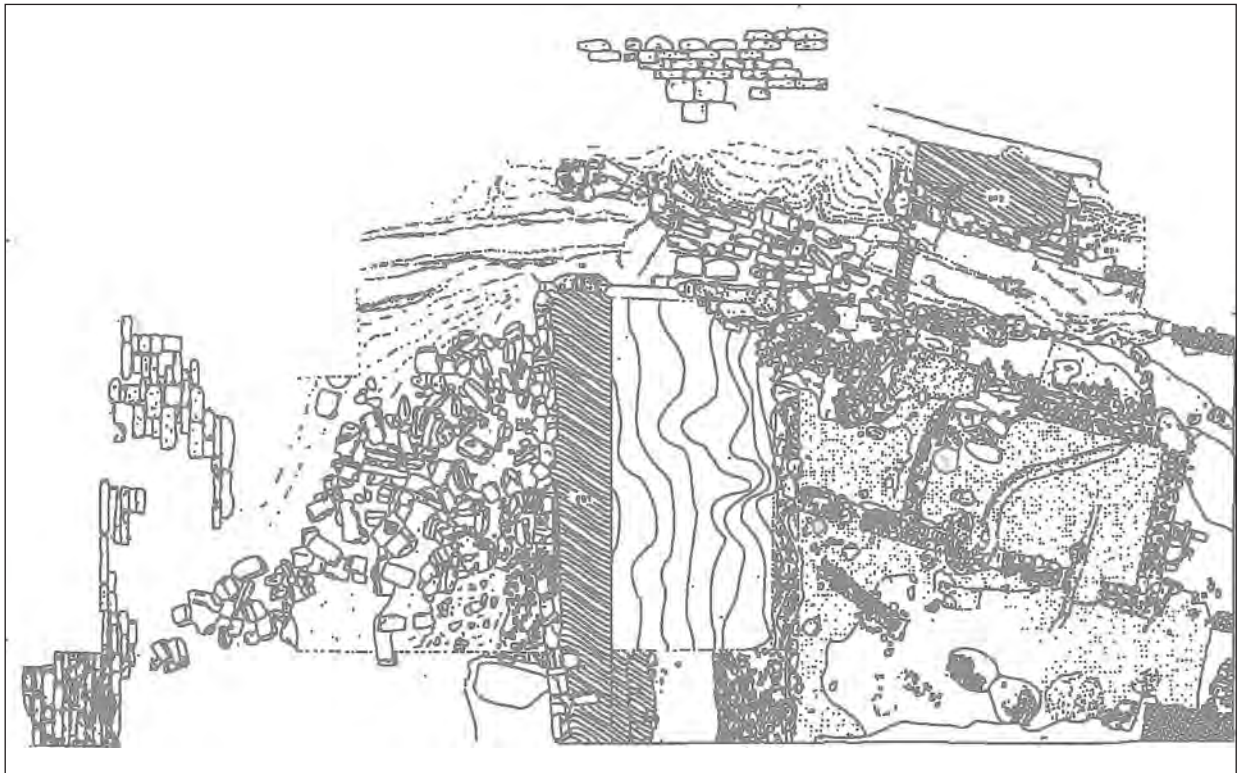
ción de alimentos, así como a la conservación de temperatura cálida en las estaciones frías. Este hecho se corrobora por la presencia de abundantes cenizas y carbones dispuestos a su alrededor, lo cual indica un uso continuado de las mismas. Junto a uno de los hogares se observa, además, la impronta de un entramado de madera, cuya función posiblemente sea la de fijar los soportes de los que penden los útiles de cocina para la cocción.

Pese a que los sucesivos trabajos de intervención no parecen demostrar que los diferentes ambientes tengan un cubrimiento total, parece lógico pensar que sobre las zonas donde se sitúan los hogares sí exista, posiblemente, un porche o tejadillo soportado con vigas de madera.

Todos los hogares documentados pertenecen a un mismo tipo, caracterizado por su sencilla técnica constructiva. Están formados por una placa de barro de tonalidad naranja endurecida por los golpes de calor, lo cual les confiere una tonalidad grisácea en su superficie (fig. 3). Sus dimensiones son variables y, pese al estado de conservación de algunos de ellos, suelen tener una planta circular u oval, con un diámetro que oscila entre los 0,5 y los 0,9 m y un grosor cercano a los 0,1 m. Este grosor, así como el hecho de estar realizados sobre la superficie del pavimento, permite que la concentración de calor quede aislada, al mismo tiempo que lo concentra en toda la superficie del hogar, permitiendo así una cocción homogénea.

Durante la transformación urbanística de la ciudad y su desarrollo en época emiral, este tipo de hogares perduró con ligeras matizaciones, manteniendo sus características morfológicas y funcionales. Los abundantes ejemplos documentados en la plataforma superior del cerro así lo atesti-

* Equipo técnico del Tolmo de Minateda.

Figuras 1 y 2. Situación de los hogares excavados en el conjunto doméstico visigótico del Reguerón. Las dos plantas representan dos momentos de ocupación del conjunto con una remodelación del espacio que alberga los hogares.

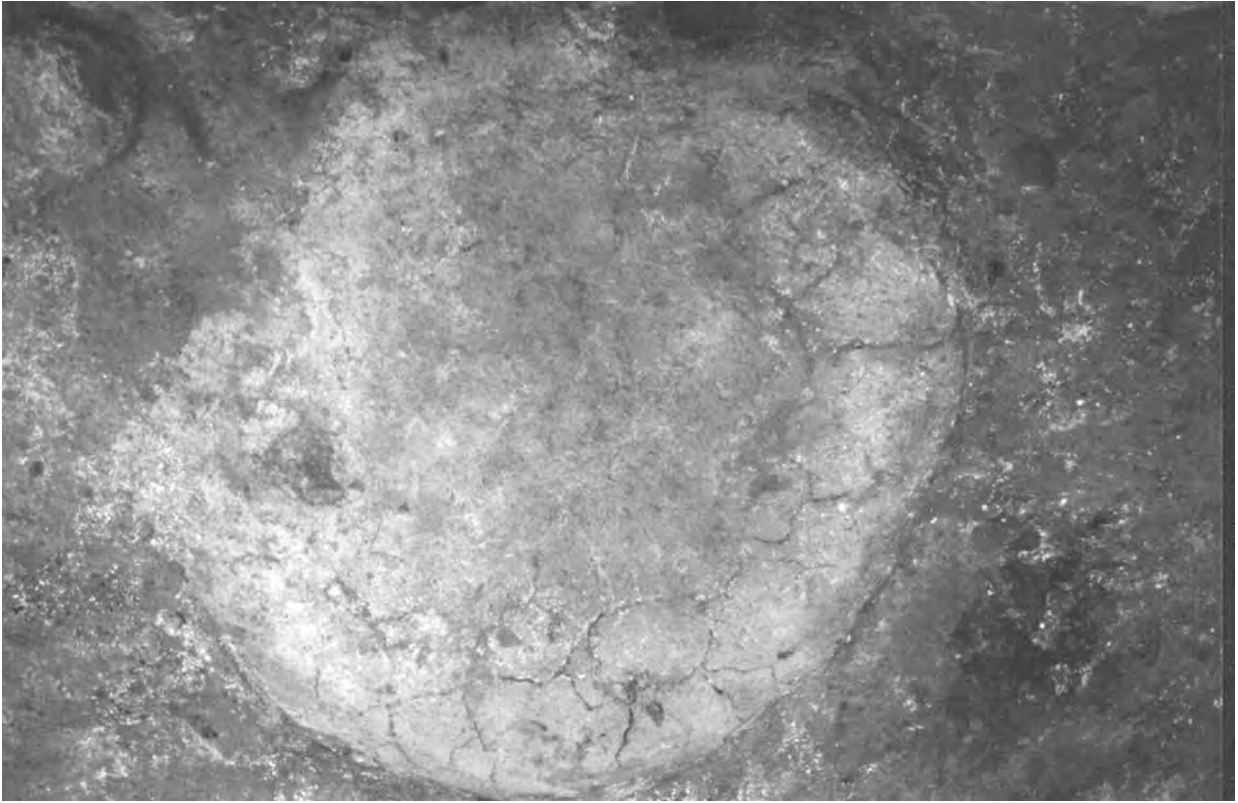

Figura 3. Hogar visigótico excavado en el Reguerón.

Figura 4. Hogar islámico excavado en la plataforma superior del cerro.

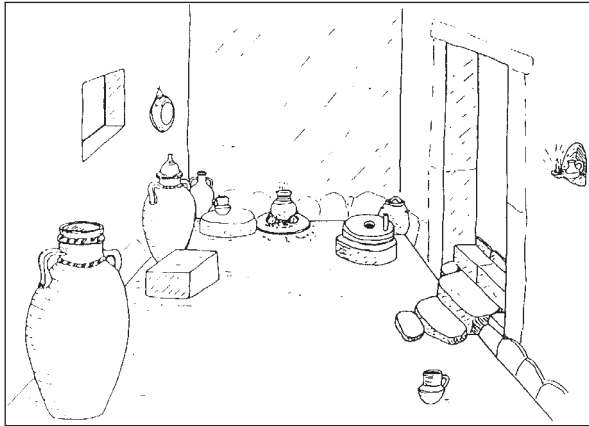

Figura 5. Reconstrucción hipotética de un ambiente doméstico islámico. En el centro de la imagen se puede apreciar un hogar para la colección de alimentos.

guan, siendo comunes su localización, junto a los muros y próximos a los accesos de las estancias, y su técnica constructiva, una pella de barro

anaranjado realizada sobre la cota de pavimentación y la superficie de la misma rubefaccionada (fig. 4 y 5).

BIBLIOGRAFÍA

- ABAD CASAL, L.; GUTIÉRREZ LORET, S.; SANZ GAMO, R., 1998: *El Tolmo de Minateda (Hellín, Albacete): una historia de tres mil quinientos años*, Albacete.
- GUTIÉRREZ LORET, S., 2000: El espacio doméstico altomedieval del Tolmo de Minateda (Hellín, Albacete), entre el ámbito urbano y rural, *Castrum 6. Maisons et espaces domestiques dans le monde Méditerranéen aun Moyen Âge*, CEFR 105/6-CCV 72, pp. 151-64, Roma-Madrid.
- GUTIÉRREZ LORET, S.; GAMO PARRAS, B.; AMORÓS RUIZ, V., 2001: Los contextos cerámicos altomedievales del Tolmo de Minateda y la cerámica altomedieval en el sudeste de la Península Ibérica, *Cerámicas tardorromanas y altomedievales en la Península Ibérica: ruptura y continuidad. II Simposio Internacional de Mérida*, Mérida, 2001, AEspA xxviii, pp. 119-168.

LOS POBLADOS DE ALTURA: CENTROS DE LOS NUEVOS ESPACIOS SOCIALES EN EL SUDESTE PENINSULAR (SIGLOS V-VIII)

Montserrat Menasanch de Tobaruela*

INTRODUCCIÓN

La investigación de los *poblados de altura* tardo-antiguos del sudeste de la Península Ibérica se enmarca en un estudio arqueológico más amplio desarrollado en la depresión de Vera¹ (Menasanch, 2000; 2003), cuyo objetivo ha sido proponer modelos e hipótesis explicativos de la organización socioeconómica de las comunidades asentadas en la depresión y de su interacción con el medio desde el siglo V al siglo XI.

El estudio parte de la premisa de que toda estructura socioeconómica tiene un correlato espacial. Es decir, a las estructuras socioeconómicas les corresponden unas manifestaciones fenomenológicas —patrones de asentamiento, microespacios de producción y reproducción social, patrones de distribución de los objetos sociales, etc.— susceptibles de ser estudiadas arqueológicamente. Dichas manifestaciones representan las formas de interrelación que se establecen entre los elementos de la materialidad social —hombres, mujeres y objetos que unos y otras producen y utilizan— para la reproducción de la vida social, y que dan lugar a la configuración de espacios sociales.

La perspectiva relacional que subyace a esta teoría del espacio es básica para la interpretación de los *poblados de altura*, ya que éstos no se abordan como una categoría establecida a priori, sino que, por el contrario, se definen a partir del análisis de una serie de variables geocológicas y se caracterizan en relación con el entorno y con los demás asentamientos contemporáneos.

En este sentido ha resultado fundamental disponer de datos de prospecciones intensivas, ya que gracias a ellas ha sido posible reconocer un gran número de yacimientos de pequeño tamaño que, de otra manera, habrían pasado desapercibidos y, por lo tanto, se ha logrado contextualizar más adecuadamente también los asentamientos mayores. Junto a las prospecciones, el trabajo se ha basado en el examen de los resultados de excavaciones antiguas y recientes en varios yacimientos, así como en la recopilación y el análisis de datos paleoambientales. El armazón del estudio lo constituye la investigación de la posición temporal de los asentamientos basada en la recogida y el estudio sistemático de material de superficie de todos los períodos considerados. Eso ha hecho posible el análisis cronométrico de los tiempos de vida de los asentamientos y su estudio cronológico, entendido como investigación de las relaciones entre los tiempos de vida de los distintos núcleos de habitación.²

EL TÉRMINO POBLADOS DE ALTURA

La información recopilada y ordenada se ha tratado desde distintas perspectivas (Menasanch, 2003, pp. 134 y s.). Una parte importante ha correspondido a lo que hemos denominado *análisis espacial*, entendido como la investigación estadística de la posición espacial relativa de los asentamientos en cuanto a una serie de variables geo-

* Universitat Autònoma de Barcelona.

1. Esta cuenca tectónica de unos 320 km² de superficie se encuentra situada en el extremo nororiental de la provincia de Almería.

2. De este modo se han identificado, cartografiado y ordenado en el tiempo veinticuatro yacimientos con fases de ocupación entre el siglo V y el siglo VIII, además de otros con fases anteriores (siglos III y IV) y/o posteriores (siglos IX, y X-XI).

ecológicas, fundamentalmente topográficas y geológicas.

Uno de los resultados de esta aproximación ha sido el constatar que en el siglo v se produjo un cambio en el patrón de emplazamiento topográfico. Así, mientras en los siglos III y IV predominaba la ubicación en lugares de topografía llana, a partir del siglo v se produjo un desplazamiento general de los núcleos de habitación hacia puntos topográficamente más accidentados. Esta tendencia se acentuó con el tiempo, y hacia la segunda mitad del siglo VII o en el siglo VIII apenas quedaban asentamientos emplazados en puntos llanos.³

Se podría afirmar que a partir del siglo v se multiplicaron los *poblados de altura*, que constituirían el asentamiento tipo del poblamiento tardoantiguo de la depresión de Vera. Ahora bien, al poner en relación la variable topográfica con la referida a la extensión de las concentraciones de material arqueológico en superficie,⁴ se observa que mientras que los asentamientos pequeños se ubicaban sobre todo en topografías de tipo medio, los grandes eligieron mayoritariamente topografías escarpadas. Es decir, son sobre todo los asentamientos grandes los que buscaron ubicarse en los puntos más accidentados y, por lo tanto, mejor defendidos al mismo tiempo que más destacados en cuanto a su entorno. Son éstos, pues, los que cabe considerar como los *poblados de altura* por excelencia.⁵ De este modo, reservamos el término para referirnos a estas comunidades extensas asentadas en emplazamientos abruptos, que aparecieron en

3. La clasificación topográfica del punto de emplazamiento de los asentamientos se ha realizado a partir de la cuantificación del número de frentes con distintos grados de pendiente que presenta cada yacimiento. La información se refiere tanto al punto propiamente dicho (acceso) como al entorno inmediato (entorno). Se han distinguido tres categorías: accesos-entornos llanos (al menos tres frentes con desnivel entre 10° y 45°), medios (al menos dos frentes con desnivel > 45°) y abruptos (al menos tres frentes con desnivel > 80°) (MENASANCH, 2003, p. 212).

4. Esta medida no debe confundirse con la extensión real de los asentamientos, pero sí puede considerarse indicativa de su tamaño.

5. Aunque por su temporalidad constituyen una forma de asentamiento propia de los espacios sociales tardoantiguos, su reducido número en relación con el total de yacimientos registrados (3/24) impide considerarlos como el asentamiento *tipo* del poblamiento de ese período. Por el contrario, en la depresión de Vera el sitio típico por su frecuencia en la muestra debió de ser el pequeño asentamiento ubicado en un punto de topografía media próximo a las tierras llanas más favorables para su explotación agrícola en régimen de secano extensivo combinado con intensivo o irrigación.

la depresión de Vera a partir del siglo v y que se abandonaron hacia la segunda mitad del siglo VII o en el siglo VIII.

FINAL DEL *ORDEN ROMANO* Y DESCENTRALIZACIÓN: LA DEPRESIÓN DE VERA ENTRE LOS SIGLOS V Y VIII

La fundación de los *poblados de altura* tuvo lugar en el contexto de cambios profundos que se sucedieron en la región a raíz de la quiebra del *orden romano* vigente durante los siglos III y IV. En ese momento la depresión de Vera contaba con un volumen de población importante, posiblemente no superado o incluso igualado hasta la colonización del siglo XVIII (Menasanch, 2003, p. 241). El poblamiento adoptó una forma predominantemente concentrada en un núcleo urbano y en un número reducido de grandes asentamientos rurales de tipo *villa*,⁶ y el patrón de localización de los yacimientos en relación con su entorno próximo tenía un carácter marcadamente agrícola, relacionado sobre todo con la facilidad de acceso a extensiones aptas para la práctica de estrategias agrícolas cerealistas de secano extensivo combinado con secano intensivo y/o irrigación.⁷

Los siglos III y IV fueron una fase de intercambio a larga distancia activo y generalizado (Menasanch, 2003, pp. 243 y s.), lo que implica una fuerte dependencia de las comunidades de la depresión de Vera del mantenimiento de un sistema económico a gran escala.

La organización socioeconómica de la zona estaba dominada por las *villae* y por el núcleo urbano de *Baria*, situado junto a la actual desembocadura del río Almanzora. La existencia de un clima de *orden social* queda reflejada en la elección de topografías predominantemente llanas para la ubicación de los lugares de asentamiento.

Cuando el estado perdió la capacidad de mantener sus instituciones y el sistema macroeconómico entró en crisis, la estructura socioeconómica adquirió rápidamente nuevas formas de organización. Así, a partir del siglo v se registró en la

6. No faltan tampoco los asentamientos de pequeño tamaño, si bien a juzgar por el número de hectáreas ocupadas, no debían de albergar más de una quinta parte de la población total (MENASANCH, 2003, p. 209).

7. La práctica de dichas estrategias, centradas en el cultivo de la cebada y, en menor proporción, del trigo y las leguminosas, está indicada por los datos carpológicos, medioambientales e históricos (MENASANCH, 2003, pp. 150-152).

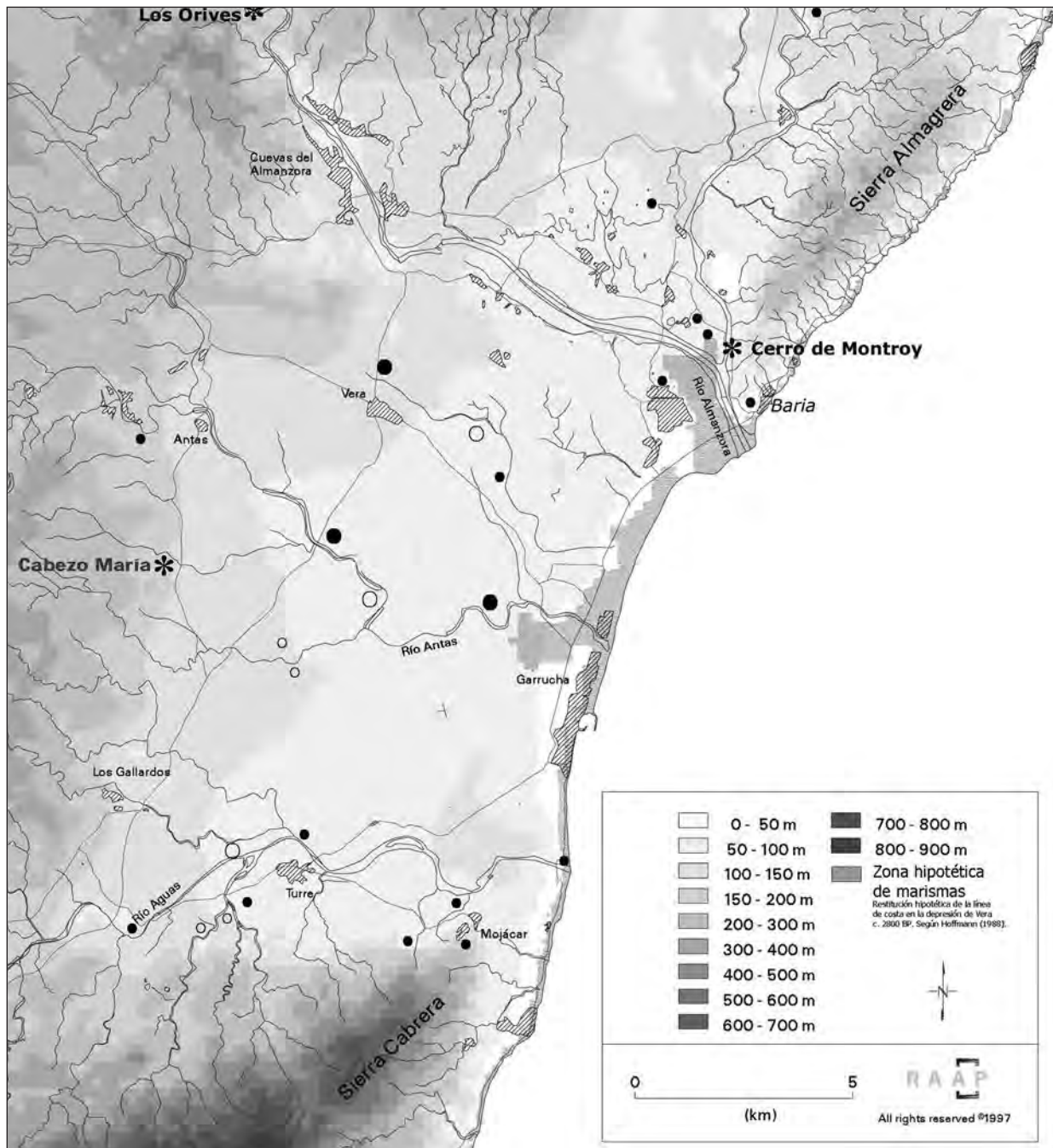

Figura 1. Yacimientos correspondientes al siglo v. Los círculos indican asentamientos *grandes* y *pequeños*; las circunferencias, extensión incierta; las estrellas, *poblados de altura*.

cuenca de Vera una situación que poco tiene que ver con la de siglos anteriores.

En primer lugar, el des poblamiento de *Baria* y, con toda probabilidad, la pérdida de su carácter urbano supuso su desaparición como centro socio-político e ideológico y, por lo tanto, el cese de la presencia efectiva del estado romano y de sus instituciones en la depresión de Vera. La desarticulación de la estructura socioeconómica romana está

reflejada también en las transformaciones que experimentaron las antiguas *villae*, ahora total o parcialmente des pobladas, con escasa capacidad de consumo de productos de importación y paulatinamente abandonadas a lo largo de los siglos v y vi, sin que lograran sobrevivir más allá de la segunda mitad del siglo vii o el viii, y en el debilitamiento del sistema económico suprarregional, manifestado por el descenso en la frecuencia de

consumo de productos de importación y por la aparición de producciones cerámicas locales.

Esta situación dio lugar al abandono de la práctica totalidad de asentamientos bajoimperiales, a un descenso demográfico reflejado en la reducción del número de hectáreas ocupadas y a la dispersión de la población en una serie de asentamientos de nueva fundación, situados en todos los casos en lugares más protegidos, que constituyeron el grueso del poblamiento tardoantiguo de la depresión de Vera (fig. 1).

A pesar de todos estos cambios, el patrón de localización de los asentamientos en relación con su entorno próximo que surgió en el siglo V para consolidarse en el VI siguió siendo marcadamente agrícola, y en su configuración siguió primando la facilidad de acceso a las tierras de mejor calidad en cuanto a costes de producción y productividad.⁸ Ahora bien, la distribución del poblamiento experimentó modificaciones que sugieren la existencia de novedades en el régimen de explotación agrícola y en las formas de organización de la producción. Así, la dispersión de la población, especialmente evidente en las tierras con amplias extensiones aluviales, unida a los datos de la carpología, que indican un predominio del trigo sobre la cebada, apunta a que las estrategias agrícolas tardorromanas debieron de suponer un aumento de la proporción de cultivos intensivos sobre los extensivos. Por otra parte, esta misma dispersión en comunidades mayoritariamente pequeñas, unida a la reducción de tamaño y a la paulatina desaparición de las antiguas *villae*, supuso que las tierras de mejor calidad desde el punto de vista de una agricultura cerealista como la que proponemos, así como la población que las ocupaba, ya no estuvieran dominadas por un número reducido de grandes asentamientos. En otras palabras, concentración de fuerza de trabajo, accesibilidad a las mejores tierras de cultivo y estabilidad en los emplazamientos ya no son variables que confluyan de forma dominante en un grupo minoritario de núcleos.

Podemos decir, pues, que a partir del siglo V en la depresión de Vera se produjo una disociación entre importancia demográfica de los asentamientos y localizaciones geocológicas de tipo agrícola central. Ésta es especialmente evidente en los núcleos de mayor tamaño, representados por los ya-

8. Así queda reflejado también en el patrón de emplazamiento topográfico, en el que se observa que todos los asentamientos de nueva fundación, sin excepción, se situaban en enclaves más protegidos, pero también preferentemente próximos a extensiones llanas.

cimientos de Cabezo María y Cerro de Montroy (fig. 1). Fundados sobre elevaciones del terreno situadas, respectivamente, en las extensiones terciarias del borde noroccidental de la depresión y en una ubicación costera, junto al área de marismas que ocupaba la actual desembocadura del Almanzora, ambos asentamientos conforman el grupo de lo que hemos denominado *poblados de altura*. Junto a ellos hemos considerado también el yacimiento de Los Orives. Aunque situado en un área geográficamente marginal a la depresión (fig. 1), sus características permiten incluirlo en esta categoría.

LOS CASOS: CERRO DE MONTROY, CABEZO MARÍA Y LOS ORIVES

Cerro de Montroy

Situado en una de las primeras elevaciones de Sierra Almagrera, junto a la actual línea de costa, este nuevo poblado debió de acoger a una parte de la población de la antigua ciudad romana de *Barria*, situada al pie, cuando ésta fue abandonada. Su ocupación tardoantigua se prolongó de la primera mitad del siglo V a la segunda mitad del siglo VII o el siglo VIII. A finales de este siglo o comienzos del siguiente albergó una ocupación muy reducida que no tuvo continuidad en fases posteriores.

Las excavaciones antiguas y recientes descubrieron una muralla con torre rectangular en el punto más alto y una serie de estructuras arquitectónicas distribuidas por las laderas (fig. 2). Las características de sus ajuares indican que se trata de *casas*. Todas las edificaciones estaban construidas con material local o reutilizado y técnicas también locales.

Su ubicación era favorable para la explotación de los recursos y posibilidades del mar, y sugiere una función de puerto. Dos áreas de concentración de escoria de hierro en superficie apuntan al desarrollo de actividades metalúrgicas. No obstante, no se han identificado espacios productivos especializados. La composición de los ajuares de los recintos publicados es notablemente uniforme, y el equipamiento no parece guardar relación con la localización espacial de la casa.⁹

9. A este respecto se ha realizado un estudio específico basado en los datos dados a conocer por Luis Siret en su publicación (SIRET, 1906). La minuciosidad del registro ha permitido este tipo de análisis *intrasite* a partir de los materiales de ocho recintos, a los que se añaden dos recintos más documentados en intervenciones recientes (MENASANCH y OLMO, 1991; MENASANCH, 2003, pp. 166 y s.).

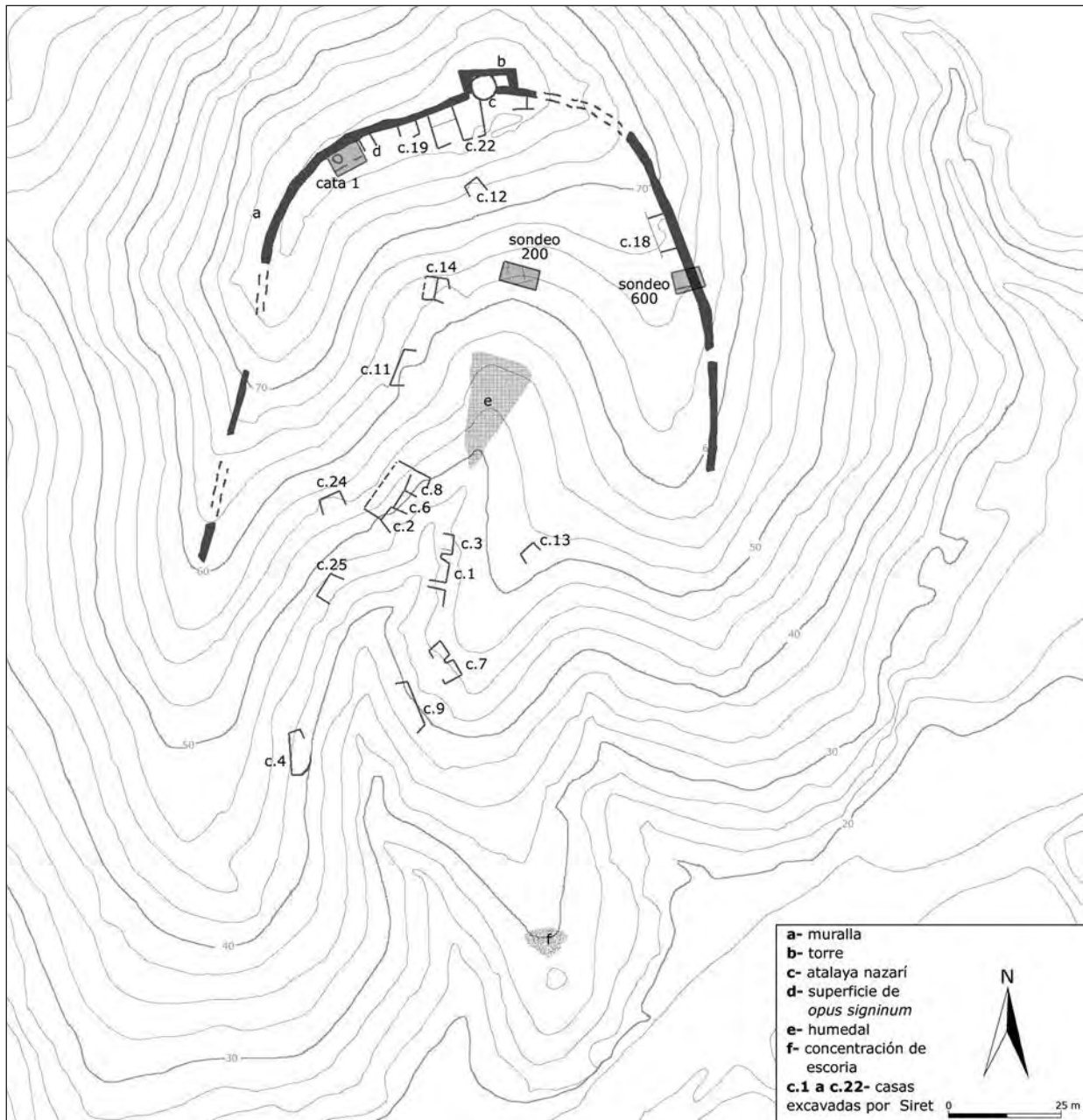

Figura 2. El asentamiento de Cerro de Montroy entre los siglos v y VIII.

La presencia de abundante material cerámico de importación (*ARS*, *LRC* y ánforas norteafricanas y del Mediterráneo oriental) es otro rasgo que distingue al poblado de Montroy de los asentamientos menores, donde estos materiales escaseaban en el siglo v.¹⁰

10. En el siglo vi, de acuerdo con el análisis estadístico, las diferencias entre asentamientos parecen estar relacionadas con su demografía más que con otros factores.

Cabezo María

Situado sobre un cerro volcánico del valle del Antas (fig. 3), el poblado de Cabezo María es el más extenso de los identificados en la depresión de Vera en ese momento. Su única fase de ocupación comienza en el siglo v y concluye en la segunda mitad del siglo vii o el siglo viii.

Ni en la cima ni en ningún otro punto de la elevación se aprecian restos atribuibles a elementos de fortificación, si bien la topografía del cerro los haría prescindibles. Los restos de estructuras

Figura 3. Cabezo María visto desde el sudeste. El cono volcánico se levanta abruptamente sobre la llanura terciaria.

arquitectónicas visibles en superficie están edificados con materiales y técnicas locales.

La documentación de excavaciones antiguas recoge la planta de dos de estas edificaciones, llamadas *Casa núm. 1* y *Casa núm. 2* (fig. 4). El material mueble indica que se trata de espacios de uso doméstico. Las características de las estancias de la Casa núm. 2 sugieren una unidad doméstica formada por ámbitos de habitación, almacén-despensa, y un posible establo.

Aun siendo el núcleo de mayor tamaño y, por lo tanto, un centro demográfico de envergadura, se ubicaba en un entorno terciario de escaso potencial agrícola y en la cuenca fluvial con menor superficie de captación hídrica de la depresión. Su localización no primaba la accesibilidad al mar ni a otras vías de comunicación suprarregionales. Por otro lado, concentra material cerámico de importación a larga y media distancia en medida similar a Cerro de Montroy. Todo ello sugiere su capacidad para apropiarse del sobreproducto de otros asentamientos en forma de excedente o para obtenerlo en forma de intercambio.

Los Orives

El yacimiento, situado al norte de la depresión, en una extensión de escaso potencial agrícola actualmente cubierta por las aguas del embalse del Almanzora, ha sufrido repetidos saqueos. Para su conocimiento sólo disponemos de los materiales abandonados por los expoliadores y de los restos arquitectónicos visibles en superficie. El material cerámico indica una ocupación entre los siglos

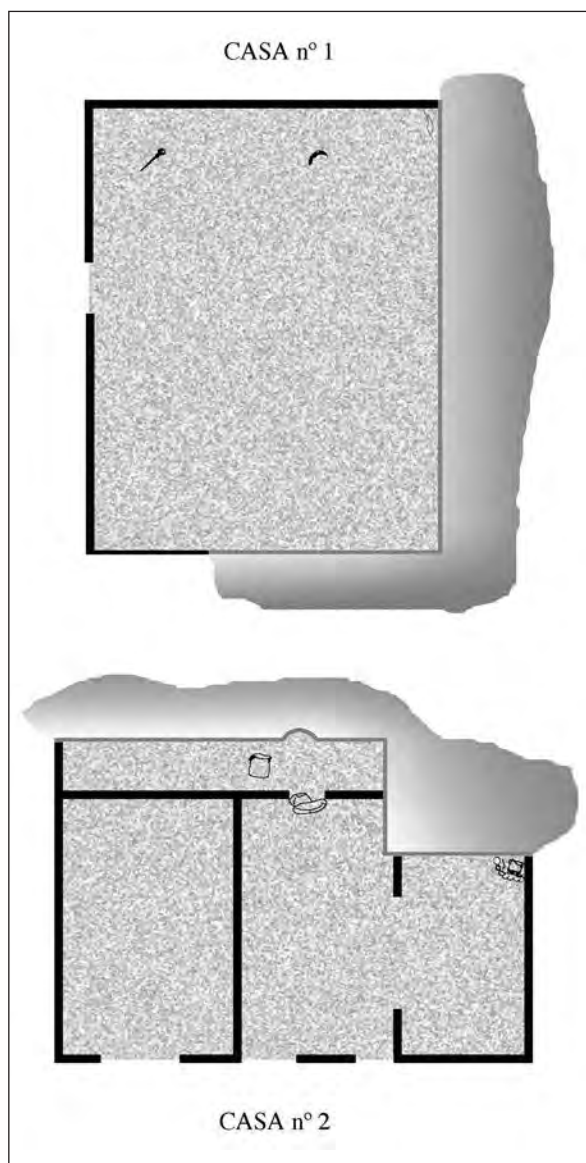

Figura 4. Cabezo María. Croquis de las casas 1 y 2, a partir de los originales de P. Flores.

v y VII-VIII seguida por dos fases andalusíes, una del siglo x y otra almohade-nazarí.

La estructura arquitectónica consiste en un muro corrido de mampostería que se prolonga por los márgenes noroeste y suroeste de la cima de la elevación (fig. 5). Desconocemos cómo cerraba este recinto. Dos salientes del lienzo dan lugar a un bastión que avanza sobre el escarpe. El conjunto guarda similitudes en cuanto a planteamiento, técnica y materiales con el de Cerro de Montroy. Eso podría indicar la contemporaneidad de ambas fortificaciones, que debieron de situarse en un momento avanzado del siglo vi.

La localización del cerro de Los Orives ofrece posibilidades claramente estratégicas al situarse do-

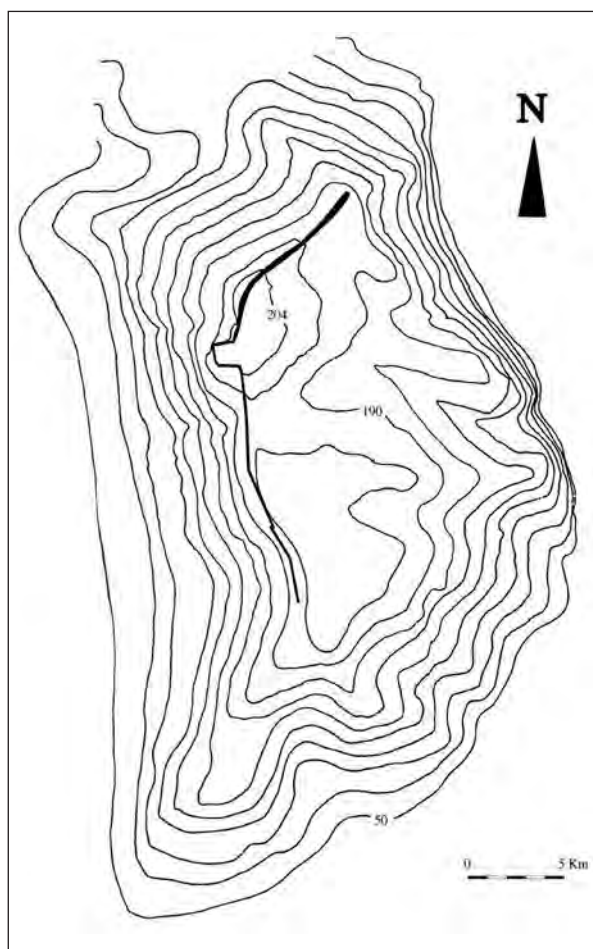

Figura 5. Los Orives. Croquis de la fortificación, a partir de Bravo Garzolini (1985).

minando el valle del Almanzora en un punto en el que éste se estrecha al girar hacia el sur y adentrarse en la Sierra de Almagro. El uso de esta ruta como vía de comunicación está registrado en la documentación medieval (Molina, 1972; Tapia, 1986, p. 327). La función de la fortificación de Los Orives debió de ser precisamente la de controlar el paso que ponía en contacto la costa con la depresión de Guadix-Baza a través del valle del Almanzora.

Debido a la muestra sesgada es difícil valorar el volumen de productos cerámicos de importación a larga distancia característico del asentamiento, a parte de algunas ánforas norteafricanas. En cambio, el sitio ha proporcionado el conjunto de material cerámico común, modelado a mano y a torno, más interesante y mejor conservado de la depresión. Por las características del material construido a mano podemos plantear su elaboración en talleres o unidades distintas, pero no totalmente ajenas entre sí, como cabe esperar en el caso de un patrón productivo doméstico.

LOS POBLADOS DE ALTURA COMO CENTROS REGIONALES

La ocupación o reocupación de puntos caracterizados por su topografía más o menos escarpada a partir del siglo V es un fenómeno generalizado a otras áreas del sudeste peninsular. Dos extensos trabajos publicados en los años noventa y dedicados al estudio del poblamiento altomedieval (Reynolds, 1993; Gutiérrez Lloret, 1996) han prestado particular atención al fenómeno, ofreciendo distintos modelos explicativos.

Para el valle del Vinalopó (Alicante) Reynolds (1993, pp. 10 y s.) hace notar que desde finales del siglo IV, paralelamente a la disminución del número de *villae*, aparecieron lo que denomina *highland sites* distribuidos jalonando vías de comunicación. La relación entre ambas dinámicas queda subrayada por la distribución de los productos cerámicos, que en el siglo V escaseaban en el llano, mientras que eran abundantes en los núcleos de altura. Este patrón se considera indicio de la concentración de la población en los nuevos poblados. Según el autor, la búsqueda de emplazamientos de topografía accidentada obedecía a la inestabilidad política del siglo V unida a cambios en las formas de propiedad y uso de la tierra.

Al mismo tiempo, Reynolds advierte que los patrones de asentamiento tardorromanos presentan una amplia variabilidad incluso entre las distintas unidades geográficas del valle del Vinalopó, y que las dinámicas seguidas por los distintos *poblados de altura* tampoco parecen uniformes.

Gutiérrez Lloret, en su estudio de lo que luego sería la cora de Tudmir, enfoca la cuestión de los *poblados de altura* desde la perspectiva de la transición entre el final de la antigüedad y la implantación de la sociedad islámica (Gutiérrez Lloret, 1996, pp. 275 y s.). Los define como asentamientos formados a partir de la desarticulación del sistema socioeconómico romano y de la incipiente *señorialización* de las relaciones sociales, que habría llevado a individuos o grupos de individuos a intentar escapar del cada vez mayor control fiscal abandonando las explotaciones del llano y refugiándose en lugares de difícil acceso. Dichos lugares debían de ubicarse en espacios que, dentro del sistema productivo romano, podrían considerarse marginales por su escaso interés dentro de las estrategias de explotación de recursos dominantes.

La mayor parte de estos asentamientos debieron de seguir ocupados más allá de la conquista

musulmana, y su abandono se vincularía a la gran rebelión de finales del siglo IX contra el emirato (Gutiérrez Lloret, 1996, p. 278).

El análisis de los asentamientos de Cerro de Montroy, Cabezo María y Los Orives y de la configuración de los espacios sociales de los que forman parte muestra que en la depresión de Vera, a partir del siglo V, en un marco de poblamiento más disperso y de un posible cambio en el régimen agrícola dominante, caracterizado por un mayor peso de las estrategias intensivas, las antiguas *villae* perdieron su posición central en el sistema socioeconómico. Semidespobladas y en proceso de desaparición paulatina disponían de escasa capacidad de participación en las redes de consumo de productos de importación a larga distancia, lo cual se debió de traducir en una capacidad también reducida de introducir en ella sus propios productos. En esta situación su pérdida de población puede atribuirse a la incapacidad de los antiguos grandes propietarios de sustituir los mecanismos de coerción del estado romano por otros que les permitiesen mantener la dependencia de su fuerza de trabajo.

Al mismo tiempo, el desplazamiento de los nuevos asentamientos hacia puntos topográficamente más protegidos no supuso la configuración de un poblamiento de sierra, sino que el patrón de localización tardoantiguo siguió teniendo un carácter marcadamente agrícola. Eso afectó también a los *poblados de altura*, que, aunque en elevaciones del terreno, no se alejaron de las zonas llanas ni, en los casos de Cerro de Montroy y Los Orives, tampoco de las principales vías de comunicación. Además, tenían carácter de centros demográficos y constituyeron los principales nudos de las redes de intercambio a larga distancia, con mayor exclusividad en el siglo V, cuando el flujo de productos era menor que en el siglo VI y su distribución más restringida a algunos asentamientos.

En estas condiciones la aparición de los *poblados de altura* en la depresión de Vera difícilmente puede explicarse en relación con la huida de la población a áreas marginales en un intento de escapar del incipiente control señorial. Antes bien, hay que plantear su funcionamiento como centros demográficos, territoriales y/o económicos a partir del siglo V, en un modelo que presenta similitudes con el propuesto por Reynolds para el valle del Vinalopó.

En el caso de Cabezo María, su calidad de centro demográfico contrasta con su ubicación en un entorno no óptimo desde el punto de vista agrícola, mientras que su carácter de nudo en las redes

de intercambio a larga distancia choca con su localización alejada de las principales vías de comunicación suprarregionales, tanto terrestres como marítimas. En consecuencia, cabe plantear que su centralidad podía estar fundamentada en la capacidad para apropiarse del producto de las comunidades menores instaladas en las mejores tierras agrícolas. Queda por definir cómo pudo producirse esa apropiación, si bien pueden sugerirse estrategias de pillaje. En todo caso, la ausencia de elementos artificiales de fortificación podría indicar que el sitio no llegó a ser sede de un poder institucionalizado.

En Cerro de Montroy distintos elementos permiten plantear un posible funcionamiento como sede de alguna autoridad suprarregional: la concentración de población, su carácter de puerto regional, su ubicación en el valle del Almanzora, una de las principales vías de comunicación terrestre con las áreas de *Eliocroca* (Lorca) y *Basti* (Baza), el desarrollo de actividades metalúrgicas quizá en talleres especializados y la presencia de la muralla.¹¹ Dicha autoridad podría estar integrada en la organización eclesiástica y/o mantener algún vínculo con el núcleo de *Eliocroca* (Lorca), uno de los enclaves en los que se basaba la administración de la región del sudeste en época visigótica a juzgar por su aparición entre las ciudades mencionadas en el Pacto de Teodomiro (Llobregat, 1973; Gutiérrez Lloret, 1996, p. 227).

En el caso de Los Orives su consideración como posible centro deriva de su tamaño relativamente grande, indicio de su importancia demográfica, de la existencia de una muralla y de su ubicación controlando una de las vías de comunicación interregional más importantes de la depresión de Vera.

El abandono de la ciudad, los cambios en las *villae*, en las estrategias agrícolas y en la forma de ocupación y explotación de las tierras de mejor calidad, y la aparición de *poblados de altura* que constituyeron nuevos centros diversificados en cuanto a sus características son manifestaciones de la existencia de diversas fuerzas sociopolíticas y económicas en interacción en la depresión de Vera entre los siglos V y VIII. Algunas, representadas por Cerro de Montroy y quizá también por Los Orives, posiblemente resultado de la transformación de formas e instituciones bajoimperiales; otras, como los pequeños poblados de llanura o el núcleo de Ca-

11. Otro indicio en este sentido es el probable mantenimiento del nombre de *Baria*, como indica el hecho de que éste fuese retomado en los siglos IX y posteriores por la nueva capital de la zona bajo la forma arabizada *Bayra*.

bezo María, exponentes de formas de organización novedosas. La elección de lugares más protegidos para la instalación de los nuevos asentamientos sugiere la existencia de tensiones que habrían dado lugar a un clima de conflicto e inestabilidad. Todo ello puede considerarse muestra de la diversidad socioeconómica y geopolítica que caracteriza al período denominado *tardoantiguo*, también apuntada por la variabilidad de los patrones de asentamiento registrada en áreas próximas, como el valle del Vinalopó (Reynolds, 1993, p. 14).

Esta situación no se prolongó más allá de la segunda mitad del siglo VII o el siglo VIII, cuando la combinación de una serie de factores socioeconómicos y ambientales desembocó en el abandono masivo de los núcleos de la depresión. La ruina de numerosos asentamientos pequeños debió de influir en el despoblamiento de Cabezo María, mientras que la interrupción del intercambio a gran escala debió de incidir con especial agudeza en la desaparición de núcleos como Cerro de Montroy y Los Orives. El nuevo poblamiento de altura que se produjo a partir de ese momento ya nada tuvo que ver con el de siglos anteriores.

La rapidez e intensidad de los cambios y la diversidad de formas de organización sociopolítica y económica documentados en la depresión de Vera subraya la necesidad de emprender estudios arqueológicos intensivos de alcance regional o local que contribuyan al conocimiento de formaciones sociales tardoantiguas que se extinguieron o fueron absorbidas por aquellas que lograron imponerse, sin dejar otra huella que la de sus restos materiales. La datación precisa de los *poblados de*

altura, su ubicación en el contexto arqueológico y ecológico y la deseable realización de excavaciones son instrumentos para la comprensión de dichos cambios.

BIBLIOGRAFÍA

- GUTIÉRREZ LLORET, S., 1996: *La cora de Tudmir de la antigüedad tardía al mundo islámico. Poblamiento y cultura material*, Madrid-Alicante.
- LLOBREGAT CONESA, E., 1973: *Teodomiro de Oriola: su vida y su obra*, Alicante.
- MENASANCH DE TOBARUELA, M., 2000: Un espacio rural en territorio bizantino: análisis arqueológico de la depresión de Vera (Almería) entre los siglos V y VII, *V Reunión d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Cartagena (1998), pp. 211-222, Barcelona.
- MENASANCH DE TOBARUELA, M., 2003: *Secuencias de cambio social en una región mediterránea. Análisis arqueológico de la depresión de Vera (Almería) entre los siglos V y XI*, BAR Int. Ser. 1132, Oxford.
- MENASANCH DE TOBARUELA, M.; OLMO ENCISO, L., 1991: El poblamiento tardorromano y altomedieval en la cuenca baja del río Almanzora (Almería). Cerro de Montroy (Villaricos, Cuevas del Almanzora): Campaña de excavación 1991, *Anuario Arqueológico de Andalucía 1991*, II, pp. 28-35.
- MOLINA, E., 1972: La cora de Tudmir según al-Udri (siglo XI): Aportaciones al estudio geográfico descriptivo del SE peninsular, *Cuadernos de Historia del Islam*, Serie Monográfica-Islámica Occidentalia 3.
- REYNOLDS, P., 1993: *Settlement and pottery in the Vinalopó Valley (Alicante, Spain) A.D. 400-700*, BAR Int. Ser. 588, Oxford.
- SIRET, L., 1906: *Villaricos y Herrerías: Antigüedades púnicas, romanas, visigóticas y árabes*, Madrid.
- TAPIA GARRIDO, J. A., 1986: *Almería musulmana I (711-1172)*, Historia general de Almería y su provincia, tomo III, Almería.

UNA NUEVA NECRÓPOLIS TARDÍA EN CARTHAGO SPARTARIA

M. Carmen Berrocal Caparrós* - M. Concepción López Rosique** -
Diego Fernández-Henarejos Jiménez - M. Ángeles Martínez Sánchez - Luis E. Miquel de Santed

INTRODUCCIÓN

En los últimos años se ha avanzado mucho en el conocimiento de las importantes transformaciones urbanísticas de *Carthago Nova* acontecidas desde mediados del siglo II d. C. hasta el primer cuarto del siglo VII d. C.,¹ entre las cuales destaca una considerable reducción del perímetro urbano, con un bien constatado abandono de amplios sectores urbanos y un repliegue poblacional hacia el valle intermedio, entre los cerros de la Concepción y Molinete, al tiempo que se documenta una manifiesta reconversión funcional de espacios y edificios públicos. Sin embargo, hasta hace poco las intervenciones arqueológicas urbanas no habían aportado información sobre posibles áreas de enterramiento dentro del ámbito peninsular de la antigua *Carthago Nova*, salvo la presencia extramuros de la necrópolis paleocristiana de San Antón, junto a la vía de *Complutum*, en el extremo occidental de la laguna interior, datada desde finales del siglo IV, con una importante actividad en el siglo V d. C. y con una pervivencia minoritaria hasta comienzos del siglo VII.² El panorama ha cambiado completamente tras recientes intervenciones arqueológicas en la ladera noroeste del collado entre los cerros de la Concepción y Despeñaperros, que han evidenciado un amplio sector de enterramientos intramuros del perímetro urbano altoimperial amortizando espacios

urbanos anteriores, lo que constituye un importante rasgo definitorio de las ciudades de este período³ tardorromano como Barcelona, *Castulo*, Rosas, *Segobriga*, *Iluro* o Valencia.⁴

DOCUMENTACIÓN ARQUEOLÓGICA

Antecedentes

A pesar del gran desconocimiento sobre la presencia de esta necrópolis, disponemos de varias noticias que podemos interpretar adecuadamente, a la luz del nuevo contexto arqueológico. La primera de ellas la aporta Fray G. Hurtado en su *Descripción de Cartagena* (1584), donde indica que en las obras de fortificación promovidas por Felipe II, entre los cerros del Castillo y del Molinete, «[...] allaronse ruinas de edificios antiguos y muchos entierros [...]».⁵ Estos hallazgos están confirmados a principios del siglo XVII por un poema de Francisco de Quevedo,⁶ en el que hace referencia en tono moralizante al hecho de que «en la fábrica del Castillo de Cartagena [...] se deshicieron unos sepulcros romanos». Ambas citas —muy escuetas— nos indican la presencia de enterramientos in situ en la ladera norte y nordeste del cerro de la Concepción. Una noticia posterior, mucho más detallada,⁷ indica que en 1886, durante los trabajos de

* Universidad de Murcia.

** Museo Arqueológico de Cartagena.

1. Véase un resumen en RUIZ, RAMALLO, LAIZ y BERROCAL, 1994.

2. Para el hallazgo y descubrimientos, véase PALOL y SAN MARTÍN, 1972; para el análisis cronológico, LAIZ y BERROCAL, 1975.

3. GARCÍA MORENO, 1977-1978.

4. RIBERA y SORIANO, 1987.

5. Edición de VICENT PORTILLO, 1889: *Biblioteca histórica de Cartagena*, pp. 315-317, Madrid.

6. Titulado *Moralidad útil contra los que hacen adorno propio de la agena desnudez*, Musa II, Polymnia XVIII.

7. Agradecemos la referencia documental a Diego Ortiz Martínez.

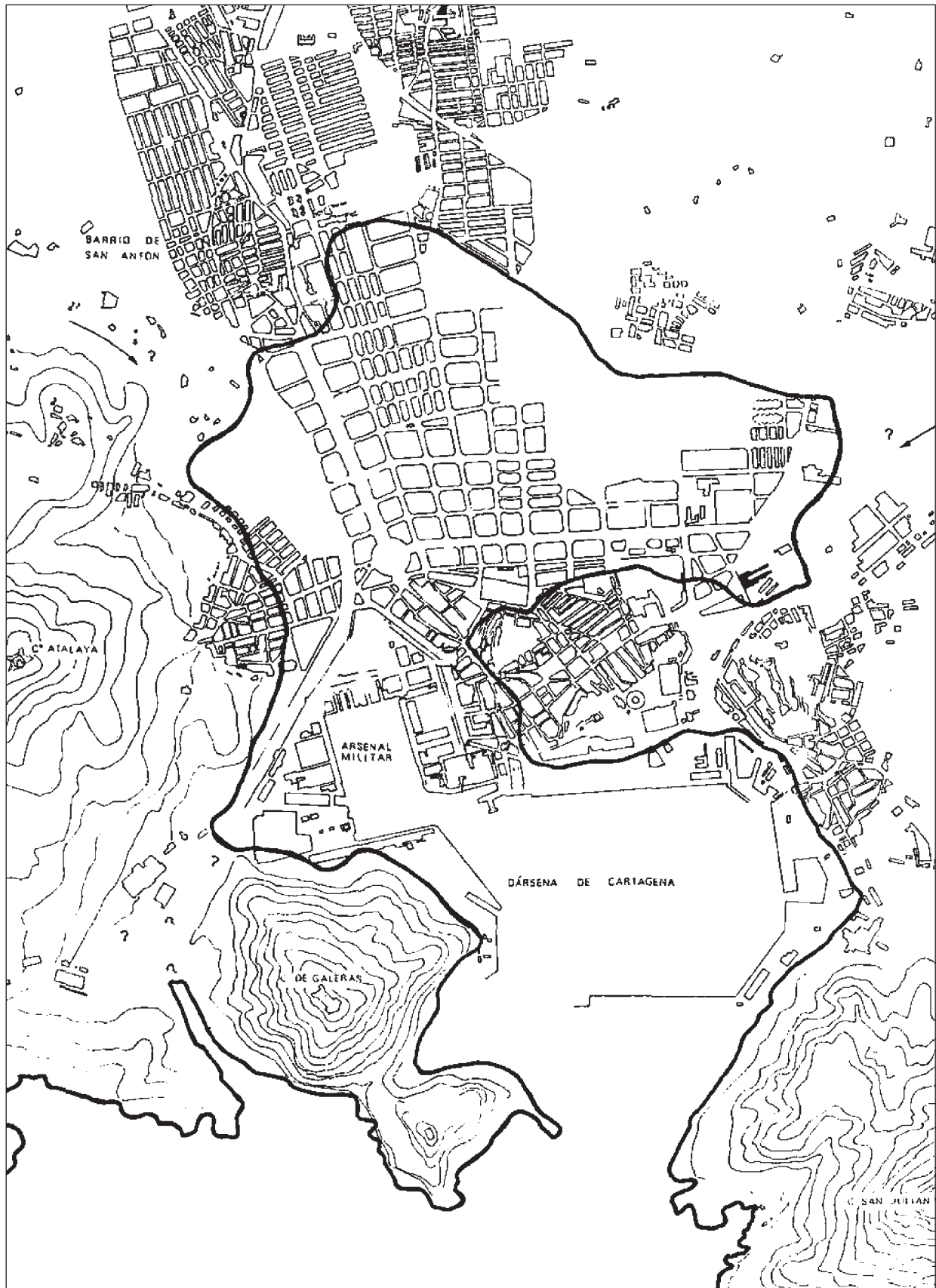

Figura 1. Localización de necrópolis tardías en *Carthago Spartana*.

desmante para la apertura de la calle Gisbert en la ladera septentrional del cerro de la Concepción, se hallaron restos de estructuras romanas que fueron arrasadas. La denuncia del expolio descrita en un diario local⁸ indica que sobre una fase de abandono se emplazaban cinco enterramientos adaptados a la topografía del terreno; se plantea la hipótesis de que los enterramientos no fueran de época romana por la diferencia de cota, por la tipología constructiva y por la inexistencia de ajuar cerámico.

Excavación de urgencia en la calle Marango, 1, esquina con la calle del Duque⁹

Dicha intervención se realizó en abril de 2001, y sus estructuras aparecían a un nivel superficial, con la consecuente inexistencia de niveles intermedios. El área de necrópolis se extendía en la reducida superficie de un estrecho solar de 112 m², con dos zonas claramente diferenciadas: una primera zona con seis inhumaciones,¹⁰ tanto individuales como colectivas, dispuestas ordenadamente sobre el terreno y orientadas en sentido sudoeste-nordeste, sin ajuar cerámico, pero que han aportado elementos de uso personal como collares y aretes de plata y bronce. Mientras, a una cota inferior y claramente diferenciada, se ha documentado parte de una estructura habitacional que probablemente componía un área ritual de cocina dada la gran cantidad de restos orgánicos documentados,¹¹ con un gran paralelismo con la necrópolis del Camino del Monastil (Elda, Alicante).¹²

Excavación arqueológica en el Plan especial de reforma interior CA-4 (PERI CA-4)

El desarrollo del Plan especial de reforma interior CA-4¹³ propició entre los meses de octubre

de 2001 y febrero de 2002 la ejecución de una primera fase de actuaciones arqueológicas con la finalidad de documentar la naturaleza de los restos arqueológicos que pudieran subyacer en la misma. La actuación se centró en el conjunto de estrechas calles de acusada pendiente y se basó en la excavación de cinco grandes transeptos¹⁴ de 2 m de anchura y longitud variable. El único sector en el que se documentaron enterramientos (fase V) fue en el transepto 1, planteado longitudinalmente de norte a sur en la manzana definida entre las calles del Ángel y del Alto y dividiéndose en tres subsectores,¹⁵ todos ellos caracterizados por la presencia de unas uniformes capas deposicionales del proceso de abandono tras la ocupación altoimperial. En total se documentaron catorce enterramientos con una mayor concentración en la zona central del transepto (1.2). Las tumbas orientadas en su totalidad de sudoeste-nordeste están escalonadas en la ladera y se caracterizan por una gran simplicidad constructiva, con un revestimiento lateral mixto realizado con losas de arenisca o bien hiladas de piedra mediana colocadas en seco; el cubrimiento es mucho más uniforme con una o varias losas de arenisca de dimensiones variables y unos 7-10 cm de grosor.

Es de destacar que, entre algunos de los enterramientos y coincidente con las cotas de superficie de las cubiertas de las sepulturas, se documentó un pequeño estrato de escombros compactados (UE 1263) compuesto de fragmentos de *opus signinum*, ladrillos, etc. o de arenas y chinarrillo muy fino (UE 1456, 1476, 1482), con una potencia media entre 6 y 10 cm, que hemos interpretado como el nivel de paso asociado a la fase de los enterramientos, aunque sin una continuidad manifiesta en otras zonas.

Ninguna de las tumbas pudo documentarse completa, puesto que siempre quedaban parcialmente incrustadas en los perfiles de la zanja y no se consideró oportuno, desde la dirección técnica, la excavación fraccionada de las sepulturas, salvo en el caso de la tumba 2 (transepto 1.3), que mostró su interior, además de restos óseos infantiles muy

8. *El Eco de Cartagena*, 28 de julio de 1886.

9. La excavación está convenientemente detallada en varios de sus aspectos en BERROCAL, LÓPEZ y SOLER, 2002.

10. La sepultura 1 contaba con cinco inhumaciones: un adulto, un adolescente y tres individuos infantiles. El resto son individuales; las sepulturas 2 y 6 son de adultos; el resto son enterramientos infantiles en fosa de *tégulas*.

11. BERROCAL, LÓPEZ y SOLER, 2002, p. 228.

12. SEGURA y TORDERA, 2000, p. 266, fig. 2.

13. Amplio sector definido a nivel de planeamiento en el sureste del Casco Antiguo de Cartagena, delimitado por la calle Gisbert al oeste, la Muralla de Carlos III por el sureste, tanto en su frente marítimo como por la Cuesta del Batel, cerrando por el norte con la calle San Diego, la plaza de la Merced y la calle del Duque.

14. BERROCAL CAPARRÓS, Mª C. y MIQUEL SANTED, L. E., 2003: *Memoria del proyecto de sondeos arqueológicos en el PERI CA-4*, Instituto de Patrimonio de la Comunidad Autónoma de la Región de Murcia [inédito].

15. El transepto se planteó de trazado discontinuo, ya que todavía no se habían completado los derribos de las edificaciones modernas preexistentes. Por ello, cuenta con tres subsectores, numerados desde la parte baja de la ladera, como 1.1, 1.2 y 1.3, con una longitud de 27, 12 y 28 m, respectivamente.

deteriorados, fragmentos de cerámica de cáscara de huevo y una cuenta de collar de pasta vítrea.

ASPECTOS CRONOLÓGICOS

Se carece de una secuencia estratigráfica fiable referida a los niveles de abandono de la necrópolis, ya que el depósito arqueológico sobre las estructuras funerarias fue objeto de una considerable actividad edilicia para cimentar las edificaciones modernas, que en ciertos casos se apoyaban e incluso cortaban directamente las sepulturas. Este hecho nos obliga a considerar, respecto a la datación de las inhumaciones, tres aspectos complementarios: la tipología constructiva de los enterramientos, el proceso de amortización de estructuras sobre las que se asientan y un análisis de los escasos materiales cerámicos vinculados con las áreas de enterramiento.

En lo referente a las características constructivas, es necesario indicar que el uso de materiales muy heterogéneos, la masiva reutilización de elementos constructivos de fases anteriores y las múltiples variaciones en cuanto a conformación de las fosas y su cubrición, nos muestran un panorama común en época tardorromana, con un amplio espectro cronológico entre los siglos IV y VII d. C., siendo especialmente similares a las sencillas inhumaciones documentadas en las necrópolis que jalonan todo el litoral levantino,¹⁶ y que por lo general cuentan con dataciones poco precisas.

El paquete estratigráfico en el que se insertan todas las tumbas documentadas en la calle Marango y las calles de Alto y del Ángel es muy uniforme. Se trata de un potente estrato de amortización de estructuras anteriores (fases de *hiatus* IV-VI). Compuesto por un endurecido nivel de adobes anaranjados con un horizonte cerámico caracterizado por las importaciones africanas, tanto las producciones de tipo A¹⁷ como las cerámicas de cocina¹⁸ nos remiten a un período de colmatación de las estructuras previas desde mediados del siglo II hasta principios o mediados del III d. C. Estos materiales se encuentran entremezclados con un pequeño porcentaje de material residual altoimperial.

En este mismo contexto, cabe destacar un grupo de cerámicas más tardías, significativas para el

tema que nos ocupa, que son una veintena de fragmentos de producción Africanas C en sus formas Hayes 45, 46 y sobre todo Hayes 50, y ciertas producciones anfóricas africanas (Key III A) y lusitanas (Almagro 50, Key XXIII), que nos remiten a un período que oscila desde finales del siglo III - inicios del siglo IV hasta principios e incluso mediados del siglo V d. C., datación que puede corresponder a la fecha fundacional y de apogeo de la necrópolis recientemente descubierta.

Finalmente destacamos que sobre la cota de las tumbas o entremezcladas con ellas (*hiatus* II, fase IV), se han documentado apenas cinco bordes de ánforas tanto de origen africano (tipos Key XXVI G y LXII A) como orientales (formas Key LIV-D y LXV) y varios fragmentos de cerámica tosca local (formas Cartagena 1,2 y 2,2) que —con la reserva propia de la parquedad de los datos expuestos— podrían indicar una pervivencia funcional de la necrópolis durante el siglo VI y hasta el primer cuarto del siglo VII.¹⁹

CONCLUSIONES

El descubrimiento de esta nueva necrópolis tardía supone un considerable avance en cuanto al conocimiento del urbanismo tardoantiguo de *Carthago Spartaria*, y se hace evidente el repliegue urbano hacia la zona intermedia de los cerros de la Concepción y el Molinete, lo que no implica una desaparición de la vida urbana, sino una reestructuración de la misma tras la recuperación de la ciudad bajo la capitalidad de Diocleciano.²⁰

Es evidente que la trama urbana altoimperial se desarticuló²¹ y, al igual que ocurrió en otras ciudades de aquel período (*Valentia*, *Dianum*, el Tolmo de Minateda, etc.), se produjo un considerable crecimiento de sedimentación en vertical al acumularse los escombros procedentes de la degradación de las edificaciones anteriores, hecho plenamente constatado en Cartagena, donde la práctica totalidad de las excavaciones urbanas han aportado un potente estrato de disolución de adobes que sella las fases edilicias previas, siendo éste precisamente el estrato en el que se insertaron las fosas de la necrópolis.

19. Los materiales están detalladamente analizados en RAMALLO, RUIZ y BERROCAL, 1996.

20. Esta recuperación se documenta también en *Valentia*, PASCUAL y SORIANO, 1994.

21. Síntesis detallada que engloba el sudeste hispano en GUTIÉRREZ LLORET, 1993.

16. Véase un breve resumen en BERROCAL y LAIZ, 1995, pp. 174-175; BERROCAL, LÓPEZ y SOLER, 2002.

17. Tipos Hayes 14, 16, 23 A/B, 27.

18. Tapaderas y cazuelas tipos Hayes 196, 197, 181, 182.

En este hábitat aparentemente poco cohesionado urbanísticamente, parece definirse con claridad el área de necrópolis en el interior del antiguo perímetro urbano, en la ladera norte del collado entre los cerros de la Concepción y Despeñaperros, al sudeste de uno de los *decumanos* principales y sobre un barrio previamente amortizado.

Los límites se consideran bastante precisos,²² ya que los enterramientos no parecen asentarse en zonas escarpadas, por lo que el límite superior debía de estar en la parte media-alta de la ladera, marcada por los hallazgos del transepto 1.3,²³ la ausencia en el transepto 2²⁴ al pie de Despeñaperros y los hallazgos del siglo XIX en la plaza Escipión que, a su vez, marcan el límite oeste de las inhumaciones²⁵ ante la ausencia de datos que confirmen su continuidad. La zona inferior de la necrópolis se asentaba sobre un *decumano* amortizado por los enterramientos,²⁶ según se comprobó en la calle Marango, al norte del cual (hacia el centro del valle) no han aparecido inhumaciones, aunque sí vertederos tardíos, lo que nos lleva a considerar el hecho de que el aterramiento que suponía el *decumano* podría marcar el límite del cementerio.²⁷ Queda por definir el alcance de la necrópolis hacia el este; sin duda, el cerro de Despeñaperros marca uno de sus extremos, aunque queda por definir la zona sur del mismo hacia la calle San Crispín.

En líneas generales, los enterramientos se asentaban escalonados sobre la pendiente de la ladera y parecen dispuestos ordenadamente sobre el terreno, orientados de nordeste a sudoeste, con un nivel de paso claramente definido.

El ritual es de inhumación: el difunto está depositado en decúbito supino con las extremidades extendidas y la cabeza hacia el sudoeste, en el interior de las fosas suelen documentarse restos alimenticios de procedencia variada y carbones. Por lo general, los enterramientos eran individuales,

aunque se ha documentado una tumba múltiple con cinco deposiciones consecutivas.

Las sepulturas muestran una sencilla tipología constructiva a partir de fosas directamente excavadas en el estrato de amortización previo, variando el material de revestimiento y cubrición de las mismas (piedras, lajas de arenisca, ladrillos y *tégulas*), no obstante, destaca el uso de elementos reutilizados procedentes de edificaciones anteriores, desde fragmentos de *opus signinum* y estuco, hasta fustes de columnas colocados a modo de cipo funerario.

En cuanto a la datación, se propone a partir del siglo IV y, por lo tanto, es coetánea con la utilización de la necrópolis tardía de San Antón. Esta coincidencia cronológica y la evidente diferencia morfológica de las estructuras funerarias, parecen indicar la presencia de gente de procedencias culturales y posiblemente de creencias diversas.²⁸ De este modo, por un lado, la necrópolis de San Antón, extramuros de la ciudad imperial, mantuvo una estrecha relación con grupos norteafricanos que emigraron hacia la Península ante la presión vándala y repitieron el mismo modelo funerario caracterizado por *mensae* en sigma, en los lugares en que se asentaron como en los cementerios paleocristianos de *Tarraco*, Ceuta o *Troia*, y que bien podría estar relacionada con un arrabal suburbano, agrupado en torno a una edificación de carácter religioso, todavía no identificada. Por otro lado, la necrópolis recientemente descubierta, asentada sobre un sector urbano amortizado, junto y/o dentro del recinto de la ciudad tardorromana,²⁹ estaba profundamente emparentada con las necrópolis tardías de tradición hispanorromana presentes en toda la zona del Levante español, en las que se observa una pervivencia de rituales paganos como las ofrendas alimenticias, a pesar de que las necrópolis intraurbanas han sido consideradas un elemento significativo de la cristianización de la topografía de las ciudades en la antigüedad tardía.³⁰

22. Según los datos expuestos, la necrópolis podría haber tenido una extensión considerable, ya que debía de asentarse en la ladera media y baja, sobre un espacio más o menos rectangular de 200 × 80 m, lo que supondría una extensión de 1.600 m².

23. En la parte superior de la ladera entre las calles del Alto y del Ángel.

24. Calle Don Matías, 25.

25. Coincidente con el trazado de la muralla del siglo XVI entre los cerros de la Concepción y Molinete.

26. La amortización de ejes viarios anteriores era un hecho frecuente. Véase PASCUAL y SORIANO, 1994.

27. En este caso quedaría fuera del ámbito del mismo la posible estancia de servicio.

28. Llobregat, 1980, expone el concepto de dualidad religiosa en las poblaciones hispanorromanas del sudeste peninsular, con pervivencia de tradiciones paganas y manifestaciones cristianas.

29. El límite de la ciudad tardorromana cuenta con varias hipótesis viables, con una falta manifiesta de documentación arqueológica. Véase el resumen en BERROCAL, LÓPEZ y SOLER, 2002, pp. 232-233 o la reseña en VIZCAÍNO, 1999, p. 93.

30. Consideración expuesta por García Moreno 1977-1978, aunque cuestionada por Gutiérrez Lloret, 1993.

BIBLIOGRAFÍA

- BERROCAL, Mª C., 1989: Restos romanos en el castillo de la Concepción: Una noticia de Quevedo sobre Cartagena, *Cuadernos del Estero*, 2, pp. 101-107.
- BERROCAL, Mª C.; LÁIZ, Mª D., 1995: Tipología de enterramientos en la necrópolis de San Antón. Cartagena, *IV Reunió d'Arqueologia Paleocristiana Hispànica*, pp. 173-183, Lisboa.
- BERROCAL, Mª C.; LÓPEZ, Mª C.; SOLER, B., 2002: Aproximación a un nuevo espacio de necrópolis en Carthago Spartaria, *Revista Mastia*, 1, segunda época, pp. 221-236.
- GARCÍA MORENO, L. A., 1977-1978: La cristianización de la topografía de las ciudades de la Península Ibérica durante la antigüedad tardía, *Archivo Español de Arqueología*, 50-51, pp. 311-323.
- GUTIÉRREZ LLORET, S. 1993: De la *civitas* a la *madina*: destrucción y formación de la ciudad en el sureste de al-Andalus. El debate arqueológico, *IV CAME*, i, pp. 13-35.
- LÁIZ, Mª D.; BERROCAL, Mª C., 1995: Elementos para la datación cronológica de la necrópolis paleocristiana de San Antón. Cartagena, *IV Reunió d'Arqueologia Paleocristiana Hispànica*, pp. 163-173, Lisboa.
- LLOBREGAT, E., 1980: Notes per a un estudi del poblament rural de la província d'Alacant entre el baix Imperi i l'edat mitjana, *I CHPV*, ii, pp. 349-353, Valencia.
- PASCUAL, J.; SORIANO, R., 1994: La evolución urbana de Valencia desde época visigoda hasta época taifa (siglos v-xi), *II CAME*, ii, pp. 67-75.
- RIBERA, A.; SORIANO, R., 1987: Enterramientos de la antigüedad tardía en Valentia, *Lucentum*, 6, pp. 139-164, Alicante.
- RUIZ, E.; RAMALLO, S.; LÁIZ, Mª D.; BERROCAL, Mª C., 1994: Transformaciones urbanísticas de Carthago Nova (siglos III-XIII), *II CAME*, ii, pp. 59-65.
- RUIZ, E.; RAMALLO, S.; LÁIZ, Mª D.; BERROCAL, Mª C., 1996: Contextos cerámicos de los siglos v-vii en Cartagena, *Archivo Español de Arqueología*, 69, pp. 135-190.
- SAN MARTÍN, P. A.; PALOL, P. de, Necrópolis paleocristiana de Cartagena, *Actas del VIII Congreso Internacional de Arqueología Cristiana*, pp. 447-458, Barcelona.
- SEGURA, G.; TORDERA, F., 2000: La necrópolis tardorromana del Camino del Monastil (Elda, Alicante): cristianismo y paganismo en la cuenca del río Vinalopó durante el siglo vi d. C., *V Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica* (Cartagena, 1998), pp. 263-270.
- VIZCAÍNO SÁNCHEZ, J., 1999: Transformaciones del urbanismo tardoantiguo en Cartagena. El caso de los vertederos, *Anales de prehistoria y arqueología de Murcia*, xv, pp. 87-98.

HETEROGENEIDAD CULTURAL EN LA CIUDAD TARDOANTIGUA A TRAVÉS DEL REGISTRO MATERIAL: EL CUERNO DE VIDRIO PROCEDENTE DE CARTAGENA EN ÉPOCA BIZANTINA

Jaime Vizcaíno Sánchez*

INTRODUCCIÓN

El proceso de cristianización que experimentaron las ciudades de la Península Ibérica durante la antigüedad tardía se inserta en la marcada heterogeneidad cultural que las caracterizó durante todo el período. En efecto, el mantenimiento de una red de intercambios mediterráneos supuso también la circulación de diversas influencias culturales, dinámica que en el caso hispano tomó especial fuerza en la franja costera meridional, escenario de la presencia bizantina durante algo menos de un siglo (552-ca. 624).

Contamos con abundante documentación material fruto de estos contactos: vasos de la vajilla fina africana, como la Hayes 91, 99, 104 o 109, ánforas también africanas, como la Keay XXVI, LXI o LXII, ungüentarios y ánforas orientales, como la Keay LIII, LIV o LXV o cerámicas de cocina de procedencia centromediterránea¹ junto con otros elementos singulares. En el caso de los restos metálicos contamos con abundantes estudios para determinar su procedencia o, al menos, círculo cultural;² en cambio, la situación en la que se encuentra

el vidrio es otra. Tan sólo para algunos tipos realizados con este último material es posible establecer una clara filiación cultural, como es el caso del ejemplar que nos ocupa, el cuerno de vidrio para beber característico del área cultural germánica.

Ya publicado inicialmente,³ la asociación de seis nuevos fragmentos y el avance en el estudio que estos mismos han supuesto nos han llevado a ocuparnos otra vez de esta singular pieza del repertorio vítreo tardoantiguo.

CIRCUNSTANCIAS DEL HALLAZGO

La pieza fue documentada durante el transcurso de las excavaciones realizadas en el año 1996, en el teatro romano de Cartagena, que, tras haber sido convertido en mercado en el siglo V d. C.,⁴ durante la fase bizantina debió de servir de asiento a un barrio de fuerte carácter comercial (fig. 1). Precisamente nuestro ejemplar procede de la estancia número 30, una de las habitaciones que compartimentaban el antiguo *aditus* oriental (fig. 2).

La presencia de una parte significativa de sus fragmentos en un nivel de destrucción (UE 6023) permite datarlo en la segunda década del siglo VII d. C.⁵ En concreto, se asocia a las últimas formas de mesa fina africana, como la Hayes 80 B/99, 93, 94, 99,

* Becario FPU del Departamento de Prehistoria, Arqueología, Historia Antigua, Historia Medieval y Ciencias y Técnicas Historiográficas de la Universidad de Murcia.

1. Para el estudio de los contextos materiales hispanos en época bizantina, véase RAMALLO ASENSIO, S. F.; RUIZ VALDERAS, E.; BERROCAL CAPARRÓS, Mª C., 1996, pp. 135-190.

2. Véase RIPOLL, G., 1998, en que se hace un examen riguroso de los broches y placas de cinturón propios de las áreas visigóticas y bizantinas. También existen otros restos para los que se supone una procedencia o, al menos, una influencia externa, como las lucernas metálicas de decoración animal, consideradas propias del mundo copto. Sobre la problemática, véase GÓMEZ DE AVELLANEDA SABIO, C., 2001, pp. 639-662.

3. SÁNCHEZ DE PRADO, Mª D., 1999, p. 130, fig. 4.7.

4. Para un estudio en detalle de la fase, incluidas las características del edificio comercial y muy especialmente las de su contexto cerámico, véase MURCIA MUÑOZ, A. J.; VIZCAÍNO SÁNCHEZ, J.; GARCÍA LORCA, S.; RAMALLO ASENSIO, S. F., en prensa.

5. RAMALLO ASENSIO, S. F.; RUIZ VALDERAS, E.; BERROCAL CAPARRÓS, Mª D., 1997, pp. 203-228.

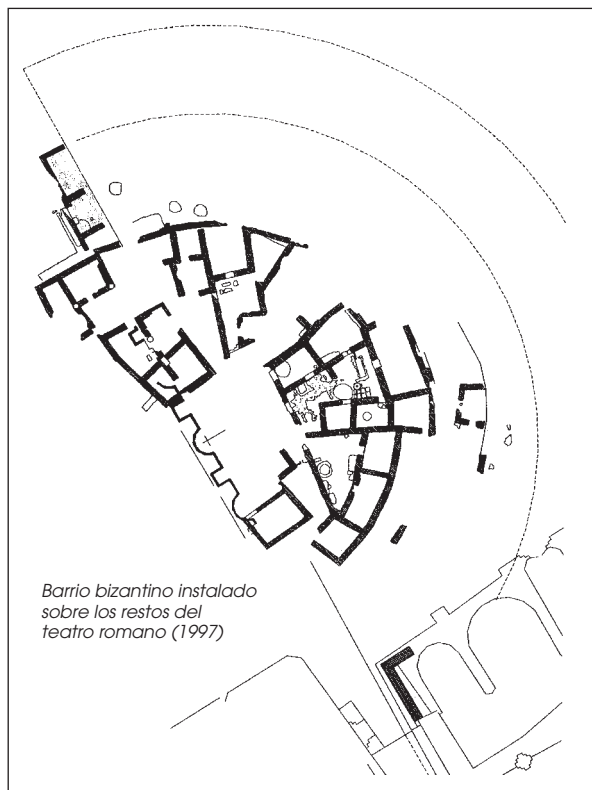

Figura 1. Plano del barrio de época bizantina instalado sobre el teatro romano de Cartagena (Ramallo Asensio, S. F.; Ruiz Valderas, 2000).

101 o 103. A pesar de que también se documentaron abundantes formas residuales, éstas no llegaron a alcanzar un porcentaje significativo en el conjunto, lo que, unido a la carencia de cualquier intrusismo posterior, lo convierten en un contexto bastante homogéneo. También refuerza su datación el hallazgo en este mismo estrato de una placa de cinturón de tipo rígido, encuadrable en el denominado nivel IV de la toreútica hispana.⁶

UN CONTEXTO VÍTREO BIZANTINO

Aun cuando el vidrio ocupa tan sólo un pequeño lugar en los contextos materiales del barrio bizantino, ha proporcionado algunos de los tipos más característicos del repertorio vascular de esta etapa. Así, destacan en primer lugar las copas Isings 111, con su característico pie en forma de disco y vástago hueco o relleno, de longitud variable. Le siguen en importancia los cuencos Isings 116, de

6. En concreto la datación de las piezas de dicho nivel se viene situando entre los años 560-580 y 600-640; véase RIPOLL, G., 1998, pp. 56-60 y 69-76.

Figura 2. Habitación núm. 30 en el interior del *aditus* oriental.

paredes exvasadas y borde ligeramente engrosado, así como frascos o botellas de morfología variada, con cuellos exvasados o cilíndricos, ocasionalmente con una decoración aplicada de hilos.⁷

ANÁLISIS DE LA PIEZA

Se han podido asociar al ejemplar nueve fragmentos, de los cuales tres pertenecen al fondo, otros tres a la parte superior del vaso y los restantes a sectores intermedios de éste. A pesar de su estado fragmentario, se ha determinado el tipo al que pertenece el ejemplar, gracias a la conservación de la parte más característica de éste: el fondo apuntado. En concreto, el ápice conservado presenta una longitud máxima de 8,3 cm, en su parte superior es hueco y macizo en la inferior (fig. 3). Precisamente esta última, que como consecuencia del progresivo estrechamiento apenas supera los 0,5 cm, ha perdido su extremo, con lo que no conocemos con certeza cómo debía de ser su terminación. Aun-

7. Véase SÁNCHEZ DE PRADO, Mª D., 1999, pp. 125-136.

Figura 3. Fondo del cuerno.

que existen variantes, la mayoría de ejemplares presenta un remate redondeado, no en orificio, característica que los diferencia de los *rhyta*, presentes en el mundo romano ya tempranamente.⁸ También se caracterizan por la decoración de hilos de vidrio que recorren en espiral el cuerpo de la pieza. En este caso concreto, dicho motivo, aplicado en caliente, es de color blanco, resaltando sobre el azul claro del cuerpo.

Con un ancho inicial de poco más de 2 cm, la pieza va ensanchándose progresivamente, hasta alcanzar los 8 cm de diámetro que el arco descrito por dos de los fragmentos cercanos al borde permite calcular. Estas dimensiones sugieren una longitud hipotética cercana a los 20 cm, igual a las de sus semejantes italianos.

Todos los fragmentos de la pieza se encuentran dotados del mismo recurso decorativo. En la parte superior del vaso (fig. 4 y 5), dicha decoración de hilo de vidrio blanco forma un motivo de tres arcos envolventes que convergen en un mis-

8. Así ocurre con el tipo Isings 73b, Morin-Jean 118, con amplia difusión ya en el siglo I d. C. Así, la documentación de ejemplares está acompañada de representaciones pictóricas en las que también se recoge su uso. Véase STERNINI, M., 1991, pp. 181-182.

mo punto, a modo de palmera.⁹ Estos arcos se disponen igualmente sobre cuatro bandas paralelas (dos de ellas, sin embargo, se generan a partir de un mismo trazo, separándose progresivamente) en horizontal, situadas a diferente distancia. Por lo que se refiere al remate del vaso, marcado por un ligero engrosamiento, presenta un pequeño cordón a partir de delgados filamentos irregulares.

Por lo demás, se presenta traslúcido, sobre todo en su parte superior, con abundantes burbujas de tamaño pequeño y medio, como es propio del vidrio en época tardía.¹⁰ También el grosor de las paredes es uniforme, con 1 mm en las partes del cuerpo y cerca de 3 mm en el fondo. En cuanto al cromatismo, presenta color azul turquesa, tonalidad obtenida a través de pequeñas cantidades de cobre.¹¹ Este color, que rompe con el predominante

9. Se trata de motivos que, en su versión simplificada, se encuentran también presentes en los característicos vasos cónicos que se popularizaron sobre todo a partir del siglo V d. C. Véase VIGIL PASCUAL, M., 1969, p. 173, fig. 160.

10. Como señala VIGIL PASCUAL, M., 1969, p. 173, destacando también el progresivo desplazamiento de la sosa por la potasa.

11. Sobre los procedimientos de coloración y en general para las características del vidrio en época tardía, véase STIAFFINI, D., 1994, pp. 189-227, especialmente p. 195, con bibliografía.

Figura 4. Fragmentos del borde del vaso.

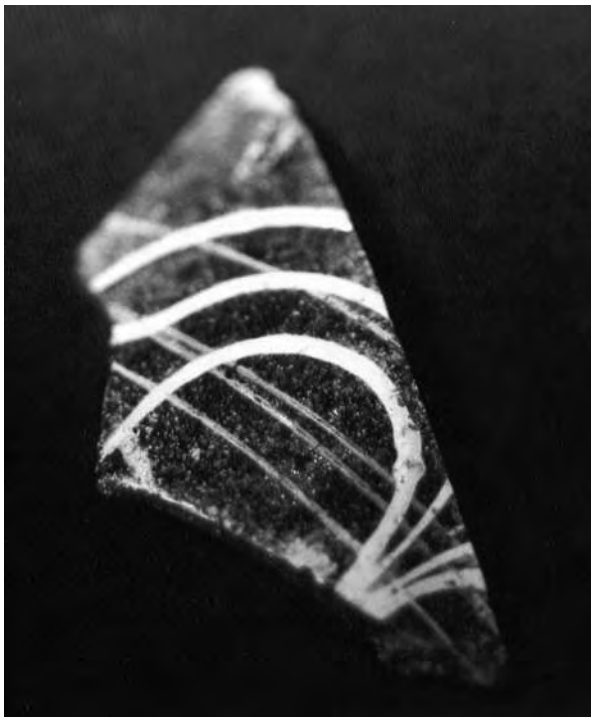

Figura 5. Fragmento de la parte superior de la pieza.

verde de los tipos que caracterizan este contexto vítreo, los cuencos Isings 116, o las copas Isings 111, también se diferencia de los que presentan los semejantes italianos, de color azul intenso y rojo.

LOS CUERNOS DE VIDRIO

Recogiendo una larga tradición al imitar prototipos en metal, la difusión de los cuernos de vidrio se limitó, hasta el siglo VI d. C., a la Europa centroseptentrional, con una concentración casi exclusiva en el área germánica.¹² Por ello, de los cuatro grupos en los que se ha dividido la pieza en virtud de sus características formales, decorativas o cromáticas, tres se concentran en dicha área.¹³ Tan sólo un tipo se documenta fuera de este contexto, el italiano, tomado como modelo en virtud

12. STIAFFINI, D., 1994, p. 212, quien señala que en el mundo germano circulaban ya en los siglos III y IV d. C.

13. Sobre la tipología, véase EVISON, V. I., 1975, pp. 47-87.

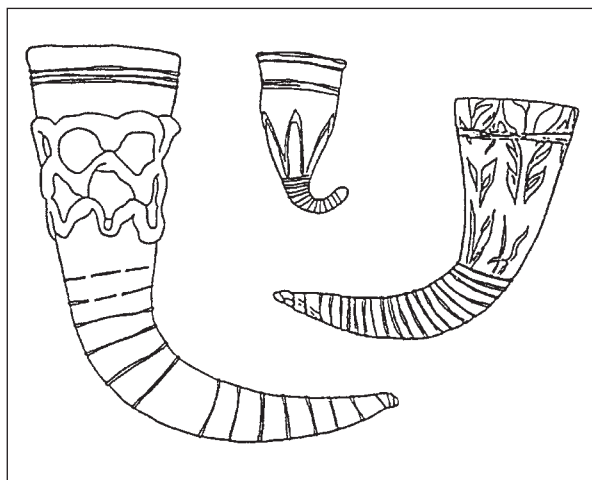

Figura 6. Ejemplares de Nocera Umbra, Domusnovas y de genérica procedencia italiana (Stiaffini, D., 1994).

del desarrollo de una morfología propia.¹⁴ Su presencia en esta región mediterránea a partir de finales del siglo VI d. C. se interpreta como resultado de la emigración de los lombardos, y el acomodo de los artesanos locales a su demanda.¹⁵ Por ello se registra en las necrópolis lombardas de Nocera Umbra,¹⁶ Castel Trosino¹⁷ o Sutri.¹⁸ En el mismo sentido se interpreta su presencia en el ámbito bizantino, como ocurre en el caso de los ejemplares hallados en Roma. La individualización de dos de éstos en el yacimiento de Crypta Balbi ha permitido sugerir, al igual que ocurre con los elementos metálicos o elaborados en marfil,¹⁹ la actividad de una *officina* destinada a suplir la demanda del mundo lombardo.²⁰ Con todo, encontramos algún ejemplar esporádico hallado en zonas bizantinas más meridionales, como ocurre con el caso del vaso encontrado en Domusnovas, cercano a la ciudad sarda de Cagliari.²¹

14. EVISON, V. I., 1975, p. 81. Recoge los tipos más característicos, junto a otros propios del momento; STERNINI, M., 1995, pp. 243-289, especialmente p. 287, fig. 19.48-50.

15. Véase HARDEN, D. B., 1971, pp. 78-117; RUPP, C., 1996, p. 128.

16. Así en cinco de las tumbas, como recogen PASQUI, A.; PARIBENI, R., 1918, pp. 188 y 198, fig. 46c.

17. Con una clara asociación a individuos de alto poder adquisitivo, como recoge MENGARELLI, R., 1902, p. 296, tav. v, 11.

18. CIAMPOLTRINI, G., 1993, pp. 595-606, especialmente pp. 604-606.

19. RICCI, M., 1997, pp. 239-274.

20. SAGUI, L., 2001, pp. 310-311.

21. STIAFFINI, D., 1990, pp. 243-256, especialmente p. 253, fig. 13.

Más problemática es aún su documentación en *Carthago Spartaria* durante la etapa bizantina. Ausente, por lo que conocemos, del repertorio vascular en vidrio propio del mundo visigótico,²² no se puede probar una labor similar de exportación hacia ambientes germanos. Así, ni siquiera se rastrea su presencia en el nordeste peninsular,²³ el área más cercana al mundo merovingio, donde sí se registra este tipo.²⁴ Igual ocurre en las zonas más próximas a la ciudad portuaria, susceptibles de verse incluidas en sus circuitos de comercialización, y donde, a pesar de compartir las típicas formas de aquel momento, como la copa de pie alto (Isings 111; forma 23 de Foy), el cuerno de vidrio se encuentra ausente.²⁵ Por ahora, no obstante, tampoco conocemos los contextos vítreos de otros puntos bizantinos como Málaga, Ceuta o Algeciras, recientemente excavados y que, sin duda, contribuyeron a perfilar este panorama.²⁶

22. Como así destaca GAMO PARRAS, B., 1995, pp. 301-317 (312). No obstante, sí están presentes otros vasos de clara inspiración renana desde época tardorromana, como señala FUENTES DOMÍNGUEZ, A., 1990, pp. 169-202; y también para este momento, concretamente para los siglos III y IV, contamos con algún cuerno de vidrio (así el conservado en la vitrina 1 de la sala 24 del MAN de Madrid), pero de características diversas al tipo que aquí estudiamos. Para nuestro tipo más tardío, tan sólo se cuenta con un ejemplar íntegro, conservado en Barcelona, en la Colección Amatller, pero procedente de Roma, de la Colección Simonetti. Véase EVISON, V. I., 1975, núm. 56, p. 87. Con todo, es cierto que aún es poco lo que conocemos acerca del vidrio en territorio visigótico. La documentación de contextos vítreos como el de Recópolis, presentado en esta sede por el profesor Olmo Enciso, a buen recaudo habrá de cambiar este panorama.

23. Así, por ejemplo, en Rosas en los siglos VII y VIII d. C., por el contrario, sí resultan muy frecuentes los tipos más característicos del momento, las copas y los cuencos poco profundos. Véase NOLLA, J. M., 1998, pp. 237-249. En la misma línea, tampoco se documentan en la cercana Marsela. Véase FOY, D., pp. 372-375.

24. FEYEU, J. I., 1995, pp. 109-138, especialmente pp. 16, 100-101. De nuevo en este ejemplar se encuentra la característica decoración en arcadas, si bien su remate final es distinto al de nuestro tipo.

25. Así, aunque aún es poco lo que se conoce, se encuentra ausente en la ciudad tardoantigua de Begastri (Cehegín, Murcia), como indican los trabajos de MORALES ILLÁN, Mª L., 1984, pp. 119-126; y más recientemente, FERNÁNDEZ MATA LLANA, F., 2002, pp. 421-428. Saliendo del sureste, también se encuentra ausente en las cercanas provincias de Albacete o Córdoba. Sobre ambas, véase respectivamente, GAMO PARRAS, B., 1998, pp. 221-228; MARCOS POUS, A.; VICENT ZARAGOZA, A. M., 1998, pp. 213-218.

26. Sobre los contextos cerámicos de dichos enclaves, véase las comunicaciones monográficas recogidas en la *V Reunión de Arqueología Cristiana Hispánica* (Cartagena, 1998), Barcelona, 2000.

Con todo, no resulta fácil determinar la razón de su presencia en *Carthago Spartaria* durante aquel período. Pensar en una hipotética influencia cultural del mundo germano sobre el bizantino en el sentido de asimilar costumbres y materiales, como ocurre en otros campos,²⁷ es por ahora aventurado, por cuanto el tipo que analizamos ni es característico del repertorio bizantino durante esta etapa,²⁸ ni tampoco aparece esporádicamente, ni en África²⁹ ni en las regiones orientales.³⁰ Sería posible pensar también en la composición heterogénea que caracterizó al ejército bizantino durante los siglos VI y VI d. C.³¹ De hecho, recurrir a componentes armados germanos en funciones auxiliares (*summacoi*) parece ser una constante en el ámbito de la expansión bizantina hacia el Mediterráneo occidental.³² Así, en *castra* bizantinos como el de San Antonino di Perti, situado en la región italiana de Liguria, algunos restos materiales llevan también a creer en la posibilidad de una presencia germánica en la guarnición que debía de custodiar el emplazamiento.³³ Para el caso hispano, dicha heterogeneidad, si ya no de raíz germánica, al menos sí podría venir demostrada por la mención del término *Mesopotamoi* de Jorge de Chipre, que, entre otras posibilidades, se interpreta como posible etnónimo para referirse a una guarnición estacionada en *Spania* procedente de Mesopotamia.³⁴ Sin embargo, tampoco esta interpretación es del todo segura. En el

caso de Cartagena porque, en primer lugar, no vendría respaldada por el depósito material. Tengamos en cuenta que el conjunto de *instrumenta domestica* se muestra bastante homogéneo en cuanto a su pertenencia al mundo bizantino. Los elementos metálicos documentados, como la placa de cinturón tipo Siracusa,³⁵ o también la placa de cinturón rígida hallada en el mismo estrato que el cuerno de vidrio, así parecen probarlo. Por otro lado, también hay que tener en cuenta que la pieza que analizamos posee cierto carácter suntuario,³⁶ que, si no imposibilita, al menos sí dificulta su pertenencia a una milicia móvil.

En efecto, en ámbito italiano siempre se documenta en contextos privilegiados, y así aparece por ejemplo, en el caso de Roma, en el Palatino, uno de los lugares más representativos de la vida urbana durante este período, sede de la autoridad política.³⁷ La misma escasez de hallazgos, seis en el caso de Roma,³⁸ también muestra que no se trata de una producción masiva, sino reducida, enfocada al consumo de las élites.

En cuanto a la procedencia, ausente en ámbito hispano, parece descartable pensar en una producción local. Antes bien, todo apunta a su importación desde el territorio italiano. Por ahora, al menos por cuanto se refiere al tema decorativo, no existen paralelos claros (fig. 6). Mientras que todos comparten la decoración de hilos aplicados en su parte terminal, por el contrario, los motivos que ornamentan su cuerpo son distintos. El que encontramos en Cartagena, arcos envolventes que surgen de un mismo punto, recuerda muy lejanamente a otro ejemplar italiano,³⁹ también ornamentado con festones superpuestos, si bien el grosor de los hilos aplicados y el mismo desarrollo del motivo son diferentes. Por lo demás, desconocemos cuál podría ser el posible centro de fabricación. Hasta ahora, tan sólo sabemos del funcionamiento de una *officina* a gran escala, en el caso de Crypta Balbi,⁴⁰ si bien su período de actividad resulta posterior al horizonte cronológico donde se inserta la

27. Es el caso de los pantalones, *braccae* o *femoralia*, prenda en principio asociada al mundo germano, que pasó a difundirse con éxito en el marco mediterráneo al menos ya desde el siglo IV d. C. Véase RUSSELL, J., 1982, pp. 133-163, especialmente p. 145.

28. PHILIPPE, J., 1970.

29. Así está ausente en las diferentes síntesis publicadas como las de STERNINI, M., 1998, pp. 137-141; TATTON-BROWN, V. A., 1984, pp. 194-212; TATTON-BROWN, V. A., 1994, pp. 282-290.

30. Idéntica ausencia constatamos en distintos lugares. Véase VON SALDERN, A., 1980; JENNINGS, S., 1997-1998, pp. 111-146.

31. TREADGOLD, W., 1995. Igualmente, sobre esta situación de heterogeneidad, véase GREATREX, G., 2001, pp. 267-292.

32. Así lo señala BROWN, T. S., 1984, pp. 88-89. Cabe recordar también la cita de Procopio relativa a la fase final de la guerra gregocótica: Procopio, *Bell. Goth.* IV, 26.

33. Así lo indica MANNONI, T.; MURIALDO, G. (ed.), 2001, pp. 228 y 232. De hecho, incluso es posible que se cuente con cuernos para beber, como recoge FALCETTI, C., 2001, p. 404, en la citada monografía.

34. HONIGMAN, E., 1939: 57, núm. 672; GARCÍA MORENO, L. A., 1973, pp. 14-15. Con todo, podría tratarse de un topónimo africano o, en el caso de ser hispano, ya referido al conjunto de la provincia bizantina o, simplemente, al sureste. Recoge la discusión VALLEJO GIRVÉS, M., 1993, pp. 365-366.

35. RAMALLO ASENSIO, S. F., 2000, p. 602.

36. En la vajilla de vidrio destacan como elementos de gran lujo, llegando incluso a ser exportados a notables distancias, como indica PAROLI, L., 2001, pp. 295-296.

37. SAGUI, L., 2001, p. 311, señala también la existencia de otro ejemplar, procedente de un contexto del siglo VII del Foro de Nerva, o de otros dos, en los almacenes del Museo Nacional.

38. SAGUI, L., 2001, p. 311.

39. El ejemplar de Nocera Umbra, recogido en STIAFFINI, D., 1994, tab. 5.

40. SAGUI, L., 2001, pp. 307-322.

pieza documentada en Cartagena. A parte de este punto, en el caso de Italia, se señala la existencia de pequeños centros artesanales emplazados en otros lugares como Florencia, Benevento, etc.⁴¹

Sin poder determinar con exactitud el lugar de procedencia, no cabe duda de que entre los posibles centros es Italia la zona con la que la *Spania* bizantina mantiene una relación más estrecha. Relaciones en las que, sin duda, el factor comercial ocupó un lugar principal. En el caso de Cartagena, durante esta etapa se constató la presencia de cerámicas de cocina de producción centromediterránea, como ocurre con los envases procedentes de Pantelleria,⁴² mientras que las ánforas Keay LII, presentes en los niveles del siglo V d. C.,⁴³ ahora tan sólo se documentan esporádicamente. Dichos contactos debieron de tener lugar a través de las Baleares, que muestran un activo intercambio tanto con Cartagena, como puede verse en la documentación en las islas de la cerámica de cocina de producción local del área de Cartagena,⁴⁴ como con Italia, en este caso, reflejadas a través de envases de posible procedencia ibicenca, como el ánfora Keay LXXIX, presentes en el área tirrena septentrional.⁴⁵

Estos contactos también fueron de índole diplomática y cultural, como muestra la relación entre Leandro de Sevilla o de Liciniano, obispo de Cartagena, con el papa Gregorio Magno.⁴⁶ Este último además anota en sus *Dialoghi* la presencia en Italia de numerosos viajeros venidos de *Hispania*⁴⁷ y a la inversa; también está probada la pre-

sencia italiana en la zona bizantina hispana, como ocurre con el caso del napolitano del que se sirve Recaredo para remitir una carta al pontífice.⁴⁸ Culturalmente, también existió un influjo italiano sobre la zona hispana, muestra del cual es, por ejemplo, la llegada de algunas de las obras de Casiodoro a nuestro territorio.⁴⁹ Con todo, el sureste, y más específicamente, *Carthago Spartaria*, posiblemente ocupó un lugar preferente en dichas relaciones. La pieza singular que analizamos, el cuerno de vidrio para beber, también podría determinar con seguridad su procedencia.

BIBLIOGRAFÍA

41. PAROLI, L., 2001, p. 296. Con todo, lo cierto es que aún no se han individualizado hornos que produzcan este tipo, habida cuenta además de nuestro deficiente conocimiento de la industria vítrea durante esta etapa. Así, en el caso de Italia, apenas se conoce para los siglos VII y VIII d. C., la *officina vetraria* de Torcello. Véase STIAFFINI, D., 1994, p. 201.

42. MURCIA MUÑOZ, A.; GUILLERMO MARTÍNEZ, M., en prensa.

43. Se encuentra en los niveles del mercado, que en el siglo V d. C. (fase 8) se levanta sobre el teatro romano, aunque finalmente, debido a que el análisis se centró en un sector, no se publicó en el estudio cerámico relativo a esta fase. Véase MURCIA MUÑOZ, A.; VIZCAÍNO SÁNCHEZ, J.; GARCÍA LORCA, S.; RAMALLO ASENSIO, S. F., en prensa.

44. Recoge la documentación de esta cerámica *tosca* en las islas CAU, M. A., 1995, pp. 101-106. Las relaciones entre las dos zonas debían de ser, por otro lado, frecuentes en otros campos. Recordemos así la correspondencia epistolar entre Liciniano y Vicente, obispo de Ibiza. Véase MADDOZ, J., 1948.

45. Como recoge MURIALDO, G., 2001, p. 304.

46. Véase VILELLA, J., pp. 167-186.

47. *Dialoghi*, III, 31, «Sicut multorum, qui ab Hispaniarum partibus ueniunt». Recoge la cita y de forma más amplia el contacto entre la *Spania* bizantina e Italia, VALLEJO GIRVÉS, M., 1993, pp. 451-453.

BROWN, T. S., 1984: *Gentlemen and Officers. Imperial administration and aristocratic power in Byzantine Italy. A. D. 554-800*, Roma.

CAU, M. A., 1995: Cerámicas tardorromanas de cocina con inclusiones de rocas metamórficas halladas en las Islas Baleares: ¿posibles producciones de la zona de Cartagena?, *Actes du Colloque de Périgeux*, supl. *Revue d'Archéométrie*, pp. 101-106.

CIAMPOLTRINI, G., 1993: La falce del guerrero e altri appunti per la Tuscia fra VI e VII secolo, *Archeologia Medievale*, pp. 595-606.

EVISON, V. I., 1975: Germanic glass drinking-horns, *Journal of Glass Studies*, XVII, pp. 47-87.

FERNÁNDEZ MATA LLANA, F., 2002: Vidrios procedentes de la excavación de urgencia de Begastrí (Cuesta del Río), *Memorias de Arqueología*, 10, pp. 421-428, Murcia.

FEYEU, J. L., 1995: La tipologie de la verrerie merovingienne du nord de la France, *Le verre de l'Antiquité Tardive et du Haut Moyen Age. Typologie-Chronologie-Diffusion*, pp. 109-138.

FONTAINE, J.: Les relations culturelles entre l'Italie byzantine et l'Espagne. La présence d'Eugippius dans la bibliothèque de Séville, *Miscell. M. Fernández Galiano, Estudios Clásicos*, 88 (= 26,2), pp. 9-26.

FONTAINE, J., 1983: *Isidore de Séville et la culture classique dans l'Espagne visigothique*, París.

FOY, D.; Le verre, BONIFAY, M.; CARRE, M. B.; RIGOR, Y. (ed.), *Fouilles à Marseille: Les mobiliers (Ier-VIIIe siècle ap. J. C.)*, *Études Massaliètes*, 5, pp. 372-375.

FUENTES DOMÍNGUEZ, A., 1990: Los vidrios de las *necrópolis de la Meseta*. Ensayo preliminar de clasificación, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad Autónoma de Madrid*, 17, pp. 169-202.

GAMO PARRAS, B., 1995: Vidrios de época visigoda en España, una aproximación, *Le verre de l'Antiquité Tardive et du Haut Moyen Age. Typologie-Chronologie-Diffusion*, pp. 301-317.

GAMO PARRAS, B., 1998: *La antigüedad tardía en la provincia de Albacete*, Albacete.

GARCÍA MORENO, L. A., 1973: Organización militar de Bizancio en la Península Ibérica (ss. VI-VII), *Hispania*, 33, pp. 5-22.

48. Greg. Magno, *Reg. Ep.*, IX, 229. Véase VALLEJO GIRVÉS, M., 1993, pp. 451-453.

49. En tal sentido, FONTAINE, J., 1983, p. 845, núm. 3. Sobre esta cuestión, igualmente, FONTAINE, J., pp. 9-26.

- GÓMEZ DE AVELLANEDA SABIO, C., 2001: La lucerna de Ojeda, una pieza en bronce de tradición paleocristiana y posible muestra del comercio mediterráneo durante los siglos oscuros (s. IV-VII), WULFF ALONSO, F.; CRUZ ANDREOTTI, G.; MARTÍNEZ MAZA, C. (ed.), *Comercio y comerciantes en la historia antigua de Málaga (siglo VIII a. C.-año 711 d. C.)*, II Congreso de Historia Antigua de Málaga, pp. 639-662, Málaga.
- GREATREX, G., 2001: Roman identity in the sixth century, MITCHELL, S.; GREATREX, G. (ed.), *Ethnicity and Culture in Late Antiquity*, pp. 267-292, Guildford.
- HARDEN, D. B., 1971: Ancient glass, III: post-roman, *The Archaeological Journal*, CXXVIII, pp. 78-117.
- HONIGMAN, E., 1939: *Le Synekdomos d'Hiérokles et l'opuscule géographique de Georges de Chypre: Texte, Introduction, Commentaire et Cartes*, Bruselas.
- JENNINGS, S., 1997-1998: The Roman and early Byzantine glass from the Souks Excavations: an interim statement, *Berytus*, XLIII, pp. 111-146.
- MADOZ, J., 1948: *Liciniano de Cartagena y sus cartas. Edición crítica y estudio histórico*, Estudios Onienses: Serie 1, 4, Madrid.
- MANNONI, T.; MURIALDO, G. (ed.), 2001: *S. Antonino: un insediamento fortificato nella Liguria bizantina*, Bordighera.
- MARCOS POUS, A.; VICENT ZARAGOZA, A. M., 1998: Vetri di V-VII sec. d. C. nel N.E. della provincia di Cordoba (Spagna), *Annales du 14e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre*, pp. 213-218, Venecia-Milán.
- MENGARELLI, R., 1902: La necropoli barbarica di Castel Trovino, *Monumenti Antichi dei Lincei*, XII, pp. 145-380.
- MORALES ILLÁN, Mª L., 1984: Vidrios de Begastri, *Antigüedad y Cristianismo*, I, pp. 119-126.
- MURCIA MUÑOZ, A. J.; GUILLERMO MARTÍNEZ, M., 2003, "Cerámicas tardorromanas y altomedievales procedentes del Teatro Romano de Cartagena", CABALLERO, L.; MATEOS, P.; RETUERCE, M., (ed.) *Cerámicas tardorromanas y altomedievales en la Península Ibérica: Ruptura y Continuidad Anejos de AEspA*, XXVIII, pp. 169-223.
- MURCIA MUÑOZ, A. J.; VIZCAÍNO SÁNCHEZ, J.; GARCÍA LORCA, S.; RAMALLO ASENSIO, S. F., 2005, "Conjuntos cerámicos tardíos de las excavaciones en el teatro romano de Cartagena", GURT I ESPARRAGUERA, J. M.^a, BUXEDA I GARRIGÓS, J.; CAU ONTIVEROS, M. A., (ed.) *Ist International Conference on Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and amphorae in the Mediterranean Archeology and Archaeometry*, (Barcelona, 14-16, marzo 2002), BAR International Series 1340, Oxford, pp. 1-36.
- MURIALDO, G., 2001: I rapporti economici con l'area mediterranea e padana, MANNONI, T.; MURIALDO, G. (ed.), *S. Antonino: un insediamento fortificato nella Liguria bizantina*, pp. 301-307, Bordighera.
- NOLLA, J. M., 1998: Els objectes de vidre del Puig de les Muralles (Puig Rom, Roses), *Empúries*, 51, pp. 237-249.
- PAROLI, L., 2001: La cultura materiale nella prima età longobarda, ARCE, J.; DELOGU, P. (ed.), *Visigoti e Longobardi. Atti del Seminario* (Roma, 1997), pp. 295-296, Florencia.
- PASQUI, A.; PARIBENI, R., 1918: Necropoli barbarica di Nocera Umbra, *Monumenti Antichi dei Lincei*, 25, pp. 137-352.
- PHILIPPE, J., 1970: *Le Monde Byzantin dans l'Histoire de la verrerie (Ve-XVIe siècle)*, Bologna.
- RAMALLO ASENSIO, S. F., 2000: *Carthago Spartaria*, un núcleo bizantino en Hispania, en: RIPOLL, G.; GURT, J. M., *Sedes regiae (ann. 400-800)*, pp. 579-611, Barcelona.
- RAMALLO ASENSIO, S. F.; RUIZ VALDERAS, E.; BERROCAL PARRÓS, Mª C., 1996: Contextos cerámicos de los siglos V al VII en Cartagena, *AEspA*, 69, pp. 135-190.
- RAMALLO ASENSIO, S. F.; RUIZ VALDERAS, E.; BERROCAL PARRÓS, Mª D., 1997: Un contexto cerámico del primer cuarto del siglo VII en Cartagena, *ArqueoMediterrània* 2, pp. 203-228.
- RICCI, M., 1997: Relazioni culturali e scambi commerciali nell'Italia centrale romano-longobarda alla luce della Crypta Balbi in Roma, PAROLI, L. (ed.), *L'Italia centro-settentrionale in età longobarda. Atti del Convegno Ascoli Piceno*, Ascoli-Piceno (1995), pp. 239-274, Florencia.
- RIPOLL, G., 1998: *Toreútica de la Bética (siglos VI y VII d. C.)*, Barcelona.
- RUPP, C., 1996: La necropoli longobarda di Nocera Umbra (loc. Il Portone): l'analisi archeologica, *Umbria longobarda. La necropoli di nocera Umbra nel centenario della scoperta* (Nocera Umbra-Roma, 1996-1997), pp. 23-130, Roma.
- RUSSEL, J., 1982: Byzantine *instrumenta domestica* from Anemurium: the significance of context, HOHLFELDER, R. L., *City, town and countryside in the early Byzantine era*, pp. 133-163, Nueva York.
- SAGUI, L., 2001: Vetro, STELLA ARENA, M. et al., *Roma dall'Antichità al Medioevo. Archeologia e storia nel Museo Nazionale Romano Crypta Balbi*, pp. 307-322, Martellago.
- SÁNCHEZ DE PRADO, Mª D., 1999: Acerca del vidrio romano de Cartagena, *XXIV Congreso Nacional de Arqueología* (Cartagena, 1998), pp. 125-136, Murcia.
- STERNINI, M., 1991: *La verrerie romaine du Musée Archeologique de Nîmes, 2e partie*, Cahiers des Musées et Monuments de Nîmes 8, Nîmes.
- STERNINI, M., 1995: Il vetro in Italia tra V e IX secoli, *Le verre de l'Antiquité Tardive et du Haut Moyen Age. Typologie-Chronologie-Diffusion*, pp. 243-289.
- STERNINI, M., 1998: Les verres romains d'après les fouilles italiennes à Carthage (1973-1977), *Annales du 14e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre*, pp. 137-141, Venecia-Milán.
- STIAFFINI, D., 1990: La suppellettile vitrea nelle aree cimiteriali in Sardegna: IV-VII secolo, *Le sepolture in Sardegna dal IV al VII secolo. Atti del IV Convegno su l'Archeologia romana e altomedievale nell'Oristanese* (Cuglieri, 1987), pp. 243-256, Oristano.
- STIAFFINI, D., 1994: La suppellettile in vetro, LUSUARDI SIENA, S. (ed.), *Ad mensam. Manufatti d'uso da contesti archeologici fra tarda antichità e medioevo*, pp. 189-227, Udine.
- TATTON-BROWN, V. A., 1984: The glass, en: HURST, H. R.; ROSKAMS, S. P.: *Excavations at Carthage: the British Mission, vol. I, 1. The avenue du President Habib Bourguiba*, pp. 194-212, Sheffield.
- TATTON-BROWN, V. A., 1994: The glass, HURST, H. R., *Excavations at Carthage. The British Mission, vol. II. The Circular Harbour, North Side*, pp. 282-290, Oxford.
- TREADGOLD, W. 1995: *Byzantium and its Army*, pp. 284-1081, Stanford.
- VALLEJO GIRVÉS, M., 1993: *Bizancio y la España tardoantigua (ss. V-VIII): Un capítulo de historia mediterránea*, Alcalá.
- VIGIL PASCUAL, M., 1969: *El vidrio en el mundo antiguo*, Barcelona.
- VILELLA, J.: Gregorio Magno e Hispania, *Gregorio Magno e il suo tempo. XIX Incontro di studiosi dell'antichità cristiana in collaborazione con l'Ecole Française de Roma* (Roma, 1990), *Studi Storici*, I, Studia Ephemeridis Augustinianum 33, pp. 167-186.
- VON SALDERN, A., 1980: *Ancient and Byzantine glass from Sardis*, Londres.

ANDALUSIA

ALGUNAS CUESTIONES SOBRE LA *CORDUBA* DE LA ANTIGÜEDAD TARDÍA

*Rafael Hidalgo Prieto**

Las abundantes excavaciones y los no menos numerosos trabajos de investigación que durante el último decenio se han llevado a cabo en torno al estudio de la antigua Córdoba, han permitido dar un vuelco al estado del conocimiento de la ciudad romana y, como consecuencia, proporcionar una imagen muy detallada y precisa, en continuo crecimiento y definición, de la fisonomía urbana de la *Colonia Patricia*.

Sin embargo, esta situación no se reproduce en los mismos términos para el caso de las transformaciones que experimentó la ciudad a partir del inicio del proceso de desarticulación de la ciudad romana. De hecho, de la Córdoba tardoantigua contamos sólo con algunas pinceladas que permiten, cuando más, atisbar los rasgos generales que definen la organización del nuevo paisaje urbano. De este modo, esas numerosas excavaciones que en los últimos años han producido un vuelco tan importante en el conocimiento de la ciudad romana, en la inmensa mayoría de las ocasiones no ofrecen información respecto a la ciudad tardía.

Ello es consecuencia, por un lado, de los problemas de datación que presentan los contextos adscritos a estos momentos, motivados por la rápida desaparición de los fósiles guía claramente datables, en especial en lo concerniente a la cerámica africana, cuya llegada a la ciudad cesó entre finales del siglo V y principios del VI, hecho que en muchos casos conduce a dudas e incluso a serios errores a la hora de ajustar con cierta precisión cronologías, o de cara a diferenciar los contextos tardoantiguos de los emirales. Por otro lado, a estos problemas también se suma el alto índice de alteraciones que ofre-

cen frecuentemente los contextos y estructuras correspondientes a este período, consecuencia del impacto producido por la activa dinámica urbana de la capital de al-Andalus, lo que dificulta notablemente la interpretación de estructuras y edificios.

En otro orden de cosas, la escasa monumentalidad de buena parte de los testimonios de esta ciudad en proceso de cambio ha propiciado que la investigación actual se haya decantado prioritariamente por otros momentos de la dilatada vida de la ciudad, en los que su monumentalidad y, con ello, también su importancia y relevancia en muchos otros aspectos, es mayor que en el período que aquí nos interesa.

A partir de este panorama, es nuestra intención llevar a cabo una aproximación actualizada y lo más concreta que las fuentes arqueológicas nos permitan a la imagen de la ciudad tardoantigua, a los procesos de cambio, arrancando desde la propia ciudad romana, que condicionan la formación de la nueva ciudad, y a los principios en los que se fundamenta la nueva configuración del paisaje urbano de la Córdoba tardoantigua.¹

En un momento avanzado del siglo II empezaron a atisbarse los precedentes de lo que poco más tarde fue la transformación de la ciudad. El abandono del circo es un aspecto emblemático en ese sentido, situado extramuros en el extremo este de la ciudad y presidido, formando parte de un mis-

* Universidad Pablo de Olavide de Sevilla.

1. Sobre este tema hemos llevado a cabo ya diversos trabajos —de los que este otro es deudor—, dedicados a estas cuestiones de forma específica (como es el caso de HIDALGO, 1997), o dentro de trabajos de conjunto sobre arqueología cordobesa, en los que nos hemos encargado del estudio de la Córdoba tardoantigua (como es el caso de nuestras contribuciones en: MURILLO *et al.*, 1997 y CARRILLO *et al.*, 1999).

mo conjunto monumental, por el templo inmediato. Este abandono no sólo conlleva la pérdida de función del circo, sino también la propia desaparición del edificio, prácticamente hasta sus cimientos, convertido ya en aquel momento en cantera para la reutilización de materiales (Murillo *et al.*, 2001).²

No obstante y a pesar de estos primeros cambios, fue realmente a lo largo del siglo III cuando empezaron a advertirse los primeros síntomas de la transformación de la ciudad en época bajoimperial y tardoantigua, acusada intensamente en los espacios públicos.

De este modo, en el teatro, gracias a los trabajos dirigidos en los últimos años por Ventura y Márquez,³ conocemos con bastante precisión, no sólo el monumento y su entorno urbano, sino también la evolución de este importante espacio de la ciudad prácticamente hasta la actualidad.

Hacia el tercer cuarto del siglo III se constata el derrumbe del muro de aterrazamiento que separaba dos de las plazas que permitían el acceso al interior del teatro y la comunicación de la vieja ciudad republicana, al norte, con la ampliación augustea. Este proceso, cuyo inicio se ha asignado a los efectos de un terremoto,⁴ marcó el comienzo de la desaparición del teatro y de la transformación de este amplio espacio de la ciudad. A partir de entonces, no se reconstruyó el muro de aterrazamiento, ni tan siquiera se eliminó el derrumbe de sillares, sino que sobre él se incorporó

2. En relación con ese mismo proceso cabe también mencionar el caso de la plaza recientemente localizada en el extremo sur de la ciudad, junto a la puerta del puente —que retomaremos más adelante—, cuyo pórtico oriental fue ocupado en el siglo II al menos parcialmente por tabernas (CARRASCO *et al.*, 2003); y en el ámbito de la arquitectura doméstica, la construcción de una fuente en una *domus*, documentada en la excavación arqueológica de urgencia recientemente dirigida por Carrillo en el Colegio de Santa Victoria (CARRILLO, 2003), construida entre finales del siglo II y principios del siglo III, en la que se reutilizaron varias placas de cipolino decoradas con canales y contracanales, procedentes de la reutilización de las placas de revestimiento de lo que, a tenor de las proporciones de estas placas, muy bien podría corresponder a un pórtico monumental.

3. Del gran número de publicaciones generado por las excavaciones en el teatro, véase especialmente VENTURA, MÁRQUEZ, MONTERROSO y CARMONA, 2002; VENTURA y MONTERROSO, 2003, y MONTERROSO, 2003, en los que se recoge la bibliografía anterior.

4. La morfología del derrumbe, junto a la de alguna grieta constatada en los cimientos de la cávea, ha llevado a los excavadores a plantear la sugestiva idea de la posible acción de un sismo. Será necesario en el futuro profundizar en esa idea para cotejar los efectos que tal movimiento debió de producir sin duda en otras zonas de la ciudad.

una rampa terriza que garantizó la continuidad del tránsito.

Este hito marca también el abandono del teatro, que empezó a saquearse a principios del siglo IV. Dicho saqueo se centró en el espacio interno, lo que produjo que la fachada quedara debilitada, hasta el punto de que a principios del siglo V se derrumbó, y el monumento permaneció ya completamente obliterado. El proceso de saqueo y reutilización de materiales continuó, como refleja la incorporación a finales del siglo V y principios del VI de una calera construida sobre los cimientos del muro anular que separaba la *ima* y la media cávea, en aquel momento ya prácticamente destruido. Finalmente, toda la infraestructura del teatro quedó completamente oculta en el siglo VI, ocupada por construcciones de carácter doméstico,⁵ con lo que del teatro sólo se mantuvo el declive sobre el que se construyó.

Algo similar ocurrió en otro de los espacios públicos más destacados de la ciudad altoimperial, como es el templo de la calle Claudio Marcelo. En un momento avanzado del siglo III, o mejor, ya dentro del siglo IV, el pórtico que rodeaba el templo había perdido parte de las columnas que lo sustentaban y parte de su enlosado. Algunos de los materiales procedentes de esta estructura fueron reutilizados para confeccionar la cubierta de una cloaca, en un momento en el que el pórtico, al menos en este sector, quedó prácticamente dismantelado (Jiménez y Ruiz, 1994, p. 136; 1999, p. 94; Jiménez, Ruiz y Moreno, 1996, pp. 123-127; Jiménez, 1996, p. 50). De la ley de Arcadio/Honorio dirigida al *vicarius hispaniarum* Macrobio (*CTh.* 16.10.15), se deduce que este tipo de situaciones debía de ser muy común. En dicha ley precisamente se alude a la preservación de los templos, cuyos materiales eran saqueados para ser reutilizados en nuevas construcciones. En el siglo IV —hacia la segunda mitad—, este importante enclave de la ciudad había perdido totalmente su función primigenia y se ocupó con nuevas construcciones de carácter doméstico, en las que la reutilización de elementos de acarreo procedentes del templo era frecuente.

De nuevo, algo similar ocurría también en el conocido como foro de los Altos de Santa Ana, donde, en lo que hasta entonces había sido espacio abierto, se construyó un nuevo edificio. Esta

5. Una de estas construcciones quedó amortizada por un enterramiento en cista de téglas, que habría que fechar al menos en un momento avanzado del siglo VI.

construcción, posible recinto de culto dedicado a Diana, incorporó ya elementos reaprovechados, de manera que su pavimento está constituido por una serie de losas de cipolino procedentes de la reutilización de fustes de columnas. Muy poco después, en el siglo IV, el edificio se abandonó, el carácter público de este espacio desapareció y fue ocupado, como ocurrió en el caso anterior, por una sencilla construcción de carácter doméstico (Ventura, 1991, pp. 63-264; León *et al.*, 1994, pp. 163-164).

Otro caso en el que se vuelve a observar la transformación de los espacios públicos en época tardía es el concerniente a la plaza recientemente documentada junto a la puerta que comunicaba el decumano máximo con el puente, muy probablemente relacionada y comunicada con el puerto de la ciudad (Carrasco *et al.*, 2003). Como ya se ha dicho, en el siglo II al menos el pórtico oriental fue ocupado por tabernas y, coincidiendo con lo hasta ahora visto, aunque en esta ocasión con una datación más imprecisa entre los siglos IV y V, se produjo la degradación de este espacio público, materializada en el saqueo de parte del enlosado de la plaza y en el derrumbe de la única taberna documentada hasta la fecha, que no volvió a reconstruirse tras esa destrucción.

Ahora bien, este proceso se vio alterado, al menos parcialmente, en el conocido como foro colonial. Para este sector de la ciudad no contamos con información estratigráfica suficiente que nos permita discernir cuál era su situación en aquel momento, si bien contamos con la documentación proporcionada por el ambiente epigráfico. De esta zona proceden ciertos pedestales honoríficos, destinados a soportar sendas estatuas (Arce, 1977-1978, pp. 259-262) dedicadas a diversos emperadores del siglo IV por importantes funcionarios de la administración de la diócesis. En concreto contamos con las dedicaciones de Octavius Rufus, *praeses* de la Bética, a Constancio Cloro (CIL II²/7, 261) o Constantino (CIL II, 2204), la de Egnatius Faustinus, también *praeses* de la provincia, a Constantino I o Constantino II (CIL II²/7, 264) y la de Decimus Germanicus, ya con el título de *consularis* de la Bética, a Constancio II (CIL II²/7, 265). La presencia de estas tres inscripciones dedicadas por tres gobernadores a otros tantos emperadores permite suponer que, a diferencia de lo que ocurría en los casos anteriores, aquí sí se mantuvieron las funciones públicas, al menos durante la primera mitad del siglo IV. No obstante, lo cierto es que esta situación se vio alterada poco tiempo después y, tras la erección de

las dedicaciones mencionadas, probablemente aún durante el siglo IV o poco más tarde, el pavimento de la plaza se fue colmatando y ocultando por la acumulación de vertidos, para pasar posteriormente a la ocupación parcial de lo que antes había sido espacio abierto por nuevas construcciones, en las que volvía a ser frecuente la reutilización de material arquitectónico de las edificaciones anteriores (Aparicio-Ventura, 1996; Carrasco, 2001, p. 207).

Tradicionalmente y ante la ausencia de otros criterios, este proceso de abandono de gran parte de las áreas públicas de la ciudad se había achacado a la crisis de las instituciones ciudadanas o, sobre todo, a la pérdida de la capitalidad de la provincia en favor de *Hispalis* durante el siglo IV. Sin embargo, el hallazgo del conjunto palatino de Cercadilla ha permitido replantear la cuestión en nuevos términos (Hidalgo, 1996a).

Sin duda, la construcción del palacio supuso un importante cambio para la ciudad, tanto en lo referente a la distribución de los espacios representativos, como en lo concerniente a su propia imagen. A partir del análisis de las distintas evidencias existentes en relación con el monumento y como ya hemos expuesto en distintas ocasiones, pensamos que el edificio en su concepción original constituyó el palacio y sede del emperador Maximiano Hercúleo, relacionado con la presencia del augusto en *Hispania* entre los años 296 y 297 y con el proceso de descentralización de las sedes imperiales desde Roma a zonas periféricas, que llevaría consigo la creación de nuevas sedes imperiales. Ello supondría el último *impulso oficial* que debió de recibir la ciudad antes de adentrarse en la antigüedad tardía. No obstante y a pesar del impulso revitalizador que supuso la creación del palacio para la Córdoba bajoimperial, lo cierto es que entre los siglos III y IV la ciudad se vio sumida en una transformación progresiva, que afectó no sólo a los espacios y edificios públicos hasta ahora vistos, sino a la ciudad en su conjunto, y que anunció los nuevos cambios que trajo consigo la antigüedad tardía.

En este sentido, las labores de mantenimiento que permitían el buen uso de la infraestructura urbana poco a poco dejaron de realizarse. Desde finales del siglo III y sobre todo a partir ya del siglo IV se dejó de realizar también el mantenimiento de las calles. A consecuencia de este hecho se produjo la colmatación paulatina del pavimento de las vías urbanas, provocado por los derrumbes de los edificios del entorno —que no se elimina-

ron—,⁶ por la acumulación de todo tipo de vertidos o, sencillamente, por el propio saqueo de las losas de las calles, en algunos tramos con tal intensidad que no quedó ninguna de las losas de pudinga que cubrían todas las calzadas de la *Colonia Patricia*. Del mismo modo, los pórticos de las calles se ocuparon con construcciones privadas, que invadieron de esta forma el espacio público.⁷

En ese momento las cloacas comenzaron a colmatarse también como consecuencia del cese de las labores de mantenimiento y limpieza y, junto a ello, los elementos vinculados al abastecimiento de agua a la ciudad, como es el caso especialmente de los *lacus*, también desaparecieron.⁸ Tales elementos ya no desempeñaban en aquel momento ninguna función, como consecuencia de la obliteración del circuito de abastecimiento de agua a la ciudad. Por su parte, de los acueductos, al menos alguno continuó en funcionamiento, aunque en precario, como se deduce de su reutilización tras la invasión islámica,⁹ si bien el circuito

6. Éste es el caso del tramo del cardo menor, documentado en el antiguo convento del Corpus Christi (hoy Fundación Gala), donde se ha podido constatar que, entre finales del siglo III y el siglo IV, tras el derrumbe de la casa colindante, no se retiraron los escombros y se mantuvo el espacio de tránsito sobre la superficie irregular de dichos escombros (SORIANO, 2003). El hecho de no retirarse los escombros, acumulados en la fachada inmediata, ha permitido observar cómo se encontraba esta fachada en el momento en el que se produjo el derrumbe y comprobar su degradación, y ha mostrado un zócalo de sillares muy erosionado en el que incluso ya se habían incorporado parches de argamasa para paliar esa erosión (fig. 2 y 3).

Más profundo todavía es el efecto de este proceso en el espacio urbano colindante al teatro romano (CARRILLO, 2003), donde, al igual que ocurrió con el muro de contención de las terrazas inmediatas al teatro, aquí también en un momento avanzado del siglo III se produjo el derrumbe de las construcciones inmediatas sobre el trazado de un cardo menor, si bien en dicho caso este sector parece que quedó prácticamente abandonado en aquel momento.

7. Como es el caso del tramo del decumano documentado en la calle Ramírez de las Casas Deza (HIDALGO, 1993; 1994).

8. Éste es el caso de los *lacus* documentados en la calle Ramírez de las Casas Deza (HIDALGO, 1993; 1994) y en el Colegio de Santa Victoria (CARRILLO, 2003).

9. Esto es lo que ocurre con el acueducto documentado en las inmediaciones de Cercadilla, en concreto en la estación de autobuses, reutilizado por Al-Hakam II (VENTURA, 1996, pp. 185-186; MORENO *et al.*, 1997). Esta misma circunstancia se puede colegir también a partir de los testimonios de Ibn Abi-Fayyad y al Maqqari, en concreto a través del pasaje que narra la toma de Córdoba por parte de Mughit en 711, que hace referencia al hecho de que, al refugiarse el gobernador visigodo con sus soldados en la iglesia de San Acisclo (muy probablemente Cercadilla), pudo resistir gracias a la existencia

de distribución interno de la ciudad experimentó la misma suerte que pórticos, enlosados, *lacus*, etc.

Algo muy similar ocurrió con la edificación privada. Son muy pocas las nuevas casas que se construyeron a partir de aquel momento. Las evidencias con que contamos al respecto se reducen en gran medida a los mosaicos. A través de estos elementos se puede observar que durante el siglo III hubo todavía una considerable actividad edilicia, que se ve ya muy mermada una vez iniciado el siglo IV (Blázquez, 1981, pp. 13-56; Guardia Pons, 1993, pp. 175-188; Moreno, 1997). La tónica general para esas fechas era sin duda la perduración y reutilización de las casas de los siglos anteriores.¹⁰

No obstante, la degradación de la vivienda aumentó progresivamente, de manera que, ya en el siglo V, se ocuparon los pórticos de las calles con sencillos espacios de habitación (Hidalgo, 1993, p. 109). Del mismo modo, a partir de entonces las nuevas construcciones presentaron una progresiva degradación técnica, con la aplicación de técnicas edilicias más sencillas, recurriendo en gran medida a la reutilización en precario de todo tipo de materiales procedentes de las edificaciones anteriores, en buena parte procedentes de los edificios públicos sobre los que se construyeron las nuevas viviendas,¹¹ la incorporación en los suelos de sencillos pavimentos de tierra apisonada, etc.

Por su parte, el recinto amurallado y las actuaciones que se llevaron a cabo en él en época tardía, plantean distintas incógnitas, que por lógicas limitaciones de espacio no podemos tratar aquí con el detalle que merecen. Una cuestión importante y la primera incógnita por resolver con respecto al recinto amurallado es la concerniente al ángulo nordeste. En esta zona el único tramo de muralla hasta ahora conocido (plaza de Colón, 4), que continúa además sin ningún quiebro ni alteración el trazado lineal del tramo inmediato de época republicana (antigua Tabacalera), se superpone a los pavimentos de *tessellatum* y *sectile* de una casa de época altoimperial, lo que obliga a fechar su cons-

de una acequia subterránea, que a tenor de lo temprano del testimonio se debe interpretar como un acueducto romano que todavía se mantenía en uso (HIDALGO, 2002, p. 365).

10. Sobre la arquitectura doméstica de la Córdoba romana, véase CARRILLO, 1999. Ejemplos especialmente interesantes de esta nueva concepción de la arquitectura doméstica son la casa documentada en la calle Munda (BERMÚDEZ *et al.*, 1991) y la que se construyó en el siglo IV en lo que era la plaza del templo de la calle Claudio Marcelo.

11. Véase nota 2.

trucción, o al menos su refacción, a partir del bajo Imperio.¹²

Junto a ello, también conocemos diversas remodelaciones de distinta índole que en época tardía se llevaron a cabo en distintos puntos de la muralla de la ciudad. En primer lugar, en el tramo sur, la puerta del puente, recientemente documentada, (Carrasco *et al.*, 2003), muy probablemente en origen tripartita, se cegó parcialmente en aquel momento para facilitar su protección y defensa. En concreto se ha comprobado que el vano este quedó cegado, con lo que es muy probable que el opuesto, aún no documentado, fuera también obliterado y quedase abierto sólo el central. A partir de los escasos criterios cronológicos disponibles, en este caso los excavadores han propuesto una cronología amplia que abarca del siglo III al VI.

Por otro lado, en el extremo oeste del decumano máximo, muy cerca de la puerta de acceso a la ciudad (avenida de la Victoria, 17), se llevaron a cabo también distintas transformaciones vinculadas a la muralla republicana. En primer lugar, al paramento externo se le adosó una plataforma de sillares, que llegó a alcanzar cuatro hiladas de sillares en altura y que se puede interpretar como refuerzo de la muralla. Ante la ausencia de criterios directos, este muro de refuerzo se ha fechado en torno al siglo III por comparación con otro similar construido delante de la terraza del templo de la calle Claudio Marcelo¹³ (Ruiz, 2003). En segundo lugar, junto a la plataforma y rompiéndola parcialmente, se conservó parte de un muro perpendicular a la muralla, que debió de corresponder al arranque de un torreón adosado a su paramento externo y que debía de estar en relación directa con la estructura defensiva de la inmediata puerta que conectaba con el decumano máximo. Ante la ausencia aquí también de criterios cronológicos precisos, el excavador propone una cronología tardía para este torreón (*ibid.* 480-481) y, con ello, para la transformación del sistema defensivo de la puerta.

12. Sobre este complicado tramo de la muralla, cuya excavación no ha sido publicada, véase especialmente COSTA, 1990 y VENTURA *et al.*, 1996, p. 92. Por su parte, MURILLO y JIMÉNEZ, 2002 lo incluyen en el trazado de la muralla republicana.

13. En las excavaciones que bajo la dirección de León se llevan a cabo en la actualidad en el lienzo sur de la muralla, dentro del recinto del alcázar cristiano, se están detectando también distintas transformaciones de la muralla, de las que alguna quizá coincida en cronología con las que aquí se apuntan, si bien para su datación precisa habrá que esperar al progreso de los trabajos de excavación e investigación.

Finalmente en el extremo opuesto del decumano máximo y también junto a la puerta de acceso a la ciudad (calle Alfonso XIII), la muralla vuelve a presentar ciertas transformaciones (López, 2002), de las que destaca especialmente la reconstrucción de un tramo de la muralla —que quizá en ese momento se encontraba derruido—, para lo que se utilizaron sillares reutilizados (fig. 4). En este caso y en contraste con los anteriores, sí se ha contado con criterios cronológicos precisos, que permiten fechar esta reparación en el siglo VI.¹⁴

Si relacionamos estas transformaciones con la situación política en la que se encontraba Córdoba en aquel momento, la conclusión realmente es clara: el único conflicto de verdadera importancia en el que se veía inmersa la ciudad era el enfrentamiento e implicación en los conflictos visigóticos. En primer lugar, a través del frustrado cerco de Agila de 550, que, acuartelado en la profanada San Acisclo, fue finalmente derrotado. En segundo lugar, por su implicación en el enfrentamiento entre Leovigildo y Hermenegildo, dando cobijo a Hermenegildo, finalmente cercado en Córdoba y derrotado por su padre, lo que llevaría a la toma por segunda y ya definitiva vez de la ciudad por los visigodos el año 584.

No vamos a entrar en la importancia y trascendencia de estos conflictos, pero sí en la obvia repercusión que debió de tener en las ciudades afectadas, de lo que tenemos prueba clara en *Itálica* —de interés para el caso que aquí nos ocupa—, desde donde Leovigildo llevó a cabo el cerco a su hijo, refugiado en Sevilla, y de la que sabemos que sus murallas fueron restauradas con tal motivo.¹⁵

De los tres puntos de la muralla antes mencionados, tan sólo en el tramo que coincide con el extremo este del decumano máximo contamos con una cronología precisa, que además coincide con el período de inestabilidad y conflictos en el que se vio inmersa la ciudad en el tercer cuarto del siglo VI. Es por ello que pensamos que todas estas transformaciones deben de responder al mismo fenómeno y relacionarse con el refuerzo de los sistemas defensivos de los que debió de ser objeto la ciudad en aquel entonces. Ello debió de coincidir además con la situación en la que se encontraba el resto del sur peninsular durante los siglos VI y VII, en el que las *civitates* fortificadas —que alcanza-

14. En especial por la aparición de un fragmento de Hayes 99 en D2 (LÓPEZ, 2002, p. 107).

15. JUAN DE BICLARO, *Chronica*, 571, 3: «Leouegildus muros Italicae antiquae ciuitatis restaurat, quae res maximum impedimentum Hispalensi populo exhibuit».

ron tal condición a partir del refuerzo de unas murallas construidas antiguamente que hacía mucho apenas desempeñaban labores defensivas—, jugaron un papel muy importante en la definición del reino visigodo peninsular.¹⁶

Este proceso fue unido también al paulatino desdoblamiento del espacio intramuros, consecuencia quizá no tanto del descenso de la población como de la aparición de un nuevo patrón de asentamiento y distribución de la población dentro de la ciudad. Poco a poco grandes áreas del tejido urbano quedaron sin edificar, utilizadas probablemente como simples huertas o vertederos. Como consecuencia de ello, en el siglo VI nos encontramos con un fenómeno repetido en la misma época en otras ciudades, pero que pocos siglos antes habría sido inadmisibles: la aparición de enterramientos en el interior del recinto amurallado, en especial en el sector norte de la ciudad.¹⁷

La presencia de enterramientos en la zona norte del perímetro amurallado (fig. 1) está directamente relacionada con la concentración de los nuevos centros de poder de la ciudad tardoantigua en la zona sur, en las inmediaciones del río, en especial en lo que se refiere a la incorporación del palacio del gobernador visigodo en el solar que posteriormente ocupó el alcázar omeya y de la basílica de San Vicente en el lugar que más tarde ocupó la mezquita aljama. El abandono de la zona más alta del recinto intramuros, el núcleo fundacional, más fácil de defender, en contra de lo que suele ser más habitual en otras ciudades, como es el caso de *Itálica* o *Tarraco*, se produjo en Córdoba en favor de la aproximación al río. Tal circunstancia parece indicar el importante papel que todavía debía de estar desempeñando en aquellos tiempos el río en la vida de la ciudad o, sobre todo, el interés estratégico que conllevaba la protección del puente inmediato.

16. Sobre la importancia de las ciudades fortificadas del entorno de Córdoba en época visigótica, véase SALVADOR, 2002.

17. En concreto nos encontramos al menos con un enterramiento paleocristiano en el límite noroeste de la ciudad, junto a la muralla, en la Ronda de los Tejares (Edificio Riyadh) (MARCOS y VICENT, 1985, p. 244, núm. 96), otro, en este caso infantil, en el cuadrante nordeste, en la calle Ramírez de las Casas Deza (HIDALGO, 1993, p. 109), uno más junto al lienzo este de la muralla, en la calle Ambrosio de Morales (BERMÚDEZ *et al.*, 1991, pp. 57-58); otro en la iglesia de Santa Clara (MARFIL, 1996) y, finalmente, al menos cuatro más en el recinto del Museo Arqueológico, sobre las ruinas del teatro y en las plazas colindantes. En todos los casos son sencillos enterramientos, sin ajuar alguno, practicados todos, salvo uno, en cista de téglulas.

Ya en otro orden de cosas, no se debe pasar por alto la incidencia y repercusión de la implantación y propagación del cristianismo, a través de sus diferentes manifestaciones, en la imagen de la ciudad. Sin duda, la difusión de este culto experimentó un importante desarrollo en la Córdoba del siglo IV. Prueba de ello es la propia figura de Osio, obispo de Córdoba, que tras las persecuciones tetrárquicas desempeñó un destacado papel en la difusión y consolidación del cristianismo en el Imperio —con sus consecuentes implicaciones políticas—, al convertirse en mentor de Constantino. A ello habría que añadir el importante grupo de sarcófagos del siglo IV localizado en Córdoba,¹⁸ uno de los conjuntos más relevantes de la Península Ibérica, importados de la propia Roma, posiblemente como flete de retorno de los barcos que conducían a la *Urbs* los productos béticos. Estos sarcófagos dan fe de la existencia de una sólida aristocracia cristianizada en la Córdoba del siglo IV, que constituye el sustrato de aquella otra que, abanderada por la oposición al arrianismo visigótico, mantuvo viva la tradición hispanorromana y su independencia hasta un momento avanzado del siglo VI.

De las iglesias construidas en la ciudad, elemento fundamental para el estudio de la implantación del culto y de la *cristianización* de la topografía urbana, prácticamente no sabemos nada para los primeros momentos, así que es necesario remontarse a un momento más avanzado para perfilar someramente su distribución (fig. 1). En el interior del recinto amurallado indudablemente el enclave principal era la basílica de San Vicente, próxima al palacio visigótico y en las inmediaciones del río. También es posible que existiera otro recinto de culto

18. De estos sarcófagos cabe resaltar el lateral con la representación de Daniel entre los leones (fechado entre los años 315 y 320), cuya asignación a Córdoba no es segura, aunque sí probable; el estrigilado conservado en la ermita de los Mártires (330-335), que se quiso identificar con el sarcófago del mártir Acisclo; el frente aparecido en el interior de la mezquita (325-335), reutilizado en época visigótica; varios fragmentos de época constantiniana —alguno quizá algo posterior— reutilizados en *Madinat al-Zahra'* y, muy especialmente, el localizado en la Huerta San Rafael, entre las calles Cruz de Juárez y El Almendro (330-335), con las enjutas de los arcos que dividen el campo decorativo originalmente decoradas con distintas escenas del episodio de Jonás y la ballena, que además es el único caso en el que contamos con documentación rigurosa en relación con el lugar de procedencia (SOTOMAYOR, 1964; 1973; 1975). A este importante conjunto hay que añadir dos fragmentos más de reciente aparición (de 340-350 uno y el otro de época constantiniana), muy probablemente procedentes de Cercadilla (SOTOMAYOR, 2000).

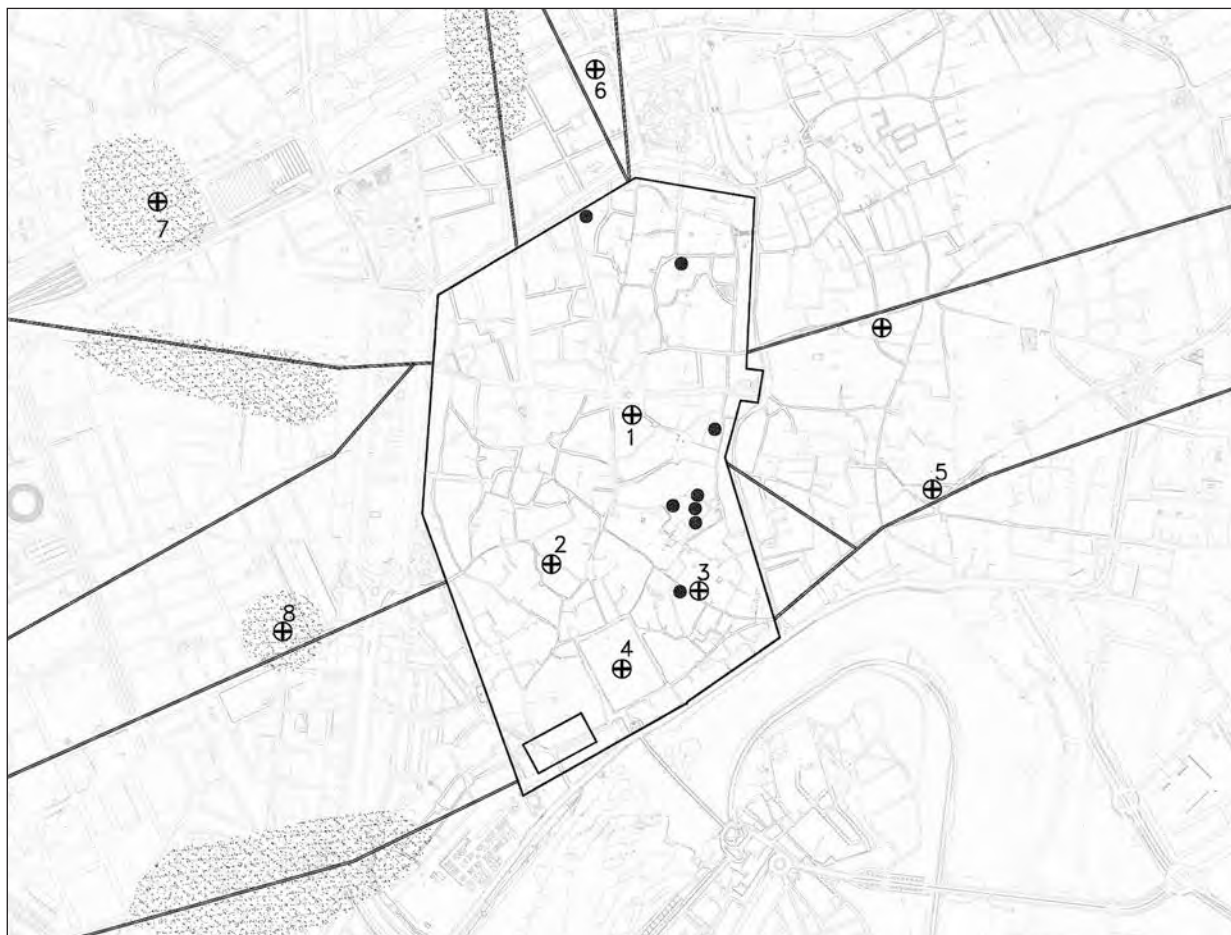

Figura 1. Plano de la Córdoba tardoantigua. Los círculos inscritos indican los enterramientos documentados intramuros, los círculos con cruz, los centros de culto o posibles centros de culto y las zonas tramadas, las principales necrópolis.

hacia la zona central de la ciudad (fig. 1, núm. 1), en los alrededores de la actual plaza de las Tendillas, donde aparecieron multitud de ladrillos decorados y una inscripción, realizada sobre una columna y aparecida junto a fragmentos de otras, en la que la utilización del término *fundavit* hace pensar en la fundación de un templo, o bien en la refacción de uno preexistente (CIL II²/7, 640). Especialmente destaca el hecho de que, a tenor de la cronología de la inscripción (año 661), la actividad edilicia de los edificios cristianos de la ciudad se mantuvo activa en un momento avanzado.

Del mismo modo, se ha recuperado también un conjunto importante de ladrillos decorados (González-Moreno, 1997), con la inscripción «Marciane/Vivas in [Christo]», en el cuadrante sudoeste de la ciudad (asilo de las Hermanitas de los Pobres, calle Buen Pastor) (fig. 1, núm. 2), donde también se puede presumir la posible presencia de una iglesia, fechable entre los siglos V y VI.

A ello habría que añadir el reciente hallazgo de

un nuevo edificio de culto en el cuadrante sudeste de la ciudad, en el antiguo convento de Santa Clara (fig. 1, núm. 3). Según los excavadores, nos encontramos ante una iglesia de planta de cruz inscrita, similar a otras de Constantinopla, Ravena, Palestina y, sobre todo, a la basílica de *Sa Carrotxa* (Marfil, 1996). La misma planta aplicada, de la que se cuenta con escasos testimonios, así como la decoración de uno de los mosaicos del edificio, fechado a mediados del siglo VI, han sido argumentos para defender la presencia bizantina en Córdoba. Si bien, como ya ha expuesto Ramallo, «es difícil plantear que exista una construcción bizantina [en Córdoba] aunque sea cruciforme: entonces S. Vicente de Valencia sería bizantina».¹⁹

19. Al respecto véase el debate de la primera mesa redonda del Congreso Visigodos y Omeyas (CABALLERO y MATEOS, 2000), donde se recogen las dudas de S. Ramallo, G. Ripoll y otros investigadores sobre la interpretación de Santa Clara y la supuesta presencia bizantina en Córdoba.

Figura 2. Cardo menor de la Fundación Gala. Estado en el que quedó el espacio de tránsito a partir de finales del siglo III (foto: P. Soriano).

Será necesario llevar a cabo un análisis detenido y riguroso del monumento para conocer y comprender a fondo su planta y llegar con ello a una interpretación lo más veraz y rigurosa posible.

Fuera del recinto amurallado también se construyeron algunas iglesias, a las que se asocian sendas necrópolis densamente ocupadas. Ello supone una importante transformación de la concepción y función del espacio extramuros, de manera que, frente al uso funerario y doméstico —con la creación de varios *vici*— que experimentó en épocas precedentes, se introdujo entonces un novedoso uso, el cultural, con la incorporación de las iglesias. Los nuevos centros de culto determinaron y polarizaron además la distribución de buena parte de las necrópolis de época tardoantigua, anteriormente distribuidas en torno a las vías.

En relación con estos edificios, en el sector este se puede localizar un primer espacio cultural en la zona ocupada por la actual iglesia de San Pedro y aledaños (fig. 1, núm. 5), tradicionalmente identificado con la iglesia de los Tres Santos —Fausto, Genaro y Marcial— (Flórez, 1753, pp. 329-332). En este mismo lugar apareció en el siglo XVI una cripta y una inscripción fechada en los siglos V y VI,

cuyo texto alude a las reliquias de los mártires Fausto, Genaro, Marcial, Zoilo y Acisclo (IHC 126; ICERV 324; CIL II²/7, 638). También hay constancia de la aparición en la zona de un «cementerio paleocristiano» (Marcos y Vicent, 1985, p. 242) y de «una necrópolis mozárabe del siglo XI» (Marfil, 2000, p. 86).

Más interesantes son los vestigios con que contamos para el sector norte. En la zona de la Huerta de San Rafael se dispone una importante necrópolis que tiene su origen en época tardorrepública-julioclaudia, de la que procede el famoso sarcófago con la representación de las puertas del Hades. El uso *aristocrático* de esta necrópolis se confirma por la presencia en época constantiniana del sarcófago paleocristiano con las representaciones del episodio de Jonás y la ballena, junto a otros enterramientos sencillos, también de época avanzada, en los que incluso se reutilizaron elementos arquitectónicos de construcciones anteriores (Vicent, 1972-1974) y que evidencian la utilización de este espacio funerario por otros grupos sociales. Algo más al sur, en el Convento de la Merced (fig. 1, núm. 6), en las inmediaciones de la puerta que conectaba con el cardo máximo, se conserva una estructura de carácter hidráulico,

Figura 3. Cardo menor de la Fundación Gala. Estado de conservación de la fachada del edificio colindante a finales del siglo III (foto: P. Soriano).

localizada durante la remodelación parcial del edificio efectuada en 1970, que quizá pudiera formar parte del baptisterio de una iglesia que se debió de ubicar en el mismo lugar (Marcos, 1977, pp. 58-59; Hidalgo, 1996b; Hidalgo y Ventura, 2001).

La estructura en cuestión está constituida por una construcción de evidente carácter hidráulico, que mide 4,35 m de longitud interna y 3,25 m de anchura máxima (fig. 5 y 6). Los muros que la definen alcanzan 0,45 m de grosor, mientras que la altura interna máxima conservada es de 1,55 m. Está dividida interiormente en dos espacios independientes, uno ultrasemicircular y otro rectangular, de los que el segundo cuenta con dos escaleras laterales que permiten el descenso a su interior. La obra se llevó a cabo mediante *opus caementicium*, revestido en el interior con *opus signinum*, que incorpora en los vértices el típico bocel propio de las construcciones hidráulicas de época romana.

Se ha pensado, no sin reservas, que tal estructura pudo corresponder a una pila bautismal paleocristiana (Marcos, 1997), la única con la que hasta el momento contaríamos en la capital. No obstante, lo cierto es que la construcción cuenta con ciertas peculiaridades que impiden que se pue-

da aceptar de forma definitiva tal asignación. Por una parte, la incorporación de sendas conducciones en los escalones, destinadas al abastecimiento y desalajo del agua, resulta extraña por su complejidad para una pila bautismal. Por otra parte, su configuración formal no responde en sentido estricto a los tipos de baptisterios hasta ahora conocidos, y sólo presenta cierta similitud con el baptisterio cruciforme de Torre de Palma. Sin embargo, el baptisterio de Torre de Palma tiene unas dimensiones mucho más discretas, más acordes con una estructura de tal naturaleza, y en ella se incorporan dos espacios laterales en lugar de uno, que además están conectados con el receptáculo rectangular, al que, eso sí, también se descende mediante sendas escaleras laterales.

Es tan sólo la incorporación de las dos escaleras que permiten descender al interior de la cubeta rectangular y, sobre todo, la circunstancia de situarse frente a frente en los laterales, a modo de *gradus descensionis et ascensionis*, lo único que permite plantear la posibilidad de que esta interesante construcción cordobesa pudiera corresponder a un baptisterio —de tipo único. No obstante, el carácter excepcional, tanto en forma como en

Figura 4. *Refectio* del siglo VI del tramo este de la muralla (calle Alfonso XIII) (en el ángulo inferior derecho) (foto: N. López).

Figura 5. Posible baptisterio conservado en la actual Diputación Provincial (antiguo convento de la Merced).

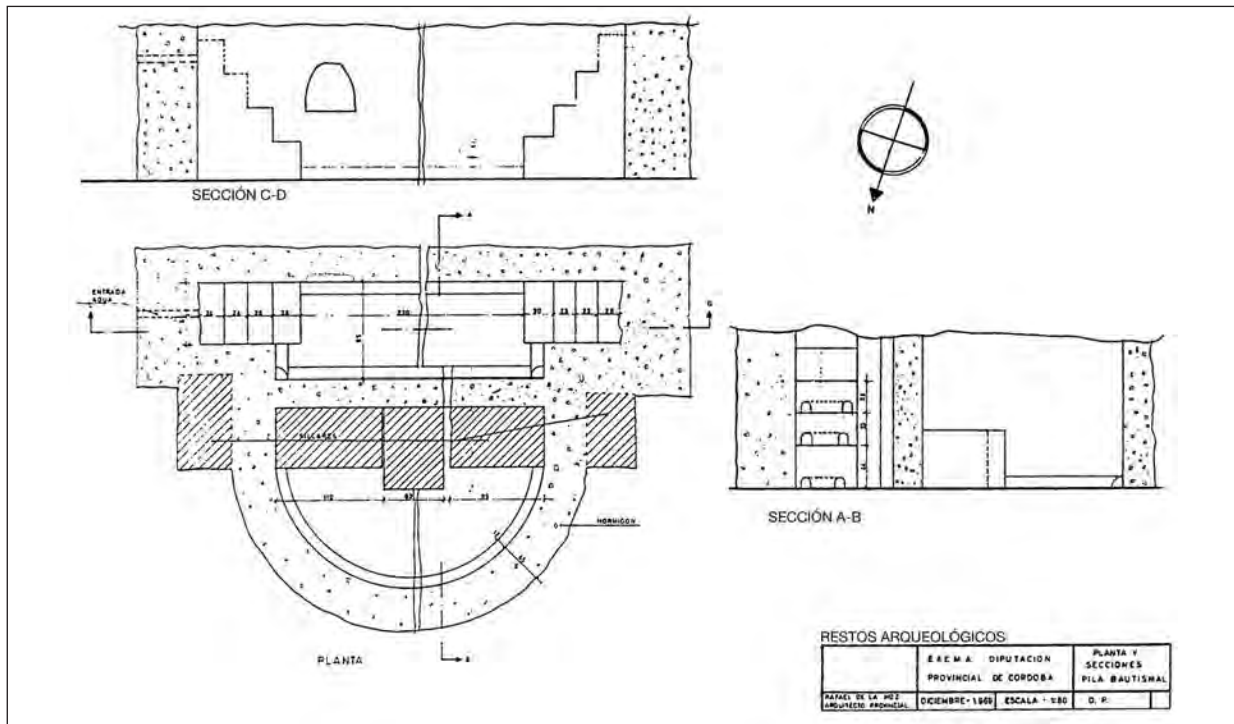

Figura 6. Planta del mismo edificio.

Figura 7. Lápida del obispo Lampadio.

magnitudes, de esta interesante construcción, así como los problemas de interpretación que conlleva la posible presencia en esta zona de un baptisterio y, sobre todo, las conclusiones que se pueden extraer del análisis minucioso de las fases constructivas del propio depósito —actualmente objeto de un estudio específico—, permiten apuntar que quizá nos encontremos ante la reutilización y adaptación de una estructura preexistente, a un nuevo uso y función impuesto por la implantación y difusión del cristianismo.

El panorama de las necrópolis y de los nuevos espacios de culto de la ciudad se ve finalmente completado con aquellos situados en el extremo oeste. De los otros tres recintos localizados al oeste, cabe mencionar en primer lugar el propio palacio de Cercadilla (fig. 1, núm. 7) (Hidalgo, 2000), del que pensamos que se reutilizó como centro de culto cristiano ya desde el siglo IV, en lo que muy probablemente constituyó la iglesia martirial de San Acisclo y donde, siguiendo un proceso que debió de ser muy similar al de Santa Eulalia de Mérida, fueron enterrados los obispos Lampadio y Sansón (fig. 7 y 8). En segundo lugar, la necrópolis localizada en el Cortijo de Chinales (fig. 1, núm. 8) (Sánchez, 2000), asociada a algunos vestigios de un edificio interpretado como basílica. Y, por último, los vestigios —en este caso sólo funerarios— localizados en el cementerio de Nuestra Señora de

Figura 8. Anillo sello del obispo Sansón.

la Salud (Romero de Torres, 1909, pp. 489-496), ya en las proximidades del río.

Todo lo hasta aquí expuesto, en definitiva, ofrece un paisaje urbano que poco a poco va adquiriendo cierta definición, en el que ya se pueden perfilar algunos de los fenómenos más importantes de esta ciudad en transición, y que sin duda podrá dibujarse con mucha mayor precisión en los próximos años, gracias a las numerosas excavaciones que en la actualidad se están llevando a cabo en la ciudad.

BIBLIOGRAFÍA

- APARICIO, L.; VENTURA, A., 1996: Flamen provincial documentado en Córdoba y nuevos datos sobre el Foro de la Colonia Patricia, *AAC*, 7, pp. 251-264.
- ARCE, J., 1977-1978: Retratos tardorromanos de Hispania: la evidencia epigráfica, *AEspA*, 50-51, pp. 253 y s.
- BERMÚDEZ, J. M. *et al.*, 1991: Avance de resultados de la excavación de urgencia en calle Ambrosio de Morales 4, recayente a calleja de Munda (Córdoba), *Antiquitas*, 2, pp. 50-61.
- BLÁZQUEZ, J. M., 1981: *Mosaicos romanos de Córdoba*, Jaén y Málaga, Madrid.

- CABALLERO, L.; MATEOS, P. (ed.), 2000: *Visigodos y omeyas: Un debate entre la antigüedad tardía y la alta edad media. Anejos de AEspA*, 23, Madrid.
- CARRASCO, C., 1990: Informe de la consolidación y traslado a un nuevo soporte del conjunto de mosaicos y piezas de mármol pertenecientes a Plaza de Colón nº 4, *Anuario Arqueológico de Andalucía 1990/III Actividades de Urgencia*, pp. 73-77.
- CARRASCO, I., 2001: Intervención arqueológica de urgencia en un solar sito en calle Góngora número 13, esquina a Teniente Braulio Laportilla (Córdoba), *Anuario Arqueológico de Andalucía 1997/III Actividades de Urgencia*, pp. 199-208.
- CARRASCO, I. *et al.*, 2003: Informe-memoria de la IAU en el Paseo de la Ribera (1999-2001). I. Sector de la Puerta del Puente, *Anuario Arqueológico de Andalucía 2000/III-1 Actividades de Urgencia*, pp. 283-298.
- CARRILLO, J. R., 1999: Evolución de la arquitectura doméstica en la Colonia Patricia Corduba, *Córdoba en la Historia: La construcción de la Urbe. Actas del Congreso. Córdoba, 20-23 de mayo, 1997*, pp. 75-86, Córdoba.
- CARRILLO, J. R., 2003, en prensa: Informe preliminar de la Intervención Arqueológica de Urgencia desarrollada en el patio occidental del Colegio Santa Victoria de Córdoba, *Anuario Arqueológico de Andalucía 2001/III Actividades de Urgencia*, Sevilla.
- CARRILLO, J. R.; HIDALGO, R.; VENTURA, A.; MURILLO, J. F., 1999: Córdoba. De los orígenes a la Antigüedad Tardía, *Córdoba en la Historia: La construcción de la Urbe. Actas del Congreso. Córdoba, 20-23 de mayo, 1997*, pp. 37-74, Córdoba.
- FLÓREZ, E., 1753: *España Sagrada*, tomos x y xi, Madrid.
- GUARDIA PONS, M., 1992: *Los mosaicos de la Antigüedad Tardía en Hispania*, Barcelona.
- HIDALGO, R., 1993: Nuevos datos sobre el urbanismo de Colonia Patricia Corduba: excavación arqueológica en la calle Ramírez y de las Casas-Deza, 13, *AAC*, 4, pp. 91-134.
- HIDALGO, R., 1994: Excavación arqueológica de urgencia en la c/ Ramírez y de las Casas-Deza nº 13 (Córdoba), *Anuario Arqueológico de Andalucía 1991/III*, pp. 118-126.
- HIDALGO, R., 1996a: *Espacio público y espacio privado en el conjunto palatino de Cercadilla (Córdoba): el aula central y las termas*, Sevilla.
- HIDALGO, R., 1996b: Baptisterio de la Diputación Provincial, *Patrimonio y ciudad: Jornadas Europeas de Patrimonio*, pp. 48-49.
- HIDALGO, R., 1997: *El complejo palatino de Cercadilla en Córdoba*, Universidad de Córdoba. [Tesis doctoral inédita]
- HIDALGO, R., 2002: De edificio imperial a complejo de culto: la ocupación cristiana del palacio de Cercadilla, *Espacios y usos funerarios en el occidente romano*, 2, pp. 343-372.
- HIDALGO, R.; VENTURA, A., 2001: Posible baptisterio en el palacio de la Merced, *Funus Cordubensium. Costumbres funerarias en la Córdoba romana*, pp. 250-251.
- JIMÉNEZ, J. L., 1996: Notas sobre un fragmento escultórico procedente del recinto presidido por el templo romano de la calle Claudio Marcelo en Córdoba, *Actas de la II reunión sobre escultura romana en Hispania*, pp. 49-57, Tarragona.
- JIMÉNEZ, J. L.; RUIZ, D., 1994: Resultados de la excavación arqueológica en el solar de la calle María Cristina en Córdoba, situado a espaldas del templo romano, *AAC*, 5, pp. 119-153.

- JIMÉNEZ, J. L.; RUIZ, D., 1999: La contribución del templo de la calle Claudio Marcelo al conocimiento de la fisonomía urbana de *Colonia Patricia Corduba, Córdoba en la Historia: La construcción de la Urbe. Actas del Congreso. Córdoba, 20-23 de mayo, 1997*, pp. 87-96, Córdoba.
- JIMÉNEZ, J. L.; RUIZ, D.; MORENO, M., 1996: Nuevos avances en el conocimiento sobre el urbanismo de Colonia Patricia Corduba en el sector ocupado por el templo romano, *AAC*, 7, pp. 115-140.
- LEÓN, P. *et al.*, 1994: Informe sucinto de resultados de la excavación arqueológica sistemática en el solar de la Casa Carbonell (Córdoba, 1991). Proyecto: Análisis arqueológico de la Córdoba romana, *Anuario Arqueológico de Andalucía 1991/II*, pp. 158-171.
- LÓPEZ, N., 2002: Nuevos datos sobre la muralla este de Córdoba, *Arte, Arqueología e Historia*, 9, pp. 103-108.
- MARCOS, A., 1977: Cuestiones críticas sobre la localización de las iglesias mozárabes dedicadas a Santa Eulalia de Mérida y a Santa Eulalia de Barcelona, *Corduba*, 4, vol. II, fasc. 1, pp. 3-66.
- MARCOS, A.; VICENT, A. M., 1985: Investigación, técnicas y problemas de las excavaciones en solares de la ciudad de Córdoba y algunos resultados topográficos generales, *Arqueología de las ciudades superpuestas a las antiguas*, pp. 231-252, Zaragoza.
- MARFIL, P., 1996: La iglesia paleocristiana de Santa Catalina en el convento de Santa Clara (Córdoba), *Caetaria*, 1, pp. 33-45.
- MARFIL, P., 2000: Córdoba de Teodosio a Abd Al-Rahmán III, *Visigodos y Omeyas. Un debate entre la Antigüedad Tardía y la Alta Edad Media. Anejos de AEspA*, 23, pp. 117-141, Madrid.
- MONTERROSO, A. J., 2003: Cerámica africana en *Colonia Patricia*: aportaciones a partir de la estratigrafía del teatro romano de Córdoba. La terraza media oriental, *Romula*, 1, pp. 187-224.
- MORENO, M. *et al.*, 1997: Nuevos datos sobre el abastecimiento de agua a la Córdoba romana e islámica, *Arte y Arqueología*, 4, pp. 13-23.
- MORENO, M. F., 1997: Nuevas aportaciones al estudio del mosaico romano en Corduba Colonia Patricia, *AEspA*, 70, pp. 101-124.
- MURILLO, J. F. *et al.*, 1997: Córdoba: 300-1236 d. C., un milenio de transformaciones urbanas, *Papers of the 'Medieval Europe Brugge' Conference. Volume 1: Urbanism in Medieval Europe*, pp. 47-60, Zellik-Asse.
- MURILLO, J. F. *et al.*, 2001: El circo oriental de *Colonia Patricia*, *El circo en Hispania romana*, pp. 57-74, Madrid.
- MURILLO, J. F.; JIMÉNEZ, J. L., 2002: Nuevas evidencias sobre la fundación de *Corduba* y su primera imagen urbana, *Valencia y las primeras ciudades romanas de Hispania*, pp. 183-193, Valencia.
- ROMERO DE TORRES, E., 1909: Córdoba. Nuevas antigüedades romanas y visigóticas, *BRAH*, 55, pp. 487-496.
- RUIZ, E., 2003: Intervención Arqueológica de Urgencia en el Paseo de la Victoria, 17, *Anuario Arqueológico de Andalucía 2000/III-1 Actividades de Urgencia*, pp. 475-482.
- SALVADOR, F., 2002: *Fortissimae civitates* meridionales en los siglos VI-VII, *Estudios sobre las ciudades de la Bética*, pp. 447-461.
- SÁNCHEZ, I., 2002: La incidencia del Cristianismo en el mundo funerario romano cordubense, *Espacios y usos funerarios en el occidente romano*, 2, pp. 325-341.
- SORIANO, P., 2003: Intervención Arqueológica de Urgencia en el antiguo convento del Corpus Christi (futura Fundación Gala) de Córdoba, *Anuario Arqueológico de Andalucía 2000/III-1 Actividades de Urgencia*, pp. 447-455.
- SOTOMAYOR, M., 1964: El sarcófago paleocristiano de la ermita de los Mártires de Córdoba, *AEspA*, 37, pp. 88-105.
- SOTOMAYOR, M., 2000: Dos nuevos fragmentos de sarcófagos paleocristianos en Córdoba, *AAC*, 11, pp. 285-300.
- VENTURA, A., 1991: Resultados del seguimiento arqueológico en el solar de C/ Ángel de Saavedra nº 10, Córdoba, *AAC*, 2, pp. 291-308.
- VENTURA, A., 1996: *El abastecimiento de agua a la Córdoba romana II: Acueductos, ciclo de distribución y urbanismo*, Córdoba.
- VENTURA, A. *et al.*, 1996: Análisis arqueológico de la Córdoba romana: Resultados e hipótesis de la investigación, LEÓN, P. (ed.): *Colonia Patricia Corduba, una reflexión arqueológica*, pp. 87-118, Sevilla.
- VENTURA, A.; MÁRQUEZ, C.; MONTERROSO, A.; CARMONA, M. A. (ed.), 2002: *El teatro romano de Córdoba*, Córdoba.
- VENTURA, A.; MONTERROSO, A., 2003: Estudio sucinto de la campaña de excavación 1998-2000 en el teatro romano de Córdoba: la terraza media oriental, *Anuario Arqueológico de Andalucía 2000/III-1 Actividades de Urgencia*, pp. 427-446.
- VICENT, A. M., 1972-1974: Nuevo hallazgo en una necrópolis romana de Córdoba, *AEspA*, 45-47, pp. 113-124.

COLLOQUI

ANÒNIM:

¿Cuándo se va a llevar a cabo la musealización de Cercadilla?

R. HIDALGO:

Esa cuestión estricta de la musealización, para empezar, debería plantearse a quien lo decide, que es la Consejería de Cultura de la Junta de Andalucía. Se hizo en su momento un plan general de ordenación, en el que colaboré con un arquitecto, y parece ser que este verano empie-

zan a crear la infraestructura necesaria para adecuar el yacimiento. Pero realmente no soy quién para contestarle con verdadero conocimiento de causa a esa pregunta, que yo también podría hacer.

J. M. GURT:

Has parlat de l'abandonament de la part nord de la ciutat a partir del segle v i has parlat de la presència d'enterraments al seu interior. Aquests enterraments corresponen a aquesta zona de la ciutat o a la sud?

R. HIDALGO:

Los enterramientos, a partir de lo que hoy en día sabemos, se concentran en la zona norte de la ciudad; en la zona sur no ha aparecido absolutamente ninguno.

J. M. GURT:

Per tant, estan funcionant al mateix temps com a espai funerari les necròpolis perifèriques i la zona nord de la ciutat.

R. HIDALGO:

Realmente yo no llegaría a tanto, a decir zona de enterramiento, porque realmente son enterramientos circunstanciales que están completamente aislados. De momento lo que sabemos es que el más numeroso de los casos es el que cuenta con tres individuos, en el entorno del teatro, con una superficie excavada hasta el momento de un tercio del total del edificio, con lo cual es difícil plantearnos que nos encontramos ante una necrópolis. Es pues más lógico pensar que los que hasta ahora hemos visto son enterramientos ocasionales.

EL ABANDONO DE CARTEIA EN EL SIGLO VI D. C. RESULTADOS DE LA ACTUACIÓN ARQUEOLÓGICA EN LA ZONA BAJA DE LA CIUDAD

*Darío Bernal Casasola** - *Luis Iglesias*** - *Lourdes Lorenzo****

INTRODUCCIÓN

El edificio termal de la ciudad hispanorromana de *Carteia* se localiza en la zona baja de la ciudad, y en la actualidad se encuentra parcialmente excavado. Contamos con un trabajo en el que se plantea la problemática general de estas instalaciones balnearias, realizado por parte de los excavadores de una parte de la edificación en los años ochenta (Presedo y Caballos, 1987, pp. 387-391), así como un estudio de síntesis sobre la técnica edilicia y las fases constructivas del monumento, siendo estas últimas tres centradas respectivamente a finales del siglo I d. C., época medioimperial y remodelaciones del siglo IV d. C., para asistir durante los siglos VI y VII a la reutilización del edificio como necrópolis (Roldán, 1992, pp. 124-129).

La actuación arqueológica, planteada como actuación puntual de apoyo a la puesta en valor del edificio, se centró en tres aspectos encaminados a solventar el problema de evacuación de aguas en la zona, al situarse en la ladera que comunica la parte alta del yacimiento con la línea de costa. Por un lado, el tratamiento perimetral de la zona excavada, para evitar la caída de las aguas por el arroyo y las laderas. Por otro, la actuación en las canalizaciones internas, desde el aprovechamiento de algunas de las existentes de época romana, hasta la instalación de otras actuales para encauzar las arroyadas. Una última fase del proyecto planteado trataba de abordar toda la evacuación hacia las canalizaciones exteriores del yacimiento del agua

embalsada en el interior del complejo termal (Iglesias y García, 2002). Tanto el seguimiento arqueológico del reperfilado y consolidación de perfiles, el acondicionamiento de espacios para las arquetas, y la limpieza y documentación de la zanja preexistente han sido realizados siguiendo la metodología arqueológica en su sentido más riguroso, de tal manera que los resultados de estas labores de limpieza han aportado interesantes datos en cuanto a la estratigrafía, el estudio de los materiales, la cronología y la problemática del abandono de las actividades humanas en este sector de la ciudad y en el edificio termal.

El objetivo fundamental de la intervención efectuada en esta campaña en el edificio termal radicaba en proteger las estructuras del efecto erosivo de las aguas pluviales y solucionar o, al menos, paliar las inundaciones periódicas de las estructuras exhumadas con la consiguiente erosión y proceso de deposición de aluviones sobre los suelos de ocupación de época romana. Esta actuación concreta forma parte de un proyecto a largo plazo que contempla el reaprovechamiento de las canalizaciones originales, mediante su limpieza y puesta en funcionamiento, para evacuar el agua pluvial que se acumula dentro de las distintas estancias, y se centra, específicamente, en la corrección de los aportes exteriores de las arroyadas que confluyen, al estar topográficamente a un nivel más bajo, en el complejo termal.

Para la consecución de este objetivo central se secuenciaron y priorizaron varias actuaciones concretas que consistieron en:

a) Regularización de perfiles: Los testigos dejados por las excavaciones del equipo de F. Presedo (Presedo *et al.*, 1982; Presedo y Caballos, 1987)

* Universidad de Cádiz. Departamento de Historia, Geografía y Filosofía.

** FIGLINA. Gabinete de Arqueología, Desarrollo y Servicio de Patrimonio Cultural S.L.

se habían desplomado debido a la ausencia de medidas de consolidación, y, en algunos puntos, presentaban profundas cárcavas producto de reencauzamiento de las arroyadas producidas por las lluvias hacia el interior del edificio. Este desplome causaba, además, un notable impacto visual en el complejo. Estos perfiles fueron consolidados y enmascarados con cortina vegetal.

b) Limpieza de la zanja perimetral abierta en los años ochenta para evitar el desbordamiento del arroyo estacional para, posteriormente, reconducir las aguas, entubar la zanja y cerrarla para minimizar su impacto en el entorno.

c) Erección de cordones de tierra protegidos con escollera de piedra para su contención en las cimas de los perfiles y a lo largo del contorno del edificio para controlar el resto del agua de lluvia y encauzarla hacia las arquetas previstas.

d) Relleno de regularización de aquellas zonas en las que se producían encharcamientos debido a socavones, cortes arqueológicos previos o espacios no bien nivelados. Estas zonas se cubrieron con geotextil para distinguir el nivel excavado del nivel de relleno en espacios concretos y/o se ubicaron topográficamente indicando potencia de relleno.

Para la correcta ejecución tanto de las labores de reperfilado como de los consiguientes trabajos de documentación y recogida de muestras se realizó una zonificación del área que se iba a intervenir, sin que ello involucrase una diferenciación por cuestiones estratigráficas o estructurales. De este modo el espacio objetivado para su intervención quedó parcelado de la siguiente forma:

1. Posible acceso al complejo termal. Unidades estratigráficas (UE) 1000-1009.
2. Zanja excavada por medios mecánicos en los años ochenta, bajo la dirección de F. Presedo. UE a partir del 2000.
3. Perfil noroeste, entre el acceso al edificio termal y el perfil norte; UE signadas desde la 3000 en adelante.
4. Perfil norte, entre el perfil noroeste y la plataforma del *tepidarium*. UE identificadas a partir de la 4000.
5. Perfil nordeste, pequeño tramo frente a las habitaciones número 22 y 31 de la planimetría del edificio (Presedo y Caballos, 1987, p. 388, lám. 1), involucra solamente dos UE, la 5001 y la 5002.
6. Arqueta 7, sumidero de 6,30 m de longitud por 68 cm de anchura y 50 cm de profundidad que se excavó en el ángulo sudeste del complejo termal. UE 5100 y 5101.

De todo el conjunto, se ha optado por seleccionar para este trabajo los niveles estratigráficos documentados tanto en el acceso al complejo termal (núm. 1) como en el denominado perfil noroeste (núm. 3), ya que se ha considerado ambos contextos lo suficientemente significativos para documentar el proceso de amortización del complejo termal, al tiempo que los materiales recuperados han permitido la definición de una cronosecuencia detallada (fig. 1).

CONTEXTOS ESTRATIGRÁFICOS SELECCIONADOS

Atendiendo a la zonificación del espacio objeto de trabajo en lo que se refiere a la corrección de perfiles, se describirán de forma sucinta las diferentes UE individualizadas así como su interpretación.

Zona de acceso a las termas

En este sector del complejo termal, prolongación natural del perfil noroeste hacia occidente, se procedió a limpiar la estructura y a delimitarla, y dio como resultado una construcción mucho mayor de lo que se pensó en un principio, rompiendo la supuesta simetría de la puerta. El problema para realizar un levantamiento estratigráfico ajustado deriva tanto de su excavación anterior como de la reducida superficie del sondeo de delimitación. En este corte, las UE 1001 y 1002, esto es, capa de humus y arenas de arroyadas recientes, de datación contemporánea, no presentan ningún tipo de interés arqueológico.

La UE 1003 corresponde a la estructura junto a la posible puerta. Se trata de una gran construcción de mampostería trabada con argamasa blanca (*caementicium*) forrada con sillarejo de caliza bien escuadrado (*opus vitatum*), con sillares de gran tamaño de piedra ostionera en las esquinas formando, por consiguiente, *opus africanum*.

En el perfil dejado por las excavaciones de Presedo se define un paquete con matriz arenosa de grano medio, color marrón oscuro y textura suelta, con abundantes inclusiones de compuestos de variada litología, cerámica, teja, ladrillo y paquetes de *opus signinum* (UE 1004); si bien en un principio se interpretó como derrumbe de ladera, posteriormente y vista su reducida extensión se redefinió como el derrumbe de estructuras existentes al oeste-noroeste que no se apreciaba en superficie. El contexto

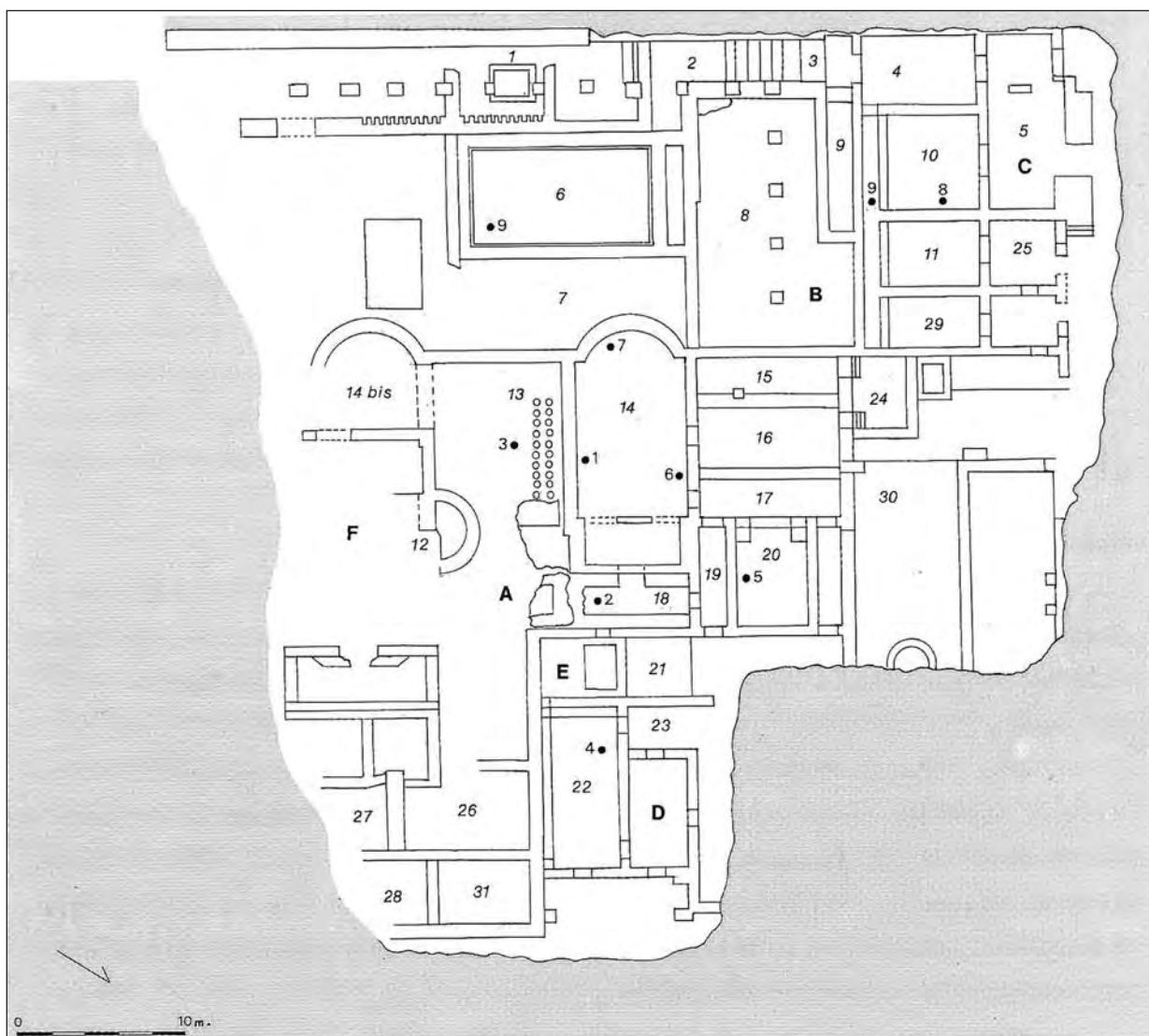

Figura 1. Planta general de las termas de *Carteia* (Roldán, 1992, p. 109, fig. 27), con indicación de la localización de los perfiles objeto de actuación arqueológica.

cerámico representado por esta UE confirma que se trata de un derrumbe de ladera, puesto que aparecen multitud de materiales cerámicos en posición secundaria y muy mezclados. Entre los productos cerámicos diagnosticables se encuentran materiales de época medioimperial (siglos II-IV d. C.), muy fragmentados y rodados, como una boca de ánfora africana del tipo Key V, y altoimperiales, entre ellos un borde de Dressel 7/11 o un asa de Haltern 70 que apuntan cronologías próximas al siglo I d. C.

Bajo este nivel y en gran parte del corte, se extiende la UE 1005, con matriz arenosa color marrón claro con vetas negras de material orgánico y frecuentes inclusiones de mampuestos, material latericio, fauna, malacofauna y cerámica, que presenta una textura compacta, trozos de *opus sig-*

ninum, argamasa y cerámica muy fragmentada. Se define como parte de un derrumbe generalizado que afecta al complejo termal. Esta UE 1005 se excavó de forma independiente a la UE 1007, pero posteriormente, se comprobó su equivalencia, por lo que se unificaron en cuanto a la interpretación de la secuencia, aunque no a la hora de analizar sus materiales, que han sido objeto de estudio, por tanto, de forma autónoma, para tratar de aislar matices cronológicos. Ambos paquetes corresponden a un nivel de derrumbe generalizado que sella gran parte del complejo termal e indica la época de finalización de la actividad en este sector de la ciudad. Ambos niveles cubren la estructura de refuerzo de la supuesta puerta del edificio o UE 1003 y se ubican por debajo de la forma-

ción natural (UE 1008). Cronológicamente se centra en los últimos años del siglo V o en las primeras décadas del siglo VI según los materiales aparecidos en su interior, algunos de los cuales ilustramos en la figura 2, aunque no faltan los residuos altoimperiales, probablemente arrastrados en el proceso de derrumbe. Entre el material residual destacan un fragmento de pátera de barniz negro de la clase B, de producción indeterminada, y un fragmento de ánfora gálica de época altoimperial (G. 4) y un asa de ánfora salsaria bética sincrónica. No faltan materiales residuales más tardíos como algunas formas de ARSW A, concretamente una Lamboglia 1C del siglo III d. C. (Carandini, 1981, p. 26, tav. XIV, núm. 6 y 7), ilustrada en la figura 2 (núm. 6) o incluso fragmentos de ARSW C. El material de época tardorromana representa el mayor porcentaje entre los productos cerámicos. Entre la vajilla fina en ARSW D se puede diagnosticar dos variantes de la Hayes 93B (fig. 2, núm. 1 y 3), fechada tradicionalmente entre el 500 y el 540 (Carandini, 1981, p. 101, tav. XLVII, núm. 2 y 3) y que los últimos trabajos remontan al 460-550 d. C. (Tortorella, 1998, p. 67), además de una Hayes 82B con decoración burilada al exterior (fig. 2, núm. 2), datada entre 460 y 500 (Carandini, 1981, p. 68, tav. XXIX, núm. 11). Se han identificado algunas piezas en lucente (fig. 2, núm. 4 y 5), la primera de ellas una posible Lamboglia 1/3 (Carandini, 1981, p. 5), conjuntamente con algunas formas de común tardorromana, como es el caso de una cazuela baja de borde invasado con asa horizontal (fig. 2, núm. 9), fechada esta última desde el siglo V hasta mediados del VII (Macias, 1999, p. 81, lám. XVII, núm. 6 y lám. XXIII, núm. 30).

Tampoco faltan algunos fragmentos de Late Roman C, *sigillatas* de procedencia oriental, como un ejemplar de Hayes 3 de variante indeterminada. Las ánforas documentadas son salsarias sudhispánicas de las últimas variantes de la Almagro 51c (fig. 2, núm. 10 y 11), cuya cronología perdura hasta finales del siglo V o principios del VI (Bernal, 2002), y que conviven con envases africanos y tipos orientales, entre ellos una Key L1V *bis* muy fragmentada. La presencia de africana de cocina es elevada, entre las que traemos a colación una Lamboglia 10A (fig. 2, núm. 8), así como una posible imitación en común de la misma (fig. 2, núm. 7). Esta forma se data, como mucho, en la segunda mitad del siglo V, y es considerada como residual en contextos de inicios del siglo VI d. C. (Aquilué, 1995, p. 69; Macias, 1999, pp. 171-172).

La UE 1006 corresponde a una delgada capa arcillosa de color verde amarillento con textura compacta e inclusiones frecuentes de cerámica. Se extiende 1 m en dirección este-oeste y 40 cm hacia el norte-sur. Su interpretación es difícil, puesto que no ha sido posible determinar ni su extensión total, ni su relación con otras UE o estructuras.

Bajo las UE 1005 y 1006, ocupando todo el sondeo, se define la UE 1007, en la que se dispara el gradiente de inclusiones, con grandes bloques desprendidos de *opus caementicium*, mampuestos de caliza de mediano tamaño y grandes sillares que conforman una matriz de color marrón oscuro arenosa y textura compacta. Es equivalente a la UE 1005, por lo que su estudio ha permitido confirmar la cronología y el tipo de materiales documentados en su interior, algunos de los cuales ilustramos en la figura 3. Se confirma también en este caso la elevada presencia de material residual como *terra sigillata* hispánica, ARSW A, concretamente una Hayes 2 con hoja de agua (fig. 3, núm. 3) fechada en momentos avanzados del siglo I (Carandini, 1981, p. 24, tav. XIII, núm. 10 y 11) o un asa de ánfora sudhispánica del tipo Key XVI (fig. 3, núm. 12) con sello ANNG (ENIALIS), de taller bético y fechada en momentos avanzados del siglo III o IV (Bernal, 2002). Los materiales datantes corresponden a vajilla de mesa en ARSW D, entre las que se identifican ejemplares de la forma Hayes 93B (fig. 3, núm. 1), datada entre el 500 y el 540 (Carandini, 1981, p. 101, tav. XLVII, núm. 2 y 3) o más recientemente entre el 460 y el 550 (Tortorella, 1998, p. 67) o un ejemplar de la variante más antigua (A) de la Hayes 99 (fig. 3, núm. 2), datada tradicionalmente entre el 510 y el 540 (Carandini, 1981, p. 109, tav. LI, núm. 1) y actualmente entre el 460 y el 480 y el 550 (Tortorella, 1998, p. 67). Vuelve a aparecer la cerámica africana de cocina, tanto un plato tapadera de borde ahumado (fig. 3, núm. 5) como una cazuela del tipo Lamboglia 10A (fig. 3, núm. 4) y un fondo de Hayes 197, todos con cronologías que, como hemos comentado, llegan hasta la segunda mitad del siglo V (Aquilué, 1995), y que en esta ocasión no presentan síntomas de residualidad tales como elevados índices de rodamiento o fragmentación.³ Los elementos de ilu-

3. En este sentido, si la cronología de estos niveles se adentra en las primeras décadas del siglo VI d. C., posiblemente haya que prolongar algunos decenios más la producción final de esta producción. Son interesantes al efecto los comentarios sobre los niveles tardorromanos de *Septem* en las páginas de este mismo volumen.

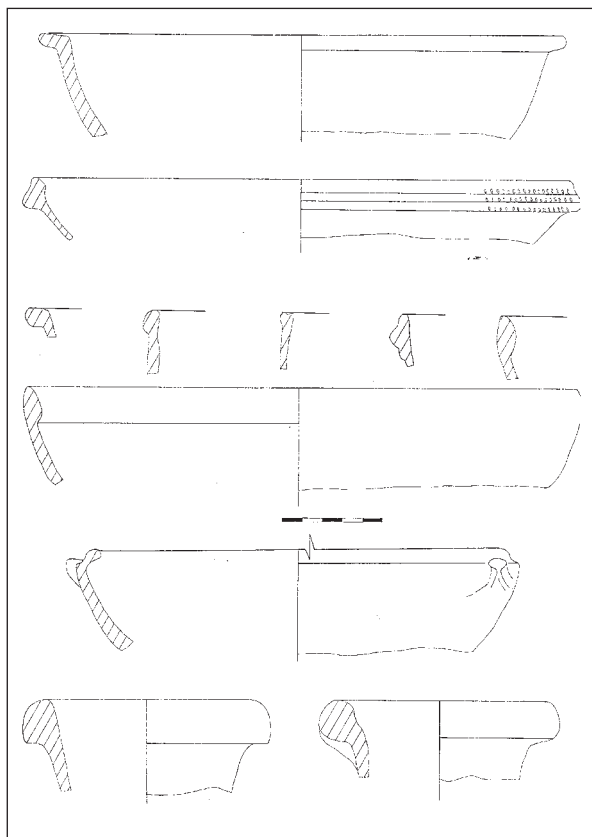

Figura 2. Vajilla fina en ARSW A (n.º 6) y D (n.º 1 y 3), Late Roman C (n.º 2), lucente (n.º 4 y 5), africana de cocina (n.º 8), cerámica común (n.º 7 y 9) y ánforas (n.º 10 y 11) de la UE 1005.

1 y 3. Hayes 93B; 2. Hayes 82B; 4. Lamboglia 1/3; 5. Forma indeterminada en lucente; 6. Lamboglia 1C; 7. Imitación de Lamboglia 10A en común; 8. Lamboglia 10A; 9. Cazuela en común (diam. 41 cm); 10-11. Bordes de Almagro 51C.

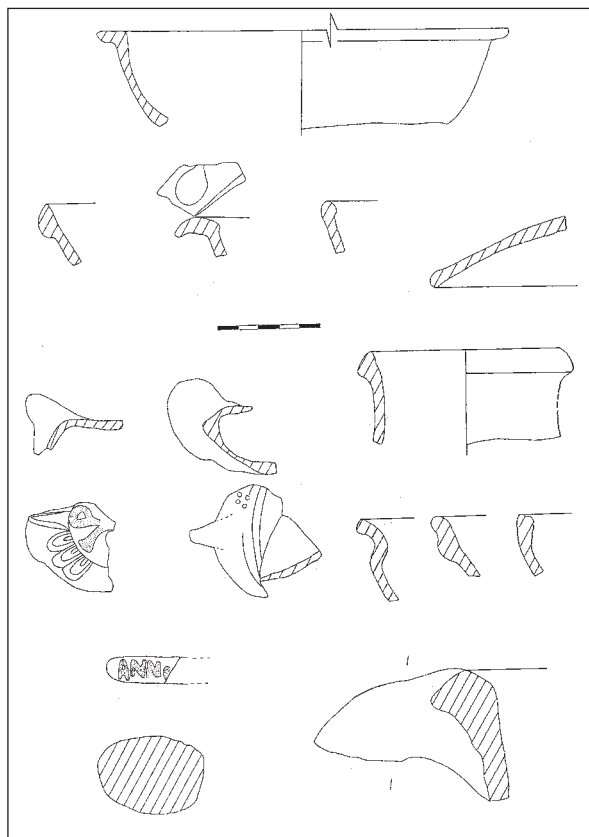

Figura 3. Vajilla fina en ARSW A (n.º 3) y D (n.º 1 y 2), africanas de cocina (n.º 4 y 5), lucernas (n.º 6 y 7), cerámicas comunes (n.º 8-11) y ánfora sudhispánica (n.º 12) de la UE 1007.

1. Hayes 93B (diám. 42 cm); 2. Hayes 99A; 3. Hayes 2; 4. Lamboglia 10A; 5. Plato tapadera; 6. Atlante VIII; 7. Lucerna de disco tardorromana; 8-11. Bordes de común; 12. Key XVI con marca ANNG[ennialis].

minación vienen representados por una lucerna paleocristiana de pasta blanca del tipo Atlante VIII, variante indeterminada, con crismón en el disco y triples ovas concéntricas en la orla (fig. 3, n.º 6), tipo que tradicionalmente perduraba hasta el siglo V (Carandini, 1981, p. 195), y que los últimos estudios han prolongado hasta finales del siglo V o principios del VI d. C. (Mackensen, 1993, pp. 150-151; Pavolini, 1998, p. 123). Junto a ella, una posible Dressel 30 B con glóbulos en la orla y asa maciza, de probable producción africana (fig. 3, n.º 7). Entre las ánforas, a pesar de no ilustrar ningún ejemplar, abundan las producciones africanas, sudhispánicas (borde de Key XIX) y orientales (Key LIII). Las cerámicas comunes son numerosas y variadas, entre las que se distinguen ollitas, cazuelas, jarras y un mortero, algunas de las cuales ilustramos en la figura 3 (n.º 8-11), si bien no se recuperaron fragmentos a mano o a torno lento.

Todo el conjunto y, por lo tanto, el paquete de derrumbe 1005/1007, puede aquilatarse cronológicamente entre los últimos años del siglo V y principios del VI d. C., en un intervalo que genéricamente podemos situar entre el 490 y el 525-530. Para proponer la datación inicial, se han tenido en cuenta tanto el período de llegada y amortización de las formas que arrancan, como pronto, en el 460 (Hayes 82B, 93B y 99A), cifrado en unos veinte o treinta años. La fecha del 525-530 deriva de la ausencia de otras formas que inician su andadura a partir de esos años, caso de las variantes más tardías de la Hayes 99 (Tortorella, 1998, pp. 67-68), y de la presencia de materiales que perduran como mucho hasta principios del siglo VI (lucernas del tipo Atlante VIII, africanas de cocina o ánforas sudhispánicas del tipo Almagro 51C).

Un estrato de matriz arenosa de color marrón claro con vetas amarillentas, textura suelta e inclusiones moderadas de cerámica, ocupa la mitad

oeste del corte con un espesor de 20 cm (UE 1008). Se interpreta como sedimentación natural de arenas relacionadas, probablemente, con un movimiento dunar que se observa en el perfil noroeste del corte de la puerta. Se halla seccionado por las excavaciones de la Universidad de Sevilla en los años setenta y ochenta. Se ha interpretado como evidencias de un momento de génesis natural de suelo, o movimientos postdeposicionales, como lo corroboran unos materiales mezclados en los que aparecen residuos altoimperiales como un asa de lucerna junto a fragmentos de ARSW D y cerámica africana de cocina.

La UE 1009 aparece definida por un relleno de piedras, cerámica y malacofauna, y cuenta con una matriz marrón oscura arenosa, muy compacta, y a partir de su interfaz superior se queda colgado el paramento de UE 1003, por lo que se plantea un problema estratigráfico, ya que si este relleno corresponde al siglo VI d. C., es inviable el mantenimiento de la fábrica de la UE 1003 como de época medioimperial. Sería necesario comprobar si se trata realmente de un relleno de cimentación o si se comporta como aporte de derrumbes tras detracción de los niveles originales. Lo limitado del espacio impide, por el momento, una comprobación precisa de esta cuestión, por lo que sería necesaria una ampliación del corte hacia el supuesto acceso del complejo termal.

El perfil noroeste

Debido a su longitud, cercana a los 20 m, se han diferenciado en el perfil dos tramos (fig. 4). El primero o T-1, entre el corte del acceso a las termas y el quiebro que presentaba el antiguo perfil; y el segundo o T-2, entre este quiebro y el muro de mampostería en seco que se construyó para evitar las avenidas de la arroyada.

Tramo 1

De la cumbre hacia la base pueden distinguirse los siguientes niveles: en primer lugar, un paquete de relleno con varias capas que fueron retiradas de una sola vez al tratarse de un aporte contemporáneo para trazar la antigua carretera entre San Roque y Puente Mayorga (UE 3001). Algunos de los aportes tienen matriz de color marrón oscuro y naturaleza arenosa, mientras que otros, los infrayacentes, son de color marrón claro con vetas amarillentas y areno-arcillosas que descansan sobre un relleno de entre 2 y 4 cm de espesor, de piedra menuda. En algunos puntos aparece una

capa de arcilla roja. En la cumbre del paquete hay una débil capa de grava y asfalto del firme de la carretera. La interfaz de destrucción por erosión producida por el arroyo contemporáneo se ha considerado como UE 3017, mientras que los subsiguientes procesos deposicionales y aluviales, y de sedimentación de gravas y limos en el lecho, se engloban bajo la denominación de UE 3018.

Por debajo se distinguía, en un principio, un solo nivel (UE 3002), pero al comenzar la excavación se observaron diferencias sustanciales entre tres unidades estratigráficas. Dos de ellas correspondían a un relleno relacionado con la carretera (UE 3002A y 3002B) y la tercera y principal, un potente nivel de tierra de labor o UE 3002C. Todas ellas se relacionan con el proceso de formación de suelo tras el abandono y derrumbe de la zona de la ciudad, y podrían relacionarse estratigráficamente con la UE 1008 del corte 1.

La UE 3002A aparece definida en el perfil como un lentejón de matriz marrón oscuro y vetas amarillentas cuya matriz arenosa de granulometría media presenta inclusiones moderadas de piedra pequeña, cerámica, algo de mortero y material latericio. Su textura es relativamente compacta. La UE 3002B, mucho más compacta y de matriz arenosa color pardo, presenta inclusiones frecuentes de pequeñas piedras, material latericio y cerámica. El nivel 3002C presenta una matriz arenosa color marrón oscuro con escasos materiales cerámicos, algo de piedra menuda y muy poco material latericio. Se interpreta como el nivel original de tierra de labranza del cortijo. Se seleccionaron materiales cerámicos de la UE 3002C, entre los que aparece gran cantidad de cerámica tardorromana con numerosos residuos imperiales, algunos de los cuales ilustramos en la figura 5. La cerámica de mesa viene representada por la ARSW D caracterizada por formas como la Hayes 99A (fig. 5, núm. 1), datada entre el 510 y el 540 o el 460-480 y el 550 (Carandini, 1981, p. 109, tav. LI, núm. 1; Tortorella, 1998, p. 67, respectivamente), y un fondo con motivo estampado pisciforme del estilo D (440-500) o E ii (530-600) de Hayes (fig. 5, núm. 4), relacionado con los motivos Atlante núm. 304-308 (Carandini, 1981, p. 124), si bien en nuestro caso posiblemente se asocie al estilo D al no encontrarse el motivo centrado. Es asimismo frecuente la cerámica africana de cocina, siendo diagnosticable la Lamboglia 10A (fig. 5, núm. 2), cuya problemática hemos comentado en los apartados precedentes, y cerámica común de diversa tipología (fig. 5, núm. 3). Entre las ánforas de transporte y almacenaje hay ejemplares de ánforas orientales muy

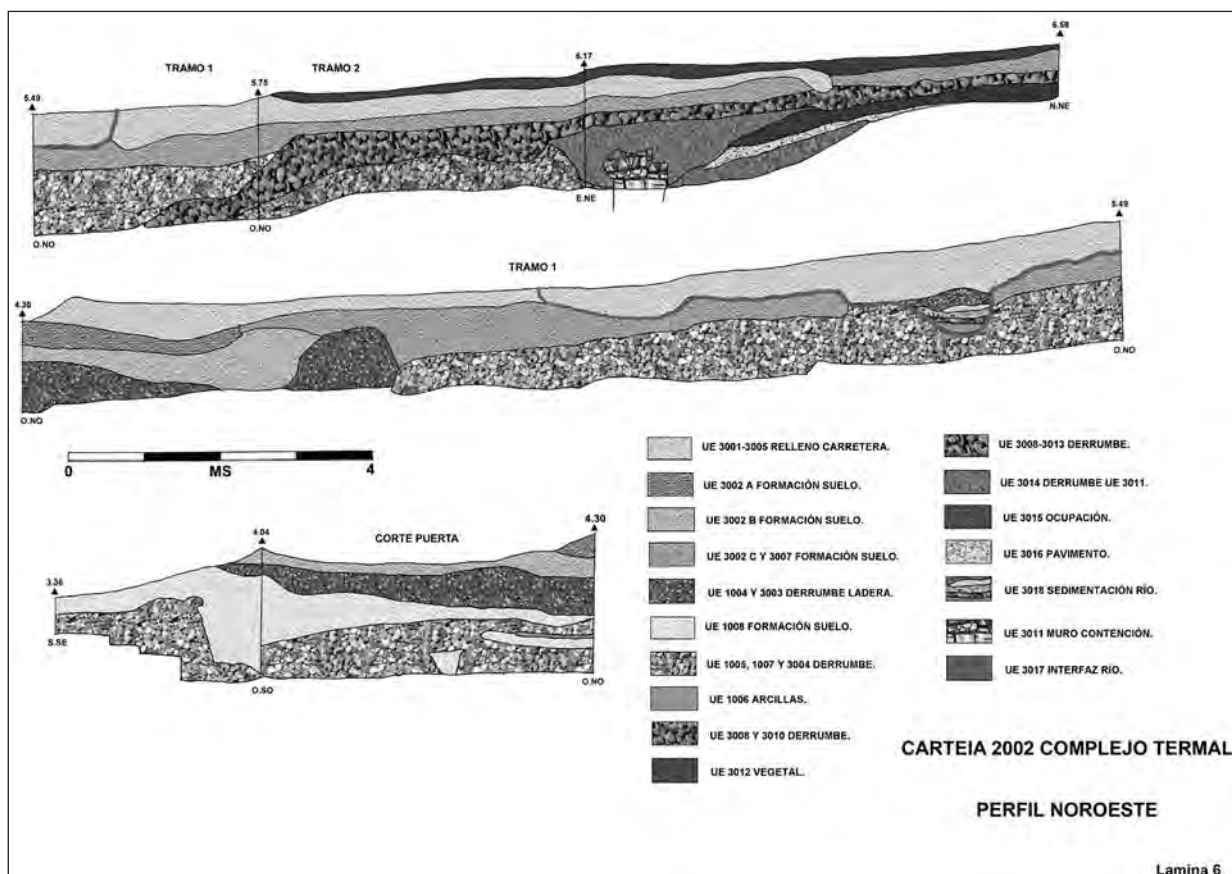

Figura 4. Estratigrafía general del perfil noroeste, con los niveles arqueológicos definidos durante la intervención arqueológica.

rodadas y ánforas africanas emparentables con el tipo Keay V *bis* (fig. 5, núm. 5), con un escalón muy estrecho, cuya producción llega hasta la segunda mitad del siglo V d. C. (Keay, 1984, p. 115; Remolà, 2000, p. 120).

Por debajo se define un estrato de matriz arenosa, color marrón y grano fino (UE 3003) caracterizado por presentar frecuentes inclusiones de mampostería de pequeño tamaño, material latericio fragmentado, nódulos de argamasa, cerámica, un gran fragmento de *signinum* y un sillar de piedra ostionera. Como ocurre con la UE 1004, con la que se relaciona, se interpretó en principio como derrumbe suelto aportado por la ladera, y posteriormente se consideró como un derrumbe de estructuras ubicadas al noroeste del frente del perfil. Son muy abundantes los residuos, entre ellos un ánfora grecoitalica de época republicana o *terra sigillata* hispánica. La vajilla de mesa es ARSW D, entre la que se identifica un fragmento cercano a la familia de la Hayes 104, de atribución no segura. No faltan ejemplares de Late Roman C, relacionados con la forma Hayes 3, variantes E y F (fig. 5, núm. 6 y 7, respectivamente), fechadas cada una de ellas a finales del siglo V o principios

del VI y plenamente en el VI d. C. (Carandini, 1981, p. 232, tav. CXII, núm. 6 y 11; Reynolds, 1995, p. 35; Martín, 1998, pp. 109-115). Tampoco faltan las formas de cerámica común de mesa y preparación de alimentos (fig. 5, núm. 8-10), así como algunos platos tapadera de africana de cocina. Los productos cerámicos destinados al almacenaje y transporte son muy variados, entre los que destacan paredes y pivotes de ejemplares de procedencia africana, entre ellos una Keay V con gradino (fig. 5, núm. 13), forma que perduró hasta avanzado el siglo V (Keay, 1984, p. 115), ánforas sudhispánicas, tanto Almagro 51C, probablemente Beltrán 68 y una Dr. 23 tardía de finales del siglo V o principios del VI (fig. 5, núm. 12) y algunos recipientes orientales fragmentados. Entre los residuos, traemos a colación una Beltrán II A altoimperial (fig. 5, núm. 11).

La UE 3004 se corresponde con la 1005 y la 1007 del corte 1, y se presenta como una unidad con matriz arenosa de grano fino-medio y color marrón oscuro-negruzco y nódulos de mortero blanco, bastante compacta debido a la alta frecuencia de inclusiones de mampuestos de mediano tamaño y material latericio abundante y completo. El

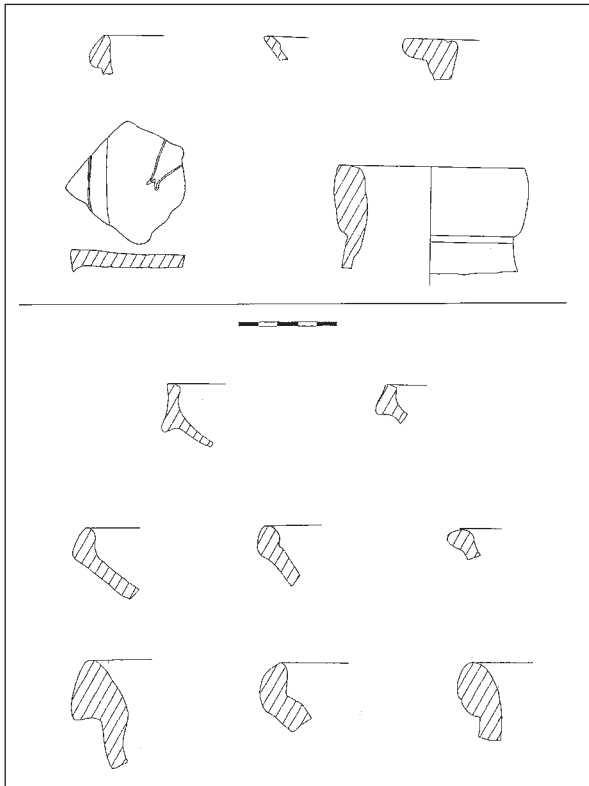

Figura 5. Selección del registro cerámico de la UE 3002C (núm. 1-5) y de la UE 3003 (núm. 6-13).

1. Hayes 99A en ARSW D; 2. Lamboglia 10A en africana de cocina; 3. Borde de forma abierta en común; 4. Fondo de ARSW D con motivo pisciforme estampado; 5. Ánfora africana (Keay V *bis similis*); 6-7. Hayes 3E y 3F en Late Roman C; 8-10. Bordes de cerámica común; 11. Ánfora salsaria bética del tipo Beltrán II A; 12. Olearia bética del tipo Dr. 23; 13. Ánfora africana del tipo Keay V.

contenido cerámico, en cambio, es proporcionalmente menor. Se corresponde, pues, con el derrumbe generalizado del complejo termal (fig. 6). Hacia la base, el derrumbe se compacta aún más y los materiales constructivos, ahora de mayor tamaño, son más abundantes. No es extraña la presencia de residuos altoimperiales, tanto en el material anfórico (Dressel 7/11, Beltrán II salsarias o Dressel 20) como en el de mesa (*sigillatas* gálicas e hispánicas) y medioimperiales (Lamboglia 40 en ARSW C). En este estrato se han contabilizado también un asa de codo de cántaro y un fragmento con vidriado melado al interior, ambos medievales o modernos y que se han considerado como intrusiones. Entre las cerámicas comunes se diferencian aquellas relacionadas con la preparación de alimentos (cazuelas, ollitas, etc.) y otras de mesa (jarras y jarritas). No faltan las africanas de cocina, entre las que se identifica un plato tapadera y una Hayes 197, ni los productos cerámicos de al-

macenamiento y transporte, entre los que predominan las producciones africanas (no diagnosticables por su fragmentación, entre las que destaca un pivote con un grafito), sobre las béticas y orientales. La producción cerámica para mesa y consumo es, predominantemente, ARSW D. Podemos identificar los tipos Hayes 91B, fondos ápodos y con repié, así como un fondo estampado con motivo de palmeta y círculo.

Tramo 2

Es de menor longitud que el tramo 1 y se observan más estructuras de desarrollo vertical en su recorrido que parecían introducirse en el perfil original. En la parte más septentrional, el perfil se encuentra sobreexcavado, y se presentan unos 50 cm del geológico rebajado. Retirando los paquetes según niveles deposicionales naturales y/o antrópicos se distinguen las siguientes unidades estratigráficas:

La UE 3005 se corresponde con la UE 3001, nivel de matriz muy variable, tanto en color como en naturaleza (arcillas rojizas, tierra de color marrón oscuro, nódulos de cal, etc.), con inclusiones moderadas de piedra y, de forma más escasa, de cerámica. Corresponde al mismo nivel de relleno de la infraestructura de comunicación contemporánea. Una fosa de matriz color marrón claro con tonos amarillentos, arenosa, muy suelta y con escasas inclusiones (UE 3006), se distingue junto a la estructura situada al norte. Al excavarla se pone de manifiesto que se trata de una fosa para la instalación de un viento de un poste de la luz, consistente en un grueso madero de pino con un anclaje de acero.

La UE 3007 se corresponde con la UE 3002C, esto es, tierra de labor original del cortijo con matriz marrón negruzca, arenosa y suelta, con inclusiones ocasionales de cerámica y piedra. Está relacionado con el proceso de pedogénesis tras abandono y derrumbe de la ciudad, que constituyó el nivel de uso como tierra de labor para los cortijos modernos, en relación directa con las UE 3002A, B y C del tramo 1 y con la UE 1008 del corte 1.

Se identifica un nivel de derrumbe generalizado en las UE 3008, 3010 y 3013, que se individualizan debido a la presencia de estructuras de desarrollo vertical intercaladas (fig. 7). No pueden ponerse en conexión con la UE 3004, ya que esta última estratigráficamente es anterior, aunque sí están relacionados en lo que se refiere al proceso de derrumbe, correspondiendo, además, a la misma cronología.

Figura 6. Detalle del proceso de excavación en el perfil noroeste, con indicación de la UE 3004.

La continuación natural de la UE 3004 hacia el tramo 2 es la UE 3008, un derrumbe de matriz color negro, arenoso y no muy compacto, con inclusiones muy abundantes de mampuestos, algo de material latericio y cerámica; se diferencia de las UE 3010 y 3013, del mismo origen y naturaleza, al existir estructuras de desarrollo vertical intercaladas. La cronología de la UE 3008 viene sustentada por la presencia de ARSW D, repitiéndose las mismas formas que en los contextos anteriores, tanto la Hayes 99A (fig. 8, núm. 1) como la 93B (fig. 8, núm. 2), y se documenta adicionalmente una Hayes 67 (fig. 8, núm. 3), datada esta última entre el 360 y el 470 (Carandini, 1981, p. 88, tav. xxxviii, núm. 1). Las ánforas son variadas, entre las que se contabilizan ejemplares béticos, africanos y orientales (Keay LIV *bis*), de los cuales traemos a colación un borde sudhispánico indeterminado (fig. 8, núm. 5) y un pivote africano (fig. 8, núm. 6). Muy abundante y variada es, también, la cerámica común de cocina y mesa (fig. 8, núm. 7 y 8). Entre la cerámica africana de cocina se identifica un plato tapadera (fig. 8, núm. 4)

de la forma Ostia I, 262 (Aquilué, 1995, p. 67), sin faltar residuos altoimperiales como una copa Drag. 27 de *terra sigillata* hispánica.

Una de estas estructuras (UE 3009) separa la UE 3008 de la UE 3010, definiéndose como un muro de sillarejo bien trabajado (*opus vitatum*) trabado con arcilla parda y con orientación sudeste/noroeste, sin que se aprecie revestimiento alguno. Al rebajar la base del perfil hasta los niveles dejados en las excavaciones previas, la estructura se pierde sin que se pueda comprobar si tiene continuidad más abajo o forma un ángulo, aunque esta segunda hipótesis es más plausible si se establece relación con la UE 3011.

La continuación del paquete de derrumbe se plasma en la UE 3010, con matriz arenosa color negro y textura algo compacta, que contiene abundantes inclusiones de piedras, ladrillo y cerámica. La misma datación, finales del siglo v o principios del vi d. C. puede aquilatarse a través del análisis de los materiales cerámicos de la UE 3010 (fig. 9). Presenta residuos altoimperiales de *terra sigillata* hispánica y paredes finas entre un abrumador por-

Figura 7. Aspecto general de la parte inferior de la secuencia (UE 3008, 3010 y 3012) del perfil noroeste (tramo 2).

centaje de ARSW D, como principal elemento para datar, con formas ya comentadas anteriormente como la Hayes 99A (fig. 9, núm. 1 y 3) y un borde emparentable con las variantes más tempranas de la Hayes 104 (fig. 9, núm. 2). La datación de este ejemplar se sitúa bien entre el 500 y el 580 de acuerdo con la datación tradicional (Carandini, 1981, p. 94, tav. XLII, núm. 4) o bien entre el 470-480 y el 570-580 (Tortorella, 1998, pp. 67-68). Vuelven a ser muy abundantes las africanas de cocina en casi todo su repertorio formal, tanto la Hayes 197 (fig. 9, núm. 4) como la Lamboglia 10A (fig. 9, núm. 5), las cuales alternan con ejemplares de producción local-regional (fig. 9, núm. 7), incluidas las lucernas (fig. 9, núm. 8) o cerámicas a mano o torno lento importadas del mediterráneo central, como sucede con una cazuela posiblemente de Lípari (fig. 9, núm. 6), forma fechada entre finales del siglo IV y el 575-600 (Macías, 1999, p. 63, lám. VI, 8.6). El registro anfórico muestra un alto porcentaje de producciones africanas, entre las que se identifican Keay XXV B (fig. 9, núm. 9 y 10) y C (fig. 9, núm. 11 y 12), que perduraron hasta principios del

siglo VI d. C. (Remolà, 2000, p. 133), que dominan sobre las béticas, entre las que se distinguen una Keay XIX (fig. 9, núm. 14) y una Almagro 51C (fig. 9, núm. 16) y sobre las orientales (Keay LIII), muy fragmentadas estas últimas.

La segunda estructura de desarrollo vertical apreciable en el perfil noroeste es la UE 3011, construida a base de sillarejo bien trabajado trabado con arcilla marrón y que presenta, en el extremo sur de la parte excavada, grandes sillares de arenisca y piedra ostionera, por lo que puede definirse como *opus africanum*. Al este/sudeste posee dos contrafuertes rectangulares que, junto con el hecho de que presenta una sola cara, mientras que la otra se adapta a un rebaje intencional del geológico, permiten plantear la posibilidad de que se construyese con objeto de contención de tierras o aterrazamiento.

La UE 3012 es un nivel deposicional de matriz arenosa color marrón oscuro y textura suelta, con escaso contenido de piedra de pequeño tamaño y cerámica. Se correlaciona estratigráficamente con las UE 3007 y 3002C, y completan la pendiente original del terreno de labor del cortijo.

Bajo este estrato se dispone la UE 3013, nivel de derrumbe de matriz arenosa y color negro, con abundantes inclusiones de mampuestos de pequeño tamaño y cerámica. Su formación es equivalente a la de las UE 3004, 3008 y 3010, y corresponde al mismo nivel de desplome y sedimentación generalizado en este sector del complejo termal. La UE 3013 es menos definitiva debido a la menor cantidad de material aportado por la escasa incidencia que ha tenido la corrección del perfil en el extremo más septentrional del perfil noroeste; no obstante, se han identificado, junto a residuos altoimperiales de *sigillata* itálica, producciones africanas de almacenaje-transporte y de servicio de mesa (Hayes 99 en ARSW D).

Por su parte, la UE 3014 representa el derrumbe de la UE 3011. Su matriz es de naturaleza arenosa y color negro, relativamente compacta por su alto contenido en inclusiones de mampuestos y sillarejos de gran tamaño, ladrillos y tégulas bastante

completos, así como cerámica. Entre los materiales seleccionados se contabilizó material residual (lucerna de volutas del tipo Dressel 11 y ARSW C de la forma Lamboglia 40), cerámica común (mortero y jarra de importación de un asa) y ánforas africanas y orientales (Keay LIII).

Un estrato de matriz arenosa y color marrón medio, suelto y con abundantes inclusiones de piedra, material latericio y cerámica (UE 3015), descansa parcialmente sobre este derrumbe y sella una delgada capa de matriz areno-arcillosa de color marrón amarillento soportada por abundantísimas inclusiones de cerámica y algunas piedras (UE 3016), que yacen directamente sobre la arenisca del nivel geológico. Si bien su excesivo buzamiento impide considerarlo como un nivel de abandono, la estructuración de las piedras en la base del nivel y su incrustación en el nivel geológico parecen indicar la existencia de un pavimento inclinado a base de pequeñas piedras, material

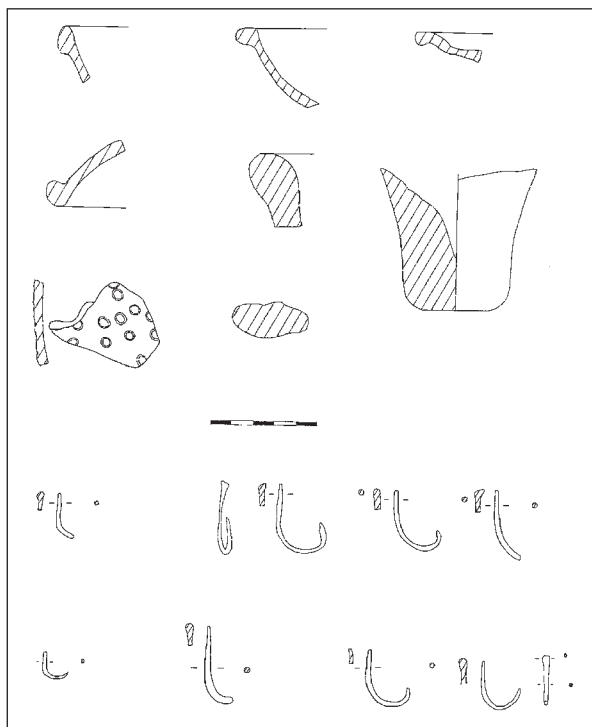

Figura 8. Materiales cerámicos de la UE 3008 (núm. 1-8) y anzuelos bronceos procedentes de distintos contextos estratigráficos (núm. 9-16).

1. Hayes 99A en ARSW D; 2. Hayes 93B en ARSW D; 3. Hayes 67 en ARSW D; 4. Plato tapadera de la forma Ostia I, 262 en africana de cocina; 5. Borde de ánfora indeterminada; 6. Pivote de ánfora africana; 7-8. Fragmentos de cerámica común; 9. Anzuelo de la UE 1005; 10-12. Anzuelo de la UE 2002; 13. Anzuelo de la UE 3003; 14. Anzuelo de la UE 3010; 15. Anzuelo de la UE 4028; 16. Anzuelo documentado en el aparejo del M-2 (zanja noroeste).

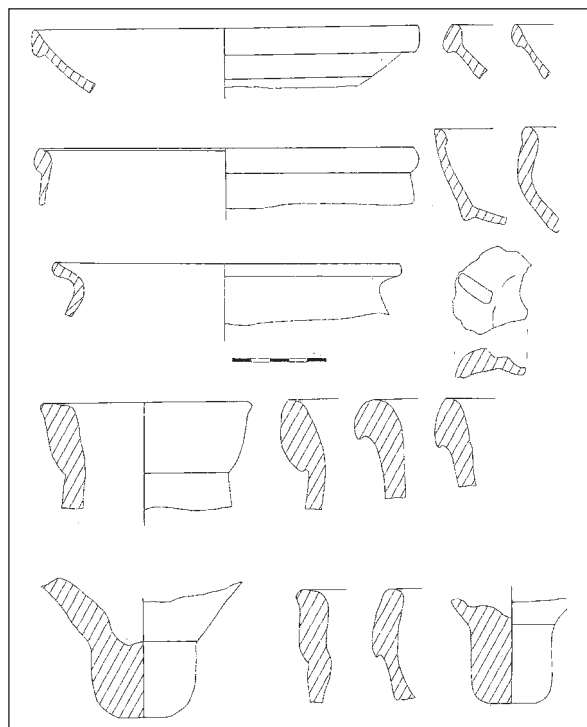

Figura 9. Vajilla fina en ARSW D (núm. 1-3), africana de cocina (núm. 4 y 5), cerámica común (núm. 6 y 7), lucerna (núm. 8) y ánforas (núm. 9-16) de la UE 3010.

1 y 3. Hayes 99A; 2. Asimilable a la Hayes 104A; 4. Hayes 197; 5. Lamboglia 10A; 6. Cazuela a mano-torno lento; 7. Borde de olla en común; 8. Lucerna en común; 9-10. Ánforas africanas del tipo Keay XXV B; 11-12. Ánforas africanas del tipo Keay XXV C; 13. Ánfora africana indeterminada; 14. Keay XIX sudhispánica; 15. Asimilable a la G. 4; 16. Pivote de Almagro 51C.

latericio y cerámica. El escaso avance sobre el perfil original dejado por Presedo en este sector impide sustentar con suficientes argumentos empíricos cualquier hipótesis. Los materiales cerámicos aparecidos en este nivel permiten plantear una datación centrada a finales del siglo V o en las primeras décadas del siglo VI d. C. Entre las intrusiones destaca una lucerna y un filtro de jarrita, ambos altoimperiales. En la muestra extraída se contabilizó cerámica común de mesa y cocina, ánforas sudhispánicas, dos platos tapadera de africana de cocina, cerámica a mano-torno lento y ARSW D, entre la que se reconoció una Hayes 91B.

Por debajo se excavó mínimamente la UE 3016, que parece corresponder a un pavimento inclinado, aunque la escasa incidencia de la corrección del perfil no permitió confirmar esta apreciación con contundencia. La cerámica datante de este nivel es ARSW C, tanto fondos como un borde de Lamboglia 40, acompañada por un bronce de Aureliano, que podrían colocar el nivel a finales del siglo III y principios del IV d. C. Aparece también cerámica común de diversa tipología: africana de cocina (tres platos tapadera, una Hayes 197), material anfórico de producción africana (Keay V con gradino) y bética (derivadas de la Beltrán II y Puerto Real I), sin faltar los residuos altoimperiales (paredes finas, *terra sigillata* hispánica o lucernas de volutas). Este último nivel se encuentra en contacto tanto con el nivel geológico como con lo que parece ser la preparación del suelo mediante una cama de arcilla que no se excavó para evitar encharcamientos.

LA SECUENCIA ESTRATIGRÁFICA Y EL ABANDONO DE LA ZONA BAJA DE LA CIUDAD

La actuación arqueológica realizada ha logrado establecer una secuencia estratigráfica clara y uniforme de las termas de *Carteia*, lo que permite plantear, por primera vez, una valoración histórica general que aporta datos interesantes y totalmente novedosos con respecto a la dinámica urbanística, económica y de ocupación de esta zona baja de la ciudad gaditana más importante de la Bahía de Algeciras:

a) El primer momento constructivo definido corresponde a época altoimperial (siglos II y III d. C.), cuya problemática no se trata en este trabajo. Se ha documentado especialmente en la zona

septentrional del área intervenida (Iglesias y García, 2002).

b) Ya en época medioimperial y bajoimperial (siglos III avanzado y IV d. C.) se construyó el muro de contención o aterrazamiento (UE 3011), con el posible pavimento inclinado UE 3016, tal y como indican los materiales localizados. En sus proximidades, aunque descontextualizado y amortizado, apareció un epígrafe dedicado a *Publius Perellius Maximus*, actualmente en curso de estudio.⁴

Se advierte un fenómeno de ocupación de espacios públicos por estructuras de carácter doméstico, aunque la mínima extensión investigada en relación con este fenómeno (UE 4021 y 4022) impide contrastar esta propuesta en extensión. No obstante, la construcción de la estructura de desarrollo horizontal o pavimento de *opus signinum* que amortiza el espacio delimitado por las UE 4016, 4017 y 4037 y las impresiones obtenidas a partir del análisis de los sedimentos del momento de ocupación UE 4021 sobre el *signinum* (fauna quemada, cerámica de almacenaje y cocina, restos dispersos de carbón, etc.) así parecen insinuarlo. En este mismo período se observa un proceso generalizado de destrucción, incendio y abandono de este sector del complejo termal tal y como muestran diversos niveles excavados en la zona norte.

c) Durante la antigüedad tardía se asiste al abandono definitivo y derrumbe generalizado de esta zona del complejo balneario. En concreto, las fechas obtenidas para datar este episodio de desmantelamiento y desplome de estructuras que supuso la amortización de elementos tan vitales como el *decumanus* apuntan a un intervalo situado entre finales del siglo V y las primeras décadas del VI d. C. (490-525/530), como indican los materiales datantes de las UE 3004, 3008, 3010, 3014 y 3015 del perfil noroeste y de las UE 1005 y 1007 del corte 1. Nos referimos a formas como la Hayes 82B, 93B y 99A, así como posiblemente a algunas emparentables con las variantes más antiguas de la Hayes 104, junto a las *sigillatas* lucentes, las formas de LRC (Hayes 3, variantes E y F) y las lucernas del tipo Atlante VIII. Algunas de ellas, como hemos comentado, iniciaron su producción como pronto en el 460, por lo que teniendo en cuenta el período de comercialización y amortización, nos situamos a finales del siglo V. Debemos recordar la ausencia de las variantes más tardías de la

4. Este estudio está siendo ultimado en la actualidad por los firmantes conjuntamente con J. del Hoyo, de la Universidad Autónoma de Madrid.

Hayes 99, que arrancan en el 525-530, así como otras formas claramente posteriores (entre ellas las Hayes 104 tardías o las Hayes 105), por lo que parece prudente establecer un período final en el 530. Son cuatro décadas en las que se produjo el total arrasamiento de la parte baja de las termas por medios naturales.

Por otra parte, la aparición en estos niveles de buen número de anzuelos (fig. 8, infra), algunos de tamaño considerable y de abundante malacofauna, con ejemplares completos y fragmentados de ostreidos y otros moluscos bivalvos, indican el mantenimiento del sector productivo pesquero hasta estas fechas y, probablemente, de las industrias relacionadas, si bien todavía carecemos de datos arqueológicos claros en *Carteia* para plantear si estas actividades se centraban en el autoconsumo o bien estaban orientadas a la exportación transmediterránea como en época precedente (Bernal, 1998). Resulta muy tentador conectar este abandono generalizado con la política de expansión del Imperio romano de Oriente, por entonces Bizancio, puesto que se produjo de forma previa a la inmediata aparición de registros contextualizados bizantinos en la zona del Estrecho, por lo que parece sustentarse la hipótesis planteada hace algunos años de que la reorganización económica, política y social de este ámbito geográfico se plasmase en una nueva ordenación del territorio (Bernal, 2002; 2003). En esta misma dinámica se sitúa no sólo el abandono de este sector de la ciudad de *Carteia* sino también fenómenos idénticos documentados en la Bahía de Algeciras, como es el caso de las factorías de salazones de la calle San Nicolás (Bernal *et al.*, 2002; 2003). El título del trabajo expresa con bastante exactitud el fenómeno acontecido en estas fechas, pues realmente lo que parecen evidenciar las estratigrafías es un proceso de abandono de los edificios, lo que provocó su propio y paulatino deterioro, y la colmatación de toda la zona con sedimentos de ladera, si tenemos en cuenta su localización topográfica en la falda de una colina.

Es precisamente la cuestión cronológica la que más importancia reviste, a nuestro juicio, del estudio realizado en la zona baja de la ciudad. Si inicialmente lo esperado era documentar una cronosecuencia de abandono de finales del siglo VI y del siglo VII d. C., conscientes del mantenimiento de las actividades comerciales en la ciudad hasta estas fechas (Bernal, 1998), la evidencia estratigráfica ha planteado un abandono entre el 490 y el 525-530 d. C. Lo siguiente es plantearse el lugar en el que se situó el poblamiento de época bizantina en la ciudad. Por el momento, únicamen-

te contamos con la necrópolis tardorromana sobre el foro (Presedo *et al.*, 1982; Ripoll, 1988; Bernal, 1998) y las inhumaciones, posiblemente de momentos muy avanzados del siglo VI y el siglo VII d. C. aparecidas en las inmediaciones de las termas en los años ochenta (Presedo, 1987-1988; Presedo y Caballos, 1987). Ésta es una de las cuestiones que deberán ser planteadas en las investigaciones de los próximos años, si bien lo que se desprende del estudio realizado es que la zona excavada de la parte baja de la ciudad no fue un lugar de hábitat durante época bizantina. En algunos puntos de esta zona se instalaron algunos enterramientos de una necrópolis tardorromana, aparentemente dispersos.

Otra inferencia ya comentada anteriormente es que los potentes paquetes estratigráficos excavados en el perfil norte y noroeste de las termas confirman la total colmatación de la zona por paquetes sedimentarios, que generaron un cegamiento de calles y la cubrición de los edificios situados en las inmediaciones, en este caso las termas. Todo ello permite plantear que la actividad edilicia de la zona baja de la ciudad había perdido su razón de ser, al menos en la zona excavada, si bien da la impresión de que se trata de un fenómeno generalizado, por lo que el núcleo de poblamiento bizantino se debió de situar en otro lugar y, posiblemente, afectó a una superficie de terreno mucho menor. Se trata de un abandono no violento, si tenemos en cuenta la total ausencia de niveles de incendio y/o destrucción, sino más bien, como ya hemos comentado, resultado de la paulatina destrucción de los edificios situados en la zona. En esta línea interpretativa cobra sentido la gran cantidad de materiales residuales aparecidos en casi todos los niveles arqueológicos excavados, al proceder de otros niveles anteriores que fueron mezclados durante el proceso de formación de los paquetes de relleno de las primeras décadas del siglo VI d. C.

BIBLIOGRAFÍA

- AQUILUÉ, X., 1995: La cerámica común africana, *Ceràmica comuna romana d'època altoimperial a la Península Ibèrica: Estat de la qüestió*, Monografies Emporitanes, 8, pp. 61-74.
- BERNAL, D., 1998: *Carteia* en la antigüedad tardía: entre el siglo III y la conquista musulmana, ROLDÁN, L.; BENDALA, M.; BLÁNQUEZ, J.; MARTÍNEZ, S.: *Carteia* (Madrid, 1998), pp. 195-203.
- BERNAL, D., 2002: La producción de ánforas en la Bética en el siglo III y en el bajo Imperio, *Congreso Internacional Ex Baetica Amphorae: Conservas, aceite y vino de la Bética en el Imperio romano*, pp. 239-373, Écija.

- BERNAL, D., 2003: La presencia bizantina en el litoral andaluz y en el Estrecho de Gibraltar (ss. VI-VII d. C.). Análisis de la documentación arqueológica y novedades de los últimos años, *III Congreso de Historia de Andalucía*, (Sevilla, 2001), pp. 41-68.
- BERNAL, D.; JIMÉNEZ, R.; LORENZO, L. TORREMOCHA, A.; EXPÓSITO, J. A., 2002: Las industrias de salazón de época romana en *Iulia Traducta* (Algeciras, Cádiz). Espectaculares novedades arqueológicas, *Revista de Arqueología*, 249, pp. 49-57, Madrid.
- BERNAL, D.; JIMÉNEZ, R.; LORENZO, L. TORREMOCHA, A.; EXPÓSITO, J. A., 2003: Las factorías de salazones de *Traducta*. Espectaculares hallazgos arqueológicos en la c/ San Nicolás 3-5 de Algeciras, *VII Jornadas de Historia del Campo de Gibraltar (Castellar, 2002)*, Almoraima, 29, pp. 163-183, Algeciras.
- BERNAL, D.; LORENZO, L., 2000: La arqueología de época bizantina e hispanovisigoda en el Campo de Gibraltar. Primeros elementos para una síntesis, *Caetaria*, 3, pp. 97-134, Algeciras.
- CARANDINI, A (dir.); ANSELMINO, L.; PAVOLINI, C.; SAGUI, L.; TORTORELLA, S.; TORTORICI, E., 1981: *Atlante delle forme ceramiche I. Ceramica fina romana nel bacino mediterraneo (medio e tardo impero)*. *Enciclopedia del l'Arte Antica, Classica e Orientale*, Roma, Enciclopedia Italiana.
- IGLESIAS, L.; GARCÍA, M., 2002: *Informe arqueológico de corrección de perfiles en el complejo termal de Carteia (San Roque, Cádiz)*. [Original depositado en la Delegación Provincial de Cultura de la Junta de Andalucía en Cádiz]
- KEAY, S., 1984: *Late roman amphorae in the western mediterranean. A typology and economic study: the catalan evidence*, BAR International Series 196, Oxford.
- MACIAS, J. M., 1999: *La ceràmica comuna tardoantiga a Tàrraco: Anàlisi tipològica i històrica (segles V-VII), Tulcis*: Monografies Tarraconenses, Tarragona.
- MACKENSEN, M., 1993: *Die spätantiken Sigillata- und Lampentöpfereien von El Mahrine (Nordtunesien): Studien zur nordafrikanischen Feinkeramik des 4. bis 7. Jahrhunderts*, Munich.
- MARTÍN, A., 1998: La sigillata focese (Phocaeen Red-Slip/Late Roman C Ware), *Ceramica in Italia: VI-VII secolo (a cura di L. Sagui)*, Biblioteca di Archeologia Medievale, pp. 109-122.
- PAVOLINI, C., 1998: Lucerne in Italia nel VI-VII secolo d. C.: alcuni contesti significativi, *Ceramica in Italia: VI-VII secolo (a cura di L. Sagui)*, Biblioteca di Archeologia Medievale, pp. 123-139.
- PRESEDO, F., 1987-1988: La decadencia de *Carteia*, *Habis*, 18-19, pp. 445-458.
- PRESEDO, F.; CABALLOS, A., 1987: Informe de la campaña arqueológica de 1985 en el yacimiento de *Carteia* (San Roque, Cádiz), *Anuario Arqueológico de Andalucía '85*, Actividades Sistemáticas 2, pp. 387-393, Sevilla.
- PRESEDO, F. J.; MUÑIZ J.; SANTERO J. M.; CHAVES F., 1982: *Carteia I*, Excavaciones Arqueológicas en España 120, Madrid.
- REMOLÀ VALLVERDÚ, J. A., 2000: *Las ánforas tardoantiguas en Tarraco (Hispania Tarraconensis)*, Col·lecció Instrumenta 7, Universidad de Barcelona.
- REYNOLDS, P., 1995: *Trade in the Western Mediterranean, AD 400-700: the ceramic evidence*, BAR International Series 604, Oxford.
- RIPOLL, G., 1988: Los hallazgos de época hispanovisigoda en la región del Estrecho de Gibraltar, *Actas del I Congreso Internacional El Estrecho de Gibraltar* (Ceuta, 1987), pp. 1123-1142.
- ROLDÁN, L., 1992: *Técnicas constructivas romanas en Carteia (San Roque, Cádiz)*, Monografías de Arquitectura Romana 1, Universidad Autónoma de Madrid, Madrid.
- ROLDÁN, L.; BENDALA, M.; BLÁNQUEZ, J.; MARTÍNEZ, S., 1998: *Carteia*, Madrid.
- TORTORELLA, S., 1998: La sigillata africana in Italia nel VI en el VII secolo d. C.: problemi di cronologia e distribuzione, *Ceramica in Italia: VI-VII secolo (a cura di L. Sagui)*, Biblioteca di Archeologia Medievale, pp. 41-69.
- VALLEJO GIRVÉS, M., 1993: *Bizancio y la España Tardoantigua (ss. V-VIII): Un capítulo de historia mediterránea*, Alcalá de Henares.

TOPOGRAFÍA Y RITO FUNERARIO EN LA CORDUBA DE LOS SIGLOS FINALES DEL IMPERIO

Isabel Sánchez Ramos*

Bajo el título «Topografía y rito funerario» pretendemos dar a conocer el estado actual de la investigación sobre diversos aspectos relacionados con el mundo funerario cordobense entre los siglos III-VI-VII.¹ Nuestro principal objetivo es comprender el comportamiento, evolución y transformación de las necrópolis tardorromanas y tardoantiguas de *Corduba*, y su vinculación y/o distribución en las inmediaciones de edificios religiosos.

Para analizar la topografía funeraria —siempre vinculada a las transformaciones urbanas—, hemos elaborado planos de dispersión sobre el callejero actual de la ciudad (fig. 1), catalogando y sistematizando todos los elementos dispersos de carácter funerario hallados en Córdoba hasta la actualidad, como son tumbas de inhumación, material arquitectónico-decorativo, epígrafes y ajuares, que se adscriben a una de las necrópolis urbanas que rodean la ciudad (septentrional, meridional, occidental y oriental). A estas áreas hay que sumar la zona intramuros, donde también se hallan contextos funerarios y piezas arquitectónicas. Sin embargo, no podemos hablar de una necrópolis intramuros en sentido estricto, ya que únicamente se documentan dos enterramientos del siglo VI practicados tras el abandono de espacios públicos —en Ramírez de las Casas-Deza—

y de habitación —en Ambrosio de Morales. Del mismo modo, en el palacio renacentista de los Páez de Castillejo, actual sede del museo arqueológico de Córdoba, se constatan algunas tumbas tardorromanas con cubierta de *tegulae*.²

Durante el bajo Imperio y los siglos siguientes gran parte del área suburbana estuvo ocupada por necrópolis, que o bien perpetuaban un espacio funerario anterior, o bien se crearon ex profeso, o se distribuían en torno a basílicas martiriales. Este último fenómeno tan frecuente en la tardoantigüedad sólo ha sido constatado con garantías en Cercadilla, aunque también pretendemos confirmarlo en otros sectores extramuros, a través del estudio de la topografía funeraria, de su vinculación con el material arquitectónico y con las noticias que nos transmiten las fuentes literarias.

En cuanto a la disposición y organización de las necrópolis, no observamos ninguna ordenación predeterminada, salvo tumbas de igual orientación, normalmente orientadas de este a oeste, y sepulturas paralelas que generan hileras. Igualmente se constatan necrópolis próximas a una vía de acceso a la ciudad (por ejemplo en la avenida de Medina Azahara, 43 y la avenida de las Ollerías, 14 —necrópolis septentrional—); enterramientos *ad sanctos* (en Cercadilla —necrópolis septentrional—); sepulcros distribuidos en torno a una posible mensa funeraria (en Lucano, 7-9 —necrópolis oriental) (fig. 2), y determinados sectores reservados exclusivamente para in-

* Gerencia Municipal de Urbanismo-Universidad de Córdoba.

1. Este tema actualmente es objeto de estudio monográfico en nuestra tesis doctoral, dirigida conjuntamente por el doctor Josep Maria Gurt, de la Universidad de Barcelona, y el doctor Desiderio Vaquerizo, de la Universidad de Córdoba. Desde aquí quiero agradecer al profesor Gurt la oportunidad que me ha brindado para participar en la VI Reunión de Arqueología Cristiana.

2. A todo ellos hay que sumar una nueva inhumación tardorromana intramuros —recientemente hallada en la calle Tejón y Marín—, practicada tras el abandono de un pequeño templo.

Figura 1. Plano de dispersión de hallazgos funerarios tardorromanos y tardoantiguos sobre el callejero actual de Córdoba, sobre el que están señalados igualmente el recinto amurallado de Colonia Patricia y las vías de comunicación (plano: autora).

humaciones infantiles (bajo los actuales edificios D. Rafael II y III —necrópolis septentrional—).

A partir del siglo IV se produjo una declinación de los espacios públicos al interior de la ciudad, muchos de ellos se colmataron con niveles de escombros y fueron ocupados por estructuras de carácter doméstico (fenómeno que puede observarse en el antiguo foro colonial y en el complejo de culto imperial de la calle Claudio Marcelo). Al mismo tiempo se produjo un repliegue de la población hacia el sur. En este sentido, las oscilaciones en el perímetro urbano suponen la amortización de los *vici* más próximos a la muralla como lugar de enterramientos. En la denominada necrópolis oriental, parte de los sepulcros altoimperiales fueron amortizados por estructuras de hábitat, que tras su abandono a finales del siglo III y principios del IV fueron ocupadas nuevamente por tumbas. Este mismo proceso se documenta igualmente en La Victoria (necrópolis occidental).

La necrópolis norte es sin duda una de las más importantes de la ciudad, no sólo porque en ella se emplaza el complejo de culto de Cercadilla con su cementerio cristiano, sino también por la riqueza

de algunos sarcófagos pétreos (por ejemplo los hallados en Huerta de San Rafael) y por ser la que más volumen de enterramientos ha generado. La voluminosa información existente sobre el área septentrional contrasta con los escasos restos funerarios hallados en la necrópolis meridional, donde se constata una necrópolis tardorromana junto a una vía de salida, algunas piezas arquitectónicas y un sarcófago de plomo.

Actualmente documentamos un amplio abanico tipológico de tumbas conformado por cuarenta y nueve tipos diferentes. En las necrópolis urbanas de *Corduba* el tipo de sepultura más frecuente se realizaba en fosa simple excavada en tierra cubierta por diversos materiales, preferentemente por *tegulae* (fig. 3). Las cistas de losas de caliza o de ladrillos ocupan un segundo lugar en cuanto a su utilización como continentes funerarios. Desde el punto de vista cronológico, las inhumaciones bajoimperiales más tempranas corresponden a los sarcófagos de plomo que aparecieron entre finales del siglo II - comienzos del III, y el siglo IV. Los sarcófagos de plomo son especialmente numerosos en la necrópolis oriental (por ejemplo en Dia-

Figura 2. Vista parcial de la necrópolis de la calle Lucano, 7-9 (foto: A. Molina).

Figura 3. Tumba con cubierta de *tegulae* a doble vertiente —tumba 28 de la calle Lucano, 7-9— (foto: A. Molina).

Figura 4. Fragmento de cancel hallado en el Cortijo de Chinales (necrópolis occidental), núm. inv. MAECO 12.758 (foto: autora).

Figura 5. Fragmento de cancel hallado en el Cortijo de Chinales (necrópolis occidental), núm. inv. MAECO 12.725 (foto: autora).

Figura 6. Fragmento de inscripción cristiana hallada en el Cortijo de Chinales (necrópolis occidental), núm. inv. MAECO 13.082 (foto: autora).

rio de Córdoba, diecinueve y en Maese Luis, veinte) y en la necrópolis norte. En el siglo IV las familias más opulentas importaron desde Roma ricos sarcófagos de mármol de iconografía cristiana, recuperados principalmente en las necrópolis septentrional y occidental. Bastante más complejo resulta fechar los sepulcros en fosas con cubiertas de losas, *tegulae* plana o a la capuccina, ladrillos, etc., y las tumbas que reutilizaban materiales que, a grandes rasgos, pueden enmarcarse entre el siglo III y V-VI. Sin embargo, no faltan ejemplos de sepulturas con cubierta de tejas desde el siglo I d. C. (como los enterramientos recientemente exhumados en la avenida del Corregidor —necrópolis occidental—). Las cistas de losas de caliza o de ladrillo son las más tardías, fechándose a partir del siglo V, pero sobre todo en los siglos VI y VII.

El rito funerario exclusivo es la inhumación del cadáver depositado en decúbito supino y en algunos casos en decúbito lateral, semiprono y prono. En determinadas inhumaciones intuimos el amortajamiento de los individuos dada la forzada postura en la que aparecen (por ejemplo en el vial norte). Nos llama la atención la escasa superposición entre enterramientos, hecho que puede responder a una posible señalización de las sepulturas al exterior. Tampoco son frecuentes las inhumaciones dobles ni múltiples. Los depósitos funerarios son poco numerosos y se ciñen a elementos de adorno personal, de vidrio y de cerámica, que aparecen en posición, junto al cráneo, en el pecho o a los pies de la inhumación, o fuera de la fosa junto a la cubierta, a modo de ofrenda (como en Lucano, 7-9).

Por lo que respecta al material arquitectónico, las fuentes antiguas (por ejemplo el Calendario de Córdoba del siglo X de Recemundo, el Memoriale Sanctorum de San Eulogio, las crónicas árabes, etc.) nos describen una serie de edificios de culto cristiano erigidos durante la tardoantigüedad, de los que no se conservan restos in situ, salvo las iglesias intramuros de Santa Catalina y de San Vicente, y la reutilización del Palatium Maximiani como complejo religioso, posiblemente bajo la advocación de San Acisclo. A pesar de la ausencia de restos arqueológicos in situ, las piezas catalogadas hablan por sí solas de la potencialidad edilicia de *Corduba* durante los siglos VI y VII.

La mayoría de estas piezas bien han sido recuperadas a las afueras del perímetro murario romano, bien son de procedencia indeterminada. Se trata de ménsulas, cimacios, impostas, pilastras, frisos, etc. Los capiteles de mediano y pequeño formato y las placas decoradas, con motivos vegeta-

les, geométricos y arquitectónicos son los grupos más numerosos (fig. 4 y 5). A intramuros también se constatan elementos dispersos, mayoritariamente capiteles de hojas lisas. El material recogido extramuros no siempre se vincula a zonas de enterramientos (como sucede en la necrópolis oriental). En la necrópolis occidental el material arquitectónico se recoge en sitios ocupados igualmente por necrópolis (como en el Cortijo de Chinales), por lo que se puede presuponer la existencia de algún edificio de culto en esta parte de la ciudad. El conjunto de piezas más numeroso y destacado de la necrópolis septentrional procede del Tablero Bajo MA-1, donde además de documentarse varias inhumaciones bastante tardías (quizá del siglo VI), se recogen más de sesenta fragmentos de impostas, cornisas, cimacios, placas decoradas, etc., que fueron reaprovechados en una obra de infraestructura hispanomusulmana. En este lugar o en las inmediaciones también pudo erigirse un edificio religioso. Más al norte, próximo al conjunto arqueológico de Medina Azahara, se conserva un paramento de *opus vitatum mixtum* perteneciente a un mausoleo cristiano.

Por último, de la zona occidental provienen la gran mayoría de los epígrafes tardíos, como son los conjuntos de la avenida de Teniente General Barroso, 10 y del Cortijo de Chinales. Se trata de ins-

cripciones funerarias fechadas principalmente en el siglo VII, aunque existen otras más tempranas del siglo V (fig. 6). Son epígrafes cristianos en los que se pueden leer fórmulas típicamente cristianas como «*famulus christi*» y «*recessit in pace sub die*». El volumen de epigrafía funeraria cristiana de la necrópolis occidental contrasta con la ausencia de inscripciones de igual cronología en las áreas meridional y oriental, con los dos epígrafes hallados a intramuros y con las tres inscripciones cristianas de Cercadilla (necrópolis septentrional).

BIBLIOGRAFÍA

- MOLINA, A.; SÁNCHEZ, I., 2003: Una aportación a las necrópolis tardorromanas de Corduba: el sector funerario de la calle Lucano nº 7 y 9 de Córdoba, *AAC*, 13-14, pp. 355-389, Córdoba.
- SÁNCHEZ RAMOS, I., 2002a: La incidencia del cristianismo en el mundo funerario cordubense, *Actas del Congreso Espacio y usos funerarios en el Occidente romano, (Córdoba, 2001)*, II, pp. 325-342.
- SÁNCHEZ RAMOS, I., 2002b: Un sector funerario de la necrópolis septentrional de Corduba, *AAC*, 12, pp. 79-111, Córdoba.
- SÁNCHEZ RAMOS, I., 2003: Un sector tardorromano de la necrópolis septentrional de Corduba, *Serie Arqueología Cordobesa*, 8, Córdoba.
- VAQUERIZO GIL, D. (coord.), 2001: *Funus Cordubensium: Costumbres funerarias en la Córdoba romana*, Córdoba.

EL URBANISMO DE *SEPTEM* EN LA ANTIGÜEDAD TARDÍA. NOVEDADES DE LAS ACTUACIONES ARQUEOLÓGICAS EN EL PASEO DE LAS PALMERAS

Darío Bernal Casasola^{*,**} - *José Manuel Pérez Rivera*^{**} - *Lourdes Lorenzo*^{*}
José A. Expósito Álvarez^{*} - *Santos Carvajal Montero*^{*}

INTRODUCCIÓN

La importancia del casco urbano actual de Ceuta en época romana, medieval, moderna y contemporánea es evidente, materializándose su zona ístmica, situada entre los dos fosos, en el epicentro de la vida urbana desde el origen del poblamiento antiguo en la ciudad al menos desde el siglo I a. C. La existencia de restos arqueológicos en el subsuelo de la zona situada entre la plaza de la Constitución y el Parador de Turismo La Muralla es muy relevante, como han puesto de manifiesto multitud de trabajos científicos editados y, en fechas recientes, la realización de diversas intervenciones arqueológicas en la calle Jáudenes, en la calle Gran Vía o en el propio paseo de las Palmeras, siendo el hallazgo de la basílica paleocristiana el monumento arqueológico más ilustrativo de esta tendencia (Bernal y Pérez, 1999; Fernández Sotelo, 2001). Ante un creciente interés social por la preservación de nuestro patrimonio cultural, histórico-arqueológico en esta ocasión, la realización de intervenciones arqueológicas de urgencia (IAU) se ha planteado desde hace algunos años como la manera de documentar y preservar un legado histórico cuya importancia es vital para el conocimiento del devenir histórico de Ceuta, especialmente en sus etapas más antiguas, de las cuales contamos con menos datos. La actuación acometida en septiembre del año 2000 en el paseo de las Palmeras se inserta precisamente en esta dinámica creciente que manifiesta una apuesta

firme por la conservación y puesta en valor de nuestro legado histórico.

La parcela objeto de nuestra actuación arqueológica se sitúa en la zona ístmica de la ciudad de Ceuta, coincidiendo con el emplazamiento del actual casco urbano. Se corresponde desde un punto de vista administrativo con el número 26 del paseo de las Palmeras de Ceuta. El inmueble dentro del cual se sitúa la parcela objeto de actuación está compuesto por un solar de notables dimensiones, de 1.472 m² y con un perímetro que ronda los 200 m lineales (Bernal y Pérez, 2000).

ANTECEDENTES Y ESTADO DE LA CUESTIÓN

No es necesario señalar la importancia histórico-arqueológica de la zona ístmica de Ceuta en la que se ha intervenido durante el mes de septiembre del año 2000. Las diversas actuaciones arqueológicas realizadas en la calle Gran Vía (Hita y Villada, 1994) constituyen el referente más cercano por el sur, a las cuales hay que sumar las excavaciones bien conocidas en la basílica tardorromana de Ceuta (Bernal, 1989; Fernández Sotelo, 1991; 2001) y en la muralla califal y el complejo salsario de época romana infrayacente (Pérez Rivera y Hogueras, 1998). Por otro lado, los hallazgos arqueológicos bajo el edificio conocido como Mirador II (Moreno, 1995) o los de la calle Gómez Marcelo (Bravo *et al.*, 1995; Villaverde y López Pardo, 1995) constituyen buena prueba de la potencialidad arqueológica de la zona de actuación, a los cuales debemos sumar por su singularidad los espectaculares hallazgos del denominado Mirador I (Fernández Sotelo, 1988; 1994).

* Universidad de Cádiz, Departamento de Historia, Geografía y Filosofía e Instituto de Estudios Ceutíes.

** Instituto de Estudios Ceutíes.

Tras esta breve contextualización macroespacial de la importancia arqueológica de esta zona del casco urbano de Ceuta en época romana y tardorromana, al menos a tenor de los hallazgos arqueológicos recuperados, resulta conveniente hacer referencia a las actuaciones arqueológicas realizadas en las parcelas colindantes al número 26 del paseo de las Palmeras desde el año 1995.

Los resultados de la primera y segunda campañas arqueológicas en los números 18 a 24 del paseo de las Palmeras en el año 1996 permitieron documentar la existencia de la zona septentrional de un gran complejo industrial destinado a la elaboración de *garum* y conservas de pescado en época romana, fechado entre el siglo II d. C. y mediados o finales del siglo III d. C., el cual fue parcialmente amortizado y reformado durante los siglos IV y V d. C., épocas en las cuales también continuó la producción de salazones de pescado y la explotación de los recursos marinos en el istmo ceutí (Pérez y Bernal, 1997). Se documentó la aparición de restos de época bizantina, concretamente un hogar y una estructura muraria que fueron puestos en relación con la existencia de una unidad de habitación del segundo cuarto del siglo VI d. C., elementos que confirmaban la conquista de *Septem* por Justiniano, datos bien conocidos por las fuentes textuales (Bernal y Pérez, 1996).

La excavación del antiguo Bazar Ballesteros permitió durante el año 1997 realizar parcialmente la excavación del número 16 del paseo de las Palmeras, confirmando la continuidad de las estructuras de la factoría de salazones de época romana altoimperial (siglos II-III d. C.) hacia el oeste y, sobre todo, permitiendo la excavación de dos piletas de salazones de época bajoimperial que permitían detectar el final de la factoría romana de salazones en momentos muy avanzados de la segunda mitad del siglo V d. C. o a principios del VI d. C. (Bernal y Pérez, 1999, pp. 46-51).

La cuarta y última campaña de excavaciones desarrollada en el paseo de las Palmeras número 16 a 24 permitió continuar la intervención arqueológica al norte del muro perimetral de la factoría de salazones, en la zona más cercana a la acera de la calle. Se documentó multitud de estructuras de época medieval, moderna y contemporánea, al tiempo que se pudo confirmar la ausencia de edificaciones romanas en esta zona y la cercanía del freático. Con esta última excavación se culminó la peritación arqueológica de los solares situados al oeste de la parcela número 26 del paseo de las Palmeras, contando con un caudal de

datos ingentísimo previamente al inicio de la IAU en esta zona.¹

Durante el verano del año 2000 ha sido realizada la IAU en el número 28 del paseo de las Palmeras, cuyos resultados han permitido detectar la importante alteración del registro estratigráfico en la zona meridional de la parcela, excavada con motivo de la edificación de un sótano, que imposibilitó la documentación de restos arqueológicos. En los sondeos excavados al norte y este de la parcela se detectó la existencia de estructuras de época medieval y moderna básicamente, confirmando la inexistencia de restos romanos al norte del muro perimetral de la factoría y la casi completa desaparición de vestigios de época romana, como consecuencia de las edificaciones realizadas en época moderna y contemporánea. Éstos son los datos previos sobre el registro arqueológico situado al este de la parcela número 26, pues no se contaba con documentación alguna relativa a hallazgos arqueológicos en el solar ocupado en la actualidad al sur, bajo los bloques de viviendas colindantes con la calle Queipo de Llano.

VALORACIÓN DEL REGISTRO POR FASES CULTURALES

A continuación presentamos de manera concisa los resultados arqueológicos de las fases de época romana y tardorromana definidas durante el trabajo de campo (Bernal y Pérez, 2000). El objetivo no es otro que facilitar el discurso y permitir una comprensión histórica general de la entidad, importancia y grado general de conservación de los hallazgos. Insistir únicamente en el hecho de que esta actuación permanece totalmente inédita, a excepción de algunas ilustraciones y menciones de carácter general reflejadas en trabajos recientes (Bernal, 2003, pp. 53-54; Bernal y Vallejo, 2003, pp. 129-131).

Época romana

El hallazgo más significativo de la época romana altoimperial lo constituye el denominado M-106, que es una unidad muraria en dirección oeste-este que recorre toda el área septentrional ex-

1. Remitimos a la bibliografía al final de este apartado para la ampliación de estos datos, especialmente al trabajo de conjunto ya citado (Bernal y Pérez, 1999).

cavada (fig. 1). Son diversos los elementos que nos permiten identificar esta unidad muraria con el muro perimetral de cierre por el norte del complejo industrial de salazones de época romana excavado desde 1996 hasta 1998 en las parcelas adyacentes a ésta por el oeste. En primer lugar, su trayectoria, que parte del mismo perfil occidental del área de excavación, coincidiendo en su trayectoria planimétrica con la estructura excavada en 1996 (Bernal y Pérez, 1999, pp. 35, lám. VIII). Por otra parte, sus dimensiones y su técnica constructiva, ya conocidas con anterioridad. Métricamente tienen unos 80 cm de anchura media, y se documenta un núcleo de guijarros de medianos a grandes muy frecuentes, que alternan con mampuestos de medianas dimensiones, todos ellos trabados con argamasa muy rica en cal. El paramento externo aparece muy regularizado, con los mampuestos con sus caras verticales perfectamente careadas, y se ha aplicado un enlucido externo de cal de unos 4 a 5 mm de espesor aún conservado en la mayor parte de su alzado. Ha sido posible documentar un tramo del mismo de 6 m de longitud, coincidiendo toda la anchura del área de excavación en la zona de hallazgo; se ha confirmado su continuidad tanto hacia el oeste, coincidiendo sin duda alguna con las estructuras excavadas por nosotros en la campaña de 1996, como hacia el este, correspondiendo en dicho caso con la trayectoria del muro divisorio perimetral de la finca colindante (parcela núm. 28), bajo cuya trayectoria parece documentarse en planta. En alzado se ha conservado un tramo de unos 155 cm. Ha sido posible documentar la zapata de construcción del mismo, de 25 cm de altura total y de anchura algo menor que el propio alzado del M-106, pues se documenta un retranqueo del mismo hacia el interior de 5 cm en su parte baja, coincidiendo con el final superior de la zapata. Resulta interesante la documentación del sistema de construcción de este muro perimetral de la factoría de salazones, consistente únicamente en la realización de una zanja en las arenas geológicas infrayacentes para la construcción de la zapata, sobre la cual se situó el alzado del muro M-106.

El muro de la factoría de salazones romana se ha conservado prácticamente inalterado en una longitud cercana a los 3 m partiendo de la zona más occidental del área de excavación, y a partir de dicho punto se detecta la existencia de recrecimientos diversos de esta estructura tanto al norte, en época medieval (= M-108), como al sur, en este caso ya en época moderna, en los siglos XVIII-XIX (M-112 y M-113). Estas actuaciones edilicias con-

firman que el muro era visible en época medieval inicial (momentos califales), porque en dicha ocasión se forró el alzado septentrional del mismo. Por otro lado, ponen en evidencia cómo esta unidad muraria se mantuvo hasta época prácticamente actual como un eje fosilizado en el parcelario, tal y como evidencia la continuidad de su uso como muro maestro de edificaciones en época moderna y contemporánea.

Ha sido posible además confirmar la total inexistencia de muros tabiqueros del M-106 y de cualquier otra compartimentación muraria que permita hablar de estancias o habitaciones situadas en esta zona. Por otro lado, la ausencia de otras unidades construidas en la zona situada al sur del M-106 permite plantear que esta zona de la factoría de salazones constituía posiblemente una gran superficie al aire libre, que debemos cifrar en varios centenares de metros cuadrados, teniendo en cuenta asimismo la ausencia de habitaciones al este del denominado M-101 en la campaña de 1996 (Bernal y Pérez, 1999, 34, lám. VII). Probablemente se tratara de una zona destinada al almacenaje de productos, bien piscícolas o más probablemente anfóricos, si tenemos en cuenta además la inexistencia en la zona excavada de pavimentaciones de entidad, como los suelos de cal aparecidos en otras ocasiones. Únicamente en algunos puntos, como al sur del tramo occidental del M-106, aparecieron exiguos restos de cal asentados directamente sobre la arena geológica infrayacente. En cualquier caso, nos encontramos ante una zona de la factoría de salazones que debía de actuar a modo de *horreum*, dentro del propio conjunto industrial. Asimismo, se confirma la inexistencia de restos de época romana al norte del citado M-106.

Los niveles arqueológicos relacionados con el momento de uso de la factoría en época altoimperial se sitúan específicamente en tres puntos: al sur del tramo occidental del M-106, en directo contacto con el mismo (UE 204), al sur del tramo oriental del M-106, bajo un hogar doméstico de época posterior (UE 209) y en la parte inferior de la estratigrafía, entre los muros M-102 y M-109 (UE 005). En las tres ocasiones estos niveles presentan características comunes: constituyen niveles de génesis sedimentaria, de matriz arenosa, de coloración diversa, que oscila del amarillo al verde oscuro, muy poco compactados y con un elevado porcentaje de materia orgánica (puntos de carbón) e inclusiones de cal, presentando en ocasiones manchas interiores de diversa coloración fruto del contacto con el geológico conformado por arenas

de playa fosilizadas. Se trata en todas las ocasiones de unidades estratigráficas que se forman de manera paralela al desarrollo de la factoría, respondiendo a las actividades cotidianas que se traducen en la acumulación puntual de materiales de desecho en el subsuelo que generan una progresiva elevación de la cota del suelo de la factoría. Resulta peculiar la extremada potencia de la UE 204, que se adosa al M-106 en su cara sur, amortizándolo, debiendo interpretar este depósito como resultado del uso continuado de las instalaciones industriales y como consecuencia del mismo una amortización intencional de algunas estructuras de la factoría, pero no de todo el conjunto.

La cultura material recuperada en la UE 005 o en las UE 204 y 209 ofrece un panorama bastante rico y aquilatado que permite fechar el momento de actividad de estas instalaciones industriales en su momento de mayor apogeo: a excepción de un fragmento de una Drag. 29 decorada de *terra sigillata* recuperado en los centenares de restos de vajilla fina de mesa, la práctica totalidad del repertorio cerámico aparecido se corresponde con ARSW de la producción A. Las formas Lamboglia 2, Lamboglia 4/36 A y especialmente la Lamboglia 3 son las representadas mayoritariamente, acompañadas con las cazuelas de las formas Hayes 197 y los platos tapadera de borde engrosado como las formas más frecuentes de las africanas de cocina. Las lucernas aparecidas se ajustan a tipos de la familia de disco propios de los siglos II y III, como sucede con las Dr. 20 y con otras con el *rostrum* poco diferenciado de la orla. Han sido frecuentes los hallazgos de fragmentos de vidrio y especialmente de clavos, tanto férricos como mayoritariamente bronceos con el vástago cuadrangular y la cabeza hemisférica, probables testimonios indirectos de estructuras de madera hoy completamente desaparecidas, tal vez relacionables con cajas u otros enseres de mobiliario. Las ánforas recuperadas se relacionan tanto con envases vinarios de la familia de las ánforas de fondo plano (G. 4 y Dr. 30) como especialmente ánforas africanas de los tipos Keay III y Keay V con *gradino*, cuya coexistencia aporta probablemente unas fechas muy a finales del siglo II o a principios del III d. C. Las ánforas utilizadas en estos momentos para envasar las salsas locales son las derivadas de las Beltrán IIA, que han aparecido en abundancia, así como otros tipos relacionados con las conocidas como Puerto Real I y II (García Vargas, 1998, pp. 110-113), confirmando anteriores apreciaciones (Bernal y Pérez, 2002). Debemos resaltar la abundancia de envases anfóricos en estos ni-

veles, un elemento más que aboga por la probable funcionalidad del sector oriental de la factoría como zona de almacenaje de todo tipo de productos, hipótesis que deberá ser argumentada convenientemente desde un punto de vista cuantitativo cuando culmine el estudio de los materiales, en curso de realización.

Todos los elementos citados permiten fechar los niveles relacionados con el M-106 y, por tanto, con la época de uso de estas instalaciones industriales en momentos muy avanzados del siglo II y de principios del III d. C., coincidiendo, por tanto, con el abandono puntual de una parte de la factoría de *Septem Fratres* hasta el bajo Imperio.

Debido al acusado estado de alteración de la zona excavada por actuaciones urbanísticas de época medieval y posterior, no es posible determinar la existencia de remodelaciones bajoimperiales del M-106, sí detectadas en campañas anteriores, puesto que éstas, de existir, fueron obliteradas por los recrecimientos de esta estructura en época medieval y moderna.

Respecto a la continuidad del hábitat durante el bajo Imperio, han sido detectadas una serie de estructuras y niveles arqueológicos que nos permiten plantear la existencia de una unidad de habitación de notable envergadura fechable entre los siglos IV y V d. C. Nos referimos a la existencia de dos unidades murarias, denominadas respectivamente M-102 y M-109, que se sitúan en la zona meridional de la parcela (fig. 1). Se trata de dos muros de los cuales únicamente se ha conservado la última hilada, y cuyas características constructivas son similares, apareciendo realizados con mampuestos de notables dimensiones, algunos de ellos con sus lados mayores dispuestos en la zona exterior del muro, trabados entre sí con barro, y con anchuras medias situadas en torno a los 70 cm. El M-102, que presenta una trayectoria en dirección sudoeste-nordeste, se ha conservado en un tramo cercano a los 5 m de longitud, y exactamente en el vértice de su remate oriental presenta una especie de contrafuerte de refuerzo. Del muro M-109, que presenta la misma técnica constructiva que el anterior, e incluso el mismo tipo de calizas en su aparejo, se ha excavado un tramo de 2 m, documentándose entre las piedras que lo conformaban algunos fragmentos anfóricos. Es especialmente significativo el hallazgo del borde de un ánfora sudhispánica del tipo Keay XIXA. Los niveles de colmatación de estas estructuras (UE 003, UE 004 y UE 005) aportan materiales tardo-romanos, siendo abundantes las formas de TSA D, entre las cuales se ha podido confirmar la exis-

tencia de la Hayes 91 B como mayoritaria, por lo que podemos fechar su abandono en un momento indeterminado del siglo V d. C. posiblemente, en cualquier caso antes de principios o mediados del siglo VI d. C., según la cronología planteada para esta forma por los diversos autores (Carandini, 1981, p. 106; Tortorella, 1998, p. 67). Se trata de niveles arqueológicos situados directamente sobre la arena de playa, en los cuales es muy frecuente la aparición de intrusiones de tapial muy deteriorado, perceptible en la coloración de las inclusiones aparecidas, así como la presencia de puntos de carbón más o menos habituales. Tal vez nos encontremos ante los restos del alzado de las paredes y de la techumbre de la edificación en cuestión, siendo los muros perimetrales elaborados de la misma con zócalo en piedra y alzado en barro.

Estos dos muros se relacionan además con una serie de niveles sedimentarios, entre los cuales debemos destacar la existencia de una fosa de planta casi circular y sección ovalada (UE 208), ubicada al norte de ambos muros, dentro del espacio que ellos definen, y que interpretamos como un vertedero doméstico, a tenor de la gran cantidad de fragmentos de cerámicas de cocina y de vajilla fina conjuntamente con restos óseos con trazas evidentes de consumo antrópico. Es abundantísima la malacología y, entre ella, las lapas y las ostras. Además, se ha excavado en la zona oriental del solar, al sur del M-106, un nivel de unos 5 cm de potencia caracterizado por presentar multitud de restos de carbones y cenizas, así como una coloración cenicienta. Este nivel, situado a la misma cota que los muros de la habitación bajoimperial, se relaciona con un hogar de medianas dimensiones y planta ovalada (60 cm de diámetro), que había sido excavado en las arenas a una profundidad de 70 cm, habiendo depositado en su parte baja y en las paredes piedras de diversa morfología. Es evidente que se relaciona con un ámbito funcional de una estancia de notable envergadura, a juzgar por las dimensiones de la fosa y la cantidad de cenizas que conforman este nivel arqueológico (UE 207).

La interpretación que podemos plantear para estos restos de los siglos IV y V d. C. es que han sido recuperados los testimonios de una construcción bajoimperial de la cual se ha conservado únicamente su vértice sudeste. La presencia de un contrafuerte de refuerzo en esta zona hace pensar en la existencia de un edificio de bastante altura, probablemente con zócalo pétreo y alzado de tapial, si tenemos en cuenta los datos ya comentados del tipo de inclusiones aparecidas en los niveles de amortización de esta estructura. Sus notables

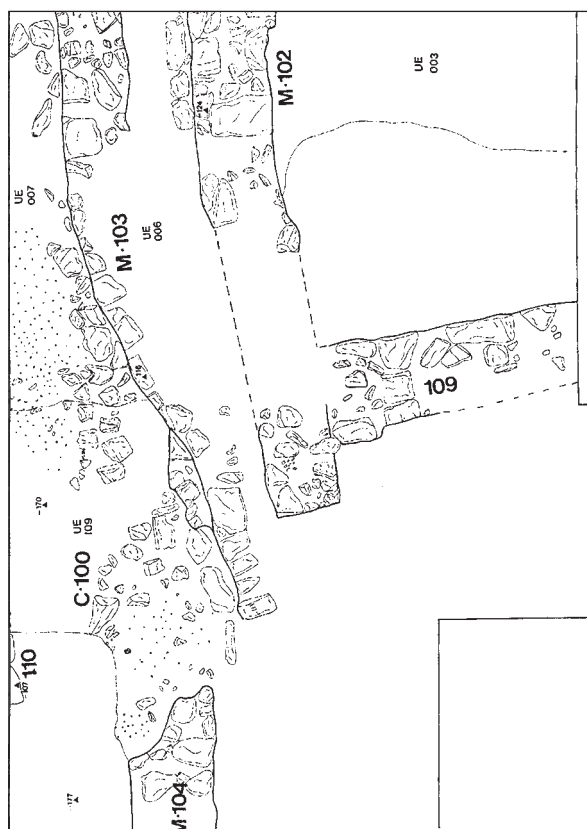

Figura 1. Planimetría general con las estructuras de época romana y tardorromana.

dimensiones hacen pensar en los muros medianeros de una construcción sólida, dentro de la cual debemos situar el citado vertedero doméstico (UE 207 y 208), y en torno a cuyo perímetro se realizaron actividades de tipo culinario, según se desprende de la existencia del hogar (UE 207) y de los restos de cenizas y carbones asociados al mismo. No contamos, por tanto, con restos que permitan relacionar directamente los testimonios hallados con la factoría de salazón romana en estos momentos, si bien la cercanía de los mismos a las piletas bajoimperiales exhumadas en 1997 permiten pensar en una interpretación en dicha línea. La abundante malacología recuperada en el vertedero doméstico confirma, por su parte, la continuidad de la explotación para el consumo de los recursos pesqueros del litoral septense.

Época tardorromana

Presentamos de manera autónoma los hallazgos documentados en la zona más meridional de la parcela al haber sido fechados los mismos en época bizantina (siglos VI y VII d. C.), al tiempo que to-

dos ellos revisten mayor importancia histórica para el conocimiento de la ciudad al contar con muy pocos datos arqueológicos al respecto sobre esta etapa histórica.

Debemos comenzar planteando la importancia que para el conocimiento de la ocupación bizantina de Ceuta tuvieron los hallazgos arqueológicos acometidos en la vecina parcela del número 24 del paseo de las Palmeras durante 1996, relacionables con los restos de una unidad de habitación de época bizantina, compuesta por un pequeño muro tabiquero, un hogar central y diversos niveles arqueológicos relacionados con la amortización de este espacio, cuyo estudio monográfico ya ha sido publicado (Bernal y Pérez, 1996; 1999, pp. 83-96). De ahí que la previsión de hallazgos de época bizantina en la zona suroccidental del solar fuese elevada. Tras la retirada de los vertidos superficiales de escombros afloraron inmediatamente en superficie estratos arqueológicos con material de época tardorromana, por lo que toda esta zona fue excavada por medios manuales.

La extensión de los hallazgos bizantinos documentados ocupa una superficie aproximada de unos 16 m², que se localizan únicamente en la zona más meridional del solar, en un rectángulo de 2 × 8 m (fig. 2). La ausencia de restos en otros puntos del solar deriva probablemente del notable grado de arrasamiento de la estratigrafía arqueológica como consecuencia de las sucesivas edificaciones acometidas desde época medieval hasta la actualidad.

La excavación arqueológica en el número 26 deparó inicialmente los restos de una unidad muraria, denominada M-103, con una trayectoria en dirección suroeste-nordeste, y con una anchura media de 60 cm (fig. 1). Esta estructura, documentada inmediatamente bajo los vertidos contemporáneos, aparecía cubierta en algunos puntos por la UE 006, cuya cronología bizantina era evidente a tenor de los hallazgos de *terra sigillata* africana D y fragmentos de Late Roman C orientales, entre los cuales destaca una pieza documentada en el aparejo del muro. Ésta se corresponde con el borde de una Hayes 109 en D,² que se ajusta tipológicamente a la recientemente definida como variante A de la forma, cuya cronología se sitúa entre finales del siglo VI y la primera mitad del siglo VII d. C. (Bonifaz, 1998, p. 78, fig. 3, núm. 1-4). Esta estructura constituye una unidad constructiva de la cual únicamente se conserva una hilada, la inferior, realizada con mampuestos de medianas a grandes dimensiones, trabados con barro y, en algunos puntos, con nódulos de arcilla, intercalando ripios entre las juntas de los mampuestos de ma-

yores dimensiones y asentándose directamente sobre los niveles geológicos de matriz arenosa in-frayacentes. Se conservaba su trayectoria en la parte más occidental de la parcela, que había sido alterada a lo largo de su curso hacia el este, documentándose, a partir de los 2 m de longitud, únicamente su lateral meridional.

Durante el proceso de excavación se pudo determinar la existencia al sur de dicha estructura de un rebaje intencional en el nivel geológico, que creaba un espacio de tendencia horizontal situado por debajo de la cota de aparición de dicho muro, entre 30 y 70 cm respectivamente al oeste y al este del mismo. En un primer momento se planteó la posibilidad de que nos halláramos ante la parte interior de una vivienda con sus correspondientes pavimentaciones, si bien una vez culminada la intervención fue posible considerar todo el conjunto situado al sur del M-103 como los restos de una pequeña calle tardorromana a cuyos lados se documentaban edificaciones de diversa entidad

Figura 2. Vista aérea de la zona meridional de la excavación, lugar de hallazgo de los restos tardorromanos, con el vial a la derecha.

(fig. 2 y 3). En primer lugar queremos destacar la homogeneidad del frontal meridional del M-103, que presentaba una superficie vertical bien definida que limitaba al sur con un espacio diáfano, en el que no se documentó resto alguno de estructura muraria, como se advierte en las figuras 2 y 3. Por otro lado, el citado espacio vacío al sur del M-103 aparecía notablemente regularizado, cuya superficie había sido allanada para proceder a generar una superficie horizontal, que presentaba un tenue buzamiento en dirección nordeste, si tenemos en cuenta la documentación de la pavimentación en la zona occidental —a 131 cm sobre el punto 0— y la cota del pavimento en el sector más oriental— a -177 cm. Por otro lado, la pavimentación realizada era muy pobre desde un punto de vista constructivo; estaba compuesta por un primer allanamiento del nivel geológico, para proceder a continuación a la regularización del subsuelo, buscando la horizontalidad mediante la adición puntual de grava de reducidas dimensiones y, en puntos concretos, de algunas acumulaciones de escasa entidad de cantos de reducidas dimensiones. Por último, la clave interpretativa en esta ocasión la proporcionó la aparición de una unidad muraria en el perfil meridional del área de excavación, denominada M-110, con una técnica constructiva muy similar al M-103, compuesta por mampuestos de calizas y rocas metamórficas trabadas con barro y arcilla y con sus laterales más regulares dispuestos hacia el exterior. Dicha estructura, que además se situaba a una cota coincidente respecto al M-103, presentaba una trayectoria en paralelo a la citada estructura, definiendo un espacio entre ellas de unos 2 m lineales. La cronología bizantina de esta estructura es evidente, pues los niveles fechados en estos momentos, especialmente las UE 107 y 109 la cubrían completamente. Desgraciadamente sólo ha sido posible excavar un tramo de unos 6 m de la misma, pues hacia el suroeste se introduce bajo el perfil del área de excavación y hacia el nordeste había sido completamente alterada por la construcción de muros tabiqueros de época contemporánea.

Otro argumento adicional con el que contamos a la hora de interpretar estas estructuras como un pequeño eje viario tardorromano con estructuras a ambos lados de la calle, denominada C-100, es la propia estratigrafía detectada cubriendo la misma, que se caracteriza por presentar unos niveles arqueológicos de génesis natural cuyo denominador común es la tendencia horizontal en todas las ocasiones, así como estar compuestos por una matriz de fina granulometría y no presentar intrusiones de

Figura 3. Vista general del vial tardorromano desde el oeste.

entidad, ni pétreas ni de cualquier otro tipo. Además, haber podido excavar esta zona en una extensión de más de una decena de metros cuadrados permite confirmar estas aseveraciones con notable grado de seguridad. Dichos niveles arqueológicos (UE 006, 007, 008 y 105, 106, 107, 108 y 109) constituyen el testimonio material de la sucesiva colmatación de la calle como consecuencia de su uso durante varias décadas, habiéndose producido de manera progresiva una elevación paulatina del nivel de la calle hasta unos 50-60 cm por encima de su cota de uso original.

Respecto a la cronología de uso y posterior abandono de estas estructuras, los restos de cultura material dejan pocas dudas al respecto. Se ha podido constatar una similitud estratigráfica entre los diferentes vertidos definidos durante el trabajo de campo, desde el más antiguo de todos, la UE 109, situada directamente sobre la pavimentación de la calle en su zona oriental pasando por la UE 108, situada sobre ella hasta desembocar en la UE 007, que cubre casi toda el área de excavación y se caracteriza por presentar una matriz arenosa muy fina

y pulverulenta. La parte superior de la secuencia ha sido considerada como un único nivel o UE 006=107, de matriz arenosa, dentro del cual es posible definir en la documentación estratigráfica de los perfiles de la intervención pequeñas variaciones cromáticas y texturales en su interior difíciles de detectar durante el trabajo de campo debido al elevado gradiente de humedad del sedimento como consecuencia de la cercanía del nivel freático en esta zona del istmo ceutí.

La cronología planteada para estos niveles arqueológicos deriva de los materiales cerámicos documentados, y que oscila entre momentos avanzados del siglo VI y momentos iniciales del siglo VII, según se desprende de los materiales aparecidos, algunos de los cuales ilustramos en las figuras 4-6. Queremos destacar la elevada presencia de material cerámico diagnosticable, si bien en estado muy fragmentario, que ha revelado unos contextos cerámicos muy homogéneos propios del mundo bizantino. Entre la vajilla fina de mesa destacan las producciones africanas, siendo las formas documentadas propias de los últimos momentos de vida de los talleres de la Proconsular, entre las que las Hayes 104, 105 y las Hayes 99 son las más abundantes. De manera minoritaria también se han recuperado restos de *sigillatas* orientales, y entre ellas ha sido posible diferenciar algunas formas de Late Roman C pergamenas (Hayes 3). Las ánforas recuperadas son minoritariamente de origen africano, respondiendo en su mayor parte a centros de aprovisionamiento situados en la *Pars Orientalis* del Imperio, desde la costa sirio-palestina hasta Cilicia, pasando, evidentemente, por Chipre. Destaca la abundancia de ánforas de la forma Keay LIII o Late Roman 1 y de algunas Keay LXV, así como otras formas de difícil clasificación preliminar. Como hallazgo excepcional cabe citar la aparición de una pulsera de bronce con decoración incisa en buen estado de conservación en la UE 105.

En las figuras 4-6 incluimos una selección de los niveles inferiores (UE 109) y superiores de la secuencia (UE 107) como ilustrativa del tipo de cultura material recuperada. En el nivel de abandono destaca sobre todo la frecuencia de algunas Hayes 105 en ARSW D² (fig. 4, núm. 1 y 2) cuya producción se sitúa entre el último cuarto del siglo VI y mediados del siglo VII d. C., concretamente entre el 580-600 y el 660 según el Atlante (Carandini, 1981, 96, tab. XLVII, núm. 6) o entre el 575-580 y el siglo VII (Tortorella, 1998, pp. 67-68). También una variante de una Hayes 93 B (fig. 4, núm. 3; forma Waagé 1948, tab. IX, núm. 859, 862) fe-

chada entre el 500-540 (Carandini, 1981, 101, tab. XLVII, núm. 1) y más recientemente entre el 460 y 550 (Tortorella, 1998, pp. 67-68), conjuntamente con una Hayes 76 con el borde denticulado (fig. 4, núm. 4) fechada genéricamente entre el 425 y 475 (Carandini, 1981, p. 90, tab. XXXIX, núm. 1-4). Resulta sorprendente la frecuencia de múltiples fragmentos de africanas de cocina, entre las cuales ponemos a colación una cazuela de la forma Lamboglia 10 A (fig. 4, núm. 5), forma cuya producción está atestiguada únicamente hasta finales del siglo V, considerándose residual su aparición en contextos de la primera mitad del siglo VI (Aquilué, 1995, p. 69; Macías, 1999, pp. 171-172). En nuestro caso las piezas no presentan los mínimos indicios de rodamiento y, como veremos a continuación, aparecen en prácticamente todos los niveles de la secuencia excavada. Junto a ellas son muy frecuentes las cerámicas comunes, de las que ponemos a colación algunos platos tapadera (fig. 4, núm. 6-7), que cuentan con referentes tipológicos muy cercanos en contextos de los siglos VI y VII (Macías, 1999, p. 163, lám. 62, núm. 30, fechado entre el 475/550-713), así como otras formas cerradas (fig. 4, núm. 8 y 9). La presencia de Hayes 105 convierte en indiscutible una datación para la UE 107 entre finales del siglo VI como pronto, si bien es más probable una cronología a lo largo de la primera mitad del siglo VII d. C., teniendo en cuenta el período de uso y amortización de estas fuentes de vajilla africana, siendo la datación de los restantes materiales complementaria (caso de la Hayes 93B y las comunes) o residual (Hayes 76). El caso de las africanas de cocina, como ya hemos comentado, no presenta evidencias de residualidad, por lo que a nuestro juicio la cronología final de estas formas requeriría una revisión.

En relación con el inicio de la amortización del vial, parece que el mismo comenzó a colmatarse a inicios del último cuarto del siglo VI. En este sentido parecen decantarse los materiales recuperados en la UE 109. Junto a algunas Hayes 105 en D² (fig. 5, núm. 1 y 7) documentadas a partir del 575-580 como ya hemos comentado, se ha recuperado un borde relacionable con la Hayes 104 A (fig. 5, núm. 6), datada entre 500-580 (Carandini, 1981, p. 94, tab. XLII, núm. 4) o entre el 470/480 - 570/580 en los últimos trabajos (Tortorella, 1998, pp. 67-68). La forma más abundante es la Hayes 99, conviviendo variantes cercanas a la B (fig. 5, núm. 2-5) con otras claramente de la 99 C (fig. 5, núm. 8), cuyas cronologías se sitúan entre el 560/580-620 por el Atlante (Carandi-

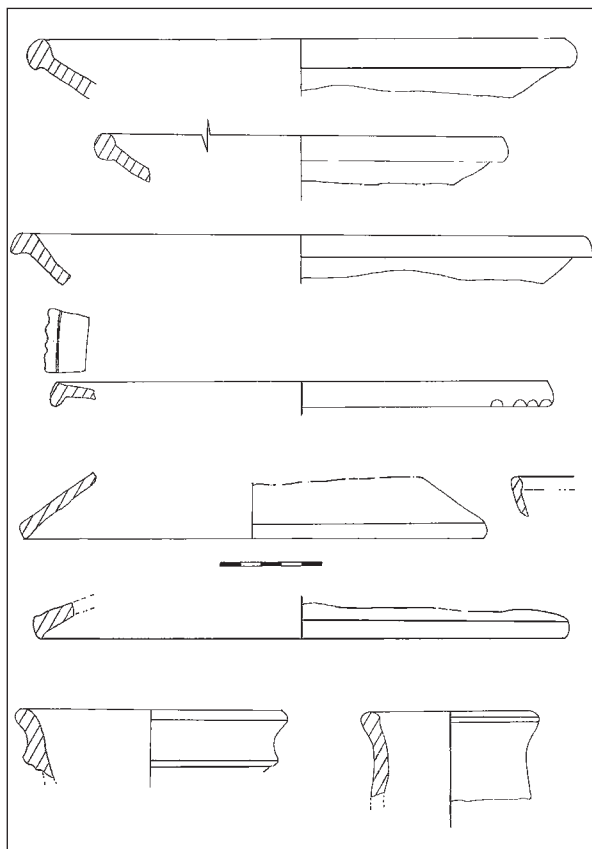

Figura 4. Vajilla fina en ARSW (núm. 1-4), africana de cocina (núm. 5) y cerámica común (núm. 6-9) de la UE 107. 1 y 2. Hayes 105 (diám. núm. 2: 31 cm); 3. Variante de Hayes 93B; 4. Hayes 76; 5. Lamboglia 10 A; 6-7. Tapaderas; 8-9. Bordes de formas cerradas.

ni, 1981, p. 109, tab. LI) o entre 525-580 (Tortorella, 1998, pp. 67-68). Aparecen otras formas, entre ellas una posible Hayes 93 B (fig. 5, núm. 9), datada entre el 500 y el 540 d. C. (Carandini, 1981, p. 101, tab. XLVII, núm. 1) o entre el 460-550 en trabajos más recientes (Tortorella, 1998, pp. 67-68), y un borde asimilable a al Atlante tab. XLVII, núm. 14 (fig. 5, núm. 11), datada entre el 510-550 (Carandini, 1981, p. 103). También en esta ocasión aparecen en abundancia las africanas de cocina, tanto la Lamboglia 10 A (fig. 5, núm. 10) como la Ostia III, 108 (fig. 5, núm. 12) y un plato tapadera de la forma Ostia I, 261 (fig. 5, núm. 13), ninguna de ellas rodada, y además en la parte inferior de la secuencia, sobre el nivel geológico y sin posibilidad de contaminación intrusiva de otros niveles estratigráficos. Completan este contexto cerámico multitud de formas en cerámica común y a mano-torno lento (fig. 6). Entre ellas destacamos un mortero equivalente a la forma Hayes *flanged bowl* 1 B - Fulford M-2.4, fechado genéricamente entre el 400-600/700, si bien nuestra pieza (fig. 6, núm. 1) se

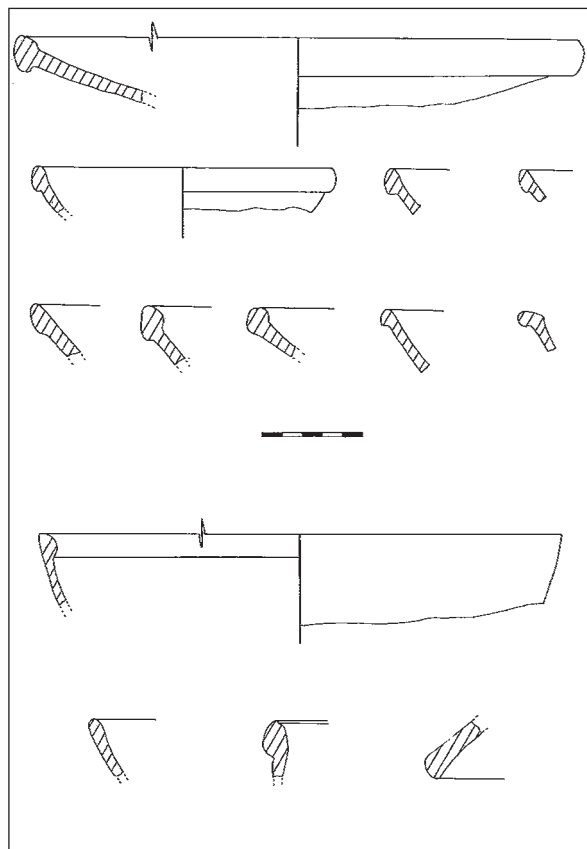

Figura 5. Vajilla fina en ARSW (núm. 1-9 y 11) y africana de cocina (núm. 10, 12 y 13) de la UE 109.

1. Hayes 105 (diám. 37 cm); 2-5. Variantes de la Hayes 99 B (diám. núm. 2: 31 cm); 6. Hayes 104 A; 7. Hayes 105; 8. Hayes 99 C; 9. Borde asimilable a la Hayes 93 B; 10. Lamboglia 10 A (diám. 32 cm); 11. Borde de la forma Atlante, tab. XLVII, 14; 12. Ostia III, 108; 13. Plato tapadera de la forma Ostia I, 261.

asimila a la variante M/CA/3.2, datada de finales del siglo IV – principios del V hasta bien entrado el siglo VI, con paralelos en Cartagena o Benalúa (Macías, 1999, pp. 117-118, lám. 39, núm. 3.2). Se confirma la elevada presencia de cerámicas a mano-torno lento del Mediterráneo central, según ilustran tanto la cazuela con la pared vertical y borde almendrado (fig. 6, núm. 4), fechada genéricamente entre el 475/500 - 575/600, si bien nuestra pieza se adecua a las variantes más arcaicas de esta forma (Macías, 1999, pp. 63-64, lám. 7, núm. 8.9). Entre las importaciones de Lipari, Sicilia, Cerdeña o Pantelleria se sitúa la olla de borde engrosado al exterior (fig. 6, núm. 7), equivalente a la forma Fulford HMW 20.1 - Reynolds HW 3.1, fechada entre el 475-600 (Macías, 1999, p. 62, lám. 6, núm. 7), ya documentada con anterioridad en el paseo de las Palmeras (Bernal y Pérez, 1996, p. 29, fig. 8.19). Las restantes piezas también encuen-

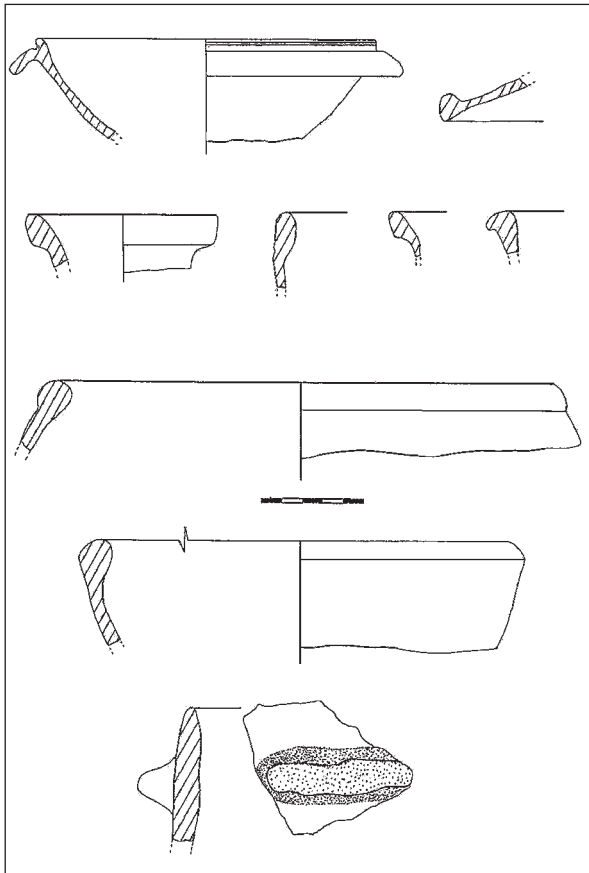

Figura 6. Cerámica común (núm. 1-6) y a mano-torno lento (núm. 7-9) de la UE 109.

1. Mortero de la forma Hayes *flanged bowl* 1B-Fulford M-2.4; 2. Tapadera con el borde engrosado al exterior; 3. Boca de forma cerrada; 4. Cazuela a mano de importación; 5-6. Bordes de formas abiertas; 7. Cazuela de importación de la forma Fulford HMW 20.1 Reynolds HW3.1; 8. Boca de forma cerrada (diám. 37,6 cm); 9. Olla de importación con asa horizontal aplicada.

tran paralelos en la vajilla culinaria tardorromana, caso de la tapadera con borde engrosado al exterior (fig. 6, núm. 2), con paralelos tarraconenses entre el 550-713 (Macías, 1999, pp. 163-164, lám. 63, núm. 34) o la olla de paredes verticales con asas horizontales macizas (fig. 6, núm. 9), también con paralelos entre el 400-550/600 (Macías, 1999, p. 63, lám. 6, núm. 6), por citar los casos tipológicamente más significantes.

Todos los datos comentados plantean un inicio de la colmatación del vial posiblemente a inicios del último cuarto del siglo VI, teniendo en cuenta la presencia de algunas formas que cesan de ser producidas en ca. 550 (caso de la Hayes 93 B o la Atlante XLVII, 14) o en torno al 570-580 (Hayes 104 A) y otras que precisamente centran su inicio a partir del 575-580, como sucede con la Hayes 105 o la Hayes 99 C. Es por ello que una datación

inicial para el inicio del relleno del vial entre el 570-580 parece la fecha más conveniente.

No debemos olvidar que la horizontalidad de los niveles arqueológicos excavados aboga por un progresivo relleno del vial con la sucesiva elevación de la pavimentación del mismo, de ahí que la interfaz superior de todos los estratos que lo colmataban fuese prácticamente horizontal, muy endurecida y con una potencia muy reducida. Ello nos hace pensar que esta pequeña arteria viaria de la *Septem* tardorromana se construyó en un momento anterior a las décadas del 570-580, fechas a partir de las cuales se inicia su lenta colmatación fruto de un uso continuado, para ser definitivamente colmatado en un momento indeterminado del siglo VII pero posiblemente dentro de su primera mitad, si tenemos en cuenta la total ausencia de las variantes tardías de la Hayes 109 en estos contextos ceutíes (Bonifaz, 1998, pp. 78-79).

VALORACIÓN GENERAL

La excavación arqueológica desarrollada durante el mes de septiembre del año 2000 en el número 26 del paseo de las Palmeras de Ceuta ha permitido documentar una cronosecuencia de poblamiento que se sitúa entre época romana y la actualidad. Los hallazgos de época romana se vinculan con la aparición del muro perimetral norte de la gran factoría de salazones romana que se situó en esta zona del istmo ceutí entre el siglo II y momentos avanzados del siglo III d. C., momento en el cual dichas estructuras arqueológicas aparecen abandonadas. Se ha constatado una reocupación de la zona en los siglos IV y V d. C., situándose en estos momentos la excavación del ángulo de una construcción de importantes dimensiones de funcionalidad indeterminada, así como diversos niveles arqueológicos y estratos con restos de actividades domésticas, siendo destacable la aparición de un hogar en buen estado de conservación.

Especialmente relevante desde un punto de vista histórico ha sido el hallazgo de una pequeña calle construida en época bizantina, que denota la importancia geoestratégica de este asentamiento para el control del Estrecho de Gibraltar en los siglos VI y VII d. C. Los niveles de colmatación que cubrían este eje viario han permitido ampliar los datos que conocemos en la actualidad sobre la *Septem* tardorromana, siendo ésta la tercera excavación arqueológica realizada en la ciudad en la que se documentan restos de estas características (además de la parcela número 24 del paseo de las Pal-

meras y la parcela 21 de la calle Gran Vía), y la primera en la que se ha tenido ocasión de excavar una extensión amplia con estructuras en posición primaria de cierta entidad. Resulta paradójico el hecho de que esta pequeña arteria viaria se construya en un momento que no es posible precisar, posiblemente del siglo VI, documentándose su uso hasta un momento indeterminado de la primera mitad del siglo VII d. C., curiosamente el período en el que la ciudad estuvo bajo control de los imperiales (Vallejo, 1993). Como se ha comentado en el punto anterior, el hallazgo de una Hayes 109 A en el aparejo del muro de la edificación colindante a la calle denota la construcción (o refacción) de dicha estructura a finales del siglo VI o ya durante la primera mitad del siglo VII d. C.

Hay que destacar, entre el siglo II y el VII d. C., un cambio de uso evidente en el espacio excavado, coincidente con el epicentro del poblamiento romano y tardorromano de *Septem*. De una gran *cetaria* alto y medioimperial, a un espacio con un gran edificio de uso indeterminado en los siglos IV y V, a los que se asocian vertederos domésticos y fosas en la línea habitual de los contextos tardorromanos de la *Hispania* meridional, como es el caso de Cartagena (Vizcaíno, 1999). En época bizantina no tenemos evidencias de uso industrial de la zona, documentándose, por el contrario, un pequeño tramo viario.

En relación con la fisonomía del urbanismo de *Septem*, los datos obtenidos permiten avanzar algunas cuestiones. Por un lado, junto a la basílica tardorromana, cuyo uso durante el siglo VI y posiblemente parte del VII ha sido asumido por la investigación reciente, a excepción de algunos casos aislados (Villaverde, 2001, pp. 208-218), contamos con las primeras evidencias de la topografía urbana de la ciudad tardoantigua. Este pequeño vial, de unos 2 m de anchura y en dirección suroeste-nordeste, denota una compartimentación interna de la ciudad en los siglos VI y VII, de cuyas evidencias no tenemos más trazas por el momento que el hallazgo producido en el paseo de las Palmeras número 26. Esta calle presenta una dirección que *a priori* no encaja con los ejes conocidos del urbanismo romano altoimperial, marcado por una clara orientación que sigue los puntos cardinales. Posiblemente nos encontremos ante una de las subdivisiones internas del entramado urbano existente en la *Septem* bizantina, cuyos restos prácticamente han desaparecido, mutilados por la intensa ocupación de la zona en época medieval y moderna. La técnica constructiva es poco cuidada, conformada por la regularización del subsuelo y la adición de una capa de pequeñas lajas,

a modo de *crustae*, especialmente visibles en la zona oriental excavada. Su suave pendiente hacia el nordeste comunicaba posiblemente la zona con la línea de costa. En un ámbito geográfico cercano son inexistentes los paralelos por el momento, y debemos limitarnos a las similitudes con las pequeñas calles del barrio bizantino situado sobre el teatro de Cartagena (Ramallo y Ruiz, 2000, pp. 313-316, fig. 2), cuya técnica constructiva y escasa entidad monumental son fieles reflejos de lo acontecido al otro lado del *Fretum Gaditanum*. En el contexto del Mediterráneo, las conocidas *bizantine shops* en *Sardis* (Crawford, 1984) constituyen otro referente de topografía urbana y posiblemente de funcionalidad respecto a los hallazgos bizantinos de Ceuta.

BIBLIOGRAFÍA

- AQUILUÉ, X., 1995: La cerámica común africana, *Ceràmica comuna romana d'època alto-imperial a la Península Ibèrica: Estat de la qüestió*, Monografies Emporitanes, VIII, pp. 61-74.
- BERNAL CASASOLA, D., 1989: La basílica paleocristiana de Ceuta, *Revista de Arqueologia*, 101, pp. 8-13.
- BERNAL CASASOLA, D., 2003: La presencia bizantina en el litoral andaluz y en el Estrecho de Gibraltar (ss. VI-VII d. C.): análisis de la documentación arqueológica y novedades de los últimos años, *III Congreso de Historia de Andalucía*, pp. 41-68, Córdoba.
- BERNAL CASASOLA, D.; PÉREZ RIVERA, J. M., 1996: Nuevos datos sobre la presencia bizantina en *Septem*: avance preliminar de la excavación arqueológica en el paseo de las Palmeras núm. 16-24, *Caetaria, Revista del Museo de Algeciras*, 1, pp. 19-32, Algeciras.
- BERNAL CASASOLA, D.; PÉREZ RIVERA, J. M., 1999: *Un viaje diacrónico por la Historia de Ceuta. Resultados de las intervenciones arqueológicas en el paseo de las Palmeras*, Instituto de Estudios Ceutíes y Consejería de Educación y Cultura de la Ciudad Autónoma de Ceuta, Ceuta.
- BERNAL CASASOLA, D.; PÉREZ RIVERA, J. M., 2000: *Informe de la intervención arqueológica de urgencia realizada en el paseo de las Palmeras núm. 26 (antigua Casa de la Juventud)*, original depositado en la Consejería de Educación y Cultura de la Ciudad Autónoma de Ceuta.
- BERNAL CASASOLA, D.; PÉREZ RIVERA, J. M., 2002: Las ánforas de *Septem* en los ss. II y III d. C. Un modelo de suministro de envases gaditanos a las factorías de salazones de la costa tingitana, *Congreso Internacional Ex Baetica Amphorae: Aceite, vino y conservas de la Bética en el Imperio romano*, pp. 861-886, Écija.
- BERNAL CASASOLA, D.; VALLEJO GIRVÉS, M., 2003: La vida cotidiana en Bizancio, *Bizancio en España: De la antigüedad tardía a El Greco, catálogo de la exposición en el Museo Arqueológico Nacional*, pp. 128-135, Madrid.
- BONIFAY, M., 1998: Sur quelques problèmes de datation des sigillées africaines à Marseille, *Ceramica in Italia: VI-VII secolo (a cura di L. Sagui)*, *Biblioteca di Archeologia Medievale*, pp. 71-81.

- BRAVO PÉREZ, J.; HITA RUIZ, J. M.; MARFIL RUIZ, P.; VILLADA PAREDES, F., 1995: Nuevos datos sobre la economía del territorio ceutí en época romana: las factorías de salazón, *II Congreso Internacional El Estrecho de Gibraltar*, pp. 439-454.
- CARANDINI, A (dir.); ANSELMIRO, L.; PAVOLINI, C.; SAGUI, L.; TORTORELLA, S.; TOTORICI, E., 1981: *Atlante delle forme ceramiche I. Ceramica fina romana nel bacino mediterráneo (medio e tardo impero). Supplementum Enciclopedia dell'Arte Antica, Clásica ed Orientale*, Roma.
- CRAWFORD, D., 1984: *The byzantine shops at Sardis*, Oxford.
- FERNÁNDEZ SOTELO, E. A., 1988: Cerámica corintia, decorada a molde, recuperada en Ceuta, *I Congreso Internacional El Estrecho de Gibraltar*, pp. 601-613.
- FERNÁNDEZ SOTELO, E. A., 1991: *La basílica tardorromana de Ceuta*, Cuadernos del Rebellín 3, Ceuta.
- FERNÁNDEZ SOTELO, E. A., 1994: *Un vertedero del s. III en Ceuta*, Transfretana Monografías 1, Ceuta.
- FERNÁNDEZ SOTELO, E. A., 2001: *Basílica y necrópolis tardorromanas de Ceuta*, Publicaciones del Museo de Ceuta, Ceuta.
- GARCÍA VARGAS, E., 1998: *La producción de ánforas en la Bahía de Cádiz en época romana (ss. II a. C.- IV d. C.)*, Écija.
- HITA RUIZ, J. M.; VILLADA PAREDES, F., 1994: *Excavaciones arqueológicas en el istmo de Ceuta*, Cuadernos del Rebellín 10, Ceuta.
- MACIAS, J. M., 1999: *La ceràmica comuna tardoantiga a Tàrraco. Anàlisi tipològica i històrica (segles V-VII)*, Tulcis, Monografies Tarraconenses, Tarragona.
- MORENO LEÓN, E., 1995: Aportación al nivel romano de Ceuta, *II Congreso Internacional El Estrecho de Gibraltar (Ceuta 1990)*, pp. 483-492.
- PÉREZ RIVERA, J. M.; BERNAL CASASOLA, D., 1997: La factoría de salazones de *Septem Fratres*, *Homenaje a D. Carlos Posac Mon*, Instituto de Estudios Ceutíes, 1, pp. 249-263, Ceuta.
- PÉREZ RIVERA, J. M.; BERNAL CASASOLA, D., 1998: Reflexiones sobre la época romana y tardoantigua de *Septem*. Los resultados de las excavaciones del paseo de las Palmeras (Ceuta), *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad Autónoma de Madrid*, 22, pp. 181-198, Madrid.
- PÉREZ RIVERA, J. M.; NOGUERAS VEGA, S., 1998: Informe de la excavación arqueológica de urgencia en la muralla califal de la calle Queipo de Llano (Ceuta). [Ejemplar inédito depositado en la Dirección Provincial del Ministerio de Cultura en Ceuta]
- RAMALLO, S.; RUIZ, E., 2000: Cartagena en la arqueología bizantina en *Hispania*: estado de la cuestión, *V Reunión de Arqueología Cristiana Hispánica (Cartagena 1998)*, pp. 305-322, Barcelona.
- TORTORELLA, S., 1998: La sigillata africana in Italia nel VI en el VII secolo d. C.: problemi di cronologia e distribuzione, *Cerámica in Italia: VI-VII secolo (a cura di L. Sagui)*, Biblioteca di Archeologia Medievale, pp. 41-69.
- VALLEJO, M., 1993: *Bizancio y la España tardoantigua (ss. V-VIII): Un capítulo de historia mediterránea*, Alcalá de Henares.
- VILLAVARDE, N., 2001: *Tingitana en la Antigüedad Tardía*, Madrid.
- VILLAVARDE, N.; LÓPEZ PARDO, F., 1995: Una nueva factoría de salazones en *Septem Fratres*. El origen de la localidad y la problemática de la industria de salazones en el Estrecho durante el Bajo Imperio, *Actas II Congreso Internacional El Estrecho de Gibraltar (Ceuta 1990)*, pp. 455-472.
- VIZCAÍNO, J., 1999: Transformaciones del urbanismo tardoantiguo en Cartagena. El caso de los vertederos, *Anales de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Murcia*, 15, pp. 87-98.

LUSITÀNIA

MÉRTOLA NA ANTIGUIDADE TARDIA

Virgílio Lopes* - Santiago Macias**

INTRODUÇÃO

A cidade de *Myrtilis* na Antiguidade Tardia, foi a placa giratória das riquezas comerciais e minerais que atravessavam o território em carroças ou em dorso de animais, para seguir então nos barcos, que desciam com a corrente até ao mar e daí chegavam a inúmeros locais mediterrâneos, constituindo o espaço de civilização a que, por essa via, estes territórios estavam umbilicalmente ligados.

No sentido inverso chegavam mercadorias exóticas, múltiplos artigos provenientes de outras paragens, bem como outras gentes, com as suas linguagens, cultos e culturas.

É certamente num ambiente de instabilidade militar que as autoridades promovem, durante os finais do século III e nas centúrias seguintes, um conjunto de obras com vista à defesa da cidade. Destas obras destacam-se, na parte portuária, a torre do rio e estruturas anexas.¹

Desconhecida até há duas décadas e meia, a topografia de Mértola na Alta Idade Média tem vindo a ser lentamente revelada através de continuados trabalhos arqueológicos (fig. 1). O que de início se resumia a uma colecção epigráfica —de grande interesse documental mas só parcialmente enquadrável no espaço da cidade— alargou-se depois ao conhecimento mais pormenorizado da basílica do Rossio do Carmo, ao estudo de estruturas como a Torre do Rio e, sobretudo, ao desvendar de um complexo palatino com um

baptistério e um conjunto de mosaicos de invulgar qualidade.

É verdade que boa parte do que se conhece continua circunscrito ao domínio religioso (basílica, epigrafia, necrópole, baptistério, etc.) sem grandes prolongamentos para outros aspectos do quotidiano. Quase todos os materiais de que dispomos —cerâmicas, fragmentos arquitectónicos, peças esculpidas ou gravadas— se reportam àquela realidade, sem que tenhamos acesso a qualquer tipo de informação que lance luz sobre as estruturas habitacionais da *Myrtilis* de então nem sobre o tipo de função desempenhado pelas diferentes áreas da cidade.

Ainda assim, a informação disponível permite lançar luz sobre um apreciável conjunto de edificações importantes para a definição da topografia de Mértola na Antiguidade Tardia. É certo que os vestígios mais antigos se reportam à ocupação cristã da importante necrópole romana situada na Achada de S. Sebastião. Se a maioria das três centenas de sepulturas são de tradição romana, pelo menos em dois casos foram detectados objectos cristãos, nomeadamente uma medalha em ouro (fig. 2) e uma lucerna, ambas decoradas com um *crismon* datáveis dos finais do século IV inícios do V.²

A nível da arquitectura cultural, durante o século V procedeu-se à construção ou remodelação do baptistério, da basílica paleocristã do Rossio do Carmo e da possível basílica do sítio da Ermida de S. António, o que deverá corresponder a um forte momento de cristianização da população local.

* Campo Arqueológico de Mértola.

** Câmara Municipal de Mértola.

1. As construções defensivas relacionadas com a zona portuária foram abordadas em LOPES, V.: no prelo.

2. LOPES, V., 1999, p. 89-92.

Figura 1. 1- Necrópole da Achada de S. Sebastião, 2- Basílica Paleocristã do Rossio do Carmo, 3- Ermida de S. António, 4- Complexo Baptismal, 5- Torre do Rio.

Figura 2

Na zona da antiga acrópole, as construções do *forum* são remodeladas e adaptadas às novas necessidades criadas com a introdução do cristianismo. Na parte Oeste da plataforma remodelou-se um edifício para albergar um rico baptistério. Para além da sumptuosa piscina baptismal, chegaram até aos nossos dias vestígios dos pavimentos adornados com painéis de mosaicos onde não faltava a policromia dada pelas tesselas de vidro.

OS EDIFÍCIOS DA ANTIGUIDADE TARDIA DE MYRTILIS

A basílica do Rossio do Carmo

A basílica do Rossio do Carmo, cuja escavação se iniciou em 1980, constitui um dos raros sítios em Portugal onde foi possível, ainda que com fortes limitações, proceder ao estudo de um local de culto de época cristã com utilização simultânea como espaço funerário (fig. 3). A construção de basílicas sobre espaços funerários está longe de ser inédita, embora quando tal se verifica —na África Latina, por exemplo—, tal ocorre em épocas

Figura 3

recuadas, como na basílica de Skhira, datável do século IV.³

Um conjunto de circunstâncias viria a condicionar a investigação em torno do achado arqueológico: para além da construção da igreja seiscentista da Sra. do Carmo⁴ —adquirida pelo Município ao Estado e substituída logo a seguir

pela actual Escola Primária (construção iniciada em 1915)⁵— a basílica de Mértola sofreu, em época recente e durante décadas a fio, as consequências de sucessivas obras públicas (abertura de novas vias rodoviárias, instalação de redes telefónicas, eléctricas, de infraestruturas de saneamento etc.) levadas a cabo na zona correspondente à basílica e às

3. FENDRI, M., 1961, p. 17.

4. BOIÇA, J., 1998, p. 58-59.

5. O futuro de Mértola, ano 2, n. 88 (8.Outubro.1914) e O futuro de Mértola, ano 3, n. 114 (29.Abril.1915).

necrópoles. Parte substancial da igreja viria, desta forma, a desaparecer, tendo os trabalhos arqueológicos da década passada permitido escavar apenas um pequeno sector da nave central desse local de culto e parte substancial da nave norte. Tais factores limitaram, de forma considerável, um estudo que se desejava bem mais amplo.

A localização dos limites orientais das duas colaterais permitiu-nos, por seu turno, estabelecer uma proposta para o comprimento da basílica. A proposta de reconstituição semi-circular para essa ábside baseia-se nos paralelos existentes com outras igrejas peninsulares e norte-africanas da mesma época.

O espaço interno da basílica

O comprimento total da basílica —com as ábsides incluídas— rondaria os 31,50 m. no extradorso, devendo o interior da igreja medir cerca de 28,80 m. As naves laterais teriam, na sua extensão máxima 23,80 m. A largura total do interior da basílica era de, aproximadamente, 16,00 m (6,00 m para a nave central, 4,40 m para cada uma das laterais e 0,60 m para os dois muretes que delimitavam a nave central). Sendo a espessura de cada uma das estruturas exteriores da basílica de 0,80 m, a largura exterior do templo aproximar-se-ia dos 17,60 m. As medidas apuradas na escavação apresentam uma ligeira discrepância com o mapa de Estácio de Veiga, o qual aponta para uma largura da nave central da ordem dos 6,60 m.

Se o desenho efectuado por este retrata com rigor a situação real, a ábside oeste destacar-se-ia volumetricamente do corpo do edifício. Quanto ao limite oriental, a situação parece-nos mais complexa, sendo impossível dar uma resposta precisa no que se refere ao desenho do edifício.

As dependências junto à ábside tanto podiam estar incluídas na globalidade do edifício e ter perfil quadrangular⁶ como destacar-se volumetricamente e ter um perfil semi-circular.⁷

A ábside Oeste foi referenciada através da identificação de dois pequenos troços do embasamento do muro. A localização dos limites Sul e Este da nave Sul (escavados durante uma das últimas campanhas de trabalho) permitiu-nos, por seu turno, estabelecer uma proposta para o comprimento da basílica.

Os trabalhos efectuados na zona onde se situou o muro Norte do edifício, apesar de bastante revolvida por ocupações posteriores, permitiram identificar o limite setentrional da basílica «em negativo». Uma vala, com uma largura que oscilava entre 1,25 m e 1,45 m e com uma extensão que atingia os 16,45 m, foi utilizada para implantar os alicerces de um muro em alvenaria. Ao longo deste fosso (no fundo e nos lados), e colados à rocha, foram encontrados pequenos fragmentos de um *opus* muito forte que comprovam uma utilização no contexto da construção da basílica.

No lado sul definiu-se um pórtico, cuja largura foi verificada através da descoberta *in situ* de uma base de coluna, peça arquitectónica que o integrava como elemento estrutural.

As escavações arqueológicas determinaram, igualmente, que um dos acessos ao templo era feito pela nave lateral Norte. A entrada por um dos lados da igreja é um procedimento muito comum na Alta Idade Média peninsular. A basílica de Mértola repete, neste pormenor, aquilo que se verifica noutros templos: citem-se os casos de Gerena, Bobalá, El Germeo, Casa Herrera e Torre de Palma⁸.

O acesso à basílica estava marcado de forma evidente. Um maciço - com as medidas externas de 4,70 × 3,00 m —destacava-se do muro Norte do edifício, sendo a entrada feita por uma porta com 1,20 m de vão.

Do ponto de vista arqueológico, determinou-se o extremo sudeste da basílica, através da escavação de parte do muro Sul. Da ábside oeste, integralmente desenhada por Estácio da Veiga, foi apenas possível escavar, como vimos, dois pequenos fragmentos, que se revelaram, ainda assim, suficientes para determinar um dos extremos da basílica.

Embora a ábside este da basílica nunca tenha sido encontrada, a presença de um coro nessa zona não nos deixa dúvidas que ela efectivamente existiu e que o seu altar desempenhou um papel importante no contexto dos actos litúrgicos que tinham lugar na basílica.

Se, como parece provável, o chão da ábside principal estava um pouco acima do pavimento das naves —veja-se o exemplo da basílica de Torre de Palma, onde se regista um desnível entre 0,10 m e 0,15 m⁹ —mais fácil se torna a conclusão que qualquer obra realizada naquela área, e ainda que de pequena dimensão, interferiu necessariamente com

6. DUVAL, N., 1973, p. 164-165 (Sbeitla I); p. 203 (Haidra II); p. 271 (Henchir Goraat ez-Zid).

7. DUVAL, N., 1973, p. 24 (Rusguniae).

8. FERNANDEZ GOMEZ, F., 1987, p. 187.

9. MALONEY, S., 1995, p. 453.

esta estrutura. Em particular, a abertura do caminho de acesso à ermida terá contribuído para esse processo.

A proposta de reconstituição semi-circular para essa ábside baseia-se, por seu turno, nos paralelos existentes na generalidade das igrejas peninsulares e norte-africanas da mesma época.

Do coro é ainda hoje visível o seu sector norte. Construção aparentemente contemporânea da fundação da própria basílica, destinava-se a albergar uma parte do clero ou os leigos que participavam de forma activa, através da oração ou cânticos, na liturgia.

A parte do coro posta a descoberto pela escavação é constituída, neste caso, por um espaço rectangular, cujas medidas internas rondam os 6,50 m de comprimento por 1,60 m de largura —aproximadamente 10,50 m² de área.

Sobre a importância deste local não temos, hoje, qualquer dúvida, até pelo número de sepulturas que ali se encontrou e que procuravam a protecção garantida pela proximidade do altar. Tratava-se de um local particularmente requerido para as inumações, sendo identificáveis nalguns locais diversos níveis de argamassagem do pavimento, correspondentes a outros tantos enterramentos. Refira-se em particular, uma das sepulturas,¹⁰ que foi aberta (e portanto utilizada) pelo menos quatro vezes.

Os paralelos norte-africanos e peninsulares da basílica de Mértola

A igreja deve ter sido, recordemo-lo, um templo com três naves separadas por colunas, sete tramos e duas ábsides afrontadas cujo extra-dorso se deveria demarcar de forma evidente do corpo da igreja.

A existência de uma dupla ábside em Mértola, cujo corpo oriental nunca pôde ser arqueologicamente verificado, encontra-se aparentemente comprovada do ponto de vista documental desde 1965,¹¹ com base num mapa desenhado por Estácio da Veiga no século XIX. Essa planta mostrava apenas parcialmente as estruturas da basílica postas a descoberto, bem como um apreciável conjunto de sepulturas. Nesse registo, nota-se claramente a presença da ábside poente da basílica. Contraposta a esta deveria haver outra a nascente, que nunca foi encontrada, uma vez que o terreno foi cortado, antes do início da escavação, pelos trabalhos de

abertura do acesso ao hospital. Embora haja, de facto, casos de basílicas com ábside apenas a Oeste - como a de Alexandre, em Tipasa, a basílica I de Haïdra,¹² a de Hergla¹³ ou ainda as de Enchir el Atech e de Khirbet Guidra¹⁴ —tal constitui uma característica específica do Norte de África. Na Península Ibérica, onde a maior parte dos templos tem apenas uma ábside, esta aponta invariavelmente a Oriente.

A igreja paleocristã de Mértola inclui-se, portanto, no grupo das basílicas com duas ábsides contrapostas (o grupo da Península Ibérica de basílicas de ábsides afrontadas resume-se a cinco exemplares, das quais três se situam dentro dos limites da Lusitânia —Casa Herrera,¹⁵ Torre de Palma e Mértola—, localizando-se as restantes duas em El Germo, junto a Córdova e em Vega del Mar,¹⁶ perto de Málaga), série para a qual se admite geralmente como segura uma paternidade norte-africana. Essa forma, originária da actual Tunísia, teria chegado à Península Ibérica já completamente formada, não vindo depois a evoluir.¹⁷ As evidentes analogias entre as basílicas peninsulares e as norte-africanas obrigaram também à procura doutros paralelos entre várias necrópoles desta última região e os cemitérios alto-medievais da Hispânia, numa tentativa de fornecer um contexto mais alargado para a explicação da necrópole paleocristã de Mértola.

Embora essas origens das basílicas de dupla ábside tenham sido algo desvalorizadas,¹⁸ parece importante retomar uma argumentação que sublinhe os contactos entre as duas margens do Mediterrâneo.¹⁹ A proximidade formal entre os templos hispânicos e os tunisinos, bem como os intensos contactos comerciais e culturais que se verificam ao longo de toda a Alta Idade Média entre essas duas antigas regiões do Império Romano —sustenta-se mesmo que as *aportaciones* africanas reforçaram o monacato espanhol na segunda metade do século VI—,²⁰ justificam que se estude a basílica de Mértola em função desses contactos. Não só parte da antroponímia da necrópole do Rossio do Carmo apresenta importantes paralelismos com a

10. Sepultura sem número (não-escavada).

11. FERREIRA, F., 1965.

12. DUVAL, N., 1975.

13. GHALIA, T., 1998, p. 17.

14. PONSICH, M. 1981, p. 120 (fig. 34).

15. CABALLERO ZOREDA, L., 1975.

16. PEREZ DE BARRADAS, J., 1933; PUERTAS TRICAS, R., 1989.

17. CERRILLO, E., 1978, p. 10.

18. SOTOMAYOR, 1982, p. 11-27.

19. PALOL, P. de, 1972a, p. 178 e 181-182.

20. ORLANDIS, J., 1978, p. 257.

registada em cemitérios norte-africanos, como está comprovada, de forma indubitável, a presença em Mértola de indivíduos e grupos familiares originários dessa região.²¹

As basílicas de ábsides contrapostas existentes na *Mauretania* e na *África Proconsularis* têm, com frequência, uma cronologia mais antiga que as peninsulares —a igreja de Rusguni— teria sido construída nos finais do século IV ou inícios do V, datação próxima da basílica II de Belalis Major—²² embora noutros casos, como em Sbeitla II, se registem datações mais tardias, próximas das que até agora têm sido atribuídas aos templos hispânicos.²³

Observam-se ainda, nas basílicas africanas, diferenças na época de construção das duas ábsides. Na maioria delas —ao contrário do altar-mor, sempre a oriente—, a ábside primitiva estava localizada a oeste tendo, mais tarde, provavelmente em época bizantina (e possivelmente por necessidades litúrgicas) sido acrescentada a ábside este.²⁴ A *ocidentação* das basílicas é um fenómeno *regional* do Norte de África, ainda que menos vulgar na Argélia e mais frequente na Tunísia actuais —embora aqui a norma fosse também a orientação a este, há um certo número de excepções—,²⁵ sendo os exemplos numerosos na Byzacène²⁶ (e ainda que as ábsides a este sejam frequentes desde épocas pré-bizantinas). A *ocidentação* é também apresentada por Ward-Perkins como uma característica das basílicas pré-bizantinas, com a fachada a este e a ábside a oeste,²⁷ citando em particular as igrejas I, III e IV de Sabratha.²⁸

As características arquitectónicas dos edifícios terão, nalguns casos, sido condicionadas pela própria liturgia. Recorde-se, por exemplo, que na Península Ibérica o altar se localizava dentro da ábside leste, ao passo que no Norte de África se situava diante desse local ou mais avançado na nave central.²⁹ No caso dos templos peninsulares, o que está por provar é justamente a função das ábsides afrontadas, que não é adição (como muitas vezes em África), não tem função de culto (não há vestígios

de altar), nem é funerária.³⁰ Ainda assim, são de sublinhar as alterações arquitectónicas levadas a cabo no âmbito das transformações de um cada vez mais elaborado ritual litúrgico.³¹

A datação destes monumentos tem sido alvo de discussão generalizada. A cronologia das basílicas de Torre de Palma e Casa Herrera aponta para os finais do século V ou primeira metade do século VI,³² época de construção próxima da apontada para Mértola. El Germo, monumento mais tardio, não será anterior aos princípios do século VII.³³ Noutros edifícios ainda, como o de Bruñel, apesar da presença de uma estrutura com dupla ábside datada do século IV não há sequer a certeza que tenha sido usado como basílica.³⁴

O próprio enquadramento cronológico da basílica de Mértola tem constituído tema para discussão. A sua datação é condicionada por duas ordens de factores:

— A primeira reside na existência, nesta área, dos vestígios de uma necrópole romana de inumação, cujo tempo de utilização poderá oscilar entre o século I e o início do século V. Este cemitério é, aparentemente, contemporâneo de um outro, situado na Achada de S. Sebastião.³⁵ É bem provável, aliás, que esses dois antigos cemitérios romanos subsistissem ainda como local de enterramento à data em que se verificaram as primeiras inumações cristãs no Rossio do Carmo. Uma datação muito antiga (anterior ao século V) não é, de resto, muito provável na Península Ibérica.

— A segunda tem a ver com a data da mais antiga lápide funerária até hoje recuperada nos terrenos da basílica: trata-se de um epitáfio do ano 462 d. C., do qual se conserva um fragmento no Museu Nacional de Arqueologia.³⁶ O local preciso e a data de recolha desta peça são, infelizmente, desconhecidos.

A escassa probabilidade de se terem registado inumações com registo epigráfico antes da construção naquele local de uma igreja e o facto, arqueologicamente comprovado em Mértola, de todos os enterramentos cristãos respeitarem de forma rigorosa as estruturas arquitectónicas da basílica parece não deixar dúvidas acerca do momento em

21. DIAS, Manuela, 1993, p. 115.

22. DUVAL, N., 1973, p. 23 e 61.

23. DUVAL, N., 1973, p. 171.

24. FENDRI, M., 1961, p. 27 (pl. III, 2 e pl. XI, 2).

25. DUVAL, N., 1982, p. 176; WARD-PERKINS, J. B., 1953, p. 62.

26. FENDRI, M., 1961, p. 18.

27. WARD-PERKINS, J. B., 1953, p. 62.

28. WARD-PERKINS, J. B., 1953, p. 8-9 (fig. 2-3); p. 16 (fig. 6).

29. FERNANDEZ GOMEZ, F., 1987, p. 187.

30. CERRILLO, E., 1978, p. 11.

31. WARD-PERKINS, J. B., 1953, p. 60.

32. CERRILLO, E., 1978, p. 11.

33. ULBERT, T., 1971, p. 170.

34. PALOL, P. de, 1972b, p. 381.

35. LOPES, V., 1993.

36. DIAS, Manuela, 1993, p. 103.

que a basílica foi erigida. Quer isto dizer que a construção desta igreja será um pouco anterior a 462 d. C., situando-se, provavelmente, em volta de meados do século v, cronologia ainda assim mais tardia que as datações normalmente atribuídas aos monumentos norte-africanos do mesmo tipo.

Embora seja possível argumentar que algumas das lápides mais antigas de Mértola possam ser provenientes doutro local que não necessariamente o Rossio do Carmo, não parece provável que tal tenha sucedido. A concentração de materiais paleocristãos registados, desde o século passado, em torno do espaço da basílica invalida, de forma categórica, tal hipótese.

A construção da basílica teve assim, provavelmente, lugar em meados do século v, tendo mantido as suas funções litúrgicas e funerárias até aos inícios do século VIII.

Sublinhe-se finalmente que a constatação de uma cronologia mais antiga na basílica de Mértola que noutros templos peninsulares seria lógica numa época em que se podem documentar os fortes laços económicos que ligavam a Lusitânia e a África Proconsular, contactos que iriam perdurar e ser fortalecidos ao longo do período islâmico.³⁷

O sítio arqueológico da Ermida de Santo António (actual Cine-teatro Marques Duque)

A mais antiga referência histórica a este edifício provém, da obra de Estácio da Veiga intitulada *Memórias das Antiguidades de Mértola* tendo registado o aparecimento de três epitáfios funerários gravados em placas de mármore e seis sepulturas. Para além do aparecimento dos túmulos, assinala: «um tanque com revestimento interno de cimento romano».³⁸

Escavações recentes puseram a descoberto três ocupações distintas: a primeira, constituída pelos restos da edificação da ermida de S. António; a segunda, onde foram detectadas estruturas e níveis habitacionais do período islâmico. Por último, foram identificadas treze sepulturas, das quais onze foram escavadas, revelando práticas funerárias e técnicas construtivas enquadráveis no período que estamos a tratar neste estudo.

Apenas uma das sepulturas (nº 2) possuía ainda restos de cobertura em *opus signinum* do mesmo tipo verificado no Rossio do Carmo.

As sondagens realizadas no Cine-teatro não identificaram restos da construção religiosa que albergasse o conjunto de sepulturas. No entanto, Estácio da Veiga refere-se a muros antigos que bem poderiam ser as estruturas do edifício onde estes túmulos estariam inseridos.

Estácio da Veiga interpretou o tanque como «uma piscina de banho pertencente a um domicílio particular, e anterior, certamente, ao tempo dos enterramentos».³⁹ Pelos materiais provenientes deste local (um fragmento de cancela, decorada com uma sequência vasada de círculos secantes, exposto no Núcleo Paleocristão,⁴⁰ e um capitel de tipo corintizante⁴¹ exposto no Núcleo do Castelo do Museu de Mértola) podemos inferir a existência, neste local, de um templo religioso. Não é muito provável que se trate de uma piscina de um edifício particular, ao contrário da hipótese sustentada por Estácio da Veiga, mas de um possível baptistério, no interior de uma basílica funerária, situação frequente a nível peninsular, como ficou demonstrado por Pedro Palol⁴² e, mais recentemente, por C. Godoy Fernández.⁴³

O espólio arqueológico que poderemos associar aos enterramentos resume-se a três pequenos restos de epitáfios gravados em mármore cinzento, pertencendo dois deles à mesma peça e apresentando como motivo decorativo um arco e uma palmeira (fig. 4).⁴⁴

A nível da datação, os dados disponíveis da escavação realizada são pouco precisos, mas é de supor que se trata de um edifício religioso, possivelmente em culto desde a segunda metade do século v e que funcionou até meados do século VI. As lápides recolhidas por Estácio da Veiga têm como limites cronológicos entre 465 e 556 d. C., o que nos indica a utilização deste espaço funerário durante, pelo menos, 91 anos.

O criptopórtico

A plataforma onde está implantado o complexo baptismal e o pórtico anexo é suportada por uma construção subterrânea designada por criptopórtico-cisterna, identificada no início do século XVI

37. Ver os exemplos dados em EWERT, Ch., 1992: p. 82-95.
38. VEIGA, S., 1880, p. 121.

39. VEIGA, S., 1880, p. 121.

40. LOPES, V., 1993, p. 95.

41. TORRES, C., 1991, p. 39.

42. PALOL, P. de, 1967, p. 6.

43. GODOY FERNANDEZ, C., 1995.

44. Os fragmentos medem 18,7 cm de comprimento, 9,5 cm de largura e 1,5 cm de espessura, (CTMD/2001/sec-tor IV, cont. 104).

Figura 4

por Duarte de Armas, que anotou no seu *Livro das Fortalezas* «aquí esta huã aboboda atopida muyto booa». ⁴⁵

Os trabalhos de escavação revelaram a galeria de um criptopórtico com um papel essencialmente estrutural, de contenção e suporte da plataforma de implantação do *forum*. Assim, no seu lado Norte, para suportar maiores pressões numa amplitude mais vasta, o desnível era compensado por um criptopórtico de 32 m de comprimento, com largura e alturas médias de, respectivamente, 2,70 e 5,80 (cf. *infra*) —fig. 5. ⁴⁶ Pensamos, contudo, que esta galeria teve uma tripla funcionalidade: actuar como elemento estruturante de apoio e sustentação de um lote de equipamentos cívicos e religiosos do *forum*, integrar o sistema defensivo ⁴⁷

45. BRANCO, M., 1997, p. 6.

46. TORRES, C., 1987, p. 618.

47. A feição assumidamente militar do conjunto *galeria-criptopórtico e muro-exterior* não nos parece suscitar dúvidas. Para isso aponta a sua própria localização, a solidez da

da cidade e servir como local de circulação-reunião e de armazenamento de mercadorias, dadas as temperaturas amenas do interior da galeria durante os meses de Verão.

Mais tarde esta estrutura foi redimensionada, sofrendo um programa de obras que lhe modificou as funções. O pavimento e a parte inferior das paredes (a uma altura de 1,50 a 1,70 m) foram revestidos por uma sólida e impermeável argamassa, tipo *opus signinum*, e as quatro *seteiras* entaipadas com o evidente objectivo de adaptar o espaço a cisterna. Este entaipamento poderá ser enquadrável cronologicamente nos finais do século IV ou inícios do V, em data não muito distante da sua construção. ⁴⁸

Analisando os dados construtivos do criptopórtico e da muralha exterior, a realidade conhecida aponta claramente para uma datação tardia de toda a obra: as numerosas reutilizações verificadas, entre os quais se situa a singela peça de cantaria de mármore moldurado que está no interior do criptopórtico (um pouco abaixo do arranque da abóboda), bem como os silhares que formam a parte superior das seteiras onde são visíveis as marcas do *forfex*.

A reutilização de silharia de mármore e granito e vários elementos arquitectónicos dos séculos I-II, levam-nos a enquadrar cronologicamente esta construção possivelmente no século III ou IV. Acresce ainda o facto desta construção recorrer a elementos arquitectónicos reutilizados, o que não nos parece compatível com programas arquitectónicos do período imperial, mas sim, tardo-romano ou paleocristão. A adaptação do criptopórtico de espaço de passagem a cisterna, a espaço fechado, deverá ter ocorrido durante os finais do século IV ou na primeira metade do século V, num período não muito distante do momento da sua construção.

Um paralelo importante para este criptopórtico existe em Almuñecar (Granada) ⁴⁹ onde, depois do abandono do *forum*, se ergueu no local um conjunto de casas, mantendo-se hoje o local habitado. A estrutura arquitectónica teria sido edificada na segunda metade do século I, precisamente com as mesmas funções da de Mértola: eliminar o desnível da encosta e criar uma plataforma onde se implantassem as construções forenses. Não teve, contudo, reutilização como cisterna.

construção e ainda as quatro aberturas na muralha que poderão ter funcionado como seteiras, podendo o criptopórtico ser uma espécie de *casamata* no caso da cidade ser sujeita a assédio militar.

48. MACIAS, S., 1996, p. 53.

49. MOLINA FORJADO, F., 1983, p. 237-277.

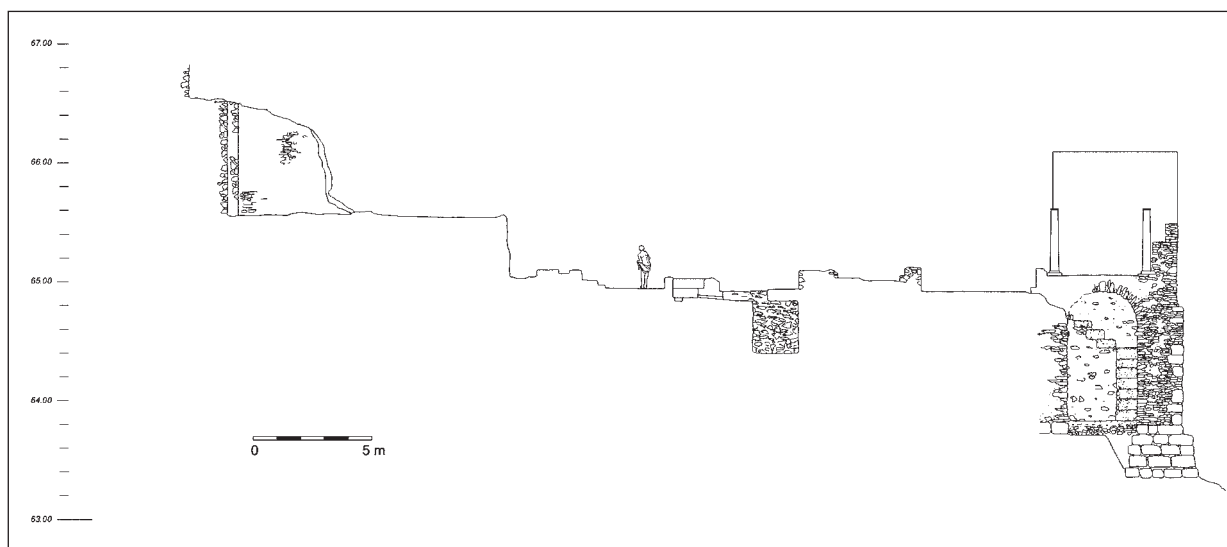

Figura 5

A nível dos paramentos exteriores desta construção, os paralelos mais próximos situam-se nas muralhas baixo imperiais de Lugo. Em torno dos anos 265 e 310 d. C. foi aí levada a cabo a construção de sistemas defensivos. Os paramentos externos são de silharia em lousa ou xisto, sendo também frequentes, paramentos com silhares graníticos e com torres em *opus incertum*.⁵⁰ A nível do interior das estruturas parece que foi utilizada uma solução construtiva semelhante aos casos em estudo de Mértola, em que se reutilizam materiais e se empregam elementos construtivos locais, ligados por uma forte argamassa.

O complexo baptismal

As escavações arqueológicas levadas a cabo na acrópole puseram a descoberto um conjunto baptismal e um pórtico na parte noroeste da plataforma artificial onde se teria localizado o *forum* da cidade de *Myrtilis* (fig. 6). A sul da plataforma situava-se uma basílica civil, possivelmente ligada à actividade do *forum* do período romano.

O edifício baptismal (fig. 7) apresenta uma planta rectangular, possuindo ao centro um tanque de água ladeado por um deambulatório. No centro da construção foi implantado um baptistério de planta octogonal. Do programa arquitectónico fazem parte: uma ábside voltada a poente e em simetria com o baptistério, dois compartimentos laterais locali-

zados a norte do baptistério; no seguimento destes, um pórtico, que foi implantado sobre o criptopórtico. A escavação neste espaço veio a revelar, a nível dos pavimentos, um importante conjunto musivo.

O baptistério está incluído num compartimento de forma rectangular que ocupa a zona poente da plataforma artificial.⁵¹ A piscina baptismal é constituída por um tanque central, com a forma de um octógono irregular, com o interior estruturado por um degrau/assento. A parte exterior do tanque desenha uma estrutura lanceolada que alterna com semi-círculos, formando um conjunto simétrico.

Pelos vestígios detectados observou-se que o tanque envolvente da piscina baptismal estava revestido —tanto ao nível do solo, como dos muros— com placas de mármore. Na parte exterior de revestimento vertical do baptistério existem vestígios de placas de diferentes tonalidades (branco e cinzento), dispostas de forma alternada.

A levante, existe um compartimento de forma ovalada, aberto para a zona do tanque, que está inserido numa forte estrutura de alvenaria de pedra e argamassa, na qual subsistem vestígios de revestimento interior feito com uma placagem de mármore, a nível das paredes e do solo. Este compartimento, que interpretamos como sendo uma estrutura absidal, possui no centro, a nível do solo, e impresso na argamassa, o negativo do que poderá ter sido o assentamento de um pé de altar.

Pelos fragmentos de arquitectura encontrados nas imediações do baptistério não será de excluir

50. VILAS ARIAS, F., 1971, p. 763-768.

51. O edifício que alberga o complexo baptismal possui uma área de 250 m².

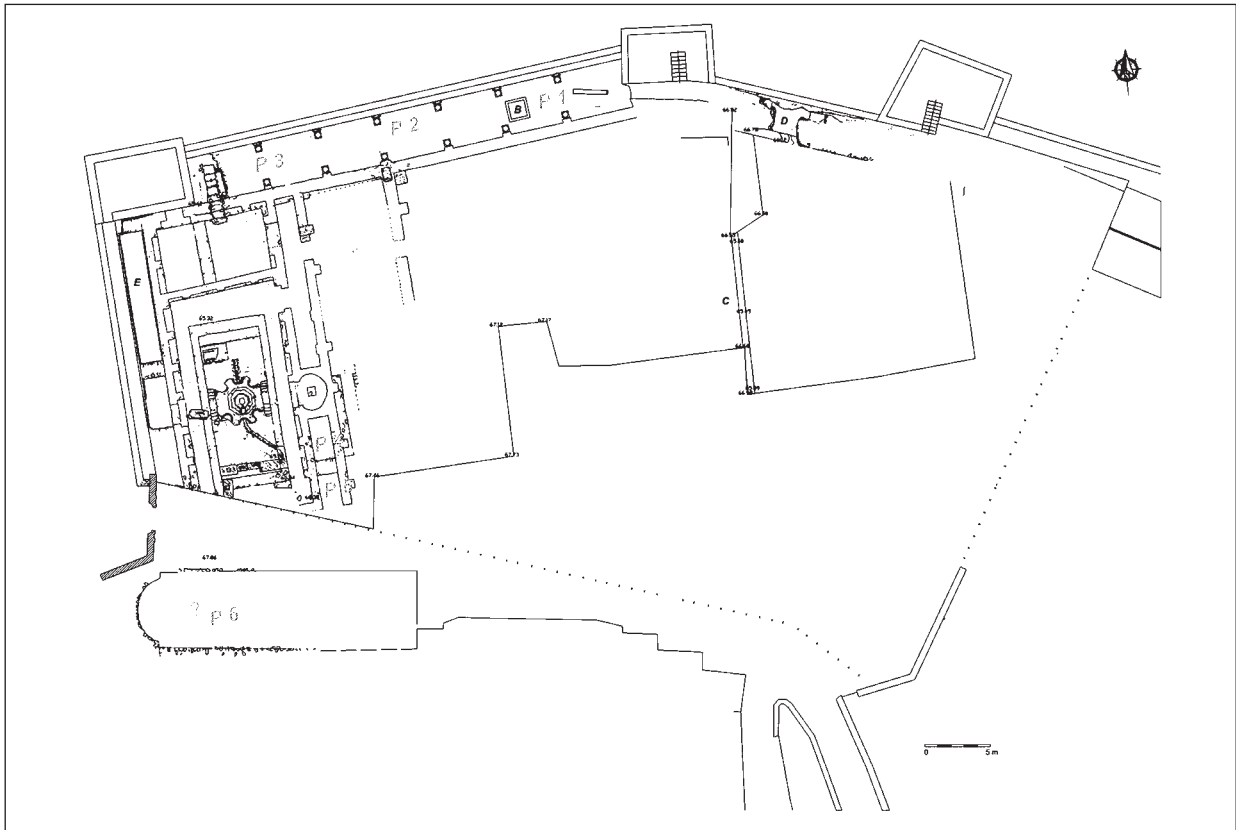

Figura 6

Figura 7

que este baptistério, à semelhança de alguns exemplares conhecidos, tivesse tido a cobri-lo um baldaquino.

Este baptistério possui semelhanças a nível da forma e técnica construtiva com exemplares de Fréjus,⁵² de Lyon,⁵³ Marselha⁵⁴ no Sul de França e de Albenga,⁵⁵ Taggia no Norte de Itália,⁵⁶ de Colónia na Alemanha,⁵⁷ datados da segunda metade do século v. Contudo, é no baptistério de Ljubljana (*Emونا*, Eslovénia) datado dos inícios do século v, que as semelhanças construtivas são mais notórias, nomeadamente, a nível do interior —forma octogonal— assim a nível exterior, com uma estrutura de pequenos absidiolos no enfiamento dos vértices do octógono.⁵⁸

Os mosaicos do complexo baptismal

O conjunto musivo do *forum*-alcáçova (subjacente aos níveis do bairro islâmico onde se tem concentrado a maior parte dos trabalhos arqueológicos) inscreve-se em três espaços contíguos⁵⁹ e possivelmente interligados (pórtico, deambulatório do baptistério e basílica contígua ao baptistério).

No que se refere ao *opus musivum* que se encontram *in situ*, as tesselas são exclusivamente de calcário, embora, em níveis de remeximento no deambulatório, e na envolvente a sudeste do baptistério, tenham sido recolhidas tesselas de pasta vítrea, mas que estavam soltas, não nos permitindo aferir qual o tipo de composição a que pertenciam.

Mosaicos do pórtico

Sobre o criptóportico destacamos dois pavimentos musivos de trabalho requintado; ambos representam cenas de caça, tendo o primeiro caso uma cena heráldica associada.

O painel da cena de caça é constituído por uma orla de motivos geométricos, florais e um pato, seguido de uma moldura linear (fig. 8).

A composição é encimada pela representação

Figura 8

de uma lebre, da qual se conserva a parte dianteira e do lombo. Um segundo registo é composto pela representação de uma leoa e de uma serpente. Num terceiro é apresentado um veado, ao passo que no último são representados um leopardo e um leão que atacam caprifeos. Os espaço envolvente dos animais é preenchido por motivos vegetais (ramagens).

Todas as figuras sugerem movimento e estão voltadas para o lado esquerdo, com excepção da leoa e da serpente que estão voltadas para a direita. A composição musiva emprega ramos nos espaços entre os animais representados. Na continuidade deste painel, numa zona de intercolúnios, segue-se a representação de uma cena heráldica com dois leões afrontados e, ao centro, uma árvore da vida (fig. 9). O painel, de fundo branco, é ainda preenchido por ramagens colocadas nos espaços livres da composição. O motivo central do painel é uma árvore. Dois troncos dão origem a

52. GUYON, J., 1991, p. 71.

53. GUYON, J., 1991, p. 78.

54. KHATCHATRIAN, A., 1962, p. 105, fig. 344.

55. PAOLI, M., 1998, p. 6/1-6/2.

56. KHATCHATRIAN, A., *op. cit.*, p. 132, fig. 290 e 333.

57. GAUTHIER, N., 1995, p. 99-128.

58. PLESNICAR-GEÇ, L., 1990, p. 219-226; CAILLET, J. P., 1993, p. 371.

59. Lopes, V., 2003, p. 17-28.

Figura 9

uma ramagem semicircular constituída por dois níveis sobrepostos de oito folhas. A cena apresenta-se sobre um fundo de cubos brancos.

As cenas de caça são um tema relativamente frequente nas representações musivas do mundo clássico. Na Antiguidade Tardia teve, nas igrejas do Próximo Oriente, significativos exemplares.⁶⁰ Os animais aqui representados, bem como a cena heráldica dos leões afrontados, inscrevem-se numa temática que encontra paralelo em mosaicos tunisinos, num pavimento de uma igreja próxima de Hergla.⁶¹

Nas Ilhas Baleares, conhecem-se dois mosaicos, o da Isla del Rey e o da basílica de Es Formás de Torelló⁶² com uma temática semelhante. No caso de Torelló a disposição dos leões é simétrica, tal como no caso estudado de Mértola, estando os animais afrontados a uma palmeira. No caso de

Mértola a árvore possui dois níveis de folhas, que no entanto, apresenta grande similitude com aquela na forma do tronco. Este tema dos leões afron-

Figura 10

60. LOPES, V., 2003, p. 17-28.

61. GHALIA, T., 1998, p. 58; GHALIA, T., 2001, p. 67.

62. PALOL, P de., Iconografía de los mosaicos cristianos de las Islas Baleares, p. 140.

Figura 11

tados é pouco frequente nas representações musicais, sendo datadas dos séculos V e VI.

A sinagoga de Hammat Gader⁶³ apresenta outra variante existente, apresenta leões afrontados no centro de um medalhão. Por seu lado, como nos diz P. Palol, a palmeira, como árvore da vida, possui uma infinidade de representações.⁶⁴ Esta temática tem, na sua origem, uma nítida influência do Próximo Oriente e do Norte de África.

No extremo ocidental do pórtico situa-se uma representação musical que, a avaliar pela parte conservada, representaria outra cena de caça, com um cavaleiro e diversas aves, entre as quais uma avestruz. O mosaico possuía como moldura uma banda onde são visíveis uma flor de lótus, parte de uma ramagem e uma cornucópia. Seguem-se aves viradas para o centro do painel (fig. 10).

As cenas de caça com falcão são bastante raras. Dos exemplares conhecidos o primeiro representa uma caçada à lebre, e mostra-nos o falcão em pleno voo sobre as presas. Provém de Cartago e está datado do século V ou inícios do VI.⁶⁵

No caso da cena de caça de Mértola, também são notórios os paralelos com um mosaico funerário de Crescentinus, proveniente de Tabarka, actualmente no Museu do Bardo (Túnez), datado do século V.⁶⁶

Na Tunísia foi descoberto numa igreja rural si-

tuada nas proximidades de Hergla,⁶⁷ um mosaico que, no *painel G* exhibe uma representação da *Árvore da Vida* e dois leões afrontados, conjuntamente com uma cena de caça em que um cavaleiro segura na mão esquerda um falcão. O conjunto foi datado do século VI.⁶⁸

Na zona do deambulatório das imediações do baptistério situa-se o mosaico com a representação de Belerofonte matando a Quimera (fig. 11). Em território português, até agora, esta cena só era conhecida na cidade romana de Conímbriga,⁶⁹ mas o seu uso é relativamente frequente em vários locais da Espanha,⁷⁰ As datações apontadas oscilam entre o século II e o século IV.⁷¹ Na Tunísia existe uma representação com a Quimera «educação de Aquiles por Ciron e uma quimera», proveniente da região de Béja, datada dos finais do século V / inícios do século VI.⁷²

Vários são os autores que constatarem que a luta entre Belerofonte e a Quimera que aparece em monumentos cristãos, como diz Bairrão Oleiro, surge com o propósito de que «o tratamento que lhe é dado esteja tão próximo das figurações de S. Jorge e S. Miguel».⁷³

67. GHALIA, T., 2001, p. 67.

68. GHALIA, T., 1998, p. 58.

69. OLEIRO, J., 1992, p. 43.

70. TARACENA, B., 1941, p. 164, fig. 23; BALIL, A., 1958, p. 98-112; BLÁZQUEZ, J. M., 1981, p. 77, lám. 61; ÁLVAREZ MARTINEZ, 1990 (2), p. 98-101.

71. OLEIRO, J., p. 43.

72. YACOB, M., 1995, p. 365, fig. 180.

73. OLEIRO, J., p. 41-44.

63. CAILLET, J. P., 1990, p. 411.

64. PALOL, *op. cit.*, p. 145.

65. YACOB, M., 1970, p. 258, fig. 188.

66. YACOB, M., 1995, p. 373, fig. 190.

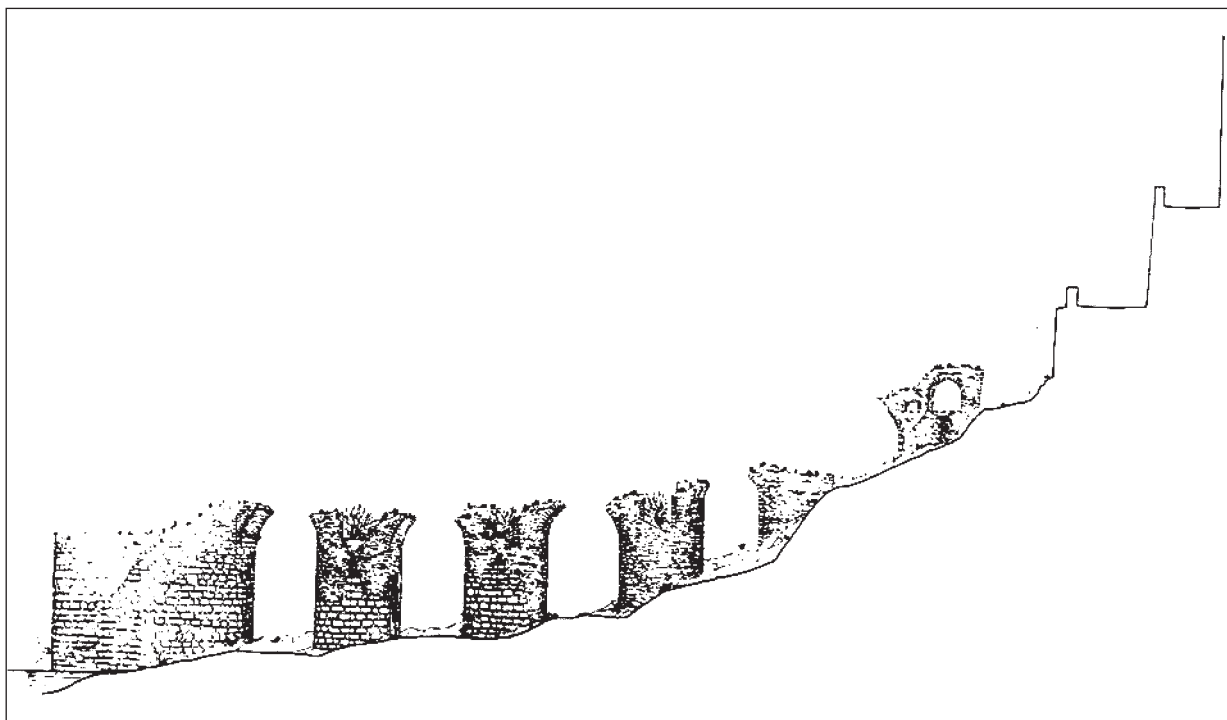

Figura 12

Torre do rio

O monumento é composto por uma torre constituída por seis pilares e outros tantos arcos (dos quais apenas se conserva a zona do arranque) que ligavam os pilares à muralha da cidade na zona da *porta da ribeira* (fig. 12). Esta construção permitia, assim, ligar o espaço intra-muros ao rio Guadiana.

A torre, cuja extensão total ronda os 45 m, tem uma planta semicircular a jusante e em forma de quebra-mar a montante, de modo a poder resistir às cheias do Guadiana. Trata-se, pois, de uma construção que apresenta um elevado grau de solidez. Como pormenores arquitectónicos de relevo destacam-se os dois pilares mais próximos da margem que possuem túneis perpendiculares ao rio, fechados por abóbadas de meio canhão, e o terceiro pilar, que é atravessado apenas a meia largura, terminando de forma ovalada.

No interior das torres o enchimento é feito com *opus c—menticium*, ou seja, é ligado por uma forte argamassa de cal hidráulica misturada com pequenas lajes de xisto local dispostas na horizontal. Em toda a sua estrutura encontram-se silhares e fustes de coluna de mármore e de granito reaproveitados de construções anteriores. No entanto, o pilar mais próximo do rio a nível exterior é integralmente constituído de silharia; os restan-

tes pilares recorrem pontualmente também a silhares, a nível dos arcos e dos quebra-mares, embora a maior parte da construção tenha sido realizada recorrendo a material local. Situação semelhante verifica-se no criptopórtico do *forum*, criando um aparelho misto, revelador da adaptação da técnica romana aos materiais disponíveis no local.

No nível superior dos pilares é perceptível o arranque dos arcos que ligariam todo o conjunto, existindo nos pilares, dois, três, quatro e seis arcos menores, hoje parcialmente destruídos, que teriam como função aliviar a pressão exercida sobre a estrutura, deixando passar parte das águas vindas de montante e diminuindo o impacto da força da corrente. Esta técnica construtiva é adoptada na maior parte das pontes construídas durante o período romano.

Quanto à cronologia da Torre do Rio é apenas possível, de momento, atribuir uma datação relativa. Tendo em conta que do seu interior foi retirada uma inscrição votiva, reaproveitada na construção e datada do século II d.C.,⁷⁴ podemos inferir que a edificação deste elemento arquitectónico se poderá situar por volta dos séculos III ou IV d.C. Em termos construtivos esta torre apresenta so-

74. VALENTE, J. P., 1982.

luções idênticas às utilizadas em Lugo durante os finais do século III e inícios do IV, onde uma parte das estruturas era constituída por silharia reaproveitada, e o restante recorria ao pequeno aparelho de pedra local.

No que concerne à funcionalidade desta estrutura, três hipóteses deverão ser consideradas. Uma das utilizações poderá estar relacionada com a defesa da cidade, de forma a permitir a ligação entre a muralha e o rio, para um melhor aprovisionamento de água, mesmo em situações de assédio militar. Uma segunda, complementar da primeira, relaciona-se com o controlo da zona portuária.⁷⁵ A existência de sistemas de protecção dos portos através de correntes metálicas que, esticadas, na zona da barra e/ou entre as margens, impedia o livre movimento dos navios em certas áreas dos portos fluviais, é uma situação que se adapta perfeitamente ao caso em estudo. Outra hipótese é poder estar relacionada com algum mecanismo de elevação (grua) que pudesse servir para a descarga de barcos, encaminhando os produtos pela parte superior, ganhando assim altura para poder vencer o desnível da zona junto ao rio em relação à cota da muralha.

Não tem confirmação arqueológica a proposta de interpretação sugerida por D. Fernando de Almeida, segundo a qual esta estrutura serviria de suporte para «uma grande nora de madeira incluindo os alcatruzes». Não nos parece que este sistema pudesse funcionar no caso da torre de Mértola. As cheias anuais que atingem e ultrapassam a cota dos pilares destruiriam qualquer sistema de madeira de tipo nora que como refere o autor citado, aqui pudesse ser instalado.

CONCLUSÕES

Os vários edifícios cristãos de Mértola na Antiguidade Tardia levam-nos a pensar na existência de uma população numerosa e permitem supor a presença de um grupo social com uma razoável capacidade de investimento financeiro. Entre os séculos V e VII são vários os exemplos de edifícios construídos, parcialmente melhorados ou profundamente modificados, numa redefinição da topografia urbana traçada, em grande parte, sobre os restos da Myrtilis romana. Espaços mercantis, religiosos, funerários, cortinas defensivas marcam a topografia histórica de um sítio que irá evoluir sem

grandes sobressaltos até à Reconquista cristã.

A variedade e riqueza dos vestígios de edifícios da Antiguidade Tardia aqui descobertos, deve-se ao facto de a actividade portuária não ter perdido o seu fulgor após a desagregação do Império Romano do Ocidente. A esta cidade portuária não só chegavam os mais variados produtos, como, também, gentes pertencentes a diferentes comunidades fossem estas originárias do Mediterrâneo Oriental ou do Norte de África. Estas populações criaram aqui os seus entrepostos comerciais e mandaram construir os edifícios ricamente decorados onde foram baptizados e sepultados.

São esses contactos que justificam na Mértola da Antiguidade Tardia a epigrafia de origem líbia,⁷⁶ os mosaicos de matriz norte-africana ou oriental,⁷⁷ as cerâmicas importadas do Oriente⁷⁸ e do Norte de África —recorde-se que, bem perto de Mértola, no Montinho das Laranjeiras, se importaram, entre os séculos I e VI, *sigillatas* claras provenientes da região de Cartago⁷⁹ e são também esses os motivos que permitem incluir Mértola no vasto mercado do Mar Mediterrâneo.

BIBLIOGRAFIA

- ÁLVAREZ MARTÍNEZ, 1990 (2): Mosaicos Romanos de Mérida Nuevos Hallazgos, *Monografías Emeritenses*, 4, pp. 98-101, Mérida.
- BALIL, A., 1958: Mosaico de Bellerofonte y la Quimera, de Torre de Bell-Lloch (Gerona), *Archivo Español de Arqueología*, xxxi, 97-98, pp. 98-112.
- BLÁZQUEZ, J. M., 1981: *Mosaicos romanos de Córdoba, Jaén y Málaga*, Madrid.
- BOIÇA, J., 1998: *Imaginária de Mértola - tempos, espaços, representações*, Mértola.
- BRANCO, M. DA S. C., 1997: *Duarte de Armas Livro das Fortalezas*, Edição fac-simile do MS 159 da Casa Forte do Arquivo Nacional da Torre do Tombo, Lisboa.
- CABALLERO ZOREDA, L. (e ULBERT, Th.), 1975: *La basilica paleocristina de Casa Herrera en las cercanias de Merida (Badajoz)*, Madrid.
- CAILLET, Jean-Pierre, 1990: Le prix de la mosaïque de pavement (ive-vi^e s.). *VI Colóquio Internacional sobre Mosaico Antigo*, Palencia-Mérida, p. 411.
- CAILLET, Jean-Pierre, 1993: *L'évergétisme monumental chrétien en Italie et à ses marges*, Roma.
- CERRILLO MARTIN DE CACERES, E., 1978: *Las construcciones basilicales de épocas paleocristiana y visigoda en la antigua Lusitania*, Salamanca. [Resumen de la tesis presentada para aspirar al grado de Doctor en Filosofía y Letras].

75. MACIEL, M. J., 1996, p. 325-326.

76. DIAS, Manuela, 1993.

77. LOPES, V., 2003.

78. DELGADO, M., 1992.

79. COUTINHO, H., 1995, p. 508.

- COUTINHO, H., 1995: Sigillata clara do Montinho das Laranjeiras (escavações de 1990), *IV Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Lisboa (1992), pp. 507-514, Barcelona.
- DELGADO, M., 1992: Cerâmicas romanas tardias de Mértola originárias do Médio Oriente, *Arqueologia Medieval*, 1, pp. 125-133, Porto.
- DIAS, Manuela, 1993: Epigrafia, *Museu de Mértola Basílica Paleocristã*, CAM, pp. 103-138, Mértola.
- DUVAL, N., 1973: *Eglises africaines à deux absides*, vol. II Paris. [Inventaire des monuments]
- DUVAL, N., 1975: *Recherches archéologiques à Haïdra. I - Les inscriptions chrétiennes*, Roma.
- DUVAL, N., 1981: *Recherches archéologiques à Haïdra. II - La basilique I dite de Saint Melléus ou de Saint-Cyprien*, Roma.
- EWERT, Ch., 1992: La herencia artística de la España Islámica en el Norte de África, *Al-Andalus - las artes islámicas en España*, pp. 85-95, Madrid.
- FENDRI, M., 1961: *Basiliques chrétiennes de la Skhira*, Paris.
- FERNÁNDEZ GÓMEZ, F. et al., 1987: La basilica y necropolis paleocristiana de Gerena (Sevilla), *Noticiario Arqueológico Hispánico*, 29, pp. 103-199, Madrid.
- FERREIRA, F. B., 1965: Uma planta arqueológica do Rossio do Carmo em Mértola, *Revista de Guimarães*, LXXV, pp. 59-72.
- GAUTHIER, N., 1995: Les Premières Cathedrales de Cologne, *Orbis Romanus Christianusque ab Diocletiani aetate usque ad Heraclium*, pp. 99-128, Paris.
- GHALIA, T., 1998: *Hergla et les mosaïques des basiliques chrétiennes de Tunisie*, s. 1., Paris.
- GHALIA, Taher, 2001: La mosaïque byzantine en Tunisie, *Dossiers d'Archéologie*, 268, pp. 67-70.
- GODOY FERNÁNDEZ, C., 1995: *Arqueología y liturgia: Iglesias hispánicas (siglos IV al VIII)*, Barcelona.
- GUYON, J., 1991: Le baptême et ses monuments, *Naissance des Arts Chrétiens*, pp. 70-87, Paris.
- KHATCHATRIAN, A., 1962: *Les baptistères paléochrétiens*, Paris.
- LOPES, V.; SIMPLÍCIO, M.; BARROS, P. (e. p.): O porto de Myrtilis. *IV Jornadas de Arqueologia Subaquática*, Valencia (2003).
- LOPES, V., 1999: A Necrópole da Achada de S. Sebastião, *Museu de Mértola - A Necrópole e Ermida da Achada de S. Sebastião*, CAM, pp. 81-99, Mértola.
- LOPES, V., 1993: Materiais Arqueológicos, *Museu de Mértola - Basílica Paleocristã*, CAM, pp. 67-100, Mértola.
- LOPES, V., 2003: O conjunto musivo de Mértola e o baptistério, *Arqueologia Medieval*, 8, pp. 17-28, Porto.
- MACIAS, S., 1996: *Mértola Islâmica. Estudo histórico-arqueológico do bairro da alcáçova (séculos XII-XIII)*, Mértola.
- MACIEL, M. J., 1996: O livro V do *De Architectura* de Vitruvio, *Homenagem ao Professor Bairrão Oleiro*, pp. 325-326, Lisboa.
- MALONEY, S., 1995: The early christian basilica complex of Torre de Palma (Monforte, Alto Alentejo, Portugal), *IV Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Lisboa (1992), pp. 449-458, Barcelona.
- MOLINA FORJADO, F., 1983: Arquitectura romana. *Almuñecar: Arqueologia e história*, pp. 237-277, Granada.
- OLEIRO, J. B., 1992: *Corpus dos mosaicos romanos de Portugal. I - Conimbriga*, Casa dos Repuxos, Lisboa.
- ORLANDIS, J., 1978: El primer renacimiento eclesiástico en la España Visigoda, *Revista Portuguesa de História*, xvi, pp. 253-259, Coimbra.
- PALOL, P. de, 1967: *Arqueologia Cristiana de la España Romana*, Madrid-Valladolid.
- PALOL, P. de, *Iconografía de los mosaicos cristianos de las Islas Baleares*, p. 140.
- PALOL, P. de, 1972a: Los monumentos de Hispania en la arqueología paleocristiana, *Actas del VIII Congreso Internacional de Arqueologia Cristiana*, pp. 167-185, Barcelona.
- PALOL, P. de, 1972b: Excavaciones en la villa romana de Bruñel (Quesada) de la provincia de Jaen, *Actas del VIII Congreso Internacional de Arqueologia Cristiana*, pp. 375-381, Barcelona.
- PAOLI, M. C., 1998: Albenga San Michele Cattedrale, *Archeologia Cristiana in Liguria: VIII Congresso Nazionale di Archeologia Cristiana*, Genova, Sarzana, Finale Figure, Albenga, Ventimiglia, pp. 6/1-6/2.
- PÉREZ DE BARRADAS, J., 1933: Excavaciones en la necropolis visigoda de Vega del Mar (S. Pedro de Alcántara - Málaga), *Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades*, 128, Madrid.
- PLESNICAR-GEC, L., 1990: Emona nel IV Secolo Problemi di Colegamento con Milano e L'Area Padana, *Atti Del Convegno Milano Capitalae Dell'Impero Romano*, pp. 219-226, Milano.
- PONSICH, M., 1981: *Lixus - le quartier des temples*, Études et travaux de l'archéologie marocaine, vol. IX, Rabat.
- PUERTAS TRICAS, R.; POSAC MON, C., 1989: *La basilica paleocristiana de Vega del Mar*, Málaga.
- SOTOMAYOR, M., 1982: Reflexión histórico-arqueológica sobre el supuesto origen africano del cristianismo hispano. *II Reunió d'Arqueologia Paleocristiana Hispànica*, Montserrat (1978), pp. 11-29, Barcelona.
- TARACENA, B., 1941: *Carta arqueológica de España*, Soria, Madrid.
- TORRES, C.; OLIVEIRA, J. C., 1987: O criptopórtico-cisterna da Alcáçova de Mértola. *II Congreso de Arqueologia Medieval Española*, tomo II, pp. 618-626, Madrid.
- TORRES, C.; SILVA, L., 1989: *Mértola Vila Museu*, Mértola.
- TORRES, C. et al., 1991: *Museu de Mértola Núcleo do Castelo*, Mértola.
- VALENTE, J. P. et al., 1982: Ara votiva de Mértola, *Ficheiro epigráfico*, 1, 3-5, Coimbra.
- VEIGA, S. E., 1880: *Memorias das antiguidades de Mértola*, Lisboa.
- ULBERT, Th., 1971: El Germo - una basílica y un edificio profano de principios del siglo VII, *Boletín de la Real Academia de Córdoba*, 91, pp. 149-186, Córdoba.
- VILAS, F. ARIAS, 1971: Notas sobre el recinto bajo imperial de Lugo, *XII Congreso Nacional de Arqueologia*, pp. 763-768, Jaen.
- WARD-PERKINS, J. B.; GOODCHILD, R. G., 1953: The Christian Antiquities of Tripolitania, *Archaeologia*, xcv, pp. 1-85, London.
- YACOB, M., 1970: *Musée du Bardo. Musée Antique*, Tunis.
- YACOB, M., 1995: *Splendeurs des Mosaïques de Tunisie*, Tunis.

ARQUITECTURA TARDOANTIGUA EN MÉRIDA. EL MOBILIARIO LITÚRGICO CONTEXTUALIZADO EN LOS EDIFICIOS CRISTIANOS

Isaac Sastre de Diego*

El presente trabajo, enmarcado dentro de un proyecto más amplio de tesis doctoral dedicada al mobiliario litúrgico —altares—, dirigido por el Dr. Luis Caballero y centrado en la Península Ibérica entre los siglos IV y XI d. C. —momento de la sustitución del rito llamado mozárabe por la liturgia romana—, tiene por objeto el estudio de los elementos arquitectónicos con carácter litúrgico que pertenezcan a los edificios cristianos de la ciudad de Mérida en época tardoantigua (plano 1). Sólo se han tomado aquellos materiales de los que se tiene constancia arqueológica de su pertenencia a un edificio cristiano de este período. Ello significa que, pese a la gran cantidad de piezas de *escultura decorativa* conservadas en Mérida, sólo se puede establecer una relación segura entre unas pocas, casi todas ellas recientemente descubiertas, con tres construcciones: la iglesia de Santa María, la iglesia de Santa Eulalia y el llamado *xenodochium*.

La iglesia de Santa María (plano 2), situada en la actual plaza de España, se ha considerado tradicionalmente el enclave donde estuvo la antigua catedral visigótica, ya que ésta poseía la misma advocación —Santa María de *Iherusalem*— y también se encontraba en pleno centro urbano. El estudio más completo de la iglesia lo realizó Ordax (1985), para quien «prácticamente no quedan hoy vestigios de fábrica visigoda». Una de las placas nicho emeritenses,¹ encontrada en las cer-

canías de esta iglesia —en la calle San Salvador—, fue interpretada por Cruz Villalón como la cátedra episcopal de época visigótica. Cruz la ubica, por cercanía geográfica de donde fue hallada, en la iglesia de Santa María, que considera por tanto la antigua catedral, en cuyo ábside central debería de estar colocada la placa, desempeñando algún tipo de función litúrgica.² En época andalusí, fue una de las cuatro iglesias a las que se respetó el culto en un primer momento, pero su noticia se pierde en el tiempo. Con la radicalización de la política de Córdoba desde la segunda mitad del siglo IX y las represalias que sufrió la ciudad emeritense, debió de quedar arruinada. No fue hasta el siglo XV cuando volvió a recuperar su rango de iglesia principal.

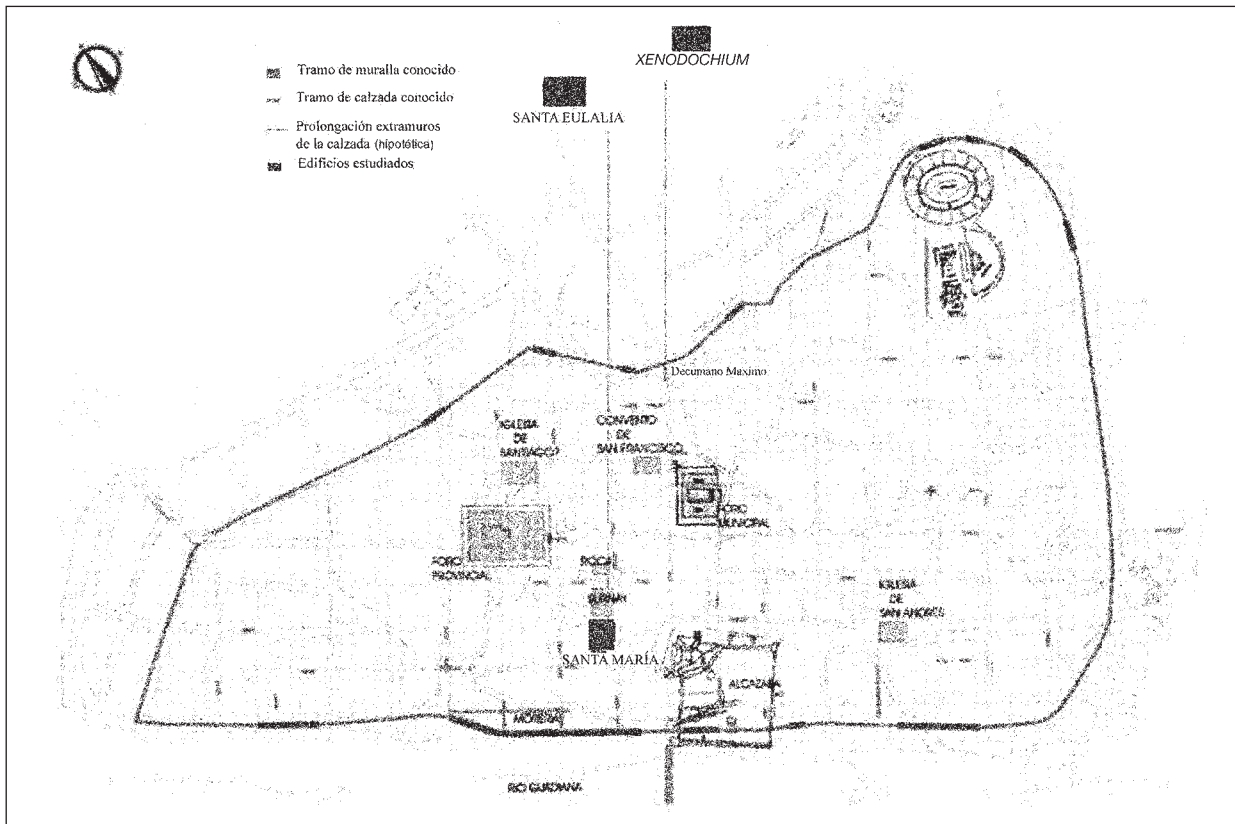
En cuanto a la iglesia de Santa Eulalia (plano 3), las excavaciones dirigidas por Mateos y Caballero en 1990-1991 confirmaron la existencia, debajo del actual edificio, de una iglesia construida en la segunda mitad del siglo V, en cuya cabecera se realizó una importante reforma durante el último tercio de la sexta centuria, y que posiblemente albergó un mausoleo del siglo IV englobado en el ábside central. La abundancia y calidad de talla de los fragmentos del mobiliario arquitectónico y litúrgico encontrados confirman la capital importancia que tuvo este edificio en la ciudad entre los siglos V y VIII.

El edificio identificado como *xenodochium* (plano 4) fue descubierto en 1989 dentro de las excavaciones realizadas bajo la dirección de Mateos en el barrio de Santa Catalina, a las afueras de la ciudad y a escasos cien metros de Santa Eulalia.

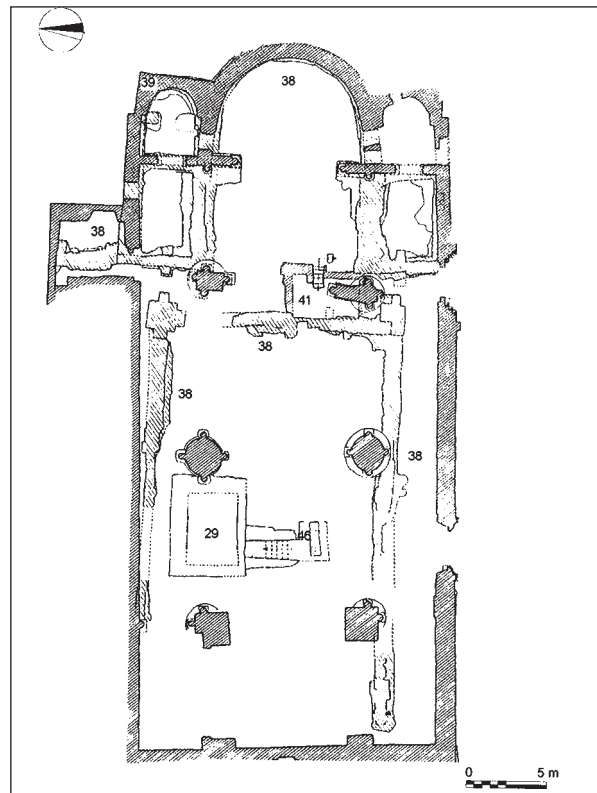
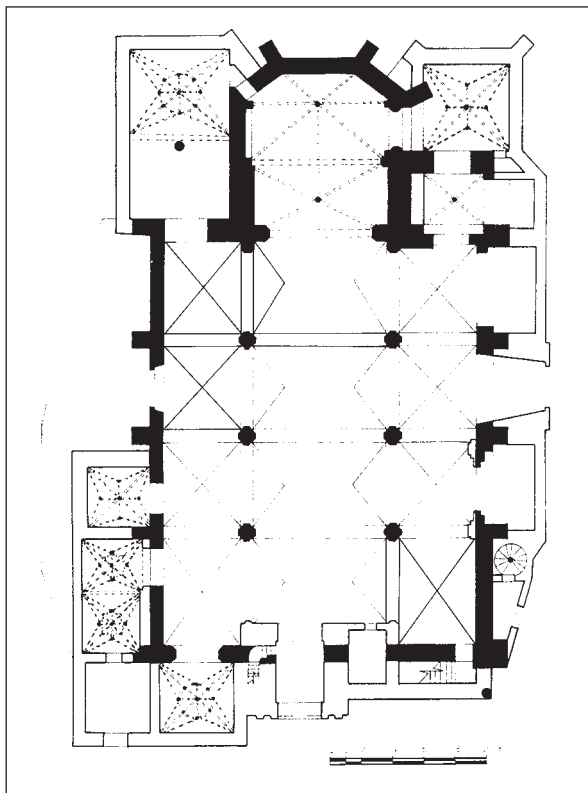
* Becario predoctoral I3P del CSIC en el Instituto de Arqueología (J. Ext.-Consortio de la Ciudad Monumental de Mérida [CCMM]-CSIC). Deseo agradecer al personal del almacén del Consortio, a mis compañeros del Instituto de Arqueología de Mérida, especialmente a Pedro Mateos y Paloma Zulueta, y a María Pérez Ruiz la ayuda prestada en todo momento.

1. CRUZ VILLALÓN, 1985, *Mérida visigoda...*, fig. 182.

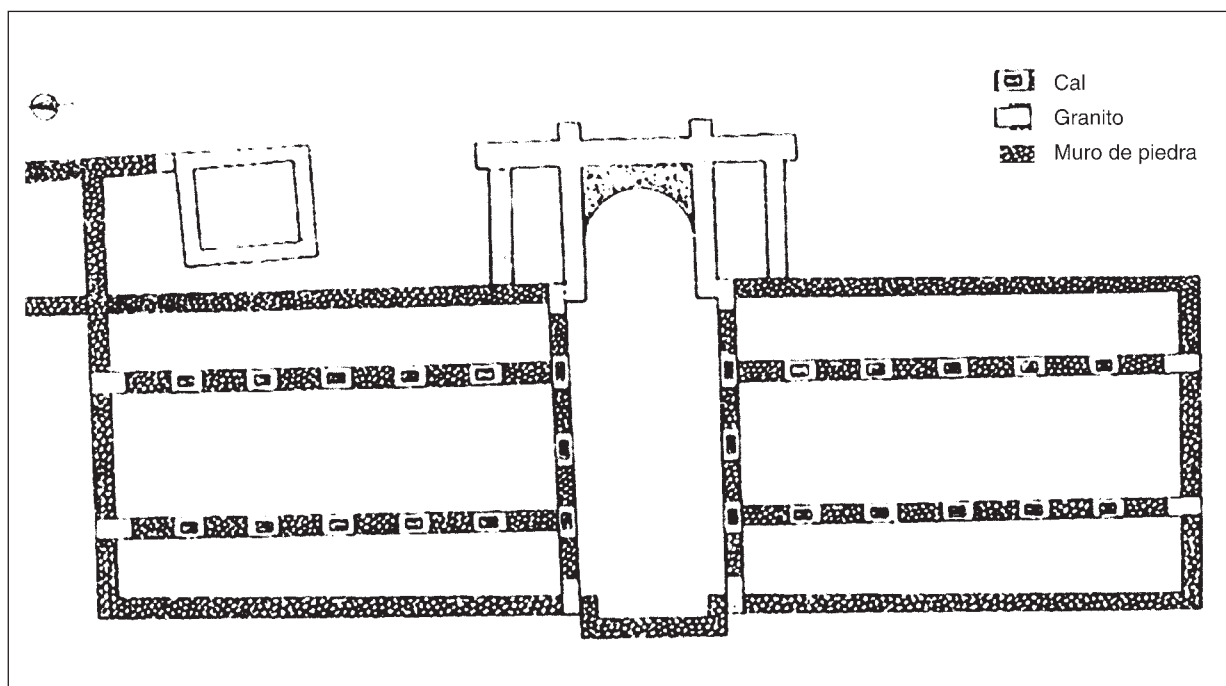
2. CRUZ VILLALÓN, 1985, *op. cit.*, pp. 214-215.

Plano 1. Planta de Mérida en época visigótica. Modificación sobre original de P. Mateos.

Planos 2-3. Planta de Santa María, según Ordax; y planta de Santa Eulalia, según P. Mateos.

Plano 4. Planta del *xenodochium*, según P. Mateos.

La estructura corresponde a un edificio de planta rectangular, al que se accede por el lado oeste. La entrada da paso a un espacio central abacial al este, con dos corredores transversales separados por lo que parece un patio a cada uno de los lados.

LA IGLESIA DE SANTA MARÍA

La pieza más importante de Santa María es un tenante de altar ($96 \times 38 \times 36$ cm, fig. 1) de mármol blanco con vetas grises, que se conserva actualmente en una capilla lateral de la cabecera de la iglesia. Fue estudiado por Mª Cruz Villalón (1985, p. 97), que lo clasificó en su tipo 2 de altares, del que se conservan otros tres ejemplares. Lo considera una creación propia emeritense y lo data en el siglo VII, en el marco del desarrollo del altar de soporte único y su difusión de sur a norte de la Península (1985, pp. 225-229). Con los datos actuales no es posible conocer su ubicación original, aunque lo normal es que perteneciera a la iglesia primitiva. La colocación en la capilla debió de realizarse tras la reconstrucción de la iglesia a finales del siglo XV.

El estado de conservación es bueno. Se compone de una base prismática, un cuerpo o fuste también prismático achaflanado en las esquinas y un remate semiesférico con un saliente cua-

drangular (3 cm), donde debía de encajar el tablero. En la zona inferior del cuerpo, a lo largo de sus cuatro caras, aparece una incisión bastante marcada (fig. 2 y 3) que podría interpretarse como la huella de la altura a la que se encajaría la pieza en el suelo. Esto explicaría el hecho de que la base esté tan toscamente tallada y no presente decoración, pues quedaría por debajo del nivel del pavimento.

Tanto el remate como el cuerpo están decorados en todos sus lados. Cabe destacar el motivo decorativo tallado de la cruz patada con *pedrería* (fig. 3), representado en la que actualmente es la cara posterior del tenante, aunque es posible que en origen fuera el frente del mismo. En el interior de la cruz se repite verticalmente la composición de un rombo enmarcado por un círculo en cada ángulo, imitando, a simple vista, lo que sería una cruz de metal decorada con la técnica *cloisonne* de la orfebrería de la época. Este motivo lo encontramos en varios ejemplos emeritenses, en muchas ocasiones asociado a la cruz patada, pero a veces también en simples composiciones geométricas.

Otras piezas procedentes de Santa María, que se conservan actualmente en el almacén museo de la iglesia de Santa Clara en Mérida, son un fragmento de pilastra y un cimacio, además de un nicho con un arco de herradura avenerado sostenido por dos columnitas, modificado en época gótica,

Figuras 1-3. Tenante de Santa María. El círculo indica el lugar en la planta de la iglesia donde se conserva. En las figuras 2 y 3 se puede observar la incisión que recorre las cuatro caras (fotos: Isaac Sastre).

que se conservaba en la sacristía (Cruz Villalón, 1985, p. 96).

LA IGLESIA DE SANTA EULALIA

Es uno de los lugares que más materiales de época tardoantigua ha aportado en estos últimos años. Casi todos están realizados en mármol blanco (sólo uno tiene vetas grises). Destacan tres posibles fragmentos de tablero de altar, fechados por P. Mateos en la segunda mitad del siglo VI, dentro de su grupo 3 de influencia bizantina³ (1999, p. 175). El más importante, y cuya función original como tablero de altar parece más segura, es el que conserva en uno de sus lados parte de una inscripción: «CONSACRAT MEA». Otro de ellos

(fig. 7), que reutiliza la tapa de un sarcófago romano, fue encontrado en el relleno que amortizaba el mausoleo de los *arcos*, localizado en la nave transversal o *crucero* cercana al ábside central. Junto con esta pieza, aparecieron varios fragmentos de cancel, un fuste, un fragmento de pilastra, un fragmento de barrotera de cancel, etc. El lado corto está rematado por un filete biselado o reborde, resto material de cantería que evidencia el tipo de extracción, mediante sierra, al desprenderse la pieza del bloque. El tablero, al igual que en el tercer fragmento hallado (fig. 6), presenta los lados que se han conservado más altos, mediante una gruesa moldura, quedando el centro liso y enmarcado a un nivel inferior que el de los laterales, característica muy común en los tableros de altar de este período.

Muy interesante es el fragmento conservado de una cruz patada (de 10,5 × 8,6 × 5 cm; fig. 4). La parte posterior (fig. 5) no debía de estar a la vista, pues no presenta decoración y en el centro

3. Este grupo 3 de Mateos viene a coincidir con el grupo 2 de Cruz Villalón.

Figuras 4-5. Fragmento de cruz patada de Santa Eulalia (Fotos: Isaac Sastre).

se le ha practicado verticalmente una moldura acanalada que debía de servir como aplique para encastrarlo en algún soporte. Restos de cal en la acanaladura hacen plantear la posibilidad de que se insertara en un muro, aunque también podría pertenecer a una concreción formada cuando permaneció enterrado. La decoración de la cruz, de carácter geométrico, es idéntica a la del tenante de Santa María, pero aquí las incisiones no son tan planas como en éste, sino más profundas y anchas (de 1 a 1,5 cm), quedando el diseño más marcado.

Entre el importante número de elementos arquitectónicos hallados en las excavaciones de la basílica, destacan los fragmentos pertenecientes a cancelos, piezas de ensamblaje y soportes de los mismos, que hablan de una más que probable comparti-

mentación espacial del interior del edificio. Uno de estos fragmentos (de 15,5 × 14,5 × 15,8 cm; fig. 8), labrado en mármol, conserva la base de una columnita junto con el hueco (de 8 cm de anchura) que pudo servir para encajar una placa (cancel?) en su lado corto. La basa está sobre plinto cúbico, que a su vez es soportado por un zócalo corrido en el que se suceden rosetas tetrapétalas enmarcadas por un tallo o roleo. Este fragmento

Figuras 6-7. Fragmentos de tableros de altar provenientes de Santa Eulalia (fotos: P. Mateos e I. Sastre).

Figuras 8-9. Fragmentos provenientes de Santa Eulalia (fotos: Isaac Sastre).

ha sido recientemente estudiado por Díaz,⁴ que le otorga una función de pieza de ensamblaje, aunque apunta la similitud de la decoración con algunas placas-nicho emeritenses (Cruz Villalón, 1985, fig. 183-185). En principio, la oquedad practicada en uno de sus laterales hace más probable su función como pieza de ensamblaje, pero su estado tan fragmentario hace que no se puedan descartar otros usos. Su composición, con ese tipo de zócalo, es idéntica a la de la pieza número 185 de Cruz Villalón (1985), una placa nicho que se conserva casi completa y que está fechada por la autora en la segunda mitad del siglo VI, dentro del grupo de los materiales labrados bajo influencias bizantinas a partir de mediados de esa centuria. La talla y composición es idéntica, por lo que, si bien es difícil interpretar el fragmento de Santa Eulalia como una placa nicho, sí se puede apuntar la pertenencia de ambas piezas a un mismo taller y a un mismo momento creativo; en el caso del fragmento aquí estudiado, correspondiente seguramente a la época de la reforma de la cabecera de la basílica eulaliense, promovida por el obispo Fidel y recogida en las *Vidas de los Santos Padres Emeritenses*.

En otra pieza (de 10,5 × 33,7 × 8,1 cm; fig. 9), se han conservado las marcas de las líneas hechas con escuadra para recortar dos huecos rectangulares (de 3 cm de anchura y profundidad) que también debían de servir para trabar en algún soporte.

4. Trabajo de investigación dirigido por Mª Cruz Villalón, leído en 2001 e inédito.

Todos estos materiales están realizados en mármol blanco, el mismo material que el tablero de altar de la figura 7.⁵

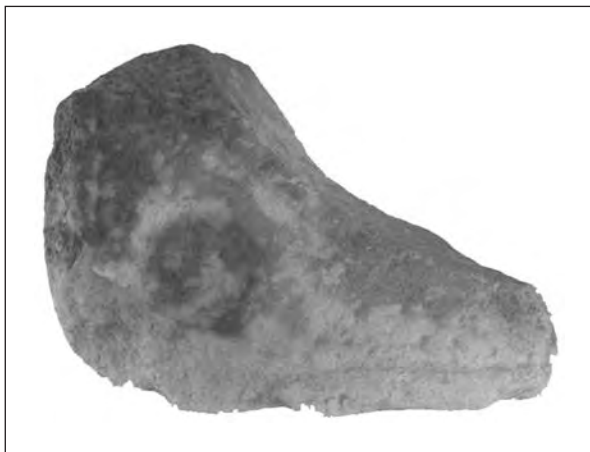
EL *XENODOCHIUM*

La aparición de elementos arquitectónicos de bastante calidad, como una gran pilastra encontrada in situ en el aula central, y varias placas decorativas (fig. 11), así como la buena factura de los muros descubiertos, hacen suponer que se trataba de un edificio de entidad.

Una de las piezas más interesantes es el fragmento de una pila de agua (fig. 10), del mismo tipo que una pila emeritense encontrada en la Alcazaba, estudiada por Cruz Villalón (1985, fig. 197) y que otra descubierta en Huete (Cuenca) hace unos años,⁶ con pequeños huecos circulares en las esquinas. La pieza del *xenodochium*, al igual que la de la Alcazaba, tiene la cara exterior sin pulir mientras que el interior sí está acabado. Aunque no se puede asegurar, no hay que descartar que su función estuviera ligada a la celebración del bautismo. De ser cierto, esto supondría la necesidad litúrgica

5. No hemos podido encontrar los otros dos fragmentos de tablero en el almacén del CCMM.

6. Deseo agradecer a C. Bango la información sobre esta pieza, encontrada en un yacimiento tardorromano en el término de Huete (Cuenca), cuyo estudio está dirigido por los doctores Manuel Bendala y Raquel Castelo.

Figuras 10-11. Fragmentos de pila y fragmento de friso decorativo procedentes del llamado *xenodochium* (fotos: Isaac Sastre).

de tener una iglesia u oratorio consagrado dentro del conjunto. Pensamos que el aula central absidial del edificio del *xenodochium* podría cumplir esta función de espacio religioso u oratorio, posibilidad que ya apuntaba Mateos al relacionar la construcción emeritense con los *xenodochia* franceses, que poseen oratorios.⁷ Como curiosidad, si aislamos del resto del conjunto este espacio central obtenemos una planta muy similar a la de Santa Eulalia sin sus naves laterales. Si aceptamos esta función religiosa, es muy posible que los dos ambientes que flanquean el ábside no fueran las escaleras de acceso al segundo piso (una de las explicaciones dadas hasta ahora), sino estancias secundarias y auxiliares del ábside, conformando una cabecera tripartita. Desgraciadamente, el estado de conservación de los muros, arrasados a nivel de cimentación casi en su totalidad, impide confirmar esta hipótesis.

CONCLUSIONES

Gracias al desarrollo de la arqueología urbana en Mérida en estos últimos quince años, impulsada en buena parte por la intensa actividad del Consorcio de la Ciudad Monumental de Mérida

7. Hay una edificación religiosa con una planta de similares características a la de la construcción emeritense en Francia, en Saint-Bertrand-de-Comminges, excavada por el Dr. J. Guyon, a quien quiero agradecer esta información. Sin embargo, en este caso, la estructura, que forma parte de un conjunto religioso mucho más amplio, con basílica, pórtico, jardines, etc., no parece que fuera un *xenodochium*, pues en las habitaciones de los corredores laterales aparecieron enterramientos. Al respecto, véase: GUYON, J., 1996: Saint-Bertrand-de-Comminges. Basilique de la ville basse, *Les premiers monuments chrétiens de la France*, 2, pp. 177 y s.

(CCMM), se han podido empezar a documentar los primeros materiales de mobiliario litúrgico in situ, es decir, dentro de su contexto arquitectónico original. En este marco, son, sin duda, las excavaciones realizadas en la barriada de Santa Catalina y las de Santa Eulalia —junto con las llevadas a cabo por Alba en el barrio de Morerías, importantísimas para conocer la cultura material privada del mundo urbano en la antigüedad tardía— las que más resultados han aportado.

En Santa Eulalia, la aparición de hasta tres posibles tableros de altar coetáneos —datados los tres en el siglo VI— hace plantearse diversas cuestiones. La más importante se relaciona con su funcionalidad. Si admitimos que al menos el uso de uno se dedicase a la *sinaxis* eucarística, queda la duda de la utilidad de los otros dos: ¿También eucarística o como mesa auxiliar y secundaria? El descubrimiento de uno de los tres en el relleno que cubre la cripta de los *arcos*, debajo de una gruesa capa de argamasa adosada a un pilar gótico (Mateos, 1999, p. 83) nos da una cronología segura *ante quem* anterior al siglo XIII. Es probable que la iglesia estuviera en desuso desde fines del siglo IX, momento en el que se documentan actividades no religiosas en el interior, como es la construcción de un pozo de noria. Por lo tanto, este tablero debía de ser también anterior a este período. Nos encontramos, pues, en un arco cronológico de uso para esta pieza que va del siglo VI a mediados del IX.

No creemos que el cambio de un elemento tan importante como es un altar consagrado sea gratuito. Es más, debe de asociarse a un episodio significativo de la vida del edificio. En este sentido, encontramos un hecho importante narrado por las *Vitae*: la reforma de la cabecera de la iglesia por parte del obispo Fidel en torno al año 570. Esta

fecha coincide con la cronología propuesta para el tablero, por lo que podría plantearse una renovación o cambio del altar dentro de la intervención del prelado emeritense. Aunque ello sea muy sugerente, hoy por hoy es imposible asegurar que alguno de los tableros encontrados corresponda al altar que citan las fuentes, colocado justo encima de las reliquias de la mártir Eulalia.

Lo dicho para el tablero de altar de Santa Eulalia se puede aplicar en el caso del tenante de Santa María. De corresponder también al altar de la antigua catedral visigótica, su colocación debería asociarse a un hecho importante de la misma hacia fines del siglo VI o la primera mitad del VII, fecha en la que se data la pieza.

Otro aspecto importante de los materiales estudiados tiene que ver con su decoración. Hemos visto la repetición, fundamentalmente en la representación de la cruz de brazos patados, de un mismo motivo decorativo: el grabado de un rombo con círculos en los ángulos. Si bien es una decoración común en la época, sobre todo en las piezas emeritenses, sorprende la semejanza formal del diseño y de las medidas de la composición que aparece en el tenante de Santa María con las del fragmento de cruz de Santa Eulalia. Es cierto que en el caso del tenante la incisión es mucho más suave, mientras que en el ejemplo de Santa Eulalia el grabado está más biselado, pero creemos que ambos parten de un modelo común, posiblemente un cartón o un dibujo de un catálogo, interpretado por distintos talleres o por distintas manos de un mismo taller. En este caso estaríamos hablando de dos facturas cercanas en el tiempo, prácticamente coetáneas o la de Santa Eulalia algo anterior, si no ejecutada por manos más hábiles.⁸

Creemos que es significativo el hecho de que dicho motivo —la cruz patada— se encuentre siempre en piezas de fuerte valor litúrgico relacionadas con el espacio del santuario: en canceles

8. La probable inspiración del motivo, las cruces de metal y la orfebrería en general, nos lleva a plantearnos la posibilidad de que estas piezas realizadas en mármol estuvieran policromadas imitando la pedrería y el colorido de los metales preciosos, aunque reconocemos que de momento esto no deja de ser pura especulación. A propósito de esto, CRUZ VILLALÓN (1985, p. 32) ya comentaba: «las numerosas representaciones en relieves de cruces y crismones con detalles de pedrerías y remates ornamentados nos hacen pensar en modelos reales de inspiración». Además, habría que tener en cuenta la existencia de algunas piezas marmóreas que pudieron llevar incrustaciones semejantes a los engastes y cabujones de los objetos de metalistería, como las conservadas en Ravena (CRUZ VILLALÓN, 1985, p. 216).

de separación del *sancta sanctorum*, en tenantes de altar y en placas nicho que bien podrían corresponder al acabado de los muros de los ábsides mediante su encaje en los mismos. Por tanto, es una composición *premeditada* y con un claro simbolismo religioso.¹⁰ En este sentido la ubicación topográfica en el interior del edificio del fragmento de Santa Eulalia (fig. 4 y 5) debería de corresponder a algún lugar preeminente. Hay otra pieza emeritense que pudo poseer la misma función de aplique murario del fragmento de Santa Eulalia: la pieza número 378 del catálogo de Cruz Villalón, quien lo considera dentro de los «fragmentos de tipología indefinible» como posible placa decorativa.

El tipo de material empleado en las piezas estudiadas, mármol blanco en la mayoría de los casos junto con el mármol blanco con vetas grises en algunas ocasiones, la técnica utilizada y los motivos elegidos, parecen conducirnos a un momento histórico de fuerte creatividad y actividad constructiva en la ciudad de Mérida, quizá relacionada con la época *dorada* de su obispado en la segunda mitad del siglo VI y principios del VII.¹¹ No obstante, muchas de estas valoraciones se basan en análisis estilísticos. Sería necesaria una excavación en el otro edificio estudiado, Santa María, así como una completa lectura de paramentos en las tres construcciones, para avanzar más en la investigación de la arquitectura de Mérida en época tardoantigua.

BIBLIOGRAFÍA

- ÁLVAREZ SÁENZ DE BURUAGA, J., 1976: Los primeros templos cristianos de Mérida, *Revista de Estudios Extremeños*, XXII, pp.139-153, Badajoz.
- AMADOR DE LOS RÍOS, J., 1878: *Monumentos latino-bizantinos de Mérida*, Madrid.
- ANDRÉS ORDAX, S., 1985: La iglesia de Santa María la mayor de Mérida, *Norba*, VI, pp. 9 y s. Cáceres.
- BUENO ROCHA, J., 1987: Restos de época visigoda en la iglesia de Santa Eulalia de Mérida. *Actas del II CAME*, pp. 321-331, Madrid.

9. Así aparece por ejemplo, repetidamente, en el entorno del santuario de San Pedro de la Nave, con cruces patadas decorando los frisos que flanquean la entrada. En el Tolmo de Minateda han aparecido dos placas decoradas con cruces patadas, y que son interpretadas por J. Sarabia con una función litúrgica asociada al espacio del santuario y del altar eucarístico (SARABIA, 2003, fig. 125).

10. Véase CRUZ VILLALÓN, M^a, 1995: Mérida entre Roma y el Islam. Nuevos documentos y reflexiones. Los últimos romanos de la Lusitania, *Cuadernos Emeritenses*, p. 157, Mérida.

- CRUZ VILLALÓN, Mª C., 1985: *Mérida visigoda: la escultura arquitectónica y litúrgica*, Badajoz.
- CRUZ VILLALÓN, Mª C., 1995: Mérida entre Roma y el Islam. Nuevos documentos y reflexiones, *Los últimos romanos en Lusitania*, Cuadernos Emeritenses, 10, pp. 153 y ss., Mérida.
- DÍAZ BAGULHO, N., 2001: *Estudio de los últimos hallazgos de escultura decorativa y mobiliario litúrgico de Mérida visigoda*. [Trabajo de investigación inédito]
- GONZÁLEZ Y GÓMEZ DE SOTO, J., 1903: *Apuntes acerca de su antigua catedral metropolitana de Santa Ierusalem, hoy iglesia parroquial de Santa María*, Mérida.
- MACIAS, M., 1913: *Mérida monumental y artística*, Barcelona.
- MATEOS CRUZ, P., 1995: Identificación del *xenodochium* fundado por Masona en Mérida, *IV Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispanica* (Lisboa, 1992), pp. 309-316, Barcelona.
- MATEOS CRUZ, P., 1999: *La basílica de Santa Eulalia de Mérida*. *Arqueología y Urbanismo*, Anejos de AespA, XIX.
- MORENO DE VARGAS, B., 1974: *Historia de la ciudad de Mérida*. Madrid, 1633. [Reeditado en Badajoz, Institución Cultural Pedro de Valencia]

MENSAE FUNERARIA EN AUGUSTA EMERITA

Guadalupe Méndez Grande

Durante el año 2002 se llevó a cabo una intervención arqueológica (núm. registro 8041) en un solar de la calle Marquesa de Pinares ocupado por un antiguo almacén de hierros. Su situación en la zona norte de la ciudad, extramuros de la antigua urbe romana, pero muy próximo al lugar donde tradicionalmente se ubica la muralla, y su topografía natural en pendiente hacia el río Albarregas, que le confiere un desnivel interior de unos 2 m de altura, hacen del solar un lugar privilegiado en cuanto a cantidad y calidad de restos conservados. Su planta, con una superficie total de 2.323 m², tiene forma de «L», coincidiendo sus fachadas con las calles Marquesa de Pinares y Muza respectivamente (lám. 1).

La documentación arqueológica atestiguada en las proximidades confirma una secuencia ocupacional en la zona que se remonta a época altoimperial; así lo demuestran los restos de una piscina de uso industrial¹ con acceso en forma de rampa realizada a finales del siglo I y un pozo noria hallado en la calle Muza² y que, junto a una canalización y parte de una vía, discurre paralelo al solar. Con posterioridad (siglos I-IV), el lugar se debió de utilizar como área de necrópolis, como así lo confirman las numerosas sepulturas documentadas en distintas intervenciones; del siglo V hay evidencias de un gran edificio y su posterior destrucción, pero no se hallan más restos de ocupación hasta época medieval (siglos X-XI), en que se fechan varios silos construidos sobre tierra y los restos de una *maqbara* islámica. Tras estos niveles de ocupación, la zona se abandonó hasta épo-

ca contemporánea, en que se inició un fuerte proceso de crecimiento y transformación de la ciudad gracias a la aparición del ferrocarril.

La excavación se inició documentando los restos existentes de época contemporánea y medieval;

Lámina 1. Vista general de la excavación.

1. BARRIENTOS VERA, T., 1999, Secuencia ocupacional en las proximidades de la muralla romana, pp. 85-120.

2. SÁNCHEZ SÁNCHEZ, G. (núm. registro 7505).

posteriormente, se llevó a cabo el estudio de un potente vertedero (A 23) que amortizaba el nivel de destrucción de varias estancias del siglo v; este estrato, de color ceniciento y muy suelto, contenía abundante material cerámico y numismático, entre los que destacan, por su calidad y cantidad, monedas de época de Constante o Maximiano Herúleo, *terra sigillata* hispánica tardía decorada con círculos y bastones segmentados, *terra sigillata* africana tipo D y cerámica común de cuidada factura y gran variedad de tipos realizada a torno rápido, que las aleja de los tradicionales modelos visigóticos.

Bajo el vertedero, y ocupando prácticamente la totalidad del área excavada, se localizó un amplio conjunto de estructuras murarias tardoantiguas y sus respectivos niveles de destrucción. La técnica constructiva empleada en todas era similar: muros de mampostería sobre los que se debían de alzar las paredes de tapial; los vanos de acceso se orientaban hacia el oeste y se localizaban en uno de los extremos.

Directamente bajo los niveles de uso de las distintas estancias se identificó una nueva fase en la que pudo documentarse un conjunto de estruc-

turas de carácter funerario. Se trata de cuatro enterramientos de inhumación (A5, A6, A8, A14), parte de una vía (A15), una *mensa* funeraria (A33) y varias estructuras que no llegaron a excavar debido al prematuro cierre de los trabajos.

Los enterramientos estaban realizados en fosa simple sobre estratos arqueológicos anteriores y sin ningún tipo de cubierta; carecían de depósito funerario, y se encontraban todos en posición de decúbito supino y orientados, salvo A14 (este-oeste), con el cráneo hacia el oeste y los pies hacia el este. Relacionada con esta área funeraria pudo hallarse, bajo uno de los muros del siglo v, una *mensa* en sigma (A33) completamente decorada (lám. 2). La estructura en sí, de forma semicircular y un lateral recto, tiene unas dimensiones de 2,10 m de anchura, 1,40 m de longitud y unos 10-12 cm de altura. La parte visible en superficie o *monumentum* corresponde a la cubierta del enterramiento. Se efectuó revistiendo el túmulo que señalizaba la inhumación con un mortero de *opus signinum*; una vez realizada, se embelleció con diversos motivos pictóricos. Presenta en su parte central un espacio cuadrangular situado a un nivel más bajo, cuya finalidad era servir como recep-

Lámina 2. Vista de la *mensa* funeraria.

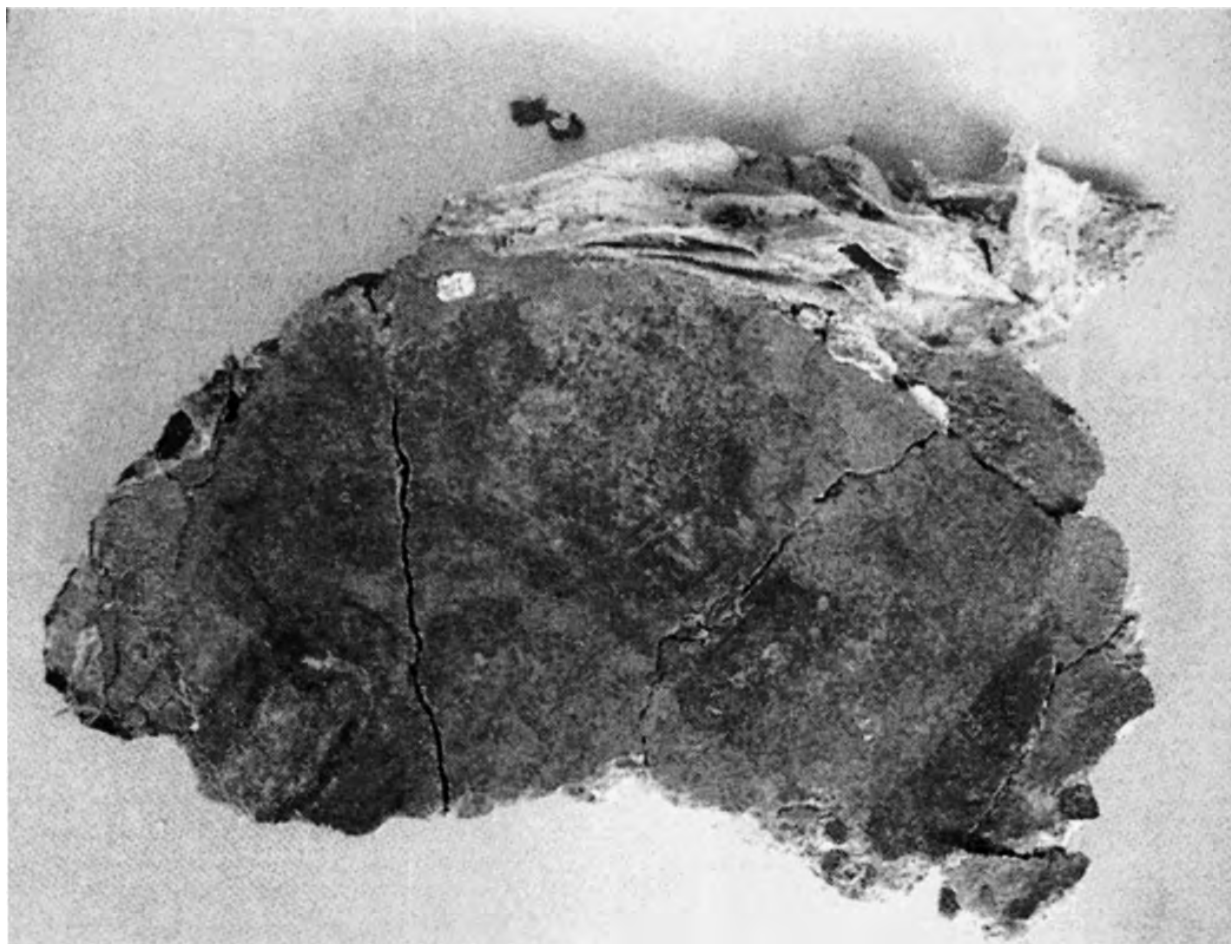

Lámina 3. Detalle del motivo central.

táculo a las ofrendas destinadas al banquete o ágape funerario.³

El tema central de la decoración viene representado por dos pavos reales afrontados que picotean las flores o frutos situados en el interior de una posible cesta; en un segundo plano y como telón de fondo, se reproduce la imagen de un apacible y hermoso jardín repleto de rosas rojas; estas flores, por su fragancia y belleza, se convirtieron pronto en un símbolo perfecto para expresar ideas tan abstractas como la felicidad, la pureza o la perfección; de ahí que a menudo aparezcan representadas en las decoraciones funerarias de distintas culturas⁴ (lám. 3). La escena completa fue realizada sobre un fondo de color amarillo al que se superpuso una línea de color rojo, a modo de marco. En

el lateral recto se reproducen, en franjas simétricas con diferente color de fondo (rojo, azul y amarillo), líneas de puntos y motivos geométricos; todo rodeado por una fina banda de color azul rematada con otra de puntos blancos (lám. 4).

Bajo el túmulo pudo documentarse la inhumación en posición de decúbito supino de un niño o niña de corta edad en mal estado de conservación; se hallaba orientado con la cabeza hacia el noroeste y los pies al sudeste; en su lateral izquierdo, junto a la cabeza, se encontró parte de un recipiente de forma cilíndrica realizado con plomo, cuya utilidad se desconoce; es junto a sus piernas donde se concentra la mayor parte del depósito funerario compuesto de una jarrita, una taza, un clavo de bronce y siete pequeñas lucernas,⁵ de las cuales cinco estaban colocadas hacia arriba y dos hacia abajo (lám. 5).

3. AMO, M. D. del, 1979, *Estudio crítico de la necrópolis paleocristiana de Tarragona*, p. 143.

4. FIOCCHI, V.; BISCONTI, F.; MAZZOLENI, D., 1999, *Las catacumbas cristianas de Roma. Origen, desarrollo, aparato decorativo y documentación*, p. 97.

5. Agradezco a Ángel Morillo Cerdán y F. Germán Rodríguez Martín su esfuerzo e interés a la hora de establecer con precisión la cronología de las distintas lucernas.

Lámina 4. Detalle iconográfico del lateral recto.

La jarrita se corresponde con la forma V de Sánchez Sánchez;⁶ pertenece a uno de los grupos de mayor difusión en Lusitania, cuya producción se centraba en Mérida y la zona del Alentejo; se trata de una jarrita de forma bitroncocónica con carena muy marcada, de boca ancha, borde recto inclinado hacia el exterior y dos asas, que posee una decoración bruñida de líneas oblicuas paralelas entre sí que van desde la parte inferior del cuello a la carena; este recipiente es similar al tipo 3 de los *púcaros* estudiados en el Alentejo,⁷ datados de los siglos II y III.

La taza está elaborada con cerámica común de pasta fina y color anaranjado cuya forma se asemeja a la Dragendorff 35. Estos recipientes se fabricaron durante largo tiempo en tamaños diferentes, y su pared, de forma cónica y borde horizontal desarrollado hacia el exterior, tiene poca profundidad. Estos recipientes suelen fecharse del siglo I en adelan-

te, encontrándose paralelos de época tardorromana en los tipos 653 y 653A de Conímbriga⁸ (lám. 6).

Todas las lucernas, a excepción de una (8041.206.1), pertenecen a la forma Dressel 28, de las lucernas derivadas de disco.⁹ En este tipo se encuadran piezas que, por sus características y calidad, se alejan progresivamente de los auténticos ejemplares que forman la familia de disco. El uso del sobremolde y el empobrecimiento decorativo son particularidades comunes en ellas. Estos ejemplares son muy frecuentes en el sur y este peninsular, datándose del siglo III y comienzos del IV, y presentan el cuerpo de forma circular, de perfil troncocónico y la piqueta apuntada. La base suele ser plana o, como en el caso de 8041.206.8, mostrar una ligera concavidad; el margo es ancho e inclinado hacia el exterior, y presenta unos pequeños apéndices en relieve (8041.206.5/9) o sin

6. SÁNCHEZ SÁNCHEZ, M. A., 1992, *Cerámica común romana de Mérida*, pp. 55 y 58.

7. SMIT NOLEN, J. U., 1985, *Cerámica común de necrópolis do Alto Alentejo*, pp. 73-75.

8. SMIT NOLEN, J. U., 1985, *Cerámica común de necrópolis do Alto Alentejo*, pp. 105-106.

9. MORILLO CERDÁN, A., *Lucernas romanas en la región septentrional de la Península Ibérica*, vol. I, pp. 120-130.

Lámina 5. Inhumación infantil y depósito funerario.

decoración (8041.206.2/7/8/10); el disco es cóncavo y bastante reducido, y el asa es de disco elevada y perforada. Las pastas son por lo general muy blandas y con una coloración ocre o rosada. La lucerna 8041.206.1 pertenece a la familia de las de pico en canal avanzadas. Al que más se asemeja es al tipo Ponsich IV A.¹⁰ Su depósito es de forma troncocónica, la orla ancha y con seis protuberancias de forma rectangular dispuestas radialmente respecto al disco, que es de pequeño tamaño y sin decoración. Una especie de nervadura lo separa del margo y continúa en torno al orificio de iluminación formando el canal; la base es de forma anular y presenta una ligera concavidad. Este tipo de lucernas puede fecharse del siglo III.

Para acoger la inhumación infantil, se efectuó una *caja* de forma trapezoidal que hacía las veces de sarcófago. En su construcción se demolió parte de un muro (UE 207) de piedra que existía con anterioridad, del cual se mantiene sólo un frag-

Lámina 6. Depósito funerario y lucerna hallada sobre la caja.

mento de mortero de *opus signinum* (UE 203) que se le adosaba y que debía de formar parte, en última instancia, de uno de los laterales de la caja, al que se le debía de añadir una estructura realizada en piedra y ladrillo en forma de bastón con el objeto de darle la forma deseada y definitiva. La zona más ancha se sitúa hacia el noroeste (0,45 m), ya que allí debía de ir ubicada la cabeza del difunto, mientras la más estrecha se debía de localizar al sudeste (0,25 m).

Sobre la caja de ladrillos y bajo el túmulo que protegía el enterramiento pudo documentarse una lucerna de disco tipo Dressel 28 con huellas de uso. La orla aparece decorada con hojas de palma en relieve dispuestas de forma helicoidal, y una moldura la separa del disco, que presenta una ligera concavidad y el orificio de alimentación próximo a la zona del piquero. En él se encuentra representada una escena que tuvo gran acogida entre el público del *territorium emeritense*¹¹ desde mediados del siglo II hasta el siglo IV, como son los juegos de circo: cuatro caballos atados con cinchas a un carro son fustigados por el auriga. El asa es de disco, elevada y perforada, mientras la base adopta una forma anular doble con líneas incisas en forma de hélice y marca de taller en forma de árbol u hoja de palma. Esta marca es uno de los signos de identidad del taller de GES,¹² que firmaba sus copias directamente sobre el molde fresco, a caña. Otra de sus particularidades es el tipo de pastas que utilizaba: junto a las paredes finas empleaba otra muy depurada que llega a confundirse con ella, caracte-

10. CAROLIS, E. de, 1988, *Lucerne Greche e Romane*, pp. 62-66.

11. RODRÍGUEZ MARTÍN, F. G., 2002, *Lucernas romanas del Museo Nacional de Arte Romano (Mérida)*, p. 221.

12. RODRÍGUEZ MARTÍN, F. G., 2002, *Lucernas romanas del Museo Nacional de Arte Romano (Mérida)*, pp. 228-230.

rizada por su color ocre rosado y por no emplear la técnica del engobe. Este taller, como indica Rodríguez Martín,¹³ mantuvo durante años un alto nivel de producción, tanto en calidad como en cantidad.

Del uso funerario de este tipo de *mensae* tenemos ejemplos muy tempranos en Cherchel,¹⁴ donde pudo documentarse una tumba de incineración cuyo depósito funerario pertenece a la segunda mitad del siglo II y en las catacumbas de Roma, y en Mérida se encontraron unas de la segunda mitad del siglo III y que perduraron hasta los siglos V y VI en el norte de África (la basílica de Santa Salsa en Tipasa y la capilla del obispo Alejandro), Los Balcanes (Salona), Malta, Portugal (Troia) y España (basílica paleocristiana de San Fructuoso en Tarragona y necrópolis de San Antón de Cartagena).

Por último y para concluir esta presentación, sólo queda decir que este tipo de *mensae* del que estamos hablando todavía se encuentra en fase de estudio, conservación y restauración.¹⁵ Estos trabajos se han dividido en tres etapas bien diferenciadas: la primera se inició en el momento posterior al hallazgo, al tener que desmontar el muro que se apoyaba sobre ella. Para ello previamente se tuvo que consolidar la superficie pictórica, aún con tierra. La segunda etapa comprende el proceso de extracción de la misma por secciones aprovechando sus grietas originales. Para ello se llevó a cabo un engasado protector y un molde rígido de espuma de poliuretano que permitiera a posteriori montar el puzzle de las piezas levantadas con independencia, debido a su gran tamaño y excesivo peso. La tercera y última etapa es la que actualmente se encuentra en fase de ejecución y que contempla el tratamiento de restauración en sí, es decir, la limpieza de los motivos pictóricos, la consolidación y montaje de los fragmentos, la reintegración de lagunas y la realización del soporte definitivo sobre el que irá ubicada la *mensa* para su museización y exposición al público en el Centro de Interpretación de Los Columbarios,¹⁶ dedicado al mundo funerario en Mérida.

13. RODRÍGUEZ MARTÍN, F. G., 2002, *Lucernas romanas del Museo Nacional de Arte Romano (Mérida)*, p. 228.

14. LEVEAU, P., 1978, Une mensa de la nécropole occidentale de Cherchel, pp.127-131.

15. Agradezco de todo corazón a Antonio Abad y Miguel Ángel Ojeda, restauradores, las horas dedicadas en cuerpo y alma a la limpieza, consolidación y restauración de la *mensa* y a Emilio Ambrona, su ayuda en cuanto a las fotografías.

16. Hago extensible mi más cordial agradecimiento a la Consejería de Cultura de la Junta de Extremadura y al Consorcio de la ciudad monumental de Mérida por su ayuda y cooperación y a Miguel Alba, por su apoyo incondicional.

BIBLIOGRAFÍA

- AMO, M. D. del, 1979, *Estudio crítico de la necrópolis paleocristiana de Tarragona*, Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV.
- BARRAL I ALTET, X., 1978, *Mensae* et repas funéraire dans les nécropoles d'époque chrétienne de la péninsule ibérique: vestiges archéologiques, *Atti del IX Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana* (Roma, 21-27 septiembre 1975), vol. II.
- BARRIENTOS VERA, T., 1999, Secuencia ocupacional en las proximidades de la muralla romana. Intervención arqueológica realizada en el solar núm. 38 de la calle Muza, *Memoria, 5: Excavaciones arqueológicas en Mérida*, pp. 85-120.
- BENDALA GALÁN, M., 1976, Las necrópolis de Mérida. Augusta Emerita, *Actas del bimilenario*, Madrid.
- BENDALA GALÁN, M., 1995, Necrópolis y ritual funerario en la Hispania altoimperial, *Arqueología da morte na península ibérica desde as Orixes ata o Medievo*, pp. 277-290, Xinzó de Limia.
- BERROCAL CAPARRÓS, M. C.; LAIZ REVERTE, M. D., 1995, Tipología de enterramientos en la necrópolis de San Antón en Cartagena, *IV Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, pp. 173-182, Barcelona.
- CAROLIS, E. de, 1988, *Lucerne greche e romane*, Gruppo Archeologico Romano, pp. 62-66.
- CHALKIA, E., 1991, Le mense paleocristiane, *Studi di antichità cristiana*, Ciudad del Vaticano.
- FIOCCHI, V.; BISCONTI, F.; MAZZOLENI, D., 1999, *Las catacumbas cristianas de Roma. Origen, desarrollo, aparato decorativo y documentación*, Schnell y Steiner, Alemania.
- MORILLO CERDÁN, A., 2000, *Lucernas romanas en la región septentrional de la Península Ibérica*, vol. I y II, Monographies Instrumentum 13, Éditions Monique Mergoïl, Montagnac.
- QUIÑONES, A. M., 1995, *El simbolismo vegetal en el arte medieval*, Encuentro, Madrid.
- RODRÍGUEZ MARTÍN, F. G., 2002, *Lucernas romanas del Museo Nacional de Arte Romano (Mérida)*, Monografías Emeritenses 7, Madrid.
- SÁNCHEZ SÁNCHEZ, M. A., 1992, *Cerámica común romana de Mérida*, Serie de Arqueología Extremeña 3, Cáceres.
- SMIT NOLEN, J. U., 1985, *Cerâmica comun de necrópoles do Alto Alentejo*, Fundação da Casa de Bragança, pp. 73-75 y 105-106, Lisboa.

INTERIOR

EDIFICIO DE CULTO PALEOCRISTIANO EN ZARAGOZA

Pilar Galve Izquierdo - Alfredo Blanco Morte - José Luis Cebolla Berlanga*

Las numerosas intervenciones arqueológicas realizadas en el Casco Antiguo de Zaragoza deberían haber nutrido de nuevos datos el conocimiento arqueológico de la antigüedad tardía. El reconocimiento de frecuentes contextos con materiales claramente significativos de esta etapa debería haberse materializado en su estudio y divulgación. En cambio, los problemas inherentes a la arqueología de las ciudades, conocidos por todos, ha hecho imposible la difusión científica de datos tan importantes para la transformación del mundo urbano de *Caesaraugusta* durante este período, conocido más por los textos que por la cultura material, al contrario de lo que ocurre con la etapa clásica.

El hallazgo que presentamos se produjo durante las obras de renovación de infraestructuras que, contempladas en el Plan Integral de Casco Histórico, se realizaban en la calle Mosén Pedro Dosset durante el año 2001,¹ así como en la excavación arqueológica del solar angular entre la calle citada y la de San Blas durante 1998 y 2002.²

* Ayuntamiento de Zaragoza.

1. La noticia de este hallazgo se encuentra en: GALVE, P. y BLANCO, A., 2003, Nuevos datos para la arqueología funeraria de *Caesaraugusta*: las tumbas paleocristianas de la calle Mosén Pedro Dosset (vial) (Zaragoza), *Salduie*, 2, año 2001-2002, pp. 409-414. Las laudas sepulcrales están expuestas actualmente en la Sala del Centro de Patrimonio Cultural (calle Madre Rafols, 3) del Ayuntamiento de Zaragoza y figuran también en el *Catálogo Patrimonio encontrado en Zaragoza: Intervenciones Arqueológicas Municipales*, 2002, pp. 30-37.

2. La dirección científica corrió a cargo de Pilar Galve en el vial de la calle Mosén Pedro Dosset y de José Luis Cebolla en el solar de la calle San Blas, 14-16, mientras que Alfredo Blanco ejerció de arqueólogo colaborador en trabajos, de

Se compone de un conjunto de tumbas, superior al medio centenar que, en general, responden a un tipo de inhumación practicada en fosa, con revestimiento en su mayoría de tejas planas, con ataúd de madera y sin ningún tipo de ajuar. Algunas de ellas presentaban ricas cubiertas de mármol o de mosaico teselado, siendo también destacable la recuperación de un fragmento de sarcófago decorado. La orientación es predominantemente de oeste a este y un menor número de norte a sur. Ocupaban el espacio funerario casi totalmente, por lo que, de entrada, sugerimos que todas ellas, o al menos en parte, debieron de estar en el interior de un recinto con características de culto (fig. 1).

ORIENTACIÓN DE LAS TUMBAS

La orientación de los túmulos principales es de oeste a este. Sin embargo, no es impedimento para que una de estas tumbas consideradas más importantes esté orientada de norte a sur; las demás parecen acomodarse al espacio resultante. Las tumbas de Tabarka, con las que guardan tantas similitudes, tampoco estaban orientadas en un solo sentido, sino en ambos ejes cardinales (Toutain, 1982, p. 95) (fig. 2).

campo y de gabinete. La limpieza, engasado y levantamiento de los fragmentos de mosaicos fue dirigida por José Antonio Minguell, restaurador municipal, y los mosaicos fueron restaurados en el Centro de Restauración de Patrimonio del Ayuntamiento de Zaragoza, a cargo del Taller de Empleo de Restauración de Mosaicos Romanos procedentes de excavaciones municipales, dirigido por Fátima Ripoll.

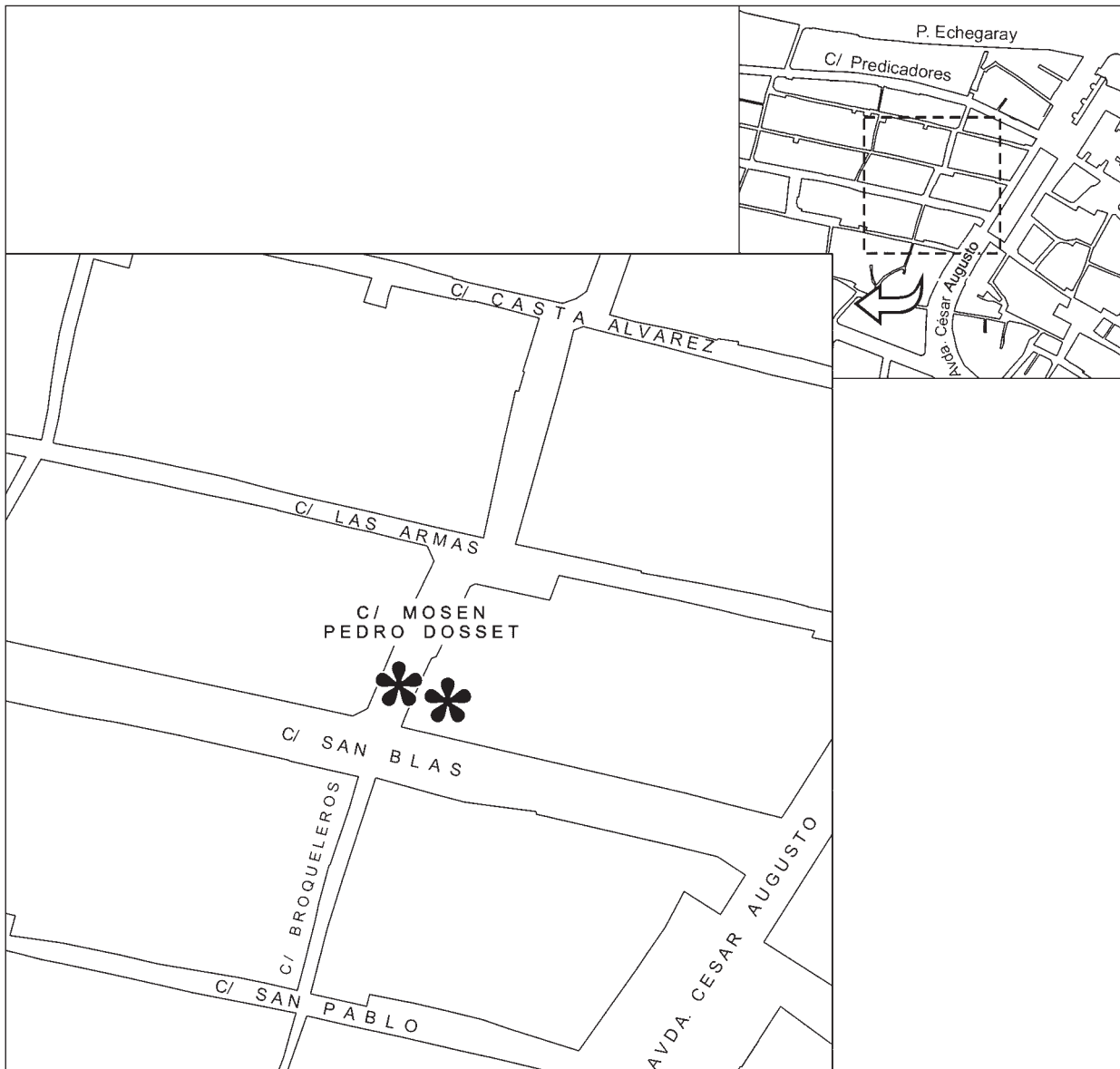

Figura 1. Situación de la necrópolis en el barrio de San Pablo.

MORFOLOGÍA DE LAS INHUMACIONES

En fosa simple. Tumbas X y XI

Es el modelo más sencillo, que consiste en excavar una fosa en la tierra para introducir el ataúd de madera. No se ha documentado en estas sepulturas cubrimiento alguno, ni de *tegulae* ni de fábrica, colmatándose la fosa con las tierras extraídas durante su vaciado. Estas tumbas presentan los restos óseos de un neonato (tumba XI) y de un niño de once años (tumba X) envueltos en cal.³ La

3. El análisis preliminar fue realizado por José Ignacio Lorenzo.

práctica de inhumación con depósitos de cal está atestiguada en cementerios tardorromanos de Britania y Galia, y en la Península Ibérica en lugares como Mérida y Tarragona.

En fosa revestida de tegulae. Tumbas I-IV, VI, VIII-IX

El receptáculo funerario presenta ocasionalmente fondo y, en todo caso, paredes y armadura de *tegulae*. Todos los enterramientos de este tipo tienen cubierta plana, si bien en función de su armadura, presentan dos variantes: o bien una *armadura plana*, donde se superponen varias ca-

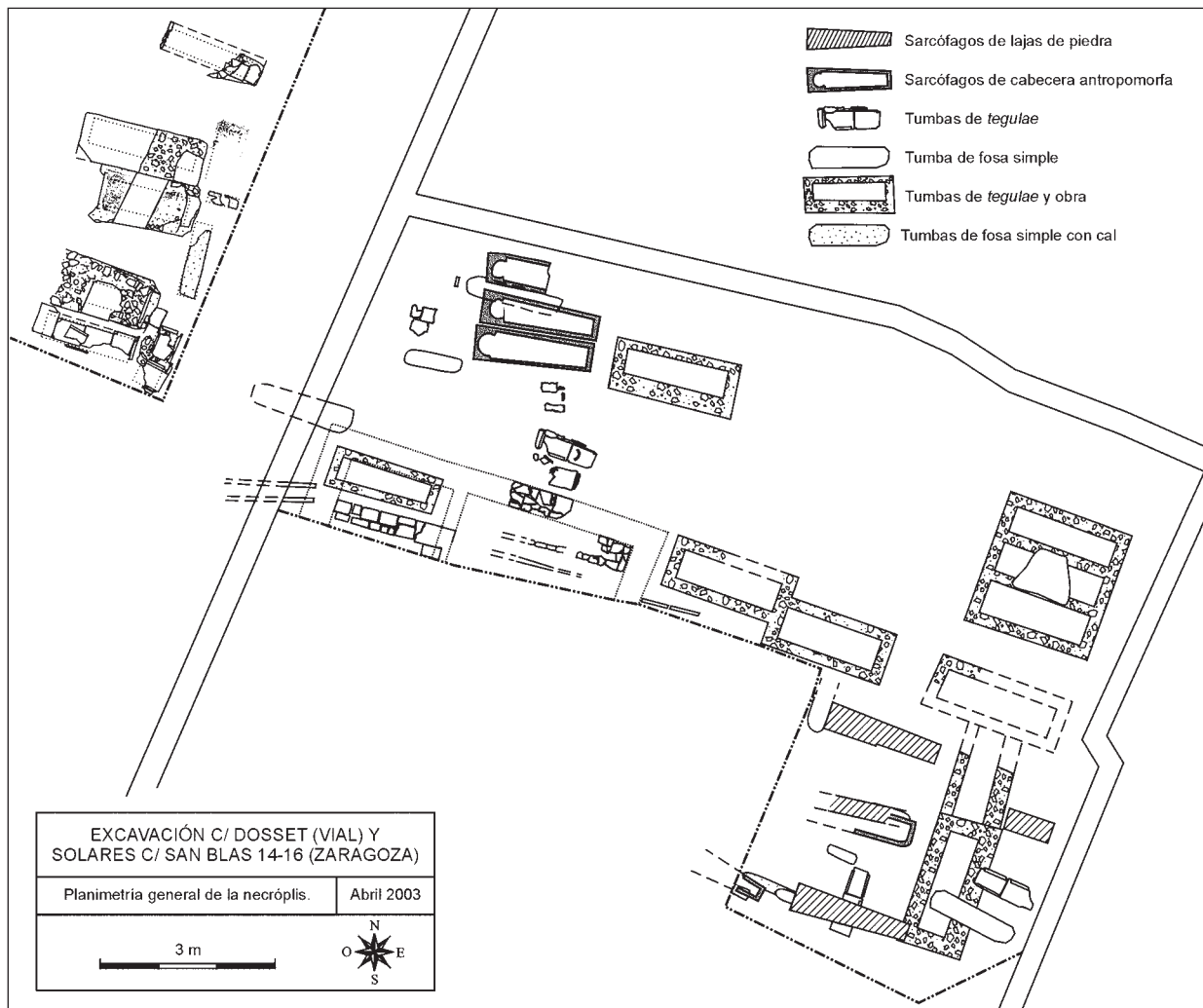

Figura 2. Planta general de la necrópolis.

pas de *tegulae* que se disponen horizontalmente sobre las paredes del habitáculo (tumbas I-IV y VIII-IX) o una *armadura a doble vertiente*. En este caso las tejas arrancan desde las paredes laterales, colocándose varias capas de *tegulae* enfrentadas y apoyadas entre sí para evitar su caída (tumba VI).

En el alzado de estas sepulturas se utilizan dos técnicas constructivas. Por un lado, las *tegulae* se colocan en seco, sin argamasa y, por otro, se ha encontrado una serie de tumbas en las que el revestimiento de *tegulae* presenta una preparación previa de obra en argamasa.

a) Fosa revestida de *tegulae* en seco, sin argamasa. Tumbas I, VIII y IX

La fosa practicada tiene unas dimensiones ajustadas para la colocación de las *tegulae* y la pos-

terior introducción del ataúd. En caso de presentar huecos entre los laterales de la fosa y las *tegulae*, éstos se rellenan en seco con tierra, cantos, fragmentos de tejas, etc. Todos los ejemplares fabricados de este modo tienen armadura plana. El fondo del receptáculo puede rematarse por medio de *tegulae* colocadas; al igual que la de las paredes, en seco (tumba IX), o bien sin las mencionadas tejas descansando el ataúd directamente sobre el fondo de la fosa (tumba I, VIII) (fig. 3-4).

b) Fosa revestida de *tegulae* con preparación previa de fábrica. Tumbas II, III, IV y VI

La fosa excavada excedía notablemente las dimensiones del receptáculo funerario. Se procedió de este modo para poder recrear un pequeño murete sobre el cual se adosan las *tegulae* de

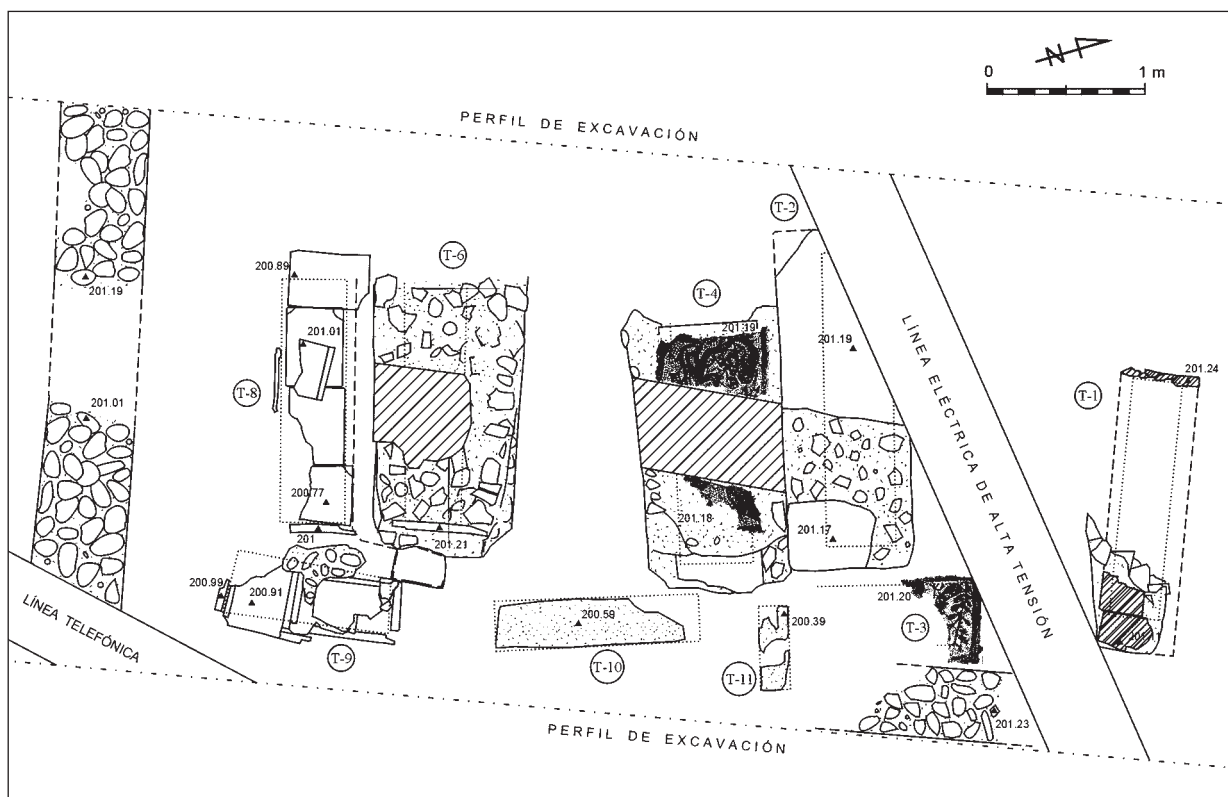

Figura 3. Planta de las tumbas excavadas en el vial de M. P. Dosset.

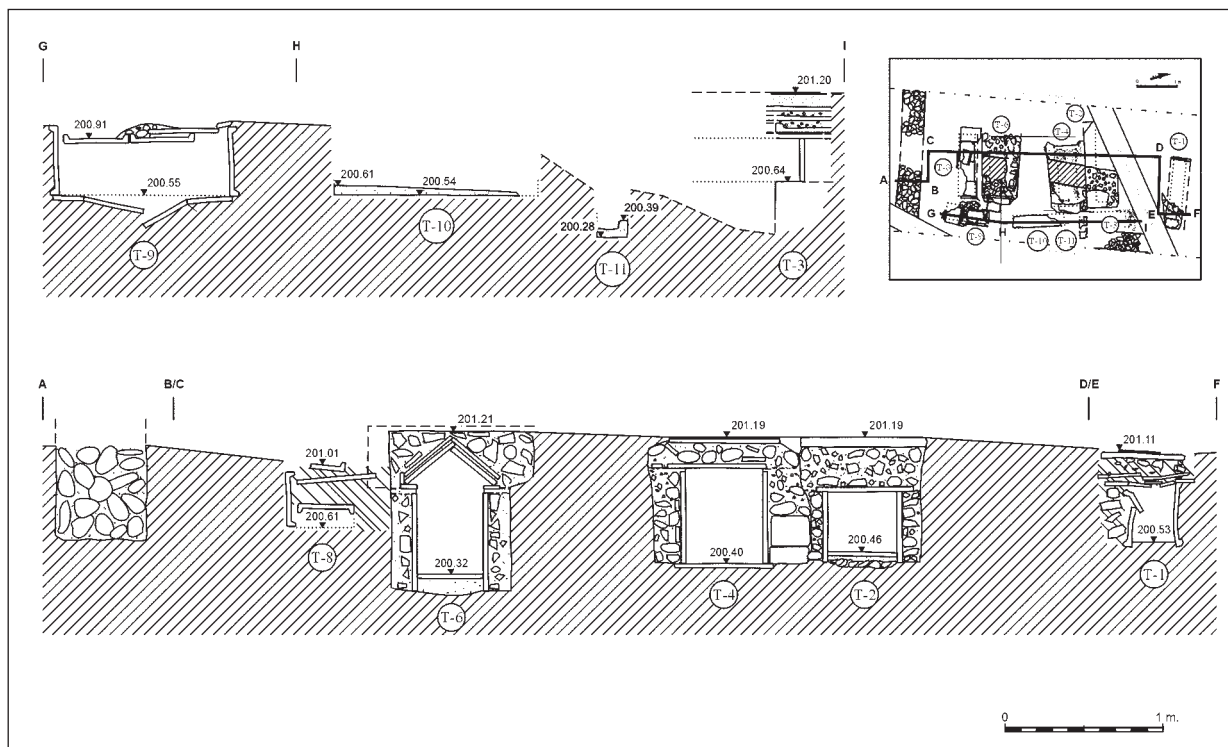

Figura 4. Sección de las tumbas excavadas en el vial de M. P. Dosset.

las paredes. Las tumbas construidas de este modo presentaban siempre el fondo revestido de tejas, si bien las soluciones que se adoptaron son distintas en cada ejemplo conservado, encontrándose la colocación de las *tegulae* en seco (tumba IV) y sobre cama de argamasa (tumba II y VI). Correspondería al tipo característico de los utilizados en las tumbas cubiertas por laudas musivas de tipo africano de Coscojuela de Fantova (del Arco, 1919, 1921; Navarro, Magallón y Sillieres, 2000).

Sarcófago monolítico con cabecera antropomorfa y cubierta plana de alabastro

Son tres las piezas recuperadas que conservan cabecera; dos de ellas están completas y fueron depositadas en el Museo de Zaragoza. La orientación es de oeste a este. Sus dimensiones son: 2,01 × 0,61 × 0,50 m.

Sarcófago de lajas de piedra con cabecera recta y cubierta plana

Son ligeramente de forma trapezoidal y su orientación es de oeste a este (fig. 5).

Tumbas fabricadas en restos preexistentes

Responde a este apartado un tipo de inhumaciones del solar de San Blas que reaprovecha una cisterna de época altoimperial para esta función compartimentándola.

Sarcófago decorado

En el desmante de un muro de bodega del solar de la calle San Blas se recuperó parte del lateral de un sarcófago en mármol, con decoración de arquerías y pilastras corintias: es similar al de He-

Figura 5. Proceso de excavación del solar de la calle San Blas, 14-16.

Figura 6. Fragmento de sarcófago decorado (calle San Blas, 14-16).

Ilín (Albacete) (Llobregat, 1985). A pesar de estar desprovisto de contexto directo, es evidente que puede considerarse que estuvo en un edificio de culto. Sus dimensiones son: $0,33 \times 0,25 \times 0,8$ m (de grosor) (fig. 6).

LAS CUBIERTAS

Las cubiertas de las sepulturas son planas y pueden estar elaboradas a partir de la colocación de sucesivas capas de *tegulae* dispuestas en seco (tumbas I y VIII), con *tegulae* trabadas con argamasa (tumbas III y IX) y mediante un macizo de argamasa desde la armadura hasta el remate superior, formado por cantos y fragmentos de alabastro y tejas, que pueden exceder en dimensiones a la caja de la fosa (tumba VI). En cuanto a la parte visible, se han documentado tres tipos de remates para las cubiertas de las tumbas de obra: mosaicos (tumbas III-IV), placas de mármol (tumba I) y

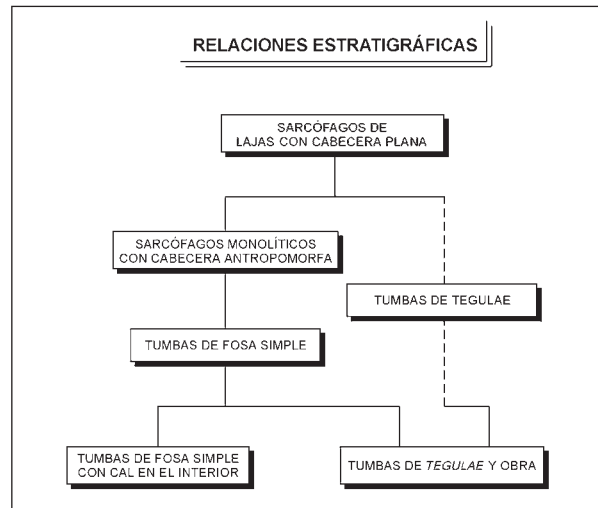

Figura 7. Esquema de relaciones estratigráficas.

opus signinum sin decoración, al menos en lo conservado (tumba II).

RELACIONES ESTRATIGRÁFICAS

Estructuras de habitación y niveles arqueológicos anteriores a la utilización de la zona como necrópolis

A este concepto pertenece un pavimento de *opus signinum*. Debió de pertenecer a una vivienda del siglo I que pudo ser anulada a finales del II; este fenómeno es bien conocido por haberse documentado en varios solares excavados en esta zona. Al respecto, en solares de la cercana calle Predicadores y la calle del Arpa, se amortizaron estructuras domésticas situadas en la vía occidental en el siglo II. Es de suponer que el crecimiento del área funeraria fuera en detrimento de las casas de los vivos.

Las tumbas

Para su datación contamos con un elemento privilegiado, los mosaicos sepulcrales, de los que se trata más adelante. Deberían de situarse tipológicamente a finales del siglo IV y durante el siglo V. Por lo demás, no contenían ningún tipo de ajuar, limitándose los hallazgos de su interior, en las zonas que estaban intactas a huesos y clavos del ataúd.

Asociadas con las tumbas IV y X aparecieron dos monedas de Constancio II (317-361). La de la

tumba IV formaba parte de su fábrica, mientras que la de la X estaba en su interior.

La estratigrafía apunta a que las tumbas más antiguas son las de fosa simple con cal en el interior y las fabricadas con *tegulae* y obra. En un momento posterior se practicarían otras tumbas de fosa simple (ahora sin cal) y las tumbas de *tegulae* en seco. No obstante, habría que cuestionarse la diferencia entre las tumbas de fosa con las de fosa con cal. Si las diferencias fueran relativas al rito, estaríamos ante la coexistencia de las tumbas de fosa, cal y obra en momentos muy cercanos. Posteriormente (según las tumbas de la calle San Blas) se debieron de inhumar en sarcófagos monolíticos de cabecera antropomorfa. El tipo más moderno de enterramiento es el compuesto por las tumbas de grandes lajas (fig. 7).

TUMBAS CON CAL

En el cementerio oriental de *Londinium* se excavaron una serie de enterramientos con cal, en fosa simple, alineados en orientación norte-sur. La presencia de cal era mucho más común en las inhumaciones de gente joven e infantil, mientras que escaseaba en adultos (Barber y Bowsher, 2000, p. 320). La sustancia utilizada es polvo de calcita marina, raramente identificada en contextos funerarios ajenos a Londres.

En la necrópolis galorromana de Les Bolards (Planson, 1982, p. 173) se hallaron una serie de inhumaciones infantiles cubiertas de *imbrices*, de las que ciento veinte contenían cal que cubría a gente muy joven. No obstante, el autor citado calificó de natural este fenómeno.

Ha llegado a sugerirse que la inhumación con cal se introdujo desde África en los centros más cosmopolitas de las provincias noroccidentales (Philpott, 1991, p. 223), relacionándolo con personas de alta posición y que debió de ser adoptada por los cristianos como un símbolo de estatus, más que tratarse de un ritual. También se ha apuntado que la cal alrededor del cuerpo, especialmente en niños y jóvenes, serviría para proteger a los muertos de forma prematura (Black, 1986, p. 227). Resulta problemático relacionar este fenómeno con el cristianismo primitivo: la resurrección del cuerpo (Philpott, 1991, pp. 93-95), ser usada la luz por la persona muerta simbolizando su blancura, o simplemente una moda. Otra explicación podría ser la higienización del enterramiento.

Frente a todo lo dicho, en el cementerio londi-

nense no pudo identificarse otra evidencia directa para la cristiandad de estas inhumaciones que no fuera su cronología (siglo IV). Por ello, el hallazgo de las tumbas de Zaragoza parece definitivo para la adscripción de este fenómeno al mundo ya cristiano, al menos parece evidente en el contexto en el que se han encontrado.

LAUDA MARMÓREA

La tumba I constituyó el primer hallazgo, ya que los dos extremos se conservaban en las paredes de la zanja, ya seccionada anteriormente por conducciones de servicios. La longitud estimada es de $1,77 \times 0,57$ m de anchura. Son tres fragmentos de mármol de diferentes procedencias. La correspondiente a la cabecera (este) posiblemente sea de mármol portugués, mientras que la que cubría los pies (oeste) es de mármol griego. Estaban reutilizadas porque presentaban agujeros y restos de grapas de hierro en los laterales, tratándose en su origen de placas de revestimiento (fig. 8).

Figura 8. Epígrafe funerario (calle San Blas, 14-16).

Figura 9. Proceso de excavación del vial de M. P. Dosset.

EPÍGRAFE FUNERARIO

En la excavación de un pozo de época emiral se halló una piedra con una inscripción de seis líneas de carácter funerario que perteneció indudablemente al área cementerial, y que, en opinión de su excavador, debió de ser encontrada por los árabes al extraer tierras. Presenta «alfa» y «omega» y crismón entre ambas, en la primera línea; «in pace», en la segunda; «[an] nos XXXX», en la tercera; «[...].sdice», en la cuarta «[requiesca] t in pace pii [ssim]», en la quinta, y «[m] o», en la sexta y última. Está inscrita con trazo superficial en una piedra recortada, de caliza blanca y podría pertenecer a una cubierta o a un elemento vertical.

MOSAICOS FUNERARIOS

Las sepulturas que todavía conservaban restos de mosaicos son la III y la IV. Por su temática pertenecen sin duda al grupo de decoraciones musi-

vas sepulcrales norteafricanas, de época paleocristiana. Con su hallazgo viene a incrementarse el reducido número de laudas distribuidas por la costa catalana, algún lugar de la Bética o Lusitania y escasísimos testimonios en el interior de España. La construcción de la fosa de enterramiento, compuesta por un zócalo de albañilería, a manera de túmulo, de gran tamaño, totalmente forrado de tejas planas, cuyo resultado es una sólida fábrica, es similar a las documentadas en Tabarka, de obligada referencia como veremos, y cuya descripción es también adecuada a éstas: un espacio rectangular limitado por cuatro muros formados por pequeños bloques apenas tallados y ensamblados con mortero grosero y, a veces, revestidas en el interior por tejas planas (Toutain, 1982, p. 195)⁴ (fig. 9).

4. La misma técnica constructiva que GAUCKLER (1907), p. 30, describe para algunas tumbas de Tabarka: tumba VII. El tamaño suele superar los 2 m de longitud y los 80 cm de anchura.

La parte superior se compone de dos partes diferentes: la cubierta propiamente dicha en mortero, mármol o mosaico, y lo que se consideran subestructuras, o sea, los materiales que reposan sobre los muros y sostienen la cubierta externa. Estos últimos materiales de nuevo nos aproximan al evidente paralelo de la ciudad tunecina, con tejas planas cubriendo la tumba en varias capas y formando un techo continuo sobre el cadáver. Entre las capas se encuentra otra de mortero muy consistente. En definitiva, la sepultura resultante se asemeja a un sarcófago de obra.

MOSAICO DEL PAVO REAL (TUMBA III)

La parte conservada es un fragmento perteneciente al lado izquierdo de la cubierta (la orientación del enterramiento es de sur a norte). El resto de la sepultura estaba expoliado. Las dimensiones del mosaico conservado son $1,30 \times 0,62$ m.

El motivo está rodeado por una cenefa compuesta, desde el exterior, por dos líneas rojas, una blanca y dos negras. Desde la más interna o dejando simplemente una línea blanca arrancan ya las figuraciones de una rama y de parte de la cola de un pavo real. Las figuras están contorneadas por una línea de teselas de color negro.

El motivo vegetal se compone de un tallo esbelto, ligeramente inclinado hacia la derecha, del que parten algo desordenadamente hojas carnosas y de extremo redondeado, y que está coronado por una flor roja casi circular, cuyo centro está señalado por una tesela azul. La flor está envuelta en su base por dos pétalos. El color de los cubos de este motivo vegetal es negro, azul turquesa y verde claro.

La otra figura parece ser un pavo real del que solamente se conserva la cola y una garra y, en un fragmento aparte, la otra pata. La cola está recogida y ostenta un variadísimo colorido en tonos turquesas y verdes. A juzgar por su tamaño puede deducirse que esta figura debía de ocupar todo el campo disponible de la anchura de la cubierta musiva (fig. 10).

MOSAICO DE LAS PALOMAS (TUMBA IV)

Son dos los fragmentos recuperados. Estos motivos, constituidos por vegetales y aves también, como en el caso anterior, están dispuestos de forma apaisada y ocupan todo el campo disponible. El fondo es también de color blanco y las figu-

Figura 10. Mosaico del pavo real.

ras están enmarcadas por una cenefa de doble línea de teselas de color azul. Las dos aves están representadas de forma diferente. Por sus proporciones y aspecto ambas pueden tratarse de palomas, dada la variedad de estas aves. Pero el musivario pretendió hacerlas parecer diferentes, a pesar de que sus proporciones son muy similares. Parecen estar posadas sobre ramajes, y una en diferente plano con respecto a la otra. Ambas están picoteando frutos de la rama que tienen frente a ellas. Las dimensiones del fragmento mayor es de $0,71 \times 0,44$ m, como máximo. Posiblemente la tumba completa se debía de aproximar a los 2 m.

La paloma situada arriba es de cabeza pequeña y de la parte superior le surge una especie de cresta alargada que, partiendo de una sola hilera de cubos, se engrosa poco después para acabar en un plumaje ondulado, estrecho y largo, que en su remate parece abrirse en dos formando una figura extraña. Esta ave presenta el plumaje dividido en franjas transversales, de color azul. Cada pata se posa en una rama diferente en un gesto natural y gracioso. El pico, al igual que el de la otra ave, es de color rojo.

La paloma inferior tiene la cabeza más grande y el pecho más voluminoso. El ala está marcada por dos líneas de teselas negras colocadas formando

un ángulo. La pata situada más atrás parece posarse en una ramita formada sólo por una línea de cubos. Es probable, aunque no se puede ver bien, que esté picoteando también otra flor u otro fruto.

El resto de la composición está formado por complicados motivos vegetales, cuyas figuras principales parecen ser rosas, de las que se han conservado dos. Se trata de círculos conseguidos con cubos de color rojo y con el interior de color ocre, mientras que el centro está compuesto por una tesela de color blanco. Estas flores están unidas o enredadas a una especie de cintas onduladas compuestas por líneas simples en el exterior y dos líneas, una en rojo y otra en ocre, en el interior. Además de estos motivos principales pueden observarse algunas líneas, también simples, de color turquesa que quizá forman parte del fondo del tapiz.

El segundo fragmento de mosaico de la tumba IV correspondería por la orientación a una zona central o a los pies del individuo. Por su conservación escasa es difícil precisar de qué figura se trata, sin embargo, podría apuntarse al pecho de otro pájaro, de mayor tamaño que las palomas descritas (0,40 × 0,50 m).

El resultado que debió de conseguir el artífice de este mosaico sepulcral sería de gracioso movi-

miento. Por otra parte, el juego al que se presta el colorido de la colocación de las teselas es enorme, aprovechando perfectamente toda la superficie (fig. 11).

MATERIAL Y COLORIDO DE LAS TESELAS

Hay dos tipos de teselas: pétreas y vidriadas. Los cubos que forman el fondo son de caliza mármorea de color blanco. El rojo procede de mármoles de color rojo y ocre. Las teselas de pasta vítrea son de tonos muy variados. Se utilizan también las teselas de barro cocido que aportan una tonalidad de color ocre al dibujo.

El mosaico del pavo real (tumba III) tiene teselas vidriadas de color verde aguamarina, verde esmeralda, azul turquesa, azul ultramar, amarillo, naranja, granate y transparente, mientras que las teselas pétreas son de color blanco, negro, rojo, ocre y varios tonos de rosa. El mosaico de las palomas (tumba IV) tiene las teselas vidriadas de color verde (del aguamarina al esmeralda con tenues variaciones), azul ultramar en su mayoría y azul turquesa. Las teselas pétreas son de color blanco, negro, ocre y rojo. Desde luego, el artífice dispone, además de un excelen-

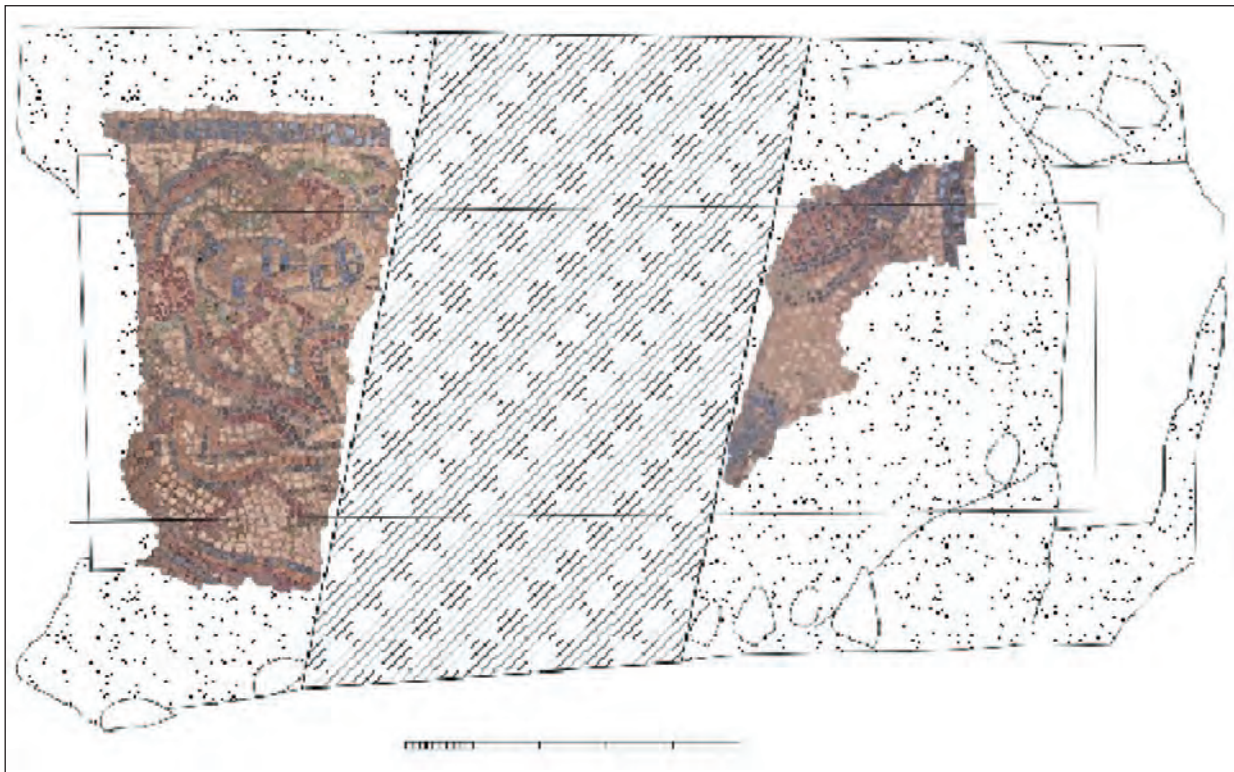

Figura 11. Mosaico de las palomas.

te boceto, de unas paletas de color adecuadas y variadas: mármol para el fondo blanco, vidrios para el colorido y barro. El tamaño de los cubos es casi siempre inferior a un centímetro, alcanzando proporciones mínimas en las teselas de color azul turquesa y verde. La mayor complicación puede verse en la representación de la cola del pavo real. Las cenefas son muy simples y están formada por líneas de teselas negras y rojas.

A LA MODA AFRICANA

Los mosaicos sepulcrales hallados en la calle Dosset son producto de una moda creada por los musivarios del África cristiana y hay que resaltar que este tipo de expresión artística es casi —exceptuando Sicilia— exclusivo del África romana (Mauritania y Numidia) y de *Hispania*, y es en esta última donde los hallazgos se ubican en unas zonas muy determinadas, a la que viene ahora a incorporarse *Caesaraugusta*. En alguna ocasión se ha sugerido un origen sirio-oriental, si bien esta tesis nunca ha alcanzado tanta fuerza como la africana, zona en la que siempre se prefirió las inhumaciones en fosa frente a los sarcófagos (Palol, 1967).

Es a partir de los estudios de Gauckler, a comienzos del siglo XX, cuando salieron a la luz un grupo de sepulturas cuya originalidad consistía principalmente en hallarse cubiertas por mosaicos (Gauckler, 1907). Se trata de una creación tardía de la ciudad portuaria de Tabarka,⁵ en la Numidia proconsular, que se originó en un momento de decadencia del arte oficial en esta ciudad portuaria (Gauckler, 1907, p. 3). Este pueblo de armadores, banqueros y artesanos fue ganado muy pronto a la nueva religión, siendo el cristianismo motor del desarrollo de la ciudad: fue una de las primeras sedes episcopales de África, se convirtió en el siglo IV en un importante centro religioso. El grupo principal de tumbas se encuentra en una capilla martirial ubicada en el centro de un cementerio utilizado desde finales del siglo II. Se constituyó un lugar de peregrinaje; cerca de él también acudían a morir cristianos. Desde mediados del siglo IV se comenzó a enterrar también en el interior de la

basílica. Los mosaicos sepulcrales ocuparon gran parte del suelo formando un auténtico pavimento. El aspecto formal de éstos es variado y, sin embargo, presentan idéntica forma rectangular alargada. La orientación es de oeste a este en las más importantes, que ocupan además los mejores lugares, mientras que las de los niños se hallan en los laterales.

El taller demuestra gusto por las formas vivaces sobre la geometría. P. Gauckler se inclina por la consideración de que se trata de productos híbridos de dos culturas, la grecorromana y la indígena, que compitieron en África hasta el final de la dominación de los vándalos. Sus obras tienen un sabor muy local, de manera que, por ejemplo, los árboles que dan sombra en el paraíso reproducen el olivo o el ciprés piramidal de la zona, y la paloma mística se confunde con las tórtolas de las selvas de Kroumirie (Gauckler, 1907, p. 54). Precisamente algunas de estas últimas, las infantiles, son las que parecen más próximas a las dos halladas en Zaragoza. Y es que presentan motivos similares en cuanto a la temática y al estilo decorativo: pájaros, rosales floridos, fondo blanco de mármol y el resto de las teselas, de esmalte opaco y de vidrio transparente, con tonalidades muy variadas (Gauckler, 1907, p. 15, fig. 2; p. 43, fig. 13).

Los motivos presentes en los fragmentos de mosaicos de las tumbas III y IV se componen de aves y de flores, tema habitual en Tabarka. El tema de aves de un tipo determinado, generalmente palomas (o palomos), pavos reales, pájaros de otro tipo, gallinas norteafricanas de cresta roja, es muy frecuente en los mosaicos sepulcrales. Los pájaros se identifican habitualmente con el alma cuando ya se ha liberado del cuerpo.

Otro tema asociado a éste está constituido por la vegetación, en particular rosales, ramajes, algún tipo de árbol, etc. Se trataría de la representación del árbol del paraíso, que con su sombra acoge a todo tipo de animales. En general, la vegetación exuberante, de la que las flores y los frutos son principal exponente, representa la vida y su eterno renacer. Es frecuente también la aparición de cintas onduladas, consideradas propias de la primera mitad del siglo V (Alexander, 1957, p. 82); quizá sea este motivo el que da cobijo a las aves de la tumba IV.

Ambos temas aparecen frecuentemente asociados: aves rodeadas de ramas con flores en las que parecen estar posados cuando están parados; a veces, los pájaros picotean estas flores y entonces se acrecienta su valor de eternidad al tratarse de las almas que ingieren con ellas energía vital (Vaquerizo,

5. En la actualidad, Tabarka, en la costa tunecina de Kroumirie, actualmente zona fronteriza con Argelia. El Museo del Bardo posee una amplia colección de Tabarka (BEN KHADER, 2000, pp. 18-19; M. YACOUB, 1995, pp. 362-391). También pueden verse algunos en el Museo de Susa (Túnez) y en el Museo del Louvre (F. BARATTE, 1978, pp. 43-47).

2001, p. 294). Su situación puede ser simétrica, pero no necesariamente. Parece que la estudiada simplicidad de los esquemas no le concede demasiada importancia a este detalle. Precisamente este tema, palomos y flores rosáceas, está presente en las laudas de Coscojuela de Fantova (Huesca).

Las palomas de la tumba IV están representadas una sobre otra en un campo de teselas blancas, claramente posadas sobre ramas (Alexander, 1957, p. 65).⁶ La paloma que aparece representada en la parte superior está picoteando precisamente una rosa; la que ocupa la parte inferior seguramente hace lo mismo, pero no se ha conservado la flor.⁷ Las palomas son generalmente consideradas como símbolos de almas cristianas que disfrutaban las bendiciones del Paraíso (Alexander, 1958, p. 65).⁸ Sin embargo, es posible que en época tardía se trate más bien de un tema estereotipado. De entrada, palomas y rosales se repiten constantemente en los mosaicos de niños de Tabarka.

El pavo real, motivo magníficamente decorativo,⁹ es un tema faunístico frecuentemente utilizado también en tumbas infantiles.¹⁰ Estas grandes aves se consideraban como las transportadoras del alma de los emperadores a los cielos, y a causa de su supuesta incorruptibilidad, se tenían por símbolos de resurrección (Alexander, 1958, p. 67). Los pavos reales son muy frecuentes en los mosaicos tumbales del África proconsular (Tabarka y Cartago). También se encuentra en alguno de *Itálica*,

6. Palomas posadas en ramas colgantes y floridas son muy comunes en estos mosaicos sepulcrales. Del mismo modo, los monogramas flanqueados por palomas debían de proceder, según la autora citada, del norte de África. Es el caso del mosaico sepulcral de *Pelagius*, procedente de Tabarka y custodiado en el Museo del Louvre (F. BARATTE, 1978, pp. 43-46) y el de *Nardus, Turassus, Restitutus*, procedente de Puppit (también Túnez) y del mismo museo citado (F. BARATTE, 1978, pp. 80-82).

7. En la tumba VIII, del diácono *Crescentinus*, aparecen tres palomas picoteando rosas, y en la XVI, dos palomas picoteando un rosal florido (P. GAUCKLER, 1907, pp. 33 y 38, respectivamente). También la representación de dos palomas separadas por una rama florida es frecuente, por ejemplo, en el mosaico del Buen Pastor en Tarragona (Museo de la Necrópolis). Dos palomos flanquean una cruz de Malta en el mosaico sepulcral de la basílica de Son Peretó (Mallorca).

8. También la pareja de palomas con una ramita se suele interpretar como la pareja del Arca de Noé.

9. En época clásica, el pavo real, ave de la diosa Juno, ya simbolizaba la inmortalidad. Sus plumas se consideraban incorruptibles, y solía asociarse a inhumaciones femeninas significando la apoteosis de la difunta. A veces también se relaciona con el dios Baco (D. VAQUERIZO, 2001, p. 295).

10. En la tumba de la niña *Veneria* y del niño *Valerius*, tumbas XXVI-XXVII de Tabarka (P. GAUCKLER, 1907, p. 43).

siendo el de la tumba de María Severa el más semejante a los zaragozanos —pájaros dentro de elementos florales sencillos y con amplios fondos blancos— (fig. 12).

MOSAICOS SEPULCRALES EN HISPANIA

Los mosaicos hispánicos son variados en estilo y temática, hecho que puede indicar la existencia de varios talleres. Ejemplares de cubiertas sepulcrales con mosaicos de clara influencia africana se conocían también en la provincia tarraconense, es decir, en una zona de profunda romanización.

Los cementerios de época paleocristiana tienen en *Hispania* más importancia por los datos demográficos que pueden arrojar que por los motivos artísticos, si hacemos excepción de los sarcófagos esculpidos o de las inhumaciones cubiertas de laudas sepulcrales musivarias de origen africano.

En primer lugar, y por su cercanía, hay que hacer referencia a las laudas sepulcrales que aparecieron en el año 1919 en Monte Cillas, Coscojuela de Fantova (Huesca) (del Arco, 1919; 1921). Se trata de seis ejemplares de arte uniforme, con la representación del difunto y letreros alusivos que hacen referencia a modas y cartones africanos y que tienen filiación con la lauda sepulcral del Buen Pastor de la necrópolis de Tarragona. Se dataron con anterioridad en la mitad del siglo V (Palol, 1967, p. 294). Recientemente se ha propuesto la ubicación en este yacimiento de la ciudad antigua de *Barbotum* (CIL II, 5841), cuya existencia debió de perdurar hasta mediados del siglo V con una comunidad cristiana regida por un presbítero (Navarro, Magallón y Sillières, 2000, p. 266). Las tumbas de Dossset se integran precisamente en el tipo de Coscojuela: cajas de tejas o losas, reforzadas o no, de mampostería.

Por pertenecer al valle medio del Ebro y, por tanto, formando parte de los escasísimos hallazgos en la zona del interior, hay que citar la de Alfaro, cuyo mosaico se encuentra en el Museo Arqueológico Nacional de Madrid. Al contener en su interior monedas de Constante II, el mismo autor lo data hacia mediados del siglo IV.

Un grupo importante apareció en Tarragona, cuyo taller pudo ser el difusor de estas piezas. En el área cementerial de la vía romana hacia *Caesaraugusta*, que contaba con el templo martirial de Fructuoso, Augurio y Eulogio, aparecieron criptas y monumentos funerarios. En una de estas criptas se hallan dos tumbas, una recubierta por losas y otra de tégulas, decoradas con mosaicos

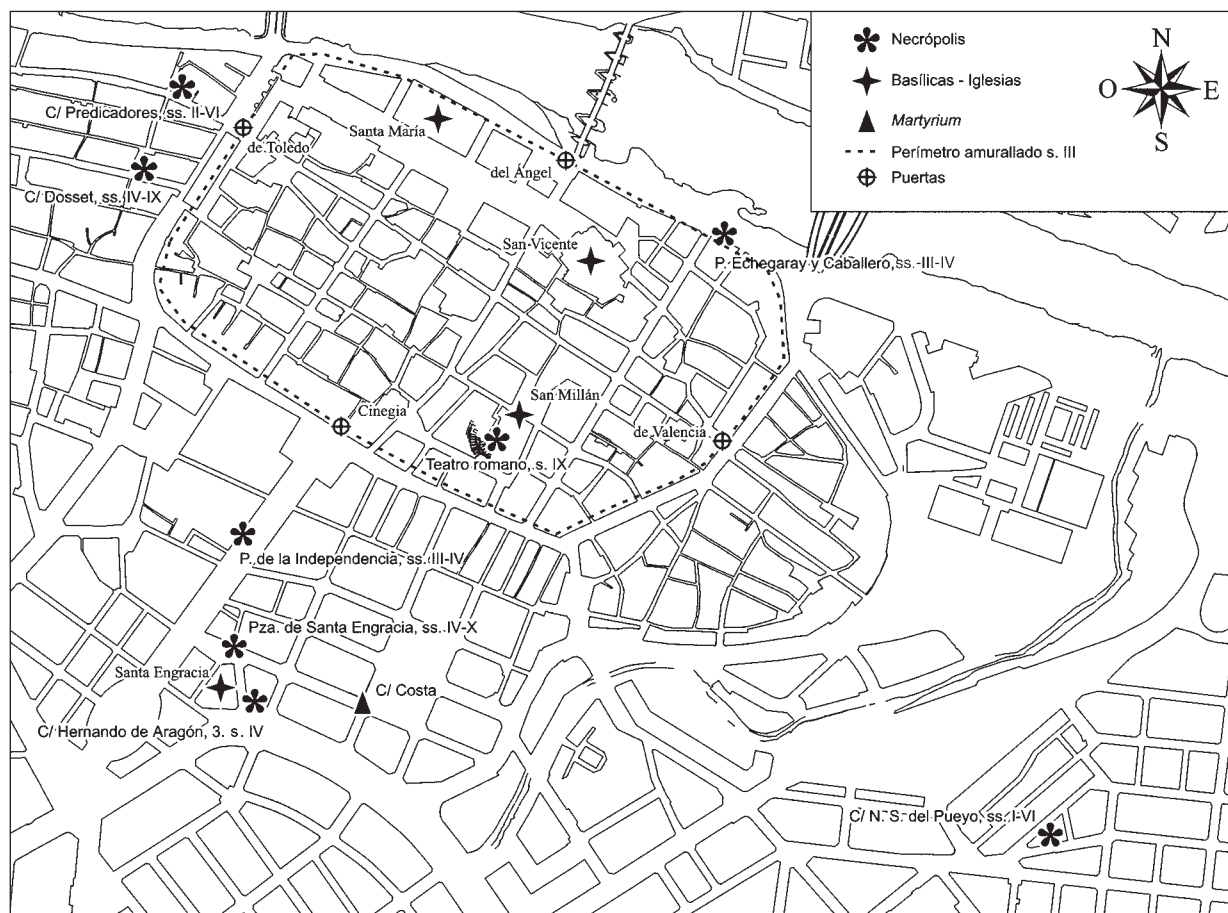

Figura 12. Aproximación a la Zaragoza paleocristiana.

que se destruyeron en la excavación, y que se dataron en el siglo V (Palol, 1967, p. 280).

En la plaza barcelonesa de Antonio Maura se halló una inhumación cubierta de mosaico, datada en la segunda mitad del siglo V, de la que solamente se conserva un fragmento con palomos. En la basílica de Santa María de Tarrasa (Barcelona) hay mosaicos sepulcrales que combinan placas de mármol con mosaico. Hay noticias de hallazgos en Cornellà (Barcelona); varios fragmentos de San Cugat del Vallès (Barral, 1978, pp. 122-127).

En la basílica de Sa Carrotxa (Manacor) se sabe de restos muy deteriorados de un pavimento sepulcral. En la basílica de Son Peretó (Mallorca), una hermosa lauda sepulcral con mosaico cubría la tumba de una mujer y de su hijo, siendo fechados por Palol en el siglo VI.

Se dice que apareció un fragmento con pavos reales en la necrópolis de la estación del ferrocarril de Lérida, actualmente desaparecido.

En Denia (Alicante) se conocía un ejemplar datado en época muy tardía (Palol, 1967, p. 296), actualmente desaparecida.

De la Bética, y procedentes también de antiguas excavaciones, eran los mosaicos sepulcrales de los cementerios cristianos de *Hispalis* y de *Itálica*.¹¹ Precisamente éstos, que se encuentran en el Museo de Sevilla, son los que más parecido presentan con los de *Caesaraugusta*. Son dos ejemplares muy bellos, según Pedro de Palol de arte más fino que los anteriores, y que tienen en común un fondo liso, generalmente blanco, de flores y pájaros (palomas y perdices).¹² Otras presentan pavos reales.

11. Precisamente interesa destacar que, al igual que sucede en *Caesaraugusta* en la necrópolis occidental, en *Itálica* los cristianos siguen utilizando también la necrópolis pagana.

12. Íd., p. 298. El autor citado señala la relación de estos mosaicos con los más antiguos de la necrópolis africana de Kelibia. El mosaico de *Itálica* dedicado a María Severa presenta la peculiaridad de poseer un enlucido de cal por debajo de las teselas, que también estuvo pintado con el tema de aves y flores, que Palol pone en relación con pinturas de la necrópolis de Carmona, e incluso ha sugerido que se tratara todavía de piezas paganas, ya que no tienen alusiones cristianas.

DATACIÓN DE LAS TUMBAS CON LAUDAS MUSIVAS

La mayoría de las evidencias cronológicas que ofrecen las necrópolis se basan en material residual que solamente proporciona un *terminus post quem*. Afortunadamente, en el caso que nos ocupa, hay factores que obran en apoyo de una datación. Así, la similitud en la alineación y la ubicación en la misma zona, indicaban ya que estas inhumaciones constituían un grupo. Y teniendo en cuenta que las necrópolis hispanorromanas cristianas se sitúan cronológicamente desde el siglo IV hasta finales del siglo VI, de Constantino a la unión confesional de Recaredo (Duval, 1972, p. 114; Barral, 1978, p. 127), es además en este ámbito donde hay que colocar indudablemente el hallazgo de la calle Dosset. Pueden pertenecer al mismo taller, y haber sido ejecutados con escasa diferencia de tiempo. Volviendo al taller de Tabarka, que suele fecharse entre el final del siglo IV y durante todo el siglo V (Duval, 1972, p. 114; Barral, 1978, p. 127), los mosaicos más tardíos no están elaborados ni con mármol ni con vidrio en época tardía; solamente calizas del país y barro cocido, que les resultaba mucho más económico. Por otra parte, las teselas, que tienen un tamaño considerablemente mayor, están mal niveladas, y saltan bajo la presión del dedo; así, los mosaicos más tardíos están mucho peor conservados.

En opinión de Palol, el conjunto más antiguo debía de ser el de *Itálica*. Aunque sólo se poseen dos fragmentos, pueden vincularse al grupo llamado por Duval tipo I de la iglesia de Kelibia, cuyas características son las siguientes: no hay casi borde alrededor, y tiene fondo claro poco organizado, y un relleno con motivos vegetales y pájaros, de finales del siglo IV, posiblemente (Palol, 1967, p. 342). La misma datación propone para el de Alfaro y los de Tarragona.

Por las razones apuntadas parece que lo más probable es que este grupo de inhumaciones se llevara a cabo hacia el cambio entre los siglos IV y V.

¿PUEDE IDENTIFICARSE EL LUGAR CON LA BASÍLICA DE SAN FÉLIX?

Las tumbas halladas en la calle Dosset aportan un dato sumamente interesante en lo relativo a la distribución de los espacios funerarios de *Caesaraugusta*. Hasta este momento la necrópolis pagana de esa parte de la ciudad estaba documentada en las proximidades de la vía que salía de la colo-

nia romana hacia *Asturica Augusta* por la puerta occidental (actual calle Predicadores) (Galve, 1993; Galve y Lorenzo, 1994).¹³ El dato que proporciona es la adición de un conjunto funerario ubicado en una zona más alejada hacia el sur y que desde luego ya no está en la vía funeraria. Este hecho es lo habitual con el advenimiento del cristianismo, momento en el que las necrópolis se organizaron en torno a los edificios de culto, basílicas y *martyria*, lugares de enterramiento de mártires o de su *memoria* cristianizada. Realmente la importancia aumenta también debido a la escasez de hallazgos que pueden adscribirse a los primeros cristianos en esta ciudad; con la excepción magnífica de los dos sarcófagos paleocristianos de Santa Engracia, ubicación que ha sido siempre infructuosa¹⁴ y alguna pieza arqueológica de simbología claramente cristiana, estas tumbas constituyen un excelente testimonio de la presencia de un centro de culto martirial y de la concentración de los enterramientos en torno a este lugar religioso.¹⁵

El hecho de que se trate de un conjunto funerario cerrado está fuera de dudas y no se puede desvincular de que se trate además de un lugar de culto. Aunque la parcialidad de la superficie excavada no permite en absoluto asegurarlo, debemos plantearnos la hipótesis de que pudiera haberlo sido. A su favor obra el hecho de que la mayor parte de la superficie debió de estar pavimentada con las cubiertas de mármol, de mosaicos, o de mortero rosa de los sepulcros, formando un verdadero suelo religioso: como puede apreciarse en el perfil estratigráfico (fig. 4), las cubiertas de las tumbas están todas a nivel, oscilando levemente, no más de 10 cm entre las más alejadas. Es muy probable que estemos ante inhumaciones del interior de un *martyrium* e incluso de una basílica paleocristiana.

Por otra parte, el mapa de dispersión de hallazgos de mosaicos de este tipo coincide, según Palol, con la distribución de basílicas de planta africana, y generalmente se asocian a estos edificios

13. Hay un trabajo cuya autora es M. P. GALVE, en fase de elaboración muy avanzada, *Arqueología funeraria caesaraugustana: La necrópolis occidental y los ritos funerarios*.

14. Para un resumen de incidencias documentales y epigráficas, véase A. MOSTALAC (1994, pp. 18-26), donde además se pone de manifiesto la falta de verificación de datos admitidos por la tradición oral y escrita.

15. Se produjo un cambio muy importante que afectó a las ciudades en época tardoantigua, transformando la concepción y el uso de las áreas extramuros, que hasta ahora habían estado ocupadas por mansiones, cementerios e industrias, y a los que se añaden espacios de culto. Para el caso de Córdoba, véase R. HIDALGO, 2001, pp. 248-249.

cristianos: la asociación de mosaicos, plantas basilicales, baptisterios, etc., en un *unicum* cultural es argumento firme para vincular muy estrechamente nuestro arte paleocristiano de raíz popular con los centros del África mediterránea (Palol, 1953). Y otro dato que nos hace mirar en esa dirección es que en Tabarka las tumbas interiores estaban decoradas con mosaicos, mientras que en la gran necrópolis apenas se encontraron tumbas cubiertas de estas características (Toutain, 1892, p. 196).

Finalmente, no podemos resistirnos a tratar de buscar una identificación a este lugar de culto. De las varias basílicas —sin descartar que hubiera otras— que se conocen por los textos en la Zaragoza antigua, cabría apuntar la posibilidad de que pudo haberse tratado de una de las que había extramuros: la de Santa Engracia y compañeros mártires y la de San Félix. Ambas tenían dependencias monásticas. Parece claro que la ubicación de la primera no ofrece dudas, a pesar de que no se haya encontrado arqueológicamente ningún testimonio material que lo verifique, sino la tradición legendaria aceptada por todos.

La hipótesis de que pudo tratarse de la basílica que, en el siglo VI, estaba dedicada al mártir gerundense Félix, cuyo *cognomen* es además de origen africano (Arce, 1979, p. 88), es la más atractiva. El culto de este santo pudo estar influenciado por Braulio, por su amistad con el obispo de Gerona, Nonito, y su basílica erigida por un matrimonio de nobles, Asterio y Teudesvinta (García Iglesias, 1979, p. 89; Escribano y Fatás, 2001, p. 190). Su situación en las proximidades a la vía que partía de la puerta occidental de la ciudad y la existencia en lugares próximos de un área cementerial de época romana, pueden ayudar de alguna forma a fundamentar esta idea, que no deja de ser otra cosa, no obstante. Eugenio cita la iglesia de San Félix, que tenía un cenobio anejo y que estaba situada *in Tatanesio* (García Iglesias, 1979, pp. 25-26). Pudo ocurrir que el germen de este conjunto cenobial hubiese estado constituido por un *martyrium* o una *domus ecclesiae* anterior a la que debían de pertenecer los restos del barrio de San Pablo que hemos presentado, y que constituyen los únicos testimonios verídicos.

BIBLIOGRAFÍA

- ALEXANDER, M., 1958: *Christian tomb mosaics of North Africa*, Michigan. [Tesis microfilmada]
 ARCE, J., 1979: *Caesaraugusta, ciudad romana*, Colección Básica Aragonesa 9.

- ARCO, R. del, 1921: Excavaciones en Monte Cillas, término de Coscojuela de Fantova (Huesca), *Memorias de la Junta Superior de Excavaciones Arqueológicas*, 38, pp. 3-15.
 ARCO, R. del, 1922: Nuevos mosaicos sepulcrales romano-cristianos de Coscojuela de Fantova (Huesca), *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 80, pp. 247-254.
 BARATTE, F., 1978: *Catalogue des mosaïques romaines et paléochrétiennes du musée du Louvre*.
 BARBER, B.; BOWSER, D., 2000: *The Eastern Cemetery of Roman London (1983-1990)*, Londres.
 BARRAL, X., 1978: *Les mosaïques romaines et médiévales de la Regio Laetana*, Barcelona.
 BEN KHADER, A., 2000: *Mosaici del Museo del Bardo*.
 BLACK, E. W., 1986: Roman-British burial customs and religious beliefs in south-east England, *Archaeological Journal*, 143, pp. 201-39.
 DUVAL, N., 1972: *Les mosaïques funéraires de l'Enfida et la chronologie des mosaïques funéraires de Tunisie*.
 ESCRIBANO, M. V.; FATAS, G., 2001: *La antigüedad tardía en Aragón*, Colección Mariano de Pano 20.
 GALVE, P., 1993: El mundo funerario de Caesaraugusta, *Huellas del pasado: Aspectos de Zaragoza a través del patrimonio municipal*, pp. 22-24, Zaragoza.
 GALVE, P. 1994: La necrópolis Occidental de Caesaraugusta. *La ciudad en el mundo romano: Actas del XIV Congreso Internacional de Arqueología Clásica, Tarragona*, pp. 164-165, Tarragona.
 GALVE, P.; BLANCO, A., 2003: Nuevos datos para la arqueología funeraria de *Caesaraugusta*: las tumbas paleocristianas de la calle Mosén Pedro Dosset (vial, Zaragoza), *Salduie*, II, 2001-2002, pp. 409-414.
 GARCÍA IGLESIAS, L., 1979: *Zaragoza, ciudad visigoda*, Colección Básica Aragonesa 18.
 GAUCKLER, P., 1907: *Mosaïques tombales d'une chapelle de martyrs á Thabarca*, París.
 HIDALGO, R., 2001: Las transformaciones provocadas por la implantación del Cristianismo, VAQUERIZO, D. (coord.): *Funus Cordobensium: Costumbres funerarias en la Córdoba romana*, pp. 248-249, Córdoba.
 LLOBREGAT, E., 1985: Las épocas paleocristiana y visigoda, *Arqueología del País Valenciano*.
 MOSTALAC, A., 1994: *Los sarcófagos romanocristianos de la provincia de Zaragoza: Análisis iconográfico e iconológico*.
 NAVARRO, M.; MAGALLÓN, M. A.; SILLIÈRES, P., 2000: *Barb(otum?)*: una ciudad romana en el somontano pirenaico, *Salduie*, I, pp. 247-272.
 PALOL, P. de, 1953: Algunos aspectos históricos y arqueológicos del cristianismo en la Tarraconense y en las Galias, *Psana*, 6, pp. 141-167.
 PALOL, P. de, 1967: *Arqueología cristiana de la España romana. Siglos IV-VI*.
 PHILPOTT, R., 1991: *Burial practices in Roman Britain: a survey of grave treatment and furnishing Ad 43-410*, BAR 219.
 PLANSON, E. (ed.), 1982: *La nécropole gallo-romaine Les Bolards, Nuit Saint-Georges*, París.
 TOUTAIN, M., 1892: Fouilles et explorations à Tabarka et aux environs, *Bulletin Archéologique du Comité des Travaux Historiques et Scientifiques*, I, pp. 175-209.
 VAQUERIZO, D. (coord.), 2001: *Funus Cordobensium: Costumbres funerarias en la Córdoba romana*.
 YACCOUB, M., 1995: Splendeurs des mosaïques de Tunisie.

COLLOQUI

A. RIBERA:

Jo voldria fer uns comentaris quant a aquesta estranya no-edificabilitat de Saragossa. En veure aquesta necròpolis, m'atreviria a proposar, partint del mosaic, que algunes tombes devien estar dintre d'un edifici, perquè les laudes sepulcral són a l'interior de mausoleus o d'una basílica funerària. Tal vegada aquest mur que hem vist ràpidament en una secció no sigui la paret d'un recinte, sinó els fonaments d'una basílica funerària. Ací hi ha gent que sap molt més que jo, però la idea que jo tinc d'aquestes laudes sepulcral és que sempre són en edificis, quelcom normal, perquè si aquests mosaics tan cuidats es deixaven a l'aire lliure no durarien gaire. Per a completar la relació amb novetats recents, indicaria que hi ha uns altres dos, un xic fragmentats a la necròpolis de la Boatella, a València i a Mèrida, a l'església de Santa Eulàlia.

P. GALVE:

Tuvimos especial mimo en la excavación de ese posible cerramiento de edificio porque efectivamente estas tumbas, como he dicho, están todas a la misma cota y con tal densidad que es un suelo, y sí planteamos la hipótesis, desde luego, de que pueda ser un recinto funerario de culto, pero no hay ningún indicio seguro de su arquitectura.

A. RIBERA:

Però el fet mateix de la lauda ja et dona a entendre que les tombes no són en un recinte, sinó en un edifici, tot i que sembla que sigui una mica més agosarat que vosaltres a l'hora d'interpretar la vostra excavació.

P. GALVE:

O sea que planteas la posibilidad incluso de que se trate de una basílica... También opinamos así.

J. M. GURT:

Ens podries mostrar un altre cop la transparència en què surten tots els enterraments i indicar quines són les dues tombes que estan cobertes per una lauda?

P. GALVE:

Aquí están plasmados todos.

J. M. GURT:

Són les dues de dalt, oi?

P. GALVE:

Sí, éstos. Y además este otro seguramente también la tuvo, no sabemos si de mármol o musivaria, ya que solamente conservaba el mortero, pero seguramente debería de tener una cubierta especial, o sea que hay más. En cambio en esta zona no se ha encontrado nada parecido, sí de obra, también con grandes armaduras, por ejemplo éste. En cualquier caso aquí no hay superposiciones, vuelvo a repetir, es decir, que de haber un recinto cerrado en éstos no habría duda, pero en cambio, aquí, al existir estos sarcófagos más tardíos, podría ser un exterior, pero no deja de ser hipotético.

D. DEL AMO:

És ben clar que no heu llegit les memòries d'excavació de la necròpoli de Tarragona, on trobem làpides de mosaic dins la basílica. També hi ha sarcòfags de maçoneria semblants als vostres i de dates similars, sobretot els de l'exterior de la basílica. Algunes d'aquestes tombes de maçoneria eren en recintes tancats, altres tenien decoració de roses... A més hi ha indicis, en alguns casos, que als difunts els cobrien amb calç. Aquest detall el comenta concretament Serra i Vilaró.

Jo diria que hi ha moltes similituds amb Tarragona, tant pel que fa a la tipologia dels sepulcres com en el fet que alguns estiguin coberts amb mosaic i que siguin dintre de recintes coberts o tancats, perquè m'inclino a creure el que diu Ribera, que els sarcòfags no degueren ser a l'aire lliure i, fins i tot, penso que hi podria haver una basílica. Crec que a Tarragona teniu un bon paral·lel i us recomano, a pesar que són difícils de trobar, que us llegiu les memòries de Serra i Vilaró. Són agradables de llegir i donen un horitzó molt ampli de tot el que eren els rituals funeraris. També hi trobareu enterraments amb taüt de fusta.

P. GALVE:

Efectivamente sí hay un grupo importante en Tarragona. En cambio la existencia de cal sí la desconocía, no los otros aspectos. Lo tendré en cuenta.

D. DEL AMO:

Només ho esmenta, però no sé en quina memòria concretament de les tres o quatre escrites per Serra.

REALIDADES CAMBIANTES: *COMPLUTUM* TARDOANTIGUO

Sebastián Rascón Marqués* - Ana Lucía Sánchez Montes**

ANTECEDENTES

La ciudad de *Complutum* se configuró a partir de los años sesenta-setenta del siglo I d. C. por medio de un urbanismo ortogonal de nueva planta, un recinto de unas 43 ha en torno al que se desarrollaban diversos espacios suburbanos.¹

Entre el siglo III d. C. y el final de la época hispanovisigótica se configuró una manera determinada de entender lo urbano, continuando por una parte la tradición romana y modificándola por otra.

En estos cuatro siglos se desarrolló una serie de fenómenos que se originaron con la nueva situación política, cultural y económica que prevaleció en el territorio imperial a partir de la crisis del siglo III. Entre estos cambios hay que destacar el que supuso la cristianización del Imperio, que sirvió como referencia, entre otras cosas, para el urbanismo de aquellos años y para los reinos cristianos medievales en su política de reconquista y repoblación.

LA DOCUMENTACIÓN LITERARIA

El primer grupo de fuentes son las literarias, que, a su vez, son principalmente de tipo hagiográfico. Es cierto que hay algunas más: por ejemplo, la obra del ilustre Paulino de Nola, residente

en *Complutum* durante unos cuatro años, casado con Terasia, una noble dama de la aristocracia local. La principal referencia gira en torno a la muerte en la ciudad de su hijo, el niño Celso, que recibió sepultura junto a unos mártires. Este argumento tan sencillo, sin embargo, define cultural y políticamente el *Complutum* de los siglos V, VI y VII.

No es ésta la única mención a *Complutum* ligada a la figura de Paulino. En la copiosa correspondencia que mantuvo con su amigo y protector Ausonio de Burdeos, existen textos muy significativos: la Epístola XXXI, en la que aquél intenta derribar los argumentos de éste relativos al carácter agreste y poco civilizado de *Hispania*. Paulino contesta que aquí también existen ciudades importantes, bien construidas y en las que un aristócrata romano puede residir dignamente. Menciona entonces una nómina con una selección de ciudades hispanas, relevante tanto desde el punto de vista de la investigación histórica como por ser realizada por una persona perteneciente a los principales círculos de poder de la época. Elige pocas y significativas ciudades, *Barcino*, *Tarraco* y *Caesaraugusta*, y las contrapone a *Ilerda*, *Bilbilis* y *Calagurris*, ejemplo de ciudades arruinadas. Menciona también *Complutum*, a la que denomina *urbs*, lo que ha de entenderse como una elevación al primer rango urbano.

Pero el principal cuerpo de nuestras fuentes literarias es el constituido por aquellas que se refieren a los santos y mártires de *Complutum*, concretamente a los niños hermanos Justo y Pastor.

El estudio de las vidas de santos y mártires ha sido considerado tradicionalmente por la historiografía como un subgénero plagado de todo tipo de referencias legendarias, exageraciones y profesiones de fe, una crítica incuestionable. Pero por otra

* Servicio de Arqueología. Ayuntamiento de Alcalá de Henares y Universidad de Alcalá <sebasrascon@complutum.com>.

** Servicio de Arqueología. Ayuntamiento de Alcalá de Henares <alucia@complutum.com>.

1. La referencia bibliográfica más reciente es RASCÓN, 2003.

parte, los mártires presentan una realidad histórica y cultural que va más allá de las deficiencias metodológicas que sus estudios traslucen desde hace siglos. Representan y ejemplifican un cambio cultural drástico que en unas cuantas décadas ha llevado a la ideología dominante, el cristianismo, desde la persecución y la marginalidad social hasta el poder absoluto en todo el antiguo ámbito imperial. Su relación preferente con ámbitos urbanos los fortalece, pero legitima también el papel de la ciudad, un ente imprescindible en el ámbito social, político y económico todavía en los siglos VI y VII, donde los mártires eran personajes urbanos que protegían la urbe y le ortogaban la necesaria legitimidad y categoría.

Complutum es una de las ciudades hispanas donde se documenta la presencia de un culto martirial que justifica políticamente la vigencia de la ciudad después del siglo IV y cuya importancia se prolonga hasta la caída del Reino visigodo, y permaneció incluso en la etapa mozárabe y en el tiempo de la repoblación. Es más, si seleccionamos aquellas ciudades que tienen mártires originales, es decir, que no proceden del culto de otra ciudad mas importante, éstas apenas llegan a trece, y si nos remontamos a los mártires mas antiguos de *Hispania*, célebres y alabados por su valor, presentes en la obra del poeta Prudencio, nos quedaríamos con once, parte de las cuales, además, podían considerarse en aquel momento hispanas, no españolas: *Carthago*, *Corduba*, *Tarraco*, *Gerunda*, *Calagurris*, *Barcino*, *Narbo*, *Arelate*, *Emerita*, *Tingis* y *Complutum*.²

En *Complutum* se consolidó el culto a dos mártires, Justo y Pastor, dos niños santos documentados gracias a cierta abundancia de fuentes, principalmente cuatro; además, la investigación se ha hecho eco de ellas en repetidas ocasiones; dado que existe un completo estudio y análisis en un reciente texto,³ seremos breves en nuestros comentarios, y os remitimos a esta obra para un conocimiento en profundidad.

De estas cuatro referencias principales, tres son coetáneas y parecen haber sido elaboradas entre 380 y 410: el *Carmen XXXI*, de Paulino de Nola, el *Peristephanon*, de Prudencio y la noticia biográfica del obispo toledano Asturio, recogida por Ildefonso de Toledo en *De Viris Illustribus*, obra que acomete precisamente (y entre otras muchas) la vida de Asturio, pero que ya se fecha entre 657

y 667.⁴ Con todo, parece fuera de duda que Ildefonso recogió (con la incertidumbre que este lapso de tiempo puede inducir) hechos acaecidos en torno a la última década del siglo IV, concretamente entre 380 y 392.⁵ La cuarta referencia es el Pasionario de la liturgia visigótica, compuesto en el siglo VII,⁶ que vuelca la versión oficial de la pasión de los niños complutenses, tres siglos después y sin ningún rigor histórico (entre otras razones porque no era ése su objetivo), pero es útil a la hora de conocer el estado del culto y determinados aspectos arquitectónicos de la ciudad de *Complutum* en el siglo VII. Además refleja la oficialidad del martirio y devenir de Justo y Pastor, y nos permite acceder a la visión canónica que difundió el obispado toledano sobre el culto complutense.

Así pues, la abundancia de referencias caracteriza este culto. Pero hay una segunda característica también interesante: la variedad (a veces disparidad) con que Justo y Pastor, su culto y los hechos que lo rodean, así como los personajes que lo apadrinan o lideran, aparecen en las fuentes. Curiosamente, cada uno de los textos parece recoger tradiciones completamente distintas, en las que a veces no coinciden ni la identificación de los santos (por ejemplo su nombre no aparece en el texto de Paulino de Nola, aunque sí lo hace en el de Prudencio y en la tradición toledana), ni el descubridor o patrono del culto, que difiere según las versiones: para una tradición es Paulino, para la otra es Asturio. En realidad parece que estamos ante dos tradiciones diferentes e incluso antagónicas que se ignoran la una a la otra, si bien al final, en el siglo VII, sólo quedó una: la de Toledo.

El Canto XXXI, 605-610 de Paulino,⁷ es una composición que tuvo su origen en un hecho ocurrido durante su estancia en *Complutum*, entre 389 y 393, fechas indicativas respectivamente de su boda con Terasia, una aristócrata complutense, y su ordenación como sacerdote en Barcelona.⁸ El hijo de ambos murió, probablemente al poco tiempo de nacer en *Complutum*, y los padres, dolidos, le

4. Según propuesta de CODOÑER, 1972.

5. Seguimos en lo referido a la cronología la argumentación de VALLEJO, 1999, p. 206.

6. DÍAZ y DÍAZ, 1965, p. 210.

7. «Credimus aeternis illum tibi, Celse, virectis / laetiae et vitae ludere participem, / quem compluteni mandavimus urbe propinquis / coniunctum tumuli foedere martyribus / ut de vicino sanctorum sanguine ducat, / quo nostras illo spargat in igne armas.»

8. Para la cronología seguimos la argumentación de VALLEJO, 1999 y especialmente FABRÈ, 1948.

2. PRUDENCIO, *Perist*, IV, pp. 17-46.

3. VALLEJO, 1999.

dieron sepultura junto al sepulcro de unos santos, cuyo nombre no se menciona.

Curiosamente, quienes han prestado atención al fenómeno martirial de Justo y Pastor consideran fuera de toda duda que Asturio monumentalizara una antigua *cella* o *martyrium*.⁹ Se acogen, por tanto, a la versión toledana, que además es la oficial de la Iglesia del siglo VII. Sorprende su rotundidad, porque en su contra, es preciso decir que el texto de Ildefonso no dice eso. En su favor, debe considerarse implícita una monumentalización que manifieste materialmente (porque los mártires tienen una expresión física siempre en sus *martyria* y basílicas) el conocimiento de las sepulturas y la creación de un obispado complutense. Y estamos de acuerdo con ello: para rescatar del olvido a los mártires, Asturio tuvo que acometer una obra material, construyendo un edificio que no nos atrevemos a considerar basílica, aunque posiblemente lo fuera; no es posible asignarle una tipología concreta.

Sin embargo, y en lo que se refiere a su impacto físico sobre el paisaje urbano, habitualmente se subestima la tradición referida a Paulino de Nola. Y ello a pesar de que los versos del poeta galorromano son concluyentes: Terasia y él, padres que buscan el consuelo tras la pérdida de un hijo de corta edad, construyen edificaciones junto a un *martyrium*. Paulino y Terasia son aristócratas imbuidos de la tradición cultural romana más clásica, que exige un sepulcro digno al difunto, más aún, monumental.

De los versos de Paulino se deduce que cuando Terasia y él sepultaron a su hijo, ya existían en *Complutum* unos mártires con una identificación topográfica precisa; además había un edificio, un *martyrium* o *memoria*, que sirve de referencia. Quizá incluso un grupo de ellos, porque se emplea el plural *martyribus* (se refiere a edificaciones).

Practicaban un enterramiento *ad sanctos*. Por consiguiente, se estaba configurando una zona de culto, como las que se conocían en muchas ciudades de la época, en torno a un hito martirial. Son mártires sin identificar. Aún no tienen nombre, ni edad, ni se indica que sean niños.

Por otro lado, aunque no se diga expresamente, consideramos razonable pensar que Paulino y Terasia ordenaron la construcción de unas edificaciones de carácter litúrgico o funerario: las *tumuli foedere*. Ello sólo puede referirse a dos cosas: la primera, un nuevo *martyrium* o *memoria*.

La segunda, una basílica aneja. Las razones que nos llevan a esta suposición son varias: primero, Paulino no era cualquiera, sino uno de los hombres más poderosos del Imperio a finales del siglo IV, vinculado a la influyente aristocracia galorromana, de la que formaba parte; recuérdese la generosidad de su correspondencia, de elevado tono poético, con otro aristócrata de Burdeos, Ausonio, amigo y protector.¹⁰ El currículum de Paulino es impresionante:¹¹ se trataba de un *vir consularis* con propiedades en Francia, Campania e *Hispania* (estas últimas por vía matrimonial), y con vínculos en Roma, donde era cercano a los grupos políticos cristianos, en la corte de Trier y en general con casi todos los principales círculos de poder de la época. En segundo lugar, ejercía la figura del patrocinio en su versión cristiana, aquella en la que un gran señor apadrina una ciudad o un grupo de ciudades a través de la atención y cuidado de un determinado culto religioso que se vincula a dicha ciudad. Es un hecho histórico probado. Lo hizo en Nola, donde desarrolló un impresionante complejo constructivo, con *martyrium* y *basilica*, para la mayor gloria de San Félix y, consecuentemente, de Nola. Por todo ello es congruente que su actuación en *Complutum* no se limitase a enterrar a su hijo en una fosa junto a un *martyrium* que ya existía, sino que implicase una acción edilicia de cierta envergadura. Por último, la aristocracia romana siempre se enterraba en mausoleos, y cuando desapareció esta práctica pagana, fue suplida por un nuevo hábito funerario, las *memoriae* cristianizadas.

Por lo demás, el Pasionario refiere expresamente que en el siglo VII había en *Complutum* una basílica que protegía a los mártires Justo y Pastor, y se entiende que fue construida (no se dice cuándo) por los complutenses: «[...] per singulorum corpora, una protegente basilica, in eorum titulis altaria veneranda sacrarunt [...]».¹² ¿Es ésta la basílica de Paulino? ¿Es la de Asturio? ¿Hay un sólo lugar de culto a los mártires o dos? ¿Coincide esta basílica, que sin duda es la del culto oficial, con alguna de las que posiblemente se fundaron en el siglo IV o V?

Para complicar más las cosas, es sorprendente que las dos tradiciones coetáneas se ignoren mutuamente: en la tradición paulina, o mejor dicho, complutense (porque la protagoniza la aristocra-

9. CASTILLO MALDONADO, 1999, pp. 332 y ss., y VALLEJO, p. 217.

10. Es abundante la bibliografía sobre esta amistad; véase SIVAN, 1993; TROUT, 1999.

11. TROUT, 1999, pp. 23 y ss.

12. *Passio Iusti et Pastoris*, p. 7.

cia de la propia ciudad y es la más cercana a los hechos que describe) no existen ni Asturio ni los toledanos. En la versión oficial, que es toledana y se compiló en siglos posteriores, el descubrimiento es externo: un toledano descubre los restos de los mártires y funda el obispado complutense. La acción, que se ha leído en términos de un patrocinio por parte de Asturio hacia *Complutum*,¹³ omite significativamente cualquier acción local: los complutenses son elementos pasivos y se necesita una acción exterior para poner en valor el culto. Curiosamente, esta versión no coincide con la imagen que tenemos para el *Complutum* del siglo IV, que estaba viviendo su etapa más dorada, gastando verdaderas fortunas en casas palacio y en la remodelación de sus espacios públicos, panorama que, por cierto, no se ha documentado todavía en Toledo.

Desde nuestro punto de vista, esto sólo tiene una explicación posible: el conflicto entre dos ciudades emergentes y vecinas, *Complutum* y Toledo, que se disputaban la potestad de dos santos mártires de gran impacto cultural en toda España. No deja de ser significativo que Santa Leocadia, mártir toledana, conociera una expansión de su culto verdaderamente limitada, con una sola exportación de reliquias a Guadix, en torno al año 652. Por el contrario, el culto de Justo y Pastor exportó reliquias a dos lugares, Medina Sidonia (ca. 630 d. C.) y Guadix (ca. 652, coincidiendo con las de Leocadia), pero además fue el responsable de una fundación religiosa muy importante, de significativo nombre *Compludo*, construida en León a mediados del siglo VII. En este marco nos parece viable la hipótesis de una ciudad de primer rango, Toledo, que necesitaba un culto martirial importante, y que de paso deseaba justificar cierta superioridad, que se debió de materializar en hechos concretos (quizá la dependencia de la sede episcopal complutense respecto a la toledana), sobre otra importante y vecina ciudad donde sí había unos mártires de gran importancia. Tal vez sea, por tanto, en esta clave de conflicto político, donde deban entenderse las dos versiones de la invención de Justo y Pastor.

LA DOCUMENTACIÓN ARQUEOLÓGICA

La documentación arqueológica es especialmente rica en el caso de *Complutum* y su territo-

rio. Éste es un campo en el que se ha trabajado constantemente en los últimos años. Existe una primera actualización en el texto de 1989.¹⁴ Posteriormente contamos con un trabajo más específico de Sánchez Montes sobre el *Complutum* hispanovisigótico, que constituye el punto de partida para nuestro trabajo.¹⁵

La elevada cantidad de información disponible nos permite estructurar la información en tres ámbitos: el urbano, el suburbano y el rural.

La ciudad: elementos intramuros

En lo que se refiere al ámbito estrictamente urbano, *Complutum* ofrece una situación excepcional y atípica en el marco de la arqueología española, que habla de un desarrollo del viejo casco urbano entre los siglos III y V, y que sólo parece entrar en decadencia a partir del siglo VI.

Disponemos, en primer lugar, de los datos aportados por las excavaciones del foro. Estos datos nos han permitido conocer el aspecto que este centro fundamental para la vida urbana debía de tener a partir del siglo III, y las remodelaciones que sufrió en aquella época y alteraron su antigua fisonomía altoimperial. Los cambios acentuaron sobre todo los aspectos relacionados con la actividad administrativa del municipio: a finales del siglo III las viejas termas vecinas a la basílica se amortizaron, y el espacio se reconvirtió en una diversidad de salas destinadas al gobierno municipal, con una curia y un criptoportico, probable *tabularium*, que formaban unidad con la también mejorada basílica. Una fachada monumental presidía por occidente el conjunto, albergando una celebración epigráfica poética que algunos han querido vincular a *La Eneida*. Es decir, junto al foro se desarrolló un complejo grande y monumental, marmorizado, que responde a necesidades administrativas y de gobierno.¹⁶

En segundo lugar y dentro del mismo recinto urbano, la arquitectura privada se caracterizaba por la tendencia hacia un modelo de casa palacio: la sublimación del fenómeno *domus* que se enriquecía y ganaba a veces en tamaño y sobre todo en espacios destinados a la representación social, se decoró con materiales de alto valor añadido y adquirió un aspecto suntuoso; por lo que sabemos, ocurrió al menos con las Casas de Baco, Cupidos

13. Así VALLEJO, 1999, pp. 215 y ss.

14. MÉNDEZ y RASCÓN, 1989, pp. 19 y ss., 177 y ss.

15. SÁNCHEZ MONTES, 1999, passim.

16. Nuevamente para todo ello RASCÓN, 2003.

y Leda, tres edificios de tipo doméstico en el recinto urbano complutense.

La primera, reconstruida casi completamente hacia mediados del siglo IV d. C., es arquetípica y conserva su apego al modelo de casa con peristilo, desarrollando un erudito y compacto programa iconográfico en torno a los ciclos báquicos, diseñado expresamente para dar el necesario realce al acto social de la cena. Los propietarios de la Casa de Baco tampoco se olvidaron de otros actos sociales vinculados a la aristocracia romana, como eran las recepciones a clientes en un *tablinium* o, todavía mejor, en un *oecus*. La sala dedicada al acto de representación, que en todo caso manifestaba una necesidad de que el señor de la casa despachara determinados asuntos con sus clientes o amigos en su propia casa, y que lo hiciera al modo tradicional, estaba presente en el eje principal de la vivienda, afrontada con la posición de la entrada desde la calle, y decorada con un mosaico pavimental de símbolo profiláctico: una pareja de cupidos en posición heráldica.

Especialmente interesante por su baja cronología es la Casa de Cupidos, remodelada profundamente en el siglo V, seguramente en uso como tal hasta al menos el VI. De dimensiones menores que la Casa de Baco, sin embargo, demuestra que el formato de casa palacio no estaba agotado, y que había una nobleza urbana interesada en las referencias espaciales del peristilo y las salas de recepción vinculadas a él. Ajustada a la trama urbana hipodámica complutense, con un ancho previsible de unos 30 m, el pequeño patio, de tan sólo 6,50 m de lado, desarrollaba en su esquina nororiental dos salas: una antesala decorada con un mosaico de rombos rojos y una sala principal con el mismo juego decorativo y un emblema de tipo profiláctico (nuevamente una pareja de Cupidos, esta vez con guirnaldas y espadas flamígeras).

Este fenómeno de las casas palacio es un hecho urbano atípico en la *Hispania* tardoantigua, salvo en una gran capital como Mérida. Sólo algunas importantes ciudades que documentan una activa vida urbana en tiempos tan tardíos, como Ostia o algunas capitales del norte de África, sirven de marco y referencia a este hecho.

Por fin y dentro de la misma ciudad es significativo el análisis que puede realizarse respecto a la trama urbana. Las prospecciones geofísicas han demostrado la existencia de un edificio complejo y grande, de en torno a 35 × 35 m, acogido grosso modo al formato de una de las manzanas de la red urbana hipodámica, pero de gran impacto urbanístico, puesto que obliga a la modificación de

uno de los decumanos, concretamente el número V, que se altera levemente, describiendo una suave curva hacia el sur para permitir su construcción, y aparentemente abrazando el flanco meridional del edificio. A falta de excavaciones arqueológicas, la imagen más detallada que la geofísica puede proporcionarnos es de difícil y arriesgada lectura, pese a lo cual puede hacerse una hipótesis: primero, para señalar las sombras que parecen rodear la planta principal por el este y por el sur, y que podrían reflejar algún tipo de pórtico. Segundo, para indicar que en el interior se perciben dos áreas bien diferenciadas, una al norte, que ocupa aproximadamente dos tercios de la superficie, y otra al sur, correspondiente al tercio restante, ambas separadas por una banda vacía: ¿un pasillo o galería? La zona norte evidencia cierta complejidad de habitaciones. La sur más bien parece contener una estructura de tipo alargado y rematada en un ábside en el lado norte. A falta de que se realicen sondeos estratigráficos más abundantes y expresos, su abandono debe fecharse en torno a un momento posterior a mediados del siglo VI d. C., tal y como evidencia el hallazgo de un jarrito de esta cronología vinculado a los niveles de derrumbe del edificio detectados en un sondeo de comprobación ligado a la prospección geofísica.

La ciudad: los suburbios

Por otro lado, los suburbios evidencian también su propia dinámica. En la mayor parte de las topografías tardoantiguas del viejo Imperio romano, éstos acogían con frecuencia los elementos cristianos, ya que la atracción de los muertos y de los mártires en particular se producía, evidentemente, desde zonas extramuros y suburbanas, las mismas que acogían las necrópolis de las ciudades romanas, cuya tradición, en este sentido, continuaban.

En primer lugar hemos de mencionar la existencia de villas de excepcional tamaño, decoración y concepción arquitectónica, situadas significativamente en las cercanías de la ciudad y muy bien comunicadas con ellas. La principal es la villa del Val, a escasos 5 km del núcleo urbano, emplazada en la vía que desde *Complutum* se dirige al noreste.

Desgraciadamente, el yacimiento se ha visto muy mermado por el crecimiento de la ciudad moderna, pese a lo cual se han sucedido excavaciones en 1976, 1985, 1986, 1987, 1988 y 1990 que han permitido un conocimiento aceptable de sus características arqueológicas.

La villa presenta una gran abundancia de edificaciones dispersas a lo largo de más de 500 m. La zona principal es un lujoso complejo de tipo palaciego que pivota en torno a una gran estructura semicircular que define un patio interior, seguramente ajardinado y porticado. El lado norte y el oeste se cierran con fachadas de inspiración militar, de las que sobresale una serie de torreones circulares y rectangulares.

Afrontado con el eje central de este espacio semicircular, encontramos una gran sala de recepción u *oecus* de 15 × 10 m, pavimentado con un magnífico mosaico con el emblema de un auriga vencedor. En la zona meridional se construyeron unas termas privadas y un edificio de planta basilical. A continuación, había varias estructuras muy funcionales destinadas a talleres, almacenes o establos, de entre las que se ha conservado una serie de naves dedicadas a panadería.

Indudablemente, uno de los elementos más importantes de la arquitectura tardoantigua de *Complutum* lo constituye su adscripción a modelos palaciales bien documentados en otros edificios de representación del bajo Imperio, en lugares necesitados de espacios de representación, probablemente muy ligados a las tareas administrativas de importantes personajes privados o relacionados con las estructuras de gobierno provinciales: son los casos de la vecina Rielves, en Toledo, la villa de Montmaurin, de cronología equiparable a la de Val (en torno a 300 d. C.), o del recientemente descubierto palacio de Cercadilla, en Córdoba, del siglo IV.

Pero además hay que destacar que en la de Val se documenta por vez primera en *Complutum* una topografía cristiana clara y bien reconocible: un edificio de planta cruciforme y función funeraria o religiosa (posiblemente un mausoleo) del siglo IV d. C., junto al cual se levantó una basílica de grandes dimensiones en fechas algo más tardías, el siglo V o VI d. C. El desarrollo de una importantísima necrópolis en los siglos VI y VII, o la aparición de objetos litúrgicos cristianos (un cuenco de vidrio con escenas bíblicas de procedencia itálica y fechado ca. 370 d. C.) insisten en la misma idea: una cristianización antigua que se monumentalizó mediante edificaciones de alto coste y cuya memoria y consideración entre la comunidad cristiana se mantuvieron al menos hasta los siglos VII y VIII d. C.

Nos parece necesario recalcar el interés arqueológico de este conjunto del Val en lo referente a la cristianización del territorio: queremos destacar el interés del mausoleo cruciforme, fechado en el

siglo IV, y que en el tiempo corría parejo al mausoleo de la villa de Sádaba, datado de forma genérica del siglo IV, aunque uno y otro presentan algunas variantes, como la terminación absidal de los dos brazos laterales de este último.¹⁷ En ámbitos geográficos algo más distantes, como la propia Ravena, también se recurre a esta fórmula arquitectónica en las últimas décadas del siglo IV para desarrollar el así llamado Mausoleo de Gala Placidia, que combina una basílica de planta tradicional, alargada, y el mausoleo cruciforme. También este tipo de plantas empezó a ser frecuente a partir de la muerte de Constantino en el Imperio de Oriente, y especialmente en Jerusalén y los territorios palestinos. En este caso, se trataba sobre todo de *martyria* en forma de cruz, emparentados con los edificios de planta centralizada (que pueden tener planta de cruz, octogonal, circular, etc.) y que conmemoraban episodios del Evangelio y de la vida de Cristo: es el caso de la edificación descrita por Arculfo el siglo VII en Sichem.¹⁸ Lo cierto es que en el siglo IV este tipo de estructuras, de carácter conmemorativo, funerario o religioso, proliferaron en todo el Imperio.

Posteriormente, esta asociación entre un cuerpo cruciforme y una planta basilical fue muy frecuente en lo que otrora había sido el territorio imperial, y se definió mejor como la cristiandad: San Simpliciano de Milán, San Félix y San Fortunato de Vicenza, Quersonesos de Crimea o San Pedro de Vienne¹⁹ constituyen una aproximación a la nómina de este tipo de edificaciones vinculadas a la monumentalización del cristianismo y el culto a los muertos.

Sin embargo, el hecho arqueológico más relevante para nuestro discurso es que el siglo VI conoció en importantes ámbitos urbanos españoles el desarrollo de un tipo de iglesia de planta cruciforme prácticamente idéntica a la complutense, y que evidentemente heredaron esa tipología más antigua de la que el Val es el único referente español arcaico conocido hasta la fecha. Así ocurre en Barcelona,²⁰ donde se ha podido rastrear la construcción de un grupo episcopal intramuros a partir del siglo V d. C., y en el que debemos destacar la existencia de una iglesia de planta cruciforme del siglo VI que repite el diseño complutense, si bien su tamaño es algo mayor: ejes de 22 y 24 m, ante los de 15 y 12 m de *Complutum*. Para añadir

17. Para Sádaba, GARCÍA BELLIDO, 1963.

18. KRAUTHEIMER, 1996, p. 86.

19. Una recopilación en RIBERA y ROSSELLÓ, 2000, p. 174.

20. BONNET y BELTRÁN, 2000; BONNET y BELTRÁN, 2000b.

un parecido más, en torno a ambas se producía un fenómeno funerario, con el desarrollo de varios enterramientos alrededor. Podemos observar una documentación muy semejante en Valencia, donde aparece una iglesia cruciforme de las mismas características, también en ámbito urbano (esta vez en las inmediaciones del viejo foro), también asociada a una necrópolis, esta vez de dimensiones (ejes de 15 y 12 m) casi idénticas a las del Val, y vinculada a una basílica, datándose con más precisión que el ejemplar catalán de las décadas centrales del siglo VI; mediante el carbono 14, se puede fechar la sepultura principal de la iglesia mausoleo cruciforme en el año 560 d. C.²¹

Para aumentar las coincidencias entre el conjunto del Val y los ya citados, hispanos o no, cabe recordar que el caso complutense también cuenta con un edificio basilical de planta alargada. Su fecha de construcción es tardía y a la vez imprecisa: desde finales del siglo IV hasta comienzos del VI, aunque está claro que responde a la tipología de basílicas mediterráneas tardoantiguas, en general de función cultural, que aparecieron en la cristiandad en ese período. Aquí la nómina es aún más amplia, también desde los siglos IV y V: San Félix en Nola, Tebessa, Tipasa, Djemila, San Apolinar Nuevo de Ravena, Santa Sabina y San Clemente de Roma,²² Mariana en Córcega,²³ Mértola en Portugal,²⁴ etc.

El tercer elemento para considerar la topografía cristiana del Val es el desarrollo de una importante necrópolis de ciento dieciocho sepulturas excavadas (si bien existen testimonios orales de que se han destruido otras tantas). Ésta es, hasta la fecha, la principal zona sepulcral complutense de los siglos VI y VII: la necrópolis de Camino de los Afligidos. De estas sepulturas, ocho se recuperaron en 1970, treinta y una en 1976,²⁵ cincuenta y seis en las campañas de 1986 y 1987²⁶ y otras veintitrés en la campaña de 1990.²⁷

Se desarrolló a partir del complejo de culto cristiano y confirmó su mantenimiento hasta el siglo VII e incluso más tarde. La misma toponimia, Camino de los Afligidos, refuerza nuestra argu-

mentación. Especialmente relevante en las áreas suburbanas fue la aparición de espacios vinculados con el mundo de la muerte y, sin duda, con el cristianismo y los principales cultos que se desarrollaron en *Complutum*. El fenómeno no es nuevo, porque el desarrollo de pequeñas ciudades para los difuntos, jardines y mausoleos era también una práctica habitual en los dos primeros siglos de nuestra era, prolongándose en el siglo IV y hasta el VIII en todo el mundo romano, e igualmente en nuestra ciudad. Vamos a contemplar cómo entre los siglos IV y VII se agudizó la vocación funeraria de esta sociedad, que se manifiesta en algunos referentes arqueológicos de obligada mención. En todo caso, esta necrópolis es algo más. Las reutilizaciones que se hicieron de las antiguas estructuras de la villa romana, así como la localización de pequeños silos o vertederos con materiales del siglo VII expresan claramente la continuidad de un cierto uso que no se limitaba al funerario.

La necrópolis ocupa un espacio de unos 100 × 160 m que se desarrolla al norte de la basílica y al norte y este del mausoleo cruciforme. Al norte parece finalizar con la sepultura número 31 de la campaña de 1976 y el conjunto formado por los números 16, 18 y 27 de 1986-1987. Al oeste parece finalizar en los números 16 y 31 de 1986-1987, si bien el impacto de una gravera que se desarrolló en esta zona en 1970 pudo haber destruido gran parte del yacimiento, como de hecho destruyó una parte de la villa romana. No ocurre lo mismo en el este, donde el conjunto de tumbas ubicado sobre lo que fue un granero y panadería hispanorromano parece servir de límite al uso funerario del territorio. Más difícil es precisar el límite meridional, porque existen testimonios orales del hallazgo de tumbas a unos 100 m de distancia de la basílica, lo que podría aumentar en mucho el espacio funerario.

Todo ello proporciona en el Val - Camino de los Afligidos un paisaje de evocaciones sagradas que coincide con las soluciones arquitectónicas y el desarrollo funcional que conocemos en otras ciudades.

Por si todo esto no fuera suficiente, el culto cristiano está documentado a partir de aproximadamente el año 370 d. C. gracias a la presencia de un cuenco litúrgico de vidrio procedente de uno de los vertederos de la villa, donde apareció con multitud de material cerámico cronológicamente congruente.

La pieza (en realidad cuatro fragmentos de un mismo cuenco de vidrio) procede de la zanja 1 de la intervención arqueológica desarrollada en el

21. RIBERA y ROSSELLÓ, 2000; ROSSELLÓ y SORIANO, 1998.

22. Respectivamente, KRAUTHEIMER, 1996, pp. 230 y ss., 220 y ss., 218 y ss., 199 y ss.

23. MORACCHINI-MAZEL, 1967.

24. TORRES *et al.*, 1993, pp. 36 y ss.

25. Memoria detallada en FERNÁNDEZ-GALIANO, 1976.

26. Memoria detallada en MÉNDEZ y RASCÓN, 1989.

27. Esta campaña permanece parcialmente inédita. Fue dirigida por Ana Lucía Sánchez.

solar de Herle Val en 1988, una parcela junto al Camino de los Afligidos y la villa del Val. En la zanja se localizó un basurero de pequeñas dimensiones y colmatado con un sedimento que mezclaba ceniza y arcilla.

El contexto arqueológico de este basurero es extremadamente significativo. El basurero está cercano al camino que discurre paralelo a los establos de la villa, a unos 100 m de las edificaciones residenciales y del cuerpo monumental de este conjunto de construcciones. Estamos en una zona muy alterada por el laboreo del cultivo de la tierra, donde se han localizado basureros con abundante material cerámico que remite a los siglos III y IV d. C., momentos de la mayor actividad en la ocupación de la villa.

Se trata de un cuenco hemisférico de vidrio translucido (según la vieja clasificación de Isings, la forma 96b), de gran calidad, con ligera tonalidad verdosa. Está decorado con figuras humanas que posiblemente formaban bandas distribuidas a modo de frisos con escenas. Debía de haber una disposición en dos frisos: el superior, junto al borde, y el inferior, en la base y parte de la pared.

Uno de los fragmentos pertenece al fondo convexo del cuenco, que se separa de la pared por una acanaladura. En este fondo aparece parte de una figura humana masculina imberbe, brazo, mano y hombro izquierdos y parte de la cabeza. El hombro aparece cubierto por una túnica y la cabeza nimbada. La figura parece ser el centro de una posible escena, donde se representa a Cristo Salvador en actitud triunfante siguiendo el modelo helenístico.

Por encima de esta figura centralizada de la base, y en lo que se considera que es parte de la pared, se distinguen la parte superior de las piernas y pies de otra figura humana que debía de mirar hacia la izquierda y la base de un elemento vegetal, probablemente una palmera, que podía ser el elemento de separación respecto a la escena siguiente del mismo friso, planta que además tiene una clara simbología, pues en el mundo cristiano representa por un lado el Paraíso y por el otro, la fertilidad del martirio.

Se ha documentado un segundo fragmento, posiblemente cercano al borde, debido a la aparición de una de las típicas acanaladuras cercanas al borde de los cuencos de forma Isings 96b. Aquí podemos distinguir el antebrazo izquierdo elevado de otra figura humana, sugiriendo la posición orante. Debían de formar parte de las escenas del friso que se desarrollaban bajo el borde y en torno a la figura central del friso de la base.

Un tercer fragmento perteneciente también a este friso está decorado con una figura masculina imberbe con el torso desnudo, el brazo derecho pegado al cuerpo y doblado a la altura de la cintura y con el brazo izquierdo probablemente elevado. La cabeza de perfil mira hacia la derecha. El pelo se ha conseguido mediante la suma de cortos trazos, y nariz y boca se resuelven de forma sencilla mediante un trazo largo para la primera y dos pequeños para la segunda. El tratamiento del ojo, alargado, casi romboidal, se ha resuelto mediante un profundo trazo con la pupila incisa y la ceja muy marcada.

A su lado izquierdo, cerrando la escena, se ven tres hojas de un elemento vegetal, posiblemente una palmera, apareciendo por segunda vez este tema como elemento separador. Por último, se ve parte de túnica y *pallium* de otra figura humana.

Debido a la fragmentación, no pueden identificarse los temas de las escenas que se debían de desarrollar en el vaso, aunque sí podemos asegurar que eran temas evangélicos y cortejos de orantes, siendo estos últimos de los temas más antiguos de la iconografía cristiana.

Nos inclinamos a considerar que el cuenco debía de tener una función litúrgica para la celebración de la eucaristía relacionada con las ya citadas dependencias de clara función cristiana, religiosa y funeraria. En este sentido se han pronunciado algunos autores respecto a piezas similares al estudiar una pieza muy parecida a la nuestra y localizada en Valencia. Incluso para apoyar esta hipótesis se puede recurrir a un texto de las Actas de los Mártires en las que se alude a la utilización de cálices de vidrio por parte de algunas comunidades cristianas de Oriente.

Estos boles con forma de casquete son característicos de la segunda mitad del siglo IV y primera mitad del siglo V d. C., y el trabajo de vidrio tallado con decoración bíblica es normal en estos mismos siglos. Hay abundantes ejemplos procedentes de Italia y Rumanía datados del siglo IV, como los de la *schola praeconum* del Palatino. Concretamente la composición decorativa en fajas horizontales con división de escenas mediante elementos vegetales implica una cronología de la segunda mitad del siglo IV.

Tras la observación de las características del vidrio de gran calidad, la ligera tonalidad y la precisa ejecución de la decoración a base de líneas incisas marcando los volúmenes en negativo mediante el uso del relieve, así como la temática cristiana, hemos de concluir que se trata de la misma talla que el ejemplar de Valencia. La ho-

mogeneidad morfológica y estilística de las dos piezas (la de Valencia y la de *Complutum*) nos llevan a pensar que podrían tener un mismo origen y manufacturado, y que se debieron de fabricar en un taller de Aquilea, a cargo de una determinada escuela de talladores (el *diatretarius*) que estilísticamente presenta enormes diferencias respecto a los otros talleres conocidos y de procedencia renana que fabricaban este tipo de vasos de vidrio para la liturgia.

Un segundo lugar de interés de los suburbios complutenses es el que se encuentra en la zona denominada del Campo Laudable, la actual catedral de Alcalá de Henares y sus inmediaciones. Aquí y en diferentes campañas se ha podido documentar una importante necrópolis hispanovisigótica que se vincula topográficamente con un edificio hispanorromano del siglo I, que parece que fue remodelada considerablemente en el siglo III o IV d. C. La tradición sitúa aquí el lugar de martirio de los dos santos complutenses, Justo y Pastor. Las intervenciones arqueológicas realizadas alrededor de la catedral parecen también evidenciar un poblamiento de los siglos V, VI y VII, incluso en época mozárabe. Por desgracia, la terrible alteración antrópica de los solares que rodean el templo complutense sólo dejan entrever la complejidad arqueológica de este lugar, que se puede leer en referencia a los hábitos de culto martirial presentes en otros lugares de Europa, lo que es muy probable, y en todo caso se documenta que nos encontramos, como en Afligidos, ante un fenómeno que desborda la función de una simple necrópolis.

Conocemos la zona por medio de una serie de intervenciones arqueológicas en solares diversos. El ritmo de la arqueología urbana ha impuesto, en este caso, sus propios condicionantes.

En la calle de la Victoria, 1 se desarrollaron excavaciones de Turina en 1984. Se excavó una serie de sepulturas, de las que al menos una era de época visigótica.

En la calle de la Victoria, 2 se desarrollaron excavaciones de Román Garrido y Ana Lucía Sánchez Montes en 1992.²⁸ Se excavaron diecisiete sepulturas de época hispanovisigótica que confirman la existencia de una necrópolis relacionada con la actual catedral de los Santos Niños Justo y Pastor. Las sepulturas se ceñían a las tipologías de cista y de fosa; las primeras estaban constituidas por grandes sillares de caliza reaprovechados de

construcciones romanas, bien de la vecina catedral, que como se verá más abajo tiene también niveles romanos, bien del mismo *Complutum*. Alguno de los bloques empleados, concretamente los de las sepulturas 8 y 17, pertenecen a un gran enlosado de piedra: las dimensiones de los bloques son de 118 × 60 × 25 cm, incluso uno de ellos cuenta con canalización para evacuar las aguas, todo lo cual nos parece razonable interpretar como perteneciente a una gran plaza pública, probablemente el foro.

Se ha documentado la reutilización de la mayoría de las sepulturas con el característico sistema de llevar a cabo retiradas de huesos de un primer usuario, de los que se vuelven a enterrar los más significativos, así como el empleo de ataúdes, de los que ha quedado la impronta de madera y restos de los herrajes, clavos y apliques o asas para el transporte.

El solar era un espacio sepulcral, sin estructuras de ningún tipo a parte de las mismas tumbas, aunque la disposición de las mismas deja superficies libres que pudieron ser empleadas como espacios litúrgicos, sin ningún tipo de pavimento.

Sobre la necrópolis, y ya en época de la repoblación, debía de existir un patio interior repleto de *fondos* con desechos de los siglos XIII y XIV, claramente representados por la típica cerámica pintada de repoblación.

El universo material descrito para esta necrópolis y que se recupera tanto en este solar como en el descrito de Victoria, 1 es el característico de las necrópolis urbanas hispanovisigóticas de mediados del siglo VI o del siglo VII:²⁹ hebillas de cinturón arriñonadas con aguja de base escutiforme o recta, collares de pasta vítrea, apliques de cinturón, anillos con inscripción o brazaletes de bronce con simbología cristiana (una cruz).

Habría que recurrir a esta necrópolis para buscar el origen de la vecina catedral, por cuanto en el mismo lugar un edificio de culto debió de albergar los restos de Justo y Pastor, objeto de veneración en la tardoantigüedad. Dicho edificio, que siempre ha querido identificarse con una basílica³⁰ y que en sus orígenes podría ser más bien sólo un pequeño *martyrium*, debió de conocer el desarrollo de una pequeña necrópolis en sus alrededores. No se ha intervenido hasta la fecha en

28. STOA, 1992b.

29. Detallada analítica en STOA, 1992b; también, sobre tipología y cronología de este tipo de materiales, consúltese nuestro estudio en MÉNDEZ y RASCÓN, 1989, pp. 143 y ss. Sigue siendo una obligada referencia la obra de RIPOLL, 1985.

30. TURINA y RETUERCE, 1987, p. 169; TURINA, 1989, p. 301.

solares ubicados al norte de la catedral, pero sí al sur, lo que nos ha marcado los límites del yacimiento por esta dirección. A continuación del espacio sepulcral surgen estructuras de habitación, documentadas en la calle de los Seises.

En esta calle se desarrollaron intervenciones arqueológicas en 1991 y 1992.³¹ Se constata la presencia de estructuras constructivas (zócalos de canto rodado) asociadas a materiales cerámicos de época hispanovisigótica. Dado el mal estado del yacimiento, donde las estructuras medievales y modernas han alterado de forma importante la estratigrafía más antigua, no pueden avanzarse más conclusiones sobre el mismo.

Pero sin duda es el solar de la propia catedral el que, junto a la calle Victoria, ha proporcionado los datos más interesantes.

Principalmente hemos de referirnos aquí a tres fases de excavación arqueológica. Hay que decir que la intervención arqueológica sigue abierta, previéndose varias para los próximos meses, a cargo del servicio de arqueología de la ciudad. Por razones obvias vamos a referirnos a las campañas que ya han sido evaluadas, y que ya nos proporcionan las características generales de la intervención:

- Mayo de 1996: Fase I en el interior de la catedral.
- Junio-julio de 1997: Fase II en el interior de la catedral.
- Diciembre de 2002: Excavación en la Lonja.

Los trabajos arqueológicos se han desarrollado bajo la dirección de Ana Lucía Sánchez Montes y Lauro Olmo Enciso, excepto los de 2002, centrados en la Lonja que se abre ante los pies de la catedral por el oeste, de Javier Lledó y Roberto Menduñá para el Servicio de Arqueología. Las dos primeras campañas son las que han proporcionado un mayor volumen de datos ya clasificados y cotejados.³²

Puede decirse que estamos ante el lugar de mayor complejidad arqueológica de Alcalá de Henares, el único en el que se registra una ocupación continuada sobre el mismo solar y con una potente estratigrafía vertical desde el siglo I hasta el XX d. C.

A través del registro estratigráfico y de una primera aproximación al análisis del material arqueológico recuperado es posible acercarnos a la evolución histórica del solar. Se ha documentado una intensa ocupación e intervenciones sobre el mismo además de un alto grado de alteración que en muchos casos ha hecho que su interpretación fuera arriesgada. Lo fragmentario de la excavación nos lleva a presentar una selección de los sondeos realizados, los más representativos y que han detectado restos tardoantiguos:

En el sondeo 3 de 1996-1997 nos encontramos con una importante estratigrafía vertical que va desde las reformas del siglo XX y pasando por las obras bajomedievales y modernas de Cisneros, hasta la época de la fundación del que posiblemente fue el primer centro de culto en época tardoantigua. Destacan los niveles vinculados con el llamado Período II, desde el siglo XII hasta el siglo XIX, con el desarrollo de una cripta original, inhumaciones y diversos muros vinculados a las naves de la iglesia, todo ello entre los siglos XII y XV, y sobre todo, en el Período III, anterior al siglo XII, el cimiento de cantos cuarcíticos de una estructura de tendencia circular, de época hispanorromana, y datable en lo que se refiere a su construcción del siglo II, acompañado por un nivel de sedimento de época romana.

Respecto al sondeo 5, debido a su proximidad a la zona más sacra inicialmente, se esperaba documentar todavía más restos antiguos. Los resultados obtenidos han sido altamente positivos, aunque la falta de conclusión del sondeo durante estas primeras campañas nos obliga a ser cautos en cuanto a la interpretación de los resultados. Se han excavado noventa y ocho unidades estratigráficas, gracias a las cuales se han podido definir varios momentos culturales que van desde los contemporáneos, materializados en los solados y niveles de preparación de los mismos, y estructuras para bajada de aguas, hasta los medievales o tardoantiguos (sedimentos bajo solado UE 91, posible estructura UE 98), pasando por un gran número de estructuras (fosas interpretadas como sepulturas, individuales o colectivas) que tienen una amplia cronología que va desde el siglo XVII-XVIII (UE 14, 20, 31, 35, 46) hasta el siglo XV-XVI (52, 58), a las medievales o incluso tardoantiguas (62, 67, 72, 78, 82, 86, 88 y 92). Todos los individuos se encontraban con la misma orientación noroeste-sudeste y en decúbito supino, aunque con una diferencia en la colocación de los brazos: los más modernos los cruzan sobre el pecho y los más antiguos (62, 67, 72, etc.), en el bajo vientre. Estas estruc-

31. DÍAZ DEL RÍO, 1991; DÍAZ DEL RÍO, RASCÓN, ROMÁN y SÁNCHEZ MONTES, 1992.

32. SÁNCHEZ MONTES y OLMO ENCISO, 1999.

turas, que carecen de materiales que las daten, se caracterizan por una tipología documentada en Alcalá en relación con el mundo mozárabe o inmediatamente posterior a los primeros años de la conquista cristiana que las distancia de las sepulturas hispanovisigóticas, configurando fosas o cistas de ladrillo antropomorfas. Se ha documentado además lo que interpretamos como un solado (UE 91) que recorría todo el sondeo, excepto una parte del perfil oeste, cuya adscripción cronológica es anterior a las sepulturas, que lo perforan. Por último y relacionado con el solado se ha documentado lo que interpretamos como una estructura edilicia (UE 98) de grandes dimensiones a la que tampoco podemos dar una cronología y funcionalidad determinadas, de cronología tardoantigua o incluso mozárabe.

La primera hipótesis planteada respecto al desarrollo de la catedral recogida por la bibliografía tradicional es que la zona del ábside y el crucero marcaban el lugar donde deberían localizarse las fases más antiguas del templo y definían, por tanto, su desarrollo posterior. Esto reflejaría, si nos guiamos en nuestra interpretación por los testimonios de las fuentes clásicas, un proceso mediante el cual la construcción de un *martyrium* dedicado a Justo y Pastor a principios del siglo v, debió de servir como núcleo generador de las sucesivas fases del templo de estos mártires.³³ Por todo ello, y en función de la hipótesis mencionada, dicho *martyrium* debió de actuar como núcleo a partir del cual se edificó una iglesia en época tardoantigua, que debió de relacionarse con la sede episcopal complutense durante el reino de Toledo.

En esta primera hipótesis hablábamos de la ubicación precisa en el ábside y el crucero de los que suponemos los restos más antiguos e importantes, ideológicamente hablando, del templo. Esta teoría se ha podido confirmar a partir de los restos documentados en los sondeos 3 y 5, los más cercanos a los lugares mencionados al principio. Aquí se han documentado los restos edilicios y funerarios más antiguos. Mientras que a medida que nos alejamos hacia el sur, hacia la sala capitular, los restos encontrados son de cronología más moderna.

Por otro lado, hablábamos de un primer edificio del siglo v d. C., del que aun sin poder caracterizarlo categóricamente ante la ausencia de materiales definitorios, sí podemos referirnos a él

como un edificio tardoantiguo hispanorromano de muy importantes dimensiones, a juzgar por los potentes cimientos de cantos de río y algún sillarejo de caliza que se ha documentado en el sondeo 3. De este edificio se sospecha su carácter religioso, o al menos una cristianización posterior, que respondiese a los afanes religiosos y urbanísticos de Paulino de Nola y Ausonio, aunque debido a lo limitada que ha sido la intervención no han podido hallarse datos arqueológicos que nos lo confirmen, como tampoco las dimensiones y planimetría completa del mismo.

De este primer momento se han documentado además restos constructivos en el sondeo 5, grandes sillares de caliza, unos que identificamos como resultado del derribo de unos grandes muros y otros que creemos se encuentran alineados formando una estructura in situ de dirección este-oeste paralela al cimiento antes descrito, y de la que tampoco podemos dar más noticias. Tampoco podemos pronunciarnos sobre el edificio al que debían de pertenecer, debido de nuevo a lo parcial de la intervención en estas primeras fases. Lo que sí puede afirmarse es que se encuentra cronológicamente enmarcado entre el siglo iv y el xiii d. C., siendo por tanto tardoantiguo o, como mucho, aunque menos probable, mozárabe.

Muy probablemente durante la ocupación árabe estos edificios perdurasen y fuesen mantenidos por un grupo de mozárabes que se ubicase en torno a él y que constituyese el denominado burgo de San Justo o Yuste. Hasta el momento, esta hipótesis no ha podido ser confirmada arqueológicamente, pues aunque contamos, en los sondeos 3 y 5, con restos estructurales que hemos clasificado como posttardoantiguos o más bien altomedievales, nos faltan elementos concluyentes que creemos se pueden localizar en futuras excavaciones.

Tras la reconquista cristiana en 1118, la primera referencia a la iglesia de San Justo está relacionada con el primer arzobispo de la mitra toledana poseedor de Alcalá, Raimundo, al que Cervera Vera, entre otros, le atribuye la construcción de la nueva iglesia de San Justo en 1136, al año siguiente de otorgar el fuero. La siguiente hipótesis sobre los momentos constructivos del templo se refiere a la época del arzobispo Rodrigo Jiménez de Rada y supone la ampliación del edificio, según documentan los Anales complutenses, testimonio que, por tanto, hay que considerar con cautela. A juzgar por sus extraordinarias dimensiones, hemos interpretado los restos de estructura de sillarejo, canto y arenisca, documentados en los sondeos 1 y 2 como una cerca o muralla del conjunto episcopal.

33. La problemática sobre este hecho histórico así como la existencia de una basílica ya en el siglo vii, se analiza más abajo. Véase *infra*, referido a la ciudad tardoantigua.

A esta época pertenecen los restos del sondeo 3 y 5, e incluso las documentadas en el sondeo 1 y 2, aunque no descartamos hasta el estudio definitivo la posible adscripción al arzobispo Carrillo que, según las referencias bibliográficas, reedificó una gran construcción, que a su vez consiguió de Sixto IV la elevación de la iglesia a catedral en 1477.

El siguiente momento constructivo de los siglos XIV y XV es el inmediatamente anterior a la obra constructiva de Cisneros. A éste pertenecen los restos de estructura de cantos rodados unidos con arcilla del sondeo 4.

La época del cardenal Cisneros, y siempre según las fuentes bibliográficas, debió de suponer el período de construcción y configuración de un templo de nueva planta, respetando como núcleo la capilla de los Santos Niños, tal y como lo conocemos en la actualidad, y debió de marcar el desarrollo de las intervenciones posteriores. Esta obra posiblemente supuso la ampliación del espacio destinado al templo, lo que debió de provocar una remodelación en el entorno de éste, con el derribo de viviendas cuya compra se debió de iniciar en el tiempo del arzobispo Carrillo y una articulación del acceso al nuevo templo. Asimismo, en este siglo se acometieron las obras de construcción del actual campanario. Como puede observarse en el grabado de A. Wyngardeergue, en 1565 todavía no estaba construido.

Finalmente, la documentación arqueológica en torno a *Complutum* se completa con la existencia de una serie de zonas sepulcrales de época tardoantigua en general vinculados a la compleja trama viaria que enlazaba *Complutum* con otras zonas de España. No vamos a desarrollar este punto en detalle, porque ya ha sido suficientemente expuesto en nuestro trabajo de 1989 (Méndez y Rascón, 1989, pp. 19 y ss.). La vía que se encamina hacia el Sistema Central contabiliza hasta cuatro necrópolis: el Depósito, Daganzo de Arriba, Daganzo *bis* y km 2 de la Carretera de Daganzo. La que parte de *Complutum* hacia *Caesaraugusta*, pasando por *Segontia*, contabiliza seis: además de las tres citadas (Campo Laudable, Afligidos 0 y Camino de los Afligidos), Equinox, Azuqueca y Alovera (estas dos últimas ya en territorio de Guadalajara).

También la salida de *Complutum* hacia el oeste cuenta con una necrópolis tardoantigua del siglo V.

De todas ellas, y al margen de las grandes necrópolis ya citadas, la más conocida y de reseña obligada es la de Daganzo, del siglo VII d. C., situada en el término municipal de Alcalá de Henares junto al camino que debía de enlazar la ciudad

de *Complutum* con la actual población de Daganzo, para continuar posteriormente hacia Valdetorres del Jarama, cruzando además este río de camino hacia el Sistema Central. La singularidad de este yacimiento,³⁴ deriva de la aparición de un grupo principal de tumbas que disponían de un ajuar de tipo militar, con una espada larga, lanzas, cuchillos y algunas piezas de joyería de estilo bizantino. Sus excavadores dan noticia de su vinculación con una villa romana, lo que hemos de entender realmente como un asentamiento antiguo o tardoantiguo, pues no hay excavaciones que avalen con precisión esta tipología de villa. Creemos³⁵ que la necrópolis de Daganzo debió de vincularse con un asentamiento humano ligado a *Complutum*, suburbano y ubicado en una posición estratégica superior a la urbe: Daganzo se encuentra en una serie de alturas muy suaves que proporcionan visibilidad, sobre todo del valle del Henares, y por tanto, sobre la vía principal Mérida-Zaragoza, cosa que no ocurre en la urbe, inmersa como está en aquél. También es evidente la vinculación social de los enterrados con grupos armados, e igualmente se ha realizado en diversas ocasiones la vinculación de *Complutum* con el dominio estratégico y militar por parte de los visigodos del centro de España y las vías que confluían en dicha ciudad.³⁶

El campo

Por último, nos referimos a la topografía cristiana en el campo. En la misma línea de lo que ocurría en las zonas suburbanas de *Complutum*, en realidad prolongación de la misma ciudad, disponemos de la documentación procedente de varios espacios que son claramente rurales y que denotan con mayor o menor claridad cierta cristianización. Ocurre en la por otra parte famosa (porque se documenta a lo largo y ancho del mundo rural hispanorromano e hispanovisigótico) cristianización de las villas, convertidas en zonas de enterramiento en buena parte del Imperio. En nuestro territorio hay un claro ejemplo en la villa romana de Arroyo Culebro (Leganés): un establecimiento ciertamente humilde para tratarse de una villa, tanto por su arquitectura como por su tamaño o su

34. FERNÁNDEZ GODÍN, S. y PÉREZ DE BARRANDAS, J. 1930.

35. Así se expuso en su momento: MÉNDEZ, A. y RASCÓN A., 1989, pp. 184 y s.

36. Cuestión también suficientemente desarrollada en GARCÍA MORENO, L. A. 1987.

decoración (o mejor dicho, la ausencia de ella), pero que en cualquier caso denota una actividad funeraria vinculada al cristianismo a partir del siglo VI d. C.

Parecida es la situación de la villa de la Torre-cilla (Getafe), de arquitectura algo más ennoblecida por algunas sencillas pinturas murales, pero en todo caso lejos del fenómeno de la gran villa, y que también se cristianizó mediante un uso sepulcral.

Al margen de este fenómeno común, y que constatamos, nos parece excepcional el caso del mausoleo o memoria de Villaviciosa de Odón:³⁷ un conjunto de estructuras de tipo rural y pobre construcción de cantos rodados y argamasa de cal y arena, donde sobresale un determinado edículo: una estructura cuadrangular de 6 × 7 m y que presenta dos antas en su lado frontal, mostrando una planta asimilable a las de tipo religioso y funerario características del mundo romano, con una celda y una antesala o simplemente un pórtico marcado con antas. Además, para insistir en la interpretación religiosa del edículo, la sala o celda alberga una estructura con solado de losas cerámicas y muretes de hormigón, de 1,20 × 3 m conservados y orientación este-oeste, que asemeja un receptáculo para un sepulcro (quizá un sarcófago), tal vez incluso una sepultura. Bajo esta pequeña estructura los excavadores hallaron una lucerna de disco datada del siglo III d. C. Pese a la pobreza de la construcción, la tipología arquitectónica y la aparición de determinados materiales en los edificios anexos (en concreto, los restos de una loriga *squamata*, compuesta por multitud de escamas de hierro) confieren cierta singularidad al lugar, que va más allá de un mero establecimiento agropecuario.

Posteriormente se desarrolló al norte del edificio una necrópolis con veintiuna sepulturas datadas entre los siglos V y VII-VIII d. C. Evidentemente, se trata de la pervivencia de un uso sacro, esta vez reinterpretado en clave cristiana. A todo esto debe añadirse la vecindad, en los 10 km próximos, de varias zonas sacras, algunas claramente vinculadas a la ermita de San Babilés.

Vistos estos datos, la hipótesis más plausible es la que parte de la existencia de un mausoleo o memoria hispanorromano del siglo III, aunque ignoramos de qué advocación religiosa, y cuyo recuerdo permanece entre los habitantes de la zona

en forma de una cristianización que posibilitó el desarrollo de una zona sepulcral alrededor de él.

Conclusiones

Los siglos IV y V conocieron una revigorización del fenómeno urbano: la trama intramuros se desarrolló tanto en los aspectos públicos (el foro y sus alrededores) como privado (el desarrollo del modelo de casa palacio), con una tendencia a fomentar los aspectos administrativos y cercanos al poder, así como a configurar aspectos destinados a la representación. En este sentido, *Complutum* representó un fenómeno curioso, pues las características de su paisaje lo acercaban a los paisajes de las capitales bajoimperiales, cuyo aspecto se relacionaba con los edificios que se destinaban al gobierno, y eran bendecidas por el interés de influyentes patronos, funcionarios de la administración imperial, familias vinculadas a los grupos gobernantes, etc.

Pero al mismo tiempo ya se manifestaban tendencias centrífugas que tendían a constituir un poblamiento más disperso: edificios suburbanos de relieve (como la Casa de Hippolytus), grandes palacios suburbanos (el Val) y sobre todo la aparición de polos de atracción ligados al cristianismo, con un importante lugar de culto en el Val y la existencia de al menos un *martiryum*.

En los siglos VI y VII la envergadura de la ciudad estaba fuera de toda duda: las Actas Pasionales se refieren a ella tres veces como *civitas* y una como *urbs*.³⁸ Sabemos que, como mínimo, existía una basílica de culto oficial a Justo y Pastor. Y también que se configuraron dos grandes espacios funerarios y litúrgicos, uno en la catedral (Campo Laudable), que identificamos con el culto oficial toledano, y otro en el Val, que es difícil valorar y sobre el que sólo pueden plantearse dudas, como su posible relación con otro culto alternativo a los mismos Justo y Pastor (quizá el promovido por Paulino de Nola). La fuerte rivalidad con Toledo es evidente en el tratamiento que los Santos Niños recibieron en las fuentes, vinculados bien a los complutenses (Paulino y Terasia), bien a los toledanos (Asturio), pero nunca a ambos.

Aun sin desestimar el peso del antiguo núcleo urbano, que mantenía un considerable vigor hasta el siglo VI gracias a la pervivencia de casas palacio, como la de Cupidos, o al gran edificio tardoantiguo

37. Agradecemos al director de la excavación, Jorge Vega, los datos que presentamos.

38. VALLEJO, 1999, pp. 210-211.

que hasta ahora sólo conocemos por prospecciones geofísicas, podemos afirmar que las áreas suburbanas adquirieron una importancia progresivamente mayor, sancionada por el propio Pasionario, que señaló expresamente el interés del Campo Laudable, junto a *Complutum*. Con él, los recintos religiosos, bien conocidos en el Val, sólo esbozados en la catedral, y que mediante basílicas y edificios martiriales protagonizaron el nuevo paisaje del siglo VII, un paisaje de una ciudad dispersa y hasta cierto punto desordenada, donde palacios, necrópolis, basílicas y sin duda establecimientos habitacionales de escaso porte se sucedieron a lo largo de un eje de unos 5 km la vía de *Complutum* a Zaragoza.

BIBLIOGRAFÍA

- ALONSO SÁNCHEZ, M. A., 1976: Necrópolis del Cerro de las Losas en el Espartal (Madrid), *Noticario Arqueológico Hispánico*, 4, pp. 287-322, Madrid.
- ARCE, J.; CABALLERO, L.; ELVIRA, M. A., 1997: El edificio octogonal de Valdetorres de Jarama, *Congreso Internacional La Hispania de Teodosio. Segovia-Coca, 1995*, Junta de Castilla y León y Universidad SEK.
- BECATTI, G., 1948: Case ostiensi del tardo impero, *BdA*, XXIII, pp. 102-128 y 197-224.
- BECATTI, G., 1961: *Scavi di Ostia, IV: Mosaici e pavimenti marmorei*, Roma.
- BLANCHARD-LEMÉE, M., 1984: La *Maison de Bacchus* a Djemila: Architecture et décor d'une grande demeure provinciale a la fin de l'Antiquité, *BCTH*, fasc. 17B.
- CAMERON, A., 1998: *El mundo mediterráneo en la antigüedad tardía, 395-600*, Barcelona.
- CASTILLO MALDONADO, P., 1999: *Los mártires hispanorromanos y su culto en la Hispania de la antigüedad tardía*, Universidad de Granada, Granada.
- DÍAZ DEL RÍO ESPAÑOL, P.; RASCÓN MARQUÉS, S.; ROMÁN GARRIDO, L.; SÁNCHEZ MONTES, A. L., 1992: *Segunda fase de excavaciones en el antiguo Colegio de los Santos Justo y Pastor, vulgo Seises, 2, Alcalá de Henares*, Documento presentado a la DGPC de la Consejería de Cultura de la Comunidad de Madrid. [Inédito]
- DÍAZ Y DÍAZ, M. C., 1965: *Estudios sobre la liturgia mozárabe*, Toledo.
- FERNÁNDEZ-GALIANO RUIZ, D., 1976: *Carta arqueológica de Alcalá de Henares*, Madrid.
- FERNÁNDEZ GODÍN, S.; PÉREZ DE BARRANDAS, J., 1930: *Excavaciones en la necrópolis visigoda de Daganzo de Arriba. Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades. Memoria 114*, Madrid.
- FUENTES DOMÍNGUEZ, A., 1999: Aproximación a la ciudad hispana de los siglos IV y V d. C., GARCÍA MORENO, L. A.; RASCÓN MARQUÉS, S., (ed.): *Actas del I Encuentro Complutum y las ciudades hispanas en la antigüedad tardía. Alcalá de Henares, octubre de 1996. Acta Antiqua Complutensia*, 1, pp. 25-50, Alcalá de Henares.
- GARCÍA BELLIDO, A., 1963: La villa y el mausoleo romanos de Sádaba, *Archivo Español de Arqueología*, 36, núm. 107 y 108, 1963, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid.
- GARCÍA MORENO, L. A., 1987: La arqueología y la historia militar visigoda en la Península Ibérica, *II Congreso de Arqueología Medieval Española II*, Comunicaciones, pp. 331-336, Madrid.
- GARCÍA MORENO, L. A., 1988: *Historia de España visigoda*, Madrid.
- KERMORVANT, A.; GONZÁLEZ GARCÍA, C., 2000: *Complutum, Alcalá de Henares. Detections Geophysiques: Note Fin de Mission*. [Inédito]
- KERMORVANT, A.; GONZÁLEZ GARCÍA, C., 2001: *Complutum, Alcalá de Henares. Detections Geophysiques: Note Fin de Mission*. [Inédito]
- KRAUTHEIMER, R., 1996: *Arquitectura paleocristiana y bizantina*, Cátedra.
- MÉNDEZ MADARIAGA, A.; RASCÓN MARQUÉS, S., 1989: *Los visigodos en Alcalá de Henares: Cuadernos del Juncal*, 1, Serie del Taller Escuela de Arqueología y Rehabilitación de Alcalá de Henares, Alcalá de Henares.
- PENEDO COBO, E.; CABALLERO CASADO, C.; SÁNCHEZ GARCÍA-ARISTA, M.; GÓMEZ RUIZ, E.; MARTÍN DÍAZ, M.; OÑATE BAZTÁN, P.; SANGUINO VÁZQUEZ, J., 2000: Los yacimientos de Arroyo Culebro (Leganés, Madrid). Nuevos aportes para el estudio de la protohistoria madrileña.
- PRIEGO FERNÁNDEZ DEL CAMPO, M. C., 1982: Excavaciones en la necrópolis del Jardínillo (Getafe, Madrid), *Revista de la Biblioteca, Archivo y Museo del Ayuntamiento de Madrid*, 7/8, pp. 101-203, Madrid.
- PUERTA, C.; ELVIRA, M. A.; ARTIGAS, T., 1994: La colección de esculturas hallada en Valdetorres del Jarama, *Archivo Español de Arqueología*, 67, Madrid.
- RADDATZ, K. 1959: Prospecciones arqueológicas en el Valle del Henares (Madrid), *Archivo Español de Arqueología*, 30, pp. 229-232, Madrid.
- RASCÓN MARQUÉS, S., 1993: La villa hispanorromana del Val, *Journal of Roman Archaeology*, 6, Chicago.
- RASCÓN MARQUÉS, S., 1995: *La ciudad hispanorromana de Complutum. Cuadernos del Juncal 2*, Ayuntamiento de Alcalá de Henares, Alcalá de Henares.
- RASCÓN MARQUÉS, S., 1997: La ciudad de Complutum y su comarca en los siglos IV y V, *Congreso Internacional La Hispania de Teodosio. Segovia-Coca, 1995*, Junta de Castilla y León y Universidad SEK.
- RASCÓN MARQUÉS, S., 1998b: La casa privada en el ámbito complutense, *Complutum: Roma en el interior de la Península Ibérica*, Ayuntamiento de Alcalá de Henares y Comunidad de Madrid, pp. 106-117, Alcalá de Henares.
- RASCÓN MARQUÉS, S., 1999: La ciudad de Complutum en la tardoantigüedad: restauración y renovación, GARCÍA MORENO, L. A.; RASCÓN MARQUÉS, S. (ed.), *Actas del I Encuentro Complutum y las ciudades hispanas en la antigüedad tardía. Alcalá de Henares, octubre de 1996. Acta Antiqua Complutensia*, 1, pp. 51-71, Alcalá de Henares.
- RASCÓN MARQUÉS, S.; MÉNDEZ MADARIAGA, A.; DÍAZ DEL RÍO ESPAÑOL, P., 1991: La reocupación del mosaico del Auriga Victorioso (Villa romana de El Val). Un estudio de microespacio, *Arqueología, Paleontología y Etnografía*, 1, pp. 181-200, Madrid.
- RASCÓN MARQUÉS, S.; MÉNDEZ MADARIAGA, A.; SÁNCHEZ MONTES, A. L., 1993: El mosaico del Auriga de la villa romana de El Val (Alcalá de Henares, Madrid) y las carreras de carros en el entorno complutense, *Espacio, Tiempo y Forma*, Serie I, 6, pp. 303-341, Madrid.
- RASCÓN MARQUÉS, S.; SÁNCHEZ MONTES, A. L.; MÉNDEZ MADARIAGA, A., 1998: La villa hispanorromana del Val (Complutum, Alcalá de Henares, Madrid), *Actas del Con-*

- greso Internacional *La Hispania de Teodosio*. *Segovia-Coca*, 1995, vol. 2, pp. 663-674, Junta de Castilla y León y Universidad SEK.
- RIBERA I LACOMBA, A.; SORIANO, R., 1996: Los cementerios de época visigoda, *Saitabi*, 46, Universitat de València, Valencia.
- RIPIO LÓPEZ, G., 1985: *La necrópolis visigoda de El Carpio de Tajo (Toledo): Excavaciones Arqueológicas en España*, 142, Ministerio de Cultura, Madrid.
- SÁNCHEZ MONTES, A. L., 1999: La antigüedad tardía en Complutum: la época hispanovisigoda, GARCÍA MORENO, L. A.; RASCÓN MARQUÉS, S. (ed.): *Actas del I Encuentro Complutum y las ciudades hispanas en la antigüedad tardía. Alcalá de Henares, octubre de 1996. Acta Antiqua Complutensia*, 1, pp. 249-265, Alcalá de Henares.
- SÁNCHEZ MONTES, A. L.; OLMO ENCISO, L., 1998: *Memoria de las excavaciones arqueológicas en la Iglesia Magistral de Alcalá de Henares*, documento entregado a la Dirección General de Patrimonio Histórico de la Comunidad de Madrid.
- SÁNCHEZ MONTES, A. L.; OLMO ENCISO, L., 1999: Excavaciones arqueológicas en la Iglesia Magistral de Alcalá de Henares, *La Catedral Magistral: Alcalá de Henares, patrimonio de la humanidad*, pp. 273-364, Alcalá de Henares.
- SIVAN, H., 1993: *Ausonius of Bordeaux: Genesis of a Gallic Aristocracy*, Londres.
- STOA DE TRABAJOS ARQUEOLÓGICOS, 1992b: *Memoria de excavaciones arqueológicas en la C/Victoria, 2 de Alcalá de Henares*, documento presentado a la DGPC de la Consejería de Cultura de la Comunidad de Madrid. [Inédito]
- TORRES, C.; ALVES DIAS, M.; ESTACIO DA VEIGA, M. L.; MACIAS, S.; LOPES, V., 1993: *Museu de Mértola. Basílica Paleocristiana*, Campo Arqueológico de Mértola, Mértola.
- TROUT, T. E., 1999: *Paulinus of Nola: life, letters and poems*, University of California Press, Londres, Los Angeles, Berkeley.
- TURINA GÓMEZ, A., 1989: Hallazgo de una sepultura visigoda en Alcalá de Henares, *Boletín de Arqueología Medieval*, 3, pp. 299-301, Madrid.
- VALLEJO GIRVÉS, M., 1992: *Fuentes históricas para el estudio de Complutum romano y visigodo*, Institución de Estudios Complutenses, Alcalá de Henares.
- VALLEJO GIRVÉS, M., 1999: Complutum en las fuentes de la antigüedad tardía, GARCÍA MORENO, L. A.; RASCÓN MARQUÉS, S. (ed.): *Actas del I Encuentro Complutum y las ciudades hispanas en la antigüedad tardía. Alcalá de Henares, octubre de 1996. Acta Antiqua Complutensia*, 1, pp. 203-224, Alcalá de Henares.

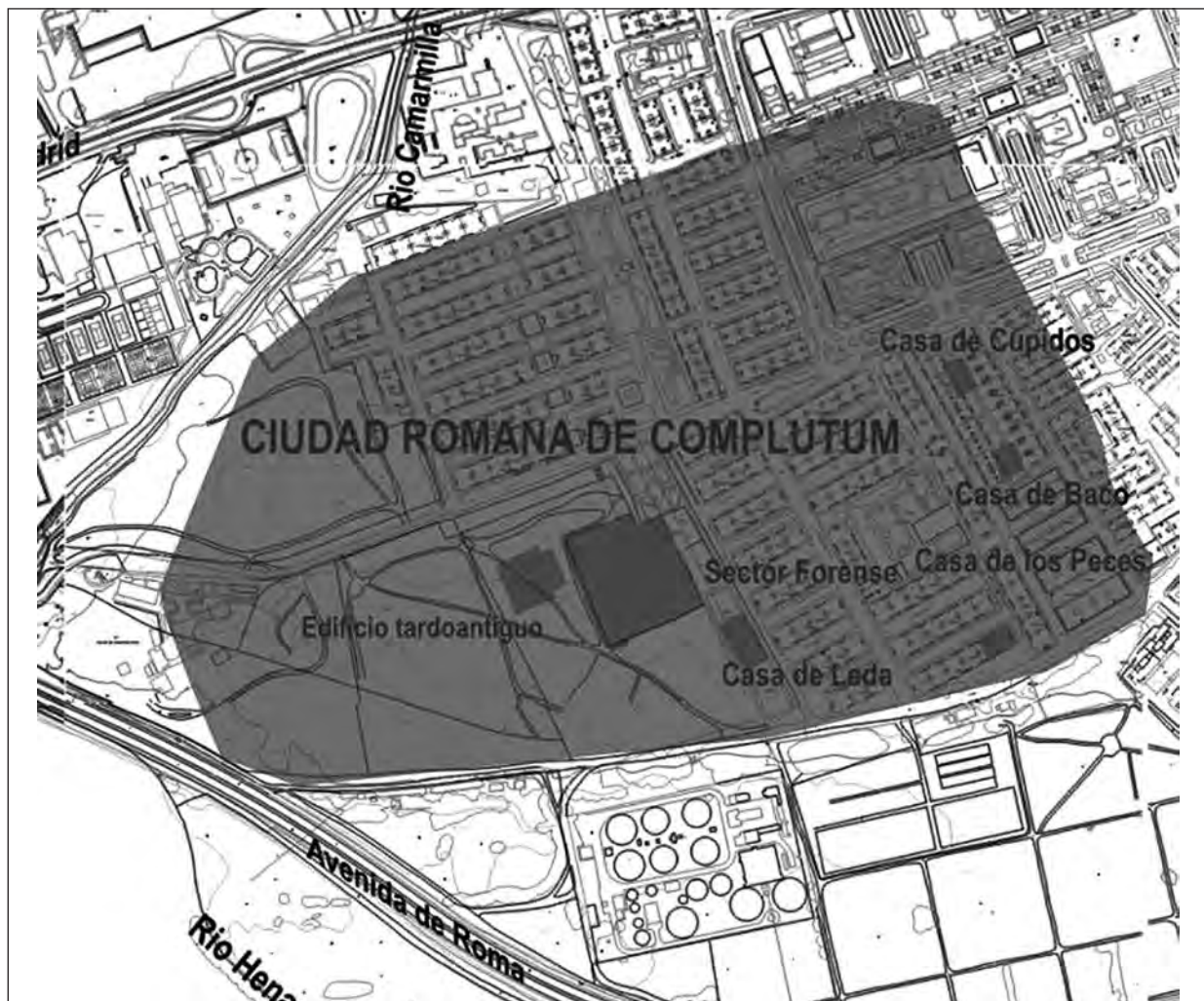

Figura 1. Situación de los principales edificios tardoantiguos en el interior de *Complutum*.

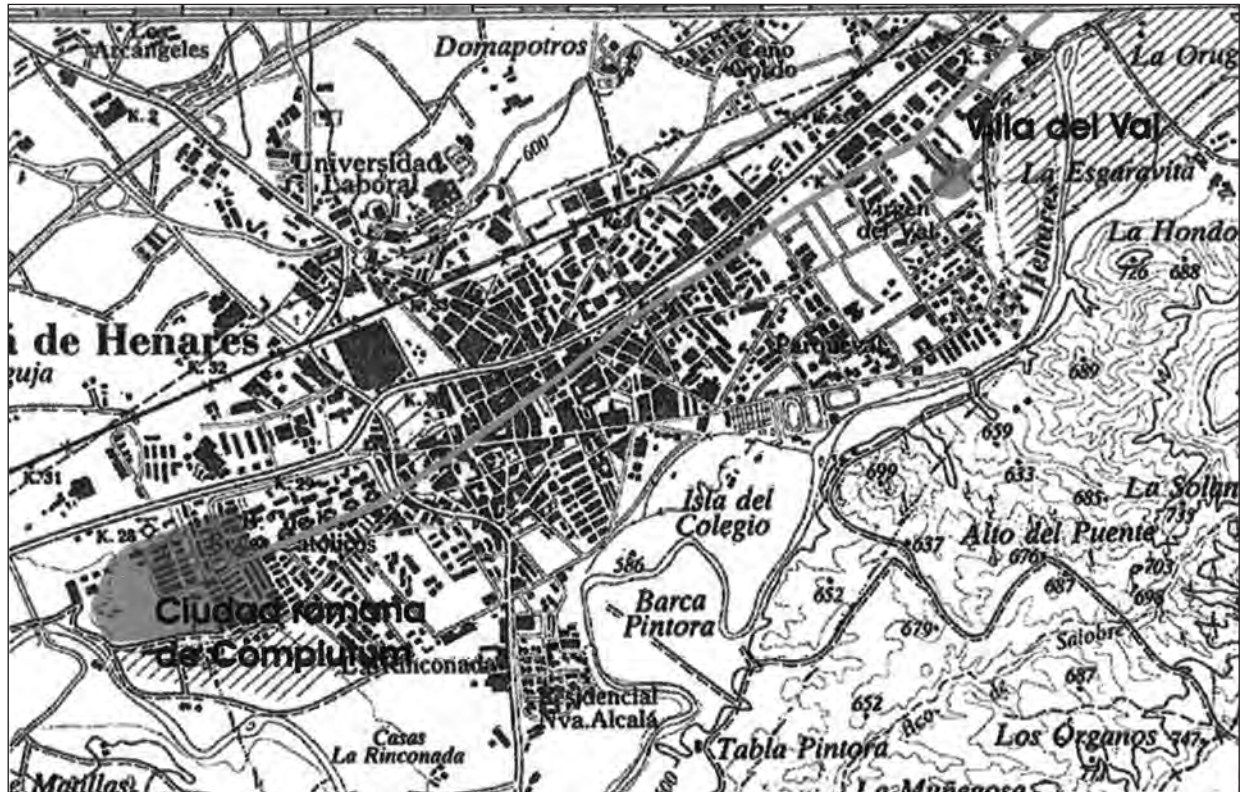

Figura 2. Ubicación de los restos de época tardoantigua: la ciudad romana de *Complutum* y la villa del Val respecto a la vía de *Complutum* a *Caesaraugusta*.

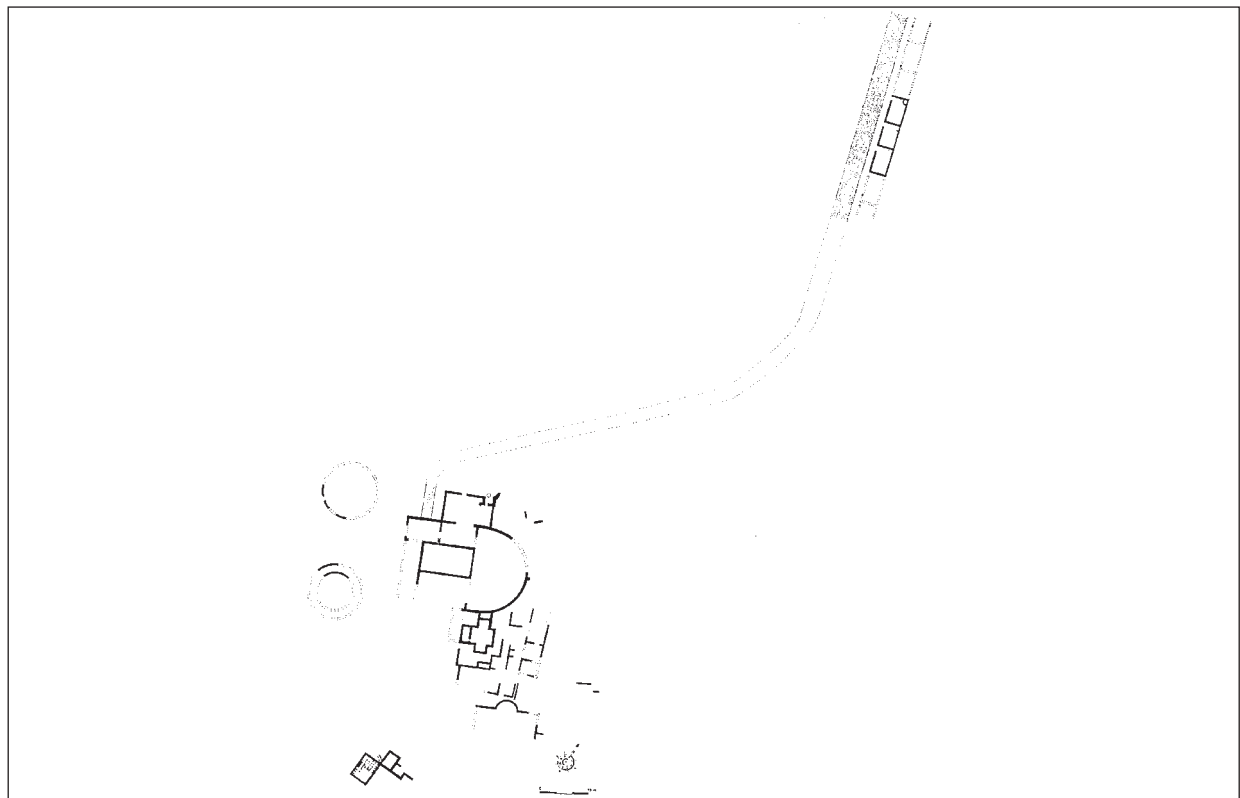

Figura 3. La villa del Val. Planta general.

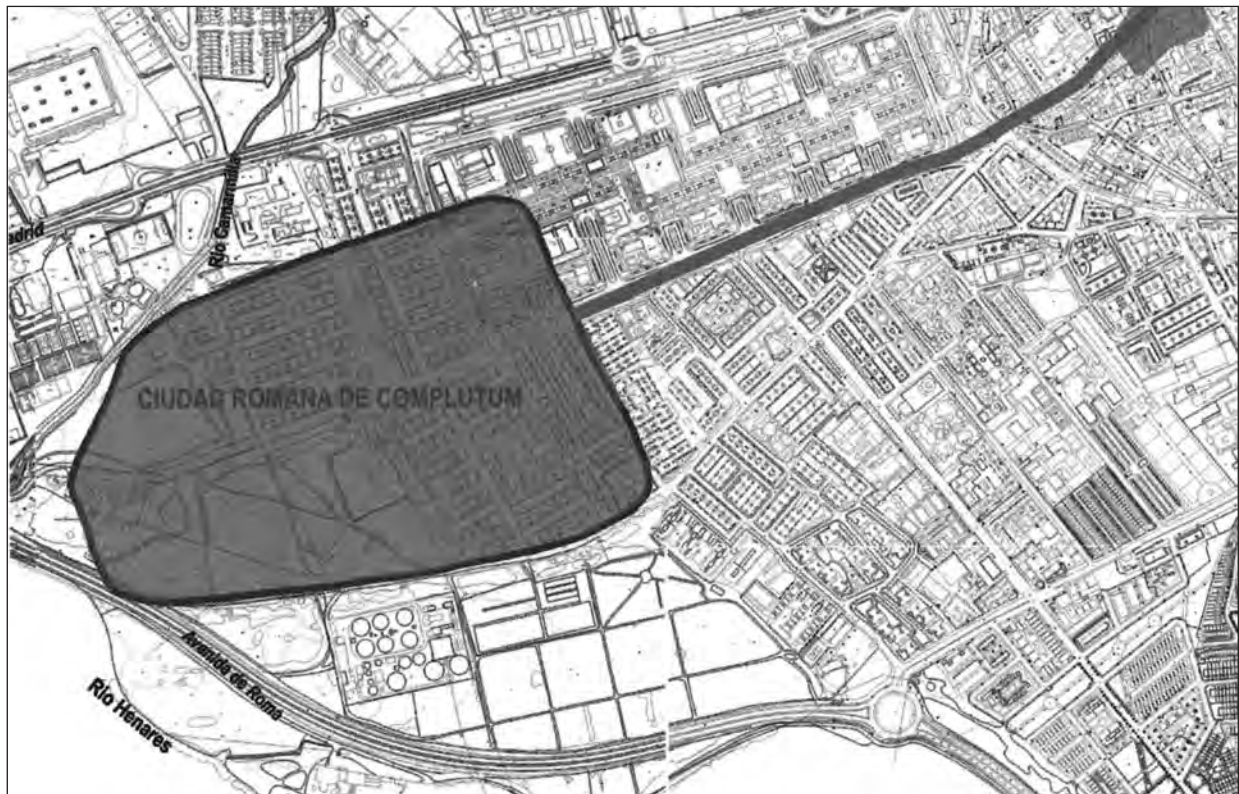

Figura 4. Ubicación de los restos de época tardoantigua: la ciudad romana de *Complutum* y el Campo Laudable respecto a la vía de *Complutum* a *Caesaraugusta*.

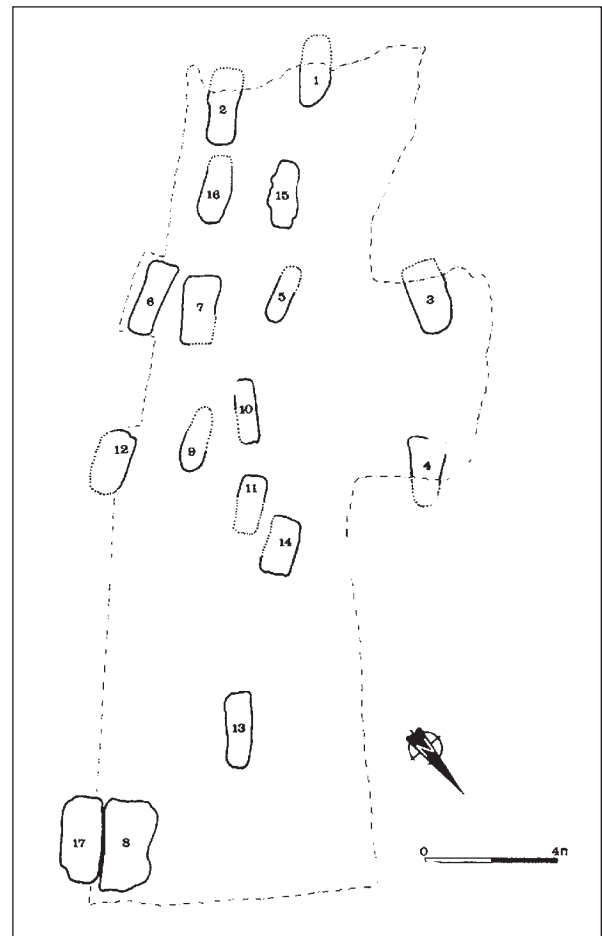

Figura 5. Planta de la necrópolis hispanovisigótica documentada en la calle Victoria, 2.

Figura 6. Tumba 8 de la calle Victoria, 2.

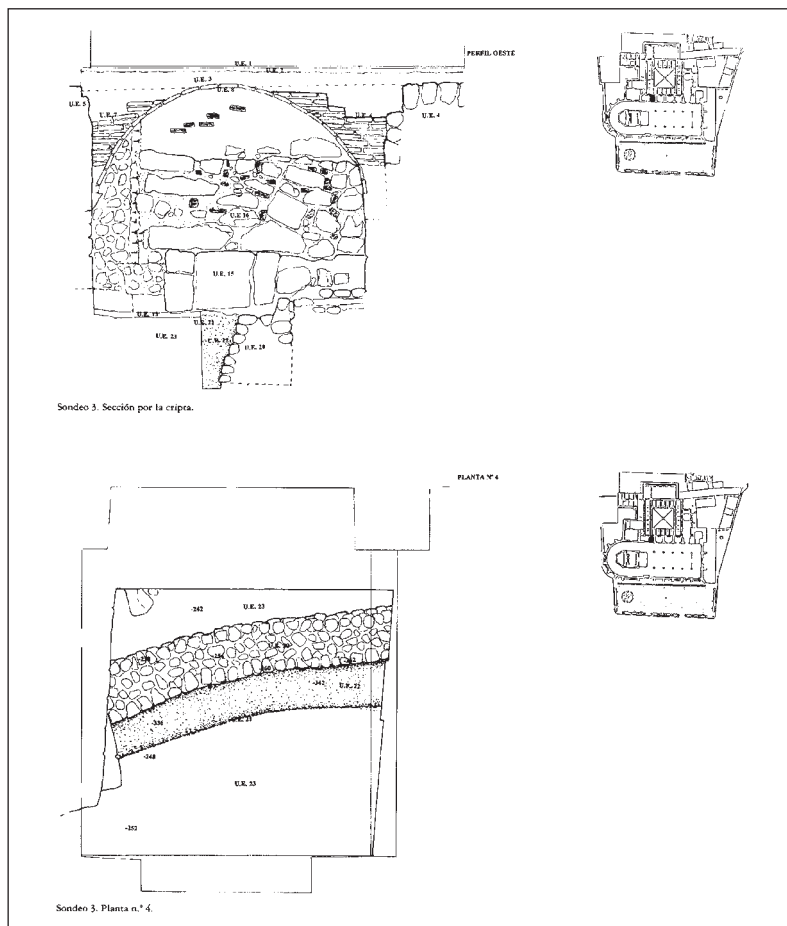

Figura 7. Excavaciones de 1996 en la catedral. Sondeo 3. Situación en la catedral, planta del muro semicircular hispanorromano y sección del mismo a la altura de la cripta de época moderna.

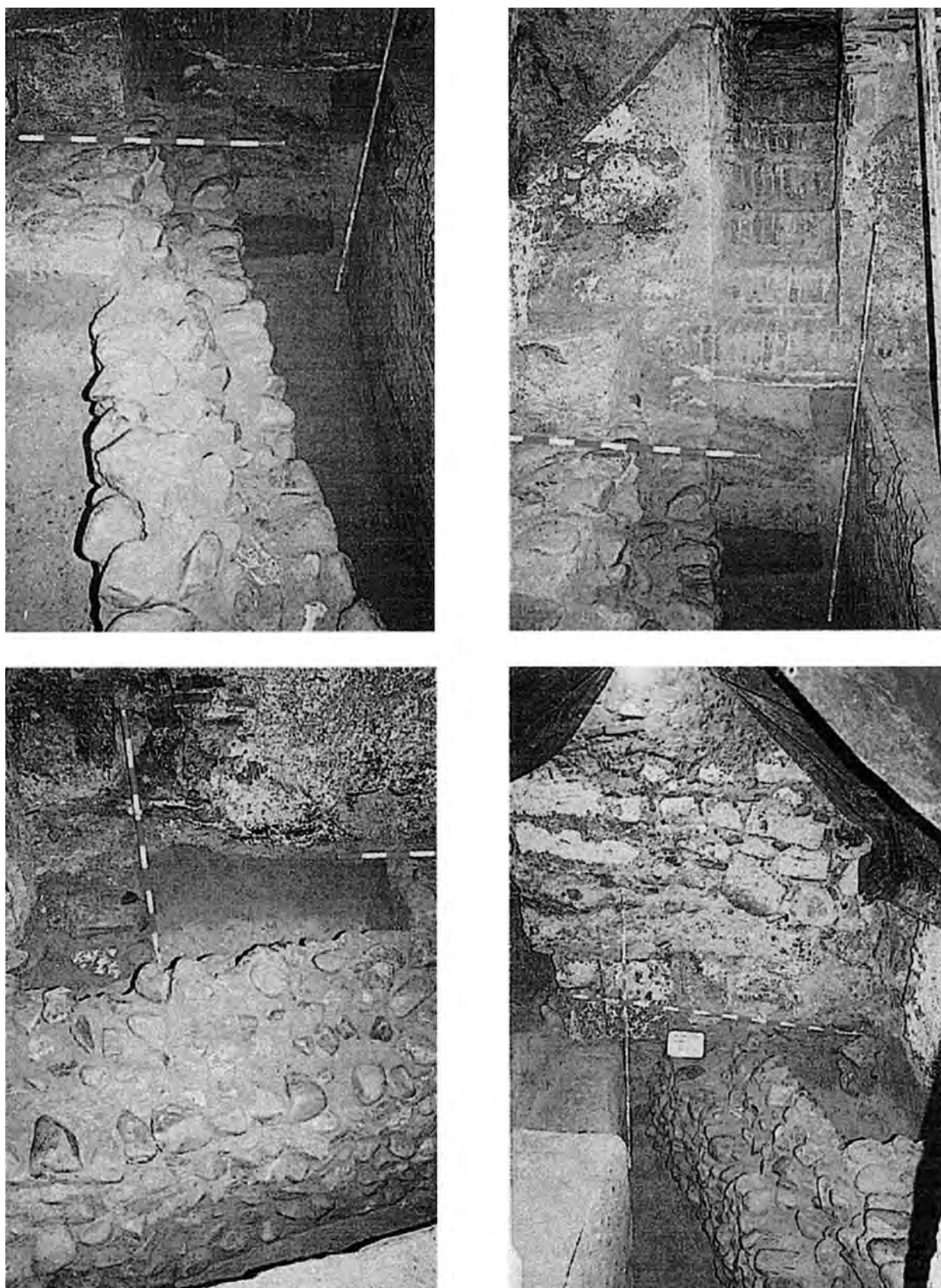

Figura 8. Excavaciones de 1996. Sondeo 3. Detalles del muro hispanorromano (izquierda) y su relación con la cripta moderna (derecha).

ÍNDIX

A Pere de Palol, <i>in memoriam</i>	7
Presentació	
PERE DE PALOL	11
LA CIUTAT TARDOANTIGA HISPANA: LA SÍNTESE	
Au-delà des Espagnes : un aperçu sur les groupes épiscopaux en Occident	
JEAN GUYON	15
Aux origines de la première Rome chrétienne : archéologie et topographie des tissus urbain et suburbain à la fin de l'antiquité	
PHILIPPE PERGOLA	37
Los orígenes de la cristianización urbana en <i>Hispania</i>	
PEDRO MATEOS CRUZ	49
Les ciutats d' <i>Hispania</i> sota la protecció dels sants màrtirs. Transformacions del concepte <i>espai religiós</i> entre l'antiguitat tardana i l'edat mitjana	
CRISTINA GODOY FERNÁNDEZ	63
L'urbanisme a la ciutat hispana al llarg de l'antiguitat tardana	
JOSEP M. GURT I ESPARRAGUERA, RAFAEL HIDALGO PRIETO	73
La dinámica urbana de las ciudades de la fachada noratlántica y del cuadrante noroeste de <i>Hispania</i> durante el bajo imperio y la antigüedad tardía (siglos III-VII d. C.)	
CARMEN FERNÁNDEZ OCHOA, ÁNGEL MORILLO CERDÁN, JORGE LÓPEZ QUIROGA	95
La vivienda en <i>Emerita</i> durante la antigüedad tardía: propuesta de un modelo para <i>Hispania</i>	
MIGUEL ALBA CALZADO	121
CATALUNYA I BALEARNS	
Transformacions urbanístiques a les ciutats de la costa central catalana durant l'antiguitat tardana	
RAMON JÁRREGA I DOMÍNGUEZ	153
	519

L'església tardoantiga de Santa Margarida (Martorell) ROSARIO NAVARRO SÁEZ, ALFRED MAURI I MARTÍ, MONTSERRAT FARRENY I AGRÀS	161
La transformació urbanística de l'acròpolis de <i>Tarracona</i> : avanç de les excavacions del Pla director de la catedral de Tarragona (2000-2002) FRANCESC BOSCH PUCHE, JOSEP M. MACIAS I SOLÉ, JOAN J. MENCHON I BES, ANDREU MUÑOZ MELGAR, IMMA TEIXELL NAVARRO	167
El port de <i>Tarraco</i> a l'antiguitat tardana JOSEP M. MACIAS I SOLÉ, JOSEP ANTON REMOLÀ VALLVERDÚ	175
Les seus episcopals de les Illes Balears: la manca de correspondència entre els testimonis literaris i els arqueològics JOSEP AMENGUAL I BATLE	189
La ceràmica del Pla de Ses Figueres. Noves dades del monestir de l'illa de Cabrera (Illes Balears) MATEU RIERA RULLAN	195
 EL PAÍS VALENCIÀ	
Origen i desenvolupament del nucli episcopal de València ALBERT V. RIBERA I LACOMBA	207
La necròpolis de l'àrea episcopal de València. Noves aportacions antropològiques LLORENÇ ALAPONT MARTÍN	245
L'àrea productiva d'un edifici del fòrum de <i>Valentia</i> al baix imperi (segles IV-V) NÚRIA ÁLVAREZ GARCÍA, CARMINA BALLESTER MARTÍNEZ, YOLANDA CARRIÓN MARCO, ELENA GRAU ALMERO, GUILLERMO PASCUAL BERLANGA, GUILLEM PÉREZ JORDÀ, ALBERT V. RIBERA I LACOMBA, CARMEN GLORIA RODRÍGUEZ SANTANA	251
Nuevos datos sobre la necrópolis occidental de la antigüedad tardía (Valencia) BEATRIZ ARNAU DAVÓ, M. ISABEL GARCÍA VILLANUEVA, ENRIQUE RUIZ VAL, M. LUISA SERRANO MARCOS	261
<i>Ejeta</i> en la antigüedad tardía (Llíria, Valencia) VICENT ESCRIVÀ TORRES, CARMEN MARTÍNEZ CAMPS, XAVIER VIDAL FERRÚS	267
El <i>territorium</i> de <i>Valentia</i> a l'antiguitat tardana MIQUEL ROSSELLÓ MESQUIDA	279
L' <i>Horta Vella</i> (Bétera, València), de vil·la altimperial a establiment rural visigòtic JOSÉ LUIS JIMÉNEZ SALVADOR, JOSEP M. BURRIEL ALBERICH, MANUEL SERRANO FAJARDO, JUAN VICENTE SALAVERT LEÓN, MIQUEL ROSSELLÓ MESQUIDA	305
La necròpolis i les troballes monetàries del jaciment visigòtic de la <i>Senda de l'Horteta</i> a Alcàsser (València) LLORENÇ ALAPONT MARTÍN, FRANCISCO J. TORMO FERRIOLS	317
Aproximación al urbanismo de <i>Ilici Augusta</i> durante la antigüedad tardía ANTONIO M. POVEDA NAVARRO	323

EL SUD-EST DE LA PENÍNSULA

<i>Eio, Iyyuh</i> y el Tolmo de Minateda (Hellín, Albacete): de sede episcopal a <i>madīna</i> islámica SONIA GUTIÉRREZ LLORET, LORENZO ABAD CASAL, BLANCA GAMO PARRAS	345
Estructuras domésticas de combustión. Los hogares visigóticos del Tolmo de Minateda (Hellín, Albacete) VÍCTOR CAÑAVATE CASTEJÓN	371
Los <i>poblados de altura</i> : centros de los nuevos espacios sociales en el sudeste peninsular (siglos V-VIII) MONTSERRAT MENASANCH DE TOBARUELA	375
Una nueva necrópolis tardía en <i>Carthago Spartaria</i> M. CARMEN BERROCAL CAPARRÓS, M. CONCEPCIÓN LÓPEZ ROSIQUE, DIEGO FERNÁNDEZ-HENAREJOS JIMÉNEZ, M. ÁNGELES MARTÍNEZ SÁNCHEZ, LUIS E. MIQUEL DE SANTED	385
Heterogeneidad cultural en la ciudad tardoantigua a través del registro material: el cuerno de vidrio procedente de Cartagena en época bizantina JAIME VIZCAÍNO SÁNCHEZ	391

ANDALUSIA

Algunas cuestiones sobre la <i>Corduba</i> de la antigüedad tardía RAFAEL HIDALGO PRIETO	401
El abandono de <i>Carteia</i> en el siglo VI d. C. Resultados de la actuación arqueológica en la zona baja de la ciudad DARÍO BERNAL CASASOLA, LUIS IGLESIAS, LOURDES LORENZO	415
Topografía y rito funerario en la <i>Corduba</i> de los siglos finales del Imperio ISABEL SÁNCHEZ RAMOS	429
El urbanismo de <i>Septem</i> en la antigüedad tardía. Novedades de las actuaciones arqueológicas en el paseo de las Palmeras DARÍO BERNAL CASASOLA, JOSÉ MANUEL PÉREZ RIVERA, LOURDES LORENZO, JOSÉ A. EXPÓSITO ÁLVAREZ, SANTOS CARVAJAL MONTERO	435

LUSITANIA

Mértola na Antiguidade Tardia VIRGÍLIO LOPES, SANTIAGO MACIAS	449
Arquitectura tardoantigua en Mérida. El mobiliario litúrgico contextualizado en los edificios cristianos ISAAC SASTRE DE DIEGO	465
<i>Mensae</i> funeraria en <i>Augusta Emerita</i> GUADALUPE MÉNDEZ GRANDE	475

INTERIOR

Edificio de culto paleocristiano en Zaragoza
PILAR GALVE IZQUIERDO, ALFREDO BLANCO MORTE, JOSÉ LUIS CEBOLLA BERLANGA 483

Realidades cambiantes: *complutum* tardoantiguo
SEBASTIÁN RASCÓN MARQUÉS, ANA LUCÍA SÁNCHEZ MONTES 499

AQUESTA OBRA S'HA ACABAT D'IMPRIMIR
A L'OBRA DOR DE LIMPERGRAF, SL
A BARBERÀ DEL VALLÈS
EL DIA 29 DE DESEMBRE DE 2005

ISBN 84-7283-826-9

9 788472 838260